

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**I. MEŞRUTİYET'TEN
MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ADANA
(1876-1918)**

(DOKTORA TEZİ)

Osman KARLANGIÇ

ŞANLIURFA – 2017

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**I. MEŞRUTİYET'TEN
MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ADANA
(1876-1918)**

(DOKTORA TEZİ)

Osman KARLANGIÇ

Danışman Yrd. Doç. Dr. İlhan PALALI

ŞANLIURFA – 2017

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı 115268102 numaralı Osman KARLANGIÇ'ın hazırladığı "I. Meşrutiyet'ten Mondros Mütarekesi'ne Kadar Adana (1876-1918)" konulu **doktora tezi** ile ilgili tez savunma sınavı, 20/10/ 2017 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Danışman
Yrd. Doç. Dr. İlhan PALALI

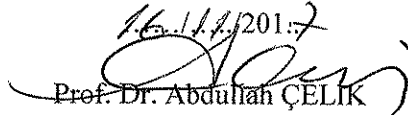
Üye
Doç. Dr. Şevket ÖKTEN

Üye
Yrd. Doç. Dr. Ziya POLAT

20/10/ 2017
Üye
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

Üye
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÜTÜK

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

16.10.2017

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılarını, çizelge, şekil ve fotoğraflarını kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı: Osman KARLANGIÇ
Öğrenci Numarası:115268102
Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Programı
Tarih Bilim Dalı
Başlık (Türkçe) :”I. Meşrutiyet’ten
Mondros Mütarekesi’ne Kadar Adana
(1876-1918)”

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Doktora çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 798 sayfalık kısmına ilişkin, 8/9/2017... tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitinadlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 4+4= % 8’dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar /dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığımı ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesindekaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığımı, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

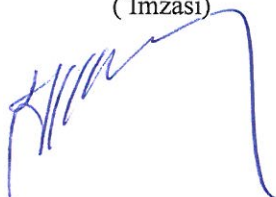
Gereğini saygılarımla arz ederim.

8/9/2017
Osman KARLANGIÇ

 imza

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 8./9/2017

Yrd. Doç. Dr. İlhan PALALI
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
(İmzası)

%4

1	derginisi.ulakim.gov.tr	%<1 >
2	tr.scribd.com	%<1 >
3	www.hbtegitisigazisi...	%<1 >
4	aciklasari.ankara.edu.tr	%<1 >
5	loder.org	%<1 >
6	www.docstoc.com	%<1 >
7	metinbulgu.com	%<1 >
8	libary.edu.tr	%<1 >
9	www.anim.org.tr	%<1 >
10	www.turkishstudies.net	%<1 >
11	pointofview.lifespot...	%<1 >
12	pt.scribd.com	%<1 >
13	www.bilmeyenulakim...	%<1 >

HARRAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI

64
P. C.

**MESRUTİYETİN MONDROS MÜTAREKESİ'NE
KADAR ADANA
(1876-1918)**

(DOKTORA TEZİ)

Osman KARLANGIÇ

İKİNCİ KISIM

%4

1	prints.sdu.edu.tr	%<1 >
2	issuu.com	%<1 >
3	www.atlanticdicklar.com...	%<1 >
4	aciklasari.selcuk.edu.tr	%<1 >
5	bayram.edaman.com	%<1 >
6	libary.edu.tr	%<1 >
7	www.scribd.com	%<1 >
8	aciklasari.bingol.edu.tr	%<1 >
9	Istanbul University ne...	%<1 >
10	Bahcesehir Universitesi n...	%<1 >
11	www.tariharih.com	%<1 >
12	www.ala.org.au	%<1 >
13	svas.meb.gov.tr	%<1 >

5.6.6. Yarıların Sınırlanması

Adana İhtiyaşları sırasında evleri tahrip olan, kanşıklıktan zarar gören insanlara yardım etmek için İstanbul Ermeni Patrikliği, Patrikhane Meclis-i Ruhani azasından Başrahip Arshanyan Kivork Efendi ve Meclis-i Milli azasından Serkiz Sun Efendi'den oluşan iki kişilik bir heyet gönderme kararı almış, 19 Nisan'da Sadrazam'ın bu konuda kolaylık sağlanmasını istemiştir. Osmanlı hükümeti, 20 Nisan'da Adana valisine gönderdiği bir emirde; gelecek heyete her türlü kolaylığı gösterilmesini emretmiştir¹.

Olayların sonra Adana çevresinde yardıma muhtaç olanlara hükümet ve Beyne'l-milal lâne Komisyonu tarafından yardım yapılmaktadır. Ülke dışından gönderilen yardımlar da muhtaçlara aktarılmaktadır. Ancak; evli iş yeri ve aile edavatı yanmış, sokakta kalmış insanların hayatlarını bu şekilde devam ettirmelerinin mümkün olmadığı görülerek Adana merkezde bir lâne Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyonun ve Heyet-i Teftişiyenin incelemelerinde: Hükümetin sırtık, evsiz kabanların yerleştirilmesini sağlama, olaylar sırasında yetim ve kimsesiz kabanların hayatlarını sürdürmeleri için çözümler bulunması, dul kalan kadınların ve çocukların hayatını bir düzene sokulması, zanaat sahiplerine işini devam ettirecek aletlerin verilmesi, dükkanları yağmalanan esnafı koçluk de olsa sermaye sağlanması, çiftçilere mahsulünü ve tarım faaliyetlerinin devamını sağlama olanaklarının temini, ticaret ve çiftlik sahiplerine ödeme şartları uygun kredi sağlanması gibi faaliyetler sonrasında Adana'da hayatın normale dönebileceği belirtilmekteydi. Yine, cami kilise, mektepler gibi halkın kullanımında olan yerlerin tekrardan hükümet tarafından yaptırılması istenmekteydi. Heyet-i Teftişiyenin tespitlerine göre 30.000'den fazla insan yardıma muhtaç halde idi. Aynı belgede yakalan binlerce yapıdan bahsedilmektedir².

Osmanlı Devleti, ihtiyaçtan zarar görenlerin sıkıntılarının büyümesini önlemek için hızlı bir şekilde yardıma bulunmaya çalışmış ve Adana vilayetinden gelen yardım taleplerini hemen karşılama yoluna gitmiştir. 18 Nisan'da Meclis-i Mebûsân'da yapılan görüşmeler sırasında olaylardan zarar görenler için 20.000 liranın gönderilmesini hemen teklif olarak sunulması istenmiştir. Bir gün sonra bu konuda bir kanun düzenlenerek Meclis-i Mebûsân'a gönderilmesi gündeme gelmiştir. Kanun, 30 bin liranın Adana ve Lazkiye'de muhtaç durumdaki kabanlar için gönderilmesini kapsıyordu³. Osmanlı Hükümeti, verilen bu teklifin kabul edilmesinden sonra hesaba katılmak üzere, Adana'da tohumluk ve yemelik ihtiyacı olan çiftçiye ödenecek 100.000 liradan 10.000 liranın, Hazine-i Celile tarafından muhtaçlara harcanmasını istemiştir⁴. 29 Nisan 1909 tarihinde Adana valiliği tarafından olaylar neticesinde zarar görenlerin ihtiyaçları için acilen istenen 1.000 liranın derhal gönderildiği, 30 Nisan tarihli Sadrazam Tevfik Paşa'nın telgrafında yer almaktadır⁵.

Hüseyn Hilmi Paşa hükümeti, hükümet programında Adana Olayları sonrasında yapılan yardımlardan şu şekilde bahsetmektedir: "İhtiyaş esnasında vuku bulan mağdubat peyderpey intihad ve esbabına teslin edilmiştir. Mezurulları tedavi için ecuba ve edviye gönderildi." Ayrıca muhtaçların yardım için Meclis-i Umuminin onayıyla 30 bin lira bu iş için ayrılmış olup, zarara uğrayanların kullanması için Ziraat Bankası'ndan da 30 bin liranın kredi olarak kullanılması kararlaştırılmıştır⁶. Adana Olayları sırasında zarar görenlere ayrılan 30.000 liradan Lazkiye'ye sığınan Ermenilere de yardımda buluculması konusunda; gerekli tebligat yapılması Dahiliye Nezareti tarafından Maliye Nezaretine yazılmıştır⁷. Heyet-i Teftişiyenin tespitlerine göre; Adana'da ortaya çıkan durumun genel hatlarıyla iyileştirilmesi için gönderilen 30.000 liradan başka 100.000 liranın daha yardım olarak bölgeye aktarılması lüzumlu idi. İlaveten Adana'da bulunan Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankası'ndan herhangi biri vasıtasıyla 50.000 liralık bir kredi

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti üzerine yapılan araştırmalarda siyasi tarih çalışmalarına gösterilen rağbet, zamanla sosyal ve ekonomik sahalara kaymıştır. Osmanlı tarih araştırmalarının çeşitlenmesi sonucu, devletin taşra teşkilatı da araştırılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda şehir tarihi araştırmalarının sayısında artış gözlenmektedir. XVI. yüzyıl şehir tarihi araştırmalarıyla başlayan sürece, son yıllarda XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl şehir tarihi araştırmaları da eklenmiştir.

XIX. yüzyıl bazı tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti'nin “en uzun yüzyılı” olarak kabul edilmektedir. Bu yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başları (1876-1918) Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı dönemidir denilebilir. Bu süreçte Adana sancağının, imparatorlukla uyumlu bir şekilde değişimler yaşadığı açıktır. şehir; imparatorlukta yaşanan siyasi, demografik, idari, sosyal ve ekonomik değişimlerden oldukça etkilenmiştir. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin, Batı'yla sıkı ticari ilişkiler içerisinde olan şehirlerinden Adana'nın modernleşme çabaları, savaşlar dolayısıyla yaşanan glerin yoğun yapıldığı yerlerden biri olması, sosyal çalkantıların yaşanması Adana'yı incelemeyi gerekli kılan sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmamızda, bu gelişmeler gz önünde tutularak şehir bir bütün olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışma planında; şehrin fiziki, idari, demografik, sosyal ve ekonomik yapısı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Konunun daha iyi ortaya konması bakımından bazı noktalarda önce vilayetin geneli hakkında bilgi verilmiş, daha sonra sancak üzerinden değerlendirmeler gerçekleştirilmiştir. Son dönemde XVI, XVIII ve XIX. yüzyıl (Tanzimat Dönemi 1839-1876) Adana şehir tarihçiliği ile ilgili yapılan çalışmalar şehrin, önceki dönemdeki gelişimini izleme imkanı sağlamıştır.

Araştırma yapılırken karşılaşılan zorluklardan biri; araştırmaya konu olan Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) şehirdeki gelişmelerin boyutunun çok yönlü olmasıdır. Gelişmelerin boyutu ve karmaşıklığı dolayısıyla zaman zaman yaşanan zorlukların aşılmasında desteğini esirgemeyen ve sabır gösteren danışman hocam Yrd. Doç Dr. İlhan PALALI'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Yine tecrübelerinden istifade ettiğim hocalarım Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ, Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ'a; arşiv çalışmaları sırasında BOA'da her türlü kolaylığı gösteren ve yardımlarını esirgemeyen arşiv çalışanı Ali TOKÖZ'e; tez çalışmamın başlangıcından itibaren bana kaynak temini, bilgisayar düzeltmeleri vd. her konuda yardımını esirgemeyen Batman Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM'e; akademik hayatımın başlangıcından itibaren bana her konuda yardımcı olmuş, gerek kaynak gerekse bilgi birikiminden faydalanma imkanı sunmuş olan Yrd. Doç. Dr. İbrahim İSLAM'a; üniversitede odasını her zaman bize açan ve güler yüzle karşılayan Araştırma Görevlisi Türker UYGUR'a ve doktora eğitimimin başladığı günden itibaren eğitimimi tamamlamam için her türlü fedakarlığı ve özveriye gösteren saygıdeğer eşim ve çocuklarıma teşekkür ederim.

Osman KARLANGIÇ

Ekim 2017

İÇİNDEKİLER LİSTESİ

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER LİSTESİ.....	iii
KISALTMALAR	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ÖZET.....	xiv
ABSTRACT	xv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1. ADANA’NIN COĞRAFI KONUMU VE TARİHİ GELİŞİMİ.....	8
1.1. Adana’nın Coğrafi Konumu ve Önemi	8
1.1.1. İklim Özellikleri.....	11
1.1.2. Dağları, Ovaları ve Bitki Örtüsü.....	12
1.1.3. Akarsuları	14
1.1.3.1. Seyhan Nehri.....	15
1.1.3.2. Ceyhan Nehri	17
1.2. Adana’nın Tarihi Gelişimi.....	17
1.2.1. Şehrin Adı.....	17
1.2.2. Türk Hakimiyetine Kadar Adana.....	18
1.2.3. Türk Hakimiyetinde Adana	23
1.2.5. Osmanlılar Dönemi’nde Adana	31
1.2.5.1. Adana’da Derebeylerin Ortaya Çıkışı.....	34
1.2.5.2. XIX. Yüzyılın Başlarında Adana	36
1.2.5.3. Mehmet Ali Paşa Hakimiyetinde Adana.....	39
1.2.5.4. Tanzimat Dönemi’nde Adana	43
1.2.5.4.1. Adana’da Aşiretler.....	43
1.2.5.4.2. Fırka-i İslahiye’nin Bölgedeki Faaliyetleri	47
1.2.5.4.3. İskan Merkezleri ve Sürgünler	49
İKİNCİ BÖLÜM	54
2. ADANA’NIN FİZİKİ YAPISI	54
2.1. Yönetim Binaları	60
2.1.1. Adana Kalesi.....	60
2.1.2. Kapılar	62
2.1.3. Hükümet Konağı.....	62
2.2. Mahalleler	63
2.3. Adana’da Saraylar, Köşkler ve Evler.....	71
2.4. Dini Yapılar, Medreseler ve Kütüphaneler	74
2.4.1. Camiler	74
2.4.1.1. Ulu Cami	74
2.4.1.2. Yağ Cami (Cami-i Atik).....	77
2.4.1.3. Hasan Ağa Cami	78
2.4.1.4. Savcızade Cami.....	78
2.4.1.5. Tahtalı Cami.....	79
2.4.1.6. Mestanoğlu Cami	79
2.4.1.7. Arık-zade Cami	79
2.4.1.8. Diğer Camiler.....	80
2.4.2. Mescitler	81
2.4.2.1. Akça Mescit	81
2.4.2.2. Küçük Mescit	82

2.4.2.3. Cuma Fakih Mescidi	82
2.4.2.4. Mestanzade Hacı Mahmut Ağa Mescidi	83
2.4.2.5. Alemdar Mescidi	83
2.4.2.6. Yeşil Mescit	83
2.4.2.7. Diğer Mescitler	84
2.4.3. Tekke ve Zaviyeler	84
2.4.4. Türbe ve Mezarlar	86
2.4.5. Kiliseler ve Manastırlar	86
2.4.6. Medreseler	87
2.4.7. Kütüphaneler	88
2.5. Hamamlar	89
2.5.1. Çarşı Hamamı	90
2.5.2. Irmak Hamamı	91
2.5.3. Mestanzade Hamamı	91
2.5.4. Yeni Hamam	92
2.6. Bedesten, Çarşılar, Hanlar ve Pazarlar	92
2.7. Saat Kulesi	96
2.8. Köprüler	97
2.8.1. Taşköprü	97
2.8.2. Kuruköprü	99
2.9. Çeşmeler	99
2.10. Su Dolapları	100
2.11. Değirmenler	101
2.12. İmaretler	101
2.13. Kahvehaneler	102
2.14. Meyhaneler	104
2.15. Umumhaneler	104
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	106
3. İDARİ YAPI VE ŞEHİR YÖNETİMİ	106
3.1. İdari Yapı	106
3.1.1. Birinci Meşrutiyet'ten Önce Adana Eyaletinin İdari Taksimatı	106
3.1.2. Birinci Meşrutiyet'ten Sonra Adana Vilayetinin İdari Yapısı	114
3.1.2.1. Adana Sancağına Bağlı Kazalar, Kasabalar ve Köyler	118
3.1.2.1.1. Hamidiye (Muhacirin, Örfiye, Ceyhan) Kazası	121
3.1.2.1.2. Karaisalı Kazası	122
3.1.2.1.3. Karataş Nahiyesi	122
3.1.2.1.4. Misis Nahiyesi	123
3.1.2.1.5. Sırkıntı Nahiyesi	124
3.1.2.1.6. Karsandı Nahiyesi	124
3.1.2.1.7. Yüreğir Nahiyesi	125
3.1.2.1.8. Kara Hacı Nahiyesi	125
3.2. Şehir Yönetimi	125
3.2.1. Birinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri	128
3.2.1.1. Müşir Nusret Paşa (Çerkes, 1824-1896)	129
3.2.1.2. Taşçızade Mehmet Tevfik Paşa (1815-1902)	131
3.2.1.3. Şair Ziya Paşa (1825-17 Mayıs 1880)	131
3.2.1.4. Hacı Akif Efendi (?-?)	135
3.2.1.5. Abidin Paşa (1843-1906)	136
3.2.1.6. Köse Mehmet Raif Paşa (1836-1911)	138

3.2.1.7. Hacı Hasan Refik Bey (1834-1901).....	140
3.2.1.8. Mehmet Sırrı Paşa (1844-1895).....	141
3.2.1.9. Şakir Paşa (?-?)	142
3.2.1.10. Çaycı İzzet Efendi (1819-1909).....	143
3.2.1.11. Abdülhalik Nasuhi Bey (1837-1912).....	143
3.2.1.12. Mustafa Faik Paşa (?-?).....	144
3.2.1.13. Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923).....	144
3.2.1.14. Süleyman Bahri Paşa (?-Ö.1917).....	146
3.2.2. İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri ve Erkan-ı Vilayet.....	150
3.2.2.1. Mehmet Cevad Bey (1865-?).....	151
3.2.2.2. Babanzade Mustafa Zihni Paşa (1848-1929).....	154
3.2.2.3. Cemal Paşa (1872-1922).....	160
3.2.2.4. Muammer Bey (Cankardeş, 1875-1928).....	164
3.2.2.5. Mustafa Nedim Bey (?-?).....	165
3.2.2.6. Emin Bey (Zincirkıran, (?-1963).....	165
3.2.2.7. Ali Seydi Bey (1869-1933).....	165
3.2.2.8. İsmail Hakkı Bey (?-1928).....	166
3.2.2.9. Ahmet Mithat Bey (?-?)	168
3.2.2.10. Hasan Nazım Bey (Akyürek, 1872-1936).....	168
3.2.2.11. Erkan-ı Vilayet.....	169
3.2.3. Vilayet İdare Örgütleri.....	170
3.2.3.1. Meclisler ve Komisyonlar	170
3.2.3.1.1. Adana Vilayet Umumi Meclisi.....	170
3.2.3.2. Kalemler	177
3.2.3.2.1. Meclis İdare Kalemi	177
3.2.3.2.2. Mektubi Kalemi	177
3.2.3.3. Vilayet Nüfus İdaresi	178
3.2.3.4. Adana Defter-i Hakani İdaresi	178
3.2.3.5. Orman İdaresi.....	179
3.2.3.7. Muhasebe-i Vilayet	180
3.2.3.8. Vergi Dairesi	180
3.2.3.9. Vilayet Duyun-ı Umumiyesi	181
3.2.3.10. Memlaha İdaresi.....	182
3.2.3.11. Vilayet Reji Nezareti.....	182
3.2.3.12. Vilayet Memurin-i Fenniyesi	184
3.2.3.13. Belediye Dairesi	184
3.2.3.14. Polis İdaresi.....	195
3.2.3.15. Adana'da Askeri Birlikler	200
3.2.3.16. Hapishaneler.....	204
3.2.4. Birinci Meşrutiyet'in İlanı	206
3.2.5. Adana'da İkinci Meşrutiyet'in İlanına Tepkiler ve Meydana Gelen Bazı Gelişmeler.....	208
3.2.5.1. İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana Seçimleri	216
3.3.2. İstinâf Mahkemesi Hukuk Dairesi	223
3.3.3. Heyet-i İthamiye	224
3.3.4. İstinâf Cezâ Mahkemesi	224
3.3.6. Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi.....	225
3.3.8. Adana Ticaret Mahkemesi.....	227
3.3.9. Mahkeme-i Şer'iyye	228

3.3.10. İstintak Dairesi.....	229
3.3.11. Hukuk Kalemleri	229
3.3.11.1. İstinaf Mahkemesi Kalemi.....	229
3.3.11.2. Bidayet Mahkemesi Kalemi	229
3.3.11.3. Müdde-i Umumi (Savcılık) Kalemi.....	230
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	231
4. ADANA ŞEHRİNİN NÜFUSU	231
4.1. Adana Sancağında Nüfus Hareketleri.....	248
4.1.1. Göçler	252
4.1.1.1. Kafkasya'dan Adana'ya Yapılan Göçler ve Nedenleri.....	252
4.1.1.1.1. Nogaylar	253
4.1.1.1.2. Kafkasya'dan Gelen Diğer Muhacirler	263
4.1.1.1.3. Rumeli Göçmenleri	274
4.1.1.1.4. Adana Muhacirin Komisyonu	279
4.1.2. Adana Nusayrileri.....	284
4.1.3. Rumlar	291
4.1.4. Diğer Topluluklar ve Adana'da Bulunan Yabancılar.....	295
BEŞİNCİ BÖLÜM	297
5. ADANA ERMENİLERİ	297
5.1. Birinci Meşrutiyet'e Kadar Adana Ermenileri	297
5.2. Adana'da Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerginliğin Temelleri	299
5.3. Adana'da Türk-Ermeni ilişkilerinin Gerilmesinde Farklı Aktörlerin Rolü.....	300
5.3.1. Büyük Devletlerin Rolü	300
5.3.2. Misyonerlerin Rolü	305
5.4. Adana Ermenilerinin Milliyetçi Duygulara Yönelmesi	310
5.5. Adana'da Türk-Ermeni İlişkilerinin Çatışmaya Evrilme Süreci.....	321
5.6. Adana Ermeni Milliyetçiliğinin Doruk Noktası: Adana Ermeni Olayları	343
5.6.1. Adana Olaylarında Öne Çıkan Şahsiyetler	346
5.6.1.1. Ermeni Papaz Muşeg.....	346
5.6.1.2. Mehmed Asaf.....	350
5.6.1.3. Gökdereliyan Karabet	352
5.6.1.4. Bağdadizade Abülkadir.....	354
5.6.1.5. İhsan Fikri	356
5.6.2. Toplumlar Arası Çatışma Süreci	358
5.6.3. Dizginlenemeyen Öfke: İkinci Adana Olayları	380
5.6.4. Yıkımın Bilançosu	386
5.6.5. Yargılama Süreci	392
5.6.6. Yaraların Sarılması	412
5.6.7. Adana Olaylarının Değerlendirilmesi.....	422
5.7. Zorunlu Göçe Uzanan Yolda Adana Ermenileri.....	428
5.8. Zorunlu Göç ve Sonrasında Adana Ermenileri.....	440
5.9. Büyük Savaş'ın Son Yılında Adana Ermenilerinin Faaliyetleri.....	479
ALTINCI BÖLÜM	483
6. SOSYAL KURUMLAR.....	483
6.1. Eğitim ve Öğretim	483
6.1.1. Maarif Komisyonu	484
6.1.2. Adana Vilayeti Maarif Müdürlüğü	485

6.1.3. Adana Maarif Meclisi	487
6.1.4. Okullar ve Tiyatrolar	488
6.1.4.1. Medreseler	490
6.1.4.2. Sıbyan Mektepleri ve İptidailer	494
6.1.4.3. Rüştüyeler	506
6.1.4.4. Mekteb-i İdadi-i Mülkiye	509
6.1.4.5. Hamidiye Sanayi Mektebi	515
6.1.4.6. Darülideyam	523
6.1.4.7. Darümuallim	525
6.1.4.8. Adana Kız Muallim Mektebi	526
6.1.4.9. Ziraat Mektebi	526
6.1.4.10. Gece Mektepleri	527
6.1.4.11. Tiyatrolar	528
6.2. Misyonerlik Faaliyetleri	529
6.2.1. Yabancı ve Azınlık Okulları	538
6.3. Haberleşme	549
6.3.1. Telgraf ve Posta İdaresi	549
6.3.2. İkinci Meşrutiyet ve Basın	555
6.3.2.1. Matbaa-i Vilayet	556
6.3.2.2. Seyhan Gazetesi	557
6.3.2.3. İtidal Gazetesi	558
6.3.2.4. Rehber-i İtidal Gazetesi	561
6.3.2.5. Teceddüt Gazetesi	562
6.3.2.6. Yaşasın Ordu Gazetesi	562
6.3.2.7. Anadolu Gazetesi	562
6.3.2.8. Çingirak Gazetesi	563
6.3.2.9. Çukurova Gazetesi	563
6.3.2.10. Duman Gazetesi	563
6.3.2.11. Şimşek Gazetesi	564
6.3.2.12. Hayat Gazetesi	564
6.4. Ulaşım	564
6.4.1. Karayolu Ulaşımı	564
6.4.2. Demiryolu Ulaşımı	579
6.4.2.1. Adana-Mersin Demiryolu	581
6.4.2.2. Bağdat Demiryolu	588
6.4.3. Nehir Ulaşımı	598
6.5. Sağlık	600
6.5.1. Sağlık Kuruluşları	602
6.5.2. Eczaneler	609
6.5.3. Salgın Hastalıklar	610
6.5.4. Doğal Afetler	623
YEDİNCİ BÖLÜM	630
7. EKONOMİK YAPI	630
7.1. Adana Tarımı	630
7.1.1. Modern Tarıma Doğru	633
7.1.2. Meşrutiyet Dönemi Adana Tarımı (1876-1918)	637
7.1.3. Tarım Ürünleri	662
7.1.3.1. Beyaz Altın: Pamuk	662
7.1.4.2. Susam	675

7.1.4.3. Zeytin	676
7.1.4.4. Şeker Kamışı	677
7.1.4.5. Hububat	678
7.1.4.6. Pirinç	679
7.1.4.7. Mısır	680
7.1.4.8. Tütün	680
7.1.4.9. Meyve ve Sebze Üretimi	681
7.1.4. Çiftlikler	684
7.1.5. Tarımda Makineleşme	688
7.2. Ormancılık	695
7.3. Hayvancılık	698
7.3.1. Arıcılık	699
7.3.2. İpek Böcekçiliği	700
7.3.3. Büyükbaş, Küçükbaş Hayvancılık ve Kümes Hayvancılığı	701
7.3.4. Hayvan Hastalıkları	708
7.4. Adana Sanayi	711
7.4.1. Pamuk Sanayi	712
7.4.2. Diğer Sanayi Unsurları	720
7.4.3. Madencilik	725
7.4.4. Sanayi Bitkileri	726
7.4.5. İşçiler	728
7.5. Ticaret.....	741
7.5.1. Birinci Meşrutiyet'ten Mondros Mütarekesi'ne Kadar Ticaret	748
7.5.1.1. Adana'da Avusturya-Macaristan Mallarını Boykot Girişimleri	759
7.6.1.2. Esnaf Teşkilatı	761
7.6.1.3. Adana Ticaret Odası ve Borsası	764
7.6. Bankalar	773
7.6.1. Ziraat Bankası	774
7.6.2. Diğer Bankalar	777
7.7. Paranın Durumu, Fiyatlar ve Kredi İlişkileri.....	778
7.7.1. Adana'da Paranın Değeri	778
7.7.2. Meşrutiyet Dönemi Tarım Ürünlerinin Fiyatları	780
7.7.3. Hayvan ve Hayvan Ürünlerinin Fiyatları	785
7.7.4. Tarım Aletlerinin Fiyatları	787
7.7.5. Taşınmaz Malların Fiyatları	788
7.8. Vergiler	789
SONUÇ	794
KAYNAKÇA	800
EKLER.....	834

KISALTMALAR

A. MKT. MHM	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı
Bkz	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Babıali Evrak Odası
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. EUM	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemî
DH. MUI	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalemî
DH. ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İA	: İslam Ansiklopedisi
İ. DH	: İrade Dahiliye
İ. MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.ŞD	: İrade Şura-yı Devlet
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
Neş.	: Neşriyat
S.	: Sayı
s.	: sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCTA	: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

TD	: Tarih Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
trc.	: tercüme eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: tarih yok
TVY	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Y. EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y. A. HUS	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.AZN	: Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti
Y_PRK_KOM:	: Yıldız Perakende Komisyon Maruzatı
Y_PRK_UM	: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları
vb.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2.1: XIX. Asır Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Adana Merkezde Bulunan Mahalleler	69
Tablo 3.1: 1307 (1889-1890) Adana Merkezde Bağlı Nahiyelelerin Köy Adedi.....	120
Tablo 3.2: Tanzimat Dönemi Adana Valileri ve Adana'da Görev Yaptıkları Yıllar	128
Tablo 3.3: Birinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri ve Adana'da Görev Yaptıkları Yıllar	129
Tablo 3.4: İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri ve Adana'da Görev Yaptıkları Yıllar	150
Tablo 3.5: Adana'da Görev Yapmış Olan Efkâf Müdürleri ve Muhasebecileri (1876-1914)	175
Tablo 3.6: Adana Belediye Örgütünün Kuruluşundan Meşrutiyet Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana Belediye Başkanları ve Görev Yaptıkları Yıllar	195
Tablo 3.7: 1913 Yılında Adana'da 25 Yaş Üzerindeki Seçmen Sayısı	220
Tablo 4.1: 1876 Yılı Adana Kazası Nüfusu	237
Tablo 4.2: 1876 Yılı Tarsus Kazası Nüfusu	237
Tablo 4.3: 1876 Yılı Mersin ve Karaisalı Kazaları Nüfusu	237
Tablo 4.4: 1881 Yılı Adana Sancağı Nüfusu	238
Tablo 4.5: 1882/83-1893 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Kazasının Nüfusu	240
Tablo 4.6: 1882/83-1893 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Tarsus Kazasının Nüfusu	241
Tablo 4.7: 1882/83-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Mersin Kazasının Nüfusu	241
Tablo 4.8: 1882/83-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Karaisalı Kazasının Nüfusu	241
Tablo 4.9: 1882/83-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Sancağı Nüfusu..	242
Tablo 4.10: 1906/1907 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Sancağı Nüfusu	245
Tablo 4.11: 1914 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Sancağı Nüfusu	247
Tablo 4.12: 1918 Yılında Adana Sancağına Bağlı Kazalar ve Nüfus Tabloları	248
Tablo 5.1: Fransız Kaynaklarına Göre 1890'larda Adana Vilayet Nüfusu.....	316
Tablo 5.2: Osmanlı Arşiv Kayıtlarındaki Bir Belgede 1915 Yılındaki Ermeni Nüfusu	452
Tablo 5.3: Sarafian'a Göre 1917 Yılında Adana Ermenilerinin Buldukları Yerler ve Sayıları	477
Tablo 5.4: Talat Paşa'ya Göre 1917 Yılında Adana'da Bulunan Ermenilerin Geldiği Yerler ve Sayıları	478
Tablo 6.1: 1905-1908 Yıllarına Ait İstatistiklere Göre Adana Merkezde Bulunan Resmi ve Özel Okul Sayıları.....	490
Tablo 6.2: Hicri 1318 Tarihli Salnameye Göre Adana Sancağında Bulunan Medreseler ve Buldukları Mevkiler	492
Tablo 6.3: İptidailerde Okutulan Dersler	496
Tablo 6.4: 1312 (1894) Tarihli Vilayet Salnamesine Göre Adana'da Bulunan Numune Mektepleri	498

Tablo 6.5: 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Adana Merkezde Bulunan Kız Mahalle Mektepleri, Çalışanları ve Öğrenci Sayıları.....	499
Tablo 6.6: 1901 Yılında Adana Merkezde ve Merkeze Yakın Yerlerde Bulunan Erkek Mahalle Mektepleri, Çalışanları ve Öğrenci Sayıları	500
Tablo 6.7: 1901 Yılında Adana Merkezde ve Merkeze Yakın Yerlerde Bulunan Kız Mahalle Mektepleri, Çalışanları ve Öğrenci Sayıları.....	501
Tablo 6.8: 1913-1914 Yılı İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Resmi İptidailerde Çalışan Öğretmenlerin Mezun Oldukları Okullar	505
Tablo 6.9: 1892 Yılında Adana Mekteb-i İdadisi'nde Okutulan Dersler.....	511
Tablo 6.10: 1892 yılında Rüştüye Derecesinde Bulunan İhtibat Sınıfının Ders Programı.....	513
Tablo 6.11: 1315 (1897) Senesinde Okulun Kurucu Meclisinde Görevli Kişiler... 517	
Tablo 6.12: 1319 (1901) Senesinde Sanayi Mektebi Meclisinde Görevli Kişiler .. 518	
Tablo 6.13: 1315 (1897) Yılında Sanayi Mektebi İdare Heyeti ve Öğretmenleri... 518	
Tablo 6.14: 1319 (1901) Yılında Sanayi Mektebi İdare Heyeti ve Öğretmenleri... 519	
Tablo 6.15: 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1895 Yılında Adana Merkezde Bulunan Misyoner Mektepleri	541
Tablo 6.16: 1894-1895 Ders Yılında Adana Vilayetinde Bulunan Yabancılara Ait Okulların Adedi, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.....	549
Tablo 7.1: 1897 Yılında Adana Vilayeti Tarımına Ait Veriler.....	648
Tablo 7.2: 1909 Tarım İstatistiklerine Göre Adana'da Tahıl Ürünlerinden Elde Edilen Verim.....	652
Tablo 7.3: 1909 Tarım İstatistiklerine Göre Adana'da Baklagiller ve Köklü Bitkilerin Ekim Alanları.....	653
Tablo 7.4: 1909 Yılı Verilerine Göre Adana Vilayeti Baklagil, Köklü Bitki Üretim Miktarı ve Değeri.....	653
Tablo 7.5: 1909 Yılı Tarım İstatistiklerine Göre Baklagil, Köklü Bitkilerden Hektar Başına Elde Edilen Verim.....	654
Tablo 7.6: 1909 Tarım İstatistiklerine Göre Sınai Ürünlerin Ekim Alanları, Bitki Miktarı, Üretim Değeri ve Verim	654
Tablo 7.7: 1913 Yılında Adana'da Tahıl Üretim Değerleri.....	659
Tablo 7.8: 1913 Yılında Adana'da Baklagillerin Üretim Değeri.....	659
Tablo 7.9: 1913 Yılında Adana'da Köklü Bitkilerin Üretim Değeri	660
Tablo 7.10: 1913 Yılında Adana'da Sınai Bitkilerin Üretim Değeri.....	660
Tablo 7.11: Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Üretilen Pamuğun Miktarı.....	674
Tablo 7.12: 1909 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana'da Meyve Üretim Miktarı ve Üretim Değeri.....	683
Tablo 7.13: 1913 İstatistiklerine Göre Adana'da Meyve Üretim Miktarı ve Üretim Değeri.....	684
Tablo 7.14: 1897 Yılında Adana Vilayetinde Bulunan Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayısı	703
Tablo 7.15: 1897 İstatistiklerinde Cinsine Göre Hayvan Sayıları	703
Tablo 7.16: 1909 İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Bulunan Küçükbaş, Büyükbaş ve Cinsine Göre Hayvan Sayıları.....	706
Tablo 7.17: 1909 İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Hayvan Ürünlerinin Üretim Miktarı ve Değeri.....	706
Tablo 7.18: 1913 İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Bulunan Küçükbaş, Büyükbaş ve Cinsine Göre Hayvan Sayıları.....	707
Tablo 7.19: 1913 Yılı Osmanlı İstatistiklerinde Cinsine Göre Hayvan Sayıları.....	707

Tablo 7. 20: 1913 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Hayvan Ürünlerinin Üretim Miktarı ve Değeri	707
Tablo 7.21: Adana Vilayeti Gümrüklerinin 1296 (1880-1881) Senesi İthalat ve İhracat Oranları	749
Tablo 7.22: Birinci Meşrutiyet'in İlk Yirmi Yılında Adana'nın Ham Pamuk İhracatı	755
Tablo 7.23: Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Çukurova'dan Yapılan Pamuk İhracatının Değeri.....	756
Tablo 7.24: 1910'lu Yıllarda Adana'nın Pamuk İhracatı.....	757
Tablo 7.25: Adana Ticaret Borsasının Altın Olarak Yıllık Geliri.....	771
Tablo 7.26: Adana Ticaret Borsası'nın 1913-1919 Yılları Arasında Yönetim Kurulu Listesi	772
Tablo 7.27: 1897 Yılında Adana'da Tarım Ürünlerinin Ortalama Fiyatları.....	780
Tablo 7.28: 1909 İstatistiklerine Göre Adana'da Meyve Fiyatları	780
Tablo 7.29: 1913 İstatistiklerine Göre Adana'da Meyve Fiyatları	781
Tablo 7.30: 1909 ve 1913 Yıllarında Adana'da Tahıl Fiyatları.....	782
Tablo 7.31: 1909/ 1913 Yıllarında Adana'da Baklagil ve Köklü Bitki Fiyatları....	783
Tablo 7.32: 1909 ve 1913 Yıllarında Adana'da Sınai Bitki Fiyatları	784
Tablo 7.33: İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da Pamuk Fiyatları	785
Tablo 7.34: 1909 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana'da Hayvan Ürünlerinin Fiyatları	785
Tablo 7.35: 1913 Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana'da Canlı Hayvan Fiyatları	786
Tablo 7.36: 1913 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana'da Hayvan Ürünlerinin Fiyatları	786
Tablo 7.37: H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1879 Yılında Adana Sancağının Önemli Vergi Kalemleri.....	790
Tablo 7.38: H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Adana Sancağının Gelir-Gider Cedveli.....	790
Tablo 7.39: H. 1317 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1900 Yılında Adana Sancağının Önemli Vergi Kalemleri.....	791

ÖZET

I. MEŞRUTİYET'TEN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ADANA

(1876-1918)

Bu çalışmanın amacı; Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) demografik, sosyal ve ekonomik yönden çok dinamik yapıya sahip olan Adana sancağını bir bütün olarak ele almaktır.

Adana'da, Meşrutiyet Dönemi'nde idari sınırlarda değişimler meydana gelmiş, Cebel-i Bereket adıyla yeni bir sancak teşkil edilirken; Muhacirin, nahiye statüsünden çıkarılarak kazaya dönüştürülmüş; Tarsus ve Mersin, Adana sancağından ayrılmış; kentteki idari ve hukuki yapıda bazı aksamalar görülmüştür. Valiler, şehrin ekonomik ve sosyal yönde gelişimi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Adana'nın demografik yapısı, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan gelen muhacirlerle önemli ölçüde değişmiş, nüfus oranı göçlerin de etkisiyle artmıştır. 1909 yılındaki Adana Olayları ve 1915 yılındaki zorunlu göç dolayısıyla şehrin gayrimüslim nüfusunda önemli oranda azalma olduğu tespit edilmiştir. Şehirde sosyal barışının bozulma süreci, toplumsal çatışma, çatışma sonrasında yaşananlar ve Ermeni zorunlu göçü gibi sorunlar Adana ekonomik ve sosyal hayatı üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Modern eğitim kurumlarının artması, misyonerlerin sağlık ve eğitim alanlarında faaliyet göstererek gayrimüslimler üzerinde nüfuz elde etme çabaları görülmüştür. Adana'da kolera, sıtma ve frengi hastalıkları ile mücadele yöntemleri ve şehirde sağlığı önemli ölçüde tehdit eden su taşkınlarına çare arama çabaları; ulaşımda kara ve demiryollarının faaliyete geçmesinin şehrin ekonomik hayatına katkıları; Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkan basın hayatındaki canlılık modernleşme çabaları olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Pamuk ziraatından kaynaklı ticari ve sınai canlılık; yine aynı nedenle işçilerin Adana sancağında meydana getirdiği işgücü yoğunluğu ve bunlardan kaynaklı sorunlar vardır. Ticari hayatta ve tarım sektöründe Avrupa ile olan ilişkilerde modern tarım aletleri ithalatı ve pamuk ihracatı ön plana çıkmıştır. Adana, sanayisi gelişme gösteren çok az sayıdaki Anadolu kentinden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muhacirler, Adana Olayları, Misyonerler, Ermeniler, Pamuk.

ABSTRACT

FROM I. CONSTITUTIONAL MONARCHY TO THE MONDROS ARMISTICE, ADANA (1876-1918)

The purpose of this study is; in the period of the Constitutional Monarchy (1876-1918), the sanjak of Adana, which has a very dynamic structure in the demographic, social and economic direction, to treat as a whole.

In Adana, during the Constitutional Period, changes took place in the administrative borders and a new flag was formed in the name of Cebel-i Bereket; Muhacirin was removed from the status of the township and converted into a district; Tarsus and Mersin were separated from the sanjak of Adana; it had been seen some hitches in the administrative and legal structure in the city. The governors had carried out various activities for the economic and social development of the city. The demographic structure of Adana had changed significantly with the emigrants coming from the lands lost by the Ottoman Empire, and the population ratio had increased with the effect of immigration. It was identified that the city had a significant decrease in the non-Muslim population due to the Adana Incidents in 1909 and forced migration in 1915. The process of deterioration of social peace in the city, social conflict, those which were lived after the conflict and the problems such as Armenian forced migration had adversely affected the economic and social life of Adana. The increase of modern educational institutions, missionary efforts to penetrate non-Muslims by operating in the field of health and education had been seen. Methods of fighting cholera, malaria and syphilis diseases in Adana and efforts to find a solution to floods that threaten health in the city; in transportation, the contributions of operating of land and railways to the economic life of the city; the vitality of the media life that emerged with the Constitutional Monarchy should be regarded as efforts to modernize. Also, commercial and industrial vitality originating from cotton farming; and for the same reason, the labor force brought by the workers to the sanjak of Adana, and there are problems arising therefrom. In the commercial life and agricultural sector, in relation to Europe imports of modern agricultural tools and cotton exports have been at the forefront. Adana has become one of the few Anatolian cities where their industries have shown progress.

Keywords: Migrants, Adana Incidents, Missionaries, Armenians, Cotton.

GİRİŞ

Son yıllarda şehir tarihçiliğine yönelik çalışmalar artmaktadır. Şehir tarihçiliğinin aldığı öneme binaen “I. Meşrutiyet’ten Mondros Mütarekesi’ne Kadar Adana (1876-1918)” adlı çalışmamızda Meşrutiyet Dönemi’nde Adana şehrinin fiziki, idari, demografik, sosyal ve ekonomik yönleri ortaya konulmaya çalışılmış, şehrin bütüncül bir çerçeve içerisinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmanın genel mahiyetteki çalışmalara yardımcı olacağı düşünülmektedir. Yine, Meşrutiyet Dönemi Adana şehir tarihini bir bütün olarak ortaya koyan bu araştırmanın Adana ile ilgili daha spesifik çalışmalara yönelik fikir verebileceği kanaatini taşımaktayız.

Araştırmada; Meşrutiyet Dönemi Adana şehrinin incelenmesinin nedenleri şöyle izah edilebilir: Adana’nın, eski çağlarda Suriye ile Anadolu’yu bağlayan ticaret yolları güzergâhında olması onu önemli kılmıştır. Ayrıca Roma, Bizans gibi devletlerin tahıl ambarı vazifesi görmesi, Avrupa’yla olan ticari münasebetleri eski çağlar boyunca şehrin önemini korumasına neden olmuştur. Adana’nın bu kadar önemli bir sahada bulunması devletler ve topluluklar arasında çekişmelerin sebebidir. Şehir, uzunca bir süre Müslüman Arap-Bizans, Ermeni-Bizans-Selçuklu ve Memluk-Ermeni mücadelelerine sahne olmuştur. Şehrin yeniden canlanması Ramazanoğulları’nın yönetimi sırasında. Adana, Memluk-Osmanlı çekişmeleri sonucu Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bir dönem refah seviyesi oldukça iyi olan şehir, daha sonraki dönemlerde olumlu yönde gelişimini sürdürememiştir.

XIX. yüzyılda Adana, aşiretler arasında çekişmelerinin sıkça görüldüğü, şehir yöneticilerinin sözünün geçmediği, salgın hastalıkların ve bataklıkların hüküm sürdüğü bir sancağa dönüşmüştür. Fırka-i İslahiye’nin iskân girişimleri ve Amerikan İç Savaşı dolayısıyla İngiliz pamuk sanayinin bölgeye artan ilgisi, şehrin dokuma sanayine yönelik zirai faaliyetlere yönelmesinin sebepleridir. Bataklıkların ıslahı, modern tarım aletlerinin kullanılmaya başlanması ve bazı sanayi kuruluşlarının ortaya çıkması bölgenin demografik yapısının değişmesine de neden olmuştur. Adana tarımındaki gelişmelere bağlı olarak şehrin birçok açıdan değişim yaşaması Meşrutiyet Dönemi Adana’sında oldukça hareketli bir dönemin yaşanmasını sağlamıştır. Sel baskınları, salgın hastalıklar, Türk-Ermeni ilişkileri, İkinci

Meşrutiyet'in ilanına verilen tepkiler, ticaret, eğitim ve ulaşım sahalarında görülen gelişmeler şehrin son dönem Osmanlı kentleri içerisinde önemini arttırmıştır.

Bu çalışmanın yapılmasında; Birinci Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Adana'yı (1876-1918); fiziki, idari, sosyal ve ekonomik yönleriyle bütün olarak ele alan bir eserin tespit edilememesi büyük rol oynamıştır. Yine Osmanlı Devleti'nin hızlı bir değişim geçirdiği dönemde Adana'nın da bu değişimden çok fazla etkilenmesi, şehrin dinamik yapısının bütün yönleriyle ortaya konmasını zorunlu kılmıştır. Alandaki eksiklik çalışmamızla bir nebze de olsa giderilmeye çalışılmış ve bu boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Son dönemde Adana'da meydana gelen modernleşme çabaları ve nüfus hareketliliğinin görülmesi, Adana şehrinin araştırılmasının önemini de ortaya koymaktadır.

Adana şehir tarihi çalışmamızda konunun başlangıç tarihi olarak Birinci Meşrutiyet'in ilan tarihi seçilmiştir. Meşrutiyet Dönemi; sosyal, kültürel, ekonomik ve idari hayatta önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu değişikliklerin Adana'ya yansımalarını takip etmek için konunun başlangıç tarihi Meşrutiyet'in ilan tarihi olarak belirlenmiştir. Bitiş tarihinin Mondros Mütarekesi (1918) olarak seçilmesinin nedeni ise bu tarihten itibaren Osmanlı Devlet otoritesinin ortadan kalkması; şehrin ekonomik, sosyal, siyasi hayatında çok farklı bir dönemin başlaması olarak gösterilebilir. Bundan sonraki süreç Milli Mücadele süreci olduğundan şehrin gelişiminde tamamen farklı bir evreyi temsil etmektedir.

Şehir tarihçiliği çalışmalarında doğrudan şehir tarihini ilgilendiren arşiv vesikaları çok önemlidir. Bu kapsamda vilayet salnameleri: idari taksimat, memurlar ve görevleri, vilayetin tarih ve coğrafyası, tarihi eserleri, ekonomik ve ticari hayat, nüfus oranları, okullar, kütüphaneler vb. hakkında bilgi aktarırlar. Bir defa salname neşredilen vilayetler olduğu gibi oldukça çok sayıda salname neşredilen vilayetler de vardır. 1865-1918 tarihlerini kapsayan dönemde 527 adet vilayet salnamesi yayımlanmıştır. Halep, Selanik, Hüdavendigar, Manastır ve Diyarbakır salnameleri verdikleri bilgiler bakımından oldukça değerlidir.

Bu çalışmada, 11 adet Adana vilayet salnamesi elde edilerek incelenmiştir. Adana Vilayet salnamelerinin ilki H. 1287 tarihli, sonuncusu ise 1320 tarihlidir. Çalışma dönemimiz olan Meşrutiyet Dönemi (1876-1918) Adana kentinin; idari, sosyal, iktisadi vaziyeti incelenirken devlet salnameleri ve Adana Vilayet

salnamelerinden yararlanılmıştır. Adana vilayet salnameleri içerisinde yararlanılan salnameler: Salname-i Adana 1293/1876, Salname-i Adana 1294/1877, Salname-i Adana 1296/1879, Salname-i Adana 1297/1880, Salname-i Vilayet-i Adana 1299/1881, Salname-i Vilayet-i Adana 1308/1891, Salname-i Vilayet-i Adana 1309/1892, Salname-i Vilayet-i Adana 1312/1894, Salname-i Adana 1318/1900, Salname-i Vilayet-i Adana 1319/1901, Salname-i Vilayet-i Adana 1320/1902'dir. Adana vilayeti ile ilgili yayınlanan en son salname H. 1320 tarihlidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Meşrutiyet Dönemi'nde Adana ile ilgili belgeler büyük oranda taranmış olup, belgelerden imkanlar ölçüsünde yararlanılmaya çalışılmıştır. A. MKT. MHM, BEO, DH.MKT, DH. MUI, DH. ŞFR, DH. EUM , DUIT, İ. DH, İ.MMS, İ.ŞD, İ. MMS, HR. SYS. MÜ, HR. SYS., MV, Y. A. HUS, Y. A. RES, Y. EE, Y. MTV, Y.PRK.AZN, Y_PRK_KOM, Y_PRK_UM kısımlarındaki Adana ile ilgili belgeler incelenmiş ve araştırmamızla ilgili olanlar arşivden temin edilerek ilgili yerlerde kullanılmıştır.

Çalışmada Adana basını da incelenmiş olup, basın gözüyle İkinci Meşrutiyet'in ilk yılları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Adana basınının İkinci Meşrutiyet Dönemi'ndeki en önemli gazetelerinden olan ve Adana valisi Cevad Bey'e karşı çok sert muhalefeti ile bilinen, İttihatçıların çıkardığı İtidal gazetesi, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarına ait önemli bilgiler vermektedir. Yaptığı muhalefetle, Adana'nın kalkınması konusundaki çabalarıyla ve büyük oranda objektif muhalefetiyle döneme ışık tutmaktadır. 1909 Adana Olayları ile ilgili oldukça fazla Ermeni kaynağı mevcut iken, Türklerin gözünden olayları anlatan kaynak sayısı oldukça yetersizdir. Bu eksiklikleri giderme noktasında İtidal gazetesi önemli bir kaynaktır. İtidal gazetesinin olaylarla ilgili verdiği bilgiler bir zaman sonra kesilmektedir. Bu durum dönemin aydınlatılması konusunda bir açığı da ortaya çıkarmaktadır. Gazetenin yayınlarının son bulmasının nedeni Adana'da sıkıyönetim ilan edilmesi ve İtidal gazetesinin olaylarla ilgili yayın yapmasının yasaklanmasıdır. Bu yasak, Türklerin gözünden Adana Olaylarının aktarılması konusunda bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. İtidal, Adana basın hayatında o kadar etkili bir muhalif görev üstlenmiştir ki yaptığı yayınlarla valinin otoritesinin sarsılmasında etkisi çok büyüktür. Yine gazete Adana'yı ilgilendiren ekonomik, idari sosyal ve kültürel hemen her konuya değinmiştir. Büyük oranda objektif bir yayın ilkesi benimsemiştir.

Gazetenin bütün nüshaları incelenmiş, İkinci Meşrutiyet'in ilanına verilen tepkiler, şehrin İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile içine düşmüş olduğu anarşi durumu nüshalara çok net bir şekilde yansımıştır. Bütün nüshaları transkript edilmiş olan gazetenin (76 adet) sayıları tarafımızca tek tek incelenerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Meşrutiyet öncesi ve Meşrutiyet Dönemi Adana şehri ile ilgili yapılan çalışmalara değinmek gerekirse; Yılmaz Kurt'un "XVI. Yüzyıl Adana Tarihi" adlı doktora çalışması, Adana şehrinin fiziki, demografik, ekonomik ve idari yapısındaki değişikliklerin takip edilmesi açısından incelenmiştir. XVII. yüzyıl, Adana tarihi açısından aydınlatılmamış dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. XVIII. yüzyıl Adana tarihi ile ilgili son dönemde yapılan çalışmalar bu yüzyılda şehrin tarihine ışık tutmaktadır. Saim Yörük'ün "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası (1700-1750)" adlı doktora çalışması şehrin XVIII. yüzyıldaki gelişimini ortaya koyması açısından değerlendirilmiştir. Özcan Tatar'ın hemen hemen aynı dönemi içine alan "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750)" adlı doktora tezi, giriş bölümünde yararlanılan önemli bir kaynak olmuştur. Mustafa Alkan, "Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi- Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma-" adlı doktora çalışmasında Adana vakıflarını değerlendirmiş, çalışmada şehrin farklı dönemlerindeki gelişimine değinmiştir. XIX. yüzyılda Tanzimat'ın Adana şehir hayatında meydana getirdiği gelişmeleri inceleyen önemli bir çalışma da Özlem Karsandık'ın "Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)" adlı doktora çalışmasıdır. Bahsi geçen çalışma konumuz olan Meşrutiyet Dönemi'nin hemen öncesinde Adana'da meydana gelen sosyal, kültürel, ekonomik ve idari gelişmeleri vermesi açısından istifade edilen önemli bir çalışma olmuştur. Hilmi Dönmez'in "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova Bölgesinde Zirai Üretim" adlı doktora tezi Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetlerinin hemen sonrasındaki ekonomik gelişmeler hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. İnan Keser'in "Kentsel Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri", adlı çalışması ise Adana Nusayrilerinin yaşayış şekilleri ile ilgili verdiği bilgiler konumuz açısından değerlendirilen önemli bir kaynak olmuştur. Yine Nusret Çam'ın şehrin fizik yapısı hakkında değerli bilgiler içiren "Türk Kültür Varlıkları Envanteri 01" adlı çalışması şehirdeki mimari eserler hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla konumuzla ilgilidir. Yurt Ansiklopedisi'nin "Adana" maddesi ise şehrin fiziki, sosyal, idari ve ekonomik

durumu hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla değerlidir. Vakanüvis Abdurrahman Şeref'in "II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)" adlı eseri de 1909 Adana Olaylarını her iki tarafın da görüşüne dayanarak anlatması bakımından dikkate alınması gerekli bir kaynaktır.

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayınlanan; "Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927", "Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914", Osmanlı Devleti'nin ilk İstatistik Yıllığı 1897" ve "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924" adlı istatistik dizilerinden azami derece de istifade edilmeye çalışılmıştır. 1909 ve 1913 yılı tarım istatistiklerinde Adana' hakkında bilgi verilirken, 1914 yılına ait tarım istatistikleri içerisine Adana dahil edilmemiştir. Bu nedenle 1914 yılı Adana tarımına ait istatistikler verilmemiştir.

XIX. yüzyılın ortalarında Adana'ya gelen V. Langois'in "Eski Kilikya" adlı seyahatnamesi Meşrutiyet öncesi şehrin özellikleri, ekonomik durumu, nüfusu hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla önemli bir kaynaktır. Yine XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Adana'ya gelen seyyahların şehirle ilgili görüşleri mümkün olduğu kadar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Daha önceki dönemlerde bölgeye gelen seyyahların da şehir ile ilgili izlenimlerine değinilmiştir. Kolera salgını dolayısıyla 1890'lı yıllarda doktor olarak geldiği Adana şehri hakkında Şerafettin Mağmumi'nin verdiği bilgiler oldukça değerlidir. Ayrıca XX. yüzyılın başlarında şehre gelen Schaffer, Adana'nın durumu ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır.

Çalışmada, Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da yaşamış olan şahısların da hatıratlarına başvurulmuştur. Damar Arıkoğlu'nun "Hatıralarım" adlı eseri Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'yı sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle anlatmakta, kendi döneminde görev yapan valilerle ilgili bilgiler vermektedir. Yine 1909 Adana Ermeni Olayları, onun hatıratında değindiği konulardandır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Adana'da yaşanan ekonomik sıkıntıları da anlatmıştır. Ermeni zorunlu göçünün şehir hayatında yarattığı boşluğu bizzat yaşayan bir insan olarak verdiği bilgiler oldukça değerlidir. Taha Toros tarafından yayınlanan "Ali Münif Bey'in Hatıraları" Adana'nın ekonomik, sosyal ve kültürel yönünü anlatması dolayısıyla değerlidir. Çalyan Karabet tarafından yazılan "Adana Vakası ve Mesulleri" Ermenilerin gözünden Adana Olayları ve olaylar öncesi yaşananları

anlatması bakımından önemlidir. Bu konu ile ilgili yazılmış başka bir hatırat da Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf'ın "1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım" adlı eseridir. Eser daha çok Cebel-i Bereket sancağında yaşananları anlatsa da olayların sebeplerini izah etmesi ve Adana sancağındaki olaylarla da ilgili bilgi vermesi bakımından da önemlidir. Yargılamalar sırasında yaşananların değerlendirilmesi açısından değerli bir kaynaktır. Cemal Paşa da "Hatırat" adlı eserinde Adana'da 1909 Adana Olayları sonrasında kendisinin yaptığı çalışmaları anlatmıştır.

Çalışma dönemimizle ilgili yapılan birçok yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Adana Ermeni Olayları üzerine yapılmış çalışmalardır. Yine Halil İbrahim Kaplan'ın "Salnamelere göre Adana (1880-1900)" adlı tezi Adana şehrine diğer tezlerden farklı bir noktadan bakmış olması yönüyle önemlidir. Murat Topaloğlu'nun "Osmanlı Devleti'nin Çözülme Döneminde Kozanoğulları", Mehmet Ali Talayhan'ın "Osmanlı Devlet Salnamelerine Göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı 1851-1910" adlı yüksek lisans çalışmaları, M. Fatih Sansar'ın " Fırka-i İslahiye ve Güney Anadolu'nun İskanı" adlı yüksek lisans çalışması, Feride Çavdar Uslu'nun Adana Ermenileri (1914-1918)" adlı tezi yapılan diğer çalışmalardır.

Çalışmamızda Adana sancağı yedi ana başlık altında değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm: Bölümde Adana'nın coğrafi özellikleri ve tarihi gelişimi üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda Adana'nın Türklerden önceki ve Türk hakimiyeti dönemleri genel olarak değerlendirilmiştir.

İkinci Bölüm: Bu bölümde Adana'nın fiziki yapısı üzerinde durulmuştur. Şehirdeki mimari eserler tanıtılmış, şehrin mahalleleri ve Meşrutiyet Dönemi yapılarının şehir üzerinde meydana getirdiği fiziksel değişime değinilmiştir.

Üçüncü Bölüm: Bu bölümde Adana'nın idari yapısı incelenmiştir. Adana'nın Osmanlı Devleti sınırlarına dahil olduktan sonra idari yapıdaki yeri ve yaşadığı idari değişiklikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Meşrutiyet Dönemi Adana valileri, idari örgütler ve hukuki yapı incelenmiş, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemi seçimleri anlatılmıştır.

Dördüncü Bölüm: Bu bölümde demografik yapı üzerinde durularak Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana'nın demografik yapısındaki değişimler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, göçlerin Adana'nın nüfus yapısında meydana getirdiği çeşitlilik değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Beşinci Bölüm: Bölümde Adana'da Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkiler ve gerilimler incelenmiştir. Gerilimlerin çatışmaya dönüşmesi ve sonuçları değerlendirilmiş, ayrıca 1915 yılında meydana gelen Ermeni zorunlu göçünün Adana'ya yansımaları üzerinde durulmuştur.

Altıncı bölüm: Bu bölümde Adana'daki okulların eğitimde modernleşme sürecinde gelişimleri, eğitim örgütleri, misyonerlerin çalışmaları, haberleşme ve basın faaliyetleri, ulaşımda meydana gelen gelişmeler ve bunun Adana'ya yansımaları, Adana'da sağlık alanında meydana gelen değişimler incelenmiştir.

Yedinci bölüm: Bu bölümde Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana'nın zirai, sınai ve ticari gelişimine değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ADANA’NIN COĞRAFI KONUMU VE TARİHİ GELİŞİMİ

Şehirler, nüfus yoğunluğuna sahip ve çok fazla nüfusu barındıran yerleşim merkezleridir. Şehir denilen yerleşimler var olabilmek ve varlıklarını sürdürebilmek için kendilerini çevreleyen alanların doğal ve beşeri kaynaklarına sıkı bir şekilde bağlanmışlardır. Onları kır yerleşimlerinden ayıran özelliklerden biri de nüfus oranının fazlalığıdır. Şehir halkı ile yöneticiler arasında daimi ve sıkı bağlar bulunmaktadır. Şehir yerleşmelerinde bilhassa idari ve emniyet hizmetleri, kontrol ve ihtiyaç maddelerinin temin edilmesiyle ilgili hizmetleri yürütenlerin şehir ahalisi ile bütünlük arz etmesi zorunludur. Çünkü bahsi geçen hizmetlere bakıldığında genellikle şehirlerde yoğunlaştıkları görülmektedir¹.

İslam, şehirleşmeyi bir ideal olarak görmüştür². Klasik Osmanlı şehrinde idari yapı içerisinde vali, kadı, subaşı gibi unsurlar yer almıştır. Ticaret ve zanaat sahipleri, ticari faaliyetler, çalışma hayatı ve esnaf gurupları şehir hayatının canlanmasında birinci derece etkiliydiler³. İslam şehri araştırmacıları, İslam şehrinin en belirgin fiziki özelliklerinden yola çıkarak değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yukarıda bahsedilen tipteki değerlendirmelerde üç temel fiziki unsurdan bahsedilmektedir: Dini yapı olarak cami, ekonomik ve kültürel yaşamın canlanmasını sağlayan pazar, kültürel bir yapı olarak hamam. Cami, şehrin merkezinde konumlanırken, yanında pazar yeri ve hanlar bulunur⁴.

1.1. Adana’nın Coğrafi Konumu ve Önemi

Şehirler, ilk defa Ortadoğu ve yakın çevresindeki bölgelerde doğmuştur⁵. Erken dönem şehirlerinden biri olan Adana kenti, Toroslardan inerek güney

¹ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977, s. 5-6.

² Mustafa Demirci, “İslamın Ümran Şehri: Bağdat”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece yay., 2009, s.250.

³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, derleyen Salih Özbaran, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s.5.

⁴ Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 5.

⁵ Göney, s.20.

istikametinde akan Seyhan Irmağının batı kısmında kurulmuş olan bir şehirdir⁶. Adana, eski zamanlarda Tarsus limanı ile Misis arasında çok büyük önemi olmayan bir sahaydı⁷. Günümüzde Tepebağ olarak bilinen yerde oluştuğu tahmin edilen ve önceleri etrafı surlarla çevrili olan kent⁸, Akdeniz bölgesinin doğusunda yer alan Çukurova'nın gerek ekonomik olarak ve gerekse nüfus bakımından en önemli şehridir. Şehir, "Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin meydana getirdiği geniş alüvyal ovanın (Çukurova) kuzeyinde ve Seyhan'ın sağ kıyısındadır." Denize uzaklığı 40 km⁹, denizden yüksekliği ise 20 metredir¹⁰. Bulunduğu coğrafi konum itibariyle Adana ili 36.1-38 enlemleri ile 35-36.3 boylamları arasında bulunmaktadır¹¹. Adana'nın merkezi, güney tarafından Karataş, Yumurtalık, Ceyhan, Kozan, Karaisalı ve Tarsus'la çevrelenmiştir¹². Adana sancığı, Karataş denilen yerden geniş bir burunla Akdeniz'le birleşmektedir¹³. Torosların bir kolu olarak uzanan Amanos Dağları (Nur Dağları); Adana bölgesini Suriye, kuzeydeki Halep ve Antakya'dan ayırmaktadır¹⁴. Çukurova bölgesi, kapladığı alan bakımından doğu-batı istikametinde 100 km uzunluğa, kuzey-güney istikametinde ise 70 km genişliğe sahip yerleşmeye uygun verimli bir sahadır¹⁵. Çukurova'yı ikiye ayıran Misis Dağlarının güney tarafındaki bölümüne Aşağı Çukurova adı verilmiştir. Tarsus ve Mersin Aşağı Çukurova sınırları içerisinde. Yukarı Çukurova denilen bölüm ise Toros Dağlarının eteklerine kadar olan kısmı içerisine almaktadır. Anavarza Yukarı

⁶ *Adana İklimi*, Ankara, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, 1969, s.1.

⁷ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, Adana, Adana Ticaret Odası Yayınları, 1984, s.13.

⁸ Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana 01*, Ankara, TTK Yayınları, 2010, s.XXII.

⁹ Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, İstanbul, MEB Yayınları, 1961. s.8.

¹⁰ *Adana İklimi*, s.1.

¹¹ *Adana İli Çevre Durum Raporu*, Adana, Adana Valiliği Çevre İl Müdürlüğü Yayınları, 1998, s.13; *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.16.

¹² Şevki Berker, "Osmanlı Devrinde Çukurova ve Civarı", Adana, Seyhan Matbaası, Eylül 1946, c.I, S.2, s. 2; Komisyon, *Adana İl Yıllığı 1967*, Adana İpek Matbaası, 1968, s.28.

¹³ *Adana İklimi*, s.1.

¹⁴ D. M. Holt, *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, 2. baskı, çev. Özden Arıkan, İstanbul, TVY yayınları, 2003, s.2.

¹⁵ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Resimli Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1998, s.348. *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.14.

Çukurova'nın merkezindedir¹⁶. Dolayısıyla Adana vilayetinin doğusunda Halep, Kuzeyinde Sivas, Ankara ve Konya, batısında ise yine Konya, güneyinde Akdeniz ve Kıbrıs Adası yer almaktadır¹⁷. 1918'de bölgede Tahtacılar üzerine araştırma yapan Taha Niyazi Bey, Adana vilayetini: Akdeniz ile Toros Dağları arasında sıkışmış olan Çukurova ve deniz sahilinden kademe kademe yükselen yayla ve dağlık kısımlar olarak tanımlamıştır¹⁸.

Adana, sıcak ikliminin yanında bol miktarda sular barındırmaktadır. Yine, yüksek yaylalara olan yakınlığı, insanları yazın yaylalara, kışın ise kışlaklara yöneltmiş, yerleşik hayatın yanında yarı göçebe bir hayatın da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Adana'nın önemini arttıran başka bir sebep ise denize olan yakınlığıdır. Ayrıca Ortaçağı da içine alan bir süreçte nehirlerin gemi ulaşımına elverişli olması, gemilerin iç kesimlere kadar sokulabilmesi, ulaşım açısından, askeri ve ticari bakımdan önemli yararlar sağlamıştır¹⁹. Yerleşimler genellikle Seyhan Irmağının kaynağı ile boğaz kesiminde kurulmuştur²⁰. Elverişli ortamı sağlayan iklim ve coğrafi konum bazı olumsuzlukları da ihtiva etmiştir. Seyhan ve Ceyhan ırmaklarından kaynaklı bataklıkların ürettiği sineklerin sıtma hastalığına yol açması, şehri yazın yaşanmaz hale getiren sıcaklıklar ve ekonomik gelişmişlik düzeyinin düşüklüğü bölgenin gelişmesini olumsuz yönde etkileyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentin yukarıda bahsedilen olumsuz yönleri Türkmenlerin bir hayli zaman yerleşik hayata direnmelerine sebep olmuştur²¹.

Adana'nın etrafında bulunan dağlar ve güneyde yer alan Akdeniz, şehrin savunmasında önemli avantaj sağlamıştır. Çukurova'yı orta Anadolu'ya bağlayan Gülek Geçidi, şehrin kuzey ve batıyla olan ilişkilerine çok önemli katkılar sunmaktadır. Şehrin bulunduğu konum, Anadolu, Mısır ve Suriye'yi birbirine bağlayan yol güzergahındadır. Stratejik konumu, şehrin önemini her zaman korumasını sağlamıştır. Adana'yı cazip kılan nedenlerden biri de Türklerin yaşadığı

¹⁶ *Adana İl Yıllığı* s.57; Mehmet Bozdoğan, *Adana İlinin Coğrafyası*, Adana, Güney Basımevi, t.y., s.7.

¹⁷ *Salname-i Adana 1319*, 21969/A I 6016, Türk Tarih kurumu Kütüphanesi, s.62.

¹⁸ Serdar Sarısır, *Niyazi Bey ve Adana Bölgesi Tahtacıları*, Konya, Kömen Yayınevi, 2012, s.94.

¹⁹ Çam, s.XXI.

²⁰ Karsandık, s. 12.

²¹ Alkan, s.262.

coğrafi saha ile Arapların tarihi yurtları arasındaki bölgede bulunmasıdır. Osmanlılar Dönemi'nde Adana'nın önem kazanmasını sağlayan iki temel etken; bereketli arazilere sahip olması ve Müslümanların hac ibadetini gerçekleştirdikleri güzergah üzerinde yer almasıdır. Osmanlılar devrinde İstanbul'dan Bağdat'a, Şam'a, Hicaz'a Mısır'a uzanan güzergah Adana şehri üzerinden devam etmekteydi. Sıcak iklim şehrin yaşanabilir olmasını önemli ölçüde zorlaştırırken, bulunduğu stratejik konum şehirde yaşamayı cazip hale getirmekteydi²².

Kendine özgü bir yapısı olan Osmanlı kentinin, XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın tesirinde, yeni bir yapılanmaya gittiği söylenebilir²³. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana (1876-1918), Seyhan Irmağından 50 km kadar içeriye uzanan bir sahada bulunmaktaydı. Bu süreçte Adana'nın diğer Osmanlı kentlerinden daha hızlı gelişme göstermesinin nedenleri arasında geniş sahaları ihtiva eden ovası ve Adana-Mersin demiryolu sayesinde Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri ve dünya ile deniz yolu ulaşım ağının güçlenmesi sayılabilir²⁴.

1.1.1. İklim Özellikleri

Adana'nın iklimi, tipik Akdeniz iklim tipi özelliklerini göstermektedir. Kış aylarında ılık ve yağışlı, yaz ayları ise oldukça sıcak ve kurak, nem oranı ise bir hayli fazladır²⁵. Dağlık bölgelerde ise yükseklik arttıkça, sıcaklıkta düşüş görülmektedir²⁶. Sıcaklığın düştüğü bu sahalarda yağışlar da artış göze çarpmaktadır. 700-800 metre yüksekliğe kadar olan kısımlarda Akdeniz ikliminin karakteristik özelliklerinden bahsetmek mümkündür. Adana'nın batıya bakan kısımlarında yağış oranı diğer kısımlara göre daha fazladır²⁷. Kentte rüzgarlar sert esmediği gibi, yaz mevsiminde şehirde esen deniz meltemi, sıcaklık değerlerinin daha da yükselmesini

²² Çam, s.XIX-XXI.

²³ Akif Emre, "Yerel ve Evrensel Çözümleme Osmanlı Şehri", *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece yay., 2009, s.208.

²⁴ Karsandık, s.9-11.

²⁵ *Adana İklimi*, s.2.

²⁶ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.58.

²⁷ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.18.

engellemektedir. Geceleyin ise Toroslar üzerinden gelen kara meltemleri, Adana Ovasında az da olsa bir serinlik hissedilmesini sağlamaktadır²⁸.

Şehirde ortalama sıcaklık 18,8 derecedir. Şehrin yazın sıcak olmasının nedeni güney kesiminde bulunan çöl iklimi, kışın ılıman olması ise kuzeyden gelen soğuk havanın Toros Dağları ile engellenmesi ile ilişkilidir²⁹. İklimi her ne kadar sıcak olsa da bazı dönemlerde çetin kış şartları görülmektedir. 1789 yılında “bir ayak boyu” kar yağmış, uzun süre erimeden yerde kalmıştır. 1811 yılında ise çok farklı bir iklim yaşanmış, Ocak ayında güller açmıştır. Meşrutiyet Dönemi’nin hemen sonrasında (1919) yine uzun süre erimeyen kar ve sert bir kıştan bahsetmek mümkündür³⁰.

1.1.2. Dağları, Ovaları ve Bitki Örtüsü

Eski adı Kilikya olan Adana Ovasının sınırları, güneyde Akdeniz, kuzey ve kuzeydoğuda ise Toroslar ve Anti Toroslar tarafından belirlenir. Dağlık sahalarla ovalar arasında yer alan ve hafif bir meyille yükselen eşik sahalarda, hububat üretimi ve bağcılık yapılmakta, eğimi daha az olan kısımlarında ise susam ve pamuk gibi bitkilerin tarımı gerçekleştirilmektedir. Eşik alanlar, iklim özellikleri bakımından ovalık sahalardan farklıdır. Sıcaklık oranları ovalık kısımlara göre nispeten daha düşük, yağış oranı ise daha fazladır³¹.

Adana vilayetinde arazilerin % 49,4 (851.160 hektar) gibi bir oranı dağlıktır. 50-100 kilometre olan Toros dağları, yerleşime pek olanak tanımaz. Günümüzde yazlık yerleşim yerlerinin yaygınlığı göze çarpmaktadır. Ayrıca bu dağlar, Adana’nın diğer bölgelerle olan ulaşımında en büyük problemlerden biridir. İç Anadolu ile bağlantıyı sağlayan Gülek Boğazı Adana’nın en önemli geçitlerindedir. Dağlık sahalarda ziraat neredeyse yok gibidir. Ortalama yükseltisi 770 metre olan Toroslarda en yüksek kısım Aladağ Tepesidir (3.774 m)³².

²⁸ Adana İl Yıllığı 1967, s.61.

²⁹ Mehmet Bozdoğan, *Adana İlinin Coğrafyası*, Adana, Güney Basımevi, t.y., s.8.

³⁰ Çam, s.XXI.

³¹ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.14-17.

³² Osmaniye il olarak ayrılmadan önceki sınırları ihtiva etmektedir. *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.17.

Adana'da ovalık sahaların meydana gelişi ise dördüncü jeolojik zamanda ortaya çıkan alüvyal birikmelerin sonucudur³³. Adana sancağında yer alan ve sancakla yakın ilişki içerisinde olan önemli ovalar şunlardır:

Yüreğir Ovası: Seyhan ve Ceyhan ırmakları deltasında bulunan 125.000 hektarlık bir sahayı içine alan³⁴ ve kıyı şeridinden setlerle ayrılan ovadır³⁵.

Misis Ovası: Adana merkezden uzaklığı 27 kilometre olan ve şehrin doğu tarafında yer alan ova, Ceyhan Nehri kenarındadır. 23.400 hektarlık araziye sahip olan Misis Ovası, kendi adıyla anılan nahiyeden Akdeniz'e uzanan hat boyunca Ceyhan Irmağı ile çevrilidir³⁶.

Ceyhan Ovası: Adana'nın 49 km doğu kısmında Ceyhan Ovasında yer almaktadır. 205.000 hektarlık³⁷ bir alana sahiptir³⁸.

Yumurtalık Ovası: 12.000 hektarlık bir sahayı kapsamaktadır. Ceyhan Ovası'nın güney kısmından Akdeniz kıyılarına kadara uzanan geniş ve verimli bir alandır³⁹.

Adana vilayetinin doğal bitki örtüsü, maki ve funda denilen bodur bitki türleridir. Bu bitkiler, hem kış hem de yaz mevsiminde yeşil kalan bitkilerdir⁴⁰. Kuraklığa dayanıklı, ufak, sert, yapraklı meşe, defne, mersin vb. bodur ağaçlardır. Ayrıca, bahsedilen ağaçlar içerisinde yetişen kekik ve lavanta çiçeği olarak bilinen bitkilere rastlanır. Yine, insan emeğinin ürünü veya kendiliğinden yetişen zeytin, incir, limon, portakal bölgede yetişen diğer bitki türleridir. Eşik alanlardan yükseklerle çıkıldıkça, özellikle 800 metre yükseklikten sonra, makiler ortadan kalkmaya ve ormanlar görülmeye başlar. 1200 metre yüksekliğe kadar yayvan yapraklı ormanlar, makilerle iç içedir. İğne yapraklı ağaçlar gurubundan kızıl çam

³³ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.95.

³⁴ Adana, Ankara, Kültür Ofset Limitet Şirketi, 1994, s.34.

³⁵ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.15.

³⁶ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.16.

³⁷ Adana, s.34.

³⁸ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.16.

³⁹ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.16.

⁴⁰ Adana İl Yıllığı 1967, s.58.

ağacına da rastlanır. Yükseklik arttıkça köknar, ardıç, vb. ağaçlarla da karşılaşmaktadır⁴¹.

1.1.3. Akarsuları

Adana'nın akarsu rejimi düzensizdir⁴². Seyhan ve Ceyhan nehirleri, kış mevsiminde yağışlardan, ilkbaharda ise kar erimesi ve yağışlardan önemli ölçüde istifade etmektedir. Her iki nehrin debileri mart, nisan ve mayıs aylarında en üst seviyede olup, bunun neticesinde taşkınları beraberinde getirirler⁴³. Yağış düşmediği zaman diliminde buharlaşmanın da etkisiyle yaz ve sonbahar mevsimlerinde ırmakların debilerinde düşüş görülmektedir⁴⁴. Bahsi geçen iki nehir birbirine paralel olarak akarlar ve Toros Dağlarından getirdikleri çakıl, kum ve milleri deltalarına bırakırlar⁴⁵.

Eski dönemlerde Seyhan ve Ceyhan nehirleri birleşerek denize dökülmekte idi. Daha sonradan her iki nehrin denize döküldüğü noktalar birbirinden farklı güzergahlar olmuştur. Nehirler birbirinden ayrılmadan önce kıyılarında birçok şehrin varlığı bilinmektedir⁴⁶. Brasset'e göre, Selçuklu fetihleriyle bu nehirler Seyhan ve Ceyhan isimlerini almışlardır. Türkler, Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin anılarını yaşatmak üzere Saros ve Pyrame nehirlerinin isimlerini değiştirmişlerdir⁴⁷.

Nehirler, Adana'ya hayat veren bir konumda olsalar da Meşrutiyet Dönemi'nde de bu nehirlerden yeterince yararlanılamadığı söylenebilir. 1895 yılında Adana'yı gezen Şerafettin Mağmumi, bu durumu şu sözlerle ortaya koymaktadır:

Adana vilâyeti umumi bir mezraa olup toprağının kuvve-i inbâtiyesi kendisine “Mısır-ı sâni” ve Seyhan nehrine “Nil-i Sugra” dedirtmiştir. Binaen aleyh Çukurova yalnız Seyhan'la seğil yek diğerine muvazi Ceyhan ve “Berdan” namında iki nehirle ıska olunuyor. Teessüf

⁴¹ Adana İli Çevre Durum Raporu, s.27; Adana İli Ekonomik Etüdü, s.21.

⁴² Adana, s.34.

⁴³ Aktan, s.16.

⁴⁴ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.20.

⁴⁵ Selma Aktan, Adana İli Çevre İncelemeleri, İstanbul, Garanti Matbaası, 1979. s.15.

⁴⁶ Mallos ve Makars şehirleri, İskenderin fethi döneminde oldukça meşhurdu. V. Langois, Eski Kilikya, çev. Rahmi Balaban, Mersin, Yenimersin Basımevi, 1947, s.64.

⁴⁷ Langois, s.73.

olunur ki kanallar açılmamış. Buharlı sakiye makineleri getirilmemiş, bu üç altın oluk boşuna akıp gidiyor da ahâlisi bunların kenarında yağmur duası etmeye çıkıyor⁴⁸!

Meşrutiyet Dönemi'nde Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin sularının fazlalığı ve nehirlerin büyüklüğü nedeniyle Lazkiye ve Mersin'den yola çıkan yelkenli kayıklar Adana ve Misis'e kadar ulaşmaktaydı. Dolayısıyla iki nehir de ulaşımda kullanılmakta olup ulaşım cüzi düzeyde idi. Her iki nehir üzerinde ıslah çalışmaları yapılarak buralarda düzenli bir ulaşım yapma imkanı sağlanabileceği belirtilmekteydi. Bu nehirlerin çevrelerinde “münbit ve mahsuldar” araziler ve köyler mevcuttu. Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin akış hızları düzenlenirse, yükselmemesi için inşa olunacak set ve açılacak kanalarla Çukurova'nın çok güzel bir şekilde sulanması gerçekleştirilebilirdi. Sulama büyük masraflar gerektirmediğinden inşaatın bir an önce başlatılması arzusu salnamelere yansımıştır⁴⁹.

1.1.3.1. Seyhan Nehri

Irmağın ilk beslendiği menbaa Elbistan Ovasının çevresinde bulunan dağlardır⁵⁰. Adana'nın en büyük nehri olan Seyhan Irmağının uzunluğu 540 kilometrekare⁵¹, su havzası ise 20 bin kilometrekaredir⁵². Kayseri havalisindeki Eğlence, Uçürge, Çakıt ve Körkün çayları, Zamantı Nehrine karıştıktan sonra Kayseri, Niğde ve Kozan sancağını bölerek, Sis'in alt tarafından akan Göksu ile birleşmekte ve Seyhan Nehrini oluşturmaktadır. Suyu hafif ve güzeldir. Kıvrılarak aktığı için Adana'ya on saatte, Akdeniz'e ancak doksan kilometre sonra ulaşmaktadır. Nehrin kilometrede 35 cm perdelendiği hesaplanmışsa da mecrası “dolgun ve dolaşık” olduğundan dağlardan gelen yağmur ve kar suları, nehri

⁴⁸ Şerafettin Mağmumi, *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, haz. Nazım Hikmet Polat, Ankara, Cedit Neşriyat, 2010, s.185.

⁴⁹ *AVS 1319*, s.65.

⁵⁰ Bozdoğan, s.11.

⁵¹ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.57.

⁵² Bozdoğan, s.11.

kabarttığı zaman taşkınlara neden olmakta, bu durum ise çok yerde yolların ve tarım alanlarının zarar görmesi sonucunu doğurmaktaydı⁵³.

İmparator Jüstinyen Dönemi'nde Seyhan Nehrinde gemilerle ulaşım yapılabilmekteydi⁵⁴. Seyhan Irmağının denize ulaştığı yer bataklık ve oldukça sığ olduğundan büyük gemi taşımacılığına elverişli değildi⁵⁵. 1706-1707 yıllarında Evliya Çelebi'den sonra bölgeyi gezen ilk Avrupalı seyyah olarak bilinen Paul Lucas, "...Adana'nın ortasından Paris'in Sen Nehri büyüklüğünde Çakıt (Seyhan) Irmağı geçmektedir" demektedir⁵⁶. Langois, XIX. yüzyılın ortalarında ziyaret ettiği bölgede Seyhan Nehri ile ilgili şu bilgileri verir: "Seyhan'ın kaynağı, Kayseri civarında Kormez Dağı'dır. Irmak, Toros Dağlarının ortasından ovaya inerek, ovayı suladıktan sonra Tarsus Çayının denize karıştığı yere yakın yerden denize dökülür..." XIX. yüzyıl ortalarında nehir suları ovaya ulaştığında güzelliğini kaybetmekteydi. Özellikle Gülek Boğazına altı saat uzaklıkta ve boğazın kuzeyinde yer alan Akköprü denilen mevkide Karasu Çayının nehre karışması, nehrin su kalitesini bozmakta ve çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktaydı⁵⁷.

1892 tarihli Adana Salnamesinde geçen bilgilere göre; Seyhan Nehrinin taşkınlarının verdiği zararları engellemek için iki kanal açılmış, Adana için tehlike arz eden kenarına ve ziraata açılmış alanların bulunduğu yerlere setler yapılmıştır⁵⁸. Meşrutiyet Dönemi'nde Seyhan Nehrinden bir takım dolaplarla bağ, bahçe ve mezzralar sulanmaktaydı⁵⁹.

⁵³AVS 1309, s.75-76; Ahmet Cevdet Paşa Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir*, haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK (3.baskı),1991 c.III, s.115; *Adana İl Yıllığı 1967*, s.57.

⁵⁴ Langois, s.55.

⁵⁵ Aktan, s.18.

⁵⁶Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.294.

⁵⁷Langois, s.55.

⁵⁸AVS 1309, s.76.

⁵⁹AVS 1319, s.64.

1.1.3.2. Ceyhan Nehri

1892 yılına ait Adana Vilayet Salnamesinde Ceyhan Nehri ile ilgili verilen bilgilere göre; Aksu Nehrinin Maraş'ın güney batısında birleşmesiyle oluşan Ceyhan Nehri, yaklaşık dört yüz kilometre uzunluğu, genellikle geçtiği yerlerde seksen ile yüz metre arasında değişen genişliğiyle Hamidiye kazasının Yarsuvad kasabası, Yılan Kalesi ve Misis şehrini sağ tarafından terk ettikten sonra Misis Köprüsü'nün altından geçerek Yumurtalık'taki Hurma Boğazından⁶⁰ Akdeniz'e dökülürdü. Ceyhan nehrinde de Seyhan Nehrinde olduğu gibi bir takım dolaplarla ve çeşitli yöntemlerle birçok bağ, bahçe ve araziler sulanırdı⁶¹. Gerçekte Nehrin uzunluğu 509 kilometre olup Akdeniz bölgesinin ikinci büyük ırmağıdır⁶². XIX. yüzyılın ortalarında bölgeye gelen Langois, Ceyhan Nehrinin getirdiği alüvyallarla denizi doldurmaya devam ettiğini yazmıştır⁶³. Ceyhan Nehrinin denize ulaştığı yer bataklıktı ve oldukça sığıdı. Dolayısıyla büyük gemi taşımacılığına elverişli değildi⁶⁴.

1.2. Adana'nın Tarihi Gelişimi

1.2.1. Şehrin Adı

Adana'nın kuruluşu ile ilgili birçok efsane de mevcuttur. Bir efsaneye göre Adana'nın kurucusu ilah Sandon'dur⁶⁵. Başka bir efsaneye göre ise Gök Tanrısı Uranus'un oğulları Sarus ve Adanus bölgeye adlarını vermişlerdir⁶⁶. Kaynaklarda Adana'nın adının menşei ile ilgili farklı bilgiler de yer almaktadır. Bir görüşe göre Hint-Avrupa kökenli⁶⁷ Adana ismi, "a" (üzerinde), "danu" (nehir) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelerek "nehir üzerinde" anlamını ihtiva etmektedir. Şehrin

⁶⁰Langois, Ceyhan Nehrinin Elbistan'ın beş kilometre kadar kuzeyinde kaynağının bulunduğu; 76 fersah uzunluğunda olduğunu (bir fersah 5 km kadardır), Misis civarında genişliğinin 500 kademe (bir kadem bir arşının yarısı kadardır. Yaklaşık 34 cm.) ulaştığını yazar. Langois, s.72 ; *Adana*, s.34.

⁶¹*AVS 1319*, s.64-65.

⁶² *Adana*, s.34.

⁶³Langois, s.72.

⁶⁴Aktan, s.18.

⁶⁵Karsandık, s. 13.

⁶⁶ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.13; Yusuf Ayhan, *Çukurova Albümü*, Adana, Kemal matbaası, 1973, s.103; *Adana İklimi*, Ankara,1969, s.1.

⁶⁷ Nedim Sargon, "Adana", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c.I, s.349.

ismi M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllara ait Karatepe kitabelerinde de geçmektedir⁶⁸. M.Ö. II. yüzyılda Adana'nın ismi "Adaneon"dur⁶⁹. Adana, Hitit metinlerinde "Adaniia"; eski Yakınoğu ve Mısır kaynaklarında Adaniya ve Danuna olarak geçmektedir⁷⁰. Aynı uygarlığa ait kaynaklarda Doğu Kilikya (Çukurova ve Amik Ovası) Kizziuwatna olarak belirtilmektedir. Hurrilerin de bir dönem burada etkin oldukları görölmektedir⁷¹. İslam kaynakları ise Adana'dan bahsederken; Erdene, Edene, Azana ve Batana isimlerini kullanmışlar⁷², Bizanslılar Adanum demişler ve Adana'yı bu isimlerle tanımlamışlardır⁷³. 1873-1874 yıllarına kadar devletin resmi kayıtlarında Edene ya da Ezene olarak geçen kentin bu tarihten sonra isminin Adana olarak yazılması, hükümet tarafından kabul görmüştür⁷⁴.

1.2.2. Türk Hakimiyetine Kadar Adana

Adana ile ilgili ilk bilgilere M.Ö. 1650 tarihinde Hitit metinlerinde tesadüf edilmektedir. Dolayısıyla şehrin adı 3.666 yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Çukurova bölgesinde on tane fazla medeniyet ve 18 devlet veya krallığın hüküm sürdüğü görölmüştür⁷⁵. Yirminci yüzyılın ikinci yarısının başlarında Adana'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Yeni Taş Devri'nden Ortaçağa uzanan dönemde, 149 yerleşim yeri olduğu ortaya çıkarılmıştı. Bu yerleşim yerleri höyükler, çiftlikler, köyler ve küçük şehirler şeklinde dört farklı türde ifade edilebilir⁷⁶.

M.Ö. iki binli yıllar kadar uzanan süreçte Seyhan Irmağının kıyı şeridinde Adaniya ya da Ataniya denilen bir şehirden söz edilmektedir. Şehrin Adana olduğu kabul görmekte ise de kentin yerinin günümüzdeki Adana şehrinin bulunduğu saha

⁶⁸Çam, s. XXII; Ayhan, s.103.

⁶⁹Yurtsever, s.6.

⁷⁰Karsandık, s.15; Sedat Alp, "Hititler Türk müdür, değil midir?", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. I, s.433.

⁷¹ Ekrem Memiş, "Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. I, s.435-450.

⁷² Yusuf Halaçoğlu, "Adana", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, c.I, s.349.

⁷³Karsandık, s. 16.

⁷⁴ Hüseyin Kabala, *Bütün Cepheleleriyle Adana*, Adana, Kabala Yayınları, 1959, s.4; *Adana İl Yıllığı 1967*, s.4.

⁷⁵ *Adana İli Çevre Durum Raporu*, s.13.

⁷⁶ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, 2. Baskı, İstanbul, Tarih vakfı Yurt Yayınları, 1997, s.78.

olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylenememektedir⁷⁷. Yapılan Karatepe kazılarında şehrin, Hititler zamanında da yerleşim yeri olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır⁷⁸. M.Ö. 2000-1900 yıllarını kapsayan dönemde Çukurova'nın parçalanmış bir siyasi yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bölgenin doğu kısmının hakimi Luvi Krallığı iken, batı kısmında ise Anavarza Krallığı'nın egemenliğinden bahsedilebilir. M.Ö. 1500'lü yıllar, Luvi Krallığı'nın tarih sahnesinden çekildiği ve bölgede Kizziuvatna Krallığı'nın hakimiyet tesis ettiği dönem olmuştur⁷⁹. Hitit Federasyonu dahilinde bulunan bu krallıklar, federasyonunun hakimiyetini sarsacak kimi davranışlar içerisine girmişler, bazı dönemlerde federasyondan ayrı hareket etmekte tereddüt etmemişlerdir⁸⁰. M.Ö. 1200'lü yıllarda Hitit Krallığı'nın yıkılışını takip eden süreçte bölgede farklı bir topluluğun varlığı göze çarpmaktadır. Bahsi geçen topluluk, Hititlerin yıkılışıyla bölgeye gelen Akalardı. Akalar, yerleşim yeri olarak seçtikleri Karataş'a yerleşmişlerdir. Aynı dönemde Çukurova'da, Que Krallığı'nın varlığı da bilinmektedir⁸¹.

Que Krallığı'nın hüküm sürdüğü dönemde Kilikya yeni bir istilacı gücün saldırılarının hedefi olmuştur. Asurlular, kralları III. Salmanasar zamanında bölgeye ilk seferlerini yapmış, adı geçen kralın arka arkaya düzenlediği seferler karşısında⁸² direnme gücünü kaybeden Que Krallığı, III. Salmanasar'ın hüküm sürdüğü yıllarda (M.Ö.858-824) Asur İmparatorluğu'na bağlanmış, II. Sargon zamanında (M.Ö. 721-725) artık, tamamen Asur İmparatorluğu'nun egemenliğini kabul etmiştir. Asur hakimiyetinden sonra bölgedeki halkın zaman zaman başkaldırısından söz etmek mümkündür. 696 yılında Que halkı isyan etmiş, bu isyan Asurlular tarafından cezasız

⁷⁷ Nedim Sargon, "Adana", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, c.I, s.349.

⁷⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.13.

⁷⁹Kabala, s.3; Tatar, s.13.;

⁸⁰ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.63.

⁸¹ Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005, s.13.

⁸² Ahmet Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Döneminin Sonuna kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.5, S. 3 (Arkeoloji Özel sayısı), 2006, s.69.

bırakılmamış, Queliler başka bölgelere sürgüne yollanmıştır⁸³. M.Ö. 663 yılında bölgede Kilikya Krallığı olarak bilinen yeni bir krallık ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen krallık, Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasını takip eden süreçte (M.Ö. 621 tarihinde⁸⁴) Pers İmparatorluğu sınırlarına dahil olmuş ve İmparatorluğa bağlı bir satraplığa dönüştürülmüştür⁸⁵. Persler, ele geçirdikleri Kilikya'da merkezi yapıyı güçlendirecek bir idare tarzı getirmek yerine daha serbest bir yönetim uygulamışlar, Pers idari sisteminde bölgedeki krallar, İmparatora vergi vermek suretiyle yönetimlerini sürdürmüşlerdir⁸⁶.

Kilikya, bir dönem Asur ve Pers egemenliğinde kaldıktan sonra, yeni bir istilanın hedefi olmuştur. İssos Seferi (M.Ö.333) sonucunda Adana ve çevresinde Büyük İskender'in hakimiyeti başlamıştır⁸⁷. Şehir, Büyük İskender'in bölgeyi ele geçirmesi ve Helenleşme sürecine kadar, Hititler Dönemi'nden kalma kültürünü devam ettirmiştir⁸⁸. M.Ö. 281 tarihinde Büyük İskender İmparatorluğu üzerinde kurulan krallıklardan olan Selevkoslar'ın yönetimi altına giren Kilikya, Helenleşme ve şehirleşme yönünde çok önemli ilerlemeler kaydetmiştir⁸⁹. Kilikya, Büyük İskender'in hakimiyet kurduğu sahalar üzerinde ortaya çıkan iki krallık, Selevkoslar ve Mısır'da hakimiyet tesis etmiş olan Ptolemaios krallıkları arasında çekişmelere sahne olmuş, zaman zaman bu krallıklar arasında el değiştirmiştir. Romalıların saldırıları sonucunda Selevkosların güç kaybederek ortadan kaldırılmasını takip eden süreçte ortaya çıkan otorite boşluğunu fırsat bilen korsanlar, Kilikya kıyılarında bulunan yerleşim yerlerindeki savunma hatlarını sağlamlaştırarak yüz elli yıl gibi uzun bir süre bölgenin hakimi olmuşlardır⁹⁰. Korsanlar bölgeyi ele geçirmekle, tahıl ambarı olarak bilinen sahadan Roma'nın zahire ihtiyacını gidermesini engellemişlerdir. Romalıların, Çukurova'ya saldırılarının sebeplerinden birinin de

⁸³Sargon, s.349.

⁸⁴Tatar, s.13.

⁸⁵Sargon, s.349.

⁸⁶Ünal, s.69.

⁸⁷*Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.13; Sargon, s.349.

⁸⁸*Adana İl Yıllığı 1967*, s.64.

⁸⁹Ünal, s.81; Langois, s.8.

⁹⁰Sargon, s.349.

korsanların Roma'ya zirai ürün yollanmasını engellemesi olduğu açıktır⁹¹. M.Ö. 12 yılında Romalılar, Komutan Pompeus'un⁹² başarıları sonrasında Kilikya'yı topraklarına katmıştır⁹³.

Selevkoslar Dönemi'nde hız kazanan Helenleşme ve kentleşme Romalılarla doruk noktasına çıkmıştır⁹⁴. Roma İmparatorluğu zamanında nüfus artış hızına bağlı olarak iktisadi bağlantıların hızlı bir gelişme göstermesi, Roma'nın göçebeleri yerleştirme siyaseti gibi nedenler Adana bölgesindeki yerleşim yeri sayılarındaki hızlı yükselişi açıklamaktadır⁹⁵. Roma'nın doğu ve batı olarak ikiye bölünmesiyle Kilikya artık Bizans hakimiyeti altındadır. Bizanslıların Adana'daki imar çalışmaları şehrin çehresini değiştirmiştir⁹⁶. Şehir, Bizans hakimiyeti sürecinde imparatorluğun koloni merkezi durumundaydı. Adana bazen, dağlı toplulukların saldırısına uğramış ve yağmalanarak tahrip edilmişti. IV. V. asırlarda dağlı bir topluluk olan İzorilerin yağmasına maruz kalan şehir, Bizanslılarca tamir edilmişti⁹⁷. 476 yılından itibaren Adana ve çevresi Sasani tehdidini hissetmeye başlamış ancak, bölge çok büyük tahribata sahne olmamıştır⁹⁸. Sasani tehlikesinin ortadan kalkmasını takip eden süreçte Bizans, yeni bir gücün tehdidi ile karşı karşıya kalmıştı. Çukurova'ya İslam akınları, Hz Ömer Dönemi'nden itibaren başlamış, Muaviye zamanında devam etmişse de istenilen netice alınamamıştır⁹⁹.

Bizans İmparatoru Justiniaus zamanında Adana nüfusu oldukça fazla, surları iyi tahkim edilmiş ve saldırılara karşı askeri yönden güçlü bir şehirdi. Müslümanlarla Bizans arasında yapılan savaşlar şehri önemli ölçüde tahrip etmişti. Adana ve çevresinin Müslümanların eline geçmesi Emevi halifesi Abdülmelik'in gayretleriyle

⁹¹ Adana İl Yıllığı 1967, s.64.

⁹² Yusuf Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.11; Sargon, s.349; Langois, s.8.

⁹³Çam, s.XXII.

⁹⁴ Ünal, s.81.

⁹⁵Aktüre, s.79.

⁹⁶Çam, s.XXII.

⁹⁷Langois, s.52.

⁹⁸Tatar, s.13-14.

⁹⁹Halaçoğlu, s.11.

olmuştur¹⁰⁰. Emevilerin elindeki iktidarın Abbasilere geçmesini fırsat olarak gören Bizans, Çukurova'nın hâkimiyeti için çaba göstermişse de bir sonuca ulaşamamıştır. Müslüman Araplar, IX. yüzyılın başlarından itibaren hudut boyunca şehirlerin savunma gücünü arttırmışlardır¹⁰¹. Şehrin savaş alanı olması dolayısıyla burada yaşayan nüfus, belirli bir canlılık sağlamış olan şehri terk etmiştir. Boşalan şehrin yeniden canlanması için Abbasi halifesi Harun Reşit çaba harcamıştır¹⁰².

Adana'nın nüfus yönünden eski canlılığına kavuşmasını isteyen Halife, Horasan taraflarından getirilen ve çoğunluğu Türkmenlerden oluşan birçok topluluğu, Adana ve çevresine iskan etmiştir. Harun Reşit devrinde, Süleym et Türki bölgenin İslam topluluklarının yerleşimine açılmasının en önemli simalarından biri olmuştur¹⁰³. Abbasi halifelerinden Memun, 833 yılında Çukurova'ya gelmiş, bölgeye akınlar düzenleyen Bizans'ı, Ereğli'ye geçerek burada mağlup etmiş, seferden dönerken vefat etmiştir. 879'dan itibaren Tolunoğulları egemenliğinin görüldüğü Çukurova bölgesi, Bizans'ın kara ve deniz akınlarının hedefi olmuş ama Bizans istediği neticeyi elde edememiştir. Ova, daha sonra İhşidilerin, 945 tarihinde Hamdanilerin hüküm sürdüğü topraklar olmuştur. Bizans, Hamdanilerin elinden bu toprakları 965 senesinde İmparator Nikepheros vasıtasıyla almış,¹⁰⁴ böylece Müslümanların bölgedeki hakimiyeti M.S. 969'da sona ermiş, Bizans, bölgenin tekrar hakimi olmuştur¹⁰⁵. X. yüzyılın ortalarında Kilikya bölgesine egemen olan Bizans İmparatoru N. Phocas, katliamlara girişmiş¹⁰⁶, Müslümanların terk ettiği kale ve yerleşim yerlerine Hristiyanları iskan etme politikasına ağırlık vermeye başlamıştır. Müslüman göçü ve katliamı, Adana ve çevresinde önemli ölçüde nüfus azalmasına yol açmıştı. Eksilen nüfusun bıraktığı boşluk büyük oranda Ermenilerle doldurulmaya başlanmıştı. İskan siyaseti sonucunda bölgeye yerleştirilen Hristiyanlar arasında Ermeniler ilk sırada yer almaktaydı. Doğu Anadolu Ermenilerin bazıları ise prenslikleri ellerinden alındıktan sonra İç Anadolu ve Toroslardaki

¹⁰⁰Tatar, s.14.

¹⁰¹Ünal, s.85.

¹⁰²Karsandık, s. 337.

¹⁰³Halaçoğlu, s.349.

¹⁰⁴ Tatar, s.14-15.

¹⁰⁵Çam, s.XXII.

¹⁰⁶Ünal, s.86.

yerleşim yerlerinde idareci olarak görevlendirilmişlerdi¹⁰⁷. Böylece ortaya çıkan nüfus açığı Adana ve çevresinde Ermeni nüfus arttırılarak giderilmeye çalışılmış, demografik yapı değiştirilmeye, Türk hakimiyeti öncesinde Adana ve çevresindeki gelişmişlik düzeyi ve zengin kaynaklar, bölgeye göçlerin yapılmasına neden olmuş, ileri seviyelere ulaşan şehirler zamanla ağır tahribata uğrayarak yok olmuşlardır¹⁰⁸.

1.2.3. Türk Hakimiyetinde Adana

XI. yüzyılda Bizans imparatoru II. Basil, ayrı mezhebe sahip olan ve Doğu Anadolu'da büyük ayaklanmalar çıkaran küçük Ermeni prensliklerini yok ederek Ermenileri Orta Anadolu ve Çukurova'ya yollamıştı¹⁰⁹. Bunlar içerisinde Orta Anadolu'ya gelen Ermeni gurupları, Türklerin bölgeye gelmesiyle birlikte Dağlık Kilikya'ya yönelmişlerdi¹¹⁰. Bizans baskısı altında zor şartlarda yaşayan Ermeniler, dinlerine ve yaşantılarına hiçbir müdahalede bulunmayan Selçuklu Türklerini huzurlu bir şekilde yaşamanın teminatı olarak görmüşlerdi¹¹¹.

Bizans'ın izlediği siyaset dolayısıyla Kapadokya'da Ermeni nüfus çoğunluğu elde etmişti. Türk fetihleri bu Ermeni nüfusunun büyük bir bölümünün zamanla bir prenslik kuracakları Kilikya'ya yönelmesine sebep olmuştu. Ancak Ermenilerin bir kısmı, Orta Toroslar ve bu dağ silsilesinin güney yamaçlarında varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdi¹¹². Adana ve çevresinde küçük Ermeni prensliklerinin ortaya çıkmasında, Türk akınlarının etkisiyle Bizans'ın Anadolu'daki egemenliğini büyük oranda yitirmiş olmasının rolü küçümsenemeyecek kadar önemlidir. Bu prenslikler zamanla, doğudaki ve güneydeki Türkmenlerle Anadolu Selçukluları arasındaki bağı kopararak engel teşkil etmeye başlamıştı¹¹³. Süleyman Şah, her ne kadar kendisine bağlılığını bildirse de, diğer Türk devletleriyle bağlantıyı engelleme

¹⁰⁷ A. Latif Dinçaslan, *Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (1895-1921)*, Kahramanmaraş, Ukde Yayınları, 2008, s. 24

¹⁰⁸ Kabala, s.4.

¹⁰⁹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, TTK Yayınları, 1993, s.102.

¹¹⁰ Dinçaslan, s.24.

¹¹¹ Sevim, s.102.

¹¹² Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üye Pazarcı, 4. baskı, İstanbul, TVY, 2011, s.114.

¹¹³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1996, s.287.

potansiyeline sahip olduğundan 1083-1084'te Ermeni Krallığı üzerine yürümüştü. Tarsus, Adana, Misis, Anavarza ve Kilikya'nın daha birçok şehrine hakim olarak¹¹⁴ Adana ve çevresinde egemenlik tesis etmişti. Burada yönetimini sağlamlaştırmak için vali, komutanlar, hatip ve kadılar¹¹⁵ atamış; Süleyman Şah'ın bu seferi, Adana bölgesinin fethini, Ermeni Prenslığının de kontrolünü sağlamıştı¹¹⁶. Süleyman Şah, Çukurova'ya hakim olduktan sonra Antakya'yı ele geçirerek Halep'i kuşatmıştır¹¹⁷.

Malazgirt Savaşı sonrasında 1083 yılından Haçlı Seferlerinin (1097) Anadolu'yu sarstığı döneme kadar, bölgenin yeni egemen güçleri Türklerdi. 1096 yılındaki Haçlı Seferinde ana kuvvetlerden ayrılan bir Haçlı kuvveti, Gülek Boğazı'nı aşarak Tarsus, Adana ve Misis'e hâkim olmuştu. Adana ve civarının Türklerin elinden çıkması, Toros Dağlarında yaşayan Ermenilerin ağır ağır Çukurova'ya inerek buralarda yerleşmelerine olanak sağladığı gibi buralarda hüküm sürmelerinin de yolunu açmış; Türkler de güneydeki sahil bölgelerinden Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştı¹¹⁸. Böylece Ermeniler, Malazgirt Savaşı'nın sarsıntısı dolayısıyla Anadolu'daki etkinliğini kaybetmeye başlayan Bizansın sınırları dahilinde, hududu Maraş'tan Urfa'ya kadar uzanan bir Ermeni Krallığı kurmuşlardı. Ermeni Prensi Flaratos, Bizans hakimiyeti altında olduğunu İmparatora arz ederken, Selçuklulara da vergi ödeyerek bağlılığını bildirmiş; çeşitli siyasi manevralarla prensliğini yaşatmaya çalışmıştı. Maraş, Malatya, Harput, Palu, Elbistan, Tarsus, ve Urfa'ya hakim olan prenslik, Selçuklu Türkleriyle diğer Türklerin bağlantılarını engelleyici bir durum arz etmeye başlamıştı¹¹⁹.

Hakimiyeti ele geçiren Rupen sülalesi, Haçlı Seferleri sırasında tesis ettikleri bu "peyk devletin" güçlenmesi için restorasyon çalışmaları yapmış, kaleleri onararak tahkim etmiştir¹²⁰. Böylece 1083-1097 yılları arasında Adana'nın hakimi olan

¹¹⁴ Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara, MEB, 1977, s.182.

¹¹⁵ Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. I, s.104.

¹¹⁶Sevim, s.120; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Türk Devletleri Tarihi*,2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1993, s.107.

¹¹⁷ Turan, s.207.

¹¹⁸İşin Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi* , haz. Ebru Altan, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 2007, s.270-271.

¹¹⁹Sevim, s.102.

¹²⁰ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.13.

Anadolu Selçukluları, söz sahibi oldukları Çukurova’da egemenliği devretmek zorunda kalmışlardı. Ermenilerin, Birinci Haçlı Seferi sonrasında Adana ve çevresinde bir prenslik meydana getirmeleri, bölgeden çekilen Türkmenlerin burada hak iddialarından vazgeçtikleri anlamına gelmemiş, her fırsatta buranın Müslüman yurdu olduğunu dile getirmekten geri durmamışlardır.

Bir süre Haçlılar, Bizans ve Selçuklular arasında sürekli olarak el değiştiren Kilikya bölgesindeki Türkmen istilası, panik içerisinde doğudan güneye ve batıya giden insan yığınlarının Birinci Haçlı Seferi’ni takip eden dönemde Kilikya Ermeni Krallığı’nı kurmaları ile sonuçlanmıştı¹²¹. Yeni krallık, Ermenilerin tarihi vatanlarının dışında oluşturdukları “ilk siyasi teşekkül” anlamına gelmekteydi¹²². Diğer taraftan Kilikya Ermeni Krallığı, Selçuklular ve Memlûkluların tazyikiyle zayıfladıkça Türkmen iskanı da hız kazanmaktaydı¹²³.

Haçlı Seferleri sırasında himaye gören Ermeniler, Anadolu üzerinden gelen seferlerin sonlanmasıyla himayesiz kalmışlardı. 1226 yılında Türklerin şartlarını kayıtsız şartsız kabul etme dışında çıkar yol kalmamıştı¹²⁴. Bu arada Ermeniler Moğollarla ilişkilerini geliştirerek Akdeniz kıyılarında onların “yardakçısı” olmuşlar, Moğolların hizmetine girerek Selçuklu saldırılarına karşı bir hamî edinmişlerdi. Keyhüsrev’in ölümü üzerine de ellerinden çıkan pek çok yeri tekrar ele geçirmişler, Moğollarla birlikte Türklere karşı pek çok harekete girişmişlerdir¹²⁵.

1.2.4. Ramazanoğulları Dönemi’nde Adana

Baybars zamanında Memlûkluların hedefinde, Moğollara sadakatta sınır tanımayan Çukurova Ermeni Krallığı yer almaktaydı. Ermeniler, sadece Moğollara hizmet etmekle kalmamış, Suriye ve Mısır ekonomisini zora sokacak hareketlerde de bulunmuşlar, özellikle Anadolu’dan Mısır’a gönderilen kereste ve demirin ticaretini engellemeye çalışmışlardı. Çünkü Memlûklular için gemi yapımı dolayısıyla Lübnan ve Anadolu’dan getirilen kereste vazgeçilmez bir önem sahipti. Üstelik Ermenilerin bu hareketleri, Sultan’ın öfkesini çekme dışında hiçbir işe yaramamıştı. Yine aynı

¹²¹Turan, s.283-284.

¹²² Seyran Aktaş, “XVI. Yüzyılda Çukurova’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Güz 2015, s.8.

¹²³Turan, s.305.

¹²⁴Çam, s.XXII.

¹²⁵Cahen, s.238-252.

dönemlerde Anadolu-Suriye kervan yolunun güvenliği Ermenilerce tehdit edilir hale gelmişti. Ermenilerin Müslümanlara karşı tutumları bunlarla sınırlı değildi. Hacca giden Müslümanlara, bölgede yaşayan Türkmenlere yapılan saldırılar ilişkileri oldukça germiştir¹²⁶. Baybars, 1259-1260 yıllarında Moğolları Suriye'yi ele geçirmeleri için tahrik eden ve destekleyen Adana bölgesindeki Ermenileri yola getirmek için Kalavun komutasında bir ordu göndermişti. Kalavun, Ermenileri ve işbirlikçilerini ağır bir yenilgiye uğratarak Misis, Kozan, Adana ve Tarsus'u ele geçirmeyi başarmış; ele geçirdiği yerleri yağmalayarak harabeye çevirmişti¹²⁷. Moğollara sadakatin nimetlerinden en iyi şekilde yararlanan Ermeniler, Ayn-ı Celut Savaşı'nda Moğolların mağlubiyetinden sonra "Moğollara aşırı sadakatin" bedelini en ağır şekilde ödemek zorunda kalmışlardı¹²⁸.

Ermeni-Memluk savaşları daha sonraki dönemlerde de devam etmişti. 664 (1265-1266) yılında Ermenilerle Memlûklular, yeni bir savaşa tutuşmuşlardı. Derbent civarında yapılan savaşta Ermeniler mağlup olmuş ve Ermeni Kralı'nın oğullarından biri öldürülürken, diğeri esir alınmıştı. 1273 senesinde Moğollara güvenen Ermenilerin daha önce yapılmış anlaşmayı ihlal etmeleri, Ermeni Memluk ilişkilerinde yeni bir gerginliğin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu gergin ortama rağmen 1275 yılında Baybars'ın bizzat katıldığı sefere kadar büyük çaplı çatışma meydana gelmemiştir¹²⁹. Baybars, 1275'te Halife Memun'un türbesine ziyarete giden Müslüman dervişleri hapse atan Ermeniler üzerine Türkmenlerle birlikte bir ordu göndermiş, Adana, Misis ve Ayas'ı yağmalamış hatta Ermenilerin başkenti Sis şehri ateşe verilmişti. Seferin sonunda pek çok esir ve ganimet elde edilerek geri dönmüştü¹³⁰. Yukarıda da bahsedildiği gibi Moğollarla yapılan mücadeleler sırasında Ermenilerin Moğollarla işbirliğini unutmayan Memlûklular, Ermeniler üzerine 1261-1276 tarihleri arasında beş sefer düzenlemişlerdi¹³¹. Memlûkluların, Ermenileri baskı altına alma siyasetinin Baybars sonrasında da devam ettiğini

¹²⁶ Cüneyt Kanat," Memlûklular ve Çukurova", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.94.

¹²⁷Sevim, s.30.

¹²⁸ Mehmet Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, , c.VI, s.641.

¹²⁹Kanat," s.94-95.

¹³⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3.baskı, İstanbul Boğaziçi Yayınları,1993, s.527.

¹³¹ Tatar, s.18.

söylemek gerekir. Timur-taş, 1321 yılında Ermenileri cezalandırarak Çukurova'yı ele geçirmiş ve yağmalamıştı¹³². 1297, 1322 ve 1334 yılında gerçekleştirilen Memluk akınları Ermeni Prenslığı'nin iyice zayıflamasına neden olmuştur¹³³.

Ermeniler, önce Haçlı desteğinden daha sonrada 1335 yılında İlhanlıların yıkılması ile Moğol desteğinden mahrum kalmıştır. Himayesiz Ermeniler, 1097 yılında kurdukları prenslikler aracılığıyla yönettikleri Kilikya'da egemenlik alanlarını kaybetmiş ve 1350'lerden itibaren Memlukluların himayesindeki Ramazanoğulları, bölgenin hızla İslamlaşmasını ve Türkleşmesini sağlama çalışmalarına ağırlık vermiştir¹³⁴. Çünkü fetih, Halep bölgesi Türkmenlerinin büyük topluluklar halinde göç etmelerini tetiklemiş artık, Çukurova'da Sis dışındaki bütün şehirlerde nüfus büyük oranda Türklerden oluşmaya başlamıştı¹³⁵.

Yaşanan siyasi gelişmeler Türkmenlerin siyasi ağırlığının Adana ve çevresinde iyiden iyiye hissedilmesine neden olmuştur. Yüreğir, Kasım, Kış Timur, Uzun Varsak ve Kara İsa gibi Süleyman Şah'ın yakın arkadaşları onun, Caber Kalesi önünde boğulması üzerine Çukurova'yı yurt edinmişlerdi. Türkmenler, başlarında Yüreğir olduğu halde Çukurova'nın Adana, Tarsus ve Misis gibi şehirlerine hakim olmuşlardı¹³⁶. Oğuzların Üçok kolundan gelen Ramazanoğulları, Yüreğir oymağındandı¹³⁷. Çukurova, konargöçerlerin hayvanları için kışlak olması ve otlaklarının bolluğuyla Türkmenlerin hayatında önemli yere sahipti¹³⁸. Yüreğir'in vefatının ardından oğlu Ramazan yönetimi ele almıştı. Memluklular, 1374-1375 yıllarında ortadan kaldırdıkları Küçük Ermenistan Krallığı'nın Adana'daki topraklarına, üç sene sonra Ramazan adlı bir Türkmen beyini vali olarak

¹³² Turan, s.646.

¹³³ Ali Sinan Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara, 2001, s. 25.

Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. I, s.270.

¹³⁴ Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. VI, s.183.

¹³⁵ Çam, s.XXIII.

¹³⁶ *Solak-zade Tarihi*, yay. haz. Vahid Çabuk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1989, c.I, s.400-401.

¹³⁷ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.66.

¹³⁸ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s.412-413.

atamışlardı¹³⁹. Ramazanoğulları, Üçok Türkmenlerinden aldıkları destekle bölgenin etkin gücü haline gelmişlerdi¹⁴⁰.

XIV. asrın ikinci yarısında Ramazanoğulları'nın tesis ettiği beyliğin Adana'nın bayındır hale gelmesine büyük katkıları olmuştur¹⁴¹. Merkezi Adana şehri olarak kurulan Ramazanoğulları Beyliği'nin sınırları içersinde Tarsus, Kozan, Misis, Ayas (Yumurtalık) ve Payas gibi yerler de vardı¹⁴². Beyliğin ortaya çıkmasında Memlukulara isyan eden Dulkadiroğulları'nın da rolü vardır. Dulkadiroğlu isyanı, Ramazanoğulları'nın bölgedeki iktidarını sağlamlaştırmış; Sultan, Ramazan'ı bey tayin etmiştir. Ramazan'ın beyliği uzun süreli olmamış, yeni Dulkadir beyinin gücü tekrar ele almasıyla Ramazan Bey, sadece Yüreğirlilerin beyi olarak idaresini devam ettirmiştir¹⁴³.

Ramazanoğulları, Ermenilerle yaptıkları mücadeleler sonunda yavaş yavaş bölgenin hakimi olmayı başarmıştı. Hayvanlarıyla sürekli yer değiştirerek göçebe bir yaşam süren Ramazanoğulları, yeni dönemde Çukurova şehirlerine yerleşmiş ve bu şehirlerin yerli Türkleri ile karışarak yaşamlarını devam ettirmişlerdi. Hayatlarında - yerleşik Türklere olduğu gibi- zirai faaliyetler önem kazanmaya başlamıştı¹⁴⁴.

Ramazan Bey'in ölümüyle beyliğin başına geçen İbrahim Bey zamanında(1378)¹⁴⁵ kurulan Ramazanoğulları Beyliği'nin, 1381 tarihinde Memlukuluların tabiiyetine girdiği bilinmektedir. Sarımeddin ve kardeşlerinin zaman zaman Memlukululara itaati kabul ettikleri, bazen de Memlukulularla karşı karşıya geldikleri görülmüştür¹⁴⁶. Çünkü Memluk hakimiyetinden uzaklaşmak isteyen Ramazanoğulları ile Suriye'ye uzanan hac ve ticaret yolları üzerindeki Çukurova'yı kaybetmek istemeyen Memlukulular arasında zaman zaman gerilimler yaşanmıştı. Memlukulular, bölgede hakimiyet tesisine yönelik olarak Suriye'de bulunan naipleri

¹³⁹Holt,s.185.

¹⁴⁰Kanat, s.102.

¹⁴¹Çam, s.XXII.

¹⁴² Şerife Özüdoğru, "Ramazanoğulları Beyliği Mimari Eserlerinde Süslemeler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.143.

¹⁴³Çam, s.XXIII.

¹⁴⁴ Langois, s.9.

¹⁴⁵ Solak-zade, s.400-401.

¹⁴⁶ Sevim vd., s.412-413.

aracılığıyla Türkmenler arasında anlaşmazlıklar çıkarma, böylece egemenliklerini devam ettirme politikası gütmüşlerdi¹⁴⁷.

Bölgenin önemli şehirlerinden bir olan Adana, “Orta zamanlarda Tarsus’a göre ikinci derecede bir şehirdi.” Her iki şehir de Memluklularla Osmanlılar arasında Çukurova’ya sahip olmak için hakim olunması gereken yerler olarak nitelendirilmişti¹⁴⁸. Ramazanoğulları ise, sadece Memlukluların giriştiği mücadelelerden değil, Osmanlı-Karamanoğulları çatışmasından da yararlanmışlardı¹⁴⁹. Bazı dönemler Memluklularla sorun yaşanmazken, Dulkadiroğulları ve Karamanoğulları’yla anlaşmazlıklar başgöstermiştir¹⁵⁰. XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde meydana gelen bazı iç ve dış gelişmeler, beyliğin iyice zayıflamasına neden olmuştur. Ramazanoğulları -zayıflamalarının da etkisiyle- Fatih Dönemi’nden başlayarak Osmanlı-Memluk mücadelelerinden yararlanmaya ve bu şekilde ayakta kalmaya yönelik bir siyaset benimsemişlerdir¹⁵¹. Ramazanoğulları’nı istikrarsızlaştıran gelişmeler Dünder, Hasan ve Ömer beyler döneminde de devam etmiştir. Bundan sonra Ramazanoğulları’nın hakimiyet sahası içerisinde yer alan topraklar Dulkadirli, Karamanoğulları, Memluklular ve Osmanlılar arasındaki çatışmaların merkezinde yer almıştır¹⁵². 1480 tarihinde Memluklu-Akkoyunlu mücadelesi Ruha Savaşı’na neden olmuş, savaşta Ramazanoğlu Aslan Davut Bey hayatını kaybedince beyliğin başına Halil Gıyaseddin geçmişti. Onun devri, Çukurova’nın iki büyük güç arasında çatışmalara sahne olduğu zaman dilimidir. Bu dönemde Osmanlı-Memluk mücadeleleri bölge üzerinde tahribata neden olmuştur¹⁵³.

Çukurova, bütün farklı özellikleri içerisinde barındırmasına karşın bir bütünlük içerisinde. Anadolu geçitlerinin güney çıkışını tutması ona, Arap memleketlerinin önemi oldukça fazla olan bir “arka kapısı” olma hüviyeti kazandırmıştır. Ereğli’den başlayarak Torosları aşır Çukurova’ya inen yol üzerinde

¹⁴⁷Kanat, s.102.

¹⁴⁸ Kopruman, s.470-471.

¹⁴⁹Çam, s.XXIV.

¹⁵⁰ Tatar, s.21-22.

¹⁵¹ Sevim vd, s.414.

¹⁵² Çam, s.XXIV.

¹⁵³ Tatar, s.22-23.

yer alan Gülek Boğazı bölgenin önemli giriş kapılarından birisidir¹⁵⁴. Osmanlı Devleti'nin Karamanoğulları Beyliği'nin topraklarına hakim olmasıyla Memlûklularla Osmanlılar doğrudan temas kurmuş oldu. Toros Dağları iki ülke arasında tam olarak belirlenemeyen bir hudut meydana getirmiş, bölgede bulunan Türkmen aşiretlerini kimin kontrol altına alacağı konusu bu iki ülke arasında devamlı olarak sorun oluşturmaya başlamıştır. Böyle bir güç mücadelesi Dulkadiroğulları üzerinde yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'nin, her iki devletle de sınırları bulunan Dulkadiroğulları'na yardım göndermesi aradaki ihtilafı daha da derinleştirmişti. 1485 tarihinde Bayezid'in, Memlûkluların barış isteğini geri çevirmesi ve Karaman'daki Osmanlı beylerbeyinin 1485 yılında Adana ve Tarsus'a saldırarak buraları ele geçirmesi savaşı kaçınılmaz hale getirmişti¹⁵⁵. Memlûklular için Ramazanoğulları, Dulkadiroğullarıyla beraber Anadolu'dan gelebilecek saldırılara karşı korunmayı sağlayacak iki ayakta biri olarak çok önemli bir konumdaydı¹⁵⁶. İki devleti de yıpratılan savaşların sonunda 1491 yılında bir antlaşma imzalanmış Osmanlılar, bu antlaşma ile Adana ve çevresindeki yerler üzerindeki emellerini ertelemek durumunda kalmış, savaş öncesi sınırlara tekrar dönüş gerçekleşmiştir¹⁵⁷.

Halil Bey, halkına huzurlu bir dönem yaşatmış ve imar faaliyetlerine ağırlık vermiş, şehri daha bayındır hale getirmeye özen göstermiştir. Ramazanoğlu Beyliği'nin başına Halil Bey'in ölümü ile birlikte kardeşi Mahmut (1510-1514) geçmişti. Ancak Memlûkluların, beyliğe müdahalesi sonucu görevinden alınarak yerine amcasının oğlu Selim, bey olarak atanmıştır. Mahmut Bey, yaşananlardan sonra Adana'da kalmayarak İstanbul'a gitmiş, I. Selim tarafından kendisine teveccüh gösterilmiş, Mısır Seferi'ne çıkan I. Selim, Mahmut Bey'i de yanında götürmüştür. Mercidabık Zaferi, ona kaybettiği beyliği geri kazanmasının yolunu açmış ve beyliğin tekrar başına geçmiş ancak, ikinci beyliği kısa ömürlü olmuştur. Çünkü, Ridaniye Seferinde şehit düşmüştür. Türbesinin Halep'te olduğuna dair Piri Paşa vakfiyesinde kayıt mevcuttur¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Kopruman, s.470.

¹⁵⁵ Colin İmmer, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.50.

¹⁵⁶ Kopruman, s.471.

¹⁵⁷ İmmer, s.50-51

¹⁵⁸ Çam, s. XIV-XXV.

İki büyük devletin çatışma alanları içerisinde olan bölgenin İslamlaşıp-Türkleşmesi önemli bir ivme kazanmıştı. XV. yüzyılda Çukurova'ya gelen B. de la Broquiere, Üç-oklar'a mensup¹⁵⁹ Ramazanoğulları hakimiyetindeki Türkmenlerin bölgenin her tarafına yerleşmiş olduğunu söylemiştir¹⁶⁰. Bölgenin büyük oranda Türkleşip-İslamlaştığı XV. yüzyılda, Ramazanoğlu Beyliği'nin siyasi gelişmeleri çok fazla etkileme gücünün bulunmadığı görülmüştür¹⁶¹

1.2.5. Osmanlılar Dönemi'nde Adana

Osmanlı Memluklu mücadelesinde Mahmut Bey, Yavuz Sultan Selim'i desteklemiş¹⁶², hizmetlerinin ve sadakatının karşılığı olarak tekrar beyliğin başına getirilmişti. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde Memluk ordusuna karşı savaşırken Ridaniye Savaşı'nda şehit düşmüş, Halep'e getirilerek burada gömülmüştür. Mahmut Bey'in vefatının ardından aynı soydan gelen Kubad Bey sancakbeyi olmuş ancak, kısa bir süre sonra beylik el değiştirmiş, Halil Bey'in oğlu Piri Bey bu makamın yeni sahibi olmuştur¹⁶³. Piri Bey'den sonra oğlu Derviş Mehmet Bey (1568), İbrahim (1569), Mehmet Paşa (1586) Ramazanoğulları'nın idarecileri olmuşlardır¹⁶⁴.

Ramazanoğulları Beyliği'nin Osmanlı hakimiyetine girmesi idari yapıda da değişikliğe neden olmuştur. Adana, Üzeyr, Tarsus ve Sis idari yapıda Çukurabad adıyla Arap Eyaleti sınırlarına dahil edilmiştir¹⁶⁵. 1521 yılındaki Celali İsyanlarına kadar devam eden süreçte Çukurova daha yaşanılabilir ve devlet otoritesinin

¹⁵⁹Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3.baskı, İstanbul Boğaziçi Yayınları,1993,s.145.

¹⁶⁰ Osman Turan, Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1996, s.305.

¹⁶¹Holt, s.198.

¹⁶² Solak-zade, s.67.

¹⁶³ Alkan, Mustafa, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına dayalı Bir Araştırma-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s.29.

¹⁶⁴ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.67; Tatar, s.413-414.

¹⁶⁵ Seyran Aktaş, "XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Güz 2015, s.8.

hissedilebilir hale geldiği bir saha olmuştur¹⁶⁶. Ramazanoğulları'nın en yeteneklilerinden biri olan Piri Paşa; Karaman, Halep ve Şam gibi birçok yerde beylerbeylik yaptıktan sonra Kanuni Sultan Süleyman'dan, tekrar Adana'ya gönderilmesini talep etmiş, Sultan onun bu isteğini geri çevirmemiştir. Paşa, 1568 senesinde 90 yaşında Adana'da ölmüştür. Piri Paşa idaresini diğer Ramazanoğlu beylerinden ayıran en önemli unsur, Ramazanoğulları topraklarının çatışma alanı olmaktan çıkmış olmasıdır. Uygun şartların oluşması Piri Paşa'ya imar faaliyetlerine girişme imkanı vermiş, böylece bir taraftan şehir imar faaliyetleriyle mamur hale getirilirken, diğer taraftan halk da çatışma ortamından uzak, daha huzurlu bir hayat yaşamaya başlamıştır¹⁶⁷. Bütün bu gelişmelere rağmen Adana'nın batı kısmında yer alan Yüreğir, Dünderlı ve Karaisalı nahiyelerinde XVI. yüzyıl mufassal defter kayıtlarında köy adına rastlanmaz¹⁶⁸.

1378- 1608 yılları arasında varlığını devam ettiren, Osmanlı hakimiyeti sonrasında ise yurtluk-ocaklık statüsüne getirilen¹⁶⁹ Ramazanoğulları Beyliği, Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun süre ayakta kalan beyliktir¹⁷⁰. Yurtluk-ocaklık sistemi, genellikle gönüllü olarak Osmanlı hakimiyetine geçen Müslüman beylere sağlanan bir imtiyazdı. Ramazanoğlu beyi ölür veya herhangi bir hatadan dolayı azledilirse yerine aynı aileden biri bu göreve getirilirdi¹⁷¹.

1691 yılında aşiretleri yerleşik hayata geçirmek için Adana'nın da içerisinde yer aldığı birçok şehirde yapılan tahrirlerin amacı konargöçerleri zirai üretime dahil etmektir. Bu nedenle kullanılmayan ve sahihsiz olan sahalara tespit edilmişti. Anadolu'nun bir çok şehrinde yazıcıların “yüz senedir hâlî ve hârâbdır”, “elli senedir hâlî ve hârâbdır” ifadeleri Celali İsyanlarının Anadolu'da gerçekleştirdiği tahribatı çok açık bir şekilde ifade etmektedir¹⁷².

¹⁶⁶ Suavi Aydın, *Adana'ya Kar Yağmış*, derleyen Behçet Çelik, I. Baskı, İstanbul, İletişim yayımları, 2006, s.118.

¹⁶⁷ Çam, s.XXV.

¹⁶⁸ Aydın, s.120.

¹⁶⁹ Taş, s.370.

¹⁷⁰ Ramazan Özay, “Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. I, s.270.

¹⁷¹ Taş, s.370.

¹⁷² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, derleyen Salih Özbaran, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s.4.

XVII. yüzyılın sonuna doğru devlet, konargöçerleri yerleşik hayata geçirme teşebbüsünde bulunmuştur¹⁷³. Bozulus Türkmenlerinin yerleştirilmesinde Arap aşiretlerinin, hayvanlarına yaylak bulmak için Mardin-Suriye bölgesine yönelerek talan hareketlerine girişmeleri de etkili olmuştur. Türkmenlerin Rakka ve Urfa'ya yerleştirilmeleriyle Arap aşiretlerinin sızma çabalarının önüne geçilmiş olunacaktı. Bu kapsamda Adana eyaleti, iskan faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştirildiği yerlerden biri olmuştur. 1691 senesinde II. Süleyman döneminde yayınlanan fermanla birlikte Dulkadirli Türkmenlerinin iskanı için önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı Devleti'nin iskan politikası, Türkmen aşiretleriyle karşı karşıya gelmesine neden olmuş, bir kısım Türkmen aşiretleri ise Çukurova'ya iskan edilmiştir. Dulkadirli, Yeni il ve Halep Türkmenlerinden Varsak, Kuştemür, Ulaş, Kusun, Esdenli, Gökçeli, Elvanlı ve Orhan Beğli gibi aşiretler Çukurova'ya yerleşmeye zorlanmıştı. Toprağa bağlılık alışkanlığı olmayan Türkmenler, Çukurova'nın nemliliği ve bataklıklarının fazlalığından kaynaklı hastalıklar karşısında yerleşik hayatı benimseyememişler ve düzeni bozmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır¹⁷⁴.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Adana'da da Türkmen aşiretlerinin iskanı meselesi, hükümeti çok fazla uğraştıran sorunlardan biriydi. Çünkü Türkmen aşiretlerinin bir kısmı iskana yanaşmayarak doğrudan eşkıyalığa yönelmekte, bir kısmı ise iskan edildikleri mahalden ayrılarak asayişsizliğe sebep olmaktaydı. Özellikle 1716 yılındaki Avusturya Savaşı sırasında bu faaliyetlerin arttığı görülmektedir¹⁷⁵.

¹⁷³ Celali İsyanlarının Anadolu'da meydana getirdiği düzensizliği ortadan kaldırmak, boşalan yerleri tekrar canlandırmak, zirai alanda meydana gelen gerilemeyi durdurmak, konar göçerleri itaat altına almak, ekili alanlarda verimi arttırmak, yaylak ve kışlakların konargöçerler için yetersiz gelmesi gibi nedenlerle iskan hareketlerine girişilmiştir. İlhan Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. VI, s.246-257.

¹⁷⁴ M. Bülent Varlık, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana, Adana Sanayi Odası Yayınları, 2008, s.17-18.

¹⁷⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, t.y., c.V, s.436.

1.2.5.1. Adana'da Derebeylerin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar Adana, hac yolları üzerinde olması dolayısıyla önemli görülmekteydi. Hac yolları üzerindeki Payas ise oldukça önem arz etmekteydi. Buraya hakim olan hac yollarını kontrol altına almakta, devlet de burada güvenliği sağlamak için Adana valilerini görevlendirmekteydi. I. Mahmut zamanında, hac güvenliğini tehlikeye atan Ali Aziz adında biri, sancakbeyliğini ele geçirerek hakimiyet tesis etmeye çalışmıştı. Sorun, Ali Aziz'in başka bir bölgeye sancakbeyi olarak atanmasıyla giderilmeye çalışılmıştır. O, sonra affa uğrayarak bölgeye gelmiş, affedilmiş olsa da bölgeye yeniden geldiğinde eski hareketlerinden vazgeçmeyerek hac yollarının güvenliğini yeniden tehlikeye atmıştır. Bunun üzerine Vali Rışvanzade marifetiyle yakalanarak İstanbul'a yollanmış ve burada idam edilmiştir¹⁷⁶.

Adana'da, XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde yerleşik hayata geçmek istemeyen aşiretlerin devlete meydan okuduğu görülmekteydi. Gerginlikler, aşiret liderlerine itibar kazandırmış, birçoğuna önemli görevler verilmişti. Böyle bir hamleyle onları itaate alacağını zanneden Osmanlı Devleti, amaçlarının hilafına olarak onlara ikili güç kaynağı sunmuş, onların bölgedeki hakimiyetlerini ciddi anlamda arttırmalarına katkı sağlamıştı. Bu güç kaynaklarından biri devletin bölgedeki temsilcisi olmaları, diğeri ise her derebeyinin sırtlarını dayadıkları birer aşiretinin olmasıydı. Bölgenin etkin gücü olan derebeylerinin itaatini sağlanması için Fırka-i İslahiye'nin gelmesini beklemek gerekecekti¹⁷⁷.

Merkezi otoritenin 1768-1774 savaşından sonra büyük oranda güç kaybetmesi, derebeylerin bu boşluğu doldurmasını hızlandırmış, ayanlar geniş bölgelere hükmederek yönetime meydan okumuşlardır¹⁷⁸. Çünkü, Rusya ve Avusturya ile yüzyılın ikinci yarısına yapılan savaşlar Anadolu ve Rumeli'de hükümete karşı hükmedici bir tavır içerine giren ayanların "serkeşhâne" davranışlarına göz yumulmasına neden olmuş devlet, ayanların isyan etmesinden korktuğundan pek ileri gidememiştir¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Sevük Tekin, "Mazide Adana", *Çukurova'da Memleket*, S. 4-17, Adana, 15 Ağustos 1929, s.5.

¹⁷⁷ Aydın, s.121.

¹⁷⁸ Kemal H. Karpat, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Haz. Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yay., 2011, s.214.

¹⁷⁹ Uzunçarşılı, s.614.

III. Mustafa zamanında Adana'da, Küçük Ali namıyla bir eşkıya türemiş, kendine mahsus bir hükümet kurmuştu. Ferman dinlemeyerek üzerine gönderilen orduları da bertaraf etmiş, Amanoslara hakim olmuştu. Karaca Paşa, bu asi ayan üzerine yollanmış ve onu yenmiş, Ancak Küçük Ali'den ele geçirdiği hakimiyeti kendisi devam ettirmeye ve başına buyruk davranmaya başlamıştı¹⁸⁰. 1778-1886 yılları Adana'da kargaşa ortamının hüküm sürdüğü, devletin otoritesini iyice kaybetmeye başladığı yıllar olmuştur¹⁸¹. Adana taraflarında hüküm süren Küçükaliogulları, üç kardeş olup bunlar içerisinde en azılıları yukarıda da değinilen Halil ve Ali beyler idi. Halil Bey, 1778'de ilk önce Adana taraflarında, hükümete karşı harekete girişti. Hac yollarının güvenliği açısından isyanın hemen bastırılması elzemdi. Görev: Halep Valisi Mustafa Paşa kumandasında, Adana Valisi Bilanlı Abdurrahman Paşa'ya ve Uzeyr beyine ve Adana mütesellimine tevdi edilmişti. Üzerine gönderilen kuvvetler karşısında dayanamayan Küçükalioglu yenilmiş, ama sarp yerlere sıvışarak canını kurtarmış, kardeşi Ali ise hareket esnasında öldürülmüştü. Daha sonra Halil Bey, kendisini takip eden ümeranın organizasyon eksikliğinden istifade ederek Payas'ı tekrar ele geçirmiş, hareket öncesi durumunu devam ettirtmiştir¹⁸².

Devlet, isyan halinde olan derebeyini yola getiremeyince farklı uygulamalara girişmek zorunda kalmıştır. Rusya'ya karşı harp ilanı ve Küçükalioglu'nun af dilemesiyle, asi derebeyi yeni bir konum elde etmiştir. Hac yolunun Adana'dan Antakya'ya uzanan Küçükalioglu'un elinde bulunan kısmında -ki bunlar önemli geçitlerdi- hacıların güvenliğini sağlamak şartıyla Hali Bey'e beylerbeylik rütbesi verilmiştir. Osmanlı Devleti, güç kullanarak yola getiremediği asi derebeyi üzerinde merkezi otoritesini tesis etmek için yeni bir yola başvurmuş ve ona beylerbeyliği rütbesi vermiştir. Bu yöntemle devlet, sorunu geçici bir süreliğine de olsa ertelemiş oluyordu. Halil Paşa unvanıyla anılmaya başlayan Küçükalioglu, eski alışkanlıklarından vazgeçmemiş, hacılar da bin bir zorluklarla diğer yollardan Şam'a gitmişlerdi. Osmanlı Devleti, kendisini uğraştıran bu derebeyinin katli için ferman çıkartmış, bu sırada tahtta padişah değişikliği gerçekleşmiş, Osmanlı tahtına oturan

¹⁸⁰Tekin, s.6.

¹⁸¹ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.68.

¹⁸²Uzunçarşılı, s.614.

III. Selim'den affını isteyen Halil Paşa tekrar affa mazhar olmuştur¹⁸³. Derebeylerinin Çukurova bölgesinde gücünü gösteren başka bir olay da 1793 tarihinde Toroğlu Ali Bey'in Adana'yı işgal ile dört ay yönetmesi ve devletin bu olay karşısında acz içerisinde kalmış olmasıdır¹⁸⁴.

1.2.5.2. XIX. Yüzyılın Başlarında Adana

Adana, 1800'lerin başlarından 1833'e kadar merkezi otoritenin zayıflığı sebebiyle her açıdan büyük bir gerileme yaşamıştır. Bölge; sıtma ve koleranın yaygın olduğu, sazlıklar ve bataklıkların çok fazla yer kapladığı bir alandır. Bütün bu olumsuz şartların yanında kış ve bahar aylarında sel baskınları da hayatı olumsuz etkilemektedir. Yukarıda bahsedilen tarihler arasında şehir; küçük, fakir ve serveti büyük oranda Ermenilerin elinde bulundurduğu, sanayiden pek söz etmenin mümkün olmadığı bir görüntü sergilemektedir¹⁸⁵.

Salgın hastalıklar, sel baskınları, bataklıklar ve ulaşım sorunlarıyla boğuşan şehirde Adana valileri, derebeyleriyle kazanamayacakları bir mücadelenin içerisinde girmişlerdi. İdamlar ve verilen diğer cezalar bölgede otoriteyi sağlayamamış, kargaşa daha da artmıştır. Bu arada şehirde toplumsal nüfuzları her gün daha da artan aile ve aşiretler arasındaki mücadeleler, Adana valilerini acz içerisinde bırakmıştı. Hasanpaşazade Mehmet ve Hacı Ali ile Memenenci Habip Bey ve Seydi Ahmet arasındaki güç savaşı Adana'da devlet otoritesini sarsmıştı. Adana valisi Mustafa Paşa, 1814 senesinde Memenenci Habip Bey'in Tarsus'ta kargaşa çıkarıp kendisine meydan okumasını seyretmekle yetinmişti. Bundan cesaret alan Habip Bey, Tarsus ve civarında devlet adına vergi tahsilini sürdürmüştür¹⁸⁶. Bu yıllarda yaşananlar, bölgeyi 1813-1814 yıllarında ziyaret eden Kinneier tarafından da gözlemlenmiştir: "Adana Bâb-ı Âli'ye (hükümet) o kadar bağlı görünmüyor. Her ne kadar Paşa âdet üzere fermanı öptü ise de okumadı¹⁸⁷."

¹⁸³Tekin, s.6; Uzunçarşılı, s.614-615.

¹⁸⁴Varlık, v.d., s.18.

¹⁸⁵İnan Keser, *Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.90.

¹⁸⁶Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, 1983, s.130.

¹⁸⁷Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.295.

Adana Valisi Memiş Paşa 1826 tarihinde Kozanoğlu Ali Bey ile hac ve kervan yoluna saldırmaması karşılığında devlete olan vergi borcunun yarısını ödemesi konusunda anlaşmaya varmıştı¹⁸⁸. 1826-1827 yıllarında Beylanlı Abdurrahman Paşazade Hacı Ahmet Bey'in, başına topladığı bir takım adamlarla Beylan kasabasını ele geçirerek etrafa zarar verme cesaretini göstermeye başladığı, Adana valisi Memiş Paşa tarafından yazılı olarak bildirmişti. Babıali, Hacı Ahmet Bey'in Konya'ya sürgün edilmesini, eğer emre karşı gelirse üzerine askeri kuvvet gönderilmesini Memiş Paşa'ya, etrafta bulunan vezir ve memurlara emretmiştir. Paşa'nın Adana'da kalmasının sorunu daha da büyüteceği düşüncesiyle daha sonra şehre sabık Ankara ve Kengiri sancakları mutasarrıfı Nurullah Paşa gönderilerek meselenin çözümü ona havale edilmiştir¹⁸⁹. Aynı dönemde şehri ziyaret eden Labord, Adana'da aşiretlerin düzeni bozan hareketlerinin onları hükümetle çatışmaya itmiş olduğunu, dolayısıyla bazı yerlere seyahat edemediğini ifade etmiştir¹⁹⁰.

Bölgede çatışmaların ardı arkası kesilmemekteydi. Tarsus Mütesellimi Mehmed Ağa, Menemencioğulları ile beraber başına topladığı bir takım kimselerle Adana'yı yağma hareketine girişmiş, Adana mütesellimi Hasanpaşazade Ali Bey ise bu saldırıya karşılık Mehmet Ağa ile birlikte otuz kadar adamını idam etmişti. Sonradan Tarsus mütesellimliğine Benderli Ali Paşa'nın biraderi Kapıcıbaşı Halil Bey getirilmişti. Hasanpaşazade Ali Bey, Adana'da dik başlılığıyla meşhur olup, aşiretler ve şehir halkı arasında nüfuzu oldukça fazla idi. O, her sene Sürre-i Hümayun, Gülek Boğazı'ndan gelip geçerken keyfi davranışlarda bulunur, dilediğini geçirir dilediğine ise müsaade etmezdi. Devlet, onun hakkından gelme niyetinde ise de uygun zamanı kollamakta, bunu hisseden Ali Bey ne zaman bir vezir buralardan geçecek olsa uzak yerlere firar etmekte ya da Gülek Boğazını hızla kapatmakta, böylece kendisini emniyet altına almaya çalışmaktaydı¹⁹¹.

Osmanlı Devleti, bölgede bulunan derebeyleri ile baş edemediğinden gizlice fermanlar göndererek onları birbirine musallat eder, bu derebeylerinden hangisi galip gelir ise diğerini bertaraf ederdi. Adana'nın önde gelen derebeylerinden

¹⁸⁸Yurtsever, s.130.

¹⁸⁹ Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, İstanbul ,Yapı Kredi Yayınları 1999, c.1, s.152.

¹⁹⁰Yavuz, v.d., s.295.

¹⁹¹ Ahmet Lûtfî Efendi, c.2-3, s.646.

Küçükaliolu'nun da Őöhreti HasanpaŐazade Ali Bey'den geri kalmazdı. Bir ara ikisi arasında dűŐmanlık baŐ göstermiŐ, HasanpaŐazade Ali Bey, Küçükaliolu üzerine yürümüŐ, bunu fırsat bilen Tarsus mütesellimi Mehmed AŐa, Adana'yı yaŐmalamaya niyetlenmiŐ, durumu öğrenen Ali Bey, hemen Küçükaliolu ile anlaŐıp birlikte Mehmed AŐa üzerine yürümüŐler ve etrafindakileri daŐıtmıŐlardı. Mehmed AŐa'nın eŐyaları arasında kendisi hakkında fermanı bulan Küçükaliolu, aslında diŐerlerine göre devlete itaate daha yatkın ise de o zamana kadar devletle "uzaktan merhabaya alıŐımıŐ" olduğundan, aŐiret reislerinin bütün uyarılarına rağmen Devlet-i Aliyye'ye karŐı hiŐ bir zaman kusuru olmadığını, bağlılığını göstermekten asla geri durmayacağını belirterek İstanbul'a gitmiŐ, Üsküdar'a geldiğinde sayĐı gösterilen bir misafir olarak karŐılandıĐı sırada ölmüŐtür¹⁹².

Derebeyler arasındaki mücadeleler bölgenin kaderi olmuştu. Tarsus Mütesellimi Halil Bey'e, Bereketli Madeni Emaneti, Adana mütesellimi Ali Bey'in" penŐe'i tasallutundan" kurtarmak için ilhak olunmuştu. Bereketli Madeni Emanetinin Halil Bey'e verildiğinin iŐitilmesi üzerine Ali Bey'in kıŐkırtmasıyla Tarsus'ta bir ayaklanma vukua gelmiş, Ayan Yakup AŐa idam edilmiş, Tarsus'un idaresi Adana mutasarrıfının eline geŐmiŐti. Halil Bey ise Çaresiz Maden'e ŐekilmiŐ ve durumu İstanbul'a bildirmişti. Ali Bey, Adana'daki idaresine gıpta eden Tarsus halkının dışarıdan mütesellim atanmasını istemediklerini, kendisinin de Çaresiz bu niyazlara karşılık verdiğini, mütesellimlik gelirinden Mansure askeri masrafı için 50.000 kuruş vermek Şartıyla Tarsus'un kendisine verilmesini Babıali'den talep etmiŐti¹⁹³.

DiŐer taraftan derebeyleri ile devlet görevlilerinin arasında gerginlikler hiŐ de az değildi. Nurullah PaŐa, Menemencioğulları'nın elindeki Bereketli Maden İŐletmesini devlet tasarrufuna almak istemiŐ ancak, 1828 yılında HasanpaŐazadelerden Hacı Ali, valinin yakın adamlarından Hüseyin Efendi'yi güçsüz bırakmak için entrikaya baŐvurmuŐ, Tecirli, Ekrad ve Karalar aŐiretlerine mensup eŐkıyaları yönlendirerek Adana Őehir merkezinin iŐgaline zemin hazırlamıŐtır. Olay, 15 kiŐinin ölümü Őok sayıda Őahsın yaralanması, Adana Ayanı Habip Bey'in eŐkıyanın eline esir dűŐmesi ve Menemencioğulların'na ait 63 sürünün yaŐmalanması ile nihayetlenmiŐtir. Vakanın baŐ aktörü Hacı Ali, sözde valiye

¹⁹² Ahmet Lűtfi Efendi, c.2-3, s.646.

¹⁹³ Ahmet Lűtfi Efendi, c.2-3, s.655.

yardım etmek adına 1828 tarihinde Çukurova’da güvenliğin sağlanması için bir senet düzenlemiş ve senedi aşiretlerin büyü bir kısmına imzalatmıştır¹⁹⁴.

Babıali, 1829 tarihinde devlet gelirlerini doğrudan kontrol altına alabilmek amacıyla Hacı Ali’nin amcası Mehmet Bey’i İstanbul’a çağırmış, o ise emre itaat etmemiş, Osmanlı hükümeti, bu durum karşısında farklı bir yola başvurarak Adana’nın vergi gelirlerini toplama görevini Karaman Valisi Esat Paşa’ya havale etmişti. Bu durum karşısında Hacı Ali 500 adamıyla Adana’yı basmış, onun karşısında direnemeyen vali, şehirden çekilmek zorunda kalmıştı. Bu nüfuz mücadelesi, Adana’nın tahribata uğramasıyla sonuçlanmıştı. Olayların sonuçlanma şekli Hasanpaşazade Hacı Ali’nin Adana’da iktidar olmasını sağlamıştı. O, Adana’ya atanan valilerin yönetimine müsaade etmemiş, idareyi ele almıştır. İktidarını güçlendirmek için kendisine tehdit olarak gördüğü kişiler üzerine saldırılar gerçekleştirmiştir. Kelinoğlu Mehmet Ağa’nın Menemencilerle ittifak ederek kendisine saldırmasından korkmuş, üzerine giderek onunla birlikte 30 kadar adamını ortadan kaldırmıştı. Hacı Ali, güç mücadelesi verdiği Menemenci aşiretinin mülkiyeti devlete, işleme hakkı kendilerine ait olan Bereketli Madenini ele geçirmişti. Onun, Adana’da nüfuzunu arttırmak için giriştiği çalışmalar, 1829-1832 seneleri arasında Çukurova’da devlet otoritesi diye bir şeyden söz etmeyi imkansız kılmıştır. Ortaya çıkan yönetim boşluğu İbrahim Paşa’nın bölgeye çok rahat şekilde hakim olmasının sebeplerinden biri olmuştur¹⁹⁵.

1.2.5.3. Mehmet Ali Paşa Hakimiyetinde Adana

Osmanlı Devleti, XIX. asrın ilk yıllarından itibaren sürekli sosyal çalkantılarla karşı karşıya kalmıştır. Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın isyanı (1831-1841) baş gösterince devlet, bir iç meselesinin nasıl Düvel-i Muazzama’nın müdahale alanına girmeye başladığını çaresizlikle izlemek zorunda kalmıştı. Çünkü bu iç sorun Osmanlı Devleti’nin ağırlığı altında ezildiği bir bunalıma dönüşmüştü¹⁹⁶.

¹⁹⁴Yurtsever, s.130-131.

¹⁹⁵Yurtsever, s.132-137.

¹⁹⁶ Rifat Uçarol, “Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan 1839’a Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ yayınları, İstanbul, 1993, c. 11, s.396-397.

Vali Mehmet Ali Paşa, Mısır hakimiyetini müteakip şehri bayındır hale getirmiştir¹⁹⁷. Bütün bu başarılar onun ihtiraslarını kamçılıyordu. Artık, hesaplarının içerisinde Suriye ve Anadolu'nun bir bölümünü idaresi altındaki Mısır topraklarına dahil etme, ülkenin doğal sınırlarını oluşturacak hattın Toros Dağlarından geçmesi gibi düşünceler vardı¹⁹⁸.

Mehmet Ali Paşa'ya Yunan İsyanını bastırması karşılığında verilmesi gereken Girit, Suriye ve Trablusşam valilikleri verilmeyince 1831 tarihinde oğlunu adı geçen yerleri işgale görevlendirmişti. İbrahim Paşa'nın askerleri Suriye'yi ele geçirip Çukurova'ya doğru ilerleme kaydetmesine rağmen Mısır valisinin istekleri II. Mahmut tarafından kabul görmemiş, Mehmet Ali Paşa, kararlı olduğunu göstermek için oğluna ilerlemesini emretmişti¹⁹⁹. 1832 yılında Ağa Hüseyin Paşa, Beylan Geçidinde İbrahim Paşa kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgi almıştı. Bu yenilgi Mısır ordularının Adana'ya kadar ilerlemesinin yolunu açmıştı²⁰⁰. Bütün uğraşlara rağmen 30 Temmuz 1832 tarihinde Çukurova'nın iki önemli şehri Tarsus ve Adana, 20.000 kişiden müteşekkil²⁰¹ İbrahim Paşa kuvvetlerince ele geçirilmişti²⁰².

Anadolu'nun güney kısmına hakim olmak isteyen İbrahim Paşa, Adana bölgesindeki aşiret liderlerine haber göndererek kendisine itaat etmelerini istemiş, isteğinin yerine getirilmesinde de büyük oranda başarılı olmuştu. Çünkü, İbrahim Paşa geçitlerde kontrolü sağlamış ve emirlerine direnenlerin gözlerini korkutacak cezalar vermişti²⁰³. Gerçekte de Ağa Hüseyin Paşa'nın bölgeyi terk etmesinin önemli nedenlerinden biri de Menemencioğulları ile Tekeli aşiretlerinin İbrahim Paşa safına geçmeleri idi²⁰⁴. Menemencioğulları bazen İbrahim Paşa'ya bazen de Osmanlılara yanaşarak iki taraf arasındaki çatışmadan yararlanarak çıkar elde etmeye çalışmıştı.

¹⁹⁷ Uçarol, s.400.

¹⁹⁸ Hilmi Karaboran, "İslahiye ve Hassa Kuruluşundan Önce Yöredeki Yerleşme Durumu", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi 23-28 Eylül 1985*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1986, c.1, s.315.

¹⁹⁹ Uzun, Efgan, "Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'ya Saldırısının Niğde ve Nevşehir Yöresindeki Tesirleri", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol. 4, No 2, 2012, s.158.

²⁰⁰ Sevük Tekin, "Mısırlı İstilas II", *Çukurova'da Memleket*, S. 6-19, Adana, 15 Teşrinisani 1929, s.7.

²⁰¹ Yurtsever, s.154.

²⁰² Samur, Selahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri 1995, s. 34.35.

²⁰³ Karsandık, s. 32.

²⁰⁴ Samur, s.34-35.

Bu durum 1831 yılından itibaren Adana ve çevresinde eşkıyalık olaylarının hız kazanmasına, can ve mal kaybının artmasına neden olmuştur²⁰⁵. İbrahim Paşa, Adana'yı ele geçirdikten sonra şehirde atlarını dinlendirerek, teçhizat eksikliklerini gidermeye çalışmış²⁰⁶, Adana ve Tarsus'un yerli halkından gündeliği 5 kuruşa 1.000 kadar atlı asker toplamıştı²⁰⁷. Onun Adana'da bulunduğu zaman diliminde bazı olumsuzluklar ortaya çıkmış, kolera salgını şehri etkisi altına almıştı. Paşa, daha sonra salgının hafiflemesiyle İstanbul istikametine yönelmiş²⁰⁸, Gülek Boğazını ele geçirerek²⁰⁹ Torosları aşmıştı. Onu, Toroslarda durduramayan Osmanlı kuvvetleri, Ereğli'nin muhafazası için çaba sarf etmeye yönelmiştir. Ahmet Lûtfî Efendi'ye göre; boğazın aşılmasının nedeni 300 civarındaki Arap atlısı ile Menemencioğlu'nun "mel'neti" idi²¹⁰.

İbrahim Paşa, Adana'yı ele geçirdikten sonra kısa bir süre içerisinde Toros Dağlarında yer alan tüm yerleşim yerlerine hakim olmuştu. Amacı, kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı sınırı korumaktı²¹¹. İbrahim Paşa, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan Anadolu içlerine uzanan bütün yolları kontrolü altına almış²¹², Osmanlı kuvvetleri İbrahim Paşa'yı durduramadığından²¹³ İstanbul yolu Mısır kuvvetlerine açılmıştı²¹⁴.

Mehmet Ali Paşa Adana'ya hakim olmayı, gücüne "kesinlik ve denge" kazandıracığı inancıyla arzulamaktaydı. Ayrıca donanmanın kereste ihtiyacı

²⁰⁵Uzun, s.156-159.

²⁰⁶Samur, s.35.

²⁰⁷Yurtsever, s.154.

²⁰⁸Samur, s.35.

²⁰⁹ İbrahim Paşa, ordusu Gülek boğazına geldiğinde deve sürülerinin geçişindeki sıkıntıları göerek top atışlarıyla geçidi genişletme çalışmaları yapmıştır. Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, s.52.

²¹⁰ Ahmet Lûtfî Efendi, c.4-5, s.735.

²¹¹ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe yay., 2005, c. 5, s.307-308.

²¹²Karaboran, s.164-165.

²¹³İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*,3. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 1995, s.47.

²¹⁴ Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir, MEB Yayınları, 2001, c.5/2, s.903.

buradaki ormanlardan karşılanacak ve değerli maden yatakları elde edilecekti²¹⁵. İngiltere ve Fransa, Osmanlı hükümetini Adana'yı Mehmet Ali Paşa'ya vermeye ikna etmişti. Kütahya Antlaşması gereği sultanın bir fermanıyla İbrahim Paşa Adana valiliğine atanmıştır. Böylece Mehmet Ali Paşa, Kütahya Antlaşması'nın getirdiği olanaklar sayesinde kendisini sultanın saldırılarından koruyacak olan Toros geçitlerini elinde bulundurmakta, Türkiye'nin anahtarı durumundaki bu geçitlere hâkim olarak gerektiğinde Anadolu'dan İstanbul üzerine yürüme olanaklarına kavuşmuş olmaktadır²¹⁶. Kütahya Antlaşması ile Adana'nın elden çıkması II. Mahmut'u çok öfkelenmişti. Öfkesinin hiddetinden M. Reşit'in idamını emrettiyse de ikna edilerek bundan vazgeçmesi sağlanmıştı²¹⁷.

1833 tarihindeki Kütahya Antlaşması ile Cidde'ye ek olarak Adana valiliğini de almayı başaran İbrahim Paşa, hakimiyet tesis ettiği şehirlere zaman kaybetmeksizin idareciler yollayarak kendine bağlamıştır²¹⁸. Sadece idari çalışmalarla yetinmeyen Paşa, Çukurova'da tam olarak hakimiyet tesis etmenin önemli şehirlere asker yerleştirmekle mümkün olduğu inancıyla Adana, Tarsus, Misis ve Gülek Boğazına askeri birlikler konuşlandırmıştır²¹⁹.

Mısır ordusunun 1840 yılında art arda aldığı yenilgiler Mehmet Ali Paşa'yı, Fransa'nın arabuluculuğunda barış teklifinde bulunmaya zorlamıştı. Paşa, teklifinde Mısır'ın veraset hakkı, Suriye'nin ömür boyu kendisine verilmesi, buna karşılık kutsal yerlerden, Kandiye ve Adana'dan tamamen vazgeçme şartını öne sürmüştü²²⁰. Mehmet Ali Paşa, büyük devletlerin baskısı sonucu, ele geçirdiği bölgelerden geri çekilmek zorunda kalmıştır²²¹. 1833-1840 seneleri arasında Osmanlı Devleti'nin

²¹⁵ Uzun, s.156.

²¹⁶ Gilbert, Sinoué, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*, 2. baskı, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitap, 2004, s.304-306.

²¹⁷ Metin Kunt, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti (1600-1908)*, 4. Baskı, İstanbul, Cem yayınevi, 1995, s.117.

²¹⁸ Samur, s.43-45.

²¹⁹ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983, s.160.

²²⁰ Jorga, c.5, s.333.

²²¹ Ortaylı, s.48.

Mısır valisinin hakimiyetinde kalan Adana, Suriye, Lübnan, Akka ve Cidde, 1841 yayımlanan Mısır Fermanı ile tekrar Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir²²².

1.2.5.4. Tanzimat Dönemi'nde Adana

1.2.5.4.1. Adana'da Aşiretler

Devletin modernleşmesi kapsamında merkezi otorite güçlendirilmeye çalışılırken vergi ve askerlik alanlarında da çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde yenilikler karşısında direnç noktaları olarak duran yerel hanedanlar ve aşiretlerle güç mücadelesine girişmişti. XIX. asrın başlarında Çukurova'da hanedan aileleri ve aşiretlerinin otorite tanımayan davranışlarının görüldüğü Çukurova bölgesi, Mısırlı İbrahim Paşa Dönemi'nin sonrasında tamamen devlet hakimiyetinin kaybedildiği bir coğrafyaya dönüşmüştü²²³.

Çukurova'da, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren aşiretlerin, derebeylerin ve yöneticilerin güç mücadelelerine sahne olmaktadır. Ortaya çıkan mücadeleler sonunda Çukurova'da belirli yerler dışında toplu yaşamdan bahsetme olanağı ortadan kalkmıştı. Huzursuzluklar o kadar uzun sürdü ki, 1850'li yıllarda hala aşiretlerin, derebeylerinin kavgası eksik olmamakta, devlete isyan devam etmekteydi²²⁴. Osmanlı Devleti, Çukurova bölgesinden asker ve vergi toplamakta büyük güçlüklerle karşılaşmakta, aşiretler ise talan ve çatışmalarla bölgedeki huzur ortamının tamamen kaybolmasına neden olmaktadır. 1858 tarihli Arazi Kanunu; aşiretlerin siyasi, ekonomik, toplumsal ve hukuki yönleriyle kontrol edilmesi gereken gruplar olarak görülmelerini daha da belirginleştirmişti²²⁵. Çünkü kanunnamenin yayınlanmasını takip eden süreçte köylerin ve onlara tahsis edilen arazilerin artması, göçebeler için olumsuz bir durum ortaya çıkarmış, bölgedeki yerleşik insan sayısının artışı konargöçer-yerleşik çatışmalarının fazlalaşması sonucunu doğurmuştur²²⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Çukurova aşiretlerinin yedi sekiz bin haneden müteşekkil olduğu, 15.000 civarında nüfusu barındırdığı ifade

²²² Yusuf Halaçoğlu, "Adana", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDVİA, 1998, c.I, s. 350.

²²³ Varlık, v.d., s.21.

²²⁴ Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, s.37.

²²⁵ Varlık, v.d., s.21.

²²⁶ Aydın, s.137.

edilmektedir²²⁷. Fırka-i İslahiye bölgeye gelmeden önce Toros ve Amanos Dağları ve bunların kuzey ve doğusunda bulunan ova, Kozanoğlu, Menemencioğlu ve Kökülioğlu gibi devlete başkaldıran derebeyi ailelerinin hakimiyeti altında bulunmakta, birçok yerde de eşkıya ve diğer aşiretler hüküm sürmekteydi²²⁸. 1864 yılında aşiretlerden Çukurova'daki kışlaklarını terk edip Adana sınırları dışına çıkmamalarını isteyen Osmanlı Devleti, onların “ serkeş ve şâkî olmasıyla söz ve nasihat ile kışlaklarından çıkmamaları ümit olunmadığına...” istinaden askeri tedbirlerle bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır²²⁹.

Aslında fırkanın, iskan hareketlerine girişmesinden daha evvel Sırkıntı ve Kırıntı gibi aşiretler devletten, yerleştirilme talebinde bulunmuşlardı. Ancak iskan başırlamamış, Fırka-i İslahiye'nin gelişi beklenmiştir. Aşiretler için yerleşik hayatı cazip kılan nedenler de mevcuttu. Bunlardan biri, daha önce yerleşik hayata geçirilen oymakların refah seviyelerinin artmış olmasıdır. Osmanlı Devleti, aşiretlerin yerleştirildiği sahalarda onların hayvanlarını otlatacakları alanların bulunmasına özel önem vermiştir. Dolayısıyla yerleşim alanları aşiretlerin yaylakları veya kışlakları, hatta tercih ettikleri herhangi bir başka yer de olabilmiştir²³⁰.

Çukurova, XIX. yüzyılın yaklaşık olarak son çeyreğine kadar ulaşımı güç bir bölgeydi. Ulaşım ağının yetersizliği, göçebe aşiretlerin geleneklerini devam ettirmeleri bölgenin geri kalmışlığının en önemli nedenlerini oluşturmuştur. Bölgede derebeyi denilen aileler üzerinde devlet otorite kuramamış, vergi tahsili ve askere alma işlemlerini gerçekleştirememiştir. Onları dokunulmaz kılan başka bir özellikleri ise kendilerine ait silahlı güçlerinin olmasıdır²³¹.

Bölgede etkili olan aşiretler ve faaliyet sahaları şöyle oluşmuştu: Kozanoğulları, Varsak Türkmenlerinden idiler. Ailenin piyade askerleri dağlılardan, süvarileri ise Ceyhan Nehrinin sağında yaşayan aşiretlerden meydana gelmekteydi.

²²⁷Yusuf Halaçoğlu, “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, TD, 1973, S. 27 s.16.

²²⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin kırıatlı, 8. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2000, 445.

²²⁹ Fatih Sansar, *Fırka-i İslahiye ve Güney Anadolu'nun İskanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2003, s.46-47.

²³⁰ Halaçoğlu, s.3.

²³¹ Nedim Gürsel, “Dadaloğlu ve İskan”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, c. 5, s.442.

Orta Anadolu'da etkili bir derebeyi olan Cabbarzade, Adana'ya göz dikmişti. Ancak Adana'yı ele geçirmesinin önünde Kozanoğulları'nı bir engel olarak görmekteydi. Bu aileden kurtulmak isteyen Cabbarzade, büyük bir kuvvetle Kozanoğulları üzerine yürümüş, Kozanoğulları'na istediği darbeyi vuramamış ve yenilerek çekilmişti. Kozanoğulları'nın büyük başarısı namının çevrede daha da yayılmasına neden olmuştu²³². Ceyhan Nehrinin sağ tarafında yer alan aşiretler Kozan'a mensuptular. Kozan'a mensup olan bu aşiretler Çukurova'da kışlar, yazın ise Kozan Dağlarını aşarak suyu ve otu bol olan yaylalarda yaylarlardı. Bu aşiretler çevreden "gasb u sirkat" ettikleri mallardan Kozanoğullarına da pay verirdiler. Kozan'a bağlı aşiretler, ayrıca Ceyhan Nehrinin sol yakasında yer alan Cerid ve Tecirli aşiretleri ile sürekli bir harp halindeydiler²³³. Ceyhan Nehrinin sağ tarafında bulunan aşiretler Kozan'a tabi olduklarından Kozanoğlu, Adana'da kendisini rahatsız eden bir durum ortaya çıktığında, bunlardan birini Adana üzerine yollayarak hayvanları gasp ve ekili alanları tahrip ettirirdi. Kozanoğulları'nın Adana'daki etkisi öyle güçlü idi ki Adana Eyalet Meclisinde kimse onlar aleyhine tek laf edemezdi. Hatta Adana valisi de bu konuda diğerlerinden farklı değildi²³⁴. Kozanoğulları'nın isyanlarına Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetleri de son veremedi. 93 Harbi sırasında Kozanoğlu Ahmet Bey'e Konya'daki akrabalarını ziyaret etme izni verilmişti. Ancak Konya'ya geldiğinde yanında bulunanlar onu Adana'ya gitmeye ikna etmişti. Maraş'ın Zeytun kasabasında çıkan ayaklanmayı fırsat olarak değerlendiren Ahmet Bey, isyan hareketine girişmişti. Bu isyanın çıkmasında Kozan civarındaki Türkmen beylerinin, Sis, Haçin ve Belenköy müftülerinin teşvikleri söz konusu olmuştu. Osmanlı Devleti, ayaklanmayı bastırmak için Mersin'e asker sevk etmiş, Maraş ve Beyrut'taki askerleri de bölgeye kaydırmıştı. Kilken Çayı kıyısındaki savaşı Kozanoğlu kaybetmiş, isyancıların büyük bir kısmı ele geçirilmiştir²³⁵.

Dulkadirli ulusundan olup Akkoyunluların bir kolu olan Tecirliiler ise, Ceyhan Irmağının sol kesiminde kışlarlar, yazları ise Cerid aşireti ile beraber Maraş'a, oradan

²³²Sevük Tekin, "Mazide Adana", *Çukurova'da Memleket*, S. 4-17, Adana, 15 Ağustos 1929, s.9.

²³³ Ahmet Cevdet Paşa, s.113.

²³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, s.117.

²³⁵ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983, s.256-257.

da Uzunyayla'ya çıkarlardı. Hamidiye kazasında ikamet edenler de mevcuttu²³⁶. Tecirli aşireti, diğer aşiretlerden korkmayan ve dolayısıyla “serkeşlikten” geri durmayan bir aşiretti. Sadece kalabalık olmalarından dolayı Reyhanlı aşiretinden çekinir, karşısına almamaya özen gösterirdi²³⁷. Devlet, Avşarların iskanından sonra bölgenin en çok sorun çıkarıcı aşireti durumuna gelen Tecirli aşiretini iskan etme çabasını yoğunlaştırmıştı²³⁸. Gerçekte, bir kısım Tecirli aşireti mensubu, Haruniye’de yerleşik hayata geçmiş, tarımsal faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Bunların sayısı 300-400 hane kadardı. Kışın yaşamlarını sürdürdükleri sazdan evleri (Huğ) bulunmaktaydı. Yerleşik hayata geçiş emareleri gösteren aşiretin yine de konar göçer hayattan vazgeçmediği görülmektedir²³⁹. Adana valisi, Fırka-i İslahiye’nin bölgeye ulaşmasından önce gönderdiği bir arzıda (14 Mart 1864) Tecirli aşiretinin Adana dışına çıkmasına izin verilmeyeceğini bunun için gerekli önlemlerin alındığını ifade etmektedir²⁴⁰.

Fırka-i İslahiye bölgeye gelmeden önce Sis kasabası ile Adana Ovası arasında yer alan on sekiz saatlik mesafede köy ve kazalara tesadüf edilmemekteydi. Adı geçen bölge Sırkıntı aşireti tarafından kışlak olarak kullanılmaktaydı²⁴¹. Bu sahalar Sis ve Adana arasında bulunan Sarı Geçit’ten (Sarıçam), Ceyhan Irmağına uzanan yerlerdi. Sırkıntı aşireti Adana vilayetinin en büyük aşiretlerinden biri idi. Yazları yol aldıkları yaylak ise İnderesi olarak adlandırılmaktaydı. Sırkıntı denilen bu büyük aşiretin Avşarlara mensup olduğunu ileri sürenlerin yanında, başka bir Türkmen topluluğu olan Varsaklardan olduklarını iddia edenler de vardır²⁴².

Küçükaliogulları’nın hakim oldukları yer Payas kasabası idi²⁴³. Halil Bey’den sonra Dede Bey, Küçükaliogulları’nın beyi olmuştu. Dede Bey de padişaha itaate yanaşmayınca II. Mahmut zamanında (1232) Bilanlı Mustafa Paşa, Dede Bey üzerine yollanmıştı. Olayı kesin çözmek isteyen İstanbul hükümeti, bir kuvveti de Maraş

²³⁶Halaçoğlu, s.4.

²³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, s.158.

²³⁸Sansar, s.46.

²³⁹Halaçoğlu, s.4.

²⁴⁰Sansar, s.46.

²⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa, s.177.

²⁴²Halaçoğlu, s.4.

²⁴³Halaçoğlu, s.7.

üzerinden sevk etmişti. İki taraftan sıkıştırılan Dede Bey, Soranlı Kalesi'ne kaçmış ancak, burada Osmanlı askerlerinin eline geçen asi ayan, Adana'da idam edilmek suretiyle cezalandırılmıştır. Onunla birlikte hareket eden yakın akrabaları da aynı akıbete uğramış, çoluk çocukları ise Rodos'a sürülmüştür²⁴⁴.

Avşarlar, XIX. yüzyılın ilk yarısında konargöçer olarak yaşamakta idiler. Kayseri'ye yerleştirilenler dışında Çukurova'da bulunanlar otuz bir cemaatten müteşekkildiler. Avşarlar, bölgenin önde gelen oymakları arasında anılırdı. Kışlaklarının bulunduğu alan Ceyhan Nehri ile Kozan arasında bir bölgeydi. Yaylakları ise epey bir mesafe kat ettikten sonra ulaştıkları Uzunyayla idi²⁴⁵.

Kütük-Bozdoğanları, XIX. yüzyılın başlarında Adana'da farklı yerlere dağılmış halde yaşıyorlardı. Aşiretin bir kısmı Karataş'ta, diğer bir gurubu Ceyhan kazası dolaylarında ikamet ederken, bir bölümü ise Çukurova'da göçebe hayat tarzını devam ettirmektedirler²⁴⁶.

Dulkadirli ulusundan olup Akkoyunluların bir kolu olan Ceridler, Kınık'ta kışlamakta, yazın ise Uzunyayla'ya çıkmaktaydılar. Ceyhan Irmağının etrafı kışlaklarıydı²⁴⁷.

1.2.5.4.2. Fırka-i İslahiye'nin Bölgedeki Faaliyetleri

Tanzimat Dönemi'nde göçebelerin devletin kontrolü altına alınması bir zorunluluk haline gelmişti. XVII yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında büyük ölçüde başarısız olan Çukurova konargöçerlerinin yerleşik hayata geçirilmesi çabaları Tanzimat Dönemi'nde daha sistemli hale getirilmeye çalışılmıştı. Göçebe aşiretler asayiş problemlerine neden olmakta, sürekli yer değişiklikleri sonucunda vergi ödemekten kurtulmaktaydılar. İskan faaliyetlerini gerçekleştirmede bey ve ağaların, aşiret mensuplarını ezen nüfuzlarını kırmak devletin diğer bir amacıydı. Osmanlı Devleti'nin bu hedeflerinin yanında, aşiretlerin de yerleşik yaşam tarzına yönelme istekleri göze çarpmaktadır²⁴⁸.

²⁴⁴Tekin, s.8.

²⁴⁵Halaçoğlu, s.3.

²⁴⁶Sansar, s.38.

²⁴⁷Halaçoğlu, s.4.

²⁴⁸ Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu", *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 574.

Fırka-i İslahiye fikrinin ortaya çıkmasını Cevdet Paşa, “Havass-ı Vükeladan” oluşan müzakere esnasında kendisinin:

Hin-i fetihten beri Gâvurdağı yani Cebel-i Bereket, bir hal-i isyandadır. Kozan dağlarına devlet hiç gitmedi. ...Buralar eşkıyâ yuvası olup etraftaki cânîler buralara ilticâ ile hükümetin pençesinden kurtuluyor ve bu dağların sebebine birçok aşair dahi bevadi-i isyan ve ser-keşide dolaşiyor. Bunlar taht-ı inzibata alınsa nüfusça elimize pek çok sermaye geçer. ...ibtida buraların ıslahına himmet olunmalıdır.

Görüşünü dile getirdiğini, bu düşüncesinin; ...Anadolu cihetinin ıslâhâtı için bir fırka-i askeriyye tanzim kılınmalıdır” denilerek tastik edildiğini ve baharda bunun gerçekleştirilmesine karar verildiğini yazmaktadır. Bu karardan sonra Fırka-i İslahiye adıyla bir birlik teşkil edilerek kumandanlığına Derviş Paşa getirilmişti. Cevdet Paşa'nın ise “fevka'l-âde me'muriyet-i mahsusa ile” askeri birlikte görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı²⁴⁹. Fırka-i İslahiye'nin amacı, başına buyruk hareket eden derebeylerinin, aşiret liderlerinin, eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan kişilerin ve konargöçerlerin faaliyetlerini kontrol altına alarak tarımsal yerleşmeyi sağlamaktı²⁵⁰.

Fırka-i İslahiye'nin komutanlığına getirilen Derviş Paşa, yedi taburluk bir askeri birlik oluşturmuştu. Bu askerlerin çoğunluğu, “zeybek bahadırları ve bakisi Arnavutluk'un güzide erleri” idi. Bu birliğin komutanlarının kimler olduğuna kısaca değinmek gerekirse: Binbaşı Ahmet Efendi (Yemen'e gönderilen Ahmet Paşa), Tatlıoğlu Mehmet Ağa (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında şehit olan Tatlıoğlu Mehmet Paşa), Binbaşı Redif Efendi (sonradan serasker olan Redif Paşa), Miralay İbrahim Bey (Girit'te mirliva iken şehit olmuştur), Hassa ikinci süvari alayı kaymakamı Gedik Ali Bey (Sonradan Gedik Ali Paşa namıyla ün kazanmıştır) idi. Ayrıca zabitan içerisinde de değerli şahıslar bulunmaktaydı. Bunlar: Hüseyin Bey, onun mahiyetinde görev yapan Ahmet Muhtar Bey (Gazi Ahmet Muhtar Paşa), Bursalı Hüseyin Hüsnü Bey, Gürcü beylerinden Arslan Bey (Arslan Paşa), Aleşkirtli Mehmet Bey (sonradan Şurayı Devlet azası olan Aleşkirtli Mehmet Paşa) idi. Yine,

²⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, s.106-107.

²⁵⁰ Lewis, s.445.

Mirliva Kurt İsmail Paşa, Dördüncü Ordudan bir alay süvari, dört tabur piyade ile Fırka-i İslahiye'ye katılmak için Sivas'tan hareket etmişti²⁵¹.

Fırka-i İslahiye'nin Komutanı Derviş Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa bu görevde "fevkal'l-âde me'zuniyeti haiz" idiler. Her ikisine de daha önceki maaşları dışında maaş da verilecekti. Derviş Paşa 10.000, Cevdet Paşa ise 30.000 kuruş maaş alacaktı. İskan faaliyetleri süresince mükemmele yakın bir uyum sergileyen ikilinin, iskan çalışmalarında başarılı olmalarının altında yatan temel etmenlerden biri bu uyumdur. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre 20 Mayıs 1865'tarihinde İstanbul'dan yola çıkan Fırka-i İslâhiye, Haziran ayının başlarında İskenderun'a ulaşmıştır. Belen tarafındaki dağlara ve tepelere çadırlar kurularak askerler buralara yerleştirilmiştir²⁵².

Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetlerine karşı direnen beylerden bazılarında muhacirlerin de destek verdikleri görülmüştür. İskan faaliyetleri sırasında isyan eden Kozanoğlu Yusuf Ağa'nın isyanına destek olan Kırım muhacirleri, bu desteğin bedelini Kadirli kasabasına yerleştirilerek ödemişlerdi²⁵³.

1.2.5.4.3. İskan Merkezleri ve Sürgünler

Fırka-i İslahiye'nin faaliyetleri askeri bir hareket olmakla birlikte, konar göçer hayat tarzı süren aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi ve üretime katılması gibi sonuçları getirmesi nedeniyle askeri faaliyet olmanın çok ötesine geçmiştir. Eğitim, askerlik işleri belirli bir düzene sokulmuş; çiftçilere üzüm çubukları, tekstil sanayisinin hammaddesi olan pamuğun ekiminin yaygınlaştırılması için tohum dağıtımı yapılmıştı²⁵⁴. Yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkması, bir çok eski yerleşim yerinin hızla büyümesi fırkanın iskan hareketlerinin neticesidir²⁵⁵. İskan sırasında Fırka-i İslahiye'nin kurduğu pek çok kasaba ve köy mevcuttur. Hacı Osmanlı köyüne gelen Fırka-i İslahiye burada kıyı köylerinden bir kaza teşkil etmişti. Tecirlü ve Cerid kışlakları, Ulaşlı Aşireti'nin Cendoğlu nahiyesi, yeni oluşturulan kazaya bağlanmış; yeni kazaya Tecirlü, Cerid ve Ulaşlı aşiretlerinden bir kısım haneler getirilerek iskan edilmiş, köyü kuran şahsın adı buraya verilmiş ve yeni yerleşim merkezine

²⁵¹ Ahmet Cevdet Paşa, s.133-134.

²⁵² Ahmet Cevdet Paşa, s.139.

²⁵³Halaçoğlu, s.17.

²⁵⁴ Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, *Adana Tarihi*, s.57.

²⁵⁵Halaçoğlu, s.1.

Osmaniye denilmiştir. Ayrıca Fırka-i İslahiye'nin komutanlarının ismini verdiği Cevdetiye ve Dervişkiye adlı köyler teşkil edilmişti. Kaza merkezi, daha sonra Pazaryeri olarak bilinen sahaya taşınmış, çeşitli bölgelerden getirilen Türklerle Osmaniye'nin nüfusu artmıştır. Osmaniye, Payas sancağı hudutlarına dahil edilmiştir²⁵⁶.

Eski Dülkadirli Beyliği'nin denetim merkezi Kars-ı Zülkadriye, Fırka-i İslahiye'nin bölgeye gelişi sırasında harap halde bulunmaktaydı. Fırkanın bölgeye gelişiyle halktan bazı kimseler buranın yeniden imarı için talepte bulunmuş, bu talep olumlu karşılanarak yeniden imar çalışmalarına başlanmış ve çevreden Kars'a yerleşmek isteyenlere izin verilmesi suretiyle kasaba 600 haneden oluşan bir yerleşim merkezine dönüşmüştür. Kars-ı Zülkadriye, Kozan sancağına bağlanan bir kaza merkezi olmuş, kısa zaman sonra bulunduğu konumun da etkisiyle, canlı bir ticari merkeze dönüşmüştür²⁵⁷.

Bazı aşiretler de kendi kışlaklarına iskan edilmişlerdir. Sırkıntı Aşireti, 1859 yılında zirai faaliyetler gerçekleştirebilecekleri sahalara istemiş, yerleşik hayata geçme isteklerini iletmişler, iskan için arzu ettikleri sahalara da maruzatlarında ifade etmişlerdi. Fırka-i İslahiye bölgeye geldiğinde aşiretin arzusunun, onları kendi kışlaklarına yerleştirmek suretiyle, bir nebze olsa da gerçekleştirmiş olacaktı. Dolayısıyla, Sis ile Adana arasındaki on sekiz saatlik mesafeyi kışlak olarak kullanan Sırkıntı aşiretinin, köyler inşa edilerek bölgeye yerleştirilmesi kararı alınmıştı. Yaylakları olan İnderesi, ellerinden çıkmış ve artık Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yeni vatanı olmuştu. Devlet, Sırkıntı aşiretine toprak tahsis etmiş, ayrıca Kozan ve Adana sancaklarının sınırları belirlenerek aşiretin bir bölümü Kozan'a, diğer bir kısmı ise Adana sancağına bağlanmıştı²⁵⁸. Sırkıntı aşiretinin Adana sancağı hudutları içinde kalan kısmında müstakil bir müdürlük meydana getirilerek, başına da Sırkıntıoğulları'ndan Yusuf Bey atanmıştır²⁵⁹.

Kırıntılı aşireti, 1859 yılında yerleşik hayata geçmek için tarım faaliyetlerinde bulunacakları alanlar talep etmişti. Talepleri devlet o anda karşılayamamış, iskanın gerçekleşmesi için Fırka-i İslahiye'nin gelmesi gerekmiş ve Fırka-i İslahiye'nin

²⁵⁶Halaçoğlu, s.11; Aydın s.135.

²⁵⁷Halaçoğlu, s.13.

²⁵⁸Halaçoğlu, s.19.

²⁵⁹Ahmet Cevdet Paşa, s.189.

gelmesi ile de iskan talepleri gerçekleştirilebilmiştir. Adana bölgesinde iskan sadece bu aşiretle sınırlı kalmamış, Lek ve Hacılar gibi diğer bazı aşiretlerde Kozan sancağının güney kısmında işlenmeyen alanlara iskan edilmişlerdir²⁶⁰.

Bozdoğan aşireti ise Hemite Kalesi civarına yerleştirilerek, evlerinin inşaatında eski binalara ait taşları kullanmalarına izin verilmiş, böylece güzel evler ve köyler inşa edilmişti. Fırkanın başarılı iskan faaliyetleri sonucunda Çukurova'nın her tarafı şenlenmiş, köyler inşa edilmiş, Kurt İsmail Paşa, aşiretlere ait çadırları - iskan bölgelerini terk etmelerini engellemek için- parçalamış, yırtılan çadırların parçaları evlerde döşeme olarak kullanılmıştır²⁶¹. Konargöçerlerin iskan faaliyetlerine direnmesinin nedenlerinden biri de Adana ikliminin insan yaşantısına pek elverişli olmaması idi²⁶². İskan sonrasında ise 1867 yılında Adana mutasarrıfı olan Halil Paşa, aynı yöntemle biraz daha sert biçimde başvurmuş iskan faaliyetlerinin kalıcı olabilmesi için konargöçer Türkmenlerin çadırlarını parçalatarak, huğ denilen ottan yapılmış evlerini yaktırmış, böylece onlara kalıcı mesken yapma dışında bir seçenek bırakmamıştır²⁶³. İskan faaliyetleri başarılı bir şekilde gerçekleştirilirken iskanı tehlikeye sokan bazı durumlarda ortaya çıkmıştır. Özellikle asker arasında yayılan kolera salgını, Fırka-i İslahiye'nin başarılarını tehlikeye atacak kadar zararlı olmuştu. Ancak fırka, çalışmalarını devam ettirmiş ve biraz gecikme ile de olsa 1866 yılında Menemencioğulları ile Karsandioğulları'nın iskanlarını gerçekleştirmeyi başarmıştır. Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetleri, bazı sancakların mülki taksimatta sınırlarının değişmesine neden olmuştur. Kozan sancağının idari yapısı değişmiş, Kozan sancağı üç kazadan oluşan bir idari yapıya dönüştürülmüştür. Kozan'a yakın köyler Sis kazasının, Belenköye yakın olanlar Belenköy kazasının, Ceyhan Irmağı çevresindekiler ise Kadırlı kazasının idari taksimatı içerisine dahil edilmişlerdir. Yeni sancağın merkezi Sis olmuştur²⁶⁴.

²⁶⁰ Halaçoğlu, s.18.

²⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, s.204.

²⁶² Ahmet Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.27.

²⁶³ Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, 6. Baskı, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1964, s.194.

²⁶⁴ Halaçoğlu, s.14-19.

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma taraftarı padişahı II. Mahmut ile başlayan yerel güçleri “sindirme ve sisteme dahil etme” gayretleri, Fırka-i İslahiye ile Çukurova bölgesinde başarıya ulaşmıştır²⁶⁵. İskan ve ıslahatın tamamlanmasını takip eden süreçte iskan bölgelerinde canlanma görülmüş, tarımsal faaliyetler artmış, huzursuzluk kaynağı olan durumlara son verilmişti. Bütün bu olumlu sonuçlara rağmen yerleştirilen aşiretlerin sayısı olarak yetersizliği, Çukurova'nın bereketli tarım sahalarının boş kalmasını engelleyememiştir²⁶⁶. İskan faaliyetlerinin sonuçları bakımından olumsuz olduğu yönünde görüş beyan edenler de vardır. 1910 yılında Maraş'ta görevli olan Besim Atalay, Fırka-ı İslahiye'nin yerleştirme hareketini bir yıkım olarak görmüş ve sonuçlarını; nüfusta gerileme, üretkenliğin azalması, yoksulluğun, sefaletin artması, ahlak ve karakter bozukluğuyla açıklamıştır²⁶⁷.

1865 yılındaki iskan faaliyetleri sırasında aşiret liderlerinden bir kısmı kendi istekleri doğrultusunda Adana'ya ikamete memur edilmişti. Aşiret liderlerinden güvenilmeyenler, daha sonra farklı yerlere sürgüne gönderilmişlerdir. Bunlardan biri olan Ali-Bekiroğlu, önce Adana'da ikamete mecbur edilmiş, daha sonra ise Niş'e gönderilmişti. Menemencioğlu Ahmet Bey Dersadet'e, Karsantioğlu ise Rumeli taraflarına sürgün edilmişti²⁶⁸.

Fırka-i İslâhiye'nin bir senelik masrafı Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da, 40-50 bin kese olarak tahmin edilirken bu işi Cevdet Paşa 4.400 kese akçe gibi düşük bir fiyata mal etmiştir. Cevdet ve Derviş paşaların maaşları, Fırka defterdarı ve diğer memurların, başıbozukların maaş ve tayinatı, on beş tabur asker ve iki alay süvarinin nakli, Hassa, İslahiye ve Osmaniye'de inşa olunan kalelerin inşaat masrafları da bu yekuna dahil idi. Fırka-i İslahiye'nin komutanları Cumadel'ahirenin sonlarına doğru Payas'tan bindikleri bir vapurla İstanbul'a ulaşmışlardı²⁶⁹. Nihayetinde Adana'nın bölgede öne çıkmasında pamuk üretimi, Amerikan İç savaşı ve Fırka-i İslahiye'nin aşiretleri iskan girişimi önemli rol oynamıştır. 1865'lerden itibaren Adana'nın öne

²⁶⁵Varlık, v.d., s.23.

²⁶⁶Halaçoğlu, s.19.

²⁶⁷Aydın, s.135.

²⁶⁸ Ahmet Cevdet Paşa, s.179-190.

²⁶⁹ Ahmet Cevdet Paşa, s.190-195-196.

ıkması, başka bir Çukurova kenti olan Tarsus'un gerilemesinin nedenlerinden biri olmuřtur²⁷⁰.

²⁷⁰ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.13.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ADANA’NIN FİZİKİ YAPISI

Şehrin kültürel ve ekonomik hayatının en önemli unsurlarından olan yapılar, “fiziki ve mekansal” şekillerin karşılığı olarak tarif edilebilir. Kentin hayatının en önemli dokuları, fiziki görünümün sembolleri olan ekonomik, idari, sosyal, dini yapılar ve evler şehrin ruhunu oluşturan en önemli öğelerdir²⁷¹.

Adana’nın fizik gelişimi ile ilgili bilgiler bölgeye gelen seyyahların anlatımlarından da takip edilebilmektedir. Adana’ya bazı dönemlerde gelen seyyahlar, şehirle ilgili düşüncelerini de yazmışlardır. Kudüs’ten yola çıkıp karayolu ile İstanbul’a giden Fransız Bertranton de la Broquiere, Adana’yı “deniz kıyısında etrafı surlarla çevrilmiş,” ticari açıdan ise oldukça gelişmiş bir şehir olarak tasvir etmiştir. Başka bir seyyah Gazzi, 1529 yılında Adana’yı etrafında bahçelerin yer aldığı, çeşitli meyvelerin bulunduğu küçük bir şehir olarak anlatmış, Seyhan Nehri üzerindeki Taşköprü’den şehre giriş yapıldığını ifade etmiştir. Kutbeddin el -Mekki ise 1557 yılında şehirde iki büyük cami ve iki büyük medresenin varlığından bahsetmiştir²⁷².

XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyahlar ise farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bahsi geçen dönem şehrin, diğer Osmanlı şehirleri gibi gerilemeye yüz tuttuğu dönemdir. İngiliz asıllı seyyah Kinneier, 1813-1814’te Çukurova’ya yaptığı seyahatte Adana için: “Burası Tarsus’tan daha büyüktür ve daha iyi inşa edilmiştir” demekte, şehir nüfusunun Türklerden meydana geldiğini belirtmektedir. Ayrıca “Adana şehri Seyhan deneni eski Saros’un sağ sahilinde; her tarafı şeftali, kayısı, dut, incir ağaçları ve asmalarla çevrili tatlı meyilli bir alanda, anfiteatr şeklinde yükselmektedir” ifadelerini kullanmıştır²⁷³. Labord, 1825-1826 yılında Adana’nın uzaktan büyük bir şehri andırıldığını ancak, 25.000 nüfusu bulunan küçük bir kent olduğunu yazmaktadır. O, Adana merkezin fiziksel olarak çok kötü durumda

²⁷¹ Köksal Alver, “ Kent ve Kültür Üzerine Notlar”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece yay., 2009, s.429.

²⁷² Saim Yörük, “Adana Şehrini Tarihi Gelişimi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Adana, Çukurova Üniversitesi Yayınları, 2012, c. 21, S. 3, s.289.

²⁷³ Yavuz, v.d., s.295.

olduğundan bahsetmiş; çamurlu sokaklar, insan yaşamına pek uygun olmayan evler onun dikkatini çekmiştir:

Kenar mahallelerdeki binalar, bahçeler içerisinde ayrı bir halde yapıldığı için geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu bakımdan Adana doğunun en büyük şehirlerinden birisine benzetilebilir. Ancak kasabaya girilince alçak ve perişan evler, çamurlu sokaklar ve resmi binaların olmayışı insanın derhal fikrini değiştirir. Yalnız şunu da söyleyeyim ki, zenginlikle çamur doğunun bütün şehirlerinde görülegelen şeylerdir²⁷⁴.

Charles Texier, Küçük Asya adlı kitabında Adana'yı: "...diğer Türk şehirlerinden daha hazin olduğu, evlerin caddeye nazır pencereleri bulunmadığı için sokak diye sanki tuğladan iki duvar arasında gidildiği..." perişan bir kent olarak tasvir etmiştir²⁷⁵. 1836 yılında İbrahim Paşa'nın davetiyle maden araştırmaları yapmak üzere bölgeye gelen L. D. Loberde Russegger; Adana'nın fakir, Tarsus'a oranla daha küçük ve sıcaklığının dayanılmaz olduğunu belirtmektedir²⁷⁶. Langois; Adana'nın Seyhan Irmağının iki tarafında kurulmuş bir kent olduğunu, bağlar ve bahçelerle çevrili, büyük bir ovanın ortasında yer aldığını anlatmaktadır²⁷⁷. William ise iki katlı tuğladan yapılmış evlerden söz etmektedir. Adana'yı ziyaret eden Haebe Rısk, Adana'nın yaşam için pek uygun olmadığına, özellikle evlerin harap haline vurgu yapmaktadır²⁷⁸. Kasım Ener'in 1935 yılında 80-85 yaşlarında -1850'lerden Birinci Meşrutiyet'in ilanına uzanan süreçle ilgili olarak bilgi sahibi olan- iki kişiden dinledikleri dönemin şartlarını yansıtmaktadır:

Eşkiya korkusundan geceleri Karşıyaka'ya gitmek yasaktı. Zaten karanlık basmadan köprünün her iki yakasındaki kapılar kapanır ve muhafızlar tarafından beklenirdi. Evler umumiyetle birer katlı ve pek basit yapılmışlardı. Çarşının hali perişandı. Bir kilo kahveye bir dükkanın satıldığı vaki idi. Arsaların ise hiçbir kıymeti yoktu. Şimdiki Seyhan Caddesi mevcut değildi.

²⁷⁴ Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, 6. Baskı, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1964, s.194.

²⁷⁵ Ener, s.195.

²⁷⁶ Yavuz, v.d., s.298.

²⁷⁷ Langois, s.55.

²⁷⁸ Karsandık, s. 52.

Buradaki bir patika yoldan yağmurlu zamanlarda develer bile geçemezdi. Caddelerden çoğu pek dardı. Mesala Kapalı Çarşı'dan hayvanla geçerken insan ayaklarını gerdiği vakit iki tarafın direklerine dokunurdu. Bu caddeyi Halil Paşa genişletmiş...²⁷⁹

Birinci Meşrutiyet Dönemi salnamelerinde Adana: bir ufak tepenin üzerinde ve bu tepenin etrafını çevreleyen, Seyhan Nehrinin batı kenarında, güneye doğru uzanan bir şehir olarak tanıtılmaktadır. XVI. yüzyılda etrafı bahçelerle çevrili bir yer olarak anlatılan Adana şehri, Meşrutiyet Dönemi'nde de etrafı bağ ve bahçelerle çevrili, "Seyhan Nehrinin kıvrıla kıvrıla akmasıyla ayrı bir güzellik kattığı kent" olarak tasvir edilmiştir²⁸⁰.

1850'lerden itibaren taşra kentleri, kaybedilen topraklardan göçen nüfusun da etkisiyle önemli gelişmeler katetmişti. Artık, Anadolu kentlerinin merkezi alanlarını hükümet konağı, saat kulesi, telgrafhane, Duyuniumumiye ve Reji İdaresi gibi yapılar işgal etmeye başlamıştır²⁸¹. 1895 yılında şehre gelen Doktor Şerafettin Mağmumi de, şehrin fiziki yapısı ile ilgili gözlemlerini şu şekilde belirtmiştir:

Adana, Seyhan nehrinin sağ yakasında altı bin haneli, kırk bin nüfuslu, cevânibi turunç bahçeleriyle muhât bir belde olup vilayetin makarrı ve Mısır-ı sâni itlâkına sezâ Çukurova'nın merkez-i zirâat ve hırâsetidir. mesâkini alelekser ham kerpiçten ma'mûl, sıva ve badanadan mahrum olup üzerleri düzdür. Uzaktan azim ve kümeli toprak yığını halinde gözükür. Mebâni-i âliye olarak kenâr-ı Seyhan'da kesme taştan yapılmış iki katlı mekteb-i İdadi-i Mülki ve Askeri Depo ve Hastanesi ve Abidin Caddesi'nde derdest-i ikmal Deli Mehmed'in Yeni Oteli gösterilebilir. Hükümet Konağı vâsi ve dağınık olup ayrı ayrı telgrafhane, belediye ve hapishaneyi şamildir. Karşısında demir parmaklıklı bir belediye bahçesi ve derûnunda eşcâr arasına gizlenmiş iki binâ-yı latif varsa da bunlar istifâde-i umûmiyeye bırakılmayıp biri mekteb-i inâs ittihaz edilmiş. Diğeri kiraya verilmiştir. Dâire-i hükûmet civarında şair-i şehir Ziyâ Paşa merhum tarafından inşa ettirilmiş bir tiyatro mevcut ise de şimdiki hâlde matbaa-i vilayet ittihaz edilmişti.

²⁷⁹Ener, s.198.

²⁸⁰AVS 1309, s.74.

²⁸¹Karsandık, s. 8.

Derûn-ı beldede iki otel ve bir müteaddit lokantalardan bahsediliyorsa da bunlar aslen han ve aşçı dükkânından başka bir şey değildir. Vasat-ı şehirde üzeri çinko ile örtülü bir çarşı ve yanında kargir bir bedesten, ve şarkında tuğladan örülmüş ve yüksekçe bir saat kulesi görülür. Cami-i şerife müteaddit olup kubbelerinin kiremitli olması manzaralarını pek tuhaflştırıyor. Bunlardan Cami-i Atık ve Cami-i Kebîr şâyân-ı ziyaret mebâni-i âliyedendir. Cami-i Kebîr mustafil şeklinde ve duvarlarının iç yüzü çinilidir. Mermerle mefruş avlusu daha vâsive yazın edâ-yı salâta mahsûstur. Minaresi zaviyeli ve Arap tarz-ı mimarisindedir. Adana minarelerinin kafasında müezzini güneşten vikaye için şerefelerin üzerine tahtadan saçaklar yapılmıştır. Cami-i Kebîr'in hazîresinde bânisi Ramazanoğlu Halil Bey ve taallukâtıyla duvar kenarında şâir-i güzînimiz Ziyâ Paşa merhumun merkadleri vardır²⁸².

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana (1876-1918), Seyhan Irmağı'ndan 50 km kadar içeriye uzanan bir sahada bulunmaktaydı²⁸³. 1900-1901 yıllarda bölgeyi gezen bilim adamı Dr. Schaffer; " Vilayetın valisi burada oturur. Yüksek askeri ve adalet mekanları da burada bulunur" demek suretiyle Tanzimat Dönemi'nde perişan halde bulunan devlet kurumlarının yerine, Meşrutiyet Dönemi'nde modern ve çok katlı binaların inşa edildiğini anlatmaktadır. Schaffer, yine şehrin tasvirini yaparken; Adana'nın batı kısmında tepelerin olduğu sahaya kadar olan yerlerin bağlık ve bahçelik olduğunu belirtmiştir. Bahsedilen bölgelerin, yaz mevsimi boyunca halkın sıcaklardan kaçtığı, günlük faaliyetleri devam ettirmek için gündüzleri şehre gelip akşamları tekrar gittikleri sayfiyeler olduğunu anlatmıştır. Adana'nın denizden 20 metre yüksekte, sağlık şartları açısından uygun; yazlarının sıcak, kışlarının ise kasvetli olduğunu ifade etmiştir. Şehrin içerisinden geçen ırmağın kıyısında evler, kahvehaneler, bahçeler ve su değirmenleri gibi yapıların bulunduğu onun anlatımında yer almaktadır²⁸⁴.

Adana sancağı, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin geçtiği geniş ve verimli ovaları içinde barındırır. Seyhan Nehir üzerinde 400 arşın uzunluğunda, sağlam ve " muazzam" bir köprü bulunmaktadır. Bu köprünün Adana tarafındaki girişine bir otel

²⁸²Mağmumi, s.184.

²⁸³Karsandık, s. 11.

²⁸⁴Yavuz, v.d., s.300-301.

yaptırılmıştır. Bu otel Reji Nezareti tarafından kiralanmış olup kuruluş, çalışmalarını burada devam ettirmektedir. “Bunlar inşaat-ı belediyenin bayındırlık naifasındandır²⁸⁵.” Köprünün karşısında yer alan Adana Kalesi harabesi kesilip paralel olduğu yoldan geniş bir cadde açılmıştı. Bu yol Hükümet Konağından, doğrudan köprünün önünden geçip şehrin kuzeyinde nihayetlenen noktasına kadar uzanmaktadır. Güzergah, şose haline getirilmiştir²⁸⁶.

1909 yılında meydana gelen Adana Olayları sonrasında, büyük ölçüde tahrip olan şehrin imarı üzerine Adana basınında bazı değerlendirmeler yer almaktaydı. Bu değerlendirmelerde: Şehrin dar bir alana sıkışmış olduğu, bahar ve yaz aylarında bağlara ve yüksek damlara çıkılmadığında nefes almanın neredeyse imkansız hale geldiği, şehirde büyük meydanlara, geniş evlere ve sokaklara ihtiyaç duyulduğu, binaların sık aralıklarla yapılmış olduğu yer almıştı. Şehrin kuzey bölgesini çevreleyen bağların gelecekte şehirle birleşme imkanı ve şimendifer istasyonu taraflarının da şehrin genişleme istikameti açısından oldukça müsait olduğu ifade edilmişti. Bağlar bölgesinin iki esaslı caddesi şose döşenir ve bir iki yere karakol inşa edilir, bağların alt kısmındaki evler biraz daha yakın aralıklarla yapılırsa temiz havadan mahrum, çok sık olan mekanlarında yaşamak yerine yaz kış bahsi geçen yerlerde yaşamanın herkes için daha cazip hale geleceği belirtilmişti. Şehrin gelişmesi hesaba katılarak, kentin ortasında yoğun bir topluluk oluşturacak yapılar inşa etmek yerine istasyondan ileri, Reji’ye doğru aynı yükseklikte binalardan müteşekkil güzel bir mahalle oluşturulmasının, geniş bahçeleri bulunan kullanışlı evler yapılmasının insan sağlığı ve huzuru açısından önemli olduğu üzerinde durulmuştu. Eğer bahsedilen geniş evler ve sokakların yapımı gerçekleştirilirse şehir on beş yirmi sene içerisinde büyük şehir hüviyetine kavuşacaktı²⁸⁷.

Seyyahların ve Meşrutiyet Dönemi şahitlerinin gözünden şehrin tasvirini yaptıktan sonra imar faaliyetlerine de değinmek gerekmektedir. Adana’nın fiziki yapısında önemli değişikliklere neden olan ilk dikkate değer imar faaliyetlerinin

²⁸⁵ AVS 1309, s.76.

²⁸⁶ AVS 1309, s.76-77.

²⁸⁷ Bundan sonraki dipnotlarda gazetenin adı, sayısı ve tarihi kısaltma olarak verilecektir. Uçar v.d., *İtidal*, S.75, 16 Temmuz 1325 [29 Temmuz 1909] Naklen; Ahmet Uçar, Kemal Erkan, Selman Soydemir, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)*, c. 2, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s.1001.

Bizans hakimiyeti döneminde gerçekleştiği görülmektedir (395-618). Bizans egemenliğini ihtiva eden zaman diliminde kale, su kemerleri, Taşköprü gibi yapılar inşa edilmiş ve güvenliği sağlamak amacıyla şehrin etrafına surlar yapılmıştır. Abbasiler Dönemi'nde harap olan kale ve köprünün onarımının yapıldığını bilinmektedir. Uzun süre devam eden Bizans-Haçlı-Ermeni-Müslüman mücadelesi sonrasında şehri imar edenler Ramazanoğulları olmuştur²⁸⁸. Ramazanoğulları'nın imar sahasının; Şehrin doğu kısmında Seyhan Irmağına, batıdan Yağ Cami ve Kemeraltı Cami'ine, kuzeyde Akça Mescit'e, güneyde Hasan Ağa Cami'ne uzandığı göz önüne alındığında onları kentin "ikinci kurucuları" olarak değerlendirmek doğru bir tespit olmalıdır²⁸⁹.

Adana'nın Türk-İslam hakimiyetine girişinden sonra şehrin imarına yönelik faaliyetler XIV. yüzyıl sonlarına rastlamaktadır. Daha önceki dönemlere ait eserlerin bugüne kadar varlıklarını koruyamadıkları görülmektedir. Ramazanoğulları zamanında (1353-1608) şehrin imar faaliyetleri açısından çok zengin bir dönem yaşadığını kabul etmek gerekmektedir. Özellikle Adana şehrinin içme suyu, değirmen, boyahane, susam yağı imalathanesi, hanları, bedestenleri, medreseleri, imaretleri, pazar yerleri büyük oranda Piri Paşa Dönemi'nin eserleridir. Şehir, onun yoğun çalışmaları neticesinde büyük bir canlılığa kavuşmuştu. Ancak, Osmanlılar Dönemi'nde hem politik hem de bayındırlık faaliyetleri yönünden önemli bir mesafe katettiğini söylemek zordur. Şehirdeki Türk yapıtlarının çoğunluğu Ramazanoğulları'nın 150 yıllık bir zaman diliminde yaptırdığı eserlerdir. Osmanlı hakimiyeti sonrasındaki dönemde de yine şehirdeki birçok mimari çalışma bu aileden gelen şahıslarca gerçekleştirilmiştir. XVII. asır, Adana'nın imar çalışmalarında gerilemeyi ifade etmektedir. XVIII. yüzyılda ise şehrin bayındır hale getirilmesi konusunda yapılan çalışmalar yerel eşrafın marifeti olduğundan Osmanlı merkezi hükümetinin katkısından söz etmek oldukça zordur²⁹⁰.

Adana ikliminin sıcaklığı haneler ve diğer yapıların mimarisini önemli ölçüde etkilemiştir. Çukurova'nın oluşumunu sağlayan alüvyonlar, Ceyhan, Seyhan ve Berdan ırmakları vasıtasıyla Toros Dağlarından taşınmışlardır. Adana, kuzeye

²⁸⁸Alkan, s.262.

²⁸⁹Çam, s.XXV.

²⁹⁰Çam, s.XXV.

gittikçe Ceyhan, Misis ve bugün ayrı bir il olan Osmaniye civarında yükseltileri de ihtiva etmektedir. Bölgedeki yapılarda kullanılmak üzere gerekli malzeme içerisinde en az maliyetli olanı topraktır. Toros Dağlarındaki yapılarda taş ve ahşap kullanımı ağır basarken Çukurova, kullanılan malzeme bakımından farklılık göstermektedir. Çünkü burada kerpiç ve tuğla kullanımı yaygındır²⁹¹.

1892 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre 1892 tarihinde Adana kazasında 18 cami ve 38 mescit, 8 tekke, 35 medrese, 5 kilise (kenise), 4 hamam, 1 bedesten, 27 han, 1.988 dükkan, 90 mağaza, 55 değirmen, 1 rüştiye, 25 sıbyan mektebi, 1 debbağhane, 32 kahvehane, 28 ma'sara, 7 fabrika, 1 silahhane, 54 meyhane ve 145 bahçe vardı²⁹².

2.1. Yönetim Binaları

2.1.1. Adana Kalesi

Birçok İslam şehrinde olduğu gibi Adana şehrinin etrafı da surlarla çevrilmiş durumdaydı. Ancak, şehrin kuruluş süreci İslami devirlerden daha eskidir. İlkçağlarda şehir surlarının çizdiği kentin sınırı, bir Bizans yapısı olan Taşköprü'nün batısında bulunan kale kapısı ve onunla ilişkili olan "Antik kentin" ana caddesini çevrelemiştir. Dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı, Tepebağ'da surlar inşa edilerek, iç kale ile surların güçlenmesi sağlanmıştı. İç kalenin yapım tarihi tam bilinmemekle birlikte Justinianus zamanında gerçekleştirilmiş olabileceği yönünde görüşler mevcuttur²⁹³.

Şehrin önemli yapılarından olan kale Taşköprü'nün batı kısmında şehrin kuzey kesiminde, Seyhan Irmağının yanında bir tepe üzerine taştan inşa edilmiş ufak bir yapıydı. Kalenin dış surları batı istikametinden doğu yönüne doğru uzanmaktaydı. Bir tahmine göre, dış surların içerdiği alan doğu-batı yönünde Taşköprü ile Bab-ı Tarsus, kuzey güney yönünde Ramazanoğullarının yaptırdığı çarşı ile Tepebağ Mahallesi arasındaki bölgeyi kapsamaktaydı. Kalenin dış surlarının olduğu bölge Adana'nın en önemli ve en merkezi sahalarıydı²⁹⁴. Yine Tepebağ,

²⁹¹Çam, s.XXII.

²⁹²AVS 1309, s.81.

²⁹³Karsandık, s. 6.

²⁹⁴Alkan, s.266.

askeri birliklerin yaşadığı ve kervanların dinlendiği bir kale olma özelliğine sahipti²⁹⁵.

Adana dış surlarının doğu kısmı, Taşköprü'yü karaya bağlayan bölümdeki kale kapısı idi. Kale kapısı, batıdan gelen ticari mallardan gümrük alınan, ayrıca Adana'ya giriş çıkışları kontrol eden bir konumdaydı. Yine burası ve onunla bağlantılı olan yol Antik dönem Adana'sında ana cadde olarak işlev görmekteydi. Adana'daki dış surun güneyinde başka bir kapı daha vardı. Bu kapı Sugediği denilen mahalde bulunmaktaydı²⁹⁶. Abbasi Halifesi Harun Reşit Devri, Adana şehrinin fiziki yapısında önemli yer tutan, Taşköprü'nün hemen yanındaki kalenin yıkıldığı ve yerine yenisinin yapıldığı dönemdir²⁹⁷. Harun Reşit, 800'lerde Horasan'dan gelen bir Türk olan Faraçlı Süleyman'ı Adana şehrine idareci olarak göndermiş, kalenin onarım işleri Süleyman tarafından gerçekleştirilmişti²⁹⁸.

Farklı zamanlarda bölgeyi ziyaret eden seyyahlar da kalenin varlığından söz etmişlerdir. 1432 yılında Adana'ya gelen Fransız seyyah La Broguière, Adana'nın kurulduğu bölgenin güzelliğini anlatırken etrafındaki kale surlarından bahsetmiş ayrıca, şehrin ticari canlılığı üzerinde de durmuştur²⁹⁹. 1485 tarihinde Osmanlılarla Memlûklular arasında el değiştiren kale, mücadeleler sonunda Memlûklular da kalmıştı³⁰⁰. Piri Reis, kaleyi üç burçlu bir yapı olarak tarif etmişti. Matrakçı Nasuh'un çizdiği minyatürde ise kare şeklinde ve dört köşesinde yüksek burçlar mevcuttu. Evliya Çelebi, kalenin doğu kısmının Seyhan Irmağıyla, diğer üç kısmının ise hendeklerle çevrili olduğundan bahsetmiştir. P. Lucas ise 1706-1707'de geldiği kentin kalesini, çapı 300 metre civarında, küçük bir yer olarak anlatırken, temellerinin oldukça sağlam olduğunu yazmıştır³⁰¹. O, kale ile ilgili başka bilgiler de vermektedir:

²⁹⁵ Şevki Berker, "Osmanlı Devrinde Çukurova ve Civarı", *Çukurova*, Adana, Seyhan Matbaası, Eylül 1946, C.I, S.2, s. 2.

²⁹⁶Karsandık, s. 38.

²⁹⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981, s.58; *Adana İklimi*, Ankara,1969, s.1.

²⁹⁸Yurtsever, s.5.

²⁹⁹Alkan, s.266.

³⁰⁰ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s.228.

³⁰¹ Karsandık, s. 38; Yavuz, v.d., s.294.

Üzerinde kuleleri bulunan bir surun şato kadar eski olan kapısından içeri girdik. Bu kapının alt tarafı büyük demir levhalardan ve üst kısmı da üç parmak kalınlığında at nallarından yapılmıştı. Buradan sonra dar yollardan giderek korumaların oturduğu garnizona vardık. Burada askerlerin aileri bulunuyordu. Sayıları kırktan fazla değildi. Bundan sonra surları dolaştık. Ben burada yalnız küçük bir top gördüm; birkaç tane de mühimmat deposu vardı. Kalede görülmeye değer bir şey yoktu³⁰².

XVI. asırda dış kalenin surları eski önemini kaybederken iç kale daha önemli hale gelmişti. Çünkü Ramazanoğulları döneminde şehrin nüfusu artmış, kent, iç kale ve Tepebağ olarak bilinen yerlere sığmayarak iç kale denilen kısmın kuzey ve batı istikametinde gelişme göstermişti³⁰³. 1840 yılında Adana'yı terk etmek zorunda kalan Mısırlı İbrahim Paşa, kaleden ayrılırken yanında götürme imkanı bulamadığı cephaneliği havaya uçurmuş, büyük oranda hasar gören kale önemini kaybetmişti³⁰⁴. Dış kale ile ilgili bilgilerin aksine, iç kale ile ilgili daha fazla bilgi vardır. İç kaleden bugüne kalan az sayıda duvar kalıntısı, Kalekapısı ve Tarsuskapısı gibi isimlerdir³⁰⁵.

2.1.2. Kapılar

Eski dönmelerde sekiz kapısı bulunan şehrin, bugün Kale Kapısı ve Tarsus Kapısı dışında ayakta kalan başka bir kapısı mevcut değildir³⁰⁶.

2.1.3. Hükümet Konağı

Osmanlı Devleti'nin taşradaki yönetim merkezleri olmaya başlayan hükümet konaklarının önemi gittikçe artmaya başlamıştı. XIX. yüzyılın ortalarında Adana, çok iyi inşa edilmiş hükümet konağı bulunan taşra kentlerinden biri değildir. 1866 yılında Hükümet Konağı perişan bir vaziyette idi³⁰⁷. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında şehrin önemli yapılarından biri olarak ortaya çıkmaya başlayan modern hükümet konaklarının bir örneği de Adana'da görülmeye başlanmıştır. Adana'nın

³⁰² Yavuz, v.d., s.294.

³⁰³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.58.

³⁰⁴ Yurtsever, s.6.

³⁰⁵ Alkan, s.266.

³⁰⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c 1, s.59.

³⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, s.206.

modern hükümet konağı, 1900 yılında³⁰⁸ Bahri Paşa tarafından yaptırılmıştı. Vali, vilayet konağı ile evi arasına bir köprü inşa ettirmiştir. Bahri Paşa'nın çalışma ofisi üst katta olduğundan köprüye çıkışı buradan yaparak evine dönmekteydi³⁰⁹. Dr. Schaffer, 1900-1901 yıllarında Adana'ya geldiğinde yeni yapılmış olan Hükümet Konağı dikkatini çekmiş, yapının şehrin kenarında, bahçeli ve Anadolu'da pek rastlanılmayan ihtişamlı bir bina olduğundan bahsetmiştir³¹⁰.

Schaffer'in bölgeyi ziyaretinden üç yıl sonra Adana Hükümet Konağı'nın inşaat problemleri devam etmiştir. 1904 tarihinde konağın odalarının çoğunun camının bulunmadığı, sıvasız ve bir kısmının tavansız ve tahtasız olduğu görülmektedir. Binadaki eksikliklerin giderilmesi için 95 bin kuruştan daha fazla bir meblağa ihtiyaç duyulduğu Adana vilayetinden, Sadarete yazılmıştı. Daha önce kullanılan Hükümet Konağı'nın kullanım imkanı kalmadığından, yeni konağın keşif ve diğer işlemleri için 419 bin kuruşun üzerindeki meblağın 1314 (1902-1903) senesi bütçesinden karşılanmasının mümkün olamayacağı belirtilerek meblağın 1315 (1903-1904) senesi bütçesinden karşılanması, bu işlem gerçekleştirilene kadar "idare-i maslahat olunması" istenmişti. Hükümet Konağı'nın yapım masrafları 1903-1904 bütçesine dahil edilmiş, Dahiliye Nezareti tarafından karşılanması mümkün olmadığından lazım gelenin yapılması istenmişti. Adana vilayetinden gönderilen 4 Ocak 1904 tarihli bir telgrafa verilen cevapta; Hükümet Dairesi inşaatının tamamlanması için gerekli 95.392 kuruşun Sadarettten istendiği, oradan gelecek cevaba göre hareket edileceği belirtilmişti³¹¹. 1910 yılında, daha önce çıkan bir yangın nedeniyle Hükümet Konağı'nda sigara içilmesi yasaklanmıştı³¹².

2.2. Mahalleler

Şehrin temel ögesi olarak kabul edilen mahalle, şehrin yapılanmasında vazgeçilmez bir role sahiptir. Mahalle, mekansal yapılarıyla ve hayatı şekillendiren yönleriyle, kendine has özelliklerine şehrin kendisine sunduğu imkanlar sonucu ulaşmaktadır. Mahalle kendine özgü bir karakter taşıırken, diğer yandan şehir

³⁰⁸ Aktan, s.172.

³⁰⁹ Ayhan, s.29.

³¹⁰ Yavuz, v.d., s.301.

³¹¹ DH. MKT, 836/23-1, 17 Mart [1] 320 [30 Mart 1909]

³¹² Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, c.1, Ankara; TTK, 1999, s.190.

hayatıyla bağlarını devam ettirmektedir. Böylece şehirle ilişki kurma mecburiyeti mahalleyi içine kapalı bir yapı olmaktan çıkarmaktadır. Mahalleyi oluşturan temel etmenler, mekan ve insan olup; dolayısıyla bu iki unsurun bir bütünlük arz etmesidir. Asli bir yaşam sahası olan mahalle “hayatın belli bir kültür, değer, inanç, ritüel ve gelenek çerçevesinde örüldüğü, her yönüyle kendine özgü yapısı, kimliği, hayat tarzı ile mücehhez bir ortamdır.” Mahalle, “dayanışma, yardımlaşma, komşuluk cemaat, denetim, ortaklık, benzerlik, yakınlık, aidiyet” gibi kavramları içinde barındırmaktadır³¹³. Toplumun kendine has özelliklerini koruma, günün şartlarına uydurarak geliştirme olanakları sunmakta, burada yaşayanlar arasında ortak değerler oluşturmaktadır. Bu durum mahalleleri diğerlerinden bazı yönlerden ayırmıştır. Mahalleri birbirinden ayıran keskin fiziki sınırlar mevcut değilken, bir mahalleyi şehrin diğer mahallerinden ayıran kendine has bir kimliğinden bahsetmek yanlış olmaz. Bu kendine has kimlik mahalleye şehrin etkileşimine ve gelişimine katkı sunma imkanı vermektedir³¹⁴.

Osmanlı kent yönetiminde şehirler mahalleler şeklinde yapılandırılmıştı. Her bir mahallenin camisi, çeşmesi, mahalle mektebi, hamamı ve külliyesi bulunmaktaydı. Dolayısıyla bütün bu varlıklarıyla mahalle sosyal-kültürel ve idari bir yapı olarak göze çarpmaktadır. Mahallelerdeki gelişmelerde imamın sorumluluğu ön plandaydı. Her canı isteyen gelip mahalleye yerleşemezdi. Adana’da 1860’lı yıllarda dahi mahalleden kefiller gösterme zorunluluğu devam etmekteydi. Sonunda herkes birbirine kefil olmak durumundaydı. Mahallede yapılan işlerde birlikte hareket edilmekte ve dayanışma mahalle için vazgeçilmez öneme sahip olmaktaydı³¹⁵. Yine, mahallelerin tam bir homojenliğinden bahsetmek mümkün değildi. Zira, zengin bir paşanın konağının hemen yakınında, fakir bir ailenin oturduğu durumlarla her zaman karşılaşmak mümkündür³¹⁶.

Mahallenin merkeze ulaşımını sağlayan yol caminin olduğu alana çıkmaktadır. Burada bulunan evlerin ana yola ulaşımı kendi özel yolları sayesinde

³¹³ Köksal Alver, ” Mahalleye Giriş”, *Hece Şehirlerin Dili*, Ankara, Hece yay., 2009, Özel Sayı 18, S.150/151/152, s.137.

³¹⁴ Alver, s.145-146.

³¹⁵ Bilal Eryılmaz, *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul, Birleşik yayınları, 1997, s.34-35.

³¹⁶ Alver, s.146.

gerçekleşmiştir. Bir plan dahilinde oluşturulmayan mahallede sokaklarının düzenli olduğu söylenemez. Çarşılar ve pazarlar, toplu yaşamın canlılığının en belirgin özellikleri olarak göze çarpmaktadır. Pazarların kurulduğu yerler, Cuma namazının kılındığı camilerin hemen yanındadır. Sokaklarında ağaçlara tesadüf edilmese de şehir, dışarıdan bakıldığında yeşile bürünmüş olarak görülmektedir. Bunun sebebi her evin bahçesinde mutlaka bitki türlerinden bir veya birkaç çeşidinin mevcut olmasıdır³¹⁷.

Osmanlı şehri mahallelere ayrılmış, mahallelerde dini ve etnik guruplar ayrı ayrı yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Mahallelerin değerlendirilmesi kapsamında bakıldığında Adana da klasik Osmanlı kenti görüntüsünden uzak değildir. Müslümanların yaşadığı alan Ulu Cami'nin güneyindeki bölge iken, Hristiyan unsurların yaşadığı saha Tarsuskapısı'nın olduğu şehrin batı kısmından ibaret olsa da ayrımlar çok net değildi. Çünkü birçok mahallede Müslim-gayrimüslim halk birlikte hayatlarını devam ettirmekteydi³¹⁸ Müslüman mahallelerinin barındırdığı nüfus genel itibariyle 100 hane veya 1.000 kişilik bir nüfustan ibaretti. Müslüman mahallelerini, gayrimüslim mahallerinden ayıran en önemli özelliklerden biri cami idi³¹⁹.

Türk-İslam şehirlerinde mahalleler, çoğu zaman ismini bir mescit veya onu yaptıran kişinin adından almaktadır. Cami ve mescitler genellikle bulunduğu mahallenin merkezi konumundadır³²⁰. Adana'da nüfus artışına bağlı olarak surların dışında yerleşim yerleri ortaya çıkmış, bunun üzerine dış sur denilen ikinci bir surla güvenlik sağlanmaya çalışılmış, zamanla şehir bu iki surun da dışına taşmıştır³²¹.

Adana şehrinin Türklerin fetih dönemlerine rastlayan 1360 tarihindeki yerleşim alanı Adana Kalesi ve onu çevreleyen Tepebağ, Kayalıbağ, Ulucami ve Karasoku mahallelerinden meydana gelmektedir³²². Adana, Ramazanoğulları

³¹⁷ Ömer İskender Tuluk, "Osmanlı Kent Kimliğinin Mistik Öğeleri: Dini Yapılar ve Mezarlıklar", *Hece Şehirlerin Dili*, Ankara, Hece yay., 2009, Özel Sayı 18, S.150/151/152, s.77.

³¹⁸Karsandık, s. 8.

³¹⁹ Akif Emre, "Osmanlı Şehri, *Hece Şehirlerin Dili*, Ankara, Hece yay., 2009, Özel Sayı 18, S.150/151/152, s.208.

³²⁰Alver, s.143.

³²¹ Mehmet Ersan, "13. Yüzyıl Başlarında Çukurova", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.270.

³²²Yörük, s.290.

döneminde fiziki olarak oldukça büyümüşü. Gelişmenin güney cephesinde daha fazla olduğu görülmektedir. Ulucami, Karasoku, Alidede, Sarıyakup, Sofubağçe mahallelerinin gelişiminin oldukça hızlı olduğu anlaşılmaktadır³²³. Genelde bu mahalleler isimlerini orada bulunan cami ya da mescitten almaktaydılar³²⁴.

Adana'nın, Seyhan Nehrinin doğusunda kalan bölümünün genişlemesinin, batısına nazaran daha yavaş olduğu görülmüştür³²⁵. XVI. yüzyılda tahrir defterlerine göre Adana şehir merkezinde Müslümanların yaşadığı mahallelerin sayılarına bakıldığında 1525'te 16, 1536'da 20, 1547'de 24, 1572'de 27³²⁶ idi. Yaklaşık olarak 50 yılda Müslümanların yaşadığı mahalle sayısı % 80 artmıştır³²⁷. Şehrin tek Ermeni mahallesi, önceleri Taife-i Ermeniyan adıyla bilinen sonraları Zımmiyan Mahallesi olarak adlandırılan mahalle idi³²⁸. XVI. yüzyılda oluşan mahallerin bazılarının adı daha sonraki döneme ait belgelerde yer almaz. Bu durum şehrin gelişmesi sonucu bazı mahallelerin farklı isimler alması, başka mahallelerle birleşerek tek bir mahalleye dönüşmesi veya farklı bir mahalleye bağlanarak varlığını devam ettirmeleri ile açıklanabilir. Adana şehri gelişimini XVII. yüzyılda da devam ettirmiş, 1700'de mahalle sayısı 37'yi bulmuştur. XVII. asra ait belgelerin yetersizliği bu dönemdeki mahallelerin gelişimini tam olarak takip etmeyi engellemektedir. Bu yüzyılın sonunda şehre eklenen bazı mahalleler; Kayalıbağ ve Hacıhamid mahalleri arasında yer alan Şeyhmuslihiddin Mahallesi, Çukurmescid Mahallesi'nden ayrılarak meydana gelen Eskiçarşı Mahallesi, Sofubağçesi Mahallesi, Sugediği Mahallesi'nden ayrılarak oluşan Mestanzade Mahallesi, şehrin kuzey tarafında Ağamehmet Mahallesi, şehrin kuzeybatı istikametinde ve Tarsus yolu üzerinde yer alan Mermerli Mahallesi, batı istikametinde Hamamkurbu ve Taşçıkan mahalleleri, güney yönünde Paşanebi ve Gurbetan mahalleleri, ayrıca bu iki

³²³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.58.

³²⁴ Karsandık, s. 46.

³²⁵ Yörük, s.297.

³²⁶ Mustafa Alkan, mahalle sayısını 28 olarak verir. bkz. Alkan, s.268.

³²⁷ Seyran Aktaş, "XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Güz 2015, s.11.

³²⁸ Karsandık, s. 50.

mahallenin batısında Şeyhmustafa Mahallesi'dir. Şehri çevreleyen bahçeler de Bağçeciyan Mahallesi olarak nitelendirilmiştir³²⁹.

XVI. yüzyılda var olan ve sonradan farkı adlar altında varlığını devam ettiren mahaller şöyle sıralanabilir: Ramazanoğulları Mahallesi, Halhal Mahallesi, Burnukara Mescidi Mahallesi, Hankurbu Mahallesi, İsa Hacıoğlu Mahallesi, Serrecan Mahallesi adıyla varlığını devam ettiren mahallelerdendir. Yine Sâdât ve Tepedağ mahallelerinin birleşmesiyle Kassabbekir Mahallesi oluşmuştu. Bir kısım mahallelerin isminin kısaldığı, diğer bir kısmının üzerinde ise küçük değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu mahallelerden; Cami-i Cedid Halil Bey, Cami-i Cedid; Hacı Fakihoğlu, Hacıfakih; Hacı Hamid Mescidi, Hacı Hamid; Kantaroğlu, Kantaran; Saçlı Ahmed, Saçlı Hamid; Taife-i Ermeniyan Mahallesi, Zımmiyân; Mescid-i Cedid-i Veled-i Sarıyakub Mahallesi, Sarıyakub; Neccar Köyü Mahallesi, Necceran; Mescid-i Derviş Ali, Alidede olarak belgelerde geçmeye başlamıştır³³⁰.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan birçok yeni mahalle bulunmaktadır. Bu mahalleler; Çınarlı, Yarbaşı, Kansafzâde, Tekyekurbu, Kuruköprü, Hanedan, Hocavezir, Sucuzâde, Dervişpaşazâde mahalleleridir. Aynı zaman dilimi içerisinde Cami-i Atık Mahalesi, Eski Hamam; Şeymuslihiddin Mahallesi, Şeyhzâde Mahallesi olarak nitelendirmeye başlanmıştır. Böylece bu iki mahalle de isim değişikliğine uğramıştır. Bu dönemde Adana'da mahalle sayısı 47'ye³³¹ çıkmıştır. Ayrıca yüzyılın ortalarında Adana şehrinin gelişimine bağlı olarak Şabaniye ve Bakırsındı adıyla iki yeni mahalle vücuda gelmiştir³³². Bahsi geçen dönemde de Adana'da Hristiyanlar genellikle Zımmiyan Mahallesinde yaşamlarını devam ettirmekle birlikte farklı mahallelerde de yaşamlarını sürdürenler de mevcuttu³³³.

Adana, Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetleri neticesinde güvenli bir yer olmaya başlamış, konar-göçerlerin bir kısmının köyler ve bir bölümünün de şehirlere yerleşmeye başlaması ve 1886 yılında Adana-Mersin demiryolu hattının işletmeye açılması sonucu Taşköprü ile Kuruköprü arasında küçük bir yerleşim yeri olmaktan

³²⁹Yörük, s.293-294.

³³⁰Yörük, s.295-296.

³³¹ Mustafa Alkan, 1753 yılında mahalle sayısını 45 olarak verir. Bak. Alkan, s.268.

³³²Yörük, s.296-297.

³³³Alkan, s.213.

çıkılmış, modern kent görünümünü kazanmaya doğru ilerleme kaydetmiştir³³⁴. Adana’da XIX. asır ortalarından itibaren mahalle sayısında artış görülmüş; Derun-ı Kale, Dar-ı Cısr, Ekmeler, Han-ı Acem, Harabbağçe, Haşim, İlyas Ağa, Karalar, Muzurlu, (?), Opesi(?), Paşa, Sultan, Yüksek Dolap, Akkapı, Candıroğlu mahallelerinin ortaya çıkmasıyla sayı 1867’de 69’a çıkmıştı³³⁵.

Adana’nın mahalleleri modern görünümünden oldukça uzaktı ve şehrin en merkezi noktalarının dahi durumu iç açıcı değildi. XX. yüzyılın başlarına kadar Adana, dar ve bakımsız sokaklarıyla bir köyü andırmaktaydı. Yağmurun fazla yağması kenti çamurdan çıkılmaz bir hale getirmekteydi. Yazları ise havanın tozlu olması, Adana’da yaşayanların karşılaştığı diğer önemli sorun olmuştur. Şehirde cadde diye tanımlanabilecek bir yol mevcut değildi. Taşköprü’den Kuruköprü’ye kadar uzanan şose bir yol bulunmaktaydı. İkinci bir yol ise Eski İstasyon’dan başlar; Kuruköprü, Tarsus kapısı, Yağ Cami, Saat Kulesi güzergahını takip ederek Hükümet Konağı’na ulaşırdı. Bu yolun bir kısmı şose, diğer bir kısmı kaldırımlara sahipti³³⁶.

Dr. Schaffer, 1900-1901 yıllarında Adana’da modern anlamda yeni mahallelerin kurulmaya başlandığını, kurulan mahallelerin eskilere oranla daha yaşanılabilir olduğunun hemen anlaşıldığını anlatmıştır. Yazdıklarında istasyona yakın bir sahada (Eski İstasyon), Adana’daki mahallelere nazaran daha iyi olan bir mahallenin ortaya çıktığını dile getirmiştir³³⁷. İkinci Meşrutiyet Dönemi’ne geldiği zaman Adana’nın havası, etrafında hızla artan bağ ve bahçeler dolayısıyla daha yaşanılabilir hale gelmişti³³⁸.

³³⁴ Alkan, s.263.

³³⁵ Karsandık, , s. 52.

³³⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.113.

³³⁷ Yavuz, v.d., s.301.

³³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

Tablo 2.1: XIX. Asır Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Adana Merkezde Bulunan Mahalleler

Ağa Mehmet	Çukur Mescit	Hacı Hamid	İcadiye	Mirzaçelebi	Sultan
Ağca Mescit	Debbağan	Hacı Sofu	İlyas Ağa	Nafia	Şeyh Mustafa
Akkapı	Derun-ı Kale	Hamam Kurbu	Kansafzade	Necceran	Şeyhzade
Alidede	Döşeme	Hamedan	Kantaran	Opesi(?)	Taşçıkan
Bab-ı Tarsus	Durmuş Fakih	Hammaliye	Karalar	Paşa Nebi	Taşköprü
Bakırsındı	Ekmeler	Hankurbu	Karamer	Şabaniye	Tekeykaryeli
Baytemur	Emirler	Hanedan	Karasofu	Saçlı Hamid	Tepebağı
Bucak	Ermeni Mahallesi (Kiliseler Mahallesi)	Han-ı Acem	Kassabbekir	Salcılar	Timarat
Buharan (?)	Eski Çarşı	Harabbağçe	Kayalıbağ	Sarı Yakup	Vera-yı Cısr
Cami-i Cedit	Eski Hamam	Haşim	Koca Sakız	Sarracan	Yarbaşı
Camus	Eski Tabakhane	Helhal	Köprü Ada	Savcızade	Yeni Mahalle
Candıroğlu	Gansafzade	Hersel	Köse Fakı	Sisli Kafle	Yortan
Çarçabuk	Giritli	Hızır İlyas	Kuruköprü	Sokubağçesi	Yüksek Dolap
Çınarlı	Hacı Derviş Ağa	Hoca Vezir	Mermerli	Sugediği	
Çırak	Hacı Fakih	Hurmalı	Mestanzade	Suk-ı Kebir	

Kaynak: *Adana İl Yıllığı 1967*, s.29; Alkan, s.221-258-279; DH. MUI, 43-1/23, 9 Teşrin-i Sani [1] 325 [22 Kasım 1909]; *İtidal gazetesinin* 8,13, 14,27,33,36,50, ve 60. Sayıları; <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11235/106-yildonumunde-adana-katliaminin-ardindaki-gercekler>, 12,11,2016; Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal yaşam (1856-1914)*, Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015, s.299; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.113

Aras Balcı'nın belirttiğine göre Ermeniler, Hızırilyas ve Tepebağı mahallerinde kümelenmişlerdi³³⁹. İtidal gazetesi ise Ermenilerin çoğunluk oluşturdukları bölgenin şehrin ortası olduğunu; Tarsus Kapısı'ndan Kale kapısına, Cerecilerden çarşı içine kadar olan sahada yoğunlaştıklarını belirtmiştir. Şabaniye ve Tarsus Kapısı mahalleleri de Ermeni ve Müslümanların bir arada yaşadığı yerler arasında bulunmaktaydı³⁴⁰. Yine Bakırsındı ve Aşağı Mahallede Ermeniler çoğunluğu oluşturmaktaydı³⁴¹. 1909 yılındaki Adana Olayları şehrin mahallelerinde birlikte barış içinde yaşama iradesini yok etmiştir. İğtişaş sırasında Şabaniye Mahallesinde Ermeni evlerinden atılan silahlar, oraları korumakla görevli askerleri şehit etmiş ve oradan geçen birçok Müslümanı öldürmüş, bunun üzerine Müslümanlar, Ermeni evlerine saldırmış dehşetli bir çatışma ortamı oluşmuştu. Tarsus Kapısı'nda ise hana sığınan 28 Harputlu Müslüman silahsız olduklarından karşı koyamamışlar, sığındıkları handa Ermeniler tarafından "suret-i vahşiyane" katledilmişlerdi³⁴².

Şehrin mahallelelerinde sokak ve caddeleri düzeltme çalışmaları II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam etmişti. Ancak bazı mahallelere gerekli hizmet gitmemiş, halkın şikayetlerine neden olmuştu. Ali Dede Mahallesi sakinleri, yollarının perişan durumundan yakınarak isteklerinin dikkate alınmadığını dile getirmişlerdi. Başka bir şikayet konusu ise zenginlerin oturduğu mahallelerin daha bakımlı olması, maddi imkanı olmayan halkın ise yolları çamurdan geçilmeyen mahallerde ikamet etmesi idi³⁴³.

³³⁹ <http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

³⁴⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

³⁴¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

³⁴² Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

³⁴³ Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

2.3. Adana’da Saraylar, Köşkler ve Evler

Ulu Cami külliyesinde Ramazanoğlu sarayına ait bir bölümdür. 1494 yılında³⁴⁴ Halil Bey tarafından inşa ettirilmiştir³⁴⁵. Vakıf Sarayı da denilen yapı³⁴⁶ mimari ve tarihi bakımdan şehrin en eski evi olma özelliğine sahiptir. Eser, doğu-batı istikametinde dikdörtgen planlıdır³⁴⁷. İlk şeklinin tek katlı olduğu tahmin edilen yapı iki katlı olup, Harem dairesi Mısır’daki Memlûkluların konaklarına benzemektedir³⁴⁸. Binanın katlarındaki bölümler karışık bir görüntü arz etmektedir³⁴⁹. Batı tarafı, güney cephesi üç kat, kuzey cephesi iki kat, doğu bölümü ise tek kattır³⁵⁰. Ramazanoğulları tarafından mesken olarak kullanılan yapı, XVI. asırdan sonra aynı ailenin vakıflarının mütevellisi tarafından kullanılmış olduğundan Vakıf Sarayı olarak da adlandırılmıştır³⁵¹. Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi sırasında burada kalmış³⁵², IV Murat ise Bağdat seferine giderken Adana’ya geldiğinde bu konakta üç gün misafir olmuştur³⁵³. 1497 yılında Halil Bey tarafından inşa ettirilen iki katlı³⁵⁴ Selamlık Dairesi ise Ramazanoğullarının devlet meselelerinin görüşüldüğü yer olma özelliğine sahipken, daha sonra Tuz Hanı olarak hizmet vermiştir³⁵⁵. Çeşitli onarımlar geçiren yapının ilk şekli önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır³⁵⁶. 1804 senesinde Adana mütesellimi Hasan Paşa-zâde Ahmet Bey’in Serrecan Mahallesi’nde yaptırdığı başka bir saray daha vardır. İki katlı olan sarayın

³⁴⁴Alkan, s.282.

³⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.17.

³⁴⁶Langois, s.55.

³⁴⁷ Murat Yüksel, *Çukurova’da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, II. Baskı, İstanbul, Adana Türk Ocağı Şubesi Yayınları, 1990, s.20.

³⁴⁸ Ahmet Ali Bayhan, “Güneydoğu Anadolu’da Memlûk Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. VI, s.141.

³⁴⁹ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.78.

³⁵⁰Yüksel, s.20.

³⁵¹Alkan, s.290; Kurt, s.230.

³⁵²Kalaba, s.167.

³⁵³Langois, s.54; Özüdoğru, s.144.

³⁵⁴Yüksel, s.20.

³⁵⁵ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.48; Alkan, s.291.

³⁵⁶ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.78.

birinci katında yedi tane oda, iki tane ahır, küplük, tuvalet ve küçük de olsa avlu vardır. İkinci katında ise on bir oda, iki hazine ve şahnişin, iki orta ve bir ön sofa yer almaktadır³⁵⁷.

Köşklerin olduğu kısım ise Seyhan Irmağı kenarındaki Ramazanoğlu “Eski Köşkü” ile Piri Bey oğlu Mustafa Bey’in oturmakta oldukları evler arasındaki bölgedir. Köşklerin her iki tarafı da bağlar ve bahçelerle çevriliydi. Genelde pek çok konak menzil olarak isimlendirildiğinden ev tanımlaması içerisine dahil edilmiştir. Bu yapılar, Seyhan ırmağı kenarında inşa edilmişti. Birinci Meşrutiyet’in hemen öncesinde (1872) Adana’da 11.825 hane içerisinde vakıfların oranı %4.84’tür. Yani, 572 ev vakıftır. Adana evlerinin fiziki yapısını değerlendirildiğinde kendisine ait bir bahçesi olan, iki katlı, üç odalı veya daha büyük, su kuyusu, ahır ve benzeri eklentileri bulunan hanelerdir. Adana evlerinin bazıları ise bir avlu içerisinde bir alt ve bir üst olmak üzere iki odaya sahip daha küçük yapılarıdır³⁵⁸. İki katlı on dört odalı; iki katlı ve her katında iki odası, ayrıca mutfacı bulunan³⁵⁹; tek katlı üç odalı; iki katlı ve alt katı dükkan olarak faaliyet gösteren evler de mevcuttu³⁶⁰. Ayrıca iki katlı üst katı altı odalı, alt katı dört odalı; üst katı üç odalı ve alt katı bir oda ve iki mağazadan müteşekkil evler de mevcuttu. Evlerin bazılarının alt katları dükkan veya mağaza olarak hizmet vermekteydi³⁶¹. Bununla beraber bazı evler üst katı üç oda bir sofa; alt katı üç oda, taş döşemeli avlu, mutfak, tulumbalı kapı ve kapı altında bir hizmetçi odasından oluşmaktaydı. Ev sahibinin unvanına bakıldığında hakkında bilgi verilen bu yapının konak olma ihtimali yüksektir. Köşkler ise genellikle kendine ait bağ ya da bahçesi olan, üstte iki oda, bir sofa; alt katta üç oda, bir mutfak, bir tulumbalı kuyu ve bir havuzu bulunan yapılarıdır³⁶². 1909 Adana Olaylarında evleri yanan ahali için inşa edilecek evler ise bir kat olarak yapılacak ve ilerde üstüne bir kat daha çıkma imkanı verecek şekilde sağlam olacaktı³⁶³.

³⁵⁷ Alkan, s.291.

³⁵⁸ Alkan, s.291.

³⁵⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 2 Kânûn-ı Sani 1324 [15 Ocak 1909]

³⁶⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

³⁶¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani [24 Ocak 1909]

³⁶² Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

³⁶³ Uçar v.d., *İtidal*, S.63, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909]

Adana sancağında XIX. asrın ilk yarısının sonlarına kadar, bölgenin en kolay ve en ucuz malzemesi olan kerpiçten yapılmış, tek katlı evlerin yoğun olduğu görülmektedir. Adana'nın ekonomik gelişmesi konut mimarisinde de gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Özellikle XIX. asrın sonu ve XX. asrın başında Seyhan Irmağı kenarında göz kamaştırıcı konakların yapımından bahsedilebilir. Ev mimarisindeki değişim sokaklara yansımış, Arnavut kaldırımlı, geniş sokaklar şehrin içerisinde daha görünür bir hal almıştı. Ayrıca evler, inşa eden kişinin dini anlayışına göre de farklılık arz etmiştir. Müslüman evlerinde içe dönük mahremiyeti göz önünde tutan bir anlayış görülmektedir. Eve taşlık denilen yerden girilir, zemin dışı kapalı, sofa korunaklı, üst kat pencereleri kafesli ve oturma bölümü sokaktan uzaktadır. Gayrimüslimlerde ise evlerin planı dışı dönük ve sokağa egemen konumdadır. Evlere sokaktan girilir ve evin ferah olmasını sağlayan çok sayıda pencere barındırır. XIX. asır sonlarına doğru gayrimüslim evlerinde yarı gömme barok tarzı balkonlar görülmekteydi³⁶⁴. Adana'yı ziyaret eden seyyah R.E. Davis, şehirle ilgili izlenimlerini anlatırken, evlerinin oldukça fazla ve güzel olduğunu dile getirmiştir³⁶⁵. XX. asır başlarında belediyeciliğin gelişmesine paralel olarak konutlarla daha uyumlu, geniş, düzenli sokak ve caddelerden bahsedilebilir³⁶⁶.

Şerafettin Mağmumi, Adana evlerinin kerpiçten yapılmış olduğundan bahsetmiştir³⁶⁷. Meşrutiyet döneminin şahitlerinden Damar Arıkoğlu, Adana merkezde bulunan evlerle ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: “Şehrin en iyi evleri Tepebağ dediğimiz mahalde bulunuyordu. Memleketin ileri gelenleri burada otururlardı. Basit, sade, önleri açık tuğladan inşa edilmiş, birçoğunun harcı çamurdan, üzeri dam olup, zamanına göre bu evler parmakla gösterilirdi. Hem de adları konak idi.” Kentin etrafındaki bağlarda bulunan ve insanların şehrin havasından kurtulmak için yazın gittikleri sayfiyelerdeki evlere de değinmek gerekir. Aslında çoğunlukla ev olarak nitelendirilemeyecek dört ayaklı, üç dört metre yüksekliğindeki bu yapılar tahtlardan oluşmaktaydı. Sivrisinek yok denecek kadar az olduğundan insanlar rahat uyuyabilmekteydiler. Buralarda çoluk çocuk bir arada yatmakta, sabah güneş doğarken işi olanlar kente doğru yollara düşmekteydi.

³⁶⁴Alkan, s.292.

³⁶⁵Yavuz, v.d., s.303.

³⁶⁶Alkan, s.292.

³⁶⁷Mağmumi, s.191.

Akşama doğru herkes tekrar bağlardaki evlerine yol almaktaydı. Yaz boyu devam eden bu hareketlilik, eylül ayı sonu itibariyle hava sıcaklığının düşmesine bağlı olarak büyük oranda azalmaktaydı³⁶⁸.

2.4. Dini Yapılar, Medreseler ve Kütüphaneler

Osmanlı şehrinde mescit ve cami gibi fiziki yapılar, çoğu zaman mahallelere adlarını vermektedir. Sadece bu yapılar değil, bazen cami ve mescitleri yaptıran kişilerin isimleri de mahalle ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Cami ve mescitler genellikle bulunduğu mahallenin merkezi konumundadır. Mahalleler, gelişimlerini bu merkez etrafında gerçekleştirirler³⁶⁹.

Adana'nın mimarları olan Ramazanoğulları, Adana'nın mimari yapısının oluşumunda büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu eserler içinde dini yapılar da önemli bir yekûn tutmaktadır; Ulu Cami, Ulu Cami Mescidi, Yağ Cami Medresesi ve Herhal Mescidi gibi yapılar Ramazanoğulları ailesinin yaptırdıkları eserlerdir³⁷⁰.

1881 yılında Adana merkezde 18 cami, 38 mescit, 8 tekke, 35 medrese, 5 kilise bulunmaktaydı³⁷¹. 1891'de ise Adana kazasında 18 tane cami ve 38 mescit bulunmaktadır³⁷². 1908 yılında Ramazan ayının yaklaşmasına rağmen camilerin alt döşemelerinde insan sağlığına uygun bir ortamın mevcut olmadığı konusunda şikayetler meydana gelmiş, bu durum gazetelere yansımıştı³⁷³.

2.4.1. Camiler

2.4.1.1. Ulu Cami

Bir Ramazanoğlu eseri olan³⁷⁴ Ulu Cami külliyesi, geniş bir arazi üzerinde bitişik ve ayrı birçok binanın birleşmesiyle oluşturulmuştu. Ulu Cami'nin doğusunda Seyhan Irmağı, batısında Yağ Cami, kuzeyde Akça Mescit, güneyinde Hasan Ağa

³⁶⁸ Arıkoğlu, s.39-43.

³⁶⁹ Alver, s.143.

³⁷⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.59.

³⁷¹ *AVS 1299*, s.39-40.

³⁷² *AVS 1309*, s.81.

³⁷³ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

³⁷⁴ Langois, s.54.

Cami yer almaktadır. Ulu Cami, bahsedilen bu yapıların arasındaki geniş bir sahanın merkezinde bulunmaktadır³⁷⁵.

Adana Ulu Cami şehrin en büyük camisi olarak ün yapmıştır. Mimari karakteri bakımından Selçuklu, Eyyubi-Memluklu ve Osmanlı mimari tarzını yansıtmaktadır. Bu devletlerin mimari anlayışı özellikle “renkli taş işçiliklerinde, iki renkli sivri kemerlerinde, portallarında ve minarelerinde” göze çarpmaktadır³⁷⁶. Yapıda bulunan çiniler, XVI. ve XVII. asra aittir³⁷⁷. Cami her ne kadar Memluklu ve Osmanlı tesiri gösterse de çevrenin olanakları ve durumu gözetilerek inşa edilmiştir. Şadırvanı bulunmayan camide abdest almak için yapılan musluklar yapının dışında bulunmaktaydı. Oysa sıcak iklimin hüküm sürdüğü bölgede su önemli idi. Anlaşıldığı kadarıyla cami avlusuna şadırvan yapılmaması geleneği, Ramazanoğulları’na ait bir husustur³⁷⁸. Caminin batı ve doğusunda olmak üzere iki kapısı mevcuttur. Batı giriş kapısını bulunduğu taraftaki kubbe, Selçuklu mimari özellikleri taşımaktadır. Kubbede bir selvi ağacına karşı ağızları açık olan iki yılan kabartması görülür³⁷⁹. Ramazanoğulları’nın Memlukluların hakimiyeti altında olduğu 1513 tarihinde³⁸⁰ Ramazanoğlu Halil Bey tarafından yapımına başlanan camiye 1520’de bir minber eklenmiş³⁸¹ ve yapı 1541 yılında oğlu Piri Mehmet Paşa tarafından tamamlanmıştır³⁸².

Yapının içerisinde 1493 yılında Hali Bey’in yaptırdığı “ Küçük Mescit” adlı bir mimari eser de mevcuttur³⁸³. Kare mekanlı, toprak damlı ve süslemesi sade olan yapı çok küçüktür³⁸⁴. Arap yarımadasında görülmeye başlanan ve Kufe adını alan en

³⁷⁵Çam, s.5-9.

³⁷⁶ Gönül Öney, *Beylikler Dönemi Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara, TTK, 1989, s.9.

³⁷⁷Aktan, s.167;

³⁷⁸Çam, s.17-18.

³⁷⁹Aktan, s.167.

³⁸⁰ Halil Bey’in 1510 yılında öldüğünü belirten eserlerde mevcuttur. Bu tarih doğru ise yapımına daha erken bir tarihte başlandığı söylenebilir. Alkan, s.70; Aktan, s.167; Yüksel ise caminin inşasına başlama tarihi olarak 1507 tarihin vermektedir. Yüksel, s.23.

³⁸¹Yüksel, s.20.

³⁸²Kalaba, s.14.

³⁸³Bayhan, s.140-141.

³⁸⁴Özüdoğru, s.144

basit cami tipinden biri de bu camidir. Adana Ulu Cami'nin çinili mihrabında Osmanlı eserlerine benzer tarzda sıraltı boya tekniği görülür. Hemen bitişiğinde yer alan Ramazanoğulları'na ait türbede bulunan XVI. yüzyıldan kalma üç lahitte, sıraltı çinileri bütünüyle Osmanlı karakteri gösterir³⁸⁵. Bu lahitle Ramazanoğlu Emir Halil, Mehmet Şah ve Mustafa Beylere ait sandukalardır³⁸⁶. Caminin doğu ve batı istikametindeki iki büyük kapısından son cemaat yeri ve avluya geçilmektedir³⁸⁷. Ayrıca, son cemaat yeri Adana'nın yaz aylarındaki sıcaklık oranı hesap edilerek geniş yapılmıştır³⁸⁸.

XIX. asrın son çeyreğinde bölgeyi gezen Davis, Ulu Cami ile ilgili izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:

Topuzların ikisinin üzerinde Kuran'ın başlangıç sözleri vardır. Avlu mermer ve mükemmel kireç taşıyla bezenmiş, sivri uçlu kemerler ile çevrelenmişti. Bu cami büyük olasılıkla ilinin en güzel yapısıdır. Minare müezzin geçidinin yukarısında konaklamış birkaç leylek yuvasıyla tuhaf bir etkiye sahiptir. Caminin içindeki duvarlar, beş-altı feetlik bir zemin üzerine, yatay konumla yerleştirilmiş rengarenk ışıldayan olağanüstü çinilerle bezenmiştir. Çiniler çok eski ve kendi türlerinde mükemmel birer parçadır. Çinilerde hakim renk mavidir. Etkileyici binanın merkezi, tek parça tata yapılmış sütunlardan destek almıştır. Sütunların başlıkları tıraşlanarak bir kısmı dışarıya kaçırılmış ve yerlerine kaba taklitleri konulmuştur³⁸⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında caminin onarım işleri gerçekleştirilmişti. Ramazanoğulları vakıfları bütçesinden yeni mescit inşası ve Ulu Cami Külliyesi'nin kaldırımlarını yapımı için yapılan masraf 145.527 kuruş tutmuştur³⁹⁰. 5 Mart 1883 tarihli bir belgeden Piri Mehmet Paşa cami minaresinin tehlikeli bir şekilde zarar görmüş olduğu ve yapımı için gerekli olan 21.400 kuruşun "cami-i şerif-i mezkur

³⁸⁵ Öney, s.39-40.

³⁸⁶ AVS 1293, s.52; Aktan, s.168.

³⁸⁷ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.78.

³⁸⁸ Çam, s.9.

³⁸⁹ Yavuz v.d., s.303.

³⁹⁰ Alkan, s.258.

vakfının i'şar bedelinden tesviyesi" istenmiş ve tamirat masrafının vakfın kira bedelinden karşılanması uygun görülmüştü³⁹¹.

2.4.1.2. Yağ Cami (Cami-i Atik)

Haçlıların bölgede etkisini hissettirdiği dönemde caminin adı Aziz Jack Kilisesi olarak geçmektedir. Evliya Çelebi'nin "Eski Cami" diye adlandırdığı bu eserin önünde yağ satılan bir pazar bulunduğundan halk bu yapıyı Yağ Cami olarak adlandırmıştır. XIV. yüzyıldan kalma yukarıda bahsi geçen kiliseden³⁹² camiye dönüştürülmüştür³⁹³. Langois, cami için "Kadim bir kilisedir." ifadesini kullanmıştır³⁹⁴. Cami avlusunda yapının bitişiğinde bir medrese mevcuttur³⁹⁵. Kitabesi, eserin çevriliş tarihini 1501 olarak vermektedir³⁹⁶. Eserin üzerindeki 1558 tarihli başka bir kitabede ise Halil Bey'in bu yapıyı camiye çevirdiği, Piri Paşa tarafından ise inşa edildiği yazılmaktadır³⁹⁷. 1525 yılında kilise üzerine inşa edilen Cami-i Atik'in minareleri yaptırılmış³⁹⁸, 1553 yılında ise önemli ölçüde onarım geçirmiştir³⁹⁹. Camide ibadet yapılan ana kısım batı istikametinde dikdörtgen şeklinde iken; doğu bölümünde yarım daireyi andıran bir çıkıntıdan söz edilebilir. Ayrıca mahzen kısmı da mevcuttur. Yine Yurtsever, Yağ Cami denilmesinin nedenini, mahzenin serin olması dolayısıyla burada yağ ve yiyecek depolanması ile açıklamıştır⁴⁰⁰. Sarı taştan yapılmış olan giriş kapısı oldukça dikkat çekicidir⁴⁰¹. Bunun dışında Adana'nın en eski İslami eserlerinden biri olan caminin plan, süsleme ve mimari açıdan önemli diyebileceğimiz bir özelliği bulunmamaktadır⁴⁰². Selçuklu ve Beylikler Dönemi camilerini andırmaktadır. Dolayısıyla onların devamı

³⁹¹ *İ.ŞD*, 63/3674, 21 Şubat [1]298 [5 Mart 1883]

³⁹² Çam, s.105.

³⁹³ Özüdoğru, s.144.

³⁹⁴ Langois, s.54.

³⁹⁵ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.79.

³⁹⁶ Yüksel, s.37.

³⁹⁷ Kalaba, s.15; Özüdoğru, s.144.

³⁹⁸ Alkan, s.282; Kurt, s.237.

³⁹⁹ Çam, s.108.

⁴⁰⁰ Yurtsever, s.35-36.

⁴⁰¹ Aktan, s.88.

⁴⁰² Kalaba, s.16.

denilebilecek olan eser günümüzde cami olarak hizmet vermeye devam etmektedir⁴⁰³.

2.4.1.3. Hasan Ağa Cami

Ali Dede Mahallesi'nde Yağ Cami'nin arkasındaki sokaklardan birinin köşesinde yer alan ve Hasan Kethüda Cami⁴⁰⁴ olarak da isimlendirilen yapı, Piri Paşa zamanında 1558 tarihinde Abdullah oğlu Hasan Ağa tarafından inşa edilmiştir⁴⁰⁵. Ulu Cami'nin inşası sırasında görevli Hasan Ağa'nın kendisi için de bir cami yapımına başladığı, Ulu Cami'nin inşasında görevli ustalardan ve malzemelerden istifade ederek bu işe girdiğinden dolayı Piri Paşa tarafından katlettiğine dair rivayetler de vardır⁴⁰⁶. Eser, geniş revaklı bir avlu ve harimden meydana gelmiştir. Adana'da, merkezi kubbesi çok büyük olan klasik Osmanlı üslubuna benzerliği fazla olan tek yapıdır⁴⁰⁷. Yapı, "klâsik Osmanlı mimarisinin Adana'da biricik ve en güzel örneği" olarak nitelendirilmiştir⁴⁰⁸. Doğu, batı ve kuzeyinde üç kapı bulunmakta olup, en büyük kapısı kuzeyde yer alanıdır. 1814 yılında onarım görmüş olan⁴⁰⁹ tek şerefeli yapı klasik Osmanlı tarzındadır⁴¹⁰. Giriş kapısının üzerinde ahşap işlemleri dikkat çekicidir⁴¹¹. 1946 yılında tekrar tamirat görmüştür. 1988 yılında meydana gelen deprem dolayısıyla ibadete kapatılmıştır⁴¹².

2.4.1.4. Savcızade Cami

Abidin Paşa Caddesinde yer alan camiye, Kemer Altı Cami de denilmektedir. Şehrin sekiz kapısından biri olan Tarsus Kapısı'nın kemeri dolayısıyla bu ad verilmiştir⁴¹³. Cami, 1548 yılında Piri Mehmet Paşa zamanında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında buraya gelerek yerleşen, sonra geniş topraklar elde

⁴⁰³Çam, s.108.

⁴⁰⁴Yüksel, s.26;Çam, s.146.

⁴⁰⁵Kalaba, s.15;Özüdoğru, s.151.

⁴⁰⁶Yüksel, s.41.

⁴⁰⁷Kalaba, s.15;Çam, s.147-149.

⁴⁰⁸Yüksel, s.41.

⁴⁰⁹Kurt, s.244.

⁴¹⁰Özüdoğru, s.151.

⁴¹¹ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.79.

⁴¹²Çam, s.146.

⁴¹³Yüksel, s.40.

ederek zenginleşen Savcı Bey'in oğlu Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir⁴¹⁴. Daha önceleri medreseyle birlikte bir bütünlük arz eden yapı, bir harim, harimin kuzey ve doğu kısımlarında yer alan iki farklı son cemaat yerinden müteşekkildir⁴¹⁵. Cami, kare plan üzerine yontma taşlarla inşa edilmiş ve tek kubbeli bir yapı olma özelliğine sahip olup⁴¹⁶, bugün de yapılış amacına uygun olarak kullanılmaktadır⁴¹⁷.

2.4.1.5. Tahtalı Cami

Necceran Mahallesinde bulunan Tepebağ yokuşunda yer alan yapı, 1601 yılında⁴¹⁸ Sevindikzade adında bir şahıs tarafından inşa ettirilmiştir⁴¹⁹.

2.4.1.6. Mestanoğlu Cami

Ramazanoğlu Mestanzade Hacı Mahmut Ağa tarafından, aynı adla anılan (Mestanzade) mahallede 1682'de inşa ettirilmiştir . Kare planlı olan yapı, yonma taşlardan yapılmıştır ve tek kubbelidir. Oldukça hasar görmüş olan yapı İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Evkaf-ı Hümayun İdaresi tarafından tamirattan geçirilmişti. 21 Mayıs 1909 tarihinde resmi açılışı gerçekleştirilen cami, 86 bin kuruş masrafla tamir edilmişti⁴²⁰. Lazaroğlu İsa adlı bir mimar tarafından inşa edilen eser⁴²¹ günümüze kadar mevcudiyetini devam ettirmiştir. Mestanzade Cami ve birçok eserin yaptırılış sürecinde dikkati çeken husus, Ramazanoğulları'nın beylik sonrası süreçte de Adana'nın imarına yönelik çalışmalarını devam ettirmeleridir.

2.4.1.7. Arık-zade Cami

Arık-zâde Cami, Arık-zâde Hacı Ali Efendi tarafından, Kuruköprü Mahallesinde 1892(?)'de inşa ettirilmiş ve günümüze kadar mevcudiyetini devam ettirmiştir⁴²². XIX. asır sonlarında Hacı Şefika Hatun tarafından inşa ettirilen yapı, kare planlı bir harim ve kuzeyinde bulunan son cemaat yerinden müteşekkildir.

⁴¹⁴Aktan, s.167; Özüdoğru, s.151.

⁴¹⁵Çam, s.165-166.

⁴¹⁶Yüksel, s.26.

⁴¹⁷Çam, s.165-166.

⁴¹⁸ Eserin yapılış tarihini 1591 olarak belirtenler de bulunmaktadır. Aktan, s.167.

⁴¹⁹Özüdoğru, s.145-149.

⁴²⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.42, 10 Mayıs 1325 [23 Mayıs 1909]

⁴²¹Çam, s.172.

⁴²²Yapının inşa tarihi Aktan'a göre 1896 yılıdır. Aktan, s.171; Alkan, s. 350.

Kesme taşlarla yapılmış çok sade bir eserdir⁴²³. Aktan, Eserin Arızkade Hacı Ali Efendi ve kardeşi Süleyman Ağa tarafından yaptırıldığını yazmaktadır⁴²⁴. Aynı şahısların camiinin batı kısmında mezarları da bulunmaktadır. 1971 yılında tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiştir⁴²⁵.

2.4.1.8. Diğer Camiler

Şeyhzade Cami: Günümüze kadar gelebilen Cami, aynı adla anılan mahallede Şeyhzade Feyzullah Efendi tarafından 1721 tarihinde yaptırılmıştır⁴²⁶.

Yeni Cami: Varlığını bugün de devam ettiren eser, Hankurbi Mahallesinde, Abdurrezzak Antakî Efendi'nin oğlu İsa Beşe marifetiyle⁴²⁷, 1724 tarihinde yaptırılmış olup dikdörtgendir⁴²⁸. Giriş kapısının üzerinde bulunan mimarisıyla dikkat çeker⁴²⁹. Adana şehir merkezinin surlarının genişlemesini müteakip eski surun dışına taşan ilk cami olma özelliğine sahiptir⁴³⁰. Arap mimarisinin özelliklerine de tesadüf edilir⁴³¹. 1824 tarihinde Ali Paşa isimli bir hayırsever tarafından minaresi yaptırılmıştır⁴³².

Ali Dede Cami: Günümüze kadar gelebilen yapı, aynı adla anılan mahallede Ali Dede tarafından 1733 tarihinde yaptırılmıştır⁴³³.

Memiş Paşa Cami: Sofubağçe Mahallesinde bulunan Memiş Paşa Cami, Havutluoğlu Mescidi olarak bilinmekte iken, 1825 senesinde Memiş Paşa tarafından

⁴²³Çam, s.182.

⁴²⁴Aktan, s.167.

⁴²⁵Yüksel, s.54.

⁴²⁶Alkan, s.349.

⁴²⁷ Yüksel ise, Caminin Abdurrezzak Antaki tarafından yaptırıldığını, minaresinin ise 1729 tarihinde Ali Beşe tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir. Yüksel, s.45; Çam, s.198.

⁴²⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.79; Alkan, s.349.

⁴²⁹ Aktan, s.165.

⁴³⁰Çam, s.198.

⁴³¹Kalaba, s.16; *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.79.

⁴³²Aktan, s.169.

⁴³³Alkan, s.349.

tamir edilerek yeniden onarıldıktan sonra, Memiş Paşa Camii olarak isimlendirilmiştir. Eser, yontma taşlarla inşa edilmiştir⁴³⁴.

Alemdar Cami: Halen ayakta olan Alemdar Cami, Yortan Mahallesiinde Alemdar es-Seyyid Hacı Hasan Ağa tarafından 1761 tarihinde yaptırılmıştır. Günümüze kadar gelebilen Serrecan Cami, Serrecan Mahallesiinde Hasan Paşa-zade Ahmet Bey tarafından 1804 tarihinde yaptırılmıştır⁴³⁵.

Şeyhoğlu Cami: Şeyh Mehmet Dünder (?) tarafından yaptırılmıştır⁴³⁶.

2.4.2. Mescitler

2.4.2.1. Akça Mescit

Adana'da yer alan en eski Türk yapısı olan mescit⁴³⁷ Ramazanoğullarından kalan en eski eser olarak da kabul edilmektedir⁴³⁸. Ramazanoğulları zamanında 1409 tarihinde Ulu Cami'ye 60 metre mesafede, Ağca Bey adlı bir Türkmen ağası tarafından inşa edilmiştir⁴³⁹. Mescit, kare planlı ve üzerine tek kubbe oturtulmuş olup, güney ve batı taraflarında alt kısımda ikişer, üstte ise birer penceresi mevcuttur. Mescidin giriş kapısı üzerinde ve mihrabında kabartma şeklinde süslemeler yer almaktadır⁴⁴⁰. “Alçak bir platform üzerinde düzgün kesme taşlarla” inşa edilen yapı, Adana'da “tamamıyla Selçuklu mimari tarzıyla inşa edilmiş tek eser olarak kabul edilmektedir⁴⁴¹. Yapı, Selçuklu taş oymacılığının örneklerini sunmaktadır⁴⁴². 1830 tarihinde Hacı Ali Bey, 1867 yılında ise Hacı Hasan Ağa tarafından onarımı gerçekleştirilen mescit, Cumhuriyet Dönemi'nde Adana Müzesi'ne ait İslami

⁴³⁴Yüksel, s.57.

⁴³⁵Alkan, s.350.

⁴³⁶Çam, s.187.

⁴³⁷Yüksel, s.17.

⁴³⁸Adana İli Ekonomik Etüdü, s.79; Özüdoğru, s.143.

⁴³⁹Bayhan, s.141; Aktan, s.165; Yüksel, s.17.

⁴⁴⁰Yüksel, s.17.

⁴⁴¹Özüdoğru, s.143; Memluk mimari tarzının hakim olduğu yönünde görüşler de mevcuttur. Bayhan, s.141.

⁴⁴²Aktan, s.165.

kitabeler deposu olarak kullanılmış⁴⁴³, 1957 yılında ise tekrar cami olarak kullanılmaya başlanmıştır⁴⁴⁴.

2.4.2.2. Küçük Mescit

Halil Bey Mescidi olarak da bilinen eser⁴⁴⁵ Ramazanoğulları Dönemi'nde 1492 yılında yapılmıştır⁴⁴⁶. Ulu Cami'nin doğusunda beş altı metre mesafede bulunmaktadır⁴⁴⁷. Ulu Cami'nin inşasına kadar namazlar bu mescitte kılınmış ve uzunca bir süre ibadethane açığının kapatılmasında yararlanılmıştır⁴⁴⁸. Batı kısmında bir kapısı ve bir de penceresi bulunan yapının⁴⁴⁹ planı, mimarisi, malzemesi, ve işçiliği oldukça mütevazidir. Toprak örtülü düz bir damı bulunmaktadır⁴⁵⁰. Kesme moloz taşlardan yapılan eserde süslemelere rastlanmaz. Yapıyı değerli kılan en önemli özellik yapım tarihi bilinen en eski Ramazanoğlu eseri olmasıdır. 1976 yılında restore edilen eser günümüzde ibadet mekanı olarak kullanılmaktadır⁴⁵¹.

2.4.2.3. Cuma Fakih Mescidi

Kale Kapısı civarında Ulu Cami Mahallesinde yer alan yapı⁴⁵², 1541 tarihinde Cuma Fakih adlı bir şahıs tarafından inşa ettirilmiştir⁴⁵³. Üstü toprak damla kapatılmış olan yapının minaresi bulunmamaktadır. Caminin güney batı yönünde bir medrese yer almaktadır⁴⁵⁴. İki katlı olan eser, 1891 yılında Mehmed Zâhid ve Mehmet Arif isimli iki kardeş tarafından tamir edilmiştir⁴⁵⁵.

⁴⁴³Kalaba, s.17.

⁴⁴⁴Özüdoğru, s.144.

⁴⁴⁵Çam, yapılış tarihi olarak 1493 yılını verir. Çam, s.51.

⁴⁴⁶Kalaba, s.16; Alkan, s.282; Aktan, s.166.

⁴⁴⁷Yüksel, s.18.

⁴⁴⁸Kalaba, s.14.

⁴⁴⁹Yüksel, s.18.

⁴⁵⁰Kurt, s.230.

⁴⁵¹Çam, s.51-52.

⁴⁵³Kurt, s.241.

⁴⁵⁴Özüdoğru, s.152.

⁴⁵⁵Yüksel, s.42; Kurt, s.242.

2.4.2.4. Mestanzade Hacı Mahmut Ağa Mescidi

Yapı, tahmini olarak Mestan Cami ile aynı sene inşa edilmiştir (1682). Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1900-1901) mescidin kendi vakfi tarafından tamir edildiği tespit edilmiştir. Günümüzde ibadete açık olan yapı, Mestanzade Hacı Mahmut Ağa tarafından inşa ettirilmiş olup mimarı hakkında bilgi mevcut değildir. Küçük bir avlusu bulunan mescit, aynı avlunun güneyinde yapılmıştır. Alt kısmı yaklaşık yarıya kadar taşla, ondan sonraki kısmı tuğla ile örülmüştür. Kuzeyinde bulunan sade bir kapı, giriş olarak kullanılmaktadır⁴⁵⁶.

2.4.2.5. Alemdar Mescidi

Yortan Mahallesi Yeni Hamam yakınlarında bulunmakta olan yapı⁴⁵⁷, 1748 tarihinde Alemdar Hacı Mustafa Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Küçük bir avluya sahip olan yapının taştan yapıldığı görülmektedir. Kare planlı olan eser, avlusunun güneybatı kısmında bulunmaktadır. Mescitte sadelik göze çarpmaktadır. Günümüzde ibadet mekanı olarak faaliyetine devam etmektedir⁴⁵⁸.

2.4.2.6. Yeşil Mescit

Tepebağ Mahallesi⁴⁵⁹ 1752 tarihinde Hacı Mahmut tarafından inşa ettirilmiştir. Kubbe ve kiremitlerinin yeşili andırması dolayısıyla bu isim verilmiştir. Bodrum ve mescidin kendisi ile birlikte iki katlı bir eserdir. Yapısı, Akça Mescit ve Selçuklu türbelerinin andırmaktadır⁴⁶⁰. Osmanlı taş oymacılığı ve mimarisi göze çarpmakta olup⁴⁶¹ kare planlıdır⁴⁶².

⁴⁵⁶ Çam, s.178.

⁴⁵⁷ Yüksel, s.46.

⁴⁵⁸ Çam, s.138.

⁴⁵⁹ Yüksel, s.48.

⁴⁶⁰ Çam, s.202-203.

⁴⁶¹ Aktan, s.169.

⁴⁶² Yüksel, s.48.

2.4.2.7. Diğer Mescitler

Hasırpazarı Mescidi: Yapılış tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte, XVI. yüzyıl veya XVII. yüzyıla tarihlendirilebilir. Yaptıranı ve mimarı belli olmayan yapı kare planlıdır⁴⁶³.

Mümine Hatun Mescidi: 1559 yılında Hacı Arif Bey tarafından inşa ettirilmiştir⁴⁶⁴.

Ali Dede Mescidi: 1704 yılında Ali Dede isminde bir kişinin adına, Rakka Valisi Mehmet Paşa yaptırmıştır⁴⁶⁵. 1952 senesinde onarım gören eser, bugün ibadet mekanı olarak kullanılmaktadır⁴⁶⁶.

Şehy Zülfo Mescidi: Şeyh Ali Zülfikâr adına Abdülmecit Dönemi Adana valilerinden Mezarıcı Ziya Paşa tarafından 1852 tarihinde onarımı gerçekleştirilmiş olup mescidin yapılış tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Günümüzde ibadete açık olan Şeyh Zülfo Mescidi, kare plan üzerine kesme taşlardan yapılmış olup, tek kubbelidir⁴⁶⁷.

Balcıoğlu Mescidi: Yortan Mahallesinde bulunan mescit⁴⁶⁸ 1748 tarihinde Alemdar el Hac Mustafa Hasan tarafından inşa ettirilmiştir⁴⁶⁹.

2.4.3. Tekke ve Zaviyeler

Osmanlı şehirlerindeki tekke ve zaviyeler, genelde mahallelerde de kurulmuş olup, bazıları buldukları mekanlara adlarını vermişlerdir. Bu kurumlar “insan topluluklarının yerleşiminde ve medeni hayatın gerektirdiği ilişkilerin ve ihtiyaçlarının sağlanmasında” önemli bir konuma sahiptir. Tekke ve zaviyeler, gerçekleştirdikleri iskan faaliyetleriyle göçebelerin yerleşik hayata uyum

⁴⁶³Çam, s.162.

⁴⁶⁴Özüdoğru, s.152.

⁴⁶⁵ Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.17.

⁴⁶⁶Çam, s.142.

⁴⁶⁷Yüksel, s.54.

⁴⁶⁸Yüksel, s.77.

⁴⁶⁹Aktan, s.172.

sağlamasında, bir mahallenin nasıl oluşması, orada nasıl yaşanması gerektiği hususunda aydınlatıcı görevler üstlenmişlerdir⁴⁷⁰.

1850'lerden sonra eski tekkelerin yanında yenilerinin de ortaya çıktığını, hatta Adana'nın merkezinde kurulan tekkelerin oldukça fazla sayıda olduğunu söylemek gerekmektedir. Adana'daki zaviyelerde Bektaşî, Nakşibendi, Rıfâî, ve Kadirî gibi tarikatlar dini anlayışlarını yaymak için çalışmışlardır⁴⁷¹. 1872 yılında Adana merkezde altı tekke bulunmakta iken⁴⁷², bu sayı 1892 yılında sekize ulaşmıştır⁴⁷³.

Bahsi geçen tekkelerden Şeyh Ahmet Efendi Tekkesi, Kadiri tarikatı şeyhlerinden es-Seyyid eş-Şeyh Ahmet Efendi tarafından 1835 yılında Şeyh Mustafa Mahallesinde inşa ettirilmiştir. Yapının bir semahhane, iki hücre ve sair müştemilatı bulunmaktadır. Şeyh Şucaüddin Tekkesi ise bir Kadiri tekkesi olup, tarikat mensuplarından Şeyh Şucaüddin tarafından, 1875 tarihinde eski Debbâğan Mescidi avlusuna Afganistan'dan gelen dervişler için, altı tane hücre inşa ettirmiştir. Yapı, 1940'lı senelerde 2.000 liraya satılmıştır. Şeyh Ahmet Baba Tekkesi, Kadiri tarikatı adına Neccâran Mahallesinde halk tarafından inşa edilmiştir. Kuruluş tarihi bilinmeyen tekkenin kurucusunun isminin tekkeye verildiği düşünülmektedir. Bu tekke ve ona bağlı mescitte şeyh/mütevelli, imam, müezzin ve ferrâş görevli olarak hizmet etmektedir. Rıfâî tarikatı şeyhlerinden eş-Şeyh Ali Zülfî ibn eş-Şeyh es-Seyyid Müslim ibn Muhammed, Yortan Mahallesinde 1850'li yıllarda Şeyh Zülfî Tekkesi'ni yaptırarak tarikat çalışmalarına girişmiştir. 1852 yılında Vali Ziya Paşa tekkeyi onarmıştır. Yapının, günümüzde yalnızca mescidi bulunmakta ve ibadet mekanı olarak kullanılmaktadır. Başka bir Rıfâî dergahı ise adını Adana defterdarı Abdülhamit Efendi'den alan ve Emirler Mahallesinde kurulan Abdülhamit Efendi dergahıdır. Kurulduğu zaman diliminde postnişîni Abdülhamit Efendi'dir. Tekkenin yapım tarihi 1890'lı yıllar olarak tahmin edilmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında zaviyelerden bazılarının bu özelliklerini kaybettikleri gerekçesiyle Adana Evkaf

⁴⁷⁰ Alver, s.143.

⁴⁷¹ Alkan, s.216.

⁴⁷² Çam, s.XXVI.

⁴⁷³ AVS 1309, s.81.

Müdürlüğü'nün, idarelerine ve vakıflarına el koyduğu, bu durumdan ise tasarruf sahiplerinin rahatsızlık duyduğu ve şikayetlerde buldukları görülmektedir⁴⁷⁴.

2.4.4. Türbe ve Mezarlar

Ramazanoğlu Türbesi: XVII. asrın sonları veya XVIII. asrın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Yaptıran kişi ve mimarı ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır⁴⁷⁵.

Ziya Paşa'nın Mezarı: Meşhur Şair Ziya Paşa adına Adana valisi Abidin Paşa zamanında Seyyid Hasan Rıza tarafından 1880 yılında yaptırılmış bir Meşrutiyet Dönemi eseridir⁴⁷⁶. Ulu Cami'nin bahçesinde bulunan eser, daha sonra cami bahçesinin önemli bir kısmına inşa edilen Ziya Paşa parkına tahsis edildiği için park sınırları içerisinde kalmıştır⁴⁷⁷.

2.4.5. Kiliseler ve Manastırlar

Adana vilayetinde 1872 yılında 36 kilise mevcuttu. Adana merkezde ise beş kilise faaliyetini sürdürmekteydi⁴⁷⁸. 1892'de Adana kazasında bulunan kilise sayısı değişiklik göstermemiştir⁴⁷⁹. Bunlardan biri Protestanlara, diğer ikisi Ermenilere aittir⁴⁸⁰. Bu kiliselerin yapım tarihi, Adana'da misyonerlerin etkin çalışmaya başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısıdır. Günümüzde Bebekli Kilise⁴⁸¹ olarak isimlendirilen yapı, 1880'lerde St. Paul adına inşa edilmiş ve İtalyanlara ait olan bir misyoner kilisesi olarak faaliyetler yürütmüştür⁴⁸². Kilisenin yapımında estetik kaygılardan çok, hizmet etme hedefinin öne çıktığı görülmektedir⁴⁸³. Bahri Paşa

⁴⁷⁴ Alkan, s.216-220-221.

⁴⁷⁵ Çam, s.215.

⁴⁷⁶ Çam, s.219.

⁴⁷⁷ Aktan, s.171.

⁴⁷⁸ Çam, s.XXVI.

⁴⁷⁹ AVS 1309, s.81.

⁴⁸⁰ Çam, s.XXVI.

⁴⁸¹ Giriş cephesindeki Meryem Ana heykeli, halk tarafından bebek heykeli olarak değerlendirildiğinden bu şekilde isimlendirilmiştir. Yüksel Özmen, M. Erkan Özerol, "Adana'nın Simgeleri", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.165.

⁴⁸² Alkan, s.213.

⁴⁸³ Özmen, v.d., s.165.

döneminde kiliseler mükemmele yakın bir hale getirilmiştir⁴⁸⁴. Modern bir görüntüsü olan Bebekli Kilise, 1920'lerde çıkan bir yangında büyük oranda zarar görmüştür⁴⁸⁵. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana merkezde Ermenilere ait Surp İsdapanos Kilisesi mevcuttu⁴⁸⁶.

2.4.6. Medreseler⁴⁸⁷

Medreselerin önemini kaybettiği Meşrutiyet Dönemi'nde, Adana kazasında salnamelere göre 1892 yılında 35⁴⁸⁸ medrese bulunmaktaydı⁴⁸⁹.

Ulu Cami Medresesi: Piri Paşa tarafından 8 Mayıs 1540 tarihinde⁴⁹⁰ inşa ettirilen medresenin Ulu Cami ile arasında bir sokak bulunur. Batı cephesindeki kapıdan girildiğinde büyük bir avlu ve avlunun etrafında odalar görülmektedir. Avlu kısmında bulunan oda sayısı 16 tanedir. Ayrıca avlunun ortasında bir şadırvan mevcuttur⁴⁹¹.

Yağ Cami Medresesi: Osmanlılar bir şehre hakim oldukları zaman şehrin en büyük mabedini camiye dönüştürürlerdi. Adana, Osmanlı idaresi altına girdikten sonra şehirdeki kilise bir kısım eklemelerle camiye çevrildi. Yağ Camii denilen yerin etrafında yeni bir mahalle oluşturulmuş mahalleye Cuma namazının burada kılınmaya başlanması sebebiyle, Cuma Mescidi Mahallesi adı verilmiştir. Yapı daha sonra külliyeye dönüştürülerek Cami-i Atik adını almıştı⁴⁹². Ramazanoğlu Piri Paşa tarafından 1558 tarihinde inşa ettirilen yapının bugüne kalan kısımları sadece güneyinde yer alan öğrenci odaları ve dershanesi olmuştur. Medresenin bir zamanlar

⁴⁸⁴ Çalyan Karabet, *Adana Vakası ve Mesulleri*, Dersaadet, 1325, s.3.

⁴⁸⁵ Özmen, v.d., s.165.

⁴⁸⁶ <http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

⁴⁸⁷ Medreselerle ilgili daha geniş bilgi, sosyal kurumlar bölümünde verilmiştir.

⁴⁸⁸ *AVS 1309*, s.81.

⁴⁸⁹ Çam, s.XXVI.

⁴⁹⁰ Yüksel, s.26.

⁴⁹¹ Özüdoğru, s.150.

⁴⁹² Karsandık, s. 47.

iki katlı olduğu yukarıya çıkan eski taş merdivenlerin varlığına bakılarak söylenebilir⁴⁹³.

Cuma Fakih Medresesi: 1541 yılında Piri Paşa tarafından inşa ettirilen yapı, 1891 yılında tamir görmüştür. Aynı adla anılan mescidin güneybatısında dört odadan müteşekkildir. Arada uzun bir avlu yer almaktadır⁴⁹⁴.

Siyavuşoğlu Ahmet Ağa Medresesi: Şehrin Taşçıkan Mahallesinde bulunmaktadır. Hacı Ahmet Ağa tarafından 1751’de inşa ettirilmiştir⁴⁹⁵.

Kayalıbağ Medresesi: 1894 tarihinde Adana Belediye Başkanı Hacı Yunus Ağa tarafından inşa ettirilmiş olup, bir Meşrutiyet Dönemi yapısıdır⁴⁹⁶.

Bunların dışında birçok medresenin varlığından söz etmek mümkündür: Hurmalı Medresesi, Çukurmescit Mahallesi’nde; Kemeraltı Cami Medresesi, Karasoku Mahallesinde; Mehmet Bey Medresesi, Hasırpazarı Mahallesinde; Siyavuşoğlu Ahmet Ağa Medresesi, Eski Hamam (Taşçıkan) Mahallesinde; Şeyhoğlu Medresesi, Kayalıbağ Mahallesinde; Şeyh Osman Efendi Medresesi, Ramazanoğlu Türbesine bitişik vaziyette; Şeyh Feyzullah Medresesi, Ağa Mehmet (Paşa Nebi) Mahallesinde; Teslim Hatun Medresesi, günümüzdeki Karasoku Mahallesinde; Yeşil Mescit Medresesi, Tepebağ Mahallesinde; Yusuf Çelebi Medresesi, Kayalıbağ Mahallesinde eğitim ve öğretim hizmetlerini devam ettirmektedir⁴⁹⁷.

2.4.7. Kütüphaneler

Adana sancağında Ramazanoğulları tarafından kurulan Ulu Cami Medresesi Kütüphanesi’nde vakfedeni belli olmayan 45 ciltlik kitap koleksiyonu, ayrıca Müderris Mevlana Nebi Halife bin Ramazan’ın vakfettiği 132 ciltlik başka bir kitap koleksiyonu mevcuttur. Yine XVI. asırda kurulan başka bir kütüphane, Gence-zâde Medresesi kütüphanesidir. Kütüphane 1771 yılında Hamaloğlu Mahallesinden Şeyh Hacı Hüseyin tarafından onarılarak tekrar faaliyete geçirilmiş, Hacı Hüseyin,

⁴⁹³ Özüdoğru, s.144.

⁴⁹⁴ Yüksel, s.43.

⁴⁹⁵ Yüksel, s.47.

⁴⁹⁶ Yüksel, s.80.

⁴⁹⁷ Çam, s.433-439.

kütüphaneye 180 ciltlik kitap vakfetmiştir. Adana sancağında kütüphane kurma çalışmalarına XIX. asırda da rastlanmaktadır. Bahsedilen asrın başında Çukurmescid Mahallesiinde, Şeyh-zâde Feyzullah Efendi Camisi'nin yakınına Dindarî Şeyh Mehmet Efendi marifetiyle bir medrese ile birlikte kurulmuştur. Mehmet Efendi, inşa ettirdiği kütüphaneye kitaplarını vakfetmiştir. Maarif salnamelerine bakıldığında kütüphanedeki kitap ayısı 156 ciltten ibarettir. Adana'da kurulan diğer bir kütüphane Şeyh-zâde Mahallesiindeki Buharalı-zâde kütüphanesidir. Adı geçen kütüphanedeki kitap sayısı diğerlerine göre oldukça fazla olup, 371 kitap mevcuttur. Sancağın dışında kurulan kütüphaneden de bahsetmek mümkündür. Osmaniye'de 1882'de inşa edilmiş olan, Trabzonî Kütüphanesi ismiyle bilinen ve Hacı Veli Efendi tarafından 80 kitap vakfedilen kütüphanenin varlığı kayıtlarda geçmektedir⁴⁹⁸. H. 1311-1312 yıllarında Adana merkezde bulunan kütüphane sayısı 2'dir. Mersin'de ise bu sayı 3'tür⁴⁹⁹. 1897 tarihinde vilayet genelinde ise 6 adet kütüphanede 1.094 adet kitap bulunmaktaydı ve bunlardan 198 tanesi el yazması, 898 tanesi ise matbu idi⁵⁰⁰. İkinci Meşrutiyet'in ilanından birkaç sene evvel, Anton Nores Efendi tarafından bir Kütüphane-i Osmanlı tesis edilmişti⁵⁰¹.

2.5. Hamamlar

XIX. yüzyılın ortalarında bölgeye seyahat eden Langois, Adana'da dört hamamın varlığından bahsetmektedir⁵⁰². 1872 yılında Adana kazasında 4 hamam mevcut iken⁵⁰³ bu sayı 1892'de de değişmemiştir⁵⁰⁴.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana sancağında hamamların temizliği konusunda şikayetler yükselmekteydi. Hamamda bulunan eşyalar kullanılamayacak kadar kötü idi. buralara gelenlerin "Hamamlara temiz girenler pis çıkıyorlar." ifadeleri basında yer bulmuştu. İnsanların hamama gitmek zorunda olması, hamamcılar tarafından verilen hizmetin kalitesini düşürmekte, halka hizmet verme konusunda umursamaz

⁴⁹⁸ Alkan, s.236-237.

⁴⁹⁹ Ulutaş, s.298.

⁵⁰⁰ Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'ni İlk İstatistik Yıllığı 1897*, c.V, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.V, s.117.

⁵⁰¹ *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324[7 Ekim 1908]

⁵⁰² Langois, s.55.

⁵⁰³ Çam, s.XXVI.

⁵⁰⁴ *AVS 1309*, s.81.

davranmalarına neden olmaktadır. Temizlik ve orada kullanılan eşyaların durumu açısından her dört hamamın birbirinden farkı yoktu. Belediyenin hamamları denetleyerek gerekli uyarıları yapması, bu uyarıları dikkate almayanların cezalandırılması istenmekte idi⁵⁰⁵.

Şehirde hamamların sıhhiyeti sorununun yanında Seyhan Nehrinde eskiden beri devam eden şehir banyocuları sorunu vardı. Birçok kişi nehirde açık saçık banyo yapmaktaydı. Özellikle ırmak kenarlarında bulunan evlerin karşısında çıplak banyo yapılması halk da tepkilere neden olmaktadır. Toplum ahlakı açısından hoş karşılanmayan nehir banyolarına valiliğin el atması istenmekte, böylece sorunun çözüleceği dile getirilmekteydi⁵⁰⁶.

2.5.1. Çarşı Hamamı

Eski Belediye Caddesi üzerinde Saat Kulesi yanında bulunan hamam, Adana'daki en eski ve en büyük hamamdır. 1529 yılında Piri Paşa tarafından kesme taştan inşa ettirilmişti⁵⁰⁷. Ramazanoğulları Dönemi'nde Yeni Hamam da denilen yapı, XVIII. yüzyılda yeni bir hamam inşa edilince Çarşı Hamamı olarak anılmaya başlanmıştı⁵⁰⁸. Eser, diğer Türk hamam mimarisinin özelliklerini göstermekte "soğukluk, ılıklik, sıcaklık" olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Ayrıca yapı, Selçuklu, Beylikler ve Memluklu mimari tarzında örnekler sunmaktadır⁵⁰⁹. Taş işçiliği süslemeleri bulunan hamam⁵¹⁰, Cumhuriyet Devri'nde Nuri Has adlı bir kişi tarafından satın alınmış ve restorasyonu sağlanmıştır. Bugün yine aynı amaçla hizmet vermektedir⁵¹¹.

⁵⁰⁵ *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

⁵⁰⁶ *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

⁵⁰⁷ Özüdoğru, s.15; s.21.

⁵⁰⁸ Kurt, s.233.

⁵⁰⁹ Çam, s.83-84.

⁵¹⁰ Yüksel, s.22.

⁵¹¹ Kalaba, s.18.

2.5.2. Irmak Hamamı

V. veya VII. asırlardan kalma eski bir hamamın üzerine Adana'nın imarını gerçekleştiren Ramazanoğulları zamanında XVI. asrın ilk dönemlerinde⁵¹² yaptırılmıştır⁵¹³. Hükümet Konağı yanında yer alan eser, Seyhan Nehrine yakınlığı nedeniyle "Yalı Hamamı" veya "Paşa Hamamı⁵¹⁴" olarak da adlandırılmıştır⁵¹⁵. Hamam su ihtiyacını nehirden karşıladığından Irmak Hamamı adıyla anılmıştır⁵¹⁶. Kaynaklarda Hamam-ı Atık olarak da geçen⁵¹⁷ ve kubbesi geniş olan yapı oldukça kullanışlıdır⁵¹⁸. Günümüzde faaliyetlerini devam ettiren hamam, eski dönemlerde su ihtiyacını 100 metre kadar doğusunda bulunan Seyhan Nehri üzerinden su dolaplarıyla sağlamaktaydı⁵¹⁹.

2.5.3. Mestanzade Hamamı

1682 tarihinde Bab-ı Tarsus Mahallesiinde Mestanzade Mahmut Ağa'nın inşa ettirdiği hamamdır⁵²⁰. Yapılış tarihi 1703 olan⁵²¹ eser, taştan inşa edilmiştir. Bugüne kadar çok fazla değişikliğe uğramadan geldiği söylenebilir. Hamamın bölümleri soğukluk, sıcaklık, ılıkılık ile su deposu ve külhandan ibarettir⁵²².

Meşrutiyet Dönemi'nde Mestanzade Hamamı'nın suyollarının tamiri konusu gündeme gelmişti. Evkaf-ı Hümayun Nezaretine yazılan bir yazıda: Hamamın suyollarının tamiri için yapılan incelemede 12.455 kuruş sarf edilmesi, evkaf muhasebecisi ve oluşturulacak bir komisyon marifetiyle Mestanzade Hamamı'nın tamiri istenmişti. Masrafların 1898 yılı evkaf bütçesinden karşılanması talep edilmişti⁵²³.

⁵¹²Çam, s.221.

⁵¹³Karsandık, s. 45.

⁵¹⁴Kalaba, s.18; Nusret Çam, s.222.

⁵¹⁵ Özüdoğru, s.152; Kurt, s.231..

⁵¹⁶ Kalaba, s.18.

⁵¹⁷ Kurt, s.231.

⁵¹⁸Kalaba, s.18.

⁵¹⁹Çam, s.222.

⁵²⁰Karsandık, s. 46.

⁵²¹Aktan, s.172.

⁵²² Ayrıca Çam, eserin yapılış tarihi olarak 1703 yılını işaret eder. Çam, s.222.

⁵²³ BEO, 1204/90286/1, 11 Cemaziye'l- Ahire [1]316 [16 Mayıs 1898]

2.5.4. Yeni Hamam

1738 yılında yapılan hamam, Sarıyakup Mahallesinde yer almaktadır⁵²⁴. Musa Balızade el-hac Mustafa Ağa vakfidir⁵²⁵. Günümüzde hizmet vermeyen eser özel mülkiyete dönüşmüştür⁵²⁶.

2.6. Bedesten, Çarşılar, Hanlar ve Pazarlar

Ramazanoğulları, Adana'nın merkezini, yaptırdıkları vakıflar aracılığıyla (çarşı, pazar ve hayrât) kontrol altına almayı başarmışlardır. Kırsalda ise akârlar, değirmenler ve zirai üretimi arttırmak için yaptırdıkları su kanalları onların uzun süreli yönetimine katkı sağlayan diğer etmenlerdir⁵²⁷.

Adana merkezde bulunan bedesten, 1531-1540 yılları arasında inşa edilmiştir. Kurulan Büyük Çarşı'nın Yağ Cami ve Ulu Cami arasındaki bölgede, Ramazanoğlu Çarşısı'nın kuzey kısmıdır⁵²⁸. XVI. asırda yapılan Adana'daki bedestende 360 adet dükkân yer almaktaydı⁵²⁹. Langois, yapının İzmir ve İstanbul'daki bedestenlere benzerliğine dikkat çekmiştir⁵³⁰. Biri doğu yönünde, iki tane de güney yönünde kapısı bulunan eser, günümüzde de çarşı olarak kullanılmaktadır⁵³¹. Büyük Çarşı içerisinde yer alan diğer dükkanlar, bedestene yakın şekilde yer almaktaydı⁵³². Bedesten, Kel Hasan Paşa'nın valiliği döneminde tamir görmüştür⁵³³.

Birinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında şehir merkezinde bir bedesten hizmet vermekteydi⁵³⁴. Damar Arıkoğlu'nun ifadelerine göre ise XX. yüzyılın başlarında Adana'da bulunan iki bedesten, üstü örtülü ve birbiri ardınca sıralanmışlardı. Bu yapılar, Kapalı çarşı ile aynı istikamette uzanıyorlardı. Adana merkezdeki büyük

⁵²⁴ Aktan, s.169.

⁵²⁵ Karsandık, s. 46.

⁵²⁶ Çam, s.231.

⁵²⁷ Alkan, s.55.

⁵²⁸ Çam, s.94-95.

⁵²⁹ Yılmaz Kurt, dükkan sayısını 51 olarak verir. Kurt, s.236 ; Aktan, s.168.

⁵³⁰ Langois, s.55.

⁵³¹ Çam, s.95.

⁵³² Karsandık, s. 41.

⁵³³ Adana İl Yıllığı 1967, s.4; Aktan, s.169.

⁵³⁴ AVS 1299, s.40.

manifatura mağazalarını, ipekli kumaş tacirlerini burada görmek mümkündür. Dükkanlar, zeminden bir metre daha yüksektedir ve birbirine benzemektedirler. Adana ticaretinde önemli yeri olan her iki bedestende de dört civarında Müslüman ve Suriyeli tüccar bulunmakta idi. Bedestendeki tüccar ve esnafın diğerleri Ermeni idi⁵³⁵.

Adana bedesteninin etrafında kamuya ait pamuk kapanı hanı, yine sabun ticareti için kullanılan başka bir han yer almaktaydı. Yine, hububat, pirinç, pekmez, un, kurutulmuş meyve ticareti yapılan dört han daha bulunmaktaydı. Bahsedilen yapıların tamamı Adana'nın imarına çalışmış olan Ramazanoğulları'nın kurduğu çarşıda yer almaktaydı. Ramazanoğlu Çarşısı: 186 tane bakkal, atar, farklı ürünler satan dükkanlar; 14 tane fırın, bir adet susam ma'sarası, buğday kapanı; pirinç ve pekmez kapanı; sabun kapanı; kuru incir ve üzüm kapanını barındırmaktaydı. Ayrıca 300 tane sergi yeri olan çarşı güvenlik nedeniyle surlarla korunmaktaydı. Çarşı ile şehrin irtibatını sağlayan sekiz kapı mevcuttu. Kapılardan dördü güney, biri batı, ikisi kuzey, biri doğu istikametindeydi⁵³⁶. 1836 yılında İbrahim Paşa'nın davetiyle maden araştırmaları yapmak üzere bölgeye gelen L. D. Loborde Russegger: Adana Çarşısı'nın halinin içler acısı olduğundan ve dikkate değer bir şey bulunmadığından bahsetmektedir. 1859'da Çukurova'da bulunan Dr. Korschy: Adana'nın Çarşısı tüccar sayısı bakımından, Tarsus'tan büyüktü ve burada özellikle silah satışı da yapılıyordu⁵³⁷.” demektedir. 1869 yılında onarımdan geçirilen Büyük Çarşı, bugün yine çarşı olarak hizmet vermektedir⁵³⁸. 1900'lü yılların başında çarşıda ticaretle uğraşan esnaf, altına bir minder koyarak oturur, şalvar ve dal fes giyerdi⁵³⁹. 1909 yılındaki Adana Olayları sırasında çarşı tam bir harabeye dönmüştü⁵⁴⁰.

⁵³⁵ Arıkoğlu, s.38.

⁵³⁶ Karsandık, s. 41; Kurt, s.236.

⁵³⁷ Yavuz, v.d., s.298-300.

⁵³⁸ Çam, s.99.

⁵³⁹ Arıkoğlu, s.38.

⁵⁴⁰ “Aşağı kilisenin yanındaki harikin itfâsı için de tertibât-ı lazımede bulunarak çarşı içine girildi. Arşının hâl-i perişânîsi yürekleri paralayacak bir halde ve hele sokaklarda cenazelerin fecâât-âlut manzarasıruh-ı insaniyetigiryân edecek derecede idi.” Uçar v.d., *İtidal*, S.36, 18 Nisan 1325 [1Mayıs 1909]

XIX yüzyılın başlarında Çarşı Hamamı'nın koltuğundaki dar sokakta kuyumcular, yer alırdı. Kapalı Çarşı, Yağ Cami'nin etrafında yer alan köşesine kadar uzanmaktaydı. Çarşı kaldırımsızdı. İnsanlar, etrafı pis sularla dolu yayalara özel yapılmış sekilerden geçmekteydiler. Yolun karşısına geçmek için çok dikkatli olmak gerekirdi⁵⁴¹. Yine Büyük Saat'ten Karasoku Mahallesine kadar uzanan Kapalı Çarşı, XIX. yüzyılda Ziya Paşa'nın gayretleri sonucu inşa edilmiştir. Kapalı Çarşı'nın oldukça dar olan yolu aynı dönemde genişletilmiştir. 1868 yılında Halil Paşa devrinde Köşkerler Çarşısı yaptırılmıştır⁵⁴².

Ramazanoğulları'nın yaptırdığı eserler arasında Tuzhanı da vardır⁵⁴³. Hali Bey tarafından 1497 yılında yaptırılmış olan selamlık dairesinin doğusunda mescit, kuzeyinde hamam bulunur. Kesme taştan yapılan mescitte Memluk mimarisinin özellikleri görülür⁵⁴⁴. Harem dairesinin kuzeyinde beylik sarayının bir bölümü olarak yapılan bu yerde Ramazanoğulları ailesinin erkekleri toplanır ve resmi işlemler burada görülürdü⁵⁴⁵. Daha sonra han olarak kullanılmış, günümüze ulaşmamıştır⁵⁴⁶. Yine Gön Hanı, Adana arastası yanında yer almakta olup Karasoku Mahallesinde 1530 tarihinde⁵⁴⁷ Piri Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Hayvan derilerinin satışının gerçekleştirildiği yer olması hasebiyle Gön Hanı olarak isimlendirilmiştir. Günümüzde Vakıflar Çarşısı olarak bilinen yapı⁵⁴⁸, Pamuk Hanı olarak da isimlendirilir⁵⁴⁹. Yapıdan günümüze ulaşan sadece güney kısmındaki taç kapıdır⁵⁵⁰. Bu kapıda geometrik süslemeler yer almaktadır⁵⁵¹.

⁵⁴¹ Arıkoğlu, s.38.

⁵⁴² Aktan, s.171.

⁵⁴³ *Yurt Ansiklopedisi*, c 1, s.59.

⁵⁴⁴ Bayhan, s.141.

⁵⁴⁵ Özüdoğru, s.144.

⁵⁴⁶ Kalaba, s.17.

⁵⁴⁷ Çam, eserin yapılış tarihi olarak 1531 yılını verir. bkz., Çam, s.89.

⁵⁴⁸ Özüdoğru, s.152; Kurt, s.234.

⁵⁴⁹ Alkan, s.283.

⁵⁵⁰ Çam, s.89.

⁵⁵¹ Yüksel, s.22.

XVIII. yüzyıl itibariyle Adana’da bulunan han sayısı 4’tür. sayının XIX. asır boyunca değiştiğini söylemek gerekir⁵⁵².1892 yılında Adana kazasında 27 han hizmet vermekteydi⁵⁵³. Şehrin oluşumunda özel bir yeri olan hanlar, Adana şehrinde çarşı, sokak ve caddelerin merkezi yerlerinde inşa edilmekte, bazı hanlar inşa edildikleri mahalleye kendi adlarını vermekteydi. Emirli Mahallesi ismini Emiroğlu Hanı’ndan alırken, Hankurba Mahallesi adını Suhte Mahmut Paşa Hanı’ndan almıştır⁵⁵⁴. Yine Balcıoğlu Hanı⁵⁵⁵, Mehmet Ağa Hanı, Acem Hanı, Tarsus Kapısı Hanı, Haydaroğlu Hanı⁵⁵⁶ Buklu Han, Ohanoğlu Hanı ve Tarsus Kapısı’nda Menzil Hanı⁵⁵⁷ şehirde İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde hizmet veren hanlardan bazılarıydı. Adana Olayları sırasında Balcıoğlu Hanı tamamen yanmıştı.⁵⁵⁸ İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde Buğday Pazarı civarında Atnaş Oteli hizmet vermekteydi⁵⁵⁹.

XVIII. yüzyılda şehrin gelişmesine paralel olarak Babı-ı Tarsus Mahallesinde, Küçük Çarşı denilen yeni bir çarşı kurulmuştu. Şehri ekonomik yaşamın merkezi konumuna getiren çarşılar ve pazarlardır. Adana’da haftanın salı günü pazar kurulur, buraya işçi ve köylü çok erken saatte çalışmak için gelirdi⁵⁶⁰. Buğday pazarı⁵⁶¹, Pamuk pazarı⁵⁶², Hasır Pazarı⁵⁶³ şehrin ekonomik hayatına canlılık katan yerler idi.

⁵⁵²Karsandık, s. 45.

⁵⁵³AVS 1309, s.81.

⁵⁵⁴Karsandık, s. 44.

⁵⁵⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

⁵⁵⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

⁵⁵⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325[8 Haziran 1909]

⁵⁵⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

⁵⁵⁹ Adana Olaylarını dolayısıyla şehre gelen Yusuf Kenan Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harb-i Örfi heyeti burada ikamet etmişti. Uçar v.d., *İtidal*, S.40, 3 Mayıs 1325[16 Mayıs 1909]

⁵⁶⁰Karsandık, s. 34.

⁵⁶¹Uçar v.d., *İtidal*, S.40, 3 Mayıs 1325 [16 Mayıs 1909]

⁵⁶²Uçar v.d., *İtidal*, S.38, 25 Nisan 1325 [8 Mayıs 1909]

⁵⁶³Uçar v.d., *İtidal*, S.54, 13 Haziran 1325[26 Haziran 1909]

2.7. Saat Kulesi

Saat kuleleri zamanının çeşitli fonksiyonlarını üstlenmektedirler. Bu kulelerin asıl amacı zamanı göstermek olmak birlikte, yangın felaketlerinde ve gözetleme işlerinde de kullanılmıştır. 1500'lerde Avrupa'da ortaya çıkan saat kuleleri, aynı yüzyıl sona ererken Osmanlı Devleti'nde de görülmeye başlanmış, 1700'lerde ise saat kulesi yapımında artışlar görülmüştür⁵⁶⁴. Osmanlı modern çağı öncesi, vaktin belirlenmesi için muvakkithaneler bulunmaktaydı. Adana'da ilk muvakkithane, Şeyh Mustafa Mahallesi Seyyid Mustafa tarafından kendi dükkanının yanına inşa ettirilmiştir. Bu muvakkithanenin 1755 yılında tamir edildiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde cami avlularında bulunan muvakkithanelerin görevini kentin meydanına dikilen saat kuleleri almaya başlamıştır⁵⁶⁵. 1870'lerde Adana'da Çarşı Caddesi üzerinde yer alan Cami-i Atik'in avlu kapısı üzerine bir saat kulesi yapımı gündeme gelmişti. Kurulan saat kulesine halkın katılımı da söz konusu olmuş. Şehrin ileri gelenleri saat kulesinin yapımı için 19.930 kuruş vermişlerdi⁵⁶⁶. Bahsi geçen gelişmelere uygun olarak Adana valisi Abidin Paşa marifetiyle 1882 senesinde Ulu Cami Mahallesi bir saat kulesi inşa ettirilmiştir⁵⁶⁷, kulenin masrafları belediye tarafından karşılanmıştır⁵⁶⁸.

Ulu Cami Mahallesi bulunan kulenin kitabesi yoktur. Ziya Paşa, kulenin inşa sürecini başlatmış, Adana valisi Abidin Paşa tamamlamış ve Belediye reisi Hacı Yunus Ağa'nın önemli gayretleri görülmüştür⁵⁶⁹. Abdülaziz'in saltanatı döneminde Adana'ya sürgün edilen Hacı Bekir Sırrı adlı bir gök bilgini 1871 yılında affedilmiş, bu sebepten Saat kulesinin yanına bir muvakkithane inşa ettirmişti. Abdülhamit, onun gayretlerinden memnun kalmış ve 10 altın lira maaş tahsis etmişti⁵⁷⁰. Hacı Bekir Sırrı'nın ikna çalışmaları sonuç vermiş ve inşası gerçekleştirilen yapının yönetimi kendisine bırakılmıştır⁵⁷¹. Fransız işgali sırasında Ermeni tahribatına

⁵⁶⁴ Özmen, v.d., s.159.

⁵⁶⁵ Alkan, s.257.

⁵⁶⁶ Karsandık, s. 77.

⁵⁶⁷ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.79.

⁵⁶⁸ Kalaba, s.20.

⁵⁶⁹ Varlık, v.d., s.55; Özmen, v.d., s.159.

⁵⁷⁰ Hüseyin Kalaba, s.19.

⁵⁷¹ Varlık, v.d., s.55; Yüksel Özmen, Özmen, v.d., s.162.

uğrayan kule 1925 yılında Almanya'dan bir makine getirilerek tamir edilmiştir⁵⁷². 35 metre yüksekliğinde olan kulenin derinliğinin de bir o kadar olduğu ifade edilmektedir. Tabanı 64 metre kare olan kulenin⁵⁷³, hem temele inen hem de kuleye çıkan merdiveni bulunmaktadır. Saat, buçuk ve tam olduğu zamanlarda çalmakta ve memurlar mesailerini bu saate göre bitirmekteydiler⁵⁷⁴. Saatin bulunduğu yer Saathane Meydanı olarak adlandırılmaktaydı⁵⁷⁵. Taş işçiliği sade olan yapı, Ulu Cami Mahallesinde Ali Münif Yegana Caddesinde yer almaktadır⁵⁷⁶.

2.8. Köprüler

2.8.1. Taşköprü

Adana, Bizans imparatorlarından Justiniaus döneminde mimari açıdan önemli gelişmelere sahne olmuştur. Justiniaus, kamu binaları yaptırmış, ulaşımı kolaylaştırmak için Seyhan Nehri üzerine günümüze kadar gelen yirmi bir gözlü Taşköprü'yü inşa ettirmiştir⁵⁷⁷. Yuvarlak kemerlere sahip olan köprünün orta kısmındaki dar bölümün altındaki göz, yapının en büyük gözüdür. Orta kısmın dar olmasının nedeni taşkınlarla köprünün genelini yıkılmasını önlemektir⁵⁷⁸. Günümüzde iki gözü kapalı olan⁵⁷⁹ köprünün, gözlerinden ortada olanları diğerlerine göre daha yüksek ve geniştir. Eser tamamen kesme taşlardan yapılmıştır⁵⁸⁰. Bu inşaat sırasında nehrin yatağı kanallar açılarak değiştirilmiş, çağının tekniğinin çok ilerisinde bir çalışmayla inşa edilen Taşköprü'nün yapımı bitince Seyhan Nehri tekrar yatağına akıtılmıştır⁵⁸¹. Köprünün "Auxentios" isimli bir mimar marifetiyle

⁵⁷²Kalaba, s.20.

⁵⁷³Aktan, s.171.

⁵⁷⁴ Hakkı Acun, "Anadolu Saat Kuleleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.384.

⁵⁷⁵ Karabet, s.10.

⁵⁷⁶ Özmen, v.d., s.159.

⁵⁷⁷ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.58; Arıkoğlu, Eseri, Adriyana'nın (117-137) yaptırdığı yolundaki iddiaların Adana ve Adarya arasındaki isim yakınlığından öteye gitmeyen bir iddia olduğunu belirtir. Köprüyü Justiniaus'un yaptırdığına dair bir belgenin mevcut olmadığı görüşündedir. Arıkoğlu, s.8.

⁵⁷⁸ Kalaba, s.14.

⁵⁷⁹ Arıkoğlu, s.8.

⁵⁸⁰Çam, s.242.

⁵⁸¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.58.

yapıldığı Taşköprü'nün kitabesinde yer almaktadır⁵⁸². Eserin inşasının bitiş tarihi M.S. 384'tür⁵⁸³. Köprünün uzunluğu 310⁵⁸⁴, yüksekliği 13 metredir⁵⁸⁵. Şerafettin Mağmumi, “ üzerinde yirmi gözlü ve iki yüz arşın boyunda Romalılar zamanından kalma bir köprü mevcut...” demektedir⁵⁸⁶.

Abbasi-Bizans çatışmaları şehrin büyük oranda tahrip olmasına neden olmuştur. Bu tahribattan köprü de önemli ölçüde zarar görmüş ve Abbasiler tarafından tekrar onarılmıştır⁵⁸⁷. Abbasi halifelerinden Memun, köprünün giriş ve çıkışlarına kapı ve mazgal inşa ettirerek geçişlerden ücret alınmasını emretmiştir⁵⁸⁸. Harun Reşit Dönemi'nde ise köprü ile kalenin birleştirilmesi sağlanmıştı⁵⁸⁹. Onarım sadece Abbasilerle sınırlı kalmamış, Osmanlılar da köprüye bazı eklemeler yapmış ve tamirat işlerine girişmişlerdir. Taşköprü, III Ahmet (1713)⁵⁹⁰, İbrahim Paşa ve Abdülmecid devirlerinde (1847) onarımlar görmüştür⁵⁹¹. Yine İbrahim Paşa zamanında köprünün kuzeyine mermerden ay ve yıldız yaptırılmıştır. 1875-1876 yıllarında Adana'da bulunan Davis, köprü ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Köprünün her iki tarafından girişinde birer kapı bulunmaktadır. Köprünün tam ortasında, 1873 senesinde sıcaıklardan bunalan Vali Mahmut Paşa hem dinlenmek hem de gelenleri seyretmek üzere, bir oda inşa ettirdiği bilinmektedir. Davis'in gravüründe de yer alan kapılar ve oda günümüzde mevcut değildir⁵⁹². 1876 yılına ait Adana Vilayet Salnamesi'nde köprü hakkında: “... yanyana üç araba gider derecede

⁵⁸²Kalaba, s.13; Kurt, s.226.

⁵⁸³ Nusret Çam, köprünün yapılış tarihi ile ilgili olarak; kim tarafından yapıldığının bilinmediğini, Roma İmparatoru Hadrianus (M.S. 117-138) ya da Bizans İmparatoru Justinianus (527-565) devrinde, belki de bu İmparatorların hükmettikleri dönemler arasında bir devirde inşa edildiği görüşünü dile getirmekte, 380'li yılları yapım için en uygun tarih olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Taşköprü'nün, Justinianus zamanında önemli bir tamirattan geçirildiği görüşündedir. Çam, s.241; Yurtsever, s.15.

⁵⁸⁴Arıkoğlu, s.8; Kalaba, s.13.

⁵⁸⁵Halaçoğlu, s.17.

⁵⁸⁶Mağmumi, s.187.

⁵⁸⁷Alkan, s.262.

⁵⁸⁸Adana İli Ekonomik Etüdü, s.77.

⁵⁸⁹Özmen, v.d., s.158.

⁵⁹⁰Kalaba, s.14.

⁵⁹¹Yüksel, s.18.

⁵⁹²Aktan, s.122; Kalaba, s.14.

arşun tulunda 22 adet kemer üzerinde mebni cesyem ve metin ve muntazam bir köprü vardır” denilmektedir⁵⁹³. Ziya Paşa'nın valiliği sırasında (1878-1879) da onarım gören köprünün etrafına taştan korkuluklar yapılmış⁵⁹⁴, Bahri Paşa'nın valiliği zamanında üstü parke taş ile döşenmiş ve 1900 yılında Taşköprü'nün kale kapısı tarafında tamirat yapılmıştır⁵⁹⁵. 1949 yılında çok önemli bir tamirat görmüş olan köprü için 1.000.000 lira civarında masraf yapılmıştır⁵⁹⁶.

2.8.2. Kuruköprü

Seyhan Irmağı senenin kış ve ilkbahar aylarında taşkınlar oluşturur, şehrin kuzey ve batı yönleri taşkınlardan büyük oranda zarar görürdü. Sel sularından korunmak için Eski İstasyon tarafına, Bahri Paşa Meydanı yanına⁵⁹⁷ ve Tarsus istikametinde yol alan kervanların sel sularından etkilenmemesi için bir köprü inşa edilmişti. Yaz mevsiminin gelmesiyle sular azalır, Seyhan kendi mecrasında akmaya başlardı. Köprünün altından akan su da kurumuş olurdu. Buradaki köprünün Kuruköprü olarak anılması bundandır⁵⁹⁸.

2.9. Çeşmeler

1706-1707 yıllarında Adana'ya gelen seyyah Paul Lucas, şehirde çok sayıda çeşmenin varlığından bahseder: “Adana kadar güzel ve çok çeşmesi bulunan bir şehir yoktur diyebilirim⁵⁹⁹.” ifadesi ona aittir.

II. Abdülhamit'in tahta çıkışını tebrik etmek ve tahta çıkışının nişanesi olmak üzere Adana halkı adına belediye reisi tarafından “nişâne-i şükrân nişan te'sîsi” kararlaştırılarak üç cephesi üst kısmı padişah tuğrası ve Osmanlı arması ile mimarinin mükemmel örneklerinden olan Bahri Paşa çeşmesi 9 metre yüksekliğe sahipti⁶⁰⁰. Bahri Paşa Çeşmesi, II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılı

⁵⁹³ AVS 1293, s.52.

⁵⁹⁴ Aktan, s.122; Kalaba, s.14.

⁵⁹⁵ Çam, s.242; Özmen, v.d., s.158; Yurtsever, s.36.

⁵⁹⁶ Kalaba, s.14.

⁵⁹⁷ Ener, s.198.

⁵⁹⁸ Yurtsever, s.40.

⁵⁹⁹ Yavuz, v.d.s.295.

⁶⁰⁰ ...padişah-ı fâruk-haslet efendimiz hazretlerinin şeref-tekkârüb eden yirmi beşinci sene-i devriye-i cülûs-ı hümâyûnlarını tes'iden ve takdîsen Adana ahâli-i sâdıkası kulları namına belediye reisi

münasebetiyle, 19 Ağustos 1901 senesinde valinin padişaha bağlılığını göstermek için yaptırdığı çeşmedir⁶⁰¹. Ancak yapı, her ne kadar Bahri Paşa'nın valiliği sırasında yapılmışsa da halk adına belediye meclisi marifetiyle yaptırılmış olup, iki katlı olarak barok tarzında inşa edilmiştir⁶⁰². Büyük bir kalabalık eşliğinde yapılan açılış, İstanbul'dan gelen Servet-i Fünun dergisi muhabirince fotoğraflar çekilerek kayıt altına alınmıştır⁶⁰³. Kuruköprü Meydanında 19 Ağustos 1901'de⁶⁰⁴ Adana Valisi Bahri Paşa'nın inşa ettirdiği Bahri Paşa Çeşmesi, kentin fiziki yapısında önemli bir figürdür.⁶⁰⁵ 1956 yılında şehirde yapılan düzenlemeler sırasında ortadan kaldırılmış, 1992 yılında aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir⁶⁰⁶.

2.10. Su Dolapları

Adana'nın su ihtiyacının karşılanması için su dolapları yaptırılmıştı. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği dolaplar, dönerken suyu yükseğe çıkarmakta, arkasından su, oluşturulan kanala akıtılmakta ve kanallar vasıtasıyla şehrin su ihtiyacı giderilmeye çalışılmaktaydı⁶⁰⁷. Meşrutiyet Dönemi'nde de varlığını sürdüren su dolapları, halk tarafından "mavra" olarak isimlendirilmişti⁶⁰⁸. Seyhan Irmağının varlığı Adana'nın su ihtiyacının büyük oranda karşılanmasını sağlamıştır. Şehir, XIX. yüzyıl sonlarına kadar içme suyu sıkıntısı çekmemiştir. Hem nehir sularından hem de ırmağın beslediği yer altı sularından su ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Şehrin su ihtiyacının temininde vakıflar önemli roller üstlenmişlerdir. Vakıflar eliyle kentin su ihtiyacını karşılayan dört su dolabı, dört çeşme, 10'u genel, 214'ü özel 224 su kuyusu, sekiz sebil ve sekiz su küpü mevcuttu. Dolaplar, suyu Taşköprü'nün sağ tarafındaki

tarafından bir nişâne-i şükrân nişan te'sisi kararlaştırılarak işbu te'sisi teşekkürîyenin üç cephe etrâf ve bâlâsı tuğra-yı garra-yı hazret-i hilafet-penâhi ve arma-yı Osmânî ile muvaşşah ve san'at-ı nefîse-i mi'mariyenin enmûzeci olmak üzere... ..dokuz metre irtifâ'ında bir çeşme-i dilnişîn suretinde...
Y_PRK_UM 47/60-1, 21 Temmuz [1] 316 [3 Ağustos 1903]

⁶⁰¹Yüksel, s.80.

⁶⁰²Çam, s.238.

⁶⁰³Yurtsever, s.60.

⁶⁰⁴Özmen, v.d., s.163.

⁶⁰⁵Alkan, s.290.

⁶⁰⁶Yüksel, 1952 yılında yıkıldığını belirtmektedir. Yüksel, s.81; Çam, s.238.

⁶⁰⁷Yurtsever, s.45.

⁶⁰⁸Ayhan, s.83.

gözlerinden alarak su kemerleri vasıtasıyla hamamlara, camilere, çeşmelere ve bazı evlere ulaştırmaktaydılar⁶⁰⁹.

2.11. Değirmenler

Değirmenler su ile çalıştığından Seyhan Irmağı üzerinde tahta ayaklar üzerinde, kulübeyi andırır birçok değirmen görmek mümkündür. Çünkü bu sayede değirmenler için hayati önemde olan su, rahatlıkla karşılanmış oluyordu. Seyhan Nehri kenarına arabalarla ulaştırılan buğday, daha sonra Seyhan Irmağı üzerinde değirmene bağlantıyı sağlayan tahta köprüden geçirilerek öğütülürdü. Adana'nın Seyhan kıyısı boyunca su ile faaliyet gösteren değirmenleri meşhur idi. Fırka-i İslahiye'nin bölgeye geldiği yıllarda 70 civarında değirmenden bahsetmek mümkündür⁶¹⁰. Seyhan Nehrinin akıntılı kısımlarında sıra sıra dizilmiş değirmenler görülmekteydi⁶¹¹.

Dereler ve üzerine kurulan değirmenlerin bendleri, derelerinin taşma sebeplerinden biri idi. Hamidiye'de Tatarlı deresi üzerine kurulan Bakırlı seddi, Bekirli, Kârhâne Köprüsü, Mercin değirmenlerinin bendleri, derelerin şişmesine neden olmakta buralarda büyük göletler ve bataklıklar meydana gelmekteydi. Adana basınında değirmenlerin istimlak edilmesi ve bendlerin yıkılması gerektiği dile getirilmiş, derenin kendi yatağından akıtılmasının ovanın bataklıklardan kurtarılmasında etkili olacağı yazılmıştı⁶¹².

2.12. İmaretler

Adana'nın merkezinde bir, Kızıldağ yaylasında bir olmak üzere iki imaretin varlığından söz edilebilir. Yukarıda bahsedilen iki imaret de Ramazanoğlu Piri Bey marifetiyle inşa edilmiştir. Adana merkezdeki eser "Ramazanoğlu İmaret" olarak ün salmıştır. İnşası 1525-1530 yılları arasında gerçekleştirilen yapı, önceleri Halil Bey Medresesi yakınında, medresenin talebelerine ve medresede misafir olarak bulunanlara hizmet amaçlı açılmış, iki odalı küçük bir yapı olarak faaliyet vermişti. Piri Bey, daha sonra İmar-ı Cedîd adı verilen yeni bir imarethane yaptırmıştı. Bu imarete günde 15-20 şahıs çalışmakta ve 150-200 kişiye iki öğün yemek

⁶⁰⁹Alkan, s.254.

⁶¹⁰Yurtsever, s.47.

⁶¹¹Mağmumi, s.187.

⁶¹²Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325[27 Mart 1909]

pişirmekteydiler. Ayrıca imaret, 40 kadar şahsın da barınma ihtiyacına cevap verebilecek kapasitede bulunuyordu. XIX. yüzyılın sonuna kadar aynı minval üzere çalışmalarını devam ettiren imaret, Bahri Paşa'nın valilik yaptığı (1898-1907) dönemde önce hastaneye dönüştürülmüş, daha sonra tekrar bir değişikliğe gidilerek Sanat Mektebi olarak faaliyet göstermesi sağlanmış, Meşrutiyet sonrası dönemde bir ara matbaa olarak, daha sonrada ilkokul olarak hizmet vermiştir⁶¹³.

2.13. Kahvehaneler

Kahvehanelere ilk kez Arabistan yarımadasında, İslam'ın kutsal şehri Mekke'de cami yanında rastlanmaktadır. 1511 yılında Memluk idarecisinin kahve tüketimine yasak koyması, halkı kahve içmek için belirli bir mekana toplanmaya itmiş ve bir geleneğe dönüşmesine yardım etmiştir. Kahve, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul'a gelerek yaygınlaşmaya başlamıştır. Camilerin hemen yanı başında kurulan kahvehaneler, cami cemaatinin ibadetini yerine getirdikten sonra kahve içerek sohbet ettiği mekânlardı. Zamanla namaz saatlerinden önce de buralarda kahve içme alışkanlığı oluşmaya başlamıştır. Kahvehanelere duyulan ilgi, onun şehrin sokaklarına kadar yayılmasına zemin hazırlamıştır⁶¹⁴. Bir kültür mekânı olan kahvehanelerde, okuma, hikaye dinleme vb. faaliyetlerde görülmekteydi⁶¹⁵. Ancak son dönem Osmanlı kahvehaneleri bu özelliğinden bir hayli uzaklaşmıştı. Adana'da 1900'lü yıllarda kahvehanelerde siviller, zabıtlar kendi aralarında sohbet etmekte; buralarda tavla ve kağıt oyunları oynanmaktaydı⁶¹⁶.

Osmanlı mahallelerindeki kahvehaneler, burada yaşayanlara sundukları olanaklar ve ortaya çıkardıkları olumsuzluklarla mahallenin bir yönünü yansıtmaktadırlar⁶¹⁷. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da halk, neredeyse her akşam Seyhan Nehri kenarında bulunan kahvehanelere koşar, güneşin battığı vakte kadar orada oturur, sarı rengiyle ve içinde oluşan adacıklarıyla Seyhan Nehri'ni ve burada

⁶¹³Alkan, s.241.

⁶¹⁴ Uğur Çağlak, "Kentte Eğlence ve Muhabbet Mekanları", *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece yay., s.469.

⁶¹⁵Alver, s.144.

⁶¹⁶Arıkoğlu, s.55.

⁶¹⁷Alver, s.144.

bulunan değirmenlerin çarklarının dönüşünü izlerlerdi⁶¹⁸. 1892’de Adana kazasında bulunan kahvehane sayısı 32 idi⁶¹⁹. 1908 yılında kurulan ve Seyhan Nehri kenarında bulunan İtidal matbaasındasının bir bölümü vilayet ve İstanbul gazetelerinin okunmasını sağlamak üzere kiraathaneye dönüştürülmüştü⁶²⁰. Adana’da kahvecilik yapan şahıslardan bazıları Adana olaylarına da iştirak etmişlerdi. Bunlardan Kahveci Mersub, 10 yıl kürek cezasına çarptırılmıştı⁶²¹. Yine kahvehanelerde oynana kağıt oyunları sırasında kavgalar çıkmakta, yaralama olayları gerçekleşmekteydi⁶²². 1909 yılında meydana gelen Adana Olayları sonrasında kahvehanelerin kapanış saatleri ile ilgili düzenlemeler yapılmış, alaturka saat ile saat üçte kapanması zorunluluğu getirilmişti⁶²³. Yine aynı dönemde Adana Kuva-yı Mürtettebe Kumandanı Miralay Mehmet Ali Bey bir beyanname yayınlamış; kahvehanelerde kumar oynanmasına müsaade eden kahveci, hancı ve kumarbazlarla ilgili gerekli yasal işlemlerin yapılacağını belirtmiştir. Kahvehane ve gazinoların içerisinin, buralarda bulunan cezve, fincan, su bardağı, masalar vesairenin temizliğine özen gösterilmesi istenmişti⁶²⁴. 1910 tarihinde bir kaç yüz müşterinin ihtiyacına cevap verebilecek kahvehaneler mevcuttu ve bunlar şehirde var olan işsizliğe bağlı olarak doluydu⁶²⁵.

Bazı kahvehaneler ise borsa işlemlerinin gerçekleştirildiği yerler olarak ün salmışlardı. Pamuk Pazarı Kahvehanesi, Ticaret Borsası kurulmadan önce borsa işlevi görmekteydi. Hatta Adana Ticaret Borsası kurulduktan sonra dahi durumdan hoşnut olmayan bir gurup, 1914 yılında harekete geçmiş borsa binasının basık ve havasız olduğunu idda ederek, tekrar bu kahvehanenin borsa olarak faaliyete

⁶¹⁸Mağmumi, s.187.

⁶¹⁹AVS 1309, s.81.

⁶²⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

⁶²¹Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

⁶²² Naifa Mahallesinde bulunan Hacı Fakı’nın Kahvehanesi’nde iskambil oynanırken çıkan kavgada bir kişi ağır surette yaralanmıştı. Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

⁶²³Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

⁶²⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.65, 29 Haziran 1325 [12 Temmuz 1909]

⁶²⁵ Ahmet Şerif, s.112.

geçirilmesini talep etmişlerdi. Valilik, bu şahısların niyetlerini anlayarak tüccarların tekrar borsa binasına yönelmesini sağlamıştı⁶²⁶.

2.14. Meyhaneler

Meyhanelerin bulunduğu yerler ticari faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı alanlardı. Özellikle liman bölgelerinde gemiciler, tüccarlar adı geçen yerlerin müdavimi idi. İçki ihtiyacının giderilmesi yanında yemek yenilen alanlar olarak da kullanılan yerlerdi⁶²⁷. 1892'de Adana kazasında bulunan meyhane sayısı 54'tür⁶²⁸. 1909 Adana Olayları sonrasında sokağa çıkma ile ilgili bir düzenlemeler kapsamında meyhaneler, rakı satan mahaller akşam vaktinde yani saat on iki de (alaturka saat) kesin olarak kapanacaktır⁶²⁹.

2.15. Umumhaneler

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da bulunan umumhanelerin yeri ve halk sağlığını tehdit etmesi konusu gündemi işgal etmişti. 1908 yılının sonlarında frengi hastalığının yayılmasında umumhanelerin rolü üzerinde Adana basınında bir yazı çıkmıştı. Karalar Mahaltesinde bulunmakta olan umumhaneler, mahalle halkının şikayetleri üzerine kaldırılmış, buralarda çalışan kadınlara belirli bir yer gösterilmediğinden Adana mahallelerine dağılmışlar, bir kısmı ise Mersin'e gitmişti. İtidal gazetesinde: Şehir dışından gelen insanların fazlalığı dolayısıyla umumhanelerin bulunmasının doğal olduğu görüşü dile getirilmiş, en azından bunların çalıştıkları yerlerin temizliği, frengi hastalığının şehre yayılmasının önlenmesi için belediye, polis idaresi ve heyet-i sıhhiyenin sürekli denetimi altında ve şehir civarında faaliyetlerini devam ettirmeleri istenmiştir⁶³⁰.

Karalar Mahaltesinde bulunan umumhaneler 1909 yılı başlarında Vilayet İdare Meclisi kararıyla kaldırılmış, 1909 Şubat'ında tekrar Karalar Mahaltesine getirilmiş, mahalleli durumdan memnun olmayarak bunların tekrar ikamesini istemediklerinden dertlerini anlatmak için gelmişler ve güvenlik kuvvetlerinin sert

⁶²⁶ Süleyman Sergici, *Adana Borsasının Kitabı 1952-1953*, Adana, Adana Ticaret Borsası Yayınları, t.y., s.15-16.

⁶²⁷ Ulutaş, s.246.

⁶²⁸ *AVS 1309*, s.81.

⁶²⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

⁶³⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

müdahalesi ile karşılaşmışlardı. Karalar Mahallesi sakinleri cinayetlerin eksik olmadığı ve her türlü rezilliğin yaşandığı umumhanelerin kaldırılması için çok çalıştıklarını, kadınların tekrar mahalleye getirilmesini kabullenemediklerini belirtmişlerdi. Hükümetin, dertlerini anlatmaya gelen mahalleliye müdahale etmesine ve içlerinden beş on kadarının tutuklanmasına oldukça içerlemişlerdi. Mahalleden çıkarılarak perişan bir şekilde Adana sokaklarında dolaştırılan kadınlar tekrar mahalleye dönmüşlerdi. İtidal gazetesi, “dün bu karıları oradan kaldıran hükümetin, bugün bir kuvve-i müsellaha îanesiyle tekrar eski yerlerine koyması şayan-ı hayrettir” ifadelerini kullanmış, yöneticileri mantıksızlıkla suçlamıştı⁶³¹.

⁶³¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İDARİ YAPI VE ŞEHİR YÖNETİMİ

3.1. İdari Yapı

3.1.1. Birinci Meşrutiyet'ten Önce Adana Eyaletinin İdari Taksimatı

1517 yılında yapılan Mısır seferi, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağlamış, Adana, Üzeyr, Tarsus, Sis olmak üzere dört sancak oluşturularak Çukurabad adıyla Arap eyaleti sınırlarına dâhil edilmiştir. 1519 yılında yapılan tahrirde ait defterdeki eksiklikler dolayısıyla Çukurabad'ın nahiyelerini tespit etmek imkânsız gibidir. 1521 yılına ait tahrirde ise Berendi ve Kınık nahiyelerinin ismine rastlanmaktadır⁶³². Osmanlı hakimiyeti altına girdikten sonra sancağın idari sınırları, batı kesiminde günümüzdeki Tarsus-Adana hududu, kuzey tarafında ise Karaisalı ve Pozantı ilçelerini kapsamakta ve Kozan ve Kadirli'nin batı kesiminden Hamus Çayını takip ederek Akdeniz'e kadar ulaşmaktaydı⁶³³. Kanuni Dönemi'nde de Adana'nın Halep'e bağlı bir sancak olduğu belirtilmektedir⁶³⁴. 1536 tarihli tapu tahrirlerine göre, Adana sancağına bağlı nahiyeler ise: Adana, Yüreğir, Sarıçam, Dünderlu, Bulgarlı, Hacılı, Ayas, Karaisalı ve Kınık olarak belirtilmektedir⁶³⁵. 1568-1574 yılları arasında da Adana'nın sancak statüsü devam etmektedir⁶³⁶.

XVI. asırda Osmanlı hakimiyetini kabul eden Adana'nın merkezi, kayıtlarda "nahiye, belde, kasaba" gibi ifadelerle geçmekte idi⁶³⁷. Bu yüzyılda Adana sancağı: Şehir merkezi olan Adana ve Kınık kazalarını⁶³⁸; Nahiye-i Adana, Nahiye-i Yüreğir, Nahiye-i Ayas, Nahiye-i ma'a Berendi, Nahiye-i Kınık, Nahiye-i Sarıçam, Nahiye-i Dünderlu, Nahiye-i ma'a Bulgarlı, Nahiye-i Karaisalı ve Nahiye-i ma'a Hacılı nahiyelerini içermekteydi⁶³⁹. Adana'nın güney kısmında Seyhan ve Ceyhan ırmakları

⁶³²Aktaş, s.8.

⁶³³Alkan, s.209.

⁶³⁴Hilmi Bayraktar, *XIX: Yüzyılda Halep'in İktisadi Vaziyeti*, Elazığ, 2004,s.12.

⁶³⁵Halaçoğlu, s.12.

⁶³⁶Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara,2000, s.90

⁶³⁷Karsandık, s.64.

⁶³⁸Alkan, s.29.

⁶³⁹Baykara, s.186.

arasında kalan bölge Yüreğir Nahiyesi, günümüzde Yumurtalık olarak adlandırılan ilçenin olduğu yer Ayas Nahiyesi, Ceyhan İlçesi'nin güney kısmında üç tarafı dağlarla çevrili olan yer Berendi Nahiyesi, Adana'nın güneydoğusunda günümüzde Osmaniye ili ile Ceyhan ilçesi arasında kalan bölge Kınık nahiyesi olarak adlandırılmaktaydı. Adana'nın kuzeydoğu kesiminde, Kozan istikametine giden yol güzergahında Sarıçam nahiyesi, onun kuzey tarafında Seyhan Irmağının doğusunda Dünderlu nahiyesi, Dünderlu'nun kuzeyinde Bulgarlu nahiyesi; yine Dünderlu'nun batı tarafında, Adana'nın kuzey ve kuzeybatısında Aladağ ve Kızıldağ'ın güneyinde Karaisalı bulunmaktaydı. Günümüzde Adana'nın ilçelerinden bir olan Karataş, Ayas'a bağlı köy idi⁶⁴⁰.

Osmanlı hakimiyetine girişinden itibaren devam eden süreçte -1550 ve 1584 yıllarına ait belgelerden de anlaşılacağı üzere- Adana, Halep eyaletinin bir sancağı olarak görülmektedir⁶⁴¹. Şehrin, 1572 tarihinde dokuz nahiyesi bulunmakta ise de yalnızca Adana, Ayas, ve Kınık gibi nahiyelerinde yerleşim mevcuttur. Bunun yanında diğer nahiyeler idari birim olarak vardır ve Adana sancağında köy sayısı oldukça azdır⁶⁴². Yine Ayn-i Ali tarafından 1607'de tamamlanan kanunname mecmuasında da Adana, Halep'e bağlı bir sancak olarak gösterilmiştir. Kent, 1608'de Halep'ten ayrılmış, sancaktan eyalete statüsüne yükseltilmiştir⁶⁴³. Beylik sonrasında da Ramazanoğulları sülalesinin beylerbeyliği ve sancakbeyliği gibi bir çok kademedeki hizmet ettikleri bilinmektedir. Bey vasfını kaybetmiş olsalar da Ramazanoğlu ailesi soyundan gelen birçok kişi şehrin imarı konusunda çaba göstermekte tereddüt göstermemiştir⁶⁴⁴.

İdari yapıda Adana, 1608'den 1833'e kadar ya mütesellimler ya da valilerin yönetimi altında mevcudiyetini devam ettirmiştir. Mütesellimlik, 1500'lerin ikinci yarısında görülmeye başlanan bir yönetim şeklidir. Bu yönetim şekli şu şekilde ortaya çıkmıştır: Osmanlı Devleti'nde ilk başlarda valiler görev yerlerine varana

⁶⁴⁰ Alkan, s.29.

⁶⁴¹ Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yayınları, No:13 Tarih Şubesi Yayınları No:11, 2006, s.40.

⁶⁴² Yılmaz Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Bellekten*, C. LIV, S.209 (Nisan 1990), Ankara TTK Yayınevi, s. 209.

⁶⁴³ Çakar, s.59-60.

⁶⁴⁴ Çam, s.XXV.

kadar kendi adamlarından birini vali oldukları eyalete göndermiş, bu şahıslar oranın idari ve mali yönetimiyle ilgilenmiş, mütesellim adıyla anılmışlardır. 1627'den sonra Osmanlı üst yönetiminde çalışması gerekenlerin sayısının artmasına paralel olarak, çok sayıda bey ve paşaya sancaklardan elde edilen gelirler arpalık olarak verilmeye başlanmış; bahsedilen bey ve paşalar görev yerlerine gitmek yerine, sancakların yönetimini başkalarına havale etmişlerdi. Eğer sancak kendisine ek olarak verilmişse buralara mütesellimler yollayarak idari yönetimi devam ettirmeye çalışmışlardır. Mütesellimler sadece idari işlerle değil mali konularla da ilgilenmişler, hizmetlerine karşılık olarak da elde edilen gelirlerden belirli bir miktar kar almışlardır⁶⁴⁵.

XVII. asırda Adana ile ilgili çok fazla bir bilgi mevcut değildir. Baykara, Adana'nın idari yapısı hakkında bilgi verirken, XVII. asırda Adana'yı eyalet olan idari birimler arasında göstermektedir⁶⁴⁶. Koçi Bey tarafından Sultan İbrahim'e sunulan meşhur risalede (1618-1648), Adana, Halep'e bağlı bir sancak olarak ifade edilmektedir⁶⁴⁷. 1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'nde Adana, Osmanlı idari yapısı içerisinde Halep eyaletine bağlı yurtluk-ocaklık sancak durumundadır. "Burada bir problem ortaya çıkmaktadır. 1657 yılına ait bir mühimme kaydında Adana beylerbeyliğinden bahsedilirken, 1689-1690 yılına ait Türkmenlerle ilgili bir defterde Adana eyaletinden bahsedilmektedir. Bu durum ya kısa bir süre Adana'nın sancak yapıldığını, ya da söz konusu kanunnamedeki sancak listesinin 1608'den önceki bir durumu yansıttığı düşünülebilir⁶⁴⁸." Adana sancağı, XVI. yüzyılda oluşturulan idari düzeni ile hemen hemen hiç değişmeden Tanzimat Dönemi'ne kadar varlığını devam ettirmiştir⁶⁴⁹. 1689 ve 1700 tarihli tevcih defterlerinde Tarsus, İç-il, Sis ve Alaiye, Adana eyaletinin sınırları içerisinde gösterilmiştir. Halbuki 1708'de daha farklı bir idari yapılanma görülür. Genellikle sancak statüsüne indirildiğinde Halep'e bağlanan eyalet, 1708 yılında Konya'ya bağlanmıştır. 1717-1730 tarihleri arasında Adana, eyalet olarak görülürken idari sınırları Adana: Tarsus, İçel ve Sis sancaklarını içermekteydi. 1777-1787 yılları arasında da idari düzen

⁶⁴⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1997, s.23.

⁶⁴⁶ Baykara, s.90.

⁶⁴⁷ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren, Zuhuri Danışman, Ankara, 1985, s.16.

⁶⁴⁸ Çakar, s.29-60-62.

⁶⁴⁹ Alkan, s.30.

değişmez. 1783-1785 yılları arasında Adana sancağının idari yapısı dahilinde bulunan yerler: Nefs-i Şehri Adana, Kaza-yı Yüreğir, Kaza-yı Karakışla, Kaza-yı Karaisalı, Kaza-yı Sarıçam, Nahiye-i Dünderlu, Nahiye-i Canib-i Şehr'dir⁶⁵⁰.

Kentlerin başta gelen özelliklerinden bir tanesi de yönetim merkezi olmalarıdır. XIX. asır Anadolu kentlerinin önemlileri ya eyalet merkezi veya sancak merkezi konumundaydı. III. Selim zamanında Anadolu ve Rumeli'nin idari yapısında yeniden bir düzenlemeye gidilmişti. Bahsedilen düzenleme ile 28 eyalet oluşturulmuş olup teşkil edilen eyaletler içerisinde Adana'da yer almaktaydı. Ayrıca Adana, aynı adla anılan eyaletin merkezi durumunda bulunmakta ve sadece bu eyaletten elde edilen gelir, vezirleri geçimlerini sağlayamamaktaydı⁶⁵¹. Daha sonra eyaletlerde müşirlikler teşkil edildi. Müşirlerin görevi askeri işlerle ilgilenmenin yanında, mali ve idari işleri de kapsamaktaydı. 13 Kasım 1836'da kurulan bu yeni sistem eski büyük eyalet sisteminin sonunu haber vermekteydi⁶⁵².

XIX. yüzyılın başında Adana eyaleti: Adana, Tarsus, Alaiye, İçil, Sis, Üzeyr ve Belen sancaklarından oluşmaktaydı⁶⁵³. Adana merkeze bağlı kaza sayısı 5, köy sayısı ise 391'di. Karataş, Misis, Yarsuvat-Sırkıntı, Karsantı, Canib-i Şehr, Adana merkeze bağlı kazalardı⁶⁵⁴. 1828 yılında Adana ve Tarsus'un mütesellimler vasıtasıyla yönetildiği bilinmektedir. 1831 yılında "Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Mülki Taksimatı" isimli düzenleme, Adana eyaletine bağlı sancakları şu şekilde belirtmektedir: Adana, Tarsus, Beylan, Payas,(Üzeyr) ve Kars-ı Maraş (Kadirli)⁶⁵⁵. 1835 yılında sancağın idari yapısında meydana gelen bir değişiklikte merkezi Çiçeli (Hacılı) köyü olan Karaisalı nahiye statüsüne yükseltilmiştir⁶⁵⁶. 1836-1837'de Adana sancağı dahilinde olan yerler: Adana, Yüreğir, Sarıçam, Dünderlu, Bulgarlı, Haculu, Ayas, Karaisalı ve Kınık'tır. Adana sancağı idari taksimatında yer

⁶⁵⁰Karsandık, s. 59.

⁶⁵¹Çadırcı, s.10-13.

⁶⁵²Bayraktar, s.12-14; Baykara, s.107; Çadırcı, s.13.

⁶⁵³Baykara, s.107.

⁶⁵⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.59.

⁶⁵⁵Karsandık, s. 60.

⁶⁵⁶ Mustafa Alkan, "Adana'nın İdari Yapısı (1516-1923)", *EKEV Akademi Dergisi*, S.24, yaz 2005, s.260.

alan nahiyelerin coğrafi konumlarına bakıldığında Adana'nın güney kısmında Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının arasındaki bölgede konumlandıkları görülmektedir⁶⁵⁷.

1690-1840 yıllarını kapsayan dönemde genel olarak Adana sancağının idari yapılanması içerisinde yer alan kaza, nahiye ve kasabalar şunlardır: Adana, Karaisalı, Sarıçam, Yüreğir, Kazaları; Canib-i Şehr, Dünderlu, Hacılı/Buraklı, Karakışla, Misis, Ayas, Berendi, Nahiyeleri; Çamardı, Kasabası ve yukarıda bahsedilen yerlerin idari yapısı içerisinde yer alan köy ve mezralardır⁶⁵⁸.

Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında 15, Asya kısmında 17 ve Afrika'da 3 eyaleti bulunmaktaydı⁶⁵⁹. 1842 tarihinde idari birimlerde yeni düzenlemelere gidilmişti. İlk defa Osmanlı idare yönetiminde Tanzimat kanunlarının yürürlükte olduğu yerlerde kazalar meydana getirilmişti. Kazalar, sancakla köy arasında konumlandırılmışti. Kazaları, seçimle bu göreve atanan kaza müdürleri yönetecekti. Sancak ve eyalet Tanzimat'ta da önceki yapısın korumuş olmakla beraber; sancakların mülki amiri kaimakam, eyaletin mülki amiri ise vali olacaktı⁶⁶⁰. Tanzimat'ın ilanını takip eden süreçte Adana, mutasarrıflar tarafından idare edilmeye başlanmışti⁶⁶¹.

XIX. asrın ilk yarısının sonuna doğru aşiretlerin iskanı ve onlardan alınamayan vergilerin tahsili, diğer taraftan onların sürekli gidip geldiği Maraş-Adana güzergahını kontrol altına alma amacı güden bir anlayış görülmekteydi. İki şehrin tek bir eyalet çatısı altında birleştirilmesi düşüncesinden hareketle Maraş'ın Adana'ya bağlanması hedeflenmişti⁶⁶².

⁶⁵⁷Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s.7.

⁶⁵⁸Karsandık, s. 62.

⁶⁵⁹ İnan Keser, *Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.90.

⁶⁶⁰ Musa Çadircı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s.213.

⁶⁶¹ Halil İbrahim Kaplan, *Sanâmelelere Göre Adana (1880-1900)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, s.45.

⁶⁶²Karsandık, s. 60.

1853 tarihinde bir kısım yerler ve idari birimler Adana'dan ayrılmış, bazı yeni yerler sınırlara dahil edilmiş, Adana'nın kaza sayısı önemli ölçüde artmıştır. Buna göre: Daha önce Adana'ya bağlı Niğde, İçil ve Maraş Adana'dan ayrılmışlardır. Aynı yıl Adana'nın kazaları ise; Nefs-i Adana, Tarsus, Bilan, Üzeyr, Karaisalı, Karemetlü, Sarıçam, Cerit, Tacirlü, Ulaş, Metin, Yukarı Dünderlu, İskenderun, Karsdı, Aşağı Dünderlu, nahiye-i Memali'den oluşmaktaydı. Bir dönem Adana'dan ayrılan Maraş, 1272 yılında (1855-1856) tekrar sancağın bir kazası durumuna getirilmişti. Aynı yıl sancağa bağlı diğer kazalar ise Tarsus, Üzeyr, Bilan ve Karaisalı'dan oluşmaktaydı. 1273 (1856-1857)'te Adana tekrar idari birimde eyalet statüsüne çıkarılmış; Tarsus, Adana, Üzeyr, Bilan ve Maraş kazaları eyalete bağlanmışlar; Karaisalı ise bir aşiret kaymakamlığına dönüştürülmüştür⁶⁶³. Enver Ziya Karal ise 1856-1857 yıllarında eyalete bağlı sancakları şu şekilde açıklar: Adana, Tarsus, Bilan, Karahisar, Nallı, Üzeyr ve Maraş⁶⁶⁴.

Güvenlik problemlerinin büyüklüğü nedeniyle 1859 yılında Adana'nın mutasarrıflığa dönüştürüldüğü görülmektedir⁶⁶⁵. 1278 (1861-1862) tarihinde bazı kazalar mutasarrıflıktan ayrılmış, diğer taraftan yeni kazalar oluşturulmuştu. Dikkati çeken başka bir nokta ise kazaların büyük çoğunluğunun aşiret isimleriyle anılır olmasıdır. Bu dönemde Adana sancağı: Yüregir, Sarıçam, Aşiret-i Hacı, Aşiret-i Karakuşlu, Aşiret-i Karaömer, Aşiret-i Kapı Taifesi, Aşiret-i Kabasakal, Aşiret-i Akçakoyunlular, Aşiret-i Şambayadı, Aşiret-i Boztan, Aşiret-i Sofular, Misis, Ayas kazalarından müteşekkildi⁶⁶⁶. Adana, bir mutasarrıf tarafından yönetilmekteydi⁶⁶⁷. Üç yıl boyunca mutasarrıflar eliyle yönetilen Adana, 1863 yılında tekrar eyalet olmuştur⁶⁶⁸.

⁶⁶³ Mehmet Ali Talayhan, *Osmanlı Devlet Salnamelerine göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2001, s.22-23.

⁶⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, c. VI, s. 127-128.

⁶⁶⁵ Karsandık, s. 60.

⁶⁶⁶ Talayhan, s.23-24.

⁶⁶⁷ Bu dönemde Mutasarrıf es- seyyid Ahmed'dir. *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010, s.465-466.

⁶⁶⁸ Karsandık, s. 60.

Avrupa devletlerinin bitmek tükenmek bilmeyen baskıları ve azınlıkların çıkardığı isyanlar Osmanlı idari teşkilatında yeni bir düzenlemenin yolunu açmıştı. Fransa'daki "Departmente" yönetiminin bir kopyasından ibaret, hatta ondan daha merkeziyetçi bir anlayışı ihtiva eden 1864 Nizamnamesi böyle doğmuştu. Nizamnameyle uzun süreden beri varlığını devam ettiren eyalet yönetimi, vilayet yönetimine dönüşmüştü. Ülke yönetim birimleri olarak vilayet, sancak, kaza ve köy gibi idari yapılardan oluşmuştur. Vilayeti vali, sancağı mutasarrıf ve kazayı kaymakam yönetecekti⁶⁶⁹. "1864 Vilayet Nizamnamesi ile valinin idaresi mülkiye, maliye, siyaset, zaptiye ve hukuk işleri olarak kısımlara ayrılmıştı." Bu işlerinin her birinde valiye bağlı olarak çalışan memurlar mevcuttu. Vali, kendi emri altında çalışacak memurları seçme ve atama yetkisine sahipti. Defterdar, eski düzende olduğu gibi mali işlerde doğrudan doğruya Maliye Nazırlığının emrinde olmaya devam etmişti⁶⁷⁰. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişinden sonra dahi taşradaki idari yapının temel taşı olmaya devam etmişti⁶⁷¹. 1864 yılında Adana vilayetine bağlı Adana sancağının idari sınırları içerisinde Nefs-i Adana, Tarsus, Mersin ve Karaisalu kazaları bulunmaktaydı⁶⁷².

Fırka-i İslahiye'nin yaptığı önemli işlerden bir tanesi de yeni yerleşim yerleri teşkil ederek Çukurova'nın iktisadi ve sosyal hayatında canlılığı sağlaması idi. Eşkîya yatağı haline gelen bölge; Osmaniye, Cevdetiye, Hamidiye vb. birçok yeni yerleşim yerinin kurulmasıyla şenlenmişti⁶⁷³. 1865'te gerçekleşen Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetini takip eden süreçte Ali ve Fuat paşalar, Halep ve Adana eyaletlerini birleştirilerek bir vilayet şeklinde teşkilatlandırma görevini Ahmet Cevdet Paşa'ya vermişlerdi. Paşa, 1864 Nizamnamesine uygun bir şekilde Tuna, Bosna ve Suriye'deki vilayetleri örnek alarak işe girişmişti⁶⁷⁴. 1866 yılında Halep vilayeti, yedi sancağa ayrılmıştı. Bunlar: Adana, Kozan, Tarsus, Payas, Maraş, Urfa

⁶⁶⁹Eryılmaz, s.47.

⁶⁷⁰Lewis, s.384.

⁶⁷¹Lewis, s.120.

⁶⁷²Karsandık, s. 62.

⁶⁷³Çam, s.XXVI.

⁶⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa, s.199.

ve Zor sancaklarıydı. Ancak bu durumun kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır⁶⁷⁵. Bu taksimatta Adana kazasına bağlı nahiyeler: Karsandı ve Misis idi. yine Sırkıntı ve Bozdoğan aşiretleri de Adana kazası sınırları içerisinde yer almaktaydı⁶⁷⁶.

Osmanlı hükümetinin XIX. yüzyıldaki amacı: Taşrada denetim gücünü arttırmak için eyaletlerin fiziki sınırlarında küçültmeler yapmaktı. Böylece sınırı küçültülerek vilayet adını alan bu yönetim birimlerinin gelirleri ve nüfusu az olduğundan buralarda devlet otoritesi daha kolay tesis edilebilirdi. Bu amaçla Adana ve Maraş, Halep vilayetinden ayrılmıştı⁶⁷⁷. Zirai ve ticari açıdan güçlenen sancak, 1869 yılında tekrar vilayet statüsüne kavuşmuştu. Adı geçen sancaklar yeniden oluşturulan Adana vilayeti hudutlarına dahil edilmişti⁶⁷⁸. 1870 yılında Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçel, Adana vilayetinin sancakları olarak idari taksimat içerisinde yer almışlardır⁶⁷⁹.

H. 1284-1285-1286 tarihli Halep Vilayet salnamelerine göre Adana sancağının idari yapısı içerisinde Karaisalı, Mersin, Tarsus, Payas, Osmaniye ve Bilan kazaları bulunmaktadır.⁶⁸⁰ H. 1286(1869-1870) yılında Kozan, Payas, İçil sancakları dahil edilerek yeniden teşkil edilen Adana vilayetinin başına Bağdat valisi sabık Halepli Taki Paşa getirilmişti⁶⁸¹. H. 1287(1870-1871) yılı Halep Salnamesi'nde Adana sancağı yer almaz⁶⁸². Kayıtlardan anlaşıldığına göre 1870 yılında Adana vilayettir⁶⁸³. Adana'nın vilayet haline getirildiği tarih olarak 1867 tarihini veren

⁶⁷⁵ 1870 yılında tekrar vilayet olduğu yönünde görüşler de mevcuttur. Karşılaştırmalar için bkz. Karsandık, s. 61. Ahmet Cevdet Paşa, s.202,

⁶⁷⁶Kaplan, s.23.

⁶⁷⁷Ortaylı, s.132-133.

⁶⁷⁸ 1867 yılında vilayet statüsüne kavuştuğunu yazanlar olduğu gibi 1870 yılında vilayet olduğu yönünde görüşler de mevcuttur. Karşılaştırmalar için bkz. Alkan, s.260; Karsandık, s. 61; Çakar, s.62; Çakar, s.62; Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2007, s.38; Ahmet Cevdet Paşa, s.202,

⁶⁷⁹ Karsandık, s. 61.

⁶⁸⁰Eroğlu, v.d., s.149.

⁶⁸¹ Ahmet Lûtfî Efendi, c.XII, s.46.

⁶⁸² Eroğlu, v.d., s.149.

⁶⁸³ *AVS*, 1309, s.37; Cevdet Paşa'da kendisinin İstanbul'a dönüşünün ardından Adana Vilayeti'nin tekrar teşkil edildiğini belirtir. Ahmet Cevdet Paşa, s.240.

araştırmacılar da vardır⁶⁸⁴. Bahsi geçen dönemde Osmanlı idari teşkilatı içerisinde Adana sancağına bağlı 87 mahalle ve 404 köy mevcuttu⁶⁸⁵.

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden olan sancak merkezlerindeki meclisler, kaimakam, mal müdürü, hakim, tahrirat ve mal baş katipleri, Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların temsilcilerinden meydana gelmekteydi⁶⁸⁶. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi valinin de dahil olduğu taşra idarecilerinin görev ve yetkilerine sınırlamalar getirmişti. 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi ise vilayet idaresinde “yetki genişliği ve görev ayrılığı” kuralının devamını onaylamaktaydı⁶⁸⁷.

1289 (1872-1873) tarihinde Adana vilayetini oluşturan sancaklar: Adana, Payas, Kozan ve İçil'dir⁶⁸⁸. Adana sancağı ise: Tarsus, Karaisalı, Mersin kazalarıyla; Sırkıntı, Karsandı, Misis, Muhacir, Karataş, Karahacılı ve Yüreğir nahiyelerini içermekteydi⁶⁸⁹.

3.1.2. Birinci Meşrutiyet'ten Sonra Adana Vilayetinin İdari Yapısı

1876 tarihinde Adana vilayetinin 4 sancağı ve 12 kazası mevcuttur⁶⁹⁰. Aynı yıl Adana sancağı ise 4 kaza ve 8 nahiyeden müteşekkil idi. Adana sancağının idari taksimatı Adana, Karaisalı, Tarsus ve Mersin kazalarından müteşekkildi. Adana kazasına bağlı yerler: Adana merkez, nahiyeye müdürleri ile idare edilen Karsandı, Sırkıntı, Misis, Karataş ve Muhacirin nahiyeleri idi. Yönetimi merkezden gerçekleştirilen nahiyeler ise Karahacılı, Yüreğir, ve Canibişehir'di. 1876 yılında Tarsus kazası: Maa Ulaş Temrun nahiyesi, Maa Teke ve Gülek nahiyelerinden ibaretti. Mersin kazasına bağlı üç nahiyeye bulunmaktaydı. Bunlar; Gökçelu, Elvanlu ve Kaluklu idi. Karaisalı kazası ise merkezi Çiçeli karyesi olup Menemenci, Karaisalı, Aşağı Dündarlu ve Yukarı Dündarlu olmak üzere 4 nahiyeden ibaretti⁶⁹¹. 1877-1878 yıllarında Adana vilayeti: Adana, Kozan, İçel ve Payas sancaklarından

⁶⁸⁴ Kudret Emiroğlu, “Adana Sanayi ve Sanayicileri”, *Adana'ya Kar Yağmış*, derleyen Behçet Çelik, I. Baskı, İstanbul, İletişim yayınları, 2006, s.270; Kaplan, s. 24.

⁶⁸⁵ Eroğlu, v.d., s.282.

⁶⁸⁶ Çadırcı, c.1, s.213.

⁶⁸⁷ Lewis, s.386.

⁶⁸⁸ Talayhan, s.24.

⁶⁸⁹ Karsandık, s. 63.

⁶⁹⁰ Baykara, s.123.

⁶⁹¹ *AVS, 1293*, s.52-55-62-70-75-77.

oluşmaktaydı⁶⁹². Aynı yıl Adana sancağına bağlı kaza ve onlar bağlı nahiyeler, Adana kazası: Maa Yumurtalık, Karataş, Misis, Ayas, Karsandı, Muhacirin'den müteşekkil idi. Tarsus Kazası: Maa Tekirli, Külek, maa Ulaş, Nemrud nahiyelerinden oluşmaktaydı. Mersin kazası: Maa Kalkalen ve Elvanlı nahiyelerini içermekteydi⁶⁹³. 1878 tarihinde Adana sancağı; Tarsus, Karaisalı, Mersin kazalarından oluşmaktadı⁶⁹⁴. 1879 yılında Adana kazası: Maa Yumurtalık, Karataş, Misis, Ayas, Karsandı, Muhacirin, Sırkıntı nahiyelerinden müteşekkildi. Tarsus kazası: Maa Tekirli, Gülek, maa Ulaş, Temrun nahiyelerinden meydana gelmekteydi. Mersin kazası: maa Kalkalu ve Elvanlı nahiyelerinden ibaretti. Yine Adana sancağına bağlı Karaisalı kazası bulunmaktaydı⁶⁹⁵. 1880 yılında Adana kazası: Sırkıntı, Karsandı, Karataş, Misis, maa Tekeli Külek, maa Yukarı Nemrut, maa Kalkalu Elvanlı ve Muhacirin nahiyelerinden müteşekkildi.⁶⁹⁶ 1881 yılında Adana sancağına bağlı kazalar; Adana merkez kaza, Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarından meydana gelmekteydi. oluşmaktaydı. Merkez kaza şehir merkezi olan Nefs-i Adana ve 8 nahiyeden müteşekkil idi⁶⁹⁷.

Adana sancağına bağlı bazı yerler zamanla yerleşim yeri olma özelliğini kaybetmiştir. Kınık kazasının durumu böyledir. Çünkü kaza, Celali isyanları neticesinde harabeye dönmüştü. Kınık kazasının bulunduğu bölgede XIX. yüzyıl ortalarında başlayan yerleştirme faaliyetlerinin sonucunda 1880 yılında Cebel-i Bereket sancağı adıyla bir idari birim oluşturulmuştur. Adana sancağının idari yapısı bu dönemde önemli değişiklikler göstermiştir. Osmaniye, Bahçe ve Payas artık, kurulan yeni sancağın kazaları olmuş, Adana sancağının sınırları içerisine daha önceki dönemlerde sancak olarak idari varlığını devam ettiren Tarsus katılırken, Cebel-i Bereket sancağının sınırları ise Ceyhan Irmağına dayanmıştır. Adana

⁶⁹²Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003, s.255; Mutullah Sungur, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi" *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.13, s.759.

⁶⁹³Talayhan, s.26.

⁶⁹⁴*Salname-i Umumi 1323(1905)*, s.752.

⁶⁹⁵ *Salname-i Umumi*, 1297,s.249.

⁶⁹⁶Talayhan, s.27.

⁶⁹⁷ *AVS 1299*, s.32.

sancağının yeni düzenlemelerle doğu tarafında Ceyhan Irmağına kadar gerileyen sınırları, batıda Mersin ve Tarsus'u hudutlarına dahil ederek genişlemiştir⁶⁹⁸.

Birinci Meşrutiyet'in ortalarında, "Asya-yı Sagir'in" (Küçük Asya) güney yönünde bulunan Adana'nın coğrafi sınırlarının doğusunda Halep ve Diyarbakır, kuzeyinde Sivas ve Konya, batısında yine Konya vilayeti, güneyinde Akdeniz yer almaktadır⁶⁹⁹. Yukarıda vilayet sınırlarından bahsedilen şehrin idari yapısı, 1890 yılında; Adana, İçel, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarından oluşmaktaydı. Adana sancağı ise; Adana merkez kaza, Tarsus, Mersin, Karaisalı kazalarından müteşekkildi⁷⁰⁰. 1891 tarihinde Adana sancağına bağlı nahiye nahiye adedi beşten dörde düşmüş, 391 olan köy adedi ise 347'ye düşmüştür. Bu tarihte Muhacirin nahiye statüsünden çıkarılarak kaza statüsüne sokulmuştur. 1895-1896 yılında ise Muhacirin kazasının yerine Hamidiye adıyla yeni bir kaza oluşturulmuştur⁷⁰¹. 1892 yılında ise Adana vilayeti; Adana, Kozan, İçel, Cebelibereket ve Mersin sancaklarından müteşekkildi⁷⁰². Aynı tarihte Adana kazası: Nefs-i Adana şehri ile sekiz nahiyeden oluşmaktadır. Şehrin merkezi Nefs-i Adana'dır⁷⁰³.

1897 yılında Adana vilayeti: Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçil sancaklarından müteşekkildi. Adana sancağına bağlı kazalar: Adana merkez, Hamidiye ve Karaisalı kazaları idi. Cebel-i Bereket sancağı ise: Cebel-i Bereket (Yarpuz), İslahiye, Payas, Dört Yol, Osmaniye, Hassa ve Bahçe kazalarından oluşmaktaydı⁷⁰⁴. Aynı tarihte vilayetin toplamda 5 sancağı, 15 kazası ve 21 nahiyesi mevcuttu⁷⁰⁵. 1314 (1896-1897) yılında Adana vilayetindeki kazalar, 1-2-3. sınıf kazalar olmak üzere idari taksimatta yerini almıştı. Buna göre; birinci sınıf kazalar, Tarsus, İslahiye, Haçin ve Feke; ikinci sınıf kazalar; Karaisalı, Payas, Osmaniye, Karsızülkadriye; Üçüncü sınıf kazalar, Hamidiye, Hassa, Bulanık, Ermenek, Mut,

⁶⁹⁸Alkan, s.31.

⁶⁹⁹AVS, 1309, s.1.

⁷⁰⁰Emine Çomu, Exlance, s.23.

⁷⁰¹Talayhan, s.44-47.

⁷⁰²AVS, 1309, s.2.

⁷⁰³AVS, 1309, s.74.

⁷⁰⁴Güran, s.3.

⁷⁰⁵Güran, s.19.

Gülner ve Anamur'dan müteşekkildi. Bu dönemde Cerid nahiyesi, Anamur kazasından ayrılarak Hamidiye kazasına bağlanmıştır⁷⁰⁶.

Adana vilayeti, 1900 yılında 15 kaza, 21 nahiye ve 1.632 köyden ibarettir⁷⁰⁷. 1319 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre 1901-1902'de Adana sancağına bağlı kazalar: Nefs-i Adana, Hamidiye kazası ve Karaisalı kazası idi. Adana kazasına bağlı olup müstakil yöneticileri olan nahiyeler ise: Misis, Karataş, Sırkıntı ve Karsandı nahiyeleri idi⁷⁰⁸. 1904'te Adana vilayetinin; Adana, İçil, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarından oluştuğu görülmektedir. Adana sancağını meydana getiren kazalar ise Adana ve Karaisalı idi⁷⁰⁹. 1905'te Adana merkez kazaya bağlı nahiyeler: Nefs-i Adana, Misis, Sırkıntı, Kerhandis (Karsandı) ve Karakaş (Karataş) nahiyeleriydi. Nefs-i Adana 311, diğer dört nahiyeden Misis 14, Sırkıntı 12, Kerhandis 39 ve Karataş 73 köye sahipti. Adana merkeze bağlı toplam 449 köy ve dört nahiye bulunmaktaydı⁷¹⁰. Adana sancağına bağlı Muhacirin, Karataş, Sis, Sırkıntı ve Karsandı nahiyeleri ilgili müdürler tarafından idare edilmekteydi. Yüreğir, Canib-i Şehr ve Kara Hacılı nahiyeleri civarları ile birlikte merkez-i hükümetçe yönetilmekteydi⁷¹¹. Ayrıca Karaisalı kazasına bağlı 88 köy bulunmaktaydı. Hamidiye kazasında, Nefs-i Hamidiye'ye bağlı 33 köy, Cerid'e bağlı 18 köy olmak üzere toplamda 1 nahiye 62 köy bulunmaktadır⁷¹². 1906/1907 yıllarında da aynı idari yapı devam etmektedir⁷¹³.

H. 1322 (1904-1905) tarihinde Adana vilayetine bağlı sancakların sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu sınıflandırmada Mersin üçüncü sınıf sancak durumunda iken, diğer sancaklar ikinci sınıf sancak statüsünde değerlendirilmiştir. H. 1326 (1908-1909) tarihinde Mersin, Kozan, İçil sancakları üçüncü sınıf; Cebel-i Bereket sancağı ise ikinci sınıf sancak durumundadır. Ayrıca aynı yıl Hamidiye

⁷⁰⁶Talayhan, s.52.

⁷⁰⁷Karpat, s.428.

⁷⁰⁸AVS, 1319, s.110.

⁷⁰⁹Arıkoğlu, s.40.

⁷¹⁰Salname-i Umumi 1323(1905), s.752.

⁷¹¹AVS,1309, s.77.

⁷¹²Salname-i Umumi 1905, s.752.

⁷¹³Karpat, s.336.

kazası yerine Ceyhan adıyla ikinci sınıf bir kaza oluşturulmuştur⁷¹⁴. 3 Mayıs 1926 tarihinde bugünkü ismini almıştır⁷¹⁵.

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında Adana vilayeti: Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçil sancaklarından müteşekkildi. Adana sancağı: 2 kaza, 5 nahiye ve 599 köyden oluşmaktaydı⁷¹⁶. 1909 tarihinde Adana sancağı: Adana, Karaisalı ve Hamidiye kazaları ile Sırkıntı, Karataş ve Misis nahiyelerine sahipti. Aynı yıl Adana sancağına bağlı köy sayısı 449 idi. 1914 yılında Adana vilayetinin idari yapısı şu şekilde oluşturulmuştu. Adana sancağı: Adana merkez, Ceyhan, Karaisalı, Yumurtalık; Kozan sancağı: Haçın, Feke, Kars; Cebelibereket sancağı: Dört Yol, İslahiye, Bağçe, Bulanık, Hassa; Mersin sancağı: Mersin ve Tarsus'u içermektedir⁷¹⁷.

1915 tarihinde yine aynı durum geçerliydi. Adana sancağına bağlı kazalar; Adana merkez, Yumurtalık (Ayas), Karaisalı, Ceyhan kazalarıydı. Merkez kazaya bağlı nahiyeler: Karataş, Tuzla, Karsandı, Çamalanı, Sırkıntı-ı Zir (Kırmıt) ve Misis'ti. Yumurtalık kazasına bağlı nahiye Erzincan; Karaisalı kazasına bağlı nahiyeler Kamışlı ve Pozantı'dır. Bu dönemde Ceyhan kazasına bağlı nahiye mevcut değildir⁷¹⁸. 1918 yılında Adana vilayetini oluşturan sancaklar; Adana, Kozan, Cebel-i Bereket ve Mersin sancakları idi⁷¹⁹.

3.1.2.1. Adana Sancağına Bağlı Kazalar, Kasabalar ve Köyler

Alman Sosyolog Tönnies, köyü, toplumsal ilişkilerin içten ve samimi bir şekilde varlığını devam ettirdiği sosyal denetimin fazla, uzmanlaşmanın ise pek az olduğu toplumsal bir birim olarak tanımlamaktadır⁷²⁰.

⁷¹⁴Talayhan, s.74-82; 3 Mayıs 1926 tarihinde bugünkü ismini aldığına dair görüşler de vardır. Bkz. *Adana İl Yıllığı 1967*, s.31.

⁷¹⁵ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.31.

⁷¹⁶Baykara, s.125.

⁷¹⁷Karpat, s.360.

⁷¹⁸Varlık, v.d. s.53.

⁷¹⁹Sungur, s.759

⁷²⁰ Kadir Canatan, "Bir Tanımlama Çerçevesi : İslam Kültüründe Şehir Kavramı", *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece yay., 2009, s.66.

1864 Vilayet Nizamnamesi: kent ve kasabalardaki her elli haneyi bir mahalle olarak kabul etmiş ve bu mahallelerin herbirini köy hükmünde değerlendirmişti. Köylerde ve mahallelerde her sınıf halk, iki muhtar ile 3-12 kişi arasında arasında değişen sayıda üyeden oluşan ihtiyar meclisi tarafından yönetilecekti. Köylerin kazalara bağlı olarak varlıklarını devam ettirmeleri 1871 İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesine kadar devam etmişti. Bu tarihten itibaren köyler yeni kurulan nahiyelerin birer alt birimi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir⁷²¹.

1868-1870 seneleri arasında Adana'da valilik görevinde bulunan Mehmet Halil Paşa, yeni kurulan köylerin bir plan dahilinde yapılması için çalışmıştır⁷²². 1871 Nizamnamesiyle tüzel kişiliğe sahip olmayan köylerde muhtarların görevleri: üstten gelen emirleri köylüye duyurmak, köylüden tahsil edilecek vergileri toplamak, doğum, ölüm gibi nüfusta meydana gelen değişimleri nahiye müdürüne iletmek ve suça karışanların devlet tarafından yakalanmasına yardım etmektir. İhtiyar meclisinin ise köyde yaşayanların aralarındaki ihtilafları çözmek, köyün mahalli ihtiyaçlarına yönelik görüşmeler yapmak gibi görevleri vardı. Mahalle muhtarlarının görevleri de yaklaşık olarak aynı idi. Ancak bu durum 1913'te çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-u Muvakkatı ile ortadan kalkmıştı. Yine de 1913 yılından 1924 yılına kadar yasal dayanaktan yoksun olarak hükümetin iznine bağlı olarak yönetimde varlığını sürdürmüştü⁷²³.

XVI. yüzyılda Adana'da köyleşme Ceyhan Nehrinin hemen doğu tarafında görülmekte, batı tarafında ise yalnızca konar-göçerler ve onların mezraları bulunmaktaydı. Esasen bu görünüm, Adana ve çevresindeki çok fazla sayıda konar-göçer topluluğunun kuzeyde yer alan Toros Dağlarındaki yaylaklarla Yüreğir Ovasındaki kışlaklar arasındaki düzenli göçlerinin ortaya çıkardığı bir sonuçtu⁷²⁴.

⁷²¹Eryılmaz, s.55.

⁷²² *Adana İl Yıllığı 1967*, s.4.

⁷²³Eryılmaz, s.55-56.

⁷²⁴ Halil, İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, 3. baskı, Editör: Halil İnalçık- Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, İstanbul; Eren Yayınları, 2009, c. 1, s.208.

Tablo 3.1: 1307 (1889-1890) Adana Merkeze Bağlı Nahiyelerin Köy Adedi

Nahiye	Köy	Nahiye	Köy
Nefs-i Adana	211	Misis	14
Sırkıntı	12	Karsandı	39
Muhacirin	43	Karataş	72

Kaynak: Talayhan, s.30-33.

1891’de Adana vilayeti: 4 sancak, 15 kaza ve 1.329 karyeden müteşekkil iken; Adana kazası: 6 nahiye ve 391 karyeden oluşmaktadır. 1311 yılında Muhacirin nahiyesi’nin kaza statüsü kazanmasıyla Adana merkez nahiyelere bağlı köy sayısı 347’ye düşmüştür. Çünkü 44 köy Muhacirin kazasına bağlanmıştır⁷²⁵. 1897’de Adana vilayeti, 1.629 karyeden ibarettir⁷²⁶. 1892’de Adana kazası, Nefs-i Adana merkez olmak üzere sekiz nahiyeden müteşekkildi. Muhacirin, Karataş, Sırkıntı, Misis ve Karsandı nahiyelerinin müdürleri bulunmakta; Yüreğir, Canib-i Şehr ve Kara Hacılı nahiyeleri civar olmaları hasebiyle merkezi hükümet tarafından yönetilmekteydi. Bu nahiyeler, zirai faaliyetlerin en çok yapıldığı yerler olup Karsandı ve Kara Hacılı nahiyeleri mahalli ihtiyaçlarına göre üretim yapmaktaydılar⁷²⁷.

Çukurova’da konargöçerlerin yerleştirilmesi ve 1860’lardan başlayarak bütün Çukurova’yı saran “ monokültürel tarımın yarattığı toprak işçiliği” köylerde yaşayan ailelerin yaşayış tarzını önemli oranda değiştirmeye başlamıştı⁷²⁸. Adana’da Misis’i geçtikten hemen sonra köyler arasında yaşam farkı açısından çok önemli farklılıklar göze çarpmaktaydı. Köylerin bir kısmında evler; yaşanması pek mümkün olmayan, düzensiz, üzeri toprak ve çalı çırpı ile kapatılmıştı. Diğer bir kısım köylerin durumu ise çok daha farklıydı ve buralarda insanlar düzenli binalar yapmakta, temiz giyinmekteydiler. Bahsi geçen ikinci gurup, Rumeli muhacirleriydi⁷²⁹. XIX. 19.

⁷²⁵Talayhan, s.44.

⁷²⁶Bayraktar, *Kafkas Göçleri (1869-1907)*, s. 409.

⁷²⁷AVS, 1309, s.74-77.

⁷²⁸Ortaylı, s.221.

⁷²⁹Ahmet Şerif, s.130.

yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında köy kenarlarında çamaşır yıkamak için özel yerler de mevcuttu⁷³⁰.

3.1.2.1.1. Hamidiye (Muhacirin, Örfiye, Ceyhan) Kazası

Pamuk üretiminin gelişmesine bağlı olarak önemli ilerlemeler kaydeden şehrin Adana'ya olan uzaklığı 49 kilometredir. Meşrutiyet Dönemi şartlarında bu mesafe on iki saatte katedilmekteydi⁷³¹. Hamidiye kazası, iki köyü içerdiğinden merkezi Yarsuvat kasabasıdır. Lağvedilen Muhacirin nahiyesi, Cerit nahiyesiyle birleştirilerek üçüncü sınıftan bir kaymakamlık oluşturulması uygun görülmüş, böylece Hamidiye isimli kaza teşkil edilmiştir⁷³². Daha sonra kazaya Örfiye denilmiştir⁷³³.

1901 yıllarında Hamidiye kasabası 13 mahalleden oluşmaktadır. 1901'de Kasaba'da doksan dükkan, altı han, ikisi ateşle biri suyla çalışan üç tane pamuk ve un fabrikası mevcuttur⁷³⁴. Merkezde muntazam bir cami bulunduğundan çevre köylerden Cuma namazı kılmaya gelen insanlar yanlarında satmak için eşyalar getirmekte ve burada bir pazar oluşmasını sağlamaktaydılar. Kasabanın kuzeyinde ve civarında Ceyhan Nehri yer almaktadır⁷³⁵. 1901 yılında kasaba, 2.407 hanede 7.254 kişilik Müslüman nüfusu barındırmaktaydı. 7.254 kişilik nüfusun 3.270'i kadın, 3.984'ü erkektir. Kasaba'da Hristiyan nüfusa rastlanmaz. Meşrutiyet Dönemi'nde kazayı oluşturan ahali, Kırım Savaşı'ndan sonra Adana'ya gelip yerleşen Nogay, Kırım, Rumeli, Çerkes, Çeçen ve Dağıstan muhacirlerinden; ayrıca Cerit nahiyesinin Türkmen aşiretlerinden meydana gelmekteydi⁷³⁶. 1876'da Hamidiye nahiyesinin müdürü Mustafa Efendi⁷³⁷, 1892'de ise Şükrü Efendi idi⁷³⁸. 1910 yılında Örfiye'nin içme suyu, bataklıklardan geçerek buraya ulaşan Ceyhan Nehrinden temin

⁷³⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.59.

⁷³¹ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.81;

⁷³² *AVS*, 1319, s.73-74.

⁷³³ Bayraktar, s. 419.

⁷³⁴ *AVS*, 1319, s.75.

⁷³⁵ *AVS*, 1309, s.78.

⁷³⁶ *AVS*, 1319, s.74-75.

⁷³⁷ *AVS*,1293, s.51.

⁷³⁸ *AVS*, 1309, s.82.

edilmekteydi. Bu nedenle içme suyundan kaynaklı sağlık sorunları mevcuttu⁷³⁹. Kasabanın ön tarafında akan Ceyhan Nehri üzerinden insan ve yük geçişlerini sağlamak için bir kayık ve bir gemi bulunmaktaydı⁷⁴⁰. Aynı yıl Örfiye’de “sâfahata meyil, kumar” gibi bazı kötü alışkanlıklar oldukça fazladır. Kasabada, içinde içki satılan bir han bulunmakta olup “Buranın en çok işleyen ticaret pazarı burasıdır.” denilebilir. Yine, dilencilik burada oldukça yaygındı⁷⁴¹.

XX. yüzyılın başlarına rastlayan dönemde kaza gelişmeler gösterse de bu yeterli değildir. Ancak aynı yıllarda ziraatta ortaya çıkan gelişmeler kazanın geleceğine dair ümitler uyandırmakta ve gelecekte ortaya bir zenginlik ve saadet ortamı çıkarsa bunun kaynağının ziraat olacağı beyan edilmektedir⁷⁴².

3.1.2.1.2. Karaisalı Kazası

Vilayet merkezine 10 saat uzakta bulunan Çeçeli karyesi, kazanın merkezi idi. Menemenci, Karaisalı, Yukarı Dünderlu ve Aşağı Dünderlu olmak üzere dört nahiyesi vardı. Ziraat ve kereste imali önemli uğraş alanlarını oluşturmaktaydı. 1876 yılında Karaisalı Kazası Kaimakamı Afet Bey⁷⁴³, 1892 yılında ise Ahmet Muhsin Bey idi⁷⁴⁴.

3.1.2.1.3. Karataş Nahiyesi

Nahiye’nin doğu kısmında Ceyhan ve Yumurtalık; batı kısmında Seyhan Irmağı ve Tarsus; kuzey kısmında Adana’nın merkezi; güneyinde ise Akdeniz yer almaktadır⁷⁴⁵. Karataş nahiyesi, Adana’nın güneyinde ve 12 saat uzaklıkta bir iskeledir. Merkezi İskele köyüdür. Ziraat ve ticaret gibi alanlarda çevresindeki nahiyelere örneklik teşkil etmektedir. İskelenin olması dolayısıyla, Yüreğir’de üretilen tarım ürünlerinin ve diğerler ürünlerin çıkış kapısı olma özelliğine sahiptir. Çukurova’da, hasat vakti “pazar-ı ticaret” halini almaktadır. Tarım ürünlerinin

⁷³⁹ Ahmet Şerif, s.132.

⁷⁴⁰ AVS, 1319, s.74.

⁷⁴¹ Örfiye’de çocuklar, bir yabancı ile karşılaştıkları zaman hemen yanına yaklaşarak dilencilik yapmaktaydılar. Ahmet Şerif, s.133.

⁷⁴² AVS, 1319, s.75.

⁷⁴³ AVS, 1293, s.75.

⁷⁴⁴ AVS, 1309, s.83.

⁷⁴⁵ Adana İl Yıllığı 1967, s.32.

üretimi ve ticaretin yaygınlığı buradaki ahaliyi ziraat ve ticaretle uğraşmaya yöneltmiştir. Dolayısıyla halk ziraat ve ticaret erbabından ibarettir⁷⁴⁶. Adana merkezden uzaklığı 50 kilometre olan nahiyenin bulunduğu topraklar, şehrin en bereketli alanlarını oluşturmaktadır. Zirai üretimde pamuk ve buğday üretimi önemli oranda yer tutmaktadır.

Dr. Schaffer, XX. yüzyılın başında Karataş'ın bir nahiye müdürü tarafından idare edildiğini; 1.300 civarında nüfusu bulunan kasabanın çoğunluğunu Rumların oluşturduğunu kaydetmektedir⁷⁴⁷. 1876 yılında Karataş nahiyesinin müdürü Galip Efendi⁷⁴⁸, 1892 yılında Mustafa Efendi idi⁷⁴⁹.

3.1.2.1.4. Misis Nahiyesi

Adana'nın doğu tarafında Ceyhan yolu üzerinde bulunan kasabanın merkeze uzaklığı 27 kilometredir. Kuruluş tarihi bilinmemektedir. Buraya Misis ismin Araplar vermişlerdir⁷⁵⁰. 1211-1212 yıllarında bölgeyi ziyaret eden Willbrad von Oldenburg, Misis için: "...kuleli surlar ile çevrili gösterişli bir şehir" ifadesini kullanmıştır⁷⁵¹. 1876 'da Misis nahiyesinin müdürü Mustafa Efendi⁷⁵², 1892'de ise Ali Rıza Efendi idi⁷⁵³.

Misis, "Kala, han, hamam, cami misüllü ebniye-i atikasıyla birçok harabe ve makrabesi olduğu için günleri bir hayli fikir ve ibrete daldıracak suret ve heyettedir." Misis'in tarihi önemi 1900'lü yılların başında anlaşılmış ancak eldeki bilgi yetersizliği nedeniyle salnamelerde hakkında bilgi vermekten "sarf-ı nazar" edilmiştir. Nahiyenin batısında üzerinde kargir bir köprünün de bulunduğu Ceyhan nehri yer almaktadır⁷⁵⁴. Aynı dönemde Schaffer'in izlenimlerine göre denizden 30

⁷⁴⁶ AVS, 1309, s.79.

⁷⁴⁷Yavuz, v.d., s.301.

⁷⁴⁸ AVS, 1293, s.51.

⁷⁴⁹ AVS, 1309, s.82.

⁷⁵⁰ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.81.

⁷⁵¹Ersan, s.270.

⁷⁵² AVS, 1293, s.51.

⁷⁵³ AVS, 1309, s.82.

⁷⁵⁴ AVS, 1309, s.79; AVS, 1319, s.75.

metre yükseklikteki kasabanın bir önemi kalmamıştı. Eski parlak dönemini kaybeden Misis'in, Suriye-Anadolu güzergahında bulunma dışında bir vasfı yoktu⁷⁵⁵.

Kasaba'da, mektep, cami, çeşme gibi eserler bulunmakta, bunlar da kasabayı mamur hale getirmektedir⁷⁵⁶. Yine de kasaba, eski ihtişamından çok uzaktadır. Toprak damlı evler, tarihi harabeler arasında yapılmıştır. XII. asırda Ceyhan Nehrinin ulaşımına müsait olması dolayısıyla yelkenlilerin Misis'e kadar sokuldukları bilinmektedir. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Ceyhan Nehrinden Misis'e sadece kayıklarla ulaşabilme olanağı vardı⁷⁵⁷. Misis'te halk, Müslüman ve Hristiyan unsurlardan meydana gelmekte; ahali genellikle tarımla meşgul olmaktadır⁷⁵⁸.

3.1.2.1.5. Sırkıntı Nahiyesi

Adana'nın doğusunda yer alan Sırkıntı nahiyesi, Adana merkeze dokuz kilometre uzaklıktadır. Saygeçit karyesi merkez olan bu nahiyede: Cami, mektepler, Dumlu namında bir kale, Sarıçam ve Sarı Bağçelik adıyla anılan iki de orman mevcuttur. Adını bu topraklarda hayatını sürdüren aşiretten alır. Aşiret: Kırımlı, Çarh Pare vesaire gibi guruplara ayrılmıştır. Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetleri sonucu ziraat ve ticarete meyletmişlerdir. "edeb ve sükunet iktizasınca" her yönüyle güvenilir insanlardır. Ziraat işleri yaparak, koyun, keçi, sığır, deve otlatıp birbirleriyle gayet güzel geçinirlerdi⁷⁵⁹. 1876'da Sırkıntı Nahiyesinin müdürü Mustafa Efendi⁷⁶⁰, 1892'de ise Mehmet Şevki Efendi idi⁷⁶¹.

3.1.2.1.6. Karsandı Nahiyesi

Adana'nın kuzeyinde bulunan bu nahije, zirai yönden ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydi. Burada yaşayan halk Müslüman ve Hristiyan unsurlardan müteşekkildi. Kereste ticareti yapılan Nahije'de, dağdan kereste getirilmekte ve çift aletleri imal edilerek Seyhan Nehrinde sallara yüklenilmekte, sonrasında da Adana'ya ulaştırılmaktaydı. Dolayısıyla kereste ticareti nahije için

⁷⁵⁵ Yavuz, v.d., s.301.

⁷⁵⁶ AVS 1319, s.75.

⁷⁵⁷ Yavuz, v.d., s.301.

⁷⁵⁸ AVS, 1309, s.79.

⁷⁵⁹ AVS,1309, s. 80.

⁷⁶⁰ AVS, 1293, s.51.

⁷⁶¹ AVS, 1309, s.82.

hayati önemdeydi. Yine Karsandı'da işletilen bir demir madeni mevcut olup önceki dönemlerden beri faaliyetlerini yürütmekteydi. Çıkarılan demir işlenmekte, çift demiri, nal ve mih gibi aletler yapılarak satılmaktaydı. Yine, burada bazı hastalıklara deva olan bir göl bulunmaktadır⁷⁶². 1876 'da Karsandı nahiyesinin müdürü Halit Efendi⁷⁶³, 1892'de ise Mazhar Efendi idi⁷⁶⁴.

3.1.2.1.7. Yüreğir Nahiyesi

Yüreğir Nahiyesi'nin gerek eskiden beri burada bulunan yerliler ve gerekse sonradan yerleşenler, oluşturdukları çiftliklerde veya köylerde yaşarlar. Ziraat ve ticaretle uğraşan ahalinin çiftliklerinin etrafı çevrilidir. Zirai kazançları yüksektir⁷⁶⁵.

3.1.2.1.8. Kara Hacılı Nahiyesi

Kara Hacılı nahiyesi, adını buradaki aşiretten almaktadır. Bulunduğu bölge Adana'nın batı ve kuzeyinde bulunan bir takım tepelerle, güneye doğru bir kısım araziye de çevreleyen kesimdir. Bu alanda Kara Hacılı aşireti eski adetleri üzere deve ve keçi beslerlerdi. Develerle Adana'ya odun taşıyarak satar, bununla geçimlerini sağlardı⁷⁶⁶.

3.2. Şehir Yönetimi

Tanzimat'ın ilanıyla valilerin yetkileri yeniden belirlenmişti. Bu dönemden sonra valilerin görevleri şöyle sıralanabilir: Tanzimat'ın tatbiki, görevli bulunduğu eyalette gerekli düzenlemeleri yaparak bunları hayata geçirme, asayişin temini, kanunların uygulanması, ülkenin imarı için yapılması kararlaştırılan işlerin gerçekleştirilmesidir. Tanzimat, valilerin yetkileri ile ilgili de bazı yeni düzenlemelere giderek görev alanlarını daraltmış, böylece valilerin maliyeye doğrudan müdahil olmalarının önüne geçilmişti. 1842'de muhassıllıklar kaldırılarak eyaletlerin mali işlerinde yetki defterdarlara verilmiştir⁷⁶⁷.

⁷⁶² AVS, 1309, s.80.

⁷⁶³ AVS, 1293, s.51.

⁷⁶⁴ AVS, 1309, s.82.

⁷⁶⁵ AVS, 1309, s.80.

⁷⁶⁶ AVS,1309, s.81.

⁷⁶⁷Çadırcı, c.1, s.214.

Osmanlı Devleti, 1860'lı yıllarda bir dizi isyanla ve bu isyanlardan kaynaklı Avrupa baskısıyla karşı karşıya kalmıştı. Suriye'de yaşanan karışıklıklar, Niş eyaletindeki olaylar devlet yöneticilerini idari yapıyı yeniden düzenlemeye zorlamıştı. 7 Kasım 1864 tarihli yeni nizamname, Tanzimat'ın daha önceden getirmiş olduğu idari düzenden birçok farklılıklar göstermekteydi. Düzenlemede Mithat Paşa'nın tecrübe ve fikirlerinin etkisi büyüktür. 1864 Vilayet Nizamnamesinin ilk uygulandığı yer, yeni oluşturulan Tuna vilayeti olmuştur. Mithat Paşa, yeni oluşturulan vilayette başarılı olunca Nizamname 1865-1866 yıllarından itibaren bütün ülkeyi kapsayacak şekilde yürürlüğe girmiştir. 22 Ocak 1871'de yayınlanan Nizamname yürürlüğe girene kadar 1864 Vilayet Nizamnamesi yürürlükte kalmıştı⁷⁶⁸.

Adana vilayetinin en büyük mülki amiri validir. Ayrıca her sancağın başında bir mutasarrıf ve onun yanında yardımcısı yer alır. Yine kazaların başında bir kaimakam ve onun naibi görev yapmaktadır. XIX yüzyılın ilk yarısında devlet otoritesinin ortadan kalktığı Adana'da valiler, göreve başlamakta büyük müşküllerle karşı karşıya kalmışlardı. 1244 (1828-1829) yılında Adana valisi Yahya Paşa, Doğu ordusunda görevlendirilince Esat Paşa bu göreve getirilmiştir. Aynı yıl Karaman eyaleti Konya merkez olmak üzere Adana'ya ilhak edilerek Esat Paşa'ya tevcih olunmuştu⁷⁶⁹. Birleştirmenin sebeplerinden biri de Adana mütesellimin taşkınlık ederek valinin Adana'ya gitmesine engel olmasıdır. Esat Paşa, bir yandan Konya'yı ıslah edecek, diğer taraftan ise Adana'da asayişin sağlanması için icap eden tedbirleri alacaktı⁷⁷⁰.

Adana'da bazı dönemlerde valilerin muktedir olamamaları nedeniyle azledildikleri ve yerine daha dirayetli valilerin getirilmesi için gayret sarf edildiği görülmektedir. Bunun örneklerinden biri de 1262 (1845-1846) yılında Arif Paşa'nın görevden azli ile yerine "liyakat ve gayret sahibi" olduğu göz önünde bulundurularak

⁷⁶⁸Çadırcı, c.1, s.222.

⁷⁶⁹ Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Ankara, TTK, 1989, C. II-III, s.563-564.

⁷⁷⁰ Ahmet Lûtfî Efendi, s.549.

Edirne’de bulunan Ferik Hasan Hakkı Paşa⁷⁷¹,nın vezirlik rütbesi ile Adana valiliğine getirilmesi olayıdır.

1285 (1868-1869) senesinde Cevdet Paşa’dan boşalan Halep valiliğine “rütbe-i vezâretle” Adana mutasarrıfı sabık Naşit Paşa atanmış, Adana mutasarrıflığına ise sabık Halil Paşa getirilmişti⁷⁷². Halil Bey’in 1868 yılında başladığı valilik görevi 11 ay 24 gün sürmüştü. Vali, yeni meydanlar ve yollar yapmak veya var olanları genişletmek için yoğun çaba harcamış; rüşvet ve adam kayırmayı engellemek için gayret göstermişti. Onun çalışmaları, mevcut durumdan çıkarı olanlar tarafından hoş karşılanmamıştı. O, su kuyularının ağzına bilezik konulması zorunluluğu getirmiştir. Saaathanenin bulunduğu mekanda önceleri muvakkithane bulunmaktaydı. Paşanın arzusu bu meydanı genişletmekti. Ancak muvakkitnamenin etrafındaki barakadan evler yer almaktaydı. Halil Paşa, bunları kaldırmak ve planlı şehirleşmeye geçmek istemişti. Vali, amacını gerçekleştirmek için yangın çıkartmış ve Deli Halil Paşa diye anılmaya başlamıştı. Çıkan yangın onun görevden alınmasına neden olmuş, yangına sebebiyet verdiği gerekçesiyle yargılandığı davadan beraat etmişti. Karataş Ovasında ipekböcekçiliğini geliştirmek için dut dikimi yaptırmış ancak, bu hareketi şikayetlere neden olmuştu⁷⁷³.

⁷⁷¹ Kel Hasan Paşa olarak bilinir. Yeniçeriler zamanında Ağakapısı hademesi iken Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasını müteakip kurulan yeni orduya asker olarak kaydolmuş, sadakat ve gayretleri neticesinde feriklik rütbesine kadar yükselmişti. Osmanlı- Rus savaşında (1828-1829) Tuna ve Silistre önemli hizmetleri görülmüş ise de mülki idarede ilerlemesi söz konusu olmadığı halde başka bir zatın terfi gayesi dolayısıyla olsa gerek, Adana valiliğine getirilmiştir. Ahmet Lütü Efendi, C. 6-7-8, s.1213.

⁷⁷²Ahmet Lütü Efendi, C. XII, s.10.

⁷⁷³Ayhan, *Çukurova Albümü*, Adana, Kemal matbaası, 1973, s.101-102.

Tablo 3.2: Tanzimat Dönemi Adana Valileri ve Adana'da Görev Yaptıkları Yıllar

Vali	Yıl	Vali	Yıl
Ahmet İzzet Paşa	Mart 1843-Ocak 1846	Ali Rıza Mehmet Paşa	Eylül 1864-Ocak 1866
Hasan Hakkı Paşa	Ocak 1846-Temmuz 1847	Ahmet Cevdet Paşa	Ocak 1866-Şubat 1868
Osman Nuri Paşa	Temmuz 1847-Temmuz 1848	Raşit Naşit Paşa	Şubat 1868-Nisan 1868
Mustaf Şerifi Paşa	Temmuz 1848-Kasım 1851	Mehmet Takiyeddin Paşa	Nisan 1868-Eylül 1871
Mehmet Ziyaeddin Paşa	Kasım 1851-Şubat 1854	Raşit Naşit Paşa	Eylül 1871-Ekim 1873
Halil Kamili Paşa	Şubat 1854-Şubat 1858	Mahmut Nedim Paşa	Ekim 1873-Mart 1875
Mehmet Ziyaeddin Paşa	Şubat 1858-Aralık 1859	Safvet Paşa	Mart 1875-Temmuz 1875
Ahmet Paşa	Aralık 1859-Haziran 1862	Ahmet Paşa	Temmuz 1875-Ocak 1876
Mehmet Hurşit Paşa	Haziran 1862-Eylül 1864		

Kaynak: Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Ricali (1839-1922)*, İstanbul, İsis Yayınları, 1999, s.25.

3.2.1. Birinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri

II. Abdülhamit merkezi devlet taraftarı olduğundan valilerin yetkilerinin fazla olmasına sıcak bakmamaktaydı. Valiler, Dahiliye Nezaretine bağlı olsalar da onların, göreve getirilmeleri, azil işlemleri ve yer değişiklikleri Dahiliye Nezaretinin inisiyatifi dışındaydı. Valilerin atama işlemlerini padişah ve saray katipleri gerçekleştirmekteydi. Valilik makamı zaman zaman sürgün amaçlı da kullanılmaktaydı. Görevden azledilen üst düzey görevliler İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenirse uzak vilayetlere vali olarak atanmaktaydı. Bu durumdaki valiler yeni görev yerinde sıkı bir şekilde takip edilir, eğer haklarında güveni zedelediklerine dair ihbar gelirse hemen başka bir vilayete tayin edilir veya İstanbul'a çağrılırdı. Üsteilik valileri zora sokan başka durumlarda mevcuttu. Valiler, merkeze danışmadan ve onay gelmeden harcama yapamamaktaydılar. Bu durum

memur maaşlarının ödenmesinde ve hapisane gibi yerlerde yemek alımlarının yapılmasında ciddi sorunlara neden olmaktadır⁷⁷⁴.

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Türkiye'ye gelen Mordtmann, Adana yöneticileri için, pek olumlu konuşmamaktadır: “Son birkaç yıldır en kötü mutasarrıfların sanki mahsus gönderildiği bir yer olmuştur”⁷⁷⁵. Adana basınında çıkan bir değerlendirmede; İstibdat dönemi valilerinin çok geniş yetkilere sahip olduklarına değinilmiş, halktan istedikleri kişiyi hapsedtikleri, mallarına mülklerine el koydukları ifade edilmişti. İkinci Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla bu durumun ortadan kalktığı, keyfi uygulamaların yerini, kanunlara riayete bıraktığı dile getirilmişti. İkinci Meşrutiyet Dönemi valilerinden beklenen halkın ulaşım ve eğitim gibi sorunlarını çözmesiydi⁷⁷⁶.

Tablo 3.3: Birinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri ve Adana'da Görev Yaptıkları Yıllar

Vali	Yıl	Vali	Yıl
Müşir Nusret Paşa	Ocak 1876-Temmuz 1876	Mehmet Sırrı Paşa	Mart 1889-Ocak 1890
Mehmet Tevfik Paşa	Temmuz 1876-Haziran 1878	Şakir Paşa	Ocak 1890-Mart 1892
Abdülhamit Ziyâeddin Paşa	Haziran 1878-Mayıs 1880	İzzet Efendi	Mart 1892-Ocak 1893
Mehmet Akif Paşa	Mayıs 1880-Ocak 1881	Abdülhalik Nasuhi Bey	Ocak 1893-Ağustos 1894
Abidin Paşa	Ocak 1881-Ekim 1885	Mustafa Faik Paşa	Ağustos 1894-Nisan 1897
Mehmet Raif Paşa	Ekim 1885-Temmuz 1887	Hüseyin Hilmi Efendi	Nisan 1897-Mart 1898
Hasan Refik Bey	Temmuz 1887-Mart 1889	Süleyman Bahri Paşa	Mart 1898-Eylül 1908

Kaynak: Kunalalp, s.25.

3.2.1.1. Müşir Nusret Paşa (Çerkes, 1824-1896)

Nusret Paşa 1824'te doğmuş, Mekteb-i Harbiye'de ve Avrupada eğitim görmüş, Kırım Harbi'nde bulunmuştur. Dar-ı Şûrâ azalığı, 1872 yılının Mayıs ayından-1873 yılının Ocak ayına kadar Ankara valiliği, Muhacirin İdaresi muavinliği, 1875 yılı Ocak-Temmuz aylarında Trabzon valiliği görevlerinde

⁷⁷⁴ Çadircı, s.226.

⁷⁷⁵ Varlık, v.d., s.56.

⁷⁷⁶ *İtidal*, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

bulunmuştu⁷⁷⁷. Nusret Paşa'dan önce 1875 yılında Adana valiliğine Trabzon valisi sabık Saffet Paşa getirilmiştir⁷⁷⁸. Saffet Paşa'dan sonra göreve gelen Nusret Paşa, 1876 yılının Ocak ayında başladığı görevinden halktan gelen yoğun şikayetler üzerine aynı yılın Temmuz ayında alınmıştır⁷⁷⁹. Çünkü görevde kalmasının karışıklıklara neden olacağından korkulmuştur. Yerine daha önceki valilikleri dönemindeki başarıları ile halkın teveccühünü kazanmış, Kastamonu Valisi Tevfik Paşa getirilmişti⁷⁸⁰. Müşir rütbesindeki⁷⁸¹ Nusret Paşa, Adana valiliği görevinde 6 ay 2 gün kalmıştı⁷⁸². Adana'daki görevinden sonra Selanik valiliği (Haziran-Aralık 1877), İran Fevkalade sefirliği, Dört (Ocak-Eylül 1884) ve Altıncı Ordu müfettişliği görevlerinde bulunmuştur⁷⁸³.

Nusret Paşa'nın, hükümet ve padişahın iradesi dışında İngiltere ile yaptığı bir ittifak, onun Bağdat'daki Altıncı Orduya atanması sonucunu doğurmuştur. Paşa'nın, Bağdat'ta çok sert ve endişeli davranmasının nedenleri: İngiliz istekleri, Şii yayılması ve aşiretlerin kontrolsüzlüğüdür. Burada devletin merkezden atadığı sivil yöneticilerle çatışmalar yaşamıştı. Bu nedenle hakkında Babiali'ye ilk şikayetler 1890'da ulaşmaya başlamıştır. Devlet adamı haysiyetine uygun olmayan işlere müdahil olduğu, adının asker haysiyetine yakışmayan davalarda geçtiği şikayetlerin en önemlilerinden sadece birkaçıydı⁷⁸⁴.

Çerkes asıllı olan Nusret Paşa, II. Mahmut Dönemi'nden kalan ender yöneticiler arasında yer almaktaydı. "Deli" lakabının hakkını verecek davranışlarda bulunmaktaydı. Görev yaptığı yerlerde özellikle Bağdat'ta sorun yaşamadığı merkezi sivil idareci yok gibiydi. Altıncı Ordu müfettişliği yaptığı sırada kendisi gibi eski bir Adana valisi olan Bağdat valisi Sırrı Paşa ile çekişmiş, Sadrazam Cevad Paşa yönetiminde zafiyet oluşturan bu duruma son vermek için ikisinin de görevden

⁷⁷⁷ Ahmet Köksal, "Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. XIV/1, (Yaz 2014), s.223; Kunalp, s.114.

⁷⁷⁸ Ahmet Lûtfî Efendi, C.XV, s.60.

⁷⁷⁹ Kunalp, s.114.

⁷⁸⁰ Karsandık, s. 81.

⁷⁸¹ *AVS*, 1319, s.58.

⁷⁸² *AVS*, 1309, s.37.

⁷⁸³ Köksal, s.223; Kunalp, s.114.

⁷⁸⁴ Köksal, s.223.

alınmasını talep etmişti. Sırrı Paşa ile çekişmesinin sonunda Sırrı Paşa vilayetten ayrılmak zorunda kalmış, Nusret Paş ise görevine devam etmişti. 1888'de geldiği Bağdat'ta 1896'da vefat etmiştir. Devrin sultanı II. Abdülhamit'e aşırı sadakat göstermiş, Osmanlı Devleti'nde devlet adamı yetersizliğinden bahseden layihalar hazırlamıştır⁷⁸⁵.

3.2.1.2. Taşçızade Mehmet Tefik Paşa (1815-1902)

1860 yılının Kasım ayında Maliye nazırlığına getirilmiş, bir yıl sonra Kasım 1861'de görevinden ayrılmıştı. 1863 yılında Hüdavendigâr valiliğine tayin edilmiş, bu görevde iki yıldan fazla kalmış ve Ocak 1965'ta valilik görevi sona ermişti. 1866 yılının Eylül ayında getirildiği Rumeli valiliği görevini, 1867 yılının Haziran ayında tamamlamıştı. Aynı yıl (Haziran-Ekim) kısa bir süre Kastamonu valisi olarak görev yapmıştır. Vezir rütbesine haiz olan⁷⁸⁶ Tefik Paşa, Kastamonu valisiyken 1876 yılı Temmuz ayında Adana valiliği görevine getirilmiş, 1878 yılının Haziran ayında görevinden ayrılmıştır. Başarılı bir devlet adamı olan vali 1 yıl 11 ay 22 gün Adana'daki görevinde kalmıştır⁷⁸⁷.

3.2.1.3. Şair Ziya Paşa (1825-17 Mayıs 1880)

Babası Galata Gümrüğü katiplerinden Feridüddin Efendi, annesi İtir Hanım'dır. Önce Kandilli Mahalle Mektebi'ne, sonra Süleymaniye'de bulunan Mekteb-i Edebiye ve Bayezid Rüştüyesi'ne devam etmiştir. Lulasının teşvikiyle küçük yaşta Arapça ve Farsça eğitimi almıştı. 1845 yılında rüştiyeyi bitirince Sadaret Mektubi Kalemine katip olarak girmiş, burada meşhur edebi şahsiyetlerle irtibata geçmişti. Mahmut Nedim Paşa aracılığıyla devrin ünlü simalarından Mustafa Reşit Paşa'yla tanışmıştı. Hayatındaki en önemli dönüm noktalarından biri 1855'te Mabeynihümayun üçüncü katipliği olmuştur. Burada Fransızca öğrenerek Batı kültürüyle irtibata geçmiş, Abdülaziz'e sunduğu kasideler dolayısıyla padişahın ilgisine mazhar olmuştu. Ancak, Mustafa Reşit Paşa'nın ölümü ve Ali Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık, devlet hayatından dışlanmasına neden olmuştu. Paşa, saraydan

⁷⁸⁵Köksal, s.223-230.

⁷⁸⁶AVS, 1319, s.58.

⁷⁸⁷[https://wiki.rz.uni-](https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/index.php/Mehmed_Tevfik_Pa%C5%9Fa,_Ta%C5%9Fc%C4%B1zade)

[bamberg.de/turkologie/index.php/Mehmed_Tevfik_Pa%C5%9Fa,_Ta%C5%9Fc%C4%B1zade](https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/index.php/Mehmed_Tevfik_Pa%C5%9Fa,_Ta%C5%9Fc%C4%B1zade), 10.07.2017.

uzaklaştırılmış, zabtiye müsteşarlığına atanmış (1861), daha sonra paşa ünvanıyla Kıbrıs mutasarrıflığı görevine tayin edilmişti. Burada sağlık sorunları yaşadığından Meclis-i Vala üyeliği görevine dönmüştü (1862). Bir süre kaldığı Bosna müfettişliği görevinden azledilmiş, Ali Paşa ile yaşadığı çatışmalar onun sürekli İstanbul dışında görevlendirilmesinin temel sebeplerinden biri olmuştur. Amasya mutasarrıflığı görevinde iki yıl kaldıktan sonra, Canik mutasarrıflığına getirilmiştir (1865). Daha sonra Meclis-i Vala üyeliği göreviyle İstanbul'a dönmüş, tekrar Kıbrıs, Erzurum ve Rodos'a görevlendirilmek istenmişti⁷⁸⁸.

Yukarıda bahsi geçen girişimler olurken o, Parise kaçmıştı⁷⁸⁹. 1867'de Sultan Abdülaziz Paris'te iken, Ziya Paşa ve diğer Genç Osmanlılar Cemiyeti üyelerinden Paris'ten ayrılmaları talep edilmişti. Osmanlı büyükelçiliğinin baskıları Ziya, Namık Kemal, Ali Suavi ve Ağah Efendi'yi Londra'ya gitmeye zorlamıştı⁷⁹⁰. Londra'da, Hürriyet gazetesini çıkarmış, bir süre tutuklu kaldıktan sonra tekrar Paris'e, oradan da Cenevre'ye geçmişti. Mahmut Nedim Paşa'nın sadaretinde (1871) İstanbul'a geri dönmüştü. İcra reisliği ve Şûray-ı Devlet üyeliği görevlerinden sonra Suriye valiliği görevine yollanmıştı (1878)⁷⁹¹. Üç buçuk ay sonra Konya, daha sonra Adana valiliği görevine getirilmişti⁷⁹².

Vezir rütbesine⁷⁹³ ve mecidi nişanına sahip olan⁷⁹⁴ Ziya Paşa'nın Adana'ya gelişi sırasında bir kısım halk ve hürriyet taraftarları onu karşılamak için Pozanti'ya kadar gitmiş, Ziya Paşa bu duruma sevinmişti. Paşa'yı karşılamaya gidenlerin içerisinde dört tane Adanalı şair de bulunmaktaydı. Ancak yeni vali onlara ilgi göstermeyince, şairlerden bazıları şiirlerini duvarlara yazarak valiyi hicvetmişlerdi. Yapılan bu hareket valiyi fena halde kızdırmış, duvarlara hicivleri yazanların derhal bulunmasını emretmiştir. Valinin hedefinde olan şairlerden Hakkı Bey, ilk fırsatta aşar müdürlüğü görevinden alınmış, bir süre de hapis yatmıştı. Hakkı Bey, Ziya

⁷⁸⁸ Abdullah Uçman, "Ziya Paşa", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2. baskı, İstanbul, Yapı kredi Bankası Yayınları, 2008, c.II, s.701.

⁷⁸⁹ Uçman, s.701.

⁷⁹⁰ Lewis, s.155-156.

⁷⁹¹ Uçman, s.702.

⁷⁹² Kunalalp, s.53.

⁷⁹³ *AVS 1309*, s.58.

⁷⁹⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1297, s.249.

Paşa'nın gazabına uğramasına rağmen, şairliğine duyduğu saygıdan dolayı cenaze merasiminde görev almıştır⁷⁹⁵.

1878 senesinde başladığı Adana valiliği görevi sırasında kültürel yeniliklere ağırlık vermişti. Memurlara Fransızca öğretme hususunda pek hevesli olup Vali Konağında kurslar açmış, memurların bu kurslara katılmasını zorunlu tutmuştu. Fransızca kursları, sabah mesai saatinden bir saat önce veya akşam mesai bitiminde başlamaktaydı. Sabah kurslarına katılmayanlar akşam verilen kursa katılmak zorunda idi. Vali, kurslar konusunda kesinlikle taviz vermemiş, sıkı bir şekilde denetlemiştir. Fransızca kurslarına halkın katılımı serbestti⁷⁹⁶.

Ziya Paşa, halkı tiyatro izlemeye alıştırmaya yönelik faaliyetlere girişmiş, bu kapsamda Adana'da Hükümet Konağı'nın yanına tiyatro binası inşa ettirmiş, tiyatronun faaliyete geçmesi için İstanbul'dan bir kumpanya getirtmiştir. Bu kurumun düzenli işlemlerini sağlamak için başına İbrahim Bey isimli bir memuru atamıştır. Tiyatro binası ahşap olup, masrafları kısmen belediye bütçesinden kısmen de valilik bütçesinden karşılanmıştır. Hiç ara vermeden yapılan bina üç günde inşa edilmişti. Vali, geceli gündüzlü inşa çalışmalarını takip etmiştir. O dönemde tiyatro oyuncusu bulmanın zorluğunun farkında olan Ziya Paşa, İstanbul'da iken tanışmış olduğu sanatçılardan 13 kişilik bir kumpanya teşkil etmiştir. İstanbul'dan yola çıkan kumpanya, 1880 yılının Ocak ayında Hidiv vapuruyla Mersin'e gelmişti. İbrahim Efendi Kumpanyası, Mart ayında başladığı temsillere Mayıs başında son vermişti. Sahnelenecek eserlerle ilgili "tercüme ve adaptasyonlar" yapan Ziya Paşa, oynanacak eserleri hazırlamıştır⁷⁹⁷. Özellikle Molier'den uyarladığı oyunların sahnelenmesini sağlamıştır. Bu oyunlardan biri de Molier'in Tartuffe komedisi olup "Riya'nın

⁷⁹⁵ "Ziyâsı kalmadı mülkün, gelince paşası"; Hatta cenazede sorulan "Nasıl bilirdiniz?" sorusuna, "İyi bir şair biliriz" cevabını vermişti. Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İstanbul, İsisYayımları, 1996, s.7

⁷⁹⁶Taha Toros, "üç günde yapılan, bir günde yıkılan tiyatro" <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/12330/001581857010.pdf?sequence=1>, 12.07.2017.

⁷⁹⁷Taha Toros, "üç günde yapılan, bir günde yıkılan tiyatro" <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/12330/001581857010.pdf?sequence=1>,

Encâmî” adıyla Adana’da oynanmıştır⁷⁹⁸. Adana Tiyatrosunda oynanan ilk oyun ise “Aklı Evvel” (çok bilen, ukala) idi. Ömrü pek kısa olan tiyatrodaki haftada iki defa oyun sahnelenmişti. Bir buçuk aylık sürede üç eserin sahneye konduğu görülmektedir. Tiyatronun kısa ömürlü olmasının sebebi Ziya Paşa’nın hastalığının artması ve ardından vefat etmesiydi. Bina, kendisinden sonra bu göreve getirilen Hacı Akif Efendi tarafından bir günde yıktırılmıştı. 7 Mayıs 1880’de Tercüman-ı Hakikat gazetesi kumpanyanın Cumartesi günü İstanbul’a döndüğünü haber vermekteydi. Kumpanyanın sorumlusu olan İbrahim Efendi, Adana sevgisi dolayısıyla daha sonra tekrar şehre dönmüş ve 69 yaşında burada vefat etmişti. Tiyatrodaki oynanan oyunlar memurlar için zorunlu olmakla birlikte, ücretsizdi. Halktan izlemek için gelenler ise çok az bir ödeme yapmaktaydılar. Ziya Paşa’nın Fransızca öğretme ve tiyatro izletme konusundaki arzusu onun bazı çevreler tarafından “Frenk Vali” olarak adlandırılmasına neden olmuştu⁷⁹⁹.

Adana yöneticileri arasında yaygın olan rüşvet ve yolsuzluklarla mücadele etmiş, bu tür davaların üstüne gittiği için merkezle, yerel yönetici ve eşraf takımı ile arası açılmıştır. Vali, icraatları dolayısıyla 1880 yılında soruşturma ve teftişlerin muhatabı olmuştu⁸⁰⁰. Muhalif düşüncelerinden dolayı kendisinden önceki valilerin hapse attığı kişileri serbest bıraktırmış, Adana’da karayolu ulaşımında önemli yeri olan Misis ve Seyhan köprülerini tamir ettirerek korkulukların değiştirilmesini sağlamıştı⁸⁰¹. Taşköprü’den geçenlerden, hac ve tüccar kervanlarından alınan geçiş ücretlerine belirli bir düzen getirmiştir. Büyük Saat yanında bulunan Kapalı Çarşı’yı

⁷⁹⁸ <http://www.tiyatrodunyasi.com/2007/01/mesrutiyetten-gunumuze-adanada-tiyatro-sanatinin-seruveni-doc-dr-nurhan-tekerek-56390>, 07.10.2017.

⁷⁹⁹ Selim Nüzhet Gerçek, “ Bursa ve Adana Tiyatroları”, *Perde ve Sahne*, S.10, 1943, s.3; Taha Toros, “üç günde yapılan, bir günde yıkılan tiyatro” <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/12330/001581857010.pdf?sequence=1>, 11.07.2017.

⁸⁰⁰ <http://www.tiyatrodunyasi.com/2007/01/mesrutiyetten-gunumuze-adanada-tiyatro-sanatinin-seruveni-doc-dr-nurhan-tekerek-56390>, 07.10.2017.

⁸⁰¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

hizmete açmıştır. Adana merkezde modern eğitim yapan okulların açılmasını sağlamış, okullarda gazete okumayı zorunlu hale getirmiştir⁸⁰².

Onun Seyhan, Ceyhan ve Berdan Nehirleri ile sulama yapılması konusunda düşünceleri olduğu rivayet edilmektedir⁸⁰³. 17 Mayıs 1880'de hastalığı nüksettiğinden⁸⁰⁴ vefat etmiş olup mezarı Ulu Cami yanındaki⁸⁰⁵ Ziya Paşa Parkı'nda bulunmaktadır⁸⁰⁶. Devrin iktidarının baskısından çekinilmesi dolayısıyla cenazesine pek kimse katılmamıştır⁸⁰⁷. H. 1878 tarihinde atandığı Adana valiliği 1 yıl 11 ay 27 gün sürmüştür⁸⁰⁸.

3.2.1.4. Hacı Akif Efendi (?-?)

Vali, Sadrazam Sait Paşa tarafından Ziya Paşa'yı teftiş için merkezden yollanmış, Ziya Paşa'yı belediyenin parasını tiyatro oyunlarına aktararak, belediyeyi zarara uğratmakla suçlamıştı. Mektupçu Nazım Paşa soruşturma ile ilgil şü bilgileri vermiştir: Hacı Akif Efendi, Ziya Paşa'yı baskı altında tutmak için vekaletle ve tahkik memuriyetiyle Adana'ya yollanmıştı. O, ilginç bir şekilde tahkikatlar yaptırmıştı. Ziya Paşa, hürmette kusur etmezken Akif Efendi, onu itham edecek sebepler bulmuştur. Hacı Akif Efendi'nin gelişinden tahminen üç ay sonra Ziya Paşa ölmüştür. Akif Efendi, Ziya Paşa'nın ölümünden sonra da vekalet görevini sürdürmüş, her gittiği yerde Ziya Paşa'yı itham eden söylemlerine devam etmiştir⁸⁰⁹. Hacı Akif Efendi 1880 tarihinde Ziya Paşa'nın yerine vekaleten atandığı Adana

⁸⁰² <http://www.karar.com/adana/ziya-pasa-vefatinin-137-yildonumunde-duzenlenen-torenle-anildi-484519#>, 10.07.2017

⁸⁰³ Onun Adana valiliği devrinde kuraklık baş göstermiş, yağmur duasına kendisi de davet edilmiş, ama o, bunu “ Allah'tan utanırım, haya ederim. Bana (size ırmaklar verdim, ovanızı baştan başa dolanarak geçiyor, bu lütfumdan istifade etmeyip de, şimdi benden yağmur istemeniz yersiz ve gülünçtür.) derse... ben, Tanrının bu hitabına ne cevap verebilirim?” diyerek reddetmiştir Arıkoğlu, s.15.

⁸⁰⁴ Uçman, s.702.

⁸⁰⁵ AVS, 1309, s.37.

⁸⁰⁶ Adana İl Yıllığı 1967, s.5.

⁸⁰⁷ Varlık, v.d., s.55.

⁸⁰⁸ AVS, 1309, s.38.

⁸⁰⁹ <http://www.tiyatrodunyasi.com/2007/01/mesrutiyetten-gunumuze-adanada-tiyatro-sanatinin-seruveni-doc-dr-nurhan-tekerek-56390>, 07.10.2017.

valiliği görevinde 7 ay 27 gün kalmış⁸¹⁰, 1881 yılının Ocak ayında Adana valiliği görevinden ayrılmıştır. 1882 yılının Mayıs-Ağustos döneminde Ankara valiliği görevinde bulunmuştur⁸¹¹.

3.2.1.5. Abidin Paşa (1843-1906)

Arnavutluk'un önde gelen ailelerinden Ahmet Dino ve Saha Hanım'ın oğlu olarak⁸¹² Preveze'de doğan Abidin Paşa, burada medrese eğitimini aldıktan sonra İstanbul'a gitmiş, doğduğu kentte mutasarrıf muavinliği, merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulunmuştu. İzmir Hukuk Temyiz Meclisi reisliği ve Hukuk Komisyonu başkanlığı yapmış, Erbaa, Tekfurdağı ve Varna mutasarrıflığı görevlerinden sonra İstanbul Borsa komiserliği görevinde bulunmuştu. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı başladığında Yanya'da kurulan bir komisyonun başkanlığına ilave olarak Yenişehir mutasarrıflığında bulunmuştu. Daha sonra ıslahat programı kapsamında Diyarbakır'a yollanmıştı. Sivas ve Selanik valilikleri görevinden sonra 1880'de üç aylık Hariciye nazırlığı görevi yapmıştır⁸¹³. 38 yaşında genç bir şahıs iken II. Abdülhamit onu sadrazam yapmak istemiş, Şeyhülislam, hükümetteki şahısların hepsinin Abidin Paşa'dan yaşça büyük olduğunu ifade ederek bunu engellemiştir⁸¹⁴. Bu nedenle kısa süreli Hariciye nazırlığı görevinin ardından Mecidi nişanı verilmiş⁸¹⁵, 23 Ocak 1881 ardından dört yıl çalışacağı Adana valiliğine atanmıştı⁸¹⁶.

II. Abdülhamit Dönemi'nde demiryollarına verilen öneme binaen Adana-Mersin demiryolunun yapılması gündeme gelmişti. Çünkü, Adana'da üretilen tarım ürünlerinin en hızlı şekilde Mersin Limanına ulaşması, Avrupa devletlerinin ticari çıkarları açısından ivedilikli bir konuydu. Böylece 67 km uzunluğunda olan ve

⁸¹⁰ AVS, 1309, s.38.

⁸¹¹ Kunalp, s.90.

⁸¹² Özlem Gülenç İğdi, "Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* S.53, 2013, s.227.

⁸¹³ Cemal Aksa, "Abidin Paşa", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2. baskı, İstanbul, Yapı kredi Bankası Yayınları, 2008, c.I, s.77.

⁸¹⁴ Taha Toros, "Abidin Dino", <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

⁸¹⁵ Aksa, s.77; AVS 1299, s.24.

⁸¹⁶ İğdi, s.227.

Adana'yı, Mersine bağlayan demiryolunun temeli atılmış, temelin atıldığı dönemde Adana valisi olan Abidin Paşa şehre başka hizmetlerde de bulunmuştu. Halkın desteğini de alarak askeri idadi binasını yatırmıştı. Bu yapı tamamen taşandı. Adana sokakları o zamana kadar çok dar olduğundan sorunu çözmek için çaba göstererek birçok dar sokağı genişletmiş, şehrin görünümünü daha düzenli hale getirmeye çalışmış⁸¹⁷, Kapalı Çarşı'daki Saat Kulesi'ni yaptırmıştır⁸¹⁸. Adana, çalar saat uygulamasıyla Abidin Paşa döneminde tanışmıştı. Saatler her defasında tamı gösterdiğinde saatten çıkan yüksek bir sesle toplum vakitten haberdar olmaktaydı. Hatta devlet kurumlarında, çalışma saatlerinin başlangıç ve bitişi buna göre tayin edilmişti⁸¹⁹. Vali, Seyhan Nehri kıyısında Askeri Lise binasını yaptırmıştır⁸²⁰

Vezir rütbesine haiz olan⁸²¹ Abidin Paşa'nın çalışmaları bunlarla sınırlı değildir. Ziraatta makineleşmeyi sağlama gayretleri, sürekli hastalıklara neden olan Adana Ovasındaki bataklıkları kurutması onun takdire değer çalışmalarıdır⁸²². Tarıma gösterdiği ilginin, geniş araziler elde etmiş olmasıyla da ilişkili olduğu söylenebilir. 1880'li yılların başında Adana vilayeti'nde Tapu ve Nüfus komisyonları çalışmalar yaparken verimli arazilerin tapusunu üzerine almıştı. Adana, Osmaniye ve Yumurtalık yakınlarında, Ağba nam mahalde ve Silifke taraflarında 80.000 dönüm civarında arazi satın almıştı. Yurtsever; Abidin Paşa'nın Adana'dan ayrılmasının nedenini köylülerin onu şikayet etmesi olarak açıklamıştır⁸²³. 1881 tarihinde atandığı Adana valiliği görevinde 4 yıl 7 ay 14 gün kalmış⁸²⁴, 30 Eylül 1885'te Sivas valisi olarak görevlendirilmiştir⁸²⁵. 1885 yılında Sivas valiliği görevinin ardından Ankara ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid valilikleri görevlerinde bulunmuş daha sonra emekli

⁸¹⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

⁸¹⁸ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.5.

⁸¹⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

⁸²⁰ Cezmi Yurtsever, "Adana Valisi Abidin Paşa'nın Servet Merakı" http://www.adana01haber.com/author_article_print.php?id=347, 22.06.2017.

⁸²¹ *AVS*, 1319, s.58.

⁸²² *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

⁸²³ Yurtsever, "Adana Valisi Abidin Paşa'nın Servet Merakı" http://www.adana01haber.com/author_article_print.php?id=347, 22.06.2017.

⁸²⁴ *AVS*, 1309, s.38.

⁸²⁵ *İğdi*, s.227.

olmuştu⁸²⁶. Valilikleri sırasında zaman zaman Adana'ya geri dönme girişimlerinde bulunmuş, Paşa'nın arzusu olumlu karşılık bulmamıştı⁸²⁷. Yıldız Sarayı'nda bir toplantı esnasında aniden ölmüş ve Fatih Sultan Mehmet Türbesi yanına gömülmüştü⁸²⁸.

Bir kültür insanı olan Abidin Paşa⁸²⁹, Mevlevilik tarikatına mensup olup Adana valiliği döneminde Mevlana'nın Mesnevisi'nin şerh çalışmalarına da girişmiştir. O Hem rüştiye hem de idadi yapımında öncü rolü oynamış olup eğitime çok önem vermiştir⁸³⁰. Arapça, Farsça, Arnavutça ve Fransızca bilmekte olup yazdığı Yunanca şiirler Atina gazetelerinde yayınlanmaktaydı⁸³¹.

3.2.1.6. Köse Mehmet Raif Paşa (1836-1911)

Köse Raif Paşa, 1836 yılında Girit'te doğmuştu. Babası bir tüccar olup, Mustafa Naili Paşa'nın maiyetinde Mısır'dan Girit'e gelerek Girit Meclis reisliğinde bulunmuştur. Mehmet Raif, İstanbul'da Mekteb-i İrfan'da eğitim görmüş, çok genç bir yaşta Seraskerlik Dairesinde katiplik görevine başlamıştı. Mithat Paşa Tuna valiliği görevine giderken, onu da evrak müdürlüğü görevi ile yanında götürmüştü. Paşa'nın Bağdat valiliği zamanında da vali yardımcılığı görevine getirilmişti. Mithat Paşa sadrazam olunca Mehmet Raif Paşa'yı Babıali Evrak müdürlüğü görevine atamıştır. Rodos, Kıbrıs ve Beyrut mutasarrıflıklarından sonra rütbelere, nişanlar verilerek Ticaret ve Ziraat nazırlığına getirilmişti. 1881'de Nafia nazırı, 1882'de vezirlik rütbesiyle Paşa unvanı almıştı. Adana, Musul ve Beyrut valiliklerinde bulunmuştur⁸³².

⁸²⁶Aksa, s.77.

⁸²⁷Yurtsever, "Adana Valisi Abidin Paşa'nın Servet Merakı" http://www.adana01haber.com/author_article_print.php?id=347, 22.06.2017.

⁸²⁸Aksa, s.77.

⁸²⁹Toros, "Abidin Dino", <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

⁸³⁰Halil İbrahim Kaplan, s.100-101.

⁸³¹Toros, "Abidin Dino", <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017; Aksa, s.77.

⁸³²<http://www.biyografya.com/biyografi/18475>, 11.07.2017.

Beyrut valisi iken 1885 yılında Abidin Paşa'dan boşalan Adana valiliği görevine getirilmişti⁸³³. Adana valiliği sırasında gerçekleştirdiği en önemli icraatlardan biri Adana Mersin demiryolunun faaliyete geçirilmesidir. Adana'nın dış ticari ilişkilerini canlandıracak olan Adana-Mersin demiryolu 2 Ağustos 1886'da, Köse Raif Paşa'nın valiliği sırasında büyük bir törenle işletmeye açılmıştı⁸³⁴. Hattın açılışı için valinin emriyle günlerce hazırlık yapılmıştı. Halk İstasyon Meydanı'nda toplanmış, bando takımı hazır beklemişti. Tren geldiğinde şaşırان ve korkan halk önceleri trene binmek istememişti. Bu yüzden tren ilk zamanlarda halk alışsın diye ücretsiz çalışmıştı⁸³⁵. H. 1301 tarihinde atandığı Adana valiliği görevinde 1 yıl 8 ay 17 gün kalmış olan Raif Paşa⁸³⁶, vezir rütbesinde idi⁸³⁷.

1888'de Rüşumat Eminliği görevine, 1889'da da İkinci kez Ticaret ve Ziraat nazırlığı görevine getirilmişti. 1892'de tekrar Rüşumat Eminliği, ardından da Halep valiliği görevine atanmıştı. Beş sene süren Halep valiliği süresince II. Abdülhamit'in hoşuna gitmeyen davranışlar sergilemiş ve azledilmişti. Azlinden sonra Halep'te sürgün kalması kararı çıkmış ancak, konsolosların ve Babilai'nin ısrarları sonucu İstanbul'a dönmesine izin verilmişti. Sonrasında Techizat-ı Askeri nazırlığı, Şûray-ı Devlet reisliği ve Rüşumat emniyeti görevlerine getirilmişti⁸³⁸. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Ayan üyeliğine getirilmiş ayrıca, bir süre Şûray-ı Devlet reisliği⁸³⁹ de yapmıştır⁸⁴⁰.

İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra her yerde II. Abdülhamit'in idarecileri türlü hakarete maruz kalırken "...galeyana gelen millet, onun dürüstlüğünü ve değerini bilmiştir. V. Mehmet Reşat'ında değer verdiği devlet adamlarındandır"⁸⁴¹.

⁸³³ Taha Toros, "Köse Raif Paşa (1836-1911)", <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

⁸³⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.35.

⁸³⁵ <http://www.5ocaknews.com/haberler/yasam/dumanlar-arasinda-bir-canavar.html>, 10.07.2017.

⁸³⁶ *AVS*, 1309, s.38.

⁸³⁷ *AVS*, 1319, s.59.

⁸³⁸ Ramazan Erhan Güllü, "Midhat Paşa Yetiştirilmesi: Köse Mehmet Râif Paşa (1836-1911)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2010, Sayı: 17, İstanbul 2011, s. 92-94.

⁸³⁹ Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yayınları, 1996, s.33.

⁸⁴⁰ <http://www.biyografya.com/biyografi/18475>, 10.07.2017.

⁸⁴¹ Güllü, s.98.

Sultan Hamit Paşaları gibi kirliliği yoktu.” Sakalının üç tel olması dolayısıyla Köse lakabı verilmişti. Terziliğe olan merakı dolayısıyla çalışma masası üzerinde makasla kumaş biçtiğine şahit olanlar çoktur. Halk, bu hareketlerinden dolayı ona “Terzi Vali” demiştir. Hakkında yazılmış eserlerde bilgisi ve edebiyata olan merakı her zaman takdir edilmiş olup, dirayetli bir validir⁸⁴². 4 Temmuz 1911’de İstanbul’da vefat eden Köse Raif Paşa, V. Mehmet Reşat’ın yayınladığı irade ile askeri tören düzenlenerek defnedilmiştir⁸⁴³. Mezarı, Fatih’teki Gazi Osman Paşa türbesi yanındadır. Hakkında yazılmış eserlerde bilgisi ve edebiyata olan merakı her zaman takdir edilmiştir. ⁸⁴⁴.

3.2.1.7. Hacı Hasan Refik Bey (1834-1901)

1884 yılının Haziran ayında atandığı Mamuratülaziz valiliği görevi 1887 yılının Temmuz ayında sona ermişti. 1887 yılının Temmuz ayında⁸⁴⁵ Hasan Tahsin Paşa, Adana valiliği görevine gelmediğinden bu göreve Hacı Hasan Bey getirilmişti. Onun görev yaptığı 1887 yılında Adana’da halkı oldukça zorda bırakan şiddetli bir kıtlık meydana gelmişti. Kıtlıkla mücadele etmek için her taraftan “iane” toplanmaya çalışılmıştı. Devletin resmi gazetesi olan Seyhan gazetesinde halkın iane toplama çalışmalarına katılmasını teşvik etmek amacıyla yazılar yayınlanması kararlaştırılmıştı⁸⁴⁶. 1887 tarihinde atandığı Adana valiliği görevinde 1 yıl 6 ay 21 gün kalmıştır⁸⁴⁷. 1889 yılının Mart ayında Diyarbakır valiliğine atanmıştır⁸⁴⁸. İki yıldan fazla süren Diyarbakır valiliğinden 1891 yılının Temmuz ayında ayrılmıştı. Aynı ay içerisinde Bağdat valiliği görevine atanmış, beş yıl gibi uzun bir süre bu görevde kalmıştı. 1896 yılının Temmuz ayında Suriye valiliği görevine getirilmiş, 1897 yılı Temmuz’una kadar Suriye valiliği görevinde bulunmuştur. Selanik’e 1899

⁸⁴²Toros, “Köse Raif Paşa”, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

⁸⁴³Güllü, s. 101.

⁸⁴⁴Şair Münif Paşa onun köse olması dolayısıyla şu şiiri yazmıştır: “Üç tuğlu vezir olurdu evvel / Üç tüylüsü oldu şimdi peyda/Üç tuğ ile üç tüyü kıyas et / Devlet ne idi ne oldu hâlâ’.” Toros, “Köse Raif Paşa”, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

⁸⁴⁵Sinan Kunalalp, s.77.

⁸⁴⁶Toros, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İstanbul, İsis Yayınları, 1996, s.8.

⁸⁴⁷AVS, 1309, s.38.

⁸⁴⁸Kunalalp, s.77.

yılıının Ocak ayında atanmış, 1901 yılının Mayıs ayı görevinin sonladığı dönem olmuştur. Aynı yıl vefat etmiştir⁸⁴⁹.

3.2.1.8. Mehmet Sırrı Paşa (1844-1895)

Sırrı Paşa, 1844 yılında Girit'e bağlı Kandiye kasabasında doğmuştur. Memuriyet hayatına divan efendiliği ile atılmıştı. Aydın Mektubi muavinliği, Prizren mektupçuluğu, Tuna vilayeti mektupçuluğu görevlerinde bulunmuştu. Mutasarrıflık yaptığı yerler ise, Bihke, İzvornik, Vidin ve Karesi idi. Daha sonra 1879'da atandığı Trabzon valiliği, muhacirler ile karşı karşıya gelmesi dolayısıyla 1881'de son bulmuştur. Yeni görev yeri olan Kastamonu'da 8 Kasım 1881'de göreve başlamış, burada İnebolu Limanının temelini atmıştı. 1882 yılı sonunda ikinci kez getirildiği Trabzon valiliği macerası yine muhacirlerden kaynaklı sorunlar nedeniyle 1884'te son bulmuştur. Aynı yılın Kasım ayında Ankara valiliğine atanmıştır. Ankara valiliği görevinde bir süre kaldıktan sonra Abidin Paşa ile becayiş yaparak 1886 yılı ortalarında Sivas valiliği görevine getirilmiştir. Nisan 1888 yılında Diyarbakır vilayetine ilk tayini becayiş yoluyla yapılmıştı. Yine 25 Mart 1889'da da becayiş yoluyla Diyarbakır'dan Adana'ya atanmıştır⁸⁵⁰. Beylerbeyi rütbesine haiz olan Sırrı Paşa'nın⁸⁵¹, 1889 tarihinde atandığı Adana valiliği uzun sürmemiş, 7 ay 12 gün gibi bir zaman diliminde şehre hizmet etmiştir⁸⁵². Adana valiliği görevi sırasında Adana Ovasını suyla buluşturma çalışmalarına yönelik projeler hazırlamıştır. 19 Eylül 1889'da Adana İdadisi'nde yapılan ödül törenine katılmış, öğrencilere ilme önem vermeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuştur⁸⁵³. Sırrı Paşa, 24 Kasım 1889'da Mustafa Asım Paşa ile becayiş yaparak Bağdat valiliğine getirilmişti. Burada imar, ıslah ve bayındırlık faaliyetlerine girişmiştir. Bu başarılarının yanında Şiiliğin yayılmasını önleyememesi ve hakkındaki şikayetler dolayısıyla görevden alınmıştır. 22 Temmuz 1891'de ikinci kez Diyarbakır valiliği görevine getirilmişti. Paşa, iki eski Adana valisinin çekişmesinde (Nusret Paşa-Sırrı Paşa) kaybeden taraf olmuştu. Diyarbakır valilikleri sırasında şehrin nizamı ve aşiretlerin ıslahı meselesi onun

⁸⁴⁹Kuneralp, s.77.

⁸⁵⁰ Ahmet Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s.42-75-96-184-193-202-210-316-317.

⁸⁵¹ *AVS*, 1319, s.59.

⁸⁵² *AVS*, 1309, s.38.

⁸⁵³Köksal, s.215.

mesai harcadığı konular olmuştur. Diyarbakır'a ikinci gidişinde hastalığının derecesi artmış, başka bir vilayete tayin arzusu ve İstanbul'a tedavi amaçlı dönme talebi kabul görmemiştir. Daha sonra İstanbul'a dönmesine izin çıkmış, burada tedavi görmekte iken 11 Aralık 1895'te vefat etmiştir. II. Abdülhamit, cenaze masraflarını üstlenmiş, Sultan Mahmut Türbesine gömülmesine izin vermiştir⁸⁵⁴.

Kişiliğiyle ilgili yapılan yorumlar genellikle; "ciddi, sert, asabi, dürüst, enerjik" olduğu şeklindedir. Tasavvufa olan ilgisi ve bu alanda aldığı eğitimi kişiliğinin oluşmasında büyük öneme sahiptir. Geleneksel düşüncesi, modern yönetim metodları konusundaki bilgisi, Abdülhamit'e olan yakınlığı diğer özellikleridir⁸⁵⁵.

3.2.1.9. Şakir Paşa (?-?)

Mustafa Asım Paşa, atandığı Adana valiliği görevine başlamamış, daha sonra bu göreve Rumeli beylerbeyliği görevinde bulunmuş olan Şakir Paşa getirilmiştir⁸⁵⁶. Adana valiliğine 1890 yılının Ocak ayında atanmıştır⁸⁵⁷. Şakir Paşa'nın bir Mecidiye nişanı, iki Osmanî nişanı ve Sanayi-i Nefise madalyası vardır⁸⁵⁸. 1305 yılında başladığı Adana valiliği görevi 2 yıl 1 ay 17 gün sürmüştür. Müziği olan sevgisi, alkole olan düşkünlüğü onun ilginç davranışlar sergilemesine yol açardı. Adana-Mersin demiryolunda çalışan trenlerin imdat işaretini çeker, onları sürekli durdururdu. Onun bu davranışlarını engelleyemeyen Demiryolu Şirketi, Paşa'nın evinin önüne bir istasyon binası yaptırmak zorunda kalmış; istasyon binası, valinin adıyla anılır olmuştur⁸⁵⁹. 1891 yılının Temmuz ayında Adana'daki görevinden ayrılmış, 1901 yılının Kasım'ında İşkodra valiliğine getirilmiştir. Burada bir buçuk yıl kadar görev yaptıktan sonra, 1903 yılının Nisan ayında Kosova valiliğine getirilmiştir. Kosova valiliği 1905 yılının Nisan'ında sona ermiştir⁸⁶⁰.

⁸⁵⁴ Ahmet Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s.286-287.

⁸⁵⁵ Köksal, s.318-319.

⁸⁵⁶ AVS, 1309, s.38.

⁸⁵⁷ Kunalp, s.122.

⁸⁵⁸ AVS 1308, s.38; AVS, 1309, s.39.

⁸⁵⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

⁸⁶⁰ Kunalp, s.122.

3.2.1.10. Çaycı İzzet Efendi (1819-1909)

Küttaptan Ahmet Hamdi Efendi'nin oğlu olan İzzet Efendi 1819'da⁸⁶¹ Edirne'de doğmuştur. Edirne'nin tanınmış ailelerinden Halkacıoğulları'ndandır. Sadaret Mektubi Kalemindeki görevinden sonra Hicaz vali vekilliği ve Suriye merkez mutasarrıflığı yapmıştır. 1886 yılının Ağustos ayında başladığı Basra valiliği görevinden 1887 yılının Eylül ayında ayrılmıştır⁸⁶². Adana valiliği görevine atanan Halid Bey göreve gelmeyince, Hacı İzzet Efendi Adana valiliği görevine tayin edilmiştir⁸⁶³. 1892 yılının Mart ayında atandığı Adana valiliği görevi 1893 yılının Ocak ayında sona ermiş⁸⁶⁴, bu görevde 10 ay 10 gün kalmıştır⁸⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nde çay içme alışkanlığı pek yokken çaya olan düşkünlüğü nedeniyle İzzet Efendi "Çaycı" lakabını almıştır. Osmanlı belgelerinde adı Hacı İzzet Efendi olarak geçmektedir. Bilgili bir zat olan Vali, Arapça, Farsça ve Fransızcaya vakıftı. Ayrıca, resmi olarak efendi unvanına sahipse de paşa olarak tanınmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde çay üzerine yazılan 81 sayfalık ilk risale⁸⁶⁶ İzzet Efendi tarafından 1879 yılında "Çay Risalesi" adıyla yayınlanmıştır. Risale, "İzzet Efendi Risalesi" olarak da isimlendirilmiştir⁸⁶⁷. Hatıralarında ondan bahsedenler valilikle ilgisi olmayan bir zat olduğundan bahsederek makamında yaktığı semaverden, gelenlere çay sunduğunu yazacaklardı⁸⁶⁸.

3.2.1.11. Abdülhalik Nasuhi Bey (1837-1912)

Nasuhi Bey, 1890 yılının Ocak ayında Mamuratülaziz valiliğine tayin edilmiş, iki yıl kadar kaldığı valilik görevinden sonra Ocak 1902'de Tahran büyükelçiliği göreviyle İran'a gönderilmişti⁸⁶⁹. 1892 tarihinde atandığı Adana

⁸⁶¹ Kunalalp, doğum tarihini 1820 olarak vermiştir. Kunalalp, s.86.

⁸⁶² <http://www.rizevizyon.com/haber/osmanlida-yazilan-ilk-cay-kitabi-cay-risalesi-/2281/>, 10.07.2017.

⁸⁶³ *AVS*, 1319, s.58.

⁸⁶⁴ Kunalalp, s.86.

⁸⁶⁵ *AVS*, 1319, s.58.

⁸⁶⁶ <http://www.hurriyet.com.tr/cayi-izzet-efendi-ile-zihni-beyden-ogrendik-38285610>, 10.07.2017.

⁸⁶⁷ <http://www.rizevizyon.com/haber/osmanlida-yazilan-ilk-cay-kitabi-cay-risalesi-/2281/>, 10.07.2017.

⁸⁶⁸ <http://www.hurriyet.com.tr/cayi-izzet-efendi-ile-zihni-beyden-ogrendik-38285610>, 10.07.2017.

<http://www.rizevizyon.com/haber/osmanlida-yazilan-ilk-cay-kitabi-cay-risalesi-/2281/>, 10.07.2017.

⁸⁶⁹ Kunalalp, s.25.

valiliği görevinde 1 sene 7 ay kalmıştır⁸⁷⁰. 19 Ağustos 1894 tarihli bir irade-i seniyye ile Adana Valisi Nasuhi Beyefendi, Beyrut valiliği; Kastamonu valisi Faik Bey ise Adana valiliği; Beyrut valisi Halid Bey Kastamonu valiliği görevine atanmışlardı. Böylece Nasuhi Bey, 1892 yılında başladığı valilik görevinden iki yıl sonra ayrılarak Beyrut valisi olmuştur⁸⁷¹. İki buçuk yıl kadar kaldığı Beyrut valiliği görevinden 1897 yılının Mart ayında ayrılmıştır. 1897 yılının Aralık ayında Bulgaristan komiseri olmuş, Eylül 1898'de görevi nihayetlenmiştir. 1908 yılının Aralık ayında Meclis-i Ayan azası olmuştur⁸⁷².

3.2.1.12. Mustafa Faik Paşa (?-?)

1887 yılının Aralık ayında Musul valiliğine tayin edilmiş, iki yıl kadar sürdürdüğü görevi Ocak 1889'de sona ermiştir. 1892 yılının Mart ayında Kastamonu valiliğine tayin edilmiş, bu görevde de 2 yıl kadar kaldıktan sonra 19 Ağustos 1894 yılının Ağustos ayında Adana valiliğine getirilmişti. 1896 yılının Ocak ayında valilik görevinden ayrılmıştır⁸⁷³. 1319 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde görev süresi 2 yıl 6 ay 15 gün olarak verilmiştir⁸⁷⁴. Faik Paşa'nın yaşı görevini yapmasına uygun değildi. Bu yaşlı insanın göreve getirilmesi şairler tarafından hicvedilmiştir⁸⁷⁵.

3.2.1.13. Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923)

Hüseyin Hilmi Paşa, 1855 yılında Midilli'de doğmuştur. Doğduğu kentte medrese eğitimi gördükten sonra rüştiyeyi bitirmiş, daha sonra sınava girerek birinci sınıf dava vekilliği diploması almıştır. Midilli Tahrirat Kalemî memuriyeti sırasında Namık Kemal'le tanışarak ondan etkilenmişti. Memurluk yaptığı bu kurumda müdürlük görevine getirilmişti. 1883'te Aydın vilayeti mektupçuluğu ve 1885'te Suriye vilayeti mektupçuluğu görevlerinde bulunmuştur. 1891'de istifasını sunduktan sonra 1893'te Mersin mutasarrıflığı, ardından da Maan, Nablus ve Süleymaniye mutasarrıflığı onun idari görevleri arasında yer almaktadır. 1897'de

⁸⁷⁰ AVS, 1319, s.58.

⁸⁷¹ BAO, BEO 458/34349, 16 S 1312 [19 Ağustos 1894].

⁸⁷² Kunalalp, s.25.

⁸⁷³ BAO, BEO 458/34349, 16 S 1312 [19 Ağustos 1894]; Kunalalp, s.109.

⁸⁷⁴ AVS, 1319, s.59.

⁸⁷⁵ Yaşı, yüzü mütecaviz vali/ Ne olur bu memleketin hali/ Mülkün ihyasına bir meyyit göndermişler/ Aferin iz'anına, ey Bab-ı Ali. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

Adana valisi olmuş, Avusturya'nın Mersin Konsolosu'nun yurt dışına yollanması meselesi üzerine yaşanan olaylar sırasında Avusturya'dan özür dilememiş⁸⁷⁶, İngilizlerin baskıları neticesi görevden azledilmişti (17 Kasım 1897)⁸⁷⁷. Bu azil olayı üzerine İngiliz Büyükelçisi, 24 Mart 1897 tarihinde bir teşekkür mektubu yollamıştı⁸⁷⁸. Vali, H. 1313 tarihinde başladığı görevde 7 ay 4 gün kalmıştır⁸⁷⁹. Diyanet'in yayınladığı İslam Ansiklopedisi, Paşa'nın görev süresini 9 ay olarak belirtmiştir⁸⁸⁰. 1898 yılında İmam Yahya İsyanını bastırmakla görevlendirilerek Yemen'e yollanmış ve vezirlik payesiyle ödüllendirilmişti (1899). Beş yıl süren Yemen valiliği görevinden sonra 1902'de azledilmişti⁸⁸¹. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Adana ve Yemen valilikleri süresince başarılı bir idare sürdürdüğü söylenemez⁸⁸². Paşa, daha sonra Rumeli'de meydana gelen olaylar nedeniyle, umumi müfettişlik görevine atanarak ayrılmıştır. Ondan sonraki Adana valisi Bahri Paşa'dır⁸⁸³.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Rumeli Genel müfettişliği kaldırılınca, Hüseyin Hilmi Paşa'nın görevi de sona ermiş oldu. Yeni kurulan Kamil Paşa hükümetinde dahiliye nazırlığı yapmış, 27 Kasım 1908 tarihinde kabinenin düşmesiyle yeni kabinede dahiliye nazırlığı da kendisinde kalmak üzere sadrazam olmuştu (13/14 Şubat 1909). Osmanlı yönetim kademesini alt üst eden 31 Mart İsyanı onun sadareti zamanında gerçekleşmişti. Olayların ilk gününde istifasını sunmuş, daha sonra İttihatçıların baskısıyla istifa eden Tevfik Paşa'nın yerine yeniden sadrazam olmuştu (25 Mayıs 1909). Yeni görevinde de uzun süre kalamamış, İttihatçıların müdahaleleri sonrası görevi bırakmak zorunda kalmıştı (28 Aralık 1909). Belirli bir süre Âyan Meclisi Maliye Encümeni başkanlığı yapmış, 22 Temmuz 1912'de kurulan "Büyük Kabine'de" Adliye nazırı olmuştu. 1912 yılında atandığı Viyana sefirliği görevi, Birinci Dünya savaşı sonuna kadar devam etmişti.

⁸⁷⁶ Yayın Kurulu, "Hüseyin Hilmi Paşa", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2. baskı, İstanbul, Yapı kredi Bankası Yayınları, 2008, C.I, s.583.

⁸⁷⁷ Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *TDVİA*, İstanbul, TDV Yay., 1998, c. 18, s.550.

⁸⁷⁸ Necla Günay, *100. Yılında 1909'ta Maraş'ta Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş, Ukte yayınları, 2009, s.48.

⁸⁷⁹ *AVS 1319*, s.59.

⁸⁸⁰ Aydın, s.550.

⁸⁸¹ Yayın Kurulu, s.583.

⁸⁸² Güney, s.48.

⁸⁸³ Arıkoğlu, s.37.

Görev sonrasında da Viyana’da oturmaya devam etmiş, burada vefat etmiş ve naaşı İstanbul’a getirilerek defnedilmişti⁸⁸⁴.

Damar Arıkoğlu, valiyi şöyle tasvir eder: “Vali orta boylu, buğday benizli, simsiyah uzunca sakallı, dolgun vücutlu idi... sakin vakur, düşünceli bir adamdı⁸⁸⁵.”

3.2.1.14. Süleyman Bahri Paşa (?-Ö.1917)

1888 yılının Ağustos ayında İşkodra valiliğine tayin edilmiş, üç yıl kadar sürdürdüğü görevi Ocak 1891’de sona ermiştir. Ocak 1891 yılında Van valiliğine tayin edilmiş bu görevde de 4 yıl kadar kadıktan sonra van valiliği görevinden ayrılmıştır⁸⁸⁶. Adana valiliği görevine ise 11 Mart 1898 tarihinde başlamıştır⁸⁸⁷.

Bahri Paşa, Adana’ya gelir gelmez asayişin sağlaması için otoriteyi ele almış; pamuk, at, sığır hırsızlıklarını; yol kesme, adam soyma ve yaralama, harmanları yağmalama gibi bölgede yaygın olan problemleri çözmek için azami gayret göstermişti⁸⁸⁸. Adana ve çevresinde halkın huzurunu kaçıran Karahaliloğlu İbrahim ve iki adamını 1898’de yakalamış ve halkın takdirini kazanmıştı. Paşa, hırsızlara karşı acımasız davranmakta idi. Onları, Hükümet Konağının avlusunda herkesin gözü önünde feci bir şekilde dövdürürdü. Onun bütün bu müsamahasızlığına rağmen hırsızlık olaylarında bir eksilme olmaz, arada bir eşkıyalık olaylarına da rastlanırdı⁸⁸⁹.

Bahri Paşa’nın icraatlarından pek memnun olmayan Adana eşrafı bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Adana eşrafının önde gelenlerinden ve 1909 Adana Ermeni Olaylarında Ermeniler tarafından olayların baş aktörlerden biri olarak gösterilen Bağdadi Abdulkadir, Gazelzade, Gergerli Ali Bey ve Adana ulamasından birçok kişi, Vali hakkında hazırladıkları mazbatayı İstanbul hükümetine göndermişlerdi. Dâhiliye Nazırı, mazbatadaki iddialara rağmen sarayın desteğine

⁸⁸⁴ Yayın Kurulu, s.583.

⁸⁸⁵ Arıkoğlu, s.37.

⁸⁸⁶ Kunalp, s.121.

⁸⁸⁷ *AVS*, 1319, s.59.

⁸⁸⁸ Ayhan, s.28.

⁸⁸⁹ Arıkoğlu, s.40.

sahip valiye karşı herhangi bir girişimde bulunmaya cesaret edememişti. Çıkış yolu olarak şikâyetleri teftiş kuruluna göndermiş ancak, bir netice çıkmamıştı⁸⁹⁰.

Olayı haber alan vali küplere binmiş, İstanbul'daki hükümetten hakkında şikayette bulunanların cezalandırmak için yetki almayı başarmıştı. Vali'nin, bu harekete karşı cevabı ağır olmuş; hakkında şikayette bulunanları, iklimin şiddetli geçmesine aldırmadan Adana'dan sürgün etmişti. Bağdadizade, Bağdat'a; Gergerli Ali, Musul'a; diğer muhalifler de farklı bölgelere sürgün edilerek valinin gazabına uğramışlardı. Sürgüne gitme korkusuyla Adana'dan kaçanlar da mevcuttu. Bağdadi Abdülkadir'in oğlu Mehmet Bey, İstanbul'a kaçmıştı⁸⁹¹. Bahri Paşa, böylece kendisine muhalif olanları uzaklaştırmış, yönetimini sağlamlaştırmış oluyordu.

Adana Olaylarından 10 sene kadar önce göreve gelen Bahri Paşa Dönemi'nde şehirde irfan seviyesinde ilerlemeler başlamış, okul ve kiliseler mükemmel yakın hale getirilmiştir. Bunlarla da yetinmeyen Paşa, çarşı ve mekanlar inşa ettirerek Adana'yı yaşanılabilir hale getirmek için çok fazla mesai harcamıştır⁸⁹². Adana'daki Hükümet Konağı ve Kuruköprü'deki Meydan Çeşmesi ve Sanayi Mektebi Bahri Paşa döneminde yapılmıştır⁸⁹³. Adana ovasının sulanması ile de ilgilenmiş, Memleket Hastanesi olarak bilinen devlet hastanesini de o kurdu muştur⁸⁹⁴.

Vali, sıkı güvenlik tedbirleri altında, yanında yüzbaşı, diğer tarafında komiserle Adana caddelerinden ihtişamlı bir geçiş yapar; esnaf, mağaza ve dükkan sahipleri onu selamlamak için caddenin iki kenarına dizilir ve eğilerek selamlarlardı. O da selama karşılık verirdi. XX. asrın başlarında Bahri Paşa, vilayette kontrol için gezintiye çıktığı zaman köylüler ona saygılarını sunmak için yol kenarlarında bekler, gelince de selamlarlar, şikayet ve isteklerini valiye taktim ederlerdi. Müslümanların kutsal ayı Ramazan geldiği zaman vali teravih namazlarını istisnasız Ulu Cami'de kıldırı. Camiden ayrılırken askeri bando, caminin kapısı önünde onu selamlardı. Bandonun çaldığı nağmeleri duyan halk oraya toplanır, etkileyici nağmeler onların yüzünde bir tebessüm oluştururdu. "Leyl-i Kadir'in" (Kadir

⁸⁹⁰ Arıkoğlu, s.41; Ayhan, s.101; Karabet, s.3.

⁸⁹¹ Arıkoğlu, s.41; Ayhan, s.101; Karabet, s.3.

⁸⁹² Karabet, s.3.

⁸⁹³ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.5.

⁸⁹⁴ Ayhan, s.29.

Gecesi) olduğu gün ikinci namazını müteakip Adana Valisi Bahri Paşa, kendi elinde ipek mendile sarılı olarak küçük bir şişede yer alan “Sakal-ı Şerifi,” görmek için gelenlerin onu öpmesini sağlardı⁸⁹⁵.

Onun zamanında halkın ilgisini çeken olaylar da yaşanmıştı. Bahri Paşa'nın valiliği zamanda Haçin Müftüsü kendisini Hz. İsa olarak ilan etmiş, etrafa telgraflar çekmişti. Vali, onu Adana'ya getirttiği zaman halkta büyük bir merak uyanmıştı. Herkes yollara düşmüş, 35-40 yaşlarındaki bu adamın mucizelerine şahit olmak için sabırsızlıkla beklemişlerdi. Gelenlerin büyük çoğunluğu gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı. Bahri Paşa, herkesin gözü önünde Hz. İsa olduğu iddiasını sormuş, o da Hz. İsa olduğunu söyleyince bir tokat atarak tımarhaneye kapatılmasını emretmişti. Bu davranış karşısında halk, mucizeler bekledikleri adama gülmeye başlamıştı. Büyük bir halk kitlesi tımarhane denilen binaya kadar delinin arkasından gitmiş, şahıs deliler koğuşuna kapatılmıştı⁸⁹⁶.

1908'de Meşrutiyet'in tekrar ilanını sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kayseri, Mersin ve Adana şehirlerinde kısa zamanda hakimiyet kurmuştu. Adana'da Meşrutiyet yanlılarının yeni yönetim biçimini destekleyici heyecanlı gösterileri İttihatçıların burada kendilerini daha güçlü hissetmelerine neden olmuştu. Cemiyetin buradaki yöneticileri eski düzenin kalıntısı olarak gördükleri Bahri Paşa'ya valilik görevinden el çektirmişlerdi⁸⁹⁷. Dahiliye Nezareti'nde meydana gelen çok büyük çaplı değişikliklerden Adana Valisi Bahri Paşa da nasibini alarak⁸⁹⁸ 6 Ağustos 1908 tarihinde görevinden azledilmişti⁸⁹⁹. Halk tarafından hakaret edilerek yollanmış⁹⁰⁰, Ziraat Bankası'nda bulunan 2.500 lirasına hükümetçe el konulmuştu⁹⁰¹.

⁸⁹⁵ Arıkoğlu, s.37-40.

⁸⁹⁶ Arıkoğlu, s.40.

⁸⁹⁷ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, 5. baskı, çev. Ayda Erbal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.144-145.

⁸⁹⁸ Kansu, s.197.

⁸⁹⁹ *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Ankara, TTK, 2014, s.208.

⁹⁰⁰ Taha Toros, s.49.

⁹⁰¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

1909 yılında Bahri Paşa'nın yolsuzluğuna dair Adana gazetelerinde haberler çıkmaya devam etmiştir. Bu dönemde gazetelere yansıyan bir habere göre; Bahri Paşa, valiliği döneminde Payas Hapishanesinin tamiri için gönderilen parayı hiçbir kuruma vermemiş ve bu paranın Paşa'nın zimmetinde kaldığı ortaya çıkmıştı⁹⁰². Millet gazetesinin bir haberinde; Bahri Paşa'nın bankada 80.000 lirasının bulunduğu tespit edildiği yazılmıştı. Sabık vali, bu ifadelerden rahatsızlık duymuş, kendisine haksızlık yapıldığını, atadan dededen zengin olduğunu iddia etmişti. Bahri Paşa'nın ifadeleri Adana basınında tepki toplamıştı. İtidal gazetesi, valinin insanlardan zorla para topladığını, şimdi ise oğlunun Adana'da binlerce lirayı iade ettiğini yazmıştı. Vali vekili Mirliya Ali Paşa, İttihat ve Terakki cemiyetinin ricasıyla Gülek Boğazına kadar götürmemiş olsa alacaklılarının Bahri Paşa'yı yaşatmayacağından bahseden gazete, alacaklıların tahsilatını gerçekleştirmek için mahkemeye başvurmamasının nedenini ise paraların rüşvet olarak verilmiş olmasına bağlamıştır. Gazetenin iddiasına göre: En küçük işte bile valiye rüşvet verilmek zorunda kalınmış; Bahri Paşa, etrafındakiler ve oğulları memleketi soymuşlardı. O, Ermenilerden bazılarını da yasa dışı örgütlere mensup olma iddiasıyla rüşvet vermeye zorlamıştı. Yine buraya gelen memurların çiftlik ve arazi alma heveslerini kullanarak onlara tarla ve çiftlik aldirttığı, sonra da bunu onların aleyhinde kullandığı gazetenin iddiaları arasında yer almıştı⁹⁰³. İtidal gazetesinin 26 Haziran 1909 tarihli nüshasında Bahri Paşa'nın, kalebend cezasıyla "Cebel-i Garbi'ye" yollandığı yazılmıştı⁹⁰⁴. Ancak, gazetenin iki gün sonraki nüshasında Bahri Paşa'nın, gittiği yerin iklimine uyum sağlayamayacağını belirtmesi üzerine, doktor muayenesi sonucu Bahr-i Sefid adalarından birine nakline lüzüm görüldüğü ifade edilmiştir⁹⁰⁵.

Adana'da valilik görevinde bulunan Bahri Paşa'nın; Rumeli rütbesi, bir Osmani ve bir Mecidi nişanı bulunmaktadır. Madalyaları ise altın ve gümüş imtiyaz, altın liyakattır⁹⁰⁶. Bedirhanlar soyundan gelen Bahri Paşa; "uzun boylu, şişman, sarı sakallı, beyaz tenli, parmakları dolgun, yüksek sesle konuşan, okuması yazması kıt,

⁹⁰² Uçar v.d., *İtidal*, S.22, 14 Şubat 1324 [27 Şubat 1909]

⁹⁰³ Uçar v.d., *İtidal*, S.6, 6 Teşrin-i Sani 1324 [19 Kasım 1908]

⁹⁰⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.54, 13 Haziran 1325 [26 Haziran 1909]

⁹⁰⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.55, 15 Haziran 1325 [26 Haziran 1909]

⁹⁰⁶ *AVS, 1905*, s.750-751.

sarayın itimadını kazanmış bir adamdı⁹⁰⁷. II. Abdülhamit'ten güç alan Bahri Paşa sarayda da sözü geçen bir şahsiyetti. Adana'ya kalıcı eserler inşa eden Paşa, şehrin gelirini arttırma konusunda da “parlak fikirler” ortaya koymuştur. Taşköprü'den geçişlerden ücret tahsili onun fikirlerdendir. Yine yetim çocuklar için Sanayi Mektebi yaptırmıştır. Öldüğünde mezarına “Adana Valisi” yazılmasını istemiş⁹⁰⁸, 1917 yılında vefat etmiştir⁹⁰⁹.

3.2.2. İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri ve Erkan-ı Vilayet

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki'nin öncelikle yapması gereken işlerden biri de taşra idaresi ve mahalli idareler konusunu ele almaktı. Vilayetlerde devam eden sorunlara yenileri eklenmiş, durumu düzeltmek için yapılan kanunlar işleri daha zorlaştırmıştı. Bunun üzerine yeni bir vilayet ve belediye idaresi sistemi uygulamaya konulmuştu⁹¹⁰. İkinci Meşrutiyet'le birlikte cemiyetlerin oluşumu hız kazanmıştı. Bunlardan biri olan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, toplumsal taban oluşturamayınca yeraltı faaliyetlerine ağırlık vermeye başlamıştı. Örgüt, 12 Ocak 1909'da iktidarı yıkmaya yönelik komplo hazırlıkları içerisinde olduğu gerekçesiyle kapatılmıştı. Kapatılma gerekçeleri arasında Adana Valisi Bahri Paşa'dan şantajla beş bin lira elde etmeye çalışmak da vardı.⁹¹¹.

Tablo 3.4: İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana Valileri ve Adana'da Görev Yaptıkları Yıllar

Vali	Yıl	Vali	Yıl
Mehmet Cevad Bey	Eylül 1908-Mayıs 1909	Emin Bey	Ağustos 1912-Kasım 1913
Babanzade Mustafa Zihni Paşa	Mayıs 1909-Eylül 1909	Ali Seydi Bey	Kasım 1913-Şubat 1914
Ahmet Cemal Bey	Eylül 1909-Haziran 1911	İsmail Hakkı Bey	Şubat 1914-Şubat 1917
Ahmet Muammer Bey	Haziran 1911-Ocak 1912	Ahmet Mithat Bey	Şubat 1917-Ekim 1917
Mustafa Nedim Bey	Ocak 1912-Ağustos 1912	Hasan Nazım Bey	Ekim 1917-Kasım 1919

Kaynak: Kunalp, s.25.

⁹⁰⁷ Arıkoğlu, s.37.

⁹⁰⁸ <http://www.5ocaknews.com/haberler/kose-yazilari/kudretli-bir-valinin-asiri-acikli-veda-toreni.html>, 09.07.2017.

⁹⁰⁹ Kunalp, s.121.

⁹¹⁰ Lewis, s.227.

⁹¹¹ Kansu, s.289.

3.2.2.1. Mehmet Cevad Bey (1865-?)

Mehmet Cevad Bey, 1865 yılında doğmuştur. 1902 yılının Ocak ayında atandığı Ankara valiliği görevi, 1907 yılının Şubat'ında sona ermiştir. Aynı ay içerisinde Konya valiliğine tayini çıkmış, 1908 yılının Eylül'üne kadar Konya valiliği vazifesinde kalmıştır⁹¹².

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bahri Paşa'yı görevinden aldırarak yerine askeri liva kumandanı vekil olarak getirmiş, çok sayıda memura görevden el çektirmişti. Cemiyetin yaptığı bu çalışmalar, Adana'da itibarının yükselmesine neden olmuştu. Artık, sahada devlet otoritesinden bahsetmek imkânsız gibiydi. Halk dilekçelerini hükümete değil, cemiyete sunmaktaydı⁹¹³. Böyle bir dönemde Cevad Bey, 1908 yılının Eylül ayında atandığı görevine⁹¹⁴ başlamak için 15 Ekim 1908 tarihinde alaturka saatle 07.30'da Mersin üzerinden şehre trenle gelmişti. Adana'da bulunan devlet görevlileri ve halk tarafından karşılanmış, "yaşasın hürriyet" tezahüratları yapılmıştı. Halkın da katıldığı gösterişli bir toplulukla hükümet binasına gelinmiş, binanın avlusunda büyük bir insan kitlesi toplanmıştı. İhsan Fikri, İttihat ve Terakki Cemiyeti adına burada bir konuşma yapmış, validen halkın beklentilerini dile getirmişti⁹¹⁵. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile eski düzenin kalıntıları olarak görülen vali ve memurlar görevden uzaklaştırılmış ancak, yerlerine muktedir ve iş bilen kimseler getirilememişti. Cevad Bey'in gelmesinden hemen önce Ermeniler, ideallerini gerçekleştirmek için çalışıp çalışmama konusunda bir şaşkınlık yaşarken, Müslümanlar ise nasıl bir yol izlemeleri gerektiği konusunda tereddüte düşmüşlerdi.⁹¹⁶ İhsan Fikri, İtidal gazetesinde Cevad Bey'i dört ay boyunca şehrin imar ve düzenine ait hiçbir şey yapmamakla suçlamış, valinin halk nazarında itibarını sarsmıştı⁹¹⁷. Vali'ye, neredeyse her sayısında sert eleştiriler yönelten İtidal gazetesinin 32. nüshasında,

⁹¹²Kuneralp, s.93.

⁹¹³ Arıkoğlu, s.44.

⁹¹⁴Kuneralp, s.93.

⁹¹⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrînievvel 1324 [21 Ekim 1908]

⁹¹⁶ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

⁹¹⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

yapılan bütün eleştirilere rağmen Cevad Bey'in gazeteyi kapatmaması takdir edilmişti⁹¹⁸.

Cevad Bey, Ermenilerle Türkler arasında birliği tesise yönelik çalışmalarda bulunması gerekirken bilgisizliği ve idarecilik yeteneğinin bulunmayışı dolayısıyla zaaf göstermiş, Adana Olaylarının ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Ona yönelik eleştirilerden biri de idareciliği astlarından aldığı malumatı üstlerine bildirmek, üstlerinden gelen emirleri alttaki memurlara iletmekten ibaret olarak görmesi ve vilayeti bu şekilde yönetmeye çalışmasıdır. Halkın refah ve huzurunu arttırması gereken Meşrutiyet, onun kötü idaresi ve iktidarsızlığı dolayısıyla Adana'da bir felakete dönüşmüştür. O, döneminde Türkler arasında ortaya çıkan ve eğitim konusunda değinilen "Sandalya Kavgası" denilen hizipleşmeyi önleyemişti. Bu ihtilaf, otorite boşluğuna neden olmuştu. Ermeniler, ortaya çıkan hizipleşmeyi bazen valinin yanında, bazen de karşısında yer alarak değerlendirme yolunu seçmişlerdi⁹¹⁹. Dönemin şahitlerinden Damar Arıkoğlu'na göre Cevad Bey, mabeyn başkâtipliğinden gelme, tecrübesiz, idari işlerden anlamayan bir şahıstır⁹²⁰.

Olaylarda sadece onun aczinden bahsetmek doğru değildir. İkinci Meşrutiyet sonrasında Adana, tam bir anarşi içerisine düşmüş, Cevad Bey durumu Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya arz etmiş, elindeki kuvvetlerin yetersizliğinden bahsederek askeri kuvvet talep etmişti. Sadrazam ise Dahiliye Nezaretine yazdığı bir yazıda Adana'da valilik yapmış olmanın etkisiyle Ermenilerle Müslümanların kardeşçe yaşayan iki topluluk olduğunu, kuvvet yollamayı gerektirecek bir durum olmadığını ifade ederek asker talebini reddetmişti⁹²¹.

Cevad Bey olaylar sırasında Adana valisi idi. Güzel ahlaka sahip bu zat yönetim konusunda görevini yapabilecek kudretten yoksundu⁹²². Adana valiliği sırasında İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan İttihat ve Terakki Kulübü'nü

⁹¹⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

⁹¹⁹Toros, s.49.

⁹²⁰Arıkoğlu, s.47.

⁹²¹Arıkoğlu, s.47-48

⁹²²Cemal Paşa, *Hatırat*, yay. haz. Metin Martı, 5. Baskı, İstanbul, Arma Yayınları, 1996, s.359.

birkaç defa ziyaret etmişti. Karabet'in iddiasına göre Cemiyet-i İlmiye ve İttihat ve Terakki Ziraat Kulübü de onun müdavimi olduğu mekanlar arasında yer almıştı⁹²³.

1909 Adana Olaylarını müteakip görevinden alınan Vali, 2 Mayıs 1909 tarihinde Gülek yolu üzerinden İstanbul'a hareket etmiş, istasyonda halk onu saygıyla uğurlamıştı. Cevad Bey'in en keskin muhaliflerinden olup onu yerden yere vuran İtidal gazetesi valinin, olayların başlamasından bitişine kadar "âb huzur tanımayacak bir ciddiyetle teskin-i şûrişe-yi bezl-i ihtimam ve mesai" eylediğini yazmış, valinin gayretlerini övmüştü⁹²⁴.

Hükümet valinin kaçma ihtimalini göz önüne alarak bazı tedbirlere başvurmuştu. Eski Adana valisi Cevad Bey'in yargılanmak üzere Adana'ya gönderileceği, bunun için kaçmamasına yönelik olarak gözetim altında tutulması için faaliyetler gerçekleştirmişti. Daha sonra kötü idaresiyle olayların çıkmasını önleyemeyen ve olaylar çıktığında ise gerekli tedbirleri almayı başaramayan Cevad Bey görevden alınmıştı⁹²⁵. Yine Heyet-i Teftişîye üyelerinden Faik Bey ve Artin Efendi tarafından hazırlanan bir layihada; olayların çıkışında ve devam ettiği sırada gerçekleştirdikleri faaliyetler dolayısıyla yargılanmasını istedikleri yöneticiler arasında Vali Cevad Bey de vardı. Heyet-i Teftişîye üyeleri Vali'yi: Olaylar öncesi ve olaylar sırasında görevlerini gerektiği gibi yapmamakla ve dolayısıyla iki unsurun çatışmasına yol açmakla suçlandırmışlardı. Bahsi geçen suçlamalar nedeniyle Cevad Bey'in Adana'daki Divan-ı Harb-i Örfide yargılanması talep edilmekteydi. Ayrıca Vali'nin, diğer yönetici ve ileri gelenlerin yargılanmasının dışta ve içte yaşanan baskıları hafifleteceği düşünülmekte idi⁹²⁶. Ancak Sadaret, şahıslar hakkında idari olarak bir şey yapılmasına gerek görmemiş, Divan-ı Harb-i Örfinin bu konuda muamelesinin beklenmesi gerektiğini belirtmiştir⁹²⁷. Olayları engellemediği gerekçesiyle görevden el çektirilen Vali Cevad Bey, Divan-ı Harb-i Örfide yargılanmaya başlanmış ve ceza almamıştı. Ermenilerin ve Avrupa'nın baskılarına dayanamayan hükümet, Cevad Bey'i kanunlara aykırı olarak ikinci kez yargılamıştı. Kanulara aykırı olmasının nedeni Divan-ı Harblerin verdiği kararlar kesindi ve bir

⁹²³Karabet, s.22.

⁹²⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.37, 21 Nisan 1325 [4 Mayıs 1909]

⁹²⁵ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

⁹²⁶ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

⁹²⁷ BEO, 3621/271523, 7 Temmuz [1] 325 [20 Temmuz 1909]

Divan-ı Harbi'in kararını başka bir Divan-ı Harb değiştiremezdi. Vali'nin ikinci yargılanmasında mahkumiyet kararı çıkmış idi. Kanunlara aykırı bir şekilde yargılanan eski vali, altı yıl memuriyetten men edilmişti. Daha sonra, birçok kişi affa uğramış iken kendisinin de aftan yararlanmak istediğini belirtmişti⁹²⁸. Cevad Bey'in talebinin karşısına Ermeni Patrikhanesi dikilmişti. 10 Temmuz 1911 tarihinde Adana Olaylarına karışanların affedileceklerine dair söylentiler ortaya çıktığı zaman Ermeni Patrikhanesi, eğer af olayı gerçekleşir ise Adana Olayları sırasında suçlu bulunan yöneticilerinin ibretiâlem için af kapsamına dâhil edilmemelerini istemişti⁹²⁹. Osmanlı Devleti, son döneminde Avrupa devletlerinin ve azınlıkların baskıları karşısında kendi yöneticilerini haksız yere cezalandırma geleneğini, bir kez daha uygulamış oluyordu.

3.2.2.2. Babanzade Mustafa Zihni Paşa (1848-1929)

1909 yılının Mayıs ayında tayin edilen Mustafa Zihni Paşa⁹³⁰, Adana Ermeni Olayları öncesi ve olaylar sırasında pasif kaldığı için görevinden azledilen Cevad Bey'in yerine getirilmişti. *İtidal* gazetesi, 1 Mayıs 1909 tarihli nüshasında: Adana valiliği görevine atanan Mustafa Zihni Paşa'nın, Gülek yolu üzerinden özel bir trenle sabah saat dört sıralarında Adana'na istasyonuna geldiğini, istasyonda saygıyla karşılandığını ve hemen idari işlerle ilgilenmek üzere Vali Konağına geçtiğini yazmıştı⁹³¹. Adana İğtişası sonrasında göreve getirildiğinde ilk icraatlarından biri "İslam ulemâ, bazı rüesâ-yı ruhaniye ve muteberandan mürekkep" bir toplantı yapmasıydı. Toplantıda: Hükümetin asayişini sağlama konusunda çalıştığını, ulema, ruhani reisler ve ileri gelen zevatın el birliğiyle halka nasihat ederek, asayişin sağlanmasına ve şehrin imarına katkı sunmalarını istemişti. Toplantıda bulunanlar, hükümeti destekleme konusunda müzakereler yapmış ve hükümete destek kararı alındıktan sonra toplantı sona ermişti. Paşa, Adana merkezde bulunan mahallelerin münasip olan kısımlarına asker yerleştirmiş; bağlarda, bahçelerde ve tarlalarda hasadın güvenli yapılması için köylere askeri müfrezeler çıkartmıştı. Bunlar geceli gündüzlü devriye gezmişler, Vali'nin çabaları sonucu güven ortamı yeniden

⁹²⁸ BEO, 3535/265082, 29 Teşrin-i Evvel [1] 328 [11 Kasım 1912]

⁹²⁹ BEO, 3535/265082, 2 Temmuz [1] 327 [15 Temmuz 1911]

⁹³⁰ Kunalp, s.112.

⁹³¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.36, 18 Nisan 1325[1 Mayıs 1909]

oluşmaya başlamıştı. Onun girişimleri sonucu olayın faaillerinin tespiti için adliye, mülkiye ve askeri memurlardan oluşan bir heyet, Cuma günü görevine başlamıştı⁹³².

Mustafa Zihni Paşa, Dönemi'nde Adana Olayları dolayısıyla vilayette “İdare-i örfiye” ilan edilmişti⁹³³. Vali, yanan emlak ve meskenlerin inşası için bir “şirket-i inşaiye” kurulması için teşebbüste bulunmuştu⁹³⁴. Adana Ermenileri konusunda onun tarafsız davranma çabaları Ermenileri memnun etmemiş, gevşeklik ve ihmalden dolayı Divan-ı Hab-i Örfide yargılanması için Ermeni Patrikanesi girişimde bulunmuş ve yargılamanın yapıldığının diğer vilayetlere de duyurulması istenmiştir. Patrikane, Mustafa Zihni Paşa'nın yargılanmasını sağlayarak diğer yöneticiler üzerinde baskı oluşturmayı, tutuklamalar ve yargılamalar yapılırken Ermeniler aleyhine herhangi bir girişimin önünü kesmeyi amaçlamıştı. Bununla da yetinmeyen Patrik Ohannes, Paşa'yı itibarsızlaştırmak için propagandalara hız vermiş, o dönemin klasik yıpratma şekli olan Meşrutiyet karşıtlığı söylemini kullanmıştır. Ona göre Mustafa Zihni Paşa, hakkında daha öncede birçok şikâyet bulunan, Meşrutiyet'e düşman olan bir şahıs olup hemen azledilerek yerine Meşrutiyet taraftarı bir yönetici atanmalıydı. Ermeniler, Paşa'nın Ermeni çıkarlarına hizmet etmeyen davranışlarından memnun olmamışlar, onun derhal valilikten alınması için direktmişlerdi⁹³⁵.

Ermeni propagandaları artık hız kesmeden devam edecektir. Başka bir iddia da tutuklamalar yapılırken Müslümanlara dokunulmadığı, sadece Ermenilerin tutuklandığıdır. Ortaya atılan iddiaların ivedilikle aydınlatılması Adana valisi Mustafa Zihni Paşa'dan talep edilmekteydi⁹³⁶. Dahiliye Nezareti, Adana'ya gönderdiği bir telgrafta: Ardı arkası kesilmeden devam eden ve dozu giderek artan Ermeni iddiaları karşısında bir an önce tahkikatın sonuçlandırılmasını istemekteydi. Ermenilerin ve bazı fesatçıların bilinçli bir şekilde Osmanlı hükümetini suçlayarak kamuoyu oluşturmaya başladıklarını, Adana'dan yeterince malumat gelmemesinden dolayı yabancı basına kadar yayılan, içte ve dışta olumsuz tesirleri olacak birçok asılsız haberin yalanlanması konusunda müşkülatta kalındığı, dolayısıyla

⁹³² Uçar v.d., *İtidal*, S.37, 21 Nisan 1325[4 Mayıs 1909]

⁹³³ Uçar v.d., *İtidal*, S.45, 14 Mayıs 1325[27 Mayıs 1909]

⁹³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.57, 17 Haziran 1325[30 Haziran 1909]

⁹³⁵ BEO, 3543/265707-2, 19 Nisan [1] 325 [2 Mayıs 1909]

⁹³⁶ DH. MKT, 2803/11, 22 Nisan [1] 325 [5 Mayıs 1909]

araştırmanın genişletilerek olayın sebepleri, gerçek failleri, yayılma nedenlerinin süratle aydınlatılması ve nezarete yazılması istenmekteydi⁹³⁷. Adana’da olaylarla ilgili incelemelerin birçok sebepten geç yapılması, hükümeti iç ve dış kamuoyu nezdinde zor duruma düşürmüştü. Mustafa Zihni Paşa, iğtişâşın yalan haberlerle iç ve dış kamuoyunda oluşturduğu tepkiyi, soruşturmayı Divan-ı Harb-i Örfi’nin adil, ciddi ve şiddetli bir şekilde yürütmesiyle; heyetten peyder pey bilgi alınması ve böylece yalan haberlerin tekzihiyle ortadan kaldırmanın mümkün olduğu düşüncesini dile getirmiştir⁹³⁸.

Basın üzerinden verilen propaganda savaşları dolayısıyla Mustafa Zihni Paşa ve hükümet sıkıştırılmaktaydı. La Liberal gazetesinde çıkan bir yazıyı Tanin gazetesi 8 Haziran 1909 tarihli nüshasında okuyucularına duyurmuştu. Bahsi geçen haberde Ermeni Patrikanesinin Adana’ya gönderdiği komisyonun hazırladığı iddia edilen bir raporda yazılanlar verilmişti. Bahsi geçen raporda: Adana’da olayların tahrik ve teşvikçisi oldukları ifade edilen Müslümanlarla ilgili hiç birşey yapılmadığı, “idare-i örfinin “ sadece Ermeniler için uygulandığı görüntüsünün hakim olduğu, İtidal gazetesinin Ermeniler aleyhinde kışkırtıcı faaliyetlerine devam ettiği, Ermeni Patrikhanesinin oluşturduğu komisyona sonradan dahil olan Kigork Kuyumcuyan Efendi’nin tutuklandığı, zor şartlar altında yaşayan halka belediyenin yardım etmediği, asker ve memurların katliamların içerisinde yer aldığı açıkça ortaya çıktığı, Ermenilerin öldürüldüğü ve kızlarının kaçırıldığı iddiaları raporda öne çıkan konulardı⁹³⁹.

Adana valisi Mustafa Zihni Paşa, bahsi geçen iddiaları Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda tek tek cevaplamıştır. Valinin belirttiğine göre: İdare-i örfiyenin sadece Ermeniler için uygulandığı iddiasının ciddiye alınır bir tarafı yoktu ve kurallar herkes için geçerliydi. Akşam olunca evden çıkmanın, silahlı talimi yapmanın yasak olduğu, hatta kimsenin silah taşımaya izin verilmediği, sağda solda rastgele ateş açmanın men edildiği, bu kuralların din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın herkes için geçerli olduğu, eğer bahsi geçen uygulamanın istisnası

⁹³⁷ DH. MKT, 2807/86, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

⁹³⁸ DH. MKT, 2810/74, 29 Nisan [1] 325 [12 Mayıs 1909]

⁹³⁹ DH. MKT, 2888/14, 18 Temmuz [1] 325 [31 Temmuz 1909]

olduğundan bahsediliyorsa örnekleriyle ortaya konması gerektiği iddialara verilen cevaplar arasında yer almaktaydı⁹⁴⁰.

Türklerden olayın tertipçileri olanlar serbestçe gezmektedir iddiası için: Müslim, gayrimüslim ayırt etmeksizin suça bulaşan yedi yüzün üzerinde insan tutuklanmıştır. Ayrıca hemen hergün hükümete tutuklananların listesi yollanmaktadır. Listelere bakıldığında tutuklanan ve cezaya çarptırılan Müslümanların sayısı Ermenilerin iki üç katı kadar fazladır. Üstelik cezaya çarptırılanların içerisinde zaptiyeden, ketebeden bazı kişiler de mevcuttur. Bütün bu faaliyetler, hükümetin tarafsızlığının açık delilleridir denilmektedir. İtidal gazetesi, idare-i örfinin ilanı ve Divan-ı Harb-i Örfinin oluşumunu müteakip uyarılar üzerine Ermenilerin lehinde ve aleyhinde yayın yapmayı bırakmıştı. İtidal gazetesinin nüshaları incelendiğinde “idare-i örfiyeye” titiz bir şekilde uyduğu görülmektedir. Dolayısıyla gazetenin kapatılmasını gerektirecek bir durum sözkonusu olmamıştı⁹⁴¹. Kigork Kuyumcuyan’ın komisyon üyeliğinden ve komisyona yardımından Adana valiliğinin hiçbir haberini olmadığı, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından suçlu görülerek tutuklandığı, yapılan tahkikatte suçsuzluğu anlaşıldığından beraat ettiği, hatta aynı durumun Aşıkyan Dikran için de geçerli olduğu ifade edilmişti. Suçsuz olduğu anlaşıldıktan sonra Aşıkyan Dikran’ın boş olan İstinaf Mahkemesi üyeliği görevine getirildiği belirtilmişti. Yine patrikane tarafından Mersin’de belediyenin Ermeniler yardım etmediği ve eğer yabancıların yardımları ulaşmamış olsa birçok Ermeni’nin açlıktan hayatını kaybedecekleri iddiaları dillendirilmişti. Vali’nin ifadesiyle: Şimdiye kadar İane Komisyonu eliyle dağıtılan yardım on-on iki bin liranın üzerindeydi. Mersin’de şu anda Elvanlı’dan gelen 38 muhtaca ve çocukların tedavisi için Adana’dan gelen başka bir aileye yevmiye verildiği belirtilmişti. Yağma edilen mallar, mahalli memurlara Şimendifer idaresi tarafından verilmektedir söylemi için: Kastedilenin ne anlama geldiğinin anlaşılamadığı belirtilerek, iki aydan beri çapul ve yağma sonucu talan edilen maların toplanması için çalışıldığı, bunların Hükümet Konağı önünde toplanarak sahiplerine iade edildiği, dağıtma işini üstlenen komisyonun sadece Ermeni üyeleri için malı yağmalanan Ermenilerden ve özellikle Ermeni kadınlardan şikayetlerin yükselmekte olduğu cevabı verilmişti. Ermenilerin

⁹⁴⁰ DH. MKT, 2888/14, 13 Haziran [1] 325 [26 Haziran 1909]

⁹⁴¹ DH. MKT, 2888/14, 13 Haziran [1] 325 [26 Haziran 1909]

öldürülerek kızlarının kaçırıldığı ithamı için Adana valisi, kastedilen yerin Mersin olduğundan hareketle, oradan aldığı bilgilere göre böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirtmiştir⁹⁴².

İddiaların sahibi Patrikane memurlarından olup komisyonda görevli olan Serkiz Suin idi. O, daha sonra düzeltme yaparak; bahsi geçen iddaların yeni yazılmış gibi yansıtılmasının doğru olmadığını, Adana Olayları sonrasında henüz Adana'ya varır varmaz yazılan bir rapor olduğunu ifade etmişti. Sonrasında asayişin sağlandığını, muhtaç durumda olanlara yardımının yapılmaya başlandığını ve Adana'da kendilerine her türlü kolaylığın sağlandığını ifade etmiştir. Daha sonra bir telgraf daha gönderdiklerini, bu telgrafta şükranlarını belirten cümleler kurduklarını, ancak iki ay önce yazılan telgrafın öne çıkarılarak iki ay sonra yayınlanmasına üzüldüğünü beyan etmiştir⁹⁴³.

Mustafa Zihni Paşa, olaylarda ne kadar kişinin öldüğü ile ilgili titiz bir çalışma yaptırmıştı. Çalışmada verilen bilgilerin bazısı tahmine dayalı olmakla birlikte, ölü ve yaralıların bir kısmı yabancı veya kayıt dışı olarak bölgede bulunan kimseler olduğundan tam olarak sayı tespiti yapılamamıştır. Adana Valisi bunların özenli incelemeler sonucunda ulaşılan bilgiler olduğunu ifade etmekte, verilerin kesinlik ifade etmediğini de yazmaktadır. Mustafa Zihni Paşa, olaylar sırasındaki Adana yöneticilerin iğtişâşı önleyecek askeri kuvvetten yoksun olduğunu, dolayısıyla sayma ve olayları tam olarak anlama imkanlarına sahip olmadığını yazmıştır. Asayiş sağlanmış olsa da olayların büyüklüğü ve vilayetin doğal haline dönmemesi dolayısıyla halkın heyecanı yatıştırılamamış, mükemmel bir sayım yapılamamıştır. Bu konuda karşılaşılan en önemli güçlüklerden biri de hem Müslümanların hem de Ermenilerin, yaşadıkları olayların tesiriyle ve hissiyatlarına göre kendi ölü ve yaralılarını yüksek gösterme gayretlerinin olmasıydı⁹⁴⁴.

⁹⁴² DH. MKT, 2888/14, 13 Haziran [1] 325 [26 Haziran 1909]

⁹⁴³ DH. MKT, 2888/14, 13 Haziran [1] 325 [26 Haziran 1909]

⁹⁴⁴ DH. MKT, 2807/40, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, misyoner ve Ermeni komitelerinden edindiği bilgiler ışığında olaylar sırasında 35.000 Ermeni'nin öldüğünü belirtmiştir⁹⁴⁵. Ermeni gazete ve komitelerince⁹⁴⁶ birçok yerde dillendirilmeye başlanan 30-35 bin gibi rakamları Adana Valisi mantıklı izahlar getirerek çok abartılı bulmuştur. Vali: Ölü sayısının 30.000 olmasının gayr-i mümkün olduğunu, olayların çok şiddetli ve kanlı olduğunu, Ermenilerin Müslümanlardan daha çok etkilendiklerini- bu doğaldır çünkü vilayetteki nüfus oranı Müslümanlarda daha yüksektir- ancak verilen rakamların Adana'daki Ermeni nüfusu göz önüne alındığında çok abartılı olduğunu, Adana vilayeti genelindeki Ermenilerin kadın ve erkekler dahil 48.447 kişiden ibaret bulunduğunu ifade etmiştir. Buna Bedelât-ı Askeriye Vergisi'nden kurtulmak maksadıyla bölgeye gizlice gelen Ermeniler ve başka yerlerden gelen yabancı Ermeniler (vilayet dışından) dahil- valinin ifadesiyle bunların sayısı kayıtlı nüfusun çok altındadır- bu rakama ulaşması mümkün görünmemektedir. Üstelik Ermenilerin çoğunluğu karışıklıklardan zarar görmeyen ve felakete uğramayan mahallerde oturmakta olduklarından sayı yine abartılıdır. Divan-ı Harb-i Askeri geldiğinde ve Heyet-i Tahkikiye oluşturulup çalışmalara başladığında olaylarla ilgili tespitlerin daha doğru yapılabileceği kanaati vali tarafından dile getirilmiştir⁹⁴⁷. Ancak Dahiliye Nezareti, basında çıkan ve mecliste gündeme getirilen abartılı haberler dolayısıyla, ısrarla tahkikat yapılarak yaralı ve ölü sayısının bildirilmesini talep etmekteydi. Nezaret, ayrıca Meclis-i Mebusan riyasetine yazı göndererek mecliste, 30.000 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiasını ortaya atan bir milletvekilinin açıklamalarına karşın valinin gönderdiği bilgileri aktarmıştı⁹⁴⁸.

Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa Adana'nın mevcut durumu hakkında bilgi vermek üzere İstanbul'a çağrılmış, 2 Ağustos 1909'da yerine vekaleten Üsküdar Mutasarrıfı Cemal Bey atanmıştı⁹⁴⁹. Görev yerinden erken çağrılmış olsa da resmi

⁹⁴⁵ Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013, s.91.

⁹⁴⁶ DH. MKT, 2810/95, 30 Nisan [1] 325 [13 Mayıs 1909]

⁹⁴⁷ DH. MKT, 2807/40, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

⁹⁴⁸ DH. MKT, 2807/40, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

⁹⁴⁹ DH. MKT, 2892/12, 22 Temmuz [1] 325 [4 Ağustos 1909]

görevi aynı yılın Ekim ayında sona ermiştir⁹⁵⁰. Mustafa Zihni Paşa, Adana'ya vali olarak görevlendirildiğinde 1909 Adana Olaylarının yıkımı ve ağır sorunların çözümü ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Vali, Adana Ermenileri bölümünde değinileceği gibi, tarafsız bir şekilde olayları araştırmaya, suçluları cezalandırmaya çalışmış ve güvenliğin tekrar tesisi için büyük çaba sarf etmişti. Ancak Ermenilerin istediği tarzda davranmaması, onun valilik görevinin kısa süreli olmasının nedenlerinden en önemlisidir. Çünkü yerine atanan Cemal Paşa, Müslümanlara karşı oldukça müsamahasız, Ermenilere karşı ise oldukça hoşgörülü davranmış, yaptıklarıyla Ermenilerin ve misyonerlerin gönlünü kazanmıştı.

Mustafa Zihni Paşa, 1912 yılının Ocak ayında Hicaz valiliğine atanmış, Eylül 1912'de görevi sona ermiştir. 1929 yılında 81 yaşında iken vefat etmiştir⁹⁵¹.

3.2.2.3. Cemal Paşa (1872-1922)

Ahmet Cemal, 6 Mayıs 1872 yılında Midilli Adasında dünyaya gelmiştir. Babası askeri eczacı Nihat Nasip Bey'dir. 1890 yılında Kuleli Askeri İdadisi'ni bitirmiş, 1893 yılında Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den mezun olmuştur. Erkan-ı Harbiye'yi de tahsil ettikten sonra erkan-ı harb yüzbaşısı olmuştur (1895). İstanbul, Kırkkilise ve Selanik gibi şehirlerde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bu dönemde İttihatçılara sempatisi olmakla birlikte aktif bir ittihatçı olduğu söylenemez. 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye olmuştur. Birçok görevde bulunduktan sonra 1909 yılındaki 31 Mart Vakasında Hareket Ordusu içerisinde yer almıştır. Bu olaydan sonra Üsküdar mutasarrıfı olmuş⁹⁵², 1 Ağustos 1909'da Adana valiliği görevine vekaleten getirilmiştir⁹⁵³. Dahiliye Nezaretinden Adana vilayetine gönderilen bir telgrafta Cemal Bey'in, Hidiviye Kumpanyası'nın Minye vapuruyla 13 Ağustos'ta İstanbul'dan hareket edeceği belirtilmektedir⁹⁵⁴. Adana valiliği görevine asaleten atanması konusundaki İrade-i Seniyye 2 Ekim 1909'da Mehmet Reşat'a takdim edilmiştir. Cemal Bey'in Adana valiliğine getirilmesinde Ermenilerin çalışmalarının önemli katkısının olduğu Mevlana Rıfat tarafından dile getirilmiştir.

⁹⁵⁰Kuneralp, s.112.

⁹⁵¹Kuneralp, s.112.

⁹⁵²“Cemal Paşa”, *TDVİA*, c.7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.305-306.

⁹⁵³ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, Ankara TTK, 2008, s.70.

⁹⁵⁴DH. MKT, 2899/23, 31 Temmuz [1] 325 [13 Ağustos 1909]

O, Cemal Paşa'nın İttihat ve Terakki ile Ermeni Mebusu Zöhrab arasında yapılan bir anlaşma sonucu Adana'ya yollandığı iddiasını dillendirmektedir⁹⁵⁵. Bu iddiaların hedefindeki isim olan Cemal Paşa, Adana Olaylarının psikolojik sebeplerini çok başarılı bir şekilde tespit ettiği kanısındadır⁹⁵⁶. Adana Olayları sonrası yaptığı çalışmalarla misyonerlerin büyük beğenisini kazanan Cemal Paşa, onların övgü dolu sözlerine mazhar olmuştur. Amerikalı misyoner Thomas d. Christie 8 Şubat 1910 tarihli bir mektubunda şehirde güvenliği sağladığından bahisle Cemal Paşa için: “ Vali on binde bir rastlanır bir insan, eşsiz bir enerjiye sahip küçük bir dev” demektedir⁹⁵⁷.

Cemal Paşa, 22 Ocak 1911 tarihinde neşrettiği ikinci bir beynamede: halkta Ermeni-Müslüman çatışmasının tekrar başlayacağı yönünde bir korkunun meydana geldiğini, bunun gerçeklerle ilgisinin olmadığını, Çünkü Müslümanlarla Ermenilerin tekrar kaynaştıklarını, iddiaları ortaya atanların olay çıkarmak isteyen rezil kimseler olduğunu, valiliğin bu tür bir karışıklığa asla izin vermeyeceğini, böyle asılsız haberlerle zamanın harcanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Vali, 25 Şubat 1911 tarihinde yakalandığı bir hastalık nedeniyle Doktor Ali Bey'in nezaretinde 15 gün tedavi görmüş, vilayet işleriyle ilgilenememiştir⁹⁵⁸.

Cemal Bey, Adana'da görev yapacak memurlar konusunda da hassas davranmış, nitelikli olmayan memurların alımını engellemiştir. Vali, geçim zorlukları yaşayan Adana tahrirat müdürünün Beyrut'a tayini ile yerine getirilmek istenen Beyrut tahrirat müdürünün görev için yeterli olmadığını ifade ederek atamaya itiraz etmiş, bu göreve Adana Tahrirat müdürlüğünde görevli Hilmi Efendi'yi getirmiştir. Miralay Mehmet Ali Bey'in Yemen'e gönderilmesi ihtimali ortaya çıkınca, bu göreve Edirne'den Kaymakam Arif Bey'i getirme konusunda girişimlerde bulunmuştur. Cemal Bey, başarılı kişilerle çalışma konusunda kararlı bir tavır sergilemiştir⁹⁵⁹. İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte ortadan kalmış olan devlet otoritesini yeniden tesis etmişti. Onun valiliği ile birlikte adi hırsızlık

⁹⁵⁵ Artuç, s.71.

⁹⁵⁶ Cemal Paşa, s.355.

⁹⁵⁷ Çabuk, s.101.

⁹⁵⁸ Artuç, s.84-85.

⁹⁵⁹ Artuç, s.83.

olaylarında azalma görülmüştü⁹⁶⁰. Sadece adi hırsızlıklarla mücadele etmekle kalmamış ve yolsuzluğa bulaşmış memurlarla ilgili de gerekli işlemleri yapma konusunda da tereddüt göstermemişti. Eski Tahrirat müdürü Mustafa Efendi, nüfus tezkiresi parasını zimmetine geçirince hakkında gerekli işlemleri yaparak, dosyayı Şura-yı Devlet'e yollamıştır. Miralay Mehmet Ali Bey'in, Yemen'e gönderilmesini müteakip bölgenin asayışı ile de ilgilenmiş, karışıklık çıkarma ihtimali bulunanları Harbiye Nezaretine bildirmiş, görevlerinden alınmaları konusunda talepte bulunmuştur. Sivil memurlarla ilgili bilgileri de hükümete iletmiş, başarılı olan memurları koruyup kollamıştır⁹⁶¹.

Adana Valisi, Adana için büyük bir problem olan doğal afetlere karşı önlemler alma konusunda çaba harcamış, üstlerine raporlar sunmuştur. Aynı dönemde adeta Adana'nın kaderi haline gelen sel baskınlarından biri daha meydana gelmiştir. 6 Mart 1911'de başlayan yağmur iki gün aralıksız yağmış, nihayetinde nehir taşmış ve birçok ev sular altında kalmıştı. Adana yöneticileri, zor durumda kalan halk için çadır ve erzak talebinde bulunmuştu⁹⁶². Şehrin problemlerini çözmek için çabalayan Cemal Paşa, Seyhan nehrinin taşkınlarını önlemek için nehrin her iki yakasına 6-7 kilometre⁹⁶³ uzunluğunda setler inşa ettirmişti⁹⁶⁴.

Cavit Bey, 1912 yılındaki Adana ziyareti sırasında Cemal Bey için övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Ona göre; Adana'da insanlar için "hâyatı ve müessesât namına ne varsa" Cemal Bey tarafından vücuda getirilmiştir: Daruleytam, Ziraat Mektebi, Darülmualimin, Seyhan setleri bunlardan bazılarıydı. Eğer birkaç yıl daha Adana valiliği görevini ifa etseydi, Adana "pek mamur bir şehir" olabilirdi. Cavit Bey, bu konudaki düşüncelerini oradaki yabancılarında paylaştığını ifade etmiştir⁹⁶⁵.

⁹⁶⁰ Arıkoğlu, s.59.

⁹⁶¹ Artuç, s.83.

⁹⁶² Artuç, s.85.

⁹⁶³ Arıkoğlu, s.59.

⁹⁶⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

⁹⁶⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara, TTK, 2014, s.316.

Cemal Paşa'yı Adana valiliği sırasında tanıyan Damar Arıkoğlu, onun için şu ifadeleri kullanır: “Çok faal, genç, çalışkan, idareci olarak emsali az bulunan vali idi.” “Rahmetli Cemal Paşa, sert olduğu kadar da kibardı⁹⁶⁶...” Arıkoğlu'nun vasıflarını saydığı Cemal Bey, valisi bulunduğu Adana'da “İttihad-ı Anasır” düşüncesini hayata geçirmek için çok çaba göstermiştir. Bu fikri uygulamaya koymaya çalışırken Ermenileri koruyan bir tavır sergilediği eleştirilerinin muhatabı olmuş olsa da bahsi geçen suçlamalara itibar etmemiştir. Neredeyse iki yıllık bir süreçte kaldığı valilik görevinde Ermenilerle Müslümanlar arasındaki soğukluğu ortadan kaldırmak için çabalamış, şehrin asayiş problemlerini büyük oranda ortadan kaldırmıştır. Onun döneminde özellikle imar ve iskan gayretleri göze çarpmaktadır⁹⁶⁷.

İşsizliği çözmeye çalışan valinin teklifiyle Adana Olayları dolayısıyla işlerini karşılamakta zorlanan kadınlara iş imkanı sağlamaya yönelik olarak “Heyet-i İştigaliye” adı altında bir heyet meydana getirilmiştir. Heyetin ithal edeceği sanayi aletleri gümrük vergisine tabi olmayacaktı. Cemal Bey'in çabaları sonucu Adana'da sağlık kontrollerini gerçekleştirmek üzere Eşref Bey başkanlığında bir heyet teşkil edilmiştir. Bu heyet, ücret ödeyemeyecek durumda olan aileleri parasız muayene etmiştir. Adana Olaylarında zarar gören talebelerin imtihanlarının ertelenmesini sağlamıştır⁹⁶⁸.

14 Haziran 1911'de Bağdat valiliği görevine asaleten getirilmiştir⁹⁶⁹. Cemal Bey, yaptığı hizmetler dolayısıyla halkın saygınlığını kazanmıştı. O, Adana valiliği görevinden ayrılırken büyük bir kalabalık uğurlamak için istasyona gelmişti⁹⁷⁰. Bağdat valiliği görevi sonrasında Balkan Savaşlarına katılmıştır. 1912 yılında miralaylığa terfi etmiş, Enver Bey'in 1913 yılında gerçekleştirdiği Babıali Baskınına destek vermiştir. Baskından sonra İstanbul mutasarrıflığı görevine getirilmiş, şehirde asayişin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. 1913 yılında Nafia nazırı olmuş, aynı yıl Aralık ayında miraliva rütbesi almıştır. 1914 yılı Şubat ayında Bahriye nazırlığına getirilmiş, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişini desteklemiştir. Bu

⁹⁶⁶ Arıkoğlu, s.55-60.

⁹⁶⁷ Artuç, s.85.

⁹⁶⁸ Artuç, s.77.

⁹⁶⁹ Artuç, s.88.

⁹⁷⁰ Arıkoğlu, s.60.

dönemde eski görevine ilaveten Dördüncü Ordu komutanlığı görevine getirilmiştir. 1915 ve 1916 yıllarında gerçekleştirdiği iki Kanal harekatı da başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu harekatlar nedeniyle hayalcilikle suçlanmıştır. Bu görevi sırasında Arap milliyetçileriyle mücadele etmiş ve sert tedbirler alarak birçoğunu idam ettirmiştir. 1915 yılındaki zorunlu göç sırasında diğer İttihatçılarla anlaşmazlıklar yaşamış, 1917 yılında Dördüncü Ordu komutanlığı görevinden ayrılmış, aynı yıl İttihat ve Tereakki Partisi umumi azalığına getirilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında diğer İttihatçılar gibi yurdu terk etmiş; Berlin, Münih ve İsviçre’de İttihatçıları örgütleme faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1919 yılında idama mahkum edilmiş, daha sonra Rusya’ya gitmiş, Mustafa Kemal’le Bolşevikler arasındaki ilişkilerin gelişmesi için çalışmıştır. Bir müddet sonra Afganistan’a geçmiş, ordunun modernleştirilmesi çalışmalarında görev almıştır. Burada itibarı sarsılınca Tiflis’e gelmiş ve Ermeniler tarafından 21 Temmuz 1922’de katledilmiştir⁹⁷¹.

3.2.2.4. Muammer Bey (Cankardeş, 1875-1928)

Muammer Bey, 1875 yılında doğmuştur⁹⁷². Kayseri mutasarrıfı olarak görev yaparken, Cemal Paşa’nın yerine Adana valiliği görevine getirilmiştir⁹⁷³. 1911 yılının Haziran ayında başladığı Adana valiliği görevinden 1912 yılının Ocak ayında ayrılmıştı. Sonraki görev yeri olan Konya’da altı ay kadar çalışmış, aynı yıl Ocak ayında başladığı görevinden 1912 yılının Haziran ayında ayrılmıştır. 1913 yılının Şubat ayında başladığı Sivas valiliği görevinde yaklaşık dört yıl kalmış, 1917 yılının Ocak ayında Konya valiliğine tekrar atanmıştır. Konya valiliği görevinde 1918 yılının Ekim ayına kadar kalmıştır⁹⁷⁴. İçten, konuşması gayet düzgün, sempatik bir yapısı vardı ve hatipliği mükemmeldi. Adana valiliği sırasında 33/34 yaşlarında olup bu görev için oldukça genç idi. Trablusgarp Savaşı’nın başlamasıyla Adana ileri gelenlerini konağında toplamış, İtalya ile savaşın başladığını, gelişmelerin resmen

⁹⁷¹ “Cemal Paşa”, *TDVİA*, c.7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.305-307.

⁹⁷²Kuneralp, s.58.

⁹⁷³Arıkoğlu, s.61.

⁹⁷⁴Kuneralp, s.58.

duyurulacağını, asılsız haberlere itibar edilmemesini ve halkın heyecana gelmesinin önlenmesi arzusunu dile getirmişti⁹⁷⁵.

3.2.2.5. Mustafa Nedim Bey (?-?)

1911 yılının Mayıs ayında İşkodra valiliği görevine getirilmiş, buradaki görevinden ayrılarak aynı tarih olan Ocak 1912'de Adana valiliği görevine atanmıştır. Adana'daki görevi kısa süreli olmuş, Ağustos 1912 tarihinde buradaki görevi sona ermiştir⁹⁷⁶.

3.2.2.6. Emin Bey (Zincirkıran, (?-1963))

Emin Bey, 1911 yılının Ekim ayında İstanbul valiliği görevine getirilmiş, buradaki görevinden ayrıldığı tarih olan Ocak 1912'de Kastamonu valiliği görevine atanmıştır. Kastamonu'daki görevi kısa süreli olmuş, Ağustos 1912 tarihinde buradaki görevi sona ermiştir. Ağustos ayında yeni görev yeri Adana olmuştur. 1912'de başladığı Adana valiliği görevi, 1913 yılının Kasım ayında sona ermiştir⁹⁷⁷.

3.2.2.7. Ali Seydi Bey (1869-1933)

1869 yılında Erzincan'da doğmuştur. Babası Süvari kumandanı Üzeyir Paşa'dır. Erzincan Askeri Rüştiye ve Mülkiye İdadisi'nde eğitim görmüş, 1891 yılında Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olmuştur. Şûrayıdevlet Kalemünde çalışmaya başlaması onun devlet hayatına atılışının başlangıcıdır. 1896'da bir ihbar sonucu Bağdat'a sürülmüştür⁹⁷⁸. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, 1913 yılının Kasım ayında Adana valiliğine tayin edilmiş, 1914 yılının Şubat ayına kadar Adana vilayeti valisi olarak hizmet vermiştir. Daha sonraları Bolu ve Çatalca mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur. 1918 yılının Temmuz ayında Mamuratülaziz valiliği görevine getirilmiş, 1919 yılının Mayıs ayında Mauratülaziz valiliği görevinden azledilmiştir. Şiirler yazmış, Türk eğitim ve kültürüne önemli katkıları olmuştur. İkinci dereceden Mecidi Nişanına sahipti⁹⁷⁹.

⁹⁷⁵ Arıkoğlu, s.61.

⁹⁷⁶ https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/index.php/Mustafa_Nedim_Bey, 09.07.2017.

⁹⁷⁷ Kunalalp, s.71

⁹⁷⁸ Mustafa Uzun, "Ali Seydi Bey", *TDVİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c.II, s.443.

⁹⁷⁹ Uzun, s.443; Kunalalp, s.58.

3.2.2.8. İsmail Hakkı Bey (?-1928)

İsmail Hakkı Bey, 1912 yılının Şubat-Ağustos döneminde Van vilayeti valisi olarak hizmet vermiştir. 1913 yılının Mart ayında Diyarbakır valiliği görevine getirilmiş, 1914 yılının Şubat ayında Adana valiliği görevine atanmıştır⁹⁸⁰.

Valinin görev yaptığı dönem Ermeni zorunlu göçüne denk gelmiştir. 25 Şubat 1915'te Dört Yol Ermenilerinin casusluk faaliyetlerinin tespit edilmesi üzerine Vali Hakkı Bey; bölge halkının Osmaniye, Ceyhan ve Adana'ya sevkini emretmişti. Ermenilerin denizden İtilaf devletleriyle irtibata geçmesi valiyi tedbirler almaya sevk etmişti⁹⁸¹. Hakkı Bey, Ermeni isyan faaliyetlerine karşı 1915 yılının Mart ayı başında da tedbirler alma yoluna başvurmuştu. Kozan'da Hınçak Komitesinin afişlerini duvarlara asarak Ermenileri isyana teşvik edecek davranışta bulunanların derhal tutuklanmasını ve Adana merkeze gönderilmelerini istemiştir⁹⁸². Adana valisi Hakkı Bey'in zaman zaman suça karışan Ermenilerin tutuklanmaları konusunda tereddüt ettiği görülmüştü⁹⁸³.

Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkisini kırmak için sevk ve iskan faaliyetleri başlamadan hemen önce, Ermeni Ruhani reisliğinin Sis'e nakli gündeme gelmişti. Adana valisi Hakkı Bey, 12 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir belgede: Van'da bulunduğu sırada Ecmiyazin katogigosluğunun önemine binaen birçok Ermeni'nin Rusya'ya gittiğine şahit olduğundan bahisle, üç önemli katogigosluk merkezi saymıştı. Ecmiyazin'in birinci, Sis'in ikinci ve Akdamar'ın ise üçüncü sırada olduğunu; şu anda Akdamar katogigosluğunun "daire-i ruhaniyesinin" boş olduğunu, dolayısıyla buranın "daire-i ruhaniyesinin" Ecmiyazin'e intikal ettiğini belirtmişti. Osmanlı Ermenilerinin Rus hakimiyetindeki Ecmiyazin katogigosluğuna

⁹⁸⁰Kuneralp, s.121.

⁹⁸¹ DH. ŞRF, 50/141, 17 Şubat [1]330 [2 Mart 1915]

⁹⁸² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. V, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006, s.55-56.

⁹⁸³ İtalyan Konsolos tercümanı Babikyan'ın suça karışmış olduğunu belirterek ne gibi bir işlem yapması gerektiğini Dahilye Nezaretine sormuştu. Tercüman, acemi bir davranışla elçiliğe müracat etmiş, İtalyan elçiliği de Babıali'ye şikayette bulunmuştu. Babıali, İtalyan vatandaşlarına iyi davranılması konusunda yazı göndermişti. Hakkı Bey, kendisini yeni bir krizin içinde bulmak istemediğinden 1915 yılının Nisan ayı sonunda böyle bir girişimde bulunmuştu. DH. EUM, 2.Şb.7/21, 17 Nisan [1]331 [30 Nisan 1915]

bağlı kalmasının doğru olmadığını, onlara “merci’-i ruhânî” olarak Sis katogigosluğunun gösterilmesinin Rusya ile olan ruhani bağlarını koparacağını ifade etmiştir. Böyle bir adım atmak için uygun zananın geldiğini belirterek; Osmanlı Ermenilerinin ruhani reisinin, Osmalı Devleti tarafından tayin olunmasının Ermenileri, Rus etkisinden kurtaracağı görüşünü dile gertirmişti. Üstelik Sis katogigosluğu makamını işgal eden Sahak Efendi hem devletine bağlı hem de Ermeniler nazarında itibarlı bir kişi olduğundan devletin bunu gerçekleştirmesi imkan dahilinde idi⁹⁸⁴.

Valinin gönderdiği belgede Sis katogigosluğuna bağlı yerler ise şöyle sıralanmıştı: Adana vilayeti dahilinde bulunan Adana-Kozan-Cebel-i Bereket ve Mersin livaları; İçel sancağı: Bütün kazaları dahil; Halep vilayetinde: Halep ve Ayıntap sancakları; Maraş sancağı: Tekmil kazalarıyla birlikte; Mamüratülaziz vilayetinde: Malatya sancağı (Hısnımansur, Hekimhan, Behisni, Kahta) kazaları; Ankara vilayeti: Yozgat ve Çorum sancakları; Sivas vilayetinde: Gürün-Darende, Divrik, Tonus, Bünyan, Aziziye kazaları; Beyrut vilayetinde: Lazkiye sancağı⁹⁸⁵. Sis katogigosluğunun etki sahası oldukça genişti.

Adana’nın Alman konsolosu Büge’ye göre: Vali, sevk sırasında Ermenilerin zarar görmemesi için azami gayret sarf ederken İstanbul’a gitmiş, dönüşünde Ermenilere karşı tavrı sertleşmiştir⁹⁸⁶. Yine o, Vali Hakkı Bey’in zorunlu göçten kurtulma karşılığında zengin Ermenilerden rüşvet aldığını iddia etmiştir⁹⁸⁷.

Üç yıllık Adana valiliği dönemi 1917 yılının Şubat ayında sona ermiş, yeni görev yeri olan Hüdavendiğar vilayetine aynı ay içerisinde atanmıştır. Hüdavendiğar vilayetindeki görevini 1918 yılının Ekim ayına kadar sürdürmüştür. 1928 yılında vefat etmiştir⁹⁸⁸.

⁹⁸⁴ DH. EUM, 2. Şb., 6/58, 29 Nisan [1] 331 [12 Mayıs 1915]

⁹⁸⁵ DH. EUM, 2. Şb., 6/58, 29 Nisan [1] 331 [12 Mayıs 1915]

⁹⁸⁶ Gust, Wolfgang, *Alman Belgeleri Ermeni Soykırımı 1915-1916*, çev.Zekiye Hasancebi, A. Takcan, İstanbul, Belge Yayınları, 2012, s.403-408.

⁹⁸⁷Gust, s.77-78.

⁹⁸⁸Kuneralp, s.84.

3.2.2.9. Ahmet Mithat Bey (?-?)

1915 yılının Eylül ayında atandığı Hüdavendiğar valiliği görevinden 1917 yılının Şubat ayında sona ermiştir. Aynı ay içerisinde getirildiği Adana valiliği görevinden Ekim 1917'de ayrılmıştır⁹⁸⁹.

3.2.2.10. Hasan Nazım Bey (Akyürek, 1872-1936)

Nisan 1917 tarihinde Ankara valiliği görevine getirilmiş, aynı yıl Ekim ayında bu görevden ayrılarak Adana valiliğine atanmıştır⁹⁹⁰. Valiliği sorunların ağırlaştığı işgalin başladığı bir döneme denk gelmektedir. Mondros Ateşkes Atlaşması sonrasında Adana işgal edilmeye başlanmıştır. Fransız Albayı Raymond, Vali Nazım Bey'den bazı resmi dairelerin derhal boşaltılmasını, şehirde bulunan Türk askerlerinin derhal çekilmesini, Adana'nın meşhur ittihatçılarından olup halkı örgütleme potansiyeli bulunan İsmail Safa, Muhtar Fikri (Mersin milletvekili), Küçük Mustafa ve Damar Arıkoğlu'nun şehirden uzaklaştırılmasını istemişti⁹⁹¹.

Nazım Bey'in valiliği dönemine denk gelen Adana'nın işgali gayrimüslim kesimlerde büyük bir coşkuya neden olmuştu⁹⁹². Yaşanan coşku toplumsal gerilimleri arttırmıştı. İşgalin başlamasıyla birlikte çanlar çalmaya, Ermeni evleri, çarşıda yer alan dükkanlar ve mağazalar Ermeni bayrakları ile donatılmaya başlanmıştı. Ermeni çılgınlıklarının dozu hızla artmıştı. Pek çok yerde Türk bayrakları parçalanmış, geceleyin fener alayı düzenlenmişti. Türkleri tahkir edici sözlerle sokaklarda gösteriler yapılmış, Türkler evlerine kapanmıştı. Adana Valisi Nazım Bey, Ermenilerin aşağılayıcı tutumları karşısında Türklere tahrike kapılmamalarını tavsiye etmiş, sakin olmalarını istemişti. Çünkü Vali, çıkabilecek bir toplumsal çatışmanın Türkler açısından çok büyük zararlar doğuracağını farkındaydı. Adana'da Türkler karşı yapılan bu aşağılayıcı tavırlar haftalarca sürmüştü. Bütün bunlar yaşanırken onun valiliği döneminde Adana ileri gelenleri, şehri işgalden kurtarmak için padişaha bir telgraf çekmişlerdi⁹⁹³. Zor bir dönemin

⁹⁸⁹ Kunalp, s.65.

⁹⁹⁰ Kunalp, s.77.

⁹⁹¹ Arıkoğlu, s.72.

⁹⁹² Ayhan, s.51.

⁹⁹³ Arıkoğlu, s.74.

yöneticisi olan Adana valisi Nazım Bey, ikinci dereceden Mecidi nişanına sahipti⁹⁹⁴. 1919 yılının Kasım ayında Adana valiliği görevinden ayrılmıştır⁹⁹⁵. 1928-1934 yılları arasında görevde bulunduğu Kırşehir valiliği Nazım Bey için başarısız bir dönem olarak kabul edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa, onun emekliliğinin yaklaştığını görerek Ordu vilayetine yollamıştır. Bir süre burada çalışarak emekli olmuştur⁹⁹⁶.

3.2.2.11. Erkan-ı Vilayet

Osmanlı Devleti'nde vilayetlerde validen sonra gelen üst memurlara "Erkan-ı Vilayet" denilmektedir⁹⁹⁷. 1293 (1876-1877) Adana Vilayet Salnamesine göre Erkan-ı vilayet: Naip, defterdar, mektubi, ve müftüden müteşekkildir. Erkan-ı vilayet: Naib-i merkez Muhammet Faik Bey, Defterdar Hayri Efendi, Mektubi Ziya Efendi ve merkez müftüsü Sadık Efendi idi⁹⁹⁸. 1297'de (1879-1880) Mektubi Nazım Bey ve vilayet naibi Ali Haydar Bey idi⁹⁹⁹. 1309 tarihli Salnamede ise müftü yerine alaybeyinin Erkan-ı Vilayete dahil olduğu görülmektedir. 1892'de Naib Hasan Sadık Efendi, Defterdar Midhat Efendi, Mektûbi Abdülkadir Efendi ve Alaybeyi Abdurrahman Bey'dir¹⁰⁰⁰. 1909 yılı Temmuz ayında Sunullah Efendi vilayet naipliği görevini bırakarak İstanbul'a gitmiş, istasyonda Erkan-ı Vilayet tarafından saygıyla uğurlanmıştı. Bu göreve vekâleten Müftü Lütfi Efendi'in bakacağı gazetelerde yer almıştı¹⁰⁰¹. Aynı yılın Temmuz ayında vilayet mektupçuluğu görevine Yusuf Ziya Bey'in atandığı Adana basınına yansımıştı¹⁰⁰². 1909 yılında vali muavinliği görevini Eşref Efendi yürütmekteydi¹⁰⁰³. 1917-1918 tarihinde Naib Hüseyin Sabri Efendi,

⁹⁹⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.392.

⁹⁹⁵ Kunalp, s.77.

⁹⁹⁶ Yusuf İzzettin Kılınçer, *Atatürk ve Kırşehir*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006, s.92-95

⁹⁹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, MEB Yayınları, 2004, c. I, s. 545.

⁹⁹⁸ *AVS 1293*, s.36.

⁹⁹⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1297, s.249.

¹⁰⁰⁰ *AVS 1309*, s.39.

¹⁰⁰¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.64, 27 Haziran 1325[10 Temmuz 1909]

¹⁰⁰² Uçar v.d., *İtidal*, S.69, 6 Temmuz 1325[19 Temmuz 1909]

¹⁰⁰³ Uçar v.d., *İtidal*, S.73, 11 Temmuz 1325[24 Temmuz 1909]

Mektupçu Es'ad Bey, Müftü Mehmet Tahir Efendi üyeler arasında idi. Aynı yıl Adana mektubi kalemi mümeyyizi Hayreddin Bey idi¹⁰⁰⁴.

3.2.3. Vilayet İdare Örgütleri

3.2.3.1. Meclisler ve Komisyonlar

3.2.3.1.1. Adana Vilayet Umumi Meclisi

1871 Vilayet Nizamnamesinde, Vilayet Umumi meclislerinin özellikleri ayrıntılı şekilde yer almıştı¹⁰⁰⁵. 1876 yılında ilan edilen Kanunıesasi'ye göre: Meclis-i Umumi Vilayet, livalardan gelen üyelerden oluşan ve yılda bir defa toplanan istişare mekanizması olarak iş görmüştü¹⁰⁰⁶. Kanunıesasi'ye göre; Vilayet Umumi meclisleri seçiminin esaslarının belirlenmesi için özel bir kanun çıkarılacaktı. Meclisin görevleri arasında: Yolların inşası, vilayetin ekonomik gelişimine yönelik adımlar atılması, maarif faaliyetlerine önem verilerek eğitimin yaygınlaştırılması konuları vardı. Vergilerin tahsili ve diğer işlerde ortaya çıkan kanuna uygun olmayan durumları yetkililere haber vermek meclisin görevleri arasındaydı¹⁰⁰⁷. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanunıesasi'nin 110. Maddesi gereğince yapılacak kanun değişikliğine göre Vilayet Meclisi Umumisi'nin görevleri şöyle sıralanmıştı: Yollar ve köprülerin yapımı, sanayi, ticaret ve tarım faaliyetlerinin düzenlenmesi gibi bayındırlık faaliyetleri; maarif işleri ile ilgili müzakerelerde bulunmak, memurların kanunlara uygun olmayan hareketlerinin düzeltilmesi için gerekli yerlerle yazışma ve bu tür uygulamaları şikayet etme¹⁰⁰⁸.

1909 yılı başlarında Vilayet Meclis-i Umumisinin toplanması için Dahiliye Nezaretinden bir emir gönderilmişti. Yine her sancaktan iki müslim ve iki gayrimüslim üyenin seçilmesi nüfus çoğunluğu dikkate alınmadan kabul edilmişti. Ancak sancakların tamamı müslim veya gayrimüslim nüfustan herhangi birinden ibaret ise üyelerin dördünün de aynı inanca sahip kişilerden teşkilinin mümkün olduğu belirtilmiş, meclis-i umumilerden gerekli incelemeleri ve muameleyi yapmaları istenmişti. Meclis üyeleri sancaklara bağlı kaza meclislerince

¹⁰⁰⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.392-393.

¹⁰⁰⁵ Çadırcı, c.1, s.222.

¹⁰⁰⁶ İlber Ortaylı "Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde Yerel Yönetimler", *TCTA*, c.1, s.238.

¹⁰⁰⁷ Çadırcı, s.224.

¹⁰⁰⁸ Uçar v.d., Uçar v.d., *İttidal*, S.12, 2 Kânûn-ı Sani 1324 [15 Ocak 1909]

seçilecekti¹⁰⁰⁹. Yapılan seçimler sonucu Adana sancağından Vilayet Meclis-i Umumisine seçilen azalar şunlardı: Müslüman eşraftan Tekelizade Hacı Osman, Kasım Beyzade Zeki Bey, gayrimüslimlerden Büberoğlu Yuvanaki ve Gülbenkyan Avadis¹⁰¹⁰.

İtidal gazetesinin 30 Mart 1909 tarihli 29. nüshasında Meclis-i Umumi'nin aldığı kararlar belirtilmekteydi. Son dönemde asayiş sorunlarının artması dolayısıyla polis teşkilatının yeniden düzenlenmesi kararı alınmıştı. Eldeki mevcut polis sayısı 40-50 civarındaydı. Alınan karara göre: Vilayet genelinde komiser sayısının 20'ye, polis sayısının ise 150'ye çıkartılması uygun görülmüştü. Adana kasabası dahilinde gerekli mevkilerde karakollar inşa edilerek, telefon hatlarıyla da haberleşme olanaklarının artırılması düşünülmüştü. İtidal gazetesi, uygulamanın bir iki senede hayata geçirilmesinin pek mümkün olmadığını, bütçenin buna el vermediğini ifade etmiştir. Açık kapatılana kadar belediyenin bekçileri bir düzene sokularak bunlardan yararlanılabiliyordu. Maaş meselesi de gazetenin değindiği başka bir konu idi. Bölgenin şartlarına göre jandarma ve polise maaş verilmesi öneriler arasında yer almaktaydı. Diyarbakır, Bitlis gibi yerlerde 100-120 kuruşa jandarma olmak isteyen pek çok kişi bulmak mümkün iken Adana'da bu imkânsızdı. Çünkü şehrin iş imkânları oldukça fazlaydı. 80 kuruş alan bir jandarma ile 200 kuruş alan bir mülazımdan başarı beklemek beyhudeydi. O zaman yapılması gereken şey, güvenlik görevlilerinin maaşlarının yeniden düzenlenmesiydi. Buna göre; jandarmanın efradına 200, onbaşılara 215, çavuşlara 230, başçavuşlara 250 kuruş verilmeliydi. Polisler için ise; polise en az 500, çavuşlarına 550, üçüncü komiserlere 700, ikincilere 800, birincilere 1.000, polis müdürlerine 1.500 kuruş maaş tahsis edilmeliydi. Karakol yapımı ile ilgili alınan kararlar da İtidal gazetesi tarafından yetersiz bulunmuştu. Şehirde kurulacak iki karakolun sorunu çözmesi mümkün değildi. Adana ve Tarsus gibi şehirlerde yaz aylarında kullanılmak üzere bağ kenarlarına da birkaç karakol yapılmalıydı. Yollar üzerinde karakol olmamasından kaynaklı asayiş sorunlarının çözümü için bu yola başvurmak gerekirdi. Polis ve jandarmanın eğitiminin

¹⁰⁰⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

¹⁰¹⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

düzenlenmesi ve işe yaramaz kısmının emekliye ayrılması istenilen diğer tedbirlerdi¹⁰¹¹.

Vilayet'i Umuminin 1913 yılındaki reisi Vali Miralay İsmail Hakkı Bey'di. Bu yıl yeni meclisin ilk toplantısına katılan diğer şahıslar: Belediye reisi, Erkanı harp zabiti Yanyalı Abdurrahman Sami Bey, üye seçilen kişiler: Damar Arıkoğlu, İsmail Safa ve Muhtar Fikri idi. Meclis, 1913 yılında ilk toplantısını vali başkanlığında yapmıştı¹⁰¹². 1913 yılında Meclis-i Umumi Vilayetin üyeleri arasında milliyetçi kesimden pek çok kişi yer almıştır.

1915-1916 yıllarında Meclis-i Umuminin çalışmalarında görev alan azalar vilayetteki kazalardan seçilmekteydi. Kazaların nüfus ve ekonomik büyüklükleri baz alınarak belirlenen üyeler içerisinde Adana merkez kazadan iki Müslüman bir de Ermeni olmak üzere üç kişi belirlenmişti¹⁰¹³.

3.2.3.1.2. Vilayet İdare Meclisi (Meclis-i İdare-i Vilayet)

1871 Vilayet Nizamnamesi, Vilayet İdare Meclislerinin kuruluş, görev ve yetkilerini ortaya koymaktaydı. Bu meclisler, 15 Mart 1913'te yürürlüğe giren İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanununda da varlıklarını korumuşlardır¹⁰¹⁴. Yine Meşrutiyet Dönemi'nde vilayetin bayındırlık, eğitim, vergi gibi konularında danışma ve karar verme organı olarak hizmet vermişlerdir¹⁰¹⁵. Kısacası Vilayet İdare meclisleri, vilayetin nizamı için çalışan meclislerdi. Valinin başkanlığında hakim, defterdar, mektupçu, müftü, rüesa-yı ruhaniye gibi şahıslardan oluşan aza-yı tabiiye; diğer dördü ise halktan oluşan üyelerden ibaretti¹⁰¹⁶.

Adana, 1870 yılında idari yapı içerisinde tekrar vilayet konumuna getirilince, şehirde Vilayet İdare Meclisi teşkil edilmişti. Oluşturulan meclisin başkanı vali idi¹⁰¹⁷. Birinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılında Adana Vilayet İdare Meclisinin başkanı Vali Mehmet Tevfik Paşa idi. Tabii üyeleri: Vilayet defterdarı,

¹⁰¹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.29, 17 Mart 1325 [30 Mart 1909]

¹⁰¹² Arıkoğlu, , s.62.

¹⁰¹³ Ulutaş, s.101.

¹⁰¹⁴ Çadırcı, s.222.-226.

¹⁰¹⁵ Ortaylı s.238.

¹⁰¹⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

¹⁰¹⁷ Karsandık, s. 76-78.

vilayet mektupçusu, vilayet merkez naibi, vilayet müftüsü ve evkaf muhasebecisidir. Aza-yı müntehibe ise: İki gayrimüslim ve dört Müslüman azadan müteşekkildi. Ayrıca, biri başkâtip olmak üzere iki katip ve iki mukayyid çalışmaktaydı. Tabii üyeler: Fazlullah Efendi, Kirkor Ağa, Hacı Ahmet Tevfik Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Kozma Efendi idi. Mecliste başkâtip olarak Ömer Bey, ikinci kâtip Ali Bey, Mukayyid Rüstem Efendi ve Hols Efendi (?) çalışmaktadır. Aza-yı müntehibe ise; müderris Fazlullah Efendi, kapucubaşı Ermeni Kirkor Efendi, Hacı Ahmet Tevfik Bey, Hacı Mustafa Efendi, Rum milletinden Kuzma Efendi ve Fethullah Efendi idi¹⁰¹⁸. 1891-1892’de ise tabii azaları: Naib, defterdar, mektûbi ve müftüden oluşmaktadır. Azayı müntehibe ise: Biri Türk diğeri Ermeni olmak üzere iki azadan müteşekkildi. Müslüman üyeler: Naib Abdülkadir Efendi, Defterdar Mustafa Efendi, Müftü Sadık Efendi ve Fethullah Efendi; gayrimüslim üyeler: Mektubi Tercarzade Oseb Efendi ve aza Artin Ağa’dır. 1309 Adana Vilayet Salnamesinde meclis reisinden bahsedilmezken¹⁰¹⁹ H. 1319 Adana Vilayet Salnamesinde vali, reis olarak görülmektedir. Tabii azalar: Naib Efendi, Vali Muavini, Defterdar Efendi, Mektubi Bey ve Müftü Efendi idi. Ayrıca Vilayet Meclisinde iki memur görevlendirilmiştir. Aza-i müntehibe: Kazım Efendi, Subhi Bey, Hacı Mehmet Bey, Bezdikyan Bedros Ağa, Şelfun Efendi ve Musa Efendi idi¹⁰²⁰.

Vilayet İdare Meclisi, şehrin önemli problemlerini istişare ederek çözüm yolları aramaktaydı. Örneğin; 5 Haziran 1904 tarihli bir yazıda meclisin yaklaşık beş yıldan beri çevre vilayetlerde başgösteren kolera, şehirde varlığını hissettiren sığır vebası ve şehir dışına büyük oranda hayvan ihracından kaynaklı sorunları görüştüğü anlaşılmaktadır. Büyük ve küçükbaş hayvan varlığının tehlikeye düşmesi üzerine toplanan meclis, bunun önüne geçmek için alınacak önlemleri Dahiliye Nezaretine yazma kararı almıştı¹⁰²¹.

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde, mecliste önemli işlerle ilgili memurların bulunmaması eleştirilerek meclisin üyelerinin yeniden belirlenmesi arzusu basına yansımıştı. İtidal gazetesi, meclis heyetinin şu şahıslardan müteşekkil olması

¹⁰¹⁸ AVS, 1293, s.37.

¹⁰¹⁹ AVS, 1309, s.40.

¹⁰²⁰ AVS, 1319, s.79.

¹⁰²¹ DH. MKT, 836/23-2, 12 Mayıs [1]320 [25 Mayıs 1904]; DH. MKT, 866/64-1, 23 Mayıs [1]320 [5 Haziran 1904]

konusunda görüş bildirmişti. Valinin reis olduğu meclis: Müsteşar, umur-ı adliye reisi, maliye müdürü, mevki kumandanı, nafia müdürü, ziraat müdürü, maarif müdürü ve ahaliden altı azadan müteşekkil olmalıydı¹⁰²².

1909 yılının Mart ayında *İtidal* gazetesi, Meclis-i İdare azalığı seçimlerinin yapıldığını ve meclisin kısmen yenilendiğini belirtmektedir. Çekilen kurada Debbağzade Hacı Ali Efendi görevinde kalmış, Suphi Paşa ve Kalos Bey'in yerlerine Bağdadizade Abdurraman Efendi ve Semekyan Artin Ağa seçilmişlerdi. *İtidal* gazetesinin yazdığına göre meclisin yenilenmesini isteyenlerin muzdarip olduğu kişi Debbağzade Hacı Ali idi. *İtidal*, onun tekrar seçilmesinden memnun kalmamış, Debbağzade'yi sert şekilde eleştirmişti¹⁰²³. Semekyan Artin Efendi, Meclis-i İdare-i Vilayet azalığı görevinde çok kalmayarak istifasını sunmuş¹⁰²⁴, yerine tüccardan Avadis Avadisyan tayin edilmişti¹⁰²⁵.

3.2.3.1.3. Vilayet Evkaf Meclisi

1297 (1879-1880)'de Evkaf muhasebecisi Mustafa Hilmi Bey'dir¹⁰²⁶. 1892'de mecliste bir muhasebeci ve bir başkatip hizmet vermektedir. Muhasebeci Ali Rıza Bey, Başkatip Nuriş Efendi'dir¹⁰²⁷. 1901'de meclis çalışanlarına bir de mukayyid eklenmiştir. Aynı yıl Muhasebeci Süleyman Faik Bey, Başkatip Nuri Efendi ve Mukayyit Süleyman Efendi idi¹⁰²⁸. 1909 yılında birçok Osmanlı şehri gibi Adana'da da bir evkaf müfettişliği kurulmuş ve müfetişin emrine iki muavin tayin edilmişti¹⁰²⁹.

¹⁰²² Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

¹⁰²³ Uçar v.d., *İtidal*, S.26, 8 Mart 1325 [21 Mart 1909]

¹⁰²⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.31, 24 Mart 1325 [6 Nisan 1909]

¹⁰²⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

¹⁰²⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1297, s.249.

¹⁰²⁷ *AVS*, 1309, s.44.

¹⁰²⁸ *AVS*, 1319, s.82.

¹⁰²⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.70, 7 Temmuz 1325[20 Temmuz 1909]

Tablo 3.5: Adana’da Görev Yapmış Olan Efkâf Müdürleri ve Muhasebecileri (1876-1914)

Tarih	Görevli Şahısların İsimleri	Görev	Sınıfı	Süre
1876	Mehmed Ali Efendi	Muhasebeci		1
1877	Hüseyin Eşref Efendi	“		1
1878	Refik Efendi	“		2
1879	Mustafa Hilmi Efendi	“	Sâlis	3
1882	Celal Efendi	“		1
1883	Mustafa Hilmi Efendi	“	Sâlis	2 (ikinc defa)
1885	Hasan Fehmi Efendi	“	Sâlis	1
1886	Mahmud Fahreddin Efendi	“	Sâlis	4
1891	Ali Rıza Efendi	“	Sâlis	5
1896	Mustafa Faik Paşa	“	Rumeli	1
1897	Şükrü Efendi	“	Veki	1
1898	Şevki Bey	“	Ulâ	2
1900	Hüseyin Fehmi Efendi	“	Salis	1
1901	Süleyman Faik Efendi	“	Sâlis	3
1 04	Cumali Efendi	“	Sâni	1
1905	Fahreddin Efendi	“	Mümtaz	2
1908	Galib Efendi	Müdür		1
1909	Mehmed Reşid Efendi	“		2
1911	Şakir Bey			1
1912	Mümtaz Bey	“		2
	Yekun	20 Şahıs		37

Kaynak: Alkan, s. 116.

Meşrutiyet Dönemi’nde 37 yedi yılda bu göreve 20 kişinin ataması yapılmış, her müdür ortalama 18,5 ay görevde kalmıştır. Mahmud Fahreddin Efendi 4 yıl, Ali Rıza Efendi 5 yıl Adana Efvâf müdürlüğünde müdürlük görevlerini ifa etmişler, Meşrutiyet Dönemi boyunca en uzun süre bu makamda kalmışlardır. Bu dönemde görev yapan müdürlerin Üç tanesi bey, bir tanesi paşa ve 16 tanesi efendi unvanını taşımaktadır. Evkâf müdürleri, eğitimlerini Sıbyan mektebi, rüştiye veya medrese

gibi bir eğitim kurumunda tamamlayarak, şâhadetnamelerle devlet kurumlarında memurluk görevinde bulunuyor ve zamanla bu makama geliyorlardı. Çeşitli dersler görmelerinin yanında Türkçe, Arapça ve Farsça'ya hakim olduklarına dair bilgiler mevcuttur¹⁰³⁰. 1917-1918 yıllarında Adana Evkaf müdürü Şefik Efendi idi¹⁰³¹.

3.2.3.1.4. Vilayet Nafia Komisyonu

Birinci reis validir. Diğerleri: İkinci reis, azalar; başmühendis, ziraat müfettişi, nüfus nazırı idi. Ayrıca iki gayrimüslim ve bir Müslüman üye daha vardır. 1892 yılında ikinci Reis Hacı Ahmet Tevfik Efendi, azalar ise; Başmühendis Ali Rıza Efendi, ziraat müfettişi İshak Levi Efendi, nüfus nazırı Tevfik Efendi, diğer iki gayrimüslim üye Tercanzade Osep Efendi ve Aşıkyan Dikran Efendi idi. Komisyonda bulunan Müslüman üyelere birinin de Kazım Efendi olduğu görülmektedir¹⁰³². 1901'de Bank şube memuru bu kurumun üyeleri arasında görülürken ziraat müfettişi kurulda yer almamaktadır. Bir katip bulunan bu komisyonda gayrimüslim üye sayısı ise bire düşmüştür. Reis Vali Bahri Paşa, azalar; Başmühendis Necati Bey, Nüfus Nazırı Tahsin Efendi, Bank-ı şube memuru Ahmet Hilmi Efendi, Şelfun Efendi, Gergerizade Ali Efendi, Boşnakzade Mehmet Efendi idi. Reşid Efendi ise katip olarak hizmet vermekteydi¹⁰³³. 1917-1918 yıllarında Nafia başmühendisi İsmail Avni Efendi idi¹⁰³⁴.

3.2.3.1.5. Tahrir Komisyonu

Birinci Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihte Adana'da bir Tahrir Komisyonu mevcuttu. Üyeleri; tahrir mümeyyizi ve komisyon başkatibinin de dahil olduğu toplam sekiz kişiden ibaretti. Üyelerin dördü "ağa" unvanı taşıymaktaydı¹⁰³⁵.

¹⁰³⁰ Alkan, s.116.

¹⁰³¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.393.

¹⁰³² *AVS, 1309*, s.50.

¹⁰³³ *AVS, 1319*, s.81.

¹⁰³⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.393.

¹⁰³⁵ Mümeyyiz Hasan Rıza Efendi, Başkatip İsmail Efendi, üyeler; Hacı Mustafa Ağa, Hacı Mustafa Efendi, Ali Efendi, Mihail (?) Ağa, Naum Ağa, Toros Ağa idi. *AVS 1293*, s.44.

3.2.3.2. Kalemler

3.2.3.2.1. Meclis İdare Kalemı

1892 yılında bir başkatiple birlikte dört katip çalışmaktadır. Başkâtip Hacı İbrahim Vasfı Efendi, diğer katipler; Ali Şefik Efendi, Ziya Efendi, Salim Efendi ve Mahmut Kemal Efendi idi. Vilayet tercümanlığı görevini ise Agah Efendi yapmaktaydı¹⁰³⁶. 1901 yılında çalışanları: Bir başkatip, bir ikinci katip, bir mukayyid ve bir mümeyyizden ibarettir. Başkatip Sami Bey, ikinci katip Ali Şefik Efendi, Mukayyid Sami Efendi ve Mümeyyiz Kemal Efendi idi¹⁰³⁷.

3.2.3.2.2. Mektubi Kalemı

1876 yılında tamamı Müslüman 19 çalışanı mevcuttur¹⁰³⁸. 1891'de bir mümeyyiz, bir ser halife, bir vilayet tercümanı, ayrıca biri gayrimüslim olmak üzere 15 çalışan daha vardır¹⁰³⁹. 1901 yılında çalışan sayısı on sekizi Müslüman, biri gayrimüslim olmak üzere 19'a çıkmıştır. 1893'te Vilayet tercümanı Agah Efendi adlı bir Müslüman iken 1901'te bu görev bir gayrimüslim olan Avadis tarafından ifa edilmekteydi. 1901 yılında vilayet tercümanı mektubi kalemı çalışanları arasında görülmektedir¹⁰⁴⁰.

3.2.3.2.3. Evrak Kalemı

1876 yılında bir müdür, bir müdür muavini, dört mukayyid dahil on bir çalışanı mevcuttu. Çalışanlardan biri hariç tamamı Müslümanlardan müteşekkildi¹⁰⁴¹. Kalemde 1892'de bir müdür, bir muavin, ayrıca biri gayrimüslim olmak üzere 6 mukayyid çalışmaktadır. Müdür Raşit Efendi, muavini Mustafa Efendi, mukayyitler; Kamil Efendi, Reşit Efendi, Kefork Efendi, Süleyman Efendi, Mücdeba Efendi ve

¹⁰³⁶ AVS, 1309, s.40.

¹⁰³⁷ AVS, 1319, s.80.

¹⁰³⁸ AVS, 1293, s.39.

¹⁰³⁹ Diğer çalışanlar: Mesut Süleyman Faik Efendi, İbrahim Efendi, Suphi Bey, Kaplan Bey, Talat Efendi, İsa Efendi, Ahmet Efendi, Rıza Efendi, Süleyman Efendi, Agop Efendi, Hacı Ali Efendi, Ahmet Bey, Reşat Bey, Veyis Efendi, Vehbi Efendi. AVS, 1309, s.41.

¹⁰⁴⁰ AVS, 1319, s.80-81.

¹⁰⁴¹ AVS, 1293, s.39.

Recep Efendi idi¹⁰⁴². 1901 yılında muavin sayısı ikiye, mukayyit sayısı ise beşe çıkarılmıştır¹⁰⁴³.

3.2.3.3. Vilayet Nüfus İdaresi

1892 yılında Adana Nüfus nezaretinde bir nazır, bir başkâtip, bir de ikinci katip çalışmaktadır. Nazır Ali Tevfik Efendi, Başkatip Mustafa İzzet Efendi, ikinci katip Hüseyin Hilmi Efendi idi. Çalışanlar arasında gayrimüslime rastlanmaz¹⁰⁴⁴. 1901’de çalışan sayısında bir değişiklik yoktur. Nazır Tahsin Efendi, Başkatip Mustafa Sıdkı Efendi, ikinci katip Ali Efendi idi¹⁰⁴⁵. 1917-1918 yıllarında Adana nüfus müdürü Mehmet Sait Efendi idi¹⁰⁴⁶.

3.2.3.4. Adana Defter-i Hakani İdaresi

1297(1879-1880)’de Defter-i Hakani memuru Mustafa Efendi idi¹⁰⁴⁷. 1892’de bu kurumda bir Defter-i Hakani müfettişi, bir Defter-i Hakani memuru, birinci ve ikinci katip, tapu katibi ve emlak katibi çalışmaktadır. Çalışanlardan biri gayrimüslim, diğerleri Müslümandır. Defter-i Hakani müfettişi Mehmet Salih Efendi, Defter-i Hakani memuru Osman Hayri Efendi, birinci katip Ali Behcet Efendi, ikinci katip Nezret Efendi, tapu katibi Kirkor Efendi, emlak katibi Ahmet Remzi Efendi idi¹⁰⁴⁸. 1901’de Defter-i Hakani memuru Osman Hayri Efendi, birinci katip Ali Behcet Efendi, ikinci katip Ziya Efendi, tapu katibi Habib Efendi, emlak katibi Mustafa Efendi ve yoklama katibi Ahmet Efendi idi.¹⁰⁴⁹ 1909 yılında Defteri-i Hakani İdaresi müdürü görevinde bulunan şahıs Osman Efendi idi. Temmuz ayında istifa ettiğine dair haberler Adana basınında yer bulmuştu¹⁰⁵⁰. 1917-1918 yıllarında Adana Defter-i Hakani müdürü İbrahim Kemal Efendi idi¹⁰⁵¹.

¹⁰⁴² AVS, 1309, s.41.

¹⁰⁴³ AVS, 1319, s.80.

¹⁰⁴⁴ AVS, 1309, s.43.

¹⁰⁴⁵ AVS, 1319, s.86.

¹⁰⁴⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.393.

¹⁰⁴⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1297, s.249.

¹⁰⁴⁸ AVS, 1309, s.43-44.

¹⁰⁴⁹ AVS, 1319, s.86.

¹⁰⁵⁰ *İtidal*, S.63, 25 Haziran 1325[8 Temmuz 1909]

¹⁰⁵¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.393.

3.2.3.5. Orman İdaresi

1876 yılında Adana mülhakatı orman memurları: Ser-müfettiş Zihar Yaver Efendi, müfettiş-i sani Mekran Efendi, merkez katibi Hasan Efendi, Adana kereste memuru Ali Vasfi Efendi idi. Ormanlarda kaçak kesimleri takip etmek üzere üç kolcu da mevcuttu¹⁰⁵². 1892 yılında bu dairede bir vilayet orman müfettişi ile muavini, başkâtip, bir merkez vilayet kereste ondalık memuru, dört tane de Karsandı piyade korucusu görev yapmaktadır. Vilayet orman müfettişi Akif Efendi, muavini Talat Bey, başkâtip Hüseyin Hüsnü Efendi, merkez vilayet kereste ondalık memuru Edhem Efendi idi.¹⁰⁵³ 1901’de Adana orman müfettişi kâtibi de çalışanlar arasında görülmekte olup çalışanların tamamı Müslümandır. Vilayet orman müfettişi Hüseyin Bey, muavini Şükrü Efendi, Başkâtip Yasin Efendi, Adana orman müfettişi Mehmet Reşit Efendi, katibi Mustafa Hilmi Efendi, ondalık memuru Osman Efendi ve idare kolcusu Nuri Efendi kurumun çalışanlarıdır¹⁰⁵⁴.

3.2.3.6. Defterdarlık

1839-1840 tarihinde Adana defterdarlığı lağvolunmuştur¹⁰⁵⁵. Adana’nın bilinen ilk defterdarı 1841 yılında bu göreve getirilen Emin Efendi’dir. 1859 yılında kaldırılan kuruluş, 1867’de tekrar devlet yönetimine dahil edilmişti. 1870 yılında vilayet olan Adana’da defterdarlık kurumu yeniden ihdas edilmişti.¹⁰⁵⁶ 1879-1880 tarihlerinde ise defterdarlık görevini Hakkı Bey yürütmekteydi¹⁰⁵⁷.

Meşrutiyet döneminde Adana’da defterdarların işlerinde usulsüzlükler yaptıklarına dair şikayetler de olmuştu. Sadaret’e gönderilen bir yazıda: Adana vilayet defterdarı Mithat Bey’in sekiz seneyi aşan görev süresinde; gerçekte 60 kişinin çalıştığı bir kurumda, 200’ün üzerinde insana günlük üç kuruş yevmiye verdiği ve devleti binlerce lira zarara uğrattığı iddia edilmişti¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵² AVS, 1293, s.51.

¹⁰⁵³ AVS, 1309, s.43.

¹⁰⁵⁴ AVS, 1319, s.93.

¹⁰⁵⁵ Ahmet Lûtfi Efendi, C.6-7-8, s.1120.

¹⁰⁵⁶ Karsandık, s. 88.

¹⁰⁵⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, s.249.

¹⁰⁵⁸ BEO, 524/39300, 3 Teşrin-i Sâni [1] 310 [15 Kasım 1894]

3.2.3.7. Muhasebe-i Vilayet

1892 yılında Mümeyyiz, vilayet şube katibidir. Mümeyyiz'in iki muavini vardır. Bu bölümde ayrıca bir evrak şube katibi ve onun iki muavini görev yapmakta; Hesabat-ı Atika şube katibi ve onun iki yardımcısı; Liva şube katibi ve iki muavini; kaza şube katibi ve onun iki yardımcısı ve sandık Emni olmak üzere 16 kişi çalışmaktadır. Mümeyyiz vilayet şube katibi Ahmet Efendi; Mümeyyiz'in muavinleri Adem Efendi ve Haki Efendi; evrak şube katibi Celal Bey, onun muavinleri Ahmet Refik Efendi ve Şükrü Efendi; hesabat-ı atika şube katibi Avedes Efendi, onun yardımcıları Kamil ve Mustafa efendiler idi. Liva şube katibi Sadık Efendi, muavinleri Ali Nuri Efendi ve Abdülfeyyaz Efendi; kaza şube katibi Hilmi Efendi, yardımcılığı ise Halil ve Ömer Efendi; sandık Emni ise Aleksan Efendi idi. Muhasebe-i Vilayetin 14 tanesi Müslüman, ikisi gayrimüslim olmak üzere 16 çalışanı vardı¹⁰⁵⁹. 1901'de çalışan sayısı 19'a çıkmıştır. Vilayet şube mukayyidi Mustafa Hilmi Efendi, mukayyidin muavinleri Mehmet Nuri Efendi ve Karabet Haki Efendi, evrak şube mukayyidi Celal Bey, mesalih-i cariye katibi Neşet Efendi, evrak muavini Ahmet Refik Efendi, Ömer Efendi ve Mesud efendiler; hesabat-ı atika şube katibi Avadis Efendi, onun yardımcılığı Mustaf Remzi Efendi ve Bahaddin Efendi idi. Liva şube katibi Ali Nuri Efendi, yardımcılığı Rıza Efendi; kaza şube katibi Ali Efendi, yardımcılığı ise Halil ve Reşit efendiler; sandık emini ise Aleksan Efendi idi.¹⁰⁶⁰ 1917-1918 yıllarında Adana muhasebe mümeyyizi Ali Galib Efendi idi¹⁰⁶¹.

3.2.3.8. Vergi Dairesi

1892 yılında bu dairede bir vergi Müdürü, bir mizan baş katibi, iki merkez vergi katibi, kaza vergi katibi ve defterci çalışmaktadır. Tahrir vergi müdürü İsmail Efendi, mizan başkatibi İsmail Faik Efendi, merkez vergi katibleri Mehmet Behcet Efendi ve Mesut Efendi, kaza vergi katibi Mücteba Efendi idi¹⁰⁶². 1901 yılında kaza vergi katibi sayısı ikiye çıkmıştır. Kurumda çalışanların tamamı Müslüman'dı. Tahrir vergi müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi, mizan başkatibi İsmail Faik Efendi, merkez vergi katibleri Mustafa Faik Efendi ve Abdah Efendi, kaza vergi katibleri Hacı

¹⁰⁵⁹AVS, s.42.

¹⁰⁶⁰AVS, 1319, s.81.

¹⁰⁶¹Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918), s.393.

¹⁰⁶²AVS, 1309, s.42-43.

Mehmet Efendi ve Mehmet Cevat Efendi; defterci Hacı Mehmet Nuri Efendi idi¹⁰⁶³. 1917-1918 yıllarında Adana vergi müdürü İzzet Bey idi¹⁰⁶⁴.

3.2.3.9. Vilayet Duyun-ı Umumiyesi

Duyun-u Umumiye, Osmanlı Devleti'nin “yarı müstemleke oluş ve mali istiklalini kaybediş tarihidir.” Bu kuruluş vergi toplama hakkını elinde bulundurmuş, devletin mali istiklaline büyük bir darbe indirmişti. Yöneticileri, devletin mali işlerine karışmış, siyasi olaylara da burunlarını sokmuşlardır. Böylece Osmanlı ekonomisi, Avrupa himayesi altındaki Duyun-u Umumiye İdaresi ve Avrupa baskısını sürekli ensesinde hisseden Osmanlı maliyesi olmak üzere iki mali kuruluş tarafından yönetilmişti¹⁰⁶⁵.

Duyun-ı Umumiye, ülkedeki en çok kazanç getiren vergi gelirlerini kendi kontrolüne almayı başarmıştı. Duyun- ı Umumiye İdaresinin el koyduğu gelir kaynakları, tuz resmi, damga (pul) resmi, müskirat (ispirtolu içkiler) resmi, harir (ipek) aşarı, sayd-i mahi (balık avı) resmi, ticaret anlaşmalarında değişiklik yapıldığı zaman gümrük fazlalığı ve tömbeki resmi, vb. idi¹⁰⁶⁶. Duyun-u Umumiye'nin idare merkezi İstanbul olup buradaki üye sayısı ise yedi idi. İlk beş kişiyi İngiliz, Hollandalı, Fransız, Alman, Avusturyalı, İtalyan alacaklılar, geriye kalan iki kişiyi ise Osmanlı alacaklıları seçmekteydi. Osmanlı Devleti'nin borçlandığı ülkeler daha çok İngiliz ve Fransızlar olduğundan bu kuruluşun başkanlığını sıra ile bu iki devlet alacaklıları yapmaktaydı¹⁰⁶⁷.

1892 yılında Duyun-u Umumiye'nin bir Adana merkez müdürü, bir müfettiş muavini, muhasebe başkatibi, sandık emini, muhasebe katibi, tezkere katibi, taharriyyât mukayyidi, Askerat memuru ve dört tane de kantarcı ve kolcu olmak üzere 13 çalışanı bulunmaktadır. Adana merkez müdürü Süleyman Fehmi Efendi, müfettiş muavini Bonyol Efendi, muhasebe başkatibi Esad Efendi, sandık emini

¹⁰⁶³ AVS, 1319, s.83.

¹⁰⁶⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.393.

¹⁰⁶⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, MEB Yayınları, 1971, c.I, Fasikül 6, s.488-490.

¹⁰⁶⁶ Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y., s.83.

¹⁰⁶⁷ Uçarol, s.395.

İbrahim Efendi, muhasebe katibi Ömer Efendi, tezkere katibi Mustafa Efendi, taharriyyât mukayyidi Hamdi Efendi, askerat memuru Yakub Efendi idi¹⁰⁶⁸. 1901’de Adana merkez müdürü Hüseyin Edip Efendi, müfettiş Josef Fere Efendi, Tahrirat başkatibi Mahmut Fehmi Efendi, tahrirat katipleri Fuat Efendi ve Luseyen Efendi; sandık emini İbrahim Efendi, muhasebe katibleri Ahmet Tevfik ve Bordor efendiler; tezkere katibi İskender Efendi ve müzekerat memuru Yakub Efendi idi¹⁰⁶⁹. 1917-1918 yıllarında Duyun-ı Umumiye başmüdürü Ali Bezmi Bey idi¹⁰⁷⁰.

3.2.3.10. Memlaha İdaresi

1876 yılında kurum çalışanları: memur Ahmet Efendi, Katip Mustafa Efendi, Sandık Emini Karabet Ağa idi¹⁰⁷¹. 1892’de Adana’da bulunan memlaha idaresinde; bir müdür, bir başkatip, sandık emini, ambar katibi ve kantarcı ve kolcu çalışmaktadır. Müdür Ahmet Hicabi Efendi, Başkatip İsmail Efendi, Sandık emini Mustafa Efendi ve ambar katibi Mehmet Şükrü Efendi idi¹⁰⁷². 1901’de Müdür Ömer Efendi, Başkâtip Dilaver Efendi, Sandık emini Mustafa Sabri Efendi, tezkere kâtibi İbrahim Halil Efendi ve ambar kâtibi Ali Rıza Efendi idi. Sergerde Şamil Ağa, Süvari Yaver Ağa; ayrıca iki piyade kurumda görev almaktaydı. Kuruluşun, 1892 ve 1901 yıllarında çalışanlarının tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Ayrıca 1901’de çalışanlar arasında bir tezkere kâtibi ve iki piyade nefer de bulunmaktadır¹⁰⁷³.

3.2.3.11. Vilayet Reji Nezareti

Reji İdaresi, tütün ziraatına müdahalelerinin sürekli arttırmaktaydı. 1884 yılında 140.000 çiftçi tütün ekim faaliyetlerinde bulunmuştu. Bu büyük nüfus oranı, artık Reji İdaresinin hâkimiyetini üzerinde hissetmekteydi. Müessese, hükümetle yapmış olduğu anlaşmadan önemli kazançlar elde etmişti. Herhangi bir yerde tütün ekimi yaptırma ve isterse tütün ekimiyle uğraşan çiftçinin faaliyetlerini engelleme hakkına sahipti. Tütün ziraatı gerçekleştirecek olan çiftçinin Reji İdaresinden izin alması gerekirdi. İdare ise izin vermeden önce ekim yapılacak toprakta incelemeler

¹⁰⁶⁸ AVS, 1309, s.44.

¹⁰⁶⁹ AVS, 1319, s.90.

¹⁰⁷⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.393.

¹⁰⁷¹ AVS, 1293, s.51.

¹⁰⁷² AVS, 1309, s.45.

¹⁰⁷³ AVS, 1319, s.90.

yapar; işlemler uzun sürdüğünden çiftçi hayli uzun süre beklemek zorunda kalırdı. Bir kimse para cezası ödemişse, bir daha tütün ekmek için izin belgesi alamazdı. İdarenin gelirleri de oldukça önemli bir yekûn tutmuştur. Tütün ziraatı yapanlar üzerinden 2.000.000 net kar elde etmiştir. Otuz senelik kazancı ise 67.734.683 altın lira idi. Elde ettiği gelirin 37.375.688 altın lirası yapılan masraflar için ayrılırken, 30.359.005 liralık kısmı ise kar hanesine yazılmıştı. Masrafların içerisinde 23 milyon lira, Duyun-ı Umumiye'ye aktarılmıştı¹⁰⁷⁴.

1892'de Vilayet Reji İdaresinin Nazırı Alfred ve Enlenb Efendi, muhasebecisi Mayer, Sandık Emni Müsyö Flanka, muamelat-ı müteferrika ve dava kalemi memuru Cebra Efendi, anbarcı Dirgi Efendi, anbarcı muavini İskender Halil Efendi, Muhammen Ahmed Kamil Efendi, Muhammen Hacı Yani Efendi; ayrıca kuruluşun güvenliğini süvari olarak sağlayan bir kolcubaşı, on kolcu neferi ve bir piyade kolcubaşı ve on piyade neferi vardır¹⁰⁷⁵. 1901'de Vilayet Reji İdaresinin Nazırı Alfred Abor, muhasebecisi Müsyö Katafago, İskender Halil Efendi ve Müsyö Astamos, sandık emni Müsyö Marişali, tetkik memuru İskender Efendi, ziraat müdürü Tafovuryan Efendi, anbar emni Müsyö Aleksander, Türkiye katibi Refet Efendi, Mihmen Çonkaloğlu Efendi ve dava vekili Babikyan Haçir Efendi idi. Muhafaza dairesinde muhafaza memuru Şekib Bey, muhafaza müfettişi Tahir Bey, umur-ı taharriye memuru Boyacıyan Kifork Efendi ve 37 piyade neferi çalışmaktaydı. Fabrikada kayyımhane müdürü Müsyö Ebla ve muavini Müsyö Dıraki hizmet vermekteydi¹⁰⁷⁶. 1909 Adana olayları sırasında kuruluşun zarar ve ziyanını tespit için Reji İdare-i Umumiyesi muavini Müsyö Will, genel müfettişlerden Müsyö Korbeti ve Müsyö Violet trenle Adana'ya gelmişlerdi¹⁰⁷⁷. 1909 yılı Temmuz ayı başlarında vilayet reji nazır muavini Adil Bey, Kastamonu'ya atandığından Adana'daki görevinden ayrılmıştı¹⁰⁷⁸. 1882 yılında yerel idare, Reji İdaresine bina inşa ettirmiştir. Ancak, Suphi Paşa yapıyı satın alarak konağa çevirmiştir. 1982 tarihinde bina Atatürk Müzesi'ne dönüştürülmüştür¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷⁴ Şanda, s.86.

¹⁰⁷⁵ AVS, 1309, s.68.

¹⁰⁷⁶ AVS, 1319, s.103.

¹⁰⁷⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.42, 10 Mayıs 1325[23 Mayıs 1909]

¹⁰⁷⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.60, 22 Haziran 1325[5 Temmuz 1909]

¹⁰⁷⁹ Çam, s.242.

3.2.3.12. Vilayet Memurin-i Fenniyesi

1892 yılında Vilayet memurin-i fenniyesi, başmühendis, İçil'de bulunan ikinci mühendis, iki muavin, Cebel-i Bereket'te bir kondöktör ve Adana ziraat müfettişinden oluşmaktaydı. Çalışanların isimleri şöyleydi: Başmühendis Ali Rıza Efendi, ikinci mühendis Şevaliye Efendi, muavinler ise Hamdi ve Nuri Efendiler, Kondöktör Margosyan Efendi, Adana ziraat müfettişi İshak Levi idi¹⁰⁸⁰. 1901 yılında merkez mühendisi Minas Yivaneviç Efendi, Mühendis Viktor Efendi, başmühendis yardımcısı ise bir Türk olan Abdi Kadir Efendi idi. Oysa 1893'te bu görevlerin tamamı Türklerin elinde idi. Ayrıca kondöktör sayısı vilayet genelinde; ikisi merkezde, biri İçel'de, biri Kozan'da ve biri de Haçin'de olmak üzere beşe çıkmıştır. Bunların dördü gayrimüslim, biri Müslüman'dır. Mihran Efendi ve Emin Efendi merkezde kondöktör olarak görev yapmaktadır. Aynı yıl kurum çalışanı olarak bir mühendis kâtabi ataması yapıldığı görülmektedir¹⁰⁸¹.

3.2.3.13. Belediye Dairesi

Avrupa tarihinde yerel yönetimler, Ortaçağın sonlarına doğru (12. yüzyıl) ortaya çıkmış olup bugünün Avrupa'sında gelişerek varlığını devam ettirmektedir. "Merkezi hükümet karşısında bir bölgenin ya da bir kentin, mali-idari alanda özerklik elde edip güçlenmesiyle Batı'da yerel yönetimler ortaya çıkmıştır." Türkiye'de ise yerel yönetimler tarihi incelendiğinde, belediyecilik geleneğinin Avrupa'da ki kadar köklü ve güçlü olmadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde yerel yönetim anlayışının ortaya çıkmasında halkın talep ve baskıları değil, Avrupa devletleri ile azınlıkların bu konudaki tavırları belirleyici olmuş ve Osmanlı idaresi bu durum karşısında yerel yönetimleri kurmak durumunda kalmıştır¹⁰⁸².

II. Mahmut Dönemi'nde -Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılmasını takip eden zaman diliminde- belediye idaresine doğru geçiş göze çarpmaktadır. II. Mahmut'un hedefi, merkezi yapıyı güçlendirmektir¹⁰⁸³. Devletin yerel yönetimleri kurmasının arka planında halkın yönetime katılmasını sağlamak değil, vergilerin tahsilini kolaylaştırmak, halka verilen hizmetleri iyi yürütmek ve güvenliği temin etmek gibi

¹⁰⁸⁰AVS, 1309, s.50.

¹⁰⁸¹AVS, 1319, s.82.

¹⁰⁸²Eryılmaz, s.31.

¹⁰⁸³Lewis, s.391.

hedefler vardır. Bu faaliyetleri gerçekleştirilirken bölgenin veya kentin ileri gelenlerinin yardımına ihtiyaç duyulmuş olduğundan Osmanlı Devleti yerel yönetimleri kurmak zorunda kalmıştır¹⁰⁸⁴. Taşrada belediyelerin kurulması 1870'ten sonraki yıllara rastlar. 1871 tarihinde yayınlanan "İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnamesi" taşra belediyelerinin ilk yasal altyapısını oluşturmuştur. Şehir ve kasaba belediyelerinin yaygınlaşması ise 1877 yılına ait Vilayetler Belediye Kanununun uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır¹⁰⁸⁵.

1867 'de çıkarılan belediyelerle ilgili bir talimatnamede belediye meclisi bir reis, bir muavin ve altı üyeden müteşekkildi. Ayrıca danışmanlık yapacak bir mühendis ve bir doktor bulunacaktı. 1871 yılında belediyelerle ilgili geniş kapsamlı düzenlemeler getirildi. Yapılan düzenlemelere göre: Belediyelerin kurulacağı yönetim birimleri, vali, mutasarrıf ve kaymakamların görev yaptığı kentler olacaktı. Kuruluşun idari yapısı bir reis, altı aza, müşavir konumunda bir mühendis ve bir tabipten meydana gelecekti. Meclis reisinin seçiminde izlenecek yol şu şekilde belirtiliyordu: reis, valinin oluru ile göreve getirilecekti. Üyelerin seçilmesinde izlenecek yol ise daha farklıydı. Azalar, mahalle ihtiyar heyetlerince kararlaştırılan şahıslar arasından, hükümetin istediği kişileri göreve getirmesi yöntemiyle belirlenmekteydi. Osmanlı devri Adana'sında Avrupa şehirlerindeki gibi kurumsal yapısı oturmuş bir belediyeden bahsetmek mümkün değildir. Genel olarak Osmanlı şehirlerinin belediye hizmetleri konusundaki durumu Adana'nınkine benzemektedir. Belediyenin yetkilerine bakıldığında faaliyet alanlarının oldukça dar olduğu ortaya çıkar; şehrin temizliği, yollarının inşa ve tamiri, yapılaşmanın denetlenmesi gibi. 16 Temmuz 1868'de oluşturulan Adana Belediyesi'nin reisiğine getirilen ilk kişi Liva İdare azası Hacı Derviş Ağa idi. Yine Adana'da ilk belediye meclisi bir başkan, beş aza, bir kâtip ve sandık emininden oluşmaktaydı.¹⁰⁸⁶ 1869-1870 tarihleri arasında belediyenin ayrı bir teşkilata dönüşmediği anlaşılmaktadır. Yukarıda belirtilen zaman diliminde Said Efendi'nin belediye işleri ile ilgili görevleri üstlendiği görülmektedir¹⁰⁸⁷. Geniş yetkileri olmayan Said Efendi, denetleme ve Adana

¹⁰⁸⁴Eryılmaz, s.32.

¹⁰⁸⁵Eryılmaz, s.42.

¹⁰⁸⁶Karsandık, s. 7-87-90.

¹⁰⁸⁷ *Adana İl Yılığ* 1967, s.16.

merkezde düzeni sağlamakla görevli idi¹⁰⁸⁸. Adana’da modern anlamda ilk belediye teşkilatı 1870’te kurulmuştu. 1991 yılında yayımlanan Adana İl Yıllığı’nda belediyenin kuruluş tarihi 1871 olarak ifade edilmiştir. Salnamelerde ise belediyenin kuruluşuna dair ilk bilgilere, 1869-1870 tarihli Halep Vilayet Salnamesi’nde rastlanmaktadır. İlk başkan ise Gözlüklü Süleyman Efendi’dir¹⁰⁸⁹. 1873 yılında Adana Belediyesinin yaptığı çalışmalar sonunda şehir daha modern bir yaşama doğru yol kat etmekteydi. Kaldırımsız, dar sokakları olan kanalizasyon ağı olmayan şehirde, kaldırımların geniş sokakların ortaya çıkmasıyla belediyecilik alanındaki eksiklikler yavaş yavaş gündeme getirilmeye başlanmış ve sorunlar giderilmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda bakımsız kalan Yüreğir, Karataş ve Misis sokaklarının bir düzene konulması hedeflenmişti. 1870-1871 yıllarında Kuşçuzade Hacı Efendi, daha sonra Ömer Sabri Efendi, Hacı Yunus Ağa, Tanzimat Dönemi’nin diğer belediye başkanlarıdır¹⁰⁹⁰.

Birinci Meşrutiyet Dönemi belediye reisleri ve yaptıkları icraatlardan bazıları şunlardır: Belediye başkanı Bazdikyan Kirkor (1877-1879), parke yollar ve kaldırımlar inşa ettirerek şehri daha modernleştirmeye çalışmıştır. İmar denetimi ve imar çalışmaları yapan örgütün yeteneğini arttırmaya çabalamıştır¹⁰⁹¹. Bu kapsamda şehrin sokaklarını daha düzenli hale getirmek gayesiyle gecekonduları yıktırmıştır¹⁰⁹². Sinyor Artin (1879-1881): şehirde yol genişletme çalışmaları yapmış ayrıca, genişlettiği yolları parke yaptırmıştır¹⁰⁹³. Ziya Paşa ile uyumlu çalışması neticesinde Mekteb-i İdadi’yi yaptırmayı başarmıştır¹⁰⁹⁴. Sinyor Artin ve ondan sonra bu göreve gelen Hacı Yunus Ağa (1881-1882) zamanında belediye teşkilatının, lise kurulması ve lise binası tesisi, parklar teşkili konusunda çabaları görülmüştür¹⁰⁹⁵. Hacı Yunus Ağa, Vali Abidin Paşa ile birlikte Adana’da tarımda makineleşme, narenciye ve pamuk üretimini özendirme vs. faaliyetlerde bulunmuştur. Bağdadi Abdulkadir Efendi (1883-1884): Köşkerler Çarşısı’nı Yeni Hamam yönünde

¹⁰⁸⁸Varlık, v.d., s.55.

¹⁰⁸⁹ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.113.

¹⁰⁹⁰ Karsandık, s. -78-88.

¹⁰⁹¹ Varlık, v.d., s.40.

¹⁰⁹² Adana İl Yıllığı 1967, s.16.

¹⁰⁹³ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.113.

¹⁰⁹⁴ Adana İl Yıllığı 1967, s.16.

¹⁰⁹⁵Varlık, v.d., s.55.

genişletme çalışmaları yapmış, şehrin Debboy kısmının imarı üzerinde durmuştur. Daha sonraki belediye başkanları: Ahmet Tevfik Bey (1884-1886), şehrin temel gıda maddesi olan ekmek üretimi sorunu üzerinde durmuştur. Sırkıntılı H. Mustafa Efendi (1886-1888), Ramazanoğlu Kasım Bey (1890-1892); onun dönemi çalışmaların tartı ve temizlik işlerinde yoğunlaştığı dnemdir¹⁰⁹⁶.

1892 tarihinde Adana Belediyesinde reis, bir muavin ayrıca 13 aza bulunmaktadır. Reis Kasım Bey, yardımcısı Gergerlizade Ali Efendi idi. Azalardan biri başkatip, diğerleri sandık emindir. Belediyenin Müslüman azaları: şeh Garipzade Cemal Efendi, Mehmet Ağa, Bekir Efendi, Ltf Efendi, Ali Efendi, Yusuf Ağa, Hamit Ağa ve sandık emini Naim Efendi idi. Gayrimüslim yeler Urfalıyan Agop Ağa, şahbazyan Kıbril Ağa, Artin Ağa Buldukyan, Artin Ağa olakyan adlı řahıslardı¹⁰⁹⁷. 1892’de belediyenin diğer memurları bir tabip, bir müfettiş,  avuş biri gayrimüslim, bir baytar, Kontrato katibi, bir muvakkat, bir belediye mühendisi, birinci ve ikinci kalfa, bir tenzifat memuru ve onun yardımcısıdır¹⁰⁹⁸. Debbağzade Hacı Ali Efendi (1892-1895), Taşköprü ile Hükümet Konağı arasında bulunan Debbağhaneyi şehrin sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle Seyhan Irmağı kıyısına taşıtmış, Debbağhane Mahallesi ni yaşanılabilir bir hale getirmiřtir¹⁰⁹⁹. İbrahim Rasih Efendi (1895-1899), Hacı Yunuszade Ali Efendi (Yerdelen) (1899-1903) diğer belediye başkanları idi. Ali Efendi: Kentin temizliği- özellikle salgın hastalıklara yol açan gıda maddelerinin temizliği- tartı ve fırınların kontrolü konusunda yoğun çaba göstermiştir.

1901 tarihinde Belediye Dairesi reis ve azaları; Reis İbrahim Rasih Efendi, azalar: Tekelizade Hacı Osman Bey, Gergerlizade Ali Efendi, Halil İbrahim Efendi, Tahir Efendizade Ltf Efendi, Ganizade Hacı Said Efendi, Hamalizade Ahmet Efendi, şeyh Garipzade Fuat Efendi, Hacı Abdülhamit Ağa, Dıplanzade şaban Ağa, şakirdyan Artin Ağa, Muhsi Aradisyan, Kirogos Ağa idi. Belediye kalemi çalışanları ise; birinci ve ikinci katip, sandık emini, mukayyid, kalfa, kontrato memuru ve muavini, müfettiş, üç tane avuş, saathane memuru, anbar memuru ve silahhane

¹⁰⁹⁶Adana İl Yıllığı 1967, s.16-17.

¹⁰⁹⁷AVS, 1309, s.52.

¹⁰⁹⁸AVS, 1309, s.53.

¹⁰⁹⁹Adana İl Yıllığı 1967, s.16-17.

memuru idi. Belediyenin diğer çalışanları ise tenzifat memuru ve muavini; tulumbacı çavuşu ve 50 nefer; bekçibaşı ve muavini, çavuş ve 57 neferatı belediyenin diğer görevlileri arasında yer almaktaydı. Yine belediyenin tahsil işleriyle uğraşan dört memur ve belediye hastanesi çalışanları vardı¹¹⁰⁰.

Adana'nın belediye başkanlarından Ramazanoğlu Suphi Paşa (1903-1906), daha önce belediye başkanlığı yapmış bir aileden gelmekteydi. Babası Ahmet Tevfik Bey, 1884-1886 yılları arasında belediye başkanlığı yapmıştır. Suphi Paşa'nın belediye reisliği döneminde Seyhan Irmağı kenarındaki yolların düzeni, ırmağın kıyısına duvar örülmesi, ırmaktan su almak isteyenler için merdivenler inşası gerçekleştirilmiştir. Ramazanoğlu Tevfik Kadri Bey (1906-1908), Suphi Paşa'nın kardeşidir. Kadri Bey, esnafı daha düzenli çalışmaya zorlamış, kasapların kesim işlemleri onun özel olarak üzerinde durduğu bir konu olmuştur¹¹⁰¹.

Belediyenin genel hatlarıyla çalışmalarına bakıldığında olumlu gelişmelerin yanında olumsuzluklar da göze çarpmaktadır. 1889 tarihli bir belgede: Belediye gelirlerinin büyük bir kısmının hazineye alınması sonucu belediyenin kendi giderlerini karşılayamayacak kadar sıkıntı içerisine düştüğünden bahsedilmektedir¹¹⁰². Şerafettin Mağmumi'nin 1895 yılındaki Adana seyahatinde, şehir merkezinde belediyecilik faaliyetleri ile ilgili anlattıkları, bu konudaki yetersizlikleri gözler önüne sermektedir. Kanalizasyon ağının olmaması sebebiyle pis suların çarşı ve pazarlara aktığı, iç kısımda yer alan mahallelerde ise bu suların oluşturduğu çamurluk kısımlardan kötü kokular yayıldığı, çöpleri taşıyan arabaların bunları arsa ve meydanlara döktükleri, bu nedenle büyük çöp yığınlarının bulunduğu, Adana Belediyesinin temizlik konusunda yetersizliği onun ifadelerine yansımaktadır¹¹⁰³. Seyhan Nehrine akan lağım sularının ırmağı kirletmesi, temiz su ihtiyacının karşılanamaması sonucunu doğurmuştur¹¹⁰⁴.

XIX. yüzyılın son on yılında beledi hizmetlerin yaygınlaştırılmasında önemli aşamalar kaydedilmeye başlamıştır. Sokakların düzenli bir şekle sokulması, kaldırımlar yapılması, elektrikle aydınlatma bu dönem Adana'sında görülmeye

¹¹⁰⁰ AVS, 1319, s.100-101.

¹¹⁰¹ Adana İl Yıllığı 1967, s.16-17.

¹¹⁰² İ.MMS, 108/ 4649, 25 Teşrin-i Sani [1] 305 [7 Aralık 1889]

¹¹⁰³ Mağmumi, s.185.

¹¹⁰⁴ Alkan, s.257.

başlayan beledi hizmetler olarak karşımıza çıkmaktadır. 1898’de Adana vilayeti merkez kazasının sokaklarının parke yapılması konusunda Adana Belediyesi ile Şimendifer şirketi arasında 10 yıllık bir sözleşme imzalanmıştı. Çalışmalar sonucunda olumlu neticeler alınmaya başlanmış, Adana sokaklarına her sene 11.000 arşın parke döşenerek dört sene zarfında 41.713 arşın kaldırım yapılmıştır. Büyük oranda gerçekleştirilen parke döşeme işleminde 1.713 arşın bitirilemeyen mesafe kalmıştır¹¹⁰⁵. Bu dönemde belediyecilik çalışmaları, bütün yetersizliğine rağmen şehrin çehresinde değişikliklerin bariz şekilde görülmesini sağlamaktadır. Dr. Schaffer, 1900-1901 yıllarında belediyecilik alanında yukarıda bahsedilen birçok gelişmeyi doğrulayacak şeyler söylemektedir: Yolların, iki katlı evlerin Adana’nın kent görüntüsü kazanmasındaki rolünün büyük olduğunu, istasyona yakın bir sahada (Eski İstasyon) Adana’daki mahallelere nazaran daha iyi olan bir mahallenin ortaya çıktığını dile getirmiştir¹¹⁰⁶.

XX. yüzyılın başlarında kent, yağmurun yağmasıyla çamur deryasına gömülürdü. Belediyecilikte Arnavut kaldırımın yapımından vazgeçilerek, muntazam kaldırımlar yapımına başlanmış, çarşı bir düzene konmaya çalışılmış ve kötü görüntülerin sokaklardan kaldırılması için uğraş verilmiştir. Bu dönemde şehrin görüntüsünü değiştiren beledi faaliyetler ağırlık kazanmıştır. Daha önceki dönemlerden bu yüzyıla uzanan başka bir sorun da evde yıkanan çamaşır ve bulaşık sularının sokağa verilmesi, sonuç olarak sokakların kullanılamaz hale gelmesiydi. Zamanla şehrin sokaklarını berbat eden sularla ilgili yapılan çalışmalar sonuç vermişti. Adana’nın yönetim merkezi olan Vali Konağı, Bahri Paşa döneminde yaptırılmıştı¹¹⁰⁷.

Belediyenin hizmetlerdeki yetersizliği, İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra da devam etmiştir. Lağımçılar, merkepler üzerinde taşıdıkları lağımaları sokaklara dökmekte, bu nedenle sokaklar pislik ve kokudan geçilemez hale gelmekteydi. Lağımçıların, lağımaları taşıma işini kapalı bir şekilde yapması ve şehrin uzağında belirli yerlere dökülmesi önerisi Adana basını tarafından dile getirilmekteydi¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁵Ulutaş, s.132.

¹¹⁰⁶Yavuz, v.d., s.301.

¹¹⁰⁷Arıkoğlu, s.39.

¹¹⁰⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.26, 8 Mart 1325 [21 Mart 1909]

Yine İkinci Meşrutiyet'in başlarında belediyenin hizmet verdiği bina oldukça yetersizdi. Binanın üstüne kat çıkılması düşüncesi parasızlık nedeniyle hayata geçirilememişti. Adana basını, Köprübaşında bulunan belediye otelinin belediye dairesine dönüştürülebileceğini, var olan binanın şartlarının oldukça yetersiz olduğunu yazmıştır. Otelin daireye dönüştürülmesinin belediyenin 200 lira kadar gelir kaybı yaşamasına neden olacağı, bundan dolayı kullandığı binanın üstüne kat çıkmasının daha yararlı olduğu belirtilmişti¹¹⁰⁹.

Belediye ile valilik arasında zaman zaman anlaşmazlıklarda ortaya çıkmaktaydı. Kadri Bey'in yerine göreve gelen Belediye başkanı Ali Efendi, 1909 yılında yaşanan bazı gerginlikler dolayısıyla istifa etmişti. İstifanın polis idaresi ile anlaşamamasından kaynaklı olduğu basında yer almıştı. Basında yer alan haber göre: Polis müdürü, bekçibaşını görevden almak istemiş, belediye ise bekçi maaşlarının kendileri tarafından verildiğini belirterek görevden çıkarma yetkisinin kendisinde olduğu görüşünden hareketle valiliğe müracaat etmiştir. Valilik, durumu polis teşkilatından sormuş, polis tahkir edici bir üslupla cevap vermişti. Mesele daha sonra Meclis-i İdare'ye havale edilmiş, Meclis-i İdare ise yetkinin polis idaresine ait olduğu yönünde görüş bildirmiştir. İstifa sonrasında Ata Bey'in reisliğe seçilmesi konusu gündeme gelmiş; İtidal gazetesi, belediye heyeti içerisinde bu işe layık olan insanlar yokmuş gibi davranılmasını eleştirmişti. Sonrasında Ali Bey'in yerine Hammalîzade Mehmet Efendi atanmıştı¹¹¹⁰.

Meşrutiyet Döneminde (1876-1918) Adana şehrinin içerisinde de yol yapım çalışmaları devam etmekteydi. Taşköprü'nün karşısında yer alan Adana Kalesi harabesi kesilip paralel olduğu yoldan geniş bir cadde açılmıştı. Bu yol Hükümet Konağından ve doğrudan köprü'nün önünden geçip şehrin kuzeyine kadar uzanmakta idi. Çalışmalar sonucu açılan yol şose haline getirilmiştir¹¹¹¹. Adana'da şehir merkezinde bozulmuş olan yolların tamiri için girişimler de olmuştur. 1909 yılı başlarında belediye, Adana basınında çıkan haberlerin etkisiyle şehirdeki istasyon yolunun tamirine başlanması kararı almıştı. Fabrikatör Atnaş Tırpani Efendi, yolun yapımında -çamur deryasından kurtulmak için- çakıl taşları kullanmak yerine

¹¹⁰⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

¹¹¹⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

¹¹¹¹*AVS*, 1309, s.76-77.

şimendüfer idaresine ait kırık kaldırım taş parçalarının döşenmesinin yolu daha dayanıklı hale getireceği görüşünü valiliğe bildirmiş, öneri valilikçe uygun görülerek kumpanya nezdinde girişimde bulunulması kararı alınmıştı¹¹¹².

İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte şehrin yolları istenilen düzeyde gelişme göstermemişti. Adana'ya, Mersin tarafından girilen yegâne yol olan istasyon yolunun Mösyö Tripani'nin evinin önünden fabrikaya kadar uzanan kısmı yağmur yağdığı zaman bir çamur deryasına dönüşmekte, insanların ve arabaların geçişi problem olmaktaydı. Şehre girişte bir yabancı'nın Adana hakkında ilk edineceği izlenimin ne kadar olumsuz olacağı üzerinde duran Adana basını, belediyeyi, "İstanbul'a nazire yapıyor." diyerek hicvetmişti¹¹¹³. Sonraki nüshalarında 1909 Adana Olaylarının üzücü sonuçları üzerinde duran *İtidal* gazetesi: Olaylar dolayısıyla büyük oranda tahrip olan şehrin caddelerinin yeniden tanzimi için büyük bir fırsat doğduğunu, eskisi gibi dar yollar inşasından vazgeçilerek kamulaştırmak suretiyle caddelerin genişletilmesi çalışmasına hız verilmesi gerektiğini yazmıştır. Çünkü en geniş caddelerin birçoğunun uzunluğu 12 arşına ulaşmamaktaydı. Üstelik yoğunluk dolayısıyla sabahları deve ve arabalar bu caddelerde karşılıklı geçmek neredeyse imkânsızlaşmaktaydı. Yine şehre tramvay yapılması halinde sorun daha fazla büyüyecekti. *İtidal* gazetesi: Büyük caddelerin 10-12 arşın olarak hesaplanmasının günün şartlarına göre doğru olmadığını, Abidin Paşa Caddesi ve Saathane'den giden cadde emsali caddelerin en az 16 arşın, orta derecedekilerin 14 arşın, en darlarının ise 12 arşın olması gerektiğini vurgulamıştır. Planlı olarak yol yapımına girişilir ise yirmi yıl gibi bir süre zarfında şehrin çehresinin değişeceği dile getirilmiştir. Yine caddelerin genişletilmesine dikkat edilmesi gerektiği gibi istikameti konusuna da önem verilmesi üzerinde durulmuştu. Gazeteye göre yolların eğri olması şehrin düzenini bozmakta ve "tamamî-i cereyanına" engel olmaktaydı. Bir "heyet-i fenniye" vasıtasıyla yanan evlerin haritasının çıkarılması, yol genişletme çalışması sırasında emlağı yıkılacak şahısların zararlarının tazmini ve mağduriyetlerinin önlenmesi üzerinde durulan diğer hususlardı. Gazete: Belediyenin

¹¹¹² Uçar v.d., *İtidal*, S.11, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

¹¹¹³ Avrupa'dan trenle gelen bir kişinin İstanbul'da karşılaştığı ilk manzara teneke ve tahtadan yapılmış bir takım kulübeler idi. görüntü ilk bakışta İstanbul gibi güzel bir şehirle ilgili kötü izlenim bırakmaktaydı. Adana'nın Mersin tarafından giriş yolu İstanbul'un bu durumuna benzetilmiş ve belediye eleştirilmişti. Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

bu işin üstesinden tek başına gelemeyeceğine ve hükümetin de destek vermesi gerektiğine değinmişti¹¹¹⁴. Adana Olayları sırasında yanan yerlerin ortasında bir meydanlık inşa edileceğine dair haberler de Adana basının gündemini oluşturmaktaydı. Yapılan meydanların dar olmaması, ağaçlandırılması ve meydanlığa bakan bir kışlık tiyatro binası yapımı *İtidal* gazetesi tarafından dile getirilmişti¹¹¹⁵.

Meşrutiyet yıllarında (1876-1918) Adana Belediyesi, çok fazla imkan olmamasına rağmen caddeleri temiz tutmaya ve aydınlatmaya çaba göstermişti. İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında kanalizasyon şebekesi kurma faaliyetleri görülmüştür¹¹¹⁶. Yine de iyi bir belediyeçilik faaliyetinden söz edilemez. İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemde şehrin içler acısı hali basın tarafından eleştirilmişti. Mülazım Asım tarafından *İtidal* gazetesinde kaleme alınan bir yazı, Meşrutiyet Dönemi Adana'sı hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Onun anlattıklarına göre; bahar aylarında havaların ısınmasıyla adeta şehrin kaderi haline gelen "sokakların çöpler ve pisliklerle dolu olması" hastalıklara yol açmakta, çöplerin ve pis suların yaydığı mikroplarla salgın hastalıklar kaçınılmaz hale gelmekteydi. Sıtma, tifo ve kolera tehlikesinin önüne geçmek için yeraltına bir lağım şebekesi kurulması, evlerden sokaklara akan ve sokakları bataklığa dönüştüren pis suların lağım vasıtasıyla şehir dışına çıkarılması, belediyenin bahsi geçen sorunu çözmek için çok çalışması Mülazım Asım tarafından dile getirilmişti. O, Vali'yi de ağır bir şekilde tenkit etmekte, onun şehrin etrafını ve içini gezip gezmediğini ve şehrin temizliği ile ilgili belediyeye herhangi bir talimat verip vermediğini -tabiki kendisi de inanmadığını açıkça yazarak- sormuştu¹¹¹⁷. Başka bir sorun ise evlerin damlarında sokağa doğru çevrilmiş olan oluklardı. Damdaki suyu kaldırımlar üzerine akıtan olukların, kaldırımların bozulmasına neden olduğu görülmektedir. Bütün olumsuzluklara rağmen diğer Anadolu şehirlerine göre kaldırımları oldukça fazla ve düzenli olan şehrin, ağaç oluklardan kaynaklı sorununa çare bulunması arzusu Adana basınında yer bulmuştu. Bahar mevsminin gelmesi ve yağmurların azalmasını

¹¹¹⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.43, 12 Mayıs 1325 [25 Mayıs 1909]

¹¹¹⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.54, 13 Haziran 1325 [26 Haziran 1909]

¹¹¹⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.113.

¹¹¹⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

müteakip gelecek sene için olukların sokaklara çevrilmesinin yasaklanması ve teneke veya çinkodan yapılarak yere kadar uzatılmasının sorunu çözeceği ifade edilmişti¹¹¹⁸.

1909 yılında meydana gelen Adana Olaylarını takip eden süreçte belediye başkanlığı görevine eşraftan Kadri Bey getirilmiş ve haber *İtidal* gazetesinin 25 Mayıs 1909 tarihli nüshasında yayınlanmıştı. Kadri Bey daha önceden de bu görevde bulunmuş, "...şehrin tanzim ve iktisâb-ı ümrânı gibi birçok hususta hidemât-ı cemile ibraz eylemişti." Valiliğin, belediye başkanından acil olarak yapmasını istediği şeylerin başında yakılmış yıkılmış olan şehrin bir an önce temizlenmesi; yakılmış, tahrip olmuş ve insanlar için tehlike arz eden yapıların yıktırılarak kaldırılması gelmekteydi. Ayrıca askerin sürekli devriye gezmesi dolayısıyla sokakların aydınlatılması, mevsimin sıcaklığına,"izdihâm-ı mevcuda nazaran" cadde, sokak ve yolların temizlenmesi ve yeniden düzenlenmesi belediyenin yapması gereken işlerden kabul edilmişti. Belediyenin gelir yetersizliği bahanesine sığındığı, ancak belediyenin birçok geliri bulunduğundan ""istihsal-ı varidata kadar istikraz suretiyle" para sorunun aşılması istenmişti¹¹¹⁹.

1909 yılında meydana gelen Adana Olayları, belediyeyi çaresiz bırakmıştı. Belediyedeki personel sayısının yetersizliği yakılıp yıkılan şehirde gerekli hizmetin verilmesini engellemiştir. Daha önce belediyeyi hicveden *İtidal* gazetesi: Salgın hastalık tehlikesine karşı halkın belediyeye yardım etmesini, herkesin evinin içini ve önünü temiz tutması gerektiğini, süprüntüleri araba ve hayvanlarla ırmağa atturmalarını, işleri belediyeden beklemenin tehlikeli sonuçlara sebep olacağını yazmıştır¹¹²⁰. Yine 1909 yılı Haziran ayı başlarında, yakılmış yıkılmış sahalardaki enkaz kaldırılmış, yakılmış bölgede gerekli yerlere fenerler asılmıştı¹¹²¹. 1909 Temmuz ayı başlarında Adana Mürettebe Kumandanı Mehmet Ali Bey bir

¹¹¹⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

¹¹¹⁹ Göreve atanması ile ilgili valilik emri; "memleketin kısmen muhterik ve harap olması cihetle bir kat daha kesb-i ehemmiyet eden umûr-ı belediyenin vekâleten idaresi temin-i maksada kâfi olmadığı anlaşılmiş ve zât-ı vâlâlarından tecârib-i sabikânıza göre umûr-ı belediyece hâl-i hazırâ göre ifa-yı hizmet me'mul olduğu gibi dairenin son intihabı sırasında mühtehab olduğunuz tebeyyün etmiş olduğundan son intihab müddetinin ikmâl-i zımnında riyasete tayinleri vilayetçe tensip kılındı..."

Uçar v.d., *İtidal*, S.43, 25 Mayıs 1325 [7 Haziran 1909]

¹¹²⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.41, 8 Mayıs 1325 [21 Mayıs 1909]

¹¹²¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

beyanneme yayınlarak: Şehirde yüklü hayvanların daima yolun sağından gitmesinin zorunluluğunu, sokaklarda at koşturmanın yasak olduğunu, Şimendifer istasyonu civarında bulunan kiralık arabaların belirli bir sıraya göre dizilmelerini, sokaklara süprüntü atmanın men edildiğini, asker ve polisinin talimatmameye uyulup uyulmadığını denetlemekle görevli olduğunu belirtmiştir¹¹²².

Bütün çabalara rağmen 1910 yılında şehrin manzarası çok da iç açıcı değildir. Bazı evlerin üzeri kremitle, bazılarının ise toprak damla kaplı olan kentte; küçük, dar dükkanlar, 1909 olayları sonrasında harabeye dönmüş ibadethaneler, pis ve bakımsız sokaklar ve tek tük büyük fabrikalar göze çarpıyordu. Bu dönemde birkaç yüz müşteriye ağırlayabilecek kapasitedeki büyük kahvehanelerin dolu olduğu ve işsizler ordusunu barındırdığı görülmektedir¹¹²³.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana belediyesi tarafından yapılan çalışmaların yetersiz kaldığını söylemek gerekmektedir. 1912 yılında Adana'yı ziyaret eden Cavit Bey, şehrin bakımsızlığından şikayetçi olmuştur. O, Şehrin ortasından Seyhan Nehrinin geçmesi dolayısıyla bu durumun fırsata dönüştürülmesi ve Adana'nın güzelleştirilmesi gerektiğini dile getirmişti. Onun ifadelerine göre; Adana'nın bir iki geniş yolu bulunmakla beraber, temizlikten bahsetmek mümkün değildir. Evlerin ve dükkanların durumu çok kötü vaziyettedir. Adana Belediyesinin 8.000 lira olan varidatı yetersiz geldiğinden temizlik faaliyetleri yürütülememektedir¹¹²⁴.

İkinci Meşrutiyet Dönemi belediye başkanları hakkında da kısaca bilgi vermek gerekirse; Mürtaza Efendi 1908-1913 yılları arasında görev yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin savaşlarla geçen döneminde belediye başkanlığı yapması, Süleyman Vahid Efendi'nin (1913-1915) uğraş sahasının daha farklı olmasına neden olmuştur. Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda harbe giden askerlerin geride kalanlarının, dul ve yetimlerinin ihtiyaçları ile ilgilenmiştir. Karşıyaka Çarşısı'nı bir düzene koymuş, itfaiyenin eksikliklerini gidermeye çalışmış, bu amaçla itfaiyeye yeni tulumbalar almıştır. Maliye Nazırlığının bir kuruluşa banknot bastırma emri gereği, para basımı gerçekleştirmiştir. Cemal Bey (1915-1918), daha önceleri

¹¹²²Uçar v.d., *İtidal*, S.65, 29 Haziran 1325 [12 Temmuz 1909]

¹¹²³ Ahmet Şerif, s.120.

¹¹²⁴Cavit Bey, s.317.

Adana’da polis müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Yol genişletme çalışmaları kapsamında Hükümet Binasından Debboy’a uzanan yolda genişletme çalışmalarında bulunmuştur. Mezarlığı kaldırarak, yerine sebze pazarı kurulmasını sağlamıştır. Ramazanoğlu Tevfik Kadri Bey (1918-1919), 1906-1908 yıllarında gerçekleştirdiği belediye başkanlığı görevine tekrar getirilmiştir. Adana’nın Fransızlar tarafından işgali üzerine belediye binasına Fransız bayrağı çekmeyi onuruna yediremediğinden görevinden ayrılmıştır¹¹²⁵.

Tablo 3.6: Adana Belediye Örgütünün Kuruluşundan Meşrutiyet Dönemi’nin Sonuna Kadar Adana Belediye Başkanları ve Görev Yaptıkları Yıllar

Adana Belediye Başkanları			
İsim	Yılı	İsim	Yıl
Said Efendi	1868-1870	Suphi Paşa	1899-1903
Abdülkadir Efendi	1883-1884	Ramazanoğlu Tevfik Kadri Bey	1906-1908
Ahmet Tevfik Bey	1884-1886	Mürtaza Efendi	1908-1913
Ramazanoğlu Kasım Bey	1890-1892	Süleyman Vahit Efendi	1913-1915
Debbağzade Hacı Ali Efendi	1892-1895	Cemal Bey	1915-1918
İbrahim Rasih Efendi	1895-1899	Ramazanoğlu Tevfik Kadri Bey	1918-1919

Kaynak: *Adana İl Yıllığı 1967*, s.16-17; <http://www.adana.bel.tr/yerel-yonetim/>, 10.07.2017; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Adana#Mahalleler>, 7.11.2016.

3.2.3.14. Polis İdaresi

XIX. yüzyılın ikinci yarısında vilayetlerde güvenliği sağlamak amacıyla emniyet teşkilatı oluşturulmuştur. Adana vilayetinde 3.500’den fazla nüfus barındıran mahallerde polis ve komiserler görevlendirilerek güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır¹¹²⁶. Şehir merkezinde 1892’de komiser-i sani, iki tane komiser-i salis ve ikisi gayrimüslim olmak üzere on dört polis memuru görev yapmaktadır. Yöneticilerin isimleri: Komiser-i sani Mehmet Nuri Efendi, komiser-i salis Hasan Refet Efendi, komiser-i salis Ağah Efendi idi¹¹²⁷. 1901’da bir baş komiser, ve bir polis de bu sayıya eklenmiştir. Müslim-gayrimüslim oranında bir değişiklik olmamıştır. Polis idaresindeki yöneticilerin isimleri: Başkomiser Hüseyin Kazım

¹¹²⁵ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.16-17.

¹¹²⁶ Ulutaş, s.120.

¹¹²⁷ *AVS, 1309*, s.63-64.

Efendi, komiser-i sani Mehmet Hazım Efendi, komiser-i salis Muhyiddin Efendi, aşıktan üçüncü komiser Ahmet Naci Efendi idi. Yine kurumda 13 polis görev yapmaktaydı. Ayrıca Adana sancağına bağılı Hamidiye kazasında, Taşucu iskelesinde ve Karataş nahiyesinde de birer polis memuru görevliydi¹¹²⁸.

1908 yılında Adana'nın merkezinde asayişsizlik kol gezmekteydi. Mahallelerle çarşı arasında birçok kişinin sokaklarda hayatını başıboş bir halde devam ettirdiğı, ortalıkta çirkin sözler sarf ettikleri, bir kısmının köşelerde kumarı andırarak türde oyunlar oynadıkları, bu nedenlerle halkın kendisini emniyette hissetmediğı görülmekteydi. Bunların orada yaşayan insanların çocuklarına veya kendilerine musallat olma tehlikesi vardı¹¹²⁹. Yine hırsızlık olaylarında da artış söz konusu idi¹¹³⁰. Polislerin düzeni sağlamadaki başarısızlıkları Adana basınında alay konusu olmuştu¹¹³¹.

İtidal gazetesi gerekli tedbirlerin alınması arzusunu dile getirerek güvenliğin sağlanması için bazı tedbirler dile getirmişti. Gazetede yazılanlara göre; gece bekçileri, işini layıkıyla yapan adamlar olmanın ötesinde bu iş için hiçbir şekilde uygun olmayan şahıslardı. Geceleri mahalleleri dolaşan bu şahıslara toplamda aylık 90 lira verildiğı, yıllık ise 1.100 lira kadar belediye tarafından maaş ödendiğı ancak, asayişsizliğin önünün alınamadığı gazetenin verdiği haberler arasındaydı. Gece bekçileri için verilen parayla aylık 250 kuruştan 25 gece polisi, dört yüz ellişer kuruş maaşlı üç süvari müfettişi, 600 kuruş maaşlı bir başmüfettiş temin edilerek güvenliğin daha muntazam sağlanacağı görüşü dile getirilmişti. Bağ bekçileri için istenen çözüm ise: Şehir civarında sayıları üç dört bin civarında olan bağların

¹¹²⁸ AVS, 1319, s.91-93.

¹¹²⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Eylül 1908]

¹¹³⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

¹¹³¹ Latife mi Dedikodu mu başlıklı bir yazıda iki arkadaşın konuşmasına yer verilmişti. Tiyatrodan gelen ve tiyatroya giden iki arkadaşın tiyatrodan çıkan hızla eve gitmekte idi. diğeri ona niçin hızlı gittiğini sormuş ve şu cevabı almıştı. -Ne yapayım birader! Bu gece biraz eğlenmek için tiyatroya gitmiştim. Baktım ki birinci, ikinci, üçüncü, komiser hep tiyatroda. Şu halde bu gece polislerin istirahat geceleri olsa gerek diye eve gidiyorum.

- Demek ki bu gece memleket bekçiliğı ahalinin öyle mi? Aman öyle ise ben de eve gideyim." Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

korunması için harcanan 800-1.000 lira meblağla on on beş piyade, on kadar süvari teşkil edilerek şehir ve civarının en güzel şekilde emniyetinin sağlanmasıydı¹¹³².

Adana sancağında polisin aczini gösteren olumsuzluklar da eksik olmamaktaydı. 1908 yılının Aralık ayı sonlarında Esberoğlu Oteli'nde oynanan tiyatro oyunu sırasında, izleyiciler arasında bulunan bazı sarhoşların sağa sola sataşmaları sözkonusu olmuştu. Polis duruma müdahale ederek halkın huzurunu bozan şahsı oradan uzaklaştırmıştı. Ancak basit bir olay şahsın sokağa çıkarılmasıyla büyümüş, bir kısım şahıslar polise hakaretvari davranırken bir kısmı ise hakaret edenlere karşı çıkmış, olayın rengi birden bire değişmiş, hemen araya giren akli başında iki şahıs olayları yatıştırmıştı. İtidal gazetesi, bahsi geçen türde olayların yaygınlaştığını belirtmekte, hükümeti gerekli tedbirleri alması konusunda uyardı. Eğer gerekli tedbirler alınmaz ise önü alınamayacak olaylara sebebiyet verileceğini, suçluların yakalanması sırasında halkın da taraf olmaya başladığını, bu tür davranışta bulunanların şiddetle cezalandırılmalarını, aksi halde devlet otoritesinin ortadan kalkacağını dile getirmiştir¹¹³³.

1908 yılı sonu itibariyle Adana merkezde görev yapan polislerin gerekli eğitimi almış insanlar olmadıkları görülmektedir. Polislerin eğitim görecekları bir okulun açılması, işi layıkıyla yapamayanların teşkilattan çıkarılması görüşü Adana basınında yer bulmakta; öncelikli sorunun polis ve jandarmanın yeniden düzenlenmesi olduğu yazılmaktaydı. İstinaf Müddeî-i umumisi Artur Efendi'den böyle bir girişimde bulunması istenmişti. Polislerin, açılacak okula nöbetleşe giderek vazifelerini iyi bir şekilde öğrenmeleri düşüncesi dile getirilmişti. Polis idaresinin düzenlenmesinin kısa zamanda mümkün olmadığı, teşkilatın düzenlenmesine kadar asayişin sağlanması için oluşturulacak bir heyet vasıtasıyla polislere hak ve yetkilerinin öğretilmesi, halk nazarında onların tahkir edilmesini de engelleyecekti. Yapılan çalışmalara rağmen görevini yapma konusunda yetersiz kalanlar görevden

¹¹³²Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Eylül 1908]

¹¹³³Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

azledilmeliydi¹¹³⁴. Polis teşkilatında yetki ve sorumluluk bilincinin olmayışı onların, bazen yakaladıkları kişileri döverek işkence etmelerine neden olmuştur¹¹³⁵.

Asayiş sorunları İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte de devam etmiştir. Silah taşıma serbestliğinin etkisiyle, gelin alaylarında kavgalara sık raslanır olmuştur. Düğünlerde silah sıkmak, rakı içerek naralar atmak, müzik aletleri ile sokaklarda gezmek neredeyse bir geleneğe dönüşmüştü. Bahsi geçen uygulamaların asayişsizliği arttırdığı bir an önce bu çirkinliklere engel olunması arzusu gazetelerde yer almıştı¹¹³⁶. Valilik, *İtidal* gazetesinin yayınlarının da etkisiyle düğünlerde, mahallelerde ve karyelerde sağa sola rast gele ateş açanların şiddetle cezalandırılacağını duyurmuştu¹¹³⁷.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından altı ay kadar sonra devlet otoritesinin ayağa düştüğünü gösteren emareler gittikçe artmaya başlamıştı. Zabtiye Nezareti, Vilayet Polis Müdürlüğüne Kadri Bey'in yerine başka bir şahsı tayin etmişti. Ancak şehirde birçok kişinin "El-yevm müdüriyette bulunan Kadri Bey'i isteriz, başkasını istemeyiz!" tepkileri üzerine yeni müdür göreve başlatılmamış ve valilik tarafından geri gönderilmiştir. *İtidal* gazetesi bunun doğru bir davranış olmadığını, halkın hükümetin atamalarına karışmasının hürriyet demek olmadığını, yeni atanan memurla ilgili bir hukuksuzluk görülürse mahkemelere başvurulabileceğini yazmıştı. *İtidal* gazetesinin iddiasına göre sorunun bu hale dönüşmesinin nedeni; itiraz için gelen şahıslara valinin kanun dairesinde açıklama yapmaması idi. Böyle olaylara meydan verilmesi halinde birilerinin, istemedikleri namuslu memurları kovmak için çeşitli tertiplere girişme tehlikesi ortaya çıkabilirdi. Halkın her istediğinin, kanuna aykırı olarak yapılması büyük problemlere neden olabilirdi¹¹³⁸.

¹¹³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

¹¹³⁵ Kunduracıların olduğu bölgede âdabâ aykırı harekette bulunan bir kişi orada bulunan jandarmalar tarafından dövülmüş, daha sonra polis müdüriyetine getirilen şahıs, burada bulunan jandarma alay komutanının emri ile tarafından bir kez daha darp edilmiş; sonrasında konu mahkemeye intikal etmişti. Olay basına yansımış ve eleştirilere konu olmuştu. Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

¹¹³⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

¹¹³⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.21, 9 Şubat 1324 [22 Şubat 1909]

¹¹³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.11, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana her geçen gün daha da yönetilemez hale gelmiş; tiyatrolarda, umumi mahallerde kavgalar, silah çekme vb. her türlü rezalet yaşanmaya başlanmıştı. İtidal gazetesi, polisin olayları engelleyememesini eleştirmiş, her geçen gün şehrin düzeni ve güvenliğinin zaafa uğradığını dile getirmişti. Polisin olaylar karşısında otoriteyi sağlamaktan uzak tutumunun büyük olaylara sebebiyet vermesinin hiç de uzak bir ihtimal olmadığını yazmıştı¹¹³⁹. 1909 yılında Kadri Bey'in belediye reisliğine seçilmesi dolayısıyla polis müdürlüğü vekâletine Adana Olaylarında üstün gayretleri görülen Başkomiser Şakir Efendi getirilmişti¹¹⁴⁰. Yine Adana'da yeni bir polis idaresi binasının teşkili konusunda İstanbul'dan karar çıktığı gazetelere yansımıştı¹¹⁴¹.

1909 Adana olayları sonrasında asayişin temin edilmesine yönelik çalışmalar olmuştur. Bunlardan bir tanesi de 28 Nisan 1909 tarihinde Nefs-i Adana ve çevresinde geçici "askeri polis" istihdam edilmesi kararı alınması ve bir talimatname yayınlanmasıydı. Bu talimatnameye göre Nefs-i Adana'da muvakkat askeri polisi: Bir müdür, bir tane yardımcı ve 40 tane silahlı görevliden ibarettir. Müdür erkan-ı harb yüzbaşı, yardımcısı ise piyade mülazımı olup yabancı dil bilen insanlardı. Askeri polis neferleri, redif taburlarından küçük zabıt, onbaşı ve güzide erlerden seçilecekti. Çalışma usulü: Sabit ve seyyar olmak üzere iki şekilde olacaktı. Sabit olanlar köprübaşı, şimendüfer istasyonu ve çarşı gibi insanların yoğunlaştığı yerlerde bulunarak yerlerinden ayrılmayacaktı. Sabit polislerin yanında silahlı iki nefer duracak, ihtiyaç hasıl olursa karakoldan asker talep edebileceklerdi. Seyyar olanlar ise gece ve gündüz devriye gezen askerlerle hareket edecek ve karakollar arasında ve icab eden mahallerde bulunacaklardı. "Askeri polis" neferlerinin, asayiş ihlal edenleri, halkı yeniden kışkırtmaya yönelenleri, kanunlara uymayan asker ve jandarmaları tutuklama hakkı vardı. Sokaklarda dolaşan işsiz güçsüz insanları, yangın yerlerine yakın sahalarda sebepsiz ve toplu olarak dolaşanları dağıtacaklardı. "Askeri polisler", yabancı ülke vatandaşlarının evlerine ve kuruluşlarına girme yetkisine sahip değildi. Bu iş mülkiye polislerinin görevi idi. "Askeri polis",

¹¹³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

¹¹⁴⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.43, 25 Mayıs 1325 [7 Haziran 1909]

¹¹⁴¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

tüfenksiz gezecek, askeriyeden kendisine bir revolver verilecekti. “Askeri polis müdürü, Hükümet Dairesinde bulunan kendi odasında çalışmalarını yürütecekti”¹¹⁴².

İşe alınan askeri polisler göreve başlar başlamaz sorunlarla karşılaşmışlardı. Asker polislerin memuriyetlerinin onaylanmaması ve maaşlarının verilmemesi nedeniyle görevlerini bırakma eğiliminde oldukları Adana basınına yansımıştı¹¹⁴³. Basında çıkan haber sonrası askeri polislerin maaşları için 14.400 kuruşun verilmesi kararı çıkmıştı¹¹⁴⁴. Meşrutiyet’in sonlarına doğru (1917-1918) Adana Polis müdürü Mustafa Durak Efendi idi¹¹⁴⁵.

3.2.3.15. Adana’da Askeri Birlikler

XIX. yüzyılın sonlarında Adana asayişinden sorumlu kuruluşlardaki bozulmaların jandarma için de geçerli olduğu görülmektedir. Devlet, şehirde artan asayiş problemlerini en aza indirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1894 yılına ait bir belgede: Adana jandarmasının her türlü adamı içerisinde barındırdığı, asayişin temininde gerekli başarıyı sağlayamadığı, Ermenilerin çıkardığı kasıtlı yangınları engelleyemediği, hatta bir kısmının uygunsuz işlerin içerisinde olduğu üzerinde durulmuştu. Adana jandarmasının yeniden ıslahı konusunda verilen emirden sonra şehir zaptiyesinde inceleme yapılmış: Çavuş, onbaşı ve dokuz askerin uzun senelerden beri görevlerini ifa ettikleri ve emekliye ayrılmaları gerektiği, yine on iki asker ve bir onbaşının ahlaken düşük seviyede ve işe yaramayan şahıslardan oluştuğu; askerler arasında birkaç Ermeni bulunduğu ifade edilerek emekliliği gelenlerin tekâüde ayrılması ve ahlaken uygunsuz davranışlar sergileyenlerin askeriyeden çıkarılması emredilmişti¹¹⁴⁶.

İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra, daha önceleri Bahri Paşa’nın ikametine tahsis edilen konak, İttihat ve Terakki’nin önerisi, belediyenin de onayıyla askeriye devredilmiş, askeri işlerin yürütülmesi çalışmalarında kullanılmıştır¹¹⁴⁷. Adana’da 1909’da, yapımı bir türlü tamamlanamayan şehrin kuzeyindeki kışlânın

¹¹⁴²Uçar v.d., *İtidal*, S.40, 3 Mayıs 1325 [16 Mayıs 1909]

¹¹⁴³Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

¹¹⁴⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.53, 11 Haziran 1325 [24 Haziran 1909]

¹¹⁴⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.393.

¹¹⁴⁶ BEO, 535/40082, 17 Cemaziye’l-Evvel 1312 [16 Aralık 1894]

¹¹⁴⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

satılması ve başka bir yerde tekrar inşa edilmesine onay çıktığı basında yer almıştı¹¹⁴⁸. Yine Adana merkezde güvenliği sağlamak için şehrin birkaç önemli noktasında karakollar inşası gündeme gelmişti. Özellikle Tepebağ Mahallesi'nin bütün şehri görebilen bir noktasına karakol yapımının elzem olduğu basında yer bulmuştu. Burada bulundurulacak bir bölük asker, şehrin herhagi bir noktasında ortaya çıkabilecek asayiş sorunlarına müdahale etme imkânına sahip olacaktı¹¹⁴⁹.

Adana sancağında görevli bazı jandarmaların verilen emirlerle uymadıkları da olmuştur. Adana Olayları sırasında Adana Jandarma Alayında görevli onbaşılardan biri vazifesini terk ederek emirlere uymamış, istediği mahallerde dolaşmıştı. Ceza kanununun 91. Maddesi gereğince jandarmalıktan çıkarılmış ve bir sene “pranga-bend” cezasına çarptırılmıştı¹¹⁵⁰. Olaylar başladığında korkusundan eve kapanarak üç gün dışarı çıkmayan başka bir jandarma neferinin, bu önemli zamanda görevini ifa etmediğinden dolayı jandarmadan kaydı düşülmüştü¹¹⁵¹.

Adana Olayları sırasında şehre gelen Kuvva-yı Mürettebe komutanı Mehmet Ali Paşa, güvenliği sağlamaya yönelik bir beyanname yayınlamıştı. Beyannameye göre¹¹⁵²:

1. Vatanın selameti ve asayişin temini genelde Osmanlıların, özelde Osmanlı askerinin vazifesidir.
2. Kimden gelirse gelsin asayiş bozmaya yönelik her hareket vatan aleyhinde yapılmış bir hareket olarak kabul edilecek ve cüret edenler devletçe cezalandırılacaktır.
3. Bir yerde iğışaş çıkar ve yağma, katl, ırz ve namusa yönelik harekette bulunulursa asker, tereddüt etmeden bu tür faaliyetlerde bulunan şahıslar üzerine ateş açacaktır.
4. Çeteler halinde gezenler, dağılmaları hususunda verilen emre uymazlar ise üzerlerine ateş açılacaktır.

¹¹⁴⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.22, 14 Şubat 1324 [30 Şubat 1909]

¹¹⁴⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.45, 14 Mayıs 1325 [27 Mayıs 1909]

¹¹⁵⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

¹¹⁵¹Uçar v.d., *İtidal*, S.69, 6 Temmuz 1325 [19 Temmuz 1909]

¹¹⁵²Uçar v.d., *İtidal*, S.37, 21 Nisan 1325 [4 Mayıs 1909]

5. Yakalan şahısları askerin elinden almaya teşebbüs edenler, mahpusaneden adam almak için kalabalıklar halinde talepte bulunanlar, dağılmaları yönünde yapılan uyarılara uymazlarsa üzerlerine ateş açılacaktır.
6. Silahlı gezmek ve silah atmak yasaktır.
7. Hanesinden silah atılan kişi, silah atanı ihbar etmezse kendisi tutuklanacaktır.
8. Ahaliyi birbirine karşı kışkırtanlar derhal tutuklanacaklardır.
9. Askeri ve sivil tıpçılar, buldukları yerde hem Müslüman hem de gayrimüslümleri muayene edecektir.
10. Asayişin temini için mülki ve askeri memurlar birlikte çalışacaklardır.
11. Mevki ve kıta komutanları talimatı uygulamada kusur göstermeyeceklerdir.

Olayların yatışmasından sonra 2 Temmuz 1909 tarihli başka bir beyanname ile Adana ahalisinin hareket alanları ile ilgili bir rahatlık sağlanmıştı. Buna göre; Ahali alaturka saatle gece üçe kadar gezebilecek, lokanta dükkan ve kahvehaneler bu saate kadar açık kalabilecekti. Gece saat üçten sonra halkın sokaklarda gezmesi yasaklanmıştı. Meyhaneler, rakı satan mahaller akşam hava kararırken yani alaturka saatle 12.00'da kapanacaktır¹¹⁵³.

Adana'da güvenlik sorunlarının büyük olaylara neden olması dolayısıyla Cemal Paşa, İstanbul'dan jandarma subayları getirterek, taburlara yerleştirmiş, güvenlik alanında ıslah çalışmalarına girişmiştir. Adana'da bir jandarma okulunun açılması ve jandarma ihtiyacının buradan karşılanması girişiminde bulunmuştur. Bu konudaki önerilerini 1 Eylül 1909 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazmıştır. Önerileri arasında Adana'da açılacak jandarma mektebine 200-300 civarında yeni talebe alınması ve İkinci ve dördüncü Ordu subayları tarafından bunların eğitilmesi vardı. Islah işleri başarılırsa kısa sürede sonuç alınması sağlanabilir, Adana'nın emniyet konusundaki zaafiyetin ortadan kalması sağlanabilirdi¹¹⁵⁴.

¹¹⁵³ Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

¹¹⁵⁴ Artuç, s.78.

Cemal Paşa'nın ifadesine göre; jandarma mektebi için gerekli çalışmalar gerçekleştirilmiş, eğitim için bina dahi tesbit edilmişti. Talep ettiği subayların emrine verilmesi halinde bir hafta gibi kısa zaman zarfında okulun faaliyete geçirilebileceği vali tarafından dile getirilmişti. Şubat ayında sona ermesi gereken sıkıyönetim Mart ayında nihayete ermiş, Cemal Paşa Adana'da düzenin korunması için jandarma teşkilatı ile ilgili taleplerinde ısrar etmiştir. Talepleri arasında üç bölük kumandanı ve on beş takım kumandanının hızlı bir şekilde buraya tayinini talep etmiştir. Harbiye Nezareti, isteği onaylamıştır. 15 Eylül 1909'da Cemal Paşa'nın çabaları sonucu okul açılmış, idari ve ekonomik sıkıntılar sebebiyle talebe alımında sıkıntılar yaşanmıştı. Dahiliye Nezareti, Cemal Paşa'nın isteklerini dikkate alarak Harbiye Nezaretinden bazı taleplerde bulunmuştu. Bunlar: Beyrut'taki Jandarma Okulu mezunlarına görev verilmemesi, Adana'da okuma yazma bilen ve gerekli şartlara haiz talebe veyahut yeni kişilerin okula alınması, Hristiyan unsurlara da mektepte okuma hakkı verilmesi idi. Okula ilk olarak 300 kadar öğrenci alınmıştı. İhtiyaç ise var olanın çok üzerinde idi. Çünkü Vilayet Jandarma Alayının ihtiyacı olan sayı 1.200 kişi olarak tespit edilmişti. Cemal Paşa, 1 Aralık 1909'un Şubat ayında sıkıyönetimin sona ermesiyle asayiş sorunları ile karşı karşıya kalmamak için en azından jandarma sayısının 600 kişi olmasını Dahiliye Nezaretine yazmış, Dahiliye Nezareti gereğinin yerine getirilmesini Harbiye Nezaretine bildirmiştir¹¹⁵⁵.

Cemal Paşa'nın gayrimüslim unsurları da asker almak istemesi Rum ve Ermeniler arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Bu unsurlar, ticaret yapma bahanesiyle Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya gibi ülkelere gitmekte, buradan Amerika'ya kaçmaktaydılar. Vali, halkta ortaya çıkan rahatsızlığı görerek bahsi geçen ülkelere ticaret yapmak amacıyla gidenlerden kefalet alınması ve Amerika'ya gidenlere kesinlikle pasaport sağlanmaması talebinde bulunmuş ancak, istekleri uygun görülmemiştir. Ortamın iyice gerilmesi üzerine Cemal Bey, hiç olmazsa bu yıl Adana vilayetindeki gayrimüslim unsurların askere alınmasının ertelenmesi ve bu unsurların yurt dışına çıkışına mani olunması talebinde bulunmuştur. İstek, Harbiye Nezareti tarafından Kanuniesasi'ye uygun olmaması dolayısıyla kabul görmemiştir.

¹¹⁵⁵Artuç, s.79.

Sadrızam Hüseyin Hilmi Paşa, gayrimüslim unsurların askerlik yapmayabileceğini ifade ederek sorunun çözülmesini sağlamıştır¹¹⁵⁶.

Heyet-i Vükela, 12 Eylül 1909'da Yemen'e gönderilmek üzere Adana'dan asker istemiştir. Cemal Paşa, asker sayısının yedi taburdan ibaret olduğunu, bunlarında büyük bir kısmının acemilerden oluştuğunu ve şehrin güvenliğini sağlayacak başka bir kuvvet bulunmadığını beyan ederek bu talebe direnmiştir. Hatta bu eğitimsiz askerlerden Yemen'de yararlanmanın mümkün olmadığını dile getirmiştir¹¹⁵⁷. Cemal Paşa gibi Mehmet Ali Bey de Adana'dan redif taburlarının gönderilmesinin burada güvenlik problemlerine neden olacağını ifade etmiştir. Ona göre, şehirde ortaya çıkacak küçük bir olayın devleti iç ve dış kamuoyu nezdinde zorda bırakması kaçınılmaz olacaktı¹¹⁵⁸. Bu ısrara rağmen hükümet, Adana Kuvve-i Mürettebe Kumandanı Miralay Mehmet Ali Bey'in Yemen'e gönderilecek müfrezenin kumandanlığına getirilmesini istemiş, Cemal Paşa, dört gün onu iknaya çalışmış, görüşmeler sonunda onu ikna edememişti. Sonunda Mehmet Ali Bey'in bunu kabul etmeyeceğini, Yemen'e gönderilme talebinin geri çekilmesini bildirmiştir. Yaşananlardan yedi ay kadar sonra bu göreve getirilen Mehmet Ali Bey, Yemen valiliği ve Yedinci Ordu kumandanlığı görevini şahsında toplamış, buradaki sivil ve askeri memurlar üzerinde geniş yetkiler elde etmiştir¹¹⁵⁹.

3.2.3.16. Hapishaneler

Tanzimat Dönemi'ndeki Adana şehrinin genel görüntüsü resmi kurumlara da yansımıştır. 1866 yılında Adana hapishanesinin hali içler acısıdır¹¹⁶⁰. 1897 yılında Adana vilayetinde 25 adet hapishane bulunmakta; bunlardan 22 tanesi erkeklere, 3 tanesi ise kadınlara mahsus olarak faaliyet göstermekteydi. Aynı yıl, sene başında hapishanelerdeki tutuklu sayısı 1.381 iken, bunlardan 1.339'u erkek, 42'si kadındı. Kusur ve suç işlemekle itham edilenlerin sayısı ise 2.415'ti. Bunlardan 2.282'si

¹¹⁵⁶ Artuç, s.81.

¹¹⁵⁷ Artuç, s.82.

¹¹⁵⁸ BEO, 3627/272021, 6 Ağustos 1325 [19 Ağustos 1909]

¹¹⁵⁹ Artuç, s.82.

¹¹⁶⁰ Ahmet Cevat Paşa, s.206.

erkek, 133 tanesi kadındır. Ağır suçlarla itham edilenlerin sayısı 914; bunlardan 896 tanesi erkek, 18 tanesi kadındır¹¹⁶¹.

1901 yılında Adana merkez hapisanesinde bir müdür ve bir katip görev yapmaktadır. Müdür Şevki Efendi, katip ise Hasan Efendi idi¹¹⁶². 1908 yılında bazı şahısların tevkif edildikleri ve bunların davalarının görülmediği yolunda şikâyetler gelmekteydi¹¹⁶³. Hapishanelerde güvenlik önlemleri yeterli olmadığından bazı dönemlerde firarlar gerçekleşmiş¹¹⁶⁴, zaman zaman isyanlar da başgöstermiştir. Adana Olayları başladığı gün hapishanede bulunan mahkûmlar çıkmak için kapılara hücum etmiş, damlara çıkan askerlerin açtığı ateş sonucu birkaç tanesi öldürülmüş ve isyan bastırılmıştı¹¹⁶⁵. 1909 yılında basına yansıyan haberlere göre hapishaneden bir yazı *İtidal* gazetesine ulaşmıştı. Hapishaneden gönderilen yazıda; basit suçlardan muvakkat tevkif müzekkeresiyle bir aydan fazla tutuklu bulunan şahıslar olduğu, tutuklulara dışarıdan getirilen elbise ve yemeklerin çok azının verildiği ve aileleriyle görüştürülmedikleri şikâyetleri vardı. Gazete, uygulamaları eleştirerek durumu, *Müdde-i umumi muavininin dikkatine sunmuştu*¹¹⁶⁶.

1909 Adana Olaylarının hapishanelerde yığılmalara yol açtığı görülmektedir. Olaylardan sonraki yıl Erzin'de dört tane hapishane tahminen sekiz yüz-bin kadar mahpusu barındırmaktaydı. Bu hapishanelerdeki mahkumların büyük bir kısmı Adana Olaylarına karıştıkları gerekçesiyle burada tutulmaktaydılar. Hapishanelerin ihtiyaca cevap vermemesi üzerine Erzin'de bulunan hanın alt katı dahi cezaevine dönüştürülmüştü¹¹⁶⁷. Payas Hapishanesinde bulunan 300-400 kadar mahkum kaçmış, bunlardan 30-40 tanesi merkeze gelerek teslim olmuş, Adana Hapishanesine konulmuşlardı¹¹⁶⁸. Ancak Adana merkezdeki hapishane de dolmuş, bulaşıcı hastalık

¹¹⁶¹ Tefik Güran, s.90.

¹¹⁶² *AVS*, 1319, s.93.

¹¹⁶³ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹¹⁶⁴ Karalar Mahallesinde işlediği cinayet nedeniyle İstinaf Mahkemesi tarafından idama mahkum edilen Arap Mahmut, hapishane duvarından atlayarak firar etmişti. Olay, basına yansımış, basın ise hapishane yöneticilerini suçlamıştı. Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kânûn-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

¹¹⁶⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.38, 25 Nisan 1325 [8 Mayıs 1909]

¹¹⁶⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

¹¹⁶⁷ Ahmet Şerif, *Tanin*, s.136.

¹¹⁶⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.39, 29 Nisan 1325 [12 Mayıs 1909]

tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine hükümet dairesinin arka tarafında bulunan “mekteb-i Kebir-i İptidai'nin” hapisane olarak kullanılmasına karar verilmiş, gerekli tamirat yapılarak bir kısım mahkumun oraya sevki kararlaştırılmıştı¹¹⁶⁹. Yine merkezdeki hapisanede yığılma dolayısıyla 51 mahkum Payas'a nakledilmişti¹¹⁷⁰.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Adana'nın bazı yerlerinde hapisane binası sorunu çözüme kavuşturulamamıştı. 1910 yılında Adana'yı ziyaret eden Ahmet Şerif, Örfiye'de derme çatma bir hapisanenin varlığından bahsetmiştir¹¹⁷¹.

3.2.4. Birinci Meşrutiyet'in İlanı

İnsanların oluşturduğu toplumsal birliktelikler içerisinde en gelişmiş olarak kabul edilen şehir, tarihi gelişim süreçleri içerisinde hakimiyeti altına girdiği siyasi idarenin ve idarenin genel politikasının etkisini hissederek onda izler aksettirmiştir. Bazı şehirlerde ise kendisini değişime zorlayan siyasi güçlere karşı bir direniş söz konusu olmuştur. Dolayısıyla şehir, siyasetin merkezi konumunda ve ona yaşam alanı sunan mekan olma özelliğine sahiptir¹¹⁷².

Osmanlı Mebusan Meclisi, 19 Mart 1877'de açıldığında Arabistan, Anadolu ve Rumeli vilayetlerinden gelen milletvekillerinin birbirinden ilginç kıyafetleriyle adeta karnaval yeri gibiydi. Meclis, çok milletli İmparatorlukların bütün vasıflarını üzerinde toplamıştı. Çeşitli din, mezhep ve etnik kökenden insanlar Meclis-i Mebusan çatısı altında kendine yer bulmuştu¹¹⁷³. İlk Osmanlı Meclisi, sınıf temelli olmaktan ziyade etnik temelli bir yapıyı içinde barındırmaktaydı¹¹⁷⁴. Birinci Meşrutiyet Dönemi seçimlerini takiben 19 Mart 1877 tarihinde toplanan Mebuslar Meclisi, 28 Haziran 1877'de son toplantısını yaparak seçimlere gitti. Yeni seçimlerin gerçekleştirilmesiyle 13 Aralık'ta ilk oturumunu gerçekleştiren yeni meclis,

¹¹⁶⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.69, 6 Temmuz 1325 [19 Temmuz 1909]

¹¹⁷⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.76, 18 Temmuz 1325 [31 Temmuz 1909]

¹¹⁷¹ Ahmet Şerif, s.134.

¹¹⁷² Mehmet Hakkı Akın, “Siyasetin Mekanı Kent”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece yay., 2009, s.460.

¹¹⁷³ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, 2007, s.46.

¹¹⁷⁴ Ortaylı, s.63.

Abdülhamit'in 14 Şubat 1878'de -1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla yapılan tartışmaları ileri sürerek- tatil etmesiyle otuz yıl bir daha toplanamadı¹¹⁷⁵.

Süleyman Paşa tarafından hazırlanan ve Kanuniesasinin müsveddesi olarak kabul edilen tasarıda Meclis-i Mebusan'a Adana vilayetinden iki gayrimüslimin milletvekili seçilmesi uygun görülmüştü¹¹⁷⁶. Kısa süreli Meşrutiyet tecrübesinin cereyan ettiği bu dönemde yapılan seçimlerde Adana'dan meclise üç tane mebus seçilmişti. Vilayeti temsil eden milletvekilleri: Kozanlı Çamurdanzade Hacı Mustafa Efendi¹¹⁷⁷, Musa Ballızade Kazım Bey ve Ermeni Bızdıkoğlu Kirkor (Kirkor Bızdıkyan) idi¹¹⁷⁸. Adı geçen şahıslar Birinci Meşrutiyet Devri'nde birinci dönem milletvekili seçilmişlerdi¹¹⁷⁹. Seçimlere katılan Sırkıntılı Hacı Mustafa¹¹⁸⁰, diğerlerinden 3 oy daha fazla alarak milletvekili seçilmişti. Ancak o, aldığı oy oranını yetersiz bularak milletvekilliğini kabul etmeyince yerine, Musa Ballızade Kazım Bey mebus seçilmişti. Meclisin 20 Haziran 1877 çalışma dönemini nihayete erdirmesini takiben yapılan seçimlerde Sırkıntılı Hacı Mustafa, Çamurdanzade Hacı Mustafa Efendi ve Bızdıkoğlu Kirkor meclisin ikinci dönem milletvekili olmuşlardı¹¹⁸¹.

Çamurdanzade, meclisteki konuşmalarında Vilayet İdare Meclisi'nde Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit oranda temsiline karşı çıkmış, gayrimüslimlerin Anadolu'da çok az sayıda bulunduğunu oranlarına göre seçilmeleri gerektiğinde ısrar etmiş, din adamlarının bu meclislerde yer almasına itiraz etmiştir. O, müftünün İdare meclislerinde bulunması konusunda da diretmiştir. Ancak onun söylediklerinin hilafına cemaatlerden birer kişinin meclislerde yer alması kararı benimsenmiştir¹¹⁸².

¹¹⁷⁵Lewis, s.166-168.

¹¹⁷⁶İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C. I, Ankara, TBBM Vakfı Yayınları, tarihsiz, s.61.

¹¹⁷⁷ Aynı zamanda bir din bilginiydi. 1918 yılında vefat etti. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.134.

¹¹⁷⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.45.

¹¹⁷⁹Güneş, s.10.

¹¹⁸⁰ Hukuk adamı ve din bilgini, ayrıca iyi bir hatipti. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.135.

¹¹⁸¹Güneş, s.14; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.45.

¹¹⁸² Ahmet Oğuz, "I. Meşrutiyet Meclisinde Adana Mebusları ve Adana", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed.Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016 c.III, s.153.

3.2.5. Adana'da İkinci Meşrutiyet'in İlanına Tepkiler ve Meydana Gelen Bazı Gelişmeler

Adana'da İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından yurdun diğer yerlerinde olduğu gibi kutlamalar yapılmıştı. Daha önceleri Adana valiliği de yapmış olan Ziya Paşa, hürriyet kahramanlarından biri olarak halkın gözünde itibar kazanmıştı. İkinci Meşrutiyet'in ilanını müteakip, hürriyet kahramanları olarak görülen Ziya Paşa ve Tevfik Nevzat Bey'in kabrine ziyarete gidilmesi kararlaştırılmış, ziyaret iki gün önceden halka duyurulmuştu. Pazartesi günü İttihat-ı Osmani Kulübü'nde toplanılmış, Ermeni Taşnaksudyun Komitesi'nin de katılımıyla ziyaret gerçekleştirilmişti. Köprünün başından hükümet dairesine kadar uzanan cadde, “şafak-ı millet bahçeleri” ve kulüp insanlarla dolmuştu. Saat sekiz buçukta kulüpten yola çıkılmış, milli şarkılar eşliğinde, “daire-i hükümet” içerisinden geçilerek Ulu Cami Kabristanına gidilmişti. Ziyaretten iki gün önce Ziya Paşa'nın mezarı, Hacı Hüsnü Bey tarafından boyatılmış ve mezar taşına yazı yazılmıştı. O gün, Ulu Cami ve mezarlık büyük bir kalabalığı barındırmıştı. İhsan Fikri'nin burada okuduğu şiirin ardından Ermeni Taşnaksudyun Cemiyeti adına Bızdıkyan Zakar Efendi, Cemil ve Kondüktör Avidyan Efendiler birer konuşma yapmışlar; ağlamalar ve alkışlar birbirine karışmıştı. Müslüman ve Ermeni din adamları dualar etmişler, sonra kimsesizler mezarlığındaki Tevfik Nevzat Bey'in mezarı ziyaret edilmişti. Burada şanına layık bir mezar yapılacağına dair konuşmalar yapılmış, din adamlarının dualarıyla yad edilmişti. Hürriyet kahramanlarından biri olarak gösterilen Tevfik Nevzat Bey, daha önce hapisanede intihar etmişti. Onun mezarının yapımı için şehrin ileri gelenlerinden ve Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden 20 lira toplanmıştı¹¹⁸³.

Çılgınlık derecesine varan kutlamaları, Meşrutiyet'in ilanının yaşattığı sevinci hürriyetin ilanı ile İttihat ve Terakki'ye üye olan Damar Arıkoğlu anılarında şöyle anlatmaktadır:

İttihat ve Terakki Cemiyetine sığıcı sığıcına aza kaydedildim. Genç yaşında cemiyetin taşkın, heyecanlı coşkuları arasına karıştım. Önümüzde bilmediğimiz yepyeni bir alem açılmıştı. Ermenilerle, Rumlarla sarmaş dolaş olduk. Toplantılarda, konuşma yerlerinde, nümayişlerde, (yaşasın hürriyet,

¹¹⁸³ Uçar v.d., *İttidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

müsavat, uhuvvet, adalet, yaşasın Enver, Niyazi beyler) nidasıyla halk topluluklarının arasında el çırpıtım, alkışladım. Çeşitli hatipler türedi. Bir tanesi de Ağca Mescit mahallesinde oturan, Tefik Efendi Hocadır. Kapalı çarşıda çerçilik, (aktarlık) ederdi. 45 yaşlarında, başı sarıklı, kır sakallı, kendi halinde çok konuşmayan (R) harfini (L) gibi telaffuz eden, evinden ve dükkanından başka bir şey bilmeyen adamdı. Fakat Meşrutiyetle beraber bu zat şaşılacak derece değişti. Her kalabalıkta yüksekçe bir yere çıkar, şiddetle çingırağı çaldıktan sonra, toplanan halka nutuk irat ederdi. Bu da bir zaman sonra kafi gelmedi. Karusa denilen bir araba kiraladı, dükkanını kapadı, sabahtan akşama kadar cadde sokak dolaşıp, münasip gördüğü yüksek bir yerde bazan arabasında ayağa kalkıp nutuk çekmeye başladılar. Meşrutiyetin faydalarından, Kuranın hadislerinden ve (emri umşira) âyetini halka münasip bir lisanla anlatmaya çalışırdı.

Halk arasında ismi hürriyet imamı idi. Köylü ve şehirliden onu tanımayan kimse kalmamıştı. Bu isim de ona hakikaten yakışmıştı¹¹⁸⁴.

İttidal gazetesi, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde şehirde yaşanan Meşrutiyet coşkusunun, sonraki süreçte de devam ettiğini gösteren bilgiler vermektedir: Padişahın tahta çıkış yıl dönümüne gelen Salı günü hükümet dairesi önünde, saat birde toplanılacağı valilik tarafından İttihat ve Terakki Kulübü'ne bildirilmişti. Bunun üzerine üyelerden bir gurup daire-i hükümete gitmiş; Adana ileri gelenleri, devlet erkani, ruhani liderlerin ve halkın hazır bulunduğu sırada vali ve kumandan vekili Miriliva Ali Paşa daire-i hükümet merdivenlerinde halka hitaben bir konuşma yapmış, İttihat ve Terakki adına ise İhsan Fikri söz almıştı. O, konuşmasında; Meşrutiyet öncesinde padişahı zalim idarenin gerçek mesulü olarak gördüklerini ve muhalefet ettiklerini ancak Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ise çok memnun olduklarını ve herkesin maziye unuttuğunu ifade etmiştir. İhsan Fikri'nin konuşmasının ardından "Yaşasın padişahımız, yaşasın millet" tezahüratları ve alkışlarla halk coşmuştu. Devamında halkın coşkulu alkışları arasında "marşı-ı alî Hamîdî" çalınmış, askerler resmi geçit yapmış ve vilayet makamına gidilerek padişah tebrik edilmiştir. Ayrıca askeriye tarafından kuzu ziyafeti verilmiş, yemek için saat beşte toplanılmıştı. Ziyafete; memur, zabitan ve halktan 200 civarında insan davet

¹¹⁸⁴ Arıkoğlu. s.43-44.

edilmişti. Askeriyenin yemek borusuyla başlayan ziyafette: Kuzu, helva ve karpuz bulunmakta; askeri bando ise müzik ziyafeti vermekteydi. Yemekten sonra ise dondurma ve kahve ikramı yapılmıştı. Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti, İngiliz ve Fransız konsolosları tarafından ziyaret edilmiş; İhsan Fikri, Mülazım Hasan ve Artin Aslanyan ise cemiyet adına iade-i ziyarette bulunmuşlar ancak, İngiltere konsolosu yerinde olmadığından görüşme gerçekleşmemişti. Fransız konsolosu ise heyete yakın ilgi göstermişti¹¹⁸⁵.

Adana'da herkeste oldukça fazla bir iyimserlik havası oluşmuştu. Geçmişte yapılan kusurların affı, karşılıklı olarak birbirini suçlayıcı tavırların bir kenara bırakılması arzusu gazetelerde sık rastlanan bir durumdu. Çünkü, hürriyet ortamı bazı huzursuzlukları da beraberinde getirmişti. Özellikle eşrafı suçlayıcı ve Ermenilerle Türkleri tahrik edici yazılar geceleri duvarlara asılmış, insanlar birbirlerini itibarsızlaştırma yarışı içerisine girmişlerdi. İtidal gazetesi bu durumun önüne geçmeye çabalamaktaydı¹¹⁸⁶. Fransızca yayın yapan İstanbul gazetesi Meşrutiyet sonrası Adana'da halkın coşkulu bir şekilde gösteri yaparak valiyi kaçırmak zorunda bıraktığı, Alaybeyi'nin ise yuhanma ve kötü muamele sonucunda ortadan kaybolduğu, eski hükümete sadakatiyle bilinen Mersin mutasarrıfının ise hanesinde halk tarafından gözetim altında tutulduğu haberini yayınlamıştı. Üstelik, devlet otoritesinin tamamen ortadan kalktığı yazılmış, ahalinin galeyan halinde olduğu dile getirilmişti. İtidal gazetesi yazarlarından Artin Aslanyan, bunun bir yabancı tarafından yazılmış olma ihtimalinden bahisle, Bahri Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin uyarılarıyla istifa edip gittiğini, alaybeyinin başına gelenlerin ise Mersin'de vuku bulduğunu belirtmiş; mutasarrıfın ise direnemeyerek istifa ettiğini, hükümet sıkıntısının mevcut olmadığını yazmıştı¹¹⁸⁷. Arslanyan'ın ifadelerine bakıldığında; valinin kovulması, alaybeyinin kötü muameleye tabi tutulması ve Mersin mutasarrıfının başına gelenlerle ilgili haberlerin aslında doğru olduğu görülmektedir.

¹¹⁸⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹¹⁸⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹¹⁸⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanının verdiği sarhoşluk havası Adana da görülmüştür. Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çevre yerlere ve vilayete bağlı İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerine bir talimat yollanmıştı. Gönderilen talimatta: Bazı yerlerde askere karşı taşkınlıklar yapılmaya başlandığının kendilerine haber verildiği, daha önceki dönemde kötü davranışlarda bulunan zabitan mevcut ise kumandanlığa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bildirilmesi, aksi yönde hareket edenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları ve mesul tutulacakları yazılmıştı¹¹⁸⁸.

Adana'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili hükümet işlerine karışıldığı yolunda şikâyetler gitmiş, hükümetin bu hareketi vilayetteki cemiyet üyeleri tarafından hoş karşılanmamıştı. Cemiyet üyeleri, şikâyetler dolayısıyla Adana'da bir gazeteye ilan vermişti. Adana'da hükümetin, cemiyetten oldukça memnun olduğu, bahsedilenlerin ise ciddiyetten uzak ve vazifesi olmayan guruplar olduğu, bunların cemiyetin hilafına yaptıklarının sorumluluğunun o şahıslara ait olması gerektiği belirtilmişti. Hükümetin bu davranışın cemiyeti itibarsızlaştırmaya yönelik olduğu, bunun sonuçlarının hükümet açısından vahim bir durum ortaya çıkaracağı, hükümetin görevinin Kanun-ı Esasi'yi uygulamak, Cemiyetin ise hükümetin uygulamalarının iyi niyetle yapılıp yapılmadığını kontrol etmek olduğu belirtilerek Adana'daki hükümet yetkilileri tehdit edilmişti¹¹⁸⁹. İttihat ve Terakki mensuplarının itirazlarına rağmen müdahalelerin yapıldığı bir gerçektir. Çünkü 1909 yılı başlarında halkın olur olmaz müdahalelerinden İttihatçıların da rahatsız olmaya başladığı görülmektedir. İttihat ve Terakki yanlısı İttidal gazetesi; bazı memurların "fenadır, müstebittir" gibi sözlerle şikâyet edildiğini, gerekli tahkikat yapılmadan bunların azline yönelik girişimlerin ortaya çıktığını, mahkemelerde suçluluğu kanıtlanmadan memurların bu tür uygulamalara maruz bırakılmasının kanunlara aykırı olduğunu, memurlarla ilgili bahsi geçen uygulamalara girişenlerin suç işlediklerini belirtilmişti¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁸ Uçar v.d., *İttidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹¹⁸⁹ Uçar v.d., *İttidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹¹⁹⁰ Uçar v.d., *İttidal*, S.12, 24 Kânûn-ı Sani 1324 [6 Şubat 1909]

İkinci Meşrutiyet öncesinde sürgün edilenler de hürriyet ortamında birer birer şehre dönmekteydiler. Bunlardan Süleyman Vahid Efendi, Ohanyan Agop ve Tulumcuyan Setrak, tren istasyonunda alkışlanmışlar, sonrasında da İttihat ve Terakki Cemiyeti kulübüne gitmişlerdi¹¹⁹¹. Hürriyet, herkes için büyüklü kavrama dönüşmüş, Abdülhamit tarafından sürülen veya hapse atılan herkese kahraman gözüyle bakılmaya başlanmıştı.

Türkler arasında İkinci Meşrutiyet öncesinde başlayan çekişmeler Meşrutiyet'in ilanı ile gün yüzüne çıkmıştı. "Sandalya Kavgası": Adana Sanayi Mektebi'nde müdürlük görevinde bulunan Gergerli Ali ile İhsan Fikri arasında "haleflik ve seleflik" dolayısıyla ortaya çıkmıştı. Kavga, Müslümanlar arasında ikilik çıkarmış, Müslümanların güç kaybetmesine neden olmuştur. Adana'da etkin bir şahsiyet olan İhsan Fikri, II. Abdülhamit Devri'nde Diyarbakır'a sürgün edilmiş, burada da rahat durmadığından sürgün yerin Payas olarak değiştirilmiştir. Daha sonra evlenerek Adana'ya yerleşmiş olan İhsan Fikri şikayetler üzerine, Muşeg'in de içerisinde bulunduğu bir komisyon marifetiyle görevini terke zorlanmış, yerine Gergerli Ali getirilmişti¹¹⁹².

Yapılanları hazmedemeyen bu şahıs, Meşrutiyet'in ilanını müteakip İstanbul'a giderek orada bir zaman kaldıktan sonra rivayetlere göre; Adana'ya atanan polis müdürünün yol parasını dahi kendi cebinden ödeyerek birlikte getirmiştir. Ancak polis müdürü, İhsan Fikri'ye muhalif olan bir kısım Adana eşrafının etkisiyle Vali Cevad Bey tarafından kabul edilmeyerek göreve eşraftan Kadri Bey getirilmişti. Olayların bu şekilde gelişmesi İhsan Fikri'nin kinin artmasına neden olmuştur. Valinin yaptığı icraatlara karşı ciddi bir muhalefet göstererek zaten yeterince zayıf olan valinin idaresini büsbütün etkisizleştirerek, kendi nüfuzunu arttırmak için Gergerli Ali Efendi'nin yolsuzluk yaptığını gündeme getirmeye başlamış, bu konuda muhasebe memuru Hayri Efendi ve muallimlerden Vasıf Efendi'yi teşvik etmiştir. Teşviklerin neticesinde Hayri Efendi, Gergerli Ali tarafından yolsuzluk yapıldığı gerekçesiyle hükümete başvurarak onun yargılanmasını talep etmiş, şahit olarak da muallim Vasıf Efendi'yi göstermiştir¹¹⁹³.

¹¹⁹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908]

¹¹⁹² BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]; Toros, s.49.

¹¹⁹³ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

Adana valisi Cevad Bey, nüfuzunu kullanarak olayın üstüne gitmediğinden İhsan Fikri'nin etkisinde olan Hayri ve Vasıf efendiler, hırsızlığa ve yolsuzluğa karşı bir şey yapamayan vali imajı oluşturmak için sokaklara imzalı, imzasız yazılar asmışlardı. Böylece valiyi halkın gözünde itibarsızlaştırmaya, ahaliyi valiye karşı kışkırtmaya çabalamışlardı. Aslında İhan Fikri'nin İtidal adlı bir gazetesi de mevcuttu. Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik ortamına rağmen muhalefetini, "aciz içerisinde ve adam kayıran hükümet propagandalarıyla", gazete üzerinden değil sokaklardaki imzalı imzasız yazılara üzerinden sürdürmüştür¹¹⁹⁴.

Gergerli Ali Efendi olayının nüfuz kullanılarak adil bir şekilde çözülmesinin engellenmesi ve beraat ettirilmesi üzerine, şikayetçi durumunda olan Hayri ve Vasıf beyler bir miting tertip etmeyi kararlaştırmış ve durumu hükümete bildirmişlerdi. Miting tertipleyenler içerisinde olayların yönlendiricisi konumunda olan İhsan Fikri ve Muhtar Fikri de bulunmaktaydı. Gergerli Ali Efendi taraftarları, durumdan haberdar olarak eski Bekçibaşı Mehmet ve azledilmiş olan Celil Çavuş öncülüğünde İhsan Fikri taraftarlarını teneke çalarak ve taş atarak protesto etmeye kalkmıştı. Olayların seyri Vali Cevad Bey'in duruma müdahalesine neden olmuş ancak, onun mitingle ilgili müdahalesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hayri ve Vasıf taraftarları, Gergerli Ali taraftarlarının çıkaracağı rezaletten korkarak mitingten vazgeçmişlerdir¹¹⁹⁵.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da asayiş problemlerine, şehrin büyük oranda yakılıp yıkılmasına neden olan Adana Olaylarının başlamasında ve huzursuzlukların yaşanmasında, hürriyet ortamının etkisiyle silahlanmanın serbest bırakılması da oldukça etkili olmuştur. Şehirdeki Müslüman ve gayrimüslümler, satın aldıkları silahları denemek amacıyla bağlarda şehir civarında silah satmışlar; 1909 yılında ise artık şehir içerisinde ve valilik yakınlarında atış talimleri yapmaya başlamışlardı. Ermeni ileri gelenlerinden olan Gökdereliyan Karabet ve bazı Ermenilerin evlerini adeta talimhaneye çevirdikleri görülmekteydi. Bütün bu yaşananlar şehirde ortamın iyice gerginleşmesine neden olmuştu. Vali, silah atan Ermenilerden bir kısmını tutuklatmış ise de Murahhas Muşeg ve Ermeni ileri gelenlerin müdahalesiyle bu şahıslar serbest bırakılmışlardı. Aynı nedenle tutuklanan

¹¹⁹⁴ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹¹⁹⁵ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

Müslümanlar ise tevkif edilerek hapis cezaları almışlardı. Ortaya çıkan durum Müslümanlar tarafından; Ermenilerin korunduğu, Müslüman halkın ise sahipsiz bırakıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Yaşananlar, Türklerin kendi yöneticilerine karşı kırgınlık duymalarına, Ermenilere karşı ise eskiden besledikleri muhabbetin kaybolmasına neden olmuştur¹¹⁹⁶.

Balkan Savaşları'nın Adana üzerinde derin tesirleri olmuştur. Adana gençlerinde, Ermenilerle yaşanan gerginlik ve çatışmaların da etkisiyle, artan milliyetçi duygularla savaşa gönüllü katılım çalışmaları başlatılmıştır. Bu yönelik gönüllü toplama işini üstlenecek beş kişilik bir heyet oluşturulmuştur. Damar Arıkoğlu, bu heyetin üyelerindedir. Kurulacak gönüllü birliğin komutanlığına ise İsmail Safa Bey getirilmişti. Adana milliyetçilerinin çalışmaları başarıya ulaşmış, kısa süre zarfında “giyimli kuşamlı, eli silahlı” binin üzerinde asker, Balkan Savaşları için yola çıkmıştı¹¹⁹⁷.

Adana, Birinci Dünya Savaşı'nın sert mücadelelere sahne olan cephelerinden biri olmadı. İtilaf devletlerinin uçakları pek sık olmamakla birlikte Hastane Mahallesi, Muallim Mektebi, -Adana İstasyonu'ndan hareketle Mersin istikametine giden- trenleri ve istasyon binasını bombalamışlardı. Bu bombalamaların birinde Cemal Paşa'nın Suriye'ye giden treni hedef alınmış ancak, İtilaf Devletleri saldırılarında başarılı olamamışlardı. Halkı sürekli heyecana sürükleyen uçakların düşürülmesine yönelik yüksek bir tepeye cebel topu yerleştirilmiş, açılan ateşle Yamanlı Köyü civarında¹¹⁹⁸ bir uçak düşürülerek pilotu esir alınmıştır¹¹⁹⁹.

Birinci Dünya Savaşı sırasında hastalık ve açlık sorunlarının yanında 1917'den itibaren şehirde güvenlik sorunları da görülmeye başlanmıştı. Kürt Reşat çetesi, Yüreğir'deki köylerde her türlü vurgunu ve zulmü yapmıştı¹²⁰⁰.

Talat Paşa'nın sadrazamlığı: Savaşın toplumda oluşturduğu yıkım, moral çöküntüsü, fakirlik; ekonomik zorlukların geçici çözümlerle ötelenmeye çalışılması, askerin ve halkın yiyecek sıkıntısının hat safhaya ulaşması dönemine denk

¹¹⁹⁶ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹¹⁹⁷ Arıkoğlu, s.62.

¹¹⁹⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.41-42.

¹¹⁹⁹ Arıkoğlu, s.70; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.41-42.

¹²⁰⁰ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.70.

düşmektedir¹²⁰¹. Adana, savaş şartlarının getirdiği zorluğu birçok vilayete nazaran daha ağır yaşamıştır. Çünkü Sevk ve İskan Kanunu ile değişik meslek dallarını ellerinde bulunduran Ermenilerin de vilayetten ayrılması, Adana'da ekonomik bunalımı daha da arttırmıştır.

Adana; Suriye, Filistin, Irak ve Kanal cephelerinin en çok etkilediği yerlerden biri idi. Yukarıdaki bahsi geçen cephelere yakınlığı nedeniyle halkın ürettiği ürün çok cüzi fiyatlarla satın alınmış, 17-18 yaşındaki çocuklar cepheler yollanmıştı. Adanalıları zorda bırakan başka bir gelişme ise ihtiyarlardan milis kuvvetler oluşturularak olabilecek bir İtalyan çıkartmasını önleme çabaları idi. İngiliz uçaklarının Adana semalarında görünmesi, anne ve babaların şehit olan evlatlarının acısıyla ağlayarak sokaklarda dolaşması, Mondros Ateşkes Antlaşması sonunda kimsede direnecek takat bırakmamıştı¹²⁰². Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1918 tarihi ile 10 Kasım 1918 tarihleri arasında Adana'da bulunmuştur¹²⁰³. Birinci Dünya Savaşı sırasında o, ordusunu Adana'ya çektikten sonra şehrin batı kısmında bulunan Hacı Seyyit Efendi'nin yazlık evinde ikamete başlamıştı. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, bağ evinde Adana'nın ileri gelenlerini toplayarak görüşmüş, vatanın işgal edileceğini, özellikle Adanalıların büyük sıkıntılar çekmek zorunda kalacaklarını, işgale karşı gerekli hazırlıklara girişilmesi gerektiğini, gerekli silah ve malzemeyi kendisinin sağlayacağını ifade etmiştir. Orada bulunanlarda savaşın getirdiği bir bitkinlik, yorgunluk olduğundan Mustafa Kemal Paşa'nın sözü pek dikkate alınmamıştı. Mondros Ateşkes Antlaşması'nı takip eden 25 Kasım 1918 tarihinde Adana işgal edilmeye başlanmıştır. Fransız Albayı Raymond, yanındaki askerlerle Murat Palas oteline yerleşmiş, Vali Nazım Bey'den bazı resmi dairelerin boşaltılmasını, şehirde bulunan Türk askerlerinin derhal çekilmesini, Adana'nın meşhur ittihatçıları İsmail Safa, Muhtar Fikri (Mersin milletvekili), Küçük Mustafa ve Damar Arıkoğlu'nun kentten uzaklaştırılmasını istemişti¹²⁰⁴.

¹²⁰¹ Tefik Çavdar, *Talat Paşa*, Ankara, Kültür Bakanlığı yayımları, 1995, s.394.

¹²⁰² Arıkoğlu, s.72.

¹²⁰³ *Adana*, s.16.

¹²⁰⁴ Arıkoğlu, s.72.

Şehrin önce İngiliz, sonra da Fransız ve Ermeniler tarafından işgali Adana Rumları, Asurileri ve Ermenileri üzerinde büyük bir sevinç dalgası meydana getirmişti¹²⁰⁵. Fransız Albayı Raymond, içinde çok sayıda Ermeni gönüllünün de yer aldığı askerleriyle 21 Aralık 1918 tarihinde ikinci vaktine doğru işgale başlamıştı. İşgalin Ermenilerin maneviyatını büyük oranda yükselttiği anlaşılmaktadır. Çünkü işgalle birlikte çanlar çalmaya; Ermeni evleri, çarşıda yer alan dükkanlar, mağazalar Ermeni bayrakları ile donatılmaya başlanmıştı. Ermenilerin taşkınlıkları gittikçe artmış, pek çok yerde Türk bayrakları parçalanmış, geceleyin fener alayı düzenlenmişti. Damar Arıkoğlu'nun ifadesiyle küfürler içerisinde en hafif olanı “Kahrolsun Türkler” sloganıydı. Türkleri tahkir edici sözlerle sokaklarda gösteriler yapılmış; Türkler, evlerine kapanmış; Adana Valisi Nazım Bey, Ermenilerin aşağılayıcı tutumları karşısında Türklere tahrike kapılmamalarını tavsiye etmiş, sakin olmalarını istemişti. Adana'da Türkler karşı yapılan bu aşağılayıcı tavırlar haftalarca sürmüştü. Bütün bunlar yaşanırken Adana ileri gelenleri, şehri işgalden kurtarmak için padişaha bir telgraf yollamışlardı¹²⁰⁶.

3.2.5.1. İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana Seçimleri

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana 'da seçimler öncesi mebus olacak kişilerin özellikleri ve kimlerin mebus olacağı merak konusu olmuştu. İtidal gazetesi ikinci sayısında milletvekili olacaklarda şu özellikleri aramaktaydı: Güçlü muhakeme yeteneği olmalı, isabetli kararlar vermeli, “Mütereddid fikirli çalığışu tabiatlı olmamalı”, iyi bir tahsil görmüş aydın özelliklerine haiz olmalı, aklını ve zekasını hayırlı yönde kullanan, medeni devletlerin iktisadi durumu hakkında fikir sahibi olan bir zat, devletin her türlü meselesine çare olacak vasıtalar bulma yeteneğine ve üstün yeteneklere haiz olmalı. Yine İtidal gazetesi; seçilecek milletvekillerinin koltuk işgal etmek için Meclis-i Mebusan'a gönderilmediğini, kazandıktan sonra böyle bir harekette bulunan olursa zerre kadar onuru varsa derhal istifa etmesi gerektiğini yazmaktaydı¹²⁰⁷.

¹²⁰⁵Ayhan, s.51.

¹²⁰⁶Arıkoğlu, s.74.

¹²⁰⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

Mebusluk için adaylar da ortaya çıkmaya başlamışlardı. İtidal gazetesinin imtiyaz sahibi İhsan Fikri, mebusluğa adaylığını açıklamıştı. Aday olma nedenlerini: Kendisinin istibdat devrinde Adana'ya gönderildiğini, zamanla kendisini Adanalı olarak gördüğünü ve hizmet etme arzusunda olduğunu, kazanmasa da hizmet etme fikrinden asla vazgeçmeyeceğini ifade etmişti¹²⁰⁸. Daha sonra Ali Münif Bey de mebusluğa aday olacağına dair belediyeye bir telgraf yollamıştı. Adaylığını açıklayan başka bir şahıs ise Adanalı olup İstanbul'da dava vekilliği görevinde bulunan Arisdakis Efendi idi.¹²⁰⁹

19 Kasım 1908 yılında başlayan seçimler, 17 Aralık'ta sona ermişti. Meclisteki milletvekili dağılımı konusunda farklı araştırmacılar farklı sayılar vermektedir. Enver Ziya Karal; 200 Müslüman, 40 gayrimüslim olmak üzere 240 sayısını vermiş, bunların etnik dağılımını ise şöyle yapmıştır: 150 tanesi Türk, Arnavut, Kürt ve 50 tanesi Arap; Müslüman olmayanların etnik dağılımı ise 18 Rum, 12 Ermeni, 4 Bulgar, 2 Sırp, 3 Yahudi ve 1 Ulah idi¹²¹⁰. Kemal Karpat'a göre ise Meclis-i Mebusan'ın etnik yapısı 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi'den ibarettir¹²¹¹. Faroz Ahmad'da aynı sayı, etnik ve dini dağılımı verir. Yusuf Hikmet Bayur'a göre rakamlar biraz daha farklıdır: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 4 Bulgar, 3 Sırp, 5 Musevi ve 1 Ulah mebus mecliste yer almaktaydı¹²¹².

İkinci Meşrutiyet Devri'nde Meclis-i Mebusan, devletin barındırdığı etnik ve dini çeşitliliği en güzel şekilde aksettirmişti. Gerçekten de İmparatorluktaki dinlerin, milletlerin ve fikirlerin büyük oranda temsili söz konusu idi¹²¹³. Bu rengarenk görüntünün altında dini olarak Müslim-gayrimüslim, siyasi olarak da İttihat ve

¹²⁰⁸ Ali Münif Bey, mektubunda; “Ârâ-yı umûmiyenin teveccühüne mazhar olduğum halde bu şerefe karşı hasbe'l-hamiye memuriyet-i hazıramı fedâ edeceğimi arz ile namzetliğimin ilanını istirhâm eylerim.” Diyerek adaylığını ilan etmişti. Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹²⁰⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908]

¹²¹⁰ Bayram Kodaman, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, *Genel Türk Tarihi*, Ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.7, s.349-350.

¹²¹¹ Kemal Karpat, Robert W. Zens, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı 1876-1909”, *Genel Türk Tarihi*, çev. Nasuh Uslu, Ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.7, s.314.

¹²¹²Kodaman, s.349.

¹²¹³Kodaman, s.350.

Terakki yanlıları ve karşıtları olarak bir bölünme ortaya çıkmaktaydı. İttihat ve Terakki karşıtlarının Abdülhamit taraftarı mebuslar olduğu açıktır. Etnik, dini ve siyasi bölünmüşlük bitmek bilmez tartışmaları beraberinde getirmiş, bunun sonucunda yasama faaliyetlerinde meclis pek bir başarı gösterememiştir¹²¹⁴.

17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'ın açılması Türkiye'nin birçok şehrinde olduğu gibi Adana'da da düzenlenen törenlerle kutlanmıştır¹²¹⁵. Açılış günü kutlama yapılmasına dair Dahiliye ve Harbiye nezaretlerinden emir gelmişti. Kutlamalar sırasında Hükümet Meydanı büyük bir kalabalığı ağırlamıştı. Ahalinin fazlalığından polis ve zabıta resmi geçit yapan askerin geçişini sağlamak için oldukça zorlanmışlardı. Vali, kumandan, dini reisler, ulema ve eşraf da törende yerini almıştı. Mekteb-i İdadi muallimlerinden Hoca Asım Efendi'nin duasını, Vali Cevad Bey'in konuşması takip etmişti. Adana'da akşamleyin top atışlarının ve resmi geçidin renk kattığı törende "Yaşasın Asker" nidaları duyulmuştu. Akşamleyin Adana, daha güzel görüntülere sahne olmuştu. Resmi daireler, İttihat ve Terakki Kulübü, evler ve mağazalar aydınlatılmış; yine çalgılar ve çeşitli ikramlar eğlencenin gece kısmını oluşturmuştu¹²¹⁶.

Açılışı büyük coşkuya neden olan Meclis-i Mebusan'a Adana vilayeti: Adana sancağından Ali Münif Yegana, Mehmet Reşit, Cebel-i Bereket sancağından müftü ve müderris olan Raşit, Kozan sancağından Hamparsum Boyacıyan¹²¹⁷ olmak üzere üçü Müslüman, biri Ermeni olmak üzere dört milletvekili göndermişti. Bu milletvekillerinin görev yaptığı İkinci Meşrutiyet'in birinci yasama dönemi 17 Aralık 1908-18 Ocak 1912 tarihleri arasındadır¹²¹⁸. İtidal gazetesi, seçilen şahıslardan Ali Münif ve Ârif Hikmet beyleri tebrik ederek onlar için; "...muktedir, tahsîl-i âlî görmüş edib, fâzıl mebuslar..." ifadesini kullanarak Adana'nın mebuslarıyla

¹²¹⁴Karpat, v.d., s.314.

¹²¹⁵Güneş, s.280.

¹²¹⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

¹²¹⁷ 1890 yılında Hamparsum Boyacıyan, Ermeni Hınçak terör örgütünün İstanbul Merkez Komitesi üyesi olmuştu. Marksist bir düşünce yapısına sahip olan Boyacıyan takma isim olarak Murat adını kullanmaktaydı. 1894 Sasun İsyanı'nda başrolü oynamıştı. Ayaklanma sırasında yakalanarak hapsedilmiş, 1908 yılında ise Kozan Mebusu olarak meclise girmişti. Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983., s.259.

¹²¹⁸Güneş, s.20-21.

övünmesi gerektiğini vurgulamıştır¹²¹⁹. Boyacıyan, seçimi kazandığı halde İttihatçıların baskılarıyla mazbatasını verilmeyen Ali İlmî'nin yerine mebus olarak Meclis-i Mebusan'da yerini almış oldu¹²²⁰. Ali Münif Bey'e İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki tarafından milletvekilliği adaylığı için teklifler gitmiş, İttihatçılar onu aday göstermişlerdi. Kendisi Adana sancağını temsilen mebus olmuştu¹²²¹. Yine Ali Münif Bey¹²²², milletvekili seçilmişken 1910 yılında¹²²³ Ankara valiliğine atanınca yerine Karaisalı Müftüsü Abdullah Faik Efendi¹²²⁴ 21 Kasım 1910 tarihinde mebus olmuştu¹²²⁵. 1890 yılında Hamparsum Boyacıyan, Ermeni Hınçak terör örgütünün İstanbul Merkez Komitesi üyesi olmuştu. Marksist bir düşünce yapısına sahip olan Boyacıyan takma isim olarak Murat adını kullanmaktaydı. 1894 Sasun İsyanı'nda başrolü oynamıştı. Ayaklanma sırasında yakalanarak hapsedilmiş, 1908 yılında ise Kozan mebusu olarak meclise girmişti¹²²⁶.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin İkinci dönemi 18.04.1912'de başlayıp 5.8.1912 tarihinde sona ermiştir. Bu dönemde Adana vilayetinin mebusları: Cebelibereket sancağını temsilen Mehmet Reşit Efendi, İçel sancağını temsilen Hacı Mahmut Bayram Efendi, Kozan sancağını temsilen Boyacıyan Hamparsum Murat Efendi,

¹²¹⁹ Uçar v.d., *İttidal*, S.7, 4 Kânûn-ı Evvel 1324 [17 Aralık 1908]

¹²²⁰ *Adana* ", Yurt Ansiklopedisi, C. 1, s.45; Güneş, s.225.

¹²²¹ Toros, s.42.

¹²²² 1874 yılında Adana'da doğmuştur. Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Görice'de mutasarrıflık görevini ifa ederken, 8 Kasım 1908 yılında aldığı 49 oy ile milletvekili olmaya hak kazanmıştır. Meclis-i Mebusan'da katiplik, dahiliye Encümeni Reisliği ve 4 şubat 1917 tarihinde kurulan kabine de Nafia Nazırlığı görevlerinde bulunmuş, Ankara valiliği görevine getirilince milletvekilliğini bırakmıştır. 1917 yılında vefat eden İbrahimzade Beşir Efendi'nin yerine III. Dönemde 3 Şubat 1918 tarihinde Halep'te yapılan ara seçimde 241 oy alarak milletvekili seçilmiştir; Güneş, s.20-21-226;Çavdar, s.361.

¹²²³ Toros, s.44.

¹²²⁴ Abdullah Faik Çopuroğlu 1857'de Karaisalı'da dünyaya geldi. Adana Medresesi'nde aldığı eğitimin ardından Karaisalı'da müftülük görevinde bulundu. Osmanlı Meclis-i Mebusan 'ında I. ve II. dönem milletvekilliği görevlerinde bulundu. Adana I.Temsil Heyeti mebusu olarak hizmetlerine devam etti . 17 Temmuz 1949'da vefat etti. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.46; Güneş, s.225.

¹²²⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.45; Güneş, s.225.

¹²²⁶ Yurtsever, s.259.

Mersin sancağını temsilen Abdülhalim Bey¹²²⁷ ve Adana sancağını temsilen Abdullah Faik Efendi (ikinci kez) idi¹²²⁸.

14 Ekim 1913'te Osmanlı hükümeti seçimlerin yeniden yapılması hususunda Dahiliye Nezaretini görevlendirmişti. Karar ilgili mülki memurlara iletildiğinde, onlar bazı konulardaki tereddütlerini Dâhiliye Nezaretine bildirerek açıklama talep etmişlerdi. 28 Ekim 1913'te hükümet seçimlerin yapılmasını ve nüfus defterlerinin yeniden düzenlenmesini kararlaştırarak ortaya çıkan kafa karışlığına son noktayı koymuştur. Seçmen sayısı hesaplanarak 25 yaşın üzerindeki nüfus bileşimi Adana'da şöyle kayıtlara geçmişti¹²²⁹.

Tablo 3.7: 1913 Yılında Adana'da 25 Yaş Üzerindeki Seçmen Sayısı

İslam	86.299	Ermeni	11.051
Rum	3.177	Protestan	987
Ermeni Katolik	-	Süryani	253
Maruni	167	Gildani	106
Latin	23	Musevi	-
Toplam seçmen sayısı	102.544		

Kaynak: Güneş, s.267.

Adana vilayetinin üçüncü dönem (27 Mayıs 1914- 21 Aralık 1918) milletvekilleri: Kozan'ı temsilen Matyos Nalbantyan Efendi, Adana sancağını temsilen Suphi Paşa¹²³⁰, İçel'i temsilen Hafız Emin Efendi (İnankur), Mersin sancağını temsilen Sadık Paşa idi¹²³¹.

¹²²⁷ Abdülhalim Bey, Arif Hikmet Bey'in 33 yaşında amansız bir hastalığa yakalanarak ölmesi üzerine seçilmiştir. Güneş, s.20-21. Toros, s.59.

¹²²⁸ Tekin İdem, *Adana (Seyhan) Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1920-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015, s. 11.

¹²²⁹ Güneş, s.267.

¹²³⁰ 1868 senesinde doğan Suphi Paşa, Adana'nın eski yöneticileri olan Ramazanoğulları soyundan gelmektedir. 1918 yılında bir fabrika açmış, 1923 senesinde Adana Çiftçi Kulübü'nü kurmuştur. 1925 yılına ölmüştür. Varlık, v.d., s.91.

¹²³¹ İdem, s.11.

3.2.5.2. İkinci Meşrutiyet Dönemi, Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat İçerisinde Kulüpler

İkinci Meşrutiyet'in ilanını müteakip, hemen her yerde İttihat ve Terakki kulüpleri açılmış, halk coşkuyla hürriyet kutlamalarına katılmıştır. İl ve ilçelerde asker, sivil aydınlar, bölgenin ileri gelenleri ve toplumun her seviyesinden insanlar bu kulüplere üye olmuşlardı¹²³². Adana'da Türk ve Ermenilerden oluşan beş altı kişi İttihat ve Terakki Kulübü'nü birlikte kurmuşlardı. Üstelik farklı idealler beslemelerine rağmen aynı kulübe pek çok Ermeni de üye olmuştu¹²³³. 1912 yılında Adana'daki İttihat ve Terakki Mektebi (kulübü), Cavit Bey'i ağırlamak istemişti. Cavit Bey, cemiyetin durumunu "mevki-i gâyet sönük" diye ifade etmektedir. O, Adana'da cemiyetin canlandırılmasının yolunun İttihat ve Terakki için aktif olarak çalışacak bir vali ve murahhasan geçtiği görüşünde idi¹²³⁴.

Tarımsal faaliyetlerin oldukça yoğun olduğu Adana sancağında, Ziraat Kulübü teşkili için çiftçiler, tüccar ve Adana eşrafından bazı şahıslar eski parti binasında toplanmışlardı¹²³⁵. Burada çeşitli konuşmalar yapılmış, Adana'da ziraatın gelişmesine katkı sağlamak için Bağdadizade Abdurrahman Efendi, babası Abdülkadir Efendi'in reisliği altında İttihat ve Terakki Ziraat Kulübü'nü kurmuştu. Kulübün üyeleri: Adana eşrafından Boşnak Salih, Batumi Osman, Debbağzade Hacı Ali, Bayraktar Bekir ve eski belediye reisi İbrahim Rasih Efendi gibi kimselerdi. Karabet, bu kulübün İttihat ve Terakki Kulübü'ne muhalif faaliyetlerde bulunduğunu öne sürmüştür¹²³⁶.

Adana'da İttihat ve Terakki Partisi Adana Şubesi üyeleri ile Meşrutiyet karşıtları arasında ortaya çıkan nüfuz mücadeleleri oldukça sertleşmişti. Bağdadizade Abdulkadir'in kurduğu Ziraat Kulübü, İttihat ve Terakki karşıtı faaliyetlerde önemli bir rol oynamıştı. İttihad-ı Muhammedi Fırkası da eski polis müdürü Zor Ali üzerinden Meşrutiyet karşıtı kampanyanın içerisine dahil olmaktaydı. Zor Ali, Fedakân-ı Millet Cemiyeti vasıtasıyla bölge ileri gelenlerinin bir kısmının desteğini

¹²³²Çavdar, s.92.

¹²³³Karabet, s.17.

¹²³⁴Cavit Bey, s.317.

¹²³⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹²³⁶Karabet, s.21.

de elde etmişti. Bahsi geçen çekişmeler, şehirde var olan siyasi ortamı oldukça ağırlaştırmıştır¹²³⁷. Yine *İtidal* gazetesinin 30 Ağustos 1324 tarihli ikinci sayısında Meşrutiyet karşıtı bir cemiyet kurulacağı iddiası yer almakta, böyle bir girişimin beyhude olduğu ifade edilmekteydi¹²³⁸.

Adana'da 1909 yılı başlarında Tütün İçmeyenler Cemiyeti adıyla bir cemiyet teşkil edilmişti. Gençlerden oluşturulan teşkilat tütünün insan sağlığına ve kesesine olan zararları ile mücadele etmek ve küçük sermayelerle büyük bir şirket oluşturmak amacıyla idi. Cemiyete üye olanlar kesinlikle tütün içmeyeceklerine söz vermekte, hergün içmedikleri tütünün askâri bedeli olan 40 parayı cemiyet veznesine vermekteydiler. Toplanan paralar belirli bir miktara ulaşırsa uygun şekilde değerlendirilecekti. Yine taahhüdlerini yerine getiremeyenlerin cemiyete ödedikleri paralar mekatib-i ibtidaiyeye verilecekti¹²³⁹. Aynı yıl "Askeri Kulübü" adıyla yeni bir kulüp daha kurulmuştu. Kulübün 11 Şubat 1909 tarihinde resmi açılışı yapılmış; açılışa vali, eşraf ve şehrin diğer üst düzey yöneticileri katılmış; askeri mızıkâ, açılış müddetince müzik ziyafeti vermişti. Kulüp için eski adliye dairesinden bir yer tutulmuş, mekanın duvarları haritalarla ve levhalarla kaplanmıştı¹²⁴⁰.

Osmanlı azınlıklarının da Adana'da çeşitli kulüpler kurduğu görülmektedir. Açılan kulüpler, genelde Ermeni komitelerinin teşkilatlanma çalışmalarının bir ürünüydü. Bu kapsamda "Hınçaklıların Milli Lokali" adıyla bir kulüp tesis etmişlerdi¹²⁴¹. Adana Olayları öncesinde şehirde Taşnaksudyun Cemiyeti de şube açmıştı. Cemiyetin şube müdürü Zakarya Bızdıkyan, Adana eşrafındandı ve şehrin en eski ailelerinden birine mensuptu. Diğer bir Ermeni örgütü olan Hınçak Cemiyeti'nin önde gelenleri ise Çalyan Karabet, Avadis Kelebekyan, Haykazun(?), Dişçi Aharun Efendiler idi. Karabet'in ifadesiyle bu şahıslar Adana'da itibar sahibi,

¹²³⁷ Kemal Çiçek, "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.16.

¹²³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹²³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

¹²⁴⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.19, 31 Kânûn-ı Sani 1324 [13 Şubat 1909]

¹²⁴¹ Muhammet Fırat, "Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi", *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, s.7.

kimseye zararı olmayan, Türk eşrafla ve devlet memurlarıyla iyi ilişkiler içerisinde bulunan kişilerdi¹²⁴².

3.3. Hukuki Yapı

3.3.1. Encümen-i Adliye

1892 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre Encümen-i Adliye, bir reis ve altı üyeden meydana gelmektedir. Başkan, İstinaf mahkemesi birinci reisi, azalar ise İstinâf Mahkemesi müdde-i umûmisi, Bidâyet Mahkemesi reis-i evveli, Bidâyet Mahkemesi¹²⁴³ reis-i sânisî, Ticaret Mahkemesi reisi, Müdde-i umûmi muavininden oluşmaktadır. 1892'de Encümen-i Adliye reisi ve üyeleri şunlardı. Reis; İstinaf Mahkemesi birinci reisi Hasan Sıtkı Efendi idi. Azalar ise: İstinâf Müdde-i umûmiyesi Yusuf Recai Efendi, Bidâyet Mahkemesi reis-i evveli Nesib Efendi, Bidâyet Mahkemesi reis-i sânisî Hüseyin Yahya Efendi idi. Ticaret Mahkemesi reisinin ve müdde-i umûmi muavininin adı belirtilmemişti.¹²⁴⁴ 1901'de Encümen-i Adliye reis ve üyeleri: Reis; İstinaf Mahkemesi birinci reisi, azalar ise; İstinaf Mahkemesi ceza reisi, İstinâf Müdde-i umûmiyesi, Bidâyet Mahkemesi reis-i evveli, Bidâyet Mahkemesi reis-i sânisî, Ticaret Mahkemesi reisi ve encümen katibi, Mahkeme-i İstinaf başkatibi idi.¹²⁴⁵

3.3.2. İstinâf Mahkemesi Hukuk Dairesi

1891 Adana Vilayet Salnamesi'ne göre İstinâf Mahkemesi Hukuk Dairesi: Bir reis (merkez-i vilayet naibi), iki nisbî aza, iki fahri aza ve bir aza mülâzımından meydana gelmektedir. Nisb'î azalardan biri Müslim, diğeri ise gayrimüslimdir. 1891'de İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi üyeleri; Merkez-i vilayet Naibi Hasan Hakkı Efendi, nisbî azalar; Abdulhâdi Efendi ve Kazancıyan Karabet Efendi, fahri azalar; Cemal Efendi ve Hoca Musa, aza mülâzımı ise Abdülgafûr Efendi'dir.¹²⁴⁶ 1901'de İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi üyeleri; Merkez-i vilayet Naibi Esat

¹²⁴²Karabet, s.23.

¹²⁴³ Eskiden asliye mahkemelerine verilen ad.

¹²⁴⁴ AVS, 1309, s.46.

¹²⁴⁵ AVS, 1319, s.87.

¹²⁴⁶ AVS, 1309, s.46.

Tevfik Efendi, azalar: Debbağzade Hacı Ali Efendi, Halil İbrahim Efendi ve Fettah Tanbeh Efendi ve Teodos Efendi idi. Aza mülâzımı ise Ali Şevket Efendi'dir¹²⁴⁷.

3.3.3. Heyet-i İthamiye

1309 (1892) Adana Salnamesinde bu kuruluştan bahsedilmezken, 1319 (1901) Adana Salnamesi bu kuruluşun ismine rastlanmaktadır. 1901 yılında çalışanları: Bir reis, ve bir azadan ibarettir. Reis Salim Efendi, aza ise Karabet Efendi'dir¹²⁴⁸.

3.3.4. İstînâf Cezâ Mahkemesi

İstinaf mahkemeleri, Bidayet mahkemelerinin verdiği kararların temyiz edildiği mahkeme olarak görev yapmaktaydı¹²⁴⁹. 1309 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre İstînâf Cezâ Mahkemesi: Bir reis, iki nisbî aza, iki fahri aza ve bir aza mülâzımından meydana gelmektedir. Nısb'î ve fahri azalardan birer tanesi gayrimüslimdir. 1892'de İstînâf Ceza Mahkemesi reisi Hüseyin Şükrü Efendi; nisbî azalar Hacı Mustafa Efendi, Naum Türkmenan Efendi; fahri azalar Arif zâde Hacı Ali Efendi ve Estepan Efendi, aza mülâzımı ise Hacı Hüseyin Efendi'dir¹²⁵⁰. 1901'de İstînâf Ceza Mahkemesi reisi Şakir Efendi, azalar; Hacı Ali Efendi, Nakipzade Hüseyin Efendi, Ohannes Efendi, Davut Efendi ve aza mülâzımı Hüseyin Efendi'dir 1901'de Müslim, gayrimüslim oranları değişikliğe uğramış, üyeler arasında sadece bir tane gayrimüslim yer almıştır¹²⁵¹. 1909 yılı mart ayında üyelerden yarısının süresinin dolması dolayısıyla yapılan seçimi Arifzade Hacı Ali, Kuşçuzade Hüseyin Efendi, Dilyeryan Bogos ve Semyonoğlu Pandeli kazanmıştı¹²⁵². 1909 yılında Urfalıyan Davit Efendi, İstinaf Mahkemesi azası iken öldürülmüştür. Karabet bu ölümle Bağdadizade'yi ilişkilendirmiş ancak bunun şüpheli olduğunu beyan etmiştir¹²⁵³. 1917-1918'de İstinaf Mahkemesi Reisi Hasan Hami Efendi, müdde-i

¹²⁴⁷ AVS, 1319, s.87.

¹²⁴⁸ AVS, 1319, s.88.

¹²⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 2004, c. II, s.101.

¹²⁵⁰ AVS, 1309, s.47.

¹²⁵¹ AVS, 1319, s.87.

¹²⁵² Uçar v.d., *İtidal*, S.26, 8 Mart 1325 [21 Mart 1909]

¹²⁵³ Karabet, s.30.

umumisi ise Ali Murtaza Efendi, azalar; Ahmet Mithat Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi, Mehmet Mekki Efendi, Zenub Efendi, aza mülazımı İsmail Hakkı ve Osman Nuri efendiler idi¹²⁵⁴.

3.3.5. İstinaf Müdde-i Umumi Dairesi

1901'de Müdde-i Umumi Dairesi, bir müdde-i umumi ve bir müdde-i umumi katibinden oluşmaktadır. Müdde-i umumi Ali Yaver Efendi ve müddei umumi katibi ise İsmail Efendi'dir¹²⁵⁵. 1901 tarihinde müdde-i umumi muavini İbrahim Fevzi Efendi idi¹²⁵⁶. 1908 yılında vilayet İstinaf müdde-i umumiliğine Kastamonu merkez hukuk reisi Ahmet Hamdi Efendi getirilmişti¹²⁵⁷. Hamdi Efendi, daha önce Adana Bidayet Mahkemesi Ceza reisliği görevinde de bulunmuş bir zat olduğundan İtidal gazetesinde, Adana Bidayet Mahkemesi aza mülazımı Bekir Sıtkı'nın hışmına uğramış, eski rejimin artığı olarak görülerek işten anlamaz, yazı yamaktan aciz bir adam olarak tasvir edilmişti¹²⁵⁸. 1909'da Adana İstinaf müdde-i umumisi Artur Efendi'dir¹²⁵⁹. Müddei umumi muavinliği görevine atanan Ali Taha Bey, aynı yıl Temmuz ayında Adana merkezdeki görevine başlamıştı¹²⁶⁰.

3.3.6. Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi

1309 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre 1892'de Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi: Bir reis, iki aza ve bir aza mülazımından oluşmaktadır. Azalardan biri ve aza mülâzımı gayrimüslimdir. Aynı yıl Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi reisi Nesip Efendi idi. Azalar: Lütfi Efendi, Karabet Efendi; aza mülâzımı ise Ohannes Efendi'dir.¹²⁶¹ 1901'de Bidâyet Mahkemesi hukuk Dairesi reisi İbrahim Ethem Efendi, azalar: Mücteba Efendi ve İstevan Efendi; aza mülâzımı ise Ahmet Efendi'dir. 1901'de da azalardan biri Müslim, diğeri ise gayrimüslimdir¹²⁶². 1908'de

¹²⁵⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.392.

¹²⁵⁵ *AVS, 1319*, s.89.

¹²⁵⁶ *AVS, 1319*, s.89.

¹²⁵⁷ *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹²⁵⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrinievvel 1324 [21 Ekim 1908]

¹²⁵⁹ DH. MKT, 2804/36, 9 Nisan [1] 325 [22 Nisan 1909]

¹²⁶⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.60, 22 Haziran 1325 [5 Temmuz 1909]

¹²⁶¹ *AVS, 1309*, s.47.

¹²⁶² *AVS, 1319*, s.88.

reislik görevine İşkodra Merkez Ceza reisi Hüseyin Fehmi Efendi atanmıştı¹²⁶³. 1917-1918 tarihinde mahkemenin reisi Mehmet Necib Efendi, müdde-i umumisi ise Mehmet Sait Efendi idi. Azalar: Ali Rıza Efendi Hüseyin Hüsnü Efendi, Hasan Alaaddin Efendi, Ali Rıza Efendi, aza mülazımı Abdah Galib Efendi ve Hacı Hahmut Asım Efendi, Ser Müstantık Mehmet Asım Efendi, sulh hakimi Mehmet Şevket Efendi ve sulh hakim muavini Mustafa Sudi Efendi idi¹²⁶⁴.

1909 senesi başlarında mahkemenin verdiği bazı kararlarda, haksızlık yapıldığına dair haberler gazetelere yansımıştı. Muhakeme yapılırken üyelerden Mıgırdıç Efendi, özel bir nedenle reisten izin alarak ayrılmıştı. Mahkeme reisi ise arkadaşlarına danışmadan direk kararı okutmuştu. İtidal gazetesine göre, böyle bir hareket kararın önceden verilmiş olduğu izlenimi uyandırmıştı. Üstelik Mıgırdıç Efendi'nin orada bulunmamasına rağmen imzasının olması kuşkuları doğrulayacak nitelikteydi. Böyle bir hareket mahkemelerde hala birilerinin çıkarlarının korunduğu düşüncesinin doğmasına neden olmaktaydı¹²⁶⁵.

3.3.7. Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi

Eskiden asliye mahkemelerine verilen isimdir¹²⁶⁶. 1309 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi: Bir reis, iki aza ve bir aza mülazımından oluşmaktadır. Azalardan biri Müslim diğeri gayrimüslimdir. 1892'de Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesinin reisi Hüseyin Yahya Efendi, azalar: Ahmet Hamdi Efendi, Şolgun Efendi, aza mülâzımı ise Ahmet Efendi'dir.¹²⁶⁷ 1901'de Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesinin reisi Salim Efendi, azalar: Kayserili Mustafa Efendi, Karabet Efendi, aza mülâzımı ise Mehmet Efendi idi¹²⁶⁸. İtidal gazetesinde 15 Mart 909'da çıkan bir habere göre; daha önce de Bidâyet Mahkemesi üyesi olan Hacı Zahid Efendizade Münir, Donebetyan ve Agop çoğunluğu kazanarak tekrar bu göreve seçilmişlerdi¹²⁶⁹. Çok kısa süre sonra Münir Bey istifa etmiş, yerine

¹²⁶³ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

¹²⁶⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.392-393.

¹²⁶⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

¹²⁶⁶ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, yay. haz. Sami Güneşçâl, 13. Baskı, Ankara, Aydın Kitapevi Yayınları, 1996, s.100.

¹²⁶⁷ *AVS*, 1309, s.47.

¹²⁶⁸ *AVS*, 1319, s.88.

¹²⁶⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.25, 2 Mart 1325 [15 Mart 1909]

İncirlizade Hüseyin Efendi atanmıştı¹²⁷⁰. 1 Temmuz 1909'da yeni Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi reisi Akif Bey, Adana'ya gelmişti¹²⁷¹. Ermeni isyanlarının yoğunlaştığı 1915 yılında Padişah emri gereği bakanlıkça görevlerine son verilen Ermeniler mevcuttu. Adana Bidâyet Mahkemesi reisi Refail Kardaşyan Efendi 8 Mayıs 1915 tarihinde Ermeniler lehine hissi davranmak, tarafsız hareket etmemek ve görevinin gerektirdiği vasıflara aykırı işlerde bulunmak iddiasıyla görevinden azledilmişti. Yine azadan Ermenak Efendi ise “görülen lüzuma binaen” azledilmişti¹²⁷². 1917-1918 tarihinde mahkeme reisi Mehmet Sait idi¹²⁷³.

3.3.8. Adana Ticaret Mahkemesi

Osmanlı devletinde ticaret mahkemelerinin ilk kuruluş tarihi 1840'tır. İstanbul'da Ticaret Nezareti bünyesinde teşkil edilen mahkemede, Osmanlı vatandaşı olmayan tüccarlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklara bakılmaktaydı. Ticaret Mahkemesinde, var olan ticari geleneklere ve Avrupa Hukuk normlarına göre kararlar icra edilmekteydi. 1860 yılı ticaret mahkemelerinin yaygınlaştırıldığı yıl olmuştur. Bu çerçevede Adana'nın da dahil olduğu 74 yerde adı geçen mahkemelerin kurulması yönünde karar çıkmıştı. 9 Temmuz 1861 tarihinde ise mahkemenin üyelerinin kim ve maaşlarının ne kadar olacağı konusu açıklığa kavuşturulmuştu¹²⁷⁴.

1309 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'ne göre Adana Ticaret Mahkemesi: Bir reis, iki daimi aza ve dört geçici aza, bir başkatip, ikinci katip, bir zabıt katibi, bir mukayyid ve bir mümeyyizden oluşmaktadır. Daimi azalardan biri Müslüman diğeri gayrimüslim; geçici azalardan ise üçü gayrimüslim, ikisi Müslim'dir 1892'de daimi azalardan biri Kasarcıyan Mihran Efendi' diğeri ise Mustafa Efendi idi. Aza-yı mevfitede ise üç tane gayrimüslim, iki Müslüman üyeden oluşmaktaydı. Bunlar: Bedrosyan Parsum Efendi, Aşıkıyan Dikran Efendi, Altı Kozalyan Agop Efendi, Mehmet Efendi ve Nuri Efendi'dir. Mukayyid Karabet Efendi'de gayrimüslim olup; Reis, ikinci katip, zabıt katibi ve mümeyyizin Müslim mi gayrimüslim mi olduğu

¹²⁷⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.26, 8 Mart 1325 [21 Mart 1909]

¹²⁷¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

¹²⁷² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s.464-466.

¹²⁷³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, s.392.

¹²⁷⁴ Karsandık, s.98-100.

belirtilmemiştir¹²⁷⁵. 1901 yılında: Reis Kosti Efendi, daimi üyeler: Mustafa Efendi, Dimeston Efendi, geçici azalar ise: Mustaf Efendi, Pavli Efendi, Mehmet Efendi ve Corci Efendi; Başkatip Nuri Efendi, ikinci katip Mehmet Efendi, zabıt katibi Mehmet Efendi, Mukayyid Mehmet Efendi ve Mübeyyiz Pandeli Efendi idi¹²⁷⁶. 1908 yılında mahkemenin reisliğine bir gayrimüslim olan Anatyas Efendi getirilmişti. Anatyas Efendi daha önce Adana Adliye müfettiş muavinliği görevini ifa etmişti¹²⁷⁷. 1909 yılında Ticaret Mahkemesi reisliği görevinde bulunan Yordanaki Efendi, aynı yılının Temmuz ayında Ankara Midayet Mahkemesi ceza reisliğine tayin olunmuştu¹²⁷⁸.

3.3.9. Mahkeme-i Şer'iyye

1876 senesinde mahkemede çalışan kişiler; mümeyyiz, tezkiye naibi, üç katip, bir mukayyid, bir eytam müdüründen müteşekkildi¹²⁷⁹. 1892 tarihinde mahkemede çalışanlar bir başkatip, ikinci katip, ayrıca iki katip, mukayyid ve Eytam müdüründen oluşmaktadır. Başkatip Kamil Efendi, ikinci katip Halil Efendi ayrıca, Hacı Veli Efendi ve Osman Efendi diğer iki katip olarak hizmet vermekteydiler. Yine Mukayyid Ahmet Efendi ve Eytam müdürü İbrahim Rasih Efendi kurumun diğer çalışanlarıydı¹²⁸⁰. 1901 tarihinde Başkatip Halil Efendi, ikinci katip Osman Efendi ve Hasan Efendi, mukayyidler; Hüseyin Efendi, Kasım Efendi, Mustafa Efendi ve Esad Efendi, Eytam müdürü Süleyman Vahit Efendi idi¹²⁸¹.

Osmanlı idari yapısındaki bozulmalara paralel olarak Adana'da da kazalara memur ataması yapılırken adam kayırma yoluna gidildiği şeklinde şikayetler mevcuttu. Özellikle şehrin ileri gelen ailelerinin de atamalara müdahalesi vardı. 1904 yılında Adana Şer'iyye Mahkemesi baş katibi olan Halil Efendi'nin, Tarsus'un ileri gelen ailelerinden Mısırzadelerin eniştesi olan kardeşini haksız yere nüfus memurluğuna getirdiğinden şikayet edilmişti¹²⁸².

¹²⁷⁵ AVS, 1309, s.47-48.

¹²⁷⁶ AVS, 1319, s.88.

¹²⁷⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1909]

¹²⁷⁸ *İtidal*, S.66, 30 Haziran 1325 [13 Temmuz 1909]

¹²⁷⁹ Uçar v.d., AVS, 1293, s.42.

¹²⁸⁰ Başkatip ve ikinci katip müderristir. AVS, 1309, s.45.

¹²⁸¹ AVS, 1319, s.82.

¹²⁸² Ulutaş, s.124.

3.3.10. İstintak Dairesi

Müstantik'in (sorgu hakimi) görev yaptığı daireye verilen addır¹²⁸³. 1892'de dairede çalışanlar ser müstentak, ikinci müstentak ve iki zabıt katibinden oluşmaktadır. Zabıt katiplerinden biri gayrimüslimdir. Ser müstentak Nuri Bey, ikinci müstentak Talat Bey, zabıt katipleri Yıvan Efendi ve Halid Efendi idi¹²⁸⁴. 1901'de ser müstentak İhsan Bey, ikinci müstentak İsmail Hakkı Efendi idi. 1319 Adana Vilayet Salnamesi'nde zabıt katiplerinin adına rastlanmamıştır¹²⁸⁵.

3.3.11. Hukuk Kalemleri

3.3.11.1. İstinaf Mahkemesi Kalemi

Bir başkatip, iki ceza zabıt katibi ve iki hukuk zabıt katibi, bir icra memuru, iki mukavelat muharriri ve adliye hesap katibi kurum çalışanlarıdır. Hukuk katiplerinden biri Müslim diğeri gayrimüslim ve yine mukavelat muharrirlerinden biri gayrimüslimdir. Başkatip Şuayib Efendi, ceza zabıt katipleri Bekir ve Mahmut efendiler; hukuk zabıt katipleri Dimeston ve Fahri efendiler, icra memuru Aziz Bey; mukavelat muharrirleri Nail Bey ve Abraham Efendi, adliye hesap katibi Neşet Efendi idi¹²⁸⁶. 1319 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde çalışanların tamamı Müslüman olarak gösterilmektedir. Mukavelat muharriri sayısı bire düşmüştür. 1901'de başkatip Şuayib Efendi, hukuk zabıt katipleri Mahmut ve Hasan Hulki Efendiler; ceza zabıt katipleri İsmail ve Muhyiddin efendiler idi¹²⁸⁷.

3.3.11.2. Bidayet Mahkemesi Kalemi

Bir başkatip, iki hukuk zabıt katibi, iki ceza zabıt katibi olmak üzere beş çalışanı vardır. Başkatip Rasim Efendi; hukuk zabıt katipleri Hayri Bey ve Mehmet Rıfkı Efendi; ceza zabıt katipleri Hamza ve Lütfü efendiler idi¹²⁸⁸. 1901'de başkatip

¹²⁸³ Pakalın, s.101.

¹²⁸⁴ AVS, 1309, s.48.

¹²⁸⁵ AVS, 1319, s.89.

¹²⁸⁶ AVS, 1309, s.48-49.

¹²⁸⁷ AVS, 1319, s.89-90.

¹²⁸⁸ AVS, 1309, s.49.

Rasim Efendi, hukuk zabıt katipleri Bekir Sıtkı Efendi ve Bekir Efendi; ceza zabıt katipleri Abdülvahap Efendi ve Livan Efendi idi¹²⁸⁹.

3.3.11.3. Müdde-i Umumi (Savcılık) Kalemi

Bir müdde-i umumi katibi, bir mümeyyiz ve bir mukayyiden oluşur. Kalemde çalışanlardan ikisi Müslim, biri gayrimüslim idi. Müdde-i umumi katibi İbrahim Zihni Efendi, mümeyyiz Hayri Bey ve mukayyid Serkis Efendi idi.¹²⁹⁰ 1319 tarihli Adana Vilayet Salnamesinde dairede çalışanlardan sadece Müdde-i Umumi muavininin adı geçmektedir¹²⁹¹.

¹²⁸⁹ *AVS, 1319, s.89-90.*

¹²⁹⁰ *AVS, 1309, s.49.*

¹²⁹¹ *AVS, 1319, s.89.*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ADANA ŞEHRİNİN NÜFUSU

Münbit ovaları, Seyhan ve Ceyhan gibi büyük ırmakları, Suriye ile Anadolu'yu bağlayan bir noktada bulunması ve Akdeniz'e kıyısının olması Adana'yı yerleşim açısından cazip hale getirmiştir. Romalılar şehre canlılık katmış, Bizans'ın ilk dönemlerinde şehirdeki canlanma devam etmiştir¹²⁹². İslam-Bizans çatışmalarıyla şehrin nüfusu büyük oranda azalmış, Selçuklularla birlikte nüfus oranı tekrar artmıştır¹²⁹³. Adana şehri, XIII. asır başlarında çok fazla nüfus barındırmayan bir görüntü verirken, ekonomik olarak çok iyi bir durumdaydı. Diğer Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi münecim ve falcı sayısı oldukça fazlaydı. Bu dönemde Adana ve çevresinde Ermeniler, Franklar, Grekler, Süryaniler, Türkler ve ticari faaliyette bulunan tüccarlar yaşamlarını sürdürmekteydiler. Avrupa ile Çukurova arasında ticareti canlandıran Venedikli ve Cenevizli tüccarlar Adana ekonomik hayatının bir parçasıydılar. Bunlara Arap ve Yahudi tüccarlar da eklenebilir¹²⁹⁴. Türk ülkeleri hakkında bilgi toplamak üzere XV. asrın ilk yarısında, Fransızlar tarafından görevlendirilen ajan Bertrandon De La Broquire, Adana'nın denize uzak olmasına karşılık, ticare açıdan zengin bir yer olduğundan bahisle; Adana merkezin etnik yapısıyla ilgili olarak "Halis Türkmendi..." demektedir¹²⁹⁵.

Adana'nın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonraki dönemde nüfus çoğunluğunun büyük oranda Müslümanlarda olduğu görülmektedir. 1525 yılında Müslümanların vergi veren Nüfus içerisindeki oranı % 98, 57 iken, Ermenilerin oranı % 1,43'te kalmaktadır¹²⁹⁶. 1536-1537 tarihinde şehirde, 73 hane 855 mücerret (bekar) Müslüman, 92 hane 141 mücerret gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Adana sancağında bulunan vergi hanelerinin sayısı ise 13. 755'ti. Bu oran yaklaşık olarak 80-90 bin nüfusa denk gelmektedir. 1547'de 640 hane 113 mücerret Müslüman, 112 hane 47 mücerret gayrimüslim vardı. Aynı tarihte tahmini nüfus 70-80 bin

¹²⁹² Hamdi Kara, "Cumhuriyet'e Kadar Çukurova Nüfusu", *Coğrafya Araştırmaları*, Ankara, TTK, 1989, c. II, S.I, s.115-118.

¹²⁹³ Hamdi Kara, "Cumhuriyet'e Kadar Çukurova Nüfusu", *Coğrafya Araştırmaları*, Ankara, TTK, 1989, c. II, S.I, s.115-118.

¹²⁹⁴ Mehmet Ersan, s.270-271.

¹²⁹⁵ Yavuz, v.d., s.292-294.

¹²⁹⁶ Aktaş, s.14.

civarındaydı¹²⁹⁷. Adana'nın 1572-1573 yıllarında tahmini nüfusu 3.000-4.000 kadardır¹²⁹⁸. 1572 yılında ise bu oran % 97,91 Müslüman'a karşılık % 2,09 Ermeni'dir¹²⁹⁹. Bir yazar, XVI. asırda Halep'e giden bir kervanın, Sivas ve Kayseri'ye giden yol ayrıldıktan sonra hemen hemen hiçbir kente rastlamadığını, vergi veren mükellef sayısının 1.000'i geçtiği tek şehrin Adana olduğunu ifade etmiştir¹³⁰⁰.

Evliya Çelebi 1671'de Adana'yı ziyaret ettiği dönemde tamamı kerpiçten yapılmış 8.700 evin bulunduğunu¹³⁰¹; halkın çoğunluğunun Türkmenlerden oluştuğunu bunun yanında Arap, Rum, Ermeni ve Yahudi de bulunduğunu anlatmıştır¹³⁰². 1800'lerin başında sel baskınlarını yaşadığı fakir kentte, Halep'teki Fransız konsolosunun verdiği bilgilere göre 1.000 hane bulunmaktaydı. Tarsus'un nüfusu ise 1.200 haneden müteşekkildi. Verilen bilgiler doğru kabul edilirse yüzyılın başında Adana'nın Tarsus'a göre daha düşük bir nüfusu barındırdığı söylenebilir¹³⁰³. Akkaya'ya göre, 1812 yılında Adana merkezin nüfusu 5.000 kişiden müteşekkildi¹³⁰⁴. 1825-1826 yıllarında Çukurova'yı dolaşan Labord, Adana merkezin 25.000 civarında nüfu barındırdığını belirtmiştir¹³⁰⁵.

1831 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımının Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yapılması düşünülmüş ancak, Osmanlı-Rus Savaşı sayımı geciktirmişti. Nüfus sayımı kararı alındığında bazı eyaletlerde sayım ertelenmişti. Bu eyaletlerden biri olan Adana'da sayımın ertelenme nedeni ise “tegallüb ve istibdâd ile meşhur” Adana mütesellimi Ali Ağa'nın ürkütülmemesi idi. Mısır kapı kethüdası Necib Efendi, o yıl surre emanetiyle Adana'dan geçerken mütesellim ve Adana'nın ileri gelenleri (vücûh-ı memleket), kendilerinin de “tahrir-i nüfustan” ayrı

¹²⁹⁷ Halaçoğlu, Yusuf, “Adana”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları, 1998, c.I, s.350-351.

¹²⁹⁸ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, (Tarih İstatistikleri Dizisi), Ankara Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, t.y., c. 2, s.7.

¹²⁹⁹ Aktaş, s.14.

¹³⁰⁰ Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 2011, s.16.

¹³⁰¹ Besim Darkot, “Adana”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB, 1950, c.1, s.128.

¹³⁰² Darkot, s.128.

¹³⁰³ Keser, s.100

¹³⁰⁴ Keser, s.342.

¹³⁰⁵ Yavuz, v.d., s.295.

tutulmamasını talep etmişlerdi. Durumun Babıali'ye bildirilmesiyle, eyaletin tahrir işleri İçel memuru Şakir Bey'e ek olarak verilmiştir¹³⁰⁶.

Adana'da 1831 nüfus sayımına göre 11.538 Müslüman ve 3.926 reaya olmak üzere 15.464 erkek nüfus mevcuttur. Adana'da merkezin (kasabalar ve köyler hariç) nüfus 13.000'dir¹³⁰⁷. 1831 yılında Adana ve Belen sancağı 10.764 Müslüman, 717 reaya, 2.383 Ermeni nüfus olmak üzere toplam 13.864 kişiden ibarettir. Adana, Belen, Azir, Tarsus, Alaiye, İçel ve Alaiye sancaklarını içine alan Adana eyaletinin toplam nüfusu 85.000 Müslüman, 2.361 reaya, 481 Çingene, ve 2.727 Ermeni olmak üzere 91.850 kişidir. Adana eyaleti genelinde Yahudi nüfusa rastlanmazken, Adana'da Fellah adı altında guruplandırılan ve sayıları 4.800 kişiye ulaşan, tarım alanlarında özellikle pamuk üretim alanlarında işçi olarak çalışan, ayrıca Müslüman olarak nitelendirilen başka bir topluluktan söz edilebilir¹³⁰⁸. Sayımın icrasındaki farklı yöntemler ve idari sınır belirsizlikleri aynı sayım verilerinin farklı yorumlanmasına ve az da olsa farklı toplamlara ulaşılmasına yol açabilmektedir¹³⁰⁹.

Tanzimat'ın ilk senelerinde Adana'nın nüfusu 20.000 kadardı. Aynı tarihte Çukurova'da yaşayanların tahmini nüfusu 150.000 kişiyi bulmaktaydı¹³¹⁰. 1830-1840 yılları arasında şehir merkez nüfusunun 12.000 civarında olduğunu ifade eden görüşler de vardır¹³¹¹.

Victor Langois'in ifadesine göre 1852 yılında Adana nüfusu, 100 Rum, 12.000 Ermeni, 2 Yahudi, 60.000 Türkmen, 20.000 Kürt, 38.500 Türk; Arap, Çingene, köle vs. tarafsızlar 16.000; Avrupalılar 116 olmak üzere 147.648'dir. Langois'in Kürt olarak ifade ettiği aşiretler, göçebe yaşam tarzını devam ettiren, Afşar, Kırıntı, Lek ve Karalar adlı aşiretlerdir. Yapılan araştırmalar bu aşiretlerin Türk olduklarını ortaya koymuştur. Langois'in hakikatlere dayanmayan istatistiklerinin amacının Müslüman kitleyi çeşitli suni guruplara bölerek yeni etnik

¹³⁰⁶ Ahmet Lûtfî Efendi, Vak'anüv'is Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi, c.2-3, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.642-643.

¹³⁰⁷ Behar, s.23-25.

¹³⁰⁸ Karpat, s.240-245.

¹³⁰⁹ Behar, s.25.

¹³¹⁰ Keser, s.101.

¹³¹¹ Behar, s.33.

yapılar ortaya çıkarmak olduğu sonucuna varılabilir. Bahsedilen dönemde köleliğin olmadığı da hesaplanırsa durum daha net anlaşılabilir¹³¹².

Bizanslıların 960'lı yıllarda bölgeyi tekrar Müslümanların elinden almasından Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetlerine başlamasına kadar Çukurova'da nüfus yoğunluğundan bahsetmek oldukça zordur¹³¹³. Osmanlı Devleti aşiret kavgaları, bataklıklar ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle gerileyen nüfusu arttırmak için XIX. yüzyılın ortalarında iskan faaliyetlerine girişmiştir. Nüfusun artmasında, etnik ve dini yapının çeşitlenmesinde İbrahim Paşa'nın da rolü vardır. Arap göçmenler olan Fellahları, tarım arazilerinde çalışmak üzere Mısır'dan getirmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında gelen Kırım-Kafkas ve Balkan muhacirleri, şehrin demografik ve kültürel çeşitliliğinin diğer nedenleridir¹³¹⁴.

Adana'nın yerli halkı belirli dönemlerde iskâna tabi tutulan göçmenlerden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti, savaşlar sonucu Adana'ya gelen muhacirleri yerleştirmede hatalar yapmış, onlara yalnız toprak dağıtarak sorunlarını çözebileceği anlayışıyla hareket etmiş, sağlıkla ilgili problemlere, tarımsal-araç gereç eksikğine çare bulamamıştır. Bu değerlendirmeler, 1910 yılında Anadolu'yu ziyaret eden Tanin yazarının değerlendirmeleriyle örtüşmektedir¹³¹⁵. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana sancağında yaşayan Müslüman ahalî, Kırım Savaşı'ndan sonra Adana'ya gelip yerleşen Nogay, Kırım, Rumeli, Çerkes, Çeçen ve Dağıstan muhacirlerinden ve Türkmen aşiretlerinden meydana gelmekteydi¹³¹⁶. Çukurova nüfusunun artmasında Kırım-Kafkas-Girit göçlerinin, Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetlerinin önemi inkar edilemez. Tarımda makineleşme ve ulaşım ağının gelişmesine bağlı olarak ziraat, sanayi ve ticaretteki gelişmeler nüfus artışını etkileyen diğer etmenlerdir.

¹³¹² Yurtsever, s.247- 249.

¹³¹³ Ahmet Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.35.

¹³¹⁴ Hamdi Kara, "Cumhuriyet'e Kadar Çukurova Nüfusu", *Coğrafya Araştırmaları*, Ankara, TTK, 1989, c. II, S.I, s.115-118.

¹³¹⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36, ;Ahmet Şerif, s.111-130-136.

¹³¹⁶ *AVS 1319*, s.74.

1860'lı yıllarda Adana vilayetinin 24.600 kilometrekarelik bir alana sahip olduğu görülmektedir¹³¹⁷. Aynı dönemde Adana vilayeti genelinde 139.480 Müslüman, 21.690 Hristiyan olmak üzere toplam 156.170 nüfus barınmaktadır¹³¹⁸. Gordon'a göre, 1868 yılında Adana merkez nüfusu 33.300 idi¹³¹⁹.

Halep vilayeti teşkil edildiği sırada Adana kazası (Misis, Karsantı, Bozdoğan-ı zîr, Nefs-i Adana), 5.800 Müslim, 767 gayrimüslim, toplam 6.567 nüfus; Ceyhan Nehri boyunca iskan olunan tamamı Müslüman muhacirin 2.500; büyük ve ticari açıdan önemli olan Tarsus kazası 1.391 Müslim, 271 gayrimüslim, toplam 1.662; Mersin kazası 1.210 Müslim, 90 gayrimüslim, toplam 1.300; Karaisalı kazası 2.730 Müslim, 5 gayrimüslim, toplam 2.735 nüfusa sahiptir. Adana sancağında 13.131 Müslim, 1.133 gayrimüslim olmak üzere toplamda 14.264 nüfus bulunmaktadır¹³²⁰. Halep Vilayet Salnamesine göre 1285 (1868-1869) yılında Adana sancağının 1.133 hane ve 5.380 Hristiyan nüfus; 14.015 hane ve 56.848 Müslüman nüfus olmak üzere toplam 15.248 hane ve 62.227 kişiden meydana geldiği görülmektedir¹³²¹. Yahudi nüfusa rastlanmamaktadır. Aynı yıl Adana kazasında ise 767 hanede 3.679 Hristiyan, 5.800 hanede 18.364 Müslüman olmak üzere toplam 6.667 hanede 21.903 nüfus yaşamaktadır¹³²².

Salname kayıtları dikkate alındığında 11.825 haneden müteşekkil Adana'da¹³²³, 1872 yılında Adana nüfusu 30.024 kişiden ibarettir. Adana vilayeti geneli değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç şudur: 138.554 Müslüman nüfusa karşılık, 19.049 gayrimüslim, toplamda 157.503 kişi hayatını idame ettirmektedir¹³²⁴. Halaçoğlu'nun verdiği bilgilere göre de 1872 tarihinde şehrin nüfusu 30.000 kişiden müteşekkil idi¹³²⁵. 1874 yılında Adana vilayeti 671

¹³¹⁷Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s.7.

¹³¹⁸ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya: 2007, s. 408.

¹³¹⁹ Keser, s.342.

¹³²⁰ Ahmet Cevdet Paşa, s.223.

¹³²¹ Eroğlu, v.d., s.149.

¹³²²Eroğlu, v.d., s.179.

¹³²³ Varlık, v.d., s.56.

¹³²⁴ Halaçoğlu, s.351; Çam, s.XXVI.

¹³²⁵ Keser, s.342.

kilometrelik bir alana sahiptir¹³²⁶. Avusturya'nın İstanbul Askeri Ataşesi Ritter'in yazdıklarına göre aynı yıl Adana vilayetinde 282.466 Müslüman ve 41.596 gayrimüslim yaşamaktadır¹³²⁷. Kamusü'l- Alam ise şehir merkezinin nüfusunu 20.000 olarak vermiştir¹³²⁸. 1875 yılında bölgeye gelen R.E. Davis, Adana merkez nüfusunun, tahmini 35.000 kişiden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Adana nüfusunun etnik ve dini yapısı ile ilgili olarak: Nüfusun büyük bir çoğunluğunun müslümanlardan meydana geldiğini, Ortodoks Hristiyanlar, Ermeniler, az sayıda Katolik Ermeni, Yunanlılar ve Amerikalıların protestanlaştırdığı cüz'i sayıda şahsın da şehir nüfusu içerisinde yer aldığını yazmaktadır¹³²⁹.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918), Adana vilayetinin büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken diğer nüfus Ermeniler, Rumlar, Katolikler, Protestanlar vs. oluşmaktadır¹³³⁰. Tarım sahasının elverişliliği ve savaşlardan kaynaklı göçler dolayısıyla bölgeye gelen nüfus oldukça farklılık arz etmekteydi. 1910 yılında Adana'yı gezen Tanin yazarı "çeşitli memleketlere ait çehreler arasında asıl Adanalıyı seçmek zordur. Kıyafetler çok çeşitlidir" demektedir.

1876 yılında Adana sancağı dahilinde bulunan Adana, Tarsus, Mersin ve Karaisalı nüfusu ile ilgili veriler aşağıda gösterilmiştir.

¹³²⁶ Karpat, s.250.

¹³²⁷ Behar, s.38; Karpat, s.250.

¹³²⁸ Halaçoğlu, s.351.

¹³²⁹ Yavuz, v.d., s.303.

¹³³⁰ AVS 1309, s.4.

Tablo 4.1: 1876 Yılı Adana Kazası Nüfusu

Yer	Hane	İslam	Hristiyan
Nefs-i Adana Kasabası	3.967	8.987	5.216
Canib-i Şehir Nahiyesi	943	1.859	56
Muhacirin Nahiyesi	1.011	1.919	-
Karataş Nahiyesi	1.829	4.369	22
Sırkıntı Nahiyesi	551	1.274	-
Karahacılı Nahiyesi	630	1.507	-
Karsandı Nahiyesi	1.403	3.890	125
Yüreğir Nahiyesi	934	1.207	230
Misis Nahiyesi	557	967	176
Toplam	11.835	24.988	5.825

Kaynak: *AVS 1293*, s.139.

Tablo 4.2: 1876 Yılı Tarsus Kazası Nüfusu

Yer	Hane	İslam	Hristiyan
Nefs-i Tarsus Kasabası	1.903	4.401	920
Kusun, Kuştemur ve Canib-i Şehir Nahiyesi	2.757	5.745	43
Gülek ve Tekeli	1.274	3.242	142
Temrun ve Ulaş	1.790	4.760	-
Toplam	7924	18.148	1.105

Kaynak: *AVS 1293*, s.139.

Tablo 4.3: 1876 Yılı Mersin ve Karaisalı Kazaları Nüfusu

Yer	Hane	İslam	Hristiyan
Nefs-i Mersin	345	497	268
Tabi-i Elvanlu ve Gökçelü	3.191	7.542	-
Toplam	3.536	8.040	268
Karaisalı Kazası	4.437	11.219	-
Toplam	4.437	11.219	-

Kaynak: *AVS 1293*, s.140.

1877-1878 yıllarında Adana, Kozan, İçel ve Payas olmak üzere dört sancaktan oluşan Adana vilayeti 204.372 nüfusa sahiptir¹³³¹. Aynı tarihte Adana sancağında bulunan -Tarsus, Karaisalı ve Mersin de dahil- 22.429 hanede 102.559 nüfusu mevcuttur¹³³². 1878 yılında Adana Valisi Ziya Paşa'nın karma bir heyete yaptırdığı nüfus sayımına göre, Adana sancağında müslüman nüfus 138.554 iken gayrimüslim nüfus 19.049 idi¹³³³. Şimşir, 1879 tarihinde Adana vilayet nüfusunu 240.000 olarak vermiştir. Nüfusun etnik kökene göre dağılımı; 195.000 Müslüman, 35.000 Ermeni ve 10.000 diğer unsurlardır¹³³⁴.

Tablo 4.4: 1881 Yılı Adana Sancağı Nüfusu

Yer	İslam	Hristiyan
Adana kazası	21.970	4.263
Tarsus kazası	18.284	831
Mersin kazası	8.116	232
Karaisalı kazası	11.562	8
Toplam	59.932	5.334
Genel Toplam	65.266	

Kaynak: *AVS 1299*, s.39-42-44-46.

Bu dönem nüfusuna ait bir başka istatistik sunan Marcel Leart, 1913'te yazdığı kitabında (Takma adına bakıldığında Fransız zannedilen bu adam, asıl ismi Krikor Zohrap olan bir Ermeni'dir) patrikhaneye dayandırdığı 1882 yılı Adana Ermeni nüfusunu 280.000 olarak açıklamıştır¹³³⁵. 1885 yılında Adana Vilayeti'nin 396.349 nüfusa sahip olduğu görülmektedir¹³³⁶. Aynı tarihte Osmanlı İstatistiklerine göre ise vilayet nüfusu 384.365 kişidir¹³³⁷. Adana'da ise 54.049 İslam, 1.605 Rum,

¹³³¹ Karpas, s.255.

¹³³² Talayhan, s.25.

¹³³³ Kaplan, s.75.

¹³³⁴ Çabuk, s.93.

¹³³⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 3. baskı, Ankara: TTK, 1985, s.86.

¹³³⁶ Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden oluşumu ve Nüfusun İskanı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XIII, s.939.

¹³³⁷ Behar, s.47.

9.612 Ermeni olmak üzere, toplamda 64.666 kişi hayatını devam ettirmektedir¹³³⁸. Çelik, bu sayıyı, 62.266 olarak verir¹³³⁹. 1890 tarihli bir Alman gazetesine göre, Adana vilayeti'nin nüfusu 336.913 Müslüman, 41.784 gayrimüslim olmak üzere toplamda 378.697 kişiden ibaretti¹³⁴⁰. 1890 yılında şehir merkezinin nüfusu ise 30 bin olarak belirtilmektedir¹³⁴¹. Başka bir görüşe göre 1890 Adana merkez nüfusu 20.000 civarında idi¹³⁴². Gordon ise aynı tarihte sancağın nüfusunu 93.955 olarak vermiştir¹³⁴³.

1891 yılı Adana Vilayet Salnamesine göre ise Adana merkezde 58.049 Müslüman, 17.616 gayrimüslüm yaşamaktadır. Karaisalı kazasında ise 21.584 Müslüman, 19 tane de gayrimüslim mevcuttu¹³⁴⁴. Bu döneme ait başka bir nüfus istatistiği de Vital Cuinet'e aittir. Onun verdiği bilgilere göre 1891 yılında Adana kazasında 93,955 kişi yaşamaktaydı. Kazadaki nüfusun 74.878'i Türk, 19.077'si Ermeni ve Rumlardan müteşekkildi. Aynı müellif Adana vilayetin genel nüfusunu 403.439 olarak tespit etmiş, bunun 346.308'in Türklerden, 51.982'sinin gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtmiştir¹³⁴⁵.

1892 tarihli bir belgede Adana vilayeti nüfusu ile ilgili bilgiler verilmektedir. Patrik Narses, gerçeklerle bağdaşmayan ve Ermenilerin nüfusunu sayıca oldukça fazla gösteren bir nüfus cedveli hazırlayarak Avrupa milletlerini Osmanlı Devleti aleyhine tahrik etmişti. Narses'ten sonra dahi bu cedvel tekzip edilmemişti. Yayınlanan cedvelin etkisini ortadan kaldırmak için Ermenilerin bulunduğu vilayetlerdeki nüfusunu gösteren bir cedvel hazırlanmıştı. Bahsi geçen cedvelde; Adana vilayetinde 336.914 Müslüman, 31.876 Ermeni, 97 Süryani, 5.847 Rum, 1.401 Katolik, 2.150 Protestan, 3 Yahudi ve 410 teba-yı ecnebi olmak üzere 378.698 kişinin yaşadığı belirtilmişti¹³⁴⁶.

¹³³⁸ Varlık, v.d., s.57.

¹³³⁹ Keser, s.342.

¹³⁴⁰ Kaplan, s.76.

¹³⁴¹ Behar, s.33.

¹³⁴² Aktan, s.165.

¹³⁴³ Keser, s.342.

¹³⁴⁴ Kaplan, s.77.

¹³⁴⁵ Vital Cuinet, *La Turque D'asie Geographie Administrative*, Paris, 1891, s.3-6.

¹³⁴⁶ Y_PRK_AZN, 4/16-2-3, 29 Cemaziye'l-evvel [1]302 [10 Ocak 1892]

Adana vilayetinin 1881/1882-1893 Osmanlı nüfus sayımına göre nüfusu 341.376 Müslüman, 44.799 Ermeni, 6.262 Rum, 2.144 Protestan, 1.653 Katolik, 115 Süryani olmak üzere toplam 396.349 kişiden oluşmaktaydı¹³⁴⁷. Adana vilayetindeki bu nüfus artışında Adana'nın idari sınırlarındaki değişikliklerin ve göçlerin önemli bir rolü vardır. Vilayette yaşayan toplam nüfusun 188.308 kadın ve 208.041 erkeklerden meydana gelmektedir. Adana vilayetinin genel nüfusu içerisinde 162.984 kadın, 178.392 erkek nüfusuyla Müslümanlar yekün 341.376 kişi ile ezici bir şekilde çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Gayrimüslim reayanın nüfus dağılımına baktığımızda Ermeni nüfus 20.752 kadın, 24.047 erkek olmak üzere toplam 44.799 kişi; Rumlar 2.755 kadın, 3.507 erkek toplam 6.362; Katolikler 750 kadın, 903 erkek toplam 1.653 kişi; Protestanlar 1.028 kadın, 1.116 erkek toplam 2.144; diğerleri 39 kadın ve 76 erkek toplam 115 kişiden ibarettir¹³⁴⁸. Yabancı uyruklu ve Yahudi nüfusa ratlanmamaktadır.

Tablo 4.5: 1882/83-1893 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Kazasının Nüfusu

	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek
Müslümanlar	26.709	31.340	Katolikler	306	342
Rumlar	712	893	Protestanlar	304	332
Ermeniler	4.336	5.276	Monofizitler (Süryaniler)	36	76
Toplam				32.406	38.259
Genel Toplam: 70.665					

Kaynak: Karpaz, s.264.

¹³⁴⁷ Karpaz, s.266; 1309 Numaralı Adana Salnamesi ise vilayetin 1892 yılı toplam nüfusunu 388.565 olarak verir. Bu nüfusun 345.551'i Müslüman, 32.713'ü Ermeni, 6376'sı Rum, 2117'si Protestan, 1653'ü Katolik, 65'i Süryani'dir. *AVS 1309*, s.4.

¹³⁴⁸ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları. t.y., c.2, s. 39-40-41.

Tablo 4.6: 1882/83-1893 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Tarsus Kazasının Nüfusu

	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek
Müslümanlar	19.023	20.839	Katolikler	139	196
Rumlar	281	365	Protestanlar	94	88
Ermeniler	470	704	Toplam	20.007	22.192
Genel Toplam: 42.199					

Kaynak: Karpat, s.264.

Tablo 4.7: 1882/83-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Mersin Kazasının Nüfusu

	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek
Müslümanlar	9.707	10.030	Ermeniler	121	309
Rumlar	505	697	Katolikler	131	166
Toplam				10.464	11.102
Genel Toplam: 21.666					

Kaynak: Karpat, s.264.

Tablo 4.8: 1882/83-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Karaisalı Kazasının Nüfusu

	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek
Müslümanlar	10.090	11.505	Ermeniler	20	19
Rumlar	-	-	Katolikler	131	166
Toplam				10.110	11.524
Genel Toplam: 21.634					

Kaynak: Karpat, s.264.

Tablo 4.9:1882/83-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Sancağı Nüfusu

	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek
Müslümanlar	65.529	73.714	Katolikler	576	704
Rumlar	1.498	1.955	Protestanlar	398	420
Ermeniler	4.947	6.308	Monofizitler (Süryaniler)	39	76
Toplam				72.987	83.177
Genel Toplam: 156.164					

Kaynak: Karpat, s.320-322-.326-330.

Adana vilayetinin 1894 yılında nüfusu 384.362, 1895 tarihinde 387.421, 1896'te 394.858 kişiden ibarettir¹³⁴⁹. Bir başka görüşe göre Adana vilayeti, 1894 senesinde 349.336 kişiden ibarettir¹³⁵⁰. 1894/1895'te Adana'da altı duyma engelli, beş görme engelli, yedi akıl hastası, dokuz zeka özürü ve on iki tutuklu vardır¹³⁵¹. Adana vilayeti 1896'da 351.649, 1897'de 355.912 nüfusa sahiptir¹³⁵². Osmanlı İstatistiklerine göre aynı yıl vilayet nüfusu ise 398.764 kişidir¹³⁵³. Adana vilayetindeki bu nüfus artışında Adana'nın idari sınırlarındaki değişikliklerin ve göçlerin önemli rolü vardır.

Adana, nüfusunun azlığı ve tarım faaliyetlerinin yapılmasına imkan sağlayacak verimli arazisinin bolluğu gibi nedenlerle göçmen yerleşimine uygun sahalardan birini oluşturmaktaydı. Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskan edilmesi dolayısıyla ciddi bir nüfus almış olmasına rağmen 1897'de km kareye düşen kişi sayısı 10,8 gibi bir orana tekabül etmekteydi. Bu oran 12,15 olan Türkiye ortalamasının altındadır¹³⁵⁴. Güran, kilometre kareye düşen kişi sayısını daha farklı vermiştir. Onun 1897 yılı istatistiklerine dayandırdığı verilere göre: Toplam nüfus 398.764; vilayetin kapladığı saha 71.600 kilometre kare; kilometre kareye düşen kişi

¹³⁴⁹Çelik, s.939.

¹³⁵⁰ Bayraktar, s. 409; Çomu, s.38.

¹³⁵¹ Karpat, s.450.

¹³⁵² Başka bir görüşe göre ise Adana vilayetinin toplam nüfusu 404.929 kişiden ibarettir. Bayraktar, s. 409; Çomu, s.38.

¹³⁵³ Behar, s.47.

¹³⁵⁴ Bayraktar, s. 410.

sayısı ise 5,57 kişidir. Nüfusun 201.365'i erkek; 197. 399'u kadındır. Nüfus içerisindeki Müslüman erkek sayısı 179.586, kadın sayısı 176.326'dır. Gayrimüslim nüfus oranına bakıldığında: Rum nüfusu 3.012 erkek ve 2.874 kadından; Ermeni nüfusu ise 16.673 erkek, 16.206 kadından ; Katolik nüfusu 875 erkek, 785 kadından; Protestan nüfusu ise 1.204 erkek ve 1.198 kadından; Süryaniler 15 erkek 10 kadından kadından ibaretti¹³⁵⁵. Bu tarihte muhacir göçleri de devam etmekteydi 1897 yılında 5 muhacir Adana vilayetine gelmişti¹³⁵⁶. 1868-1890 yıllarını kapsayan dönemde Rusya ve Balkanlardan gelen göçmenlerin iskanı, konar göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi Adana vilayet nüfusunun % 71, köy nüfusunun ise % 56 oranında artmasına neden olmuştu İskan ve göçler sonucu Çukurova bölgesinde yerleşik nüfusta önemli bir değişim dinamiğinin ortaya çıktığı söylenebilir¹³⁵⁷. Hüseyin Hilmi Paşa ve Bahri Paşa dönemleriyle ilgili tahmin yürüten Arıkoğlu, Adana merkez nüfusunun 50.000 civarında olduğunu yazmıştır¹³⁵⁸. 1899 yılında Adana merkez ve çevresinde 2.990 Ermeni, 250 Rum ve 300 diğer Hristiyan aile yaşamaktaydı. Adana vilayeti genelinde ise 7.800 hane, diğer bir deyişle 39.000 Hristiyan nüfus mevcuttu¹³⁵⁹.

Bölgeyi gezen Schaffer, 1900-1901 yıllarında Adana merkez'in nüfusunu 45.000 olarak vermiştir¹³⁶⁰. Dr. Schaffer, Adana nüfus çeşitliliği ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

Adana Ovasının halkı ırk ve mezhep bakımından pek karışık ve çeşitlidir. Kasabalarda Türkler, Rumlar ve Ermeniler otururlar. Birde levant denilen zümre vardır ki, bu kesimden Avrupa asıllı olup şarkta doğmuş ve büyümüş bulunanlar anlaşılır. Bunlar tamamiyle doğunun adet ve geleneklerine uymuşlar ve alışmışlardı. Levantenler esas itibariyle Rumlardır ve ticaret işlerinde oldukça şöhrete maliktirler. Mamafih, buranın ticari hayatında en mühim rolü Ermeniler oynamaktadırlar. Bunlar toptancılık ve sarraflık işleriyle uğraşırlar. Zengin olmak için pek mahirdirler ve kurnazlıkta Rumları

¹³⁵⁵ Güran, s.19-23-25.

¹³⁵⁶ Güran, s.41.

¹³⁵⁷ Saydam, s. 574.

¹³⁵⁸ Arıkoğlu, s.37.

¹³⁵⁹ *La Province D'Adana*, Costantinople, 1920, s.59-60.

¹³⁶⁰ Kara, s.120.

bile atlatırlar. Şehirlerin başlıca serveti Ermenilerin elindedir. Rumlar kazandıkları paraların bir kısmını harcayarak halka iade ettikleri ve yaşayışlarını nisbeten yüksek kültürleri ile hoş bir hale koydukları halde Ermeniler servetlerini saklamak dışında bir şey yapmazlar. Ben birçok defalar zengin Ermeniler tarafından davet edildim. Bana ellerinden gelen misafirperverliği göstermek istemelerine rağmen söylemekten zevk duydukları servetleri ile hayatları kıyas kabul etmeyecek derecede acınacak haldeydi. Buna mukabil Rum ev sahipleri her fırsattan faydalanarak mahallin en iyi şeylerini misafirlerine sunmaktan ve şereflerine şişeler açmaktan büyük bir haz duyuyorlardı¹³⁶¹.

Doktorun Türk nüfusla ilgili söyledikleri de dikkat çekicidir;

Şehirlerde halkın çoğunluğunu teşkil eden Türkler memuriyet hizmetlerinde ve ticaretle sanat işlerinde uğraşırlar. Kasabaların pazarlarındaki dükkanların çoğu Türklerin elindedir. Bunların dürüstlükleri ecnebler tarafından takdirle karşılanmaktadır. Şehirler dışındaki Türkler çiftçi ve hayvan yetiştiricidirler. Adet ve anane bakımından taşradaki Türkler İstanbul'daki hemcinslerinden farksızdırlar. Yalnız buralara az giren Avrupa kültürünün kötü tarafları oradaki kadar içki kurbanları verdirmemiştir¹³⁶².

Konar göçerlerin ve köylülerin yaşayışları da Schaffer'in üzerinde durmaya değer gördüğü şeylerdendir:

Ovada bulunan göçebe halkın esasını ziraat ve hayvancılıkla uğraşan Türkmenler teşkil eder. Bunlar arasına sığır yetiştiren yörükleri de katmak lazımdır. Yörükler kışları ovada yazları dağlarda geçirmektedirler. Bunların kadınları daha serbesttirler ve güç işlerle uğraştıkları için çarşaf giymezler. Yörük kadınlarının küçük yapılı olmalarına mukabil erkekleri çok güçlü ve kuvvetlidirler, taplo gibi güzel giyinirler. Kadınların elbiseleri pek sadedir. Genç kızlar ekseriya gümüşlerle süslü cici fistan giyerler. Bilhassa Afşarların kızları son derece şık gezerler. Kuzey Batı İran'dan evvela Uzunyayla'ya sonrada Çukuorva'ya gelen bu Türkmen aşireti denilebilir ki memleketin en

¹³⁶¹ Ener, s.243.

¹³⁶² Ener, s.244.

güzel neslini temsil etmektedir. Bütün Müslüman kabileleler misafirperver olmakla beraber çekingendirler ve merasimli bir kabul gösterirler... ..geceleleri emniyetimi kendi vücutlarıyla korumak için ihtiyarlardan bazıları kapımın önünde yatarlardı... Pek vakur ve ciddi hallerine rağmen köylüler neşeli yaradılıştta insanlardı. Monoton olmakla birlikte kısmen neşeli şarkılar söylerler, def seslerine karışan bu türküler eski zaman danslarına benzeyen oyunlar ile uzun akşam saatlerini kısaltırlardı. Köylülerin masalları ise Hindistan'dan Avrupa'ya kadar yayılan milletlerarası hikayeleri hatırlatırdı¹³⁶³.

1906 yılı devletin resmi sayımına göre vilayet nüfusu 504.396 kişiden oluşmaktadır. Nüfusun cinsiyete göre dağılımı yapıldığında 260.258'i kadın, 244.138'i erkektir. Müslüman kadın sayısı 223.344, erkek sayısı ise 212.451'tir. 6.058 Rum kadın, 5.009 Rum erkek; 2.5217 Ermeni kadın, 2.1830 Ermeni erkek; 1.928 kadın Katolik, 1.649 erkek Katolik vardır. 51 Yahudi kadın, 47 Yahudi erkek bulunmaktadır. Protestan kadın sayısı 2.506, erkek sayı ise 2.228 dir. Diğer guruplar içerisinde ise 975 kadın, 755 erkek nüfus mevcuttur¹³⁶⁴.

Tablo 4.10: 1906/1907 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Sancağı Nüfusu

	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek
Müslümanlar	53.571	49.673	Protestanlar	518	466
Rumlar	1.391	1.043	Latinler	40	27
Ermeniler	7.531	6.941	Süryaniler	493	648
Rum Katolikler	32	27	Keldaniler	150	209
Ermeni Katolikler	468	401	Yahudiler	5	5
Toplam				63.708	59.440
Genel Toplam: 123.639					

Kaynak: Karpat, s.336.

¹³⁶³Ener, s.244-245.

¹³⁶⁴Behar, s.57.

1906 yılı nüfus sayımına göre Adana vilayetinde Müslüman nüfusun doğum oranı %5, ölüm oranı ise %3,8'dir. Bu veriler değerlendirildiğinde Müslüman nüfus artış hızı %1,2'dir¹³⁶⁵. Adana vilayetinde 1893 yılından 1907'e kadar geçen dönemde Müslüman nüfusun büyümesi belirli bir düzeyde devam etmişti. 1893-1907 arasında vilayette Müslüman nüfus 100.000 civarında artış göstermişti¹³⁶⁶.

1909 yılında Adana vilayeti nüfusu 243.406 olup, nüfusun 27.213 hanesi tarımla iştilal etmektedir¹³⁶⁷. Ternon ise vilayet nüfusunu 400.000 olarak vermektedir. Onun belirttiğine göre bu nüfusun içerisinde 100.000 Ermeni bulunmaktadır¹³⁶⁸. Cemal Paşa, 1909/1910 yıllarında Adana vilayeti ahalisinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu, Ermeniler ve "Arap Uşağı" denilen Arapların ve nihayet de Rumların nüfusu oluşturan diğer unsurlar olduğunu yazmıştır. Paşa, vilayetteki nüfusu ortalama olarak 550.000 sayısının üzerinde vermektedir. Ona göre vilayette 60 bin kadar Ermeni, 20-25 bin Arap Uşağı, 10-15 bin Rum geriye kalan nüfusun ise hemen hemen tamamı Türklerden oluşmaktadır¹³⁶⁹. Ermeniler, Adana vilayetinin en fazla nüfus barındıran gayrimüslim topluluğunu oluşturmaktaydı. Onlar, 1912 yılında 74.930 nüfusla vilayet içerisinde % 11.2'lik bir orana sahiptiler¹³⁷⁰. Aynı yıl şehir merkezinin nüfusu Osmanlı istatistiklerine göre 42 bin kişiden müteşekkildi¹³⁷¹.

1914 yılı nüfus sayımına göre Adana vilayeti 341.903 Müslüman, 50.139 Ermeni, 8.537 Rum, 5.036 Protestan, 2.511 Ermeni Katolik, 467 Süryani, 437 Rum Katolik, 174 Latin ve 66 Yahudi nüfusa sahipti. Adana vilayetinin toplam nüfusu 409.270 kişiden ibaretti¹³⁷².

¹³⁶⁵ Özdemir, s.39.

¹³⁶⁶Çomu, s.39.

¹³⁶⁷ Tefik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, c.III, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.III, s.28

¹³⁶⁸Çabuk, s.93.

¹³⁶⁹ Cemal Paşa, s.357.

¹³⁷⁰Çomu, s.49.

¹³⁷¹ Behar, s.33.

¹³⁷² Karpal, s.360.

Tablo 4.11: 1914 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Adana Sancağı Nüfusu

Kazalar	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Toplam
Adana	71.617	3.104	14.956	20	71	888	1.006	71	441	367	650	26	93.217
Ceyhan	16.068	110	299	3	-	13	36	5	2	-	-	2	16.538
Karaisalı	27.721	-	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27.791
Yumurtalık	6.694	60	520	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7.274
Adana Sancağı Toplam	122.100	3.274	15.795	23	71	901	1.042	76	443	367	650	28	144.820

Kaynak: Karpat, s.360.

1906-1914 Adana’da Ermeni nüfusun hızla arttığı nüfus sayımlarıyla çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır¹³⁷³. 1915-1916 yıllarında Adana merkez kazası, 44.627 erkekten müteşekkil olup barındırdığı nüfus bakımından vilayetin en büyük kazası durumunda idi¹³⁷⁴.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgecilik faaliyetleri kapsamında Adana’yı işgal eden Fransızlar burada bir nüfus sayımı yaptırmışlardır.

¹³⁷³ Özdemir, s.42.

¹³⁷⁴ Ulutaş, , s.101.

Tablo 4.12: 1918 Yılında Adana Sancağına Bağlı Kazalar ve Nüfus Tabloları

	Toplam		Müslüman		Rum		Gregoryen Ermeni	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Adana	50.352	52.140	38.589	40.510	1.798	1.576	7.950	8.069
Karaisalı	14.079	15.142	14.060	15.132	2	2	13	7
Ceyhan	10.303	9.379	10.028	9.165	65	48	178	131
	Rum Katolik		Ermeni Katolik		Ermeni Protestan		Maruni	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Adana	34	38	525	491	529	552	5	26
Karaisalı	4	1	-	-	-	-	-	-
Ceyhan	-	-	9	9	18	17	2	-
	Keldani		Suriyeli Yakubi		Musevi			
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek		Kadın	
Adana	231	203	520	521	26		26	
Karaisalı	-	-	-	-	2		2	
Ceyhan	-	-	-	-	-		-	

Kaynak: Keser, s.341; *La Province D'Adana*, Costantinople, 1920, s.89.

Vilayet nüfusuna bakıldığında ise 372.689 Müslüman, 9.424 Rum, 52.317 Gregoryen Ermeni, 445 Rum Katolik, 2.765 Ermeni Katolik, 5.309 Ermeni Protestan, 615 Maruni, 482 Suriyeli, 499 Keldani, 1.041 Suriyeli Yakubi ve 129 Yahudi'den müteşekkil olup; toplam nüfus ise 445.725 idi¹³⁷⁵. İngiltere Dışişleri bakanlığı raporlarına göre 1919 yılında Adana vilayeti 393.000 kişiden müteşekkildi¹³⁷⁶.

4.1. Adana Sancağında Nüfus Hareketleri

XIX. yüzyıl ortalarından Mondros Mütarekesi'ne kadar uzanan süreçte savaşlar, iskan faaliyetleri ve zirai faaliyetler nedeniyle Adana'da çok fazla nüfus hareketliliği görülmüştür. Şehir, mevsimlik işçi göçlerine de sahne olmuştur. Adana sancağında 1865 yılındaki Fırka-i İslahiye'nin iskanından sonraki dönemde nüfus artışındaki en büyük pay pamuk üretiminindir. Yine savaşlar nedeniyle Kırım,

¹³⁷⁵ *La Province D'Adana*, s.89.

¹³⁷⁶ Behar, s.61.

Kafkasya ve Rumeli'den gelen göçmenler Adana nüfusunun artmasında diğer önemli faktörlerdir. 1909 yılında meydana gelen Adana Olayları sonrasındaki süreçte Ermeni nüfusun çeşitli yerlere göçü ve 1915 yılındaki zorunlu göç hadisesi Adana nüfusunda azalmaya neden olmuştur.

Nüfus hareketliliğine bağlı olarak neredeyse nüfusunun tamamı göçmenlerden oluşan yerler de mevcuttu. Örfiyye kazasının ahalisinin tamamına yakını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde yaptığı savaşlar dolayısıyla, Rus ve Balkan Hristiyan topluluklarının zulmünden dolayı yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalan Çerkes, Tatar ve Rumeli muhacirlerinden oluşmaktaydı. Kazaya Kırım Savaşı sonrasında 25-30 bin kadar muhacir iskan edilmiş ve 1910 yılına gelindiğinde çeşitli nedenlerle bunların çok azı kalmıştır¹³⁷⁷.

Adana'ya çeşitli yerlerden tarım işçisi olarak gelenler mevcuttu. Her yıl 50-60 bin amele zirai faaliyette bulunmak için Diyarbakir, Harput, Malatya, Sivas, Erzurum, Halep ve Konya taraflarından bölgeye gelmekteydi. Adana nüfusunu oldukça kozmopolitleştiren ameleler; hasat, nakliyat, pamuk, susam vs. bitkilerin yetiştirilmesi sürecinde çalışmakta, sonra da tekrar geldikleri yerlere gitmekteydiler¹³⁷⁸. Tarımdaki iş yoğunluğunun fazla olmasına rağmen ekilebilen arazi vilayet genelindeki tarım arazilerinin yarısına tekabül etmekteydi¹³⁷⁹. Bu araziler işlenmediğinden değerlendirilememiş, devlet buradan elde edilecek gelirden mahrum kalmıştır. Yine bu şehirlerden gelerek Adana'ya yerleşip esnaflık yapanlar da mevcuttu¹³⁸⁰.

Adana, Ermeni ihtiraslarından kaynaklanan göçlere de sahne olmuştu. 1909 yılında Zeytinlu, Muşlu, Vanlı, Rusyalı ve Bitlisli Ermeni fedailerin işçi görüntüsü altında Adana'ya geldikleri; Ermeni Piskoposu Muşeg'in ise bunları boş arazilere yerleştirmeyi amaçladığı görülmektedir.¹³⁸¹ Cemal Paşa'da benzer bir görüşü dile getirmiştir. O, Adana'da sakin olan Ermenilerin birçoğunun, servet kazanmak

¹³⁷⁷ Ahmet Şerif, s.130.

¹³⁷⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]

¹³⁷⁹ Bayraktar, s. 410.

¹³⁸⁰ Gani Âsafzade mahallesinde yoğurt ve gazoz satan Diyarbakirli Abdülmesih veled-i İstapan bunlardan biriydi. *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [21 Haziran 1909]

¹³⁸¹ Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, 3. Baskı, yay. haz., İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, TTK yayınları, 2002, s.14.

amacıyla 19. yüzyılda Diyarbakır, Sivas ve Elazığ taraflarından göç eden insanlar olduğu görüşünü öne sürmüştür. Ona göre yerli Ermeniler, Adana'nın Haçın kasabası, Kozan sancağının merkezi olan Sis, Cebel-i Bereket sancağı'na bağlı Dört Yol köyü ve civarındaki birkaç köyde bulunmaktadır¹³⁸².

1909 yılındaki Adana Olayları sonrasında yargılama yapan mahkeme, son altı yılda Adana'da Ermeni nüfusun % 48 arttığını tespit etmiştir. Ortaya çıkan yeni durum bölgenin de demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir¹³⁸³. Ermeniler, Cebel-i Bereket'te saf Ermeni nüfusunun olduğu Evzerli, Çaylı, Ocaklı ve Dört Yol gibi köylerde Müslümanların yerleşimine engel olmuşlardı. Ayrıca Yumurtalık Limanı ve Payas'ta atalarından kalma topraklar olduğunu iddia etmekte ya da alacakları borçların karşılığı olarak topraklara el koymaktaydılar¹³⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nin, Adana'da Ermeni nüfusu dengeleme çabaları görülmektedir. Osmanlı Devleti, Sis, Payas, Çokmerzemin, Yumurtalık, Zeytin, Çaylı, Ocaklı, ve Maraş gibi bölgelere Ermeni nüfusu dengelemek için Müslüman göçmenleri yerleştirmeyi, böylece ayrılıkçı hareketleri kendiliğinden etkisiz hale getirmeyi ve barışa katkı sağlamayı amaçlamıştı. Bakan, bunu öneri olarak Dahiliye Nezaretine sunmuş ve önerisi kabul edilerek Dahiliye Nezareti tarafından Adana valisine, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki miri araziye Müslümanların yerleştirilmesi için emir gönderilmişti. Bu emrin akabinde adı geçen bölgelerde Müslüman mültecilerin yerleşmesine uygun arazi olup olmadığına dair bir araştırma yaptırılmıştı. Kozan'da mültecilerin yerleşmesine uygun toprak mevcut değilken, Cebel-i Bereket'te 25-30 bin nüfusun yerleştirilme imkânının mevcut olduğu belirtilmişti. Sahara, Mültecilerin yerleştirilme amacının toprakların tarıma açılmasından daha çok, Ermeni nüfusu dengelemeye ve ayrılıkçı hareketleri engellemeye yönelik olduğunu ifade etmiştir¹³⁸⁵.

¹³⁸² Cemal Paşa, s.357.

¹³⁸³ Tetsuya Sahara, "A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, editör Kemal Çiçek, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s.94.

¹³⁸⁴ Sahara, s.96.

¹³⁸⁵ Sahara, s.97.

Ermenilerin yığılmalarının ardından ortaya çıkan Adana Olayları sonrasındaki Haziran ayı ortalarından itibaren çeşitli mahallere gitmek üzere tezkire alan insanların sayısı gün geçtikçe artmaktaydı. Haziran sonuna doğru mürur tezkiresi alanların sayısı 600 haneyi geçmişti. Bunun yanında 800 kadar müracaatın daha vuku bulunduğu görülmektedir. İzmir, Beyrut ve İstanbul için alınan tezkirelerle, İskenderiye veyahut daha uzak bölgelere gidecekleri konusunda şüpheler mevcut idi. Dolayısıyla şehrin nüfusunun büyük oranda düşmesinden endişe edilmekteydi. İdare-i örfi dolayısıyla bunların gidişine engel olunması basında dile getirilmekteydi¹³⁸⁶. Yine bu dönemde Adana nüfusu içerisinde yok denecek sayıda olan Yahudilerle ilgili haberler basında yer almaktaydı. Adana gazetelerine yansıyan bazı haberlere göre; Adana'ya 300 hane kadar Yahudi gelecek ve modern tarım metodları ile ziraat yapacaklardı. Gazete, böyle bir girişim var ise bundan Adana'nın gelişmesi adına mutluluk duyacaklarını belirtmişti¹³⁸⁷. Adana Olayları, zorunlu göç ve Milli Mücadele sonrasında gayrimüslim nüfus oranında büyük oranda azalma meydana gelmişti. XIX. yüzyıl sonunda Adana'nın gayrimüslim nüfusu %17,8 iken, bu oran 1927 yılında 9.0'a düşmüştü¹³⁸⁸. Adana vilayetindeki gayrimüslim oranı neredeyse yarıyarıya azalmıştı.

Fırka-i İslahiye'nin çalışmaları sonucu 1865 yılında büyük oranda yerleşik hayata geçirilen aşiretlerin varlığından bahsedilebileceği gibi bir kısım aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmemiş olduğu görülmektedir. 1909 yılına gelindiğinde göçebe aşiretlerin iskan meselesi sıcaklığını korumaktaydı. Bunların hızla iskan edilerek zirai faaliyetlere alıştırmaları Adana'nın güvenliği açısından elzem görülmekteydi. Konargöçerler, çiftçilerin zirai alanlarına zarar vermekte, hırsızlık yapmakta, ihtiyarları ise bunlara yataklık etmekte idi. Ormanların yakılması, çeşitli ağaçların ve yabani zeytinlerin hayvanata yedirilmesi suretiyle ormanların zarar görmesi onların çevreye verdikleri zararlar arasında yer almaktadır. Göçebe aşiretlerin Adana'ya zararının haddi hesabı olmadığı gibi gezdirdikleri hayvanlarıyla hayvan hastalıklarını

¹³⁸⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.56, 16 Haziran 1325 [29 Haziran 1909]

¹³⁸⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]

¹³⁸⁸ Behar, s.64.

kazalara yaymakta idiler. Devlet bunlardan vergi alamamakta, eğitimden mahrum kalmaktaydılar¹³⁸⁹.

4.1.1. Göçler

İnsanlığın doğuşu kadar uzun bir geçmişe sahip olan göç kavramı, insan topluluklarının buldukları bölgelerden başka bölgelere geçici veya sürekli olarak yerleşmek suretiyle meydana getirdikleri yer değiştirme hareketi olarak nitelendirilmiştir¹³⁹⁰. İnsanlık tarihi boyunca yapılan göçlerin temelinde genellikle ekonomik nedenler vardır. Göç, insanların davranışlarında, dünyayı algılama şekillerinde, hayat felsefelerinde, kültürlerinde kalıcı değişikliklere neden olmuştur. Tekrar eski yurtlarına döndükleri durumlarda uyum sağlamak zorlandıkları görülmüştür¹³⁹¹.

4.1.1.1. Kafkasya'dan Adana'ya Yapılan Göçler ve Nedenleri

Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlere bakıldığında “itici etkenlerin, çekici etkenlerden” daha etkili olduğu sonucuna varılabilir. Dolayısıyla Rusya'nın bu bölgelerde yaşayan Müslümanlara ve Türklere uyguladığı baskı ile buldukları yerleri terk etmeye zorlama politikası, temel etken olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁹². Ruslarının Kırım ve Kafkaslarda giriştiği işgal hareketleri bölge Müslümanlarının koruyucu olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne yönelmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar, İmparatorluğun elde kalan bölgelerine göç etmişlerdi¹³⁹³. Adana'ya, Kırım-Kafkasya'dan yapılan göçlerin bir kısmı direkt, diğer bir kısmı ise önce Rumeli'ye oradan da Adana'ya göç şeklinde gerçekleşmiştir. Göç ettirilen muhacirler arasında Kırım-Kafkasya'dan doğrudan Adana'ya iskan edilen ilk grup Nogaylar Türkleridir¹³⁹⁴.

¹³⁸⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.64, 27 Haziran 1325 [10 Temmuz 1909]

¹³⁹⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, TTK Yayınları, 1997, s. 1.

¹³⁹¹ Karpas, s. 5-7.

¹³⁹² Saydam, s. 63.

¹³⁹³ Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsün Doruker, 10. Basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 2013, s.29.

¹³⁹⁴ Bayraktar, s. 413-414.

1858-1865 yılları arasında 493.000 Kırım-Kafkas göçmeni Rusya'nın baskıları sonucu Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur olmuştur. Ubucini'nin tahminlerine göre 1864 yılında Osmanlı Devleti'ne muhacir olarak gelen Kafkasyalıların sayısı 700.000, ölüm oranlarının çok fazla olmasına rağmen 1866'da ise 1.000.000 kişiden fazladır. Marcpinson, 1860-1865 yılları arasında Kafkasya'dan göç ederek Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin sayısını 522.000 olarak vermiştir. Bu sayının daha yüksek olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır. 1859-1879 yılları arasında anayurtlarından göç eden Kırım-Kafkas muhacirlerinin sayısının 2 milyon civarında olduğunu, bunlardan ancak 1.500.000'nun hayatta kaldığını ve Osmanlı sınırları içerisine iskan edildiklerini söylemek abartılı bir tahmin olmayacaktır. 1891-1914 yılları arasında yaşanan yeni bir göç dalgasında 500 bin civarında muhacir Osmanlı topraklarına gelmiştir¹³⁹⁵. Kırım'daki Türkler, 1850'li yılların başındaki nüfusun çok büyük bir kısmını 1860-1863 yılları arasındaki göçlerle kaybetmiştir. 275.000 kişilik nüfus 100.000 civarına düşmüştür¹³⁹⁶.

4.1.1.1.1. Nogaylar

XIX. yüzyıl boyunca Rusların yaptığı zulüm ve yıldırma şeklinde devam eden baskıları Nogaylara hicret dışında bir alternatif bırakmamış görünmektedir. Nogay kelimesinin anlamının Moğolca it anlamına gelen Nohol kelimesinden türediği kabul edilmektedir. Başka bir görüş de bu kelimenin Altınorda Devleti'nde bir Bey'in (1270-1299) adından geldiği yönündedir. Nogaylar, Altınorda Devleti'nin yıkılmasını takip eden dönemde kendilerine ait bir hanlık meydana getirmişlerdir. Yaşadıkları bölgeler Kırım'dan daha kuzeydeki Kıpçak bozkırlarını, Kuzey Kafkaslarda Kuban ve Dağıstan arazilerini içine almaktaydı¹³⁹⁷. Nogaylar, birden çok gurubun bir araya gelmesiyle oluşmuş bir topluluktur. İdarecileri, Mangıtlar diye atlandırılan guruptan, halk ise Kıpçak dediğimiz topluluktan meydana gelmekteydi¹³⁹⁸. Nogayların İslamiyet'i benimsemeye başlamaları XVI. yüzyıldadır. Bu topluluğun kurduğu Kırım Türk Hanlıkları ile Osmanlı Devleti

¹³⁹⁵ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara; Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s.48-52.

¹³⁹⁶ Bayraktar, s. 412.

¹³⁹⁷ Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)", *Bilgi*, 2008, s. 46.

¹³⁹⁸ Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *TDVİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 202.

arasındaki ilişki onların Sünni İslam anlayışını seçmelerinde önemli bir etken olmuştur¹³⁹⁹.

Ruslar, Kırım Hanlığı'nın topraklarına sahip olduktan sonra, bu topraklara Osmanlı Hristiyanlarını yerleştirdiler. Artık, toprakların yeni sahibi, Rusların teşkilatlandığı askeri güç oluşturan yapıları. Kırım Türkleri, Rusya'nın başlarına geçirdiği hanı kabul etmeyerek isyan başlatmış, Rusların buna cevabı Kefe başta olmak üzere Kırım kentlerini ateşe vermek olmuştur. “Şehirlerde yüzlerce Türk'ü eşleri ve çocuklarıyla birlikte boğazladılar.” Diğer Türkler, dağlarda yakalanarak oralarda öldürülmüş 1783 yılı Kırım'ın bağımsızlığının sonu olmuş; Çariçe Katarina, bölgenin Rusya'nın bir parçası olduğunu ilan etmiştir¹⁴⁰⁰.

Osmanlı Devleti'ne ilk iltica 1772 tarihinde Kırım'dan yaklaşık 100.000 kişilik muhacir tarafından gerçekleştirilmişti. XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde Nogaylar, “ata yurtlarında” hakim güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi. Nihayet son kalan Nogaylar da yurtlarından sürülmüşlerdi¹⁴⁰¹. Rus hedefleri arasında bu bölgedeki Müslümanları sürüp, onların yerlerine Rusları yerleştirerek Kırım ve Kafkasya'da kalıcı olmak vardı. Rusya, bölgeye göçmen getirme konusunda sıkıntılarla karşılaşmıştı. Rus kölelik hukuku, Rus köylüsünün bölgeye göçüne izin vermeyince, yabancılar getirilip yerleştirilmeye başlanmıştı. Cenova'dan, Almanya'dan ve daha birçok yerden getirilen yabancılar bölgeye yerleştirilmişlerdi¹⁴⁰². Bir yandan bu faaliyetler devam ederken diğer taraftan Türklerin elindeki topraklar birer birer ellerinden alınmış, adeta bir köle durumuna düşürülmüş, vergiler sürekli yükseltilerek hayat çekilmez hale getirilmiş, bölgedeki yöneticiler kanun dışı vergi toplayarak, askerler ise onları taciz ederek halkın göç etmesi çabası içerisine girmişlerdir. Ruslar, bununla da yetinmeyerek Hristiyanlığı yaymak için örgütler kurarak¹⁴⁰³ Nogayları din değiştirmeye zorlamışlar, Hristiyanlığa geçmeleri için baskı uygulamış, askerlik yükümlülüklerini

¹³⁹⁹ *Müslüman Halklar Ansiklopedisi*, (Editör:Richard V. Weeks), C. II, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991, s.314.

¹⁴⁰⁰ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (18210-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara, TTK Yayınları, 2012, s.17.

¹⁴⁰¹ McCartyh, s.17.

¹⁴⁰² Saydam, s. 66.

¹⁴⁰³ McCartyh, s.18-19.

ağırlaştırarak halkın yaşam şartlarını çekilmez hale getirmişlerdir¹⁴⁰⁴. Nogayların kitlesel olarak Rusya'nın kuzeyine göçürüleceği dedikodusu, eğitim ve yönetimde Rusçanın uygulanmaya başlanması gibi psikolojik sebepler¹⁴⁰⁵, ayrıca bazı Müslümanların, kafirlerin hükmettiği bir ülkede yaşamının dinen uygun olmadığına dair inanışları da göçlerin nedenlerini oluşturmuştur¹⁴⁰⁶.

Rus Çarı Aleksander, 1856 yılında Nogayları “istenmeyen millet” ilan ederek sürgün emrini vermiştir. Böylece Nogayların önünde Rusya'nın daha verimsiz başka bölgelerine göçmek ya da Osmanlı Devleti'ne sığınmak dışında bir seçeneği kalmamıştı¹⁴⁰⁷. Bu karar üzerine katliamdan korkan halk, Osmanlı Devleti'nin 300.000 göçmeni kabul edeceğini açıklamasıyla kitleler halinde kaçış hareketini başlatmıştır¹⁴⁰⁸. Ruslar emperyalist faaliyetler çerçevesinde Nogay Türklerini Osmanlı Devleti'nin yanında olmakla itham etmiş, 1856-1866 yılları arasında on binlercesini Türkiye'ye göçe zorlamıştır. Stravropol valisinin: “Nogayların yaşadıkları bölgelerin bu halktan temizlenerek yerlerine Rus göçmenlerin yerleştirilmesini sağlayın” söylemi Noğayların bölgede yaşamasını oldukça zorlaştırmıştır. Zorlamalar sonucunda aynı yıllar arasında Kafkasya'dan 70.000 Nogay Türkü göçe tabi tutulmuş, 5.000 civarındaki ise yerlerinde bırakılmıştır¹⁴⁰⁹. Göçün yoğunluğu hep aynı ölçüde olmamıştır. Özellikle 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yıllarında ivme kazanmıştır. Bunun dışındaki yıllarda inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir¹⁴¹⁰.

Muhacirlerin çokluğu nedeniyle boş alanların tespiti, arazinin verimliliği, halkın iktisadi durumu gibi konularda araştırma yapmak ve raporlar hazırlamak üzere memurlar görevlendirilmişti. Anadolu'da muhacirleri iskan edecek bölgeler hazırlanmıştı. Bu memurlardan biri olan Tevfik Bey, bir gurup Nogay muhacirinin Adana'ya iskanı hususunda incelemelerde bulunmuştur. Adana'ya iskan olunacak

¹⁴⁰⁴ Bayraktar, s. 47.

¹⁴⁰⁵ McCartyh, s.18-19.

¹⁴⁰⁶ Saydam, s. 70.

¹⁴⁰⁷ McCartyh, s.18-19.

¹⁴⁰⁸ Bayraktar, s. 47.

¹⁴⁰⁹ İlyas Topsakal, Leysen Şahin, Kürşat Yıldırım, *Rusya'daki Türkler*, İstanbul, Eskişehir Valiliği Yayınları, 2015, s.355.

¹⁴¹⁰ Saydam, s. 81.

muhacirlerin iskan durumlarını, arazinin nasıl bir yapıya sahip olduğunu, arazinin verimlilik durumunu ve bölgenin nüfusunun ne kadar olduğunu içeren bir rapor hazırlayarak yararlı bir faaliyeti gerçekleştirmişti. Böylece bölgeye yerleştirilecek muhacirler konusunda hükümetin daha doğru kararlar almasına yardım etmiş oldu¹⁴¹¹.

Gelen göçmen kabileleri içerisinde Adana'ya iskân edilen Nogayların sayısı: “Kelmit, Kamu, Kıpçak, Mankıt, Toktamış, Poşnat, Kasalay, Kara Mirza, Nevruzoğlu, Timur Bey, Kasayoğlu, Tankmend, Kılınçminkad, Cemboyluk” kabilelerinden olmak üzere toplam 20.580’i aşkındır¹⁴¹². Başka bir araştırmacı da Ceyhan Nehri kıyılarına 4.101 ailenin (21.705 kişi) yerleştirildiğinden bahsetmiştir. En kalabalık Nogay kabilesi olarak Mankıtları göstermiş; hala oturdukları mahalle ve köylerde bu adla anıldıklarını ifade etmiştir¹⁴¹³. Her iki araştırmacının verdiği rakamlar birbirine çok yakındır. Adana sancağında Nogay iskanı için oluşturulan köylerin bir kısmı yeni teşkil edilirken diğer bir kısmı eski yerleşim yerlerinin harabeleri üzerine kurulmuştur. Bazı köyler ise o köye yerleşen kabilelerin adıyla anılmışlardır. Adana sancağında bulunan muhacir köyleri: Altıkara, Çakaldere, Büyük Mangıt, Küçük Mangıt, Çiflikât, Kılıçkaya, Kelemeti, Mercimek, Sirkeli, Toktamış, Yarsuvat ve Yılankale idi. Bu köyler içerisinde Sirkeli, Mangıt, Kelemeti ve Toktamış köyleri isimlerini kabilerinden almaktaydı¹⁴¹⁴. Yine göç dalgasını yaşadığı ilk yıllarda (1859-1861) Hemite Kalesi ile Misis arasında çok sayıda köy oluşturulmuştur. Hamidiye’de, Ahmediye, Haliliye, Hilmiye, Mahmudiye, Saidiye, Salihîye ve Sıddıkiye; Misis kazasında Şerefiye köyleri göçmenlerin oluşturduğu yerleşim birimleri arasında yer almaktadır¹⁴¹⁵.

İlk Nogay kafilesini, 14 Ağustos 1859 tarihinde 104 hane ve 632 kişi olarak Adana'ya yollanmıştı. Daha sonra gelen Nogaylar ise 14 Eylül’de 149 hane ve

¹⁴¹¹Saydam, s.81; Hakan Kırımlı, “Adana Hâvalisine Kırım Tatar ve Noğay Muhacir İskanları”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, c.III, s.69.

¹⁴¹² Bayraktar, s. 50.

¹⁴¹³ Yurtsever, s. 105-106.

¹⁴¹⁴ Kırımlı, s.69.

¹⁴¹⁵ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya: 2007, s. 418.

1.040 kişi; 8 Ekim’de 385 hane ve 2.375 kişi; 30 Ekim’de 622 hane ve 3.445 kişi; 8 Kasım’da 79 hane ve 431 kişi; 16 Kasım’da 215 hane ve 949 kişi idi. 949 kişilik gurubun içerisinde yer alan bir kısım muhacir Adana yerine Konya’yı talep etmişti¹⁴¹⁶. Bu dönemde toplamda Adana’ya yerleştirilen nüfus, 14.764 hanelik nüfusun 4.000 hanesini oluşturmaktaydı. Bu oran, nüfusun %27.09’una denk gelmektedir¹⁴¹⁷. Göçmenler daha çok Mersin iskelesine vapurlarla getirilmiş ancak, Adana’ya akrabalarının yanına gelmek isteyenlere karayolu ile de müsaade edilmiştir. İskânlar, toplu ve karışık olmak üzere iki şekilde yapılmıştır. 14.12.1859 tarihi itibarıyla 4.031 kişilik Nogay muhacirinden 1836’sı kalıcı iskân mahalline yerleştirilmiştir.¹⁴¹⁸ Bunlar arasında 2.000 hane Hemite Kalesi’nden Misis civarına kadar uzanan sahaya, Ceyhan nehrinin her iki yakasına iskan edilmiş ve bir çok köyler meydana getirilmiştir¹⁴¹⁹. Nogay kabilelerinin gelişiyle nüfus hızla artmış ve muhacirlerden oluşan Hamidiye kazası kurulmuştur. Karışık yerleştirilenler ise Adana, Yüreğir, Karaisalı ve Tarsus kazalarının köylerine yerleştirilmişlerdir. Bunlar genellikle birer ikişer hane olarak iskân edilmişlerdir¹⁴²⁰. 1859-1861 yılları arasında Adana’ya gönderilen 20.580’i¹⁴²¹ aşkın muhacirden 17.000’inin yerleştirilmesinde bir sorun çıkmazken, 3.000-4.000 civarındakinin yerleştirilmesinde büyük sıkıntılar yaşanmış, bu nedenle de karışık iskana tabi tutulmuşlardır¹⁴²².

İstanbul’da 1860 yılında muhacirlerin sayılarının hızla artması ve salgın hastalıkların başgöstermesi hükümeti yeni çözüm yolları aramaya sevk etmişti. Tifüs hastalığına çare olarak buradaki göçmenleri dağıtmayı düşünen hükümet, muhacirlerin de görüşlerini alarak Adana’ya gitmek isteyenlerin hemen gönderilmesi; ayrıca bunların zorda kalmamaları için 3.000 kese akçe tahsisine dair bir irade çıkartmıştı. Adana eyaletindeki muhacirlerin “3.734 hânesi dahil-i eyâlette

¹⁴¹⁶ Y. EE, 34/53, 19 Cemaziye’l-ahir 1276 [28 Kasım 1859]

¹⁴¹⁷ Hilmi Bayraktar, “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”, *Bilig*, 2008, s. 50-51.

¹⁴¹⁸ Bayraktar, s. 52.

¹⁴¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, s.124.

¹⁴²⁰ Bayraktar, s. 52.

¹⁴²¹ Başka bir araştırmacıya göre 1861 ortalarına kadar Adana’ya yerleştirilen muhacir sayısı 1.769 hane 19.918 kişidir. Saydam, s. 131.

¹⁴²² Bayraktar, s. 54.

bulunan mahall-i hâlide hâneler inşâsıyla müctemian ve 307 hânesi Adana ve Tarsus sancaklarında iskan olunduklarından” bahsedilmektedir¹⁴²³.

Muhacirlerin geliş döneminin zirai faaliyetlerin yoğun olduğu zaman dilimine denk gelmesi bazı sorunlara da neden olmuştur. 1860 yılı içerisinde Kırım-Kafkas göçmenlerinin 14.000’i Adana’ya iskan edilmek üzere Mersin Limanına gelmiş, ancak onların karayolundan taşınması ile ilgili taşıma vasıtalarının temininde zorlanıldığı görülmüştür. Zirai faaliyetlerin yapıldığı dönemde gelmeleri, onların taşınmasında kullanılacak hayvanlara tarlalarda ihtiyaç duyulması nakil işlemlerini aksatmış, çözüm olarak Maraş’tan hayvan tahsisi gündeme gelmiş, taşımada kullanılan hayvanlar için yapılacak ödemeleri valilik karşılamıştır¹⁴²⁴.

Kırım Savaşı sonrasında Rusya’dan Osmanlı topraklarına göç eden muhacirler 2.000 hanesi Hemite Kalesi’nden Misis civarına kadar iki taraflı yerleştirilmişti. Bu sayede buralarda birçok köy oluşturulmuştu. Misis ve Kurtkulağı köyleri aşiretlerin tecavüzlerine karşı güvende değildi. Çukurova’nın bu emniyetsiz hali devam ederken Noğay göçmenleri Ceyhan Nehrinin her iki tarafına köyler kurup diğer taraftan toprakların bir kısmını imara çalışmış, yine aşiretlerin saldırılarına karşı kendilerini silahlarıyla savunmak durumunda kalmışlardı¹⁴²⁵.

Kırım’dan yurtlarını terk ederek Adana’ya gelen muhacirler arasında Nogay Türkleri ilk sırada yer almaktadır. 1860-1861 yıllarında Adana eyaletine yerleştirilen muhacir sayısı 20.000’in üzerindedir. Bu oranda büyük bir iskan faaliyetinin ardından 1869 yılına kadar bu çapta büyük bir yerleştirme hareketine pek tesadüf edilmez¹⁴²⁶. Osmanlı Devleti’nin bütün çabalarına rağmen muhacirlerin şikâyetleri ve problemler devam etmekteydi. Şikâyetler ve problemler dolayısıyla 1870 yılında Anadolu’da göçmenlerin yerleştirildiği bölgelere bir teftiş heyeti gönderilmek zorunda kalınmıştı. Bu çerçevede Adana’ya da bir heyet gönderilmesi gündeme gelmiş ama sonrasında bu düşünceden vazgeçilmiştir¹⁴²⁷.

¹⁴²³ Saydam, s.127-131.

¹⁴²⁴ Ulutaş, s.280.

¹⁴²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, s.124.

¹⁴²⁶ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya: 2007, s. 414.

¹⁴²⁷ Saydam, s.110.

Bazı muhacirlerde hayal kırıklığı olduğu, bu nedenle iskan için yapılanları yeterli görmeyerek Adana'nın da dâhil olduğu bölgelerden birçok kişinin vatanlarına dönmek için Trabzon ve Samsun'a geldiği, hatta bir kısmının Rusya'ya gittiği görülmektedir. İskan faaliyetlerinin istenilen düzeyde başarılı olamamasının nedenleri arasında; iskan memurları ve mahalli yöneticilerin bu işe ciddiyetle eğilmemeleri, göçmenlerin ise yerleştirilmezlerse sürekli yevmiye alacaklarını düşünerek hükümetin önerilerini sürekli geri çevirmeleri sayılabilir¹⁴²⁸. Muhacirler, Adana'da bazen asayiş problemlerine de neden olmaktaydılar¹⁴²⁹.

Osmanlı Devleti, muhacirlerin masrafları için Adana vilayetine para göndermekteydi. Adana ve Tarsus'ta bulunan Kırım-Kafkas göçmenleri için 50.000 kuruş yardım yollamıştı. Yine bu miktarın dışında 90.000 kuruş daha gönderildiği belgelerde ifade edilmektedir¹⁴³⁰. Devlet, 1865-1867 yılları arasında 44.258.897 kuruş harcama yapmıştır. Bu masraf tutarı içerisinde göçmenlere ödenen yevmiyeler ve onların barınması için inşa edilmeye çalışılan evler en önemli harcama kalemleri arasında yer almaktaydı¹⁴³¹.

Adana'ya gelen göçmenlerin maddi imkanları oldukça yetersizdi. Muhacirlerin durumunu değerlendiren devlet, istisnasız bütün muhacirlere yardım yapma kararı almıştır. Gelen göçmen ailelerin her biri için ev yapılmış; karışık iskân edilenlerin evleri ise yerleştirildikleri köyün ahalisi tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca arazi yardımı, her haneye bire çift öküz ve gerektiği kadar tohum yardımı da yapılmıştır. Devlet, iskân edilen muhacirlere 1859-1865 yılları arasında 12.663.615 kuruşluk harcama yapmıştır¹⁴³². Yine muhacirlere yerli halk da yardımda bulunmuştur¹⁴³³. Muhacirler, Kuban'da da çiftçilik yaptıklarından Çukurova'da tarım ekonomisinin istihdamında zorlanmamışlar¹⁴³⁴, kurdukları köylerde

¹⁴²⁸Saydam, s.135.

¹⁴²⁹ Saydam, s.191.

¹⁴³⁰Ulutaş, s.281.

¹⁴³¹ Bayraktar,s. 420.

¹⁴³² Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)", *Bilig*, 2008, s. 56-57-59.

¹⁴³³ Yardımların miktarları için bkz., Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)", *Bilig*, 2008, s. 56-57-59.

¹⁴³⁴ Yurtsever, s. 105-106.

Çukurova'nın imarına çalışmışlardır. Tarımsal faaliyetlerde bulunurken aşiretlerin saldırılarına karşı korunma sorunu onlar için en büyük sıkıntılardan birini oluşturmuştur¹⁴³⁵.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti daha sistemli bir iskan politikası yürütmeye başlamıştı. Nogayların tarımsal faaliyetlere bir an önce katılmasını sağlamak için onlara yönelik köyler teşkil edilmişti¹⁴³⁶. Adana'ya iskan edilen Nogay muhacirlerine uygun fiyatla bir ev, bir miktarda tohum verilmiştir. Adana'da bu evlerin yapımı 100-150 kuruşa mal olmaktadır. Devlet, maliyeti azaltmak için kereste taşınmasında halktan, evlerin inşa edilmesinde ise muhacirlerden istifade edilmesi gayreti içindeydi. Ayrıca devletin muhacirlerin barınma ihtiyaçlarını gidermek için han ve ev kiraladığı belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin: Adana'da 1.021 hane göçmenin barındırıldığı 832 ev, han ve dükkanın kira bedeli devlet tarafından ödenmişti (15 Mart 1960)¹⁴³⁷.

Bazı göçmen gurupları ise Adana'da kendilerine gösterilen yerleri uygun görmeyerek farklı bölgelere kaçmaya çabalamışlardır. Nogay göçmenlerinden Kubşak ve Yaştu kabilelerinden Adana'ya yerleştirilmeleri kararlaştırılan 215 hane ve 1.191 kişi, Mersin'e çıktıklarında yerleşim sahalarını beğenmeyerek Konya taraflarına (Bor, Ereğli) gitmeye çalışmışlardır. Bu çaba başarısızlıkla sonuçlanmış, iskan edilmek üzere Adana'ya yollanmışlardı¹⁴³⁸.

Adana vilayeti dahilindeki Adana ve Tarsus'a yollanan muhacirlerin bazıları (Çerkesler), Namrun nahiyesine yerleştirilmişti. 1861 yılında da Kırım-Kafkas göçmenlerinin yoğun olarak gelmeye devam ettikleri görülmektedir. 400 hane Nogay Türk'ü Mersin'e ulaşmıştı. Adana'ya yerleştirilmesi planlanan göçmenler, daha farklı yerlere yerleştirilmek istemişler, bu durum anlaşmazlıkları beraberinde getirmiştir. 1861 yılında Kuban kabilesinden bir gurup Misis nahiyesine yerleştirilmelerine rıza göstermeyerek, Tarsus'un Uzunyayla ve Tekfur cihetlerine gönderilmelerinde ısrar etmişlerdir. Ancak Muhacirin Komisyonu, istekleri kabul etmeyerek 13 hane 66 kişiden ibaret göçmenleri Misis'e yerleştirmişti. Kaçmak

¹⁴³⁵ Cevdet Paşa, s.124.

¹⁴³⁶ Kırımlı, s.69.

¹⁴³⁷ İ. DH, 453/29979, 15 Şaban [12]76 [8 Mart 1860]; Saydam, *Göçler*, s.135-163.

¹⁴³⁸ Ulutaş, s.280.

isteyip Adana vilayetinin terk edemeyenler olduğu gibi kaçmayı başaranlar da olmuştur. Konya Ereğli'sine gitmeyi başaramamış olan göçmen kabileleri, yeniden Tarsus'ta Dink ve Tokana denilen bölgelere hocalarıyla birlikte yollanmışlardır. Ayrıca 1.000 kadar göçmen Mersin ve Tarsus'tan Adana'ya yerleştirilmek üzere sevk edilmişlerdir¹⁴³⁹.

Yerleştirilen muhacirlere halk yardımını esirgememiş ancak, muhacirlerin konargöçer Türkmenlerin otlakları üzerine yerleştirilmesi dolayısıyla bunlar Nogayları taciz etmişlerdir. Devlet, aşiretlerin müdahalelerini engellemek için sert tedbirler almıştır¹⁴⁴⁰. Yerli aşiretlerle Nogaylar arasındaki sürtüşmeler, şer'iye sicillerine de yansımıştır: 1863 yılında Deliduman taifesine mensup kişiler, Nogay muhacirlerinin ekili alanlarına hayvanlarıyla zarar vermişler, sonuçta “erbab-ı vukuf kişiler” zararın miktarını tespit etmek için ekili alana gitmişlerdi. Bunun üzerine Deliduman taifesinin erkek, kadın ve çocuklardan oluşan üç yüz kişi olay mahalline gelmiş; çıkan tartışmada Nogaylardan Klavuz kabilesi Reisi Onkay Ağa'nın, Deliduman taifesi mensuplarınca yaralandığı ve daha sonra öldüğü iddiasıyla Nogaylar tarafından dava açılmıştı. Deliduman taifesi mensupları olayı külliye inkar etmişlerdir. Adana şer'iyye siciline ait başka bir belgede, Yenitam Köyü'nde Nogaylarla Abdalların kavga ettiği belirtilmektedir¹⁴⁴¹.

1862 yılında Adana'da bulunan 360 Nogay göçmeni Trabzon'a yönelmiş, devlet bunlara müdahale edilmemesini isteyerek Erzurum-Kars arasında bir bölgede iskanlarının sağlanmasını uygun görmüştür¹⁴⁴². 1863 yılında Kafkasya'da ortaya çıkan kıtlıklar, 1874 'ten itibaren Rusların Kırım Türklerini askere alma girişimleri Türklerde milliyetçi duyguların artmasına neden olmuş, yeni bir göç dalgasını tetiklemiştir¹⁴⁴³.

¹⁴³⁹Ulutaş, s.280-281.

¹⁴⁴⁰ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya: 2007, s. 408.

¹⁴⁴¹ 73 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili, Milli kütüphane, s. 1.

¹⁴⁴² Ulutaş, , s.281.

¹⁴⁴³ Bayraktar, s. 408.

1880 yılında başlayan yeni bir göç dalgası sonucu Nogaylardan bir kısmı, Adana sancağına bağlı Çakaldere ve Kılıçkay köylerine iskan edilmişlerdi. Bu dönemde iskanda yeni köyler de teşkil edilmişti. Başka bir Nogay gurubu ise bugünkü Karataş ilçesi sınırlarına dahil olan Kesik köyüne yerleştirilmişti¹⁴⁴⁴. Gelen muhacir fazlalığına rağmen Muhacirlerin iklime uyum sağlamamasından kaynaklanan sorunlar da büyük sıkıntılara neden olmuştur. Bu durum karşısında bir kısmı Konya ve Kayseri'ye göç etmiştir. 1880'e gelindiğinde Adana'da sadece 5.000 Nogay Tatarı kalmıştır¹⁴⁴⁵. Şerafettin Mağmumi, Hamidiye kazası belediye başkanıyla yaptığı görüşmede, Nogayların havaya uyum sağlayamadıklarından bahisle belediye başkanının kendisine 14 bin hane olarak geldikleri bölgede sadece beş yüz hane kaldıklarından söz ettiğini yazmıştır. Yerleştirmede iklime uyum sağlama sorunu dikkate alınmayarak, isteklere uygun iskan gerçekleştirilmemiş ve böyle acı bir tablo ortaya çıkmıştı¹⁴⁴⁶. Yaşanan olumsuzluklara rağmen göçler devam etmiştir. 1903 yılında Kırım'dan koparılarak İstanbul'a gelmek zorunda bırakılan bir gurup Noğay muhaciri şehirde aç ve perişan bir halde yaşamaya başlamıştı. Aynı yılın Kasım sonlarında İskenderun'a yerleştirilmek üzere gönderilmişlerdi. Ancak hükümete Ceyhan'a yerleşme arzularını ilettiklerinden istekleri kabul edilerek buradaki Yeşilhöyük'e yerleştirilmişlerdi. 1904 yılında bu Muhacirler tarafından Ceyhan'da yeni bir köy teşkil edilerek bir Osmanlı şehzadesine atfen köyün adına Burhaniye denilmiştir¹⁴⁴⁷. Tanin gazetesi, daha önceden 25-30 bin Nogay'ın, Muhacirin kazası ve civarına yerleştirilmelerine rağmen iklimle uyuşamadıklarından 1910 yılında pek azının kaldığını söylemektedir¹⁴⁴⁸. 1856 yılından itibaren Rusya'nın göçe zorladığı Nogay Tatarlarından Adana'ya yerleştirilenlerin büyük çoğunluğu sıtma hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti¹⁴⁴⁹.

¹⁴⁴⁴ Bu göç dalgasında Yellibel köyü muhacirler tarafından kurulmuştu. Kırmımlı, s.71.

¹⁴⁴⁵ Keser, s. 102.

¹⁴⁴⁶ Mağmumi, s.200.

¹⁴⁴⁷ Kırmımlı, s.71.

¹⁴⁴⁸ Ahmet Şerif, s. 130.

¹⁴⁴⁹ Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, 3. baskı, Editör: Halil İnalıcık- Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, İstanbul; Eren Yayınları, 2009, c.2 s.917.

Sonuç olarak Kırım artık bir Türk yurdu olmaktan çıkmaya başlamış Slav ve diğer Hristiyan unsurların yerleştiği bir ülke olmaya başlamıştı. Rusların ekonomik kayıp korkusuyla Nogayların tamamını sürmekteki tereddütleri, az da olsa bir kısmının burada yaşayabilmesini sağlamıştır. Kalanlar ise İkinci Dünya Savaşı sırasında en acımasız yöntemlerle Sibiryaya'ya sürülmüştür¹⁴⁵⁰. Türkiye'ye gelenler ise yeni yerlerini vatanları olarak görmeye başlamışlardır.

4.1.1.1.2. Kafkasya'dan Gelen Diğer Muhacirler

Kırım-Kafkas göçlerinin nedenleri Rusya'nın bölgeye yerleşme planları üzerine temellendirilebilir. Ruslar açısından bakıldığında buralarda hakimiyet kurabilmek için bölgedeki Müslümanların tehdit, baskı vb. yolları denenerek bu coğrafyadan çıkarmaları kaçınılmazdı. Hristiyanlaştırma uygulaması diğer bir yöntemdi. Kırım Savaşı sırasında Türklerin ayaklanması onlara istediği fırsatı vermişti. Topraklarını ellerinden alma, ağır vergiler koyarak yaşamlarını çekilmez hale getirme çabası içerisine girmişlerdi. Sürgüne yolladıkları Türk ve Müslümanların yerine Tataristan'a 2-3 milyon, Kafkasyaya'ya 3 milyon Rus iskan etmeleri bölgede kalıcı olma niyetleri ile ilişkilendirilebilir¹⁴⁵¹.

Ruslar, Kuzey Kafkasya'da kendisine sadık Hristiyanlar görme arzusunda olduğundan verimli Çerkes topraklarına sahip olabilmek için onların bölgede yaşamasını imkansız hale getirmek isteyen bir "aşağılama politikası" uygulamış, bir yandan da köyler önce yağma edilmiş, sonra da ortadan kaldırılmıştır. Onlara yaşama olanağı sağlayan hayvan sürüleri ellerinden alınmış, evleri ve tarlaları tahrip edilmiş, Çerkesler için "açlık ve kaçış" dışında bir üçüncü yol bırakılmamıştı. Çerkesler Karadeniz limanlarına koyun sürüleri gibi yollanmışlardı. Şartların ağırlığı ve çok fazla can kaybı onların kaderi olmuştu. Limanlarda kendilerini Trabzon veya Samsun'a götürecek Osmanlı gemilerini beklemek durumunda kalmışlardı. Boş kalan ata yurtları Rus Slavlarıyla doldurulacaktı¹⁴⁵².

Çerkeslerin sürgünü, onlar için büyük dramlara da sahne olmuştur. Açlık, bulaşıcı hastalıklar Çerkeslerin en önemli ölüm sebebi olmuştu. Rus limanlarında adeta istiflenen bu muhacirler, ne yardım ne de ihtiyaç malzemesine sahiptiler.

¹⁴⁵⁰ McCartyh, s.20.

¹⁴⁵¹ Bayraktar, s. 408.

¹⁴⁵² McCartyh, s.37-38.

Trabzon'a ulaştıklarında çiçek, tifüs ve iskorbütten hayatlarını kaybetmişlerdi. 1863'yılıın kış aylarında günde ortalama 20-50 arasında Çerkes ölmekteydi. Bu sayı bir sonraki baharda günde 500'e çıktı. Sağlık koşulları açısından çok iyi durumda olmayan Osmanlı Devleti, bu göçe hazırlıksız yakalanmış; yardım parası aktarılması ve bu insanların malzeme ihtiyacının karşılanması dahil ülkedeki yoksulluğun fazlalığı nedeniyle başarılı olamamıştır. Devlet hastalıklarla mücadelede yeterli donanıma sahip olmadığından mültecileri ülke sathına bir an önce dağıtmak istemiştir¹⁴⁵³.

Osmanlı Devleti, muhacirleri yerleştirme konusunda Adana kentini cazip bulmaktaydı. Bunun nedenleri arasında Taşucu, İskenderun ve Mersin limanlarıyla olan bağlantısının bulunması, ikincisi ise 67 km olan Mersin-Adana demiryolu hattıdır. Böylece muhacirler çok büyük sıkıntılar çekmeden iskân mahalline ulaşacaklardı. Osmanlı idarecileri, muhacirlerin demiryolunun iki tarafına yerleştirilmelerini talep etmişlerdi. Kırım-Kafkas göçmenlerinin Adana'ya iskân edilmelerinin nedenine gelince, iskan sırasında Adana oldukça تنها olup, kilometrekareye düşen kişi sayısı Türkiye ortalamasının bir hayli gerisindedir. Adana'da geniş ve verimli arazilerin bulunması, ulaşımın kolaylığı, 1865'te aşiretlerin iskân edilmesi dolayısıyla bölgede güvenliğin sağlanması diğer nedenleri oluşturur¹⁴⁵⁴. Osmanlı Devleti, Çerkesleri Doğu Anadolu'ya yerleştirme düşüncesinde iken İngiltere'nin İstanbul elçiliği Çerkeslerin, Van, Erzurum ve Hakkâri'ye yerleştirilmemelerini bildirmiş, İngiltere ve Rusya'nın baskılarıyla bunların Mersin yoluyla Adana'ya iskânına karar verilmiştir¹⁴⁵⁵.

Cevdet Paşa, 1866'da Mersin-Adana arasının nispeten imar edilmiş olduğunu, Hemite-Misis arasına 2.000 kadar Nogay'ın iskan edildiğini, buna rağmen geriye kalan büyük bölümün aşiretlerin kullandığı boş alanlar olduğunu belirtmiştir. Fırka-i İslahiye'nin çalışmaları sonucu Adana'da ortaya çıkan istikrar ve güven ortamı, 1869'dan itibaren Adana'da muhacir iskanının yeniden hız kazanmasını sağlayan etkenler olmuştur. İskan çalışmaları kapsamında Dostaf'ta yaşayan 1.500 Karaçay ve Çerkes, Rus hakimiyetinde yaşamaktansa mallarını

¹⁴⁵³ McCartyh, s.41-42.

¹⁴⁵⁴ Bayraktar, "s. 410-411.

¹⁴⁵⁵ Erkan, s. 68.

satarak Osmanlı Devleti'ne sığınmışlar; 1869 yılının Haziran ayında bu topluluklar Adana'ya yerleştirilmişlerdi¹⁴⁵⁶.

Muhacir gurupları içerisinde Çerkeslerin Adana'ya yerleşme konusunda çok istekli olmadıkları dönemler de olmuştur. Osmanlı hükümeti bu durumdaki bir kısım göçmeni, isteklerine uygun olarak Uzunyayla'ya yerleştirmiştir. Yukarıda bahsedilen göçmenler 1869'da hayvanlarına otlak bulmak için devletin izni olmadan Adana, Kozan ve Payas bölgesine kalıcı olarak yerleşmek için yönelmişler, devlet bu tür hareketlerin toplumsal huzursuzluğu arttırdığı düşüncesinden hareketle onları engellemiştir¹⁴⁵⁷.

Osmanlı Devleti, 1877'de üzerindeki yükü hafifletmek için Çerkesleri karışık olarak köyler yerleştirmeye karar vermiş ve ödemelerini kesmiştir. Hükümetin amacı Çerkes göçmenlerinin ihtiyaçlarını köylülerin sağlamasıydı. Göçmenler bu duruma razı olmayarak 10-15 hane yerleştirilmeyi arzu etmişler, devlet yöneticileri talepleri kabul etmemiştir. Göçmenler, kalabalık yerleşirlerse birbirlerini daha fazla destek olacakları düşüncesindeydiler. Devlet, karışık iskan uygulamasını 1891'de de devam ettirmiş, Kafkasya'dan göç eden 500 Çerkes göçmeni az sayıda ve karışık olarak köylere iskan etmiştir¹⁴⁵⁸.

1878'de İstanbul'a gelen göçmenler genellikle yakın vilayetlere iskan edilmiş, dolayısıyla da bu şehirlerin yükünü arttırmıştır. Mecliste yapılan konuşmalar sırasında Halep milletvekili Sadi Efendi, bu yükü hafifletmek için bir kısım muhacirin Mersin Limanına gönderilerek Adana vilayetine iskan edilmelerinin uygun olacağı yönünde görüş belirtmişti. Bunun üzerine söz alan Adana Milletvekili Kozanlı Mustafa Efendi vilayete muhacir gönderilmesini istemişti:

Bizim vilayetimiz muhacirine her hususta muavenette bulunur... her türlü hizmeti ederler ve her türlü fedakarlığı göze alırlar, hususiyetiyle bizim her birimizin haneleri açıktır. Her birimizin evi için umum değilse de, bir mahallede bir hanedan vardır. Onların her gün evlerinde pek çok misafir bulunur. Aylarca yıllarca oturur. Bizde böyle bir muhacirin her nereye gitse

¹⁴⁵⁶ Bayraktar, s. 409-414.

¹⁴⁵⁷ Bayraktar, s. 427.

¹⁴⁵⁸ Bayraktar, s. 418.

yiyeceğini ve giyeceğini, hasılı her hususta yardım ederler. Kendileri yiyeceklerini ve giyeceklerini onlara yedirip giydireceklerini ve müteşekkiren kabul olunacaklarını arz ederim¹⁴⁵⁹.

Rusya'dan Türkiye'ye göçmek durumunda kalan muhacirlere 1878'de Meclis-i Mebusan tarafından yardımda bulunulmuştur. Bu çerçevede Adana milletvekilleri Hacı Mustafa Efendi ve Mustafa Efendi 700'er kuruş yardımda bulunmuşlardır¹⁴⁶⁰.

Gelen muhacirlerden bir kısmı, yaşadıkları bazı olumsuzluklar ve Adana'nın ikliminden kaynaklanan sorunlar nedeniyle Rumeli ve İstanbul'a gitme hevesine kapılmışlardı. 1879 yılında 30-40 hane Çerkes muhaciri, Mersin'de toplanarak bu niyetlerini ortaya koymuşlardı. Devlet yöneticileri onları ikna etmek için çok uğraşmış, sonunda geldikleri iskan bölgelerine dönmeye razı edilmişlerdi¹⁴⁶¹. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi'nde görülen sıtma hastalığı, Adana ve çevresine, Suriye sınırına yerleştirilen Çerkes ve Tatar muhacirlerinin büyük çoğunluğunun veya tamamının yok olmasına neden olmuştur¹⁴⁶².

1878 yılında Selanik iskelesinde zor şartlar altında bekleyen 150.000 muhacirin Adana'nın da dahil olduğu Anadolu şehirlerine iskanı, gönderilen mahaldeki memurların bunların yeme içme ve barınma ihtiyaçlarını karşılaması hususunun vilayetlere yazılması istenmişti. Bahsi geçen göçmenler içerisinde Adana'ya yollanması planlanan 25.000 kişi ve 5.000 hane idi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Adana'ya gönderilen muhacirlerin bölgede bulunan nüfusa göre dengeli dağıtılması istenmişti. Yerli halkın, muhacirlerin arazilerini sürmelerine ve ekim yapmalarına yardım etmesi ve muhacirlere tohum dağıtılması kararı alınmıştı¹⁴⁶³. 1883 yılında Anadolu Kavağı'nda bekleyen Çerkes göçmenlerin iskan mahallerine yollanmaları kararı alınmıştı. Bu kapsamda 240 hane göçmen Mersin iskelesi yoluyla İslahiye kazasında bulunan boş arazilere yerleştirilecekti¹⁴⁶⁴. 11 Mart

¹⁴⁵⁹ Güneş, s.192.

¹⁴⁶⁰ Güneş, s.187.

¹⁴⁶¹ Bayraktar, s. 427-428.

¹⁴⁶² Quataert, c.2, s.912.

¹⁴⁶³ İ. MMS, 59/2786, [1]294 [21 Temmuz 1294]

¹⁴⁶⁴ Nedim İpek, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1991, c.6, s.115.

1885 tarihinde Muhacirin Komisyonu tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda: Karaçay Çerkeslerinden 1.500 kişilik bir gurubun Adana'ya göç etmek istediği belirtilmektedir. Bunlarla ilgili nasıl bir işlem yapılması gerektiği Dahiliye Nezaretine sorulmuştu¹⁴⁶⁵. 1888'de Kafkasya'dan gelen 109 kişilik bir Çerkes gurubu Adana'ya yerleştirilmiştir. Bu gurubun önce doğuya yerleştirilmesi düşünülmüş, kış mevsiminin başlamak üzere olması ve Rusların, Çerkeslerini doğuya yerleştirilmesine karşı çıkması nedeniyle iskan yeri olarak Adana seçilmiştir. 1890 yılında Çerkeslerin Adana'ya iskanı yeniden başlamıştı. Osmanlı Devleti'ne gelmeleri beklenen 24.000 hanenin Türkiye'ye kabul edilenlerinden sonra ilk bölümü Konya'ya; 2.135 kişilik ikinci bölümü ise Kasım ayı içerisinde Mersin iskelesi yoluyla Adana'ya iskan edilmek üzere sevk edilmişti. Aralık ayı başlarında Adana'ya yollanan 2.410 kişilik başka bir muhacir gurubu daha bulunmaktaydı¹⁴⁶⁶. Muhacirler içerisinde akrabalarının yanına yerleşme arzusuyla iskan mahallerinin dışındaki sahaları isteyen guruplar da mevcuttu. Adana'ya yollanan 162 kişi, Suriye'de bulunan Belka sancağına akrabalarının yanına gitmek istemişlerdi. Devlet, muhacirlerin isteklerini Suriye vilayetinin boş arazisi bulunan Havran sancağına iskanlarını uygun görmüştü¹⁴⁶⁷. Cebel-i Bereket sancağında 2.000 hanenin iskanı imkanı varken ortaya çıkan kolera salgını istenilen neticenin alınmasını engellemiştir. sayıları 5.000'i bulan göçmenler 1891 yılında kabile reisleri ile gelmişti. Bunlar Kozan, Cebel-i Bereket gibi sancaklara yerleşmeyi arzulamaktaydılar. Bu sancakların iklim şartları -geldikleri yerlerin iklimi hesaba katıldığında- onlar için daha elverişli idi¹⁴⁶⁸.

Adana sancağına yollanan muhacirler, 1892'de kendilerine verilen yevmiyelerin yetersiz geldiğini belirten dilekçeler vermişlerdi. Devlet, Adana'ya göçenlerden muhtaç durumda olanların büyüğüne 200, küçüğüne 100 dirhem ekmek ya da buna karşılık gelecek miktarda para vermişti. Bu miktar büyükler için 20, küçükler için ise 10 para idi. Eğer bu paralar verilmesi gereken ekmek miktarına karşılık gelmiyorsa, ödeme miktarının 200 ve 100 dirhem ekmek fiyatına eşitlenmesi

¹⁴⁶⁵ Y. A. RES, 281/35-1,4,6, 27 Şubat [1]300 [11 Mart 1885]

¹⁴⁶⁶ Y. A. HUS, 242/6, 1 Kanun-ı evvel [1]306 [13 Aralık 1890]

¹⁴⁶⁷ DH. MKT, 1814/86, 18 Şubat [1]306 [2 Mart 1891]

¹⁴⁶⁸ Bayraktar, s. 415; İpek, s.118.

Adana valiliğine emredilmişti. Diğer taraftan mevsimin uygun olması hasebiyle göçmenlerin bir an önce iskanı istenmiştir¹⁴⁶⁹.

1893 yılına kadar Adana'ya 2.104 hane sevk edilmiş; 2.064 hane ve 6.464 kişi iskan edilmişti. Karışık iskana tabi tutulanlar ise 40 hane idi. verilen sayılara Kırım Savaşı sonrasında iskan edilenler dahil değildir¹⁴⁷⁰.

Adana'da muhacirin iskanı için oldukça fazla arazi olmasına rağmen iskan için uygun görülmediği dönemler de olmuştu. 1893 yılına ait bir belgede: Muhacirlerin Adana'nın havasına ve suyuna uyum sağlayamadıkları belirtilerek iskanları uygun görülmemiştir¹⁴⁷¹.

Göçler sonucu yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Örfiye Kazası, Yarsuvat Köyü'nün Kırım-Kafkas göçleri sonucunda büyümesiyle Muhacirin Nahiyesi'ne dönüşmüş,1893'te ise Cerid Nahiyesi'ile de birleşerek Hamidiye Kazası adını almış, daha sonra kazaya Örfiye denilmiştir. 1902 yılı, Kırım ve Karabağ'dan yeni bir muhacir gurubunun Adana'ya iskanının kararlaştırıldığı yıl olmuştur. 35 hane ve 181 kişiden oluşan bu muhacir gurubundan sonra aynı yıl içerisinde Kafkasya, Dağıstan ve Karabağ taraflarından gelen 300 civarında başka bir muhacir kafilesi daha Adana'ya iskan için gönderilmiş, bu göçmenler Çiftlik-i Hümayun denilen yere belirli bir süreliğine karışık olarak yerleştirilmişlerdir. Bunlar yardım kararı çıkmadığından ihtiyaçlarını genelde orada bulunan halk karşılamıştır¹⁴⁷².

1904'te Tiflis'ten gelecek olan 3.000 kadar kişinin Adana vilayetine yollanması Muhacirin Komisyonu tarafından arz edilmişti. Ancak, bahsi geçen gurupların yerleştirilmeleri ile ilgili bir tehlikenin varlığından da söz edilmekteydi. Fesatçı Ermenilerin isim değiştirerek Osmanlı Devleti'ne gelmeye çalıştıkları Muhacirin Komisyonu tarafından dile getirilmiş, bu konuda dikkatli olunması istenmiştir¹⁴⁷³. Yine 1904 yılının başlarında Adana'ya 700 hanelik bir göçmen gurubu gelmiş, bu sayının artacağına dair beklentiler yükselmiştir. Bazı durumlarda

¹⁴⁶⁹ DH. MKT, 1825/61, 13 Mart [1]308 [25 Mart 1892]

¹⁴⁷⁰ Y. A. HUS, 277/136, 1 Temmuz [1]309 [14 Temmuz 1893]

¹⁴⁷¹ DH. MKT, 2059/105, 24 Şubat [1]308 [8 Mart 1892]

¹⁴⁷² Bayraktar, s. 416.

¹⁴⁷³ A. MKT. MHM, 524/39, 3 Zilhicce [1]321 [20 Şubat 1904]

Adana'ya yerleřtirilmesi dűřűnűlen muhacirlerin çeřitli nedenlerle bařka vilayetlere gűnderildikleri de olmuřtur. 1904 yılında 800 Kırım muhaciri Adana yerine Konya'ya yerleřmek istemiř, Osmanlı Devleti de yerleřtirilmelerinde bir sakınca gűrmemiřti. Ancak Muhacirin Komisyonu, bunların 150 hanesini İřkenderun'a gűndermeyi uygun bulmuř, daha sonra Adana'ya gelen bu gűmenlerin ihtiyaçlarının karřılanması için Vali Bahri Pařa, para talebinde bulunmuřtur. Bazı gűmen gurupları ise iskana tabi tutuldukları bűlgelere gitmek yerine Adana'ya gelme arzularını dile getirmiřler, Osmanlı Devleti, taleplerini olumlu karřılamıřtır. Humus'ta iskanı kararlařtırılan muhacirler bu duruma űrnek teřkil etmektedirler. Humus'a iskanı kararlařtırılan muhacirlerden 15-20 hanesi Adana'ya iskan edilme talebinde bulunmuř, istekleri űzerine yerleřtirilmek űzere vilayete yollanmıřlardır. Gű taleplerinin 1905 yılında da devam ettiėi gűrűlmektedir. Daėıstan, Tiflis ve Batum taraflarından 1.000 kadar hane Rus pasaportuyla Anadolu'ya gelmek istemiř, Osmanlı Devleti ise gelecek olan gűmenlerin mutlaka Műslűman olması hususuna bűyűk űzen gűstermiřtir. Bahsedilen gűmenlerden bir kısmı aynı yıl İzatebol vilayetine baėlı Varodi kűyűnden yola çıkmıř ve Erzurum'a gelmiřtir. 100 hanelik bu kafilenin Adana'ya iskan edilmeleri yűnűnde karar alınmıřtır. 1907 yılında ise Kuyuraklı kűyűne 100 hane gűmen yerleřtirilmiřtir¹⁴⁷⁴.

Adana sancaėında muhacirler için tahsis edilen arazilerin yabancılara satıldıėı iddiaları da gűndeme gelmekteydi. Hamidiye kazasında Mirliva Ahmet Pařa tarafından muhacirlerin iskanı için ayrılan 100.000 dűnűmlűk arazinin 1907 yılında yabancılara verilmek űzere olunduėu ihbar edilmiřti. Çerkes İbrahim Adlı řahsın ihbarının deėerlendiren Kaza İdare Meclisi incelemeler yapmıř, bahsi geçen arazilerin nerelerde bulunduėunu ve kimlere verildiėini řahsa sormuřtu. řahıs sorulara cevap verememiř, muhacirlere ayrılan arzinin boř olduėu ve kullanılmadıėı gűrűlműřti. Muhacir arazilerinin eřrafa ve memurlara satıldıėı iddiaları ise geersizdi. Bahse konu olan araziler sahipleri tarafından eřrafa satılmıř olup muhacirlere tahsis edilen arazilerle bir ilgisi yoktu. Bahri Pařa'da yabancılara 100.000 dűnűm arazi satılmıř olduėu iddialarını yalanlamamıřtı. İddiaların Hamidiye kazasında kaymakam taraftarları ve muhalifleri olarak yařanan

¹⁴⁷⁴ Bayraktar, s. 416-417.

bölünmeden kaynaklandığı, Çerkes İbrahim'in kaymakamın muhaliflerinden olup yalancılığıyla meşhur bir şahıs olduğu belirtilmiştir¹⁴⁷⁵.

1879 yılından 1891 yılına kadar geçen dönemde Adana'da iskana tutulan muhacirin sayısı 11.181'dir. Ancak bu tarihten önce gelenler de mevcuttur. 1869 yılında 1.500 Karaçay ve Çerkes; 1877 yılında gelen 1.000 Abhaz'la birlikte sayı 13.681'e ulaşmaktadır. 1891'den itibaren de göçler durmamış; 1892'de 181 kişi Kırım ve Karabağ'dan gelmiştir. Ayrıca, Karabağ'dan izinsiz gelen 300 kişi, yine Karabağ'dakinden daha kalabalık bir gurup Batum ve Tiflis'ten (3.000 kişi kadar) Adana vilayetine göç etmiştir. Yine önce Halep'e gidip sonra Adana'ya gelen 150 Kırım muhaciri; 1900 yılında 50-80 kişi; 1905 yılında tahmini 500 kişi ve 1907 yılında 500 kişi Adana vilayetine yerleştirilmiştir. 1869 yılından 1907 yılına kadar geçen dönemde vilayet genelinde 19.092 muhacirin iskanı gerçekleştirilmiştir. Göçler, Adana nüfusunu önemli oranda arttırmıştı. 1867 yılından 1897 yılına kadar geçen dönemde nüfus 1867'de 156.170 iken 1897'de 404.929'a yükselmişti. Nüfus artışında Fırka-i İslahiye'nin aşiretleri iskan etme faaliyetlerinin başarısı, Rumeli, Kafkasya, Kırım ve Girit muhacirlerinin vilayete yerleştirilmelerinin rolü azımsanamayacak kadar önemlidir¹⁴⁷⁶. Örfiyye kazasının halkının tamamına yakını Rus, Bulgar ve Rumların baskısından yerlerini terk etmek zorunda kalan Çerkes ve Tatar ve Rumeli göçmelerinden meydana gelmekteydi. Buraya Kırım Savaşı sonrasında 25-30 bin göçmen iskan edilmiştir. 1910 yılına gelindiğinde bunların sayılarının çok azaldığı Tanin gazetesi yazarı tarafından dile getirilmiştir¹⁴⁷⁷.

Rus baskısı dolayısıyla yerlerinden edilen başka bir gurup ise Abhazlardı. 1877 tarihinde Trabzon'a iltica eden Abhazların önemli bir kısmı Adana'ya gönderilmiş, bunlar birer ikişer hane olarak köylere yerleştirilmişlerdir. 1888'de 109 muhacir doğuda iskân edilecekken iklim şartlarının uygun olmamasından ve Rusya'ya verilen sözden dolayı Adana'ya gönderilmiştir¹⁴⁷⁸. 1885 yılında Kafkasya'dan gelen muhacirlerden 240 hanenin Dersaadet'te aktarma yaparak

¹⁴⁷⁵ BEO, 3050/228679-4, [1]323 [3 Mayıs 1907]

¹⁴⁷⁶ Bayraktar, s. 419.

¹⁴⁷⁷ Ahmet Şerif, s.130.

¹⁴⁷⁸ Bayraktar, s. 415.

Mersin İskelesine sevk olunması, buradan da İslahiye kazasında ve Misis nahiyesindeki iskan mahallerine sevk olunacakları belirtilmişti¹⁴⁷⁹.

1869'dan sonra Osmanlı Devleti'ni yıkılmanın eşiğine getiren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Adana'ya iskan edilen herhangi bir Kırım-Kafkas muhacir grubu görülmemektedir. Muhacir iskanının durdurulma nedeni 1891 yılında tam olarak sona eren kuraklık ve onun neticesinde ortaya çıkan kıtlık olabilir. Savaşın başladığı yıl olan 1877 tarihinde Rus baskıları karşısında Abhazlar, Trabzon'a sığınmış, bu göçmenlerden birçoğu iskan edilmek üzere Adana'ya yollanmıştır. Devlet, toplu yerleştirmelerin olumsuz neticelerini daha önceden tecrübe ettiğinden Abhazları köylere birer ikişer hane şeklinde iskana tabi tutmuştur. Onlar da bu iskan yönteminden memnun olmayarak daha yüksek sayılarda toplu yerleştirme talep etmişlerdir¹⁴⁸⁰.

Osmanlı yöneticileri Kırım-Kafkas muhacirlerinin iskan edilebileceği alanların tespit edilebilmesi hususu üzerinde çok fazla durmuş, yerel yöneticilerden bu tür arazileri bir an önce hükümete bildirmesini talep etmişti. Adana'daki taşra yöneticileri, bu isteklere karşılık 1890 yılında verdiği cevapta 3-5 bin muhacir ailesinin iskan edilebileceği boş arazinin varlığını ifade etmişlerdir. Verilen bilgiler ışığında Kafkasya'dan gelen Kuban Kazaklarından 2.000 hanenin Adana'ya iskanına karar verilmişti. Her aileye tarım faaliyetlerinde bulunabilmesi için 50 dönüm arazi tahsis edilecek, böylece göçmenlerin sefaletе düşmesinin önüne geçilmiş olacaktı. Kuban Kazaklarına tahsis edilen arazi miktarı 100.000 dönüme ulaşmaktaydı. Bu göçmenlerin kısa sürede yerleştirilmesinin mümkün olmadığı görülecektir. 5 yıl gibi uzun bir sürede bölgeye yerleştirileceklerdir¹⁴⁸¹.

1890 yılında Kafkasya'daki Kuban Kazakları arazisindeki bazı köy ahailerinin Osmanlı Devleti'ne göç etme isteklerinin Rus hükümeti tarafından kabul edildiği görülmektedir. Muhacirin Komisyonu reisi, gelecek olan 24.000 hane ve 120.000 nüfus iskan mahallerinin Adana, Konya ve Ankara'daki araziler olması gerektiğini belirtmişti¹⁴⁸². 1891 yılında Adana'da 5.000 kadar Kafkas göçmeninin

¹⁴⁷⁹ Y. A. RES, 29/27-1,3, 30 Mayıs [1]301 [11 Haziran 1885]

¹⁴⁸⁰ Bayraktar, s. 414-415.

¹⁴⁸¹ Bayraktar, s. 411.

¹⁴⁸² Y. MTV, 42/14, 25 Kanun-ı sani [1]305 [6 Şubat 1890]

temsilcileri henüz iskân edilmediklerine dair başvuruda bulunmuşlardır. Göçmenlerin Kozan ve Cebelibereket sancaklarına yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır¹⁴⁸³. Aynı tarihte Kars'tan gelen 6 hane, 39 kişi Karaisalı kazasının köylerine yerleştirilmişlerdir¹⁴⁸⁴. 1892 yılında muhacirlerin Adana ve Cebelibereket'e yerleştirilmeleri ile ilgili Muhacir Komisyonu'nun yaptığı araştırmaya göre göçmenlere tahsis edilebilecek arazi miktarı 3.750 dönümdür¹⁴⁸⁵. Aynı yıla ait kayıtlara göre Adana'ya 28.770 göçmen sevk edilmiştir. Bunların bir miktarının Kafkas göçmeni olduğu kabul edilebilir. 1893 tarihi itibariyle Kırım Harbi sonrasında gelenlerden başka derdest iskan bulunan 40 hane; iskan edilen 6.464 nüfus 2.064 hane; sevk olunan 2.104 hanedir¹⁴⁸⁶.

1897'de Adana'ya 4.000'e yakın Girit muhaciri yerleştirilmesine rağmen daha 5-10 bin muhacir hanesi alabilecek durumda olduğu belirtilmektedir. 1903 yılına ait bir belgede ise, Adana'nın 300.000 göçmeni barındıracak kapasitede olduğu ifade edilmektedir¹⁴⁸⁷.

1900 yılında Humus'a yerleştirilen muhacirlerden 15-20 aile kendi isteklerine uygun olarak Adana'ya gönderilmişlerdir. 1902'de 35 hane ve 181 Kırım-Karabağ muhaciri daha Adana'ya gönderilmiştir. Aynı yıl Karabağ'dan gelen 300'den fazla muhacir daha Çiftlik-i Hümayun denilen yere karışık veya geçici olarak yerleştirilmişler, bunlara halk da yardım etmiştir¹⁴⁸⁸. 1903 yılında bir miktar Batum ve Ahıska göçmeni, Adana'ya iskan edilmek üzere İskenderun limanına gönderilmişlerdir. 1904'te 150 hane ve 876 kişilik Kırım göçmeni Adana'nın Hamidiye Kazası'ndaki akrabalarının yanına iskân edilmişlerdir¹⁴⁸⁹. Aynı tarihte Adana'ya pey der pey gelen muhacir sayısı 700 haneye ulaşmıştı. Böylece 1904'te Adana'ya iskan edilen Kafkas- Kırım muhacirlerinin sayısı 900 haneye yaklaşmıştı¹⁴⁹⁰. 1905 yılında iskan edilmek üzere gelen 3.700 göçmenden bir kısmı

¹⁴⁸³ Erkan, s. 154.

¹⁴⁸⁴ Bayraktar, s. 417.

¹⁴⁸⁵ Erkan, s. 129.

¹⁴⁸⁶ Erkan, s. 68.

¹⁴⁸⁷ Bayraktar, s. 411.

¹⁴⁸⁸ Bayraktar, s. 415-417.

¹⁴⁸⁹ Erkan, s. 154-155.

¹⁴⁹⁰ Bayraktar, s. 416.

Adana'ya yerleştirilmek üzere Mersin ve İşkenderun limanlarından karaya ıkarılmıřlardır¹⁴⁹¹. 1905 tarihli bir belgede: 1.019 erkes'in Rus posta gemisiyle İstanbul'a geldiği ifade edilerek, bunların Anadolu demiryolu güzergahına ve Adana taraflarına yerleştirilmeleri kararı alındığı yazmaktaydı. Ancak, Bunların bir kısmının Adana'ya ve Ereğli'ye yerleştirilmeleri mümkün görünse de Ereğli'de arazi tahsisi ve konut yetersizliği konularındaki eksikliklerin kış mevsiminde önemli bir sorun olduğu belirtilmişti. Adana'nın ovalık kısmının ise hastalıkların yaygın olması ve suyundan kaynaklı sorunlar dolayısıyla göçmenler için uygun olmadığının tecrübeyle sabit olduğu bildirilmişti. Üstelik dağlık alanlara ne kadar muhacir yerleştirilebileceği ile ilgili tahmin yürütmenin zorluğu ortadaydı. Yapılacak incelemeler sonrasında nereye ne kadar muhacir yerleştirileceğinin kararlaştırılması istenmiřti¹⁴⁹². Bu tarihte İzabetol vilayetinden gelen 100 hanenin Adana'ya iskânları kararlaştırılmıştır. 1906'da hızla artan muhacir sayısı karşısında Taylan arazisi, onlara tahsis edilmiştir. 1907'de Kuyuraklı mevkiine 100 hane göçmen iskânı gerekleřtirilmiřtir¹⁴⁹³.

1878-1908 yılları arasında Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin sayısı 500.000 kadardır¹⁴⁹⁴. 1869-1907 yılları arasında 19.092 Kırım-Kafkas göçmeninin Adana'ya iskan edildiği söylenebilir. Buna Kırım Savaşı sonrasında gelenlerde eklenirse 40-45 bin Kafkasyalının göç ettiği görülür¹⁴⁹⁵. Ayrıca, 1909 yılında Elisabethpool valiliğine bağlı Cıvcıvli ve Vagori köylerinden 135 hane daha Adana'ya yerleřtirilmiřtir¹⁴⁹⁶.

Gelen muhacirlerin önemli bir kısmı yerli köylerine karışık olarak yerleştirilmişler, bir kısmı için ise yeni köyler kurulmuřtur¹⁴⁹⁷. Köylerin bazıları hızla büyümüş, 1893'te Hamidiye (Ceyhan) Kazası kurulmuştur. Bu kazanın halkının hemen hemen hepsini erkes, Tatar ver Rumeli göçmenleri oluřturur¹⁴⁹⁸.

¹⁴⁹¹ Erkan, s. 154-155.

¹⁴⁹² İ. DH, 1440/1323, 28 Teşrin-i sâni [1] 321 [11 Aralık 1905]

¹⁴⁹³ Bayraktar, s. 412-417.

¹⁴⁹⁴ Erkan, s. 68.

¹⁴⁹⁵ Bayraktar, s. 419.

¹⁴⁹⁶ Karpat, s. 113.

¹⁴⁹⁷ Bayraktar, s. 419.

¹⁴⁹⁸ Ahmet şerif, s. 130.

XIX. yüzyıl ortalarından başlayarak XX yüzyılın başlarında devlet çeşitli nedenlerle yurtlarını terk eden muhacirlerin iskanu gibi büyük bir sorunla karşı karşıya kalmış, bu muhacirlerin iskan edilmeleri ve diğer sorunlarıyla ilgili bir komisyon kurmuştur. Adana’da ise bu yapıya ait bir müdürlük kurulmuş, gelen göçmenlerin toplu veya karışık olarak yerleştirilmeleri için çalışmıştır.

Adana’ya Dağıstan bölgesinden göçler yapıldığı da görülmektedir. 1860 yılında Dağıstan’dan Kamu kabilesine mensup 10 hane ve 40 kişiden oluşan bir gurup muhacirin daha önceki göçmenler gibi güzel bir şekilde Adanaya yerleştirilmeleri Adana mutasarrıfından istenmişti¹⁴⁹⁹.

1916 yılında Rus ve Ermenilerin katliamından kaçarak Rus tehdidin hissedilmediği bölgelere yerleşmek isteyen Müslümanların bir kısmı, verimli ve işlenmemiş çok fazla arazisi bulunan Adana’ya kadar 600 kilometrelik bir mesafeyi – üstelik demiryolu, şose yolların dahi bulunmadığı- sarp dağlardan aşarak kat etmişlerdi¹⁵⁰⁰

4.1.1.1.3. Rumeli Göçmenleri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ilk etapta gelen muhacirlerden 17.549 kişi Adana’ya yollanmıştı. Muhacir sorunu devam ettiğinden yeni iskan merkezleri sorunu ortaya çıkmıştı. Yapılan çalışmalar sonucunda Adana’da 110.078 dönüm arazinin göçmerin iskanu ve tarım sahası olarak ayrılabilceği belirtilmiş; bu sayıya 1892’de 14.828 dönümlük yeni bir kullanım alanı eklenmişti. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, 1877-1891 yılları arasında Adana’ya 28.730 kişi yollanmıştı. Bahsi geçen tarihlerde gelenler köylere dağılık olarak birer ikişer hane olarak yerleştirilmişlerdi. Yine, ettikleri ürünlerden verim alana kadar hayatlarını yevmiye ile idame ettirmişlerdi. Dağılık yerleştirmeler olduğu gibi toplu yerleştirmeler de söz konusu olmuştur. Yumurtalık bölgesinde Bulgaristan’tan gelenler 24, Kafkasya’dan gelenler 21, Girit’ten gelenler ise 3 olmak üzere toplam 48 köyde toplu olarak yaşamaktaydılar¹⁵⁰¹.

¹⁴⁹⁹ A. MKT. MHM, 191/13, 21 Muharrem [12]77 [9 Ağustos 1860]

¹⁵⁰⁰ Özdemir, s.219.

¹⁵⁰¹ Galip Çağ, “Balkan Göçlerinde Bir İskan Merkezi Olarak Adana”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, C.III, s.81-82.

Adana sadece Kırım-Kafkas muhacirlerini değil aynı zamanda Girit göçmenlerini de ağırlamak zorunda kalmıştır. 1897 yılında Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında vuku bulan savaş, batıdan yeni bir göç dalgasını başlatmıştır¹⁵⁰². Girit muhacirlerinin iskan sahası olarak Adana vilayetinin tercih edilmesinde vilayetin belirli özellikleri rol oynamıştır. Adana'nın tarıma uygun arzisinin oldukça fazla olması, nüfusun ise ekilebilir araziye nispetle oldukça yetersiz kalması iskanlarda önemli bir etkidir. Yine, Adana'nın tercih edilmesinde muhacirlerin iskan mahalline daha kolay ulaştırılması hedefi vardı. Adana, Adana-Mersin demiryolu ve limanlar aracılığıyla devletin diğer bölgeleriyle rahat iletişim sağlama olanaklarına sahipti. Ulaşım olanaklarının kolaylığı muhacirlerin yollarda telef olmasının önüne geçilmesi açısından önemliydi. Üstelik bölgedeki yöneticiler, Kırım-Kafkas muhacirleri dolayısıyla belirli bir oranda tecrübeye sahip; halk ise göçmenler konusuna aşina idi. Dolayısıyla büyük tepkilerin ortaya çıkma ihtimali devletin diğer vilayetlerine göre daha azdı. Girit muhacirlerinin bölgede iskanını kolaylaştıran başka bir neden bölgede yapılacak kalıcı konutlar için gerekli malzemenin oldukça bol olmasıydı. Adana sancağına bağlı bazı yerlerde Girit muhacirleri için yapılan köyler eski harabeler üzerine kurulmuştu. Sistemli olmasada gayrimüslim nüfusu dengeleme politikasından da bahsedilebilir. II. Abdülhamit, özellikle Ermenilerin yoğunluğunun fazla olduğu Adana'ya muhacirleri yerleştirmeyi uygun görmüştür¹⁵⁰³.

Girit'ten göçe zorlanan yaklaşık 4.000 Girit muhaciri Adana'ya iskan edilmiştir¹⁵⁰⁴. Vilayete gelen ilk kabile 767 hane ve 2.946 kişi idi. İskanda bazı sıkıntılar yaşanmış olsa da Aydın'dan sonra en çok Girit muhacirinin yerleştirildiği vilayet Adana olmuştur. Adana, diğer vilayetlere bakıldığında Girit göçmenlerinin yerleştirilmesi konusunda oldukça başarılıdır¹⁵⁰⁵. 1900 yılına gelindiğinde Girit

¹⁵⁰²Ulutaş, *Tarsus*, s.282.

¹⁵⁰³Adana'nın Şarkiye köyü harabelerdeki yapı malzemeleri kullanılarak kurulmuştu. Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Kozanda'da Bir Sultan Hamit Mirası: Adana'nın Giritli Muhacirleri ve Şevkiye Köyü", *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, c.III, s.94-95.

¹⁵⁰⁴ "Adana'ya gelen dört bin nüfusa kârib Girit muhacirinin..." Y.PRK. KOM, 10/52-1, 18 Mart [1]316 [31 Mart 1900]

¹⁵⁰⁵Sepetçioğlu, s.96-97.

muhacirleri iskan edilmişti. Mersin’de 50 ev, sahiplerine teslim edilmişti. Ayrıca başka mahallerde karışık olarak yerleştirilmiş Girit muhacirlerine 400 ev daha inşa edilmesi için çalışılmış ancak yeterli para olmadığından inşa işi yarım kalmış, diğer muhacirler için ise ev inşasına başlanamamıştı. Yine muhacirinin istekleri karşılanamadığından “sızıltı baş göstermeye” başlamıştı. 1860’lardan beri sürekli göç alan vilayette, bu kadar büyük iskân hareketine rağmen hala 10 bin hanenin iskanının mümkün olduğu Adana iskan memuru Hasan Vefik tarafından merkeze bildirilmişti.¹⁵⁰⁶ Hatta gelen göçmenler dışında 300.000 civarında insanın daha vilayetin verimli arazilerine yerleştirilmesinin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Göçmen akınının fazlalığı karşısında devlet, Taylan Çiftliği arazisini onlara tahsis etmiştir.¹⁵⁰⁷

Girit göçmenlerinin yerleştirilmelerinde önemli sorunlarla karşılaşmıştı. Yerleştirilen göçmenlere ziraat yapmaları için arazi tahsis edilmişti. Ancak belirli bir süre sonra göçmenlere verilen arazilerin kendilerine ait olduğunu iddia eden kişiler ortaya çıkmış, göçmenler yerlerinden edilmişti. Bu durum yöneticiler için can sıkıcı, muhacirler için ise can yakıcıydı. Muhacirler, bazen defalarca yer değiştirmek zorunda kalmaktaydılar. Girit göçmenlerinin yerleştirilmesi meselesi iki yıl gibi bir sürede dahi çözüme kavuşturulamamış, göçmenler ortaya çıkan sorunlar dolayısıyla olumsuz davranışlar sergilemeye başlamışlardı.¹⁵⁰⁸

Girit göçmenleri, kendilerine ödenmesi gereken yevmiyelerin bir yıl düzensiz verildiğini, sonrasında ise ödemelerin tamamen durdurulduğunu, açlık tehlikesinin baş gösterdiğini ifade etmişlerdir. Ödemelerin düzensiz yapılması, göçmenlerin yerleştirilmeleri ile ilgili sonu gelmez sorunlar, onların asayişi bozucu davranışlara yönelmelerinin de beraberinde getirmişti. Sorunlarının çözülmemesi Girit muhacirlerinin tepkisine neden olmuştur. Aç ve açıkta kaldıkları iddiasıyla Hükümet Konağına doğru yönelerek olaylar çıkardıkları belirtilmektedir. İstanbul’daki hükümet, sorunların büyümesinden korkarak iskan meselesinin ivedilikle çözülmesi için talimatlar yollamaktaydı. Cebel-i Bereket’te yaşayan Müslümanların durumu içler acısıydı. Bulgaristan ve Girit’ten sürülen muhacirlerin büyük çoğunluğu

¹⁵⁰⁶ Y.PRK. KOM, 10/52-1, 18 Mart [1]316 [31 Mart 1900]

¹⁵⁰⁷ Bayraktar, s. 412.

¹⁵⁰⁸ Ulutaş, s.283-284.

Adana'nın havasının yaşama şartlarını zorlaştırması ve mütegalibenin baskıları gibi nedenlerle kaçmak, farklı yerlere dağılmak zorunda kalmışlardı. 1908'de bu muhacirlerden 45 hane, Cebel-i Bereket'in su bulunmayan kısmına yerleştirilmiş, bunların üçte ikisi humma hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti. Kalanlar ise yaklaşmakta olan kış mevsimine hazırlıksızdılar. Onların barınmaları için ev ve hayatta kalmalarını sağlayacak toprak tahsis edilmediğinden perişan olmaları büyük bir olasılıktı. Bulgaristan ve Girit'ten gelen bu muhacirlerin iskanıyla ilgilenmesi gereken Ali İلمي ve Müftü iskan işine ciddiyetle eğilmemişlerdi. Cebel-i Bereket'e atanan Mutasarrıf Mehmed Asaf, bu muhacirleri Dörtyol'un girişine yerleştirmeyi uygun görmüştü. Burada yaşayan Ermeniler susuz kalacaklarını öne sürerek buna karşı gelmişlerdi. Muasarıf Mehmed Asaf'ın söylediğine göre ihtilafa konu olan bölge 500 hanenin iskanına yetecek kadar geniş bir araziye sahipti¹⁵⁰⁹.

1878 tarihinde Avusturya-Macarsitan'ın Bosna-Hersek'i işgali neticesinde tahmini 3.500 civarında Boşnak Adana vilayetine yerleştirilmiştir. Bunlardan Adana sancağına yerleştirilenlerin yerleşim sahaları: Yumurtalık-Hamzalı Narlı köyü; Yüreğir'e bağlı Ünlüce, Nalçacı, Çiçekli ve Şihmurat köyleri; Ceyhan'a bağlı Hamidbey bucağı, Mercimek, Nalbantoğlu köyleri; Seyhan'a bağlı Döşeme mahallesi, Sinanpaşa Mahallesi, Kuruköprü Mahallesi idi. Adana sancağındaki Boşnaklar, Meşrutiyet Dönemi'nde kendi toplumları ile ilişki kurmakta, dışa kapalı bir yapı sergilemekteydiler¹⁵¹⁰.

Adana'nın yerli halkı yazları yaylaklara giderek şehrin havasına uyum sağlamayı başarmışlardı. Ancak Rumeli göçmenleri için aynı şeyi söylemek oldukça zordu. Adana'ya gelen göçmenler, "telefât-ı külliye" verdikten sonra iskan edilmekteydi. Bir kısmı ise havaya dayanamayarak geri dönmekteydi. Hamidiye ve Adana'ya bir saat mesafedeki Ağba nam mahallin havası ve bataklıklar muhacir ölümlerinin en önemli sebeplerinden biriydi¹⁵¹¹. 1910 yılında, Mersin'e iskan edilen Girit göçmenlerinin iskan edildiği mahalle "iğreti verici" bir haldeydi¹⁵¹².

¹⁵⁰⁹ Asaf, s.35-36.

¹⁵¹⁰Fahriye Emgili, "Boşnakların göç Sığınağı Olarak Adana", *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, c.III, s.137.

¹⁵¹¹Uçar v.d., *İtidal*, S.65, 29 Haziran 1325 [12 Temmuz 1909]

¹⁵¹² Ahmet Şerif, s.111.

1910 yılında Erzin'e giderken yol üzerinde ki 40-50 hanelik Rumeli muhacirlerinin perişan haline şahit olan Tanin gazetesi yazarı: Muhacirlerin 40-50 haneden oluşan üzeri otlarla örtülü evlerde yaşadıklarını, bunların dikkatsizce sıcak, bataklık, sazlık yere yerleştirildiklerini yazmıştır. Bu nedenle de 4-5 sene gibi kısa bir süre içinde nüfuslarının % 90'ını kaybettiklerini onların ağzından dinlemiştir. Ayrıca bizzat kendisinin 200 civarında yeni mezara rastladığını söyleyerek muhacirlerin söylediklerinin doğruluğunu teyit etmiştir. Rumeli'den gelen muhacirler yerleştikleri köylerde düzenli evler inşa eden ve temiz kıyafetleriyle dikkat çeken insanlardı¹⁵¹³.

Rumeli'den göçler Balkan Savaşları sırasında da devam etmiştir. Balkan savaşları dolayısıyla Anadolu'ya gelen muhacirlere Çukurova Çiftliği'nin verilmesi istenmişti. Zaten çiftliğin 307.000 dönümü göçmenlerin kullandığı arazilerdi. 75 yıllığına Fransızlara kiralanmış kısmının gerekirse anlaşmanın feshi suretiyle göçmenlere tahsisi üzerinde durulmuştu. Balkan göçmenlerinin kalıcı iskanına yönelik çabalar sarfedilmişti. Muhacirlere sulu alanlarda iskan, zirai araç gereç tahsisi ve ev inşası gibi yardımlar söz konusu olmuştur. Ancak göçmen sayısının artmasına bağlı olarak devlet, arazi tahsisi dışındaki faaliyetlerini gerçekleştirememiştir. Adana'ya ilk başlarda Selanik'ten 1.000, sonrasında ise 5.000 muhacir sevk edildiğine dair haberler yer almaktaydı. Gelecek olan göçmenlerin Adana'da bulunan Alman Pamuk Fabrikası'nda işçi olarak çalıştırılmaları için girişimde bulunulmuştu. Balkanlar'dan gelen göçmenlerin uyum sorunu bölgedeki yerli halkta huzursuzluğa neden olmuştu¹⁵¹⁴.

Birinci Dünya Savaşı sırasında devlet, sürgün politikası gereği, birçok insanı Adana'ya yerleştirmiştir. Ayrıca, elden çıkan topraklardan gelen muhacirler, özellikle Adana, Ankara, Canik vilayetlerine yerleştirilmişti. Göçmenlerin masrafları muhacir ödeneğinden karşılanmıştı. Bazen ödenek ihtiyaca cevap verememiş, böyle bir durumda ise Harbiye bütçesinden açık giderilmeye çalışılmıştı. Gelen

¹⁵¹³ Ahmet Şerif, s.130-136.

¹⁵¹⁴ Galip Çağ, "Balkan Göçlerinde Bir İskan Merkezi Olarak Adana", *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, c.III, s.84-85.

göçmenlerin yerleştirilmesinde konut sıkıntısı baş gösterince tehcire tabi tutulan Ermeni ve Rumların evlerine yerleştirilmişlerdi¹⁵¹⁵.

4.1.1.1.4. Adana Muhacirin Komisyonu

Göçlerle Osmanlı Devleti'ne gelen halk kendilerini karşılama konusunda hazırlıksız bir devletle karşılaşmışlardı. Bu göçü gözlemleyenler ihtiyaca cevap verebilecek “para, çadır, yiyecek, ve taşıma vasıtası sağlama konusunda” devletin yersizliğini dile getirmektedirler¹⁵¹⁶. İddiaları doğrulayan başka bir gösterge 1856'da başlayan göç dalgasına karşılık, 1860'a kadar gelen muhacirlerin ekonomik ve sosyal sorunlarıyla ilgilenen bir komisyon kurulmamış olmasıdır. Bu görevi Şehremaneti üstlenmiştir¹⁵¹⁷. Daha sonra muhacirlerin iskân işleri ve onların çeşitli meseleleriyle ilgilenmek üzere 1860'ta ise Muhacirin Komisyonu kurulmuş, Adana'da dahil olmak üzere bütün vilayetlerde birer müdürlük oluşturulmuştur.¹⁵¹⁸ Anadolu'da iskan faaliyetlerinin istenilen başarıyı yakalamaması üzerine 1861 yılının güz mevsiminde iskan faaliyetleri için gönderilecek memurların daha dar bir bölgede çalışması kararı alınmıştı. İskan faaliyetleri ile ilgilenen memurların artırılması yoluna gidilerek işlerin daha hızlı ve düzenli bir şekilde sonuçlandırılması çabası içine girilmişti. Bu görevlendirmeler kapsamında Adana'da bu işi Miralay Zeki Bey yerine getirecekti¹⁵¹⁹.

Adana Muhacirin Komisyonu, göçmenlerin yerleştirilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda yoğun bir çalışma içerisine girmişti. Bazı göçmenler, Muhacir Komisyonunun bilgisi dışında toplu olarak ya da tek tek Adana'ya gelmekteydiler. Bu tür göçler hem komisyonun işini zorlaştırmış hem de muhacirlerin yaşadığı sıkıntıları arttırmıştı. Çünkü bahsedilen şekilde gelen muhacirler azımsanmayacak kadar çoktu. Bunun yanında Muhacirin Komisyonunun bilgisi dışında geldiklerinden onlara ödenek ayrılmamış; öküz, zirai aletler ve tohumluk zahireden mahrum kalmışlardı. Şartların ağırlığı karşısında yerli halk,

¹⁵¹⁵ Özdemir, s.29.

¹⁵¹⁶ McCartyh, s.19.

¹⁵¹⁷ Hilmi Bayraktar, “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”, *Bilig*, 2008, s. 47.

¹⁵¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti, ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, III.baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1997, s. 9.

¹⁵¹⁹ Saydam, s.104.

onların geçimini sağlamaları için yardımını esirgememişti. İzinsiz gelen muhacir gurupları arasında Karabağ'dan ve Kars'tan gelenler de mevcuttu. Karabağ'dan 300'den fazla muhacir izinsiz olarak Adana'ya gelmiş; Çiftlik-i Hümayun denilen bölgedeki köylere geçici olarak dağılık şekilde yerleştirilmişti. Yine 1891'de Kars/Kürekdere'den gelen 6 hane, 39 kişilik başka kabile Karaisalı kazasının köylerine iskân edilmişti¹⁵²⁰.

Adana'ya gelen muhacirlere 50 dönüm toprak verilmesi, bunun için boş arazilerin tespiti yönünde çalışmalar yapılmıştı. 1890 yılında Kazak arazisinden gelecek olan 2.000 hane göçmen için Adana sancağında 100.000 dönüm, Yumurtalık nahiyesinde ise 11.078 dönüm arazi, dağıtım için uygun görülmüştür. Daha sonra bahçe ve avluların tapuları da göçmenler dağıtılmıştı. Muhacir Komisyonunun bilgisi dışında gelenlere dahi tarım arazileri tahsisinden kaçınılmamıştı. Osmanlı Devleti, arazileri verdikten sonra sulu tarımın yapılabilmesi için bentler ve kanallar yapılmasını uygun görmüştü. Muhacirlere toprak dağıtılması tek başına sorunu çözmeye yeterli değildi. Başka bir problem de göçmenlerin maddi imkansızlıklarıydı. Ne tohum alacak paraları ne de araziyi işleyecek tecrübeleri bulunmaktaydı. Osmanlı hükümeti sorunu aşmak için 1877 yılından itibaren tohumluk olarak her aileye 4 kile buğday ve 4 kile arpa temin etmişti. Hamidiye'deki Karabağ muhacirleri de bu yardımlardan faydalanmışlar, onlara da 250 külek buğday, 250 külek arpa gönderilmişti. Buğdayın küleği 22 kuruş iken, arpanın ki 10 kuruştur. Osmanlı Devleti, Muhacirlere tarım aletleri ve öküz yardımında bulunarak onların tarım alanında üretim yeteneği kazanmalarına çalışmıştır. Bu çerçevede Hamidiye'de bulunan Karabağ muhacirlerine 25 çift öküz için 25.000 kuruş gönderilmişti. Bir çift öküzün değeri 1.000 kuruş olarak hesap edilmiştir. Aynı kazada 152 tane göçmen ailesine birer çift öküz almaları için 121.600 kuruş, yollanmıştı. Tohumluk için 33.300, tarım aletleri için ise 7.600 kuruş meblağın harcandığı görülmektedir. Devlet, muhacirlerin zorda kaldığı zamanlarda da imkanlar ölçüsünde yardımını esirgememiştir. 1886 yılında Hamidiye kazasında

¹⁵²⁰ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya: 2007, s. 417.

çıkan bir yangın dolayısıyla göçmenlere -her haneye ayrı ayrı olmak şartıyla- buğday yardımında bulunmuştur¹⁵²¹.

Adana'ya çok fazla sayıda göçmenin gelmesi onların iskanında zorlukları da beraberinde getirmiştir. Gelen göçmenlerin hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli evlerin ve köylerin yapımı kısa sürede gerçekleştirilemediğinden köylere geçici olarak iskan edilmişlerdi. Bütün bu zorluklara iklim farklılığının yarattığı huzursuzluğu da eklemek lazımdır. Adana'ya gelen göçmenler, geldikleri yerin iklimi ile yeni yurtlarının iklimi arasındaki farklılık dolayısıyla önemli ölçüde uyum sorunu yaşamaktaydılar. Dolayısıyla onlarda şehirden ayrılma isteğinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştu. Adana'daki arazilerde ufak tefek dereler, sazlık ve bataklıklar, buraları insan yaşamı için uygun olmaktan çıkarmakta ve havasını yaşanmaz hale getirmekteydi. İklim şartlarının muhacirler açısından ağırlığı, 20.000 civarındaki Nogay, Kırım-Kafkas ve dört bin civarındaki Girit muhacirini, devletin tüm çabalarına rağmen, bölgeden göçe yöneltmiştir¹⁵²².

1890 yılında Adana, Aydın ve Konya vilayetlerindeki muhacir iskanlarından sorumlu memur Eşref Efendi idi¹⁵²³. 1892 yılında bu komisyonun birinci reisi olarak Muhacirin İskan Komisyonu Memuru Hacı Ali Ziya Efendi, ikinci reisi olarak da Batumlu Osman Efendi atanmışlardır. Ayrıca komisyonda Arifzade Ömer Efendi, Ganizade Lütfü Efendi, Harputluzade Hoca Halil Efendi, Kocazade Mehmet Ağa'dan müteşekkil dört Müslüman aza görev yapmaktadır¹⁵²⁴. 1901 yılında Adana Muhacirin Komisyonu görevlileri; iskan ve muhacirine memur ve komisyon reisi Mektupçu Bey, azalar; Bağdadizade Abdülkadir Efendi, Osman Hayri Efendi, Memur Hakkı Bey, Gergerlizade Ali Efendi, Hacı Osman Bey, Sürmelizade Mustafa Efendi, Hacı Said Efendi ve katip Haki Efendi idi¹⁵²⁵.

1902 yılında Hamidiye kazasında göçmenler için yapılan ve "huğ" adı verilen kamıştan evlerin maliyeti 300 kuruş gibi bir yekun tutmaktaydı. Maliyeti belirtilen huğ'lardan Hamidiye Kazası'na 50 ev inşa edilmişti. 1906 yılında

¹⁵²¹ Bayraktar, s. 422-423.

¹⁵²² Bayraktar, s. 418-425.

¹⁵²³ DH. MKT, 1778/38, 23 Teşrin-i evvel [1]306, [4 Kasım 1890]

¹⁵²⁴ AVS 1309, s.67.

¹⁵²⁵ AVS 1319, s.102.

Hamidiye’de, göçmenler için, 2.500 kuruş tutarındaki hanelerden 152 adet yapılmıştı. Merkezde ve Misis’te evlerin inşası daha yüksek bir fiyata karşılık gelmekteydi. Bir hanenin yapılması için gerekli tutar 3.000 kuruş idi. Cebel-i Bereket’te ormanların fazlalığı göçmenler için ahşap evler inşasına imkan vermiştir. Ahşap evlerin maliyeti ise 3.750 kuruş gibi bir meblağa denk gelmekteydi. Devlet, inşaat masraflarını kendisi karşılamakta, muhacirler ve yerli halk da yardımını esirgememekteydi. 1906 yılında Hamidiye’de 104.016 kuruş harcanarak 20 hane inşa edilmiştir. Oysa aynı fiyata 50 hane yapma olanağı vardı. 1906 yılında Hamidiye’nin Burhaniye Köyü’nde 27, Misis Kazası’nın Ümranlı Köyü’nde 20, Cebel-i Bereket Sancağı’nın Hasanlı Köyü’nde 20, Payas, Kurtkulağı ve Belen’de 14, İkizdeğirmen’de 50, Tarsus ve Mersin’de çok sayıda hane yapılmıştı. Göçmenlerin yerleştirilmeleri sırasında ev yapımında karşılaşılan en büyük problemlerden biri de plansızlıktı. Bu sorunu gidermek için 1897’de “ Muhacirin Komisyon-ı Alisi’nin Suret-i Teşkiline Dair Nizamname” yayınlanarak, inşa edilecek köylerin cadde ve sokaklarıyla gayet düzenli bir şekilde oluşturulması istenmişti. Teşkil edilen muhacir köylerinde sokak ve caddelerin düzenlenmesi görevi Muhacirin Komisyonuna verilmişti¹⁵²⁶.

Osmanlı Devleti’nin bütün çabalarına rağmen muhacirler için yapılan yardımların yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. 1859-1861 yılları arasında gelen ilk muhacirlere halk da devlet de her türlü yardımı yapmaya çalışmış, daha sonraki dönemlerde bu yardımlar ekonomideki bozulmalar ve çıkan savaşlar nedeniyle sürekli düşüş göstermiştir. Muhacirler için kiralanan han ve dükkanların kirasının ödenmesi, onlara öküzler verilmesi gibi pek çok yardımlar Adana’nın yerli halkı tarafından yapılmıştır. 1859 yılında 15 yaş üzerindeki muhacirlere günlük 2 kuruş, 15 yaşından küçüklere ise 1 kuruş yevmiye verilmekteydi. Oran 1891’de ise büyüklerde ½’ye, küçüklerde ise ¼’e kadar inmişti. Yevmiyeler, göçmenlere ayda iki defa dağıtılmakta, dağıtım işiyle Adana Mal Sandığı ilgilenmekteydi. Ödenen yevmiyelerin yetersizliği göçmenlerde, bir an önce kalıcı iskana geçme arzusunun uyanmasına neden olmaktaydı. Yine 1900 yılında göçmenler için gerekli olan

¹⁵²⁶ Bayraktar, s.420- 421.

100.000 liraya karşılık, onlara gönderilen miktar neredeyse üçte bir oranındaydı. 35.000 lira göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için yeterli değildi¹⁵²⁷.

1903 yılında, göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda daha dikkatli davranılmaya çalışıldığı raporlara yansımaktadır. Bundan sonra Adana vilayetine gönderilecek olan göçmenlerin vilayetin iklimiyle uyum sağlayacak insanlar olması için gerekli hassasiyetin gösterilmesi, hanelerin kerpiç, taş ve tuğladan inşa edilmesi istenmişti. Devlet, göçmenlere hane tahsis etmek için, imkanların zorluğuna rağmen büyük meblağlar sarf etmişti. Ancak iyi niyetli çabaları sekteye uğratan durumlarda ortaya çıkmaktaydı. Görevlilerin yolsuzluklara bulaşması, bazı suistimallere girişmesi muhacirler için zaten zor olan hayat şartlarını daha da çekilmez hale getirmekteydi. Hükümet, 1906 yılında Adana'ya suistimal ve yolsuzlukları incelemek için bir teftiş heyeti göndermişti. Heyet, incelemelerinin sonunda Adana vilayetinin sancaklarında milyonlarca kuruşun görevlilerce, özellikle inşa edilen evlerin masraflarını yüksek göstermek suretiyle, zimmetlerine geçirildiğini tespit etmiştir. Teftiş heyetinin incelemelerinin ardından yolsuzluk ve suistimalleri görülen çok sayıda görevli işten el çektirilerek tutuklanmıştır. Adana sancağında özellikle Adana merkez ve Misis yolsuzluk yapılan yerlerin başında gelmekteydi. Devlet, muhacirlerin bütün masraflarını yüklenirken, uygulayıcılar ise harcamaları muhacirlerden tahsil etme yoluna gitmiş, bu paraları devlet kasasından yapılmış harcama olarak göstermişlerdi. Gerçekte ise bu paraları zimmetlerine geçirmişlerdi. Bütün bunların yanında, iskan faaliyetleri sırasında yöneticilerin ihmalkarlığının veya bazı dönemlerde beceriksizliğinin varlığını kabul etmek gerekmektedir. İskan faaliyetleri sırasında Adana'ya gelen muhacirlerin deniz güzergahı Mersin'de sona ermekte, oradan da Adana'daki yerleşim yerlerine gönderilmekteydiler. Ancak iskan yerlerine giderken yolculuk onlar için tam bir çileye dönüşmekteydi. Oysa hükümet, muhacirlerin yerleşecekleri alanları önceden belirlemiş, Adana valililiğinden de Mersin-Adana arasındaki yolculuk sırasında muhacirler için gerekli tedbirleri almasını istemişti. Valiliğin gerekli tedbirleri alamadığı, hatta tam bir beceriksizlik örneği gösterdiği söylenebilir¹⁵²⁸.

¹⁵²⁷ Bayraktar, s. 422-424.

¹⁵²⁸ Bayraktar, s. 421-424-425.

Zaman zaman Mersin'e gelen göçmenler, 15-20 gün perişan bir vaziyette Adana'daki iskan mahallerine nakillerini beklemek zorunda kalmışlardır. Daha sonra Adana'ya geldiklerinde geçici iskan mahallerinden, asıl iskanlarının gerçekleştirildiği mahallere bir hafta gibi uzun bir sürede yerleştirilmişlerdir. Tren istasyonunda Bir haftalık bekleyiş, soğuk ve yağmurla birleşince zaten zor olan hayat şartlarını şartlarını daha da ağırlaştırmıştır. Eksikliklere ulaşım araçları konusunda yaşanan sıkıntıları da eklemek gerekir. Az sayıda araba ve deve ile yapılan yolculuk sonunda Misis ve Muhacirin nahiyelerine ulaşmaktaydılar. Yaşanan olumsuzluklar burada da devam etmekteydi. Misis'e gelenlerin bir kısmının barınacak yeri olmadığından yağmur altında beklemek zorunda kalmışlardı. Çünkü burada dükkanlar dahi muhacirlerle dolmuştu. Büyük umutlarla gelen Müslümanların yaşadığı bu sıkıntılar, onlarda derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Ortaya çıkan olumsuzluklar göçmenlerin Osmanlı tebaası olma heveslerini kırmış, devletin buna tepkisi Osmanlı vatandaşlığına geçmeyenleri geri gönderme tehdidi olmuştur. Osmanlı Devleti, mümkün olduğu kadar göçmenlerin hızlı bir şekilde iskanına taraftardı. Yöneticiler, 1891 yılında Mersin'e inen muhacirlerin Mart ayından önce Misis ve Muhacirin nahiyelerine kalıcı iskan için gönderilmesini, eğer yerleştirme geciktirilirse telef olacaklarına dair kaygılarını ısrarla yerel makamlara iletmekteydiler¹⁵²⁹.

4.1.2. Adana Nusayrileri

Adana, Mersin, Antakya çevresinde yaşayan Nusayrilerin, Osmanlı idaresinden önceki durumlarına değinmek gerekir. Basra'da doğan, mensupları yoğun olarak Lazkiye, Halep, Adana, Tarsus, Mersin ve Antakya civarında yaşayan bu fırka, adını büyük bir ihtimalle kurucusu "Ebu Şuayb Muhammed bin Nusayr en-Nemiri'den" almıştı. Nusayr, Ali en-Naki'nin ilahlığını, kendisinin de onun peygamberi olduğunu iddia etmiş, tenasühü benimsemiştir. Haramları helal sayma gibi aşırı görüşler öne süren Nusayr, 883 yılında ölmüştür. Haleflerinden Cübülani, "Cübülaniyye" diye bir tarikat kurarak, firkaya tasavvufi bir yön katmıştır. Fırkanın kutsal kitabı "Kitâbü'l-Mecmû'"dur. Bazı erken dönem Şii tarihçileri, taraftarlarının Nemiriyye diye adlandırıldıklarını kaydetmektedirler¹⁵³⁰.

¹⁵²⁹ Bayraktar, s. 424-428.

¹⁵³⁰ İlyas Üzümlü, "Nusayrilik", *TDVİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 270-273.

Irak'ta kurulan bu fırka, daha çok Suriye, Adana ve Mersin bölgesinde tutunabilmiştir. Hamdan el- Hasibi'nin, inancın liderliğini üstlenmesiyle Halep ve Lazkiye kentlerinde yaygınlık kazanmaya başlamışlardı. Doğu Akdeniz, hemen hemen Nusayrilerin yaşadığı tek bölge haline gelmişti. Onun döneminde Nusayrilik inancı yazılı hale gelmeye başlamış, Nusayri din adamları kitaplar yazmışlardır.¹⁵³¹. Hasibi, Nusayriliğin gerçek kurucusu kabul edilmiştir¹⁵³². 903 yılında Suriye'yi Karmatilerin ele geçirmesi üzerine, Nusayrilerin bir kısmı Antakya civarına yerleşmişti. 11. yüzyılda Tabarani döneminde, Halep'ten Adana'ya kadar uzanan kıyı kesiminin doğusunda Nusayrilik yaygın bir inanç haline gelmişti¹⁵³³. Bir süre Haçlı hâkimiyetinde, ardından Selahaddin Eyyubi idaresinde, daha sonrada Memluklu hakimiyetinde kalmışlardır¹⁵³⁴. Memluk egemenliğinde kaldıkları dönemde Sultan Baybars, Nusayrileri Sünnileştirmek için bölgede bir çok cami inşa ettirmiştir¹⁵³⁵. Nusayriler, Mercidabık Savaşı sonrası Osmanlı idaresine girmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde millet sistemi içerisinde zımmi statüsü adı altında devletin tanıdığı farklı inanç toplulukları vardı. Bu arada inancını gizleyen, devletin inançlarını bilmezlikten geldiği guruplar vardı¹⁵³⁶. Bunlardan biri olan Nusayrileri, Babialı sadece sapkın olarak görmüş ancak, bu guruptan cizye almamış ve gayrimüslim olarak telakki etmemişti. Bunlar Sünni inancı benimsediklerinde tashih-i itikat (inancın düzeltilmesi) deyimini kullanılmıştı¹⁵³⁷. Nusayrilerin durumu, bölgedeki Hristiyan misyonerlerin propagandası dolayısıyla devletin dikkatini çekmişti¹⁵³⁸. Nusayriler, birbirleriyle sıkı ilişki içerisinde idi. Bu halk, bir zamanlar Türkmenlerle çevrili bir denizde Arapça konuşan bir etnik guruptu. Mesela, Mersin ve Lazkiye Nusayrileri arasında kız alıp verme, ticaret ve haberleşme olmaktadır.

¹⁵³¹ Keser, s. 67-69.

¹⁵³² Massignon, L., "Nusayriler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB. Yayınları, 1964, C. 9, s. 368.

¹⁵³³ Keser, s. 67-69.

¹⁵³⁴ Üzüm, s. 273.

¹⁵³⁵ Keser, s. 69-70.

¹⁵³⁶ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul, 2007, s. 156.

¹⁵³⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul, 2008, s. 99.

¹⁵³⁸ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul, 2007, s. 159-160.

Nusayrilerin, Sünni topluluklarla aynileşmemeyi belli başlı bir strateji olarak kabul ettikleri görülmüştür¹⁵³⁹.

XIX. yüzyıla kadar Nusayrilik inancıyla ilgili bilinenler azdır. Kendisi bir Nusayri olan ve 1834'te Antakya'da doğan Adanalı Süleyman Efendi, misyonerlerle ilişki kurarak Hristiyan olmuş, Beyrut'a kaçarak Nusayriliğin gizli yönlerini ortaya koyan "Kitab el-Bakara'yı" yazmıştır. Böylece, Nusayrilik inancının üzerindeki sır perdesi kalkmıştır¹⁵⁴⁰.

19. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'ni parçalama siyaseti çerçevesinde ilgilendiği guruplardan biri olan Nusayrileri isyana teşviki, bazı Nusayri guruplarının şekavet hareketlerine girişmesi ve Amerikan misyonerlerinin Nusayriler gibi Müslüman toplulukları Protestanlaştırma çalışmaları karşısında devlet çeşitli önlemler almak zorunda kalmıştır. İsyana kalkışan bazı Nusayri şeyhleri sürgün edilmiş, isyanların bastırılması için asker sevk edilmiş ve misyonerlerin çalışmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Şekavet ve isyan hareketlerinin bastırılmasının ardından devlet, Nusayrilerin devlete sadakatini sağlanması için bazı önlemler almıştır. Bu önlemler: Sürgüne gönderilen Nusayri şeyh ve reislerinden bazılarına geri dönüş için izin verilmesi, Nusayrilerin devlet memuriyetine girebilmeleri, onların yaşadıkları bölgelere okul ve cami yapılması, buralara Nusayri din adamlarının atanması, Nusayri çocuklarının, Müslüman toplumla entegre olması için aynı okullarda okutulması ve Nusayrilerin Hanefi mezhebine geçirilmeye çalışılması gibi hususlardır¹⁵⁴¹.

Osmanlı Devleti'nin Nusayrilere bakış açısını ortaya koyan bilgilere Adana vilayeti ile ilgili bazı belgelerde de rastlanmaktadır. Devlet, Nusayrileri ehl-i İslam olarak görmektedir. Adana'dan İstanbul'a gönderilen 1819 tarihli bir belgede Fellahlar, ehl-i sünnetten oldukları halde bölge yöneticilerinin kendilerinden cizye aldığından şikâyet etmektedirler. Buna mukabil merkezden gelen emirde, lazım gelen vergiler dışında başka bir vergi talep edilmemesi emredilmiştir. Bu belgeden Nusayrilerin ehl-i İslam olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde II.

¹⁵³⁹ Ortaylı, s. 166.

¹⁵⁴⁰ Keser, s. 71.

¹⁵⁴¹ Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrileri (19-20)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54, 2010, s. 50-51.

Abdülhamit Dönemi'nde Nusayrilerin de mecburi askerlik hizmetiyle mükellef tutulmaları, İslam olarak görüldüklerini göstermekyedir¹⁵⁴².

Kasım Ener, Nusayrilerle Gurbetan arasında bir ilişki olduğunu, Gurbet taifesinin Nusayrilerin ilk öncüsü olduğunu, onların aslen Arap değil Tahtacı ve Kızılbaş Türkmeni olduğunu öne sürmüştür. Yılmaz Kurt ise, XVI. yüzyılda Adana'da Türk olmayan Müslüman unsur bulunmadığını yazmaktadır. Pek çok araştırmacı, Nusayriler için Fellah denildiğini ifade etmiştir. Ener: İki tür Fellah olduğunu belirtir. Bunlar yerli Nusayriler ve Mısır asıllı Kıptilerdir. Kıptiler, Mısır asıllı Hristiyanlardır ve Nusayrilerle bir ilgisi yoktur. İki gurupta çiftçilik yaptığından Fellah olarak adlandırılmışlardır¹⁵⁴³. Cemal Paşa'ya göre ise Arap Uşakları, Abdülaziz Dönemi'nde rafizilerin itaat altına alınmaları amacıyla yürütülen faaliyetler kapsamında arazisi verimli ve bol, ancak nüfusu yetersiz olan Adana ovasının canlanması ve üretim oranının artması için Lazkiye taraflarından getirilmişlerdi¹⁵⁴⁴.

16. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Nusayri adı geçmemektedir. 1572 yılına ait tahrir defterlerinde Araplu, Fellahlu gibi isimlerin Nusayrilerle ilişkisi bilinmemektedir. Alan araştırmacıları, halk arasında Nusayriler için Arap Uşağı tabirinin kullanıldığını ifade ederler. Osmanlı belgelerinde ise Arap Uşaklarının Mısırlı Arap ve Arap kavramları kullanılarak iki kesime ayrıldığı görülmektedir¹⁵⁴⁵. Damar Arıkoğlu da "Arap Uşağı" isminin Abbasi ordusuna katılan Türklerden geldiği iddiasını dile getirerek, ordudan belirli bir yaşa geldiğinde tekaüde sevk edilenlere bu ismin verildiğini yazmaktadır. Bunlar, kendilerine "fellah" ifadesi kullanıldığı zaman aşırı tepki vermektedirler. Mısırdaki tarımda çalışan işçiler için kullanılan bu ismin söylenmesini hakaret olarak kabul ederler¹⁵⁴⁶.

¹⁵⁴² Bilgili, s. 51.

¹⁵⁴³ Bilgili, s. 51-52.

¹⁵⁴⁴ Cemal Paşa, s.357.

¹⁵⁴⁵ Bilgili, s. 53.

¹⁵⁴⁶ Arıkoğlu, s.11-13.

Nusayriler, 19. yüzyılın başlarında Mısırlı İbrahim Paşa kuvvetlerine karşı büyük kayıplar vermelerine karşın devlete sadık kalmışlardır¹⁵⁴⁷. Adana Nusayrilerine ait belgeler 1850'den sonra gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bunun nedeni ise bu dönemde meydana gelen çeşitli olaylardır. 1893 yılında Cami-i Kebir 'de Hz. Peygamberin Sakal-ı Şerifini ziyarete gelen Nusayriler, cahil halk tarafından camiden kovulmuşlardır. Bu durum halkın bazı kesiminin, Nusayri inancını İslam dışı veya sapkın olarak gördüğünü göstermektedir. Halkın bir kısmının bu tutumu Nusayrilerde kırgınlığa neden olmuştur. Araya hatırlı kişiler girmiş ve olay yatıştırılmıştır. Bu olay aynı zamanda, halka müdahale eden ulemanın Nusayrileri İslam dışı görmediğini ortaya koymaktadır. Gerekli tedbirlerin alınması için mahalli yöneticiler uyarılmıştır. Yine aynı hatırlı kişilerin araya girmesiyle Adana, Tarsus ve Mersin'deki Nusayri köylerine birer cami ve okul yapılmasına ruhsat verilmiştir¹⁵⁴⁸. Bu tür uygulamalara farklı yerlerde de rastlanmaktadır. II. Abdülhamit'in propagandacıları sayesinde Antakya ve İskenderun'da bazı Nusayrilerin "tashih-i itikat" ettikleri görülmüş ve bunların bulunduğu yerlerde okullar açılması kararı alınmıştır¹⁵⁴⁹. Başka bir yazar, bunu Abdülhamit'in Sünnileştirme çabaları olarak görmüş ve geniş ölçekli bir din değiştirme olmadığını ifade etmiştir¹⁵⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin Nusayrilere bakışı, ne Yezidilere ne de Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Türk-Alevi topluluklara bakışıyla benzeşmektedir. "Bab-ı Ali, Nusayrileri sadece sapkın olarak görmüyor; ama bu zümreden gayr-i müslümler gibi cizye de almıyor ve onları resmen gayr-i müslim bir (millet) topluluk olarak da görmüyor. Şayet bunlar Sünni oldukları veya bu görüşü kabul ettiklerini söylerse, Yezidilerin aksine "tashih-i itikat" (inancın düzeltilmesi) deyimini kullanılıyor" ¹⁵⁵¹.

Protestan misyonerlerin Adana'daki Nusayriler üzerinde çalıştıkları görülmektedir. Suriye'den kandırarak getirdikleri bazı kız çocuklarını Mersin'deki Protestan okuluna yerleştirmişler, burada eğitim verdikten sonra ABD'ye göndererek eğitimini tamamlama olanağı sunmuş ve bu çocukları kendi amaçları

¹⁵⁴⁷ Üzüm, s. 271.

¹⁵⁴⁸ Bilgili, s. 57.

¹⁵⁴⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul, 2008, s. 99.

¹⁵⁵⁰ Keser, s. 70.

¹⁵⁵¹ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul 2007, s.165..

doğrultusunda yetiştirmişlerdi. Daha sonra bu öğrenciler eliyle Adana’da Nusayri inancına sahip Müslümanlar üzerinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardı¹⁵⁵².

1890’lı yıllardan itibaren misyonerlerin, Çukurova’daki Nusayrileri Protestanlaştırmak için yoğun bir çaba içinde oldukları görülmektedir. Misyoner faaliyetlerin merkezlerinden biri de Mersin’deki “Amerikan Protestan Kız Mektebi” olmuştur. David Metheny’nin müdürlüğünü yaptığı bu okulda, Lazkiye ve Suriye Nusayrilerinden 20-25 kadar kız çocuğu getirilmiş, Protestan mezhebine göre yetiştirilmiştir. Misyonerlerin amacı bu kızların bir bölümünü Amerika’ya, bir bölümünü de Çukurova ve Suriye’ye göndererek kendi kavimlerinden birileri vasıtasıyla propaganda yapmaktır. Böylece yeni çocuklar elde ederek Nusayrileri Hristiyanlaştırmaktır. Devlet bu faaliyetleri zararlı görmüş, Protestanlığın Nusayriler arasında yayılmasını önlemek için bazı tedbirler almıştır. Alınan tedbirler, Dr. Metheny’nin kandırarak Amerika’ya kaçırdığı ve okulunda alıkoyduğu Nusayri kızlarını kurtarmak, bu okula Nusayri ve diğer Müslüman ahalinin kızlarının gönderilmesini mahalli idareciler aracılığıyla engellemektir. Bu konuda Amerika sefirliğiyle defalarca yazışmalar yapılmıştır¹⁵⁵³.

Bölgedeki bu Protestan mekteplerinin Amerikalı üç şirket tarafından idare olduğu, bunlardan birinin Anadolu Ermenilerini, birinin Suriye Katoliklerini ve birinin de Nusayrileri Protestan mezhebine geçirmek amacıyla faaliyette buldukları görülmektedir. Adana vilayetinde faaliyet gösteren şirket Newyork Reform Presbiteryen Protestan Şirketi ismiyle belgelerde geçmektedir¹⁵⁵⁴. Bazı Protestan ve Cizvit rahiplerinin Adana bölgesinde arsa satın alarak üzerinde okullar yapma girişimleri, Ermeniler gibi Adana Nusayrilerini de misyonerlik hedefleri kapsamına aldıklarını gösterir¹⁵⁵⁵. Osmanlı Devleti Adana Nusayri taifesinden olup Amerikan mekteplerine giden çocukları kurtarmak için faaliyetlerde bulunmuştu. Okul zamanı müdahale edilemeyen çocuklara yaz tatilinde islami tebligat yapılması

¹⁵⁵² Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.7, s.600.

¹⁵⁵³ Bilgili, s.73- 74.

¹⁵⁵⁴ Bilgili, s. 74.

¹⁵⁵⁵ Şişman, s.600.

ve çocukların Müslüman mekteplerine yollanması konusunda ikna edilmesi Bahri Paşa tarafından Mersin mutasarrıfına yazılmıştı¹⁵⁵⁶.

Misyonerler çalışmalarına devam ederken zaman zaman mahalli idarecilerin Nusayrilere olumsuz davranışları görülmektedir. 1902 yılında Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'da görev yaparken İstanbul'a gönderdiği bir yazıda; Adanalı bir Nusayri'nin haksızlığa uğradığını ve zulüm gördüğünü belirterek Mısır'a göç ettiğini ve burada Osmanlı yönetimi aleyhine çalıştığını ifade etmektedir. Merkezden sürekli Nusayrilerin dışlanmaması yönünde telkinler yapılırken mahalli yöneticilerin bu olumsuz davranışları, devletin Nusayri politikasını anlamadıklarını göstermektedir¹⁵⁵⁷.

Nusayriler için 1893 tarihli bir belgede geçen *Evlad-ı Arap'tan Nusayri kabilesi* ifadesi, onların etnik kökenlerini de ifade etmektedir. 1893 tarihli başka bir belgede Adana vilayetinde 40 bin Nusayri bulunduğu ifade edilmiştir. Verilen oran Adana nüfusunun %11,7'ne karşılık gelmektedir. Bu rakamın abartılı olduğu düşünülmektedir¹⁵⁵⁸. Adana Olayları sırasında Ermenilere karşı Türkler ve Arap Uşakları birlikte hareket etmişlerdir¹⁵⁵⁹. Anlaşılan her iki gurup da kendilerini Ermeni tehdidi altında hissediyor, Ermeniler bir katliama girişirse herhangi bir ayırım gözetilmeyeceğini düşünüyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bölgeyi ele geçiren Fransızların talebi, Nusayri mensuplarının da uygun görmesiyle bunlara Alevi denilmeye başlanmıştır. Günümüzde Nusayri Aleviliği, Arap Aleviliği, Çukurova Aleviliği gibi adlarla anılırlar.¹⁵⁶⁰ Buldukları coğrafi konum itibarıyla etrafları Türkmenlerle çevrili Akdeniz'de Arapça konuşarak hayatlarını sürdürmekteydiler. Lazkiye, Adana, Mersin ve Antakya'da yaşayan Nusayriler, birbirlerinden haberdar olmakta, aralarında evlilikler yapmakta, ticari ilişkiler kurmakta ve aralarındaki bağı kuvvetlendirmekteydiler. Nusayrilerin Lazkiye'den Adana ve çevresine gelip yerleştikleri bilinmektedir. Alfred Andrews, Adana'da 22.356 ve İçel'de 9.430

¹⁵⁵⁶ Y.PRK. UM, 51/38-1, 18 Temmuz [1]316 [31 Temmuz 1900]

¹⁵⁵⁷ Bilgili, s. 75.

¹⁵⁵⁸ Bilgili, s. 76.

¹⁵⁵⁹ Cemal Paşa, s.362.

¹⁵⁶⁰ Üzüm, s. 271.

Nusayri'nin yaşadığını öne sürmüştür. Bu rakamlar, tashihe muhtaç görünmektedir¹⁵⁶¹. 1910'lu yılların sonunda Adana'daki nüfusları et Tavail'e göre 17.000, kırsal alanda ise 20.000'dir¹⁵⁶². Fransızlar, 1920'de, bölgeyi işgal ettiklerinde, Nusayrilerle görüşmeler yaparak Lazkiye'de "Alevi Toprağı" adı altında bir birim kurmuşlardır. 1922'de bu birim Aleviler Devleti olarak değiştirilmiştir¹⁵⁶³. 6.500 kilometre karelik yüz ölçüme sahip olan bu idare, 334.173 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 213.066'sını Nusayriler oluşturmakta olup merkezi Lazkiye'dir¹⁵⁶⁴. 1920 yılına ait bir belgede, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Adana ve Mersin'de bazı Nusayrilerin, Fransız mandası altında kurulan Lazkiye Alevi İdaresi ile birleşmek istekleri görülmektedir¹⁵⁶⁵. Bugün Suriye'de Nusayriler, Suriye politikasının önemli aktörlerindendir. Başta bulunan Esad ailesi Nusayri'dir. Ancak, son birkaç yılda meydana gelen iç savaş, ailenin yönetme gücünü önemli ölçüde zaafa uğratmış ve ülke bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Nusayrilik, İslam dininin hakim olan görüşleriyle daima çatışma içinde olduğundan, taraftarları tarafından tamamen gizli yaşatılmıştır. Nusayrilik bir bilinmeyenler yumağı olarak kalmıştır.

Günümüz Nusayrilerinin Arap milliyetçiliği ile ulusal bir kimlik inşasında olduğu söylenemez. Şu da bir gerçektir ki Sünni inanca sahip Müslümanlara benzememeyi kendileri için çok önemli görmektedirler. Şehirleşme ve iç göç hareketleriyle birlikte kendilerini Anadolu ve Rumeli Alevilerinden ayıran en önemli unsur olan Arapça'yı geri plana atmışken, son dönemde Arapça yeniden canlanmaktadır¹⁵⁶⁶.

4.1.3. Rumlar

Anadolu'daki Rumların dini yaşantısı üzerinde denetim oluşturan iki farklı patrikhane mevcuttu. İstanbul Ekümenik Patrikliği, Batı ve Orta Anadolu ile Karadeniz bölgesini kontrolü altında tutarken; Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi

¹⁵⁶¹ Ortaylı, 166..

¹⁵⁶² Keser, s.105.

¹⁵⁶³ Üzüm, s. 271.

¹⁵⁶⁴ Keser, s. 70.

¹⁵⁶⁵ Bilgili, s. 75.

¹⁵⁶⁶ Ortaylı, 166.

ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Adana vilayetini denetimine almıştı¹⁵⁶⁷. Antakya patrikliğine bağlı Rumların Adana merkezdeki sayısı seyyah Davis'in verdiği bilgilere göre 1875 yılında 250 aile idi¹⁵⁶⁸. Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi XIX. yüzyıl sonlarında Adana'daki Rumların dini yaşantısı üzerinde çok etkiliydi ve bölge Rumları bu patrikhaneye bağlıydı¹⁵⁶⁹.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana Ermenileri gibi Adana Rumları da milli bilinç oluşturma çalışmalarına hız vermiş, bu kapsamda Yunanistan'daki bazı kuruluşlarla irtibat içerisine girmişti. 1891 yılında Yunanistan'ın Atina şehrinde büyük Yunanistan idealleri peşinde koşan “Şarki Küçük Asya Kültür Derneği” kurulmuştu. Adı geçen derneğin hedefi yetenekli Rum gençlerine eğitim olanakları sağlayarak Atina'ya götürmek, orada verilen ideoloji çerçevesinde Anadolu'ya tekrar öğretmen olarak göndermekti. Adana'da yaşayan Rumlar üzerinde, Yunan dilinin yaygınlaştırılması kapsamında “Syllogos” kurulması girişimine Osmanlı Devleti engel olmuş ve kültür derneğinin açılma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin, Anadolu'da Yunanca'nın yaygınlaştırılmasına olumlu bakmadığı görülmektedir¹⁵⁷⁰. 1891 senesinde Adana kazasında 2 adet Rum okulu hizmet vermekteydi¹⁵⁷¹.

Adana metropolitinin atanması konusu Rum cemaati arasında bölünmeye, Antakya ve Şam patrikliği ile İstanbul patrikliği arasında çekişmelere neden olmaktaydı. İstanbul Patrikhanesi, bölgede Ortodoks Rumların yaşamasından istifade ile Antakya patrikliğinin etki alanına nüfuz etmeye çalışmaktaydı. Adana valiliği, Antakya ve Şam patrikliği tarafından Adana metropolitliği görevine getirilen Aleksandros Efendi'nin, halk tarafından kesinlikle kabul görmediğini belirterek bu metropolitin yerine başka bir metropolitin atanması için patrikhaneye yazılmasını

¹⁵⁶⁷Selçuk Somel Akşin, “ Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları”, *Osmanlı Uygarlığı*, yay. haz. Halil İnalçık, Günsel Renda, 2. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004, c.I., s.391.

¹⁵⁶⁸ Gürsoy Şahin, “İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M.Fatih Sansar, Adana Akademisyen Yayınevi, 2016, c.III, s.293.

¹⁵⁶⁹Somel Akşin, s.14.

¹⁵⁷⁰ Somel Akşin, s.392.

¹⁵⁷¹Çam, s.XXVI.

istemişti. Adana Rumları, Arap olması dolayısıyla yeni metropolitlerini istemiyorlardı. Antakya ve Şam patrikliği cevabi yazısında: Görevine dahi başlamamış metropolit hakkında ahalinin yeterince bilgisi olmadığı ve muhalefet etmeyi gerektirecek bir durumun bulunmadığı, kışkırtmaların buralarda yaşayan ahalinin Rum olması dolayısıyla buralara nüfuz etmek isteyen İstanbul patrikliği tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Şam Patriği, daha önce 27 Aralık 1896 ve 7 Ocak 1897 tarihlerinde İstanbul patrikliğinin, Antakya ve Şam patrikanesinin sahasına müdahalesinin engellenmesi için iki yazı gönderdiğini belirtmişti. Yapılan yazışmalardan, istenilen sonucun alınmadığı, İstanbul patrikliğinin müdahalesinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Şam Patriği'nin açıklamalarına göre: Aleksandros, Adana'daki cemaatinin büyük bir bölümü tarafından destek görmekte, şahsi olarak da iyi özelliklere sahip olup devlet nizamı konusunda titiz bir zattı. Atanan metropolitin başka özellikleri de sayılmaktaydı: İyi yolda, sadık, Heybeliada Ruhban Okulu'nda dini ilimler öğrenmiş ve Hristiyanlık üzerine tahsil yapmıştı. Devleti Aliyye'nin kanunları hakkında bilgi sahibi olup, Rum lisanına anadili olan Arapçadan daha vakıf, mesleğinde saygın bir şahıstı. Üstelik metropolit, Adana Ortodoks halkının ruhani işlerinin ıslahı için bölgede beklenmekteydi. Patrikanenin verdiği bilgileri Adliye nazırı, Sadereye yollamıştı¹⁵⁷².

Adana metropolidinin şehre geleceği ve gerekli tedbirlerin alınması Bahri Paşa tarafından Mersin mutasarrıfına emredilmişti. Ancak Rum ahali toplanarak metropoliti kesinlikle kabul etmeyeceklerini bunun için herşeyi göze aldıklarını ifade etmişlerdi. Arap Ortodokslar ise yeni metropoliti, destekliyorlardı. Olası bir Ortodoks Rum ve Ortodoks Arap çatışmasından çekinilmekteydi. Müdahale anında burada Yunan vatandaşlarının da olması hassebiyle nasıl bir yol izlenmesi gerektiği sorulmuştu¹⁵⁷³. Metropolit, 23 Kasım 1905 tarihinde saat 4.30 raddelerinde Mersin iskelesine gelmiş, valilik mesuliyet kabul etmemekle birlikte gerekli tedbirleri almıştı. Jandarma ve polis koruması altında herhangi bir saldırıya meydan verilmeden hanesine gönderilmişti. Aleksandros Efendi'nin burada kalmasının karışıklıklara neden olacağı Adana Valisi Bahri Paşa tarafından Sadarete

¹⁵⁷² BEO, 2417/181241-2-1, 7 Haziran [1]320 [20 Haziran 1904]; BEO, 2417/181241-3-1, 4Ağustos [1]320 [17 Ağustos 1904];

¹⁵⁷³ BEO, 2710/203221-6, 9 Teşrin-i sani [1]321 [22 Kasım 1905]

yazılmıştı¹⁵⁷⁴. Rumlar ise olayı farklı bir şekilde aktarmaktaydılar. Onların ifadesine göre: Aleksandros Efendi'ye durumun nezaketi anlatılmış, karaya çıkması halinde karışıklıkların meydana gelebileceği ifade edilmiş, Metropolit de durumu onaylamıştı. Her nasılsa asker, zabıta ve reji müdürü tarafından gönderilen kolcular Rumları “darp ve cerh” ederek metropoliti karaya çıkarmışlardı. Bu durum Rum milletinin tamhamül edemeyeceği bir vaziyetti. 25 Kasım 1905 tarihinde metropolit halka rağmen kilisede ayin yaptığını ilan etmiş, bunun üzerine ortalık yine karışmış ahali; kilise ve metropolithaneyi tahrip etmişti.¹⁵⁷⁵.

Metropolitin gelişine tepkiler dinmek bilmemiştir Aleksandros Efendi'nin gönderilmesi için Rum cemaatinin ileri gelenleri imza toplamışlardı. Onlara göre: Antakya patriği Milyos Efendi'nin seçimi Adana Rumlarının usul ve kurallarına aykırı idi. Dolayısıyla dini vazifelerin yerine getirilmesi mümkün olmadığından kendilerinin İstanbul patrikliğine bağlanmayı istediklerini ve metropolitin Mersin'e geldiğini üzülerken haber aldıklarını ifade etmişlerdi. Halk beş yıl önce yine benzer sıkıntılar yaşamışken, Aleksandros Efendi'nin atanması halkı tekrar heyecanlandırmıştı. Eğer metropolit gitmez ise Adana merkezde ve Mersin'de istenmeyen olaylar başgösterebilirdi. Papa Abraham ve 9 ortağı verilen dilekçenin sahibiydiler¹⁵⁷⁶. Yaşananlar, Adana Rumlarındaki etnik bilincin dini ve mezhebi aidiyetin üzerinde olduğunu gösteren ilginç bir örnek olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı tebası olan Rumların genelde yaşadıkları, sahip oldukları bazı hakları kaybetme korkusu, özelde Adana Rumlarında da ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 1908 yılında ilan edilen Meşrutiyet'i hoş karşılamamışlardır¹⁵⁷⁷. 1909 yılında Adana Rum Metropolit Vekili Papa Apraham idi¹⁵⁷⁸.

Adana Olayları sonrası bazı Rumlar, asılsız iddialarla yardım alma çabası içerisine girmişlerdi. Bu iddialarda bulunan üç şahıstan Teologos 109 lira, Bodosaki 105 lira ve Nikolaki 68 lira zararları oldukları iddiasıyla birbirlerine şahitlik ederek

¹⁵⁷⁴ BEO, 2710/203221-3, 10 Teşrin-i sani [1]321 [23 Kasım 1905]

¹⁵⁷⁵ BEO, 2710/203221-1, 12 Teşrin-i sani [1]321 [25 Kasım 1905]

¹⁵⁷⁶ BEO, 2710/203221-7, 12 Teşrin-i sani [1]321 [25 Kasım 1905]

¹⁵⁷⁷ Muhammet Fırat, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, s.5.

¹⁵⁷⁸ DH. MKT, 2892/12, 23 Temmuz [1] 325 [5 Ağustos 1909]

zararlarının tazminini istemişlerdi. Ancak yapılan tahkikatta bunların böyle bir kaybının olmadığı, üstelik hizmetçi olduklarından bu kadar büyük meblağa sahip olamayacakları tespit edilerek zarar gören ahalilerin kaydının tutulduğu defterden silinmişlerdi¹⁵⁷⁹.

Balkan Savaşları, Adana'da Türk milliyetçiliğinin yükselmesine neden olmuştur. Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Rumları'nın Yunanistan'a yardım etmesi nedeniyle Adana Türkgücü Cemiyeti üyeleri Hristiyan mallarına karşı boykot başlatmışlar, Rumlara ait işyerlerinin tabelalarını sökerek Seyhan Nehri'ne atmışlardır¹⁵⁸⁰.

Birinci Dünya savaşı sırasında Ermeniler gibi, bazı Rumlarda zorunlu göçe tabi tutulmuştu. Zorunlu göç sırasında tutulan kayıtlardan Rumların bir kısmının madencilik sahasında faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Mesela, Rumların elinde bulunan 500 ton krom, Dahiliye Nezareti tarafından piyasa fiyatına alınmış, Aşiretler ve Muhacirin Ödeneğine eklenmiştir¹⁵⁸¹. 1917 Yılında Çukurova bölgesinde İtilaf Devletlerinin casus olarak Rumlardan yararlandıkları Cemal Paşa tarafından Talat Bey'e izah edilmiş ve bölgede özel güvenlik tedbirlerine başvurmanın hayati önemde olduğu ifade edilmiştir. Talat Bey, Cemal Paşa'nın uyarıları üzerine Adana valiliği ve Mersin mutasarrıflığına yazı göndermiş; sakat, yaşlı, kadın ve çocuklar dışında hareketlerinden şüphelenilen Rumların, vilayete girişlerinin engellenmesi talimatı vermiştir¹⁵⁸².

4.1.4. Diğer Topluluklar ve Adana'da Bulunan Yabancılar

1909'da Adana vilayeti dahilindeki, Adana, Mersin, Tarsus'ta 1.500 haneden müteşekkil Keldani nüfusun varlığı bilinmektedir. Adana Olayları sırasında Keldaniler, olayın içerisinde olmamalarına rağmen etkilenmiş, Keldani patriği, hükümetten gerekli girişimlerde bulunmasını, kendi dini gurubuna yardım edilmesini istemiştir. İstanbul'dan yazılan bir emirde Adana valisine Keldanilerin korunması

¹⁵⁷⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.71, 8 Temmuz 1325 [21 Temmuz 1909]

¹⁵⁸⁰ Tekin İdem, *Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2004, s. 42.

¹⁵⁸¹ Özdemir, s.122.

¹⁵⁸² Artuç, s.274.

için gerekli özenin gösterilmesi talimatı verilmiştir¹⁵⁸³. 1909 yılında Adana Keldani Patrik vekili İstefan, Adana Süryani Kadîm Patrik Vekili Kas Mansur idi¹⁵⁸⁴.

Levantenlerin ticari yönden önemli diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Adana'da da hayatlarını idame ettirdikleri görülmektedir¹⁵⁸⁵. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Levantenler, verimi fazla olan toprakların bulunduğu şehirleri tercih etmekteydi. Diğer taraftan onlar için başka bir nokta şehrin milletler arası ticarete oynadığı roldür. Levantenlerin yukarıda belirtilen nedenlerle Adana'yı tercih ettikleri söylenebilir¹⁵⁸⁶. 1914 senesinde gerçekleştirilen sayımda Adana'da 460 İtilaf devleti vatandaşı tespit edilmiştir¹⁵⁸⁷. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir yıl sonra -savaşın hengâmesinde dahi- yabancı ülke vatandaşı olan 1.165 kişi vilayette yaşamını devam ettirmektedir¹⁵⁸⁸.

Adana'ya çeşitli nedenlerle gelen araştırmacılar da mevcuttu. İngiltere'nin Berlin sefirinin yeğeninin, eski eserler araştırması yapmak üzere şehre geleceği, Adana'daki memurların gelen şahsa iyi davranmalarının ve gerekli yardımları yapmalarının istenmesi Dahiliye Nezaretine emredilmişti¹⁵⁸⁹.

Adana Ermeni olaylarından sonra şehirde bulunan yabancıların 10 gün zarfında nüfus idaresine kayıtlarını yaptırmaları, aksi takdirde şüpheli olarak görülecekleri ve sınırdışı edilecekleri kararı alınmıştı¹⁵⁹⁰. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da birçok yabancı memur da ikamet etmekteydi¹⁵⁹¹.

¹⁵⁸³ Ulutaş, s.277.

¹⁵⁸⁴ DH. MKT, 2892/12, 23 Temmuz [1] 325 [5 Ağustos 1909]

¹⁵⁸⁵ Mustafa Özdemir, *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007, s.22.

¹⁵⁸⁶ Özdemir, s.53-54.

¹⁵⁸⁷ Özdemir, s.204.

¹⁵⁸⁸ Özdemir, s.53-54.

¹⁵⁸⁹ BEO, 2479/185879-1, 23 Kanunu-ı sani [1]320 [5 Şubat 1905]

¹⁵⁹⁰ *İtidal*, S.57, 17 Haziran 1325 [30 Haziran 1909]

¹⁵⁹¹ İranlı İngiliz, Adana İran Kar Perdazi İsa Bey, Tercüman Nazım Bey, Tercüman Necib Musabeti; Adana, İngiltere ve Sis Konsolosu Mösyö Kristman, İngiltere ve Sis Konsolosu tercümanı Cebrarad Efendi 1892 yıllarında Adana'da görevli yabancı memurlardır. *AVS 1309*, s.69.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. ADANA ERMENİLERİ

5.1. Birinci Meşrutiyet'e Kadar Adana Ermenileri

Adana ve çevresi IX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans saldırılarının hedefi olmuştu. 965 tarihinde Bizans, hakimiyet sahasını genişletme siyasetinin semeresi olarak Çukurova'yı ele geçirmiştir. Bizanslılar bölgeye, Ermeni yöneticiler tayin ederek "ilk Ermeni kolonisinin" kurulmasını sağlamışlardır. Ermeniler, 1147'de inanç merkezlerini Rumkale denilen yere nakletmişlerdir. Moğol tahribatına uğrayan Ecmiyazin'de bulunan katogigos, ailesini de yanına alarak Sis'e gelmiş ve burada bir manastır inşa ettirerek Sis'i ruhani hükümet merkezine dönüştürmüştür¹⁵⁹². Ermeniler, bölgeye geldiklerinde Bizans ile savaşlar yaparak birçok kalelere hakim olmuşlardır. Daha sonra Çukurova'yı istilaya yönelmişler ve Bizans'ın elindeki Tarsus, Adana ve Misis'i ele geçirmeyi başarmışlardır. Bu çekişmeler yüz yıl kadar devam etmiş; II. Leon'un Ermeni Prensi olması, Çukurova'nın tamamının yeni sahiplerinin egemenliğine girmesine neden olmuştur. Leon, bölgenin ismini "Küçük Ermenistan" olarak nitelendirmiştir¹⁵⁹³.

XII. yüzyılda Kilikya bölgesinde Rupenler ve Hetumlar adlı iki büyük Ermeni sülalesi hakimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Mücadelenin galibi olan Rupenlerin lideri, 1198'de Tarsus'ta II. Leon unvanıyla tahta çıkmıştır. 1226 tarihinde Leon, kızını I. Hetum'la evlendirip iki hanedanı birleştirmişti. Krallığın en parlak devri II. Leon Dönemi olarak bilinmektedir. Ermeniler, onun döneminde İskenderun Körfezinin doğu kısmından Antalya körfezine uzanan bir hakimiyet alanı tesis etmeyi başarmıştır¹⁵⁹⁴. Ermeni prensleri, aynı şekilde Antakya prensleriyle evlilik yoluyla ittifaklar oluşturmuşlar; Moğol hâkimiyetini tanıyarak onlarla birlikte faaliyetlere girişmişlerdir. Ancak 1260'ta Ayn-ı Calut'ta Moğolların yenilgisi bu küçük prensliğin yaşama şansını zora sokmuştur¹⁵⁹⁵. Kilikya Ermeni Krallığı, birçok araştırmacı tarafından, Müslüman veya Hristiyan guruplardan birinin vassalı

¹⁵⁹²Yurtsever, s.227.

¹⁵⁹³Langois, s.44.

¹⁵⁹⁴Ersan, s.269.

¹⁵⁹⁵Holt, s.159; Gürün, s.26.

konumunda olduğundan dolayı, bağımsız bir krallıktan daha çok prenslik olarak nitelendirilmektedir¹⁵⁹⁶.

Moğolların zayıflaması ile Memlûklular, Adana ve çevresini başlıca hedef olarak görmüşlerdir. 1266 yılında Adana ve çevresine hakim olan Memlûklular, 1274-1275 tarihinde Baybars önderliğinde yeni bir sefer daha düzenlemiş 10.000 kadar kişiyi esir alarak Mısır'a götürmüştür¹⁵⁹⁷. Memlûkluların Çukurova'yı hakimiyeti altına almalarını müteakip Halep civarındaki Üç-ok'lu Türkmenlerini Amik Ovası'na ve Çukurova'ya yerleştirdikleri, burada bir Türkmen beyliğinin oluşumuna zemin hazırlayıp, hakimiyet tesis etmeyi hedefledikleri görülmektedir¹⁵⁹⁸.

Ermeniler, Fransızları Haçlı Seferleri sırasında tanıyarak Bizans baskısından bıkmış olduklarından onlara her türlü yardımda bulunmuşlardır. Franklar, Adana, Tarsus ve Misis'e hakim olup bir yandan bölge Ermenileri ile mücadeleler yaşarken, bir yandan da onlarla yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmışlardır. 1342 yılına kadar Ruben ve Hetum sülalelerinin yönettiği Ermeni Krallığı, Kral IV. Leon'un erkek varisi olmadığı için Çukurova Ermenileri ile akrabalık bağı bulunan¹⁵⁹⁹ Kıbrıs kralının yeğenine bırakılmıştır. Böylece Kilikya'da taç artık bir Fransız ailesinin elinde, Kilikya'nın yönetimi de Latin idaresinde varlığını devam ettirecektir¹⁶⁰⁰.

Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Dönemi'nde (XIII. yüzyıl başları) Ermeniler, Frank devletleri, Selçuklular ve Bizans'taki karışıklıklardan yararlanarak küçük ama güçlü bir krallık meydana getirmiş, Bizans'ın mirasçısı gibi hareket etmeye başlamışlardı¹⁶⁰¹. Bundan sonra Anadolu Selçuklu hükümdarı Keykavus için, Rükneddin ve Keyhüsrev'in başlattığı "Kilikya hudutlarını sağlama alma politikası"nı devam ettirmek oldukça önem kazanmıştı¹⁶⁰².

¹⁵⁹⁶Yurtsever, s.229-230.

¹⁵⁹⁷Gürün, s.26-27.

¹⁵⁹⁸ Yurtsever, s.230-3-231.

¹⁵⁹⁹ Yusuf Ziya Bildirici, "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Katliamları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XIII, s.503.

¹⁶⁰⁰ Kamuran Gürün, s.26-27.

¹⁶⁰¹Cahen, s.65.

¹⁶⁰²Cahen, s.71.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden son çeyreğine kadar geçen dönemde Ermeniler genellikle kalelerde yaşamış, kalenin çevresindeki tarım arazilerinde çiftçilik yaparak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bizans tarafından Ermenilerin kent merkezine ve kalelere yerleştirilmeleri bölgenin savunmasını kolaylaştırmaya yöneliktir. Dolayısıyla Türkler bölgeye geldiği zaman kır alanlarının yerleşime açık olmadığı, Türklerin bu nedenle bu alanlara yerleşerek kısa sürede sancak nüfusuna hakim oldukları görülmektedir¹⁶⁰³. Daha sonraki dönemlerde bölgeye Ermenilerin yerleşmeye devam ettikleri görülmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İran Ermenileri de Adana ve çevresine gelmeye başlamıştır¹⁶⁰⁴.

5.2. Adana’da Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerginliğin Temelleri

19. yüzyılın ortalarına kadar Ermeniler, kasaba ve şehir merkezlerinde yaşamakta, ticaret ve üretimle uğraşmaktaydılar. 1860’lı yıllardaki reformlar sayesinde Ermenilere de toprak dağıtımının önü açılmış, dolayısıyla birçok Ermeni tarıma yönelmiştir. Bu yönelmeye rağmen sayıları çok fazla değildir. Ermeniler, Adana’daki toplam nüfusun %10’unu geçmezken; toprak sahibi olanları, Adana vilayetindeki toprak sahibi olan toplam nüfusun %5’ni geçmemekteydi¹⁶⁰⁵. 1865 yılında Fırka-i İslahiye’nin bölgede gerçekleştirdiği reformları başarısızlığa uğratma faaliyetlerinin İstanbul Ermeni Patriği’nin çabalarıyla uygulamaya konulmak istendiği şeklinde görüşler de mevcuttur. Patriğin izlediği yol, arazi satın alınması, okullar, fabrikalar, kültür merkezleri açarak Ermenileri bilinçlendirme gayretleri olarak sıralanabilir¹⁶⁰⁶. Ermeni ileri gelenlerinin çabalarının milli bilinç oluşturma, bölge üzerinde ekonomik üstünlüğü koruma ve daha fazla alana yayma çabaları olarak görmek yanıltıcı olmaz.

Adana’da Türk-Ermeni ilişkilerindeki bozulmalarda temel etkenlerden biri, Ermenilerin araziler satın alarak şehrin hayatında daha etkin olmaya başlamalarıdır. Fırka-i İslahiye 1865 reformunu gerçekleştirdikten sonra, 1870’ten 1880 yılına kadar Çukurova’ya “Tapu Komisyonları” gelerek incelemeler yapmış ve toprak tasarrufunu şekillendirmişti. Yeni şekillendirmede Ermeniler, genellikle şehirlerde ve kale

¹⁶⁰³Aktaş, s.26.

¹⁶⁰⁴Bildirici, s.504.

¹⁶⁰⁵Sahara, s.92.

¹⁶⁰⁶Yurtsever, s.254.

civarında mülk sahibi olmuşlardı. Kırsal alanlarda boş meralar devlet malı olarak kabul görmüştü. Tapu düzenlemelerinin yapıldığı dönemde nüfusun yaşam alanlarına bakıldığında, Ermenilerin genellikle şehirlerde yaşadıkları, ticaretle uğraştıkları; Müslümanların ise kırsalda ziraat ve hayvancılıkla meşgul oldukları görülmektedir. Ancak Fırka-i İslahiye'nin iskanını takip eden süreçte Ermeniler, ticari hayatta ulaştıkları refah seviyesini daha da yükseltmek için zirai alanlara yönelmişler ve toprak satın almaya başlamışlardı. Yine farklı bölgelerdeki Ermenilerin, Çukurova'ya gelerek yerleşmeye başlamaları nüfusun çoğunluğunu ele geçirme çabaları olarak algılanmıştır. Dolayısıyla bu toprak alımı ve göç dalgası ilerde doğacak huzursuzlukların alt yapısının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır¹⁶⁰⁷.

1870'ten sonra Ermeniler, daha fazla toprak elde etmeye başlamışlardır. Açık artırmaya çıkarılan toprakları alabilme gücü Türklere göre daha fazlaydı. Müslüman köylüler, kendi vergilerini ödeyememekte, ellerindeki topraklar ise ödeyemediği vergiler dolayısıyla devlet kurumlarınca müsadere edilerek açık artırımla satılmaktaydı. Bu toprakları alanlar ise genellikle bölgede yaşayan zengin Hristiyanlardı. Birinci Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde zaten birçok Ermeni servet sahibi olmuş, Adana ve çevresinde çok fazla sayıda arazinin yeni sahipleri haline gelmişlerdi. Ermeniler, sahip oldukları topraklarda, özellikle Adana'nın güneyindeki verimli topraklarda, büyük çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Bu topluluğun toprak alımları 1880-1890'lı yıllar boyunca da devam etmiştir¹⁶⁰⁸. Arazi alımlarına devam ederken aynı zamanda modern usullerle tarım faaliyetleri yürütmeye başlayan Ermeniler, Meşrutiyet Dönemi'nde zirai alanda önemli ilerlemeler kaydetmişti¹⁶⁰⁹.

5.3. Adana'da Türk-Ermeni ilişkilerinin Gerilmesinde Farklı Aktörlerin Rolü

5.3.1. Büyük Devletlerin Rolü

1878 yılındaki Ayestefanos Antlaşması'ndan sonra da Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kilikya'yı içine alan bölgede bir Ermenistan kurulması için İngiltere'ye başvurmuşlardır. Ayestefanos Antlaşması'nın imzalandığı Mart ayı içerisinde

¹⁶⁰⁷Yurtsever, s.260-261.

¹⁶⁰⁸ Sahara, s.92-93.

¹⁶⁰⁹ Karabet, s.2.

İngiltere sefiri Layart'la Ermeni Patriği Narses arasında bir görüşme geçmiştir. Layart, bu görüşmede neler geçtiğini anlattığı raporunda: Ermeni Patriğinin, Osmanlı Devleti'nden şikayetçi olmadığını, hatta askere gitmeye karar verdiklerini söylediğini yazmıştı. Patriğin, kendisine Osmanlı mağlup olunca şartların değiştiğini, Ermenistan denilen bölgede bir Hristiyan devlet kurulması gerektiğini ifade ettiğini anlatmıştır. Sefir, Ermenistan ile hangi bölgenin anlatılmak istendiğini sorunca Narses; Van, Sivas, Diyarbakır ve Kilikya'yı içine alan toprakları söylemiş; Sefir, kastedilen topraklarda Ermeni nüfusun hiçbir şekilde çoğunluğa sahip olmadığını anlatmıştır. Bunun üzerine Narses, durumun farkında olduklarını, 1877-1878'de yapılan Osmanlı-Rus savaşından sonra değişen dengeleri gözeterek Ermenilerin de kendi çıkarlarını hesaba katmaları gerektiğini, eğer gerekli desteği İngiltere vermezse Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir ayaklanma çıkarıp Rus hakimiyetine gireceğini belirtmişti¹⁶¹⁰.

1878 yılındaki Berlin Antlaşması'nın uluslararası arenaya taşıdığı Ermeni meselesi, Düvel-i Muazzama denilen devletlere (Rusya, Fransa ve İngiltere), Osmanlı coğrafyası üzerinde siyasi amaçlarını yürütme olanağı sunmuştur. Antlaşma, Ermenilere sağladığı ayrıcalıklar nedeniyle, onlar için önemli bir kazanç gibi görünürken; gerçekte Düve-i Muzzama'nın Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasına imkan tanımış, Osmanlı Devleti'nden en büyük payı alma konusunda rekabeti kızıştırmıştır. Bundan sonra büyük devletlerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde Ermeni kozunu kullandıkları ve Ermeni meselesi üzerinden çıkarlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmüştür¹⁶¹¹.

1878'den sonra Rusya kendi hakimiyet sahası içerisindeki bölgelerde yoğunlaşmasını istemediği Ermenilerin enerjilerini, Osmanlı coğrafyasına sevk etme çabası içerisinde girmişti. Berlin Kongresi devam ederken Ermeni kökenli Rus generali Losis Melikof, Episkopos Hozen Narbey'e bir mektup göndererek

¹⁶¹⁰ Ki Young Lee, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.76.

¹⁶¹¹ Selahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Anadolu'da Vuku Bulan Türk –Ermeni Olayları (Temmuz1908-Aralık 1909)", *Belleten*, c. LI, S: 201 (Aralık 1987), Ankara, TTK Yayınları, 1988, s.1241.

Kafkasya’da bir devlet kurma hayallerinden vazgeçmelerini, daha aşağıdaki bölgelerde faaliyetlerini yoğunlaştırmalarını tavsiye etmiştir¹⁶¹².

Zaman Zaman Avrupa devletleri, isyan teşebbüsünde bulunacak Ermenileri Adana sahillerine bırakmak için sahile yakın yerlerde dolaşmaktaydı. 1895 yazında İskenderun ile Mersin arasında dolaşmakta olan İngiliz Deniz kuvvetlerine ait iki gemide, bin kadar silahlı Ermeni bulunmaktaydı. Bu Ermeni komitacıların Payas kazasına bağlı Çokmerzimen ve Üzerli karyelerindeki Ermeniler vasıtasıyla Zeytun’a geçirilmesi teşebbüsü, adı geçen iki köyde ortaya çıkan kolera dolayısıyla başarısız olmuştu. İngiliz gemilerinin bu başarısız teşebbüse rağmen, komitacıları sahile çıkarmak için fırsat kolladığı görülmüştü. Osmanlı Devleti ise isyancıların karaya çıkmasını ve herhangi bir ayaklanma çıkarmasını engellemeleri için Adana ve Maraş’taki yetkililere gerekli tedbirleri alma emri vermişti¹⁶¹³.

Bu dönemde Avrupa devletlerinin Adana Ermenilerine olan ilgisi ise gün geçtikçe artmaktaydı. 15 Aralık 1879 tarihinde Adana vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta: İngiltere tarafından Adana’ya konsolos vekili olarak atanan Yüzbaşı Cooper’ın mazlumların koruyucusu rolüne bürünerek, mahkemelerde dava kaybedenlerin dilekçelerini alarak yardım vaadinde bulunduğu Osmanlı hükümetini eleştirip İngiltere’yi övücü sözler sarf ederek buradaki Ermenilerin kalplerini kazanmaya çalıştığı belirtilmişti. Bunun da halk arasında özerk bir Ermenistan kurulacağı söylentilerine yol açtığı ifade edilerek, bu durumda nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair merkezden görüş istenmiştir¹⁶¹⁴.

Meşrutiyet Dönemi’nde (1876-1918) Büyük Devletler, Hristiyan unsurları bahane ederek Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahaleden geri durmamışlardır. Bu müdahale alanlarından biri de Adana ve çevresidir. 1896 yılında Rusya, Adana’daki Hristiyanlara fena muamele edildiği ve baskı altında tutuldukları iddiasını ortaya atmış, Osmanlı makamları iddiayı incelemiş, böyle bir durumun söz konusu

¹⁶¹² Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, 1987, s.31.

¹⁶¹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008, c.I, s.128-129.

¹⁶¹⁴ *Arşiv Belgelerine Göre Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları , 2004, c. I, s.28-29.

olmadığı açıklanmıştır¹⁶¹⁵. Fransızlar da Ermenilerle ilgili her olaya müdahil olma konusunda oldukça istekli davranmışlardır. Eylül 1896'da Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen bir yazıda: Adana Ceza Mahkemesinin yedi Ermeni'nin idamını kararlaştırdığı, bunu üzerine Fransız elçisinin Temyiz Mahkemesinden onay çıkana kadar hükmün ertelenmesini talep ettiği dile getirilmişti. Hariciye nazırı cevabi yazısında: Hükmün uygulanmasının Temyiz Mahkemesinden onay çıktıktan sonra gerçekleştirilmesinin olağan bir işleyiş şekli olduğunu söylediği belirtilmiştir. Bununla ilgili Adliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 19 Kasım 1896 tarihli başka bir belgede: yedi Ermeni'nin idamının söz konusu olmadığı, dahilde asayiş ihlal etmek, daha bir çok farklı eylemde bulunmak, Hınçakyan komitesi üyesi olmak, cinayet işlemek gibi suçlardan Gökdereliyan Karabet ve Stephan Hayko'nun idamına; onlara suç ortaklığı yapan Ohannes ve Hamo'nun ömür boyu kürek cezasına çarptırılmalarına karar verildiği ifade edilmişti. Yine 25 Ekim 1896 tarihinde dosyanın Temyiz Mahkemesine sevk edildiği dile getirilmişti¹⁶¹⁶.

Mart 1897 tarihli bir başka bir belgede, İngilizlerin bölge Ermenilere yardımlar yaparak, onların gönüllerini kazanma gayretlerinden bahsedilmektedir. İngiltere'nin Mersin konsolosunun yardım dağıtma bahanesiyle Cebel-i Bereket sancağında Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Çokmerzimen, Minvacaklı (Ocaklı), Çayırılı gibi karyelere gideceği, bu tür faaliyetlerinin farklı niyetler taşıdığı, bu nedenle görevden alınması Adana vilayetinden, Sadarete yazılmıştı. Bölgede sükunet hâkimken Mersin iskelesine konsolosu götürmek için gelen İngiliz zırhlısının, yabancı memurlar yardım dağıtacak bahanesiyle bu yerlerde dolaşması, sanki takviye kuvvet gelmiş algısını oluşturabilirdi. Böyle bir görüntü kışkırtmalar sonucu Müslüman aşiretler, muhacirler ve Ermeniler arasında kanlı bir çatışmayı körükleyebilirdi. Valilik, bütün bu endişelerini merkeze iletmişti¹⁶¹⁷. Taşradaki devlet yöneticileri daha 1897'de adeta 1909'da Adana'da olacak olayları sezinlemiş gibiydi. 1902 yılında İngiltere'nin Mersin konsolosu Mösyö Masya, Adana, Maraş ve Malatya'ya bir gezi düzenleyerek bölgeyi tanıma faaliyetlerine girişmişti. Seyahati esnasında yollar, geçitler, nüfus, mezhep, yaylak, kışlak ve geçim kaynakları vs.

¹⁶¹⁵Ulutaş, s.314.

¹⁶¹⁶ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, s.42-43.

¹⁶¹⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Ermeni İngiliz İlişkileri*, c.IV, s.48-49.

alanlarda harita ve istatistikler ortaya koyarak; çiftçilikle uğraşan halkın tefecilerle olan münasebetlerini incelemişti. Bu tür faaliyetlerden şüphelenen Osmanlı Devleti'nin taşradaki idarecileri ise, bundan sonra aynı yönde yapılması planlanan gezileri engellemiştir¹⁶¹⁸.

Ermenilerin Avrupa devletlerinin ilgisini bölgeye çekme çabaları da mevcuttu. Ermeniler, hedeflerini gerçekleştirmek ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni milliyetçi hareketlerini izlemesini önlemek üzere Avrupa devletlerini bölgeye müdahaleye yönlendirecek iddialar öne sürmüşlerdi. Yapılan propagandaların etkili olduğunu söylemek gerekmektedir. İki Fransız zırlısı, Ermenilerin “katliama uğrama” tehdidi karşısında Mersin ve İskenderun limanlarında görünmeye başlamıştır. Devlet, iddiaları Batılı devletlere anlatarak onları ikna etmeyi başarmış ancak, Avrupa devletlerinin baskısından çekinerek devlet aleyhinde iddiada bulunanları cezalandıramamıştı¹⁶¹⁹.

Daha önce değinilen olaylara rağmen bazen Düvel-i Muazzamanın Ermenilere karşı ilgisiz kaldığı da görülmüştür. Ermenilerin XX. yüzyıl başlarında Fransızları bölgeye müdahaleye teşvik eden yaklaşımlarının, 1897-1912 yılları arasında Fransızlar nazarında pek ilgi gördüğü söylenemez. 20 Ocak 1902'de Fransız Dışişleri bakanı mecliste kendisine yöneltilen bazı sorulara, bu konunun Fransızlarla Osmanlılar arasında çözülecek bir mesele olmanın ötesinde olduğunu, dolayısıyla Fransa'nın görevinin Osmanlı devleti içerisinde herhangi bir azınlığa imtiyazlar verilmesinden çok, bu ülkede yaşayan her guruba adil şekilde davranan bir yönetim teşekkülü için gayret etmekten ibaret olduğu cevabını vermiştir¹⁶²⁰.

1909 yılında meydana gelen Adana Olayları sırasında daha önceki isyanlardaki kadar olmasa da Avrupa devletlerinin ilgisi olduğu söylenebilir. Çünkü Avrupalı devletler, olaylar sırasında bölgeye savaş gemileri göndererek Osmanlı Devleti'ni tehdit eder duruma gelmişlerdi. İngiltere'nin Akdeniz Filosu komutanı ve Mersin konsolosu, olaylarda zarar görenlerin durumlarını öğrenmek üzere Adana valiliğine gelmişlerdi. Vali, onlara 13 günden beri asayişin sürdüğünü, vilayette

¹⁶¹⁸ *Arşiv Belgerine Göre Ermeni İngiliz İlişkileri*, c.IV, s.86-87.

¹⁶¹⁹ Toros, s.48.

¹⁶²⁰ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayımları, 2001, s.73.

durumun her geçen gün daha iyi bir hal aldığını, yaralılara gerekli tıbbi müdahalede bulunulduğunu, muhtaç olanların ihtiyaçlarının temini için gayret sarf edildiğini anlatmış, olayların şahidi olan İngilizler valiye teşekkür ederek ayrılmışlardı. İngiltere'nin Akdeniz filo komutanı, olayların yatıştığına yerinde şahit olduktan sonra valiye verdiği bilgide, yarın Mersin'den yola çıkarak Marmaris'teki filoya katılacaklarını beyan etmişti¹⁶²¹.

5.3.2. Misyonerlerin Rolü

Düvel-i Muazzama'nın güç mücadelesi, Osmanlı Devleti'nde Ermeni terör faaliyetlerini arttıracak birçok isyana neden olmuştur. Alman Genaral Moltke'nin "Ben onları Hristiyan Türkler zannettim." diye tanımladığı Ermenilerin kendi devletlerine karşı silahlı mücadeleye girişmelerindeki etmenler arasında XIX. asır başlarından itibaren ABD'li ve Avrupalı misyoner kuruluşlarının açtığı okul vb. kuruluşların hiç de küçümsenmeyecek payı bulunmaktadır¹⁶²².

Misyonerlik faaliyetleri, 1890'lı yıllar boyunca hız kazanmıştı. 1896 yılında ABD'li misyoner sayısı 176, bunlarla yardımcı olan Osmanlı tebaası sayısı 869 idi. Misyonerler ve yardımcılarının hedef kitlesinin bir kısmını Maraş, Adana, Haçin, Tarsus, ve Elbistan Hristiyanları ve yasak olmasına rağmen Müslüman bir topluluk olan Adana Nusayrileri oluşturmaktaydı. Misyonerler, çalışmalarını adı geçen guruplar üzerinde yoğunlaştırmışlardı¹⁶²³. Yine Protestan reisleriyle misyonerler; Halep, Adana ve Mamurat-ül Aziz'de kendi aralarında bir meclis toplayarak kiliselerin durumunu görüşmekte idiler. 1895 yılında ortaya çıkan olaylar dolayısıyla üç yıldır toplanamadıklarını iddia ederek olayların yatışması dolayısıyla kiliselerin durumunu görüşmek üzere toplantı izni istemişlerdi. Osmanlı Devleti yerel makamlara gönderdiği emirde, izin verilmesi talebinin geçirilmesini belirtmişti¹⁶²⁴.

Misyonerlerle Ermeniler, 1890'lı yıllar boyunca birbirleriyle sıkı ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Yine Adana, İskenderun, Antep ve Maraş Ermenileri ile misyonerler yoğun bir görüşme trafiği içerisinde olmuşlardır. 1894 yılında Maraş'ta Amerikan Koleji öğretmeni olan Kirkor Behisniliyan ve dört arkadaşının Tarsus'a

¹⁶²¹ DH. MKT, 2808/48, 27 Nisan [1] 325 [10 Mayıs 1909]

¹⁶²² Bildirici, s.504.

¹⁶²³ Yurtsever, s.237.

¹⁶²⁴ MV., 94, 18 Şubat [1]312 [2 Mart 1897]

Saint Paul Koleji'ne giderken güvenlik güçlerinin üzerlerinde yaptığı aramalarda Ermeni ihtilal cemiyetleri ile bağlantılı olduklarına dair ele geçen belgeler örnek gösterilebilir. Suç teşkil eden belgeler dolayısıyla 1894'te Adana valiliğince tutuklanmışlardı. Bunların Maraş mutasarrıflığına gönderilmesi valiliğe bildirilmişti¹⁶²⁵.

1895 yılında Müslüman-Ermeni çatışmasını körükleyecek şayialar da ortaya atılmıştı. Adana sancağı sınırlarındaki Namrun Köyü'nde Amerikalı misyonerlerin açtığı okulun çalışanlarına ve öğrencilerine saldırılacağı iddiası, olayların çıkmasına neden olmuştu. Amerika, olaya müdahil olarak Adana vilayeti sahillerine zırhlı göndermişti. İlgili ülke konsolosuyla yapışan mütalaalar sonucu şayiaların gerçeklerle bağdaşmadığı, meselenin iki şahıs arasında meydana gelen tartışmadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Toplumlar arasında gerilimi arttıracak şayialar bununla sınırlı kalmamıştır. Başka bir olayda hükümet, Ermenilere ait köylere Müslümanların saldırdıkları, katliam ve yağma yaptıkları haberlerinin yalan olduğunu açıklamak zorunda kalmıştı. Çünkü çevre vilayetlerde başgösteren Ermeni-Müslüman çatışmasının vilayete sıçramasından korkulmaktaydı¹⁶²⁶. Osmanlı hükümetindeki korkuyu haklı hale getiren iddialar; Ermeniler, misyonerler veya Müslümanlar tarafından çatışmaları körüklemek üzere yayılmıştır.

1895 Zeytun İsyanı dış basında yer alırken, Adana'da Ermenilere yönelik katliamlara girişildiği iddiaları misyonerlerce dile getirilmekteydi. Mersin'de iki seneden beri oturmakta olan Valter Zihe tarafından Almanya'nın Post gazetesine bir makale gönderilmiş; makalede 1895 Zeytun İsyanı ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Doktor Johannes Lapsius'un "Ermenistan Hakikatleri" ismiyle neşrettiği eserin gerçeklerle örtüşmediğini belirten Zihe; kendisinin bölgeyi gezen bir insan olduğunu, vaktinin çoğunu iç bölgelerde ve Zeytun taraflarında geçirdiğini ifade etmiştir. Lapsius, yine "Adana Vilayeti Kanlı Mukatelesi" adıyla 1895 yılında Adana'da meydana gelen olayları yazmıştı. Makalede: Adana, Mersin ve Tarsus Ermenilerinin bölgede bulunan Fransız ve Amerikan gemileri sayesinde katliamdan kurtulduklarını belirtmiş; katliam için Adana valisinin üç defa teşebbüste bulunduğu bahsederek olası ecnebi müdahalesinden çekindiği için bu işe

¹⁶²⁵Günay, s.-146-157.

¹⁶²⁶Ulutaş, s.313-314.

kalkışmadığını yazmıştır. Yine de Adana havalisinde 20 köy, Payas havalisinde 16 köy ve 1.809 hanenin yağma edildiğini, adeta çöle dönüştürüldüğünü; valinin bölgeyi gezmesini müteakip, köylerin yağmalandığını; valinin ise büyük devletlerin bölgede bulunan komutanlarına herhangi bir asayiş olayının olmadığı konusunda teminat verdiğini belirtmiştir. Lebsius; bölgede Hristiyanların elindeki silahların alındığını, Müslümanların ise silahlarını muhafaza ettiklerini yazmıştı. Onun ifadelerine göre Payas'ta büyük hasarlar meydana gelmiş, zarar 50.000 İngiliz lirası yani 1.000.000 mark gibi önemli bir meblağa ulaşmıştı. Ermenilere ait bir çoğ bağın kütükleri Müslümanlar tarafından sökülmuş, yaşananlar dolayısıyla Payas'ta 7.000, diğer yerlerde ise 17.000 Ermeni ekmek bulamayacak kadar sefil bir duruma düşmüşlerdi. Labsius'un söylemlerine karşı çıkan Zihe, cevap vermekte ve onun gerçekleri söylemediğini yazmaktaydı: Bölgede bulunan savaş gemileri dolayısıyla katliam emrinin verilemediğini iddia etmenin yaşlı valiyi tahkir etmek anlamına geldiğini; Lepsius'un söylediklerinin aksine valinin, Sis ve Mersin mutasarrıfları ile birlikte güvenliğin sağlanması konusunda çok fazla çaba gösterdiğini; valinin ve diğer devlet görevlilerinin çalışmaları sonucunda en küçük olayların dahi önüne geçilmiş olduğunu ifade etmişti. Olayların önünü almak için Alman konsolosu Mösyö Kristman ile Mersin kumandanı Esat Bey de çok çaba sarf etmişlerdi¹⁶²⁷.

Zihe'nin belirttiğine göre; Adana civarında 20 köyün yağma edildiği tamamen hakikatlere tersti. Kesinlikle idda edildiği gibi bir olay gerçekleşmemişti. Payas, bölgesinde 1.809 hanenin yağmalanması olayıyla ilgili ise; kötü şöhretli ahalisi olan bölgede Müslüman-Ermeni çatışmasının meydana geldiğini ve her iki taraftan ölümlerin gerçekleştiğini ayrıca, İngiliz konsolusunun yanında bulunan Mös Barsin'in yazılan miktarın oldukça abartılı olduğunu kendisine beyan ettiğini yazmıştı. Bütün vukuat sırasında Müslüman ve Hristiyan unsurların zarar gören evlerinin tamamın birkaç yüz haneden ibaret olduğu zihe tarafından dile getirilmişti. Yine valinin, vilayeti dolaşmaya çıktığı iddiası ise kesinlikle gerçeklerle bağdaşmamaktaydı. Valinin, Payas bölgesine seyahati olaylardan sonra gerçekleşmişti. Hristiyanların silahlarının toplandığı iddiasını yalanlayan Zihe, sadece Ermenilerin silahlarına el konulduğunu, Rumların ve diğer Hristiyan

¹⁶²⁷ Yahya Bağçeci, *1895 Zeytin İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri, 2008, s.275-276.

unsurların silahlarının toplanmasının söz konusu olmadığını ifade etmekteydi. Lapsius'un Tarsus'ta Bağ kütüklerinin kesildiğini iddia ettiği bölgenin kendisinin çalışma sahası olduğunu, dolayısıyla her tarafını gezdiği bu yerde böyle bir olayla karşılaşmadığını belirtmişti. 17.000 kişinin ekmeğe muhtaç olduğu iddalarının gerçeklerle bağdaşmadığını, sadece Zeyton civarında bir miktar zahire ihtiyacı hasıl olmuştaysa da bunun sebebinin isyan eden Zeyton Ermenileri olduğunu, bunların durumunun da abartıldığı gibi olmadığını yazmıştı¹⁶²⁸.

1897 yılında Tarsus'ta Müslümanların Hristiyanları öldürmeye yönelik planlar yaptıkları şayiası yayılmış, misyonerler bundan istifade ile ülkelerinin konsoloslarına başvurarak can ve mal güvenliklerinin sağlanması için Osmanlı Devleti nezdinde gerekli girişimde bulunmasını talep etmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutarak daha rahat hareket etme imkanlarına kavuşmak ve Ermenilerin koruyucusu rolünü elde etmek istemişlerdir¹⁶²⁹.

Misyonerlerin kışkırtıcı faaliyetleri, 1909 yılındaki Adana Olayları sırasında da görülmüştü. Çatışmaların yoğunlaştığı birçok yere, halkı yatıştırmak için nasihat heyetleri gönderilmişti. Bunlar içerisinde bulunan bazı misyonerlerin olayları yatıştırmak için gittikleri yerlerde farklı amaçlara yönelik çalışmalara giriştikleri görülmektedir. İngiliz Protestan Misyoneri Mister Kenedy, nasihat heyeti ile birlikte geldiği Dört Yol'dan, görevinin bitmesine rağmen ayrılmayarak Ermeni olayları ile ilgili bilgi toplamaya başlamış, kendisinin Düvel-i Selâse konsoloslarının ve amirallerinin temsilcisi olduğunu iddia ederek komutanı tehdit etmişti. Dört Yol'a girdikten sonra geri dönmeyerek Ermeniler arasında kalmış, aynı gün geceleyin ise Ermeni saldırıları şiddetlenmişti. İngiliz Misyoner Kenedy'nin faaliyetleri onun olayları yatıştırmaktan çok, dış dünyadaki gelişmelerden haberi olmayan Ermenileri kışkırtmaya yönelik çaba içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. Valilik, İngiliz misyonerin görevi olsa bile olayların yatışması sebebiyle bu görevin sona ermiş olduğunu bildirmişti. Yine Cebel-i Bereket'e gelecek yabancı ülke vatandaşlarının mutasarrıfa bildirmeden kendi başlarına sancağa sokulmayacağı mutasarrıf tarafından vilayete yazılmıştı. Misyoner Kenedy, 1 Mayıs'ta Dört Yol'a gelen bir

¹⁶²⁸Bağçeci, s.276.

¹⁶²⁹Ulutaş, s.314.

amiralle buradan ayrılmıştı¹⁶³⁰. Cemal Paşa'nın korkaklıkla suçladığı Mutasarrıf Mehmed Asaf, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ermeni ve yabancıların faaliyetleri konusunda çok hassastı. Bu topluluğu kışkırtmaya yönelik faaliyetlere kalkışanlara müdahale etmekten çekinmemekteydi.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, misyonerlerin Ermenilere yardım yapmalarını engelleyici tutumlardan kaçınmıştı. 1899 tarihinde Lebsius'un isteğiyle, "Ermeni Yardım Çalışması" 1900 yılında adını Alman Doğu Misyonu DOM (DEutsche Orient Mission) olarak değiştirmişti¹⁶³¹. 31 Mart Vakası sonrasında Adana'da yaşanan olaylar sonrasında DOM yönetim kurulu üyelerinden Dr. Paul Rohrbach, Adana Vakası ile ilgili araştırmalar yapmak üzere bölgeye yollanmıştı. Dr. Paul Rohrbach, ığiışta yetim kalan Ermeni çocuklarından 50 tanesinin Urfa Yetimhanesine gönderilmesini sağlamıştı¹⁶³². Almanlar tarafından oluşturulan Yardım Birliği teşkilatına ait Mamüratü'l- Aziz'deki yetimhanede 1908 yılında 647 çocuk mevcutken, 1909 yılının sonlarında sayı 1.081'e ulaşmıştı. Kısa sürede, üstelik doğuda Ermeni isyanları azalmışken yetimhanedeki çocuk sayısının çok hızlı yükselişi, Adana Olayları sırasında kimsesi kalmayan çocukların Mamüratü'l- Aziz'e getirilmesiyle açıklanabilir. Cizvit Rahibi Rigel, Adana Olayları sonrasında yetimleri kendi yetimhanelerine almak için misyonerlerin akın akın Adana'ya doluştuklarını ancak Almanların, bu konuda bütün teşkilatlardan hızlı davranarak Adana, Hamidiye, Osmaniye ve dağ köylerinde bulunan Ermeni yetimleri alarak kentten ayrıldıklarını anlatmıştır¹⁶³³. Bunlardan bir tanesi olan Alman Papaz Ernst Lohmann, 2 Şubat 1896 senesinde Alman-Protestan-Ermeni Yardım Cemiyeti'ni (Evangelischen Deutschen Armenierhilfe) faaliyete geçirerek Osmanlı Ermenileri için yardım toplamaya başlamıştı. Kuruluş, topladığı yardımları Amerikalı misyonerler aracılığıyla Ermenilere aktarmaktaydı. Bahsi geçen kuruluşa bağlı Alman Misyonerlerin, 1909 Adana İğiışının ardından zor durumda kalan Ermenilere yönelik çalışmalara giriştikleri görülmüştür. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa, "Ermeniler İçin Ermeni Yardım

¹⁶³⁰ DH. MKT, 2798/95, 18 Nisan[1] 325 [1 Mayıs 1909]

¹⁶³¹ Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.340.

¹⁶³² İnan, s.354.

¹⁶³³ İnan, s.459-471.

Birliği” yöneticisi Lohmann ve Maraş sorumlusu Brunneman tarafından ziyaret edilmiştir. Misyoner kuruluş temsilcileri, Osman Nizami Paşa’ya; Alman hükümeti ile hiçbir bağlarının olmadığını, hayırseverlerden topladıkları bağışlarla Anadolu’da ki fakir insanlara yardım etmek amacıyla olduklarını belirtmişlerdir. Bir yandan da misyoner teşkilatları yardım çalışmalarında bulunmuş ve yeni yardımlar vaat etmişlerdi. Alman Misyoner Brunnemann, Osman Nizami Paşa ile yaptığı görüşmede kendi misyoner teşkilatlarının Adana’da durumun düzelmesi için para, gerekli malzeme, doktor ve zanaatkarlar gönderdiklerini belirtmiş; aynı yıl Adana’da ortaya çıkan kuraklığın olaylar dolayısıyla zor durumda kalan ahalinin vaziyetini daha da güçleştirdiğini, ahalinin güç durumdan kurtarılması konusunda yerel makamlarla işbirliğine gitmek istediklerini, misyonun sadakaya kesinlikle izin vermemesi dolayısıyla, muhtaç olanlara iş kurmaları için destek sağlama ya da çalışabilecekleri yeni iş alanları kurulması düşüncesini dile getirmişti. Ayrıca, yapılacak yardımlarda önceliğin tarım sahalarında faaliyet gösteren insanlara verilmesi planını açıklamıştır. Yardım Teşkilatı, tarımda Avrupalı tarzda ziraat yapılması, modern tarım aletlerinin kullanımı ve onarımının gerçekleştirilebilmesi için küçük sanayi okullarının teşkili üzerinde durmuştur. Teşkilat, Adana’da yapacağı bütün çalışmalarla ilgili düşünce, plan ve programları Osmanlı hükümetine sunmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Yardım Teşkilatı, Adana vilayeti genelinde yol inşaatı, köprü yapımı gibi alanlarda kendisinde var olan araçları paylaşmaya hazır olduğunu, hatta bazı bayındırlık faaliyetlerini bizzat yapabileceğini, inşa ettiği ya da yardım ettiği yapılarda herhangi bir hak talebinde bulunmayacağını, bütün faaliyetlerini Osmanlı hükümetinin kontrolü altında, kanunlara uygun olarak gerçekleştireceğini taahhüt etmekteydi¹⁶³⁴.

5.4. Adana Ermenilerinin Milliyetçi Duygulara Yönelmesi

1863 ve 1877 yıllarında ortaya çıkan Kozanoğlu isyanlarının devlet tarafından bastırılması, Ermeniler üzerinde bu ailenin baskısını kaldırmıştı. Ortaya çıkan yeni durum bir kısım Ermenilerde, ihtilal gayelerinin önündeki en önemli engellerden birinin ortadan kalktığı fikrinin oluşmasına neden olmuştu. Ali Münif Yeğena ise hatıralarında: Müslüman-Ermeni ilişkilerinde var olan hoşgörü ortamının Zeytun İşyanı dolayısıyla bozulduğunu yazmıştır. İşyan öncesi, hatta sonrasında bile Ermeni okullarında Türkçe dersinin okutulmakta olduğunu; Ermenilerin, Türkçeyi gayet iyi

¹⁶³⁴İnan, s.416-426.

konuştuklarını; Ermeni harfli Türkçe gazete ve kitap neşrettiklerini; Müslüman tüccarlarla Ermeni tüccarlar arasında güvene dayalı bir işbirliğinin mevcut olduğunu belirtmiştir¹⁶³⁵.

Çevre bölgelerde meydana gelen Ermeni olaylarının da etkisiyle 1895 yılından itibaren Ermenilerin, Seyhan ve Berdan ırmakları üzerinden kaçak yollarla silahlanmaya başladıkları, getirdikleri silahları belirli yerlerde sakladıkları ortaya çıkmıştır. Ermenilerin bu yollarla silahlanma çalışmalarına girişmeleri, çıkarılmaya çalışılan bir isyanın alt yapısını oluşturmaya yönelik faaliyetler kapsamında değerlendirilebilir. Ayrıca, Ermeni komitelerinin silah kaçakçılığı işiyle meşgul oldukları ve Ermenilerin silahlandırılması faaliyetlerinden ticari kazanç elde ettiklerini de unutmamak gerekir. Kullanılan nehir yolları, suça karışan Ermenilerin kaçırılması işlevini de görmüştür. Adana sancağı ve çevresindeki şehirlerde meydana gelen olaylarda Kıbrıs Tuzla İskelesi bir kaçış noktası olarak kullanılmıştır. Misyonerler burada faaliyetlerde bulunmakta, Amerikalılara ait Londra Cemiyeti üyelerinden Sivaslıyan adlı şahıs da olayların yönlendiricisi konumundaydı¹⁶³⁶.

Kıbrıs bağlantıları sadece Adana üzerinden değil Halep, İskenderun ve diğer bölgelerdeki iskeleler üzerinden de gerçekleştirilmiştir. Adı geçen bölgelerden Kıbrıs'a Ermeni akını olmuştur. Kıbrıs Adası, Amerika'ya gitmek isteyen Ermeniler için bir üs vazifesi görmüştür. Osmanlı Devleti, Ermenilerin bir kısmının dışarıya çıkışını yasakladığından Ermeniler, burayı geçiş güzergâhı olarak kullanmışlardır. Bu kaçışlarda bazı devlet görevlilerinin göz yumduğunu da belirtmek gerekmektedir. Doktor Metini, komiser ve polisler el altından kaçışları kolaylaştırmışlardır. Doktor Metini, çok aktif bir misyoner olduğundan başarılı bir şekilde kaçırma işlerini organize etmekteydi. Sadece Amerikalı misyonerler değil, Düvel-i Muazzama (Rusya, İngiltere ve Fransa) konsolosları da kaçışlarda desteklerini esirgememişlerdir¹⁶³⁷.

¹⁶³⁵Toros, s.47.

¹⁶³⁶Ulutaş, s.314.

¹⁶³⁷Ulutaş, s.317.

1887 yılında kurulan Hınçak Komitesi, 1890 yılından itibaren Türkiye’de teşkilatlanmaya ağırlık vermişti¹⁶³⁸. Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliğinin 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana başpiskoposu Mighidritch Vehabatiyan’a gönderdiği bir mektupta yazılanlar, Adana Ermenilerinin ayaklandırılması teşebbüsünü gözler önüne sermektedir. Ayrıca mektubu diğer Ermeni komitelerine ulaştırma görevi de Piskopos’a verilmişti. Bu belgede Piskopos’tan: Ermeni çetelerinin birlikte hareket etmelerinin sağlanması için gayret göstermesi, aksi takdirde başarı şansının olmayacağı vurgulanmıştır. Yine Çayköy papazı Tchopli Derhouvendi Houvend’in, hükümetin eline geçmesinin engellenmesi için çaba sarf edilmesi istenmiştir. Ayrıca çıkarılacak bir ayaklanmada kullanılacak olan bin kişilik teçhizat ve dinamit için gerekli malzemelerin gönderildiği, bunların ulaştırılması ve kullanılması ile ilgili talimatların verildiği bildirilmiştir. Başlatılacak bir isyandan önce gizliliğin korunması, harekete geçmek için telgraf gönderilene kadar yöneticilerle ilişkilerin devam ettirilmesi, böylece taşradaki Osmanlı Devlet yöneticilerinin tam güvenine sahip olunarak, onların herhangi bir şüpheye kapılmasının önüne geçilmesi ve isyan anında gafil avlanması, Adana’ya gece 300, Payas’a 60, Maraş’a 200 atlı isyancı gönderilmesi ve saldırıların ses getirecek mahiyette olması diğer talepler arasında yer almıştı¹⁶³⁹.

Bu yazıda ihtilalin yöntemi konusunda uyarılar da yer almıştı; telgraf tellerinin kesilerek haberleşmenin imkansız hale getirilmesi, devlete ait kuruluş binalarının ateşe verilmesi, vilayetteki yüksek dereceli memurlara suikast düzenlenmesi, devlete ait paraların ve başka para elde edecek yerlerin talan edilmesi, cephaneliklerin ele geçirilmesi, hapishanelerin basılarak mahkumların serbest bırakılması, Kıbrıs’taki İngiliz komitesi vasıtasıyla Avrupa’nın isyandan haberdar edilmesi, ortaya atılan iddialarla halkın kafasının karıştırılması, Adana’da bulunan Casparian’ın, özel mektuplar içeren Armenie gazetesinin nüshalarını halka okutması izlenecek yöntemler arasında yer almıştır. Aynı anda Büyük Ermenistan’da da ayaklanma çıkarılacağı haber verilmişti. Adana ve Maraş vilayetlerini kapsayan bölgede örgütlenmenin sağlanması ve hız kazanması için yapılması istenenler de

¹⁶³⁸ Erdal İlter, *Zeytin İsyancıları (1780-1915)*, 2. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1995, s.132.

¹⁶³⁹ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.26-27.

sıralanmaktaydı. Buna göre: Kilikya'daki cemiyetler için çalışılması, kız ve erkek öğrencilerin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi için çok fazla çaba sarf edilmesi ve Ermeni çocuklarının Türk okullarına gönderilmemesi -böyle bir durumda Türk çocuklarıyla Ermeniler arasında dostluk bağları oluşabilirdi- diğer taleplerdi. Silah üretme çalışmalarının hızlandırılması, bölgenin haritasının çıkarılması, Türk birliklerinin durumunun sürekli olarak komiteye ulaştırılması, daha fazla para ve insanın davaya kazandırılması Piskopos'a verilen talimatlar arasında yer almıştı¹⁶⁴⁰.

Ayrıca, Adana Piskoposu, “zeki ve inançlı öğretmenleri” tespit etmekte geç kalmakla suçlanmıştı. Adana'da bulunan yönetici öğretmenin aşırı isteklerinin hoş görülmemesinin yanlış olduğu, ona gönderilen ve epey yekûn tutan paraların orada bulunan kilise mensupları tarafından yenildiği, bugüne kadar Adana'da isyan çıkarılmamışsa bunun sebebinin gönderilen öğretmenle anlaşmazlığa düşülmesi olduğu piskoposa yöneltilen eleştiriler arasında yer almıştır¹⁶⁴¹. Osmanlı Devleti, eski Adana Ermeni Başpiskoposu Mighidritch Vehabetian'ın 1895 yılında Kudüs'te gözaltına alınması dolayısıyla Avrupa'da, devleti zor duruma düşürecek asılsız haberler yapılması üzerine, komitenin bu mektubunu Avrupa gazetelerinde yayımlatmıştır¹⁶⁴².

Ermeni isyan çalışmalarına başka bir örnek; 1894 yılında Maraş'ta Amerikan Koleji öğretmeni olan Kirkor Behisniliyan ve dört arkadaşının Tarsus'a Saint Paul Koleji'ne giderken güvenlik güçlerinin, bu şahısların üzerinde Ermeni ihtilal cemiyetleri ile bağlantılı olduklarını ortaya koyan belgeler ele geçirmeleridir. Suç teşkil eden belgeler dolayısıyla 1894'te Adana valiliğince tutuklanmışlar, bunların Maraş mutasarrıflığına gönderilmeleri valiliğe bildirilmişti. Olayı İngiltere'nin Adana konsolosundan öğrenen Times, Standart, Dail News adlı İngiliz yayın organları, yaşananları kamuoylarına dramatize ederek sunmuşlardı. Basında ortaya çıkan tepkiler İngiltere ve ABD büyükelçilerini harekete geçirmiş, adı geçen ülkelerin büyükelçileri Osmanlı Devleti'ne nota vermişti. Baskılar karşısında

¹⁶⁴⁰ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.27-29.

¹⁶⁴¹ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.27-29.

¹⁶⁴² *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.92-93.

direnemeyen devlet yetkilileri, suçluluğu belgelerle sabit olan Behisniliyan'ı serbest bırakarak Tarsus'a gitmesine izin vermişti¹⁶⁴³.

Ermeni örgütlenmeleri hızlı bir şekilde devam etmekteydi. 1890'lı yılların ilk yarısında Adana'ya bağlı Haçin Kasabası'nda Ermeni bozguncuları, 25 kişiden meydana gelen "Maksat" adlı bir ihtilal örgütü kurmuşlardı. Suçlular yakalanmış, örgüte ait 23 maddelik bir program ele geçirilmişti. Adana İstinaf Mahkemesinde görülen davada, tutuklu olan 25 kişiden üçünün beraatına, geriye kalan 23 kişiden 11'nin yaralama; diğer 11'inin ise cinayet suçundan mahkumiyetine karar verilmişti. Suçlular arasında yer alan Haçin Ermeni Mektebi muallimi "Jirayir", diğer namıyla Merdiros Garip Boyacıyan on beş yıl, biraderi Hamparsum Boyacıyan on sene kürek cezasına mahkum edilmişlerdi. Ancak adı geçen kişiler firari durumda idiler. Daha sonra duruşmada bulunanlar için af çıkarıldığı, Adana vilayeti Adliyesinin yazısından anlaşılmaktadır. Ermeni ihtilal örgütü ile ilişkili olan komitecilerden Karaoğlan Agop, Adana'nın sayılı kişilerinden olan Leon Sisliyan'ı, devlete olan sadakati dolayısıyla, aynı komitenin üyelerinden olan Arzuhalci Anderyas ve diğerlerinin teşvik etmesiyle öldürmeye teşebbüs etmişti. Leon bu teşebbüsten yaralı olarak kurtulmuş, şahıs yakalanarak Adana Adliyesinde yargı önüne çıkarılmıştır¹⁶⁴⁴.

Zeytun İsyanı sonrasında Adana'da Türk-Ermeni ilişkilerinde gerilimlere neden olan bazı gelişmeler de görülmüştür. Zeytun Ermenilerinin oluşturdukları teşkilatlar vasıtasıyla başarılı bir direnç gösterdiklerini fark eden Müslümanlarda, Ermenilere karşı güven bunalımı doğmuştur¹⁶⁴⁵. Ermeni milliyetçileri, "fesat komiteleri" teşkiline 1895 tarihinde de devam etmekteydiler. Adana'da tutuklu Selanikli dava vekili Ohannes ve Dişçi Karabet tarafından iki "fesat komitesi" oluşturulduğu ve çeşitli yerlerde şubeler açtıkları Osmanlı belgelerine yansımıştır. Yine Amerika'ya giden Ermenilerin "torpil ve dinamit imalini tahsil ederek avdetlerinde bunları imal eyledikleri ve sui kasd için bazı alât ve edevat ve ecza cezb olunduğu..." Adana'dan merkeze bildirilmişti¹⁶⁴⁶.

¹⁶⁴³Günay, s.157.

¹⁶⁴⁴ *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlü Yayınları, 2001, s.24-25.

¹⁶⁴⁵ Toros, s.47.

¹⁶⁴⁶ MV., 84, 3 Mayıs [1] 311 [15 Mayıs 1895]

Ermeni örgütlerinin bütün bu gayretlerine rağmen 1894-1896 yılları arasında Ermenilerin yaşadığı birçok yerde olaylar meydana gelirken Adana’da her hangi bir olaya rastlanmamıştır¹⁶⁴⁷. Olaylar çıkmamasının nedeni, Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni cemiyetlerin burada tam olarak organize olamamalarıyla açıklanabilir.

Diğer taraftan, zararlı faaliyetleri dolayısıyla yurt dışına sürülen Ermenilerden bir kısmı, ayaklanma çıkarmak üzere Adana’ya gelme çabası içerisine girmişlerdi. 13 Mart 1897 tarihli bir belgede: Osmanlı Devleti’nin, Adana çevresinde halkı isyana teşvik eden 4 kişiyi Fransa’nın Marsilya kentine sürgün ettiği, daha sonra bunların tekrar Kıbrıs’a geldikleri, gemici tayfası kılığında bir Fransız gemisiyle İskenderun’da karaya çıktıkları, ardından da İngiliz zırhlısına binerek Payas kazasının Çamlık köyüne vardıkları bildirilmişti. 1897’nin Mart ayı ortalarında bir karışıklık çıkarma ihtimallerine karşı, Payas’taki askerlerin redif olması dolayısıyla, Adana’dan bir subayın yetkilendirilerek bölgeye gönderilmesi ve çıkabilecek bir isyanın engellenmesi konusunda Adana kumandanlığı uyarılmıştı. Ayrıca şahısların fotoğraflardan teşhisi ve adı geçen köyde inceleme yapılması istenmişti¹⁶⁴⁸.

Bütün bu isyan çalışmaları devam ederken Fransa, 1893-1897 senelerine ait bilgiler bulunan “Ermeni İşleri, Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform Projesi” denilen bir Sarı Kitap’ı (AffairesArmeniennes Projekt de Réformes dans l’ Empire Ottoman) yayınlamıştı. Bu kitap; Adana ve Maraş’ta nüfus yoğunluğu ve coğrafi ortamın bir Ermeni devleti oluşturulmasına imkan vermediğini belirtmişti.

¹⁶⁴⁷ Cemal Paşa, s.357-358.

¹⁶⁴⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, c. IV, s.47-48.

Tablo 5.1: Fransız Kaynaklarına Göre 1890’larda Adana Vilayet Nüfusu

Etnik Ve Dini Köken	Nüfus	Etnik ve Dini Köken	Nüfus
Müslüman	158.000	Ortodoks Rum	46.200
Ermeni	97.450	Syriens Ortodoks	20.900
İranlı-Afganlı	4.400	Katolik, Latin ve Maruni	4.539
Fellah,Çingene vs.	72.050	Toplam nüfus	403.539

Kaynak: Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası (Tarihi Ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, İsparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2001, s.75-76.

Bu istatistik şöyle açıklanabilir: Fransız kaynaklarının belirttiğine göre 1893-1897 yıllarını kapsayan dönemde Adana’da bulunan 97.450 kişilik Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranı % 22,5’tir. Maraş’ta ise bu oran %20-25 olarak ifade edilebilir.

Adana’da Türklerle Ermeniler arasında gerçekten bir uyum söz konusu olmuştu. Buradaki Ermeniler, Türkçe konuşmakta; hatta anadilleri Türkçe olan Adana’daki bu toplulukta, Müslümanlarla sütkardeşliği yapacak kadar yakınlık ve maişet benzerliği bulunmaktaydı. Kısacası iç içe geçmiş bir toplum düzenine sahip olma durumu göze çarpmaktaydı¹⁶⁴⁹. Ermeni komitelerinin hedefi olan bölgede Ermeni nüfusu devlet kurma hayalleri ile bağdaşmamakta idi. O zaman yapılması gereken Avrupa’nın desteğini sağlama ve Türk-Ermeni ahengini ortadan kaldırmak için her türlü siyasal, kültürel ve ekonomik çalışmayı gerçekleştirmektir. Bu faaliyetler: Önde gelen Ermeni cemiyetlerinden Hınçak ve Taşnak’ın propaganda ve teşkilatlanma çalışmalarını arttırmaları; Ermeni din görevlileri ve misyoner okullarında eğitim veren ABD ve Avrupalı misyonerlerin, kilise ve okullarda Ermeniler arasında Türk düşmanlığını yaymaya yönelik faaliyetleri; ABD ve Avrupa’daki Ermenilerin yardım toplama çalışmalarında bulunarak elde ettikleri meblağları Türkiye’de bulunan Ermeni komitelerine aktarmaları, Adana, Maraş ve Zeytin Ermenileri içerisinde bulunan zenginlerden zorla para tahsili gerçekleştirip vermeyenleri öldürmeleri, Adana ve Maraş çevresinde Ermenilerin nüfusa oranını arttırmaları, bunu başarabilmek için bölgeye Ermeni göçünü teşvik etmeleri, teşvikler

¹⁶⁴⁹Karabet, s.28.

sonucu bölgeye gelen Ermenileri yerleştirmeleri, Adana ve çevresinde daha fazla arazi elde etmek için bina vs. gayrimenkulleri satın alma yoluna gitmeleridir¹⁶⁵⁰.

Yukarıda bahsedilen faaliyetleri hayata geçirmek üzere bir plan dahilinde yurt dışından Ermeniler getirilerek, bunların Adana'daki köylere peyderpey yerleştirildikleri görülmüştür. İçlerinden 20 kişilik bir gurubun Adana'nın köylerinde gizlendikleri haber alınınca Osmanlı güvenlik güçleri takibata girişmiş, durumu haber alan Ermeniler kaçmanın yollarını aramışlar ancak, Maraş'ta ele geçirilmişlerdir. Yapılan sorguda Harputlu olduklarını ve Amerika'dan geldiklerini itiraf etmişlerdir¹⁶⁵¹.

1890-1897 yılları arasında baş gösteren Ermeni isyanları Ermeniler açısından istenilen sonuçları ortaya çıkarmayınca, Adana'daki Ermeni Piskoposu Paul Terziyan, "Ermeni macerasının" çözümü için yeni bir hayali proje geliştirmişti. Terziyan, 6 Temmuz 1898'de Fransız Dışişleri Bakanlığına gizli bir mektup yazmıştı. Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunan bu gizli mektupta Terziyan: "Adana ve Maraş sancaklarını içine alan Kilikya bölgesinde, Fransa'nın kanatları altında bir Ermeni devletinin oluşumundan" bahsetmektedir. Bölgedeki Ermenilerin sayısının 150.000-200.000 civarında olduğunu, burada kurulacak bir Ermeni devleti için Fransız yardım ve desteklerini beklediklerini ifade etmişti. Ermeni Devleti'nin kurulması halinde "büyük bir zevkle" Fransız kültürünün temsilcisi olarak, okullarında Fransızca öğretimine yer vereceklerini anlatmıştı. Terziyan'a göre Fransa himayesinde bir Ermeni devleti kurulursa, Fransızlar diğer büyük devletlere karşı Doğu Akdeniz'de nüfuzunu ve hakimiyetini arttırmış olacaktı. Kilikya'da Ermeni devleti kurulmadan önce Terziyan'ın yapılmasını istediği şeyler şunlardı:

¹⁶⁵⁰Kodaman, s.77-82.

¹⁶⁵¹Günay, s.43.

1. Adana vilayeti ve Maraş sancaklarının statüleri de Lübnan'daki gibi özel bir statü olmalı ve Hristiyan bir vali atanmalı, karma polis teşkilatı oluşturulmalı, reformlar gerçekleştirilmeli.
2. Ermenilerin Maraş ve Adana'ya göç etmeleri sağlanmalı, daha önce Rusya'ya kaçmış olan 30.000 Ermeni'nin bu bölgeye getirilerek Ermenin nüfusunun artmasına çalışılması¹⁶⁵².

Piskopos Terziyan, Düvel-i Muazzama arasındaki çekişmelerden yararlanarak Kilikya'da Fransa himayesi altında "Küçük Ermenistan" oluşturulabileceğine inanmıştı. Ona göre Rusya, Fransa'nın ittifakını sağlamak için İngiltere himayesindeki bir Ermenistan yerine Fransa himayesinde Küçük Ermenistan'ı tasvip edebilirdi. İngiltere ise milletlerarası alanda yalnız kalmamak için bu projeye mani olmayacaktı. Terziyan'ın projesinin Fransızlar tarafından nasıl karşılandığına dair yeterli belge bulunamamıştır. Ancak, II. Abdülhamit'in bundan haberdar olduğu Fransız Dışişleri arşivinde bulunan 17 Temmuz 1899 tarihli bir vesika ile ortaya çıkmaktadır. "İhtilalci Ermeniler Federasyonu Temsilcileri Konseyi" adına Droshake Gazetesi aracılığıyla 25 Haziran 1899 tarihli bir rapor yollanmıştı. Raporunda: II. Abdülhamit'in Rusya'ya kaçan 30.000 Ermeni'nin Adana ve Maraş'a yerleşmesini reddettiği, bölgeye Ermeni göçüne izin vermediği anlatılmıştır. Abdülhamit ise komitecilerin isteği dışında Rusya'ya kaçan 30.000 Ermeni için farklı bir çözüm yolu ortaya koymuştu. O, bahsi geçen Ermenileri Girit'e yerleştirmek istemişti. İhtilalci Ermeni Temsilciler Konseyi bu öneriyi reddetmiştir. Şu açıkça belli olmuştu; Ermeni komiteleri, kendilerinin kurduğu çetelerce mağdur edilen Ermenilerin hayatını kurtarmayı önemsememekte, Adana ve çevresindeki Ermenilerin, Müslüman nüfusa oranını arttırıp onları bir ayaklanmaya iterek "politik maceralarına" alet etmek istemekte idiler¹⁶⁵³.

1898 yılında takma lakaplarla belirli bir miktar para karşılığında halk arasında karışıklık çıkarmaya, merkez ve vilayet memurları arasında anlaşmazlıklar meydana getirerek huzur ortamını bozmaya yönelik girişimde bulunanlar görülmüştür. Bu tür çalışmalar yapan şahıslardan biri Adana merkezde bulunan Tekeli Abdullah adlı kişiydi. Şayiaları çıkaranların tespit edilerek, belirli bir

¹⁶⁵²Kodaman, s.58.

¹⁶⁵³Kodaman, s.58-60.

süreliliğine Diyarbakır, Musul, Erzurum, vilayetlerine sürülmesi düşüncesi kabul görmüştü. Adana vilayetinde ortaya çıkan gerginlik ortamında karşılıklı suçlamalar ortaya atılmıştır. Müslümanlar, yaşanan gerilimlerin misyonerlerin bölgeye gelişiyle birlikte giriştikleri faaliyetlerden kaynaklandığını iddia ederken, Amerikan konsolosluğunun raporunda ise Müslüman provokatör Mahmut Bağdadi ismi öne çıkmaktadır. Konsolosluk raporunda; adı geçen şahsın sadece Adana’da değil Musul’da da kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduğu iddiası yer almıştır¹⁶⁵⁴.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Adana valisi Bahri Paşa’nın geniş hoşgörüsünden yararlanan Ermeniler, vilayetteki çalışmalarına hız vermişler, var olan ortamdaki yararlanmayı ihmal etmemişlerdir. Yeğena, Bahri Paşa’nın 11 yıllık valiliği için: “Daima mabeynin nabzını yoklayarak Adana’yı idare ederdi” ifadesini kullanmıştır. Cahil olduğunu dile getirirken, zekasını da takdir etmekten geri durmamıştır. Onun, Ermenilerle ilgili bir zaafından da bahsetmiştir. Ermenilerle iyi ilişkiler içerisinde olan paşanın hoşgörüsünden yararlanan Ermeni komitecilerinin, Adana’ya birçok yerden Ermeni getirerek yerleştirmeye, nüfusun Müslümanlar lehine olan dengesini değiştirmeye başladıklarını anlatmıştır¹⁶⁵⁵. Bahri Paşa’nın, Ermenilere Adana sosyal ve ekonomik hayatında tanıdığı kolaylıklar Türkler arasında kızgınlığa neden olmuş ve Paşa’nın Ermeni yanlısı olduğu inancı Müslüman Adana eşrafında yaygın bir şekilde dillendirilmiştir. XX. yüzyılın başında bölgeye gelen Dr. Schaffer da, Ermeni meselesini yorumlarken benzer görüşleri dile getirmiştir: “Bab-ı ali’de Avrupa mümessillerine kafa yorduran Ermeni Meselesi ne milli ne de dinidir; ırk nefreti veya taassupla da bir alakası olmayıp bilakis doğrudan doğruya sosyal ve ekonomik davadır. Bunda da kabahat açgözlü ticaret adamlarında ve bu gibi istismara müsaade eden Türk kanunlarındadır¹⁶⁵⁶” demektedir.

1905’te Ermeni komiteleri Paris’te bir kongre gerçekleştirmişlerdi. Kongrede Türklerin, Maraş ve Adana’daki siyasi varlığına son verilmesi, istiklaline kavuşturulmuş bir “Kilikya Ermenistanı” kurulması kararlaştırılmıştır. Komitelerin bu kararının arkasındaki güç, Ermenileri Ortodokslarlaştırma ve bu sayede sıcak

¹⁶⁵⁴Ulutaş, s.314.

¹⁶⁵⁵ Toros, s.48.

¹⁶⁵⁶ Ener, s.244.

denizlere inme hedefleri olan Rusya'ydı¹⁶⁵⁷. Adana İğtişâşının tanıklarından olan Ernest Jackh, Adana'da Ermeni taşkınlıklarının 1905 tarihinden itibaren başladığını belirtmiştir¹⁶⁵⁸. İngilizler de Ermeni örgütlenmelerini aynı dönemde desteklemekte tereddüt göstermemektedirler. 1905 tarihinde Mısır'da Boğos Nubar Paşa'nın lideri olduğu "Ermeni İttihat ve Muavenet Cemiyeti" kurulmuştu. Cemiyet üyeleri arasında yer alan altı Taşnak Komitesi mensubu, ihtilal hazırlıkları için Adana'ya gönderilmişti. Bahsi geçen şahısların görevleri: Kilise yöneticileri ve ibadet için gelenler üzerinde propaganda faaliyeti gerçekleştirmek, Yunanistan üzerinden İngilterenin koruyuculuğu altında silah getirileceğini vaat ederek ihtilale zemin hazırlamaktı¹⁶⁵⁹.

XX. yüzyılın başlarında Ermeniler, Adana vilayet merkezinde, sancaklarında ve kasabalarda oldukça kalabalık bir yekûn tutmaktaydılar. Adana sancağında ihracat ve ithalat onlar eliyle gerçekleştirilmekte, pek azı ise çiftçilikle iştilal etmeydi. Haçin ve Dört Yol için neredeyse Ermeni kasabaları demek mümkündür. Dört Yol'daki portakal bahçelerinde ziraat yine onlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. İkinci Meşrutiyet öncesi dönemde iki halk arasında önemli sorunların olduğundan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Hatta Ermeni ve Türk unsurları arasında çok iyi bir uyum olduğu dönemin şahitlerince dile getirilmektedir. Arıkoğlu, İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce Adana Ermenilerinin ekonomik ve sosyal durumları ve Türklerle ilişkileri hakkında şu bilgileri vermektedir:

Meşrutiyetin ilanından önce Türklerle Ermeniler çok iyi geçinirler ve birbirlerini severlerdi. Ermenilerin yaşlı erkeklerine Türkler (Dayı) der. Onlarda kendisine dayı diyenlere (Yeğenim) derdi. Ermeni kadınların yaşlılarına da Türkler (cici yahut cice) derlerdi. Hiçbirisi Ermenice bilmezdi. Yerli halkın şivesi ile Türkçe konuşurlardı. Âdet ve ahlakları, kılık-kıyafetleri, cemiyet hayatları tamamen Türklerin aynı idi. Manileri, şarkıları, öz Türkçe idi. Yaz aylarında Türkler Toros eteklerinde sayfiyeye çıkarken evinin anahtarını bir Ermeni fakir aileye verirdi. O aile de hem yazı burada

¹⁶⁵⁷ Günay, s.42; Toros, s.48.

¹⁶⁵⁸ Artuç, s.65.

¹⁶⁵⁹ Feride Çavdar Uslu, *Adana Ermenileri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2007, s.56.

geçirir, hem de evin bekçiliğini yapardı. Ayrıca karşılığında bir miktar para da alırdı. Sayfiyeden avdet eden ev sahibi eşyasının hepsini yerli yerinde sapasağlam bulurdu. Memleketin en zengin ve en müreffeh, varlıklı sınıfı Ermenilerdi. Şehirde ve kasabalarda, esnaf ve sanatkar Türklerden pek azdı. Ermeniler yüksek bir hayata ulaşmışlardı. Onlara askerlik de yoktu. Yemen belası, ikide bir çıkan isyanlar için celp edilen Türkler gibi ezilmezlerdi. Saltanatın himayesinde senede kırk kuruş vergi vermekle bütün bu ağır yüklerden kurtulurlardı. Bu yüzden Ermeniler günden güne çoğalıyor ve zengin oluyorlardı. Türklerin büyük kısmı köylerde, toprak ve toz içinde perişan bir hayat geçirirken, bilgisizlikten, doktorsuzluktan doğan çocuklarının % 70'i ölüyor, bunlar medeni bir hayat sürüyorlar, çocuk vefiyatını % 10'a kadar indirmişlerdi. Ermeni tacirleri, çiftçi Türklerin kredi kapısı olup, sarraflığı da inhisarlarına almışlardı. Her Türk köylüsünün bir Ermeni sarrafı vardı. Bütün ihtiyaçlarını buradan temin eder, istihlal ettiği ürünü de Ermeninin mağazasına boşaltırdı. Senede bir kerre hesap görülür, hesap Ermeninin vicdanına kalırdı. Fakat köylüyü de yarı aç yarı çıplak bir durumdan yukarı çıkarmazdı¹⁶⁶⁰.

Meşrutiyet Dönemi'nde Arıkoğlu'nun anlattıklarından yola çıkarak, Adana Ermenilerinin her açıdan Türklere nazaran daha iyi bir yaşam seviyesine sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Şehirde zanaatlar onların elinde olup, ticari faaliyetlere hakimdirler. Halka kredi vererek hızla zenginleştikleri ve daha sağlıklı bir yaşam sürdükleri görülmektedir.

5.5. Adana'da Türk-Ermeni İlişkilerinin Çatışmaya Evrilme Süreci

Ermenilerin ruhani merkezlerinden olan Sis Katogigosluğu, Ermeniler için değeri oldukça yüksek bir ibadethane idi. Meşrutiyet ile birlikte kilisenin önemine binaen Amerika'dan dahi gelenler olmuştu. Ermeniler, Sis'te üretilen kokuları küçük şişeler içerisinde ülkelerine götürmekteydiler. Katogigosluk, dini faaliyetlerde bulunması gerekirken devletin zaafa düştüğü dönemlerde Ermeni milli duygularını canlandırmaya yönelik komitecilik faaliyetlerine girişmiştir. Ali Münif Bey hatıralarında: “ Adana iğtişası adıyla anılan bu müessif vakanın derin bir mazisi vardır” demek suretiyle olayın sebeplerinin daha önceki dönemlerde gerilmeye

¹⁶⁶⁰ Arıkoğlu, s.42-43.

başlayan Türk-Ermeni ilişkilerinde aramak gerektiğini belirtmiştir. O, Adana Olayları için “iğtişâş” tabirini kullanmıştır¹⁶⁶¹.

Doğu Anadolu’da bir devlet teşkilinin oldukça zor olduğunu gören Ermeniler; Bağdat Demiryolu üzerinde bulunması, Adana-Mersin demiryolu hattıyla denizle bağlantısı olması, Avrupa devletlerinin güç mücadelesinin sahneye konduğu bir bölge olması ve münbit toprakları barındırması dolayısıyla Adana’yı idaelerini hayata geçirecek bir yer olarak görmeye başlamışlar ve bütün dikkatlerini Doğu Anadolu’da kurmayı planladıkları Büyük Ermenistan’dan, Adana’da kurmayı umdukları küçük bir Ermenistan’a çevirmişlerdi¹⁶⁶².

İkinci Meşrutiyet’in başlarında Türk-Ermeni ilişkilerinde esen bahar havası kısa süreli olmuştur. Papazlarla imamların kucaklaşması -belkide kutlamalardaki taşkınlıkların etkisiyle- topluluklar arasında alttan alta nefret ve kin duygularını körüklemiştir¹⁶⁶³. Ermeniler, Meşrutiyet’in getirdiği sınırsız özgürlük ortamından istifade ederek Ermenilik ülkülerini geliştirme çabası içerisine girmişler ve soydaşlarının milli duygularını sövmeye başlamışlardı. Ermeni idealleri çerçevesinde Adana’yı bir merkez haline getirmişlerdi. Şehir, onların hayallerinin temellendirilmesi açısından bir maziye de barındırmıştır. Selçuklular zamanında küçük bir devletçik kurmuş olmanın, davalarına tarihi bir dayanak oluşturacağı inancı, kendileri açısından faaliyetlerine bir haklılık katmıştır¹⁶⁶⁴. Kısa süreli barış havası bir yana bırakıldığında Ermenilerin, bağımsızlık idealleri doğrultusunda Meşrutiyet’i ve Jön Türkleri araç olarak gördükleri ve kullandıkları çok açıktır. Ermenilerin coşkularının altında yatan iki nedenden bir tanesi İttihatçı-Ermeni örgütleri birlikteliğidir. Bir diğer neden ise Meşrutiyet yönetiminin, Avrupa’nın Ermeni meselesine olan ilgisizliğiyle yavaşlayan ihtilal çalışmalarını hızlandıracağı düşüncesiydi¹⁶⁶⁵.

¹⁶⁶¹Toros, s.45-47.

¹⁶⁶² BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁶⁶³ Taha Akyol, *Ortak Acı 1915 Türkler ve Ermeniler*, 4. Baskı, İstanbul, Dogan Kitap, 2014, s.53.

¹⁶⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK yayınları, 1996, c.IX, s.94.

¹⁶⁶⁵ Yusuf Sarıнай, Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları*, İstanbul, İdeal Kültür-Yayıncılık, 2012, s.13.

“Küçük Ermenistan” teşkili hayallerinin karşısına bu defa da başka bir sorun çıkmıştır: Nüfus çoğunluğu meselesi. Müslümanların Adana’da ezici bir çoğunluğu oluşturması onları yeni arayışlara itmiştir. Yine de birçok bölgeye göre Ermeni nüfusu burada oldukça fazla idi. Çünkü Adana ve çevresinde XX. asır başlarından İkinci Meşrutiyet Dönemi’ne kadar geçen sürede Ermeni nüfusu neredeyse iki katına ulaşmıştı¹⁶⁶⁶. Bir Ermeni devleti kurma hayalleriyle uzak yerlerden, çevre vilayetlerden¹⁶⁶⁷ ve Orta Anadolu’dan birçok Ermeni’yi Adana’ya yerleştirmeye başlamışlardı¹⁶⁶⁸. Ermeni komiteleri, demografik yapıyı değiştirmeye yönelik faaliyetlerini “bir program ve bir teşkilat dahilinde” gerçekleştirmek için çalışmışlardır¹⁶⁶⁹. Bu program çerçevesinde etraftan ve uzak yerlerden getirilen Ermeniler oldukça dikkat çekmeye başlamıştı. Artık bir hanede dört beş aile birlikte kalmakta idi. Resmi kayıtlara geçmeyen bu nüfusun, Mart 1903’ten olayların başladığı 1909 yılı Mart’ına kadar % 48 oranında arttığı görülmüştü. Hatta Mısır’dan uzun bir savunma gönderen Muşeg’in ifadelerinde Adana’da büyük orandaki nüfus artışı kabul edilmiştir¹⁶⁷⁰. Karabet, Adana’ya çevre vilayetlerden gelen amelelerden 5-6 ailenin aynı evde ikamet ettiğini kabul etmiş ancak, bu durumun hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar için aynı olduğunu, dolayısıyla bölgeye gelen Ermeni sayısının artışı başka bir niyet aramaya gerek olmadığını belirtmiştir. Ona göre bu durum bir isyan hazırlığı olarak telakki edilemezdi¹⁶⁷¹. İngiliz gizli belgelerinin birinde de olaylar öncesinde Ermeni nüfus artışının olağan nüfusun çok üzerinde olduğu gerçeği dile getirilmekle birlikte bu yoğunluğun Maraş’tan arpa toplamak için gelen işçilerden kaynaklandığı belirtilmiştir¹⁶⁷².

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin şahitlerinden olan Arıkoğlu, bahsi geçen iddiayı doğrulayacak değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun ifadesine göre: İkinci Meşrutiyet’le birlikte Adana’da kimsenin anlayamadığı gelişmeler olmuştur. Kim

¹⁶⁶⁶ Adem Ölmez, “1909 Adana Ermeni Olayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Mart-Nisan 2008, S. 173, İstanbul, 2008, s.130.

¹⁶⁶⁷ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁶⁶⁸ Karal, s.94.

¹⁶⁶⁹ Toros, s.47.

¹⁶⁷⁰ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁶⁷¹ Karabet, s.5-6.

¹⁶⁷² Sonyel, s.1270.

olduğu, nereden geldiği hakkında kimsenin fikrinin olmadığı birçok Ermeni aile, Adana'ya gelerek yerleşmeye başlamıştı. Muşeg, gelen Ermeni göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda muazzam bir çaba harcamış, Türkler ise onun bu tutumu karşısında şüpheye düşmüşlerdi¹⁶⁷³. Demografik yapıyı değiştirmeye yönelik çabalar, hükümetin de dikkatini çekmişti¹⁶⁷⁴. Dört yol civarında Ermeni nüfusu arttırma gayesiyle iskan faaliyetlerinde bulunan din görevlileri mevcuttu. Bunlardan en faalleri, Deyri Sahak ve Deyri Rupen idi¹⁶⁷⁵. Birinci Adana Olaylarının hemen ardından İtidal gazetesinde yazan İhsan Fikri, Ermenilerin birçok yerde deneyip başaramayacaklarını acı tecrübelerle anladıkları ihtilal fikirlerini uygulamaya koyma çalışmalarını, Avrupa'nın yardımını daha rahat sağlayabilmek umuduyla Adana'ya yönlendirdiklerini ve 1890'lardan itibaren Adana'da nüfus oranını değiştirmek için yoğun gayretler içerisinde olduklarını belirtmiştir. Durumun farkında olduklarını, an itibariyle nüfusları buna uygun olmadığından Ermenilerin böyle bir işe cesaret edemeyeceklerini düşündüklerini ifade etmiştir. Ancak, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit meselelerindeki muvaffakiyetler ve devletin içeride yaşadığı karışıklıklar Ermenilerde, fırsatın doğduğu izlenimini oluşturmuştu¹⁶⁷⁶.

Eğer nüfus artışındaki hız her zamanki gibi mevsimlik işçilerden kaynaklanıyor olsaydı Arıkoğlu'nun ve Adana halkının hayrete düşmemesi gerekirdi. Ya gerçekten Adana'da bir devlet kurma idealiyle bunlar getirilmekte veya Ermenilerin kışkırtıcı davranışları ve milliyetçi olarak nitelendirilen Ermeni din adamlarının dışardan gelen işçilere gösterdiği yoğun ilgi kuşuklara neden olmaktadır. Bunların tarım işçisi olduğu kabul edilse bile Müslümanların Ermeni taşkınlıkları karşısında yaşadıkları tedirginlikleri göstermesi açısından önemlidir. Ermeni din adamlarının, çalışmak amacıyla veya bir şekilde Adana'ya gelen Ermenilere gösterdikleri yoğun ilginin Müslümanlar arasında milliyetçilik duygusunu körüklediği anlaşılmaktadır.

¹⁶⁷³ Arıkoğlu, s.45.

¹⁶⁷⁴ Toros, s.47.

¹⁶⁷⁵ Yurtsever, s.271.

¹⁶⁷⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

Doğu Anadolu'da Batı'ya uzak olmanın da etkisiyle devlet kurmanın zor olduğunun farkına varan Ermenilerin Adana-Dört Yol civarlarına nüfus taşıyarak bir devlet kurma hayallerinden bahseden görüşler de vardır. Ermeniler için tarihi yurtları olarak değerlendirdikleri Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesinde iki ayrı milletin bir arada yaşama şansı yoktu. Yüzyıllarca birlikte yaşadıkları Türklerin burada bulunmasının onlar açısından pek de tahammül edilebilir bir durum olarak görülmediği anlaşılmaktadır¹⁶⁷⁷.

Ermeniler birçok yönden harekete geçmişlerdir. Avrupa, Amerika ve Mısır'daki zengin Ermenilerden aldıkları paralarla Müslümanların elindeki toprakları satın alma yoluna gitmişlerdi. Çalışkanlıkları ve yetenekleri onları iş ve ticaret hayatında Müslümanlardan üstün konuma getirmişti. Adana ticaret ve zanaat Ermenilerin elinde, zirai faaliyetler de Müslümanların elindeydi. Ermeniler, tarım faaliyetlerine yönelerek Müslüman ağaların hâkimiyet sahalarını da tehdit eder hale gelmişlerdir¹⁶⁷⁸. Arsen Avagayan ve Gaidz F. Minassian'a göre Adana Vakası, Türklerin, Ermenilerin ticari hayattaki bariz üstünlüğüne son verme çalışmalarının sonucudur¹⁶⁷⁹. Türklerle Ermeniler arasında gerginliğin ortaya çıkmasının nedenleri incelenirken dikkatten kaçmaması gereken hususlardan biri de Ermenilerin, Türklerin hakim oldukları zirai faaliyetlere yönelmesi ve tarım sahalarında güç mücadelesine girişmesidir.

Gerilimlerin artmasının nedenleri hakkında ortaya atılan başka bir görüş ise; Adana'daki Müslüman zenginlerin, Ermenilere ait toprakları ele geçirme çabasıdır. Ayrıca II. Abdülhamit Dönemi'nde Müslümanlara dağıtılan toprakları geri alma mücadelesi veren ve bu topraklar üzerinde hak iddia eden Ermenileri etkisiz hale getirme hedefleri de bu kapsamda değerlendirilmiştir. Ancak yaşanan gelişmeler, gerginliklerin çatışmaya doğru hızla yol almasını açıklayamamaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde toprak ihtilafı konusu önemli çekişmelere neden olurken, Adana'nın bu tür çekişmelerin en az yaşandığı yerlerden biri olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Üstek toprak ihtilafı nedeniyle 1890'lardan itibaren birçok bölgeden Amerika'ya göçler gerçekleştirilmekte ise de Adana böyle bir

¹⁶⁷⁷ Bildirici, s.505.

¹⁶⁷⁸ Karal, s.94.

¹⁶⁷⁹ Artuç, s.64.

yoğunluğun merkezinde değildir. Hatta 1909 yılında mecliste toprak ihtilafları sorunu gündeme geldiğinde konuya Adana dâhil edilmemiş; Ermeni mebuslar da bu konuyu gündemlerine almamışlardı. Araziler ise pamuk ekimindeki gelişmeler ışığında değerlendirilmişti. Ancak, toplumları kitlesel şiddete yöneltecek oranda toprak sıkıntısından bahsedilemezdi.¹⁶⁸⁰

21 Şubat 1909'da Ermeniler, kiliselerinde 5.000 civarında insan toplayarak büyük bir miting düzenlemişlerdi. Miting: Kiliseye ait malların devlete intikali; Taylan arazisinin ölen Katoğigos ve Episkopos varislerine devri; Taylan arazisine 5.000 muhacir yerleştirilmesi ve emlakın 300 liralık vergisinin manastırdan tahsili hakkındaki Şura-yı Devlet kararının Katogigos'a tebliğini protesto etmek için yapılmıştı. Daha önceleri Katogigos, kilise mallarının iadesi için usulüne uygun olarak müracaatta bulunmuş, istediği sonucu alamadığından halk tarafından sorumlu tutulmak istemediğinden istifa etmişti. İtidal gazetesi Ermenilerle ilişkilerinin iyi olduğu dönemde olayı: Kilise mallarının Meryem binti Vakım (Hz. Meryem) adına takma isimle kayd ettirildiği; devletin, bu malları sahibi ve mirasçısı olmadığından hazine adına almaya çalıştığını yazmıştı. Taylan arazisinin, kilisenin malı olduğunun herkes tarafından bilinmesine rağmen ölen Katogigos adına kaydedildiğinden mirasçılara verilmesine tepki gösterilmekteydi. Çalyan Karabet, Gökderilyan Karabet, Muşeg ve Babikyan Haçar bunun Ermeniler için bir zulüm olduğunu açıkça söylemişler, yapılanın Ermenilerin haklarına tecavüz olduğunu belirterek resmi makamlara protesto telgrafi çekmişlerdi. Sonrasında topluluk, olaysız bir şekilde dağılmıştı. Telgraf, İtidal gazetesi tarafından yayınlanmış ve gazete; kilise mallarına saldırının kabul edilemeyeceğini ancak, olayın aslını öğrenmek için hükümetin de açıklama yapmasını beklemek gerektiğini, hükümetin açıklamasından sonra yorum yapılacağını yazmıştı¹⁶⁸¹. Aslında İtidal gazetesi, olayı Ermenilerin dilinden anlatmıştı.

Gerginlikleri arttıran temel sebebin, iş gücü kıtlığı yaşayan Adana'da 1909 yılında olağanüstü denilebilecek sayıda işçinin yığılması olduğunu öne sürenler de mevcuttur. Bu görüşe göre: Tarımda pamuğun hakimiyeti ele geçirmesi ile

¹⁶⁸⁰ Sinan Dinçer, "1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı", *Ermeni ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.270.

¹⁶⁸¹Uçar v.d., *İtidal*, S.22, 14 Şubat 1324 [27 Şubat 1909]

birlikte, ziraatta makineleşme yoğunluk kazanmaya başlamıştı. Ancak, hasat ve çapa için işçiye duyulan ihtiyaç da artmıştı. Tarımda ortaya çıkan işgücü ihtiyacı, komşu vilayetlerden ve birçok yerden tarım işçisini bölgeye çekmiş; Adana tarımı mevsimlik işçilere bağımlı hale gelmişti. 1905-1908 tarihleri arasında Anadolu'nun iç ve doğu kısımlarında yaşanan kuraklığa bağlı kıtlık, vilayetteki amele sayısını olağan üstü arttırmıştı. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte terhis edilen birçok asker işgücüne katılmış; Osmanlı Ermenilerinden olup, II. Abdülhamit Dönemi'nde ABD ve Kafkasya bölgesine giden Ermenilerden azımsanmayacak oranda geri dönüşler olmuştur. Ayrıca Meşrutiyet'in ilanıyla fiili olarak mürur tezkirelerinin kaldırılması sonucu seyahat serbestliği imkanına kavuşulması, 1908 yılının sonlarından başlayarak bölgede aşırı işgücü yığılmasını beraberinde getirmiştir. İşgücü fazlalığı, 1909 yılında oldukça yüksek seviyelere varmıştı¹⁶⁸².

Bahar mevsiminde pamuk ağırlıklı olmak üzere, buğday ve arpa tarımında çalışan ve bir kısmı Ermeni olmak üzere, 30.000-70.000 arasında değişen amelenin Çukurova'ya geldiği görülmektedir. Bunların çalışma usullerine ekonomi kısmında değinilmiştir. Ancak bölgeye geldiklerinde işsiz kalırlarsa, ailelerine bakmak zorunda kalmakta ve masrafları ceplerinden karşılamaktaydılar. Halbuki, çalışmaya başlarsa iş sahibi yemeklerini karşılamak zorundaydı. Üstelik kıtlık nedeniyle ortaya çıkan fiyat artışı ile baş edebilecek güce de sahip değillerdi. Dolayısıyla iş bulma onlar için varlık yokluk meselesiydi. Gerginliklerin çatışmaya doğru hızla evrildiği süreçte en önemli aktörün ameleler olduğu görüşü de dile getirilmiştir. İki Müslümanın öldürülmesinin amele pazarı olan Salı günü gerçekleştiği, pazarın kapanmasına rağmen sokaklarda başıboş kalabalıkların gezindiği, aslında bu şahısların çiftliklere gitmesi gereken ameleler olma ihtimalinin yüksek olduğu ancak, gitmeyerek sokaklarda dolaştıkları, olayların başlamasının ardından ilk olarak adı geçen şahısların genellikle hanlarda ikamet eden kişiler olduğu bu görüş sahipleri tarafından idda edilmiştir¹⁶⁸³.

Ermeniler, bir taraftan Adana'daki ekonomik durumu kendi çıkarlarına çevirmeye çalışırken, diğer taraftan elde etmeye başladıkları ekonomik gücün de etkisiyle "ülkücü çalışmalara" girişmişlerdi. Ermeni tarihi öne çıkarılmaya,

¹⁶⁸²Dinçer, s.273-274.

¹⁶⁸³ Dinçer, s.275-277.

dolayısıyla tarihteki Ermeni kral ve kahramanlarının resimleri Ermeni evlerini süslemeye başlamıştı. “Halkı Okutmak Cemiyeti”ni kurarak siyasal propagandaya hız vermişlerdi¹⁶⁸⁴. Silahlanma ve Ermenilerin birliğini hayata geçirme çalışmaları, Meşrutiyet’in ilanı ile daha açıktan ve pervasızca yapılmaya başlanmıştı¹⁶⁸⁵. Taşnaksudyun’un 20. kuruluş yıldönümüne denk gelen 1910 yılında yayınlanan “Tekrar Doğan Vatan Görevimiz” adlı eserde Mikail Varatyan: İkinci Meşrutiyet’in ilanını müteakip Taşnak Komitesinin sekiz ay boyunca çıkabilecek muhtemel hadiselerle karşı teşkilatlanılması, silahlanması ve uyanık olunması konusunda propaganda yaptığını belirtmiştir. Kendilerinin dinlenilmemesi dolayısıyla Ermenilerin bir kısmının olayların başlamasından hemen sonra komşu vilayetlere ve Mısır’a kaçtıklarından bahsetmektedir¹⁶⁸⁶.

Varatyan’ın ifadelerini doğrulayan gelişmelere, İkinci Meşrutiyet’in ilanını müteakip İtidal gazetesinde de değinilmekteydi. “Redd-i Erâfic” adlı bir yazıda: Ermenilerin muhtariyet fikriyle cahil halka gizli neşriyatlar vererek propaganda yaptıkları şayiasının yayıldığı yazılmıştı. Bu iddialar dolayısıyla Ermeni ileri gelenlerinden bir kısmının İttihat ve Terakki merkezi ve İtidal gazetesine bürosuna gelerek olayı yalanladıkları görülmüştü. Bu şahıslar, Ermenilerin asıl gayelerinin meşruti idare içerisinde Müslümanlarla kardeşçe yaşamak olduğunu ifade ile; iddiaları ret ve tekzip etmişlerdi. İtidal, bu tür dedikoduları eski rejimin kalıntılarının ortalığı karıştırarak, kaybettikleri itibar ve kazançları tekrar elde etme niyeti olarak açıklamıştır. Dedikoduları çıkarıcıların aralarını açmak istedikleri Türkler ve Ermeniler tarafından aşağılık duruma düşürüleceklerini yazmıştı¹⁶⁸⁷. İhsan Fikri, İtidal gazetesinde, olaylar öncesi Ermenilerle ilgili en küçük olumsuz haber yapmazken, hatta olayları küçülterek etnik ve dini çatışma zemnini ortadan kaldırmaya yönelik ve “unsurların birliği” ideali çerçevesinde bir yayın politikası izlerken Olaylar sonrası hayal kırıklığı yaşamıştı. Birinci Adana Olayının sonrasında çıkan İtidal gazetesinin 33. sayısında o, Ermenilerle ilgili daha önceki açıklamalarında yanıldığını kabul etmişti. Kendisine Ermenilerin, Müslümanlarla

¹⁶⁸⁴ Enver Ziya Karal, s.94.

¹⁶⁸⁵ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 2012, s.20.

¹⁶⁸⁶ Çavdar Uslu, s.43.

¹⁶⁸⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Eylül 1908]

ilgili samimi fikirlere sahip olmadıklarını ve Ermenilerin çok yakın zamanda memleketi “ihtilal ateşleriyle” mahvedeceklerini söyleyen insanlara, gerginlikler ortaya çıkmasın diye böyle bir şey olmaz dediklerini, hatta bu söylentileri yayanları lanetlediklerini -söylediklerinin doğruluğu İtidal gazetesinin 4. nüshasında net olarak görülür- yazmıştı. Olaylar sonrası yaşadığı hayal kırıklığı daha önce iki toplumun arasını açan kişiler olarak lanetlediği şahısları “ bazı dûrbîn fikirli (uzak görüşlü) Müslüman kardeşlerimiz” diye nitelemesinde açıkça görülmektedir¹⁶⁸⁸.

Varatyan’ın yazdıklarına bakıldığında, İhsan Fikri’nin de belirttiği gibi, İtidal gazetesinin büyük bir yanılgı içerisinde olduğu görülmüştür. İhsan Fikri; Ermenilerin Meşrutiyet sarhoşluğunu fırsata çevirmeye çalıştıkları, iddiaların eski rejim kalıntıları tarafından ortaya atılmış yalan haberler olmadığı açıktır. Cemiyet ve gazeteye gelen Ermeni ileri gelenlerin niyetinin ise, Ermeni emellerini gizlemeye ve oluşabilecek tepkileri önlemeye yönelik olduğu değerlendirilebilir. Çünkü, Ermeni ileri gelenlerinin aynı zamanda Ermeni komitelerinin de etkin üyeleri olduklarını unutmamak gerekir. İtidal gazetesi, Meşrutiyet’e olan bağlılığından dolayı olayların böyle bir yöne evrileceğine inanmamış olsa gerekir. Türklerin bakış açısına göre meşruti yönetim, bütün sorunları çözmeye iradesi gösterdiğinden Ermenilerin böyle bir harekete tevessül etmeleri için bir neden yoktu. Üstelik Adana’da İttihatçılarla Ermenilerin arası oldukça iyiydi. Meşrutiyet, büyüleyici bir kavramdı ve Adana’daki İttihatçılarda Ermenilerin ideallerinden vazgeçmiş oldukları düşüncesi hakimdi. Halbuki Varatyan, tam da bu iddiaların ayyuka çıktığı dönemde Taşnak Komitesinin böyle bir propagandaya girişmiş olduğunu açıkça beyan etmiştir. Aslında Adana’daki Ermeni komitelerinin, Türklere göre hürriyet sarhoşluğundan daha çabuk kurtuldukları ve Meşrutiyet’i hızlı bir şekilde Ermeni milli duygularını geliştirme yönünde kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Birinci Adana olaylarının bitmesinden üç gün sonra 33. baskısı çıkan İtidal gazetesinde İsmail Safa “Müdhiş Bir İsyân”adlı bir makale yayınlamış ve Ermenilerin milli bağımsızlık duygularından vazgeçmemelerinin kendisi için hayal kırıklığı olduğunu belirten ifadeler kullanmıştır. Ermenilerin de Müslümanlar gibi

¹⁶⁸⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

otuz üç yıl ezildiklerini ve yaygaralar kopardıklarını, hürriyet ortamının verdiği rahatlıkla şikayetlerinden vazgeçerek kısa bir süre de olsa Meşrutiyet’i desteklemeye başladıklarını yazmıştı. Ancak, meşruti yönetime destek pek uzun sürmemiş, Ermeniler milli emeller doğrultusunda yeniden hazırlıklara girişmişlerdi. Ermeni toplumunda ara sıra nefrete varan soğuk davranışlar görülmüş, Müslümanlarla bir yaşamak istemediklerini gösteren tavırlar içerisine girmişlerdi. İsmail Safa; Ermenilerin davranışlarından bir isyan hazırlığı sezdiklerini ancak, Müslümanlara durumu fark ettirmemek için çabaladıklarını, çatışma ortamını Müslümanlardan gizlemeye çalıştıkları gibi Ermenilerle her türlü yakınlığı kurarak onların gurularını okşayıcı yazılar yazdıklarını ve bir “felâket-i vakıaya” fırsat vermemek için çabaladıklarını belirtmiştir. Kendilerinin birlik olma talebinin Ermenileri yanlıştan döndüremediğini ve gerçeklerin toplumdan saklanılmasının Müslümanlar arasında ayrılıklara neden olduğunu belirtmiştir. Çünkü olayların açıkça dile getirilmesini savunanlarla böyle bir yola başvurma olayları hızlandıracağı korkusunu yaşayanlar arasında gerginlikler çıkmıştı. Gerçekten de İtidal gazetesinin nüshaları incelendiğinde olaylar öncesi gazetenin yayın politikası tartışmaya meydan vermeyecek şekilde onun anlattığı gibidir¹⁶⁸⁹.

Murahhas Muşeg’in faaliyetleri de Varatyan’ın söylediklerini doğrular niteliktedir. Piskopos Muşeg, Ermenileri isyan için örgütleme çabaları kapsamında Adana’nın çeşitli bölgelerini ziyaret etmişti. Faaliyetlerde bulunmak için gittiği yerlerden biri de Cebel-i Bereket sancağı idi. Bir ay süreyle bulunduğu sancakta, Ermenilerin kendilerini ve Meşrutiyet’i korumak için silahlanmaları gerektiğini anlatmış, Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtmanın yollarını aramış, devlete vermeleri gereken vergileri artık ödememelerini telkin etmiştir. Bu telkinlerin etkisiyle Dört Yol’da vergi gelirlerinin bir hayli azaldığı görülmüştü.¹⁶⁹⁰ Cebel-i Bereket’e alaybeyi, kaymakam ve yüzbaşı atadığı, ayrıca başka bir kişiyi silah, dinamit ve bomba dağıtmakla görevlendirdiği Divan-ı Örfi’nin mazbatasına yansımıştır¹⁶⁹¹.

¹⁶⁸⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁶⁹⁰ Günay, s.45.

¹⁶⁹¹ BEO, 3621/271525, 30 Haziran [1] 325 [13 Temmuz 1909]

7 Nisan 1900 tarihli bir belgede; Ermenilerin silah kaçakçılığı yaparak Anadolu ve Suriye sahillerine silah sevk etmekte oldukları, bu durumun engellenmesi için çeşitli tedbirler alınması istenmiş; Adana sahillerinin korunması için Mersin civarına kadar on üç kule yapımı uygun görülmüş ve yapımı gerçekleştirilmişti. Böylece Kıbrıs üzerinden Adana Ermenilerine silah sevkinin engellenmesi amaçlanmıştı¹⁶⁹². Ancak bu konuda istenilen başarının elde edilemediği görülmektedir. Ermeniler, bölgeden gizlice mavzer, bomba ve dinamit gibi silahlar getirerek evlerinde depolamışlardı¹⁶⁹³. Ermeniler, Haçin kazası ve kalesini silah imalathanesi olarak kullanmışlardı¹⁶⁹⁴. Silahlar arasında su borularından yapılmış, araba üzerine bindirilmiş topların imali de sözkonusu olmuştur. Silahlanma çabaları tek başına dikkate alınmış olsa bile, en azından bir kısım Ermenilerin böyle bir isyana hazırlandıkları, diğer bir kısmının ise karşılıklı korku dolayısıyla silahlandıkları söylenebilir¹⁶⁹⁵. Silahlanma kontrolden çıkmış, çocuklar dahi silah bulundurmaya başlamışlardı¹⁶⁹⁶.

İkinci Meşrutiyet'le gelen silah taşıma serbestliği, silahlanmayı beraberinde getirmişti. Ermeniler, hürriyet ortamında sadece kendilerinin değil Türklerinde kendileri kadar hatta kendilerinden daha fazla silahlandıklarını iddia etmişlerdir. Ermenilerin, II. Abdülhamid'in iktidarının son on senesinde deniz yoluyla silah kaçakçılığı yaptıkları ve bu yolla silahlandıkları görülmektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte artık silah satışları açıktan yapılmaya başlanmıştı¹⁶⁹⁷. Adana'nın sosyal durumu hakkında dönemin bizzat şahidi olan Arıkoğlu şu ifadeleri kullanır:

(Yaşasın, hürriyet, müsavat, eşitlik sesleri) Hükümetin nüfuzunu esasen sıfıra indirmişti. Hükümetin varlığından esasen kimsenin haberi yoktu. Çoktan unutulmuştu. Çarşıda, sokakta, mağazalarda her çeşit silah serbestçe satılıyordu. Revaçta olan bu silahlar arasında başta geleni seri ateşli, kundaklı mavzerdi. Tellallar bağıra bağıra silah satıyor ve herhangi bir takibata

¹⁶⁹² Y. MTV, 281/52, 13 Mart [1]312 [25 Mart 1896]

¹⁶⁹³ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]; Enver Ziya Karal, s.94.

¹⁶⁹⁴ Toros, s.47.

¹⁶⁹⁵ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁶⁹⁶ On beş yaşlarında Karabet adlı bir çocuk, kurcaladığı revolverin kaza sonucu patlamasıyla ölmüştü. Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

¹⁶⁹⁷ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

uğramıyorlardı. Çünkü hürriyet vardı. (Kimse kimsenin işine karışamaz) zihniyeti her tarafa hakimdi¹⁶⁹⁸.

Ermenilerin, tabi olarak bu çabaların Müslümanların gözünden kaçması beklenemezdi, nitekim öyle de olmuştur. Durumdan kuşku duymaya başlayan Adana ileri gelenleri örgütlenmeye yönelmiş, bir Ermeni saldırısı ihtimaline karşı bölgedeki aşiretlerle temasa geçmişler ve onların yardımını sağlamanın yollarını aramışlardır¹⁶⁹⁹. 1909 yılının Şubat ayı ortalarında silah kullanımı o kadar yaygınlaşmıştı ki geceleri sıkılan silahlardan dolayı insanlar sokağa çıkmakta tereddüt etmeye başlamışlardı. İtidal gazetesi, durumun iyice kontrolden çıkmakta olduğundan bahsederek yöneticileri gerekli tedbirleri almamakla suçlamıştı¹⁷⁰⁰. Gazete, toplumsal gerilimi arttıracak haberlerden uzak surma politikası ile hareket ettiğinden silah atanların kimliği hakkında bilgi vermemektedir.

Ticari çıkar ilişkileri, Türk-Ermeni gerginliğinde çatışmaya giden süreci hızlandırmıştı. Hem Hristiyan hem de Müslüman tüccarlar, daha fazla silah satabilmek için karşılıklı olarak korku yaymaktaydılar. Müslüman tüccarlar, Ermenilerin Türkleri öldüreceği; Ermeni tüccarlar ise Türklerin Ermenileri katledeceği yollu haberlerle silahlanma yarışını hızlandırmışlardır. Silahlanma o kadar artmıştı ki kaçak yollarla gelenler hariç, resmi kayıtlara göre Mersin ve İskenderun'dan bölgeye aktarılan silah sayısı 12.804'e ulaşmıştı¹⁷⁰¹. İkinci Meşrutiyet'in ilanından Adana İğtişasına kadar geçen süreçte yaşananlar Cemal Paşa'nın söylediklerini doğrular niteliktedir. İkinci Meşrutiyet ile başlayan dönemde Ermenilerle Türkler arasında yüzeysel kardeşlik ilişkileri, Ermeniler arasında ise ihtilal fikirleri hızla geliştirilmeye çalışılmıştı. Meşrutiyetin getirdiği silahlanma serbestliği, Ermenilerin çok fazla sayıda silah satın almasını kolaylaştırmış ve silahlanma seviyesi kısa zamanda Erzurum ve Van vilayetlerindeki düzeye ulaşmıştı¹⁷⁰².

¹⁶⁹⁸ Arıkoğlu, s.45.

¹⁶⁹⁹ Karal, s.95.

¹⁷⁰⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.19, 31 Kânûn-ı Sani 1324 [13 Şubat 1909]

¹⁷⁰¹ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁷⁰² Mc Carthy, s.131.

Adana'daki Ermeni silah tacirleri; Haykazon Bızdıkyan, Mihran Boyacıyan, Rupen Dikran Cerıdyan'dı. Ermenilerin silahlandığı yolundaki iddialara Karabet, serbest olan bir şeyin Ermeniler için niçin yasak olması gerektiğini anlamadığını söyleyerek cevap vermekteydi. Müslümanlar silah ticareti yaparken, Ermenilere bu faaliyetin yasaklanmasına bir anlamı olmamalıydı. O, çarşı dellalarının Karadağ ve Martini fişeklerini “devr-i hükümette” ev ev dolaşarak sattıklarını, Vali Cevad Bey ve polis, zabıta gibi memurların ise gelişmelere göz yumduklarını belirtmiştir¹⁷⁰³. Damar Arıkoğlu'da silah satışlarının sokaklarda aleni yapıldığını, tellalların bağırarak sokak sokak dolaştığını hatırlarında yazmıştır¹⁷⁰⁴. Babıkyan, Adana'da satılan silahların önemli ölçüde Müslümanlarca satın alındığı iddiasını dile getirmiştir¹⁷⁰⁵.

Silahlanmanın ve nüfus artışının verdiği kuvvetle Ermenilerin, her geçen gün kendilerine olan güvenlerinin artması sonucunda daha pervasız davranmaya başladıkları görülmüştür. Silahlanan Ermeni gençleri, artık açıktan açığa tabanca satın alarak eğitim yapmaktaydılar. Rusya'dan gelen komiteciler, Ermenilere ateşli silahlar kullanma talimi yaptırmaktaydılar. Eğitimler, genellikle pazar günleri Ermeni bağlarının olduğu bölgede gerçekleştirilmekteydi. Silah eğitimleri sırasında kaza kurşunu ile zayıatlar da meydana gelmekte, bu durum intihar olarak gösterilerek üstü kapatılmakta idi. Adana'daki adli teşkilatın içler acısı hali olayların dikkatli bir şekilde soruşturulmasını engellemekteydi¹⁷⁰⁶. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonraki zaman diliminde şehrin çevresinde hatta içerisinde atış talimleri yapılmaya başlanmış, Gökderiliyan Karabet ve bazı Ermeniler evlerine nişangahlar kurarak talim yapmışlardır. Bu durum şikayet konusu olunca vali zaptiyeye emir vererek sorumluları yakalatmıştır. Ancak, Ermenilerden silah talimi yapanlar, Papaz Muşeg

¹⁷⁰³ Ermeni tarihçilerin, silah tacirlerinin Müslüman olduğu ve Ermenilerin savunma amaçlı silahlanmaya yöneldikleri iddiası Karabet'in verdiği bilgilere göre geçerliliğini yitirmektedir. Karabet, s.19-20.

¹⁷⁰⁴ Arıkoğlu, s.47.

¹⁷⁰⁵ Kemal Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.23.

¹⁷⁰⁶ Adana Olaylarını bizzat yaşamış olan Arıkoğlu, Büyük Dikili'deki çiftliğine giderken bir Pazar Ermenilerin bağlarının arasından geçerken Ermenilerin talimine denk geldiğini ve canını zor kurtardığını yazar. Arıkoğlu, s.46.

ve Ermeni ileri gelenlerinin müdahalesiyle serbest bırakılırken, Müslümanlardan aynı gerekçeyle tutuklananlar tevkif edilmekte idi. Hükümetin tek yanlı uygulamaları Müslümanlarda valiye karşı bir kırgınlığa ve Ermenilere karşı ise eskiden var olan sevgi ve muhabbetin kaybolmasına neden olmuştur¹⁷⁰⁷. İsmail Safa: Ermenilerin, Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte “ölünceye kadar beraberiz” ifadeleriyle Müslüman-Ermeni birlikteliğine vurgu yaptıkları noktadan Ermenilerin bir kısım cahillerinin “İslamları keseceğiz, artık korkmayacağız, eski yaralar henüz kanıyor” noktasına geldiklerini yazmıştır. Yine Ermenilerin, Müslümanları tehdit etmeye başladıklarını ve kışkırtıcı söylemlerle Müslümanları heyecana getirmeye, sorumluluğu Türkler yıkma çabası içerisine girmeye başladıklarını; Müslümanların ise şehrin ileri gelenleri ve alimlerini dinleyerek mümkün olduğu kadar gerginliklerin tarafı olmamaya çalıştıklarını, Müslümanların gösterdiği sabır karşısında Ermenilerin daha da pervasızlaştığını, bazı cinayetler işlediklerini belirtmiştir¹⁷⁰⁸.

Müslümanların da önemli günlerde silah kullandıkları, rast gele ateş açtıkları görülmektedir. 2 Ocak 1909 tarihine denk gelen Kurban Bayramı'nda yaşananlar şehir basına yansımıştı. İtidal gazetesi 6 Ocak 1909 tarihinde yayınlanan sayısında silah kullanımının yaygınlığını vurgulayarak, olur olmaz silah kullanımının istenmeyen bazı olaylara sebep olduğunu yazmıştı. Bayram kutlamalarında atılan kurşunların bazı evlerin camlarına isabet ettiğini, ölüme sebebiyet verebilecek davranışlarından kaçınılmasını yazmıştı. Gazete, polis ve zabitanın görevini yapmadığından şikayet etmiş, silah atma olaylarının sadece bayramda değil her gece vuku bulduğundan bahisle, böyle bir işe kalkışanların en sert şekilde cezalandırılmalarını talep etmişti¹⁷⁰⁹. Yaşananlardan anlaşıldığı kadarıyla silah taşımak, silahları olur olmaz kullanmak şehirde moda haline gelmişti.

Adana'da Muşeg'in kışkırtmaları, Ermenilerin silahlanmaya başlamaları ve buna karşılık Müslümanların tedbirler alma yoluna gitmesi, Adana'daki yöneticilere büyük mesuliyet yüklemekteydi. Cemal Paşa, hatıralarında yöneticilerin zaaf ve acizlikleri ve olayları engelleyememeleri dolayısıyla suçlanmaları gerektiğini

¹⁷⁰⁷ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]; BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

¹⁷⁰⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁷⁰⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.11, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

söylemektedir. Ona göre: Muşeg ve taraftarlarının kışkırtmaları başlar başlamaz bunların ve bunlara karşı Müslümanları kışkırtanların tutuklanarak gerekli cezalara çarptırılmaları çözüm yolu olabilirdi. Hatta bu da yeterli olmazsa örf-i idare ilan ederek duruma hakim olmak mümkündü¹⁷¹⁰. Ferik İsmail Fazıl Paşa da, gerginliklerin çatışmaya dönüşmesinde yöneticilerin otoriteyi sağlayamamasının önemli rolü olduğu görüşünü dile getirmişti¹⁷¹¹.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yüzeysel olarak toplumsal kaynaşmaya giden bir süreç yaşanırken, alttan alta gerilime neden olan gelişmeler de yaşanmıştı. 1908 senesinde hürriyet şehitlerinden Nevzat ve Meşhur Şair Ziya Paşa'nın mezarlarının İttihat ve Terakki'nin düzenlediği bir törenle ziyaret edilmesi sırasında Ermeni gençleri çok farklı bir hal içerisine girmişler, Ermeni bayrağı ellerinde Ermenice milli marş eşliğinde anma törenine katılmışlar, Ermeni ihtilalcilerine has duygularla hareket etmişlerdi. Sergilenen bu tutum Müslümanlar üzerinde olumsuz bir tesir bırakmıştı. Müslümanları huzursuz eden bu hadiseden belirli bir süre sonra Muşeg, 800 civarında süvari eşliğinde Kozan Ermeni Manastırı'na yola çıkmıştı. Ermeniler, Kozan'da kırlardan topladıkları çiçeklerden vaftiz yağı yapar, yedi senede bir de yağ kazanının kapağını törenle açarlardı. Rutin bir işlem olan bu durum Muşeg'in son gidişinde amacından sapmıştı. Gidiş gelişler, sanki bir Ermeni nümayişine dönmüştü. Anavarza Ovasından geçerken gövde gösterisinde bulunmaları, dönüşte de aynı tavırları sergilemeleri gergin bir ortam doğurmuştu¹⁷¹².

1908 yılı sonunda devlet otoritesi de ayağa düşmüştü. Esberoğlu Oteli'nde oynanan bir tiyatro oyunu sırasında bazı sarhoşların sarkıntılıkları söz konusu olmuş, polis şahsı uzaklaştırmak için dışarıya çıkardığında bir kısım halk polise hakaretvari davranmaya bir kısmı ise polisi desteklemeye başlamış, durum birden bire farklı bir renge bürünmüştü. Araya giren iki akli başında şahıs olayların bir çatışmaya dönüşmesini önlemişti. İtidal gazetesinin verdiği haberde bunun toplumlar arası bir gerilim olup olmadığına dair bir bilgi yer almamaktadır. Ancak gazetenin bu tür olayların önü alınmazsa sonu kestirilemeyen büyük olaylara sebebiyet verileceği uyarısı, bunun bir Türk-Ermeni gerginliği olduğu konusunda ip uçları

¹⁷¹⁰ Cemal Paşa, *Hatırat*, yay. haz. Metin Martı, 5. Baskı, İstanbul, Arma Yayınları, 1996, s.359.

¹⁷¹¹ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

¹⁷¹² Arıkoğlu, s.45.

vermektedir¹⁷¹³. Olaylar öncesi *İtidal* gazetesi, Ermeniler konusunda çok hassas bir yayın politikası izlemekte, onları suçlayıcı bir dil kullanmaktan kesinlikle kaçınılmaktaydı. Bahsi geçen olay büyük ihtimalle toplumlar arası bir gerginlik olsa gerekir. Ortaya çıkan durum Adana’da alttan alta nefret duygularının yayıldığını ve çatışma ihtimalinin her geçen gün arttığını göstermesi bakımından önemlidir.

Adana’da genellikle çiftçilikle uğraşan ahali arasında yüzyıllarca öncesine giden bir uyum mevcuttu¹⁷¹⁴. Gerçekten de 1895 yılında çevrede yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmasının Adana’da ortaya çıkmamış olması, birçok yerde evlerinin dahi aynı avluya açılması birlikte yaşama iradesinin güzel örneklerini oluşturmaktaydı¹⁷¹⁵. İkinci Meşrutiyet’in ilanını müteakip Adana’da çeşitli siyasi cemiyetlerin şubeleri açılmıştı. Aynı dönemde Ermeni Taşnak ve Hınçak cemiyetleri de daha önce gizlice çalışan derneklerinin şubelerini kurmuşlardır¹⁷¹⁶. Karabet’in verdiği bilgilere göre, olaylar öncesi Ermeni komiteleriyle, Adana ahalisi ve Türk köylüleri arasında kardeşçe ilişkiler mevcuttu. Halkın, komitelerle ilgili en ufak bir şikayeti olmamıştı. Karabet, Adana ahalisinin gerginliğin çatışmaya dönüşmesiyle birlikte -“vilayet Ermenilerini kıtâl ve yağma ile perişan ve iğfâlâta kapulup”- ne yaptığını bilmez bir halde saldırdığını iddia etmiştir. Ona göre müsebbipler irticacı kesimlerdir¹⁷¹⁷.

Halbuki Adana halkı, İkinci Meşrutiyet’in ilanını takip eden süreçte rahat bir nefes almış, devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Müslim-gayrimüslim ilişkilerinde bahar havası esmeye başlamıştı. Ancak Ermenilerin hürriyet ortamından daha fazla yararlanma çabaları, Müslümanlar tarafından şüphe ile karşılanmaya başlanmıştır. Daha önce bahsedilen Hınçak, Taşnak ve Truşak komitelerinin her tarafta kulüpler açması, Ermenilerin bahsi geçen kulüplerde toplanması, Müslümanların onlarla ilgili şüphelerini arttırmıştır¹⁷¹⁸. Çünkü, Ermenilerin Meşrutiyet sevdasının altında yatan asıl neden, Ermeni ihtilali çalışmalarını baskı altına alan II. Abdülhamit’ten kurtulmak ve rahatça, bahsi geçen fikirleri yayma

¹⁷¹³ Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

¹⁷¹⁴ Cemal Paşa, s.357.

¹⁷¹⁵ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁷¹⁶ Cemal Paşa, s.358.

¹⁷¹⁷ Karabet, s.19.

¹⁷¹⁸ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

olanağına kavuşmaktı. Her Osmanlı vatandaşı için özgür bir ortamı ifade eden İkinci Meşrutiyet'in ilanı, Ermeni komiteleri için birlikte yaşama ve hürriyet kavramlarından daha fazlasını ifade etmekteydi. Onlar, birlikte yaşamaktan çoktan vazgeçmişlerdi ama, İttihatçılar o gün için durumu kavrayamamışlardı¹⁷¹⁹.

İkinci Meşrutiyet Devri yöneticileri, halkın hürriyet coşkusundaki aşırılıklara karşı tedbir alma kudretinden yoksundular. Cemal Paşa'nın değerlendirmelerine göre: İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte Adana valisi olan Cevad Bey, güzel ahlaka sahip bir şahıs olmasına rağmen yönetim konusunda görevini yapabilecek kudretten yoksundu. Ferik Mustafa Remzi Paşa ise gençliğinde büyük şöhrete sahip namuslu, vatan hissiyle dolu ihtiyar bir kişiydi. Yaşlılığı ve düzeni sağlama konusunda vasıtaların yetersizliği nedeniyle bu görevi yerine getirebilecek otoriteye sahip olup olmadığı tartışmaya açıktır¹⁷²⁰. Arıkoğlu da Cemal Paşa'nın bu şahıslar hakkında söylediklerine yakın ifadeler kullanmıştır. Arıkoğlu'na göre; Cevad Bey, mabeyn başkâtipliğinden gelme, tecrübesiz, idari işlerden anlamayan bir şahıstır. Yaşlı liva kumandanın elinde ise derme çatma Arap taburları mevcuttu. Polis müdürü halk tarafından seçilen Hacı Ali Beyzade Kadri Bey isimli bir zattı. Bahsi geçen şahıs, getirildiği görev ile ilgili tecrübesi olmayan biri idi¹⁷²¹.

İkinci Meşrutiyet sonrasında Adana, tam bir anarşi içerisine düşmüş, Cevad Bey durumu Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya arz etmiş, elindeki kuvvetlerin yetersizliğinden bahsederek askeri kuvvet talep etmişti. Sadrazam ise Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda -Adana'da daha önce valilik yapmış olmanın da verdiği güvenle- Ermenilerle, Müslümanların kardeşçe yaşayan iki topluluk olduğunu bahisle kuvvet yollamaya gerek olmadığını bildirmiştir¹⁷²². Arıkoğlu'nun ifadelerine bakıldığında, Hükümetin Türk-Ermeni gerginliğininin boyutunu kavrayamadığı anlaşılmaktadır.

¹⁷¹⁹ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 2012, s.18-19.

¹⁷²⁰ Cemal Paşa, s.359-360.

¹⁷²¹ Arıkoğlu, s.47.

¹⁷²² Arıkoğlu, s.48

İkinci Meşrutiyet'in getirdiği fikir özgürlüğü anlayışının yarattığı kaos ortamında ortaya çıkan ölçsüz yazılar, merkezde II. Abdülhamit'i hedef alırken, taşrada yerel yöneticileri aynı sorunla baş başa bırakmaktaydı. Adana'da yayınlanan bir gazete, valinin de içerisinde yer aldığı devlet yöneticilerini hedef alan küçük düşürücü yayınlar yapmış, böylece yerel yöneticilerin olayların seyrine müdahalesine engel olmuştu¹⁷²³. Bununla yetinmeyen Ermeni gazeteleri, Ermenilerin eşyalarına ve şereflerine sahip çıkmaları gerektiğini, bunun içinde silahlanmanın gerekliliğini yayınlamaktan çekinmemişlerdi. Türkler de kendilerini herhangi bir saldırı durumunda savunmak için hazırlıklara girişmişlerdi¹⁷²⁴.

Meşrutiyet'in ilanı konusunda her ne kadar birlikte hareket etmişlerse de İttihat ve Terakki ile Taşnak ve Hınçak Ermeni cemiyetlerinin Meşrutiyet'e bakışları arasında ciddi farklılıklar mevcuttu. İhtilalci cemiyetler daha önceden el altından yürüttükleri muhtariyet ve bağımsızlık faaliyetlerini daha serbest bir şekilde yürütme imkanına kavuşma arzusuyla hareket ederken, İttihat ve Terakki bütün Osmanlıları kucaklayacak bir cemiyet haline gelmek ve böylece "ittihad-ı anasır" fikrini gerçekleştirmek istemişti. Bütün uğraşlara rağmen bu cemiyetler İttihat ve Terakki ile birleşmeye yanaşmamışlardır. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi idealler ve hayaller farklıydı. Cemal Paşa hatıralarında bu iki Ermeni örgütle birleşme çalışmalarından ve bu gayretlerin neticesiz kaldığından bahsetmiştir¹⁷²⁵. Bu anlaşmazlıklara rağmen Ermenilerin, İttihat ve Terakki içerisinde birlikte faaliyet gösterdikleri açıktır. İttihat ve Terakki Kulübü'nün Adana şubesini Türk ve Ermenilerden meydana gelen beş altı kişi kurmuştu. Ayrıca, bu kulüpte Ermeni üyeler de bulunmaktaydı¹⁷²⁶. Ermeniler, Türklerle olan dostluk bağlarını, girdikleri bu cemiyet vasıtasıyla devam ettirmişlerdi¹⁷²⁷.

Adana Ermenileri, Prens Sabahaddin'in "Adem-i Merkeziyetçilik" fikrinden etkilenmişler, bu fikri mümkün oldukça kendi çıkarları çerçevesinde yorumlamaya çaba göstermişlerdi. Meşrutiyet'in getirdiği bahar havasının etkileri geçer geçmez

¹⁷²³Karal, s.95.

¹⁷²⁴Günay, s.47.

¹⁷²⁵ Cemal Paşa, s. 348-354.

¹⁷²⁶Karabet, s.17.

¹⁷²⁷Toros, s.49.

Avrupa'daki Ermeni komiteleri, Ermenilerin içindeki "Müstakil Ermenistan" ümitlerini canlandırmaya yönelik çalışmalara başlamışlardı¹⁷²⁸. Prens Sabahattin'in görüşlerinden yola çıkarak hazırladıkları "Kilikya'nın müstakil bir idareye tabi tutulması" ve Ermeni milli bilincini geliştirmeye yönelik yazılar elden ele dolaştırılmıştır¹⁷²⁹.

Türk-Ermeni ilişkilerinin gergin bir hal almasında dedikoduların rolü de az değildir. Karabet, Adana Olaylarından bir kaç yıl önce asılsız bazı haberler yayıldığını, bunların gerçek olmadığını eserinde anlatmıştır. Haçin'de Orta Kilise'den askeri kışlaya bir tünel kazılarak kışlanın dinamitlerle havaya uçurulacağı yönündeki dedikoduların Müslümanları ve yöneticileri, Ermenilere karşı kışkırtma amaçlı olduğunu belirtmiş; Muşeg'in ve Ermenilerin suçsuz olduğunu öne sürmüştür¹⁷³⁰. İddialarına; Müslümanları, Hristiyanlar aleyhine kışkırtan yazıların Adana sokaklarında dağıtıldığından bahsederek, durumdan Cevat Paşa'yı haberdar ettiklerini ifade etmiştir¹⁷³¹.

Türkler ve Ermeniler arasındaki gerginlikler iyice artmaya başlamıştı. Karabet, karşılıklı korkuların nasıl yayıldığını birçok olay anlatarak Ermeniler açısından ortaya koymuştur. Onun anlattıklarına göre: 1908 yılının Ramazan bayramında Müslümanların Ermenileri katledeceklerine dair bir söylenti çıkmış, bunun üzerine muhtelif unsurlardan oluşturulan 200 silahlı adam üç gün mahallede nöbet tutarak böyle bir olaya meydan vermemiştir. Aynı yılın Ramazan bayramından üç gün sonra Dört Yol ve Baharlı köylerinin bölgeye gelen konargöçerler tarafından tehdit edildiği söylentileri üzerine vilayete şikayette bulunulmuş, bunun üzerine merkez jandarma tabur komutanı Binbaşı Refet ve Adana Redif komutanı Binbaşı Sabri Bey ve Çalyan Karabet, Meclis-i İdare-i Vilayet kararıyla tahkikat için yanlarına 15 kadar jandarma neferi verilerek görevlendirilmişlerdi. Bu tahkikatta Karabet'in ifadesine göre 200 hane Aydınlı Aşireti ile 150 kadar Çingene buralara yerleşmişlerdi. Çingenelerin "Akdeniz mahsulünü biz biçeceğiz" dedikleri Baharlı karyesi sakinleri tarafından heyete söylenmişti. Çingeneler buradan "celb ve

¹⁷²⁸ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁷²⁹ Arıkoğlu, s.46.

¹⁷³⁰ Karabet, s.4-5.

¹⁷³¹ Karabet, s.10-11.

isticvâb” edilirken birkaç tanesi, kendileri Adana merkez’de iken “ İslamların Hristiyanları keseceklerini” birkaç hocadan duyduklarını söylemişlerdi. Hatta kendilerine de Dörtyol taraflarına gidip “ vukuatın zuhuruna intizar” etmeleri konusunda, adını bilmedikleri ancak, görürlerse tanıyabilecekleri hocalar tarafından sözler sarf edildiğini söylediklerini belirtmiştir. Tahkikat sonucunda Aydınlılar ve Çingeneler bölgeden uzaklaştırılmıştır. Yine onun anlattıklarına göre; Doruk Köyü’nün ileri gelenlerinden Molla Osman adlı kimse Adana’ya gitmiş geri döndüğünde ahali arasında Ermenilerle ilgili kışkırtıcı söylemlerde bulunmaya başlamıştı. Bu davranışlarının karşılığında Hamidiye’ye sürgünü kararlaştırılmış ve Binbaşı Refet Bey’de ona nasihatte bulunmuştu. 1909 yılı başlarında¹⁷³² Karabet’in, Müslümanların Ermenilerle ilgili saldırı hesapları olduğuna dair iddialarından biri de Hamidiye kazası yakınında, Antakyalı Arakil adlı Tarsus Amerikan Koleji öğrencisinin öldürülmesi olayıdır. Cinayetin dini hislerle değil, bir Çerkes çocuğu tarafından para için yapıldığı tahkikat sonucu ortaya çıkmıştır¹⁷³³. Aynı olay İtidal gazetesinde, Bühtanlı Kürt İbrahim tarafından işlenen cinayet olarak verilmişti¹⁷³⁴.

Abidin Paşa caddesinde bulunan bir hanın önünde bir Müslüman gencin, birlikte gezdiği bir Ermeni tarafından katledildiğini iddia eden haberler basına yansımıştı. İtidal gazetesi, öldüren kişinin ismini vermekle birlikte, toplumsal gerilimlere neden olmamak için bu şahsın milliyetinden bahsetmez¹⁷³⁵. İtidal gerçekten de olaylar öncesinde -Meşrutiyet’e olan bağlılık ve “ittihad- ansıra” olan inancı dolayısıyla- çok dikkatli bir üslup kullanmıştır.

Meşrutiyet’ten 40 gün sonra Haçin’e gelen Müftüzade Ahmet Efendi, İzzet Efendi ve Müstantık Muavini Sabri Efendi, Adana merkeze sürgün edilmiş, içlerinden Ahmet Efendi’nin tutuklanmasına karar verilmişse de sonradan salıverilmiştir. Karabet’e göre Müftüzade Ahmet olayı, Dörtyol Baharlı karyesi olayları ve Bağdadizade Abdülkadir’in himayesinde gerçekleşen olaylar öncesi Adana’da Ermeni komite ve kulüpleri mevcut değildir. Adana eşrafının cahil halkı kışkırttığı görüşünden ve Ermenilerin, Müslümanların korkularını tetikleyen hiçbir

¹⁷³² Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 24 Kânûn-ı Sani 1324 [6 Şubat 1909]

¹⁷³³ Karabet, s.10-13.

¹⁷³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

¹⁷³⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 24 Kânûn-ı Sani 1324 [6 Şubat 1909]

şey yapmadığı düşüncesinden hareket eden Karabet'e göre: Türkler, asırlardır yaşadıkları bu topraklarda saflıklarından Bağdadizade ve yandaşlarına itimat ederek dini duygularının istismarına fırsat vermişlerdir¹⁷³⁶.

Taşnak ve Hınçak Cemiyetleri İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'da açtıkları şubelerinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Adana uleması ise: Ermenilerin silahlandığı; kiliselerde, oluşturdukları kulüplerde alenen Osmanlı Devleti aleyhine Ermeni milli duygularını dile getiren konuşmalar yaptıkları, "sevda-yı istiklâl" hülyasıyla Hristiyan ahaliyi sarhoş ettikleri görüşündedir¹⁷³⁷. Karabet, bu cemiyetlerin üyelerinin Adana Olaylarında en küçük bir mesuliyetleri olmadığı kanısındadır. Hatta Ermeni komitelerinin var gücüyle olayları engellemeye çalıştıklarını ve kesinlikle kışkırtma eyleminde bulunmadıklarını yazmıştır¹⁷³⁸. Daha önceki konularda üzerinde durulan Taşnaksudyun Komitesinden Varatyan'ın ifadeleri, İkinci Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra komitelerin, halkı çıkabilecek olaylara karşı hazırlıklı olmaları konusunda bilinçlendirdikleri yönündedir. Dolayısıyla Varatyan'ın açıklamaları, Karabet'in söylemlerinin inandırıcılığını sorgulanır hale getirmektedir.

Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan gerginliklerde, bir dış müdahale korkusunun rolü küçümsenemez. 1909 yılına gelindiğinde Ermenilerin bir ayaklanma çıkararak Türklere saldıracakları, olayların başlamasıyla birlikte Avrupa devletlerinin donanmalarının Adana'yı işgal edecekleri, bu gelişmelerin akabinde de bir "Kilikya Ermenistanı" oluşturulacağı Müslüman halk arasında hızla yayılmaktaydı. Dedikodular o kadar artmıştı ki Adanalı eşraftan bir kısmı çoluk çocuğunu daha güvenli olarak gördükleri yerlere göndermişti. Cemal Paşa, olaylardan iki üç ay öncesinden başlayarak resmi, gayri resmi bütün Müslüman-Türk unsurunun Ermenilerinin kendilerini katledeceğine, bunun için dışarıdan silah getirildiğine ve büyük bir tehlike altında olduklarına dair bir algıya kapıldıklarını ifade etmiştir. Murahhas Muşeg'in de Müslümanlarda oluşan algıyı destekleyen "küstahça" açıklamalar ve "sözlü tecavüzler" gerçekleştirdiğini belirtmiş, binbaşı rütbesine haiz

¹⁷³⁶Karabet, s.6-9-18.

¹⁷³⁷ DH. MKT. PRK, 2829/124, 16 Nisan[1] 325 [29 Nisan 1909]

¹⁷³⁸Karabet, s.23-24.

İngiltere'nin Adana konsolosluğunda bulunan Mr. Doughty Wylie'nin de kendisiyle aynı kanaatte olduğunu yazmıştır¹⁷³⁹.

Daha önce ifade edildiği gibi Ermenilerin taşkınlıkları artmış, nereden geldiği belli olmayan bir Ermeni nüfusu Muşeg'in gayretleri ile yerleştirilmeye çalışılmış, demografik denge değiştirilmeye çalışılmıştı. Milli duygulara hitap eden piyesler, Ermeni kralları ile ilgili olaylar sahnelenmiş, bahsi geçen piyesler oynanırken içeriye başkalarının girmesini engellemek için kapı sıkı şekilde kapatılmıştı¹⁷⁴⁰. Bu davranışlara bir örnek: Adana'da "Sivas'ın Timur Tarafından Tahribi" adlı bir oyunun sahneye konmasıydı. Tiyatro oyunun sonunda coşkuyla atılan "Yaşasın Ermenistan" naraları Müslümanlarda öldürüleceklerine dair korkularının daha da artmasına sebep olmuştu. Türk ahali, Ermeni gövde gösterisinden sonra büyük bir heyecana kapılmıştı¹⁷⁴¹. Diğer taraftan Muşeg ve diğer Ermeni istiklali hayali peşinde koşan kişiler vaazlar ve nutuklarla halkı ihtilale teşvik ederek cesaretlendirmişlerdir¹⁷⁴².

Bazı cemiyetlerin halk içerisine karışarak Ermeni ayaklanması çıkarsa bundan zarar görmemek için tedbirli olmak gerektiği yönünde propaganda yaptığı iddiası mevcut ise de Cemal Paşa bununla ilgili herhangi bir kanıt rastlamadığını belirtmiştir. Bu konuda iddialar Cemiyet-i Muhammedi Fırkası üzerinde yoğunlaşmaktadır¹⁷⁴³. Karabet'e göre de Osmanlı genelinde Volkan gazetesi, yaptığı yayınlarla Müslümanlar arasında Ermenilere karşı bir soğukluğun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Adı geçen gazetenin Adana'da da etkisi hissedilmekte, "irtica-i faaliyetler" önemli ölçüde artış göstermekteydi¹⁷⁴⁴.

¹⁷³⁹ Cemal Paşa, s. 360-361.

¹⁷⁴⁰ Arıkoğlu, hatıralarında bazı Ermenilerin coşkulu bir şekilde oynatılan piyesler sonunda, kendisini tutamayarak ağlamaya başladığını, piyeste görevli genç bir Ermeni kızının ağlayanlara karşı, onların milli duygularını arttırmaya yönelik olarak: "Niçin ağlıyorsunuz? Vatani kurtarmak sizin elinizdedir. Milletimiz sizden fedakarlık istiyor. Namusuzca yaşamaktansa namuslu ölmek şerefli. Ölümünden korkanların içimizde yeri yoktur" gibi ifadeler kullandıklarını öğrendiğini ifade eder. BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁷⁴¹ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]; Enver Ziya Karal, s.96.

¹⁷⁴² BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁷⁴³ Cemal Paşa, s.360.

¹⁷⁴⁴ Karabet, s.18.

Ermenilerin ve yabancıların hedefindeki, hükümetin ise olaylar sonrası gelişmeler karşısında gözden çıkarmaya niyetli görüldüğü Mehmed Asaf, Sadaret'e gönderdiği yazıda Ermenilerin olaylar öncesi yaptıklarını anlatmıştır. Onun anlatıklarına göre: Dört Yol'daki Ermeniler, Murahhas Muşeg'in çabaları sonucunda altı ay gibi bir zaman diliminde silahlanmaya hız vermiş, kışlanın etrafında hükümete ait araziye kazarak zapt ile sağlam bir savunma alanı oluşturmuşlardı. Vergi toplamaya gelenlere ve görev için gelen Jandarmaya aşağılayıcı sözler sarfetmekten geri durmamışlardır. Ermenilerin, "Postallı" denilen ve üniformaları bulunan birlikler teşkil etmiş olduklarını, kendisinin göreve başlamasıyla birlikte bütün bu Ermeni faaliyetlerini engellemeyi başardığını ifade etmiştir. Ermenilerin gayelerinin farkına vardığını, onların "adem-i merkeziyet, İstiklâliyet, ecnebi müdahâlâtı," gayelerini içeren çalışmalar içerisinde olduklarını net bir dille belirtmektedir. 8 Şubat 1909 tarihinde nezarete durumu anlattığını ve asker istediğini ancak, talebinin karşılık bulmadığını yazmıştır¹⁷⁴⁵. Yine, başka bir görüşe göre Ermeniler; Dört Yol Askeri Kışlası yanında daha önceden aldıkları 1.000 dönümlük arazide, çıkaracakları isyanda kullanılmak üzere, siperler kazarak hazırlıklara girişmişlerdi¹⁷⁴⁶.

Adana şehrinde esnaf ve zanaatkarlar, genellikle Ermenilerden müteşekkildi. Ayrıca bu azınlık gurubu askerlik yapmadığından dolayı, işlerinde aksama olmaksızın çalışmalarına devam etmekte ve servetini büyük oranda arttırmaktaydı. Onları isyana cesaretlendiren nedenler arasında Ermenilerin ekonomik güçten kaynaklı sarhoşluğunu da eklemek gerekmektedir¹⁷⁴⁷.

5.6. Adana Ermeni Miliyetçiliğinin Doruk Noktası: Adana Ermeni Olayları

Müslümanlar, Ermenilerin Adana İsyanını çıkarmalarındaki amaçlarının Anadolu'nun birçok yerinde giriştikleri ve başarılı olamadıkları, istenilen Avrupa müdahalesini sağlayamadıkları isyanlarının bir devamı olarak görmüş, Adana ve çevresinde durumun Avrupa müdahalesine daha müsait olması dolayısıyla yeni isyan noktası olarak seçildiğini düşünmüşlerdir. Bağdat demiryolları ve denize olan

¹⁷⁴⁵ DH. MKT, 2849/10, 19 Mayıs [1] 325 [1 Haziran 1909]

¹⁷⁴⁶ Günay, s.47.

¹⁷⁴⁷ Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s.27.

yakınlığı yabancı müdahalesini daha da kolaylaştıracak, müdahale sonucu Adana ve çevresinde, bir oldubittiye getirilene Ermenistan teşkil edilecekti¹⁷⁴⁸. Ermeniler, ayaklanma ortamını sağlamak için gerekli en önem şeylerden birinin nüfusun çoğunluğunu sağlamak olduğunu bildiklerinden, birçok yerden bölgeye Ermeni getirmişlerdi. İkinci Meşrutiyet’le birlikte silahlanma yasağının kalkmasından yararlanarak silah ve dinamit temin etmekte; satın aldıkları ateşli silahlar mükemmel düzeyde olduğundan¹⁷⁴⁹ ve büyük oranda silahlandıklarından artık daha pervasız davranabilmekte Müslümanların korkularını tetikleyecek şeylerden kaçınmamaktaydılar.

İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra iki toplum arasındaki gerginliklerin sürekli artmasına önceki konularda değinilmişti. Ancak olaylar hızla kontrolden çıkmaktaydı. Adana Olayları öncesinde halkın heyecanını arttıracak ve telaşa düşürecek söylentilerin ardı arkası kesilmemekteydi. 8 Mart 1909 Pazartesi gecesi, Ermenilerin cephaneliği basmaya kalkdıkları, bunun üzerine idarecilere haber verildiği ve hükümetin olay mahalline asker sevk ettiği dedikoduları halkta heyecana neden olmuştu. Sabahleyin söylentilerden haberdar olan vali tahkikat yaptırmış; polis, zabıta ve Adana Fırka Kumandanlığından toplanılan bilgiler neticesinde olayın aslının olmadığı anlaşılmıştır. Müslüman halkın yatıştırılması için Adana gazetelerine tezkip yazıları gönderilmiş, ahali sakinleştirilmeye çalışılmış, halkın heyecanına sebep olanların tespit edilmesi için tahkikat sürdürülmüştür¹⁷⁵⁰. İtidal gazetesi, bahsi geçen söylentileri çıkaranların vatan haini olduklarını, çıkabilecek bir çatışma ortamından hem Müslümanların hem de Ermenilerin “dehşetle mutazzırır (zarar görme)” olmalarının kaçınılmaz olduğunu yazmıştı. Gazete, her iki toplumun ileri gelenlerinin kendi toplumlarına nasihatte bulunmalarını, oluşmakta olan olumsuz algıları bertaraf etmeye çalışmalarını yazmakta; istibdat devrinde her tarafta Ermeni olayları zuhur ederken dahi Adana’nın böyle bir çatışma ortamı yaşamadığını, şimdi hürriyet ortamında unsurlar arasında çatışma olacağını söylemenin yakışıksız olduğunu dile getirmiştir. İtidal gazetesi bu konudaki

¹⁷⁴⁸Bildirici, s.505. Halil Metin, *Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s.123.

¹⁷⁴⁹DH. MKT. PRK, 2829/124, 16 Nisan[1] 325 [29 Nisan 1909]

¹⁷⁵⁰DH. MKT, 2761/101, 24 Şubat [1] 324 [9 Mart 1909]; *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

haberi: “Akıl davranalım! Kardeş gibi yaşayalım. Çünkü sonunda nâdim olacağız. Halbuki son pişmanlık fayda vermeyecektir.” sözleriyle bitirmişti¹⁷⁵¹.

Gerginlikler, dedikodular halkta öfkeyi ve korkuyu artırmakta iken başka bir dedikodu, havayı daha da olumsuz hale getirmişti. Ermenilerin Pazar günü talim yaparken iki Müslümanı bilinçli bir şekilde öldürdükleri, cesetlerini ise kör kuyuya attıkları şayiası zaten kötü olan durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirmişti. Artık, herkes birbirini kollar hale gelmişti. Adana Çarşısı’nda dükkanlar, mağazalar, iş yerleri kapalı halde idi. Her yeni şayiada kepenkler inmekte, Ermeniler ve Türkler kendi mahallelerine dönmektedirler. Söylentilerin doğru olmadığı ortaya çıkınca herkes tekrar iş yerlerine gelmekte, yaşanan gergin hal, çok düşük seviyede alışveriş yapılmasına -dolayısıyla ekonomik kayıplara- neden olmakta ve sınırları oldukça germekteydi¹⁷⁵².

1909 yılının Nisan ayında Adana’da ortam her iki taraf açısından da çok gergin bir hal almıştı. Çok kısa zaman içerisinde bir çatışma çıkmasının kaçınılmaz olduğu fikri her iki tarafta da yerleşmişti. İstanbul İsyanını takip eden günde Çukurova’nın Adana şehrinde Müslümanlarla Ermeniler arasında önemli bir anlaşmazlık durumu baş göstermişti. Eski düzenin yıkılmasından sonra bölgede kontrolden çıkmaya başlayan toplumsal düzen göze çarpmaktaydı¹⁷⁵³. Arıkoğlu’nun anılarında yazdığı gibi İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra “hükümet otoritesi sıfıra, söz ayağa düşmüştü¹⁷⁵⁴.”

Adana Olaylarının öncesinde Türkler arasında bölünmeye neden olan “Sandalya Kavgası” ortaya çıkmıştı. Adana Sanayi Mektebi’nde müdürlük görevinde bulunan Gergerli Ali ile İhsan Fikri arasında “ haleflik ve seleflik” dolayısıyla ortaya çıkan kavga Müslümanlar arasında ikilik çıkarmış, Türk toplumunun güç kaybetmesine neden olmuştur. “Sandalya Kavgasının” sebebi Müslümanların ileri gelenleri arasında ortaya çıkan çekişmelerdir. Adana’da etkin bir şahsiyet olan ve İkinci Abdülhamit devrinde Diyarbakır’a sürgün edilmiş, burada da rahat

¹⁷⁵¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

¹⁷⁵² Arıkoğlu, s.47.

¹⁷⁵³ Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, çev. Füsun Doruker, 10. Basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 2013, s.116.

¹⁷⁵⁴ Arıkoğlu, s.47.

durmadığından sürgün yerin Payas olarak değiştirilmiş, daha sonra evlenerek Adana'ya yerleşmiş olan İhsan Fikri şikayetler üzerine -Muşeg'in de içerisinde bulunduğu bir komisyon marifetiyle- görevini terke mecbur olmuş ve yerine Gergerli Ali getirilmişti¹⁷⁵⁵. Yapılanları hazmedemeyen İhsan Fikri ve Muhtar Fikri, Vali Cevad Bey aleyhine miting yapmaya çalışmışlardı. Ermeni komitecileri, Türkler arasında ortaya çıkan bu ihtilafın onları zayıflattığını görerek bundan yararlanmaya çalışmışlardı¹⁷⁵⁶.

5.6.1. Adana Olaylarında Öne Çıkan Şahsiyetler

5.6.1.1. Ermeni Papaz Muşeg

Bahri Paşa Dönemi'nde Adana'da Ermeniler arasında etkili olan üç isimden bahsedilebilir. Birincisi daha sonra ortaya çıkacak olan Adana Olaylarının baş aktörü olacak olan Papaz Muşeg'ti. Valiyle ilişkilerini geliştiren Muşeg, Ermenilerle vali arasındaki bağları kuvvetlendirmişti. İlişkiler, öyle bir düzeye gelmişti ki Muşeg ile ilgili alınacak herhangi bir hükümet kararına karşı vali siper olmaktadır. Muşeg, Bahri Paşa ile kurduğu dostluk sayesinde onun güvenini kazanmıştı. Piskopos Muşeg, bu güvenle Adana Ermenileri ile ilgili hedeflerini belirli bir program dahilinde yürütmeye başlamıştı. Ermeniler üzerinde sözü geçen başka bir isim, hakimlik görevi de yapmış olan Gökderiliyan Karabet idi. Üçüncü şahıs ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Adana şubesi üyelerinden avukat Çalyan Karabet isimli şahıstı¹⁷⁵⁷.

Ermeni Piskoposu Muşeg Efendi, 1900'lü yılların başlarında murahhas olarak Adana'ya tayin olunmuştu. Karabet'e göre iyi eğitilmiş ve idareli bir insan olduğundan Bahri Paşa'yla ilişkilerini geliştirmiş, her istediğini paşaya yaptırmayı başarmıştır¹⁷⁵⁸. Adana Ermeni Murahhası olan bu şahıs "genç, ateşli ve dinamik bir komitacı idi"¹⁷⁵⁹. Üyesi olduğu cemiyet Hınçak Cemiyeti idi. Cemal Paşa, Adana Ermenilerinin onun ahlaksızlıklarına dair kendisine birçok olay anlattıklarından bahsetmiştir. Ardından şöyle bir tespitte bulunmuştur: "Eğer anlatılanlar doğru ise,

¹⁷⁵⁵ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]; Toros, s.49.

¹⁷⁵⁷ Toros, , s.48-49.

¹⁷⁵⁸ Karabet, s.3-4.

¹⁷⁵⁹ Arıkoğlu, s.45.

her türlü ahlaksızlık bu şahısta toplanmıştır denilebilir¹⁷⁶⁰.” Başka bir görüşe göre Muşeg, Adana Olaylarından kısa bir süre önce Ramgavar gibi marjinal bir Ermeni örgütüne üye olmuştur. Adana’da taraftarı pek bulunmayan bu örgüt ile Muşeg’in isyanı nasıl tasarladığı, liderlerinin bölgede bulunmamasına rağmen büyük bir isyana nasıl kalkıştıkları incelenmeye muhtaçtır. Yine Bahri Paşa gibi önceki dönem vali ve yöneticileri onun durumundan kuşkulananmamışlardır¹⁷⁶¹.

Muşeg, İkinci Meşrutiyet’in ilanını takip eden dönemde kendisini Adana’daki Ermenilerin dini ve siyasi önderi olarak takdim etmeye özen göstermiştir. Cemal Paşa’nın anlattıklarına göre: Adana’daki yöneticilerin vilayet yönetimindeki acziyetlerinden en iyi şekilde yararlanma yoluna gitmiş, onlara karşı bazen edep sınırlarını aşan davranışlar sergilemiştir. Bir defasında Meclis-i İdare’de valiye hakaretvari davranışlar sergileyerek, jandarma komutanını tokatlayacağı iddiasıyla sinirlenerek oradan ayrılmıştır¹⁷⁶². İkinci Abdülhamit’in getirdiği silahlanma yasağı da İkinci Meşrutiyet’le birlikte ortadan kalktığından Muşeg, rahat bir şekilde Ermenileri silahlandırmak için Avrupa’dan tüfek ve rovelver ithal etmeye başlamıştı. Konuşmalarında öyle pervasızlaşmıştı ki, “Artık Ermenilerin silahlı olduğundan, bir daha 1894 katliamları gibi hadiselerden korkmayacaklarından, bir Ermeni’nin kılına hata gelirse mukabilinde on Türk’ün mahvedileceğinden” her gittiği yerde bahsetmekten çekinmemişti¹⁷⁶³.

Adana ve çevresindeki kiliselerde yaptığı husus sohbetlerde heyecanlı vaazlar vererek Ermenilerin milli duygularına hitap etmekte, böylece Müslümanlara karşı Ermenilerin bakış açılarını değiştirmekte ve milli duyguları körüklemekteydi¹⁷⁶⁴. Ermenileri silahlanmaları konusunda teşvik ve tahrik eden tutum ve davranışlarının Müslümanlar üzerinde derin bir korkuya neden olmaması¹⁷⁶⁵ ve onlarda bir karşılık bulmaması beklenemezdi. Türkler de Muşeg ve yandaşlarının ulu orta konuşması ve Ermenilerin silahlanması karşısında

¹⁷⁶⁰ Cemal Paşa, s.358.

¹⁷⁶¹ Kemal Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.17.

¹⁷⁶² Cemal Paşa, s.358.

¹⁷⁶³ Cemal Paşa, s.358-359.

¹⁷⁶⁴ BEO, 3621/271525, 30 Haziran [1] 325 [13Temmuz 1909]

¹⁷⁶⁵ Mango, s.116.

panikleyerek karşı tedbirler alma yoluna gitmişlerdi. Cemal Paşa, yukarıda belirttiği fikirlerini binbaşı rütbesine haiz İngiltere'nin Adana konsolosluğunda bulunan Mr.Doughy Wylie, Amerikalı misyoner Mr. Chambers ve Tarsus Amerikan Mektebi müdürü Mr. Christin'inin de desteklediğini söylemiştir¹⁷⁶⁶.

Murahhas Muşeg, sadece bu tür faaliyetlerle yetinmemiş, Bahri Paşa'dan sonraki vali üzerinde de etkili olmaya çalışmıştı. Cebel-i Bereket Mutasarrıfı, Bağçe, Hassa, İslahiye ve Osmaniye kaymakamları ile memurların durumuna dair bir layihayı Cevad Bey'e sunmuştu. Adana Alay Komutanı Ahmet Bey'in, Çopur Dikran adlı bir Ermeni'yi darp ettiği yolunda şikayette bulunmuş, Karabet'in iddiasına göre başvuru sonuçsuz kalmış, bu faaliyetleri dolayısıyla Adana'daki yöneticiler onu isyana hazırlanmakla itham etmişlerdi. Karabet, suçlamaların dozunu artırarak Adana'daki yöneticilerin 31 Mart Hadisesini fırsat bilerek halkı Ermenilere karşı kışkırttığını da ifade etmiştir¹⁷⁶⁷.

Cemal Paşa'nın belirttiğine göre ise; Ermeni Papaz Muşeg'in ve yandaşlarının aşırıya giden hareketleri Adana'daki Taşnak temsilcisi tarafından desteklenmemekte, hatta ortaya çıkabilecek olumsuz neticeler İstanbul'daki Taşnak murahhaslara aynı kişi tarafından bildirilmekteydi¹⁷⁶⁸. Adana'da Ermenilerin Müslümanlara saldırıları Mersin Piskoposu ihtilalci Muşeg'in vaazlarının ve çalışmalarının etkisiyle 14 Nisan 1909'da başlamıştır. Asilerin kuvvetleri hakkında abartılı bilgiler duyan yöneticilerde panik oluşmuştu. Yöneticiler, Müslümanları kendilerini korumaya çağırmışlardı. Aslında Ermenilerin az bir kısmı isyana katılmış, Müslümanlar bu çağrıya Ermenilere hücum ederek karşılık vermişlerdir. Türk ve Ermeni toplulukları arasında derin kopuşlara neden olan Adana Olayları bu şekilde başlamıştır¹⁷⁶⁹.

¹⁷⁶⁶ Cemal Paşa, s.359-362.

¹⁷⁶⁷ Karabet, s.56.

¹⁷⁶⁸ Cemal Paşa, s.358.

¹⁷⁶⁹ Cemal Paşa, s.360; McCarthy, s.133.

Muşeg 4 Mart tarihinde Mısır'a gitmişti¹⁷⁷⁰. Murahhas, Mısır'a gidiş nedeninin Ermenilerin eğitimine yönelik bir ziraat okulu teşkili için para tedarik etme olarak ifade etmiştir¹⁷⁷¹. Cemal Paşa, gıyabında idama mahkum edilen Murahhas Muşeg'i -kaçmamış olsa -idam edeceğinden söz etmiştir¹⁷⁷². Cemal Paşa, Muşeg'in olaylar başladıktan sonra ülkeyi terk ettiğini zannetmektedir. Muşeg'in isyan öncesi Mısır'da bulunmuş olması onun Ermeni milliyetçiliğini körükleyerek iki toplumu çatışma ortamına getirmiş olduğu gerçeğini değiştirmez.

Adana Olaylarında başroldeki şahıs Adana Ermeni Murahhası Muşeg, 1 Mayıs 1909'da İstanbul'a yazarak, Mersin'de alıkonulduğunu, kendi ruhani yönetimine bağlı Ermenilerin zulme uğrağından bahisle, Adana'ya gitmek istediğini beyan etmiştir. Sadaret, Adana Valisi'nden, Muşeg'in Adana'ya gönderilmediği yolundaki iddiasının doğru olup olmadığının detaylı bir şekilde araştırılarak İstanbul'a bildirilmesini yazmıştı¹⁷⁷³. Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, Mersin mutasarrıfından durumun aslını sordurmuş, Muşeg'in vapurdan indirilerek karaya çıkarılmasının uygun olmadığı hakkında İngiliz konsolosunun başvurusu üzerine, eski vali Cevat Bey tarafından karara bağlanmış, durum hususi bir memurla Muşeg'e bildirilmişti. Onun da kendi kararıyla, geldiği vapurla geri döndüğü belirtilmiştir. Ayrıca oluşturulan Hey'et-i Tahkikiyenin de araştırmaları sırasında Muşeg ile ilgili olumsuz kanaat taşıdığı Sadaret'e yazılmıştı. Murahhas'ın karaya çıkmasına izin vermeyen yöneticiler, halkın galeyana gelerek ona saldırmasından korkmuşlardır. Mustafa Zihni Paşa, göreve yeni başlamanın etkisiyle olsa gerek, Muşeg'ile ilgili bir kanaata sahip değildi. İyi ya da kötü diyebilmek için inceleme yapmak gerektiğini merkeze yazmıştı¹⁷⁷⁴. Bu belge, Mustafa Zihni Paşa'nın Ermenilere, özelde isyanın baş aktörü Muşeg'e karşı herhangi bir ön yargısının olmadığını açık bir delili olarak görülebilir. Çünkü ona göreve başladığında olaylarla ilgili bilgi verilirken Muşeg'den bahsedilmemiş olması -özellikle de Müslümanlar tarafından bahsedilmemiş olması- mümkün görünmemektedir. Zihni Paşa'nın tarafsız

¹⁷⁷⁰Çiçek, s.20.

¹⁷⁷¹ Birçok yazar Muşeg'in olaylar sırasında Adana'dan kaçtığından bahsetmektedir. Kaçış tarihi ile ilgili verilen bilgi yanlıştır. Fırat, s.8.

¹⁷⁷² Cemal Paşa, s.363.

¹⁷⁷³ BEO, 3540/265486, 19 Nisan [1] 325 [2 Mayıs 1909]

¹⁷⁷⁴ BEO, 3540/265486, 19 Nisan [1] 325 [5 Mayıs 1909]

davranmaya özen gösterdiğini, Sadaret'e gönderdiği yazıdan çok bariz şekilde çıkarmak mümkündür.

Muşeg'in, olaylardan sonra kurulan Divan-ı Harb'e gelmemesi üzerine 10 günlük bir süre verilerek kendisini savunması istenmiştir. Eğer on güne kadar gelmezse tutuklanacağı yönünde kararname düzenlenmiştir¹⁷⁷⁵. Arıkoğlu, bir şekilde bir bombanın kazaen patlaması ile Muşeg Efendi'nin öldüğünü yazmışsa da doğru değildir.¹⁷⁷⁶

Akyol'un, "muhteris, militan, etnik milliyetçi bir papaz" olarak tarif ettiği Muşeg, silahlanma çağrıları ve etnik temele dayalı propagandaları ile Müslüman-Ermeni ilişkilerindeki geleneksel dokuyu tahrip etmiş ve iki toplum arasındaki bağların ağır bir yara almasına yol açmıştır¹⁷⁷⁷.

5.6.1.2. Mehmed Asaf

Olaylar sonrası Ermenilerin ve kendi hükümetin hedefinde olan şahısların başında gelen Mehmed Asaf, yaşananlar karşısında aslında yapabileceği çok fazla bir şeyin olmadığını açıklamaları ile ortaya koymuştur: Daha olaylar başlar başlamaz yağma amacıyla merkeze saldırıldığını, 6.000 civarında silahlı Ermeni'nin Dört Yol'u tehdit eder durumda olduğunu, Rediflerin ortadan sıvıştığını, olayları bastırmak için elinde yeterli Jandarma gücünün olmadığını, bunun üzerine hem bu silahlı Ermenilerden hem de fırsatı ganimete çevirmeye çalışan yağmacılardan merkezi korumak için, çevreden eşraf aracılığıyla 300 kişilik yardımcı kuvvet talep ettiğini, yaptığı çalışmayı nezaret ve vilayete telgrafla aktardığını ancak, uygulamanın yanlış olduğu yönünde kendisine herhangi bir cevap verilmediğini ifade etmiştir. Bütün yetersizliklere rağmen sancak merkezinde kimsenin zarar görmediğini belirterek, Dört Yol'da ölen Ermeni sayısının ise 10'dan daha az olduğunu, üstelik 200 Müslümanın olaylarda can verdiğini anlatmıştır¹⁷⁷⁸. Onun, silahlı Ermenilerin sayısı konusunda verdiği 6.000 rakamı ise, bölge Ermenilerinin yoğun bir şekilde silahlanması olarak algılanmalıdır. Cemal Paşa da, hatıralarında Mehmed Asaf'ı

¹⁷⁷⁵ DH. MKT, 2853/65, 8 Haziran [1] 325 [21 Haziran 1909]

¹⁷⁷⁶ Arıkoğlu, s.54.

¹⁷⁷⁷ Akyol, s.56.

¹⁷⁷⁸ DH. MKT, 2849/10, 19 Mayıs [1] 325 [1 Haziran 1909]

“gölgesinden korkacak derecede yüreksiz”, odasından çıkmayacak kadar korkak bir insan olarak nitelendirmiş ve acımasızca bir üslupla eleştirmişti¹⁷⁷⁹.

Adana olayları sonrasında Mehmed Asaf’la ilgili iddialar: İrticacı olmak, otuz bin kişiyi Ayas ve Ermeni köyleri üzerine yönlendirerek çok sayıda Ermenini ölümüne neden olmak, onların mallarının, paraların ve hayvanlarının yağmalanması, ev ve çiftliklerinin yakılması, Ermenilerden olaylar sırasında Dörtyol’a gelenleri üç gün süreyle kuşatarak susuz bırakma suçlamalarıydı. Şura-yı Devlet kendisine gelen evrakları inceleyerek: Heyet-i Teftişye raporunda, Mehmed Asaf’ın olayların planlayıcısı olduğuna dair bir belgeye rastlanmadığını, irticacı olduğu yönünde bir emare bulunmadığını belirtilmiştir. Ayrıca Heyet-i Teftişye raporunda korkak, evhamlı ve telaşlı olması dolayısıyla her söylenenden etkilenerek gerekli tedbirleri almayı başaramadığı, dolayısıyla yağma, öldürme, yangın gibi olayları engelleyemediği, Adana Olayları ile ilgili validen gelen telgrafın içeriğini ahaliye bildirdiği iddia edilmekteydi. Erzin Hapishanesi ve Payas Kalesi’ndeki mahpuslara ve köylülere silah dağıtmak, Dörtyol merkezi üzerine silahlı Müslümanları sevk etmek, olaylardan dört gün önce Ali İلمي ile ilgili çektiği telgrafın içeriğinin olayların planlayıcısı olduğu yönünde emareler taşıdığı vs. suçlamaların da hedefi olmuştur.

Bahsi geçen iddialarla ilgili delile ulaşamadığı, İskenderun kumandanlığından gönderilen 9 Mayıs 1909 tarihli telgrafnamede İskenderun Kumandanının Dörtyol’a olaylar dolayısıyla iki defa gittiği ve ikinci gidişinde Mehmed Asaf ile birlikte nasihatte buldukları ancak, halkın onları dinlemediğini belirttiği, herhangi bir tarafgirlik bağı olmayan kumandanın telgrafında da anlaşıldığına göre olayın teşvik ve planlayıcıları arasında olduğu yönünde ellerinde bir veri olmadığı, Dörtyol Redif Taburu deposundaki silahların mutasarrıf tarafından dağıtılmayıp halk tarafından yağma edilerek ele geçirildiği ve halkın Dörtyol’da toplandığı; üç bin kişilik guruba katılanların etraftaki redif taburlarından kaçarak buraya gelen silahlı kişiler olduğu belirtilmiştir. Mehmed Asaf’ın onlara etkileyici bir surette nasihatlerde bulunduğu, dolayısıyla olayların kışkırtıcısı ve teşvikçisi olmadığı, Ermenilerin silahlı olması dolayısıyla Dörtyol’un kuşatılmasının söz konusu olmadığı, yalnızca Müslümanların Ermenilerin suyunu kestiği, daha sonra kışlanın boşaltılmasına karşılık suyun salınması konusunda anlaşma yapıldığı, evleri

¹⁷⁷⁹ Cemal Paşa, s.360.

yaktırma, ahaliyi silahlandırma, yağmaya teşvik gibi iddiaların sağlam bir esasa dayanmadığı belirtilmiştir. Mutasarrıf'ın teşvikiyle gerçekleştirildiği söylenen şeylerin asılsız olduğu, birçok şeyin ahalinin galeyana gelmesi dolayısıyla gerçekleştiği belirtilmiştir. Eldeki delillerle mutasarrıfın yargılanması veya yargılanmaması ile ilgili bir kararın verilmesini gerektirecek bir durumun mevcut olmadığı ifade edilmiştir¹⁷⁸⁰.

Ayrıca Şura-yı Devlet'e gelen evraklar arasında bir de Dahiliye Nezaretine yazılmış Mehmed Asaf Bey'e ait dilekçe bulunmaktaydı. Asaf Bu dilekçede: Heyet-i Teftişiyeye, Cebel-i Bereket'e geldiğinde onlarla görüşmeye gittiğini, ilk gittiğinde kabul görmediğini, ikinci gidişinde Mersin Mutasarrıfı'nın yardımıyla görüşmeyi başarabildiğini belirtmiştir. Asaf, heyetten kendisinin de dinlemelerini talep etmiş, özellikle Yusuf Kemal Bey'in kendisine “ biz kısmen tahkik ettik, kısmen de edeceğiz. İsterseniz siz de bir lâyiha yazınız. Fakat lâyihanızda oranın en büyük memuru olmak sıfatıyla değil yalnız mes'ul hatta idam olunmak tasavvurunu derpiş ederek iş'ârâtınızı müdafaa-i nefsten ziyade itiraf-ı kusura hasrediniz” dediğini, kendisini dinlemediklerini, bunun da hukukta yeri olmadığını belirtmiştir¹⁷⁸¹. Heyet-i Teftişiyeye'nin talebi üzerine Mehmed Asaf, gözetim altında tutulmaktaydı¹⁷⁸².

5.6.1.3. Gökdereliyan Karabet

Düzenli bir Eğitim görmemiş, ama zekası sayesinde uzun müddet Adliye Dairesinde Bidayet ve İstinaf azalığında ve müdde-i umumilik görevinde bulunmuştu. Karabet, Bağdadizade Abdulkadir ve Simonoglu'nun dikkatini çekmişti. Karabet'in, Yüreğir'de bir çiftliği yer almakta; bu çiftliğe yukarıda adı geçen iki şahsın adamları tarafından tecavüz vuku bulduğundan aralarında husumet meydana gelmekteydi. 1890'larda Gökdereliyan Karabet'in Hamidiye ve Kozan'a giderek burada komitacılarla görüştüğü, birlikte fesat çıkaracakları iddia edilmiş ve yargılanarak idama mahkum edilmişti. 14 yıl hapis yatmış, İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte serbest kalmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştu.

¹⁷⁸⁰ DH. MKT, 2862/85, 16 Haziran [1] 325 [29 Haziran 1909]; BEO, 3669/275159, 1 Temmuz [1] 325 [14 Temmuz 1909]

¹⁷⁸¹ DH. MKT, 2862/85, 3 Haziran [1] 325 [16 Haziran 1909]

¹⁷⁸² DH. MKT, 2862/85, 3 Haziran [1] 325 [16 Haziran 1909]

Çalyan Karabet'e göre, ayrı bir cemiyete üyeliği ise asla söz konusu değildi¹⁷⁸³. Karabet, onun Kars Kazası'nda (Kadirli) ticaretle uğraşan halim selim bir zat olduğunu yazmıştır¹⁷⁸⁴. Yurtsever, onun hakkında şu bilgileri verir. Adana adliyesinde azalık ve savcı vekilliği yaptığı dönemlerde epey servet edinmiş, Yüreğir'de bir çiftlik satın almıştı. Kozan ve Ceyhan'da kurduğu çetelerle halkın huzuruna kast edecek faaliyetlere girişmişti¹⁷⁸⁵.

Çalyan Karabet'in ifadelerine göre; Olaydan dört gün önce Kozan'ın Bucak Köyü'ndeki çiftliğine -köylülerin müdahale etmesi dolayısıyla- gitmişti. Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine vali Cevad Bey, Kozan mutasarrıfına talimat vermiş, Gökdereliyan Karabet'te Sis'e gitme durumunda kalmış, burada kendi hususi işleriyle ilgilenmeye başlamıştı. Ancak hakkında valiliğe, İsfendiyar'ın katillerini Zeytun'a firar ettirmeye çalıştığının bir takım kişilerce görüldüğü yollu ihbar gelmiş, valilikte durumu polis teşkilatına bildirmişti. Polis müdürlüğü, onun üç gün önce kendi işleri için Kozan'a gittiğini valiliğe iletmişti. İğtişaş sırasında halkı teskin etmeye çalıştığı açıklanmış iken, birbirinden çok uzak mesafelerde Gökdereliyan Karabet'in 5-6 bin atlı ile tahribata giriştiği iddiaları dillendirilmiştir. (Adana, Hamidiye, Tarsus ve Osmaniye)¹⁷⁸⁶. İtidal gazetesi de bahsi geçen iddiayı doğrulamaktadır. Adana 'da Gökdereliyan Karabet'in 500-600 kadar atlı ile şehre saldıracığı iddialarının dolaştığını, Köprü'nün karşısından herhangi bir silah sıkılsa halkın heyecana kapılarak Gökdereliyan Karabet gelmiş düşüncesiyle Taşköprü'ye gittiğini yazmıştır. İtidal, şayanın çıkmasında Ermenilerin rolüne değinmekte; Ermenilerin, bu dedikodular sayesinde Müslümanların evlerini terk etmelerini sağlayarak ailelerini savunmasız bırakmayı amaçlandığını yazmaktadır¹⁷⁸⁷. Gökdereliyan Karabet, kendi adı kullanılarak çok sayıda Müslüman'ın katledildiği gerekçesiyle Sis'ten alınarak tutuklanmıştır. Çalyan Karabet'e göre; Gökdereliyan

¹⁷⁸³ Karabet, s.42.

¹⁷⁸⁴ Karabet, s.10.

¹⁷⁸⁵ Yurtsever, s.260.

¹⁷⁸⁶ Karabet, s.42.

¹⁷⁸⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

Karabet'in halkı teskin için çabaladığı açık iken bu katliamları onun adına gerçekleştirenlerin tespit edilmesi gerekir¹⁷⁸⁸.

5.6.1.4. Bağdadizade Abdülkadir

Çalyan Karabet'in verdiği bilgilere göre Bağdadizade Abdülkadir, henüz beş yaşında iken kınacılıkla uğraşan babasıyla birlikte Bağdat'tan Adana'ya gelmiş, Ramazanzadelerden birinin hizmetine verilmiş, sonra amele pazarında manifaturacılıkla uğraşan Abraham namında bir Ermeni'nin dükkanında hizmet etmeye başlamıştı. Bundan elli sene evvel Abraham'a ait çok sayıda aşar iltizamı bulunmaktaydı. Bağdadizade onun yanında çalışırken Adana'da büyük bir kolera salgını ortaya çıkmış, hastalığın kendisine bulaşmasından korkan Abraham, dükkan ve aşarını ona emanet ederek yaylaya çekilmişti. Bunu fırsat bilen Abdülkadir, dükkanda bulunan manifatura ve aşarı hile ile ele geçirmişti. Ağası döndüğü zaman koleradan korkusundan aşarla ilgilenemediğini, dükkanı açık bırakarak kaçtığını beyan etmişti. Bundan sonra başka bir işle uğraşarak ticarete atılmış ayrıca, Müslümanlardan etrafına bazı kimseler toplamıştı. Ramazanzadelerin onun üzerindeki koruma kalkanı devam etmekteydi. Yine Kuyumcuyan adlı zengin bir Ermeni ailesinin de desteğiyle nüfuzu artmış, İstanbul'daki gelişmeleri izlemek üzere oğlu Mehmet'i buraya göndermişti¹⁷⁸⁹. Karabet'in ifadelerine bakıldığında Bağdadizade'nin, Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni ekonomik nüfuz alanlarının genişlemesinin karşısında -Ramazanoğulları'nın desteğiyle- bir güç olarak görüldüğü izlenimine ulaşmak mümkündür.

Karabet, Bahri Paşa ile Muşeg arasındaki yakın ilişkilerin, özellikle Bağdadizade'nin kıskançlığına neden olduğunu, bu kıskançlığın sonucu olarak Bağdadizade Abdülkadir'in, Müslümanları "tebligât-ı ibliskârânesiyle" Ermenilere ve Muşeg'e karşı kışkırttığını, onun propagandaları dolayısıyla cahil halkta Ermenilere karşı hisler oluşmaya başladığını yazmıştır. İddiasını daha ileri taşıyarak Bağdadizade'nin 1909 Adana Olaylarından daha önce Ermeniler üzerine halkı

¹⁷⁸⁸Karabet, s.45.

¹⁷⁸⁹Karabet, s.40-41.

kışkırtarak bir çatışma çıkarmak istediğini, ancak bunun için uygun bir siyasi ortam bulamadığını ifade etmiştir¹⁷⁹⁰.

Adana'nın sayılı eşraflarından biri olan Bağdadizade Abdülkadir, 1900'lerde birkaç tane Batoza sahipti ve Kefense (?) topraklarının neredeyse tamamı onun elinde bulunmaktaydı¹⁷⁹¹. Karabet'e göre; Bahri Paşa gelir gelmez Bağdadizade ile yanındakilerin amaçlarının farkın varmış, "kesr-i nüfuzuyla" halkı "yed-i tegallübeden" kurtarmıştı. Onun hedefi çeşitli unsurları nüfuzu altın almaktı. Paşa ise bunun farkına vararak bir darbeyle "Bağdadizade ve komitesini" dağıtmış, böylece halkın derin bir nefes almasını sağlamıştı. Kendisi Urfa'ya, yanındakilerde çeşitli yerler gönderilmişler, yaklaşık bir sene sonra da bir yolunu bularak tekrar Adana'ya dönmüşlerdi. Karabet'in iddiasına göre Bağdadizade Abdülkadir, İstanbul'da zoraki ikamete tabi tutulan Bağdadizade Mehmet Efendi ile haberleşerek bu şehirdeki gelişmeleri yakından takip ediyordu¹⁷⁹². İtidal gazetesi de Bağdadi'nin, Bahri Paşa tarafından "Adana'da bir cemiyet-i fesâdiye vardır." denilerek sürüldüğünü yazmaktadır. 1909 yılı baharında Abdülkadir Bağdadi, Bahri Paşa'nın yaptığı haksızlıktan dolayı sürüldüğü iddiasıyla, kendisini zarara uğratanları mahkemeye vermek için sürgününe dair evrakları vilayetten istemişti¹⁷⁹³.

Anlaşılan Bağdadizade Abdülkadir, Ermenilerin hedefi haline gelmişti. Olaylarla onu ilişkilendirerek Adana ekonomik hayatında güçlü bir rakip olan bu şahıstan kurtulmak için bir fırsat doğduğunu düşünmekteydiler. Bahsi geçen sebeplerle o, Ermenilerin çeşitli ithamlarına maruz kalmaktaydı. Tasvir-i Efkâr gazetesinde Babikyan'la yapılan bir mülakatta: Divan-ı Harb-i Örfinin, Sisliyan ve Bağdadizade'nin "tahkikat ve ifâdat-ı garazkârânelerini nazar-ı itibara alarak" Keşişyan Kiragos'un öldürme cürmüne ortak olmaktan idam cezasına çarptırıldığına değinilmekteydi. Bağdadizade, Babikyan'ı garazkârâne tutumu dolayısıyla iddiasını tekzib veya isbata çağırmıştır¹⁷⁹⁴.

¹⁷⁹⁰Karabet, s.3-4.

¹⁷⁹¹Ayhan, s.30.

¹⁷⁹²Karabet, s.2-3.

¹⁷⁹³Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

¹⁷⁹⁴DH. MKT, 2881/51, / Temmuz [1] 325 [20 Temmuz 1909]

Olaylar sonrasında Müslümanlar, basın ve propağanda gücünü ellerinde bulduran Ermenilerin baskıları sonucu hukuk hiçe sayılarak tutuklanmışlardı. Ermenilerin hedef gösterdiği, şehrin güçlü eşrafından Bağdadi Abdülkadir, hasta yatağından kaldırılarak hiçbir mahkeme kararı olmaksızın Dahiliye Nezaretinin isteği üzerine tutuklanmıştı. Bunun üzerine yapılanların Kanunıesasi'ye aykırı olduğunu belirten bir telgrafi Meclis-i Mebusan'a göndermişti¹⁷⁹⁵.

5.6.1.5. İhsan Fikri

Çalyan Karabet'e göre, İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri ve vilayette idare stajı yapan memur İsmail Safa'da Adana Olaylarının diğer müsebbipleridir¹⁷⁹⁶. Karabet'in ifadelerini doğrulayacak kanıtlar İtidal gazetesinin olaylar öncesindeki nüshalarında mevcut değildir. Çalışmamızın birçok yerinde belirtildiği gibi İtidal gazetesinin olaylar öncesindeki hiçbir sayısında Ermenilerle ilgili olumsuz en küçük bir yazı yer almaz. İhsan Fikri ve İsmail Safa'nın Ermenilerle ilgili eleştirileri birinci Adana Olayları sonrasında ve hayal kırıklıkları içerir. İhsan Fikri, Ermenilerle mümkün olduğu kadar güzel geçinmeye çalıştıklarını, Ermenilerin ise alttan alta isyan hazırlığı içerisinde olduklarını sonradan anladıklarını yazmıştır. Yaşadığı hayal kırıklığını "Bunu zaman bize pek acı anlattı." sözleriyle dile getirmiştir¹⁷⁹⁷. Olaylardan sonra yazılanların olayın sebepleri arasında gösterilmesi Karbet'in iddalarının gerçekliğine gölge düşürmektedir.

İhsan Fikri, olaylar sonrasındaki süreçte tutuklanmış, bunun üzerine suçsuzluğunu dile getiren bir telgrafi Meclis-i Mebusan'a yazmıştı. Bu yazıda hükümeti, başkalarına hoş görünmek ve idari konumunu sağlama almak için kendisini tutuklattığından bahsetmiştir. Kendisinin yayınladığı gazetede Müslümanları, askeri ve hükümeti savunduğunu belirtmiş; Babikyan ve onunla birlikte hareket eden diğer Heyet-i Teftişîye üyelerinin iftiralalarının sonucu hapse atıldığını dile getirmiştir. Hükümetin yaptıklarına karşı oldukça öfkeli bir dil kullanarak, eğer Adana Olaylarında bir suçlu aranıyorsa o kişinin, asker talebini karşılamayan Hüseyin Hilmi Paşa olduğunu belirtmiştir. İhsan Fikri, daha da ileri giderek 31 Mart Vakası ve Adana Olaylarının baş müsebbibi olarak Hüseyin Hilmi

¹⁷⁹⁵ BEO, 3626/271945, 10 Temmuz [1] 325 [23 Temmuz 1909]

¹⁷⁹⁶ Karabet, s.21.

¹⁷⁹⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

Paşa'yı suçlandırmıştır. Haklı olarak, Adana'da üç tane divan-ı harb-i örfi varken kendilerinin tutuklanması kararının hükümet tarafından verilmiş olmasını protesto etmektedir. Meşrutiyet taraftarı bir hükümetin er ya da geç bu kabineden hesap soracağını belirterek, Abdülhamit'in başına gelenleri örnek göstermektedir. Hayatının on üç senesinin hürriyet için mahbuslarda ve sürgünlerde geçtiğini, mahkeme huzuruna alınmış akıyla her zaman çıkmaya hazır olduğunu belirtmekteydi. Yapılan zulüm olarak görmekte, tutuklanmasının Kanuniesasiye aykırı olduğunu yazmaktaydı. Babikyan için "yalancı, garazkâr" ifadesini kullanarak kabinenin Babikyan'ın hatırı için hukuku mahvettiğinden bahisle, adaleti Meclisten beklediğini dile getirmekteydi¹⁷⁹⁸. İhsan Fikri'nin serbest bırakılması Divan-ı Harb-i Örfiden yazılmış olmasına rağmen, işlem gerçekleştirilmemişti. O ise yaşananlara isyan etmekteydi: "Adalet-i Meşrutiyet kalmadı mı...¹⁷⁹⁹?"

Meclis-i Ayan'a da durumunu anlatan bir yazı gönderen İhsan Fikri, Adana Olaylarını vicdani kanaatleri doğrultusunda yazdığını, bundan dolayı Ermenilerin hedefi haline geldiğini, Ermenilerin gönlünü hoş tutmak isteyen sadrazamın emri doğrultusunda bir aydan beri hapis yattığını, Divan-ı Harb-i Örfi'den tutuklanmasını gerektirecek bir hal olmadığı yazıldığı halde tutukluluğuna son verilmediğini, Kanunuesasi'ye göre tutuklanması hükmü, hükümetin yetkisi dışında olmasına rağmen tutukluluğunun devam ettiğini ve mağdur olduğunu dile getirmiştir. Hakkında ifade edilenlerin tamamının bir kinin ve garazın ürünü olduğunu beyan ederek; hasta olduğunu, yazacak halinin olmadığını ve bir an önce mağduriyetinin giderilmesini istemiştir¹⁸⁰⁰.

Adana Olayları dolayısıyla Divan-ı Harb-i Örfi tarafından iki yıl Adana dışında ikamete mecbur edilen İhsan Fikri, bu zorunlu ikamet cezasını Ankara'da çekmek zorunda idi. Cezasını çekmek üzere Konya vilayeti jandarmalarına teslim edilmiş ve Ulukışla'dan firar etmişti¹⁸⁰¹. Burada geçimini sağlayamadığı gerekçesiyle İstanbul'a ikamet etme isteğini, firar ettiği İskenderiye'den yazmıştı¹⁸⁰². Yine matbaasının kapanması ve çiftlik işlerinin bozulması nedeniyle 1.000 liradan

¹⁷⁹⁸ BEO, 3626/271945, 6 Temmuz [1] 325 [19 Temmuz 1909]

¹⁷⁹⁹ BEO, 3626/271945, 2 Ağustos [1] 325 [15 Ağustos 1909]

¹⁸⁰⁰ BEO, 3626/271945, 5 Ağustos [1] 325 [18 Ağustos 1909]

¹⁸⁰¹ DH. MUİ, 23-2/21, 8 Teşrin-i Sâni [1] 325 [21 Kasım 1909]

¹⁸⁰² DH. MUİ, 23-2/21, 8 Teşrin-i Sâni [1] 325 [21 Kasım 1909]

fazla zarar ettiğini belirtmişti¹⁸⁰³. Dahiliye Nezareti, firari olduğundan oradan verdiği dilekçenin dikkate alınmasının söz konusu olmadığını, Ankara'ya tekrar dönerek buradan dilekçe vermesi gerektiğini Mısır Fevkalâde Komiserliğine bildirmişti¹⁸⁰⁴. Dersaadet'e gelen İhsan Fikri'nin ikimat yeri Konya olarak değiştirilmişti. Ancak sillü'r-ri'e hastalığı sıcak yerlerde yaşamasını gerektirdiğinden sağlık raporu almış, İzmir yoluyla Beyrut'a gönderilmesi Dahileye Nezaretince uygun görülmüştü¹⁸⁰⁵.

5.6.2. Toplumlar Arası Çatışma Süreci

Hükümet otoritesinden neredeyse söz etmenin imkansızlaştığı dönemde bir Ermeni'nin bir Müslümanı katletmesi üzerine, katil yakalanamamış, yakalanamayan katilin teslimi Ermenilerden talep edilmişti. Ermenilerin bu talebe karşılık olarak çok önceden bir Ermeni'yi katletmiş olan bir Türk'ün tevkifi gerçekleşmedikçe katili teslim etmeyecekleri beyanı iki unsur arasında nifak tohumlarının atılmasında önemli rol oynamıştır¹⁸⁰⁶. İtidal gazetesi, bahsi geçen olayı Adana Olaylarının başlangıcı olarak vermiştir. Çünkü olay sonrası Ermenilerin katili vermeyerek firar ettirmeleri karşılıklı nefretin artmasına neden olmuştu. Müslümanlar, katilin Gökdereliyan Karabet tarafından kaçırıldığına inanmışlardı ve bu durum olayı adi bir vaka olmaktan çıkarmış, siyasi soruna dönüştürmüştü¹⁸⁰⁷. Aynı olayla ilgili Ermeni Patrikhanesi tarafından Sadaret'e gönderilen 2 Mayıs 1909 tarihli bir yazıda Patrik Ohannes, Müslümanları öldüren Ermeni'nin yakalanması valiliğin görevi iken, olayların müsebbibi Ermenilerin tamamıymış ve cürümün sahibini yakalamak onların görevleriymiş gibi, yerel Ermeni unsurlarından suçlunun hükümete verilmesini Müslüman ahalinin talep etmesinin kabul edilebilir bir durum olmadığını ifade etmiştir¹⁸⁰⁸. Olayların başlamasından kısa bir süre önce Kunduracılar Çarşısı'nda başka bir gerginlik daha yaşanmıştı. Malatya'dan amele olarak gelen İbrahim adlı bir kişi ve üç arkadaşı, Kirkor, Leon ve Rupen adlı üç Ermeni tarafından dövülmüştü. Olaylardan önce yaşanan bu tatsızlığın Müslüman ameleler üzerinde nasıl bir etki bıraktığı bilinmemektedir. Haberin amele pazarı olan Salı günü, işçiler

¹⁸⁰³ DH. MUI, 23-2/21, 19 Teşrin-i Evvel [1] 325 [1 Kasım 1909]

¹⁸⁰⁴ DH. MUI, 23-2/21, 8 Teşrin-i Evvel [1] 325 [21 Ekim 1909]

¹⁸⁰⁵ DH. MUI, 23-2/21, 11 Şubat [1] 326 [24 Şubat 1910]

¹⁸⁰⁶ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸⁰⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸⁰⁸ BEO, 3543/265707-_2, 19 Nisan [1] 325 [2 Mayıs 1909]

arasında yayılması ve Müslüman işçilerde Ermenilere karşı bir öfke meydana getirmiş olma ihtimalinden bahsedilebilir¹⁸⁰⁹.

Söylentiler, olaylar birbirini takip etmekteydi. İğtişâşın başlamasından önce bağların içerisinde iki Müslüman kadının işkence ile katledildikleri, ayrıca iki Müslüman'ın daha öldürüldüğü dedikodusu ortaya atılmıştı. Meşrutiyetle birlikte serbest bırakılan silah satışları hız kazanmıştı. Karabet, Olaylar öncesi Müslümanlara ait iki dükkandan çok fazla silah satışı yapıldığını, hükümetin ise bu duruma seyirci kaldığını öne sürmüştür¹⁸¹⁰. Karabet'in anlattıklarına göre: Cami-i Kebir'in kapısına iki softanın necaset bırakırken polis tarafından yakalandıkları, niyetlerinin ise suç Ermenilere atarak “ Millet-i İslamiyeyi” Ermenilere karşı kışkırtmak olduğu anlaşılmış ve vaziyet Polis müdürü Kadri Bey tarafından Vali Cevat Paşa'ya arz edilmişti. Adana valisi, yapılan tahkikat sonucunda bu softaların derhal bırakılmasını emretmişti¹⁸¹¹. El- Mukaddime gazetesinin Adana'daki muhbiri, aynı vakayı şehirde halkı heyecana sürükleyen bir olayın varlığı olarak anlatmıştı. Kahire'de çıkan el- Mukaddam gazetesinde olayın Şubat ayı ortalarında gerçekleştiği, bahsi geçen caminin Boruzenli Cami olduğu yazılmıştı. İtidal gazetesi, Adana'da bu isimde bir caminin olmadığından bahsederek, haberin yalan olduğunu yazmıştı. İstibdad taraftarlarının yaşanan olaydan Ermeniler, Arap Hristiyanları ve mezhep-i Şia'dan olanları suçladıkları yine iddialar arasında yer almaktaydı. Caminin kapıları on lira verilerek yeniden yaptırılmış, gizlice koruma altına alınmış ve olaylarla ilgili beş kişinin tutuklandığı el- Mukaddam gazetesinde yazılmıştı. Olayı gerçekleştirmek isteyenlerin Türklerden olduğu ve halkı kışkırtmaya yönelik faaliyetlere giriştikleri gazetede belirtilmişti. İtidal gazetesi ise Adana'dan haberi gönderen muhbirin bunları kesinlikle hayal ürünü olarak yazdığını ifade etmiş, Boruzenli Cami diye bir cami olmamasının haberin ciddiyetini gölgelediğini bir tarafa bırakarak, iddiaların aslına resmi makamlara sormuştu. Vilayetteki yöneticiler kapının değiştirildiği yönünde bilgilerinin olmadığını beyan etmişlerdi. İtidal eğer böyle bir olay vuku bulsa ilk

¹⁸⁰⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

¹⁸¹⁰ Raporu hazırlayan Karabet, polisin durumu araştırdığını olayların asılsız olduğunu ortaya çıkardığını iddia etmektedir. Olayı tertip edenlerle ilgili ise herhangi bir işlem yapılmadığını beyan etmektedir. Karabet, s.26-27.

¹⁸¹¹Karabet, s.13-14.

haberi olanların kendileri olması gerektiğini yazmış, iddiayı ortaya atanları lanetlemişti¹⁸¹².

Adana İğtişası başlamadan 25 gün önce başka bir olay daha vuku bulmuştu. Ermenilerin gece askeri depoyu basıp silahları kaçıracakları söylentisi üzerine asker sabaha kadar elleri tetikte beklemiş, halka da haber verilerek Müslümanların heyecanı arttırılmıştı¹⁸¹³. Olayların içerisinde yer alan Çalyan Karabet'in çeşitli olayları anlatarak açıklamaya çalıştığı, Ermenilerin herhangi bir taşkınlık yapmadığı ancak, bir kısım Müslümanların bir Ermeni-Türk çatışması çıkarmaya yönelik kışkırtmalarda bulunduğudır. Ancak Ermenilerin kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmadıkları halde, Müslümanlarda neden böyle bir tedirginlik oluştuğunun izahına girişmez. Özellikle çevre mahallerden Adana'ya gelenlerin geri döndüklerinde Müslüman halkı kışkırtıcı faaliyetlerde buldukları tezi -ki bunu sık sık dillendirir- onun Osmanlı taşra idarecilerini ve Adana ileri gelenlerinden bazılarını olayların müsebbibi olarak gösterme çabasının sonucudur.

27 Mart 1909'da Ermeni isyanının ilk işaretlerinin ortaya çıktığı görüşünü dile getirenler de vardır. Bu görüşe göre; iki Türk'ün katledilmesini takip eden süreçte Ermeni hanelerinde Paskalya Yortusu sırasında silahlı kutlamalar yapıldığı, Müslüman halk üzerinde çok etkili olan bir din adamının Ermenilerce katledildiği ve yine Asadur adında bir Ermeni'nin evinden açılan ateşle iki Türk'ün katledildiği görüşünden hareketle toplumsal gerilimin tırmandırıldığı, bu türden Ermeni taşkınlıklarının artarak devam etmesinin olayların fitilini ateşlediği belirtmiştir¹⁸¹⁴.

Karabet, çıkan olayların fitilini bir Ermeni delikanlısını ve karısını Müslümanların taciz etmesinin ateşlediği iddiasını ortaya atmıştır. Onun iddiasına göre; Ermeni genç, olayı yetkili makamlara iletmiş, hatta tedbir alınmazsa ya kendisinin onları ya da onların kendisini katledeceklerini Vali Cevad Bey'e "şifahen" beyan etmiş, vali ise onu huzurundan kovmuş, durumdan haberdar olan İsfendiyar ve arkadaşları daha da cesaretlenerek gece saat on iki civarlarında yolunu keserek küfür ve hakaret ile darp etmiş, O da silahına sarılarak İsfendiyar'ı ağır, onun bir arkadaşını da hafif yaralayarak kaçmıştı. Karabet, Müslüman gencin Ermeniler tarafından

¹⁸¹²Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

¹⁸¹³Karabet, s.13-14.

¹⁸¹⁴Ethemoğlu, s.31.

katledilmesinde olayın meşru müdafaaadan ibaret olduğunu söyleyerek, gerekli tedbirleri almadığı gerekçesiyle valiyi suçlamaktadır¹⁸¹⁵. İtidal Gazetesi olayı, kahveye giden Müslüman gençlerin önlerine çıkan bir Ermeni tarafından vurulması olarak vermekte, olayın sebebine değinmemektedir¹⁸¹⁶. İsfendiyar'ın öldürülmesinin Müslümanların gözünde iki şahıs arasında meydana gelen bir olay olmanın ötesinde bir önem taşıdığı tartışma götürmez bir gerçektir. Müslümanlar, cenaze törenini adeta bir gösteriye dönüştürerek büyük bir kalabalık eşliğinde kaldırmışlardır. Artık iki topluluğun üyeleri arasında meydana gelecek her tatsızlığının hemen toplumsal bir olaya dönüşmesi ihtimali iyiden iyiye belirmeye başlayacaktır¹⁸¹⁷. Ermeni ileri gelenlerinden Gökderilayan Karabet, Arap Mahmut'un kendilerine teslimine karşılık, suçluyu teslim edeceklerini belirtmişti. Ancak Arap Mahmut, bir Müslüman'ı öldürmüş ve bu nedenle idama mahkum edilmişti. Ancak daha sonra hapisshaneden kaçmayı başarmıştı. Arap Mahmut, bir Müslümanın katili olduğundan olaylar arasında bir bağlantı mevcut değildi. Bahsi geçen istekten yola çıkarak Müslümanlar, Ermenilerin katili himaye ettikleri sonucuna varmış; hükümetten mutlaka katilin yakalanmasını istemişlerdi. İki gün boyunca Müslüman halkın heyecanı yatışmadı. Salı gününe kadar dedikodular birbirini izlemişti. Bağlarda bir Müslüman kadının Ermenilerce vurulduğu, yardıma giden bekçinin ise yaralandığı haberi Müslüman ahalinin heyecanını daha da arttırmıştı. Daha cinayetin şaşkınlığı geçmeden Ermeni mahallesinde bir Müslüman kadın ve çocuğunun vurulmuş olduğu söylentisi yayılmaya başlamıştı. Yine başında sarık üzerinde asker kaputu bulunan bir Ermeni dikkat çekmiş, takip edilerek Hükümet Dairesinin arka taraflarında yakalanmış, önce Müslüman olduğunu iddia etmişse de sonradan Ermeni olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Orada bulunan birkaç yüz kişi arasında casus geldiği yönünde şayialar ortaya çıkmış ve adam feci şekilde dövülmüş, o gece başka bir olay vuku bulmamıştı¹⁸¹⁸.

Çalyan Karabet ise, “fırka-i irticaiyyenin” İstanbul'daki durumu Cevad Bey'den haber alır almaz gece saat üç sıralarında başlarında sarıklar olduğu halde “Padişahım çok yaşa” diyerek Hükümet Konağı önünde toplandıklarını, buradaki

¹⁸¹⁵Karabet, s.15.

¹⁸¹⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸¹⁷Çiçek, s.29.

¹⁸¹⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

birkaç yüz kişinin silahlı olduğunu, hükümet konağının büyük kapısının önünde hemen hücumla geçilmesi için emir talep ettiklerini, valinin ise ahalinin toplandığı alana gelerek topluluğun dağılmasını ihtar ettiğini yazmaktadır. Karabet'e göre: Vali, bunları nasihatle dağıtmak yerine bir tabur askerle müdahale edebilir, önyak olanları tutuklayıp, karşı gelenlerden bir kaçını öldürmek suretiyle daha sonra olacakların önüne geçebilirdi. Bu olmazsa sokaklara nöbetçiler dikilerek olayın çıkması önlenebilirdi¹⁸¹⁹.

İtidal gazetesinin 28 Mart 1325 (10 Nisan 1909) tarihli ve 32 sayılı nüshasında olacaklar önceden sezinlenmişçesine uyarılar yapılmıştı. Gazetenin haberine göre: Jandarmalara düşük maaş verilmesinin ve maaşların geciktirilmesinin onların istifa etmesine neden olduğu belirtilmişti. Üstelik amele mevsimi gelmiş olduğundan dışarıdan 40-50 bin ameleninin gelmesi kaçınılmazdı. Bir yerde ortaya çıkacak küçük bir olayın kısa sürede büyümesinin önünü alacak hiçbir kuvvetin bulunmadığını ifade ederek, böyle bir durumun sorumluluğunu kimin alacağı dile getirilmişti. Gazeteye göre: “Bu, bir hayat-memat meseledir¹⁸²⁰.” İtidal gazetesi, “unsurların birliğine inanan” bir yayın politikası yürüttüğünden toplumsal gerilimleri kışkırtıcı her türlü yayından kaçınmış, ortaya çıkması muhtemel olayları görmemezlikten gelmiş veya küçülterek vermiştir.

İki toplum arasında gerginlikler arttıkça milliyetçi duygular doruk noktasına çıkmış; Ermeniler gibi Türkler de kendi inançlarından olanların suç işlemiş olsa dahi polise teslimini onur meselesine dönüştürmüşlerdir. Böyle bir olay 30 Mart Pazartesi akşam üzeri Tepebağı Mahallesiinde gerçekleşmiştir. Bir Müslüman'ın bir el ateş etmesi üzerine, polis tarafından ele geçirilmeye çalışılması, oraya toplanan 500 kadar ahali tarafından engellenmiş, halk suçlunun kaçmasını sağlamış; suçlunun kardeşi ve Dağmehmet Mahallesinden bir bakkal, hükümetin adil davranmamasından şikayetle orada bulunanlara: Ateş açan Müslümanlar tutuklanırken, silah talimi yapan Ermenilere hiçbir şey yapılmamasını kabul etmeyeceklerini, bundan sonra silah atma nedeniyle Müslümanların tutuklanmasına karşı çıkacaklarını beyan etmiş, herkesin evlerine giderek silah kullanmalarını istemiştir. Halk evlerine dağılarak hayli bir süre silah atmıştır. Olayın bir benzeri ertesi gün yaşanmış, silah sıkın üç Müslümanın

¹⁸¹⁹ Karabet, s.27.

¹⁸²⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

tutuklanması çabası yine ahalinin araya girmesi ve şahısların jandarmanın elinden alınması ile sonuçlanmıştır. Bununla da yetinmeyen bir grup Müslüman, geceleyin saat iki sıralarında hükümet binası yanında toplanmıştı. Topluluk tezahüratta bulunmuş, kendilerini dağıtmak isteyen polis müdürünü tahkir ederek, olayla ilgili bir malumatı olduğu bilinen bir çocuğu da oradan uzaklaştırmışlardı. Bütün bu yaşananlar vali ve devlet memurlarına, neler olabileceği konusunda bir fikir vermemiş, diğer bir boyutuyla yöneticilerin aczini ortaya çıkarmıştır¹⁸²¹.

Olayların başladığı Çarşamba gününe kadar hem Müslüman ahalinin hem de güvenlik güçlerinin telaş içerisinde oldukları her an bir olayın patlamasını bekledikleri görülmektedir. İtidal gazetesinin belirttiğine göre; Müslümanlar çatışmayı başlatmamak için özel gayret sarf etmişlerdi¹⁸²². Olayların başladığı 1 Nisan (14 Nisan 1909) Çarşamba günü, Pazartesi günü silah atarak gerginliğe neden olan Mahmut adlı bir şahıs silahlı olarak bir bekçi tarafından tutuklanarak polis müdürünün hanesine götürülmüş, bir gün önce Hükümet Konağı önünde toplanan halk, polis müdürünün evinin önüne gelerek şahsın zorla serbest bırakılmasını sağlamışlardır¹⁸²³. Çalyan Karabet, 31 Mart günü bir Müslüman'ın Kayseriyeli Ermeni tüccar Latifyan'ı öldürdüğünü, failin yakalandığını, ancak halk tarafından şahsın polisin elinden alındığını, durumun valiye haber verildiğini, valinin durumun vahametini anlamaması dolayısıyla Polis müdürü Kadri Bey'in de takatten düştüğünü ifade etmiştir¹⁸²⁴. Olayların başlaması ve sebepleri ile ilgili gelişmelere bakılarak Adana milletvekili Ali Münif Yeğena'nın: Adana'da Ermeni-Müslüman çatışmasının aslında 31 Mart Vakasından önce başladığı, vakanın duyulmasının Adana olaylarını hızlandırıcı ve şiddetini arttırıcı bir etki yaptığı tespitine katılmamak mümkün değildir¹⁸²⁵.

Çalyan Karabet'in anlatıklarına göre: Türklerin galeyana geleceğini hesap edemeyen Ermeniler, Salı ve Çarşamba günleri sabah bağ, bahçe, çiftlik ve tarlarına gitmişlerdi. 1 Nisan Çarşamba günü bir süreliğine dükkanlarını açan Ermeniler, Müslümanların ellerinde sopalar ve bellerinde silahlarla dolaştıklarını görmüşler,

¹⁸²¹ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸²² Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸²³ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸²⁴ Karabet, s.28.

¹⁸²⁵ Toros, s.50.

bunun üzerine dükkanlarını kapatıp evlerine dönmüşlerdi¹⁸²⁶. İtidal gazetesi de olayların gelişimini Müslümanların gözünden yazmaktaydı: Çarşamba günü Müslümanların telaş içerisinde gezindiklerini, Ermenilerin ise evlerine çekilerek müstahkem noktalara yerleştiklerini ve ilk silah atışının Ermeniler tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Müslümanların ellerinde soplarla sokaklarda çaresizce koştuğuları görülmüştü¹⁸²⁷. Şehrin her tarafına askerler çıkarılmış ve polislerle birlikte şehrin her tarafında devriye gezilmiştir. Bu sırada Ermeniler arasında Ermeni ileri gelenlerinden bazılarının öldürüldüğü dedikodusu etrafa yayılmıştı. Serseri taifesinin çarşayı yağmalamasının önüne geçmek için Refet Efendi tarafından belirli noktalara jandarma yerleştirilmişti. Daha sonra Alay komutanı, bu noktaları kaldırınca emniyetsiz bir ortam meydana gelmişti. Vali Cevad Bey, Kumandan Mustafa Remzi Paşa, Bağdadizade Abdulkadir ve Abdulkadir'in oğlu Abdurrahim çarşıya gelerek Hristiyanların dükkanlarını açmaları için Ermeni ileri gelenleri ve ruhani reisleri ile görüşmüşlerdi. Bu görüşmeler neticesinde Hristiyanlara ait bazı mağaza ve dükkanlar açılmış ancak, büyük çoğunluk valinin sözüne güvenmediğinden istenileni yerine getirmemişti¹⁸²⁸. İtidal gazetesi de Ermenilerin 9/10'unun dükkanlarını açmadıklarını, Müslüman eşraf ve ulemanında dükkanları gezerek Ermenilere rica ve nasihatle bulduklarını, Ermenilerin ise buna aldırış etmeyerek açık olan dükkanları kapattıklarını yazmıştır. Çarşamba günü halk bir heyecan halinde gezinmekte, dedikoduların önü alınamamaktaydı. Keçeciler içerisinde geçen bir araba, asker tarafından durdurulmuş, arabada bulunan iki Ermeni'den bir deste martini ve büyük oranda cephane çıkmış, yakalanan silahlara el konulmuş, Ermeniler dövüldükten sonra serbest kalmışlardı. İtidal gazetesi, Kemeraltı taraflarında Ermeni cahilleri tarafından küfürler savrulduğunu, Müslüman ileri gelenlerinin ise Müslümanları fenalık çıkmasını diye sakinleştirmeye çalıştıklarını yazmıştır¹⁸²⁹.

İtidal gazetesine göre ilk kurşun, küfürler savurarak Ermeni Mahallesinden köprüye doğru giden bir Ermeni tarafından atılmış ve olaylar alaturka saatle saat dörtte başlamıştı. Yaşanan başka birkaç olay sonrasında Müslümanlar, vali ve

¹⁸²⁶Karabet, s.29.

¹⁸²⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸²⁸Karabet, s.29.

¹⁸²⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

kumandan belediye dairesine gelmişlerdi. Bu sırada iki Ermeni'nin valiye yaklaşmak istedikleri görülmüş, tutuklanacakları sırada silah çektiklerinden öldürülmüşlerdi. Bu iki Ermeni'nin çizmelerinde ikişer revolver ele geçirilmişti¹⁸³⁰.

Olayların başlamasıyla birlikte Ermeniler kendilerini evlere, dükkanlara, hanlara, kiliselere ve kulüplere kapatmışlardı. Sokaklarda Müslümanların çaresiz amele takımı kalmış ve birçokları Ermeni hanelerinden açılan ateşle ölmüştü. Abidin Paşa Caddesinde bulunan Tercüman Avadis, Bızdıkyan ve Semekyan Artin Ağa'nın evlerinden köprünün bulunduğu noktaya açılan ateşler şehrin dışarı ile bağlantısını kesmişti. Atılan mermilerden Ermenilerin martin ve mavzer türü silahlar kullandıkları anlaşılmaktaydı. Müslümanlar, Ermenilere kadar silahlanamamış olmanın korkusu ve çaresizliği içinde kıvranmıştı. Çünkü Müslümanların elinde çifte, revolver, pala, kama, bıçak ve çoğunlukla sopa bulunmaktaydı. Köprünün karşısında ise 15-20 kadar Haçinli Ermeni dükkanlara saklanarak buradan açtıkları ateşlerle 20-30 kadar Müslümanı telef etmişler, buralara Müslümanların yanaşmasını engellemişlerdi. Dükkanların arka kısmından açtıkları deliklerle de Salih Efendi Fabrikası taraflarında iki Müslümanı öldürmüşlerdi. Heyecanla Taşköprü'yü geçmek isteyen ve çiftliklerinden gelerek şehre girip ailelerine kavuşmak isteyen Müslümanlar, şehrin tek girişi olan köprüden geçişi engelleyen ve dükkanlardan ateş eden Ermenileri bertaraf etmek için dükkanları ateşe vermiş ve şehrin girişini akşama kadar ancak açabilmişlerdi. Unpazarı ve Acem Hanı taraflarından Ticaret Mahkemesi taraflarına yoğun ateş açılmış, Aşıkyan Fabrikası'ndakiler ise bölgede Müslümanlara hareket kabiliyeti bırakmamıştı. Müslüman mahalleleri bölgesindeki Ermeniler, kendilerine herhangi bir Müslüman taarruzu olmadan sokaklara ateş açmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Müslümanlar Ermeni evlerine saldırmış, saldırıda korunaklı evlerden açılan ateşler sonucu birçok Müslüman telef olmuştu. Tarsus Kapısı, İstasyon ve daha birçok yer çatışmaların yoğun olarak yaşandığı yerlerdi. Tarsus Kapısı Han'ında Müslüman ahaliden olup Harput'tan gelen ve

¹⁸³⁰ Boşa sıkılan bu silahı, Sisliyan Avadis'in evinden açılan ateş takip etmiş, Sisliyan'ın evinden açılan ateş han önünde duran bir Çerkes'i öldürmüştü. Kuyumcular Sokağında Kuyumcu Astor'un evinden açılan ateş sonucu İmamzade Nuri Efendi vefat eylemişti. Karasoku Mahallesinde Kostaki adlı bir Ermeni'nin evinden açılan ateşle de birkaç kişi daha ölmüştü. Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

silahsız oldukları için direnemeyen amelelerden 28 tanesi “suret-i vahşiyane” öldürülmüşlerdi. Yine Ermeni yoğunluklu mahallelerden olan Şabaniye Mahallesiindeki evlerin pencerelerinden, mahalleyi korumakla görevli askerlere ve Müslüman halka ateş açılarak bir kısmını öldürmüş, Müslümanlar da öfkeye kapılarak vurulduklarına aldırmaksızın Ermeni evlerine saldırmış ve korkunç bir boğazlaşma meydana gelmişti¹⁸³¹.

İlk günün bilançosu Ermenilerin oluşturdukları korunma sahalarından saldırıları sonucu Müslümanları katletmesi olmuştu. Ermenilerin yoğun olduğu bölgeler şehrin ortasında kalan bölgeler idi. Ermeni yoğunluklu olduğu Tarsus Kapısı’ndan Kale Kapısı’na, Cereciler’den çarşı içerisine kadar olan bölgede sokaklarda güvenlik ortadan kalkmıştı. İtidal gazetesi de Müslümanların katledilmesi ve olayların başlamasının heyecanı ile amele takımının çarşı ve pazarı yağmalayarak harabeye çevirdiğini, yollarda rastladıkları Ermenileri odunlarla öldürdüklerini yazmıştı. Yağmadan hem Müslümanlar hem de Ermeniler zarar görmüştü. Çünkü dükkânlardaki mallar genelde Ermenilerin, emlak ise Müslümanların idi. Müslüman amelenin çarşıdaki malları yağmalaması üzerine Ermeni fedailer de Müslümanlara zarar vermek için akşama doğru çarşayı ateşe vermişlerdi. Karasoku’dan Yağ Cami’ne kadar olan kısım ve Balcıoğlu Hanı tamamen yanmıştı¹⁸³². Ermeni anlatımlarına göre ise; 1 Nisan Çarşamba günü kıyamet kopmuş “padişahım çok yaşa” naraları duyulmuştu. Kocavezir, Yortan ve Sofibağçe mahalleleri ve daha birçok yerden saldırılar başlamıştı. Ermenilerin oturduğu üç mahalle tahrip, yağma ve ahali katledilmişti. Nisanın ikinci Perşembe günü çarşı yağmalanmış, durumun vahameti artınca Ermeniler Kiliseler mahallesine sığınmış, ayrıca bunlardan az bir kısmı savunma yolunu seçmişti¹⁸³³.

Birinci günün gecesi Adana için “kabus-ı bela” olmuştu. Alaturka saatle gece bir sıralarında şehrin çeşitli mahallelerinde kundaklamalar, yangınlar başgöstermişti. Diğer taraftan çatışmalar devam etmekteydi. Gece, Mersin’den tren ile yollanan asker şehrin biraz da olsa nefes almasını sağlamıştı. İkinci gün sabahın ışıklarıyla Müslüman gençler belirli yerlerde savunma hatları oluşturmaya çalışmışlardı.

¹⁸³¹Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸³²Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸³³Karabet, s.30-31.

Türkler, Eski Saray taraflarından Müslüman evlerine ve sokaklara ateş açan Ermeni evlerine “Allah Allah!” naralarıyla saldırıya geçmişlerdi. Her kapısı kırılarak girilen evde birkaç Müslüman öldürülmekte, evlerde az sayıda kadın ve ihtiyarlardan başka kimseye rastlanılmamaktaydı. Alçak damlar ve ara yollar saldırı sonrası fedailere on-on beş hane uzağa kaçma fırsatı sunmaktaydı. Müslümanlar, evlerde buldukları kadın ve çocukları camilerde, hükümete teslim ederek veya kendi evlerinde korumaya almışlardı. Halbuki Ermenilerin ele geçirdikleri Müslüman kadın ve çocukları”bir suret-i vahşiyane katilleri” birçok yerde vuku’ bulmuştu¹⁸³⁴.

Mehmed Asaf ise olayların Adana’da başladıktan kısa bir süre sonra 2 Nisan’da Yumurtalık, Osmaniye ve Bahçe’ye de sirayet ettiğini yazmaktadır¹⁸³⁵. Vali, Çarşamba gecesi bazı mahallelerde gezerek durumu tetkik etmeye çalışmış, çatışmaların ortaya çıkmasıyla da Hükümet Konağı’na geçerek oradan emirler vermiş ve nasihatlerde bulunmuştur. Nasihatlar yapılırken Elci Mahmut adında bir Müslüman, belediye meclis üyesi Şadrikyan Artin’i Belediye Dairesinde Cevad Bey’in gözü önünde öldürmüş, vali orada bulunan iki Amerikalı misyonerin arkasına saklanmıştı. Polis müdürü de olaylardan korkarak evine gitmişti¹⁸³⁶.

Olaylara şahit olan Damar Arıkoğlu hatırlarında: Çatışmalar yaşanırken zabıta kuvvetleri ortada gözükmeyişini, polis müdürlüğü görevini yerine getirmesi gereken Maraşlı Komiser Şakir Bey’in tek başına ortalarda gezindiğini, zaman zaman ihtilale dahil olduğunu, şehirde bulunan Arap taburundan kimsenin bir beklenti içerisinde olmadığını, hatta bu taburun başlarındaki zabitlerle birlikte dükkan ve mağazaları yağmalama olaylarına giriştiklerini yazmıştır¹⁸³⁷.

Adana merkezde Çarşamba günü başlayan “mukatele”, Müslüman ve Ermeni unsurlara arasında “yekdiğerinin kanına susamışçasına” akşama kadar sürmüştü. Perşembe günü öldürme olaylarına, yağmala ve yakma olayları da eklenmişti. Adana’nın “kıymet cihetiyle hemen beşte üçü ve kemiyet itibariyle sekizde birinin” yakılıp yıkıldığı Divan-ı Harb-i Örfi tarafından yapılan titiz bir çalışmayla ortaya

¹⁸³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸³⁵ DH. MKT, 2849/10, 19 Mayıs [1] 325 [1 Haziran 1909]

¹⁸³⁶ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸³⁷ Arıkoğlu, s.52.

konmuştu¹⁸³⁸. İsmail Safa, şehrin her tarafında yangınlar çıkaranların Ermeniler olduğunu yazmıştır¹⁸³⁹.

Şehrin Hristiyan yoğunluklu bazı mahallelerinde Müslümanlar da yaşamaktaydı. Kiliseler Mahallesi'nde ikamet eden Tekelizade Osman Efendi aracılığıyla Bağdadizade Abdulkadir ve diğer eşrafa mektup gönderilmiş, Hacı Osman'ın gidişini müteakip bir saat sonra silah sesleri kesilmişti. Karabet, sonraki süreci eserinde anlatmaktadır. Onun yazdıklarına göre: Artık, kasabada yerel kuvvetler devriye görevine başlamış ve bilanço yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı. Adana civarında bulunan Misis, Abdioğlu, Hristiyan köyü, Şeyh Murat, İncirlik, Mihmandar ve Gemisüre(?) ve sair köylerde, ayrıca birçok çiftlik ve handa bulunan Ermenilere saldırılmıştı. Olayların önünün alınması için Adana'daki konsolos tercümanları valiye müracaat etmişlerdi. Müracaat eden en son kişi ABD'li Zelusen Cembirsa idi. Valinin ona şöyle cevap verdiği işitilmişti; "Madem ki Meşrutiyet vardır. Ekseriyet ahali ne isterse öyle yapar." Karabet, valinin böyle bir ifade kullanmış olduğunu varsayarak, Cevad Bey'in maksadının Ermenileri katletmek olduğunu belirtmiştir. Yine Ermeniler tarafından olaylar sırasında ön saflarda yer almakla itham edilen Müslümanlar: Bağdadizade Abdulkadir, oğlu Abdurrahman, Boşnak Salih ve Debbâğzade Hacı Ali Vilayet İdare Meclisi azası idiler¹⁸⁴⁰ İthamların hedefindeki isimler, Adana ekonomik ve sosyal hayatının önde gelen aktörleriydiler.

15 Nisan 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'ne Adana Kumandanı Ferik Mustafa Paşa tarafından gönderilen bir telgraf, olayın ilk günlerindeki boyutlarını gözler önüne sermesi bakımından önemlidir:

Ermeniler yollara hâkim evlerde tahassun ederek hem İslâm ahaliye ve hem bî-taraf ve mahzâ teskini ile iştigâl edip bilâ-tefrîk-i din ve mezhep ta'addî edenleri te'dîb eden askere hatta bilhassa kurşun yağdırmaktadırlar. Ekser caddeler infilâk ve mikrâs ateşlerle mesdûd bulunuyor. Burada nizâmiye taburu mevcudunun azlığı ve Sis, Tarsus, İskenderun, ve Karaisalı'dan yetişen efrâdın kâffesi yerli demek olduğundan yağmagerâna "dindaştır"

¹⁸³⁸ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸⁴⁰ Karabet, s.30-35.

diyerek ateş etmekte mütereddid bulunması işi işkâl etmektedir. Bugün iltica eden bazı kadınlarla çocuklar fırka dairesine alınmış ise de İslâm kadınları ma'rifetiyle üzerleri taharrî olundukda bazılarının muhtelif sistemde dolu revolverle müsellaah bulduklarına göre Ermenilerin kadınlarına varıncaya kadar bu iğtişâşa hazırlanmış oldukları anlaşılmakta bulunduğu¹⁸⁴¹...

Yeğena olayların başlamasıyla birlikte Adana'da ortaya çıkan durumu: "...Adana ve havalisinde de geniş mikyasta kanlı bir mücadele baş gösterdi. Herkes sokağa çıkamaz oldu. Hükümeti dinleyen yoktu! Halkın karşılıklı ve silahlı çarpışması hükümet otoritesini ortadan kaldırmıştı. Adana sokakları bir harp sahası haline gelmişti" ifadeleriyle ortaya koymuştur.¹⁸⁴²

Osmanlı arşiv kayıtları olaylar sırasında yaşananlarla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Ermeniler, çatışmalarda stratejik önemi olan evlere yerleşerek Müslümanlara, hem de çatışmaları yatıştırmak isteyen din ve mezhep ayrımı yapmadan çalışan kişilere ve askere ateş etmekteydiler. Caddeler genellikle kapatılmış, çevreden yardıma gelenler ise yağma faaliyetlerine girişenlere din kardeşi olması dolayısıyla silah kullanmakta tereddüt göstermiş, bu durum olayları daha içinden çıkılmaz hale getirmişti. Olayların ikinci günü (15 Nisan 1909) bazı Ermeni kadın ve çocukları hükümete sığınmış, kadınların üzerleri arandığında bazılarında revolver silahları ele geçirilmişti. Adana kumandanı, Ermenilerin kadın erkek ayrımı olmaksızın silahlandıklarını, bunun bir Ermenistan gayesine yönelik ayaklanma hazırlığının göstergesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴³ Adana olayları öncesi ve olaylar sırasında vilayet yöneticilerinin yazdıklarına bakıldığında Ermenilerin, Avrupa müdahalesi sonucu bir "Kilikya Ermenistanı" kurulması amacıyla ayaklanma çıkaracakları ve çıkardıkları korkusunu Müslüman ahali kadar, belki de daha fazla yerel yöneticiler de taşımaktaydı.

Yukarıda değinildiği gibi olayların yatışması için arabuluculuk rolüne soyunan kişiler de olaylar sırasında telef olmuştu¹⁸⁴⁴. Adana İğtişâşının başladığı 14 Nisan akşamı İngiliz konsolosu Adana merkeze gelmiş, Ermenilerin durumu ile ilgili

¹⁸⁴¹ BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁴² Toros, s.50.

¹⁸⁴³ BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁴⁴ Toros, s.50.

bilgi edinmek için şehri gezmek istemişti. Adana Kumandanı Ferik Mustafa Paşa ve diğer erkan ayaklanmanın devam ettiğini, şehirde dolaşmasının tehlikeli olduğunu anlatmış, onu ikna etmeye çalışmışlardı. Konsolos ise daha önce iki defa gezdiği ve bir sorunla karşılaşmadığı şehirde Ermeni mahallelerini görüp Ermenilerin ahvalinden haberdar olmakta ısrar etmiş, bunun üzerine yanına jandarma komutanı ile bir zâbit, birkaç tane atlı asker ve otuz nizamiye askeri verilmişti. Ermeni mahallesine yaklaşınca Ermenilerden ateşi kesmelerini isteyen el işareti yapmış ancak, Ermenilerin açtığı ateşle kolundan yaralanmıştı. Aynı yerde iki askerin Ermeniler tarafından öldürülmesine şahit olarak -içlerinden biri üzerine gazyağı dökülerek yakılmıştı- alınan tedbirlerden memnuniyetini ifade etmişti. Konsolos, Ermenilerin çılgınca saldırıları karşısında, bir hedef dahilinde ayaklandıklarına kanaat getirmiş, Adana fabrikatörlerinden Tripani'nin evinde tedavi altına alınmıştı.

Daha sonra İngiliz konsolosunu Adana'dan Mersin'e götürmek üzere denizde bulunan İngiliz zırhlısından bir gurup askerin Mersin'e çıkarak Adana'ya gideceği Osmanlı Hariciye Nezaretinden bildirilmiş ancak, bunun sakıncalı olduğu Hariciye Nezareti vasıtasıyla İngiliz büyükelçiliğine yazılmış, böyle bir yola başvurulmaması istenmişti. Babıali, yine de böyle bir hareketin vuku bulabileceğini hesap ederek Adana valisinden eğer İngiliz askerleri Adana'ya gelmiş ise onların daha fazla bekletilmeden konsolosla birlikte Mersin'e emniyet içerisinde ulaştırılmalarını emretmişti. Ayrıca konsolos talep ederse bir miktar kuvvet yanına verilerek trenle Mersine gönderilebileceği bildirilmiştir¹⁸⁴⁵. Hükümet, yabancı askerlerin Adana'da görünmesinin halkta heyecan ve savunma duygusu yaratacağını, dolayısıyla bunlara karşı saldırıya geçilmesi ihtimalini göz ardı etmemiş, bu tür bir karışıklık neticesinde büyük devletlerin olaya müdahalesinden çekinmiştir¹⁸⁴⁶.

Müslümanlarla Ermeniler arasında 14 Nisan 1909'da çıkan olaylar, aynı gün hapisanelere de sıçramıştı. Olayların başlamasıyla mahkumlar, hapishanenin kapılarını zorlamış ve kaçmaya yönelmiş ve kendilerine nasihat edilmesini kabul etmemişlerdi. Olayda iki mahkum ölmüş ve bir mahkum yaralanmıştı¹⁸⁴⁷.

¹⁸⁴⁵BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁴⁶ BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁴⁷ BEO, 3536/265150, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

Adana Olayları sırasında karşı taraftan zannederek yanlışlıkla kendi safından insanları öldürenlerde olmuştu. Olaylar sırasında Müslümanların birbirini öldürme vakası sadece bununla sınırlı değildi. Başka bir Müslüman zabıt heyecanlanarak şehadet getiremediği için -zabıt elbisesi giymiş bir Ermeni olduğu düşünülerek- Müslümanlar tarafından öldürülmüştü. Daha sonra, zabıtın yanlışlıkla öldürülmüş olduğu halka duyurulmuştu¹⁸⁴⁸.

Adana Olayları sırasında bazı söylentiler de ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, iki Amerikalı rahibin öldürülmesine ilişkin idi. Amerikan elçiliği, Adana konsolundan bu konuda haber gelmemesini, telgraflara telgrafhane tarafından el konulduğu şeklinde yorumlamıştı. Durumun derhal araştırılması hem Adana vilayetine hem de Telgraf ve Posta Nezaretine yazılmıştı¹⁸⁴⁹.

Karışıklıkların bir türlü önü alınamamaktaydı. Bunun nedenlerinden biri de yeterince asker ve polis bulundurulmaması idi. Parasızlık yüzünden çok düşük maaşlar verilen asker ve polisler, şehrin “en pespaye takımı...” arasından seçilmişti. Bütün yapılan yanlışlar valinin idari yeteneksizliğinin ve tecrübesizliğinin sonucu olarak görülmüştür¹⁸⁵⁰.

Olaylar kısa sürede Adana sancağının kazalarına da sirayet etmiş, Hamidiye kazasında da Türk-Ermeni çatışması meydana gelmişti. Adana Valisi Cevat Bey, Sadarete gönderdiği bir telgrafta: Hamidiye kazasında da karışıklıkların çıktığını, yağmalama olaylarının vuku bulduğunu, olayların önünü almak için Yarpuz Redif Taburundan asker gönderilmesini bildirdiğini yazmıştı. Ayrıca; ulema ve eşrafın halka lazım gelen nasihati yapması yoluyla halkın sakinleştirilmesini, karışıklığın engellenmesine itina gösterilmesini Hamidiye kazasına yazdığını beyan etmişti. Yine Adana merkezde halkın galeyana halinin ve çatışmaların devam ettiğini yazmıştır¹⁸⁵¹. Vali, durum karşısında nereden olduğuna bakılmaksızın iki ya da üç nizamiye

¹⁸⁴⁸ Ahrar Fırkası'nın “Adem-i Merkeziyetçilik” anlayışının Ermeniler üzerindeki etkileri görülmeye başlamışken, fırkanın üyelerinden Osmanlı Gazetesi muharriri Mahmut Faiz Bey, Adana'ya gelerek Ermenilerle sürekli haşır neşir olmuş, bu durum Müslümanların da dikkatini celp etmişti. Mahmut Faiz Bey, giyim kuşamıyla Ermenilerden pek ayırt edilemediğinden Adana Olayları sırasında Ermeni fedaisi zannedilerek Salcılar Esnafı Çarşısı'nda Müslümanlarca öldürülmüştü. Arıkoğlu, s.46.

¹⁸⁴⁹ BEO, 3535/265077, 4 Nisan [1] 325 [17 Nisan 1909].

¹⁸⁵⁰ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸⁵¹ BEO, 3536/265127, 1 Nisan [1]325 [14 Nisan 1909]

taburunun bir an önce yetiştirilmesini istemiştir¹⁸⁵². Karışıklıkların meydana geldiği sahanın genişlemesiyle yöneticiler başka bir sorunla da karşı karşıya kalmışlardı. Göreve çağrılan taburlar Ermeni saldırılarına karşı, buldukları yerleri korumak zorunda olduklarından yerlerini terk edemiyorlardı¹⁸⁵³.

Tarsus ve Yarpuz'da ise kargaşa başlar başlamaz halk depolardaki silah ve cephaneleri yağmalayarak silahlanmıştı¹⁸⁵⁴. İlk günlerde çatışmalar o kadar büyük bir boyuta ulaşmıştı ki, Adana vilayeti, “ateş-i ihtilâl” yanarken, vali, diğer mülki memurlar, komutanlar, şehrin ileri gelenleri ve itibar sahipleri yoğun bir şekilde olayların önünü almaya çalışmış, valinin de itiraf ettiği gibi hiçbir sonuç alınamamıştı. Gittikçe, Müslüman-Ermeni çatışması daha vahim bir hal almaya başlamıştır. Adana sancağında ve vilayetin diğer yerlerinde yangınlar baş göstermişti. Yabancıların, Osmanlı vatandaşlarının birçok çiftliği, malları yağmalanmış ve yakılmıştır. Vali Cevat Bey, bunların engellenmesi ve saldırılardan korunması için emirler vermiş, köylerde bulunan ve etrafa saklanmak zorunda kalan Ermenileri, koruma altına alarak Adana merkeze sevk ettirmeye çalışmıştır¹⁸⁵⁵.

Olaylar, Bahçe kazasında da büyük boyutlara ulaşmıştı. Cebel-i Bereket Mutasarrıfı, Dahiliye Nezaretine çektiği bir telgrafta; Bahçe kaymakamlığından gelen habere göre, Hristiyanların evlerinin yandığından ve halkın kanlı bir boğazlaşmanın içine girdiğinden; eğer asker gönderilmez ise kazadaki Müslüman ahalinin kuşatma altında öldürülmesinden korktuğunu bildirmiştir. Ayrıca kendisinden Bahçe için asker talep edildiğini ancak, Cebel-i Bereket'te kendisine yarayacak askerin bile bulunmadığını belirtmiştir. Kaza için İslahiye den asker toplanması, Ermenilerden bir saldırı olmadıkça tecavüzden kaçınılması ve saldırı anında karşılık verilmesi, yağmalama yakma, sebepsiz yere öldürme gibi durumlardan kaçınılması istenmişti. Yine her iki tarafın da ileri gelenlerine nasihatle bulunulması mutasarrıf tarafından kazaya yazılmıştır. Mehmed Asaf, sancağın durumu hakkında: “livanın hali ağlanacak dereceleri bularak telefât pek çokça...,

¹⁸⁵² BEO, 3535/265119, 3 Nisan [1] 325 [16 Nisan 1909]

¹⁸⁵³ BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁵⁴ BEO, 3535/265119, 3 Nisan [1] 325 [16 Nisan 1909]; BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁵⁵ BEO, 3535/265082_14, 4 Nisan [1] 325 [17 Nisan 1909]

sancak merkezi Ermenilerin eline geçme tehlikesi ile karşı karşıya” diye yazmıştır. Sancağa, hemen nizamiye askeri ve İskenderun’dan asker toplanarak yollanmasını talep etmiştir¹⁸⁵⁶. 19 Nisan 1909 tarihli bir belgede: Kozan sancağına bağlı, Haçin, Sis, Kars ve Cebel-i Bereket sancağı dahilinde yer alan Erzin, Dört Yol, Osmaniye, Bahçe kazalarında çatışmaların devam ettiği belirtilmiştir¹⁸⁵⁷.

Birçok Ermeni mükemmel silahlanmış olarak Müslümanların üzerine saldırmış; Türklerin ise olaylar karşısında “galeyan ve heyecan” içerisinde olduğu haberleri, Adana merkez kazasındaki asayiş tehlikeye atmıştır. Çünkü merkezde üç gündür beri sessizlik hakimdi ve asayiş sağlanmıştı. Ancak çevre kazalardan gelen haberler hızla halk arasında yayılmakta, hangi taraf açısından can yakıcı bir haber gelirse, birden çatışmalar başlamaktaydı. Vali Cevad Paşa, olayların önünün ancak iyi yetişmiş bir süvari alayı ve üç dört nizamiye taburu ayrıca, bir iki top getirilerek alınacağını, bunun dışında başka bir çözüm yolu kalmadığını bildirmekteydi¹⁸⁵⁸.

Adana Olaylarının duyulmasının hemen ardından devlet gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Harbiye Nezareti, Olayların etrafa yayılmasını önlemek ve Adana’da asayişin süratle sağlanması için Mersin ve Tarsus Redif Taburlarının silah altına alınmasını, eğer ihtiyaç hasıl olursa Karaisalı’da bulunan taburun da göreve çağrılmasını, Beyrut’tan iki nizamiye bölüğünün ilk fırsatta Mersin ve Adana’ya yollanmasını, Hristiyanların Paskalya Bayramı dolayısıyla Kudüs’te bulunan taburun, bayramın nihayete ermesi nedeniyle bir mahsur yoksa derhal sevk edilmesini Beşinci Ordudan talep etmişti. Mülki makamlara gerekli özeni göstermesi için emir verilmesi, bahsedilen yerlerden gönderilecek askeri birliklerin sevk için lazım olan meblağın acilen temin edilmesi istenmiştir¹⁸⁵⁹. Ayrıca, Adana’da asayişin sağlanması için Gelibolu’dan bir taburla, İkinci Orduya bağlı başka bir taburun vapurlarla derhal Mersin’e gönderilmesi, bunun için acilen vapurlar temini Harbiye Nezaretine emredilmiştir¹⁸⁶⁰. Yine İkinci Orduya bağlı Silifke Redif Alayının Mersin üzerinden derhal Adana’ya sevk hususunda Adana’dan gelen talep, Meclis-i Vükelâ

¹⁸⁵⁶ DH. MKT. PRK, 2826/95, 3 Nisan [1] 325 [16 Nisan 1909]

¹⁸⁵⁷ BEO, 3537/265233, 6 Nisan [1]325 [19 Nisan 1909]

¹⁸⁵⁸ BEO, 3537/265233, 6 Nisan [1]325 [19 Nisan 1909]

¹⁸⁵⁹ BEO, 3534/264992, Fi Rebülevvel sene [1]327 [15 Nisan 1909]

¹⁸⁶⁰ BEO, 3535/265099, 2 Nisan [1] 324 [15 Nisan 1909]

tarafından değerlendirilmiş, gereğinin yapılması için Harbiye Nezaretine izin verilmiştir¹⁸⁶¹. Ayrıca, Beyrut'tan gönderileceği belirtilen iki bölüğün gönderilmesinden daha sonra vazgeçildiği Adana Kumandanı Ferik Mustafa Paşa'nın Harbiye Nezaretine gönderdiği 15 Nisan 1909 tarihli telgraftan anlaşılmaktadır¹⁸⁶². Yine, Tarsus'tan Adana'ya gönderilmek üzere talep edilen askerin gönderilmesinin mümkün olmadığı görülmüştür. Çünkü buradaki askeri birliklerin asayişini sağlamakta zorlandığı ortaya çıkmıştır. Etraftaki taburların Adana'ya gelişleriyle ilgili sorunlar başgöstermişti. Kargaşa her tarafı sarmaya başlamış, Adana civarında da olaylar büyüme eğilimine girmişti. Dolayısıyla buralardan istenilen askerlerin Adana'ya gönderilmeleri mümkün olmamıştı¹⁸⁶³. 16 Nisan'da, daha önce çeşitli yerlerden talep edilen birliklere ek olarak Konya Redif Livâsının, Adana vilayetine en yakın yerinden dört taburun daha hemen gönderilmesi Harbiye Nezareti tarafından emredilmişti¹⁸⁶⁴.

Dahiliye Nezaretinden Adana vilayetine gönderilen bir yazıdan olaylar nihayete erdiğinde dahi Ermenilerin elindeki silahların toplanamadığı anlaşılmaktadır. Silahların teslimi için vilayetten daha önceden nasihatte bulunmuş olmasının yanında, Halep'ten asker ve top talep edildiği iddiası Ermeni Patrikanesi tarafından ortaya atılmış, bunun üzerine Dahiliye Nezareti olayın aslının ne olduğunun derhal bildirilmesini talep etmiştir¹⁸⁶⁵.

Adana Valisi Cevad Bey, kente asker sevki konusunda çaba harcarken diğer taraftan, yeni polis ve jandarma alımı için Sadaret'ten onay almaya çalışmıştır. Elli komiser ve polis ve yüz kişilik süvari jandarma kuvveti talebini telgrafla merkeze bildirmiş; Sadaret, bunların eğitimsizlikleri nedeniyle yararlı olmayacaklarını düşündüğü halde talebi kabul etmişti¹⁸⁶⁶. Bütün bu eksikliklerin üzerine bir de kendi ailelerini savunma düşüncesiyle görevini terk eden, süvari zaptiyeleri eklenmişti. Karaisalı'daki zaptiyeler görevlerini terk ederek kaçmışlar, sadece iki tane zaptiye

¹⁸⁶¹ BEO, 3536/265144, 24 Rebülevvel [1]327 [15 Nisan 1909]

¹⁸⁶² BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

¹⁸⁶³ BEO, 3535/265119, 3 Nisan [1] 325 [16 Nisan 1909]

¹⁸⁶⁴ BEO, 3535/265123, 4 Nisan [1] 325 [17 Nisan 1909]

¹⁸⁶⁵ DH. MKT: PRK, 2802/51, 22 Nisan [1] 325 [5 Mayıs 1909]

¹⁸⁶⁶ BEO, 3535/265120, 4 Nisan [1] 325 [17 Nisan 1909]

kalmıştı. Kaza kaymakamı, çaresizlik içerisinde iki zaptiyeyle Karaisalı'da güvenliği sağlamanın mümkün olmadığını, acilen on beş-yirmi civarında süvari talebini dile getirmiştir¹⁸⁶⁷.

Gün boyu süren karışıklıklar, akşam olması dolayısıyla bir dereceye kadar hafiflemişti. Olaylar sürerken Adana idarecileri, asayişi sağlamak için redif taburlarını süratle silah altına almaya gayret göstermiş, Tarsus'tan ve Misis'ten destek kuvvet olarak gönderilen yüz elli kişilik bir redif taburunun gelmesi ile güvenlik güçlerini takviye etmeyi amaçlamışlardı¹⁸⁶⁸.

Merkezden Adana'ya gönderilen bir yazıda; Harbiye Nezaretine, ihtiyaç duyulan askerin süratle Adana'ya sevk edilmesi emrinin verildiği, gönderilen birlikler gelene kadar asayiş konusunda gerekli tedbirlerin alınması, askeri kollar çıkarılarak kentte yağma olaylarına, mali müesseselere, şehirde bulunan yabancılara ve konsoloslara herhangi bir saldırıya fırsat verilmemesi emredilmiştir¹⁸⁶⁹. Olayların daha geniş alanlara yayılmasından çekinen hükümet, Maraş'tan iki redif taburunun -durumun nezaketi gereği- Haçin'e ve iki taburunda Cebel-i Bereket'e yollanmasını istemişti. Olayların Zeytun kasabasına sirayet etmesinden çekinilmekteydi. Dahiliye Nezareti, böyle durumlarda redif taburlarının pek önemli başarılar gösteremediğini, bir an önce netice almak için muntazam bir birlik oluşturularak olayların başka yerlere sıçramasının önlenmesini Harbiye Nezaretinden talep etmişti¹⁸⁷⁰. Kozan sancağında olayların daha da büyümesi üzerine mutasarrıflık tarafından acilen iki bölük nizamiye askeri talep edilmekteydi¹⁸⁷¹.

2 Mayıs tarihinde Harbiye Nezareti tarafından Sadaret'e yollanan bir telgraftan sevk edilen askerlerin gönderildiği yerleri tespit edilebilmek mümkündür. Şöyle ki: İkinci Ordudan gönderilen dört nizamiye taburundan bir tanesinin Dörtyol ve çevresinin güvenliğini sağlamak üzere İskenderun'a, üç taburunun ise Adana'ya yollandığı; Feke ve Misis taburlarının Haçin'e ulaştırıldığı; Yafa'dan gelen iki tabur nizamiye askerinin ise Kozan'a gönderildiği; Silifke Taburu'nun, Tarsus'a ve

¹⁸⁶⁷ BEO, 3535/265082_14, 4 Nisan [1] 325 [17 Nisan 1909]

¹⁸⁶⁸ BEO, 3536/265127, 1 Nisan [1]325 [14 Nisan 1909]

¹⁸⁶⁹ BEO, 3536/265127, 2 Nisan [1]325 [15 Nisan 1909]

¹⁸⁷⁰ DH. MKT. PRK, 2826/140, 6 Nisan [1] 325 [19 Nisan 1909]

¹⁸⁷¹ BEO, 3537/265242, 7 Nisan [1]325 [20 Nisan 1909]

Anamur Taburunun ise Kars ve Osmaniye'ye gönderilmek üzere Adana'ya hareket ettirildiği belirtilmiştir¹⁸⁷².

20 Nisan 1909 tarihli bir yazıda: Adana Olaylarının yatıştırılmasına katkıda bulunmak ve vilayet sahillerinin güvenliğini sağlamak için acilen, içinde silahlı bahriye askerlerinin bulunduğu bir kruvazörün Mersin'e yollanması, Sadaret tarafından Bahriye Nezaretine emredilmekteydi. Ancak bu askerlerin sahile çıkmamaları istenmekteydi¹⁸⁷³. Yine olaylara müdahil olmak için Tekfurdağı'ndan yola çıkan bir tabur, Gelibolu ve Dedeağaç'tan gönderilecek iki taburla aynı gemiye bindirilerek yollanacaktı. Adana'daki nazik durum dolayısıyla acilen askere ihtiyaç duyulması ve bu taburların aynı gemiye bindirilmesinin Tekfurdağı'ndan gelecek askerlerin birkaç gün gecikmesine neden olacağı, bunun için yola çıkan birliğin hemen yollanması, diğer birliklerin ise başka gemilerle gönderilmesi Adana valisine talep edilmiştir. Aynı gün gönderilen cevabi yazıda diğer taburlarında iskelelerde bekletildiği, dolayısıyla herhangi bir gecikmenin söz konusu olmadığı bildirilmiştir¹⁸⁷⁴.

Asayişin sağlanması için yollanan bazı birlikler boş evlere yerleştirilmişti. Hükümetin derhal Karaisalı Redif Taburunu silah altına alması, onların da hızlı bir şekilde olay mahalline intikal etmesi ve olaylara müdahale etmesi ile kargaşa kısa sürede engellenmişti. Redif taburunun gelmesi hem Ermeniler hem de Müslümanlarda memnuniyet yaratmıştı. Olayların daha da büyümesine taraftar olan komiteler ise memnun olmayan kesimdi¹⁸⁷⁵.

Adana merkezde olaylar çevreye göre daha kısa sürede yatışmıştı. 20 Nisan 1909 tarihinde Cevad Bey, Adana merkezde dört gündür beri büyük oranda huzur ortamının kurulmuş olduğunu belirtmekteydi. Halk, dükkanlarını açmış, herkes işiyle gücüyle meşgul olma başlamıştı. Her türlü askeri tedbir alınmaya çalışılmış; vilayetin saygın şahıslarından oluşan Ermeni ve Müslümanlardan müteşekkil karma heyetler, Meşrutî yönetimin herkesin hak ve hukukunu korumaya gücünün bulunduğunu

¹⁸⁷² BEO, 3542/265639, 19 Nisan [1]325 [2 Mayıs 1909]

¹⁸⁷³ BEO, 3537/265237, 7 Nisan [1]325 [20 Nisan 1909]

¹⁸⁷⁴ BEO, 3537/265251, 8 Nisan [1]325 [21 Nisan 1909]

¹⁸⁷⁵ Arıkoğlu, s.52.

belirten konuşmalar yaparak halkı teskin etmeye çalışmışlardı¹⁸⁷⁶. İtidal gazetesi de Adana Olayları için “iğtişâş” ifadesini kullanarak valinin verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Olayın duyulması ile Meclis-i Mebusan Reisi Mustafa Nuri, Adana merkez ve çevredeki ahaliye bir telgraf yollamış, Müslüman ve Hristiyanların eşitliğini vurgulayarak ruhani reisler ve ulemeden halkı yatıştırmalarını istemiş, bunun vatan görevi olduğunu dile getirmiştir¹⁸⁷⁷.

Vilayetin diğer yerlerinde 20 Nisan 1909 tarihi itibariyle vaziyet şu şekildeydi: İçel ve Mersin’de herhangi bir olay söz konusu değildi. Tarsus’ta 18 Nisanda (iki gün önce) olaylar baş göstermiş, bazı yerlerde yakma olayları ve saldırılar olmuşsa da başka ülke vatandaşlarının olduğu bölgelere saldırıda bulunulmasın önüne geçilmiş ve güvenlik sağlanmıştı. 20 Nisan 1909’da iğtişâşın devam ettiği yerler: Cebel-i Bereket sancağının idari yapısı içerisinde kalan Dörtiyol, Hassa, Osmaniye, Bahçe kazaları ve bunlara bağlı bazı köylerdi. Adı geçen yerlerde karşılıklı öldürmeler, yağmalar, saldırılar devam etmekteydi. Kozan’da ise olayların içerisine aşiretlerin de girmesiyle olaylar daha da büyümüşü. Sis, Kars, ve Haçin kasabaları, Çeçen ve Afşar aşiretlerinin, “Müslüman kardeşlerinin davasına ortak olmaktan daha farklı amaçlarla,” yağmacılık fikriyle saldırdıkları yerlerdi. Kasabalar, aşiretlerin yol güzergahı üzerindeki köyler, talandan nasiplerini almakta ve tahrip edilmekteydiler. Memurlar, zabita, az sayıda bulunan redif kuvvetleri ve halk çok zor şartlar altında Sis ve Kars’a saldıran aşiretlere karşı koymaya çalışmaktaydılar¹⁸⁷⁸. Hükümet, Adana valisinden Payas ve Çokmerzimen’de halka zarar vermeye kalkanların şiddetle cezalandırılacağını ilgililere bildirmesini istemişti¹⁸⁷⁹. Olayın vahim bir hal alması karşısında Ermeni Murahhası Nersis, Haçin’in tehlike altında olduğunu, katliam ve yağma ile tehdit edildiklerini telgrafla bildirmişti. Hükümet, Harbiye Nezaretinden gerekli tedbirleri almasını istemişti¹⁸⁸⁰. Sis’te de durum pek farklı değildi. Sis katogigosunun kuşatıldığı ihbarı üzerine,

¹⁸⁷⁶ BEO, 3538/265303, 7 Nisan [1]325 [20 Nisan 1909]

¹⁸⁷⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

¹⁸⁷⁸ BEO, 3538/265303, 7 Nisan [1]325 [20 Nisan 1909]

¹⁸⁷⁹ BEO, 3539/265364 10 Nisan [1]325 [23 Nisan 1909]

¹⁸⁸⁰ BEO, 3541/265559, 10 Nisan [1]325 [23 Nisan 1909]

katogigosun derhal kurtarılarak korumaya alınması Adana valiliği'ne emredilmiştir¹⁸⁸¹.

Cemal Paşa'nın hatıratında Ermenilerin sayılarının fazla olduğu yerlerde çok büyük katliamların meydana geldiğini yazmıştır. Adana merkez, Tarsus, Hamidiye, Misis, Erzin, Dörttyol ve Azizli'de katliamların yoğun olarak yaşandığı yerlerdi. Cemal Paşa'ya göre: vilayet idarecileri olaylar başlayınca acz içinde kalmış ve çevre yerlerde halkın kendisini korumasını isteme "beyinsizliğinde" bulunmuştur¹⁸⁸². Olayların daha da büyümesinde Adana çevresinde bulunan Türkmen ve Kürt aşiretlerin rolü vardır¹⁸⁸³.

Olaylardan hatıralarında bahseden Arıkoğlu, Adana merkezde üç gün süren geceli gündüzlü çatışmalar sonucunda evlerin yakıldığını, mağazaların, dükkanların yağmalandığını, yüzlerle ifade edilebilecek insan cesedinin sokaklarda kokma derecesine geldiğini belirtmiştir. Adana merkezde olaylar sırasında Türklerin, Ermenilere nazaran daha çok ölü verdiklerini de yazmaktadır¹⁸⁸⁴.

¹⁸⁸¹BEO, 3539/265364 10 Nisan [1]325 [23 Nisan 1909]

¹⁸⁸² Cemal Paşa, s.360.

¹⁸⁸³Günay, s.48.

¹⁸⁸⁴ Adana olaylarının yaşandığı dönemde Ermeni katliamlarının bir şahidi olan, Kemeraltı Camii mütevellilerinden Kenan Hafız Efendi'nin oğlu Sıtkı Efendi'nin 1909 Olayları sırasında Boklu Han denilen bir hana yakın medreseye saklandığı, çünkü bulunduğu bölgenin Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerden biri olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır: "Ortalık karışıp silahlar patladığı zaman camiinin medresesinde bulunuyordum. Yanımdakiler birden bire dağıldı. Ben de can havliyle medresenin kapısını sımsıkı kapadım. Nefes almaktan korkarak köşeme büzüldüm. Çünkü sağım solum Ermeni mahallesi ve fedailerin at oynattıkları bir yerd. Handa şark vilayetlerimizden gelmiş ekserisi işçi olan Türkler vardı. Zavallıların hepsi korkudan bir tarafa sinmiş akıbetlerini endişe ile bekliyorlardı. Ermenilerin burayı boş bırakmayacaklarını biliyordum. Uzaktan vaziyeti tetkik ediyor ve Ermenilerin tecavüzünü bekliyordum. Vakit öğleden evveldi. Yarım saat sonra başlarında iri yarı gürbüz vücutlu Kasap Haçik ve Misak olmak üzere bir sürü silahlı Ermeni çetesi hana hücum ettiler. Silahsız masum işçileri öldürmek için silah kullanmaya dahi lüzum görmediler. Haçik elindeki kasap satırı ile koyun boğazlar gibi biçarelerin başlarını gövdelerinden ayırıyordu. Manzara çok korkunç ve feci idi. Medresenin içinde korkumdan nefes bile alamıyordum. Zavallı işçilerin acı feryatlarını, yalvarmalarını Ermeni çeteleri istihza ile karşılıyor, birbirlerine pırzolalık et ikram ediyorlardı. Bu dehşetli manzara karşısında müthiş ızdırap çekerken kendimden geçmişim. Baygınlığın tesiri altında kaç saat kaldığımı bilmiyorum. Gözlerim açıldı fakat lakırtıları duymaz bir hale gelmiştim. Üç gün üç gece olduğum yerden kımıldamadım. Vaktaki Karaisalı redif taburunun manga halinde hana

Adana Olayları sırasında bazı Ermeniler, buldukları yerleri terk ederek başka kasaba ve şehirlere gitmek zorunda kalmışlardı. Kırıkhan'daki Ermenilerin bir kısmı Belen'e; Cisir kazasının Keseb köyündeki Ermeniler, Lazkiye'ye; Bahçe kazası taraflarındaki Ermenilerin bir kısmı ise Maraş'ın köylerine sığınmışlardı. Yukarıda adı geçen yerlere sığınan Ermenilerin çoğunun evleri yakılmış, malları genellikle yağmalanmıştı. Halep Valisi, Ermenilerin ortada, perişan bir vaziyette kalmalarının doğru olmayacağını belirtilerek barınma ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için Sadâretten para gönderilmesini istemişti¹⁸⁸⁵. Birinci Adana Olaylarının başlamasından yaklaşık bir hafta sonra yayınlanan İtidal gazetesinin 33. nüshasında halkı sükûnete davet eden ve olaylarla ilgili bilgiler veren yazılar çıkmıştı. Bu yazılardan biri olan İsmail Safa'nın "Müdhiş Bir İsyân" adlı makalesinde olayların sorumluluğu Ermenilere yıkılmaktaydı. İsmail Safa: "Heyhât ki Ermenilerin a'mâk-ı kalbinde birikerek kükreyen, köpüren ve mütecennin bir feverân-ı asi ile ân-be ân kabaran, nihayet felâket-âver gürültüleriyle, hasta ve meş'ûm çılgınlıklarıyla tuğyan eden seylâbe-i hırs ve istiklâl memleketi harab etdi." demektedir. O, birinci Adana Olaylarının bitiş sebeplerini; köylerden yardıma gelen Müslümanlarla birlikte Adana merkezde Müslüman sayısının artması olduğunu belirtmiştir. Çünkü Müslüman ahalinin çoğalması Ermenilerin başarılı olamayacaklarının delili idi. Onlar da bunu anlayarak himaye istemişler ve ateş kesilmişti. İsmail Safa: Olaylar sonrasında Ermenilerin, silahlarını hükümete teslim etmediklerini, bu durumun Müslümanlar üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu ve Müslümanların bu hali geçici bir ateşkes olarak algıladıklarını belirtmişti. Ermenilerin yaptıkları akılsızlıkla Adana'yı, kendilerini ve Müslümanları mahvettiklerini yazmıştı¹⁸⁸⁶.

Olaylar, aracılar vasıtasıyla yatışmış, asker Ermeni Mahallesi'ne girmiş ve bir kısım Ermeniler damlara çıkmışlardı. Kilise köşesine gelindiğinde Ermeni ileri gelenleri ve papazlar askeri karşılamaya gelmişlerdi. Sonra Amerikan Mektebi'ne gidilmiş, okulda birkaç bin Ermeni'nin olduğu görülmüştü. İhsan Fikri, İtidal gazetesinin 35. nüshasında yayınladığı "Bir Savlet-i Vahşiye Daha" başlıklı makalesinde, Adana'da üç günlük yıkımın ardından herkesin kendi işiyle ilgilenmeye

girdiklerini görür görmez son kuvvetimle yanlarına koştum hem de bayıldım. Bu halimde beni evime getirip teslim ettiler. Haftalarca kendime geledim." Arıkoğlu, s.52.

¹⁸⁸⁵ BEO, 3538/265305, 14 Nisan [1] 325 [27 Nisan 1909]

¹⁸⁸⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

başladığını yazmıştır. Dellallar sokaklarda olayların bittiğini duyurmuştu. Önce de bahsedildiği gibi Ermenilerin elindeki silahlar toplanamamış, Müslüman halk bunun tehlikelerinden bahsettikçe halk sakinleştirilmeye çalışılmış ve işlerin yoluna konulacağı söylenmiştir¹⁸⁸⁷.

5.6.3. Dizginlenemeyen Öfke: İkinci Adana Oayları

İkinci Adana Vakası birincisinden 11 gün sonra meydana gelmiş, yalnızca Adana şehrinde gerçekleşmiştir. 25 Nisan 1909 Pazar günü akılla izah edilemeyecek kadar mantıksız olan öldürme, yağma, çapul ve yangınlar şehri tamamen yakıp, harabeye çevirmiş adeta ilk olaylarda yarım kalan yıkımı tamamlamıştır denilebilir¹⁸⁸⁸. Osmanlı arşiv belgelerine göre olayların ikinci kez patlak vermesinin nedeni; Ermeni gençlerinin ordu karargahına silahlı saldırı düzenlemeleri olmuştur. 25 Nisan 1909 akşamı on sıralarında Ermeniler tarafından karakolun ateş altına almasıyla bir çavuş ile iki askerin şehadeti gerçekleşmiştir¹⁸⁸⁹. Böyle bir kıvılcım sakinleşmekte olan halkta öfkenin yeniden alevlenmesine neden olmuştur¹⁸⁹⁰. İhsan Fikri, Müslümanların ikinci Adana olaylarının başlaması sırasında yaşadığı şaşkınlığı “Ne büyük safvet! Ne yaman gaflet!” sözleriyle ifade etmiştir¹⁸⁹¹. 1909 Adana İğtişasını bizzat yaşayan Arıkoğlu, olayların ikinci kez başlamasını ve yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

...Seyhan ırmağı kenarında Şafak Kahvehanesinde sivil, zabıt oturmuş sohbet ediyor, bir kısmı tavla, kağıt oynuyordu. Birdenbire silah sesleri duyuldu. Bütün cemaat pür heyecan birbirinin üzerine basarak hükümet konağına doğru alabildiğine kaçışmaya başladılar. Arkadan bazı sesler (korkmayın bir şey yok, bir manda delirmiş, rasgelene hücum ediyor. Onu öldürmek için silah atılıyor) denilmekte idiye de kimsenin buna itibar ettiği yoktu. Baskına uğrama korkusu hakim, herkes alabildiğine mevhum baskından kaçıyordu. Ben de bu kalabalığın içine karışıp şuursuz bir halde hükümet dairesinde soluğu aldım. Bir müddet sonra kendime geldim silah sesleri eksilmiyor,

¹⁸⁸⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

¹⁸⁸⁸BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁸⁸⁹BEO, 3542/265639, 19 Nisan [1]325 [2 Mayıs 1909]

¹⁸⁹⁰Cemal Paşa, s.361.

¹⁸⁹¹Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

aksine gittikçe artıyor ve adedi yükseliyordu. İhtilal tekrar başlamıştı. Hükümet civarında bu defa başka akrabalarından birisinin evine gittim. Mahallemizde bize yakın oturan bütün akrabalarım da ailesiyle birlikte buraya iltica etmişlerdi. Kayın pederim çocuklarımı evden aldirmek üzere iki silahlı adamını gönderdiğini söyledi. Biraz sonra hepsi geldiler. Sokaklardan geçerken çok korkmuşlar. Kurşun seslerinin vızıltısı ve dam kiremitleri üzerinde çıkardığı gürültü onları epeyce sarsmıştı¹⁸⁹²...

İlk iğtişâta Adana merkezde olayların kısa sürede kontrol altına alınması neticesinde taraflar birbirlerine üstünlük kuramadığından her iki toplulukta birbirine karşı müthiş bir öfke birikmişti. 25 Nisan 1909 tarihinde Ermenilerin bulunduğu mahalleden ateş açılması karşısında Müslüman halkın valiliğe gelmesi ve infial halinde olması nedeniyle, olayların yeniden yayılmasından korkan valilik hemen askerleri olay mahalline yollamıştı. Tahkikat sonucunda olayın bazı Ermeni fedailerinin ateş açmasından kaynaklandığı anlaşılmıştı. Şehir merkezindeki iki bölgede yangın çıkmış, yangınları söndürme çabaları itfaiye vasıtalarının yetersizliği dolayısıyla mümkün olmamıştır. Karışıklıkların önünü almak için 25 Nisan 1909 sabahı hemen nizamiye askerleri şehrin çeşitli yollarını tutmuşlar, mahalleler, halk, kuruluşlar ve şehirdeki yabancıların konutları koruma altına alınmış; alınan sert tedbirler sayesinde ertesi gün¹⁸⁹³ asayiş tekrar sağlanmıştı¹⁸⁹⁴.

İhsan Fikri, İtidal gazetesinde olayların başlamasıyla birlikte Tepebağı ve Ermeni Çarşısı taraflarında şiddetli çatışmaların olduğunu, Ermeni saldırıları sırasında birçok Müslümanın öldüğünü yazmıştır. Edindiği istibarata göre: Kale Kapısı'na gelen dört Ermeni rast gele sağa sola ateş açmış, arkasından halk rast gele sağa sola kaçışırken Abidin Paşa Caddesindeki Ermeni evlerinden de yayılım ateşi başlamış, olaylar sabaha kadar devam etmişti. İkinci çatışmada Müslümanların müdahalesinden daha çok askerinin Ermenilere karşılık verdiği görülmüştü. Gece başlayan ve Kemeraltı taraflarından tutuşturulan yangın şehrin orta taraflarını, yani en gelişmiş yerlerini harebeye çevirmişti. 36 saat süren yangının bir kolu Tepebağ taraflarını harap ederken, diğer kolu ise Kuyumcular Çarşısı'na ulaşmış, ancak uzun

¹⁸⁹² Arıkoğlu, s.54.

¹⁸⁹³ BEO, 3542/265639, 19 Nisan [1]325 [2 Mayıs 1909]

¹⁸⁹⁴ BEO, 3539/265356, 13 Nisan [1] 325 [26 Nisan 1909]

uğraşlar sonucu söndürülebilmişti. Yine yangına müdahale etmek için gidenlere Ermeni evlerinden ateş edilmişti¹⁸⁹⁵.

Müslüman eşraf ve ulemadan oluşan bir heyet, olayların yeniden ortaya çıkması üzerine iğtişâşın yatışması için Ermenilerle görüşmüş; esnafın dükkanlarını açması, halkın ise işleriyle meşgul olması ve herhangi bir olaya sebebiyet verilmemesi için dikkatli olunması konusunda rica ve nasihatlerde bulunmuştu. Adana'da bulunan yöneticiler de gerekli tedbirleri almaya çalışmış, bütün uğraşlara rağmen olaylara engel olunamamıştı¹⁸⁹⁶.

Ermeniler, ani bir saldırıyla Adana merkezde çeşitli yerlerde yangınlar çıkarmışlar, başlattıkları bu ikinci isyanda, “ma'mûr bir şehrin bâdî-i mahv u harâbîsi, birçok masum ailelerin dûçâr-ı perişânîsi” olmuşlardı. Adana uleması, birinci ve ikinci Adana isyanlarının bir “Kilikya Ermenistanı kurma amacı” doğrultusunda çıkarıldığından şüphe edilmemesi gerektiği görüşündedir. Gerçekten de Ermeniler, ulemanın söylediklerini doğrular nitelikte faaliyetlere girişmişlerdi. İsyanın ikinci kez başlaması, Adana'nın çeşitli yerlerinde evlerin yakılması, Ermenilerin içinde, Avrupa devletlerinin müdahalesine dair ümitlerin devam ettiğinin göstergesidir. Adana uleması, Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderdikleri telgrafta; olayların çıkmasından Müslümanların hiçbir çıkarının olmadığını, hatta böyle bir kargaşadan “mâlen ve bedenen mutazzarrır (zarar görmek)” olacaklarının farkında olduklarını, Ermenilerin bir “Kilikya Ermenistanı” kurma düşüncesi herkes tarafından bilinmekte iken, olayların müsebbibi Müslümanlarmış gibi davranılmasının kabul edilemez olduğunu belirtmişlerdir. Ermenilerin gerçekleri saptırma yönünde basın aracılığıyla yaptıkları propagandalara itibar edilmemesi arzularını dile getirmişler ve yukarıda ifade edilen görüşlerin ulemadan kırk sekiz kişinin ortak beyanı olduğunu ifade etmişlerdi¹⁸⁹⁷.

Karabet, ikinci kez olayların başlamasının nedeni olarak Celal Bey'in evinden asker üzerine ateş açılmasını göstermiş ve bu ateşin arkasından Ermenilerin çan kulesinden ateş açıldığı yolunda haberler çıktığını, daha o gün şehre gelmiş olan askeri kuvvetin, çevredekilerin yönlendirmesiyle Ermeni Mahallesine yöneldiğini

¹⁸⁹⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

¹⁸⁹⁶ DH. MKT. PRK, 2829/124, 16 Nisan[1] 325 [29 Nisan 1909]

¹⁸⁹⁷ DH. MKT. PRK, 2829/124, 16 Nisan[1] 325 [29 Nisan 1909]

ifade etmiştir. Onun anlatımına göre olayların ikinci kez patlak vermesiyle Ermeni halk; Fransız, Katolik, Protestan ve Amerikan kilise ve mekteplerine sığınmıştı¹⁸⁹⁸.

Olaylarla ilgili bilgi veren İtidal gazetesine göre ise; Mehmet Ağa Hanı'nın yazıhanesine gizlenen beş altı Ermeni, Kale Kapısı'nda dükkanlarda bulunan Ermeniler, Haydaroğlu Hanı'nda bulunan otuz kadar Ermeni -ellerinde oldukça fazla cephane bulunmaktaydı- halkı oldukça uğraştırmıştı. Haydaroğlu Hanı'nda bulunan Ermeni fedailerini bertaraf edilmiş ve handa birçok cephane ele geçirilmişti. Eski Saray ve Tepebağ taraflarında bulunan hanlar büyük oranda Ermeni fedailerinden temizlenmişti. Avadis Samuel'in evinden getirilen iki genç kız, şahsın evinin silah ve cephane dolu olduğunu itiraf etmişti. Samuel, oradan geçen iki köylüyü herhangi bir saldırı olmadığı halde katletmiş olduğundan haneye saldırılarak evi tahrip edilmişti. Ancak bütün gayretlere rağmen büyük sorunlardan biri Ermenilerin yoğunlaştıkları bölgelere askerinin hala girememiş olmasıydı. Yine Ermenilerin olaylar sırasında tahkim ettikleri Abidin Paşa Caddesindeki Sisliyan Avadis'e ait ev zorlu çabalar sonucu ele geçirilebilmiş ancak, hanede kimse bulunamamıştı. Yine, nehir yoluyla kereste taşıyan salcılara, Hristiyan köyü taraflarından ateş açılmış, ancak herhangi bir yaralanma olmadan kurtulmuşlardı. Bakırsındı ve Aşağı Mahalle gibi Ermenilerin çoğunlukta olduğu mahallelerden ve Adana'nın köylerinden gelen Müslüman halk askerinin kendilerini korumasını veya kendilerine silah verilmesini istemişler ancak, yardıma gidecek asker olmadığından, halka silah dağıtılması da uygun görülmediğinden istekleri reddedilerek savunmasız bırakılmışlardı. Müslüman halk, Ermenilerin silahlarla donanmış olması ve asker yetersizliği nedeniyle acz içinde kalmıştı. Silah eksikliğini gidermek için askeri depoyu yağmalamış, yüz kadar martini dışında bir şey bulamamış ve silahları alıp oradan ayrılmıştı. Yine Osmaniye ve Hamidiye'de çıkan olaylarda Ermenilerin büyük oranda kayıp verdikleri, Tarsus'ta büyük bir yangının çıktığı ve önemli oranda zarar olduğu ancak, gayretler sonucu resmi kurum ve yabancılara ait yerlerin koruma altına alındığı, Mersin'de herhangi bir olayın vuku bulmadığı görülmüştü. Yolların güvenli olmadığı, Erzin'e acil asker sevkini istendiği, Sırkıntı'da gerilimin arttığı, Karataş'ta Ermenilerin toplandıkları bir evden eteş etmeye başladıkları belirtilmekteydi. Çiftliklerin ve köylerin durumu da pek iç açıcı değildi. Müslüman köylerinde bulunan az sayıda

¹⁸⁹⁸Karabet, s.34.

Ermeni'nin şehirdeki olaylardan etkilenen Müslüman köy halkı tarafından katledildiği, Ermenilerin ise çoğunlukta oldukları yerlerde etrafa saldırdıkları, yaşanan olaylar sırasında köy ve çiftliklerde feci ölümler meydana geldiği, çiftliklerin yakıldığı, Yüreğir bölgesindeki çiftliklerin en çok hasar gören çiftlikler arasında yer aldığı gazetede yer bulmuştu. Yine Ameleler, köy ve çiftliklerdeki işlerini bırakarak şehre girmek istemişler ancak, Taşköprü'de asker tarafından engellenmişlerdi. Hatta şehre girmekte ısrarcı olan birkaç kişi vurulmuştu. Birkaç bin işsiz güçsüzün daha şehre girmesi engellenmemiş olsaydı olaylar daha şiddetli cerayan edecekti¹⁸⁹⁹. İtidal gazetesinin olayları aktarırken Müslümanların yaptığı eylemleri de açıkça vermesi olaylarla ilgili objektif haber verme çabaları olarak değerlendirilebilir.

Adana Olaylarında Türkler ve Arap Uşakları, Ermenilere karşı birlikte hareket etmişlerdir¹⁹⁰⁰. Anlaşılan her iki grup da kendilerini Ermeni tehdidi altında hissetmekte; Ermenilerin, bir katliama girişmeleri halinde herhangi bir ayırım gözetmeyeceğini düşünmekteydiler. Olaylar sırasında hem Müslümanlar hem de Ermenilerde isyana destek olmak için Avrupa devletlerinin müdahale edeceği fikri büyük oranda kabul görmekteydi¹⁹⁰¹.

Adana'da olayların yeniden başlamasıyla Sadaret, Adana valisinden olayların meydana geldiği ve sükûnetin devam ettiği yerlerin bilgisini talep etmişti. Ayrıca komutanlıkla irtibata geçerek olayların yeniden başladığı bölgelere, sükûnetin olduğu yerlerden asker kaydırılması, her iki tarafa dini liderler ve ileri gelenler aracılığıyla nasihatte bulunulması gibi yöntemlerle olayların hızla sonlandırılması önerilmişti¹⁹⁰².

İğtişâşın yeniden başlaması ile birlikte hükümet, Harbiye Nezaretine, daha önce Mersin ve İskenderun'a sevk edilmesi kararlaştırılmış olan dört tabur askerin bir an önce ihtiyaç mahallerine gönderilmesini emretmişti¹⁹⁰³. Devlet olayların yatışmaması karşısında Adana vilayetine daha fazla asker sevkini uygun görmüştür. Bu amaçla, Hâssa Ordusundan Kayseri Livâsı, 19 Nisan 1909 tarihinde silah altına

¹⁸⁹⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

¹⁹⁰⁰ Cemal Paşa, s.362.

¹⁹⁰¹ McCarthy, s.132.

¹⁹⁰² BEO, 3539/265355, 15 Nisan [1] 325 [28 Nisan 1909]

¹⁹⁰³ BEO, 3539/265357, 15 Nisan [1] 325 [28 Nisan 1909]

alınmış; İkinci Ordudan dört Nizamiye taburu Hudeyde Vapuru'yla gönderilmişti. Yine aynı ordudan Silifke Alayı da olayları bastırmak için gönderilenler arasında yer almıştı. Beşinci Orduya bağlı Halep Fırkasından dokuz tabur 19 Nisan tarihinde silah altına alınmıştı. Aynı ordudan Adana Fırkasına bağlı 16 tabur görev yapmaktaydı. Üçüncü Orduya bağlı iki nizamiye taburunun İzmir'den Adana'ya yollanması, aynı ordunun uygun görülen yerlerden birinden dört tabur, bir seyyar ve bir cebel bataryasının Adana'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı¹⁹⁰⁴. Olaylar sonuçlandıktan sonra dahi asker talebi devam etmekteydi. 10 Mayıs 1909 tarihli bir belgede piyadeden daha çok süvari ihtiyacı dile getirilmekte ve bir an önce Adana'ya gönderilmesi istenmekteydi¹⁹⁰⁵.

Adana olayları sırasında şehrin yarısı yanmıştı¹⁹⁰⁶. Bu durum çatışmaların ne kadar şiddetli olduğunu göstermektedir. İğtişaş, sadece olayın iki tarafı olan Ermeniler ile Müslümanlara zarar vermekle kalmamış, olaylarla pek ilgisi olmayan Adana, Tarsus, Mersin'de hayatlarını devam ettiren Keldanilerin de mağdur olmasına yol açmıştır. 1.500 haneden müteşekkil bu topluluk çatışmalar dolayısıyla zarar gördüklerini beyan ederek kendilerine yardım edilmesini istemişlerdir. Adana'da vukuu bulan olaylar, birçok Ermeni'nin Mersin istikametine yönelmesine neden olmuştur. Amaç Mersin'e yerleşmek olunca, devlet bu durumu engellemek için ileri gelenler aracılığıyla müdahale etmiştir. Sahilde bulunması ve dünyaya deniz yoluyla açılması şehri cazibe merkezi haline getirmiştir¹⁹⁰⁷.

İkinci kez başlayan Adana İğtişaşının uzun sürmesi, Avrupa'nın ilgisini bölgeye yöneltmişti. İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere savaş gemileri Mersin Limanına gelmişler, hükümetlerine gelişmeleri an be an bildirmişlerdir. Alman Filo komutanı diğerlerinden farklı olarak büyük çapta bir çatışma olmadığını hem hükümetine hem de Avrupa matbuatına bildirmişti. Belki de Almanların asker çıkarmaya meyilli olmamaları diğer ülkelerin müdahalelerini de engellemişti. 15 günlük çatışma sırasında Ermeni siyasetçilerin Avrupa müdahalesini sağlamak için

¹⁹⁰⁴ BEO, 3541/265520, 16 Nisan [1] 325 [29 Nisan 1909]

¹⁹⁰⁵ BEO, 3545/265862, 27 Nisan [1] 325 [10 Mayıs 1909]

¹⁹⁰⁶ Arıkoğlu, s.54.

¹⁹⁰⁷ Ulutaş, , s.314-321.

ikinci Adana Vakası kasıtlı çıkardıklarının “şüphe götürmez bir gerçek olduğu” dönemin şahitlerinden Arıkoğlu tarafından dile getirilmiştir¹⁹⁰⁸.

Adana Valiliği’nden Sadaret’e gönderilen 6 Mayıs 1909 tarihli bir telgrafta: Olaylar dolayısıyla Mersin’e gelen İngiliz zırhlısının komutanının isteklerinden bahsedilmiştir. Komutan, Adana’daki Avrupalıların emniyetinin sağlanmasını istemiş, yaralı ve yardıma muhtaçlarla ilgili ne gibi bir işlem yapıldığını öğrenme arzusunu bildirmişti. Ayrıca Adana yöneticilerinin muhtaç ve yaralıların ihtiyaçlarına yönelik attığı ilk adımlar dolayısıyla minnettar olduğunu ifade etmiş, olaylar tam yatışmadan ve ahalideki panik hali sona ermeden büyük devletlerinin gemilerinin Mersin’i terk etmeyeceklerini ancak, olayların tam olarak yatışmasıyla buradan ayrılacaklarını beyan etmiştir. Aynı tarihli Babıali’den gönderilen cevabi yazıda: Eğer İngiliz komutana herhangi bir cevap verilmemişse, hükümetten gelecek yazının beklenmesi Adana valisine yazılmıştı. Ayrıca hükümet, Hariciye Nezareti aracılığıyla İngiliz elçiliğine uyarıda bulunarak, komutanın mahalli memurlarla yapacağı yazışmaları Mersin’deki konsolos aracılığıyla yapması konusunda uyarılmasını istemiştir¹⁹⁰⁹. Adana İğtişâsına sadece İngilizler değil diğer Avrupa devletleri de ilgi göstermişlerdi. İngilizler gibi Mersin’de savaş gemisi bulunduran Fransızlar da gemi komutanı ve Fransız konsolu vasıtasıyla Adana ve çevresinde incelemelerde bulunmuşlardı¹⁹¹⁰.

5.6.4. Yıkımın Bilançosu

Adana Olaylarının hızla yayılmasında, Doğu Anadolu’dan Adana’ya gelerek kenar mahallelerde yaşayan işsiz-güçsüz-cahil kesimlerin sayıca çok fazla olmasının, buna karşılık şehirdeki mesleklerin büyük oranda Ermenilerin elinde bulunmasının ve zengin olmalarının kin-intikam-yağma hislerini körüklemedeki rolü küçümsenemez¹⁹¹¹.

Karışıklıkların yaşandığı bölgelerden olayların bilançosu ile ilgili bilgiler de ulaşmaya başlamıştı. Misis’te karışıklıklar sırasında 16 Nisan 1909 akşamına kadar belirlenebilen ölü ve yaralı sayısı şı şekilde idi: Müslümanlardan 28 ölü ve altı yaralı,

¹⁹⁰⁸Arıkoğlu, s.54.

¹⁹⁰⁹BEO, 3542/265636, 30 Nisan [1] 325 [13 Mayıs 1909]

¹⁹¹⁰DH. MKT, 2817/86, 6 Mayıs [1] 325 [19 Mayıs 1909]

¹⁹¹¹Yurtsever, s.268.

Ermenilerden yedi ölü ve on yaralı¹⁹¹². 6 Mayıs 1909 tarihli bir yazıdan; sonuçlandırılan ilk incelemede ölü ve yaralı sayısının tespit edilmeye çalışıldığı, jandarma ve polise gerekli araştırmanın yapılması için Adana valisi Mustafa Zihni Paşa tarafından gerekli emirlerin verildiği ortay çıkmaktadır. Araştırmaların sonucunda: Adana kasabasında Müslümanlardan 345 ölü ve 200 yaralı; Ermenilerden 525 ölü, 250 yaralı; Adana'ya bağlı yerlerden, köyler ve mezralar dahil, Müslümanlardan 625 ve Ermenilerden 250 ölü, yaralı sayısı ise Müslümanlardan 40, Ermenilerden 30; merkez kazaya bağlı Karataş nahiyesinde Müslümanlardan 3 ölü ve 4 yaralı, Ermenilerden 30 ölü ve 1 yaralı; Misis nahiyesinde Müslümanlardan 135 ölü ve 37 yaralı, Ermenilerden 81 ölü ve 36 yaralı; Kozan sancağının merkezinde Müslümanlardan 1 ölü, Ermenilerden 29 ölü ve 1 yaralı; Kars kazasında Müslümanlardan 17 ölü ve 13 yaralı, Ermenilerden 11 ölü ve 6 yaralı; Haçin kazasında Müslümanlardan 78 ölü ve 10 yaralı, Ermenilerden 15 ölü ve 14 yaralı; Feke kazasında sadece Ermenilerden 2 ölü; olayların çok yoğun yaşandığı Cebel-i Bereket merkez livası ve Dört Yol ve etrafında, Turunçlu'da Müslümanlardan 89 ölü ve 108 yaralı, Ermenilerden 78 ölü ve 28 bir yaralı; Cebel-i Bereket'e bağlı Osmaniye kazasında Müslümanlardan 76 ölü ve 27 yaralı, Ermenilerden 160 ölü ve 19 yaralı; Bahçe kazasında sadece Müslümanlardan 380 ölü ve 73 yaralı, Cebel-i Bereket sancağına bağlı Yumurtalık nahiyesinde Müslümanlardan 15 ölü ve 2 yaralı, Ermenilerden 24 ölü; Mersin sancağı mülhakâtından Tarsus kazasında Müslümanlardan 200 ölü, Ermenilerden 250 ölü; İslahiye ve Hassa'daki durumla ilgili ulaşılmış bir veri bulunmamaktaydı. Ölü ve yaralıların toplamına bakıldığında; olaylar sırasında 1.924 Müslüman ölü ve 533'ü yaralı; Ermenilerden 1.455 ölü ve 382 yaralı olmak üzere ölü ve yaralı sayısı 4.292 idi¹⁹¹³.

Toplanan bu bilgilerin bazıları tahmine dayalı olmakla birlikte, ölü ve yaralıların bir kısmı yabancı veya kayıt dışı olarak bölgede bulunan kişiler olduğundan tam olarak sayı tespiti yapılamamıştır. Adana valisi bunların özenli incelemeler sonucunda ulaşılan bilgiler olduğunu ifade etmekte, verilerin kesinlik ifade etmediğini de yazmaktadır. Vali Mustafa Zihni Paşa, olaylar sırasındaki Adana yöneticilerin iğtişâsı önleyecek askeri kuvvetten yoksun olduğunu, dolayısıyla sayma

¹⁹¹² BEO, 3536/265180, 5 Nisan [1]325 [18 Nisan 1909]

¹⁹¹³ DH. MKT, 2807/40, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

ve olayları tam olarak anlama imkanlarına sahip olmadığını yazmıştır. Asayiş sağlanmış olsa da olayların büyüklüğü ve vilayetin doğal haline dönmemesi dolayısıyla halkın heyecanı yatıştırılamamış, mükemmel bir sayım yapılamamıştı. Bu konuda karşılaşılan en önemli güçlüklerden biri de hem Müslümanların hem de Ermenilerin, yaşadıkları olayların tesiriyle ve hissiyatlarına göre kendi ölü ve yaralılarını yüksek gösterme gayretlerinin olmasıydı¹⁹¹⁴.

Karal'ın verdiği bilgilere göre; çatışmalarda 7.000 kadar Ermeni, yarısı kadar da Müslüman'ın öldüğü resmi kayıtlarda belirtilmektedir¹⁹¹⁵. Ermeni Patrikhanesi, yaptığı çalışmada 21.300 kişinin öldüğü sonucuna varmıştır. Babikyan sayıyı 21.001 olarak vermiştir. Kamuran Gürün, Cemal Paşa'dan aldığı 17.000 rakamını daha gerçekçi bulmaktadır¹⁹¹⁶. Mango, 20.000 Ermeni ve 2.000 Müslüman'ın öldüğü görüşündedir¹⁹¹⁷. McCarthy, 17-20 bin civarında insanın olaylarda hayatını kaybettiğini, bunların % 10 kadarının Müslüman, geriye kalanının ise Ermeni olduğunu ifade etmiştir¹⁹¹⁸. Ferik İsmail Fazıl Paşa bir buçuk aylık incelemesi sonucunda ölü sayısını 2.000 Müslüman, 4.000 Ermeni ve 3.000-4.000 dul ve yetim olarak vermiştir¹⁹¹⁹. Çalyan Karabet ise isyanda öldürülen Ermenilerin mevcudunu 30.000 olarak yazmıştır¹⁹²⁰. Olaylardan sonra mutasarrıflık görevine getirilen Süleyman Kâni İrtem, Yusuf Kemal Bey ve Tahkikat Komisyonu'nun raporlarına dayanarak olaylar sırasında 5.243 Ermeni ve 1.186 Müslüman'ın öldüğünü ifade etmiştir. Tahkikat Komisyonu, Adana'nın bütününde köy köy dolaşmış ihtiyar heyetleri ve papazların verdikleri bilgilere dayalı uzun ve detaylı bir çalışma ortaya koymuştu¹⁹²¹. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, misyoner ve Ermeni komitelerinden edindiği bilgiler ışığında olaylar sırasında 35.000 Ermeni'nin öldüğünü belirtmiştir¹⁹²².

¹⁹¹⁴ DH. MKT, 2807/40, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

¹⁹¹⁵ Karal, s.96.

¹⁹¹⁶ Gürün, s.176.

¹⁹¹⁷ Mango, s.116.

¹⁹¹⁸ McCarthy, s.132.

¹⁹¹⁹ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

¹⁹²⁰ Karabet, s.24.

¹⁹²¹ Akyol, s.56.

¹⁹²² Çabuk, s.91.

Birçok yerde Ermeni gazete ve komitelerince¹⁹²³ dillendirilmeye başlanan 30.000 sayısını Adana Valisi mantıklı izahlar getirerek çok abartılı bulmuştur. Vali, ölü sayısının 30.000 olmasının gayr-i mümkün olduğunu, olayların çok şiddetli ve kanlı olduğunu, Ermenilerin Müslümanlardan daha çok etkilendiklerini- bu doğaldır çünkü vilayetteki nüfus oranı Müslümanlarda daha yüksektir- ancak verilen rakamların Adana'daki Ermeni nüfusu göz önüne alındığında çok abartılı olduğunu, Adana vilayeti genelindeki Ermenilerin kadın ve erkekler dahil 48.447 kişiden ibaret bulunduğunu ifade etmiştir. Buna Bedelât-ı Askeriye Vergisi'nden kurtulmak maksadıyla bölgeye gizlice gelen Ermeniler ve başka yerlerden gelen yabancı Ermeniler (vilayet dışından) dahil- valinin ifadesiyle bunların sayısı kayıtlı nüfusun çok altındadır- bu rakama ulaşması mümkün görünmemektedir. Üstelik Ermenilerin çoğunluğu karışıklıklardan zarar görmeyen ve felakete uğramayan mahallerde oturmakta olduklarından sayı yine abartılıdır. Daha sağlıklı bilgi almak için Divan-ı Harb-i Askeri geldiğinde ve Heyet-i Tahkikiye oluşturulup çalışmalara başladığında olaylarla ilgili tespitlerin daha doğru yapılabileceği kanaati vali tarafından dile getirilmiştir¹⁹²⁴. Ancak Dahiliye Nezareti, basında çıkan ve mecliste gündeme getirilen abartılı haberler dolayısıyla, ısrarla tahkikat yapılarak yaralı ve ölü sayısının bildirilmesini talep etmekteydi. Nezaret, ayrıca Meclis-i Mebusan riyasetine yazı göndererek, mecliste 30.000 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiasını ortaya atan bir milletvekilinin açıklamalarına karşın, valinin yukarıdaki gönderdiği bilgileri aktarmıştı¹⁹²⁵.

Adana İğtişası ve ölü sayısı ile ilgili gelen bilgilerdeki karışıklık hükümeti çok zor durumda bırakmıştı¹⁹²⁶. Adana Olayları, Ermenilerce Avrupa'daki Ermeni komite ve gazetelerine ulaştırılmakta, onlar da olayları Avrupa basınına taşımaktaydılar. Osmanlı hükümetini ve Müslüman halkı suçlayıcı ifadeler Avrupa'daki Ermeni gazetelerinde yer almaya başlamıştır. Avrupa'daki bu Ermeni çevreleri, olayların müsebbibinin Müslümanlar olduğunu öne sürerek suçu tamamen Müslümanlar atmışlardı. Osmanlı Devleti'nin resmi açıklamalarını yok sayarak 30.000 Ermeni'nin öldürüldüğü propagandasını yapmış, içerde ve dışarıda kamuoyu

¹⁹²³ DH. MKT, 2810/95, 30 Nisan [1] 325 [13 Mayıs 1909]

¹⁹²⁴ DH. MKT, 2807/40, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

¹⁹²⁵ DH. MKT, 2807/40, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

¹⁹²⁶Toros, s.50.

oluşturmaya çalışmışlardır. Dahiliye Nezareti, bu tür olayların önüne geçmek için Hariciye Nezaretine gerekli bilgileri vermiş, Meclisi-i Mebusan'da Adana Vakası dolayısıyla yapılan görüşmelerin evraklarının kopyasını yollayarak, elçiliklere gerekli emirlerin verilmesini istemişti. Bütün bunlar yapıldığı halde Avrupa'da Osmanlı Devleti ve Müslüman halk aleyhine yayınlar devam etmişti. Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezaretine olaylarla ilgili yayınlar için gerekli girişimlerde bulunmasını, yalan haberlerin tekzip edilmesi için azami özenin gösterilmesini, böylece ortaya çıkacak kötü tesirlerin önüne geçilmesini yazmıştı¹⁹²⁷.

İngiltere Avam Kamarası'nda Adana İğtişâsı sırasında ne kadar kişinin öldüğü ile ilgili bir soruya Dışişleri Bakanı, tahmini olarak Adana ve köylerinde 2.000 ve olayların geçtiği diğer yerlerde ise 15-20 bin kişinin öldüğünün "Londra Sefâret-i Seniyyesi Maslahatgüzarlığından" kendilerine aktarıldığını belirtmiştir. Hariciye Nezareti ise bu tür abartılı haberlerin önüne geçmek için Adana İğtişâsı ile ilgil tahkikatın süratle neticelendirilerek olayda ölen kişilerin tam sayısının tespitini Dahiliye Nezaretine bildirmişti¹⁹²⁸. Dahiliye Nezareti, tahkikatın sonuçları ulaştığında hızlı bir şekilde Hariciye Nezaretine gönderileceğini yazmıştır¹⁹²⁹.

Dış basında olduğu gibi iç basında da Ermeniler, hükümeti oldukça zora sokan açıklamalar yapmışlardır. Babikyan'ın gazetelere verdiği iddia edilen beyanata göre: Adana'da 20.008 kişinin öldüğü belirtilmişti. Öldürülenler arasında 620 Müslüman, 418 Süryan-i Kadîm, 163 Keldani, 65 Keldani Katolik, 210 Ermeni Katolik, 655 Protestan, 99 Rum ve geriye kalan nüfus Ermenilerden müteşekkil idi¹⁹³⁰. Aris Balcı, 1909 tarihinde meydana gelen olaylar sonrasında dahi şehirde 27.000 Ermeni'nin hayatını sürdürdüğünden bahsetmiş ve "Ermenileri yok etme girişimlerinin " başarısız olduğunu dile getirmiştir¹⁹³¹.

¹⁹²⁷ DH. MKT, 2809/80, 29 Nisan [1] 325 [12 Mayıs 1909]

¹⁹²⁸ DH. MKT, 2863/68, 18 Haziran [1] 325 [1 Temmuz 1909]

¹⁹²⁹ DH. MKT, 2863/68, 20 Haziran [1] 325 [3 Temmuz 1909]

¹⁹³⁰ BEO, 3621/271522, 25 Haziran [1] 325 [8 Temmuz 1909]

¹⁹³¹ <http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

Ermeniler kadar seslerini duyuramasalar da Müslümanlar da haksızlığa uğradıklarından yakınmışlardır. Adana'da mahkum olan 16 kişinin Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta: Kimlikleri tespit edilemeyen ve çevreden gelen amelelerden başka 3000-4000 civarında Müslümanın telef olduğu, Türklerden ölenlerin hiç kimse tarafından umursanmadığı, hapiste yatanların ve 5.000 civarında olan aile fertlerinin bakıma muhtaç perişan vaziyette oldukları, durumlarına çözüm bulunması ve mağduriyetlerinin giderilmesi istekleri yer almıştı¹⁹³² Olaylar sırasında 10.000 civarında insanın ölmüş olabileceğini ve öldürülenlerin büyük çoğunluğunun Müslüman ahaliden olduğunu belirten görüşler de vardır. Yine Ermeni Mahallesinde yaşayan Müslümanlar istinasız katledilmişlerdi¹⁹³³.

Olaylara farklı bir açıdan bakan değerlendirmelerin birinde: 1909 tarihinde pamuk üretiminin kaçınılmaz düşüşü sonrasında 1910 yılında 64.000 balya, 1911 yılında ise 80.000 balya rekor elde edilmesinin Adana Olayları sırasında ölenlerin çoğunluğunun ameleler olduğunun göstergelerinden biri olduğu görüşü üzerinde durulmuştur. Ölenlerin çoğunluğunun yerli ahaliden olması halinde ekonomik toparlanmanın bu kadar hızlı gerçekleşme imkanı olmayacağı; olaylarda kaybedilen amelelerden kaynaklı işgücü açığının ise başka amelelerce doldurulduğu dile getirilmiştir. Olayın etnik ve dini temelli bir hal almasında elci başlıkların rolü üzerinde de durulmuştur¹⁹³⁴.

İtidal gazetesi olaylar sonrasında, ölümlerin meydana geliş nedenleri hakkında bazı bilgiler vermiştir. Ermeni kadın ve çocuklarından ölenler olduğu, ancak bunların ölüm nedenlerinin çatışmalar sırasında isabet eden kaza kurşunlarından kaynaklandığı, Ermenilerin ise ele geçirdikleri Müslüman kadın ve çocukları bilinçli olarak katlettikleri belirtilmiştir. Askerin bir kısmı Ermenilerle çatışırken, diğer bir kısmı Ermeni kadın ve çocuklarını Hükümet Dairesine taşıma işi ile meşgul olmuştu. Çatışmalar sırasında 10-15 asker Ermeniler tarafından katledilmişti. Polis Komiseri Zeki Bey ağır surette yaralanmış, yine İngiliz Konsolosu Ermenilerin açtığı ateş sonucu kolundan yara almıştı. Ortada yayılan şayialara göre şehrin itibarlı şahsiyetlerinden Tekelizâde Osman Bey ve Kaltakcızade

¹⁹³² BEO, 3647/273481, 22 Eylül [1] 325 [5 Ekim 1909]

¹⁹³³ Ethemoğlu, s.31.

¹⁹³⁴ Dinçer, s.277-278.

İsmail Efendi katledilmişti. Eski Cami müezzini’de çatışmalardan nasibini almış, Ermeniler tarafından öldürülmüştü¹⁹³⁵.

İğtişâş sonrası ortaya çıkan manzara şehrin sadece can kaybı olarak değil, aynı zamanda fiziki olarak da felaketlere maruz kalmış olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. İsmail Fazıl Paşa, Adana’nın 1/8’inin mahvolduğunu raporunda yazmıştır¹⁹³⁶. Çatışmaların boyutu o kadar büyüktü ki Adana’nın büyük bir kısmı harabeye dönmüş¹⁹³⁷, Karal’ın verdiği bilgilere göre ise üçte ikisi yakılmıştı. Adana Olayları “hürriyet neşesinin kanlı sarhoşluğu” olarak tarihteki yerini almıştır¹⁹³⁸.

5.6.5. Yargılama Süreci

Yapılan tahkikatlar sonucunda bazı Ermeni ileri gelenlerinin İğtişâş sırasında konsolosluklara veya misyonerlerin yanına sığındıkları görülmüştür. Bu tür girişimlerde bulunulmasında iki temel amaç göze çarpmaktadır: bunlardan birinci amaç, yabancılara ve konsolosluklara sığınmanın olaylar dolayısıyla yapılacak tutuklama ve yargılamada bir nevi koruma sağlaması; ikincisi ise yabancılara ait okul, kilise, ev ve konsolosluk gibi yerlerin korunması konusunda gösterilen itina. Polis teşkilatının yaptığı araştırma sonucu Ermeni isyanının yöneticileri oldukları ifade edilen Adana Taşnaksudyun Komitesi liderlerinden Çalyan Karabet ve Bezdikyan Zakar, yine Hınçak Komitesi üyesi Doktor Recebyan daha olaylar nihayete ermeden İngiliz konsolosluğuna sığınmışlardı. Ermeni tertipçilerin amaçlarının ayaklanma çıkararak Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamak, fiili bir durum yaratarak Ermeni devleti vücuda getirmek olduğu valilikçe Dahiliye Nezaretine bildirilmişti. Olaylarının baş aktörlerinin yakalanmamak için konsolosluğa sığındığı, bunların mahkeme önüne çıkarılmalarının sağlanması için İngiliz büyükelçiliğinden konsolosa gerekli emri vermesinin talep edilmesi, Dahiliye Nezareti tarafından Hariciye Nezaretine yazılmıştı¹⁹³⁹. Erkân-ı Harbiye Dairesince Sadaret’e gönderilen bir yazıda ise sığınan kişi sayısı beş olarak geçmektedir. Bu şahıslar dışında olayın “ muharrik ve müşevviklerinden” Muharras Muşeg’in Mısır’a

¹⁹³⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

¹⁹³⁶ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

¹⁹³⁷ Mango, s.116.

¹⁹³⁸ Karal, s.96.

¹⁹³⁹ DH. MKT, 2798/100, 19 Nisan[1] 325 [2 Mayıs 1909]

kaçtığı ve şu anda Lazkiye taraflarında bulunduğu, Osmanlı topraklarında nerede görülürse yakalanması ve İngiliz konsolosluğuna sığınan diğer beş kişinin Hariciye Nezareti aracılığıyla tesliminin sağlanması Adana Kuvâ-yı Mürettebe Komutanı Erkan-ı Harbiye Miralayı Mehmet Ali Bey tarafından Erkân-ı Harbiye Dairesine bildirilmişti¹⁹⁴⁰. Vali Mustafa Zihni Paşa, bunların Divan-ı Harb-i Örfî’de yargılanması için Divan-ı Harb-i Örfî’den talep geldiğini, konsolos nezdinde girişimde bulunulduğunu; Hariciye Nezaretinin de girişimde bulunmasını talep etmişti. Dahiliye Nezareti, gerekli girişimlerin yapılması isteğini Hariciye Nezaretine yazmıştı¹⁹⁴¹. Ancak İngiliz konsolosluğuna sığınan bu kişilerin teslimi konusunda bazı sıkıntılar başgöstermişti. İngiltere sefareti; konsolosluğa sığınan şahısların, valiliğin konsolosluğa bildirdiği suçlamalar dışında herhangi bir suçtan yargılanmasına rıza gösterilmeyeceğini ve bu konuda garanti verilmediği müddetçe bu şahısların teslim edilmeyeceğini konsolosluğa emretmişti¹⁹⁴².

Dahiliye Nezaretinden, Sadaret’e gönderilen bir yazıda ise İngiliz konsolosluğuna sığınan şahısların Adana’da “İhtilâl komitesi azâsından” buldukları, olaylar öncesinde ihtilal çıkarma yönünde çalışmalarda bulunanlara silah sağladıkları, şehirde bir olay çıkarıp Avrupa müdahalesini sağlayarak bir Ermenistan teşkili düşüncesinde oldukları, Mersin, Ayas ve Karataş iskelerini silah kaçakçılığı için kullandıkları, Ermeni fedailerini için Aşağı Kilise ile Ermeni Mektebi arasında yer altına açtıkları bir imalathanede “dinamit humbara ve bomba” yaptıkları, bahsi geçen kişilerden Bezdikyan Zakarya’nın evinin damından Kemeraltı Cami’nin civarındaki Müslümanlara Çarşamba günü sabaha karşı ilk defa ateş eden şahıslar oldukları, olaylar sırasında Zakarya, Çalyan Karabet, Bezdikyan Dikran, Bezdikyan İsaî ve Doktor Recepyan’ın mahalleler arasında dolaşarak rast geldikleri silahsız Müslümanları katlettiklerinin elde edilen deliller ve belgelerden anlaşıldığı, bunun Divan-ı Harb-i Örfî kararlarıyla da teyit edilmiş olduğu bildirilmiştir¹⁹⁴³.

¹⁹⁴⁰ BEO, 3546/265904, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

¹⁹⁴¹ DH. MKT, 2825/2, 14 Mayıs [1] 325 [27 Mayıs 1909]

¹⁹⁴² DH. MKT, 2856/26, 10 Haziran [1] 325 [23 Haziran 1909]

¹⁹⁴³ DH. MKT, 2856/26, 12 Haziran [1] 325 [25 Haziran 1909]

Bahsi geçen şahıslardan Bezdikyan Haykazun, Belediye Sandık Emini İsaî'nin olaylar başlamadan önce, Gökdereliyan Karabet'in dükkanından bedava silah dağıttıkları ve diğer zanlılarla birlikte bir önceki paragrafta belirtilen suçları işlediklerine dair çok sayıda "... Ermenilerden ve şu madde-i şehâdetde komite ve milliyete mağlub olmayarak hakikati selâmet-i memleket namına vicdanen de şehadet eder takımdan..." kişilerin varlığı Adana vilayetinden Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir¹⁹⁴⁴. İngiliz Konsolosluğuna sığınan Bezdikyan Haykazun, Çalyan Karabet, Bezdikyan Zakarya, Belediye Sandık Emini Bezdikyan İsaî daha sonra doğrudan Divan-ı Harb-i Örfiye teslim olmuşlardı¹⁹⁴⁵.

Patrikhane, olaylar esnasında olduğu gibi olaylar sonrasında da propaganda savaşına girişmişti. Patrikhane'ye göre; Adana vilayeti yöneticileri, karışıklıkları engellemek ve şehrin zarar görmesini önlemek için çabalamaları gerekirken, gerekli tedbirleri almayarak emlaklarının, evlerin yanmasına cüret eden kişilere karşı müdahale etmemiş, böylece olayların çevredeki kasaba ve köylere yayılmasına neden olmuştur. Yöneticiler, olaylar sonrasında merkeze yazdıkları yazılarda olayları çıkaranların Ermeniler olduğunu iddia ederek kendilerini aklama yoluna gitmişlerdir. Dahiliye Nezaretinin de onlara hak verir tavır takınması ve onların anlattıklarının doğru kabul ederek patrikhaneyi bilgilendirmesi patriklik tarafından "garâib-i ahvâlden" sayılmıştır. Sadaret, Adana İğtişâsına sebep olanların, olayları teşvik edenlerin, karışanların tamamıyla ortaya çıkarılarak cezalandırılacağını belirtilerek bunun için Divan-ı Harb-i Örfi heyetinin ve Hey'et-i Tahkikiye'nin oluşturulmasının düşünüldüğünün patrikhaneye uygun bir şekilde yazılmasını Adliye Nezaretinden istemiştir¹⁹⁴⁶.

Yargılamalar sırasında Ermenilerden İrsilanyan Artin, Dökmeci Mıgırdıç, Ahan Torikyan gibi şahısların Gökdereliyan Karabet, Bızdıkyan Zakarya, Murahhas Muşeg ve Çalyan Karabet hakkında suçlamalarda buldukları görülmüştür. Çalyan Karabet, adı geçen şahısların işkence altında ifadelerinin alındığı iddiasındadır. Müslümanlarla ilgili herhangi bir işlem yapılmadığını ancak, Ermeni ruhani

¹⁹⁴⁴DH. MKT, 2859/39, 8 Haziran[1] 325 [21 Haziran 1909]

¹⁹⁴⁵ DH. MKT, 2869/34, 23 Haziran [1] 325 [6 Temmuz 1909]

¹⁹⁴⁶ BEO, 3543/265713_1, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

reislerinin şikayetlerinden sonra tutuklamaların gerçekleştiğini yazmıştır¹⁹⁴⁷. Karabet'in bu ifadeleri yargılamaya Ermeni din adamlarının müdahale ettiğinin itirafı niteliğindedir.

Adana merkez ve bağlı yerlerde meydana gelen olayların tarafsız bir şekilde araştırılması ve tam olarak aydınlatılması için Meclis-i Mebusan üyelerinden müteşekkil bir Hey'et-i Tahkikiye komisyonu gönderilmesi, 22 Nisan 1909'da Adana İstînâf Müdde-i Umumîliğince Adliye Nezaretine yazılmıştır. Dahiliye ve Adliye nezaretleri bu konuda kendi aralarında yazışmışlar ve dahiliye Nezareti bu konuda olayları araştırmak üzere bölgeye mahsus bir Divan-ı Harb-i Örfi gönderilmesinin kararlaştırıldığını 6 Mayıs tarihli yazısında dile getirmiştir¹⁹⁴⁸.

Adana İğtişâşının nihayetlenmesini takip eden dönemde bir Divan-ı Harb-i Örfi oluşturularak, 8 Mayıs'ta İstanbul'dan deniz yoluyla Adana'ya gönderilmiştir. Ayrıca olayları araştırmak için soruşturma heyeti yollanması düşünülmüştü. Dahiliye Nezaretinden Adana vilayetine gönderilen bir telgrafta; Divan-ı Harb-i Örfi bölgeye gelene kadar suçluların tespiti için çalışmaların titiz bir şekilde yürütülmesi, olaylara karışanların suçlarının ortaya çıkarılması için delillerin toplanması ve heyet geldiğinde onlar teslimi, cürümleri sabit olanların kaçmalarına fırsat verilmeyerek kanuna uygun olarak tutuklanmaları talep edilmişti. Adana vilayetinde inceleme yapılması gereken bölgelere müdde-i umumi yardımcılar ve mustantiklar yollanarak araştırmaların genişletilmesi istenmekteydi¹⁹⁴⁹.

Adana vilayetinden gelen cevap, Osmanlı hükümeti açısından iç açıcı değildir. Divan-ı Harb-i Örfi ve Heyet-i Mahsusa-i Tahkikiye'nin oluşturulması vilayetçe de uygun görülmüştür. Hatta bu heyetin hızlı bir şekilde ulaştırılması vali tarafından yararlı telakki edilmiştir. Vali Mustafa Zihni Paşa, polis ve zabıta idarelerinin olaylara karışanlarla ilgili bilgi vermekten aciz olduklarını, Adana vilayeti dahilinde olan birçok yere müdde-i umumi ve mustantikların gönderilmesinin, araştırma yapmada iktidar sahibi olmamaları ve daha da önemlisi korkmakta olmaları dolayısıyla istenilen kakıyı sağlayamayacağı düşüncesini belirtmişti. Çünkü; tahkikat için giden bu memurlar konuştukları anda hangi tarafın

¹⁹⁴⁷Karabet, s.39.

¹⁹⁴⁸ DH. MKT, 2804/36, 23 Nisan [1] 325 [6 Mayıs 1909]

¹⁹⁴⁹ DH. MKT, 2807/86, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

aleyhinde bir söz söyleseler o taraf, memuru tarafsız davranmamakla itham etmekteydi. Vali, Divan-ı Harb-i Örfi vilayete ulaştığında bütün memurların istisnasız sorgulanmalarını, onlara gerçeği ortaya çıkarma konusunda emir verilmesini istemişti. Yine Vali, oluşturulması düşünülen Heyet-i Mahsusa-i Tahkikiye'nin, olayların bulunduğu mahallere giderek soruşturma yapmasının Divan-ı Harb-i Örfi'nin işlerini kolaylaştıracağı kanaatine sahiptir. Mustafa Zihni Paşa, sadece soruşturmayı yürüten şu anki mahalli memurlarla bu işin iyi bir şekilde neticelendirilemeyeceği düşüncesini dile getirmiştir¹⁹⁵⁰. Adana vilayetinde karşılaşılan güçlüklerden bir tanesi de suçluların yakalanması ve kaçmalarının engellenememesiydi. Yine suçu bildirilmeyenlere karışılmaması yönündeki emrin sıkıntılara neden olduğu görülmüştür. Vali, bunlar hakkında resmi bilgi olmadığını ifade ederek, Divan-ı Harb-i Örfi ve Heyet-i Mahsusa-i Tahkikiye gelirse soruşturmanın daha özenle yürütüleceği düşüncesini ifade etmiştir¹⁹⁵¹.

Dahiliye Nezareti, Sadaret'e yazdığı bir yazıda Adliye Nezaretinden belirli sayıda memurun seri şekilde Adana'ya gönderilmesini ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti Müdde-i Umumisi ile tahkikatlarında başarılı olan Mersin Mutasarrıfı'nın soruşturma yapmak üzere görevlendirilmesini talep etmişti¹⁹⁵². Şimdiye değin tahkikatın sonuçlandırılmamasının en önemli nedenlerinden birinin Müslüman ve Ermenilerin olayları araştırmaya gelen memurları sürekli olarak karşı tarafı tutmakla itham ederek ve iş yapamaz hale getirmeleriydi. Tabii olarak bu tepkiler, memurlarda devlet tarafından cezalandırılma korkusunun oluşmasına sebep olmuş ve memurların cesur olamaması soruşturmayı neticesiz bırakmıştı. Vali Mustafa Zihni Paşa'nın umidi gelecek olan Divan-ı Harb-i Örfi ve oluşturulması düşünülen Heyet-i Mahsusa-i Tahkikiye'nin bu sorunu aşacak kudrette olmasıydı.

Adana'da olaylardan sonra sıkıyönetim ilan edilerek Ermeni ve Müslümanlardan suça karışanlar Divan-ı Harbe sevk edilmişlerdi¹⁹⁵³. Adana Olaylarının baş aktörü Muşeg için yakalama kararı çıkarılmış ve kurumlara

¹⁹⁵⁰ DH. MKT, 2807/86, 29 Nisan [1] 325 [12 Mayıs 1909]

¹⁹⁵¹ DH. MKT, 2807/86, 29 Nisan [1] 325 [12 Mayıs 1909]

¹⁹⁵² DH. MKT, 2810/40, 30 Nisan [1] 325 [13 Mayıs 1909]

¹⁹⁵³ Gürün, s.176.

gönderilmişti¹⁹⁵⁴. İğtişâta ihmali olduğu düşünölen yöneticiler hakkında da soruşturmalar açılmıştı. Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf ve İslahiye Mal Müdürü hakkında, Halep Fransız konsolosunun yaptırdığı araştırma ve bölgede bulunan bazı misyonerlerin ifadesine dayanılarak¹⁹⁵⁵ olaylara dahil oldukları gerekçesiyle soruşturma başlatılmış, 11 Mayıs 1909 itibariyle sonuçlandırılmamıştı. Dahiliye Nezareti, bunun üzerine Adana vilayetine bir telgraf göndererek Adana merkezden iktidar sahibi, yansız bir memurun olayları neticelendirmek üzere gönderilmesini, sonucun iki gün içinde derinlemesine incelenip tamamlanmasını ve hemen postaya verilerek İstanbul'a yollanmasını valilikten talep etmişti. Bahsi geçen şahısların olaylarda taraflı davrandıkları veya gevşeklik gösterdikleri ortaya çıkarsa, haklarında gerekli yasal işlemin yapılması ve görevlerine son verilerek yerlerine başka şahısların atanması emredilmişti¹⁹⁵⁶. Dahiliye Nezareti, şimdilik suçlu olduğunu gösteren deliller bulunmadığından ilk aşamada Mehmed Asaf'ın, soruşturmanın tarafsız yapılması gerekçesiyle merkeze çekilmesi emrini vermişti¹⁹⁵⁷.

Bu gelişmeler yaşanırken Adana Divan-ı Örfisinde görev yapacak şahıslar da belli olmuştu. Adana Divan-ı Harb-i Örfisi bir reis, 7 üyeden müteşekkildi. Reis, Yusuf Kenan; üyeler ise: Miralay Abdurrahman Ziya, Miralay Ömer Naili, Kaymakam Osman, Kolağası Ahmet Lütfi, Kolağası Mustafa Şükrü, Yüzbaşı Ahmet Ziya, Yüzbaşı İsmail Refi idi¹⁹⁵⁸.

Adana İğtişâsını araştırmak üzere bölgeye gönderilecek heyete de tebligatlar yapılmaya başlanmıştı. Mersin Mutasarrıfı, Cezayır-i Bahr-ı Sefid Müdde-i Umumisi¹⁹⁵⁹, Manastır vilayetinde adliye müfettişi olarak görev yapan Artin Efendi¹⁹⁶⁰ heyetin içerisinde yer almaktaydı. Cezayır-i Bahr-ı Sefid Müdde-i Umumisi Talat Efendi, gerekçe göstererek heyete katılmamıştı. Babıali, bunun üzerine yerine herhangi bir kimsenin görevlendirilmesinin elzem olmadığını, eğer

¹⁹⁵⁴ DH. MKT, 2816/19, 4 Mayıs [1] 325 [17 Mayıs 1909]

¹⁹⁵⁵ DH. MKT, 2810/95, 30 Nisan [1] 325 [13 Mayıs 1909]

¹⁹⁵⁶ DH. MKT, 2808/57, 28 Nisan[1] 325 [11 Mayıs 1909]

¹⁹⁵⁷ DH. MKT, 2810/95, 30 Nisan [1] 325 [13 Mayıs 1909]

¹⁹⁵⁸ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁹⁵⁹ BEO, 3549/266160, 3 Mayıs [1] 325 [16 Mayıs 1909]

¹⁹⁶⁰ DH. MKT, 2814/69, 4 Mayıs [1] 325 [17 Mayıs 1909]

görevli heyette ihtiyaç hâsıl olursa vilayete gelecek yeni bir adli memurun görevlendirilebileceğini beyan etmiştir¹⁹⁶¹.

Divan-ı Harb-i Örfi ve Hey'et-i Tahkikiyenin çalışmalarında yardımcı olmak üzere Ermenice yazıları tercüme edecek bir tercüman ihtiyacı Adana'dan Dahiliye Nezaretine yazılmış¹⁹⁶², yukarıda belirtilen iş için Maârif Nezareti Aliyyesi Mekâtib-i Hususiye müfettişi Süreyya Bey görevlendirilmiş ve onun harcırahı olan 1.673 kuruşun yollanması Dahiliye Nezareti tarafından Maliye Nezaretine bildirilmişti¹⁹⁶³.

Bu arada tutuklamalar başlamış, 18 Mayıs 1909 tarihi itibariyle olaylara karışan 104 Müslüman; 89 gayrimüslim erkek ve bir kadın olmak üzere 90 gayrimüslim, toplamda 194 kişinin tutuklanması gerçekleştirilmiş ve Divan-ı Harbi Askeri'ye sevk edilmişti¹⁹⁶⁴. 22 Mayıs tarihli başka bir yazıda; Müslümanlardan 127 ve gayrimüslimlerden 92 kişi olmak üzere toplamda 237 kişinin yargılanmasına başlandığı belirtilmektedir¹⁹⁶⁵. Tahkikat devam ettikçe mahkemeye sevk edilenlerin sayısı artmaktaydı. Yine Kars'ta (Kadirli) olaylarla ilgili 19 kişi tutuklanmış, 6 Haziran 1909 tarihli bir irade ile haklarında kesin delil bulunmayanların tutuklanmaması istendiğinden bunların 17 tanesi serbest bırakılmıştı. Bu kararı Müslüm ve gayrimüslimlerden oluşan Tahkikat Komisyonu vermişti¹⁹⁶⁶. Yine Bahçe Eski Müftüsü İsmail Efendi ve kardeşi Yusuf Efendi tutuklanmış, Divan-ı Harb'e verilmişlerdi¹⁹⁶⁷.

Yargılama sırasında hükümler de verilmeye başlanmıştı. Adana Olaylarına karışan iki mahkum idama, on altı kişi ise kürek çekme ve hapis gibi çeşitli cezalara çarptırılmışlardı¹⁹⁶⁸. Damar Arıkoğlu, idamlarla ilgili şunları yazmıştır:

¹⁹⁶¹ BEO, 3562/267083, 18 Mayıs [1] 325 [31 Mayıs 1909]

¹⁹⁶² DH. MKT, 2812/41, 1 Mayıs [1] 325 [14 Mayıs 1909]

¹⁹⁶³ DH. MKT, 2816/55, 5 Mayıs [1] 325 [18 Mayıs 1909]

¹⁹⁶⁴ DH. MKT, 2819/55, 5 Mayıs [1] 325 [18 Mayıs 1909]

¹⁹⁶⁵ BEO, 3557/266702, 8 Mayıs [1] 325 [21 Mayıs 1909]

¹⁹⁶⁶ BEO, 3591/269254, 28 Mayıs [1] 325 [10 Haziran 1909]

¹⁹⁶⁷ DH. MKT, 2885/15, 27 Haziran [1] 325 [10 Temmuz 1909]

¹⁹⁶⁸ DH. MKT, 2862/24, 16 Haziran [1] 325 [29 Haziran 1909]

Bilfiil vakaya silahla iştirak edenler, çarpışmada yer alanlar tahkikat neticesi meydana çıkarılıp yavaş yavaş tevkif edildi. İdam cezalarında işe başladılar. Bir sabah gözümüzü açtığımız zaman memleketin muhtelif kalabalık semtlerinde darağaçlarına asılmış insanların cesetleri ile karşılaştık. Abdioğlu çiftçilerinden Kibarlardan Mehmet efendi ve kardeşi 20'ye yakın Türk, Ermenilerden Kasap Haçık, Kasap Misak dahil ve sekiz Ermeni idam edilmiş olup sallanıyordu¹⁹⁶⁹.

İdamları öğrenen Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı hükümetine baskı uygulayarak idam edilmesi gereken diğer Ermenilerin idamlarını durdurmayı başarmıştı. Müslümanlardan 300 kişiden daha fazlası ağır hapis cezalarıyla küreğe mahkum olmuş ve cezalarını çekmek üzere Bodrum kalesine yollanmışlardı. Adana Olayları sonrasında Türklerin ileri gelenlerinden İsmail Safa, Şam'a ve İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri, Beyrut'a sürgün edilmişlerdi¹⁹⁷⁰. Yine Muhtar Fikri ve Gergerli Ali'de diğer sürgünler arasında yer almıştı¹⁹⁷¹. Böylece Ermenilerin, Adana ekonomik ve sosyal hayatından uzaklaştırmak için sürekli hedef gösterdikleri Müslüman ileri gelenleri şehirden uzaklaştırılmış oluyordu. Bu durum Ermenilerin baskılarının sonuç verdiğini göstermiştir. Ayrıca Müslümanların mağduriyetlerini dile getirerek onların hakları için mücadele edecek insanlar tasviye edilmiş ve Ermeniler karşılarındakinin sesinin çıkmamasından yararlanarak daha rahat hareket etme imkanına kavuşmuştu.

Divan-ı Harb-i Örfi; Ermenilerin olaylardaki mesuliyetini ortadan kaldırmak için Türklerle ilgili en küçük şeyleri bile abartarak, Ermenilerin gerçekleştirdiği cürümleri ise olduğundan farklı göstererek kendilerini aklamaya ve sorumluluğu Müslümanlara yıkmaya çabaladıklarını belirtmiştir. Ermeni ileri gelenlerinin, Kasap Haço gibi katlimaları giriştikleri Ermeni şahitlerin şahadetleri ile ortada olan birçok Ermeni'yi kurtarmak için sürekli itirazlarda buldukları görülmüştür. Ermeniler, mahkemelere müracaat edecek Ermenilere -başta Ermeni ruhani reisleri olmak üzere- şahitler buldurmak ve arzuhallar yazdırmak suretiyle sadece Müslümanların

¹⁹⁶⁹ Arıkoğlu, s.58.

¹⁹⁷⁰ Arıkoğlu, s.55.

¹⁹⁷¹ Toros, s.79.

cezalandırılmalarına çalışmışlardı¹⁹⁷². Ermeniler ve Ermeni gazetelerinde sadece kendilerinin mağdur oldukları inancı hakimdi. Dolayısıyla Ermeniler, öldürdükleri Müslümanlar için yargılanmalarına dahi karşı çıkmış, durumu “nefs-i müdafa” olarak görmüş ve yapılacak yargılama bir tarafa, bu tür olayların araştırılmasına dahi rıza göstermemişlerdi¹⁹⁷³.

Ermenilerin uygulamaya koyduğu baskı yöntemleri çeşitlilik arz etmekteydi. Dahiliye Nezaretine gerçekte bölgede yaşamayan kişiler ağzıyla şikayet mektupları yazılmaktaydı. Bunlardan birinde; Divan-ı Harb-i Örfi'nin tarafsızlığına gölge düşürecek hareketlerde bulunduğu, olayların gerçek kışkırtıcılarının bulunması yerine sıradan insanların tutuklandığı, Ermeni ileri gelenlerinin, evlerinde silah bulundurma ve ateş açma gerekçesiyle tutuklandığı veya tazyik edildiği, olaylarda yer alan Müslümanların şahitlikleri ile masum Ermenilerin tutuklandığı, yağma olaylarına askerlerin de katıldığı, Müslümanların ellerindeki silahların toplanmadığı Adana Ermenileri adına Kegam Orucyan imzasıyla Hareket Ordusu Kumandanlığına şikayet edilmişti. Yapılan tahkikat sonucunda Adana'da bu isimde bir Ermeni'nin olmadığı, hatta taşraya gidenler arasında dahi böyle bir şahsın varlığına rastlanılmadığı polis tarafından tespit edilmişti. Telgrafın Kıbrıs'a bağlı Tuzla'daki telgrafhaneden çekilmiş olmasının ise takma bir isimle bu işlemin gerçekleştirildiğini ortaya koyduğu belirtilmiştir¹⁹⁷⁴.

Aynı şekilde Müslümanların idamı konusunda Müftü Mehmet Lütfi Efendi ve Adana mebuslarının da girişimleri olmuştu. Bu girişimlerde Ermenilerin ayrı bir devlet kurma niyetiyle olaylar sebep oldukları açıkça ortaya konmuş iken, Müslümanların tutuklanarak çeşitli cezalara çarptırılmasının ve Ermeniler hakkında deliller mevcutken verilecek kararlarda tereddüt gösterilmesinin Müslümanların vicdanlarını yaraladığı ifade edilmiştir¹⁹⁷⁵.

Divan-ı Harbi Örfinin Müslümanlar aleyhine verdiği kararlar bölgedeki Müslüman ahalide öfkeyi yükseltmekte, özellikle idamına karar verilenler arasında bir müftünün de bulunması galeyanı büsbütün arttırmaktaydı. İstanbul hükümetine ve

¹⁹⁷² BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁹⁷³ BEO, 3596/269676, 17 Haziran [1] 325 [30 Haziran 1909]

¹⁹⁷⁴ DH. MKT, 2893/68, 22 Haziran[1] 325 [5 Temmuz 1909]

¹⁹⁷⁵ DH. MKT, 2861/28, 17 Haziran [1] 325 [30 Haziran 1909]

milletvekillere telgraflar çekilmişti. Telgraflardaki uyarıları dikkate alan Adana mebusu Ali Münif Bey, Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşmüş, 3 Ermeniye karşı 36 Müslümanın idamının asla onaylanmayacağı sözünü almıştı. Ancak Yeğena, Adana'da bulunduğu sırada idamların gerçekleştirileceğine dair duyum alınca yağışlar dolayısıyla deniz üzerinden gerçekleştirmediği yolculuğunu Konya üzerinden gerçekleştirerek İstanbul'a gitmiş ancak, müdahalede geç kalmıştı. Çünkü beş günlük yolculuğu sırasında idamlar gerçekleştirilmişti. Daha sonra bu idamlar, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifasında önemli rol oynamıştır¹⁹⁷⁶. Gelişmelere bakıldığında Müslümanların, himaye konusunda Ermeniler kadar şanslı olmadıkları görülmektedir.

Cemal Paşa, vali olarak geldiği Adana şehrinde 30 Müslüman'ı idam ettirmiş, iki ay sonra da 17 Müslüman'ı daha idam sehvasına yollamış, bu idamlara karşılık sadece bir Ermeni'yi idam ettirmiştir. İdam edilenler arasında Adana'nın köklü ailelerine mensup ailelerin çocukları da bulunmaktaydı. Ayrıca Bahçe kazası Müftüsü gibi İslamlar nezdinde pek büyük değeri olan bir kişiyi dahi idam etmekten çekinmediğini hatıralarında nakletmiştir. Muşeg, vapura binip kaçmamış olsaydı, onu da Bahçe Müftüsü'nün karşısına asacağını söylemiştir. Cemal Paşa'nın bu sözlerinin uygulanabilirliği tartışmalıdır. Çünkü bu dönemin genel özelliği; silah yoluyla siyasi emellerine ulaşmak için çalışan azınlık örgütleri üyelerinin herhangi bir Avrupa devletinin koruması veya patrikaneler ve misyonerlerin baskısıyla cezalandırılmaktan kurtulmalarıdır. Türklerin kaderlerine düşen ise "Avrupa'ya şirin görünme çabaları veya baskılara dayanamama karşılığında kaderine razı olmaktır." Gerçek şudur ki Cemal Paşa'nın hatıralarında bu idamlardan bahsederken bir övünme sezilir¹⁹⁷⁷. Adana valisi Mustafa Zihni Paşa'nın İstanbul'a gönderilmesinde Ermenilerin baskılarına rağmen daha ihtiyatlı davranmasının rolü olsa gerekir. Dolayısıyla Ermenilerde Cemal Paşa'nın göreve gelmesiyle eski valiye nazaran Müslümanlara karşı daha sert tutum takınacağına dair bir ümit oluşmuştur. Paşa, uygulamalarıyla Ermenilerin ümitlerinde haksız olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Devlet, olayların bir an önce aydınlatılmasını, iç ve dış kamuoyunda oluşan baskıları ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Bu nedenle vakianın tamamen ortaya

¹⁹⁷⁶Toros, s.54-56.

¹⁹⁷⁷ Cemal Paşa, s.363.

çıkarılmasına yönelik engellemelere asla müsamaha göstermemiştir. Divan-ı Harb-i Örfi çalışmalarına devam ederken, şahitlerin konuşmalarını engellemeye çalışan kişiler de mevcuttu. Karaisalı kazasında bunlardan iki tanesi şahitleri tehdit etme suçundan üç yıl kürek cezasına çarptırılmıştı¹⁹⁷⁸.

Divan-ı Harbi Askeri, olayları araştırırken ciddi sorunlarla karşılaşmıştı. Heyet, hızlı bir şekilde başladığı görevinde; olayların geniş alanlara yayılmış olması ve Divan-ı Harb-i Örfi'ye yardım edecek ayrı bir askeri birliğin bulunmaması gibi nedenlerle çalışmalarda oldukça sıkıntı yaşamıştı. Bu nedenlerle Cebeli-i Bereket sancağında ayrı bir Divan-ı Harb-i Örfi ve iki-üç askeri tahkik heyeti oluşturulması İstanbul'a bildirilmişti. Sadaret, gereğinin yapılması konusunda Harbiye Nezaretine yazmıştı¹⁹⁷⁹.

Talep yerine getirildikten sonra Erzinde bir mahkeme oluşturulmuştu. Erzinde faaliyet gösteren Cebel-i Bereket Divan-ı Harb-i Örfi'si şu şahıslardan müteşekkil idi: Reis Mahmut Tahir bin Osman, üyeler: Binbaşı Ömer Akif bin Mustafa, Kolağası Ahmet Nurettin bin İzzet, Kolağası Mehmet Rıza, Yüzbaşı Osman Nuri bin Hüseyin, Yüzbaşı Abidin Giridi, Yüzbaşı Mehmet Fuad bin Ramiz¹⁹⁸⁰.

Bu arada Meclis-i Mebusan tarafından Adana olaylarının araştırmak üzere seçilen heyet; mebuslardan Yusuf Kemal Bey ve Agop Babikyan Efendi'den müteşekkildi. Adı geçen şahıslara 8.366 kuruş harcırah verilmiştir¹⁹⁸¹. Bu şahıslar Adana'ya geldiklerinde tarafsızlıkları ile ilgili tartışmaları engellemek için, herhangi bir otelde kalmayı tercih etmişlerdi. Arıkoğlu, heyetin her iki tarafın akli başında adamlarını dinlediklerini ve görevlerini tarafsızca yaptıklarını yazmıştır¹⁹⁸².

Heyet-i Teftişîye, 16 Haziran 1909 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir yazıda, Dört Yol'da; Erzincan, Bahçe, Osmaniye, İslahiye ve Hassa kazalarında yaptıkları incelemelerde vardıkları sonuçları merkeze yazmıştı. Heyet, İslahiye ve Hassa dışında kalan yerlerde bizzat teftiş yaptıklarını ifade etmiştir. Buna göre; buralarda ortaya çıkan öldürme, yakma, yağma işlerini gerçekleştirenler, Adana'dakilerle

¹⁹⁷⁸ BEO, 3562/267148, 17 Mayıs [1] 325 [30 Mayıs 1909]

¹⁹⁷⁹ BEO, 3553/266464, 8 Mayıs [1] 325 [21 Mayıs 1909]

¹⁹⁸⁰ BEO, 3669/275159, 1 Temmuz [1] 325 [14 Temmuz 1909]

¹⁹⁸¹ DH. MKT, 2824/16, 14 Mayıs [1] 325 [27 Mayıs 1909]

¹⁹⁸² Arıkoğlu, s.54.

ortaklaşa bir plan sonucunda bu fiilleri işlemişlerdi. Yine Mehmed Asaf'ın olayların Cebele-i Bereket'e sığmamasından çekinerek redifleri toplamaya çalışması sırasında gönderdiği telgraflardan kaynaklanan heyecan, Adana'da iğtişâş başladıktan sonra çevreye dağılarak fesat çıkaran “mürteci, yağmager” takımının etrafa yaydığı yalan haberler olayların büyümesine neden olmuştu. Mutasarrıf Mehmed Asaf'ın çektiği telgrafların, ortaya çıkacak karşılıklardan yararlanmak isteyen yağmacılar tarafından Ermenilerin öldürülmesi emrinin verildiği şeklinde yorumlanıp, bu yönde şayialar yayılmasına fırsat vermişti. Buna halktan bir kısım cahillerin inandığı, Erzin ve Payas hapisanelerinden kaçan mahkumların silah depolarına saldırılarına engel olunamadığı, böylece halkın silahlandırılmasına ortam hazırlandığı ifade edilmiştir. Dörtüol'da olaylar başlamadan Mutasarrıf'ın, halka silah dağıttırmasının ahalide meydana getirdiği heyecanın da yukarıda bahsedilenlerle değerlendirdiğinde, olayların birinci derece sorumlusu Mehmed Asaf idi. Bu görüşler Heyet-i Teftişîye üyeleri; Babikyan, Esad, Faik, Rauf, Artin, ve Yusuf Kemal Bey'in ortak düşüncesi olarak yazılmıştı¹⁹⁸³. Daha sonra, Heyet-i Teftişîye üyelerinden Faik Bey ve Artin yapılan incelemelerin yeterli olduğunu, Babıali'ye sunulacak raporu beraber tanzim etmelerinin sıfatları gereği mümkün olmadığını ifade ederek İstanbul'a dönme niyetlerini Dahiliye Nezaretine yazmışlardır¹⁹⁸⁴.

İğtişâş vukuundan itibaren hırsızlık ve yağma yoluyla edinilen malların üçüncü şahıslara satıldığı görülmektedir. Yağma olaylarına direkt ya da dolaylı olarak karışan kişi sayısı oldukça fazlaydı. Adana'da tahkikat yapılırken ortaya çıkan meselelerden biri de talan edilmiş mal ve hayvanatın çok fazla kişinin elinde bulunmasıydı. Bunların tamamının tutuklanmasının imkansızlığı göz önüne alınarak; bilakis hırsızlık, yağma ve çapul işine karışanların tutuklanması, hırsızlık ve yağma yoluyla ele geçirilen malların ellerinden alınması ancak, talan edilmiş malları başkalarından parayla satın alanların tutuklanmasının adil olmayacağı ve bunlar hakkında işlem yapılmasına gerek olmadığı Sadaret tarafından Adana vilayetine bildirilmişti¹⁹⁸⁵.

¹⁹⁸³ DH. MKT, 2854/6, 3 Haziran [1] 325 [16 Haziran 1909]

¹⁹⁸⁴ DH. MKT, 2862/31, 16 Haziran [1] 325 [29 Haziran 1909]

¹⁹⁸⁵ BEO, 3564/267266, 20 Mayıs [1] 325 [2 Haziran 1909]

Hükümet, yargılamalar sırasında bazı tedbirlere de başvuruyordu. Eski Adana valisi Cevad Bey'in yargılanmak üzere Adana'ya gönderileceği, bunun için kaçmamasına yönelik olarak gözetim altında tutulması¹⁹⁸⁶, Mehmed Asaf, Bağdadizade Abdülkadir ve İhsan Fikri'nin kaçmalarının engellenerek Divan-ı Harb-i Örfiye teslimi¹⁹⁸⁷ ve Adana Redif kumandanı Mustafa Remzi Paşa'nın "görülen lüzuma binaen" görevden alınması¹⁹⁸⁸ gibi faaliyetlere girişmişti. Daha sonra kötü idaresiyle olayların çıkmasını önleyemeyen ve olaylar çıktığında ise gerekli tedbirleri almayı başaramayan Cevad Bey ve Adana Redif Fırkası Kumandanı Ferik Mustafa Remzi Paşa görevden alınmıştı¹⁹⁸⁹.

Heyet-i Teftişîye üyelerinden Faik Bey ve Artin Efendi tarafından hazırlanan bir layihada; olayların çıkışında ve devam ettiği sırada gerçekleştirdikleri faaliyetler dolayısıyla yargılanmasını istedikleri yöneticiler Vali Cevad Bey, Mutasarrıf Mehmed Asaf ve Mustafa Remzi Paşa idi. Üyeler, bahsi geçen şahısları; olaylar öncesi ve olaylar sırasında görevlerini gerektiği gibi yapmamakla ve dolayısıyla iki unsurun çatışmasına yol açmakla suçlandırmışlardı. Adana ileri gelenlerinden bazıları da Heyet-i Teftişîyenin iki üyesinin yargılanmasını istediği kişiler arasında yer almıştı. Bunlar: Bağdadizade Abdülkadir, Boşnak Salih, İhsan Fikri ve İsmail Safa idi. Onlar yöneltilen suçlama ise olayların teşvikçisi olmak, yazdıkları yazılarla asayişin bozulmasına sebebiyet vermek idi. Bahsi geçen suçlamalar nedeniyle süratle Adana'daki Divan-ı Harb-i Örfide yargılanmaları talep edilmekteydi. Ayrıca bunların yargılanmasının dışta ve içte yaşanan baskıları hafifleteceği düşünülmemekte idi¹⁹⁹⁰. Ancak Sadaret, şahıslar hakkında idari olarak bir şey yapılmasına gerek görmemiş, Divan-ı Harb-i Örfinin bu konuda muamelesinin beklenmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁹⁹¹.

¹⁹⁸⁶ DH. MKT, 2872/7, 28 Haziran [1] 325 [11 Temmuz 1909]

¹⁹⁸⁷ DH. MKT, 2872/68, 28 Haziran [1] 325 [11 Temmuz 1909]

¹⁹⁸⁸ BEO, 3594/269490, 25 Haziran [1] 325 [8 Temmuz 1909]

¹⁹⁸⁹ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁹⁹⁰ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

¹⁹⁹¹ BEO, 3621/271523, 7 Temmuz [1] 325 [20 Temmuz 1909]

Olayların tertipçisi olarak görülen Muşeg gibi olayları engellemediği gerekçesiyle görevden el çektirilen Vali Cevad Bey ve Mustafa Remzi Paşa'da Divan-ı Harb-i Örfide yargılanmaya başlanmıştı. Burada biri süvari onbaşı olmak üzere üç Müslümanın idamı gerçekleştirilmişti¹⁹⁹². Tarsus'ta hanlarda isimleri belirlenen 50 Müslümanın katlinde yer alan Ermeni Haço'nun oğlu Rupen, firari olduğundan gıyabında on beş yıl kürek çezasına çarptırılmıştı¹⁹⁹³. Ermeni isyanını tasarlamak, Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtmak, çıkacak bir isyanda Avrupa müdahalesini sağlayarak Ermeni Krallığı teşkil etmek, bu uğurda ölen hayali kahramanlar adına ayin düzenlemek bahanesi ile gizlice siyasi içerikli, heyecan verici tamimler yollaması, 1908 yılının Teşrinisani ve Kanunievvelinde Osmaniye ve Bahçe'de halkı silahlanmaya davet etmesi, isyana teşvik eden hareketlerini diğer yerlerde de devam ettirmesi gibi suçlamalar, Muşeg'in gıyabında idama çarptırılmasına neden olmuştur. Onun silahlanma ve Avrupa devletlerinin müdahaleleri ile ilgili gibi birçok konuşmaları, Ermenilerin şahadetiyle kanıtlanmıştı. Muşeg, 1904 yılında Ekbaz'a giderek burada bir Ermeni'yi silah komisyoncusu yapma girişiminde bulunmuştu Adana Belediyesinde çalışan bir Ermeni, Muşeg'in, kendi din adamlarından Urfalıyan David, Bezdikyan Bogos, Mihran Nacaryan, Şadrik Artin, Gökdereliyan Karabet gibi isimlerle birlikte bir Ermeni Devleti oluşturulması yönünde çalışmalar yaptıklarını ifade etmiştir. Muşeg'e yazılan 10 Kasım 1908 tarihli ve M. Sarrafyan imzalı bir mektupta binlerce silah yollanmasının kararlaştırıldığı, hatta bunların yollanmış olduğu belirtilmekte idi. Ayrıca Sis'teki bazı Ermenilerin Muşeg'ten silah talep ettiklerine dair belgeler ele geçirilmişti. Bütün bu suçların karşılığı olarak Ceza Kanunnamesinin 56 ve 66'ncı maddesi gereği gıyabında idamına karar verilmişti¹⁹⁹⁴. Olayın müsebbiblerinden olmakla suçlanan Mehmed Asaf, Cebel-i Bereket Divan-ı Örfisi tarafından beraat ettirilmişti. İhsan Fikri ve Bağdadi Abdulkadir ise Heyet-i Teftişiyeye mazbatasını üzerine hükümet emriyle Divan-ı Harbi Örfilerinin herhangi bir kararı olmaksızın tutuklanmıştı. Bu şahıslar, yapılan bu haksızlığı sert tepki göstermişler, Meclis-i Mebusan'dan haksızlığın giderilmesi konusunda yardım istemişlerdir¹⁹⁹⁵.

¹⁹⁹² DH. MKT, 2892/12, 22 Temmuz [1] 325 [4 Ağustos 1909]

¹⁹⁹³ DH. MKT, 2892/12, 23 Temmuz [1] 325 [5 Ağustos 1909]

¹⁹⁹⁴ BEO, 3621/271525, 30 Haziran [1] 325 [13 Temmuz 1909]

¹⁹⁹⁵ BEO, 3626/271945, 27 Temmuz [1] 325 [9 Ağustos 1909]

Dahiliye Nezaretinin emriyle gerçekleştirilen bu tutuklamalar Adana'daki Müslüman ileri gelenlerince de hoş karşılanmamış, durumdan duydukları rahatsızlıklarını Meclis-i Ayan'a yazmışlardı. Ermeniler, olayları bir devlet kurma ideali çerçevesinde başlatmışlardı. Oysa hükümet, yaşananların hilafına Müslümanları suçlu gösterme çabası içerisine girmişti. Üstelik Divan-ı Harb-i Örfi veya adli herhangi bir kurumun kararı olmaksızın tutuklamaların gerçekleştirilmesi Adana ulemasını oldukça rahatsız etmiştir. Hükümet, Adana Olaylarında siyasi bir neden görmek istemez ise bunu anlayışla karşılayabileceklerini ancak, bunu yaparken Müslümanlara bedel ödettilmesini kabul etmeyeceklerini yazmışlardı. Ermenilerle Müslümanlar arasında kaynaşma için çalışıldığı bir ortamda verilen bu karar Müslümanları kaynaşma konusunda ümitsizliğe sevk etmişti¹⁹⁹⁶.

İdamlara karşı Patrikane, sesini iyice yükseltmeye başlamıştı. 30 Müslüman ve yedi Ermeni'nin idam kararı verilmiş, Babiali'de bu durumu onaylamışken Patrikane, idam edilecek Ermenilerin masum olduklarını öne sürerek idamların gerçekleştirilmesine direnmiştir. Divan-ı Harb-i Örfiler, Ermeniler idam edilmeyecekse Müslümanlarında asılmaması gerektiği konusunu merkeze bildirmişler, bu konuda görüş istemişlerdi¹⁹⁹⁷. Divan-ı Harb-i Örfi'nin tespitlerine göre: 1895 olayları ve İstanbul olaylarında Avrupa devletlerinin araya girmesiyle cezalandırılmayan Ermeni komitecileri, yine aynı şekilde işledikleri suçlardan dolayı başlarına bir şey gelmeyeceği düşüncesiyle mahkemeyi derinden etkileyecek şekilde, bazen kadınları ve memedeki çocukları veya aileleri tek kişi kalmayacak şekilde katletmişlerdi¹⁹⁹⁸.

Adana Olayları ile ilgili gazetelere beyanat veren Mebus Babikyan Efendi, Divan-ı Harb-i Örfi'nin istifasına neden olmuştu. Tasvir-i Efkâr gazetesinin 8 Temmuz 1909 tarihli sayısında Babikyan: Divan-ı Harb-i Örfi'yi taraf tutmakla ve hatalı kararlar vermekle itham etmekteydi. Divan-ı Harb-i Örfi'nin buna cevabı, Babikyan Efendi'nin sadece Müslümanların suçlu olduğu tezinden hareket ettiği, Muşeg'in yaptıklarının üstünü kapatmaya yönelik çalışmalarda bulunduğu, Ermenilerin işlediği cinayetleri "nefs-i müdafa" olarak değerlendirdiği, dolayısıyla

¹⁹⁹⁶ BEO, 3626/271945, 7 Temmuz [1] 325 [20 Temmuz 1909]

¹⁹⁹⁷ DH. MKT, 2914/9, 17 Ağustos [1] 325 [30 Ağustos 1909]

¹⁹⁹⁸ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

tarafsızlığını yitiren kişinin kendisi olduğu şeklinde idi. Başka yalanlamalar da göze çarpmaktaydı. Sisliyan Avadis'in mustantıklık görevine getirilmesi ve Keşişyan adında bir şahsın şahitlerce suçsuz olduğu açıkça ortaya konulmuşken idam edildiği iddaları da reddedilmiş ve Babikyan Efendi, yalancılıkla suçlanmıştır. Çünkü Keşişyan firari idi ve hakkında verilmiş bir karar mevcut değildi. İngiliz Konsolosunun yaralanmasına dair kaza kurşunu ifadesini kullanan Babikyan'ın sözleri, İngiliz konsolosunun imzalı ifadesiyle yalanlanmıştı. Konsolons ifadesinde, Ermenilerin kasıtlı olarak ateş ettiğini belirtmişti. Bu şahsın söylediklerinin iç ve dış kamuoyunda yaratacağı olumsuz etkinin önüne geçmek için bahse konu olan iddiaların bir an önce tekzib edilmesi istenmekteydi¹⁹⁹⁹.

Adana'da hükmü kesinleşmiş mahpuslardan bazıları Harbiye Nezaretine durumlarını anlatan bir telgraf gönderilmişti. Bahsi Geçen telgrafta Adana'daki Türklerin Adana İğtişâşına bakışını görmek mümkündür. Hapis yatan 16 mahkumun ortak düşüncelerini dile getiren bu görüş: Ermenilerin, 31 Mart Vakası dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin zor durumda kalmasından yararlanarak bir devlet kurmak üzere Adana Olaylarını başlattığı, dışarıdan silah ithal ettikleri, kilise ve kulüplerinde Ermeni milli duygularına hitap eden heyecan verici konuşmalar yaptıkları, Adana ve etrafını "al kanlar içinde" bıraktıkları düşüncesini dile getirmektedir. Ermeniler, istedikleri "Kilikya Ermenistanı" hayalini gerçekleştiremeyince propaganda savaşına girişerek kamuoyunu Türkler aleyhine yönlendirmeye çabalamışlar, kamuoyu yanında hükümetinde desteğini kazanmışlardı. Kendi işlerinde olan ve Ermenilerle ilgili olumsuz düşünceleri bulunmayan Müslümanları olayların yegane suçlusu olarak göstermenin doğru olmadığı ifade edilmişti²⁰⁰⁰.

Hapishaneden 16 kişinin Harbiye Nezaretine ortaklaşa gönderdiği bir telgrafta, 1.000 kadar "zavallı masum Müslümanın" idam, müebbet kürek cezalarına mahkum oldukları, buna karşılık cezaya çarptırılan dört Ermeni'nin, patriğin baskı ve tehditleri sonucu affedildiği belirtilerek Müslümanların himayesiz bırakılmasından yakınılmaktaydı. Hükümete yakışanın adaleti gerçekleştirmek olduğu ancak, Adana'ya adaleti sağlamak için gönderilen heyetlerin yeterli tetkik yapmadan suistimaller gerçekleştirdikleri, olayların başlamasından sorumlu

¹⁹⁹⁹ BEO, 3607/270490, 6 Temmuz [1] 325 [19 Temmuz 1909]

²⁰⁰⁰ BEO, 3647/273481, 22 Eylül [1] 325 [5 Ekim 1909]

Ermenilerin ve gerekli önlemleri almayan devlet yöneticilerinin yargılanması gerekirken, kendilerinin hapis yatmalarını anlayamadıklarını belirtmektedir²⁰⁰¹.

Adana Olayları sonrasında yapılan yargılamalar sırasında Müslümanlarda “sahipsiz bırakılmışlık duygusu” ortaya çıkmıştı. Belgeler incelendiğinde bu hissiyatın yanlış olmadığına dair birçok veri bulunmaktadır ve bu duygu mahkumlarda da görülmektedir:

...güya beş bin İslâm telefâtı kâfi gelmiyormuş gibi beş binin de bu surette hapis ve mücâzât ile mahv u perişan edilmesi gayretullaha dokunacak ahvâldendir. Ermenilerin yaygaralarına, ecânibe müracaatlarına karşı Müslümanlar her lutf u adaleti hükümetlerinin âtîfetinden bekledikleri için haklarında böyle mi muamele edilmelidir? Eğer Müslümanlar da o tarîk-i rezaleti irtikâb ederek şarlatanlıklarda bulunsalar, hükümeti tehdid etseler, ecânibe müracaat eyleselerdi böyle mahkûr olmazlardı²⁰⁰²...

Yukarıda bahsi geçen, İbrahim Efendizade Hamza ve Kibarzade İsmail imzasıyla yazılan mektubun aslında İsmail Safa tarafından yazıldığı el yazısının karşılaştırılması suretiyle espit edilmişti. İsmail Safa, İtidal gazetesinde çıkan makaleleri dolayısıyla Adana Olayları sonrasında bir ay hapse mahkum olmuştu. Cemal Paşa, onun davranışlarının yeni olaylara sebebiyet vereceğinden endişeye düşerek Divan-ı Harb’e vermişti. Hapishanede bir fesat çıkarmasından şüphelendiği diğer şahıslar olan İhsan Fikri Efendi ve Bağdadizade Abdulkadir’in gizlice İstanbul’a sevkini uygun görmüştü²⁰⁰³.

Bahsi geçen şahıslardan İhsan Fikri’nin, halkı heyecana getiren yazıları dolayısıyla iki yıl vilayet dışında sürgününe karar verilmiş ve Adana’da gazete çıkarması yasaklanmıştı. Gazetenin yazarlarından olan İsmail Safa, 20 Nisan 1909 tarihinde İtidal gazetesinde neşrettiği “Müdhiş Bir İsyân” adlı makalesi dolayısıyla bir ay hapis cezası almıştı. Müslüman kesimin önde gelenlerinden biri olan Bağdadizade Abdülkadir ise suçsuz olduğundan beraat ettirilmiş yalnız, şehirde önemli bir nüfuza sahip olması ve zorbalığıyla meşhur olması dolayısıyla huzursuzluk kaynağı olmasından endişelenilerek iki yıl süreyle Hicaz’a sürgün

²⁰⁰¹ BEO, 3647/273481, 22 Eylül [1] 325 [5 Ekim 1909]

²⁰⁰² BEO, 3647/273481, 22 Eylül [1] 325 [5 Ekim 1909]

²⁰⁰³ BEO, 3650/273706, 15 Eylül [1] 325 [28 Eylül 1909]

edilmişti²⁰⁰⁴. Aslında bu insanlardan İhsan Fikri ve İsmail Safa'nın olaylar öncesinde İtidal gazetesinde, Ermeniler aleyhine tek satır yazıları bulunmamaktadır. Bütün bunların ötesinde Ermenilerin isyan hazırlığında olduğu yönünde çıkan haberleri, "irticacı kışkırtıcıların yalanları" diyerek en sert şekilde eleştirmişlerdi. Olayların birinci aşaması sonuçlandıktan sonra çıkan gazete nüshasında ise Ermenilerin suçu Müslümanlara yüklemeye çalışmalarına tepki olarak Müslümanların haklarını savunan yazılar yazmışlardı. Ermeni Patrikanesi ve gazeteleri yalan haberlerle hükümeti sıkıştırdığı halde pek bir şey yapamayan hükümet, Müslüman kesimin sesi olan gazetenin yazarlarını suç teşkil eden bir şey olmamasına rağmen cezalandırma yoluna gitmişti. Bahsi geçen ceza uygulamaları Cemal Paşa'nın adalet anlayışının açık bir tezahürüdür.

Adana Mürettebe kumandanı Miralay Mehmet Ali Bey'in düşüncesine göre; Bağdadizade Abdülkadir sürgün edilirken, ondan daha fazla nüfuz ve şöhrete sahip Gökdereliyan Karabet'in, üstelik daha önce Ermeni ihtilalcisi olduğu gerekçesiyle idama mahkum edilmiş iken, Divan-ı Harb-i Örfi kararına uygun olarak bir an önce Bingazi'ye ömür boyu sürgün edilmesi elzem görülmekteydi. Mehmet Ali Bey, Gökdereliyan Karabet'in Adana'da kalmasının Müslüman-Ermeni gerginliğini arttırmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmekteydi²⁰⁰⁵. Gökdereliyan Karabet ise suçsuzluğundan bahisle suçsuz yere böyle bir uygulamaya maruz bırakılmasını adil bulmamaktaydı²⁰⁰⁶.

Ferik İsmail Fazıl Paşa tarafından yazılan 27 Ağustos 1909 tarihli raporda belirtildiğine göre Birinci Divan-ı Harb-i Örfinin verdiği cezalar; 43 idam, 129 kişiye 3-15 sene arasında kürek cezası, 93 kişiye bir aydan bir yıla kadar hapis cezası şeklinde belirtilmiştir²⁰⁰⁷. Vali Cevad Bey, altı sene sürgün ve bir daha devlet memuriyetine alınmama; Kumandan Mustafa Remzi Paşa, üç ay hapis ve emekliliğe sevk edilerek bir yerde ikamet etme zorunluluğu; Erkan-ı Harp Binbaşısı Selim Bey bir buçuk ay hapis; Otuz Sekizinci Alayın Dördüncü Tabur Binbaşısı Osman Efendi, üç ay hapis; Karaisalı Taburu Kolağası Abdullah Efendi, üç ay hapis; Karaisalı

²⁰⁰⁴ BEO, 3650/273706, 27 Eylül [1] 325 [10 Ekim 1909]

²⁰⁰⁵ BEO, 3661/274503, 21 Eylül [1] 325 [4 Ekim 1909]

²⁰⁰⁶ BEO, 3661/274503, 23 Teşrin-i Evvel [1] 325 [5 Kasım 1909]

²⁰⁰⁷ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

Taburu Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Beşir Ağa, iki ay hapis cezalarına çarptırılmışlardı²⁰⁰⁸. Adana’da “cereyân-ı umumîye kapılmak suretiyle” Ermenilerin öldürülmesi olayına karıştıkları tespit edilen altı kişi, üçer sene kürek cezasına çarptırılmışlardı²⁰⁰⁹. Yine Müslümanlarca kutsal kabul edilen Ramazan ayının gelmesi dolayısıyla bazı Müslüman ve Hristiyanların idamı ertelenmişti²⁰¹⁰.

Divan-ı Harb-i Örfinin verdiği kararlarda “ber-mûceb-i karar icrası icab eden muhakemât ve muamelâtın ifa olunmadığı” gerekçesiyle Adana Divan-ı Harb-i Örfisince yeniden yargılanmaları Sadaret’ten Dahiliye ve Harbiye nezaretlerine yazılmıştı²⁰¹¹. Yargılamalar sırasında karşılaşılan başka bir sorun ise Mehmed Asaf’ın yargılanması ile ilgili idi. Mehmed Asaf, Erzin’deki Divan-ı Harb-i Örfide yargılanmış ve beraat etmişti. Ancak bu mahkemenin yargılama yetkisinin olmadığı, şahsın Adana’da Cevad Bey ve Mustafa Remzi Paşa ile birlikte Ferik İsmail Paşa’nın reisi olduğu Birinci Divan’ı Harb-i Örfi’de yargılanması gerektiği hükümet tarafından bildirilmişti. Bu durumun kanunlara aykırı olduğu yönünde Divan-ı Örfiden, Harbiye Nezaretine bir yazı gelmişti. Bir Divan-ı Örfinin kararını diğer Divan-ı Örfinin değiştirmesi için hangi kanuni yetkiye sahip olduğunun açıklanması istenen bu telgrafta; beraat etmiş birinin tekrar muhakeme edilmesinin kanunlara aykırılığı vurgulanmaktaydı²⁰¹². Üstelik Mutasarrıf, ilk olarak Adana Divan-ı Harb-i Örfisine sevk edilmiş, burada yetkisizlik kararı verilerek Erzin’de yargılanmıştı. Bu durumda hangi kanun ve usul çerçevesinde yargılanacağı Meclis-i Ayan’a yazılmıştı. Meclis-i Ayan durumu müzakere ederek İdare-i Örfiye Kararmamesi hükümlerine göre Divan-ı Örfi kararlarının kesin ve değiştirilemez olduğunu, kararlara hükümetin müdahalesinin caiz olmadığını sadrazama yazmıştı²⁰¹³.

Mehmed Asaf, tekrar mahkemeye çıkarılacağı haberlerini gazetelerde okumuş, bu haberlerden kendisinin bir bahaneyle tekrar yargılanacağı sonucunu çıkartmıştı. Heyet-i Teftişîye’nin “gaddarâne” ithamlarının tek tek kendisine sorulduğunu, eğer sorular arasında bir eksiklik olduğu düşünülüyor ise

²⁰⁰⁸ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

²⁰⁰⁹ DH. MUI, 23-1/18, 1 Teşrin-i Evvel [1] 325 [14 Ekim 1909]

²⁰¹⁰ BEO, 3651/273788, 27 Eylül [1] 325 [10 Ekim 1909]

²⁰¹¹ BEO, 3661/274503, 26 Teşrin-i Evvel [1] 325 [8 Kasım 1909]

²⁰¹² BEO, 3669/275159, 21 Temmuz [1] 325 [3 Ağustos 1909]

²⁰¹³ BEO, 3669/275159, 29 Temmuz [1] 325 [11 Ağustos 1909]

yargılandığı evrakların istenilerek tespit yapılabileceğini ve bunun için tekrar yargılamaya gerek olmadığını Sadaret'e yazmıştı. O, Heyet-i Teftişiyeyi yalancılıkla suçlamış ve kurulun, Arap Mahmut'un iki Müslümanı öldürmesini raporda Ermenilerin katli ve Ermeni olaylarının başlama sebebi olarak göstermesini örnek vermiştir²⁰¹⁴. Adana Olaylarından önce 30 Aralık 1908 tarihinde yayınlanan İtidal gazetesinin 10. sayısında da Arap Mahmut'un, Karalar Mahallesinde Çeçen Ali'nin kızı Zeynep'i "suret-i vahşiyânede" katlettiği bundan dolayıda idama mahkum edildiği, suç ortaklarından Abdülgani ve Ahmet'in 15'er yıl küreğe mahkum edildikleri yazmaktadır²⁰¹⁵. Heyet-i Teftişiyeye'nin iddiasının yanlış olduğu gazetenin haberinde net bir şekilde görülmektedir.

Mutasarrıf Mehmed Asaf'ın ikinci kez yargılanması, hukuk kurallarının hiçe sayılmasının ve hükümetin baskılar karşısında aczinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü kanunlara göre Divan-ı Harb-i Örfilerin verdiği kararlar kesindi ve bir Divan-ı Harb'in verdiği kararı başka bir Divan-ı Harb'in bozması mümkün değildi. Asaf'ın yargılanmasında ortaya çıkan bu vaziyet, Erzin Divan-i Örfisi tarafından kararlarına itibar edilmemesi olarak algılanmış ve yaptıkları yargılamaların Üçüncü Divan-ı Örfi tarafından tekrar yapılmasını talep ederek topluca istifa etmişlerdi²⁰¹⁶. İkinci kez yargılanan Mehmed Asaf, İkinci Divan-ı Örfi tarafından; heyacana kapılarak temkinli davranmadığı gerekçesiyle dört sene müddetle devlet memuriyetinden uzaklaştırılmış ve bir daha idari görevde bulunmaması kararı verilmişti²⁰¹⁷. Cevad Bey de Mehmed Asaf gibi ikinci kez yargılanmış ve ikinci yargılamada mahkumiyet kararı çıkmış idi. Kanunlara aykırı bir şekilde yargılanan eski vali, altı yıl memuriyetten men edilmişti. Bir çok kişi affa uğramış iken, kendisinin de aftan yararlanmak istediğini belirtmişti²⁰¹⁸. Cevad Bey'in talebinin karşısına Ermeni Patrikhanesi dikilmişti. 10 Temmuz 1911 tarihinde Adana Olaylarına karışanların affedileceklerine dair söylentiler ortaya çıktığı zaman Ermeni

²⁰¹⁴ BEO, 3669/275159, 6 Ağustos [1] 325 [19 Ağustos 1909]

²⁰¹⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

²⁰¹⁶ BEO, 3669/275159, 27 Temmuz [1] 325 [9 Ağustos 1909]

²⁰¹⁷ BEO, 3693/276930 13Kanun-ı Sâni [1] 325 [26 Ocak 1910]

²⁰¹⁸ BEO, 3535/265082 29 Teşrin-i Evvel [1] 328 [11 Kasım 1912]

Patrikanesi, eğer af olayı gerçekleşir ise Adana Olayları sırasında suçlu bulunan yöneticilerinin ibreti alem için af kapsamına dahil edilmemelerini istemekteydi²⁰¹⁹.

Ermenilerin padişah affıyla cezalarının kaldırıldığı durumlar da söz konusu idi²⁰²⁰. Aynı şekilde cezasında indirimde gidilmesi istenen mahkumlar da mevcuttu²⁰²¹. 19 Aralık 1909 tarihinden itibaren idam cezalarının müebbet kürek cezasına çevrilmesi kararı çıkmıştır²⁰²². Özellikle Patrikane'nin girişimleri sonucu Ermenilerin idamdan kurtulması ve Adana'da idam edilen 25 kişinin tamamının Müslüman olması, Müslümanlar üzerinde büyük bir üzüntüye neden olmuştu. Bu durumun yeni sorunlara yol açma ihtimalinden çekinen Adana Kuva-yı Mürettebesi Kumandanlığı, idamların müebbet kürek cezası olarak değiştirilmesini ve olayların üzerinden yedi ay geçmiş olması hasebiyle, devletin Ermenilere yardımda bulunması da göz önüne alınarak yağma olayları ile ilgili davaların takip edilmemesini Harbiye Nezaretine yazmıştı. Eğer yağmalanan mallarla ilgili davalar başlar ise Müslümanlarla Ermeniler arasında oluşmaya başlayan yakınlık yerini yeni olaylara bırakabilirdi²⁰²³.

5.6.6. Yaraların Sarılması

Adana İğtişâsı sırasında evleri tahrip olan, karışıklıktan zarar gören insanlara yardım etmek için İstanbul Ermeni Patrikliği, Patrikhane Meclis-i Ruhâni azasından Başrahip Arslanyan Kivork Efendi ve Meclis-i Milli azasından Serkiz Suin Efendi'den oluşan iki kişilik bir heyet gönderme kararı almış, 19 Nisan'da Sadaret'ten bu konuda kolaylık sağlamasını istemişti. Osmanlı hükümeti, 20 Nisan'da Adana valisine gönderdiği bir emirde; gelecek heyete her türlü kolaylığın gösterilmesini emretmişti²⁰²⁴.

²⁰¹⁹ BEO, 3535/265082 2 Temmuz [1] 327 [15 Temmuz 1911]

²⁰²⁰ Yargılamalar sonrasında, Adana İstinaf Mahkemesi azası olan ve üç sene küreğe mahkum olan Samuel Avadisyan Efendi, Mehmet Reşat tarafından affedilmişti. BEO, 3667/274990, 26 Teşrin-i Evvel [1] 325 [8 Kasım 1909]

²⁰²¹ Cemal Paşa, üç Ermeni ve dört Müslümanın idam cezalarının müebbet kürek cezası olarak değiştirilmesini Dahiliye Nezaretine bildirmişti. BEO, 3677/275712 1 Teşrin-i Evvel [1] 325 [14 Kasım 1909]

²⁰²² MV, 135/13 6 Kanun-ı Evvel [1] 325 [19 Aralık 1909]

²⁰²³ BEO, 3535/265082 29 Teşrin-i Sâni [1] 325 [12 Aralık 1909]

²⁰²⁴ BEO, 3539/265355, 6 Nisan [1] 325 [19 Nisan 1909]

Olaylardan sonra Adana çevresinde yardıma muhtaç olanlara hükümet ve Beyne'l-milel İâne Komisyonu tarafından yardım yapılmaktaydı. Ülke dışından gönderilen yardımlar da muhtaçlara aktarılmaktaydı. Ancak evi, iş yeri ve alet edavatı yanmış, sokakta kalmış insanların hayatlarını bu şekilde devam ettirmelerinin mümkün olmadığı görülerek Adana merkezde bir İâne Komisyonu oluşturulmuştu. Komisyonun ve Heyet-i Teftişiyenin incelemelerinde; hükümetin süratle, evsiz kalanların yerleştirilmesini sağlaması, olaylar sırasında yetim ve kimsesiz kalanların hayatlarını sürdürmeleri için çözümler bulunması, dul kalan kadınların ve çocukların hayatının bir düzene sokulması, zanaat sahiplerine işini devam ettirecek aletlerin verilmesi, dükkanları yağmalanan esnafa küçük de olsa sermaye sağlanması, çiftçilere mahsulünü ve tarım faaliyetlerinin devamını sağlama olanaklarının temini, tüccar ve çiftlik sahiplerine ödeme şartları uygun kredi sağlanması gibi faaliyetler sonrasında Adana'da hayatın normale dönebileceği belirtilmekteydi. Yine, cami, kilise, mektepler gibi halkın kullanımında olan yerlerin tekrardan hükümet tarafından yaptırılması istenmekteydi. Heyet-i Teftişiyeye'nin tespitlerine göre 30.000'den fazla insan yardıma muhtaç halde idi. Aynı belgede yakılan binlerce yapıdan bahsedilmektedir²⁰²⁵.

Osmanlı Devleti, iğtişâştan zarar görenlerin sıkıntılarının büyümesini önlemek için hızlı bir şekilde yardımda bulunmaya çalışmış ve Adana vilayetinden gelen yardım taleplerini hemen karşılama yoluna gitmiştir. 18 Nisan'da Meclis-i Mebûsân'da yapılan görüşmeler sırasında olaylardan zarar görenler için 20.000 liranın gönderilmesinin hemen teklif olarak sunulması istenmişti. Bir gün sonra bu konuda bir kanun düzenlenerek Meclis-i Mebûsân'a gönderilmesi gündeme gelmişti. Kanun, 30 bin liranın Adana ve Lazkiye'de muhtaç durumda kalanlar için gönderilmesini kapsıyordu²⁰²⁶. Osmanlı Hükümeti, verilen bu teklifin kabul edilmesinden sonra hesaba katılmak üzere, Adana'da tohumluk ve yemeklik ihtiyacı olan çiftçiye ödenecek 100.000 liradan 10.000 liranın, Hazine-i Celile tarafından muhtaçlara harcanmasını istemişti²⁰²⁷. 29 Nisan 1909 tarihinde Adana valiliği tarafından olaylar neticesinde zarar görenlerin ihtiyaçları için acilen istenen 1.000

²⁰²⁵BEO, 3596/269676, 10 Haziran [1] 325 [23 Haziran 1909]

²⁰²⁶ BEO, 3540/265467, 20 Nisan [1] 325 [3 Mayıs 1909]

²⁰²⁷ BEO, 3542/265632, 23 Nisan [1] 325 [6 Mayıs 1909]

liranın derhal gönderildiği, 30 Nisan tarihli Sadrazam Tevfik Paşa'nın telgrafında yer almaktadır²⁰²⁸.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, hükümet programında Adana Olayları sonrasında yapılan yardımlardan şu şekilde bahsetmektedir: “İğtişâş esnasında vuku bulan mağsubat peyderpey istirdat ve eshabına teslim ediliyor. Mecruhları tedavi için etibba ve edviye gönderildi.” Ayrıca muhtaçlara yardım için Meclis-i Umuminin onayıyla 30 bin lira bu iş için ayrılmış olup, zarara uğrayanların kullanması için Ziraat Bankası'ndan da 30 bin liranın kredi olarak kullandırılması kararlaştırılmıştır²⁰²⁹. Adana Olayları sırasında zarar görenlere ayrılan 30.000 liradan Lazkiye'ye sığınan Ermenilere de yardımda bulunulması konusunda gerekli tebligatın yapılması Dahiliye Nezareti tarafından Maliye Nezaretine yazılmıştı²⁰³⁰. Heyet-i Teftişiyenin tespitlerine göre; Adana'da ortaya çıkan durumun genel hatlarıyla iyileştirilmesi için gönderilen 30.000 liradan başka 100.000 liranın daha yardım olarak bölgeye aktarılması lüzumlu idi. İlaveten Adana'da bulunan Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankası'ndan herhangi biri vasıtasıyla 50.000 liralık bir kredi sağlanması gerekmekteydi²⁰³¹.

Olaylardan zarar gören fakir halkın durumu acınacak hale gelmişti. Ahali yardıma muhtaç olduğundan Adana'daki Ziraat Bankası şubelerindeki paralardan 15.000 liranın bunlara ivedilikle dağıtılması gerektiği Dahiliye Nezaretince bildirilmişti. Devlet, Adana vilayeti sahillerindeki yabancı gemilerin mağdur durumda olan Ermenilere yardım etmesine izin vermişti. Bu yardımlar yapılırken Sadaret, Ticaret ve Nafia Nezaretine bir yazı göndererek iğtişâşta zarar görenlerinin günlük hayatlarına geri dönmeleri için istenen 15.000 liranın hızla yerel Ziraat Bank şubelerinden ödenmesini istemişti²⁰³².

Adana Vakasında zarar gören, yerinde olan veya olaylar dolayısıyla Lazkiye'ye ve başka yerlere sığınmış olan halk için her türlü yardımın yapılmasına; ihtiyaç sahiplerinin iaşesi için lazım olan paranın mal sandıklarından ödenmesi için

²⁰²⁸ DH. MKT, 2797/69, 17 Nisan [1] 325 [30 Nisan 1909]

²⁰²⁹ Güneş, s.294.

²⁰³⁰ DH. MKT, 2807/47, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

²⁰³¹ BEO, 3596/269676, 10 Haziran [1] 325 [23 Haziran 1909]

²⁰³² BEO, 3542/265632, 23 Nisan [1] 325 [6 Mayıs 1909]

lazım gelen emirlerin maliye ve mülkiye memurlarına verildiği Meclis-i Mebusan'da açıklanmıştı. Yine başka ihtiyaçların da giderilmesi için masraftan kaçınılmayacağı, muhtaçlara acilen verilmek üzere 30.000 liranın ayrılmasına dair yasanın düzenlenerek meclise gönderildiği ifade edilmişti. Bu kanunun çıkması beklenmeden, Adana Olayları sırasında zarar görenlerin ihtiyaçlarına ayrılan 30.000 liradan 10.000 lirasının kullanılmasına izin verilmiştir²⁰³³. Ayrıca bazı vilayetlerden muhtaçlar için ihtiyaç oranında zahire gönderilmesi, çevre vilayetlerden ve İstanbul'dan, yaralıların tedavisi için tıbbi malzeme, ilaçlar ve tıbbi aletler sağlanması Dahiliye Nezaretince emredilmiştir. Zor durumda kalan muhtaçların dinlenmelerine özen gösterilmesi, suçluların süratle tedibi ve cezalandırılmaları, asayişin sağlanması ve devamı hususunda sorumlular gerekli emirler tekrar tekrar verilmiştir²⁰³⁴.

Olaylar sonrasında hükümet, yaşananların hangi boyutta olduğunu öğrenmeye ve çözümler üretmeye çalışmış, olayların tekrarından korkmuş ve valilikten gerekli tedbirleri almasını istemişti. Dahiliye Nezareti; karışıklıklar sonrasında halkın etrafa düzensiz bir şekilde dağılmasının önlenmesi, dinlenmelerinin sağlanması, açıkta kalan insanların hangi bölgeden geldikleri, nüfuslarının ne kadar olduğu, bunların nerelere ne şekilde yerleştirilmelerinin uygun olacağı ve ne kadar harcama yapılacağı gibi hususların aydınlatılmasını ve bildirilmesini ivedilikle talep etmişti²⁰³⁵. Ayrıca olaylar sırasında ne kadar kişinin öldürüldüğünün tespiti istenmişti²⁰³⁶.

Kars'ta (Kadirli) muhtaç durumdaki Ermenilere yardım edilmişti. Gayrimüslim nüfusu resmi olarak 509 iken, durumun nezakati dikkate alınarak şikayetlerin önüne geçmek için iki bin civarında muhtaca yardım yapıldığı, malları yağmalananların, bulunan kısmının iade edildiği veya hükümet kontrolünde olduğu Kars idarecileri tarafından belirtilmişti. Dükkanının yağmalandığını iddia edenlerin bir kısmının olaylar başlamadan önce mallarını evlerine taşıdıkları, toplam ziyanları 4.000-5.000 kuruş civarındayken zararlarını 50.000 lira civarında göstererek

²⁰³³ DH. MKT, 2818/21, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

²⁰³⁴ DH. MKT, 2818/21, 26 Nisan [1] 325 [9 Mayıs 1909]

²⁰³⁵ DH. MKT, 2799/55, 20 Nisan [1] 325 [3 Mayıs 1909]

²⁰³⁶ DH. MKT, 2803/45, 22 Nisan [1] 325 [5 Mayıs 1909]

devletten yüklü tazminat koparma niyetlerinin bulunduğu Kars yöneticilerince ifade edilmiştir²⁰³⁷.

Aynı gün Adana vilayetinden hükümete gelen şifreli telgrafta; Ermenilerin perişan durumda oldukları, olaylar sırasında yerlerini terk ederek kaçanların “pek ziyâde” olduğu ve sayıyı tespit etmenin şu an için mümkün olmadığı, ancak yerlerini terk edenlerin miktarını öğrenmek için Adana idarecilerine gerekli emrin verildiği İstanbul’a bildirilmişti. Adana merkezde ise araştırma yapmak üzere polis ve zabıta idareleri, Vali Mustafa Zihni Paşa tarafından görevlendirilmiştir. Adana Valisi’nin verdiği cevaptan memnun kalmayan hükümet, olayların üzerinden neredeyse bir ay geçmesine rağmen etrafa dağılan Ermenilerin tespit edilmemesinin hayretle karşılandığını ifade etmiş, bir an önce gereğinin yapılmasını emretmiştir²⁰³⁸. Yağmalanan, çalınan malları yeniden sahiplerine teslim etmek için özenli bir çaba yürütülmekte idi. Olaylar sırasında kentin dışına veya evlere götürülen eşya ve hayvanların bir kısmı ele geçirilmişti. Adana valisi, bütün çabalar rağmen yağmalanan malların çok cüz’i bir bölümünün elde edilebileceği kanaatini taşıdığını Dahiliye Nezaretine yazmıştı²⁰³⁹. Yine kargaşa ortamında yerlerini terk eden Ermenilerin çok farklı yerlere göç ettikleri görülmüştür. Göç edilen yerlerden biri olan Mısır’da Ermeni mezheplerinin murahhasları (Ermeni Murahhası Agavnuni, Katolik Murahhası Kolonyan, Protestan Murahhası Kirastayuz), “kıtâl-i umumiden” kaçarak Mısır’a gelen ve mağdur durumda olan Ermenilerin dönüşünün sağlanması için bir ferman çıkarılması isteklerini bildirmişlerdir²⁰⁴⁰.

Devlet yerlerini terk eden muhtaçlar için yardım yapma konusuna da titizlikle eğilmiştir. Adana ve Ayas’ta halk arasında meydana gelen çatışmalarda erkekleri ölmüş olan 60 kadar kadın ve çocuk Prusya’ya ait bir kruvazörle İskenderun’a getirilmiş, muhtaç durumda olan bu insanlar, kasabada bulunan Protestan misyonerlerine ait bir okula sığınmışlardı. Dahiliye Nezareti, bunların yiyecek ve içeceklerinin temini konusunda özen gösterilmesini Halep vilayetine bildirmiştir²⁰⁴¹.

²⁰³⁷ BEO, 3591/269254, 28 Mayıs [1] 325 [10 Haziran 1909]

²⁰³⁸ BEO, 3543/265703, 25 Nisan [1] 325 [8 Mayıs 1909]

²⁰³⁹ DH. MKT, 2810/74, 29 Nisan [1] 325 [12 Mayıs 1909]

²⁰⁴⁰ Y. PRK. AZN, 25/39, 1 Mayıs [1] 325 [14 Mayıs 1909]

²⁰⁴¹ DH. MKT, 2801/99, 21 Nisan [1] 325 [4 Mayıs 1909]

Bu tekrarlanan emirler, olaylar karşısında hükümetin ne kadar hassas olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bütün çabalara rağmen Adana’da olaylar sonrasında ekonomi ve sağlığa dair sorunlarla da karşılaşılmaya başlanmıştı. Pamuk tarlalarına gerekli bakımın yapılmamasının devlet hazinesine zarar vermesi söz konusuydu. Yine yüksek kesimlerde açıkta kalan insanların geceleyin havanın soğuk olmasına dayalı olarak “zatürre ve zâtülcenp²⁰⁴²” hastalıklarına yakalandığı belirtilmekteydi²⁰⁴³.

Adana Olaylarının zirai faaliyetlerin yoğun olduğu bir zamana denk gelmesi Adana dışından mevsimlik işçi olarak gelenlerin de mağduriyetine sebep olmuştu. Erzurum, Bayburt ve Tercan Ermenilerinin olaylar dolayısıyla Adana’dan Sivas’a oradan Suşehri’ne geçtikleri ancak, belediyenin yolculuk masrafları ve yevmiyelerini ödeyecek gücünün olmadığı, dolayısıyla çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan altmış beş kişilik nüfusun sefalete düşmemesi için Adana Olaylarında zarar görenler için toplanan paradan bu masrafların karşılanması Maliye Nezaretine yazılmıştır²⁰⁴⁴.

Devlet, olayların büyük boyutlara ulaşması dolayısıyla yardımların sadece iâşe temine yönelik olarak kullanıldığını görerek iskana yönelik çalışmalara girişmeye başlamıştı. Adana Olayları sırasında zarar görenlerin ev yapımında kullanacakları keresteler için vergi muafiyeti getirilmesi kararı verilmişti. Yapılacak mahalle, sokak ve caddeler için planlar yapılması gibi işlemlerin yapıp yapılmadığına dair bilgiler Dahiliye Nezareti tarafından, Adana valiliğinden talep edilmişti. Hükümet, kış gelmeden küçük de olsa zorda kalanlara birer mesken inşasını istemiş, bu işler için ne kadar para gerektiği hususunun acilen bildirilmesini talep etmişti²⁰⁴⁵. Adana’dan gelen cevapta ise; gönderilen paranın sadece iâşe ihtiyaçlarını karşılamaya yettiği, istenen ikinci 30.000 liranın ise kendilerine henüz tahsis edilmediği, şehrin yanan mahallelerinin haritalarının “heyet-i fenniye” tarafından çıkarılmakta olduğu bildirilmiştir. Para gönderilmez ise, Muhtelit (Îâne)

²⁰⁴² Göğüs sancısı, ateş, titreme, öksürük vb. belirtilerle ortaya çıkan akciğer zarı iltihabı. <http://www.nedirnedemek.com/zatülcenp>, 03.09.2016.

²⁰⁴³ BEO, 3596/269676, 10 Haziran [1] 325 [23 Haziran 1909]

²⁰⁴⁴ DH. MKT, 2869/35, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

²⁰⁴⁵ BEO, 3596/269676, 17 Haziran [1] 325 [30 Haziran 1909]

Komisyununun işe ihtiyacı dışında bir faaliyette bulunamayacağı ifade edilmiştir²⁰⁴⁶.

Sadaret, Adana'da yakılan mabetlerin, evlerin ve barınma ihtiyacı olanların barınmasının sağlanması için 100.000 lira; Halep'e de 20.000 lira gönderilmesi hususuna dair kanunu Meclis-i Mebusan'a havale etmiş²⁰⁴⁷; kanun, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan tarafından da kabul edilmişti²⁰⁴⁸. Bölgedeki yardıma muhtaçlar için bir an önce barınma sorununun giderilmesi, ibadet yerlerinin tamirata veya yeniden yapılması meseleleri Ermeni ruhani reislerinin girişimlerde bulunmasına neden olmuştur. Adana'da bulunan ruhani reisler, Ermeni Patrikanesi'ne gönderdikleri bir telgrafta; kış mevsiminin yaklaşmış olması dolayısıyla tahrip edilen kilise, mektep, ev ve dükkanların yapımına bir an önce başlanmasını, iki aydan beri devam eden nakit yardımının bir süre daha devam ettirilmesini istemişler ve hükümet nezdinde girişimde bulunmasını Patrikane'den talep etmişlerdi²⁰⁴⁹. Dahiliye Nezareti, bu konuda gereğinin yapılmasını Cemal Paşa'ya bildirmişti²⁰⁵⁰.

Cemal Paşa'nın Adana'ya gelişiyle birlikte şehrin imarına yönelik çalışmalar hız kazanmıştı. Tevzi'i İane Komisyonu ile Beyne'l-Milel İane Komisyonu birleştirilerek üye sayısı arttırılmıştı. Adana ve köylerinde yakılan evlerin yapılması ile ilgili izlenecek yollar müzakere edilmiş, her kazada bir inşaat komisyonu ve merkezde genel bir komisyonun kurulması ve çalışmak istemeyenleri iş hayatına zorlayacak başka bir komisyonun teşkili kararlaştırılmıştı²⁰⁵¹.

Adana'da Cemal Paşa'nın başkanlığında bir inşaat komisyonu oluşturularak üyeliklerine Misyoner Mr. Chambers ve birçok yabancı, Adanalılardan da ekserisi Ermenilerden oluşan bir heyet seçilmişti. Cemal Paşa'nın Adana valiliğine getirilişinden dört ay sonra, zarar gören Ermeni köyleri yeniden inşa edilmiş, Adana şehir merkezinde ise küçük ailelere ait evler tamamen bitirilmişti²⁰⁵². Birkaç ay

²⁰⁴⁶ BEO, 3596/269676, 17 Haziran [1] 325 [30 Haziran 1909]

²⁰⁴⁷ BEO, 3596/269676, 23 Cumâdelahire [1] 327 [12 Temmuz 1909]

²⁰⁴⁸ BEO, 3596/269676, 9 Receb [1] 327 [26 Temmuz 1909]

²⁰⁴⁹ DH. MKT, 2892/12, 23 Temmuz [1] 325 [5 Ağustos 1909]

²⁰⁵⁰ DH. MKT, 2892/12, 25 Temmuz [1] 325 [7 Ağustos 1909]

²⁰⁵¹ DH. MKT, 2914/1, 11 Ağustos [1] 325 [24 Ağustos 1909]

²⁰⁵² Cemal Paşa, s.362-363.

içerisinde açıkta kimse kalmamıştı. Evlerin çarçabuk yapılmasından dolayı yeni mahalle, Çarçabuk Mahallesi olarak isimlendirilmişti²⁰⁵³.

Cemal Paşa'nın gayretleri aksamalar dolayısıyla bazen istenilen neticeleri vermemiştir. Maliye Nezareti'nden gelmesi gereken paranın gelmemesi Cemal Paşa için önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bir an önce paranın gönderilmesini ve evlerin inşasına başlamak istediğini Dahiliye Nezaretine yazmıştı²⁰⁵⁴. Adana Olayları sonrasında hükümet tarafından 100.000 lira yardım yapılmıştı. Paranın iane ve inşaat için ayrılan 55.630 lirasının 43.763 lirası verilmekte, 10.867 lirası da talep edilmesi halinde verilmek üzere Heyet-i Maliye hesabında bekletilmekteydi. Bu paradan yardım için 15.000 lira ayrılmış, ancak bunun 11.607 lirası harcanmıştı. Her tarafta inşaaata başlanmış, kış başlamadan inşaatların tamamlanması kararlaştırılmıştı. Çalışmalar sonucunda birçok yerde meskenlerin yapımı tamamlanmış, Adana şehrinde ise mesken yapımında gecikmeler meydana gelmişti. Gecikmenin sebebi Cemal Paşa tarafından; tanzim ettirilen harita ve planların gecikmesi ile açıklanmaktadır. Adana'da da kısmen inşaat başlamıştı ve barınma sıkıntısı, evleri zarar görenlere ev kiralama yöntemiyle çözülmüştü²⁰⁵⁵. Cemal Paşa, Adana Olayları sırasında yetim kalan Ermeni çocuklarının eğitimi için büyük bir yetimhane yaptırmıştı²⁰⁵⁶. Paşa, valiliği döneminde İstanbul'dan yaraların sarılması için gönderilen paraları büyük oranda Ermeniler için sarf etmiştir²⁰⁵⁷.

Cemal Paşa hatıralarında; Adana valililiğine tayinden hemen sonra yüz bin lirası, yakılıp yıkılan Müslüman ve Ermeni ev, dükkanlarının yeniden inşasına; yüz bin lirası da tüccar, zanaatkar ve çiftçilerin işlerinin başına tekrar geçebilmelerini sağlamak amacıyla, on sene içerisinde geri ödenmek üzere iki yüz bin liranın emrine verildiğini anlatmıştır²⁰⁵⁸.

Adana Olaylarının takip eden dört beş aylık süreçte Ermeniler ticari hayatlarına; zanaatkarlar ve çiftçiler ise işlerinin başına yeniden dönmüşlerdi.

²⁰⁵³ Arıkoğlu, s.55.

²⁰⁵⁴ DH. MKT, 2914/1, 11 Ağustos [1] 325 [24 Ağustos 1909]

²⁰⁵⁵ BEO, 3661/274536, 17 Teşrin-i Evvel [1] 325 [6 Kasım 1909]

²⁰⁵⁶ Cemal Paşa, s.363.

²⁰⁵⁷ Çam, s.XXVII.

²⁰⁵⁸ *Cemal Paşa*, s.362.

Görünüşte de olsa Ermeni-Müslüman husumeti sona ermişti. Paşa, sık aralıklarla davetler vermiş, bu davetlerde Müslüman ve Ermeni ileri gelenleri arasındaki düşmanlıkları ortadan kaldırmaya çalışmıştı²⁰⁵⁹. Cemal Paşa'nın, Adana'daki olaylar sırasında zarar gören Ermenilerin refahlarını arttırma ve zararlarını telafi etmedeki gayretlerini Ermeniler açıkça söylemişlerdir. Hatta bu olaylar sonrasında Adana'yı ziyarete gelen birçok Avrupa devleti vatandaşı gayretlerinden dolayı onu tebrik etmişlerdi²⁰⁶⁰.

1909 İğtişâşında Adana büyük tahribata uğramıştı. Dolayısıyla Adana'da tahrip edilen kilise ve okulların yeniden inşası ve tamiri için 1910 yılı bütçesinden 2.000.000 milyon kuruşun verilmesine karar verilmiştir. Olaylarda zarar görmüş ve zorda kalmış olanların barınması için fakirhane yapılması, ihtiyaç sahiplerinin yiyecek ve içecek ihtiyacının karşılanması ile ilgili mühim bir proje hazırlanarak İstanbul'a yollanmıştı²⁰⁶¹. Yine Adana ve çevresinde bulunan Ermeni dul ve yetimlerinin eğitim ve işlerinin karşılanması için oluşturulan kuruluşların varlığını sürdürebilmeleri için 1.000.000 kuruşun, Adana vilayeti gelirlerinden karşılanması ve paranın doğrudan doğruya Patrikane'ye teslim edilmesi Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunmuştu²⁰⁶².

Ermeni Patrikanesi, felaketzedelerin emlak vergisi ve aşar rüsumlarını ödemeleri konusunda mahalli yöneticiler tarafından sıkıştırıldığını, oysa bunların ödeme gücünün olmadığını ve eski borçlarının affedilmesi taleplerini Sadaret'e yazmıştı²⁰⁶³. Adana defterdarlığı; bu konuda bütün tedbirler alınmış olmasına rağmen bu tür faaliyetlerde bulunan memurların suç işlemiş olacaklarını, dolayısıyla bahsi geçen memurların kimler olduklarının Patrikane tarafından bildirilmesi halinde gerekli işlemlerin yapılacağını, kendilerine bugüne kadar bu yönde bir şikayetin ulaşmadığını belirtmiştir²⁰⁶⁴.

²⁰⁵⁹ Arıkoğlu, s.55.

²⁰⁶⁰ Cemal Paşa, s.363.

²⁰⁶¹ Ulutaş, s.298.

²⁰⁶² MV, 144/5, 24 Ağustos [1] 326 [6 Eylül1910]

²⁰⁶³ DH. MUI, 74-1/63, 24 Şubat [1] 326 [9 Mart 1910]

²⁰⁶⁴ DH. MUI, 74-1/63, 22 Mart [1] 326 [4 Nisan 1910]

Osmanlı Devleti yardım çalışmaları sırasında misyonerlerin, Ermenilere yardım yapmalarını engelleyici tutumlarda bulunmaktan kaçınmıştı. 1899 tarihinde Labsius'un, ismini değiştirmesini istediği "Ermeni Yardım Çalışması," 1900 yılında adını Alman Doğu Misyonu DOM (DEutsche Orient Mission) olarak değiştirmişti²⁰⁶⁵. 31 Mart Vakası sonrasında Adana'da yaşanan olaylar sonrasında DOM yönetim kurulu üyelerinden Dr. Paul Rohrbach, Adana Vakası ile ilgili araştırmalar yapmak üzere bölgeye yollanmıştı. Dr. Paul Rohrbach, iğtişâta yetim kalan Ermeni çocuklarından 50 tanesinin Urfa Yetimhanesine gönderilmesini sağlamıştı. Almanlar tarafından oluşturulan Yardım Birliği teşkilatına ait Mamüratü'l- Aziz'deki yetimhanede 1908 yılında 647 çocuk mevcutken 1909'ların sonlarında sayı 1.081'e ulaşmıştı. Kısa sürede, üstelik doğuda Ermeni isyanları azalmışken, yetimhanedeki çocuk sayısının çok hızlı yükselişi, Adana Olayları sırasında kimsesi kalmayan çocukların Mamüratü'l- Aziz'e getirilmesiyle açıklanabilir²⁰⁶⁶. Cizvit Rahibi Rigel; Adana Olayları sonrasında yetimleri kendi yetimhanelerine almak için misyonerlerin akın akın Adana'ya doluştuklarını ancak, Almanların bu konuda bütün teşkilatlardan hızlı davranarak Adana, Hamidiye, Osmaniye ve dağ köylerinde bulunan Ermeni yetimleri alarak kentten ayrıldıklarını anlatmıştır²⁰⁶⁷.

Bu tür faaliyetlerde bulunanlardan biri de Alman bir papaz olan Ernst Lohmann, 2 Şubat 1896 senesinde Alman-Protestan-Ermeni Yardım Cemiyeti'ni (Evangelischen Deutschen Armenierhilfe) faaliyete geçirerek Osmanlı Ermenileri için yardım toplamaya başlamıştı. Kuruluş, topladığı yardımları Amerikalı misyonerler aracılığıyla Ermenilere aktarmaktaydı. Bahsi geçen kuruluşa bağlı Alman Misyonerlerin, 1909 Adana İğtişâsının ardından zor durumda kalan Ermenilere yönelik çalışmalara giriştikleri görülmüştür. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa, Ermeniler İçin Ermeni Yardım Birliği yöneticisi, Lohmann ve Maraş sorumlusu Brunneman tarafından ziyaret edilmiştir. Misyoner kuruluş temsilcileri, Osman Nizami Paşa'ya Alman hükümeti ile hiçbir bağlarının olmadığını, hayırseverlerden topladıkları bağışlarla Anadolu'daki fakir

²⁰⁶⁵ İnan, s.340.

²⁰⁶⁶ İnan, s.354-459.

²⁰⁶⁷ İnan, s.471.

insanlara yardım etmek amacıyla olduklarını belirtmişlerdir. Bir yandan da misyoner teşkilatları yardım çalışmalarında bulunmuş ve yeni yardımlar vaat etmişlerdi. Alman Misyoner Brunnemann, Osman Nizami Paşa ile yaptığı görüşmede; kendi misyoner teşkilatlarının Adana'da durumun düzelmesi için para, gerekli malzeme, doktor ve zanaatkarlar gönderdiklerini belirtmiş, aynı yıl Adana'da ortaya çıkan kuraklığın olaylar dolayısıyla zor durumda kalan ahalinin vaziyetini daha da güçleştirdiğini, ahalinin güç durumdan kurtarılması konusunda yerel makamlarla işbirliğine gitmek istediklerini, misyonun sadakaya kesinlikle izin vermemesi, muhtaç olanlara iş kurlmaları için destek sağlama ya da çalışabilecekleri yeni iş alanları kurulması düşüncesini dile getirmişti. Ayrıca, yapılacak yardımlarda önceliğin tarım sahalarında faaliyet gösteren insanlara verilmesi planını açıklamıştır. Yardım Teşkilatı, tarımda Avrupalı tarzda ziraat yapılması, modern tarım aletlerinin kullanımı ve onarımının gerçekleştirilebilmesi için küçük sanayi okullarının teşkili üzerinde durmuştur. Teşkilat, Adana'da yapacağı bütün çalışmalarla ilgili düşünce, plan ve programları Osmanlı hükümetine sunmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Yardım Teşkilatı, Adana vilayeti genelinde yol inşaatı, köprü yapımı gibi alanlarda kendisinde var olan araçları paylaşmaya hazır olduğunu, hatta bazı bayındırlık faaliyetlerini bizzat yapabileceğini, inşa ettiği ya da yardım ettiği yapılarda herhangi bir hak talebinde bulunmayacağını, bütün faaliyetlerini Osmanlı hükümetinin kontrolü altında, kanunlara uygun olarak gerçekleştireceğini taahhüt etmişti²⁰⁶⁸.

5.6.7. Adana Olaylarının Değerlendirilmesi

Adana Olayları: Sebep, yaşananlar ve sonuçları bakımından oldukça farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Ferik İsmail Paşa, Adana Olayları sonrasında yaptığı bir buçuk aylık tedkikat sonucu bir rapor hazırlamıştı. Raporunda; Ermenilerin bağımsızlık emellerinin bulunmadığı, Abdülhamit yönetiminin olaylarla bir ilgisinin olmadığı anlatılmakta, Ermeniler hiçbir tahrik edici davranışta bulunmadıkları halde Müslümanların onların üzerine saldırdıkları iddiasının da gerçek dışı olduğu belirtilmektedir. Ferik İsmail Paşa, Adana'nın geri kalmışlığından bahisle şehir halkının Anadolu'nun diğer yerlerine nazaran daha çok cahil insan barındırdığını, Doğu Anadolu'dan çalışmak için gelen 40-50 bin civarındaki işçi ve konargöçer aşiretlerde dahil edilirse ekserisi cahil olan toplumun Abdülhamit ve Bahri Paşa gibi

²⁰⁶⁸Inan, s.416-426.

hırsız ve ırz düşmanı bir adamın baskısı altında ulvi hislerle dolu olmasının beklenemeyeceğini ifade etmektedir²⁰⁶⁹. Raporda; Hürriyetin ilanının alt tabakanın büyük çoğunluğu tarafından hükümet otoritesinin ortadan kalkması şeklinde algılandığı ve bu istikamette hareket ettikleri, Ermenilerin bir kısmının halkın seviyesini unutarak kendilerini “Fransa’nın ortasında zannederek” bağımsız Ermenistan hayali ya da şımarıklıkla bir takım aşırı davranışlar içerisinde oldukları ve Müslümanların bundan rahatsız olmaya başladığı görüşü hakimdir. Sonuçta cahil halk yapılan aşırı davranışları hoş karşılamamış ve gerginlik hat safhaya varmıştı²⁰⁷⁰. Yine İtidal gazetesinin, papazlar tarafından hükümete şikayet edilmesi üzerine İsmail Safa; olayların adi bir vakanın birden bire alevlenmesi olarak açıklanamayacağından bahisle olayların sebebini önceki yıllarda hatta XIX. yüzyılda aramak gerektiği görüşünü dile getirmiş, Ermeni ihtilal fikirlerinin bu dönemde mayalandığı gerçeğini belirtmiştir²⁰⁷¹.

Adana olaylarının başlamasına kadar meydana gelen gelişmelere ve tahrik sürecine bakıldığında Ermenilerin suçlu olduğu, çıktıktan sonraki süreçte ise mahalli idarenin olaylara hakim olamaması ve Müslüman halkı kavgaya sevk etme gibi hataları dolayısıyla kusurlu olduğu sonucuna varılabilir. Tek taraflı bir kıyımdan bahsetmek gerçekçi değildir. Çünkü Ermenilerde silahlarına davranarak Müslümanlarla kıyasıya vuruşmuşlardır²⁰⁷². Yeğena, Yusuf Kemal Bey ve Babikyan’ın notlarını alarak incelemiş, Adana Vakasının sebeplerini şu şekilde açıklamıştır; olayın müsebbibi Ermeniler olmakla birlikte, Türkler de var olan duruma haddinden fazla tepki vermişlerdir²⁰⁷³. Bir araştırmacı, olayların sorumluluğunun kendi halkını kışkırtan Ermeni din adamlarına ait olduğunu ifade etmiştir²⁰⁷⁴. Yeğena ise 1909 Adana Ermeni Olaylarının Müslüman ve Ermeni toplumunun planladığı bir olay olmadığını belirterek: “Bu hadise vilayet makamının hadiseler karşısında acz ile birlikte İslam-Hristiyan çatışmalarının dini

²⁰⁶⁹ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

²⁰⁷⁰ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

²⁰⁷¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

²⁰⁷² Gürün, s.176.

²⁰⁷³ Toros, s.52.

²⁰⁷⁴ Ethemoğlu, s.31.

galeyanlarından istifadeye kalkanların eseridir.” demektedir²⁰⁷⁵. Burada dikkati çeken husus hem Müslüman hem de Ermeni toplulukları içerisinde dini galeyandan istifade etmeye çalışanların olduğu ve olayları bunların büyüttüğü tezidir. 1909 yılının Ağustos ayı ortalarında Adana valiliğine getirilen Cemal Paşa ise Adana Olaylarının psikolojik sebeplerini çok başarılı bir şekilde tespit ettiği kanısına varmıştır. Ona göre Adana olaylarının baş sorumlusu Murahhas Muşeg'tir. Ayrıca kontrolü elden kaçıran “ aciz ve miskin” davranan Adana yöneticilerini de suçlamıştır²⁰⁷⁶. Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa, Alman misyoner Brunnemann ile görüşmüş, Brunnemann, Adana İsyanı'nın Mart ayından itibaren gizlice faaliyet gösteren kötü niyetli kişilerin işi olduğunu, bunların isyanı körüklediğini, ortaya çıkan gelişmelerin Osmanlı hükümetiyle alakasının olmadığını, yaraları sarmak için hükümetin büyük bir özveriyle çalışması gerektiğini ifade etmiştir²⁰⁷⁷. Bu görüşmede söylenen sözlerin, doğru olanı söylemekten daha çok, Adana Olayları sonrasında bölgede girişecekleri yardım faaliyetleri için ortam oluşturmak ve misyoner teşkilatının çalışmalarında kolaylık sağlamak olduğu açıktır.

Ermeni Soykırımı argümanına sığınan çevreler 1909 Olaylarını 1890'lardan başlayarak bilinçli bir Ermeni imha planının bir parçası olarak değerlendirmekte, 1915 yılındaki yaşanacak “soykırımın provası” olarak görmekte dedirler²⁰⁷⁸. Çalyan Karabet, yazdığı eserde Ermenilerin masumiyetine dair birçok olay sıraladıktan sonra vali ve yerel yöneticilerin Adana Olaylarını ortak planladıkları kanaatine varmış ve onları birinci derece sorumlu tutmuştur. Ayrıca defalarca, olayları bir irticai eylem olarak değerlendirerek, Ermeni komitelerinin bağımsız Ermenistan hayaliyle hareket etmediklerini, bunun için çalışacak kadar “mecnun” olmadıklarını ifade etmiştir²⁰⁷⁹. Oysa II. Abdülhamit devrinin yöneticileri Adana'da onur kırıcı davranışlarla görevlerinden uzaklaştırılmışlar, irticacı olarak adlandırılan kadroların devlet kademesinde herhangi bir etkinliği kalmamıştı²⁰⁸⁰.

²⁰⁷⁵Toros, s.50.

²⁰⁷⁶ Cemal Paşa, s.355-361.

²⁰⁷⁷Inan, s.426.

²⁰⁷⁸ Dinçer, s.265.

²⁰⁷⁹ Karabet, s.16-17.

²⁰⁸⁰Dinçer, s.269.

Olaylar, sonraki süreçte Ermeni milli kimliğinin oluşturulmasında kullanılmış, Ermeni isyanları tarihine pek uymayan Çukurova Ermenileri de Ermeni isyan tarihine bağlanmaya çalışılmıştır²⁰⁸¹. Hınçak Komitesi ise olayları sırasında meydana gelen ölümlerin Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirildiği ve amacının Ermenileri ve Ermenistan'ı yok etmek olduğu tezini işleyerek Ermeni milliyetçiliğini körüklemeyi tercih etmiştir²⁰⁸². Mikail Varatyan'da 1910 yılında yayınladığı eserinde Adana Olaylarının Ermeni milliyetçiliği açısından bir "mihenik taşı" görevi gördüğünü belirterek olayların Ermenileri kendine getirdiğini yazmıştır²⁰⁸³. Onun, "Olaylar Ermenileri kendine getirdi." diye ifade ettiği, "Türklerden duygusal kopuş"tur. Gerçekten olaylar Türk-Ermeni ilişkilerinde kapanmaz bir yara açmış, ortak yaşama iradesini ortadan kaldıran dönüm noktalarının sonucusu olmuştur. Artık, iki toplum da birlikte yaşama imkanlarının neredeyse ortadan kalktığına inanmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı başladığında bu inançlarında hiç de haksız olmadıkları ortaya çıkmıştı.

Adana Divan-ı Harbi Örfisinin tespitlerine göre; Silahlanma serbestliği, herkesin silahlandığı gerçeğiyle izah edilebilse de olaylar sonrasında su borularından yapılmış ve arabalar üzerine oturtulmuş topların ele geçirilmesi, bomba imali gibi konular iki tarafın da silahlanma yarışı izahıyla ifade edilemez. Bu durum, en azından bir kısım Ermenilerin bir isyan hazırlığı içerisinde olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bütün bu örnekler olaylar sırasında sadece Müslümanların suçlu olduğu ve Ermenilerin ise tamamen masum olduğu iddialarını geçersiz kılmaktadır²⁰⁸⁴.

Divan-ı Örfiye göre aynı şekilde Müslümanların; meşhur komitecilerden Gökdereliyan Karabet'in 5.000 atlı Ermeni ile baskına geldiği iddiasıyla olayların patlak verdiği ve bir kısım yerlerde ise nefis-i müdafa dolayısıyla çatışmaların meydana geldiği tezi de yanlış olarak kabul edilmelidir. Hatta olaylar sırasında daha soğukkanlı davranan hem Müslüman hem de Ermenilerin mevcudiyetinden söz

²⁰⁸¹ Dinçer, s.266.

²⁰⁸² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. III, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2009, s.4.

²⁰⁸³ Çavdar Uslu, s.43.

²⁰⁸⁴ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

edilebilir²⁰⁸⁵. Bir yazar, iğtişanın patlak vermesinde çoğu dedikodudan ibaret olayların etkisinin oldukça fazla olduğu kanaatini belirtir²⁰⁸⁶.

Divan-ı Harb-i Örfi'nin yaptığı saptamalara göre ise yönetimdeki beceriksizliği ile vali Cevad Bey, "Müstakil Ermenistan" hayaliyle gerginlikleri tırmandıran Papaz Muşeg ve diğer komiteci Ermeniler, İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri ve arkadaşları, İhsan Fikri ile husumeti olan Gergerli Ali ve taraftarları, Bağdadizade Abdülkadir Efendi, Jandarma Kumandanı, eski polis müdürü Kadri Bey, Adana Redif Fırkası kumandanı Remzi Paşa, merkezde bulunan memurlar, zabıta ve adliye olayların çıkmasından sorumludurlar²⁰⁸⁷. Bir görüşe göre Adana Olayları; yöneticilerin şaşkınlığı ve güvenlik güçlerinin yetersizliği dolayısıyla ortaya çıkan "karşılıklı katliam"dır²⁰⁸⁸. Burada bahsedilen Divan-ı Örfi'nin suçladığı devlet görevlileri, Karabet'in söylediği gibi "planlayıcı ve azmettirici" olarak değil görevlerini yerine getirme becerisinden yoksun olma sebebiyle suçlanmaktadır. H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian, Adana valisi ve birçok yöneticinin katliamların içerisinde yer aldığını iddia etmekte ancak, İttihat Terakki Partisi hükümetinin katliamların ortağı olduğu konusunda bir delil olmadığını belirtmektedir. Bahsedilen ifadelerle rağmen katliam emrinin İttihat ve Terakki tarafından verildiğini yazmaktan da çekinmemişlerdir²⁰⁸⁹. İttihatçıların bölgede sempatanları olmakla beraber böyle örgütlü eylemler yapabilecek kadrolarının bulunduğundan söz etmek imkansızdır²⁰⁹⁰.

Çalyan Karabet, Adana Olaylarını irticai bir faaliyet olarak değerlendirirken Adana'da bulunan yöneticileri de eski rejim yanlıları olarak itham etmiştir²⁰⁹¹. Onun, eserinde olayı irticai bir kalkışma olarak göstermek, böylece Osmanlı hükümeti ve kamuoyu nezdinde Ermenileri aklayarak, olayları 31 Mart Vakasıyla ilişkilendirme yolunu tercih ettiği çok açık bir şekilde görülmektedir. Olayı bu tarzda değerlendirmesinin başka bir sebebi ise, irticai faaliyetler suçlamasıyla Adana'daki

²⁰⁸⁵ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

²⁰⁸⁶ Çiçek, s.29.

²⁰⁸⁷ BEO, 3621/271523, 24 Haziran [1] 325 [7 Temmuz 1909]

²⁰⁸⁸ Akyol, s.219.

²⁰⁸⁹ Çiçek, s.20.

²⁰⁹⁰ Dinçer, s.268.

²⁰⁹¹ Karabet, s.8.

yöneticileri savunmasız bırakmaktır. Çünkü gerici faaliyetlerle itham edilenlere karşı hükümetin, İttihat ve Terakki'nin sert tutumunun farkındadır.

Ermeniler, Adana Ermeni ihtilal hareketinin başarısız olmasının ve çok ağır bir misillemeyle karşı karşıya kalmasının hayal kırıklığını yaşamışlardır²⁰⁹². Ermeni ayaklanması ve bastırılması sırasında aşırıya gidildiği görüşünden hareket eden araştırmacılardan bazıları; Meşrutiyet'in yaktığı hürriyet ateşinin, Adana Ermeni Olayları sonrasında Ermenilerce, Ağrı Dağı'nı çevreleyen bölgede bir Ermenistan teşekkülü çalışmalarında propağanda malzemesi olarak kullanıldığı görüşünü dile getirmiş, bundan sonra Ermenilerin bağımsızlığa dönük silahlanma çalışmalarının ve örgütlenmelerin daha hızlandığını, etkili ve Osmanlı Devleti'ni yıpratıcı çalışmalara girdiklerini ifade etmiştir²⁰⁹³. Avrupa, Adana Olaylarını Türk gaddarlığı olarak görüp yorumlarken, Müslümanlar ise "Ermenilerin küstahlığı ve Hristiyan Avrupa'nın ikiyüzlülüğü olarak gözüken şeylerle nefrete gelmişti²⁰⁹⁴."

Müslümanlar ve Ermeniler, Adana Olaylarından sonra gelişmeleri hep kendi açılarından değerlendirmişlerdir. Ermeniler, masum olduklarını, Müslümanların kendilerini katlettiklerini iddia etmişlerdir. Müslümanlar ise Ermenilerin bir devlet kurma hayaliyle olayları başlatarak kendilerini katlettikleri düşüncesinden hareket etmişlerdir. Her iki tarafta bir diğerini kendi toplumunun katili olarak görmüş, karşıdakine bu gözle bakmaya başlamıştır. Daha sonraki can yakıcı gelişmelere giden yolun önemli noktalarından biri Adana Olayları olmuştur. İğtişâta birbirini katledenler, her iki toplum için de kısa süre sonra felakete dönüşecek olan olayların alt yapısını oluşturduklarının bilincinde değildiler²⁰⁹⁵.

Dikkat edilmesi gereken başka bir nokta ise Adana Olayları öncesi ve sonrası (1897-1912) İngiliz ve Fransızların her ne kadar Ermenileri kışkırtmak için bazı faaliyetleri görülse de bu olaylar sırasında ilgisizliğidir. 1909 Olaylarında Avrupa devletleri elçilerinden aşırı denilebilecek bir tepki gelmemiştir. Hatta bazı Avrupa

²⁰⁹² McCarthy, s.140.

²⁰⁹³ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 2012, s.20.

²⁰⁹⁴ Lewis, s.216.

²⁰⁹⁵ Akyol, s.56.

ülkelerinin Ermenileri gündemlerine almayarak olaylar sırasında zarar gören kendi vatandaşları ile ilgili tazminat talepleri göze çarpmaktadır²⁰⁹⁶.

Adana Ayaklanması, 31 Mart Hadisesinden karakter bakımından oldukça farklıdır. Askeri bir ayaklanma değil, Ermenilerle Müslümanlar arasında bir boğazlaşma, hatta onun da ötesinde bir iç savaş olarak nitelendirmek yanlış olmaz²⁰⁹⁷. Adana Olayları, Abdülhamit'e karşı birlikte hareket eden ve iyi ilişkiler içerisinde bulunan Ermenilerle İttihatçılar arasındaki ilişkilerinin olumlu seyrini değiştirmiştir²⁰⁹⁸.

5.7. Zorunlu Göçe Uzanan Yolda Adana Ermenileri

Vali Mustafa Zihni Paşa'nın belirttiğine göre Adana Vakasından sonra bir kısım Ermeniler bölgeyi terk etmişlerdi. Asayiş olayları yok denilecek kadar azalmışken, 22 Haziran 1909 tarihinde İstanbul, Beyrut ve Kıbrıs gibi yerlere gitmek isteyen dolayısıyla "mürur tezkiresi" verilen kişi sayısı 250'ye ulaşmıştı. 200 civarında şahsın da yine tezkire talebinde bulunduğu vali tarafından belirtilmişti. Yine gidenlerden bir kısmının geri döndüğü, ancak gitme eğiliminin her geçen gün arttığı görülmektedir. Tezkire alanların bir çoğunun tezkire aldıkları yerlere değil Mısır'a ve Amerika'ya gittikleri, bazı Ermenilerin ise tezkiresiz olarak Adana'yı terk etme niyetinde oldukları polis idaresi tarafından ortaya çıkarılmıştı. Adana Ermenilerinin bölgeyi terk etme nedenlerinden biri de valinin, Adana Ermeni eşrafından bazılarıyla görüşmesi sonucu tespit ettiği; evlerin yakılması dolayısıyla barınacak yer sıkıntısı ve maişet elde etme çabasıdır. Ermeni eşrafı yardımların yetersiz olduğunu belirtmiştir²⁰⁹⁹.

Birçok unsurun Adana'yı terk etmesinin nedenleri Adana valisi Mustafa Zihni Paşa tarafından şu nedenlere dayandırılmaktadır; bazı zanaat sahiplerinin eskisi gibi zanaatlarını devam ettirme imkanlarının ortadan kalkması dolayısıyla geçim derdine düşmeleri, Adana'ya ekonomik kazanç elde etmek için gelen yabancıların ve diğer unsurların eskisi kadar kazançlı çıkmamaları dolayısıyla daha çok gelir elde

²⁰⁹⁶ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, 2001, s.72.

²⁰⁹⁷ Karal, s.93.

²⁰⁹⁸ Akyol, s.56.

²⁰⁹⁹ BEO, 3596/269676, 17 Haziran [1] 325 [30 Haziran 1909]

edeceklerini düşündükleri yerlere yönelmeleri, Divan-ı Harb-i Örfi'nin iyice tedkik etmeden sadece garaz sahiplerinin ifadelerine dayalı olarak hüküm verdiği düşüncesiyle korkuya kapılma -bu son neden vali tarafından evhama dayalı bir düşünce tarzı olarak belirtilmekte- olarak değerlendirilmektedir²¹⁰⁰.

Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa, Adana'daki mevcut durum hakkında bilgi vermek üzere İstanbul'a çağrılmış, 2 Ağustos 1909'da yerine vekaleten Üsküdar Mutasarrıfı Cemal Bey atanmıştı²¹⁰¹.

Hükümet, Adana İğtişâsı sonrasında Müslüman ahalide Ermenilere karşı oluşan olumsuz duyguların önüne geçmek için vilayetlere bir yazı göndermişti. Bahsi geçen yazıda: Ermeni fırkalarının siyasi amaçlar uğruna mücadele ettikleri ancak, Ermenilerin farklı idealler peşinde koşmasının II. Abdülhamit'in zulmünden kaynaklandığı, şimdi ise bunların Meşrutiyet'i destekledikleri, devlete bağlılıklarını isbat ettiklerine değinilmekteydi. Adana Olayları ile ilgili olarak da oldukça yumuşak ifadeler kullanılmaya çalışılmaktaydı. Olaylara sebep olanların Osmanlı halkının birliğini parçalamayı hedefledikleri, istibdattan kurtulan Ermeni halkının Meşrutiyet'in ilanı ile yaşadığı büyük coşkunun bazı saf Müslümanlarca farklı yorumlandığı, halk üzerinde pek etkisi bulunmayan Taşnak ve Hınçak örgütlerinin taraftarlarının etrafta fazlaca görünmeye başlamasının gerçek olmayan evhamlara sebep olduğu, bu gelişmelerden rahatsız olan Müslümanların sergiledikleri davranışların da Ermeniler nezdinde korku ve heyecan yarattığı, böylece birbirini yanlış anlayan ve diğerine güvenmeyen iki topluluğun ortaya çıktığı belirtilmektedir²¹⁰².

Bu noktadan itibaren gerginlikleri azaltması, yanlış anlamaları gidermesi gereken Adana idarecilerinin, acziyet göstererek gerekli girişimlerde bulunamadığı, dolayısıyla halk içerisinde emniyeti suistimale yönelik faaliyetlerin arttığı, hükümet otoritesinin iyice zayıfladığı, Ermenilerin olayları başlatmasının hükümet otoritesin ortadan kalmasından kaynaklı bir hareket olduğu, aslında Ermenilerin vatanlarına eskiden beri sadık oldukları dile getirilmişti. Etrafta her iki taraf arasında da asılsız haberlerin yayılmakta olduğu, bu durumun iki unsur arasında oluşturulmak istenen

²¹⁰⁰ BEO, 3596/269676, 17 Haziran [1] 325 [30 Haziran 1909]

²¹⁰¹ DH. MKT, 2892/12, 22 Temmuz [1] 325 [4 Ağustos 1909]

²¹⁰² DH. MKT, 2902/98, 2 Ağustos [1] 325 [15 Ağustos 1909]

kardeşlik duygusunu imkansız hale getireceği, söylentilerin mümkün olduğunca etkisizleştirilmesinin devletin bekası için elzem olduğu ifade edilmişti²¹⁰³.

Barış ortamının tesisine çalışılırken Adana'daki Müslümanlar, Ermenilerin masum olduğunun ilan edileceği resmi bir bildirin yayımlanacağını haber almışlardı. Bunun üzerine Heyet-i Tahkikiyenin önemli hatalar barındıran raporunu temel alan böyle bir belgenin, Müslümanların hukukunu ayaklar altına almakla eş anlamlı olduğu ulema ve eşraf tarafından Sadaret'e yazılmıştı. Raporda açık bir yanlış, örnek gösterilerek raporun sağlamlığı sorgulanmaktaydı²¹⁰⁴. Heyet-i Teftişiyeye raporu, Müslümanların gözünde tarafgirane bir surette yazılmış, hatta birileri tarafından talimatla yazdırılmış gibi bir görüntüye haizdi. Gerçeklere aykırı böyle bir raporu kabul edemeyeceklerini ifade etmekteydiler. "İdare-i maslahatı" Müslümanların da kabul edebileceğini, ancak bu gerçekleştirilirken Müslümanların zararlı çıkmasına yönelik asılsız beyanları kabul etmeyeceklerini, Türklerin Adana Olaylarını çıkaran kimseler olmadıklarını, memleketin ve servetin yok olduğunu belirtmişlerdir²¹⁰⁵.

Türklerin itirazları devam etmekteydi. Onlara göre; üç aylık süreçte Ermeni fesatçılarının akla sığmaz iftiralarıyla altı yüzün üzerinde Müslüman tarım, zanaat ve ticaretini terk etmek zorunda kalarak hapisanelere doldurulmuştu. Diğer Müslümanların çoğu da kendisine iftira atılması korkusuyla beklemekte ve kendi işlerine yönelememekteydiler. Türkler, hükümetin adaletine olan güvenlerinden dolayı "sabır ve sükût" göstermişlerdi. Üstelik Kasap Haço'nun idam edilmeden önce resmi görevle orada bulunan papaza söyledikleri herşeyi açıkça ortaya koymuşken, Meşrutî hükümet eliyle Müslümanlara "kan lekesinin" bulaştırılması kabul edilemezdi²¹⁰⁶. Müslümanların tepkisi bununla sınırlı kalmamaktaydı. Hükümetten tarafsız bir tahkikat sonucu adil bir beyanname beklentisi mevcuttu. Mersin Mutasarrıfı ve Babikyan raporda yazdıkları dolayısıyla Müslümanların hedefindeki isimler idi. Müslümanlara göre bu şahıslar tarafsız davranmamışlardı.

²¹⁰³ DH. MKT, 2902/98, 2 Ağustos [1] 325 [15 Ağustos 1909]

²¹⁰⁴ Çeçen Ali Ve Zeynep adlı iki şahıs, Arap Mahmut isimli bir kişi tarafından katledilmiş, katil idam edilmişti. Heyet-i Tahkikiyenin hazırladığı raporda, ölenlerin Ermeni olduğunu belirterek vakayı Adana Olaylarıyla ilişkilendirmişti. DH. MKT, 2909/34, 7 Ağustos [1] 325 [20 Ağustos 1909]

²¹⁰⁵ DH. MKT, 2909/34, 7 Ağustos [1] 325 [20 Ağustos 1909]

²¹⁰⁶ DH. MKT, 2909/34, 7 Ağustos [1] 325 [20 Ağustos 1909]

Halkın düşüncesi, Ermeniler uzun zamandan beri böyle bir ayaklanma hazırlığında olduğu yönündeydi. Bunun delilleri ise olaylar başladıktan sonra ele geçen silah ve bombalar, Kasap Haço'nun idam edilmeden önceki itirafları idi. Bütün bu yapılanlar ortadayken Ermenilerin masum görülmelerine yönelik bir beyanname yayınlanmasına Müslümanların itiraz hakkı olduğu belirtilmiştir²¹⁰⁷.

Dahiliye Nezareti, Adana vilayetine gönderdiği bir telgrafta bildirin Müslümanları suçlayıcı bir özelliğinin bulunmadığını, geçmişte yaşanmış sorunları unutturmaya ve memleketi ve Müslümanları korumaya çalışmaktan ibaret olduğunu bildirmiştir. Bildirinin bu şekilde anlaşılmasının Müslümanlarla-Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkları yeniden körükleyeceği, dolayısıyla müftü ve diğer Müslüman ileri gelenlerinin çağrılıp onların ikna edilerek fikirlerinden vazgeçmelerinin sağlanması valiliğe yazılmıştı²¹⁰⁸. Cemal Paşa, Adana'ya geldikten sonra Türklerle Ermeniler arasındaki soğukluğun giderilmesine yönelik olarak Müslüman eşrafı ve ulemayı İttihat Kulübüne çağırmişti. Paşa, iki yüz elli-üç yüz kadar kişiye hükümetin yaşadığı zorlukları anlatmıştı. İki saatlik konuşma sonrasında orada bulunanlar, Ermeniler için yetimhane kurulmasına yardım edecekleri, valinin emirlerine uyacakları konusunda söz vermişlerdi²¹⁰⁹.

Ferik İsmail Paşa, Adana Olayları ile ilgili bir rapor hazırlamış ve Harbiye Nezaretine göndermişti. Raporda, acilen alınması gereken tedbirler şöyle sıralanmaktaydı: zabitanın bir an önce ıslah edilmesi, zor durumda kalanların bir an önce rahatlatılması, yakılıp yıkılan evlerin tamir ve yeniden inşası, adli kurumların ıslah edilmesi, Müslümanlarla Ermeniler arasında kaynaşmayı sağlayacak telkinler yapılması, halkın geçimini temin etmesi için yardımda bulunulması, Adana vilayetinde bulunan konargöçerlerin uzak vilayetlere iskanı, tarımda çalışmak üzere dışardan gelen işçilerin durumlarının araştırılması ve mümkün ise bu işçiler için kefil istenmesi idi. Bahsedilen eksikliklerden bazılarının giderilmesi için vali Cemal Paşa'nın gayret sarfettiği de raporda belirtilmekteydi²¹¹⁰.

²¹⁰⁷ DH. MKT, 2909/34, 7 Ağustos [1] 325 [20 Ağustos 1909]

²¹⁰⁸ DH. MKT, 2909/34, 10 Ağustos [1] 325 [23 Ağustos 1909]

²¹⁰⁹ DH. MKT, 2914/1, 11 Ağustos [1] 325 [24 Ağustos 1909]

²¹¹⁰ BEO, 3661/274536, 14 Ağustos [1] 325 [27 Ağustos 1909]

Adana’da Türklerle Ermenilerin aralarındaki husumetleri ortadan kaldırmaya yönelik çok fazla çaba gösterilmiştir. Hatta yabancı konsoloslar dahi aradaki düşmanlıkları ortadan kaldırmak için çabalamışlardı. Alman başöğretmen Dr. Niepage’nin anlatımına göre Adana konsolosu Büge, 1909 yılında Türk memurlarla Ermeni din adamlarının bir araya geldiği barış yemeği düzenlemişti²¹¹¹. Yeğena’nın izlenimlerine göre ise bütün bu çabalara rağmen Ermeniler, Müslümanlarla bir daha kaynaşmamışlar; Ermeniler öldürülen ırkdaşlarını, Türkler de haksız idamları asla kabullenememişlerdi²¹¹².

1909 Adana Olaylarıyla başlayan duygusal kopuşun ardından 1913 yılına kadar geçen evrede Ermeni Kilisesi ve komiteleri, şöyle bir strateji geliştirecektir: Siyasi ilişkiler kurma, meclislere mümkün olduğu kadar fazla Ermeni’yi dahil etme, yabancı ülke elçi ve ileri gelenleriyle görüşmeler yapma, komite toplantılarını sıklaştırarak örgüt yapılarını güçlendirme, çıkarılacak isyanlara mümkün olduğu kadar Ermeni’nin katılımını sağlayarak isyanın büyümesini sağlama, ayaklanma için gerekli hazırlıkları gerçekleştirecek zamanın temini, daha önceki çalışmalar sırasında çeşitli başarısızlıklar dolayısıyla güç kaybeden Ermeni ihtilal ruhunu yeniden hayata geçirme amaçları etrafında toplanmıştı²¹¹³.

Bu kapsamda Avrupa’daki çalışmalar hızlanmıştı. Paris Büyükelçisi Naoum Paşa’dan Hariciye nazırı Rıfat Paşa’ya gönderilen 28 Eylül 1909 tarihli bir telgrafta; Paris’te şikayetleri bildirmek ve Adana Olaylarında Osmanlı hükümetinin “sözde” tarafsızlığını protesto etmek amacıyla Ermenilerin Perşembe günü gösteri yapacağı bildirilmişti. Büyükelçilikten, Hariciye Nezaretine gönderilen 4 Ekim 1909 tarihli başka bir belgede; 30 Eylül Perşembe günü Boulevard de Strasbourg’taki Globe kahvehanesinin salonunda bu toplantının yapıldığı haber verilmektedir. Büyükelçi Naoum Paşa’ya göre bu toplantıyı zorunlu kılan neden Ermeni patriğinin istifasıdır. Toplantıda görüşülen konular; Adana Olayları ile ilgili Ermeni şikayetlerinin sunulması ve katliamı yapan şahıslara karşı alınan tedbirlerde devletin tarafsızlığını protesto etmektir. Alınan kararlar ise Adana Olaylarında suçluların cezalandırılması

²¹¹¹ Wolfgang Gust, *Alman Belgeleri Ermeni Soykırımı 1915-1916*, İstanbul, Belge Yayınları, 2012, s.724-753.

²¹¹² Toros, s.79.

²¹¹³ Yurtsever, s.53.

ile ilgili Patriğin protestosuna iştirak etmek, protestoları Osmanlı Millet Meclisi ve Ermeni Millet Meclisine ulaştırmaları konusunda Paris Ermenilerine çağrıda bulunmak idi. Fransa'nın olaya müdahalesini amaçlayan “ Türkiye'deki Ermenilerin üzücü durumun bildirmek ve Fransa'nın maddi, manevi desteğini sağlamak amacıyla konsey başkanı Briand'ın nezdindeki ortak bir başvuru” talebi reddedilmiştir. Paris'teki bu toplantıya katılım beklenenin çok altında gerçekleşmiş, 250 kişinin katılımı organizatörlerde hayal kırıklığına neden olmuştur²¹¹⁴.

21 Şubat 1910 tarih ve 1248 numaralı, 10 Mart 1910 ve 1350 numaralı numaralı Dahiliye Nezaretinden, Hariciye Nezaretine gönderilen iki yazıya Hariciye Nezareti tarafından yazılan 2 Nisan 1910 tarihli cevapta; Katolik misyonerlerin Adana'daki kışkırtıcı faaliyetleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu yazılar arasında ayrıca, Adana valiliğinden Dahiliye Nezaretine ve Mersin konsolosuna gönderilen iki yazının sureti de mevcuttur. 1910 yılının Ocak ayının son günlerinde Adana'ya bağlı Kars'tan, Fransa'nın Mersin Konsolosu'na Peter Emmenuel Grasya imzasıyla gönderilen telgrafta; Müslümanların silahlanarak huzur ve güven ortamını bozduklarını, Ermenilerin tedirginlik yaşadıklarını, bir kısmının ise Haçın ve diğer kazalara göç etmek zorunda kaldıklarını, kendisinin de can emniyetinden şüphe ettiğini bildirmiş, gelişmeler karşısında konsolosluğun talimatını beklediğini ifade etmiştir. Adana valisi, durumu öğrenir öğrenmez Kozan jandarma komutanını olayı araştırmak üzere gece saat beşte bölgeye göndermiştir. Yapılan tahkikat sonucunda İspanya asıllı Fransa himayesindeki Fransisken rahibi olan Grasya'nın gönderdiği telgrafın hayal ürünü olduğu, Kars'ta (Kadirli) Katolikliği yaygınlaştırmak için hükümet üzerinde hakimiyetini göstermek maksadıyla entrikalar çevirdiği, bu tür davranışlarını engellemeye çalışan kaza kaymakamını zor duruma düşürmek için basit bir olayı çok fazla abarttığı belirtilmiştir. Vali, durumu aynı zamanda Mersin'deki Fransız konsolosuna da yazmıştı. Konsolosa gönderilen yazıda vali; resmi makamlara başvurulmadan konsolosluğa şikayet edilme olayına şaşırıldığını; halkın, kuduz köpeklerin varlığı gerekçesiyle uyarıldığını, silah seslerinin ise bir kaç kişiyi ısırarak kuduz köpeğe atılan kurşunlardan ve çocukların serçe avlamak için kullandıkları çiftelerden ibaret olduğunu anlaşıldığını, bir kısım Ermeni'nin Haçın'e gitme sebebinin ise Paskalya bayramı kutlamaları nedeniyle dost ve akraba

²¹¹⁴HR. SYS. 2750/76 19 Ramazan [1] 327 [4 Ekim 1909]

ziyareti olduğunu, Cizvit rahibinin böyle bir yola tevessül etmesinin kendisine çıkar sağlama gayretlerinin yerel makamlar tarafından engellenmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Belgelerde; Adana vilayeti dâhilinde bulunan Grasya'nın uygunsuz davranışları dolayısıyla Adana valisi tarafından Fransa'nın Mersin viskonsolosluğuna yazı yazıldığı, konsolosun durumu büyükelçiye bildirdiği, büyükelçiliğin ise rahibe bundan sonra bu tür uygunsuz davranışlarda bulunmamasını ihtar ettiği belirtilmişti. Yine durumdan Osmanlı Hariciye Nezareti haberdar edilmişti²¹¹⁵.

Adana valisi, Mehmet Ali Bey'i uğurlamak için Mersin'e gittiğinde, Kilikya Katogigosu Sahak Efendi'ye iade-i ziyarette bulunmuş, sohbet sırasında katogigostan, Katolik rahibin yanına yerleşen ve çeşitli entrikalar çevirme peşinde olan Gamsaragan Artin adlı bir şahsın bulunduğunu öğrenmişti. Geçmiş karanlık ve ahlakça kötü olan bu adam, Ermeni Patrikhanesi tarafından iki ay önce kovulmuş eski bir Emeni papazı ve Ermeni mektebi muallimi idi. Vali, durumu öğrendikten hemen sonra bu şahsın, Örf-i İdare Nizamnamesinin 6. Maddesine dayanılarak Adana'ya gönderilmesini ve hakkındaki araştırmanın derinleştirilmesini Kozan mutasarrıfına yazmıştır. Kars kazasında karışıklıklara sebebiyet vermek isteyen Artin önce Adana'ya, oradan da gizlice Harbiye Nezaretine sürgün edilmiştir. Adana'daki Cizvit rahipleri reisi Pierre Joe, valiye gelerek İspanyol rahibin yaptıkları dolayısıyla af dilemiş, benzer durumların tekrarının olmayacağına dair teminat vermeye hazır olduğunu ifade ederek, konsolosun da özel ricası olduğunu haber vermiştir. Bu girişimler sonucunda rahip huzura kabul edilerek kendisine nasihatte bulunulmuştur. Rahip ise Türkçe bilmemesi dolayısıyla, Artin'in kendisini kandırarak, bu heyecanlı mektubu yazmasına sebep olduğunu anlatmıştır²¹¹⁶.

Diğer taraftan Alman Misyonerler de diğer misyonerler gibi Anadolu'nun Ermeni isyanı çıkan bölgelerinde yetimhaneler açmakta ve buralarda Ermeni yetimleri kendi çıkarları çerçevesinde yetiştirmekteydiler. Bu kapsamda Muş'ta da açılan kız ve erkek yetimhanelerinde sorunlar baş gösterince, 1908 senesinde Dobbeler çifti vilayete getirilerek eğitim öğretim işlerini düzene koymakla görevlendirilmişti. Dobbeler, Muş'ta bir yetimhane ve okul yapma girişiminde bulunmuştu. Yapacağı okulun arsası Müslümanların bulunduğu mahallede

²¹¹⁵ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.190-194.

²¹¹⁶ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.190-194.

bulduğundan böyle bir inşaata girişilmesi gerginliği arttırmıştı. Ortamın daha da gergin bir hal alması üzerine Yardım Birliği, Dobbeler çiftini 1912 senesinde Adana'ya bağlı Haruniye'deki yetimhaneye göndermişti²¹¹⁷.

Yardım Birliği'nin Haruniye'deki tıbbi, istasyonunda (yetimhane, sağlık işleri, kadın yardımı çalışmaları) çalışmalar yürütülmekteydi. İstasyon çalışanları; Dobbeler ailesi, Paula Schâfer, Marie Wachhals'tı. Haruniye'deki Misyonerler, arada sırada uzak olmayan köylerde hastaları tedavi etmek, muhtaç durumda olanlara halı, kilim, ev eşyası ve para vermek, kimsesiz çocukların bakımını üstlenmek suretiyle halk nazarında itibar elde etmişlerdir²¹¹⁸.

Devlet, yıkılan Ermeni kiliselerinin yerine yenilerinin yapılmasına da onay vermektedir. 12 Haziran 1912 tarihli bir belgede; Ermenilerin, Cebel-i Bereket sancağına bağlı Hasanbeyli'de, eski kilisenin olduğu mekanın dışında köye hakim bir tepede kilise yapmak istedikleri, Osmanlı resmi makamlarının ise askeri gerekçelerle buna izin vermediği görülmektedir. Kilise inşa edilmek istenen yer, oldukça stratejik bir nokta olduğundan istek kabul görmemiş ancak, Ermeni ruhani liderlerinin Osmanlı Devleti tarafından himaye edilmesinin önemine vurgu yapılarak -aksi takdirde bunların yabancı devletlerin himayesini arayacakları ifade edilmiş- kilisenin eski yerinde yapılmasında bir sakınca olmadığı bildirilmişti²¹¹⁹.

Avrupa Devletlerinin Ermenilere olan ilgileri Adana Olayları sonrasında da devam etmiştir. Sevk ve iskan gerçekleşmeden birkaç yıl kadar önce, Adana bölgesinde bir Türk-Ermeni çatışması ihtimali ortaya çıkınca Mersin'e gelen bir Alman savaş gemisinin komutanı, Adana'ya giderek 1909 Olaylarının tekrarının

²¹¹⁷İnan, s.459.

²¹¹⁸İnan, s.502.

²¹¹⁹ 6 Nisan 1912 tarihli başka bir belgede: Haruniye'de yıkılan bir kilise dolayısıyla eski mekana yakın bir yere yenisinin yapımına onay verildiği görülmektedir. 11 Şubat 1914 tarihli bir belgede ise; Sis'te Mahmutlu Mahallesinde de yıkılan bir Ermeni Kilisesi'nin yerine, yenisinin inşası kabul edilmişti. Kilise yapılması sürecinin Birinci Dünya Savaşı sürerken de devam ettiği görülmektedir. Sis Katogigosu Sahak Efendi'nin ship olduğu araziye Ermeniler kilise inşa etmek istemiş, 1914'ün Aralık ayının ortalarında inşaata izin çıkmıştır. Çavdar Uslu, s.57-58.

mümkün olmadığı güvencesini katogigosa vermişti. Aynı garanti büyükelçi Wangenheim tarafından da tekrarlanmıştır²¹²⁰.

1913 yılında Misyoner Lapsius; Doğu Anadolu’da bir Rus ilerlemesi, Almanya’nın Kilikya ve Mezopotamya’daki çıkarları açısından daha somut bir tehdide dönüşebilir demiştir. Almanya’nın bölgede etkin olmasının toprak talebiyle değil, Kilikya ve Mezopotamya’da iktisadi yayılmayla mümkün olacağını belirtmiş, Almanların çıkarlarına en iyi hizmet edecek topluluğun da Ermenileri olduğunu ifade etmişti²¹²¹.

Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte misyonerler faaliyetlerine hız vermişlerdi. “Ermeni dostları” olan Johannes Lapsius ve Paul Rohrbach, “Alman düşüncesini Küçük Asya halkları gözünde yüceltmek” idealiyle faaliyette bulunmuşlardır. 1914 yılının Haziran ayında Berlin Etnoloji Müzesi’nde kurulan Alman-Ermeni Toplumu Derneği’nin kurucuları arasında olup dernek başkanlığına getirilen Lapsius ve önemli bir politika yazarı olan Paul Rohrbach’ta yer almıştır. Zimmermann, bu derneğin çalışmalarını Kilikya’daki Alman çıkarları temelinde oluşturması gerektiğini savunmuştur. Alman askerleri ve iki Ermeni dostu Lapsius ve Rohrbach, Ermenileri Rusların Akdeniz’e inmesinin önünde bir set olarak görürken; Almanların Akdeniz’e inmesinde bir köprü vazifesi ifa edebileceğini düşünmüşlerdi²¹²².

Alman büyükelçisi Wangenheim’dan Alman başbakan Holweg’e gönderilen 29.12.1914 tarihli bir yazıda da Büyükelçi: Adana Alman konsolosunun, bölge Ermenileri arasında Almanlarla ilgili olumsuz duyguların varlığından söz ettiğini yazmıştı. Konsolosun ifadeleri üzerine bir araştırma yaptırdığını belirten büyükelçi: Adana’da Grogeryen Ermenilerinin patrikhanesinde durumla ilgili verileri toplamaya çalıştığını, Konsolos Büge’nin verdiği bilgilere göre Almanya savaşı kazanırsa Ermenilerin yaşama şansının ortadan kalkacağı; Almanların, Türk makamlarının Ermenilerle ilgili yaptığı icraatları “desteklediği ve cesaretlendirdiği” düşüncesinin

²¹²⁰ Gust, s.724-753.

²¹²¹ Gust, s.170.

²¹²² Gust, s.164-165.

yaygın olduğunu dile getirmiştir. Wangenheim, Ermeni Patriği'ne savaştan sonra reformların yeniden hayata geçirilmesi için söz verdiğini de beyan etmektedir²¹²³.

Adana Konsolosu Büge, Adana Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle ilişki içerisinde olduklarını yazmaktadır. Onun anlatımlarına göre; İngilizlerle Adana Ermenileri arasındaki ilişkiden kendilerinin de sorumlu tutulacağı korkusunu taşıyan Ermeniler de mevcuttu.

Türk limanlarının İngiliz savaş gemileri tarafından vurulmasından sonra İngilizler rahat bir şekilde karaya çıkıp Dört Yol'daki Ermenilerden alışveriş yapmışlardır. Ermeniler içinde dile getirilen itirazlara rağmen, bazı Ermeniler kazanç hırsıyla İngilizlerle ticari ilişki kurmuştur. Bu ticari ilişkiye itiraz edilmesinin nedeni ise, hükümetin her şeyi gözlediği ve bazı kişilerin kurduğu bu ticari ilişki nedeniyle herkesi sorumlu tutacağı kaygısına dayanmaktadır. Buradaki Cizvit misyonerlerinden eğitim almış ve Ermeni okulunda Fransızca öğretmeni olarak çalışan, aynı zamanda da eski asker kaçağı olan Salciyan adındaki kişi birkaç hafta önce Dört Yol'a gelmiş. İki yıldır Kıbrıs'ta yaşamakta olup muhtemelen İngilizlerin hizmetine girmiş olan Salciyan, bir Ermeni'nin refakatinde İskenderun'dan Dört Yol'a gelmiş ve 6-7 gün burada kalmıştır.

1909 Adana Olaylarından Birinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte Ermeni nüfusuna da değinmek gerekmektedir. 1909 Adana Olaylarından bir yıl sonra yayınlanan Encyclopedia Britanica'nın 1910 baskısında Adana vilayetinin toplam nüfusu 403.539, nüfus içerisinde Ermenilerin oranı 97.450 olarak gösterilmekte; bu oran ise nüfusun % 24,14'üne karşılık gelmektedir²¹²⁴. 1914 yılında yapılan Osmanlı nüfus sayımı Adana vilayetinde yaşayan Ermenilerin nüfusunu 50.193, Magagya Ormanyan 79.600, Kilikya başpatrikliği ise 83.733 olarak vermiştir²¹²⁵.

Bu dönemde Rus-Ermeni ilişkilerinde de gelişmeler görülmektedir. Rus topraklarındaki Ecmiyazin katagigosunun, Bogos Nubar Paşa'yı Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere muhtariyet sağlanması imkanlarını araştırmak üzere

²¹²³ Gust, s.190-196.

²¹²⁴ Kodaman, s.12.

²¹²⁵ <http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

Avrupa'ya gönderdiği görülmektedir. Bu aslında bir Ermeni siyasi manevrası olmaktan daha çok Rus siyaseti görüntüsü vermektedir²¹²⁶. Ruslar 1913 yılının Haziran ayı içerisinde Ermenilerle ilgili hazırladıkları tasarıda Ermeni vilayeti için yerel askerlik şartı talep etmişlerdi. Osmanlı Devleti, 7 Ağustos 1913'te çıkardığı bir iradeyle Hicaz, Yemen, Asir, Necid birliklerini ayrı tutarak diğer bölgelerde de yerel askerliği temel alarak uygulamaya koyma kararı vermiştir. Böylece ülke müfettişlik bölgelerine ayrılmış olacaktı. Bu, her Osmanlı vatandaşının askerliğini kendi müfettişlik bölgesi içinde yapması anlamına gelmekteydi. Bahsedilen uygulama için Adana ve Suriye'deki birlikler, merkezi Şam'da olan İkinci Müfettişlik sınırları içerisinde yer almaktaydı²¹²⁷. 1913 yılı Haziran ayı ortasında Ermenilerin ıslahatına yönelik olarak hazırlanan Rus tasarısında, Kilikya Ermenilerinin durumlarının düzeltilmesi ile ilgili tedbir alınmasını içeren bir madde de bulunmaktaydı²¹²⁸.

Bahsi geçen gelişmeler yaşanırken devletler arası güç mücadelesi de göre çarpmaktaydı. Rus Maslahatgüzarı Gulkeviç:

Ermeni Meselesi'nde Babıali ile itilaf husulü zimmında sefir, büyük güçlüklerle maruz kalmak mecburiyetinde kaldı. Bir taraftan Ermenilerin mümkün merteye geniş ıslahatlar elde etmeleri hakkındaki tabii emellerini, diğer taraftan tasavvur edilen layihamızın bütün esaslı kısımlarına ittihaz eden Babıali'nin inatçı mukavemetini hesaba katmak lazımdı. Almanya'ya gelince, Ermeni meselesinde bizimle anlaşmakta iki maksadı vardı: bizi Babıali'ye Türkiye menfaatlerinin ihlal edilmeyen daha hafif ıslahata muvafakat suretiyle Rusların daha geniş ıslahatının içinde saydığı ve binaenaleyh ehemmiyet ve nazarından uzak tutmak istemediği Adana ve havalisinde oturan Ermenilerin teveccüh ve hoşnutluğunu kazanmak. Bu sebeple Almanya'nın hareketi daima samimiyetten uzak bulunmuş ve kendi iltizamı Ermeniler için bir gösteriş tarzında kalmıştır. Hakikat halde Alman diplomatları Türklerin sadık bir müşaviridirler²¹²⁹ demiştir.

²¹²⁶ Cemal Paşa, s.365.

²¹²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, C. II, Kısım III, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.137.

²¹²⁸ Bayur, s.110.

²¹²⁹ Cemal Paşa, s.365-366.

Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin dahil olmasından hemen sonra Rusya, Adana bölgesi Ermenilerinin ayaklandırılması için gerekli silah teminini İngiltere'ye devretmek istemiş, İngilizler buna olumlu bakmamışlardı. Osmanlı Devleti'nin paylaşım planında Adana havalisi Fransız nüfuz bölgesine dahil edildiğinden böyle bir hareket müttefik Fransa tarafından hoş karşılanmayacak ve iki devlet arasında soğuk rüzgarların esmesine neden olacaktı²¹³⁰. Ancak 23 Ocak 1915 tarihinde 60 kişilik bir İngiliz birliği Adana vilayetinde karaya çıkmayı denemiş, açılan ateş üzerine geri dönmek zorunda kalmıştı. Bu olay öncesinde Adana, Yumurtalık, Dört Yol ve İskenderun Ermenileri arasında haberleşme mevcuttu²¹³¹.

Osmanlı Devlet yöneticilerinin, Rusya'nın siyasi manevraları ile ilgili belirli bir bilince sahip oldukları görülmektedir. 27 Nisan 1915 tarihli bir belgede bu durum açıkça görülmektedir; Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni zaafa düşürecek hiçbir hamleyi kaçırmadığı, devleti zaaf içerisinde göstererek itibarsızlaştırmaya çalıştığı, isyana teşvik ettiği toplulukların yaşadığı bölgeleri kendi topraklarına katma emelinde olduğu, bu tür faaliyetlerin Rus konsolosların marifetiyle gerçekleştirildiği, parayla ve teşvik ederek yönlendirdikleri kişiler eliyle katliamlar yaptıkları, Van, Bitlis, Musul ve Adana'nın bu cinayetlerden her zaman nasibin aldığı ifade edilmiştir. Rusların, Ermeni milli duygularını kamçılayan yalan vaatlerle Ermenileri kendi safına çekmeye özel önem verdikleri ve olayları tertipledikleri açıkça dillendirilmişti²¹³².

Avrupa devletlerinin politik tavırları devam ederken Adana vilayetinde bazı endişeler ortaya çıkmaktaydı. Dört Yol kaymakamlığı, 1913 yılının Paskalya günlerinde Adana Ermenilerinin ayaklanma girişiminde bulunacakları yönünde istibarat edinmişti. Ermenilerin silahlanma faaliyetlerinden geri durmadıkları, hatta askeri depoya ulaşmak için lağım kazdıkları bilgisine de ulaşmışlardı²¹³³. 1913 yılında Adana Ermenilerinden Serkis isimli bir şahsın eşyaları arasında bomba ele geçirilmişti²¹³⁴. Avrupa Devletlerinin baskıları devam ederken diğer taraftan birçok Ermeni, Adana ve çevre sancaklara gelerek bölgedeki soydaşlarını örgütleme

²¹³⁰Çavdar Uslu, s.55.

²¹³¹Çavdar Uslu, s.56.

²¹³² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. I, s.85-86.

²¹³³Çavdar Uslu, s.60.

²¹³⁴ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Ankara, TTK, 2009, s.54.

faaliyetlerinde bulunmuştu. Bunlardan biri de Paris'te ziraat eğitimi alan Gazaros Polat adlı Ermeni'ydi. Ermeni şirketi olan Barigor Ziragan tarafından Halep ve Adana'da halka zirai usulleri öğretmek için gönderilmişti. Gazaros'un, Taşnak üyesi olarak Zeytun, Kozan ve Adana'da faaliyetlerde bulunduğu, 1914 yılında ise Maraş'a gittiği ve burada yaşamaya başladığı anlaşılmıştır²¹³⁵.

5.8. Zorunlu Göç ve Sonrasında Adana Ermenileri

Ne yapılırsa yapılısın 1909 yılında meydana gelen olaylar, Adana'da Türk-Ermeni ilişkilerinde ortamın iyiye gitmediğini gözler önüne sermiştir. 1915 sevk ve iskânı öncesinde Adana-Maraş bölgesi için bir araştırmacının şu tespiti doğru kabul edilebilir: "Her iki tarafında diğerinden kötü şeyler beklediği ve bu beklentinin, her iki tarafta da diğerinin baskınından önce hücum etmek eğilimini geliştirdiği..."²¹³⁶,

1890-1909 yılları arasında yaşanan hadiseler, 1915 yılında yaşanacaklar için psikolojik ortam hazırlamıştır. Müslümanlar, Ermenilerin bir isyan hazırlığı içerisinde olduğu konusunda en ufak bir tereddüt taşımamaktaydılar. Zeytun olaylarındaki gibi Müslümanları koyun gibi boğazlayacaklarından endişe etmekteydiler. Ermeniler ise çıkaracakları bir isyanda başarılı olamazlarsa -isyana katılmayanlar dahil- katledileceklerini düşünmüşlerdi. Müslümanlar da Ermeniler de bu düşüncelerinde eşit oranda haklıydılar. Kısacası her iki topluluk içinde başarısızlık ölüm anlamına gelmekteydi²¹³⁷.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Adana'da, şehrin işgal edilebileceği ve işgallere Ermenilerin destek vereceği korkusu hakimdi. Türklerin korkularında haksız olmadığını gösteren cümlelere yabancı devlet temsilcilerinin ve misyonerlerin yazılarında da rastlamak mümkündür. Chambers William Nesbitt Chambers; savaşın başlamasıyla birlikte İtilaf Devletlerinin Adana ve Bağdat demiryolunu işgal edebilecekleri korkusunu yaşayan Türklerin, 40.000-50.000 asker ile bölgenin Suriye ile olan bağlantısını kesmeyi başarabileceklerine kani olduklarını

²¹³⁵ Günay, Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları , *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Kahramanmaraş, Ukte Yayınları, 2012, s.41.

²¹³⁶ McCarthy, s.131.

²¹³⁷ McCarthy, s.133.

ifade etmiştir²¹³⁸. 12 Kasım 1914 tarihinde İngiltere'nin Kahire Diplomatik Temsilcisi M. Chatham, kendi ülkesinin dışişleri bakanlığına yolladığı bir telgrafta; Ermenilerin, İngilizlerin yanında savaşa katılma konusunda istekli olduklarını, “Bogos Nubar Paşa'nın Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkartmada müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini, bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırsa Türkiye'ye karşı isyan edebileceklerini...” söylediğini belirterek ortaya koymuştur²¹³⁹. Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Nathan ise 30 Eylül 1915 tarihli raporunda; Adana'nın işgal edilme tehlikesine karşı binlerce Türk'ün iç bölgelere çekilmeye başladığını Adana'da bulunan Amerikalı misyonerlerin de eşyalarını hayvanlara yükleyerek Alman misyonerlerin yanına gitmek için hazırlandıklarını, kendisinin de bunların korunması için Alman konsolosu nezdinde girişimde bulunmayı düşündüğünü yazmıştı. Yaşanan panik ve korku dolayısıyla Ermenilerin sevkinin hızlandırılması çabalarına şahit olduğunu belirtmiştir²¹⁴⁰.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Adana Ermenilerinin durumu bir Ermeni'nin gözüyle tasvir edilmişti. Almanya'nın Adana Konsolosu Büge, Ermeni kökenli yardımcısı memur Simon Ağabalyan tarafından hazırlanan bir raporu durumun olduğu gibi aktarıldığına dair kendi kanaatını da bildirerek 13 Mart 1915 tarihinde büyükelçi Wangenheim'e yollamıştı. Bu raporda:

Dörtüol bazı istisnalar dışında Ermenilerin yaşadığı bir bölgedir ve bu bölge Türk yerleşim yerleriyle çevrelenmiştir. Halk geçimini çoğunlukla narenciye ürünleri ile sağlamaktadır. Ancak bu yılki savaş nedeniyle ürünlerini pazara çıkaramadılar. Dörtüol halkı seferberlik sırasında ya orduya hizmet vermek ya da “bedel” ödemek zorundaydı. İnsanlar parasızlık nedeniyle geçimini sağlayamadı. Bu çaresiz insanların çoğu, neredeyse hepsi, orduya katılmak yerine askerlikten kaçtı. Asker kaçaklarının bazıları uzaklara gitti, ancak bu kaçakların çoğu ikamet ettikleri yerlerde kaldılar. Bu durum ve Türklerin Ermenilere karşı duyduğu güvensizlik Hükümetin dikkatini çekti. Son

²¹³⁸Çabuk, s.107.

²¹³⁹Günay, s.35.

²¹⁴⁰Çabuk, s.107.

katliamda Dörtölluların kendilerini savunmuş olmaları bunu daha da güçlendirdi²¹⁴¹.

Almanya'nın Adana Konsolosu Buge'nin yazdıkları, -kendisi Ermenilerin her ne kadar ekonomik nedenlerle firar ettiklerini iddia etse de- oldukça fazla sayıda Ermeni'nin askere gitmek yerine firar etmeyi tercih ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Almanya'nın İskenderun Konsolos Yardımcısı Hoffmann, Büyükelçi Wangenheim'a gönderdiği bir yazıda; Dörtöl ilçesinde askeri yetkililerin tutumlarının Ermeniler arasında paniğe neden olduğunu belirtmiştir. Durumu sorduğunda askeri yetkililer kendisine; Dörtöl'un asker kaçaklarının, çetelerin ve onların tahrikçilerinin sığınağı haline geldiğini anlatmışlardı. Yetkililer, ortaya çıkan bu tehditler nedeniyle baskınlar ve arama faaliyetleri gerçekleştirildiğini söylemişlerdi. Hoffmann, kontrollerin sıkı olduğundan bahsederek Dörtöl'da kasabaya giriş çıkışların asker kontrolünde gerçekleştirildiğini yazmıştır. Başka kaynaklardan edindiği bilgilere göre ise -bu kaynakların Ermeniler olması ihtimali yüksektir- Osmaniye'de insanların zorla yol yapımında çalıştırıldıklarını söylemiştir. Alman Konsolos Buge, sokaktaki Ermenilerin Adana'da gerçekleştirilecek bir İngiliz işgalinden memnuniyet duyacağına dair belirtilerin mevcut olduğunu da beyan etmiştir²¹⁴². Bu bilgilerin doğruluk payı yüksek olsa da aslında konsolosun niyetinin Alman üst makamlarını baskı altında tutarak "Ermenilerle ilgili duyarlılık" oluşturmak ve Alman hükümetinin Osmanlı Devleti'ni baskı altına almasını sağlamak olduğu aşikârdır. Çünkü Hoffmann, üstlerine yazdığı birçok yazıda Almanların, Ermenilerle ilgili meselelerde Osmanlı Devleti'ni desteklemesinin Ermenileri; İngiliz ve Fransızlara yaklaştırdığını dile getirmiştir.

Başka bir İtilaf devleti olan Fransızlar, Katolik misyonerler aracılığıyla Adana vilayeti üzerindeki isteklerini gerçekleştirmeye yönelik çabalarını arttırmışlardı. Tahıl deposu olarak gördükleri Adana'daki Ermenileri çıkarlarının hizmetkarları olarak değerlendirmekte, bölgedeki Ermeni ihtilalcileri ile ilgilenmekte idiler. Ermeni komitecilerinden Çobanyan, Fransız Dışişleri Bakanlığına yolladığı yazıda; Ermenilerin Kilikya'yı Suriye'nin bir bölgesi haline getirerek Adana

²¹⁴¹ Gust, s.198-200.

²¹⁴² Gust, s.196-197.

vilayetini de bu sınırlara katma idealinden bahsetmiştir. Kilikya’da bulunan 400.000 civarında Ermeni’nin entelektüel, sanayici ve tüccarları da içinde barındıran bir topluluk olduğu, Fransızlar tarafından bunlara okullarda eğitim verildiği ifade edilmişti. Yukarıda belirtilen ifadelerden sonra Fransız himayesinde Suriye hayali dile getirilmişti²¹⁴³.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransızlar, Ermeni milliyetçiliğini sürekli zinde tutarak Adana ve Kilikya bölgesini Osmanlı Devleti’nden ayırmak için önemli çabalar göstermişlerdi²¹⁴⁴. Aslında Adana vilayetinde teşkilatlanma en ince ayrıntısına kadar hazırlanmış, savaşın başlamasıyla birlikte ayaklanma belirtileri de ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu vilayet; Suriye ve Irak yönünde yapılacak hamlelerde önemli bir konum arz ettiğinden Ermenilerin yapacağı casusluk faaliyetlerinin de değeri ortaya çıkmaktadır. Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında bu rollerinin önemini farkında olarak İtilaf donanmaları lehine casusluk faaliyetlerine girişmişler, yeri geldiğinde de onlarla işbirliğinden geri durmamışlardı²¹⁴⁵.

26 Şubat 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazılan bir yazıda belirtildiğine göre: 12 Şubat 1915’te Adana’nın Dört Yol bölgesinden Adanalı Öğretmen Abraham, Dört Yol’dan Bedros ve Artin adında üç Ermeni, Müttefik gemilerine firar etmişlerdi. Valilik, bahsi geçen olaydan sonra bölgede gerekli tedbirleri almış, sazlıklar içerisinde Agop adlı başka bir casus Ermeni’yi yakalamıştı. Agop verdiği ifadede: düşman gemilerine kaçan kişilerin Ermenilerin Türk hakimiyetinde huzursuz olduklarını, İtilaf Devletleri bölgeye az sayıda asker çıkarırsa kendilerinin de eldeki kuvvetlerle yardımlarını esirgemeyeceklerini ve Türkleri katletmekten çekinmeyeceklerini, bölgede Türk askerinin sayısının yetersiz olduğunu ihbar etmek için gittiklerini ifade etmiştir. Elde edilen bilgiler üzerine şüpheli görülen bazı kişiler tutuklanmıştı. 25 Şubat 1915’te Dört Yol’dan İskenderun’a giden demiryolunun 34’üncü kilometresinin hemen ilerisinde devriyeler, İtilaf Devletlerinin gemileriyle haberleşmeyi sağlayan kırmızı camlı bir ayna ele geçirmişlerdi. Bütün bu faaliyetler, Adana valiliğini harekete geçirmiş; vali, Dört Yol Ermenilerinin tamamının

²¹⁴³Çabuk, s.105.

²¹⁴⁴Günay, s.47.

²¹⁴⁵Çavdar, s.346.

Osmaniye, Ceyhan ve Adana'ya sevki için emir vermişti. Çünkü, 2 Mart 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Bey'den Ermenilerin bir isyan çıkarma olarak algılanacak bu tür eylemlerinin sert ve hızlı bir şekilde berteraf edilmesi emrini almıştı²¹⁴⁶. Kozan'da da gerekli girişimlerde bulunan vali, Hınçak Komitesi'nin buradaki Ermenileri devlete karşı ayaklanmaya davet eden afişlerini duvarlara asan kişilerin tespit edilerek tutuklanmalarını istemiş, bu şahısların derhal askeri mahkemeye sevkini, yargılamaların yapılması için il merkezine gönderilmelerini ve yerel idarecilerin gerekli girişimlerde bulunmalarını talep etmişti. Gelişmeleri Ermeni komitelerinin bölgede olası bir isyan hazırlığına yoran hükümet, Devletin güvenliğini tehlikeye atan bu duruma karşılık sert tedbirler alınmasını, yargılamaları yapılacak şahısların derhal yargılanarak gerekli cezalara çarptırılmasını ve güvenlik zaafi görüntüsünün ortaya çıkmasına meydan verilmeyerek olayların yayılmasının önüne geçilmesini Dördüncü Ordudan istemiştir²¹⁴⁷.

30 Nisan 1915 tarihli bir belgede; Adana, Dörtüyl, Haçin, Bahçe ve Kozan mevkilerinde suçluların araştırılması istenmiş, mevkilerin birbirinden uzak olması dolayısıyla aynı anda faaliyet icra etmenin güçlüğü ortaya çıkmıştı. Burada suçla karışanların yakalanması için askeri kuvvetlerle müzakere edilerek mi yoksa hemen mi faaliyete geçilmesi konusunda Vali Hakkı Bey, Dahiliye Nezaretinden izahat istemişti. Yine suçla karışanların vilayet dahilinde kalmalarının münasip görülmemesi dolayısıyla, Halep veya Urfa taraflarına yollanmasına izin verilmesi istenmişti²¹⁴⁸.

Dördüncü Ordu'dan gelen cevabi yazıda: Gerekli tedbirlerin alınmış olduğu, bahsi geçen ordunun bölgelere ayrılmasının bu gayeye hizmet için gerçekleştirildiği, Sekizinci Tümeğe bağılı müfrezenin tedbir amaçlı Adana'da bırakılmasının kararlaştırıldığı, Ermenilerin yaşadığı bölgede gerektiğinde sıkıyönetim kurma yetkisinin Adana'daki komutanlara verildiği, bölge komutanlarının yetkilerinin arttırıldığı ve sadakat gösteren Ermenilere karşı ise hassas davranılması emrinin verildiği belirtilmiştir²¹⁴⁹. 12 Mayıs 1915 tarihinde Babıali'den Adana vilayetine

²¹⁴⁶ DH. ŞFR, 50/141, 17 Şubat [1] 330 [2 Mart 1915]; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. III, s.55-56.

²¹⁴⁷ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. I, s.55-56.

²¹⁴⁸ DH. EUM, 2. Şb., 7/21, 17 Nisan [1] 331 [30 Nisan 1915]

²¹⁴⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. I, s.56-57.

gönderilen bir telgrafta; Haçın, Dörtyol vesair yerlerden ne kadar Ermeni'nin nerelere sevk edildiğine dair malumat istenmişti²¹⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin yerel yöneticileri, suça karışan bazı Ermenilerin tutuklanması konusunda tereddüt göstermekteydiler. 30 Nisan 1915 tarihli bir belgede; Adana valisi Hakkı Bey suça karışmış olan İtalya Konsolos Tercümanı Babikyan ile ilgili nasıl bir işlem yapılması lazım geleceğini Dahiliye Nezaretine sormuştu. Valinin tereddüt yaşamasına neden olan şey konsolos vekilinin acemiliğinden elçiliğe müracat etmesi, onunda Babıali'ye şikayette bulunması idi. Dahiliye Nezareti, İtalyanlara iyi davranılması için daha önce uyarılarda bulunmuştu. Vali kendisini bir krizin ortasında bulmak istemediğinden böyle bir yola başvurmuştu²¹⁵¹.

Adana Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne karşı oluşmuş olan antipatileri 1915 yılının ilk aylarından itibaren hızla artmaktaydı. Ermenilere silah verilmemiş, yol inşaatlarında vazifelendirilmişlerdi. İçlerinde askerlik yapmaya karşı en küçük bir istek bile görülmemişti²¹⁵². 1915 yılında İtilaf Devletleri'nin kışkırtmalarıyla Sivas, Harput ve Zeytun'dan gelen, Kıbrıs'ta silahlı eğitime tabi tutulan Ermeniler, Adana ve çevresinde bir isyan hazırlığına girişmiş, diğer taraftan Rum azınlıkla işbirliği yollarını aramışlardı²¹⁵³.

Almanya'nın Adana konsolosu Büge, Büyükelçi Wangenheim'e gönderdiği 18 Mart 1915 tarihli bir yazıda Ermeni kökenli yardımcısı memur Simon Ağabalyan'nın Dörtyol Ermenilerine dair raporunu da ek olarak sunmuş, doğruluğu konusunda sorumluluk alamayacağını, ancak olayların doğru verildiği kanaatine vardığını belirtmiştir. Raporda Dörtyol ve çevresinin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tasviri şöyledir:

Dörtyol bazı istisnalar dışında Ermenilerin yaşadığı bir bölgedir ve bu bölge Türk yerleşim yerleriyle çevrelenmiştir. Halk geçimini çoğunlukla narenciye ürünleriyle sağlamaktadır. Ancak bu yılki genel savaş nedeniyle ürünlerini pazara çıkaramadılar. Dörtyol halkı savaş sırasında ya orduya hizmet vermek

²¹⁵⁰ DH. EUM, 2. Şb., 6/58, 29 Nisan [1] 331 [12 Mayıs 1915]

²¹⁵¹ DH. EUM, 2. Şb., 7/21, 17 Nisan [1] 331 [30 Nisan 1915]

²¹⁵² Gust, s.201-202.

²¹⁵³ Günay, s.48.

ya da “bedel” ödemek zorundaydı. İnsanlar parasızlık nedeniyle geçimini sağlayamadı. Bu çaresiz insanların çoğu, neredeyse hepsi, orduya katılmak yerine askerlikten kaçtı. Asker kaçaklarının bazıları uzaklara gitti, ancak bu kaçakların çoğu ikamet ettikleri yerlerde kaldılar.

Bu durum ve çevrede oturan Türklerin Ermenilere karşı duydukları güvensizlik hükümetin dikkatini çekti. Son katliamda (1909 olayları kastediliyor) Ermenilerin kendini savunmuş olmaları bunu daha da güçlendirdi.

Türk limanlarının İngiliz savaş gemileri tarafından vurulmasından sonra İngilizler rahat bir şekilde karaya çıkıp Dörtyol’daki Ermenilerden alış veriş yapmışlardır. Ermeniler içinde dile getirilen itirazlara rağmen, bazı Ermeniler kazanç hırsıyla İngilizlerle ilişki kurmuştur. Bu ticari ilişkiye itiraz edilmesinin nedeni ise, hükümetin her şeyi gözlediği ve bazı kişilerin kurduğu bu ticari ilişki nedeniyle herkesi sorumlu tutacağı kaygısına dayanmaktadır.

Buradaki Cizvit misyonerlerinden eğitim almış ve Ermeni okulunda Fransızca öğretmeni olarak çalışan, aynı zamanda da eski bir asker kaçağı olan Salciyan adındaki kişi birkaç hafta önce Dörtyol’a gelmiş. İki yıldır Kıbrıs’ta olup muhtemelen İngilizlerin hizmetine girmiş olan Salciyan, bir Ermeni’nin refakatinde İskenderun’dan Dörtyol’a gelmiş ve 6-7 gün burada kalmıştır. Amacının burada yaşayanlar arasında İngilizlerin hizmetinde çalışacak kişileri aramak olduğu neredeyse kesin olarak söylenebilir. Bunu ne kadar başardığını bilemiyoruz. Bazı tüccarlar Salciyan’ının bu çabasını genel durumla ilişkili olmayan kişisel bir misyon olarak değerlendiriyor. Yörenin ileri gelenleri tüm bu olanlardan haberdar olmamış, bazıları ise orada bile bulunmamış.

Salciyan kimlik belgeleri düzenleyerek kendini tüccar olarak tanıtmış. Polisin bile bu kişinin burada bulunduğu haberi yokmuş. Salciyan, İngiliz savaş gemisine geri döndükten sonra, polisin dikkatini tamamen bir tesadüf neticesi olarak bu sahte tüccar çekmiş, böylece sadece refakatçisini tutuklayabilmiş.

Bundan birkaç gün sonra, Ocaklı’dan Köşkeryan adlı bir başka Ermeni İngiliz savaş gemisinden karaya çıkmış. Köşkeryan, katliamda(1909 olayları

kastediliyor) karısı Türklerce öldürüldüğünden beri yurtdışında bulunuyormuş bu kişinin yanında 40 lira taşıdığı söyleniyor.

Tüm bu süreç ve olaylardan Ermenilerin gizli bir plan ya da devrim yapmak için herhangi bir örgütlenme içinde olduğu sonucu çıkarılamaz. Kesin olan şu ki, savaş gemilerinin görünmesi ve saldırıya geçmesi genelde buradaki Hristiyanların çoğunluğu ve özelde Ermeniler tarafından sevinçle karşılanıyor. İngiliz ve Fransızlar karaya çıkmayı başarırlarsa buradaki tüm Hristiyanlar bunu coşkuyla karşılayacaktır.

Komşu yerleşim yerlerinde yaşayan Türkler Dört Yol'da yaşayan Ermenilerin tasviyesi için acil talepte bulunmuş, muhtemel başka olayların önlenmesi ve asker kaçaklarının yakalanması için, hükümetten yardım istemiş, yetkililer de bir gecede Ermeni erkekleri tutuklamış ve bölgeden uzaklaştırmıştır. Ermeni Erkekleri sıkı gözetim altında Halep'e gönderilmiş, burada da yol yapım işlerinde çalıştırılmıştır. Ermeniler teslimiyet içinde olmuş ve hükümete karşı direniş göstermemişlerdir. Kaçma girişiminde bulunan üç kişi vurularak ele geçirilmiştir. Bu üç kişinin de ateşli silah kullanmadıkları sanılıyor.

Ermenilerin silahlanması konusunda kesin bir şey bilinmiyor. Daha ayrıntılı bilgiye yapılacak araştırma sonucu ulaşılabacaktır.

Adana Valisinin Ermenilerin direnmemesini memnuniyetle karşıladığı söyleniyor, böylece kendisini eleştirenlerin (Osmaniye'deki Ağah Bey de dahil olmak üzere) korkusunun yersiz olduğu kanıtlanmış oldu.

Askeri görevliler bu süreçte herhangi bir taşkınlık ya da hata yapmadılar. Dört Yol'da kalan çoğunlukla kadın ve çocukların durumu henüz endişe duyulacak halde değil. Yoksulluk ülkenin her yerinde görülen bir olgu.

Ermeni cemaati ve onun temsilcileri, hem cemaat başkanı hem de katogigos, meydana gelen hadiselerin sıradan bir izleyicisi konumundalar, dikkatsiz davranan tek tek kişilerin tutum ve eylemlerini ayıplayıp kınamakla yetinmiyorlar. Tek çabaları yardıma muhtaç fakir kadın ve çocuklara vermekten ibaret; bunun dışında çekingen davranıp Divan-ı Harb'in kararını bekliyorlar.

Zaman zaman kıyımından bahsediliyor. Ancak Türklerin ve Almanların müttefik olmasının bir şans olduğu düşüncesi de paylaşılıyor. Bu iki ülkenin müttefik olmasıyla Almanların her türlü sertliği ve haksız muameleyi kınayacağı ve bu tür davranışları imkansız kılacağı sanılıyor.

Yabancı propagandalar hakkında elimizde hiçbir bilgi yok. Bay Chambers sadece kilise propagandası yapıyor. Chambers, Ermenilerin Gregoryen mezhebi üyelerince kıyım sırasında ve sonrasında Ermenilerin aleyhinde konuştuğu ve bilgi verdiği gerekçesiyle sadece sevilmemekle kalmıyor, fanatik Protestan eylemleriyle ortaya çıktığı için kendisinden sakınıyor da. O daha çok Protestan Ermeniler üzerinde etkili ve Ermeni cemaati başkanı ile toplumsal iletişimi dahi yok²¹⁵⁴.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 yılındaki kongresinde ek olarak bir rapor sunulmuştu. Bu raporda: "Adana'da, Dört Yol'da ve İskenderun civarında düşman donanmaları tarafından casusluk etmek, şimendifer tahrip eylemek üzere sahile çıkarılıp ellerindeki talimatname ile derdest edilenler Osmanlı Ermenileri idi²¹⁵⁵." denilerek bu raporun bir bölümünde Adana Ermenilerinin faaliyetleri hakkında bilgi verilmişti. 1915 yılında Osmaniye-Racu hattında görevli askerler, Ermeni çeteleri tarafından çatışma ortamına çekilerek öldürülmüşlerdi. Dört Yol'da İngiliz krovözörü Doris'le gelen ve büyük miktarda para taşıyan bir casus yakalanmış, bölgede İtalyan üretimi cephane sandıkları ele geçirilmişti. Yukarıda bahsedilen olaylar Türklerde Adana civarına bir çıkarma yapılması durumunda -İskenderun ve Mersin'e böyle bir çıkarma yapılması bekleniyordu- Ermenilerin, İtilaf Devletleri ile birlikte hareket edeceği endişesini uyandırmıştı. Seyhan, Ceyhan ve Adana'nın dağlık bölgesindeki geçitler düşmanın eline geçerse Anadolu ile devletin güney ve güneydoğusu arasındaki bağlantı kesilebilirdi. Böylece Mısır üzerine yapılması planlanan seferin gerçekleşme ihtimali ortadan kalkmış olurdu²¹⁵⁶.

²¹⁵⁴ Gust, s.198-200.

²¹⁵⁵ Kodaman, s.115.

²¹⁵⁶ Gust, s.413-425.

Ali Münif Yeğena zorunlu göç uygulaması sırasında Adana ileri gelenlerinden aldığı bilgiler çerçevesinde şehir Ermenilerin uygulamaya dahil edilmesi için girişimde bulunmuş ve bunda da başarılı olmuştur. Yeğena, Lübnan mutasarrıflığı sırasında 1915 yılında Adana'dan geçerken birkaç gün kalmış, Müslümanların ileri gelenleri İsmail Safa, Kibarzade ve Muhtar Fikri'den Ermenilerin Müslümanları tahrik eden hareketlerden geri durmadıkları yönünde bilgiler almıştı. Bahsi geçen şahıslar, Ali Münif Yeğena'ya zorunlu göçe tabi tutulması gereken Ermenilerin listesini de vermişlerdi. Yeğena, anlatılanlardan yola çıkarak yeni bir Ermeni olayının doğma ihtimalinden korktuğunu ifade etmiş ve Talat Paşa nezdinde Adana'da zorunlu göçün bir an önce başlatılması gerekliliği konusunda girişimlerde bulunmuştur. Hatta gerekli tedbirler alınmazsa Lübnan mutasarrıflığı görevine gitmeyeceğini belirtmiş, zorunlu göçe tabi tutulması gerekenlerin listesini de yollamıştı. Anılarında “ Talat derhal ricamı is'af eyledi.” demek suretiyle isteğinin yerine getirildiğini anlatmıştır. Ancak, Mondros Mütarekesi'nden sonra bu liste Yeğena'nın başını ağrıtmıştır²¹⁵⁷.

Adana'yı derinden sarsan olaylardan biri olan Ermeni zorunlu göçü, şehirde büyük sıkıntıları beraberinde getirecektir. Durumun farkında olan Cemal Paşa, Dördüncü Ordu komutanı olarak Adana ve Halep Ermenilerinin zorunlu göçüne karşı çıkmıştır. Bölgede uygulanacak zorunlu göçün Dördüncü Ordunun görev sahası içerisinde bulunan yerlerde tarım ve ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olacağına dair kanaat belirtmiştir. Durumu İstanbul'a bildirmiş, ancak ona verilen cevapta; zorunlu göçü uygulayan mülki memurlara yardım etmesi emredilmiştir. Diğer taraftan sevk ve iskanın güzergahı konusunda tartışmalar da yaşanmıştır. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Komutanlığında bulunduğu dönemde meydana gelen sevk sırasında Ermenilerin, Pozantı yoluyla Tarsus ve Adana üzerinden Halep'e gönderilmelerine, Kanal Harekatı'nı sekteye uğratacağı gerekçesiyle hiddetle karşılaşmıştı. Ona göre Pozantı yolunda meydana gelebilecek bir asayişsizlik, Kanal Harekatı'nı zora sokacaktı. Ancak üstten gelen emrin kesin olması dolayısıyla emri uyguladığını belirtmiştir²¹⁵⁸.

²¹⁵⁷Toros, s.79.

²¹⁵⁸ Cemal Paşa, s.369-370.

Sevk ve İskan faaliyetleri başlamadan hemen önce, Ermeni Ruhani reisliğinin Sis'e nakli gündeme gelmişti. Adana Valisi Hakkı Bey, 12 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir belgede; Van'da bulunduğu sırada Ecmiyazin Katogigosluğunun önemine binaen birçok Ermeni'nin Rusya'ya gittiğine şahit olduğundan bahisle, üç önemli katogigosluk merkezi saymıştı. Ecmiyazin'in birinci, Sis'in ikinci ve Akdamar'ın ise üçüncü sırada olduğunu, şu anda Akdamar katogigosluğunun "daire-i ruhaniyesinin" boş olduğunu, dolayısıyla buranın "daire-i ruhaniyesinin" Ecmiyazin'e intikal ettiğini belirtmişti. Osmanlı Ermenilerinin Rus hakimiyetindeki Ecmiyazin katogigosluğuna bağlı kalmasının doğru olmadığını, onlara "merci'-i ruhânî" olarak Sis katogigosluğunun gösterilmesinin Rusya ile olan ruhani bağlarını koparacağını ifade etmiştir. Böyle bir adım atmak için uygun zananın geldiğini belirterek, Osmanlı Ermenilerinin ruhani reisinin Osmalı Devleti'tarafından tayin olunmasının Ermenileri Rus etkisinden kurtaracağı görüşünü dile gertirmişti. Üstelik Sis katogigosluğu makamını işgal eden Sahak Efendi hem devletine bağlı hem de Ermeniler nazarında itibarlı bir kişi olduğundan devletin bunu gerçekleştirmesi imkan dahilinde idi²¹⁵⁹.

Valinin gönderdiği belgede Sis katogigosluğuna bağlı yerler ise şöyle sıralanmıştı: Adana vilayeti dahilinde bulunan Adana-Kozan-Cebel-i Bereket ve Mersin livaları; İçel sancağı: Bütün kazaları dahil; Halep vilayetinde: Halep ve Ayıntap sancakları; Maraş sancağı: Tekmil kazalarıyla birlikte; Mamüratülaziz vilayetinde: Malatya sancağı (Hısnımansur, Hekimhan, Behisni, Kahta) kazaları; Ankara vilayeti: Yozgat ve Çorum sancakları; Sivas vilayetinde: Gürün-Darende, Divrik, Tonus, Bünyan, Aziziye kazaları; Beyrut vilayetinde: Lazkiye sancağı²¹⁶⁰. Sis katogigosluğuna bağlı yerlere bakıldığında etki sahasının genişliği açıkça görülmektedir. Amerikan belgelerinde Adana'dan nakledilen Ermenilerin zorunlu göçünün 20 Mayıs gibi erken tarihe kadar götürüldüğü görülmektedir. Amerikan misyonerlerinden olup Adana'da vazifeli Fisher: Mayıs ayının 20'sinde birkaç yüz Ermeni'nin polis eşliğinde şehirden çıkarıldığını yazmaktadır. Bahsi geçen olayın zorunlu göçle ilgisinin bulunmadığı, bunların komitecilik faaliyetleri dolayısıyla yollandıkları açıktır. Fisher, Tarsus'a gönderilen bu Ermenilerin Adana'nın

²¹⁵⁹ DH. EUM, 2. Şb., 6/58, 29 Nisan [1] 331 [12 Mayıs 1915]

²¹⁶⁰ DH. EUM, 2. Şb., 6/58, 29 Nisan [1] 331 [12 Mayıs 1915]

zenginlerinden olduğunu kaydetmiştir. Tarsus'a yollanan şahıslar, bir hafta gibi kısa bir zaman diliminde ailelerine tekrar dönmüşlerdir²¹⁶¹.

23 Mayıs 1915 tarihinde Adana, Sis, Maraş livalarının şehir merkezleri dışarıda tutularak, Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket sancaklarına bağlı köy ve kasabalardaki Ermenilerin de sürgün edilmesi kararlaştırılmıştı²¹⁶². Dahiliye Nezareti, 25 Mayıs 1915 tarihli bir yazıda; boşaltılan Ermeni köylerinden gönderilenlerin sayısını, köyün ismiyle beraber sevk edilecekleri mıntıklarını peyder pey yollamalarını vilayetlerden istemişti²¹⁶³. Dördüncü Orduya verilen bir emirde; Ermenilerin tehlike oluşturacakları Dörtyol, İskenderun, daha sonra da Haçin ve Sis'ten, ileride tehlike arz etmemeleri için dağıtılmaları, bunların yerlerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeleri ve gönderilen Ermenilerin yaşamları için gerekli koşulların sağlanması istenmekteydi. 4 Haziran 1915 tarihli başka bir belgede Cemal Paşa: "Askeri nedenlerle çıkarılması zorunlu olan Hasanbeyli ve Dörtyol Ermenilerinin uzaklaştırılmaları zorunludur. Ancak, bunların nakillerinde ve yerleştirilmelerinde büyük titizlik gösterilmelidir²¹⁶⁴" demektedir. Adana'daki Ermeni zorunlu göçünü idare etmek üzere Ali Seydi Bey görevlendirilmiş, yanına da bir mülkiye müfettişiyle bir maliye memuru verilmişti²¹⁶⁵. Ermeni sevk ve iskanı sırasında, uygulamadan muaf olan Ermeniler de vardı. Adana'da merkezde bulunanlar uygulamanın dışında tutulmuşlardı²¹⁶⁶.

Cemal Paşa, 3 Temmuz 1915 tarihinde Adana vilayetinin de dahil olduğu Dördüncü Orduya bağlı yerlerde sevk ve iskana tabi tutulan Ermenilerin mal, can ve namuslarının korunması konusunda kesin emirler verdiğini, diğer bölgelerde de aynı sertlikte emirler verilmesini Enver Paşa'ya yazdığı mektupta istirham etmiştir. Enver Paşa, bu talebi dikkate alarak gerekli emri vermişti. Emir, Ermenilerin sevki sırasında can, mal ve namuslarının korunmasına özen gösterilemesi ve şikayetlere meydan verilmemesini içermekteydi²¹⁶⁷. Adana Ermenilerinin sayısının verildiği bir

²¹⁶¹Çiçek, s.201.

²¹⁶²Günay, s.58.

²¹⁶³DH. EUM, 2. Şb., 7/25, 10 Mayıs [1] 331 [23 Mayıs 1915]

²¹⁶⁴Gust, s.413-425.

²¹⁶⁵Çiçek, s.36.

²¹⁶⁶Karal, s.454.

²¹⁶⁷Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. VIII, s.456-457.

cedvelde Adana Ermeni nüfusu 46.031 idi. Ancak bunların ne kadarının sevk edileceği ve sevk güzergahı verilmemişti.

Tablo 5.2: Osmanlı Arşiv Kayıtlarındaki Bir Belgede 1915 Yılındaki Ermeni Nüfusu

Adana Sancağı	Nüfus	Kozan Sancağı	Nüfus
Adana Merkez Kazası	14.216	Kozan Merkez Kazası	3.565
Karaisalı Kazası	21	Feke Kazası	2.217
Ceyhan Kazası	316	Kars Kazası	1.079
=	=	Haçin Kazası	10.533
Toplam	14.553	Toplam	17.394
İçil Sancağı	Nüfus	Cebel-i Bereket Sancağı	Nüfus
İçil Merkez Kazası	306	Cebel-i Bereket Merkez Kazası	753
Mut Kazası	=	İslahiye Kazası	496
Gülнар Kazası	7	Dörtıyol Kazası	7.068
Anamur Kazası	=	Bahçe Kazası	3.092
=	=	Hassa Kazası	766
Toplam	313	Toplam	12.175

Kaynak: *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c.I, s.147-150.

Vilayet Genelinde toplam nüfus ise 46.031 olarak verilmiştir. Ancak verilen rakamların toplamı 44.435'tir. Toplamada bir yanlışlık olmuş olma ihtimali yüksektir.

Ermenilerin Sis'ten sevki 17 Haziran'da başlamış²¹⁶⁸, Mersin'de ise 5 Ağustos tarihinde zorunlu göç uygulamasına geçilmişti²¹⁶⁹. Adana, Halep ve Maraş'tan zorunlu göçe tabi tutulanlar Suriye'nin doğusuna, Halep vilayeti'nin doğu ve güneydoğu kısımlarına gönderilecekti²¹⁷⁰. Amerikan arşivinde yer alan ve Ermeni Patrikhanesinin hazırladığı bir belgede 31.680 nüfuslu Haçin ve 6 köyünden 2.000

²¹⁶⁸DH. EUM, 2. Şb., 6/58, 29 Nisan [1] 331 [12 Mayıs 1915]

²¹⁶⁹ Çiçek, s.80-81.

²¹⁷⁰ Çiçek, s.36.

kişi; 93.700 nüfusa sahip Adana Ermenilerinden; 36 köy de dahil olmak üzere, 21.700 kişi sevkten muaf tutulmuştur. Oysa Sis Ermenilerinin tamamının sevki istenmişti. Osmanlı arşiv belgelerine göre ise Adana'dan zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin sayısı 14.000'dir²¹⁷¹. Patrikane'nin verdiği bilgiler, Adana Ermenilerinin nüfusunu oldukça yüksek göstermektedir. Verilen bilgiler doğru kabul edilirse sadece Haçin ve Adana'da 125.000'in üzerinde Ermeni nüfusun varlığından bahsetmek mümkündür. ancak bu sayı oldukça abartılıdır. Yine bir Amerikan belgesinde şehirde bulunan 25.000 Ermeni'den 17.000'nin sevke tabi tutulduğu belirtilmektedir. Sorunsuz bir şekilde Haçin'den 4.000, Sis'ten 1.500, Dört Yol'dan 2.100 Ermeni daha Suriye'ye sevk edilmişti. Misyoner William Nesbitt Chambers, Adana'dan 18.000 Ermeni'nin sevk edildiğini ifade etmiştir. O yolculuk şartları hakkında da Ermenilerin yaklaşık 80 km trenle yolculuk yaptıklarını, kalan kısmı ise yaya olarak devam ettiklerini, herhangi bir Ermeni'nin zulüm gördüğüne şahit olmadığını yazmıştır. İngiliz ve Fransız ajanlarının verdiği raporlarda da Adana Ermenilerinin sevki ile ilgili olarak katliamlarla karşılaşmadığı ve mümkün olan en iyi şartlarda yolculuğun gerçekleştirildiği dile getirilmiştir²¹⁷².

Adana valisi Hakkı Bey, 18 Eylül 1915 Tarihinde Dahiliye Nezaretine yolladığı bir telgrafta; Adana'da ikamet eden Ermenilerin genelini Cebel-i Bereket liva merkezi ve İslahiye yolu ile Halep'e yollandıklarını belirterek Adana merkezden şimdiye kadar şimendiferle Osmaniye'ye gönderilenlerin mevcudunun 12.000 kadar olduğunu, iki bin kadarının ise kendi nakil araçlarıyla aynı istikamete gittiklerini, tahmini 14.000-15.000 Ermeninin sevk edildiğini yazmıştır. Mersin ve Tarsus Ermenilerinin de neredeyse tamamı kısmen trenlerle ve kısmen kara yolu ile Osmaniye'ye yollanmış, Mersin ve Adana'da sevk edilmesi gereken cüzi miktarda Ermeni kalmıştı. Haçin, Feke, Kars kazalarında oturan Ermeniler ise araba ve mekkari ile çeşitli zaman dilimlerinde Cebel-i Bereket'e gönderilmişlerdi. Yine buralarda kalanların gönderilme işlemleri de devam etmekteydi. Kars ve Kozan'da kalan Ermeni sayısı oldukça düşüktü. Haçin ve Feke Ermenilerinin sevkiyatına ise başlanmıştı Bunların tam olarak mevcutlarının tespiti için yerel makamlarla görüşmek gerektiğini Vali Hakkı Bey bildirmişti. Onun ifadelerine göre; Adana

²¹⁷¹ Çiçek, s.201.

²¹⁷²Çabuk, s.108.

merkezde ve bağılı yerlerde sevk edilmemiş 15.000-16.000 Ermeni vardı. Ermenilerin sevkinin Adana ekonomisine olumsuz yansıması daha zorunlu göçün ilk aylarında ortaya çıkmıştı²¹⁷³.

Adana Ermenilerinin masrafları için Muhacirin tahsisatından 1 Kasım 1915'te Adana vilayetine 300.000 kuruş yollanmıştı. Paranın göçmenlerin iaşeleri ve yerleştirilecekleri sahalara hızla ulaştırılmaları için harcanması emredilmişti. Yine istasyonlarda imkanlar elverdiği kadar ekmek, zahire, boş teneke ve fiçı verilmesi ve olası bir sefaletin önüne geçilmesi istenmişti²¹⁷⁴. 1917 yılında ise zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin masrafları için Adana vilayetine 2.000 lira yollanmış ve kesinlikle başka bir şekilde harcanmaması emredilmişti²¹⁷⁵.

Adana'dan zorunlu göç gerçekleştirilirken bazı aksaklıklar da sözkonusudur. Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward I. Nathan'ın verdiği bilgilere göre; Adana'nın İttihat ve Terakki Partisi üyesi olan üç şahıs Ermeni zorunlu göçü sırasında Ermenilerin şehir dışına çıkarılması konusundaki davranışları sebebiyle şehirden uzaklaştırılmıştı. Nathan, yazdığı raporda; İttihatçı üyelerin Ermenilerin evlerini ve dükkanlarını kundaklama planları içerisinde olduklarından ayrıca, Amerikan misyonerleri için de tehdit oluşturduklarından bahsetmiştir. Ermenilerle ilgili Sevk ve İskan Kanununun Adana'da aşırı bir şekilde uygulamaya konduğunu, Ermenilere ait evlerin muhacirlere ve devlet görevlilerine verildiğini ve cüz'i ücretlerle kiralandığını, tüccarların mallarının Osmanlı hükümeti tarafından teşkil edilen komisyonlarca teslim alındığını raporunda yazmıştır. Bahsi geçen komisyonların yolsuzluklarla anıldığı, uygulanan yöntemlere karşı çıkan Adana bölgesinde yapılan zorunlu göçten sorumlu Ali Seydi Bey'in görevinden azledildiği Nathan'ın verdiği bilgiler arasındadır. Yolsuzluk ve usulsüzlüklere değinilse de Sevk ve İskan Kanunu ile ilgili uygulamaların bir çoğunun hayata geçirildiği verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Terkedilmiş mallar ile ilgili komisyonun, Ermenilerin mallarıyla ilgili kayıtları tuttuğu konsolosun verdiği bilgiler içerisinde açık şekilde ifade edilmektedir. Yine olumsuz uygulamaların hükümetin iradesi dışında gerçekleştiği, konsolosun 6 Kasım 1915 tarihli raporunda yer almaktadır. Konsolos;

²¹⁷³ DH. EUM, 2. Şb., 68/77, 5 Eylül [1] 331 [18 Eylül 1915]

²¹⁷⁴ Çabuk, s.106.

²¹⁷⁵ Bakar, s.112.

Ermenilere Adana’da kötü muamele yapıldığı, yolsuzluk olduğu ve mülklerinin talan edildiği iddialarını araştırmak üzere Osmanlı hükümetinden bir kişinin şehre geldiğini yazmaktadır²¹⁷⁶. Konsolosun iddiaları araştırmak üzere bir kişinin geldiği görüşü Osmanlı belgelerince de teyit edilmektedir. 30 Eylül 1915 tarihli bir yazıda; Ermenilerin sevk ve iskanı esnasında kanuna aykırı bir takım işlemler ve yolsuzluk yapıldığı iddiaları üzerine Adana, Halep ve Suriye vilayetleri ile Maraş, Urfa ve Zor sancaklarına, İstinaf Mahkemesi Birinci Başkanı Asım Bey başkanlığında İzmir Jandarma Bölge Müfettişi Yarbay Hüseyin Muhittin ve Ankara Vilayet Mülkiye Müfettişi Muhtar Beylerden oluşan bir heyet gönderilmesi Dahiliye Nezareti tarafından teklif edilmiş, teklif hükümet tarafından kabul edilmişti²¹⁷⁷. Adana konsolosunun verdiği bilgilerden ve Osmanlı belgelerinden yola çıkarak hükümetin, iddiaları mümkün olduğunca araştırmaya çalıştığı sonucuna ulaşılabilir.

Adana’da Misyonerler, zorunlu göç gerçekleşirken yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İddiaların aksine Osmanlı askerlerinin yardım faaliyetleri için her türlü kolaylığı sağladığı onların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Sevk ve iskan sırasında bölgede bulunan Rahibe Schaffer, izlenimlerini şöyle aktarmaktadır; ”... şu ana kadar bir sıkıntımız olmadı, tersine bizim yoksullar için yaptığımız her şey için buradaki resmi yetkililer son derece yardıma hazır ve minnettar.” Schafer, Mamure-İslahiye arasındaki göçmenlerin yardıma ihtiyaçları olduğunu, 200 lira Mamure kampı, 200 lira da Hasanbeyli ve İslahiye kampı için para isteğini, bu paranın Adana’daki Deutsche Orient Bank aracılığıyla gönderilmesini kendi misyoner teşkilatına bildirmiştir²¹⁷⁸. Amerikalı misyonerler de kendi merkezlerine yolladıkları mektuplarda; Adana Ermenilerinin diğerlerine göre şanslı olduklarını, hiçbir kayıp vermeden aileleriyle birlikte göçlerine izin verildiğini ve sağlıklı bir şekilde Şam’a geldikleri bilgisini geçmişlerdi²¹⁷⁹.

Alman Konsolosu Büge, Adana’dan gerçekleştirilen zorunlu göç sırasında rüşvet çarkının nasıl döndüğü ile ilgili bilgiler vermiştir. Onun belirttiklerine göre zengin Ermeniler, sürgünden kurtulmanın yolunu rüşvet dağıtmakta aramışlar ve

²¹⁷⁶Çiçek, s.60-64.

²¹⁷⁷ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. I, s.233.

²¹⁷⁸ Gust, s.635.

²¹⁷⁹Çabuk, s.106.

bunda başarılı olmuşlardır. Ermeni Hagop Ohanyan rüşvet ilişkilerini yürüten şahıstı. Adana şehrinin “tanınmış ticaret firmaları, zengin zanaatkarları ve iş yeri sahipleri, polis şefi Cemal Bey ve Vali Hakkı Bey’e” birkaç bin lira verme konusunda anlaşmışlardı. Konsolos Büge, rüşvet çarkının dönmesi sırasında Ermeni eşrafının bazı duruma başarılı olduğunu ifade etmiştir. Cemal Bey başkanlığındaki şehir meclisi, zengin Ermenilerin sevk ve iskana tabi tutulmalarını: “belediye vergisinin ödenmesi ve vergi artırımının üstlenilmesi“ şartının kabullenilmesiyle ortadan kaldırma kararı almıştır. Alman konsolos bu durumu zenginleşmenin yeni aracı olarak değerlendirmişti. Sevk ve iskandan kurtulmak amacıyla Ermeniler, 7.000 lira civarında belediye vergisi ödemek durumundaydılar. Ancak şehir yönetimi takip eden yıllarda bu meblağın 1/4’üne ulaşabilmiştir²¹⁸⁰. Üç firma sahibi; Topalyan, Ipranosyan ve Mindikyan 100’er lira vermişlerdi. Rüşvet anlaşmalarının yazılı olmadığı, en alt sınırın ise 10 lira olduğu Büge’nin ifadelerinde yer almıştır. Onun verdiği başka bir örnek ise; Kozan milletvekili Mateos Nalbantyan’ın, valinin kardeşi Hamdi Bey’le iki yıllık sözleşme imzalamasıdır. Buna göre ilk yıl elde edilen ürünün yarısını valinin kardeşi alacak ve karşılığında Nalbantyan serbest kalacaktı. Onun arazisinin 15.000 dönüm olduğu yönünde söylentiler mevcuttu. Adanalı tüccarlar Vahan Vartebeyan ve Bohçalıyan, polis şefi Cemal Bey’e Ohanyan aracılığıyla 20’şer lira rüşvet verdiklerini Büge’ye söylemişlerdi²¹⁸¹.

Adana Ermenilerinin ikmal hatlarına yakınlığı, İtilaf Devletleri’nin Adana kıyılarına herhangi bir çıkartma yapabileceği endişesi bu bölge Ermenilerinin tehcirinde önemli rol oynamıştır²¹⁸². Dört Yol’da 1915 yılı Şubat veya Mart ayı başında İngiliz savaş gemilerinde İngiltere adına hizmet eden bir Ermeni’nin isyan çağrısı eyleme dönüşmemişti. Buna rağmen jandarma sadece asker kaçaklarını değil, bölgede bulunan bütün erkekleri tevkif ederek yol inşaatlarında çalıştırılmak üzere yollamıştı. Verilen bilgiler Büge tarafından Ermeni memur yardımcısı Simon Ağabalyan’a dayanılarak öne sürülmektedir. Ağabalyan’a göre Dört Yol Ermenileri ya orduda hizmet edecek ya da bedel ödeyecekti. Ancak maddi durumlarının yetersizliği dolayısıyla hemen hepsi asker gitmeyerek firar etmişlerdi. Firarilerin bir kısmı uzak

²¹⁸⁰ Gust, s.77-78.

²¹⁸¹ Gust, s.483-494.

²¹⁸² Günay, s.51.

bölgelere giderken çoğunluğu Dört Yol civarında kalmaya devam etmişlerdi. Kaçma girişiminde bulunan üç Ermeni vurularak ele geçirilmişti. Ağabalyan'ın, konsolosa anlattığına göre bunların silahlarının olmadığı düşünülmektedir. Ermeni tezlerine yakın olan Gust, kitabında Dört Yol Ermenilerinin silahlı olduğu gerçeğini inkâr etmemiş ve Ermenilerin 1909 olayları sırasında kendilerini Müslüman katliamından bu şekilde korudukları düşünülürse şaşılacak bir durum olmadığını söylemiştir²¹⁸³.

Haruniye'deki Alman yetimhanesi müdürü Dobbeler, “ Doğudaki Hristiyan Sevgi Ocağı İçin Alman Yardım Birliği” müdürü Friedrich Schuchardt'e bir rapor göndermiş, o da bu yazıyı Alman Dışişleri Bakanlığına iletmıştır. Misyoner Dobbeler, 12.07.1915 tarihindeki yazısında; öğretmen arkadaşlarının sürgününü protesto etmek için birkaç gün önce Adana'ya geldiğini, şehirde 13-15 bin insanın sürülme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, Osmaniyede ise aynı tarihte kolera salgınının başladığına dair haberler aldığını, şartların ağırlığından durumun kaçınılmaz olduğunu, hasat mevsimi olması dolayısıyla halkın ekonomik kaybının büyük olduğunu, Ermenilerin ev ve eşyalarını düşük fiyattan satmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.. Dobbeler, “askeri nedenler” dolayısıyla alınan bu tedbirlerin inandırıcı olmadığını ifade etmiş, buradaki Ermenilerin bir İngiliz işgali halinde tehlike yaratacakları savına inanmamış, ama bazı Ermenilerin hal ve hareketleriyle bu korkulara zemin hazırladıklarını da kabul etmek zorunda kalmıştır. Ona göre sevk ve iskan faaliyeti “ bir halkın yok edilmesiyle eş anlamlıdır²¹⁸⁴.” Halbuki aynı tarihlerde Fransız diplomatik belgeleri arasında yer alan 29 Eylül 1915 tarihli bir yazı, İngiliz-Fransız işbirliği ile Kilikya Ermenilerinin isyana hazırlanması çabasını ortaya koymaktaydı. Musa Dağı Ermenileri de Adana'da çıkarılacak bir isyanda Port Said Limanı'ndan getirilerek isyana destek vereceklerdi²¹⁸⁵. Dobbeler'in özelliği, diğer misyonerlerin yaptığı gibi, sürekli olarak Ermenilerin durumunu dramatize ederek Alman resmi makamları üzerinde bir baskı oluşturmayı amaçlamasıdır.

²¹⁸³ Gust, s.99-100.

²¹⁸⁴ Gust, s.382-394.

²¹⁸⁵ Çabuk, s.106.

Misyonerler, zorunlu göç sırasında kendi himayelerindeki Ermenilerin gönderilmemeleri için çaba sarfetmişlerdir. 1915 yılında meydana gelen Sevk ve İskan Kanunu çerçevesinde Temmuz ayında Haruniye Yetimhanesi öğrenci, Ermeni öğretmen ve diğer çalışanlarının da tehcir kapsamında olduğu iddiaları üzerine Dobbeler, valiyle görüşmüş, doğruluğunu teyit ettikten sonra Alman makamları nezdinde girişimde bulunmuştur. Dobbeler'in girişimleri sonucu Alman elçiliği, yetimhane çalışanlarının tehcir kapsamı dışında tutulmasını talep etmiştir. Çalışmalar olumlu sonuçlar vermiş, 17 Ağustos 1915'te Dahiliye Nezaretinden gönderilen emir, Ermeni Yetimhanesi'nde bulunan personel ve öğrencilerin yerlerinde bırakılması yönünde olmuştur. Adana valisi emre uymuş ve yetimhane yetkili ve öğrencileri yerlerinde kalmışlardır. Vali, burada çalışan Ermenilere güvenmediğinden, yetimhaneyi devamlı denetlemekten geri durmamıştır. Dobbeler, valinin girişimlerini etkisiz kılmak için Adana konsolosu aracılığıyla kendi sefirinden girişimde bulunmasını talep etmişti. Uğraşlar olumlu sonuç vermiş, 25 Eylül 1915 tarihli Osmanlı hükümetinin telgrafnamesi ile yetimhane çalışanları yerlerinde kalmışlardır²¹⁸⁶.

Daha sonraki zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlara ait okullardan da sürgünler gerçekleştirildiği misyonerler tarafından dile getirilmiştir. Alman Başöğretmen Niepage'nin gönderdiği bir raporda; Osmanlı hükümetinin Eylül ayında Adana ve Halep'teki Alman okullarındaki Ermeni öğrenci ve öğretmenleri, Alman yetimhanelerindeki çocukları misyonerlerin ve konsolosların bütün gayretlerine rağmen sevke tabi tuttuklarını yazmıştır²¹⁸⁷.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında Amerikalı misyonerlerin mektuplarına sıkı bir denetim getirmişti. Bu durumdan oldukça rahatsız olan misyonerler ise çözüm yolu olarak şifreli yazışmalar yapmaya veya yurt dışına çıkan misyonerlere bilgiler aktarmaya başlamışlardı. Misyonerler kendilerine anlatılanları, Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra kaleme alarak Amerika'da bulunan Board örgütüne göndermişlerdi²¹⁸⁸.

²¹⁸⁶Inan, s.502-503.

²¹⁸⁷Gust, s.710-717.

²¹⁸⁸Çabuk, s.107.

Adana’da muaf durumda olan Ermenilerin sevkinin geciktirildiği ancak, engellenemediği Amerikan konsolosu I. Nathan tarafından büyükelçisine yolladığı 11 Eylül 1915 tarihli raporda açıkça görülmektedir. Raporda; Adana şehrinde zorunlu göçten muaf olan 6.000’in üzerinde Katolik ve Protestan Ermeninin daha sonradan sevk edildiği yazmaktadır. Fransız ve İngilizlerin bölge üzerindeki emellerinin Osmanlı devlet adamlarınca farkedilmesinin, muaf olanlarla ilgili karar değişikliğindeki rolü cevaplanması gereken bir sorudur²¹⁸⁹.

Wangenheim’in Başbakan Bethmann Hollweg’e gönderdiği 17 Haziran 1915 tarihli bir yazıda: Sis katoğışosunun açıklamasında 30 bin Ermeni’nin sürüldüğünü, Dört Yol, Alabaş, Hasanbeyli, Zeytun, Elbistan gibi küçük yerleşim yerlerinin tamamen boşaltıldığını ifade ettiğini bildirmiştir. Yine Alman Ermeni Toplumu Başkanı Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir belgede: Kilikya Ermenilerinin (Zeytun, Haçin, Antep ve Maraş) de dahil olduğu 200 bin kadar Ermeni’nin sevk ve iskana tabi tutulduğundan bahsetmektedir²¹⁹⁰.

Adana, zorunlu göç güzergahı olarak da işlev görmüştür. Anadolu’nun batısından gönderilen Ermeniler, Kütahya-Afyonkarahisar-Konya-Karaman-Tarsus-Kadirli-Maraş-Pazarcık istikametinden Deyrızor’a; Van ve Bitlis’ten yollananlar ise Diyarbakır istikametinden Urfa, Antep ve Adana’ya gönderilmişlerdir²¹⁹¹. Güzergah üzerindeki Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Adana’ya 1915 bütçesinden 300.000 kuruş ödenek verilmiştir²¹⁹². 16 Ağustos 1915’te tehcir yolu üzerinde olayları gözlemleyen bazı Almanlar, büyükelçi müsteşarına yazdıkları bir mektupta; Konya’dan Halep’e giden yol üzerinde açlık sıkıntısının baş gösterdiğini, Pozantı’da ekmeğın okkasının 8 kuruştan satıldığını, ancak ihtiyaca yetecek ekmeğın bulunmasının mümkün olmadığını belirtmektedirler. Onlara göre Türkler Ermenileri yok ederse Alman ekonomisi, bu çalışkan milletin kaybından büyük zarar görecektir²¹⁹³.

²¹⁸⁹Çiçek, s.70.

²¹⁹⁰Gust, s.266-269.

²¹⁹¹Çiçek, s.83.

²¹⁹²Çiçek, s.86.

²¹⁹³Gust, s.403-408.

Bir Alman gazetesi de Rudolf Zebel'in anlattıklarına dayanarak sevk edilenlerin Konya üzerinden Ulukışla, Pozantı istikametine doğru yol aldıklarını yazmaktaydı. Bu güzergah batıdan gönderilen Ermenilerin sevk edildikleri güzergahtı. Zebel, Pozantı'da mola vermeksizin 10 km ilerleyerek bir baraka kampına, burada dinlenmeden de Adana'ya yol aldıklarını, sonrasında Adana-Osmaniye-Hamidiye etabını yürüyerek gittiklerini, barınma şartlarının çok iç açıcı olmadığını, içinde bin-bin beş yüz kişilik yolcu bulunduran 5 trenin geldiğini anlatmaktadır²¹⁹⁴. Zebel'in ifadelerinden yolculukların bazen trenlerle bazen de yaya olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Dörtüol, Erzin, Hasanbeyli, Afşin, Elbistan Ermenileri, Kuzey Mezopotamya'ya ve Fırat bölgesindeki Rakka'ya yollanmışlardı. Cemal Paşa, verdiği talimatlarla sevke tabi tutulan Ermenilerin zarar görmesini önlemeye çalışmıştı. 29 Ağustos 1915 tarihli bir yazısında Oppenheim, Adana'dan Halep'e giderken eşyaların develerle taşındığına, kafilere jandarmanın eşlik ettiğine, trenlerle nakliye yapılmaya çalışıldığına ve yaya kimselere rastlanmadığına şahit olduğunu belirtmiştir²¹⁹⁵. Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Nathan, 30 Ağustos 1915 tarihinde İstanbul'daki büyükelçi Morgenthau'ya Adana'da zorunlu göç güzergahı üzerindeki izlenimlerini yazmıştır; Adana'ya bir hafta önce gittiğini, sürgün edilen Ermenilerin ne kadar olduğunu bizzat gördüğünü, Tarsus'tan Adana'ya kadar yol güzergahlarının kuzeyden uzaklaştırılan Ermenilerle dolu olduğunu, içlerinden bir kısmının bilet alarak yolculuklarını sürdürdüklerini, şartların zorluğunu söylemenin lüzumsuz olduğunu, hükümetin sevk işlemini gayet düzenli bir şekilde yaptığını, kesinlikle düzensizliğe ve asayiş bozacak herhangi bir şiddet olayına müsaade etmediğini, tren bileti olmayanlara gerektiği kadar bilet verildiğini, muhtaç durumda olanlara gerekli yardımın yapıldığını, imkanların kısıtlı olmasından dolayı hükümetin, Ermenilerin büyük bir kısmana yardım ulaştıramadığını, şehirde bulunan Amerikan Hastanesi doktorlarının, uzaklaştırılan Ermenilerden hasta olanlarına yardım etmesine valinin müsaade ettiğini dile getirmiştir²¹⁹⁶.

²¹⁹⁴Gust, s.57.

²¹⁹⁵ Gust, s.413-425.

²¹⁹⁶ DH. EUM, 2. Şb., 68/82, 9 Eylül [1] 331 [22 Eylül 1915]

9 Eylül 1915 tarihli bir belgede; Pozantı'dan Adana'ya kadar olan yolculuğun güvenli bir şekilde yapılması için gerekli önlemlerin alındığı, sevk tehirini gerektirecek bir durumun mevcut olmadığı, sevkiyatın devamının münasip görüldüğü ifade edilmiştir. Ereğli'de toplanmış olan muhacirlerin dinlenmesinin sağlanması, yemek tahsisatından düzenli olarak yemek verilmesi Dahiliye Nezaretince emrolunmuştu²¹⁹⁷.

13 Eylül 1915 tarihli bir Alman belgesinde: 20.000 civarında Ermeni'nin Osmaniye'de bekletildiğini belirtilmişti²¹⁹⁸. Osmanlı Devleti'ne ait 18 Eylül 1915 tarihli bir belgede de bu bilgiye yakın veriler bulunmaktadır. Adana valisi Hakkı Bey; Osmaniye'de İzmit ve Kayseri'den gelmiş ve sevk edilmeyi bekleyen 10.000 Ermeni bulunduğunu, Tarsus'un Gülek Boğazında da bir o kadar muhacirin beklediğini, Pozantı'dan da Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gönderilen çok sayıda muhacirin Gülek Boğazına doğru yol aldıklarını belirterek, sevk işlemlerinin yapılmasının ağırlaştığı düşüncesinden hareketle, bu güzergah üzerinden artık sevk yapılmamasını istihdam etmişti²¹⁹⁹. 25 Eylül 1915 tarihinde Mutasarrıf Fethi Bey tarafından Osmaniye'den Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda ise; Üç buçuk aydan beri vilayet dışından ve vilayetten sevk edilen 70.000'in üzerindeki Ermeni'nin ufak tefek hırsızlık olayları dışında sorunsuz bir şekilde Halep'e yollandığı, Cebel-i Bereket'te herhangi bir olayın meydana gelmediği, Pozantı-Gülek yoluyla gelmeye devam edenlerin de bir an önce Halep'e sevki için büyük çaba sarf ettiklerini bildirmişti²²⁰⁰.

Onun icraatlarından Cemal Paşa'nın memnun kalmadığı -Dahiliye Nezaretine danışma gereği duymadan- tembelliği ve kötü idaresi dolayısıyla Fethi Bey'i azlettiği görülmektedir. Sadece Fethi Bey değil İslahiye Kaymakamı Nusret Bey de Paşa'nın gazabından kurtulamamış, vilayet merkezine aldırılmıştı. Talat Paşa, Cemal Paşa'nın yaptığından hoşnut kalmamış, Ermeni zorunlu göçü sırasında ve başka hususlarda gayretlerinin görülmesi dolayısıyla ve Fethi Bey'in dirayetsizliği neticesinde mağdur

²¹⁹⁷DH. ŞRF, 55-A/179, 27 Ağustos [1] 331 [9 Eylül 1915]

²¹⁹⁸Gust, s.466-467.

²¹⁹⁹DH. EUM, 2. Şb., 68/82, 5 Eylül [1] 331 [18 Eylül 1915]

²²⁰⁰DH. EUM, 2. Şb., 68/102, 12 Eylül [1] 331 [25 Eylül 1915]

olduğu belirtilen İslahiye kaymakamının görevine iadesini istemişti. Gayret ve hizmeti Dahiliye Nezaretince bilinen, vilayet tarafından davranış bakımından güzel huylu, ehliyet sahibi bir kaymakam olarak ifade edilen Nusret Bey'i, sadece Yüzbaşı Abdülmecit Bey'in raporu üzerine görevden azletmenin mağduriyetlere yol açacağı, dolayısıyla yapılan işlemin düzeltilmesini ve kaymakamın görevine iade edilmesini emretmişti. Dahiliye Nazırı, sadece bu istekle yetinmemiş, bundan sonra mutasarrıf ve kaymakam gibi üst düzey yöneticilerin valinin yazısı olsa dahi azledilmemelerini, haklarında tahkikat yapılarak ve hatalardaki sorumlulukları ortaya çıkarılarak azilleri yönünde atım atılmasını istemişti. Talat Paşa, Ermeni zorunlu göçü sırasında yöneticilere karşı oldukça sert davranan Cemal Paşa'yı frenlemek için Adana, Urfa, Halep bölgesindeki Ermenilerin sevki hususuyla Halep valisinin alakadar olduğunu hatırlatma gereği duymuş, sevkiyatla ilgili sorunların Halep valisine veya doğrudan Dahiliye Nezaretine yazılmasını emretmişti. Taşradaki kaymakam, mutasarrıf gibi üst düzey yöneticilerin azli hususunun nezarete yazılmasını emretmişti²²⁰¹.

Sevk sırasında ortaya çıkan açlık sorunu dolayısıyla Cemal Paşa'nın, Ermenilerin iâşe ihtiyacının ordu tarafından sağlanmasını emrettiği belgelere yansımıştır²²⁰². 11 Aralık 1915 tarihli bir belgede: Halep-Pozantı Lojistik Destek hattı üzerinde hasta ve düşkünlerin durumlarının çok kötü olduğu, yokluk ve perişanlık içerisinde sevk edildiklerinin haber alındığı, Dördüncü Ordu tarafından bünyesindeki komutanlara bildirilmişti. Bu belgede; Alınacak tedbirler sıralanmış, bundan sonra bu türden üzücü olaylara sebebiyet verenlerin şiddetle cezalandırılacaklarının duyurulması istenmiş ve uygulanması istenen bir takım hususlar belirtilmiştir. Buna göre; birliklerden hastaneye gönderilecek hastaların ayakkabı elbise ve battaniyeleriyle gönderilmesi, hasta ve düşkünlerin nekahathane olan yerlerde nekehathanelere, eğer nekehathane yoksa sevk edilebilecek duruma gelene kadar hastanelerde açılacak koğuşlarda tutularak tedavilerinin gerçekleştirilmesi, sevk edilemeyecek kadar hasta ve zayıf olanların ise kesinlikle sevk edilmemesi emredilmekteydi. Hasta ve zayıf olanlardan eğer yola düşmüş olanlar varsa bunların rahat bir şekilde sevki sağlanarak kesinlikle gece yola

²²⁰¹ DH. ŞRF, 58/141, 15 Teşrin-i Sâni [1] 331 [28 Kasım 1915]

²²⁰² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c.VIII, s.468.

çıkarılmalarına izin verilmemesi istenmekteydi. Yine üst rütbeli komutanların verilen emirlere uyulup uyulmadığını denetlemesi talep edilmekteydi²²⁰³.

28 Temmuz 1915 tarihinde yayınlanan talimatnamede Adana'nın da dahil olduğu Dördüncü Ordu bölgesinde yapılmakta olan nekahethanelerin işlevleri; bu kuruluşların hastane olmadıkları, yolculuk dolayısıyla hastalık ve yorgunluktan zayıf düşmüş şahısların dinlenerek ve eğitim yaparak yeniden eski gücüne kavuşmaları için oluşturulmuş kurumlar olduğu, buralara hastalığı atlatan, ancak bünyesi zayıf olanların gönderileceği, nekahethanede bulunan doktorun gelen şahısları muayene edeceği ve hastalığı geçmemiş olanları hastaneye geri göndereceği şeklinde açıklanmıştır. Bu talimatnameye göre nekahethanelerde bir çalışma programı da uygulanacaktı. Buna göre yaz mevsiminde; alaturka saat ile gece saat 02.00 kalk yürüyüşü yapılması, sabah namazının ardından saat 07.00'de sütlü çay, sütlü çikolata veya sütlü kahve, bir rafadan yumurta ve yeterli ekme verilerek sabah kahvaltısının yaptırılması, 09.00-11.00 arasında hastaları yormayacak şekilde silahsız eğitim ve jimnastik oyunları ile beden hareketlerinin gerçekleştirilmesi, 12.00'de öğle yemeği, ardından öğle namazı, 16.00-18.00 arası ders; 18.00'de akşam yemeği, sonra akşam namazı, haftada iki kez 20.00-21.00 arası kuruluştaki bulunan doktor tarafından askeri sağlık ve iki kez de görevli subay tarafından teorik askeri eğitim verilmesi, 21.00'de yat borusu çalınması istenmiştir. Aynı zamanda kuruluşların müdürü görevini üstlenen doktor, hergün 08.00'de nekahethanede bulunanları bahçede kontrol ederek eğitime katılamayacak durumdakileri ayıracaktı. Hastanelerin altıncı derecesinden yemek verilen şahısların yemek çeşitleri görevli doktor tarafından belirlenecekti. Nekahethanedekilerin mevcudu bir bölük kadar olursa 20 yataklı ve ecnanesi bulunan bir revir kurulacaktı. Burada hastalığı yeniden ortaya çıkan veya tedavisi gerçekleştirilemeyenler hastanelere sevk edilecekti. Kuruluştaki bulunanlar haftada bir tartılacak, sağlığına kavuştuktan sonra taburuna yollanacaktı. Kuruluştaki görevli subay, eğitim ve emniyet hususlarında nekahethane müdürüne karşı sorumlu idi²²⁰⁴.

6 Ocak 1916 tarihli bir belgede Adana'da bir nekehathane bulunduğundan

²²⁰³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. VIII, s.560-563.

²²⁰⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. VIII, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2008, s.562.

bahsedilmektedir. Sevk sırasında zayıf düşen ve hastalananlar burada dinlendirileceklerdi²²⁰⁵.

Devletin hasta ve düşkünlere yönelik aldığı tedbirler bununla da kalmamış, bunların Adana'dan Tarsus'a, İslahiye'den Halep'e ve Halep'ten Rayak'a kadar taşınması için Bağdat ve Şam şirketleri tarafından üzerinde kızılıy işareti bulunan vagonlar hazırlanması, uğradığı istasyonlarda vagonlara hasta asker ve düşkünlerin bindirilmesi emredilmişti. Ayrıca 11 Mayıs 1916 tarihli bu belgede istasyonlarda çalışan doktorlar için talimatlar da bulunmaktaydı; istasyonlara gelenler, yolculuk yapacak olanlar mutlaka muayeneden geçirilecekti. Elinde sevk belgesi bulunmayanlar muayene edilmeyecek ve muayenesi bitmeyen yolculara bilet verilmeyecekti. Muayene işlemleri istasyonlardaki tabip odasında yapılacak, vagonların temizliği kontrol edilecek, istasyonlarda kargaşaya meydan vermemek ve salgın hastalıkların yaygınlaşmasını önlemek için kolluk kuvvetleri devrede olacaktı. Salgın hastalık ve kargaşa tehlikesine karşı yolcuların karşılanma ve uğurlanma işleri yapılmayacak, salgın hastalıklar ile ilgili şüphe görülen hastalar istasyonda kontrol altında tutulacak, her dinin mensubu ölülerini şehir dışında oluşturulacak mezarlıklara gömecekti²²⁰⁶.

Sevk sırasında kabilelere saldırılar da gerçekleştirilmekteydi. Adana Alman konsolosunun anlattığına göre; haydutlar Veysiye (Toprakkale Ceyhan arası) bir sürgün kafilesine büyük çaplı bir saldırı düzenlemiş, Adanalı tanınmış tüccar Manuk Şahbazyan ve ailesinin de bulunduğu 33 arabadan oluşan kervan, -haydutların tercihi arabayla yolculuk yapan kervanlardı- 1.200 lira ödeyerek yoluna devam etmek zorunda kalmıştı. Bu tür saldırıları hemen hükümet görevlileriyle irtibatlandırılan Konsolos Büge, çetelere devletin emir verdiğini hiçbir delile ihtiyaç duymadan ortaya atmıştır. Aynı belgede hem büyük çaplı bir baskından hem de haydutların sayısının birkaç kişi olduğundan bahsetmesi ilginçtir. Yukarıda adı geçen çetenin, arkadan gelen konvoydaki Orman katibi Levon Efendi'yi yaralayarak 35 lirasını aldıklarını ve bu çetenin iki kişiden ibaret olduğunu, Levon Efendi'nin tekrar Adana'ya döndüğünü, olayı araştırmak için Adana valisinin Ceyhan ve Osmaniye'ye gittiğini Büge'nin verdiği bilgilerden öğreniyoruz. Valinin, yaşanan olay üzerine

²²⁰⁵ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. VIII, s.101.

²²⁰⁶ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. VIII, s.561.

bölgeye gitmiş olması devletin bu tür olaylar karşısındaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Konsolos Büge, Ermeni kaynakları ve misyonerlerin verdiği bilgilere dayanarak açıkça Türk düşmanlığı yapmaktaydı. Bu düşmanlık üstlerine yazdığı yazılarda da çok net görülmektedir: “Müslümanlar... Ermeni kanına olan ihtiyaçlarını en azından kısmen giderdikten sonra...”²²⁰⁷,

Bağdat demiryollarında çalışan bir memurun verdiği rapora göre; Adana bölgesi Ermenilerinin sevke tabi tutuldukları zaman ellerinde binmek ve yük taşımak için çok sayıda eşekleri vardı. Haçin’den sevk edilenlerin eşyalarını taşıyan katırcılar, malları köylere götürüp el koymuşlardı. Yanlarında götürdükleri mallar yok pahasına satılmıştı. Ayrıca raporda öküzlerini, araba ve yük hayvanlarını yanlarında götürme konusunda herhangi bir sıkıntı çıkarılmadığı, başlangıçta hükümetin göçe tabi tutulanlara aylık bir kilo ekmek verdiği, yanlarında getirdikleri şeylerle hayatlarını idame ettirdikleri, sonraları ise bunlara küçük paralar ödendiği bilgisi yer almaktadır²²⁰⁸.

Alman belgelerinden zorunlu göçün yapılma şartları ile ilgili bilgiler de edinmek mümkündür. 12 Ağustos 1915’te Adana Konsolosu, İstanbul olağanüstü misyonerliğindeki Büyükelçi Hohenlohe Langenburg’a gönderdiği bir raporda Adana bölgesinde: “zorbalık, ırza tecavüz ve milli öfke gibi ifadeler şimdiye kadar işitilmedi.” demektedir, bunun için uygun zamanın kollandığı iddiasını dile getirmektedir. Onun ifadesine göre Ermeni çocukları tek tek satılmış ve daha sonra uygulamadan vazgeçilmişti. Adana’ya sevk ve iskan dolayısıyla bir çok ailenin geldiğini, bunların huzursuzluğunun hemen göze çarptığını, çevrede yakıcı güneş ve toz bulutunun hakim olduğunu yazmıştır. Büge, hükümetin sevk ve iskan için develer ve arabalar kiraladığını, ancak bunların sahiplerinin iç bölgelere gelince hükümetin ödeme yapmadığını iddia ederek yolcuları bıraktıklarını anlatmıştır. Büge, raporun sonuna kendi duygularını da eklemiştir: “ 6 yıl önce zihniyetini kanlı bir biçimde açığa vurmuş bir hükümetten her durumda tüm Ermenileri yok etme arzusu herhalde beklenir”²²⁰⁹.

²²⁰⁷ Gust, s.483-494.

²²⁰⁸ Gust, s.724-753.

²²⁰⁹ Gust, s.374-375.

Adana Konsolosu Buge; 10 Eylül 1915 tarihli telgrafta müfettiş olarak yollanan Ali Münif Bey'in inanç farkı gözetmeksizin tehciri devam ettirdiğini iddia etmekte, “talimat doğrultusunda öldürülen Ermenilerin sayısı muhtemelen 1909’da Jön Türklerin gerçekleştirdiği katliamın kurbanlarının toplamını aşıyor” demektedir²²¹⁰. Adana’da toplam tehcir edilenlerin sayısına bakılınca Buge’nin söylediklerinin inandırıcılık özelliği kalmamaktadır. Olağanüstü misyonla İstanbul’da bulunan Büyükelçi Hohenhole Langenburg, Buge’nin iddialarını yalanlayarak Ali Münif Bey’in buraya gönderilen bir müfettiş olmadığını, Lübnan’a vazifeli olarak giderken Adana’da birkaç gün kaldığını, söylenen türde bir vazifesinin bulunmadığını Başbakan Bethmann Hollweg’e yazmıştır. Alman Konsolosu Buge, Halep ve İskenderun konsoloslarının yaptığı gibi kendi hükümetini ve Alman büyükelçiliğini; büyükelçilikte Osmanlı Devleti’nin sıkıştırmaktaydı. Buge: “Dullar, yetimler, asker aileleri, hatta hastalar ve körler bile tahliye edilecek.” iddiasını büyükelçiliğine, onlarda Osmanlı makamlarına bildirmekteydi²²¹¹. Misyonerlerin, Alman konsoloslarının ve memurlarının yazışmaları, şunu açıkça ortaya koymaktadır. Almanya’yı sevk ve iskana karşı müdahaleye ikna için “insanlık, Alman ekonomik çıkarları, Hristiyan duyguları” sürekli öne çıkarılmaktadır.

26 Haziran 1915 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretinden Adana’nın da dahil olduğu bir çok vilayete gönderilen bir yazıda; on yaşından küçük çocukların darüleyamlar oluşturularak veya var darüleyamlara gönderilerek, eğitim öğretimlerini burada devam ettirmeleri; bu nedenle, vilayette bulunan Ermeni çocuklarının sayısı ve darüleytam için uygun binanın bulunup bulunamayacağının acilen bildirilmesi istenmişti²²¹². 30 Eylül 1915’te Buge, Türk yetimhanesi Müdürü Osman Bey’in yetimleri İslama geçmeye zorladığını; belirtilen sebepten dolayı tamamı 35 civarında olan kızların yetimhaneyi terk ettiğini, ayrıca 60 kadar erkek çocuktan 14’ünün ortada kaldığını, bunların da İslamlaştırılmasına başladığını yetimhane öğretmenini Bayan Sirpuhi’nin ifade ettiğini belirtmektedir²²¹³.

²²¹⁰ Gust, s.448-459.

²²¹¹ Gust, s.464-467.

²²¹²DH. ŞRF, 54/150, 13 Haziran [1] 331 [26 Haziran1915]

²²¹³ Gust, s.466-467.

Osmanlı Devleti, bahsi geçen iddalardan üç ay önce toplu olarak veya tek tek din değiştiren Ermenilerin, niyetlerinin buldukları yerde kalmaya yönelik olduğunu, bunların Müslüman kisvesi altında yıkıcı faaliyetlerini devam ettireceklerini, din değiştirmelerinin kesinlikle kabul edilmemesini, Adana'nın da dahil olduğu vilayetlerdeki valilere emretmişti²²¹⁴. Din değiştirme yöntemi İslamlaştırma değil, bir kısım Ermenilerin zorunlu göçten kurtulma çabasıydı. Ermeniler, bu tür yöntemlere sadece Müslüman olduklarını ilan ederek başvurmamaktaydılar. Adana'da Kahveci Simon oğlu Kapriel, Süryani olduğunu yeni nüfus sayımında kendisinin Ermeni cemaati üyesi olarak kaydedildiğini ifade ederek gerekli düzenlemenin yapılmasını talep etmişti. Başvuru karşısında tereddütte kalan Adana yöneticileri, Dahiliye Nezaretinden görüş talep etmişlerdi. Gelen cevabi yazıda; zorunlu göçten kurtulmak isteyen bir kısım Ermenilerin farklı milliyetlere dahil olma çabası içeresine girmiş olduğu belirtilerek bu tür başvuruda bulunanların da diğer Ermeniler gibi değerlendirilmesi istenmiştir²²¹⁵.

30 Nisan 1916 tarihli bir belgede; On iki yaşından küçük çocukların darüleytamlara veya öksüz yurtlarına verilmesi, buralarda yer bulunamaması halinde hali vakti yerinde Müslüman ailelere verilerek mahalli adetlere göre terbiye edilmesi, maddi durumu iyi Müslüman bulunmazsa Muhacirin Tahsisatından ayda otuz kuruş iâşe masrafı verilmek suretiyle köylüler tarafından bakımının sağlanması, bunların durumlarının aralıklarla kontrol edilmesi Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere bildirilmiştir²²¹⁶. 5 Aralık 1918 tarihli bir telgrafta; Ermenilerin geri dönüş kararnameci çıktıktan sonra Müslümanların koruması altında bulunan Ermeni kız ve çocuklardan aileleri ve akrabaları bulunamayanların ruhani reislerle teslim edilmeleri, ruhani reislerin bulunmadığı yerlerde millettaşları tarafından kabul edilmezlerse hükümet tarafından iâşlerinin karşılanması ve korunmaları Adana vilayetine yazılmıştı²²¹⁷.

²²¹⁴ DH. ŞRF, 54/254, 18 Haziran [1] 331 [1 Temmuz 1915]

²²¹⁵ Bakar, s.105.

²²¹⁶ DH. ŞRF, 63/142, 17 Nisan [1] 331 [30 Nisan 1915]

²²¹⁷ DH. ŞRF, 94/56, 5 Kânûn-ı Evvel 1] 334 [5 Aralık 1918]

1915'in Ekim ayının başlarında Bağdat Demiryolu Şirketi çalışanı veya askeri işlerde geçici olarak alıkonulan bir miktar Ermeni ve onların aileleri dışındaki bütün Cebel-i Bereket Ermenilerinin sevki tamamlanmış; 9.000 Ermeni istisnasız olarak Dörtyol'dan çıkarılmış, suça karışmış olan 8 Ermeni dışında kimse kalmamıştı²²¹⁸. Ekim 1915 tarihinde Adana şehrinin durumu ise İstanbul-Bağdat Demiryolu şirketinin genel müdürü Franz Johannes Günther tarafından şöyle tasvir edilmiştir. Onun anlattıklarına göre: Adana Ermenilerinin büyük bölümü sevk edilmiş, şehirdeki dükkanların büyük çoğunluğunun kapısına kilit vurulmuş, bazı Ermenilerin evleri yol genişletme çalışması dolayısıyla yıkılmıştı. Ayrıca Adana-Mamure arasındaki birçok Ermeni köyü boşaltılmış, burada büyük bir Ermeni kampı kurulmuştu. Entilli'den geçerek yollarına devam eden Ermenilerin bir kısmında arabalar mevcuttu. Yolcular evlerden ekmek istemekteydiler. Günther, Entilli'den İslahiye'ye kadar yollarda çok sayıda Ermeni'nin ağır şartlar altında yolculuk yaptığını, mallarını çok ucuz fiyattan sattığını veya mallarının çalındığını anlatmaktadır.²²¹⁹

14 Kasım 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Adana Emvâl-i Metruke Komisyonu'na gönderilen bir yazıda; zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin, yerlerinde kalan ve bakmakla yükümlü buldukları akrabalarının, zorunlu göçe tabi tutulan şahsın hanesinde ikametine izin verilmesini veya kiralanması ihalesine katılma arzusunun Ermenilerce dile getirildiği, Dahiliye Nezaretinin de bu fikre katıldığı belirtilmişti. Osmanlı Devleti'nin, Ermenilere olan güvenini tamamen kaybetmiş olduğu ve herhangi bir örgütlenme faaliyetinden çekindiği bu belgede net olarak görülmektedir. Zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin evlat, zevce, valide ve peder gibi geçimini sağlamaya mecbur olup geride bıraktıklarının dahi topluluklar halinde çoğunluğu oluşturacak şekilde bir köy ya da kasabada bulundurulmamaları, gerekirse Müslümanların çoğunlukta olduğu köy ve kasabalara dağınık olarak yerleştirilmeleri istenmekteydi²²²⁰.

²²¹⁸ DH. EUM, 2. Şb, 68/69, 28 Eylül [1] 331 [11 Ekim 1915]

²²¹⁹ Gust, s.520-523.

²²²⁰ DH. EUM, 2. Şb, 68/77, 5 Eylül [1] 331 [18 Eylül 1915]

Sevk ve iskana tabi tutulan Adana sahil bölgesi Ermenileri ve diğer çevre bölgelerden tehcir edilen Ermenilerin tekrar örgütlenmesine fırsat vermek istemeyen Talat Paşa, Halep, Musul, Urfa ve Zor mutasarrıflarına: "... Ermenilerin yurt içi ve yurt dışı haberleşmelerini Türkçe yapması, tehcir edilen Ermenilerin yerleştikleri alanlarda Ermeni okullarının açılmasına kesinlikle izin verilmemesi, çocukların devletin okullarında okutulmasının sağlanması, İstanbul dışındaki yerlerde Ermenice gazete dağıtımının yasaklanması" talimatını vermiştir²²²¹.

27 Ekim 1915 tarihinde zorunlu göç uygulamalarının durdurulduğu görülmektedir. Buna göre gönderilmek için toplananlar ve yolda olanlar dışında yeniden Ermeni sevkini yapılmaması istenmekteydi²²²². Ancak 20 Ocak 1916 tarihinde Pozantı ve Gülek civarında bir bölümü kuzeyden güneye, bir kısmı ise güneyden kuzeye sevk edilen 20.000 civarında Ermeni bulunmakta idi. Bahsi geçen Ermenilerin, trenle naklinin mümkün olmaması ve menzillerde yiyecek ihtiyaçlarının karşılanmasının da imkansızlığı nedeniyle, kabileler halinde gidecekleri yerlere gönderilmeleri emredilmekteydi. Ayrıca, bölgede bahsedildiği kadar Ermeni muhacirin olup olmadığı ve nerelerden ne suretle geldiklerinin etraflıca araştırılması istenmişti²²²³.

9 Şubat 1916 tarihli Halep konsolosu Rössler'in, Almanya başbakanına yazdığı bir yazıdan Adana Halep yolu üzerinde sevke tabi tutulan binlerce Ermeni'nin varlığı anlaşılmaktadır. Güzergahta özellikle İslahiye ve Katma'da yoğunlaşma görülmektedir. Zorunlu göçteki aksamalarda askere bulaşıcı hastalık yayma tehdidi önemli rol oynamaktaydı. Ermeniler, önce trenlerle Resulayn'a taşınırken sonradan askerin, Ermenilerle aynı trende taşınmasının imkansızlığı dolayısıyla Ermeniler yaya olarak Akterin'e, oradan da Bab'a götürülmüşlerdir. Katma ile Akterin arası 30 km, Akterin ile Bab arası da aşağı yukarı bir o kadardı²²²⁴. Halep Alman konsolosu Rössler, Adana vilayetinden sevk edilen Ermenilerin çoğunluğunun Arap köylerine dağıtıldığını yazmıştır²²²⁵. 15 Mart 1916'da zorunlu

²²²¹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. VIII, s.5.

²²²² DH. ŞRF, 57/135, 14 Teşrin-i Evvel [1] 331 [27 Ekim 1915]

²²²³ DH. ŞRF, 60/69, 7 Kanun-ı Sâni [1] 331 [20 Ocak 1916]

²²²⁴ Gust, s.641.

²²²⁵ Gust, s.29.

göç uygulaması durdurulmuş, önceki sürülenler hariç hiç kimsenin yerlerinden çıkarılmamaları emredilmişti²²²⁶.

Osmanlı Devleti, 1914-1915 yıllarında birçok cephede savaşırken diğer taraftan Adana, Urfa, Antakya, Erzurum, Bursa ve Sivas gibi şehirlerde de Ermenilerin çıkarttığı olaylarla uğraşma talihsizliğini yaşamıştır. Hatta tehcir kararının uygulandığı 1915-1916'da dahi Adana Ermenilerinin isyan hareketlerinden vazgeçemedikleri görülmektedir²²²⁷. 16 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Başkomutan Vekili ve Harbiye nazırı Enver Paşa'ya çektiği telgraftan, asker sevkياتının yapılması dolayısıyla Ermeni zorunlu göçünün durduğu anlaşılmaktadır. Talat Paşa her şeye rağmen Adana ve Maraş'tan Ermeni sevkياتının devam etmesi gerektiğini vurgulamıştı. Çünkü Almanların zorunlu göç konusunda tutum değiştirmesinden endişe etmiştir²²²⁸.

Osmanlı Devleti, bu endişeleri yaşarken Almanlar, sevk ve iskan üzerinde mecliste tartışmalar yapmaktaydılar. Zimmermann, mecliste yaptığı konuşmada 1915 yılı Eylül ayında Daily Chronicle'de çıkan "The Seventh Ally" (Yedinci Müttefik) adlı bir makaleye atıfta bulunarak: "Ermeni halkının savaşın başlamasından itibaren İtilaf Devletlerinin meselelerini kendi meselesi yaptığı övgüyle kabul ediliyor. Başlangıçtan itibaren istismarsız ve pazarlıksız İtilaf Devletleri saflarında çarpıştılar ve haklı olarak yedinci müttefik olarak telakki edilmeyi hak ettiler" demektedir²²²⁹. "Yedinci Müddefik" söylemine uygun olarak Ermeni ileri gelenlerinden Bogos Nubar Paşa, Fransızlarla ilişkilerini Birinci Dünya Savaşı boyunca devam ettirmişti. 1916 yılı sonlarına doğru Fransa Dışişleri Bakanı, Doğu lejyonu kurulacağını, bunun için Ermenilerden gönüllüler toplanarak bu lejyonda görev yapmaları için Bogos Nubar Paşa'nın çalışması arzusunu dile getirmiş ve bunun karşılığında Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalarla Fransa'ya bırakılan Kilikya'nın Ermenilere bırakılacağını söylemiştir. Bogos Nubar Paşa, bakanın isteklerine olumlu yaklaştığını beyan eden bir mektup yazmış ve bu mektupta: "Ermenistan'ın kaderi

²²²⁶ Günay, s.62; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007, s.356.

²²²⁷ Uçarol, s.487-490.

²²²⁸ Günay, s.61; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c.VIII, s.554.

²²²⁹ Gust, s.141.

müttefik devletlerin elindedir. Bana yapılan bu davete büyük bir şevk ve arzuya karşılık veriyorum, çünkü ben cumhuriyetten, zaferden sonra milli isteklerimizin tam ve kesin olarak sonuçlanacağı konusunda söz almış bulunmaktayım...” demiştir²²³⁰.

Almanya'nın Adana konsolosu ise misyonerlerin ve Ermenilerin etkisi altında kalmaktaydı. Ermenilere karşı derin ilgi duyduğunu yazılarında açıkça dile getiren Konsolos Büge, zorunlu göç uygulamalarının sertleştiğini, “ Dullar, yetimler, asker aileleri, hasta ve körler dahi yola çıkacaklar” iddiasıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Hatta konsolos gönderdiği yazılarda İsmail Safa'nın, “Ermeniler sevk ve iskana tabi tutulmasalar Adana'da katliama uğrayabilirlerdi” dediğini dile getirmiştir²²³¹. Yine Büyükelçi Wangenheim'a yazdığı bir telgrafta: Adana vilayetindeki Ermenilerin, Babıali'nin uyguladığı tedbirler dolayısıyla tedirgin olduklarını, yüzlerce ailenin sürüldüğünü, hapishanelerin tıka basa olduğunu ve birkaç kişinin idam edildiğini, bu durumun Alman çıkarlarına zarar verdiğini, Alman Orientbank'ın zarar görmesi dolayısıyla Ermenilerin sevkini durdurulmasını rica ettiklerini bildirmekteydi²²³². Halbuki bu iddialardan önce 15 Eylül 1915 tarihinde hasta ve âma Ermenilerin sevk edilmemesi emri Dahiliye Nezaretinden Adana vilayetine yollanmıştı²²³³.

Benzer bir düşünce de 11 Temmuz 1915 tarihinde Haruniye'de bulunan Alman yetimhanesinin müdürü B. Von Dobbeler tarafından dillendirilmekteydi. Dobbeler, ayrıca Türklerin imkanları olmasına rağmen yağma olaylarına yeltenmediklerini söylemektedir. Onun ifadesine göre burada yaşayan varlıklı Ermeniler bölgeye yatırım yapmışlar, sevk ve iskan dolayısıyla bütün zenginliklerini terk edip gitmek zorunda kalmışlardı. O, hasat mevsimi olması hasebiyle devletin büyük oranda zarara uğrayacağı iddiasını öne sürmüştür: “Değişik ticari işletmeler ve firmalarda çok büyük birikimler ve yeri asla doldurulamayacak nice memurlar var. Bağdat hattı gibi işletmeler, büyüklü küçüklü bankalar gibi kuruluşlar Ermenilerin sürülmesi yönündeki hükümet önlemlerinin uygulanmasıyla kapılarını kapatmak zorunda kalacaklar” diyerek sevk ve iskanın ekonomik olarak olumsuz yönüne vurgu yapmış, Alman hükümetini etkilemeye çalışmıştır. Yine sevk ve iskanın insani

²²³⁰ Günay, s.35-36.

²²³¹ Gust, s.108-114.

²²³² Gust, s.230-231.

²²³³ DH. ŞRF, 56/27, 2 Eylül [1] 331 [15 Eylül 1915]

yönünden bahsetmiş, sürekli olarak Hristiyan dini duygularına değinmişti. “Ermeni dostu” Büge ve Misyoner Dobbeler, misyonerlerin ve Ermenilerin Türklerle ilgili her türlü şikayetlerini büyükelçiye bildirerek Alman hükümeti üzerinde baskı kurmaya çalışmaktaydılar²²³⁴.

Adana üzerinden sevk edilen Ermenilere karşı herhangi bir taşkınlığın yapılmaması için Cemal Paşa çok titiz davranmıştır. Pozantı-Tarsus-Adana güzergahındaki Ermenilere yeterli derecede yiyecek verilemediği için durumlarının pek iç açıcı olmadığını, durumu yerinde tetkik için bu güzergahta seyahate çıktığını, seyahat sırasında menzil ambarlarından Ermenilere ekmek verilmesini emrettiğini ve menzil doktorlarından Ermenileri tedavi etmelerini istediğini, onlara zorunlu göç esnasında her türlü yardımı yaptığını, ecnebi ve Ermenilerin de bunu kabul ettiklerini anılarında ifade etmiştir. Adana bölgesinde idarecilerin Ermeni sevki yapılırken gerekli hassasiyeti gösterdiği misyonerlerin ve Alman kaynaklarının verdiği bilgilerle de doğrulanmaktadır. Yukarıdaki bilgileri veren Cemal Paşa, Ermeni zorunlu göçünde bu kadar hassasiyet gösteren Avrupa'nın Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeniler ve Rusların zulüm, katliamından kaçarak Diyarbakır yoluyla Halep, Adana üzerinden Konya'ya ve Erzurum, Erzincan üzerinden Sivas'a sığınan Türk ve Kürtlerin Ermenilerden daha iyi olmayan hallerine Müslüman olmaları dolayısıyla ne Alman ne de ABD'li misyonerlerin raporlar hazırlamadıklarını, onların yaşadıkları içler acısı durumu edebi bir dille yazmadıklarını söyleyerek bu iki yüzlülüğe isyan etmiştir²²³⁵.

Sevk sırasında Adana ve Konya'da çok sayıda din değiştirme vukua gelmiş; zorunlu göç dolayısıyla Adana'nın ekonomik hayatı durma noktasına gelmişti. Adana çarşısının hemen hemen tamamının Ermenilerin elinde olması, pamuk işletmeciliğinin bütünüyle onların eliyle yapılması, pamuk ticaretine ise Rumların hakim olmasının kaçınılmaz sonucu olarak zorunlu göç, şehrin ekonomisini derinden sarsmıştı²²³⁶. Sevk ve iskan faaliyetleri sadece ekonomiyi durma noktasına getirmemiş, Adana'nın demografik yapısını da önemli ölçüde değiştirmiştir. Aras Balcı, zorunlu göçten sonra Adana Ermenilerinin varlığının yok olmaya yüz

²²³⁴ Gust, s.307-310.

²²³⁵ Cemal Paşa, s.370-372-373.

²²³⁶ Gust, s.403-408.

tuttuğunu belirtmiştir²²³⁷. Birinci Dünya Savaşı sırasında Adana'danzorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin evlerine Balkan göçmenleri yerleştirilmiştir²²³⁸.

Sevk edilmemek için Amanos Dağlarına sığınan bazı Ermeniler, hava değişikliği dolayısıyla memleketlerine gönderilen askerlerin ellerindeki izin kağıtlarına el koyarak gelip gecen yolculara da sorun çıkarmaktaydılar. Bölgede asayişsizliğin artması üzerine Adana Mıntıka Komutanlığı bölgeye müdahale ederek, Ekim 1916 tarihinde 35'i asker firarisi, ikisi ise Ermeni olmak üzere 37 kişiyi yakalamıştı. Bunlardan bir kısmı diğer firarilerin yerlerini de söyleyeceklerini belirtmişlerdir. Yakalananlar, yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e verilmişlerdir. Asayiş tehdit eden durumlar devam etmekteydi. Başka bölgelerden bir kısım Ermeni çetelerinin Adana'ya geçerek şimendifer hattını tahrip edeceğine dair bazı bilgiler gelmesi üzerine 45 kişilik bir kuvvet görevlendirilmiş, çetelerin geri çekilme ihtimaline karşı da Pozantı'ya 28 asker daha yollanmıştı²²³⁹.

Birinci Dünya Savaşı, Ermeni göçleriyle beraber Müslüman göçlerine de sahne olmuştur. Doğu Anadolu'da Müslümanlar, Ermeni ve Rus zulmünden kaçarak Diyarbakır, Halep ve Adana üzerinden Konya'ya geçmiştir²²⁴⁰. Adana, hem Ermeni tehcirinde hem de Rus-Ermeni zulmünden kaçanlarca geçiş güzergâhı olarak kullanılmıştır.

Almanya'nın Adana Konsolosu Büge, sevk ve iskandan kalan malların satılmasını: "Türk yöneticiler bu fırsatı mümkün olduğunda zenginleşmek için kullandılar." diye belirtmektedir²²⁴¹. "Doğu Hristiyan Sevgisi İçin Alman Yardım Birliği" müdürü Friedrich Schuchardt, Adana'daki misyonerlerden gelen mektupları Dışişleri Bakanlığına yollayarak bakanlık üzerinde baskı oluşturmaya çalışmıştır. Haruniye'deki misyoner Dobbeler, bu mektupların birinde Adana valisini görmek için gittiğini, burada hükümetin tüm çocuk, memur ve öğretmenleri uzaklaştırmayı amaçladığı izlenimini edindiğini ifade etmektedir. Dobbeler, Adana'dan tekrar

²²³⁷ <http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-volunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

²²³⁸ Günay, s.56.

²²³⁹ Günay, s.82-83.

²²⁴⁰ Cemal Paşa, s.372.

²²⁴¹ Gust, s.75.

Haruniye'ye dönüş nedenini ise Ermeni isyancıların Haruniye'ye yakın olması gerekçesiyle karısının isteği olduğunu belirtir. Dobbeler, Ermenilerin hem “akıllılarının hem de aptallarının” sevklerini yalnızca Almanların engelleyebileceğine dair bir kanaata sahip oldukları görüşündedir. Aynı misyonere göre Almanlar, Ermenilerin sevkini mutlaka engellemelidir. Bahsi geçen yazıdan Dobbeler'in, Ermeni isyancıların öfkesinin Alman misyonerlere de yöneldiğini gördüğü ve bundan dolayı ciddi bir endişeye kapıldığı sonucu çıkarılabilir. Dobbeler, Ermenilerin silahlı mücadele içinde olduklarını belirtmekten de kendini alamaz. Onların, Maraş-Haruniye arasında 2.000 kişilik bir çeteye sahip olduklarını, Adana valisinin bunlar üzerine Halep yolundaki bütün askerlerini sevk ettiğini ancak, başarı şansının olmadığını yazmıştır. Diğer taraftan, Ermenilerin sempatisini kaybetmemek için büyükelçiliğe başvurarak elinden gelen her şeyi yaptığını ancak, büyükelçinin kendisini dinlemediğini söyleyerek yakınmalarda bulunmuş ve Türkleri “yeteneksiz, kendi kibrine kapılmış” gibi ifadelerle aşağılamıştır. Misyonerlerin asılsız haberlerle veya olayları abartarak anlattıklarının kanıtı olarak gösterilecek olaylardan biri de Alman Dışişleri Bakanlığının, Schuchart'a yolladığı cevabi yazıdır. Bahsi geçen belgede; Dobbeler'in raporunun İstanbul'daki büyükelçiliğe gönderildiği, yapılan tahkikatta raporda belirtilen Haruniye'deki Doğu Hristiyan Sevgisi İçin Alman Birliği'ne ait makamların kapatılmasının söz konusu olmadığı, yetim çocukların uzaklaştırılmadığı belirtilmiştir²²⁴². Dobbeler'in mektuplarına bakıldığında şu açıkça görülmektedir: Alman konsoloslarını, ve büyükelçisini, Dışişleri Bakanlığını ve Almanya'daki misyoner teşkilatlarını Ermenilerin sevkine karşı tavır almaya zorlamak, bunu sağlamak için Türkleri aşağılayacak söylemlerde bulunmak, onları Almanlar nezdinde itibarsızlaştırmak konusunda çok fazla emek harcamak.

Alman misyonerler için Birinci Dünya Savaşı bir fırsata dönüşmüştü. 2 Temmuz 1896 tarihinde Frankfurt'ta Ermeniler İçin Alman Yardım Birliği (Deutscher Hilfsbund für Armenian) kurulmuş, kuruluşun oluşturulmasıyla Ermenilerle ilgili faaliyetler tek elden yürütülmeye başlanmıştı²²⁴³. Yine Haruniye Yetimhanesi'nin sevk ve iskanın dışında tutulmasını müteakip, Alman misyonerlerin bölgedeki çalışmalarında bir rahatlama görülmüştü. Ayrıca 1916 yılında Muş'ta

²²⁴² Gust, s.426-428.

²²⁴³ İnan, s.417.

görev yapmış hemşire Bodil Catharina Biorn, 1917 senesinde mesleği öğretmenlik olan Freda Lay, 1918 senesinde hemşire Hedwig Zeitler'in gelişiyle kurumda çalışan sayısında artış devam etmişti. Mondros Ateşkes Antlaşması, Alman misyonerlerin Haruniye'yi terk etmesine neden olmuştu. Artık, yetimhane bir Amerikan kuruluşu olan NER'in yönetimi altına girmişti. 350 çocuğun hayatını idame ettirdiği kuruluştaki İtilaf Devletlerinin verdiği özel izinle bazı Almanlar çalışmalarını sürdürmüşlerdir. 1920 tarihinde verilen özel izinlerin süresi de nihayete erince Almanlar kurumdan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Daha sonra NER, Yetimhaneyi başka bir Amerikan kuruluşu olan Board'a teslim etmiştir²²⁴⁴. Amerika'nın savaşa dahil olmasıyla birlikte Amerikalı misyonerlerin, Mayıs-Haziran döneminde büyük oranda ülkeyi terke zorlanmalarıyla ortaya çıkan boşluğu, bu kuruluşun misyonerleri doldurmaya çalışmış, çeşitli ülkelerden gelen yardımların dağıtımını organize etmek üzere, Adana'da (Haruniye) dahil, birçok bölgeye Alman misyonerleri yollamışlardır. Alman misyonerleri, Ermenileri destekleme konusunda kendi hükümetleriyle karşı karşıya gelmekten çekinmemiş, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesiyle ülkeden kovulmuşlardır²²⁴⁵.

Savaş sırasında Katoliklerin misyonerlik çalışmalarının engellendiğine dair Alman makamlarının ifadeleri mevcuttur. 3 Mart 1916 tarihinde Reich milletvekili Mattias Erzberger, Dışişleri Bakanlığı komisyon üyesi Rosenberg'e Enver Paşa ve Talat Paşa'ya yazdığı muhtıranın taslağını göndermiş, bu taslakta Katolıklara ait 15 konsolosluktan 11'inin faaliyetlerini durdurduğunu, faal olmayan bu piskoposluklar içerisinde Adana'daki Katolik Piskoposluğu'nun da yer aldığını ifade etmiştir²²⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nde askerlik görevinde bulunan bir kısım Ermeniler, dil bilmeleri dolayısıyla 1916 ve 1917 yıllarında tercüman olarak görevlendirilmişlerdi. Bunlar içerisinde, görev sahası Adana'yı da kapsayan Dördüncü Orduda görevlendirilen Ermeniler de bulunmakta idi. Amanos Esir Garnizonu'nda ve Toros demiryolu hattında görevli 10 Numaralı Osmanlı Şimendifer İnşaat Bölüğü'nde görevli olanlar da vardı²²⁴⁷. Yine Adana'da demiryollarında çalışan Ermeniler,

²²⁴⁴Inan, s.504.

²²⁴⁵Inan, s.425.

²²⁴⁶Gust, s.672-675.

²²⁴⁷Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. II, s.69.

sürgünden muaf tutulmuşlardı. Bağdat Demiryolunun Adana bölümünde çalışan Ermeniler, hükümetin çıkardığı bir düzenlemeyle inşaatta tekrar çalışmaya başlamış ve demiryolunda çalışmaya devam etmeyenler ise Adana'dan Maraş, Antep, Birecik ve Urfa'ya yollanmışlardır. Ermenilerin sevki hakkında Almanya'nın Adana konsolosluğuna bilgi aktarılmıştır. Sayılarının tahmini 1.000 kişi olduğu bilgisini bir Ermeni olan Leon Haçaduryan, Misyoner rahibe Rohner'e bir mektupla ulaştırmıştı. Haçaduryan, altı aydan beri Entilli'deki Alman Mühendis Koppel'in yanında demiryolu işçisi olarak çalışmaktaydı²²⁴⁸. Bağdat Demiryolu inşaatında çalışmış ancak, artık kendilerine ihtiyaç kalmamış Ermenilerin zorunlu göç kapsamına alındığına dair Osmanlı belgeleri de mevcuttur. Demiryolu yöneticileri, bahsi geçen Ermenilerin sevkini önlemek için onları, istihdam ediliyormuş gibi göstererek kurtarmaya çalışmışlardır. Talat Paşa bu durumda olan Ermenilerin bir an önce tespit edilerek sayılarının ve isimlerinin bildirilmesini emretmişti²²⁴⁹.

Dahiliye Nazırı Talat Bey; Amerika'da ikamet eden Ermeniler tarafından Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere gönderilen yardımların hangi yollarla geldiğinin ve kimler aracılığıyla Ermenilere dağıtıldığının tesbitinin istendiğini; gerekli tahkikat sonucunda ortaya çıkan cedvellerin üst makamlara sunulduğunu belirtmiştir. Bundan sonra Ermenilere ancak hükümet tarafından görevlendirilen memurların ve yerel yöneticilerin gözetimi altında para dağıtılması, bunun dışında herhangi dağıtıma izin verilmemesinin vilayetlere tebliğ edildiği, Talat Bey'in 25 Mart 1916 tarihinde Başkomutanlığa gönderdiği bir yazısından anlaşılmaktadır. 28 Ocak 1917 tarihinde Başkomutanlık, Dahiliye Nezaretine yolladığı bir başka yazıda: Ermenilere devlet dentimi dışında yardım yapılmasına izin veren ve durumdan haberdar olarak herhangi bir işlem yapmayan memurların şiddetle cezalandırılmasını ve sonucun bildirilmesini istemişti. Yapılan tahkikatlar sonucunda Amerika'dan gelen paraların Haçin Amerika Mektebi müdiresi Misvon Mantelli, Kumpanya hekimi bir Protestan Ermenisi olan Filip, Adana'da yaşayan Amerikan uyruklu Hekim Hasi vasıtasıyla Adana Ermenilerine dağıtıldığı tesbit edilmişti²²⁵⁰.

²²⁴⁸ Gust, s.709-710.

²²⁴⁹ DH. ŞRF, 60/45, 3 Kanun-ı Sâni [1] 331 [16 Ocak 1915]

²²⁵⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. II, s.303-304.

Osmanlı Devleti, Adana’da zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilere yardım etmeleri için misyonerlere müdahaleden kaçınmış, hatta onlara yardımcı olmuş, daha iyi bakabilecekleri düşüncesiyle çok sayıda çocuğun bakımını onlara bırakmıştır. Rahibe Paula Schafer, 13 Temmuz 1916 tarihinde Haruniye’den gönderdiği bir mektupta: Bakmakta oldukları 150 kadar çocuk bulunduğunu, 50 kadarını Entilli’de barındırmakta sorun yaşadıklarını ve evlerin dolu olduğunu ifade etmiştir²²⁵¹. 15 Eylül 1916 tarihinde yazdığı bir raporda Rahibe Beatrice Rohner de, himayesine aldığı 720 yetim çocuktan 162’sinin Adana vilayetinden geldiğini, bunların içerisinde 32’sinin 1909 Adana Olayları sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin çocukları olduğunu yazmıştır²²⁵².

Adana nüfusunda önemli değişikliklere sebep olan zorunlu göç hadisesiyle Osmanlı Devleti’nin birçok bölgesinden gelen Ermeniler Adana’ya yerleşirken Adana Ermenileri de farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştı. Ermeni tarihçi Ara Sarafian, zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin 1917 yılında nerelerde bulduklarına ve sayılarına dair bilgiler vermiştir.

Tablo 5.3: Sarafian’a Göre 1917 Yılında Adana Ermenilerinin Buldukları Yerler ve Sayıları

Yerli (Adana)	12.263	Konya	1
Aydın	78	Musul	1.074
Beyrut	667	Niğde	1
Bolu	1	Suriye	11.273
Halep	4.757	Urfa	1.461
İçel	40	Zor	312
Karesi	1	Toplam	19.666+12.263=31.929

Kaynak: Ara Sarafian, *Talat Paşa’nın Ermeni Soykırımı Raporu*, Londra, Gomidas Enstitüsü, 2011, s.44.

Sarafian’in verdiği bilgilere göre: Adana’da bulunan yerli Ermeni sayısı 12.263; yabancı Ermeni sayısı ise 4.257 idi. Adanalı olup başka bölgelerde olan Ermeni sayısı ise 19.664’tü. 1914 yılında ise Adana vilayetindeki Ermeni sayısı 51.723’tü. Sarafian’ın hesaplamalarına göre 1914 yılındaki nüfus oranı ile

²²⁵¹ Gust, s.711-717.

²²⁵² Gust, s.767-770.

karşılaştırıldığında aradaki kayıp nüfus 19.797 idi. Bahsi geçen sayı Adana Ermeni nüfusunun %38'ine denk gelmekteydi²²⁵³.

Tablo 5.4: Talat Paşa'ya Göre 1917 Yılında Adana'da Bulunan Ermenilerin Geldiği Yerler ve Sayıları

Adana(yerli)	12.263	İzmit	82
Toros inşaat mahalli	152	İstanbul	72
Halep	687	Kastamonu	61
Kayseri	539	Urfa	56
Maraş	344	Bitlis	42
Elazığ	303	Aydın	41
Konya	207	Erzurum	30
Diyarbakır	144	Karesi	22
Hüdavendigar	131	Van	20
Sivas	116	İçel	17
Ankara	101	Toplam	16.520
Edirne	95		

Kaynak: Sarafian, s.44.

Lepsius, Kilikya bölgesi Ermenilerinin sevkini askeri gerekçelerle haklı gösterilemeyeceği savını işlemiştir²²⁵⁴. Aynı şekilde, bilgilerini Ermeni kaynaklarından aldığı belirten Kölnische Zeitung'un muhabiri Tyszka, Adana'da sevk'e tabi tutulanların bir iki ay içerisinde zulümlere maruz kalmadan tahliye edildiklerini ifade etmiştir²²⁵⁵. Onun ifadelerinden, Adana bölgesinden gerçekleştirilen zorunlu göçün diğer bölgelerdeki kadar büyük sıkıntılarla gerçekleştirilmediği anlaşılmaktadır. Cemal Paşa da 27 Eylül 1917 tarihli bir raporunda Dördüncü Ordu bölgesi içerisinde yer alan Ermenilerden gönderilenlerin, bir sorunla karşılaşmadan güneye yerleştirildiklerini belirtmekte ve muhabir Tyszka'nın bu görüşünü destekler nitelikte bilgiler vermektedir²²⁵⁶.

²²⁵³ Sarafian, s.44.

²²⁵⁴ Gust, s.173.

²²⁵⁵ Gust, s.448-459.

²²⁵⁶ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. VII, s.159.

5.9. Büyük Savaş'ın Son Yılında Adana Ermenilerinin Faaliyetleri

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından önce 1918 yılı başlarında Taşnak ve Hınçak üyeleri, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmekte olduğunu görerek Adana ve civarına yasa dışı yollarla yeniden gelmişlerdi. Adana ve çevre bölgelere geri dönenlerin çoğu, 1915 yılındaki ayaklanmalarda yer alanlardı ve haklarında tutuklama kararı bulunmaktaydı. 1909 Adana Olaylarının ve 1915 yılındaki zorunlu göçün intikamını alma duygusu, onları daha eğitimli bir halde bölgeye çekmişti²²⁵⁷. Savaşın son yılında Kilikya Ermenistanı'na yönelik olarak İslahiye çevresinde, Cebel-i Bereket sancağında, İslahiye-Kilis arasında ve İslahiye'nin doğusunda Ermeni faaliyetlerinde gözle görülür bir canlanma da tespit edilmişti. Bu mıntikalara silah ve cephaneye sevkiyatı çeşitli yollarla yapılmakta, yine Ermeni çetelerinin ihtiyaç duyduğu insan ihtiyacı oldukça farklı şekillerde giderilmekteydi. Ermeniler, oldukça başarılı bir organizasyon kurmuş, bahsi geçen organizasyon ağını oldukça geniş tutmuşlardı. Bu yapının içerisinde; İslahiye bölgesinin nüfuzlu ağaları, devlet görevlileri, demiryolu çalışanları, Halep şehrinden zengin Ermeniler, yakacak temini işiyle uğraşan müteahhitler, verilen silah ve cephanelerle bölgede terör estiren Ermeni çeteleri bulunmaktaydı. Yine birçok zengin Anadolu Ermenisi de Ermeni çetelere para aktarmaktaydı²²⁵⁸. Organizasyonun mükemmelliği ve çeşitliliği, Osmanlı Devleti'nin Adana vilayetindeki Ermeni çetelerine karşı etkili mücadelesini engelleyen önemli unsurlardan biriydi. Yukarıda belirtildiği gibi yerel halkın nüfuzlu Müslüman ağaları ve yine devlet kademesinde olan bazı şahıslar, Ermeni çetelerine giden silahlardan ve onların yağmaladığı mallardan çıkar elde etmekteydiler²²⁵⁹.

Savaşın sonlarına doğru bölgede yoğunlaşan Ermeni çetelerinin hedefleri arasında Amanos Dağları, İslahiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun bölgesinde her türlü taribatı gerçekleştirmek, sevke tabi tutulan Ermenilerin bir kısmının Halep'e gelmesinden istifade ile onları milliyetçi gayeleri çerçevesinde çetelerine dahil etmek ve faaliyetlerini savaşın sonuna kadar sürdürerek bölgede Küçük Ermenistan teşkil

²²⁵⁷ Selahattin Sert, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Haçin Ölüm Kampı Kilikya 1918-1922*, İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2005, s.16.

²²⁵⁸ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. VIII, s.627-634-635-636.

²²⁵⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. II, s.621-636.

etmek vardı. Bu gaye uğrunda Adana, Halep, İstanbul ve İzmir gibi birçok Anadolu şehrindeki zengin Ermenilerin para desteği sağladığı ve isimlerinin gizli tutulduğu Osmanlı belgelerinde ifade edilmektedir²²⁶⁰.

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında da bölgeye olan Ermeni ilgisi devam etmiştir. Antlaşmanın hemen sonrasında bölgeyi işgale başlayan Fransız kuvvetleri içerisinde çok sayıda yerli firari Ermeni de bulunmaktaydı ve bunlar taşkınlıklarından geri durmamışlardır. Dörtyol ve Payas taşkınlıklarının yaşandığı yerlerdendi. Fransız üniformalı çoğunluğu Ermeni firarilerden oluşan üç zabitin emrinde bulunan 400 kişilik müfreze Dörtyol'a gelmiş, on iki evi basarak eşya ve paralara el koyup bir kadını boynundan yaralamışlardı. Bununla da yetinmeyen Fransız askerleri jandarmayı tehdit ederek Dörtyol'u terke zorlamıştı. Durum Harbiye Nezaretine bildirilmiş, bunun mütareke hükümlerine aykırı olduğu ifade edilmiştir. Sonrasında Sadaret'e oradan da gerekli girişimlerin yapılması için Hariciye Nezaretine yazılmıştı (16.12.1918)²²⁶¹. Ermeni neferlerinden oluşan 200 kişilik başka bir gurup ise Payas'ı işgal etmiş, içlerinden dört beş tanesi bir Türk onbaşıyı Hükümet Konağı'ndan alarak götürmüş ve boğazını keserek ağır surette yaralamıştı. Sonrasında Hükümet Konağı ve karakoldaki jandarmaları tehdit ederek "terk-i vazife"ye zorlamışlardı²²⁶². Bu tür baskılar ve yıldırma hareketleri işgal yıllarında artarak devam edecektir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiği Mondros Ateşkes Antlaşması'nı takip eden süreçte Fransa'nın, Adana'da Ermeni nüfusu arttırma çabaları görülmüştür. 1915 yılındaki sevk ve iskan sırasında Beyrut'a, Şam'a Halep'e gönderilen Ermeniler, peyderpey Adana'ya yollanmakta ve buradaki İstasyon ve Çarçabuk mahallelerine getirilmekteydiler²²⁶³. Ermeniler için bunun anlamı, Osmanlıların uyguladığı sevk ve iskan dolayısıyla yok olmaya yüz tutan "Kilikya Ermenistanı" ideallerinin yeniden canlanması demektir. Bu idealler uğrunda Fransa için çalışmaya devam etmekte tereddüt göstermeyeceklerdir. Adana valisi

²²⁶⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. II, s.621-636.

²²⁶¹ BOA, HR. SYS. MÜ. Kr. 36, nr. 59, 11 Ra. [1]337 [12.15.1918]

²²⁶² BOA, HR. SYS. MÜ. Kr. 36, nr. 1, 11 Ra. [1]337 [12.15.1918]

²²⁶³ Çelik, s.60.

Nazım Bey, 23 Aralık 1918 'de İstanbul hükümetine -sağlık sorunları ve Adana'nın içinde bulunduğu şartlar gereği- istifasını sunmuştu. Vali, işgal için gelen Fransız askerlerinin % 80'nin Ermeni Krallığı kurma hayalleriyle gelmiş olan kişilerden oluştuğunu da yazmıştır²²⁶⁴. Ermenilere geri dönüş yolunda yabancı ülkelerin yardımları da söz konusu olmuştur. Suriye'de bulunan 450 Ermeni, 1919 yılında Fransız savaş gemisiyle Mersin'e ulaştırılmış, oradan da Adana'ya yollanmıştı²²⁶⁵.

Ermeniler, İtilaf Devletlerinin vaatlerine gerçekten inanmış görünmektedirler. Boghos Nubar Paşa, Adana ve çevresinin İtilaf Devletlerince kendilerine pay edildiğini, kurulacak Ermenistan'ın bir parçası olarak gördüğünü ifade etmiştir. Aslında bu ifade Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin niçin Suriye'de Fransız askeri birliklerinde asker olarak hizmet ettiklerini açıklamaktadır. Paşa, Paris Barış Konferansı'nda, kurulacak olan Ermeni devletinin sınırlarından bahsederken Adana'yı da bu sınırlara dahil etmiştir. Bogos Nubar Paşa'nın konferanstaki taleplerine bakarak, İtilaf Devletleri'nin bu tür vaatlerde bulunmuş oldukları sonucuna ulaşmak mümkündür²²⁶⁶.

1914 yılındaki Ermeni nüfusu 57.700 olarak verilirken; 1918 tarihinde 72.000 olarak belirtilmiştir. Amerikan arşiv belgelerinde Adana merkezde savaştan hemen önce 25.000 Ermeninin varlığından söz edilmekte ve bunlardan 17.000'inin zorunlu göç kapsamına alındığı belirtilmektedir. 1919 yılında ise 17.000 Ermeni'den 12.000'inin tekrar şehre döndüğü, 5.000 tanesinin ise kayıp olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla 1919'da şehirde 20.000 Ermeni bulunmaktaydı. Ayrıca çeşitli nedenlerle 30.000 kişi daha bölgeye gelmişti. Böylece Adana, 50.000 Ermeni'yi barındıran bir şehre dönüşmüş oldu²²⁶⁷. Amerikan arşivinde bulunan 1921 tarihli Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına göre; zorunlu göç sonrası 150.000 Ermeni Adana'ya dönmüştür²²⁶⁸. Üstelik bu sayı sevk edilen sayının kat kat fazlasına denk gelmekteydi. Çünkü birçok bölgeden sevk edilen Ermeniler, memleketlerine

²²⁶⁴Sert, s.62.

²²⁶⁵Bakar, s.188.

²²⁶⁶Çelik, s.22-23.

²²⁶⁷Çavdar Uslu, s.75.

²²⁶⁸Bakar, s.196

dönmeyerek Adana'ya yerleşmiş, bu durum Ermeni nüfusun vilayete yığılmasına yol açmıştı²²⁶⁹.

²²⁶⁹Çavdar Uslu, s.75.

ALTINCI BÖLÜM

6. SOSYAL KURUMLAR

6.1. Eğitim ve Öğretim

Eğitim ve öğretim sisteminin bir toplumun yükselmesinde veya geri kalmasında önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Eğitim öğretim sistemi çağın ihtiyaçlarına cevap verebildiği sürece yaşamış, toplumu yükseltici görevini ifa edebilmiştir. Bu iki hususu yerine getiremediğinde toplumun geri kalmasına, hatta çöküşüne neden olmuştur. Eğitim sistemi zararlı hale geldiğinde ya ıslah edilme yoluna gidilmiş ya da yerine yeni bir sistem getirilmiştir. Osmanlı Devleti tarihinde ise eğitim ve öğretim işi bir felsefe, zihniyet din ve siyaset meselesi olmuştur. Bu durumda eski zihniyeti, eski dünya görüşünü değiştirmek ve yerine yeni zihniyeti müesseseleri ile birlikte yerleştirmek ve kabul ettirmek ciddi bir mücadeleyi gerektirmiştir. Tanzimat reformu öncesi Osmanlı Devletinde bulunan müesseseleri şu şekilde özetlemek mümkündür; Müslümanlara ait okullar (sıbyan mektepleri, medreseler, çeşitli askeri okullar, Enderun vs.), gayrimüslimlere ait okullar (Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi, Sırp gibi çeşitli cemaatlerin okulları). Bu okullar metod, felsefe ve dini-siyasi inanç yönünden ayrı idiler. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'ndeki eğitim kurumları birleştirici olmaktan çok, parçalayıcı unsurlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde maarif alanında XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ciddi hiçbir yenilik hareketine girişilmemiştir²²⁷⁰.

Tanzimat Dönemi'nde ise plansız programsız eğitim reformu dönemine geçildiğinden, asıl hedef olan eğitim-öğretim birliğini sağlamak yerine, buna ters bir siyaset takip edilmiştir. Hedef laik sistemde Müslüman ve gayrimüslimleri kaynaştırmak iken, Hristiyan cemaatlerin müesseseleri bir tarafa bırakılarak, sadece Müslümanlara hitap eden laik eğitim sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece Müslümanlar arasında az veya çok bütünlüğü muhafaza eden eğitim sistemi ikiye bölünmüş, medrese-mektep ikiliği ortaya çıkmıştır. Bundan sonra medrese ve mektep zihniyeti amansız bir mücadeleye girişmiş²²⁷¹, yine 1869 yılına kadar vilayetlerin maarif durumuyla gerektiği şekilde ilgilenilememiştir. 1869'da yayınlanan Maarif-i

²²⁷⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, Ötüken Yay.,1980, s.9-20.

²²⁷¹Kodaman, s.15.

Umumiye Nizamnamesi vilayetlere ayrı bir özen göstermiş, maarif muhakkiklerinin ve maarif müfettişlerinin tayini gibi yenilikler getirmiştir. Özellikle son iki memuriyetin teşkil edilmesi ile öğretim işlerinin teftiş ve denetimine karar verilmiştir. Bu durum eğitim ve öğretimin artık nitelik yönünden de denetlenmeye başladığının göstergesidir²²⁷². Ancak, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin uygulanmasında pek başarılı sonuçlar alınamamıştır. Meclis-i Maarif 1872’de sadece Tuna ve Bağdat vilayetlerinde teşkil edilirken, diğer vilayetlerde oluşturulamamıştır. Maarif müdürleri ve müfettişler tayin edilemediği için vilayetlerde maarif müdürlükleri açılmamıştır. Kanûn-ı Esâsî ile birlikte eğitim ve öğretim işleri devletin görevlerinden biri haline getirilmiş ve Meclis-i Mebusan’da dahi maarifi düzenlemeden diğer alanlarda yapılacak ıslahatların başarılı olamayacağı gerçeği kabul edilmiş ve Maarif Nezareti 1879 yılında modern bir kuruluş haline getirilmiştir²²⁷³.

Medreseye, ulemaya ve hatta İslami bir siyasete rağmen, modern eğitim ve öğretimin gelişmesini temin edecek maarif merkezi teşkilatının bu kadar büyüüp ön plana çıkması dikkati çeken bir durumdur. Çünkü Meclis-i Mebusanın kapatılmasına, Jön Türklerin sürülmesine ve dinin ağır basmasına rağmen maarif teşkilatı kurulup geliştirilmiştir. Bunun neticeleri Adana şehrinde de görülmeye başlamış, 1898 yılında göreve gelen Adana valisi Bahri Paşa Dönemi’nde eğitim seviyesinde bir canlanma görülmüş, okulların fiziki yapısı da iyileştirilmeye çalışılmıştır²²⁷⁴.

6.1.1. Maarif Komisyonu

1289 (1872) yılına ait Adana Vilayet Salnamesi’ne göre, valilik bünyesinde çalışan bir maarif komisyonu bulunmaktaydı. Şehirde eğitim-öğretim işlerinin düzenli bir şekilde devam ettirilmesi komisyonun sorumluluğunda idi. Aynı yıl komisyonda vali yardımcısı, müftü, başkatip, katip, kayıt memuru, yine beş Müslim ve beş gayrimüslim olmak üzere on üye görev yapmaktaydı. Gayrimüslim üyelerden biri Protestanları, bir diğeri Katolikleri temsil etmekte idi²²⁷⁵. Komisyonun teşkilinde

²²⁷²Kodaman, s.53.

²²⁷³Kodaman, s.57-61.

²²⁷⁴Kodaman, s.57-61.

²²⁷⁵ Komisyonunda görevli kişiler; Vali Yardımcısı, Müftü Salih Efendi, Katip İsmet, Hacı Mustafa Efendi, Bezdikyan Kirkor, Samur Kaşzade Manuk Ağa, Epistopolzade Nikol, Katolik Rahibi Karabet

Osmanlı Müslim ve Hristiyan cemaatlerin temsilcileri yer almışlardır. Dikkat çeken başka bir nokta komisyonda Müslim ve gayrimüslim üye sayılarının eşit olmasıdır.

1896 tarihinde komisyonun müdürü Halil Efendi, azalar ise; Müftü Sadık Efendi, Cemal Efendi, mektep müdürü Hazım Efendi, Nabi Bey, Nazım Bey, Lütfü Bey ve Ali Galip Efendi'dir. 1900 yılında ise; reis, Maarif müdürü Ahmet Feyzi Efendi, azalar; muhasebe memuru Fehmi Efendi, Müderris Musa Kazım Efendi, İncilizade Hüseyin Efendi, Tercüman-ı Vilayet Avadis Efendi, Urfaliyan Artin Ağa ve katip Ahmet Muhtar Efendi'dir²²⁷⁶.

6.1.2. Adana Vilayeti Maarif Müdürlüğü

Osmanlı Devleti'nde modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken alınan tedbirlerden biri de 1857 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıdır. Buna rağmen taşrada maarif idaresi kurulamamıştı. Neticede vilayet idaresi her türlü denetimden uzak kalmış, Maarif Nezareti de kendi emirlerini ve politikasını uygulatacak icra organlarından yoksun bırakılmıştı. 1869 Nizamnamesi, bu eksikliği gidermek için vilayet maarif idari teşkilatı ile ilgili bazı hükümlere yer vermiştir. 21 Ocak 1871'de yayınlanan İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesi'nde maarif müdürlerinin görev ve yetkileri belirtilmiş, böylece maarif müdürlükleri vilayet kuruluşu içinde yer almıştır. Bu kararlara rağmen vilayet maarif müdürlükleri kurulamamıştır. Ancak 1879 maarif merkezi teşkilatında yapılan önemli değişikliklerden sonra vilayet maarif idarelerinin oluşturulması konusu ele alınmış ve kısa zamanda uygulamaya geçilmiştir²²⁷⁷.

1892 yılına kadar maarif müdürlüğü oluşturulan vilayetlerden biri de Adana'dır. Vilayet maarif idarelerinin kadroları genel olarak maarif müdürü, maarif katibi, muhasebeci, sandık emini olmak üzere dört kişiden oluşmaktadır. Fakat bu kadro vilayetlere göre azalmış veya çoğalmıştır²²⁷⁸. Adana'da ise maarif idaresi 1892 yılında bir müdür, bir muhasebe memuru, bir maarif katibi, bir sandık emini ve

Efendi, Protestanlardan Karabet Efendi, Başkatip Ömer Ağa ve Kayıt Memuru, Abdulkaki Efendi'dir. Cezmi Yurtsever, Sadık Can, Nazan Arabacı, Neslihan İnci, *Adana'da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, Adana, Adana Valiliği Yayınları, 1998, s.6.

²²⁷⁶ Kaplan, s.93 .

²²⁷⁷Kodaman, s.74-76.

²²⁷⁸Kodaman, s.77-78.

tahsildardan oluşmaktadır. Aynı yıl Müdür Hamit Efendi, muhasebe memuru Halid Efendi, maarif katibi Mahmud Bedi Efendi, sandık emini Alexsan Efendi ve tahsildar Faruk Efendi idi²²⁷⁹. 1900 senesinde ise maarif müdürü, muhasebe memuru, maarif katibi, muhasebe memur yardımcısı, mümeyyiz ve mukayyet, avarız katibi ve sandık emini olmak üzere yedi kişi görev yapmaktadır. Bu tarihte kurum çalışanlarının tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Maarif müdürü Ahmet Feyzi Efendi, muhasebe memurları Süleyman Fehmi Efendi ve Abdülkadir Efendi, maarif katibi Ahmet Muhtar Efendi, muhasebe memur yardımcısı, mümeyyiz ve mukayyet Mahmut Kemal Efendi, avarız katibi İzzet Efendi ve sandık emini Abdülkadir Efendi kurumun çalışanlarıdır²²⁸⁰. 1901 yılında muhasebe memuru sayısı ikiye çıkmış, ayrıca bir mübeyyiz ve mukayyid, bir avarız katibi ile birlikte çalışan sayısı sekize ulaşmıştır. Maarif müdürü Ahmet Feyzi Efendi, muhasebe memurları Ali Efendi ve Abdülkadir Efendi; maarif katibi Ahmet Muhtar Efendi, mübeyyiz ve mukayyid Mahmut Kemal Efendi, avarız katibi İzzet Efendi, sandık emini Abdülkadir Efendi, tahsildar Mehmet Efendi idi.²²⁸¹ Rüştiye mekteplerinin çalışanları direkt olarak kendi bakanlıklarıyla yazışamaz, her türlü istek ve şikayetlerini maarif müdürleri aracılığıyla iletirlerdi²²⁸².

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip başlayan memur avından Maarif Müdürlüğü de nasibini almıştı. İtidal gazetesi: Maarif muhasebecisi Fahri Efendi'yi "devr-istibdâdın yadigarlarından" biri olarak gören ve daha önceki zalimane tutumları dolayısıyla görevinde kalmasının uygun olmadığına dair bir ihbar mektubu yayınlamıştı. Gazeteye göre, vali vekili tarafından hızlı bir şekilde tahkikat yapılarak gerçekten böyle bir durum var ise adaletin sağlanması arzusu dile getirilmişti²²⁸³. Bu dönemde bazı suistimaller de göze çarpmaktaydı. İtidal gazetesinde: Maarif Müdürü İsmail Hakkı Bey'in eğitimin düzenlenmesi konusunda aktif rol almamasından, hatta üç ay izin alarak gittikten sonra -bu sürenin dolmuş olmasına rağmen- görevinin

²²⁷⁹ AVS 1309, s.54.

²²⁸⁰ Yurtsever, v.d., s.16; Kaplan, s. 80.

²²⁸¹ *Salname-i Adana 1319*, s.97.

²²⁸² Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, Ankara, TTK Yayınları, 2015, s.7.

²²⁸³ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

başına tekrar dönmemesinden şikâyetçi olunmuştu²²⁸⁴. 1917-1918 yıllarında Adana marafî müdürü Ethem Neşret Efendi idi²²⁸⁵.

6.1.3. Adana Maarif Meclisi

II. Abdülhamit Dönemi'nde sancak ve kaza merkezlerinde birer maarif meclisi oluşturulmuştu. Böylece 1869 Nizamnamesi'nin bu konudaki eksikliği tamamlanmıştır. 1892'de alınan bir kararla vilayet merkezlerinde bulunan maarif meclisi üyelerinin sayısı altı; sancak ve kazalardakilerin ise üç olarak tespit edilmiştir. Bu üyeliklere Müslim ve gayrimüslim olmak üzere bölgenin ileri gelenleri atanmıştır. İdadi ve rüştiye müdürleri veya öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabii üyesi sayılmıştır.

Maarif meclislerinin görevleri:

1. Sorumlu buldukları bölgenin her türlü maarif işleriyle meşgul olmak.
2. Sıbyan-iptidai okullarının ıslahına ve çoğalmasına dikkat etmek.
3. Öğretmenlerin tayin ve teftişiyle uğraşmak.
4. Maarif gelirlerini arttırmanın yollarını aramak.
5. Sancak ve kaza maarif komisyonları altı ayda bir maarif gelir ve giderlerini gösteren raporu maarif müdürlerine göndermek.
6. İmtihanları yapmak ve diplomaları vermekten ibaretti.

Kaza ve sancaklara, vilayet maarif meclislerinin şubelerini açabilmek için orada darülmualimin mezunu ve usul-ü cedîdeyi bilen bir öğretmen bulunması gerekmektedir. Maarif meclislerinin tatbikatta daha ziyade okullara arsa bulma, bina inşa ettirme, mali meseleri halletme hususlarında başarılı oldukları anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise, kaza ve sancak ileri gelenlerinin meclislerde yer almış olmasıdır²²⁸⁶.

²²⁸⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrinievvel 1324[21 Ekim 1908]

²²⁸⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.393.

²²⁸⁶ Kodaman, s.86-88.

Vilayet maarif müdürlükleri ve maarif meclisleri mahiyetinde bulunan müfettişlerin sayısı ise oldukça kalabalıktır. Vilayet salnameleri incelendiğinde, Bu müfettişlerin genellikle mekatib-i İptidaiye ve rüştiye müfettişi oldukları görülür. 1879'da kabul edilen kanuna göre müfettişlerin öğretimle ilgili vazifeleri, okulların öğretim programlarını uygulamasını, okulların sağlık kurallarına uygun olup olmadıklarını, araç ve gereçlerini denetlemektir. Halkı okul yapmaya teşvik etmek, öğretmenlerin tayininde rehberlikte bulunmak, öğrenci ve öğretmenleri kontrol etmek ayrıca, maarif müdürlüklerine gerekli bilgileri vermektir²²⁸⁷.

1892'de şehirde eğitiminde önemli yeri olan Adana Maarif Meclisi, bir reis, on aza ve bir katipten oluşmaktadır. Görev yapan azalar: İstinaf Ceza reisi Şükrü Efendi, Müftü Sadık Efendi, bir Katolik olan Oseb Efendi, iki Protestan şahıs Ohannes ve Karabet Efendiler, bir Rum temsilci olan Musa Efendi, ayrıca Müslüman üyeler; Lütfü Efendi, Ahmet Efendi, Halil Efendizade İbrahim Efendi, Mahmut Bedi Efendi idi²²⁸⁸. 1900 tarihinde ise, maarif müdürü olan Ahmet Feyzi Efendi, aynı zamanda Maarif Meclisi reisi. Bir katip ve beş azadan müteşekkil olan meclisin üyelerinden biri muhasebe memurluğu görevindedir. Vilayet Tercümanı Avadis Efendi ve Urfalıyan Artin Efendi kurumun gayrimüslim üyeleridir²²⁸⁹. 1901 yılında ise aza sayısı beşe düşmüştür. Mecliste sadece bir aza gayrimüslim, diğerleri ise Müslümandır. 1901 tarihinde yine maarif müdürü Ahmet Feyzi Efendi olup aynı zamanda Maarif Meclisi reisi. Üyeler; Müderris Halil Asım Efendi, Müderris Musa Kazım Efendi, Hüseyin Efendi, Mustafa Efendi, Urfalıyan Agop Ağa ve Ahmet Muhtar Efendi idi²²⁹⁰.

6.1.4. Okullar ve Tiyatrolar

Adana nüfusunun Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) yüz binlerle ifade edildiği düşünülürse Adana'daki okul ve okullaşma oranının ne kadar yetersiz olduğu kolayca anlaşılır Eğitim alanındaki gelişmelerden etkilenmeye başlayan Adana'da 1890'da 101 okulda 4.000 civarında öğrenci bulunmaktaydı.²²⁹¹ Göçlerle

²²⁸⁷ Kodaman, s.97-98.

²²⁸⁸ AVS 1309, s.55.

²²⁸⁹ Yurtsever, v.d., s.17.

²²⁹⁰ AVS 1319, s.97.

²²⁹¹ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.40.

artan nüfus eğitim kurumlarına olan ihtiyacı artırmış ve devlet, Adana'da göçlerle gelişen yerleşim yerlerine yeni eğitim kurumları yaptırma kararı almıştır. Bu çerçevede 1893'te teşkil edilen daha sonra Örfiye adını alan kazada bir medrese, bir de rüştiye yapımı kararı verilmiştir. 1894/1895 yıllarında Adana'da 240 okul mevcuttur. Aynı tarihte 2.155 kız, 41.200 erkek çocuk bu okullarda eğitim görmektedir²²⁹². Okuma yazma bilmeyenlerin sayısı ise 168.000 olup, nüfusun % 42.77'sine denk gelmektedir²²⁹³. 1894/1895 yılında cemaat okulları, özel ve dini okullar hariç- devlet okullarının masrafı 27.100 kuruştur²²⁹⁴. 1895-1896 Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiklerine göre Adana vilayetinde 51 gayrimüslim okulu mevcuttu. Bunlar hakkında şu bilgiler verilebilir; 1 bir tane ruhsat alınmamış yatılı idadi, bir tane ruhsatlı gündüz idadi; iki tane ruhsatlı gündüz ve bir tane ruhsat alınmamış gündüz rüştiye; 11 adet ruhsat alınmış iptidai ve 35 ruhsat alınmamış gündüz iptidai²²⁹⁵. 1897 tarihinde Adana vilayeti genelinde 607 adet okul mevcuttu. Bu okullarda 13.686 kişinin eğitim öğretim hayatını devam ettirdiği görülmektedir. Öğrencilerden 11.317 tanesi erkek, 2.367 tanesi kız öğrenci idi. Ayrıca iki tane gayrimüslim de bu okullarda öğretim hayatını devam ettirmekteydi²²⁹⁶. Bahri Paşa'nın valiliğinin başlangıç yıllarına denk gelen 1901 yılında 424.281 nüfuslu Adana vilayetinde 17.749 öğrenci eğitim öğretim hayatını sürdürmektedir. Öğrencilerin nüfusa oranı 113,6/1000'dir²²⁹⁷.

²²⁹²Karpat, s.443-444.

²²⁹³Karpat, s.443-444-449.

²²⁹⁴Karpat, s.459.

²²⁹⁵Ulutaş, s.298.

²²⁹⁶Güran, s.107.

²²⁹⁷ Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına dayalı Bir Araştırma-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s.115.

Tablo 6.1: 1905-1908 Yıllarına Ait İstatistiklere Göre Adana Merkezde Bulunan Resmi ve Özel Okul Sayıları

Okulların dereceleri	Resmi okul adet		Ermeni okulu adet	Ermeni Katolik okulu adet	Protestan okulu adet	Fransız okulu adet	Amerikan okulu adet	Toplam		
	E	K	KR	E	E	KR	KR	E	K	KR
İptidai	3	3	-	-	-	-	-	3	3	-
Rüştiye	1	1	-	-	-	-	-	1	1	-
İdadi	1	1	1	1	1	1	1	3		3
Darulmuallimin	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Toplam	6	4	1	1	1	1	1	8	4	3

Kaynak: E: Erkek, K: Kız, Kr: Karışık. Alkan, s.127.

Okulların eğitim verdikleri diller de oldukça farklılıklar göstermekteydi. Milli ve ortak bir kültür oluşturmanın önündeki en büyük engellerden biri de bu eğitim çeşitliliği idi. Müslümanlar okullarında Türkçe eğitim yaparken, bu okulların dışında kalan eğitim kurumları ise kendi dillerinde ya da Fransız veya İngiliz dillerinde eğitim yapmakta idiler. Müslümanların okuduğu okullar ilköğretim seviyesindeyken, azınlık okulları ilköğretim seviyesinin üstünde eğitim veriyorlardı²²⁹⁸.

Eğitimde önemli gelişmeler yaşanırken 1909 yılında meydana gelen olaylar, halkın zihninde “birlikte yaşama” konusunda yıkıma neden olduğu kadar, şehrin fiziki yapısını da tahrip etmişti. Olaylar sırasında zarar gören kilise, cami ve mekteplerin tamir ya da yapımı için 2.000.000 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır²²⁹⁹.

6.1.4.1. Medreseler

Medreseler, bir caminin etrafında hücreler şeklinde, caminin avlu kısmında veya yanında fiziki bir yapıyı oluşturmaktaydı. Adana Ulu Cami’deki medrese, caminin hemen yanında yer almaktaydı. Medreselerin Osmanlı toplumsal hayatında görevi eğitim öğretim yaparak bu alanda ortaya çıkacak bir açığı engellemektir. Adana’da 84 medrese, bir darü’l-hadis, bir darü’l-kurra bir darü’ş-şifa ve iki dersane, toplamda ise 89 medresenin varlığına dair bilgiler mevcuttur²³⁰⁰.

²²⁹⁸Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.41.

²²⁹⁹Ulutaş, , s.298.

²³⁰⁰Alkan, s.230.

Adana'daki medreselerin bir kısmı XVI. yüzyılda inşa edilmiştir. Bunlardan bir tanesi 1525 senesi itibariyle hizmet vermeye başlayan Cami-i Atîk Medresesi'dir. Bu medrese Medrese-i Cedîd veya Piri Bey Medresesi olarak da isimlendirilir. 1550'lerden itibaren şehir merkezinde hızlı bir eğitim kurumu artışı göze çarpmaktadır. Cuma Fakih, Savcı-zade, Hasan Ağa medreseleri, Kızıldağ yaylasında Piri Bey Medresesi eğitim öğretim çalışmalarında bulunuyorlardı. XVII. asırda Caferiye, Suhte-zâde, ve Mestan-zâde medresleri, Misis'te Hüdavendiğar Medresesi fiziki olarak camilerin bir bölümünde eğitim yapıyorlardı. Adana Sancağı'nda XVIII. asır itibariyle, Osmanlı tarihi boyunca var olan bütün medreselerin % 65,48 kısmının eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunduğu söylenebilir. Bu asırda yapılan medrese sayısı 55 gibi önemli bir sayıya ulaşmıştı. Yukarıda bahsedilen asırda eğitim öğretim çalışmalarında medrese sayısının artışı dikkat çekmektedir. XVIII. asır medreseleri içerisinde kurumsal yapıları çok güçlü olanları da mevcuttu. Ali Dede, Bey Dairesi, Yeni Cami, Şeyh-zâde, Alemdâr, Siyavuş-zâde, Gence-zâde ve Hurmalı Daire kurumsal yapısı kuvvetli medreselerdir. Dikkat çeken başka bir nokta eğitimde okullaşma oranının XIX. yüzyılda aynı hızla devam etmemiş, hatta önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Aynı yüzyılda 9 tanesi Adana merkezde olmak üzere, toplamda 15 medrese inşa edilmiştir. Bahsedilen medreselerden başka daru'l-hadis²³⁰¹, daru'l-kurra²³⁰² ve daru's-şifa²³⁰³ gibi uzmanlık alanlarına göre faaliyet gösteren medreselerden de bahsedilebilir. uzmanlık alanına yönelik kuruluşların Piri Mehmet Paşa zamanında faaliyete geçtiği görülmektedir. Bu üç tür alanda faaliyet gösteren kuruluşların Ulu Cami Medresesi'nde eğitim öğretim çalışmalarında buldukları bilinmektedir²³⁰⁴.

Adana kazasında 1872 yılında medrese sayısı 35 iken²³⁰⁵ 1892'de de sayının değişmediği söylenebilir²³⁰⁶. 1898 tarihinde 24 medresede 443, 1899'da 488 öğrenci, 1900 tarihinde 25 medresede 548, 1901 senesinde 518, 1903 tarihinde 548 öğrenci

²³⁰¹ Hadis ilminin tahsil edildiği yer. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, yay. haz. Sami Güneyçal, 13. Baskı, Ankara, Aydın Kitapevi Yayınları, 1996, s.167.

²³⁰² Kuran okuma ilmini uzmanlık derecesinde öğreten medrese. Devellioğlu, s.167.

²³⁰³ Tıp eğitimi veren medrese. Devellioğlu, s.168.

²³⁰⁴ Alkan, s.231.

²³⁰⁵ Çam, s.XXVI.

²³⁰⁶ Ancak, sayının 37 olduğu yönünde görüşler de vardır. bkz. Çam, s.XXVI; *AVS 1309*, s.81.

eğitim ğretim faaliyetlerini sürdürmekteydi. Burada dikkat çeken husus medreselerin nicelik olarak %74 gibi büyük bir oranda azalmasına rağmen talebe sayısının azda olsa artmış olmasındır. Adana’da Ulu Cami ve Eski Cami medreselerinin XVI. asırdaki talebe sayıları ile XIX. asırdaki ğrenci sayıları farklılık arz eder. XVI. asırda her bir medresede 10 talebenin eğitim ğretim yaptığı görülürken, XIX. yüzyıl sonu itibariyle talebe sayısı Ulu Cami’de 35, Eski Cami’de 40’tır²³⁰⁷. Adana’daki medreselerde Sarf, Nahiy, Mantık, Ma’ani, Akaid, Adab, Usul-ı Fıkıh ve Farsça dersleri okutulmaktaydı²³⁰⁸.

Tablo 6.2: Hicri 1318 Tarihli Salnameye Göre Adana Sancağında Bulunan Medreseler ve Buldukları Mevkiler

Medrese	Mevki	Medrese	Mevki	Medrese	Mevki
Arıkzade	Hanedan Mahallesi	Arpacızade	Paşanebi Mahallesi	Kayalıbağ	Kayalıbağ Mahallesi
Yenicami	Kuruköprü Mahallesi	Bayraktarzade	Yortan Mahallesi	Yeşil Mescit	ukurmescit Mahallesi
Kemeraltı	Bab-ı Tarsus Mahallesi	Eskicami	Eskicami Mahallesi	Yeni Daire	Serrecan Mahallesi
Sveyşoğlu	Eskihamam Mahallesi	Hasan Ağa	Eskicami Mahallesi	Cami-i Kebir	Cami-i Cedid Mahallesi
Alidede	Alidede Mahallesi	Hacı İlyas Hoca	Eskicami Mahallesi	Kerimoğlu	Cami-i Cedid Mahallesi
Bey Dairesi	Harabbahe Mahallesi	şeyhoğlu	şeyhzade Mahallesi	Caferiye	Debbağhane Mahallesi
Parmaklı Mescit	Karasofu Mahallesi	Paşa	Sisli Mahallesi	Hurmalı Daire	Kayalıbağ Mahallesi
Emir Yakub	Necceran Mahallesi	Eknar	Eknar Karzdı	Karaisalı Kazası	eeli ve Cebel-i Ahmer (Kızıldağ)

Kaynak: Özlem Karsandık, “*Ma’arif Salnâmelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim- ğretim (H.1316-1321/ M.1898-1903)*”, s.157.

²³⁰⁷ Alkan, s.234.

²³⁰⁸ AVS 1299, s.6.

1892 yılında Adana’da medreselerde bir hayli talebe vardır. medresede verilen dersler; “ulûm-ı Arabiyye, asâliyye (ahlak), âliyye (teknik bilgiler)” idi. Medreselerde verilen eğitim sonunda hoca yetiştirilirdi²³⁰⁹. Dönemin şahitlerinden Damar Arıkoğlu, Meşrutiyet Devri medreselerini eleştirmiştir:

...Medreseler ise pek çoktu. Sokakta dolaşırken başı sarıklı yüzlerce Mollaya tesadüf ederdim. Sade bizim Arıkoğlu medresesinde yüzden fazla talebe-i ulum vardı. 16 kadar camiin avlusuna bakan talebelere mahsus medrese odalarına kazalardan, köylerden gelen evsiz, barksız mollalar yerleştirilirdi. Kömürü, gazyağı, kalem ve kağıtları medresenin vakfindan ödenir; arada sırada muhtaç talebelere bir miktar da para verilirdi. Yiyecek maddelerini köyden getiren bu talebeler yemeklerini kendileri pişirir, köyünden getirdiği yufka ekmeği bittikçe yenisini celp ederdi. Yemeklerinin ekserisini, bulgur pilavı teşkil ederdi. Bir kısım hayır sahiplerinin gönderdiği kurbanlık koyun gibi sair yardıma da mazhar olurlardı. Çok yazık ki, bin bir meşakkat içinde ilim tahsil etmeye gelen bu talebeler, senelerce okur, fakat boş ve bilgisiz köyüne dönerdi. Terakkisi, yalnız, seneden seneye büyüyen sarığının hacminde görülürdü. İşte hepsi bundan ibaretti.

Medresedeki tahsil sadece Arapçaya münhasırdı. Talebenin eline bir sarf kitabı verilir, senelerce ezbere-Nasara, Yansuru-, sigasını çekmekle vaktini geçirir, arkadan yine bir sürü Nahiv kitapları gelir, bu hal talebeyi serseme çevirirdi. Zihni inkişafı sokak görgüsüne dayanıyordu. Hesap, Yazı, Tarih, Yurtbilgisi gibi bilgiler ibdiai bir şekilde bile öğretilmezdi. Talebenin kafası, köyünden geldiği gibi işlememiş bir halde kalırdı. Nihayet bu şekilde kazasına, köyüne döner; başında koca sarık, artık (Din alimi, Hoca, Efendi) olarak tanınırdı. Artık kulaktan dolma yobazlığın envainı söylemekten ve telkin etmekten başka bir bilgisi yoktur. Nazarında mektepte okuyanlar hep dinsizdir. Bu suretle de halka bol bol telkinat yapmaktan geri kalmazdı. İçlerinden aydınlanmış, hakiki ilim sahibi, insanlarda yetişmiştir. Fakat adetleri, parmakla sayılacak kadar azdır²³¹⁰.

²³⁰⁹ AVS 1309, s.7.

²³¹⁰ Arıkoğlu. s.38-39.

Arıkoğlu'nun anlattıkları Osmanlı Devleti'ndeki medreselerin genel olarak içine düştüğü sefaletin Adana için de geçerli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İtidal gazetesi de durumun vahametini ortaya koyan yayınlar yapmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Adana basınında medreselerin ıslahı konusu gündeme gelmeye başlamıştı. Medreselerin ayakta kalmasının tek sebebinin askerden kaçmak için sınavsız geçişten yararlanmak isteyen öğrencilerin başvurusu olduğundan hareketle; mutlaka ıslahlarının gerekliliği, aksi takdirde öğrenci bulmasının imkansız hale geleceği yazılmıştır. Medreselerde verilen derslerin çağın şartlarına göre ıslah edilemediği belirtilerek; riyaziyat, fünun, edebiyat ve ilahiyat tahsil edilmesi halinde durumun değişeceğine olan inaç belirtilmiştir. Medreselerde çoğunlukla Arapça dersine yönelik eğitim yapıldığı ancak, on sene sonunda Arapça'yı dahi okuyamayan, dört rakamı bir araya getiremeyen ve dünyayı algılayamayan bir neslin ortaya çıktığından şikayet edilmektedir. Islaha yönelik tavsiyeler ortaya konulmuştur. Bu tavsiyelerden: Adana merkezde bir dersane teşekkülü, ulemadan saygı duyulan şahıslardan herbirinin bir ders vermesi, funun, riyaziyat ve edebiyat eğitimi için işin ehli birer muallim bulunması medreselerin kurtuluşu için elzem görülmüştü. Bunun için önerilen mekan, Ulu Cami Medresesi idi. buranın eğitim verilecek hale getirilmesi, mükemmel bir program teşkili istenmekteydi²³¹¹. Yine İtidal gazetesinin 6 Ocak 1909 tarihli ve 7 sayılı nüshasında, Adana ulemasının bir Cemiyet-i İlmiye kurma girişimlerinden sevinçle bahsedilmekte idi. Böyle bir cemiyetin kurulmasının Adana'da ilmi çalışmaları arttıracacağı ümidi dile getirilmekte idi. Cemiyet-i İlmiye'nin, işini ciddi bir şekilde yapması ve siyasete girmeyerek ve dedikodulardan da uzak durması halinde Adana'ya büyük yararlar sağlayacağı görüşü ortaya atılmıştı²³¹².

6.1.4.2. Sıbyan Mektepleri ve İptidailer

Osmanlı Devleti'de ilk eğitim öğretim sıbyan mekteplerinde yapılmakta idi. Sıbyan mektepleri, devletin güçlü olduğu dönemde zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilmekteydi. Bu müesseseler de kendini yenileyemediğinden eski işlevlerini kaybetmişlerdi. Sıbyan okulları kuruluşları bakımından, ya bir küllüye içinde yer almakta ya da ayrı olarak mahalle ve köylerde bulunmaktaydılar. Bu okulların büyük

²³¹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²³¹² Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1908]

çoğunluğu tek odalı taş binalardı. Sıbyan okullarının belli bir yönetmeliği veya devletçe hazırlanmış bir programı yoktu. Bu okulların amacı; çocuğa okuma yazma öğretmek, İslam dininin kurallarını ve kuranı belletmekti. Öğretim ezbere dayanmaktaydı. Genelde okutulan dersler: Elifba, Kuran, İlm-i hal, Tecvid, Türkçe ahlak dersleri, Türkçe ve Hat'tı²³¹³.

II. Abdülhamit Devri'nde, eğitim alanında yapılan hizmetlerin başında hiç şüphesiz vilayetlere kadar maarif teşkilatının ve vasıtalarının yayılması gelmektedir. Tanzimat Devri'nde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maarif hizmetleri, ancak 1878'den sonra devletin her köşesine götürülmeye başlanmıştır. Bu hareket yetersiz kabul edilse dahi, yine de Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma yolunda attığı en önemli adımlardan biri olarak önemini muhafaza etmektedir²³¹⁴. 1876'da iptidai okullarının sayısı devlet genelinde 200'ü geçmemekteydi. Halbuki II. Abdülhamit devrinde olumlu bir ilk öğretim siyaseti takip edilmişti. Bunun esası, ilköğretim hizmetlerini vilayetlere götürerek Müslüman halkı cehaletten kurtarmaya yönelikti²³¹⁵.

1872 yılında 35 sıbyan mektebi eğitim öğretimini sürdürürken²³¹⁶, 1876-1877 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde de rüştiye ve sıbyan mektebinden bahsedilmektedir. Birinci Meşrutiyet'in ilanı döneminde Sıbyan Mektebinin muallim-i Evveli Emin Efendi, Müallim-i Sanisi Hacı Mehmet Efendi idi. Ayrıca hizmetleri göreceğ bir de hademe görev yapmaktaydı. Sıbyan mektebindeki öğrenci sayısı ise 81 kişiden ibaretti²³¹⁷. 1880 senesinde Adana'nın merkezinde iki numune mektebinden bahsetmek de gerekmektir. Bu mektepler ilkokul düzeyinde ders veren kurumlardır. Birinci numune mektebinde 40 öğrenci eğitim faaliyetlerini devam ettirirken; Hacı Muhammet Derviş, Osman Hafız Abdullah, Halil Efendi ve Musa efendiler muallim olarak görev yapmakta idiler. İkinci numune mektebinin öğrenci sayısı da birinci numune mektebininki ile aynıdır. Görevli muallimler, Abdulkadir Efendi, Mehmet Emin Efendi, Mustafa Efendi, Hacı Mehmet Efendi, Lütfi Efendi ve

²³¹³Kodaman, s.100-102.

²³¹⁴Kodaman, s.73-74.

²³¹⁵Kodaman, s.128-129.

²³¹⁶Çam, s.XXVI.

²³¹⁷Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s.113

Abdurrahman Efendi idi²³¹⁸. 1881 yılında Adana kazasında 25 sıbyan mektebi mevcutken 1892’de bu sayı değişmemiştir²³¹⁹. Çam, sayıyı 28 olarak belirtir²³²⁰. Sayıları yukarıda verilen sıbyan mekteblerinin oldukça yetersiz olduğu söylenebilir. 1894 Müslüman ve 282 gayrimüslüm talebenin eğitimini bir sıbyan mektebinin karşılaması mümkün olmadığında 29 adet erkek ve 30 adet kız sıbyan mektebi daha yaptırılarak eğitimde ortaya çıkan eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır²³²¹.

1891 yılında İstanbul’la birlikte taşra eğitim programlarının da ele alındığı görülmektedir. İstanbul, taşra, köy, kasaba ilkokulları arasında fark gözetilmeksizin aynı derslerin okutulması uygun görülmüştür.

Tablo 6.3: İptidailerde Okutulan Dersler

Dersler	I. yıl	II. yıl	III. yıl
Elifbâ	12	—	—
Kur’an	12	6	5
Tecvid	—	6	2
İlm-i hal	2	3	3
Ahlâk	—	2	2
Sarf-ı Osmani	—	—	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mûlahhas Tarih-i Osmani	—	—	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	—	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-ü hat	1	2	2

Kaynak: Kodaman, s.144.

²³¹⁸Yurtsever, v.d. s.11.

²³¹⁹AVS 1299, s.40; AVS 1309, s.81.

²³²⁰Çam, s.XXVI.

²³²¹Karsandık, s.113.

Bu program bazı ufak değişikliklere uğramakla birlikte Abdülhamit Devri'nin sonuna kadar muhafaza edilmiştir.

Modern usullere göre eğitim vermeye başlayan usul-i cedid mekteplerinin masraflarının Maarif Nezaretince ödenmesi kararlaştırılmıştır. Adana'da yeni tarzda eğitim veren kuruluşların sayılarının artmasında, 1878-1880 yılları arasında Adana valiliği görevinde bulunan Şair Ziya Paşa'nın çok önemli katkıları olmuştur²³²². 1892-1893 istatistiklerine göre Adana vilayetinde usûl-ü atika okullarının sayısı 585, usûl-ü cedide okullarının sayısı 12; toplam ilköğretim okulu sayısı 597'dir. Usûl-ü cedide üzere eğitim veren ilköğretim okulu sayısı Adana'da diğer vilayetlere göre oldukça düşüktür²³²³. Adana sancağında ise 109 eski, ve 6 yeni olmak üzere toplam 115 iptidai mevcuttu. Bahsi geçen iptidailerde 2.420 erkek, 78 kız olmak üzere 2.498 öğrenci ders görmekteydi. Abdülhamit döneminde açılan iptidai sayısı 111 idi²³²⁴. 1892 yılında Adana sancağında bulunan iptidaide çalışan ve öğrenci sayıları şu şekilde idi: Birinci Mektep muallimi Mustafa Efendi, 43; ikinci mektep muallimi Ahmet Efendi, 25; üçüncü mektep muallimi Veysel Efendi, 27; dördüncü mektep muallimi Hacı Ahmet Efendi, 25; beşinci mektep muallimi Hafız Mehmet Efendi, 30; altıncı mektep muallimi Nuh Abdülkadir Efendi, 18; yedinci mektep muallimi Mehmet Efendi, 90; sekizinci mektep muallimi Süleyman Efendi, 22 öğrenciye eğitim vermekteydi²³²⁵.

²³²²Alkan, s.229.

²³²³1892-1893 istatistiklerine göre Ankara'da 397, Aydın'da 151, Bursa'da 244, Diyarbakir'de 11, Tarbzon'da 229, Konya'da 35 tane yeni usullere göre eğitim veren ilkokul vardır. Bayram Kodaman, s.141; Yücel Gelişli, " Osmanlı İlköğretim kurumlarında Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.15, s.37.

²³²⁴Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, C.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y., s.95.

²³²⁵AVS 1309, s.61.

Tablo 6.4: 1312 (1894) Tarihli Vilayet Salnamesine Göre Adana’da Bulunan Numune Mektepleri

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Gansafzade Mahallesi Mektebi	Gansafzade	Vasil Efendi	65
Hurmali Mahallesi Mektebi	Hurmali	Süleyman Efendi	60
Ramazanzade Mektebi	-	Abdurrahman Efendi	15
Kale Kapsu Mektebi	-	Hacı Abdah Efendi	17
Hanedan Mahallesi Mektebi	Hanedan	Edhem Efendi	55
Numune Terakki İptidai Mektebi	-	Muallim Danyal Efendi, Fahri Fransızca muallimi Avadis Efendi, Fahri İmla muallimi Mustaf Efendi, Fahri Hüsn-ü Hat muallimi Abdah Efendi,	45
Koca Vezir Mahallesi Mektebi	Kocavezir	Abdülaziz Efendi	6
Sarı Yakub Mahallesi Mektebi	Sarıyakup	Mehmet Hayri Efendi	6
Numune Mekteb-i İptidaiyesi	-	Müdür Durmuş Efendi, muallimler Tevfik Efendi, Ahmet Şükrü Efendi, Mustafa Efendi, bevvab Mustaf Ağa	330
Şeyhzade Mahallesi Mektebi	Şeyhzade	Ahmet Turan Efendi	45
Hükümet civarında Numune-i Terakki Mektebi	-	Danyal Efendi, fahri Fransızca muallimi Avadis Efendi, fahri İmla muallimi Mustafa Efendi, fahri Hüsn-ü Hat muallimi Abdah Efendi	45
Yortan Mahallesi Mektebi	Yortan	Hüseyin Efendi	12
Ali Dede Mahallesi Mektebi	Ali Dede	Mehmet Suphi Efendi	10
Eski Hamam Mahallesi Mektebi	Eski Hamam	Abdurrahman Efendi	32
Kayalı Bağ Mahallesi Mektebi	Kayalı Bağ	Şevki Efendi	18

Kaynak: AVS 1312, s.132-140.

Tablo 6.5: 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Adana Merkezde Bulunan Kız Mahalle Mektepleri, Çalışanları ve Öğrenci Sayıları

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Ganiasafzade Mahallesi Mektebi	Ganiasafzade	Güllü Hanım	18
Debbağhane Mahalle Mektebi	Debbağhane	Emine Hanım	7
Şeyhzade Mahallesi	Şeyhzade	Ümmügülsüm Hanım	7
Kayalıbağ Mahallesi Mektebi	Kayalıbağ	Fatma Hanım	7
Ağca Mescit mahallesi Mektebi	Ağca Mescit	Zeynep Hanım	26
Ağa Mehmet Mahallesi Mektebi	Ağa Mehmet	Fatma Hanım	4
Necceran Mahallesi Mektebi	Necceran	Esmâ Hanım	26
Sofibağçe Mahallesi Mektebi	Sofibağçe	Dudu Hanım	25
Cami-i Cedit Mahallesi Mektebi	Cami-i Cedit	Ümmügülsüm Hanım	25
Kayalıbağ Mahallesi Mektebi	Kayalıbağ	Zeynep Hanım	4
Sofibağçe Mahallesi Mektebi	Sofibağçe	Satı Hanım	7
Kuruköprü Mahallesi Mektebi	Kuruköprü	Emine Hanım	4
Kasabbekir Mahallesi Mektebi	Kasabbekir	Ayşe Hanım	6
Cami-i Cedit Mahallesi Mektebi	Cami-i Cedit	Emine Hanım	6

Kaynak: *AVS 1312*, s.132-140.

1883-1897 yıllarını kapsayan dönemde ahalinin de işin içine dahil edilmesiyle yeni usulde eğitim veren; Adana'da 4, Hamidiye'de 30, Cebel-i Bereket sancağına bağlı Bahçe kazasında 10, Yarpuz'da 4 ve Osmaniye'de 2 tane okul inşa edilmiştir. Yukarıda belirtilen okullar için, Yarpuz'daki okul istisna olmak üzere,

186.450 kuruş masrafla 50 okul inşa edilmiştir²³²⁶. 1897 yılında vilayet genelinde 597 adet mekteb-i ibtidaiyede eğitim öğretim hayatını devam ettiren öğrenci sayısı 12.911 idi. Öğrencilerden 10.661 tanesi Müslüman erkek, 2.250 tanesi Müslüman kız çocuğuydu ve gayrimüslim öğrenci bulunmamaktaydı. Adana sancağında 1903 yılı itibariyle şehir merkezinde 24'ü cedid, 2'si eski usulde olmak üzere 26; merkeze bağlı köy ve kasabalarda 5'i cedid, 33 eski usulde; Ceyhan'da yeni usulde 17; Karaisalı'da 9; toplam 89 okul hizmet vermektedir²³²⁷.

Tablo 6.6: 1901 Yılında Adana Merkezde ve Merkeze Yakın Yerlerde Bulunan Erkek Mahalle Mektepleri, Çalışanları ve Öğrenci Sayıları

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Gansafzade	Gansafzade	Veysel Efendi	34
Rozeta's Sıbyan Mektebi	-	Süleyman Efendi	48
Ramazanzade Mektebi	-	Abdurrahman Efendi	15
Kale Kapsu Mektebi	-	Abdah Efendi	18
Hanedan Mahallesi Mektebi	Hanedan	Edhem Efendi	55
Numune Terakki İptidai Mektebi	-	Ahmet Turan Efendi	54
Koca Vezir Mahallesi Mektebi	Kocavezir	Abdülaziz Efendi	35
Sarı Yakub Mahallesi Mektebi	Sarıyakup	Mehmet Hayri Efendi	16
Hızırlı Karyesi Lema-i Maarif Mektebi	Hızırlı Karyesi	Mustaf Asım Efendi	35
Akkapu sokağı Darü'l-İrfan Mektebi	-	Ahmet Efendi	84
Hemun Aşireti Darü'l-Feyz-i Hamidi Mektebi	-	Mehmet Efendi	35
Yortan Mahallesi Mektebi	Yortan	Abdurrahman Efendi	32
Ali Dede Mahallesi Mektebi	Ali Dede Mahallesi	Halil Efendi	10
Eski Hamam Mahallesi Mektebi	Eski Hamam	Abdurrahman Efendi	32
Harabbağçe Rozate's-Sıbyan Mektebi	Harabbağçe	Şevki Efendi	60

Kaynak: *AVS 1319*, s.105-109.

²³²⁶ Alkan, s.227.

²³²⁷ Alkan, s.227.

Tablo 6.7: 1901 Yılında Adana Merkezde ve Merkeze Yakın Yerlerde Bulunan Kız Mahalle Mektepleri, Çalışanları ve Öğrenci Sayıları

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Ganiasafzade Mahallesi Mektebi	Gani asafzade	Güllü Hanım	8
Debbağhane Mahalle Mektebi	Debbağhane	Emine Hanım	18
Şeyhzade Mahallesi	Şeyhzade	Ümmügülsüm Hanım	7
Kayalıbağ Mahallesi Mektebi	Kayalıbağ	Fatma Hanım	7
Ağca Mescit mahallesi Mektebi		Zeynep Hanım	8
Ağa Mehmet Mahallesi Mektebi	Ağa Mehmet	Fatma Hanım	5
Necceran Mahallesi Mektebi	Necceran	Esmâ Hanım	29
Sofıbağçe Mahallesi Mektebi	Sofıbağçe	Dudu Hanım	25
Cami-i Cedit Mahallesi Mektebi	Cami-i Cedit	Ümmügülsüm Hanım	25
Kayalıbağ Mahallesi Mektebi	Kayalıbağ	Şerife Hanım	8
Çukurmescit Mahallesi Mektebi	Çukurmescit	Zeynep Hanım	8
Kuruköprü Mahallesi Mektebi	Kuruköprü	Emine Hanım	4
Kasabbekir Mahallesi Mektebi	Kasabbekir	Ayşe Hanım	4

Kaynak: *AVS. 1319*, s.105-109.

1901’de Hadika-i Marifet İnas İptidaiyesi’nde muallim-i evvel Nesibe Hanım ve mualim-i sani Züleyha Hanım, 49 talebeye eğitim vermekteydi. İbtidaiye müfettişi İzzet Efendi teftiş vazifesini üstlenmekteydi²³²⁸.

Başka önemli gelişme ise Adana merkezde daha önceden var olan sıbyan mekteplerinin tamamına yakınının yeni usulde eğitim vermeye başlamış olmasıdır. 1905-1906 ders yılında Adana’da usûl-ü cedid üzere öğretim yapan 6 erkek, 8 kız iptidaisi vardır²³²⁹. 1905-1908 yıllarında Adana merkezdeki resmi iptidai sayısı üç erkek, üç kız olmak üzere altı tanedir²³³⁰. İkinci Meşrutiyet döneminde iptidai sayısı Adana merkezde 20, vilayet genelinde ise 147 adettir²³³¹. Okullaşma oranına bakıldığında mali ve iktisadi yönden çökmüş bir devletin, bu duruma rağmen ısrarla vilayetlerde eğitim ve öğretim yatırımlarına devam etmesi dikkat çekici bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır²³³².

Eğitimin geliştirilmesi çabalarının Adana ileri gelenlerinin bazılarında heyecan yarattığı kesindir. Bahri Paşa’nın valiliği döneminde İhsan Fikri, Müslümanlara ait iptidai yetersizliğinden bahsetmiş, bunun için çalışacak bir komisyon kurulmasını valiye kabul ettirmişti. İhsan Fikri’nin de aza olduğu komisyon, sadece bir kere toplanabilmiş, bir daha kimse toplantıya gelmemişti. Girişiminde başarısız olan İhsan Fikri, 30-40 talebeyi okutma kapasitesi olan bir iptidainin yapılmasını ve okula Bahri Paşa’nın anın verilmesini talep etmiş ancak, validen olumsuz yanıt almıştı. Bir şey yapamamış olmanın verdiği duyguyla İtidal gazetesinde; iptidai okullarının zorunlu olması, çocuklarını okula göndermeyen velilerin cezalandırılması, “Zabita-i ahlakiye” adıyla Maarif Nezaretine bağlı bir komisyon kurulması arzusunun dile getirmişti²³³³.

İtidal gazetesi; iptidainin zorunlu hale getirmesinin sorunların çözümünde tek başına yeterli olmadığını, görev yapan öğretmenlerin yeni usulde eğitimden anlamamaları ve yeni açılacak iptidailerde ders verecek öğretmen yetersizliğinin

²³²⁸ AVS 1319, s.104-105.

²³²⁹ Kodaman, s.146.

²³³⁰ Alkan, s.127.

²³³¹ Varlık, v.d., s.58.

²³³² Kodaman, s.78.

²³³³ Uçar v.d., *İtidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül1908]

önemli bir problem olduğunu yazmaktaydı. Darümuallimler vasıtasıyla eksiklik giderilmeye çalışılsa da pek bir netice elde edilememiştir. Gazete; Okul öğretmenlerinin iyi eğitim verdikleri için değil, çoğunlukla hatır gönül işiyle, maaşlarını iyileştirmeye yönelik olarak buralarda görevlendirildiğini iddia etmiştir. Darümuallimlerin, bir heyet tarafından yönetilmesinin daha uygun olacağı, bir kişinin idaresine bırakılmasının doğru olmadığı, başarılı öğrencilerin yetişmesi için talebelere bazı ayrıcalıklar tanınması, gerekirse harçlık verilmesi dile getirilmiştir. Adana merkez ve çevresi için tahmini yüz adet muallime ihtiyaç duyulduğu, Darümuallim'de, bunların kısa zamanda yetiştirilmelerinin mümkün olmadığı, atıl durumda olan medreselerdeki talebelerin teşvik edilerek, muallimliğe rağbet etmesinin sağlanması arzusu dile getirilmiştir. Mekteb-i İdadi mezunlarının belirli bir oranda maaşla geçici olarak teşvik edilmesi istenmekte, aksi halde zorunlu iptidai eğitiminin istenilen başarıyı sağlamasının mümkün olmadığı görüşü gazetede işlenmekteydi. Öğretmen olarak yetiştirilmek istenen bu şahıslara, işi öğrenmeleri için yol gösterilir ve tecrübe aktarımı yapılırsa istenilen başarının elde edilmesinin mümkün olduğu belirtilmiştir²³³⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletin işleyişine müdahale etmeye başladığı İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti, kanunda var olan iptidai eğitiminin zorunluluğunun hayata geçirilmesi konusunda valiliğe tavsiyede bulunmuştu. Meclis-i İdare-i Vilayet, bunun üzerine hemen toplanmış ve İhsan Fikri'nin önerisiyle, kurulacak iptidailerin başında müftünün bulunduğu bir komisyon aracılığıyla yönetilmesi ve iptidailerin teşkili kabul edilmişti. İhsan Fikri, gazetede yazısında Müslümanların da gayrimüslim unsurlar gibi komisyonlar oluşturarak başarılı bir eğitim verebileceklerine olan inancını dile getirmişti. Bahri Paşa Dönemi'nde açıldığı iddia edilen 300 okulun kağıt üzerinde kaldığını, Adana merkezdeki iptidai sayısının iki tane bile olmadığını yazmıştı²³³⁵. 30 kadar kişiden oluşan komisyonun²³³⁶ aktif olarak çalışması halinde para toplanırken Adana merkezde bulunan yaklaşık 6.000 hanenin 2.000'i fakir, yetim ve dul olarak kabul edilmeli, geriye kalan 4.000 haneden maddi imkanlarına göre 1, 4, 8, 12 ve 20 kuruş

²³³⁴ Uçar v.d., *İttidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²³³⁵ Uçar v.d., *İttidal*, S.1, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²³³⁶ Uçar v.d., *İttidal*, S.19, 31 Kânûn-ı Sani 1324 [13 Şubat 1909]

tahsil edilmeliydi. Elde edilecek yekun ile şehrin çeşitli yerlerinde yeni usullere göre okul denilebilecek 12 iptidai yapılabilir, ilk derece eğitimde ortaya çıkan eğitim sorunu bu şekilde çözülebilirdi²³³⁷. Eğitimde kalkınma gayretleri şehir eşrafında da görülmüştü. Suphi Paşa, Musa Balizade Rauf Bey'in konağının karşısındaki harap medrese arsasına yapılacak okulun masraflarını üstlenmeyi üzerine almıştı²³³⁸. Yine şehrin genç simalarından Daplanzade Mehmet Efendi'nin yardımlarıyla Bakırsındı ve Savcızade Mahallesi arasına bir mekteb-i iptidai inşa edileceği, okulun arsasının Daplanzade Şaban Ağa tarafından verildiği haberleri basında yer bulmuştu²³³⁹.

1913-1914 yılı Eğitim İstatistiklerine göre Adana vilayetinde resmi iptidai okullar; 134 erkek iptidai, 23 kız iptidai ve 2 karışık iptidai olmak üzere toplam 159 idi. Bunlardan 23 erkek, 4 kız iptidai, toplam 27 iptidai 1908 yılının Eylül ayı öncesinde eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştı. Eylül 1908 tarihinden sonra açılan iptidai sayısı ise 111 erkek, 19 kız, 2 karışık, toplam 132 idi. 1913-1914 yılı İstatistiklerine göre Adana vilayetinin sınav öncesi öğrenci sayısı, 6.061 erkek, 1.125 kız, toplam 7.186'dır. İptidai tastiknamesi alan öğrenci sayısı 153 erkektir. Sınıfı geçen öğrenci sayısı 5.705 erkek, 1.104 kız, toplam 6.809'dur. Sınıfta kalan öğrenci sayısı 203 erkek, 21 kız, toplam 224'tür. Aynı istatistiklere göre; Adana vilayetinde resmi iptidailerde memur: 247 erkek, 53 bayan olmak üzere toplam 300 öğretmen çalışmakta; ayrıca 49 erkek, 15 bayan toplam 64 hizmetli görev yapmaktaydı²³⁴⁰.

²³³⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kânûn-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

²³³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kânûn-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

²³³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.19, 31 Kânûn-ı Sani 1324 [13 Şubat 1909]

²³⁴⁰ E (Erkek), (K) Kadın; altı öğretmenin mezun oldukları okullar hakkında bilgi yoktur. Alkan, s.165-166-168-169.

Tablo 6.8: 1913-1914 Yılı İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Resmi İptidailerde Çalışan Öğretmenlerin Mezun Oldukları Okullar

Okul	Öğretmen Sayısı	Okul	Öğretmen Sayısı
Darulmuallimin	99	İki yıllık darulmuallimin	15
Darulmuallimat	7	Sultani	20
Muallim muavinliği ehliyetnamesi	64 (E) 1 (K)	Dersten mücaz	12
Diğer okullardan mezun	31 (E) 45 (K)	Diğer okullardan mezun	31 (E) 45 (K)

Kaynak: Alkan, s.165-166-168-169. E (Erkek), (K) Kadın; altı öğretmenin mezun oldukları okullar hakkında bilgi yoktur. Alkan, s.165-166-168-169.

1913-1914 eğitim istatistiklerine göre Adana vilayetinde cemaatlere göre okul sayıları şöyledir: Müslümanlara ait 3 özel erkek iptidai; Rumlara ait 1 adet karışık iptidai; Ermenilere ait 12 erkek, 7 kız, 13 karışık; Keldanilere ait 1; Süryanilere ait 2, Marunilere ait 1 iptidai bulunmaktadır. Adana vilayetinde özel iptidailerde cemaatlere göre öğrenci sayıları ise şöyledir: Müslim 318 erkek; Rum 25 erkek, 20 kız; Ermeni 2.522 erkek, 1.919 kız; diğer cemaatlere ait 80 erkek, 80 kız olmak üzere toplam 2.945 erkek, 2.019 kız öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullarda görevli öğretmen sayıları: Müslim 16 erkek, Rum 1 bayan, Ermeni 63 erkek, 3 bayan, diğer cemaatler 10 erkek, 1 bayan toplam 89 erkek, 5 bayandır²³⁴¹.

Adana vilayetindeki yabancılara ait iptidailer 1913-1914 istatistiklerine göre şöyledir: Fransızlara ait 2 erkek, 3 kız ve 1 karışık, toplam 6 iptidai; Amerikan okulları ise 1 erkek, 1 kız, 2 karışık olmak üzere toplam 4 iptidaiden ibarettir. Aynı yıl bu okullarda okuyan öğrenci sayıları ise Fransız okullarında 695 erkek, 428 kız; Amerikan okullarında 310 erkek, 280 kız; toplam 1.005 erkek, 708 kız öğrenci eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmekteydi. Fransız okullarında 38 erkek, 40 bayan öğretmen ders verirken; Amerikan okullarında ders veren öğretmen sayısı 17 erkek, 15 bayandır. Vilayet genelinde bulunan iptidailer ve buralarda görevli öğretmen ve memur sayıları ise şu şekildedir: 159 resmi, 50 özel iptidai olmak üzere 209

²³⁴¹ Alkan, s.171-174.

iptidaide: resmi olanlarda 247'si erkek, 53 bayan; özellerde ise 144 erkek, 60 bayan olmak üzere çalışan memur ve öğretmen sayıları toplam 391 erkek, 113 bayandır²³⁴².

12 Haziran 1917 tarihli bir belgede Adana iptidailerindeki öğretmenlerin maaşları için ayrılan mikfarın kifayetsizliğinden şikayet edildiği görülmüştür. Encümen kararıyla maaşlarının düzeltilmesi kararı alınmış ve Sadarete sunulmuştu²³⁴³.

6.1.4.3. Rüştîyeler

Osmanlı Devleti'nde sıbyan mekteplerinde kızlar, erkeklerle birlikte karma eğitim görmekteydi. Sonradan kızlar içinde bir rüştîye okulu açılması fikri öne çıkmıştı. Bu okullarda ilk dönemlerde bayan öğretmen olmadığından yaşlı ve edepli erkek öğretmenlerle bu açık kapatılmaya çalışılmıştı. Kız rüştîyelerinin öğretim programları erkeklerin öğretim programından farklı idi. Dört yıllık dönemde; Din dersi, Osmanlıca Dilbilgisi, Arapça, Farsça Gramer, İmla ve Yazı, Edebiyat (Müntehabât-ı Edebiye), Ev İdaresi, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter Tutmak, nakış yapabilecek derecede resim, Dikiş Uygulama (Ameliyat-ı Hayatiye), Müzik (zorunlu değil) dersleri verilmektedir. Kız okullarında din dersleri herkesin kendi mezhebine göre verilecek, gayrimüslimler Farsça ve Arapça yerine kendi dillerini öğrenecekti²³⁴⁴.

1873 yılında vilayet genelinde bulunan dört öğretmen, dört rüştîyede (Ermenek, Tarsus, Adana, Mersin) 241 öğrenciye eğitim vermektedir. Bu rüştîyelerden Adana kazasında halkın çabalarıyla inşa edilen rüştîyede²³⁴⁵ 1 öğretmen görev yapmakta, 82 öğrenci eğitim görmektedir²³⁴⁶. Bahsi geçen Rüştîye, 1870 yılında Mehmet Takîyüddin Paşa'nın valiliği döneminde inşa ettirilmiştir²³⁴⁷. 1876 yılında Adana Rüştîyesi'nde görevli muallimler: Muallim-i evvel Mehmet Hulusi

²³⁴² Alkan, s. 176-179.

²³⁴³ DÜİT, 126/23, 12 Haziran [1] 333 [12 Haziran 1917]

²³⁴⁴ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştîye Mektepleri", *Türkler Ansiklopedisi, Türkler Ansiklopedisi*, c.15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.15, s.54-55.

²³⁴⁵ Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.116.

²³⁴⁶ Alkan, s.32.

²³⁴⁷ Yüksel, s.82.

Efendi, Muallim-i sani Sadık Efendi olup, Rüştüde bulunan öğrenci sayısı ise 105 idi. Mekteb-i Sıbyan muallimleri ise Muallim-i evvel Emin Efendi, Muallim-i sani Hacı Mehmet Efendi idi. Burada 71 öğrenci eğitim öğretim hayatını sürdürmekteydi²³⁴⁸. 1877’de aynı muallimlerin faaliyetlerini devam ettirdiği görülür. Aynı sene Rüştüde 93 öğrenci eğitim görmekte; bunlardan 20 tanesi sınıf-ı evvel, 20 tanesi sınıfı sani, 30 sınıf-ı salis ve 13 tanesi sınıf-ı rabi idi²³⁴⁹. 1880 tarihinde Adana merkezde bulunan üç okul; Adana Rüştüye Mektebi, Birinci Numune Mektebi ve İkinci Numune Mektebi’dir. Merkezde bulunan Rüştüye’nin öğretmenleri; muallim-i evvel Abdulgafur Efendi, muallim-i sani Sadık Efendi, Rik’a muallimi Rüstem Efendi ve bevab Abdülkerim Efendi’dir. Rüştüde dört asıl sınıfla birlikte bir de tamamlama sınıfı mevcut olup 97 öğrenci eğitim hayatını devam ettirmektedir²³⁵⁰. 1883 Adana vilayetine bağlı Adana, Ermenek, Sis, Tarsus, Kozan, Silifke, Mersin, Haçin ve Kars-ı Zülkadriye’de bulunan 9 rüştüde 405 öğrenci eğitim öğretim hayatını devam ettirmektedir. Adana merkezdeki rüştüyenin öğrenci sayısı ise 56 idi²³⁵¹. 1308 Adana Vilayet Salnamesine göre Adana merkezdeki rüştüde 120 öğrenci eğitim görmektedir²³⁵².

Şehirde yeni rüştüyeler yapımına hız verilmiş, eğitimdeki açık giderilmeye çalışılmıştır. 1881 yılında Adana Belediye Bahçesi’nde bir askeri rüştüye yapımına karar verilmişti²³⁵³. Taşköprü’nün güney istikametinde Seyhan Irmağı kıyısında 1883 tarihinde Adana valisi Abidin Paşa tarafından bir rüştüye inşasına başlanmış ve okul 1885’te faaliyete geçmiştir²³⁵⁴. Taş malzeme kullanılarak yapılan bina, görkemli bir yapı olarak ortaya çıkmıştı²³⁵⁵. Okul yapılırken halkın yardım ve gayretleri görülmüş, 1888 yılında Adana İdadisi’ne dönüştürülmüştür²³⁵⁶. Abidin Paşa, Mektebi Rüştüye ve İdadi’yi vasıflı askerler yetiştirmek amacıyla faaliyete geçirmiştir. Okulun eğitim

²³⁴⁸ AVS 1293, s.42.

²³⁴⁹Karsandık, s.116.

²³⁵⁰Yurtsever, v.d., s.11.

²³⁵¹Alkan, s.44.

²³⁵² AVS 1308, s.60.

²³⁵³ AVS 1299, s.7.

²³⁵⁴Yurtsever, v.d., s.13.

²³⁵⁵Yurtsever, s.78.

²³⁵⁶Toros, s.9.

süresi beş yıl olup okuldan mezun olanlar, askeri ve idari sahalarda görev almışlardı²³⁵⁷.

Rüştiye, Adana’da Batılı tarzda eğitim veren ilk okul olarak değerlendirilebilir. Rüştiye’de başöğretmen, yardımcısı ve güzel yazı hocası olmak üzere üç öğretmen görev yapmaktaydı²³⁵⁸. Bir ara Cumhuriyet döneminde kız lisesi olarak hizmet veren bina, iki katlı olarak taştan inşa edilmiştir²³⁵⁹.

1892 tarihli Adana Vilayet Salnamesi’ne göre 1892’de Adana kazasında 1 rüştiye vardı²³⁶⁰. Kız rüştiye mektepleri yapımı konusunda Misyoner faaliyetleri karşısında Müslüman ileri gelenlerinin duyarsızlığı şikayet konusu olmuştu. Misyonerler, serbestçe dolaşma ve istediği erkeklerle konuşma konusunda Müslüman kadınları etkileyecek propaganda faaliyetleri yürütmekteydiler. Bu propagandaların etkili olmasının nedeni Müslüman kadınlarının iyi eğitim alabilecekleri bir rüştiyeden yoksun olmasıydı. Müslüman kızlarının gönül rızasıyla okuyabilecekleri bir kız rüştiye mektebinin yapılması zorunluluğu üzerinde durularak Müslümanların bahsi geçen konuya önem vermemelerinden hayıflanılmaktadır. Burada eğitim sistemine yönelik eleştiriler de karşımıza çıkmaktadır. Kadınların “kelam-ı Kadîm, Mızraklı İlm ü Hal, Mevlid-i Şerif ve Muhammediye okumayı başarması üzerine icâzetname verildiği, verilen eğitimin çok cüzi miktarda kolaylık sağladığı ifade edilmiştir. Lazım olan “fenn-i ‘alâ vechü’- icmâl görmüş olan” Müslüman bir kadın, misyonerlerin görüşünü rahatlıkla çürütebilirdi²³⁶¹.

1892 yılında Mekteb-i Rüştiye’de ders veren muallimler şunlardır; muallim-i evvel Mehmet Hayrettin Efendi, Muallim-i sani Mustafa Efendi, Fransızca muallimi Avadis Efendi, Rika muallimi, Süleyman Efendi idi. Rüştiyede 130 öğrenci eğitimini devam ettirmekteydi²³⁶². 1312 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre İnas-ı Rüştiye

²³⁵⁷ Cezmi Yurtsever, “Adana Valisi Abidin Paşa’nın Servet Merakı” http://www.adana01haber.com/author_article_print.php?id=347, 22.06.2017.

²³⁵⁸ Kaplan, s. 100.

²³⁵⁹ Çam, s.209.

²³⁶⁰ AVS 1309, s.81.

²³⁶¹ Y_PRK_AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

²³⁶² AVS 1309, s.61

Mektebi'nde muallim-i evvel Zeliha Hanım, muallim-i sani Nesibe Hanım ve muallim-i salis Vahide Hanım idi. Rüştiyede 130 kız öğrenci eğitim görmekteydi²³⁶³.

1897 tarihinde Adana vilayetinde bulunan toplam 9 rüştiyede; 619 erkek, 117 kız öğrenci olmak üzere 736 öğrenci eğitim öğretim hayatını devam ettirmekteydi. Ayrıca gayrimüslim öğrenciler de bu okullarda eğitim görmekteydi. Aynı yıl, 9 rüştiyeden toplam 54 kişi şehadetname aşmış, 78 öğrenci ise çeşitli nedenlerle okuldan ayrılmıştır. Şehadetname alanların tamamı erkek öğrenci iken; farklı sebeplerle ayrılan 78 öğrencinin 58'i erkek, 20 tanesi kızdır. Bu rüştiyelerde çalışan memur ve öğretmen sayısı 24'tür²³⁶⁴.

1901 yılında İnas Rüştiye Mektebi'nde eğitim veren muallimler; muallim-i evvel Şekibe Hanım, muallim-i sani Züleyha Hanım ve mübessere Şerife kadın idi. Mahreç sınıfları muallimleri Zeynep Hanım ve Hatem Hanım'dı. Okulda eğitim gören öğrenci sayısı 137 idi. Diğer bir kız rüştiyesi olan Gülşen-i Edeb İnas Rüştiyesi'nin iki öğretmeni vardı. Muallim-i evvel Hikmet Hanım, ve Madmazel Enjam okulda 48 öğrenciye eğitim vermekteydi²³⁶⁵. 1902 yılında Adana'da 135 öğrenciye sahip üç kız rüştiyesi avâriz varidâtı icârıyla inşa ettirilmiştir²³⁶⁶. 1905-1908 eğitim istatistiklerine göre Adana merkezde resmi okul olarak bir erkek ve bir kız rüştiyesi mevcuttur²³⁶⁷.

6.1.4.4. Mekteb-i İdadi-i Mülkiye

Adana İdadisi ile ilgili ulaşılan ilk bilgiler, 1877-1878 yılına ait Adana Vilayet Salnamesinde geçmektedir. İdadi de görev yapan muallimler; muallim-i evvel Emin Efendi, muallim-i sani Hacı Muhammet Efendi'dir. Bevvab olarak Hacı Mustafa Efendi görev yapmaktaydı²³⁶⁸. 1881-1882 yılında yapımına başlanan binanın masrafları vilayet bütçesinden karşılanmaktaydı. Ancak para yetersiz gelmiş

²³⁶³ AVS 1312, s.132.

²³⁶⁴ Güran, s.111-113.

²³⁶⁵ AVS 1319, s.104-105.

²³⁶⁶ Mustafa Alkan, s.249.

²³⁶⁷ Alkan, Mehmet Ö., s.127.

²³⁶⁸ Karsandık, s.116.

ve yalkın desteğiyle tamamlanmıştır²³⁶⁹. 1883'te ilk olarak rüştiye olarak inşa edilen iki katlı idadinin rüştiye kısmı 1885'te açılmış²³⁷⁰, 1888 yılında Adana İdadisi'ne dönüştürülmüştür. Büyük bina, Adana'nın ilk idadisi olarak hizmet vermişti²³⁷¹. 1889'da 5 yıllık bir idadi statüsünde eğitime başlayan okulun ilk müdür vekili Nabi Menenencioglu idi. Nabi Bey, yaşı ilerleyene kadar öğretmenlik görevini devam ettirmiştir. Okul, açıldığı dönemlerde askeri amaçtan daha çok idari memur yetiştirmeye çalıştı ve ilk dönemlerde 90 civarında öğrenciye sahipti²³⁷².

1892 tarihinde müdürü (Süleyman Efendi), mübessir-i evveli (Ali Efendi), mübessir-i sanisi (Şevki Efendi) ve üç hademesi vardır. Ayrıca okulun bir Arabi muallimi (Mustafa Efendi), bir Farisi muallimi (Ahmet Efendi), bir Lisan-ı Osmani ve Hat muallimi (Hacı Nuri Efendi), bir Fransız ve Kavanin-i Hususiye ve Hukuk muallimi (Hamit Efendi), bir Tarih-i Umumi ve Coğrafya muallimi (Süleyman Efendi), Hesap muallimi (Mülazım Mahmut Efendi), Resim muallim vekili((Viramşabuh Efendi), Kimya ve Hıfz-ı Sıhhat (Belediye Tabibi Derviş Efendi), Heyet muallimi (Nabi Bey), Cer Sekal muallim (Nabi Bey), Müsellesat muallimi (Nabi Bey), Hendese muallimi(Nabi Bey), Cebir-i adi muallimi (Nabi Bey), Hikmet ve Fenni Servet muallimi(Terziyan Efendi), Tarih-i Tabii ve Sanayi muallimi (münhal). Ayrıca okulda 90 şakirt (öğrenci) ders görmektedir²³⁷³.

²³⁶⁹ A. Şevki Duymaz, "Adana İdadisi", *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılma Kurt, M.Fatih Sansar, c. III, s. 518.

²³⁷⁰ Kaplan, s.100 .

²³⁷¹ Toros, s.9.

²³⁷² Kaplan, s. 78.

²³⁷³ AVS 1309, s.56.

Tablo 6.9: 1892 Yılında Adana Mekteb-i İdadisi'nde Okutulan Dersler

İlk Sene Okutulan Dersler			
Ders	Okutulan bölüm	Ders	Okutulan bölüm
Arapça	Sarf kısmı	Fransızca	Elfiya
Farsça,	Sarf kısmı ve kavaidi	Lisan-i Osmani	İmla
Tarih-i Osmani	Mulaliminin tertip ve şakirdana tahrir ettirilen kısmı	Coğrafya	Coğrafya-i Osmani
Hesap	İmla ve nazar-ı tenasibe kadar	Hat	Hüsn-i hat
Hendese	Hendese-i hattiye	Resim	Hudut-ı eşkal dersi
İkinci Sene Okutulan Dersler			
Ders	Okutulan bölüm	Ders	Okutulan bölüm
Arapça	Nahv'in bir kısmı	Fransızca	Sarf-ı Fransevi
Farsça,	Gülistan	Lisan-i Osmani	Kavaid-i Osmaniye
Tarih-i Umumi	Kurun-u evvel	Coğrafya	Coğrafya-i umumi
Hesap	Tenasipten sonra kava'id-i hesabiye	Tarih-i Tabii	Mevalid-i selase
Hendese	Hendese-i müsteha	Resim	Kara kalem ebniye eşkali
Üçüncü Sene Okutulan Dersler			
Ders	Okutulan bölüm	Ders	Okutulan bölüm
Arapça	Meani	Fransızca	Nahv-i Fransevi
Usul-u Defteri	boş	Lisan-i Osmani	Belâgat-i Osmaniye
Tarih-i Umumi	Kurun-u vusta	Coğrafya	Ziraat ve ticaret tatbikatı

Hikmet-i tabiiye'den	Elektrik	Tarih-i Tabii	ziraat, ticaret ve sanayi tatbikatı ve tabakatü'l-arz
Hendese	Hendese-i mücesseme	Resim	Kara kalem her nevi gölge
Dördüncü Sene Okutulan Dersler			
Ders	Okutulan bölüm	Ders	Okutulan bölüm
Arapça	Mantık	Fransızca	Nahv-i Fransevi
Kimya	Kimya-i madeni	Lisan-i Osmani	Usul-ı şiiir ve İnşa
Tarih-i Umumi	Kurun-u ahire	Cebir	İngilizceden mütercim cebir
Hikmet-i tabiiye'den	Elektrik bahsinden geri tarafı	Hukuk	kavanin-i mülkiye ve mahalliye
Hendese	Münazır gölge ve kutu ahşap ve echaz	Resim	sunu boya her nevi eşkal
Tarih-i Sanayi	İhtirat-ı mühime ve keşfiyat-ı cedide		
Beşinci Sene Okutulan Dersler			
Ders	Okutulan bölüm	Ders	Okutulan bölüm
Arapça	Usul-i fikihtan mecami	Fransızca	Terkip, tahlil kaideleriyle beraber tercüme imliyatı
Kimya	Kimya'-i Uzvi	Lisan-i Osmani	Usul-ü Kitabet
İlm-i Servet	İlm-i Servet-i milel	Kavanin-i hususiye	Ziraat, ticaret, sanayiye dair bilcümle kavanin
Müsellesat-ı Müstevi	Müsellesat-ı fenne dair bilcümle kavaid	Resim	yağlı boya her nevi eşgal
Cer İskal	Kavaid-i Esasiye ile beraber sanayiye tabikatı	Hıfzu'l- Sihhat	Muhafaz-i bedene dair olanolan şerait-i mühime-i tabiye
Heyet	Heyet-i Felekiye'ye dair olan kavaid-i riyaziye ile beraber ilmiyat-ı nazariyat		

Kaynak: *AVS 1309*, s.57-61.

Tablo 6.10: 1892 yılında Rüştiye Derecesinde Bulunan İhtibat Sınıfının Ders Programı

1892 yılında Rüştiye Derecesinde Bulunan İhtibat Sınıfının Ders Programı	
Coğrafya'dan	Muhtasar coğrafya-i umumi
Tarih'ten	Muhtasar tarih-i Osmani
Hendese'den	Hututa dair muhtasat imliyat-ı hendese kıraat
Malumat-ı Muhtasara'dan	Fünun-ı mütenevviadan bir fikir icmali Verilecek kadar muhtasaran mübahis-i mühime-i fenniye
Farisi'den	Talim-i Farisi
Hesab'tan	İmal-i Erbaa
İmla ve Hüsni Hat'tan	-

Kaynak: *AVS 1309*, s.57-61

1893 yılından 1894-1895 senesine devreden öğrenci sayısı Adana Yatılı Sivil İdadi'de 12 paralı yatılı, 23 parasız yatılı olmak üzere toplam 35 öğrenci idi. 1894-1895 eğitim öğretim ders yılının sonuna kadar 2 paralı yatılı, 2 parasız yatılı olmak üzere 4 öğrencinin kaydı daha yapılmıştır. Herhangi bir nedenle okuldan ayrılan öğrenci sayısı; 4 paralı yatılı ve 4 parasız yatılı olmak üzere toplam 8'dir. 1894-1895 ders yılının sonuna kadar kaydedilen 2 gayrimüslim öğrenci dışında okula devam eden gayrimüslim öğrenciye rastlanmaz²³⁷⁴.

1312 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre 1895 yılında idadide çalışan görevliler: Müdür Hazım Efendi, birinci muavin Selahattin Efendi, ikinci muavin Mehmet Hilmi Efendi, Üçüncü muavin Vasıf Efendi, mektep tabibi Yusuf Aki Efendi, katip Ali Haydar Bey, imam Hilmi Efendi, Ambar memuru Ali Efendi, aşçı başı Selim Ağa idi. ayrıca kurumda 4 hademe görev yapmaktaydı. Öğretmenler; Kavanin muallimi Hamit Efendi, Edebiyat ve Ahlak muallimi Hamit Efendi, Hikmet-i Terbiye Hazım Efendi, Usul-ü Defteri Hazım Efendi, Malumat-ı Fenniye Hazım Efendi, Hendese Nabi Bey, Hayat ve Müsellesat Nabi Bey, Makine mulallimi Nabi Bey, Resim muallimi Nabi Bey, Cebir ve Hesab-ı Nazari Nazım Bey, Kimya-yı Madeni ve Uzvi muallimi Nazım Bey, İlm-i Mevaliyat Nazım Bey, Akaid-i muallim vekili Hacı Ahmet Efendi, Türkçe mualimi vekili Ali Haydar Bey, sınıf-ı aliyye Fransızca muallimi Selahattin Efendi, Coğrafya-yı Umumi ve Osmani muallimi

²³⁷⁴ Alkan, s.66.

Selahattin Efendi; Tarih-i Umumi, Osmani ve Hesap muallimi Mehmet Hilmi Efendi, sınıf-ı iptidaiye Fransızca muallimi Vasıf Bey, Lisan-ı Osmani muallimi Vasıf Bey, Arabi ve Farsî muallimi Abdülhakim Efendi, Hüsn-ü Hat muallimi Hüseyin Cemil Efendi idi. Okulda Eğitim gören öğrenci sayısı 170'dir²³⁷⁵. 1897 yılı istatistiklerine göre Adana İdadisi'nde okuyan öğrenci sayısı ise 39 olup tamamı erkeklerden oluşmaktaydı. Müslim, gayrimüslim oranına bakıldığında okuyan öğrencilerden 37'si Müslüman, 2 tanesi gayrimüslim idi. Okulda çalışan memur ve öğretmen sayısı 28'dir²³⁷⁶. XIX. asır sonunda İdadî'de eğitim gören öğrenci sayısı 78 kişiden ibarettir²³⁷⁷.

İdadî'nin sınıf sayısı 1900 yılında yediye çıkarılmış ve yatılı bölüm eklenmiş, daha sonradan 7 yıllık bir okula dönüştürülmüştür²³⁷⁸. 1901 tarihinde okulun öğretmenleri ve girdikleri dersler ise şöyle idi²³⁷⁹: 1901 tarihinde okulun Lisan-ı Osmani, Kitabet-i Resmîye derslerine Ahmet Feyzi Efendi; Mevalid, Hendese ve Kimya derslerine Mehmet Faik Efendi; Fransızca, Hikmet, Kozmografya ve Makine derslerine Ahmet Kemal Bey; Edebiyat, Ahlak ve Coğrafya derslerine Hasan Şükrü Efendi; Kavanin, Tarih ve Servet derslerine Ali Osman Efendi; Arabi ve Farsî derslerine Abdülhakim Efendi; İlm-i Hesab, Cebir, Müsellelat ve Malumat-ı Fenniye derslerine Ahmet Ferit Efendi; Türkçe, Ulum-ı Diniye ve Usul Defteri derslerine Hüseyin Sami Efendi; Hüsnü hat ve Resim derslerine Cemil Bey; Ermenice dersine Avadis Efendi girmektedir.

Okul İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana Sultanisi olarak adlandırılmıştır²³⁸⁰. Bu dönemde okulda 395 öğrenci eğitim görmektedir²³⁸¹. İdadî, zaman zaman valiler tarafından teftiş edilmiştir²³⁸². 1909 yılında Mekteb-i İdadî

²³⁷⁵ AVS 1312, s.131.

²³⁷⁶ Güran, s.108-113.

²³⁷⁷ Karsandık, s.116.

²³⁷⁸ Adana İdâdîsi, <http://belgelerlegercektarih.com/tag/osmanlidan-borc-kaldi/>, 09.07.2017.

²³⁷⁹ AVS 1319, s.99.

²³⁸⁰ Yurtsever, v.d., s.32.

²³⁸¹ Varlık, v.d., s.58.

²³⁸² Vali Cevad Bey, 1909 yılı başlarında idadiyi ziyaret ederek sınıfları ve yatakhaneleri dolaşmış, öğrencilere dersleri ile ilgili sorular sormuş, çalışmalarından memnun kalmıştı. *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

müdür muavinliği evveli görevine Vasfi Efendi getirilmişti²³⁸³. 1909 yılında Adana gazetelerinde idadi öğrencilerinin yazıları yayınlanmıştı²³⁸⁴.

Haziran ayında yapılan sınavlar sonrasında okul tatile girmekte öğrenciler dağılmaktaydı. 19 Haziran 1909 tarihinde Cumartesi günü yapılan sınav sonuçlanmış ve okul tatil sürecine girmiş yatılı öğrenciler memleketlerine gönderilmişti. Sınavlar sonucunda 9 kişi başarılı olmuş, bir kişi ise mazeret göstererek bazı sınavlara katılmamıştı. Sınavları verdikten sonra onun da şهادetnamesi verilecekti²³⁸⁵. Şهادetname alanlardan bir kısmı devlet kademelerinde yer almaktaydı. Mezunlardan Ali Efendi, Payas Nahiyesi müdürlüğü, Tarsuslu Rıfat Efendi ise Sırkıntı Nahiyesi müdürlüğü görevine atanmıştı²³⁸⁶.

Okul, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1914 yılında askeri depo olarak da hizmet vermiştir. Bu süreçte okul, Darulmuallimin binasına taşınmıştır. İşgal yıllarında yapıyla ilgili birçok belge yok edilmiştir²³⁸⁷. Birinci Dünya savaşı sonrasında yeniden kendi binasında hizmet veren, 1924 yılında Adana Lisesi adını alan okul, 1927-1928 yılında erkek lisesi olarak faaliyetlerini sürdürmüştü. 1934 yılında Cemal Paşa'nın inşa ettirdiği binaya nakledilmişti²³⁸⁸.

6.1.4.5. Hamidiye Sanayi Mektebi

Mesleki ve teknik eğitimi geliştirme kapsamında 1860'lı yıllarda harpler ve muhaceret sonrasında zor durumda kalan fakir ve kimsesiz çocukların devlet kontrolünde eğitimi ve kalifiye eleman olarak iş hayatına atılmaları için çalışmalar yapılmıştı. Ayrıca, suça bulaşan çocuklar burada çalıştırılarak, bir taraftan cezalarını çekerken diğer taraftan topluma adaptasyonları da gerçekleştirilmiş olacaktı.

²³⁸³ Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kânûn-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

²³⁸⁴ . Mekteb-i İdadi son sınıf öğrencilerinden Rıfat Recai, *İtidal* gazetesinde edebi yazılar yazmıştır. Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

²³⁸⁵ Mezun olan öğrenciler; Necmeddin Efendi bin Sadık Paşa, İhsan Efendi bin Abdülkerim Efendi, Memduh Efendi bin Hacı Hüsnü Bey, Fikri Efendi bin Hasan Efendi, Yusuf Efendi bin Mustafa Efendi, Nevzat Efendi, Muhyiddin Efendi bin Vasfi Efendi, Rıfat Efendi bin Neşed Efendi, Musa Efendi. Abdülkerim Efendi ise bazı sınavları verdikten sonra şهادetname alacaktı. Uçar v.d., *İtidal*, S.52, 10 Haziran 1325 [23 Haziran 1909]

²³⁸⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.70, 7 Temmuz 1325 [20 Temmuz 1909]

²³⁸⁷ Duymaz, s.519.

²³⁸⁸ Kaplan, s. 85.

Islahhanede Müslim ve gayrimüslim çocuklarına eğitim olanaklarının birlikte sunulması toplumsal kaynaşmayı artırıcı bir işlev de görecekti. Islahhanelerin kuruluşuna öncülük eden kişi Mithat Paşa'dır. Adı geçen kuruluşun ilk örneği onun kurduğu Niş Islahhanesi'dir. Kuruluşta okuma-yazma, dini bilgi, basit hesaplama dersleri işlenmekteydi. Asıl önemli olan ise yaşanan dönemde bir değeri olan mesleklerin pratiklerinin yaptırılıyor olmasıydı. Burada, Dericilik, dokumacılık, matabaacılık, madensel ürünler, buhar makinesi, dokuma tezgahları, dikiş makinesi vb. aletlerin üretim ve onarımına dönük eğitim verilmekteydi²³⁸⁹.

Adana Islahhanesi, Ramazanoğulları zamanından kalma bir imaretin yerine kurulmuştu²³⁹⁰. Adana'da eğitim veren kuruluşa ait ilk bilgiler 1287 (1870-1871) tarihli Adana Vilayet Salnamesinde geçmektedir. Bu tarihte ıslahhanede çalışan memurlar ve ustaların varlığından söz edilebilir²³⁹¹. 1872'de Islahhanede; büro memuru, terzi ustası, kunduracı ustası, kilimci ustası, Türkçe ve Ermenice eğitimi veren muallimler mevcuttu. Okulda eğitim gören öğrencilerden 32'si terzilik bölümünde, 23'ü kunduracılık bölümünde, 13 'ü kilimcilik bölümünde, 10 'u çulha bölümünde eğitim görmekteydi. Yine henüz okumakta olan 12 öğrenci ve daha iyi eğitim almak üzere İstanbul'a gönderilen dört öğrenci ile birlikte 94 öğrenci mevcuttu²³⁹². 1872 yılında Vilayet Islahhâne Komisyonu teşkil edilmiştir. Komisyonun görevi mesleki eğitimin geliştirilmesi yönünde çalışmalarda bulunmaktı. Komisyon üyeleri Abdulkadir Efendi, Arifzade Ömer Efendi, Merakizade Ahmet Ağa, Kamışlızade Kirkor Ağa ve İğnecizade Melkon Ağa idi²³⁹³. 1876-1877 senelerinde kurumun başında müdür olarak Tahir Bey bulunmaktaydı. Aynı yıl ıslahhanenin diğer çalışanları; kunduracı ustası Abdullah, culha ustası Mahmut Çavuş idi. Her iki yılda da ıslahhanenin öğrenci mevcudu 20 kişiden ibaretti²³⁹⁴.

²³⁸⁹Karsandık, s.117-118.

²³⁹⁰Yurtsever, v.d., s.40.

²³⁹¹Karsandık, s.120.

²³⁹² Kaplan, s.82.

²³⁹³ Yurtsever, v.d., s.10; Kaplan, s.100.

²³⁹⁴ AVS 1293, s.49.

Bölgede dokumacılığın yaygın oluşu ve bu alanda ortaya çıkan kalifiye eleman açığı, ıslahhanenin dokumacılık üzerinde yoğunlaşmasını beraberinde getirmişti. 1870'li yıllarda iki adet dikiş makinesi ve çırçır makinesi istenmişti. İslahhane öğrencileri ihtiyaç hasıl olursa bir çok birimde çalışabilmekteydi. Adana İslahhanesi'nin İstanbul ile de irtibatı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Adana İslahhanesi'nden bazı öğrenciler, farklı alanlarda eğitim çalışması yapmak üzere İstanbul'a gönderilmekteydiler²³⁹⁵. 1873 senesinde eğitim almak üzere dört ıslahhane öğrencisinin İstanbul'a yollandığı görülmektedir²³⁹⁶. 1870'li yıllarda vilayetin çeşitli bölgelerinden çocukların eğitim amaçlı Adana'ya getirildikleri görülmektedir. Vilayet Umumi Meclisi, Payas ve Osmaniye'den beşer çocuğun Adana İslahhanesi'ne gönderilmesi konusunu görüşmüş ve çocukların ıslahhaneye gönderilmesi kabul edilmişti²³⁹⁷. Remzi Oğuz Arık, on sene kadar eğitim veren kuruluşun ihmalkârlık ve suistimaller dolayısıyla kapandığını ifade etmiştir²³⁹⁸.

Tablo 6.11: 1315 (1897) Senesinde Okulun Kurucu Meclisinde Görevli Kişiler

Reis: İbrahim Rasih Efendi		
Azalar		
Debbağzade Hacı Ali Efendi	Hacı Osman Bey	Belediye reisi Kadri Bey
Katip Süleyman Efendi	Müdür Abdurrahim Efendi	Büberoğlu Yuvanaki Efendi
Teodos Efendi	Şahbazyan Manuk Efendi	

Kaynak: Yurtsever, v.d., s.17-18.

Yukarıda görüldüğü gibi reis ve azalardan beşi Müslim, üçü ise gayrimüslimdir. 1901 yılında bu mecliste bir reis, altı aza yer almaktadır. Azalardan biri gayrimüslim, diğerleri ise Müslüman'dır. Azaların meslek dağılımına

²³⁹⁵Litoğrafya destiğahında Ermenice dizgicisi olarak çalışan Kifordet Efendi, aynı zamanda ıslahhane öğrencisi idi. Karsandık, s.120-121.

²³⁹⁶ Yurtsever, v.d., s.10.

²³⁹⁷Karsandık, s. 78.

²³⁹⁸ Yurtsever, v.d., s.40.

bakıldığında, reis, nazır, belediye reisi, Ticaret Odası ikinci reisi, mektep müdürü, eytam müdürü ve mesleği belirtilmeyen diğer iki kişidir²³⁹⁹.

Tablo 6.12: 1319 (1901) Senesinde Sanayi Mektebi Meclisinde Görevli Kişiler

Reis: Nazır Ali Sadi Efendi		
Azalar		
Belediye reisi İbrahim Efendi	Mektep müdürü Abdurrahim Efendi	Eytam müdürü Süleyman Efendi,
Ticaret Odası ikinci reisi Hacı Osman Bey	İlyas Türkmenan Efendi	Büberoğlu Yuvanaki Efendi

Kaynak: *AVS 1319*, s.98.

Tablo 6.13: 1315 (1897) Yılında Sanayi Mektebi İdare Heyeti ve Öğretmenleri

İdari Heyet			
Şahıs	Görevi	Şahıs	Görevi
Abdurrahim Efendi	Müdür	Abdurrahim Efendi	Muhasebe Katibi
İhsan Fikri Efendi	Müdür yardımcısı ve öğretmen	Abdurrahim Efendi	İmalat Katibi
Ahmed Muhtar Efendi	Muhasebe ve İmalat Memuru	Hayri Efendi	Mübayaa (satış) Memuru
Şevki Efendi,	Muallim	Abdulkadir Efendi	Muallim
Sanayi Mektebi Öğretmenleri			
Mehmed Ağa	Demirci Ustası	Vehbi Efendi	Marangoz Ustası
Kadri Efendi	Tesviyeci	Ohan Usta	Arabacı
Faik Efendi	Tornacı	Petro Efendi	Ocakçı
Luka Usta	Kunduracı Ustası	Bünyamin	Kunduracı Ustası Yardımcısı
Boğos Efendi	Terzi Ustası		

Kaynak: Yurtsever, v.d., s.17-18.

²³⁹⁹ *AVS 1319*, s.98.

1315 (1897) Okulda hizmet veren sekiz öğretmen ve sekiz hademe yer almaktadır. Okuldaki öğrenci sayısı ise; 66 altı Müslim ve 15 gayrimüslim olmak üzere toplamda 81 tanedir²⁴⁰⁰.

Tablo 6.14: 1319 (1901) Yılında Sanayi Mektebi İdare Heyeti ve Öğretmenleri

İdari Heyet			
Şahıs	Görevi	Görevi	Şahıs
Gergerli Ali Efendi	Nazır	Abdurrahim Efendi	Müdür
İhsan Fikri Efendi	Fahri muallim	Mehmed Ağa	Demirci Ustası
Ahmed Muhtar Efendi	Katip ve fahri muallim	Ermenek Usta	Marangoz Ustası
Şevki Efendi,	Muallim	Serkis Usta	Kunduracı Ustası
Revin Usta	Terzi Ustası	Vasil Efendi	Anbar ve Mübayaa Memuru
İşçi	Ruşen Ağa		

Kaynak: *AVS 1319*, s.98.

1901 yılında ise çalışanlar arasında iki hademe de yer almaktadır. Öğrenci sayısı ise 26 kişiden ibarettir²⁴⁰¹. Burada demircilik, marangozluk, kunduracılık, terzilik, gibi meslekler öğretilmektedir.

Sanayi Mektebi, bazı çekişmelere de konu olmuştu. Adana Olayları öncesinde Türkler arasında bölünmeye neden olan “ Sandalya Kavgası” bu çekişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştı. Sanayi Okulu’nda müdürlük görevinde bulunan Gergerli Ali ile İhsan Fikri arasında “ haleflik ve seleflik” davası baş göstermiş, birbirlerine karşılıklı olarak çok sert sözler sarf etmeye başlamışlardı. Adana’da etkin bir şahsiyet olan İhsan Fikri, şikayetler dolayısıyla Muşeg’in de içerisinde bulunduğu bir komisyon marifetiyle görevini terke zorlanmış, yerine Gergerli Ali getirilmişti. Yapılanları hazmedemeyen İhsan Fikri ve Muhtar Fikri, Vali Cevad Bey aleyhine miting yapmaya çalışmışlardı²⁴⁰². İhsan Fikri, olayın arkasında kendisinin olduğu fikrini reddetmekte, görevden kendi rızasıyla ayrıldığını,

²⁴⁰⁰ Yurtsever, v.d., s.17-18.

²⁴⁰¹ *AVS 1319*, s.98.

²⁴⁰² Toros, s.49-50.

Ali Bey'i azlettirerek müdürlüğe kendisinin gelmek istediği iddialarının yalan olduğunu yazmaktaydı²⁴⁰³.

Olayın gelişimi *İtidal* gazetesinin 6 Ocak 1909 tarihli nüshasına yansımıştı. Gazetede "Hizmet mi, Kabahat mi" adlı bir yazıda; İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte oluşan ortamda üstü örtülen gerçeklerin gün yüzüne çıkmaya başladığı ifade edilmişti. Buna bir örnek de Mekteb-i Sanayi katibi Hayri Efendi'nin, aynı kurumun Müdürü Ali Sa'di Efendi'nin okul yönetimindeki fenalıklarını valiliğe şikayet etmesi konusu idi. Halbuki eskiden beri Ali Bey, şehir ileri gelenleri tarafından oldukça iyi bir insan olarak bilinmekteyken böyle bir durumun ortaya çıkması zihinleri bulandırmıştı. Şehirde, Hayri Efendi'nin iddiaları oldukça ses getirmiş, söylediklerinin doğruluğu veya yanlışlığı üzerinde oldukça yoğun tartışmalar yaşanmıştı. gerginlik şehir yöneticilerine de sirayet etmiş ancak bir sonuç alınamamıştı. Gazetede; ihbarın kamu menfaatine yararlı olmak için yapıldığı; suçlamaların doğruluğu halinde Ali Bey'in cezalandırılması, eğer suçsuz ise Hayri Bey'in müfteri olarak suçlanması gerektiği yazılmıştı. Olayın tahkikatı sonuçlanmadan Ali Bey'in arzusu ile Hayri Bey'in görevinden alınmasının izahı istenmişti. *İtidal*, Vali Cevad Bey'in olaylardan haberi olup olmadığına yönelik soru yöneltmişti. Üstelik Hayri Bey iddialarını ispat edeceğini söyleyerek Ali Bey'i mahkemeye davet etmiş, Ali Bey ise hiçbir tepki vermeyerek üzerindeki şüpheleri arttırmıştı. Hayri Efendi'nin iddialarının sağlam delillere dayandığı, buna rağmen ihbar dolayısıyla katip Hayri Bey'in görevden el çektilmesinin hukuki olarak vicdana sığmadığı belirtilmişti. Hatta bu olayın benzer hukuksuzlukları ihbar edenlerin cesaretlerini kıracağı görüşü ortaya atılmıştı. Gazete, haksızlık karşısında susmalarının mümkün olmadığını, Hayri Efendi'nin görevine iade edilmesini, iki aydan beri ödenmeyen maaşının müsebbiblerden tahsilini istemekteydi. Tahkikat sonuçlandıktan sonra eğer Hayri Bey'in söylediklerinin iftara olduğu ortaya çıkarsa cezasını çekmesine kimsenin itiraz etmeyeceği; aksine Ali Bey'in suçluluğu ortaya çıkarsa -*İtidal* gazetesi onun himaye gördüğü düşüncesindeydi- himaye edenlerin utanmaları gerektiği açıkça beyan edilmekteydi²⁴⁰⁴.

²⁴⁰³ Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

²⁴⁰⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

15 Ağustos 1908 tarihinde Hayri Efendi'nin ihbarı üzerine dokuz ay devam eden mahkeme, 3 Nisan 1909 tarihinde Gergerli Ali Efendi'nin, çoğunluğun oyuyla beraat etmesi ile sonuçlanmıştı. Hayri Efendi, gelişmeler üzerine *İtidal* gazetesinde "Mekteb-i Sanayi Meselesi ve Safahâtı" başlığı altında bir yazı neşretmişti. Hayri Efendi'nin anlattıklarına göre: 1907 yılının Eylül/Ekim aylarında Sanayi Mektebi müdürlüğüne 1.500 kuruş maaşla getirilmiş olan Gergerli Ali Efendi, göreve başladıktan üç dört ay sonra yaptığı uygulamalarla kendisinin dikkatini çekmişti. Uygulamaları şikayet etmekten, Bahri Paşa ile Gergerli Ali arasındaki ilişkilerin iyi olması dolayısıyla vazgeçtiğini, istibdad döneminde böyle bir şikayette bulunmasının kendisinin hapse atılmasıyla neticeleneceğinden çekindiği için böyle bir girişimde bulunamadığını ve okuldaki uygulamalar dolayısıyla geceler boyu ağladığını yazmıştı. Hürriyetin ilanını takip eden süreçte hemen vilayete durumu bildirdiğini, okulun kasasında 500 lira olması gerektiği gibi, Ali Efendi'nin zimmetinde birkaç yüz lira bulunduğunu bildiğini belirterek vali vekili Mirliya Ali Paşa'nın ve Erkan-ı Vilayetin tereddüt ettiklerini, birkaç gün sonra ise Debbağzade Hacı Ali, Muhasebe Müneyyizi Nazmi ve Ziraat Bankası memuru Sabri Efendi'den teşkil edilen bir komisyon okula yollanmıştı. Komisyon, Ali Efendi'nin çiftlikte olması ve odasının kilitli bulunması dolayısıyla müdür odasının kapısını mühürlemekle yetinmiş ancak, kasayı mühürlememişti. Ali Efendi, iki gün daha çiftliğinden gelmemiş ve iki gün de şehirde bulunduğu halde okula uğramamıştı. Hayri Efendi'nin gayretleri sonucu Gergerli Ali Efendi mektebe getirilmişti. Ardından tekrar araştırma yapmak üzere heyet okula gelerek odayı açmış, sonrasında kasa açılarak içerisinden 841,5 kuruş nakit ve 30 liralık çek çıkmıştı. Sonrasında marangozhaneye inilmiş orada Ali Efendi'ye ait masanın gözlerinde beşer liralık 8 adet banknot çıkmış, yine George Lütfullah Efendi'ye 400 liralık mal sipariş ettiğine ve bu paranın 200 lirasını ödediğine dair mühürlü bir kağıt göstermiş; Beyrut ve Şam'a gittiği zaman kundurahane için getirdiği kereste ve demirhane için getirdiği demirin bedeli olarak 3.500 kuruş ödediğini belirtmişti. Manoli Tırpani Efendi'ye makine bedeli olarak 111 lira ödediğine dair düzenlenmiş bir kambiyal (senet) göstermişti. heyet tarafından yapılan incelemede harcamalarda açık olmadığı kararı çıkmış ve rapor tutulmuştu²⁴⁰⁵.

²⁴⁰⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

Hayri Efendi, raporu eleştirmiştir. Kasa dışında bulunan ve mühürlü olmayan yerdeki paraların sonradan konulmuş olduğunun açık bir şekilde görüldüğünden bahsetmiştir. Yine Ali Efendi'nin 50 lirayı daha güvenli olan kasada saklaması gerekirken marangozhanede cam bir kasada saklamasının, ihbarın gerçekleştirildiği dönemden incelemenin yapıldığı dört beş günlük sürede diğer evraklarla birlikte konulmuş olduğunun şüpheye yer bırakmayacak kadar açık olduğu beyan edilmişti. Hayri Efendi, köye giden bir insanın “para ve evrak-ı nakdiyeyi” masa gözünde bırakmasının mantıklı bir yönünün olmadığı; Mösyö George verildiği idia edilen paranın ihbardan önce mi sonra mı verildiğine dair inceleme yapılması için tüccarın defterine başvurulması teklifinin reddedildiğini belirtmişti. Tırpani'ye verildiği belirtilen paranın ise aynı yolla araştırılması istenmişti. Kambiyalin (senedin) günü geçeli bir sene olmuş ve bedeli ödenmemiş, komisyon ise bunu da dikkate almamıştı. Hayri Efendi'ye göre senetler, ihbar tarihinden sonra açığı kapatmak ve incelemeyi aklanmak için yapılmıştı. Ali Efendi, okulun parasını çiftliğinde kullanmaktaydı. Bunun en açık delili kasadan 8 lira çıkması idi. Ali Efendi'nin 1907'de Beyrut ve Şam'a kendi işleri için gittiğini ve buna kılıf olarak okula ufak defek şey alma bahanesini uydurduğunu belirtmişti. Ali Efendi, bu iş için 20 lira harcırah ve 3.000 kuruşluk eşya almıştı. Bahsi geçen eşyaların sipariş edilmesi veya Adana'dan temini halinde daha ucuza mal edileceği Hayri Efendi'nin iddiaları arasındaydı²⁴⁰⁶.

Sanayi Mektebi'nde yetiştirilecek kalifiye elemanlar aracılığıyla tarım aletlerinin tamirinin yapılması da amaçlanmıştı. Okulda yetenekli “fen-i makineye bi-hakkın muktedir makinistler” yetiştirmek için hükümetin ödenek ayırması istenmişti. Tarım aletlerinin tamirinde işbilir usta olmaması dolayısıyla demirci, tenekeci, kalaycı ve terzi çırakları tarafından yapılan onarım işlerinden kaynaklı büyük sorunların önüne geçilmesi amaçlanmıştı. Çünkü işten anlamaz çıraklar 15-20 lira ya da maktu bir ücret karşılığında çalışmakta ancak, işten anlamadıkları için her yıl birçok tarım aletinin kullanılamaz hale geldiği görülmekteydi²⁴⁰⁷. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin hemen başında okulun terzilik ve kunduracılık bölümleri “Sanayi adiyedir.” denilerek kaldırılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri imalathaneye dönüştürülen yapı, Fransız işgali sırasında garaj olarak kullanılmış,

²⁴⁰⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁴⁰⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.56, 16 Haziran 1325 [29 Haziran 1909]

1922 tarihinde tekrar okul olma vasfını kazanmıştır. Cumhuriyet'in kurulduğu dönemde Adana'da bulunan ustalar ve sanayiciler ya bu okuldan yetişmişler veya okulda yetişenlerin çırakları durumundadırlar. Fransız işgali sonlandıktan sonra Tesviyecilik, dökümcülük, tornacılık, ocakçılık, motorculuk bölümlerini içine alan demirhanesi, terzihanesi, kundurhanesi ve marangozhanesi bulunmaktaydı²⁴⁰⁸.

6.1.4.6. Darüleytam

Darüleytamlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlarda yaşanan politik gelişmeler sonucu kimsesiz, yetim ve öksüz çocuklar için oluşturulan kurumlardır. Adana'da ise 1909 yılındaki Adana Olayları sonrasında yardıma muhtaç duruma düşen çocuklar için bir Darüleytam kurulması gündeme gelmişti. Cemal Bey, Adana'ya gelir gelmez bir beyanname yayınlamıştı. Bu beyannamede Adana Darüleytam-ı Osmanisi kurulmasının gerekliliğini, senelik masrafları için de 40-50 bin liralık bir meblağa ihtiyaç olduğunu ifade etmişti²⁴⁰⁹. Paşa, Adana'nın Müslüman eşraf ve uleması ile bu konuyu görüşerek onlardan da yardımlar konusunda söz almıştı²⁴¹⁰. Hükümet ise yapılması kararlaştırılan Darüleytam'ın "senevi ne miktar akçe tahsisine" ihtiyaç gösterdiğini Adana valiliğinden sormuştu. Adana'dan gelen cevabi yazıda; 4.000 kûsur liradan ibaret olması hesaplanan giderlerin 3.000 lirasının hükümet tarafından, 1.000 lirasının yardımlarla karşılanması imkanından bahsedilmişti. Hükümet, mevcut bütçede memur ve hademe için ayrılan miktarı emsallerine göre yüksek bulmuş ve yetimler için yapılacak masraflar dışarda tutularak bu rakamlarda tadilata gidilmesini istemişti. Bütün bu çalışmalar sonucu hazine tarafından uygun görülen bütçenin kabulü halinde ise masrafların 262.400 kuruşa düşürülmüş olacağı belirtilmişti. Bahsi geçen meblağın ise Dahiliye veya Maliye Nezareti bütçesinden ödenmesi lüzumu ortaya çıkmış ve Dahiliye Nezaretinin 1910 senesi bütçesi kalemine yazılmıştı²⁴¹¹. Okul faaliyete geçene kadar Adana ve çevresinden toplanan 100-200 kadar yetim çocuk, Adana valiliğinin kiraladığı evlerde yaşamlarını devam ettirmişlerdi²⁴¹².

²⁴⁰⁸ Yurtsever, v.d., s.40.

²⁴⁰⁹ Mehmed Asaf, s.56-57.

²⁴¹⁰ DH. MKT, 2914/1, 11 Ağustos [1] 325 [24 Ağustos 1909]

²⁴¹¹ MV. 136/64, 6 Şubat [1] 326 [6 Şubat 1910]

²⁴¹² Artuç, s.76.

Eytamhane, Giritliler Mahallesinde satın alınan 50 dönümlük arazide²⁴¹³ Seyhan Irmağının sağ sahil kısmında boş tarlaların ortasında, sıcaklık oranı yüksek olan bölgelere özel bir mimari tarzıyla sağlık şartları açısından oldukça iyi bir alanda 1909 Adana İğtişasında yetim kalan kız çocukları için Osmanlı hükümeti, Ermeni Kilisesi ve Batılı ülkelerin çabaları sonucu yapılmış, Adana'daki Türk ve Ermeni ileri gelenlerinin katılımıyla Cemal Paşa tarafından açılmıştır. Okul, bazıları büyük, bazıları küçük 45 odadan müteşekkildi ve odaların tamamı eğitim öğretim için elverişli idi. Odaların dışında çatı kısmında depo olarak kullanılabilir kısımlar da mevcuttu. Kullanım amacı bakımından yatılı ve altı sınıftan müteşekkil bir iptidaiye mektebi idi²⁴¹⁴. Bu sınıfların yanında idare odaları, resim ve iş atölyeleri, fizik ve kimya laboratuvarları, tabii ilimler odası, toplantı salonu; spor, kooperatif, izcilik, fotoğrafçılık gibi talebe kulüplerine tahsis edilmiş odalar ve erzak ambarlarının bulunduğu odalardan ibaretti²⁴¹⁵.

Cemal Paşa, zorda kalan bütün yetim Ermeni çocuklarını yetimhaneye aldırılmıştır²⁴¹⁶. 1912 yılında Ermeni Darüleytamı'nda dul kadınlar, yetim kızlar çeşitli işler yapmışlardır. Onların ürettikleri genelde Amerikalılar tarafından satın alınmış²⁴¹⁷; Eytamhane, aynı yıl Adana'daki Fransız Eğitim misyonunun desteğinden de yararlanmıştı²⁴¹⁸. 1914 tarihinde göreve getirilen Darüleytam'ın Müdürü Vahakın Efendi, kötü idaresi dolayısıyla Sis katogigosu ve Adana Ermeni piskoposunun şikayetleri neticesinde aynı yıl görevden alınmıştı²⁴¹⁹.

1915 yılında sevk ve iskan gerçekleştirilirken Adana Kız Darüleytamı'ndaki talebelerin çalışmalarını devam ettirdikleri görülmektedir. Zamanla bu kurum Osmanlı ordusuna milis yetiştiren bir kuruluş haline gelmiş ve Enver Paşa Darüleytamı adını almıştır. Rehber öğretmen olan Niyazi Bey, okulda basit düzeyde savaş yöntemleri eğitimi sunmuştur. 1917 yılında İngilizlere ait savaş uçakları

²⁴¹³Çabuk, s.94.

²⁴¹⁴ Yurtsever, v.d., s.20-24.

²⁴¹⁵ Naci Ecer, *Adana Erkek Öğretmen Okulu 1937-1938*, Adana Türksözü Basımevi, 1938, s.3.

²⁴¹⁶ Arıkoğlu, s.59.

²⁴¹⁷ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara, TTK, 2014, s.317.

²⁴¹⁸ Yurtsever, v.d., s.23.

²⁴¹⁹Çavdar Uslu, s.56.

tarafından bombalanan kuruluşun öğretmen ve öğrencilerinden şehit olanlar olmuştur. 1918 tarihinde Adana Darüleytramı müdürünün casusluk yapma suçundan dolayı idam edildiği yönünde bilgiler de mevcuttur²⁴²⁰.

Daruleytam'ın masrafları için çeşitli gelirler de ayrılmaktaydı. 21 Ocak 1918 tarihli bir belgede; Adana kazası gelirlerine karşılık olarak Kereste Fabrikası gelirlerinden 1917 yılına ait on üç bin kuruş, ayrıca “fabrika masarifi dairesi” namıyla yeniden açılacak fasıla 351.500 kuruş ilave edilmesi Adana valiliği tarafından teklif olunmuş ve isteğe Saderet tarafından onay verilmiş, bu konuda Dahiliye Nezaretinin yetkili olduğu belirtilmiştir²⁴²¹.

6.1.4.7. Darümuallim

1897 tarihinde Adana'da bulunan Darümuallimin'de iki öğrenci eğitim görmekteydi²⁴²². 1312 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre 1895 yılında öğretmen yetiştiren bu okulda öğrenci sayısı 5'tir²⁴²³. 1901 yılında okulun muallimi Hacı Hasan Saib Efendi idi²⁴²⁴. XX. yüzyılın başlarında okulda; Kuran maa tecvit, Ulum-ı Diniyye, Kavaid-i Türki, Arabi, Farisi, Coğrafya, Hesap, Tarih, Hüsn-i Hat ve İmla dersleri verilmekteydi²⁴²⁵. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan ve yapılması düşünülen iptidailerin öğretmen ihtiyaçlarının karşılanması için darulmuallimler açılması meselesi gündemde önemli bir yer tutmaktaydı. Adana basını; vilayette daha önce açılmış olan darulmualliminlerin “birer oyuncak” olduğunu, ekserisinin hiçbir işe yaramadığını, eğitimin yetersizliği dolayısıyla muallim yetiştirilemediğini yazmıştır²⁴²⁶. Okul daha düzenli olarak Darulmuallimin ismi altında 1909 yılında üç sınıflı olarak eğitim öğretime başlamıştır. Yatılı olmayan bu okul, şehrin güney istikametinde Harapbahçe Mahallesinde bulunan “Eski Saray” olarak isimlendirilen bir ara itfaiye binası olarak da hizmet veren yapının üst katında faaliyete geçmiştir. Okul, 1910 yılında Darulmuallim'in adıyla inşa edilen binaya taşınmış ve yatılı

²⁴²⁰Yurtsever, v.d., s.23.

²⁴²¹ DÜİT, 126/26, 23 Kanun-i Sani [1] 334 [23 Ocak 1918]

²⁴²²Güran, s.106.

²⁴²³AVS 1312, s.131.

²⁴²⁴ AVS 1319, s.104.

²⁴²⁵ Hamza Altın, “Osmanlı Döneminde Adana Erkek Öğretmen Okulu”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016, c.III, s.550.

²⁴²⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.45, 27 Mayıs 1325 [3 Nisan 1909]

okul olarak hizmet vermeye başlamıştır. 1911 yılında binaya ek olarak bir pavyon yapılmış ve burada uygulama çalışmaları gerçekleştirilmiştir²⁴²⁷. 1911-1912 yılında okulun birinci sınıfında 24, ikinci sınıfında 38, üçüncü sınıfında 29 öğrenci eğitim görmekteydi²⁴²⁸. Okulda bulunan sınıf sayısı Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl dörde çıkmıştır. Yine bu kuruluşun faaliyete geçtiği tarihten 1923'e kadar mezun ettiği öğrenci sayısı 114'tür. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Fransız işgaline uğrayan kentte okul kapatılmış, 1922'de ise tekrar dört sınıflı olarak eğitim öğretime başlamış ve 1925'te sınıf sayısı beşe yükselmiştir²⁴²⁹.

6.1.4.8. Adana Kız Mulallim Mektebi

Adana Valisi Cemal Bey'in özverili çalışmaları sonucu Kız Öğretmen Okulu açma çabaları başarıya ulaşmıştır²⁴³⁰. 1910 senesinin Ocak ayı içerisinde Adana Kız Mektebi'ni ziyaret eden Cemal Bey, öğrencilerden yüzlerini açmalarını rica etmiştir. Onun öğrencilere "İslam kadınlarının yüzlerinin kapalı bulunması icabat-ı diniyeden değildir, hürriyetinize malik olunuz, yüzlerinizi kapamayınız!" demesi üzerine bazı öğrenciler söylenene uymakla beraber bazıları erkeklere yüzlerini göstermeyi reddederek okuldan ayrılmıştı. Halk, durumdan haberdar olunca Cemal Bey'in bu davranışına karşı tepki göstererek onu şikayet etmişti. Dahiliye Nezareti, tepkilerin dozunun artmasını engellemek için bir soruşturma heyeti yollamıştır²⁴³¹. Cumhuriyet'in ilan edildiği sene 100 kadar kız öğrenci eğiten okulun, 16 tane öğretmeni vardı. Erkek öğretmen okulunun ise 80 civarında öğrencisi ve on beş kadar öğretmeni bulunmakta idi²⁴³².

6.1.4.9. Ziraat Mektebi

Zirai faaliyetlerin yaygın olduğu Adana'da 1909 senesinde bir ziraat mektebi inşası gündeme gelmişti. Girişimin başarıya ulaşması için vilayet numune tarlası müdürünün, İstanbul, Selanik ve Bursa'ya giderek buralarda bulunan okullarda

²⁴²⁷Ecer, s.3.

²⁴²⁸ Altın, s.550.

²⁴²⁹Ecer, s.3.

²⁴³⁰Yurtsever, v.d., s.55.

²⁴³¹Artuç, s.84.

²⁴³² Yurtsever, v.d., s.38.

gerekli incelemeleri yapacağı Adana basınına yansımıştı²⁴³³. Numune Tarlası bitişiğindeki üç yüz dönüm araziyi ziraat mektebi haline getirmek ve uygulamalı eğitimde kullanmak için değer bedeliyle satma talebi Numune Tarlası müdürlüğünce Ziraat Nezaretine yazılmıştı. Nezaretin bu isteğe olumlu cevap verdiği İstanbul gazetelerinde yer bulmuştu²⁴³⁴. Yapılan incelemeler sonucunda 1910'da açılan²⁴³⁵ ve Seyhan ırmağı kıyısında bulunan²⁴³⁶ Ziraat Mektebi'nde okuyan öğrenciler, tarım alanlarında modern teknolojiye sahip ziraat araçlarıyla eğitim görmüşlerdi²⁴³⁷.

6.1.4.10. Gece Mektepleri

14-30 yaş arasındaki gençlere okuma yazma öğretmeye yönelik bir kurs açılması girişimleri İkinci Meşrutiyet'in getirdiği enerji ile Adana'da faaliyete konulmak istenmiştir. Böylece işsiz güçsüz gezen veya bir yerde çalışan gençlere, en azından bir gazete okuyacak kadar okuma öğretmek hedeflenmişti. Eğitimin gece verilmek istenmesinin nedeni ise gündüz vakti genellikle insanların bir işle iştigal etmeleriydi. Eğitim, alaturka saat ile akşam birden, saat üç buçuğa kadar devam edecekti. Türkçe okuma, imla öğretilecek; hesap'dan a'mal-ı erbaa dersi verilecekti. Şehirde yaşayan bütün halk din ve mezhep ayırt etmeksizin mekteplere gelebilecek, başvurular İtidal gazetesi idaresine yapılacaktı²⁴³⁸. Kısa sürede Gece Mektepleri faaliyete geçmiş, bu okulda gündüz kendi işiyle meşgul olan birçok şahıs, muallim olarak akşamları ders vermiş, üç dört ay içerisinde Gece Mekteplerine devam eden öğrenciler okumayı öğrenecek noktaya gelmişlerdi. Okulda; Mekteb-i İdadi katibi ve muallimlerinden, Ziraat Mekteb-i Alisi mezunlarından Edhem Efendi, Reji dava vekili İbrahim Efendi ve Muallim Danyal Efendi ders vermişti²⁴³⁹.

²⁴³³ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁴³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

²⁴³⁵ Varlık, v.d., s.55.

²⁴³⁶ Arıkoğlu, s.59.

²⁴³⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.42.

²⁴³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁴³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

6.1.4.11. Tiyatrolar

Ziya Paşa, 1878 senesinde başladığı Adana valiliği görevi sırasında memurlara Fransızca öğretme hususunda pek hevesli olup kurslar açmış, okullaşma oranını arttırmak için büyük çaba göstermişti. Ziya Paşa'nın Adana'ya gelir gelmez Hükümet Konağı'nın yanına bir tiyatro binası inşa ettirdiği, tiyatronun faaliyete geçmesi için İstanbul'dan bir kumpanya getirttiği bilinmektedir. Bu kurumun düzenli işlemlerini sağlamak için başına İbrahim Bey isimli bir memuru atamıştır²⁴⁴⁰. Adana'da tiyatronun gelişimine önemli katkı sağlayan bir tiyatro kumpanyasıyla kendisinin Fransızcadan çevirdiği tiyatro eserlerini sahneletmişti. Paşa, Adana'da kültürel düzeyin artmasını sağlamak için memurlara tiyatro oyunlarını izleme zorunluluğu getirmişti²⁴⁴¹.

Ziya Paşa'dan sonra Adana'da tiyatronun gerilediği görülmektedir. 1908 yılına gelindiğinde tiyatro oynatılacak bir mekanın eksikliği ve oyunların oynandığı yerlerin yetersizliği ve kanuna uygun olmayan yerlerde bu tür faaliyetlerin icra edilmesi eleştirisi konusu olmuştu. Basında çıkan yorumlara göre; Kıraathanelerin ve tiyatroların varlığı kumar ve benzeri fenalıkların engellenmesinde önemli rol oynamaktaydı. Bahsi geçen nedenlerle Belediye Bahçesinin uygun bir bölümüne tiyatro binasının yapılması arzusu dile getirilmekteydi²⁴⁴².

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile şehirde tiyatro gösterilerinde bir çanlanma göze çarpmaktadır. Adana merkezdeki gençler, Meşrutiyet'in faydalarını anlatmak üzere bir kumpanya meydana getirmiş, Kumpanya önceleri "Tarık bin ez-Ziyad" daha sonra 24 Aralık 1908'de de Kemal Bey'in, "Celal" adlı eserini oynamıştı. Kumpanyadakiler tecrübesiz olmalarına rağmen oyunu başarılı bir şekilde sergilemişler, salonda bulunanlar tarafından defalarca alkışlanmışlardı. Bu gurubun haftada bir defa tiyatro sahneleyeceği ilan edilmişti²⁴⁴³. Yine şehirdeki Ermeni Okulu yararına 11 Ocak 1909 tarihinde "Sahne-i Hürriyet Kumpanyası" tarafından

²⁴⁴⁰ Selim Nüzhet Gerçek, " Bursa ve Adana Tiyatroları", *Perde ve Sahne*, S.10, 1943, s.3; <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/12330/001581857010.pdf?sequence=1>, 11.07. 2017.

²⁴⁴¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

²⁴⁴² Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûn-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

²⁴⁴³ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

Ermeni mazlumları yahud “Fedakar Bir Türk Zabiti” adlı piyes sahnelenmişti. Tamamen dolmuş olan salonda oyun sahnelenmeden önce tiyatronun toplum hayatındaki önemine dair İhsan Fikri bir konuşma yapmış; oyundan sonra da Arslanyan Artin Efendi, Türk-Ermeni kardeşliğine ve birliğine dair güzel bir nutuk irad etmişti. Tiyatro oyuncularının bazı tecrübesizlikleri görülmüş ise de zamanla bunun düzeleceği ümit edilmekteydi. Kanun-ı Saninin üçüncü Cumartesi günü sahneye konulması planlanan başka oyunlar da vardı. İspiroğlu Oteli’nde oynatılması kararlaştırılan oyunlar Sahne-i Hürriyet kumpanyası amatörlerince oynanacaktı. “İki Ahbap Çavuş” adlı dram ve “Madam Uykuda” adlı komedi otelin tiyatro salonunda sahnelenecekti.²⁴⁴⁴

6.2. Misyonerlik Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetlerinin XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Fransa, İngiltere ve ABD’nin politik hesapları dahilinde Osmanlı Devleti’nin zaafa uğramasında ve sonrasında yıkılmasındaki rolü küçümsenmeyecek kadar önemlidir. Misyoner teşkilatlarının çalışma yöntemleri ve sahaları oldukça çeşitlenmiştir. Osmanlı Devleti’nde misyonerlerin hedef sahası Hristiyanların bulunduğu bölgeler olmuştur. Buralarda okul, hastane, yetimhane, kilise, dispanserler gibi sosyal içerikli kuruluşlarla faaliyet göstermişlerdir. Hizmet ettikleri Hristiyan topluluklar, misyonerlerin propagandaları sonucu ayrılıkçı faaliyetlere girişmişlerdir²⁴⁴⁵.

Abdülhamit Dönemi’nin ilk on yılını takip eden süreçte misyonerlerin, Adana’da farklı bir yöntemi devreye soktukları görülmektedir. 1888 yılında Adana sancağı ve Tarsus’ta evler kiralarak “merdiven altı” denilen gizli kiliseler kurdukları ortaya çıkmıştır. Yöntem şöyle işlemekteydi: Evler, Cizvitler tarafından ikamet olarak kiralanmakta ancak, kısa zaman içerisinde evin bir kısmı okul ve bir kısmı kiliseye dönüştürülmekte, izinsiz açılan bu kurumların meşrulaştırılması için bazı adımlar atılmakta, yapının kilise olduğunu belirten çan ile birlikte misyonerin temsil ettiği ülkenin bayrağı da kapıya asılmaktaydı. Osmanlı Devleti ise yıkıcı etkileri olan bu kuruluşları yasaklamak için yoğun bir çalışma içerisine girmişti.

²⁴⁴⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 2 Kânûn-ı Sani 1324 [15 Ocak 1909]

²⁴⁴⁵ Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.7, s. 597.

Kuruluşları kontrol altında tutabilmek için, ruhsat alma zorunluluğu getirilmekte, misyonerlerin tebaası oldukları ülkelerin konsoloslarına gerekli uyarıları yapılmaktaydı²⁴⁴⁶. Bütün bu çalışmalara rağmen Protestan Cizvitlerinden bazı rahip ve rahibeler, Adana vilayetinde misyonerlik faaliyetlerine yönelik okullar açma ve arsa satın alma çalışmalarını yoğunlaştırarak sürdürmekteydiler. Protestan rahip ve rahibelerin Müslümanlar arasındaki hedef kitlesi ise Müslüman guruplardan biri olan Nusayrilerdi²⁴⁴⁷.

Katolik misyonerler, misyonerlik faaliyetleri kapsamında Adana ve Hassa'da açtıkları Fransız okullarında, 1894'de faaliyetlerini devam ettirmekteydiler²⁴⁴⁸. Bahsi geçen okullarda görevli misyoner öğretmenler, güvenliği tehlikeye atan olaylara da karışmışlardı. Adana'nın Hassa kazasına bağlı Ekbez nahiyesi'nde yaşayan vaiz Ekbar Lovatyan'ın evinde bulunan birçok evraktan; Antep'te ikamet eden Serkiz Lowaatyan, Hamporsum Almacıyan, Antep Koleji Ruhani Reisi Agop Bülbülyan ve Başöğretmen Alexis Bacıyan, Zeytunlu Baron Simbat Kabrilyan'ın örgüt adına faaliyetlere giriştikleri ortaya çıkmıştı. 1894 yılında ABD Büyükelçisi, Sadrazam'dan suçlularla ilgili delillerin kendine gösterilmesini, değerlendirmeyi kendisinin yapmasını, eğitimin aksamaması için haklarında yeterli derecede kanıt bulunmayanların tutuklanmamasını, şüpheli bulunanların kefaletle salıverilmesini ve bütün yargılamaların ABD konsolosu huzurunda yapılmasını talep etmişti. Oysa Adana valisinin elindeki deliller şahısların suçlarını açıkça ortaya koymaktaydı. Babialı, tüm bu yaşananları kendi içişlerine müdahale saymış ve ABD vatandaşı olmayanların yargılanmasının normal usuller dairesinde gerçekleştirileceğini beyan etmiştir. Ayrıca Büyükelçi Terell'in, Babialı'nın onurunu zedeleyici davranışlarından dolayı azledilmesini talep etmişti²⁴⁴⁹.

Diğer taraftan Gregoryen Ermenilerini Katolikleştirme çalışmasında vaatler birbirini izlemekteydi. Vaatlerde o kadar ileri gitmekteydiler ki siyasi koruma sağlama güvencesi dahi vermekteydiler. Bütün bu çalışmaların Katolikler açısından

²⁴⁴⁶Ulutaş, s.296-297.

²⁴⁴⁷ Adnan Şişman , “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.176.

²⁴⁴⁸Şişman , s.174.

²⁴⁴⁹Günay, s.156.

istenilen neticeyi verdiği söylenemez. Adana'daki Katolik misyonerlere ait okullar ve kiliseler bir süre ruhsatsız olarak faaliyette bulunmuşlardı. 1901 tarihinde Fransızlarla yapılan bir anlaşma gereği Osmanlı Devleti bu kurumları tanımıştır²⁴⁵⁰.

Misyonerlerin halkı etkileme yollarından biri de tiyatro idi. 5 Nisan 1903 tarihli bir belgede yer alan bilgiye göre, Adana'da da misyonerlerin çeşitli piyesler oynattıkları belirtilmekteydi. Cizvitlere ait kız ve erkek okullarında öğrencileri eğlendirmeye yönelik böyle bir oyunun sahneleneceği haber alınmış, bunun üzerine Mersin'de bulunan Fransız konsolosuna, piyesin içeriğinin incelenmek üzere acele olarak hükümete yollanması için yazı gönderilmişti. Fransız sefaretçi, gerekli talimatı vermiş ancak, piyeslerin bu yöntemle incelenmesinin belirtilen okulları rencide edebileceği düşüncesini dile getirmişti. Yazışmalar yapılırken teftişe imkan bulunamamıştı. Bahsi geçen okullarda oynanan oyunların “ hukuk-ı hükûmete ve şeref-i memlekete dokunur bir ciheti görülmemiş”ti. Bundan sonra Amerikan Protestanlarına ve diğer yabancılara ait okullarda, Osmanlı Devleti'ne zararı dokunacak oyunların oynanmasının engellenmesi için teftiş işleminin mutlak gerçekleştirilmesi emredilmiş; Hariciye Nezaretinden, emrin İngiliz, Fransız ve Amerikan devletleri sefaretlerine tebliğ edilerek; konsolosların bu konuda verilen emirle ilgili gereken yapmalarını istemesi emredilmişti²⁴⁵¹. 3 Mayıs 1903 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda; Osmanlı şehirlerindeki Fransız misyonerlerin Osmanlı sınırları dışında bazı mezhepler üzerine siyasi sözler sarf ettikleri belirtilmişti. Bundan sonra okullarda oynatılacak piyeslerin “ hukuk-ı hükûmete ve şeref-i memlekete dokunacak surette olmaması lâzımeden olarak” öncelikle hükümetin onayı ile gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştur. Piyesleri, vilayetlerde mektupçu veya vilayet tercümanları inceleyecek, eğer “muzır” bir şey görülmezse oynanmasına onay verilecekti. Misyonerlerin bu tür faaliyetlerinin kontrolü için Maarif Nezareti ve Hariciye Nezareti arasında, işbirliği yapılması kararlaştırılmıştı²⁴⁵². İşlemler gecikmiş olduğundan 26 Ocak 1904 tarihli bir yazıda Adana'dan piyes oynanması ile ilgili ne yapılması gerektiği ile ilgili görüş

²⁴⁵⁰ Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2013, s.74-75.

²⁴⁵¹ DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]

²⁴⁵² DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]

istenmişti²⁴⁵³. Dahiliye Nezareti, tekrar Hariciye Nezaretine durumu bildirmiş; Hariciye Nezareti ise Fransa sefaretinden bu konuda gelen yazıyı Dahiliye Nezaretine yollamıştı²⁴⁵⁴. 29 Haziran 1904 tarihli bir yazıda; Fransız Cizvitlerin okullarda oynattıkları piyesleri mahalli hükümete sunmadıkları ve tastik ettirmedikleri görülmektedir²⁴⁵⁵. Bu olay hükümetin misyonerlerle mücadeledeki başarısızlığının örneklerinden sadece biridir.

Fransız Katolik misyonerler, Adana vilayetinde sadece okullar açmakla kalmamış kilise, hastane, dispanser ve yetimhaneler teşkil ederek faaliyetlerini çeşitli kuruluşlar vasıtasıyla sürdürmüşlerdir. Bu kapsamda Adana sancağında bir manastır ve bir kilise faaliyetliydi. Josef de Lyon Rahibeleri tarikatı da Adana merkezde 17 Nisan 1909 tarihinde 14 yataklı bir hastaneyi faaliyete geçirmişti. 1912 yılına kadar burada tedavi edilen hasta sayısı 1033 idi. Kuruluşa ait dispanserde ise Müslüman, Hristiyan ayırt edilmeksizin hastalar tedavi edilmişti. 1911-1912 yıllarında 18.000 gibi yüksek bir oranda muayene işlemi gerçekleştirilmişti²⁴⁵⁶.

Misyonerler, Adana Ermeni Olaylarının da şahidi olmuşlardı. 1909 yılında Adana'da patlak veren iğtişaşa yanan okullarla ilgili olaylara şahit olan Lawson P. Chambers şu bilgileri vermektedir: Cuma günü şehirde üç dört yangın çıkmış Konsheghian adlı Ermeni okulunda çıkan yangın; Gregoryen kilisesine, Cizvit Babalar kilisesine ve okuluna, Protestan kilisesine, Katolik Ermeni kilise ve okuluna zarar vermişti. Cumartesi ve Pazar günü Cizvit Kız Okulu ve birçok büyük ev yangından zarar görmüştü. Chambers'in belirttiğine göre; yangın Ermeniler tarafından çıkarılmış olmakla birlikte yine en büyük zararı kendileri görmüşlerdi²⁴⁵⁷.

1909 Adana olayları sonrasında, Katolik rahiplerin Kars ve Bahçe'de yaptıkları gibi İslahiye'nin Şeyhli ve Ekyaz (Akbez) karyelerinde de insanları mezhep değiştirmeye zorladıkları, bunun Fransız büyükelçiliğinde de rahatsızlık yarattığı, Adana Olaylarından çıkar elde edilmeye kalkılmasının çirkin bulunduğu, rahiplerin asıl görevinin eğitim vermek olduğu, kendi görev sahaları dışında

²⁴⁵³ DH MKT, 701/53/6, 4 Mart [1] 320 [17 Mart 1904]

²⁴⁵⁴ DH MKT, 701/53/8, 17 Nisan [1] 320 [30 Nisan 1904]

²⁴⁵⁵ DH MKT, 701/53/11, 16 Haziran [1] 320 [29 Haziran 1904]

²⁴⁵⁶ Çabuk, s.74-75.

²⁴⁵⁷ Çabuk, s.100.

faaliyette bulunanların hareketlerinin hoş karşılanmayacağı, Fransa büyükelçiliği tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmiş, Hariciye Nezareti Müsteşarı Ohannes de durumu Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıyla izah etmiştir²⁴⁵⁸.

Katolik Cizvit rahipleri, Ermeni toplumu arasında Katolikliği yayarken Ermeni Patrikanesi ve Adana katogigosluğu tarafından dışlanan papazları da din değiştirmeye ikna etmeye çalışmaktaydılar. 1909 yılı sonlarında gayri ahlaki durumları dolayısıyla katogigos tarafından kovulan Gamsaragan Artin bunlardan biriydi. İstanbul Büyükdere halkından olup Adana'da öğretmenlik yapan bu şahıs, Peder Grasya'nın gayretleriyle Katolikliği seçmişti. Ayrıca rahibin desteğini de alarak kışkırtıcı faaliyetlerde bulununca İstanbul'a sürgün edilmişti²⁴⁵⁹.

Misyonerlik faaliyetlerden Grogaryen Ermeni din adamları da rahatsızlık duymaktaydı. 1910 yılında Ermeniler arasında Katolikliğin yayılmasından rahatsız olan Adana Katogigosu Sahak Efendi, Adana valisiyle yaptığı görüşmede: Kars (Kadirli) ve Bahçe'de Katolik rahiplerin halkın vicdanına baskı yaptığını söylemiştir. Katolikler, 1909 olayları sırasında yanan evlerin yeniden yapılması sürecinde halk arasında, daha iyi evlerin Cizvit tarikatı tarafından yapılacağı vaadiyle mezhep değiştirme faaliyetlerinde bulunmuş, bu fırsattan istifade ile çıkar elde etmeye çalışmışlardır. Adana'daki Osmanlı idarecileri bunun farkında olmalarına rağmen, "mezhep değiştirmenin vicdan işi" olduğu gerekçesiyle müdahaleden kaçınmışlardı. Ancak misyonerliğin din yayıcılığından daha çok hükümeti zora sokacak ve halkı kışkırtacak bir hal alması yerel idarecileri tedbir almaya zorlamıştır. İspanyol Peder Grasya'nın 1909 Olayları sonrasında meydana gelmiş olan güven ortamını bozmaya yönelik Fransız konsolosuna yazdığı mektup, Adana'daki Osmanlı idarecileri için tahammül edilemeyecek bir durumdu. Vali, konsolosa gönderdiği telgrafta bu ve benzeri durumlara asla sessiz kalmayacağını ve müsaade etmeyeceğini ayrıca, Fransisken rahiplerinin halkı vicdanına baskı yapmasının engellenmesi için Fransız rahiplerin uyarılmasını istemişti²⁴⁶⁰.

²⁴⁵⁸ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.191.

²⁴⁵⁹ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, 195.

²⁴⁶⁰ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, c. I, s.194-195.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl misyonerler o kadar dal budak sarmışlardı ki Osmanlı Devleti içerisinde açtıkları okul, hastane gibi kurumlarla çok ciddi bir kuvvet olmaya başladılar. Misyoner hastanelerinin sayısı 9 idi. Bunların donanımlı doktorları mevcuttu. Misyonerlerin açtığı 426 okulda ise öğrenci sayısı 25.000 gibi yüksek bir rakama ulaşmıştı²⁴⁶¹.

29 Aralık 1914 tarihli Alman büyükelçiliği raporunda; Adana'da artmakta olan Fransız hayranlığının altında Ermeni okullarında okutulan Fransızcanın etkis üzerinde durulmuş, bu durumun Fransız düşünce sisteminin ve kültürünün bölgede yayılmasında önemli bir rolü olduğunu belirtilmişti. Adana'da Fransız misyonerlere karşı duyulan hayranlıktan ifade edilmekte; Almanların ise yeteri kadar misyonere sahip olmamasından kaynaklı sorunlardan bahsedilmekte; çok az sayıdaki okulda eğitim çalışmalarını sürdürdüğü dile getirilmektedir²⁴⁶².

Amerikalı Misyonerler ise, Osmanlı Devleti'nin Suriye, Lübnan, Filistin, Doğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya, Çukurova ve belirli bir ölçüde de Orta Anadolu topraklarını çeşitli vasıtaları kullanarak inançlarını yayma sahaları olarak görmüşlerdi²⁴⁶³. Adana'da misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ilk Amerikan misyon merkezi 1852 tarihinde açılmıştır. Çalışmalar sonucunda WBM; 1884'te ilkokul, ortaokul ve yuva kurarak öğrenci yetiştirmeye başlamıştı. Okullardaki öğrenci sayısına bakıldığında anaokulunda 25, ilkokulda 65 ve ortaokulda 45 öğrenci misyonerlik çalışmaları kapsamında eğitim görmekteydi²⁴⁶⁴. Kuruluşun Adana ve Ceyhan'da Antep İstasyonuna bağlı olarak faaliyetlerde bulunan iki istasyonu çalışmaktaydı. Bu istasyonlar, okullar açma ve Ermeni okullarına ekonomik yardım, öğretmen desteğinde bulunma ve Protestanlaştırma çalışmalarına hız vermişti²⁴⁶⁵.

Amerikalı misyonerlerin çalışmalarının Adana vilayeti geneline yayıldığı görülmektedir. Amerikalı misyonerler açtıkları bu okullara ruhsat da almışlar; Mersin'de erkek yatılı okulu (5 Şubat 1891), Sis-Kozan'da kız yatılı okulu ve kilise (5 Şubat 4 Mart 1891), Haçin-Kozan'da kız okulu, erkek okulu ve sanat okulu (her

²⁴⁶¹ Özdemir, s.128.

²⁴⁶²Çabuk, s.74.

²⁴⁶³Ortaylı, s.114.

²⁴⁶⁴Fırat, s.2.

²⁴⁶⁵Çabuk, s.76.

üç okul için de ruhsat tarihi 4 Mart 1895), Tarsus-Mersin'de erkek okulu (2 Teşrinisani 1309) açmışlardı. Adana sancağında da 5 Şubat 1891'de Amerikalı misyonerler, kız yatılı okulu için ruhsat almışlardı. Adana'nın Tepebağ Mahallesinde misyoner okulu mevcuttu²⁴⁶⁶. 1907 yılı itibariyle Adana vilayetindeki beş Amerikan Mektebi'nde (Adana, Tarsus, Mersin, Haçin) 1.000 kadar öğrenciye eğitim verilmekteydi. Vilayetteki beş okul için de ruhsat alınmıştı²⁴⁶⁷. Misyonerler, eğitim konusunun yanında sağlığa da el atmışlardı. 1909 senesinde Amerikalı misyonerler, Adana Amerikan Hastanesi'ni faaliyete geçirmişlerdi²⁴⁶⁸.

1909 Adana Olaylarından hemen önce Adana'da geniş katılımlı bir misyonerler toplantısı gerçekleştirilmişti. Adana'daki Amerikan kız okulunda gerçekleştirilen toplantıda Merkezi Türkiye Misyonu'nun 15. yıl toplantısını gerçekleştirmekteydiler. Okul Amerikan Board teşkilatına bağlı olup katılanlar çoğunlukla İngiliz tabiyetindeydiler. Durumun tehlike arzemesi halinde Mersin'deki İngiliz konsolosunu durumdan haberdar edeceklerdi. Toplantıya katılanlar; Mr. ve Mrs. Chambers, Doroty Chambers (14 yaşında) ve Lawson Chambers İngiliz vatandaşları olup görev yerleri Adana idi. Yine Miss Mary G. Webb, Miss Elizabeth S. Webb ve Miss Norton Adana'da çalışmaktaydılar. Miss Sara L. Beck, Miss Borel ise İsviçre vatandaşı olup görev yaptıkları yer Adana idi. Bardezag F.M. Macallum, Mr. Gibbons, hemşire Miss H. E. Wallis, Miss Agness C. Salmond İngiliz vatandaşı idiler ve diğer bir misyoner Mr. Trowbridge gibi onların da görev yerleri Maraş'tı. Miss Emily F. Richter, Mr. Mauer (Alman asıllı Amerikan vatandaşı) ve Miss E. M. Chambers ise Saimbeyli (Haçin)'de görev yapmaktaydılar. Dr. Thomas D. Chistie Tarsus'ta faaliyet yürütmekteydi. Mr. Bulbalian, Antep Merkezi Türk Koleji'nde; D. Mönier Rogers ve Mrs Trowbirdge Antep'te görev yapmaktaydılar. Kessab'ta ise Miss Kate E. Ainslic çalışmalar yürütmekteydi²⁴⁶⁹.

Osmanlı Devleti'nde, Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak Alman misyonerler de girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Johannes Lebsius, Misyonerlik özelliğini gizleyerek Almanya'da kurmuş olduğu halı dokuma

²⁴⁶⁶Ortaylı, s.118.

²⁴⁶⁷Ulutaş, s.303.

²⁴⁶⁸Varlık, s.59.

²⁴⁶⁹Çabuk, s.96-99.

atölyesinin temsilcisi sıfatıyla 1896 senesinde Türkiye'ye gelmişti. Ermeni asıllı tercümanıyla İstanbul'a gelen Lebsius, ticari ilişkilere yoğunlaşması gerekirken, Türkiye'deki Alman Büyükelçiliği ve Amerikalı misyonerlerle yoğun görüşmeler gerçekleştirmeye yönelince, asıl niyetinin Osmanlı yöneticilerince sezilmesine ve kendisinin takibata uğramasına neden olmuştu. Labsius, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine gitmesi engellenince güneye yönelmiş; Mersin, Tarsus ve Adana'yı gezerek Urfa'ya ulaşmıştı. Gezisi sırasında bölgede faaliyetlerde bulunan misyoner teşkilatlarına maddi yardımda bulunmuş, bununla da yetinmeyerek birçok yetim Ermeni'nin bakım masraflarını üzerine almıştı. Yanında getirdiği bütün parasını Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'na bağışlamış, yapılan yardımlardan memnun kalmamıştı. Yardım toplama işine daha fazla eğilerek, yapılan yardımların üst seviyeye çıkarılması gerektiğini düşünmekte, bu yönde çalışmalara başlayarak, 2 Temmuz 1896 tarihinde Frankfurt'ta kendisinin önerisiyle -Lohmann'ında öneriye sıcak bakması sonucunda- "Ermeniler için Alman Ermeni Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Armenian)" adıyla bir kuruluş teşkil edilmesini sağlamıştır. Kuruluş, Almanya'da kamuoyunu etkileyebilmek için çalışmalar düzenleyerek, Osmanlı Ermenileri için yardım toplama ve geniş bir çevrenin yardım faaliyetlerine katkıda bulunması için konferanslar teşkili, gazete ve dergilerde yayınlar neşri gibi yöntemleri kabul etmişti²⁴⁷⁰. Aynı yıl Adana'da Alman misyonerler tarafından "Deutsche Orient Mission" isimli bir kuruluş teşkil edilmişti²⁴⁷¹.

Labsius, Ermeniler için Alman Ermeni Yardım Birliği'nin Berlin komitesi genel sekreteri olmuştur. Anadolu gezisi sırasında Ermenilerle ilgili izlenim ve konuşmalarından yola çıkarak makaleler yayınlamış, onun çalışmaları kısa zamanda Alman halkını etkileyince; komitenin kontrolü dışındaki yayın organlarında da Ermeni meselesi ile ilgili yayınlar görülmeye başlanmıştır. Komite dışındaki yayın organları, komite yayın organlarından farklı bir dil kullanarak Ermenilerden bahsederken isyancı tabirini kullanmış, isyanlarla mücadelenin Osmanlılar için bir hak olduğu tezinden hareketle olayların "katliam" olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmişlerdi. Osmanlı-Alman yakınlaşması dolayısıyla Alman hükümeti de bu

²⁴⁷⁰ Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.323-324.

²⁴⁷¹ Çabuk, s.73.

görüşü desteklemiş ancak bundan sonra Ermeni meselesi, Alman kamuoyu gündeminde daha fazla yer tutmaya başlamıştı²⁴⁷².

Misyonerlik çalışmalarında bulunmak isteyen başka bir Alman Papaz Ernst Lohmann, 2 Şubat 1896 senesinde Alman-Protestan-Ermeni Yardım Cemiyeti'ni (Evangelischen Deutschen Armenierhilfe) faaliyete geçirerek Osmanlı Ermenileri için yardım toplamaya başlamıştı. Kuruluş, topladığı yardımları Amerikalı misyonerler aracılığıyla Ermenilere aktarmaktaydı. Bu durumdan pek hoşnut olmadığı anlaşılan teşkilat, kendi misyoner kuruluşlarını inşa etmek istemişti. Bu kapsamda 1898 yılında Adana'yı ziyaret etmiş ancak, çalışmaları için uygun bir ortam bulamadığından yetimhane tesis etmek için Maraş'a gitmek zorunda kalmıştı²⁴⁷³.

1899 tarihinde Labsius'un talep etmesiyle, 1900 yılında "Ermeni Yardım Çalışması" adını Alman Doğu Misyonu DOM (Deutsche Orient Mission) olarak değiştirmiştir²⁴⁷⁴. Osmanlı Devleti'nin 31 Mart Vakası sürecinde yaşadığı karışıklıkları fırsat olarak gören Ermeniler isyana yönelince misyoner örgütleri, DOM dahil, bölgeye ilgilerini arttırmışlardı. DOM yönetim kurulu üyelerinden Dr. Paul Rohrbach, Adana Vakası ile ilgili araştırmalar yapmak üzere bölgeye yollanmıştı. Rohrbach, yazdığı raporda misyoner olmanın verdiği duygularla, Müslümanların suçlu olduğunu belirtmişti. 1909 yılındaki Adana Olayları, yetimhanelerine Ermeni yetim bulmakta zorlanan misyonerler için yeni bir kaynak oluşturmuştu. Öğrenci yetersizliğinden yakınmaya başlayan DOM'a bağlı Urfa yetimhanesi, İğtişaşa yetim kalan Ermeni çocuklarından 50 tanesini Urfa Yetimhanesi'ne göndermişti²⁴⁷⁵.

Aynı dönemde birçok Alman, Bağdat demiryolu güzergahında bulunan Adana vs. şehirlerde Alman kültürünün yayılmasının zor olmadığını, bu konuda başarılı olmanın yolunun okullar açmaktan geçtiğini dile getirmişti²⁴⁷⁶. Almanlar,

²⁴⁷²İnan, s.324.

²⁴⁷³İnan, s.419.

²⁴⁷⁴İnan, s.324.

²⁴⁷⁵İnan, s.354-381.

²⁴⁷⁶ Kemal Turan, "Başlangıçtan Günümüze Türk-Alman Eğitim İlişkileri", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları,2002, c.14, s.198.

Adana’da bir Alman okulu açılması için çaba sarf etmişlerdi. 22.04.1913 tarihli bir yazıdan, bu fikre Dışişleri Bakanı müsteşarı Wagow’un da katıldığı anlaşılmaktadır. Ancak o, bu çalışmanın gelecekte destekleneceğini ifade etmiştir²⁴⁷⁷.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte imtiyazların ve kapitülasyonların kaldırılması, İtilaf Devletlerinin kuruluşlarının çalışmalarını durdurmaları ve yurt dışına çıkarılmaları ile sonuçlanmıştı. Fransa ile yapılan 1913 tarihli antlaşmanın geçerliliğini yitirmesi sonucu misyonerler; hastane, okul, yetimhane ve manastır gibi kuruluşlarını kaybetmişlerdir. Devlet bir kısmını kapatmış, bir kısmına da el koyarak çalışanları sınır dışı etmişti. Osmanlı Devleti’nin bu tür uygulamalarından müttefikleri pek etkilenmemiş, bu ülkelere bağlı misyoner kuruluşları faaliyetlerini sürmüşlerdir²⁴⁷⁸.

6.2.1. Yabancı ve Azınlık Okulları

XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başlarında misyonerlik dini görünümünün yanında milli bir içerik de kazanmıştı. ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa sömürgeleştirmeyi hedefledikleri bölgelere önce misyonerler aracılığıyla sokulmakta, misyoner faaliyetlerin sürdürüldüğü bölgelerde kendi kültürlerinin cazip hale gelmesi için gayret göstermekteydiler. İstenilen ortam oluşturulduktan sonra hedefteki bölge işgal edilmekteydi²⁴⁷⁹. Aynı idealler çerçevesinde çalışan Osmanlı Devleti’ndeki Alman okullarında ise Alman emperyal çıkarları doğrultusunda eğitim verilmekteydi. Bu misyoner okullarından çıkanlar dindar ve Alman vatansever birer aydın olarak yetiştirilerek hayata atılmaları sağlanmaktaydı. İngiliz ve Fransız okulları da Almanlar gibi kendi milli hedefleri doğrultusunda eğitim vermekteydiler²⁴⁸⁰.

Yabancı okulların, Hristiyanlığı yayma ideali ile Osmanlı coğrafyasında kuruldukları intibai yaygındır. Bahsi geçen okulların işlevine bakıldığında, Batı sermayesinin Osmanlı üretim merkezlerinde bulunan kuruluşlara ticaretten anlayan, dil bilen insanlar da yetiştirdikleri görülmektedir. Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarındaki etkinliğinin artmasına paralel olarak, misyoner okullarının sayısında artış görülmektedir. Batılı misyoner okullarında öğrenim görenler büyük çoğunlukla

²⁴⁷⁷Gust, s.189-190.

²⁴⁷⁸Çabuk, s.75.

²⁴⁷⁹Günay, s.153.

²⁴⁸⁰Şanda, s.113.

gayrimüslimlerdi. Adana'nın da dahil olduğu üretim merkezlerinde gayrimüslimler, ithal malları Türkiye'ye getiren, Avrupa sermayesinin aracısı ve iş adamı idiler. Dolayısıyla Avrupa'yla yakın ilişkiler içerisinde olanlar onlardı ve Müslümanlara nazaran Avrupa sermaye gurupları ile daha iç içe idiler²⁴⁸¹.

Ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin çocuklarını misyoner okullarına gönderme amaçlarından biri iyi eğitim alan çocuklarıyla ticari hayatta etkinliklerini arttırmaktı. Avrupa sermayesinin misyoner okullarında yetişen öğrencilerden yararlandıkları görülmektedir. Çünkü Avrupalılar, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bankacılık, demiryolu, tramvay hattı, rıhtım vb. alanlarda faaliyet göstermekteydiler. Bahsi geçen ekonomik faaliyetleri gerçekleştirirken çevreyi iyi tanıyan, ayrıca kendi müesseselerinin dilini bilen çalışanlara kavuşmuş olmaktadır. Misyoner okullarının katkıları sadece bunlarla sınırlı değildi. Okullarda yetişen öğrenciler, hangi ülkenin misyoner okulundan yetişmiş ise, o teşkilatın milli hedefleri doğrultusunda çalışmalar yürütmekteydi. Misyonerler öğrencileri, yaşadıkları ülkenin vatandaşı olma duygusundan uzaklaştırarak, teşkilatlarının bağlı olduğu ülkenin vatandaşı olma duygusunu aşlamaktaydılar²⁴⁸².

Misyonerler, Adana Ermenilerinin zirai alanda üstünlüğü ele geçirmesine yönelik olarak modern eğitim veren bir ziraat mektebi açmışlardır. Mikâel Nalbandyan isimli Katolik Ermeni papazının çalışmalarının altında yatan neden, toprakları bereketli şehirde Ermenilerin tarım alanında Müslümanlara nazaran daha güçlü olmalarını sağlamaktı. Böylece Adana ticaret ve sanayini büyük oranda elinde bulunduran bu gayrimüslim gurup, zirai faaliyetlerde de üstünlüğü ele geçirecek, Türkler ekonomik hayatta iyice güçsüz duruma düşeceklerdi²⁴⁸³.

Adana'da azınlıklar tarafından kurulan okullar, Batılı bir eğitim anlayışıyla kendi azınlık guruplarında milletleşme bilinci oluşturmaya, Avrupa'yla hızla artan pamuk ticaretini çağın gerektirdiği yöntemlerle yürütecek kadrolar meydana getirmeye büyük önem vermişlerdi. Bu ideallerle Serkis Efendi, 1876 yılında bir Ermeni mektebi içerisinde iki idari rüştiye açmıştır²⁴⁸⁴ Birinci Meşrutiyet'in ilan

²⁴⁸¹Şanda, s.112.

²⁴⁸²Şanda, s.112.

²⁴⁸³Toros, s.47.

²⁴⁸⁴Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.120.

edildiği yıl bölgeyi gezen Davis, Adana'da gayrimüslimlere ait bir okulun varlığından bahsetmektedir. Bu okulda okuma-yazma, coğrafya, aritmetik, dilbilgisi, Fransızca ve tarih derslerinin okutulduğundan, yine kızların da rüştiyedeki eğitim olanaklarından yararlandığından bahsetmektedir. Davis'in yazdıklarında Türk okulları ile azınlık okulları arasındaki eğitim farklılıkları açıkça görülmektedir. Türk okullarında sadece Türkçe okunup yazılmakta, talebelere Arapça, Farsça, Coğrafya ve basit matematik dersleri talebelere öğretilmekteydi. Gayrimüslim okulunda kız öğrenciler rüştiyeye yollanırken, Türk okullarında böyle bir durumun söz konusu olmadığı Davis tarafından belirtilmektedir²⁴⁸⁵.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana sancağında gayrimüslimlerin okullaşma yönünden daha iyi seviyede olduklarından bahsedilebilir. Gayrimüslim nüfusun biri idadi seviyesinde, beş tanesi de rüştiye seviyesinde olmak üzere kız ve erkek öğrencilerin okuduğu altı okulu mevcuttur. Adana nüfusu geneline bakıldığında eğitim açısından bariz farklılıklar göze çarpmaktadır. Ayrıca dikkat çeken başka bir husus ise adı geçen okulların 1875-1876 tarihlerinde açılmış olmalarına rağmen 1892-1894 senelerinde ancak ruhsat almış olmalarıdır. Dolayısıyla okullar uzun süre devlet denetimi dışında eğitim öğretim faaliyetlerini devam ettirmişleridir. Gayrimüslim okullarında 613 kız, 481 erkek, toplamda 1.094 öğrenci eğitim görmektedir²⁴⁸⁶. II. Abdülhamit Dönemi'nde Maarif nazırı olan Ahmet Zühtü Paşa, 1894'te Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı okulları sıralarken 427 adet, azınlıklara ve yabancılara ait okulun mevcudiyetinden bahsetmiştir. Bu okullardan 321'nin yabancılara ait olduğunu, Adana merkezde iki ve Hassa Kazasında iki tane yabancı okul bulunduğunu ifade etmiştir²⁴⁸⁷. Yine 1890'larda Osmanlı topraklarında misyonerlere ait 387 ruhsatsız okul mevcut iken, bu sayı Adana Vilayeti'nde ise 21 idi. 1895-1896 Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiklerine göre Adana'da yabancıların açtığı okulların adeti beştir. Bunlar arasında ruhsatsız

²⁴⁸⁵Gürsoy Şahin, "İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi", *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M.Fatih Sansar, Adana Akademisyen Yayınevi, 2016, c.III, s.293.

²⁴⁸⁶Karsandık, s.-116-117.

²⁴⁸⁷Şişman, s.598.

olanları da mevcuttu. Yabancıların açtığı okullardan üçü ruhsatsız, ikisi ruhsatlı idi²⁴⁸⁸.

Tablo 6.15: 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1895 Yılında Adana Merkezde Bulunan Misyoner Mektepleri

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Hankurbu Mekteb-i İptidaisi	Hankurbu	Muallim-i evvel Teodor, muallim-i sani Hristor, muallim-i salis Teodor Lesteroidis,	-
Hankurbu Mahallesi Rum Kilisesi İnas Mektebi	Hankurbu	Muallim-i evvel Merini Verinfon	-
Karaköy Rum Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	-	-	-
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İnas Mektebi Rüştüyesi	Tepebağ	Muallim-i evvel Elizabeth Web, diğeri Mayeri, diğeri muallimler: Yibros, Mayori, Aykol, Anajalik, Belkisisada, Hanazabet	110
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İptidai Mektebi,	Tepebağ	Muallim-i evvel Koliçabenit Karabet	-
Durmuş Fakih Ermeni Protestan Rüştüye ve İptidai Mektebi	Durmuş Fakih	Muallim-i evvel Kozaryan, Sara, Meryem, Nazlı	156
Çorak Mahallesi Abıkaryan Ermeni Mektebi İdadi ve Rüştüyesi	Çorak Mahallesi	Muallim-i Evvel Serkis, Diran, Nuzet, Ohannis ve Orhan	150
Hızır İlyas Mahallesi Meryem Ana Yukarı Ermeni Mektebi	Hızır İlyas	Muallim-i Evvel Kırkor, Ermenek, Ohannis, Petros	300
Hızır İlyas Mahallesi Kazaz Markar Ermeni Mektebi	Hızır İlyas	Epkaryan mektebi muallimleri burada ders vermektedir.	100
Atik Protestan Kilisesi Mektebi	-	Muallim-i evvel Karabet İbrahim Haço	114
Ermeni Katolik Kilisesi Mektebi	-	Muallim-i evvel Kuyornuna Kuyuristapane	140
Ermeni Katolik Zükur	-	Muallim-i evvel Kifork,	-

²⁴⁸⁸Ulutaş, s.298-302.

Mektebi (Erkek)		Magosyan	
İstafanos Kilsesi Mektebi İnas Mektebi	-	Parayon, Klarstilik, Virjoni, Panasba, Karabet, Bedasadiyan, Parvanit, Agop, Maryam	400
Cizvit Mektebi	-	Parjoi, Parbat, Parmisil, Antot, Felib, Betasar, Panyamin	-
Cizvit İnas Mektebi	-	Sarafin Dömari, Gabriyel Domari	-

Kaynak: Kaplan, s.105.

Cizvit okullarında devletin güvenliğine zararlı başka faaliyetlerde söz konusu idi. 1896 yılında Adana İdadi Mektebi'nde eğitim gören bir talebin yanında taşıdığı coğrafya atlası uygun görülmemiş, bu konuda inceleme yapılarak nereden elde edildiği öğrenilmiştir. İnceleme sonucunda Fransız misyonerlerine ait Adana Cizvit Mektebi'nde ele geçirilen yedi tane atlasın, Fransa'da basılarak ecnebi postasıyla Mersin konsolosluğuna getirildiği, konsolosluğun ise coğrafya atlaslarını Cizvit Mektebi'ne yolladığı, dağıtımın bu şekilde yapıldığı ortaya çıkmıştır. Atlastaki bilgilerin ülke gençleri için zararlı olduğu görülmüş, toplatılarak yayınlanmasına ve dağıtılmasına yasak getirilmiştir²⁴⁸⁹.

1897 istatistiklerine göre; vilayet genelinde gayrimüslimlere ait iptidai sayısı 46 adet olup, 2.544 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu kurumlarda okuyan öğrencilerden 1.497 tanesi erkek, 1.047 tanesi kız idi. Okullarda bulunan öğretmen sayısına bakıldığında 69 kişiden ibaret olduğu görülmektedir. Öğretmenlerden 40 tanesi erkek, 29 tanesi bayandır. Aynı dönemde yabancılara ait 5 iptidai mektebinde, 115 talebe eğitim görmekteydi. Bunlardan 65 tanesi erkek, 50 tanesi ise kız öğrenci idi. Bahsi geçen okullarda görev yapan 5 kişiden 3 tanesi erkek, 2 tanesi bayandır. 1897 yılında Adana vilayetinde 4 adet gayrimüslim rüştiyesinde 230 öğrenci eğitimini devam ettirmekteydi ve bunlardan 180 tanesi erkek, 50 tanesi kız öğrenci idi. Rüştiyede eğitim veren 6 öğretmenden sadece 1 tanesi bayandır. Yine yabancılara ait iki rüştiye eğitim vermekteydi²⁴⁹⁰. 1897 tarihinde vilayet genelinde resmi istatistiklere göre iki adet gayrimüslim idadisi mevcuttu. Bu okullarda okuyan

²⁴⁸⁹Ulutaş, s.306.

²⁴⁹⁰Güran, , s.1140.

448 öğrencinin 388'i erkek, 60 tanesi kızdır. Öğretmen sayıları ise 13'tür ve bunlardan sadece bir tanesi bayandır. Aynı yıl vilayette yabancılara ait 5 idadide 174 erkek, 262 kız olmak üzere, 436 öğrenci eğitim öğretim görmekteydi. 11'i erkek, 22'si bayan olmak üzere toplam 33 öğretmen görev yapmaktaydı²⁴⁹¹. 1901 yılında Adana merkezde gayrimüslimlere ait 14 okul vardı²⁴⁹².

Fransızlar, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Adana'da okullar açmışlardı. Böylece bölgede bulunan gayrimüslimler üzerinde etkili olmayı başarmışlardı²⁴⁹³. Gayrimüslimlerin eğitim olanaklarını arttıran kendi kurdukları okullar değildi. Misyonerler de gayrimüslim halka yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. Şemseddin Sami, Adana'da gayrimüslimlere ve yabancılara ait okulları sayarken birkaç Ermeni ve bir Protestan Cizvit misyonerlerine ait okulun varlığından bahsetmektedir. Ermenilere ait okulun kuruluşu 1875-1876 iken, Protestan Cizvitlerin kurduğu okul 1299 (1881-1882) senesinde eğitim faaliyetlerine başlamıştır²⁴⁹⁴. 1889'da başka bir Cizvit okulu faaliyete geçmişti²⁴⁹⁵. 1901 yılında Adana merkezde Peres Cizvit Koleji ve Soers De Jozef de Lyon Mektebi, Cebel-i Bereket'e bağlı Akbez köyünde ve Şeyhli karyesinde iki okul daha mevcuttu. Adana, Mersin ve Tarsus'ta bulunan Fransız okullarındaki öğrenci sayısı Fransız elçisine göre; 715 idi. Osmanlı arşiv kayıtları ise sayıyı 370 olarak vermektedir.²⁴⁹⁶ 3 Mayıs 1909 tarihinde Adana merkezde bulunan Fransız İnas Mektebi'nde yangın çıkmış binanın bir kısmı yanmıştı²⁴⁹⁷.

Fransız Cizvitler 1881 tarihinde faaliyete geçirdikleri Anadolu misyonu sonrasında Adana'nın Sisli Mahallesi'nde 1881-1882 yılında, 1891-1892 tarihinde ise Tüccaran Mahallesi'ndeki Keçeciler Sokağında iki okulu faaliyete geçirmişlerdi.

²⁴⁹¹Güran, s.135-136-137-139-140.

²⁴⁹²AVS 1319, s.109.

²⁴⁹³ Cezmi Yurtsever, "Çukurova'da Fransız İşgali", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.130.

²⁴⁹⁴Karsandık, s.117.

²⁴⁹⁵ Özlem Karsandık, "Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı'nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)", s.165.

²⁴⁹⁶ Akbez'de Lazarist Mektebi, Şeyhli'de Peres terapistes Ziraat Mektebi eğitim vermektedir. Çabuk, s.74.

²⁴⁹⁷ *İtidal*, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

Cizvit Kolejinde rüşti-idadi seviyesinde eğitim faaliyetleri yürütülmekteydi. Okulda Fransızca, Türkçe, Yunanca, Arapça ve Ermenice dillerinde eğitim yapılmaktaydı. Kısacası burada her etnik kökene hitap eden bir eğitim verilmekteydi. 1911-1912 yıllarında Cizvit Koleji'ndeki öğrenci sayısı 371 olup, içlerinde 24 tane de Müslüman öğrenci bulunmaktaydı. Cizvit çalışmaları bununla da sınırlı kalmamış "Parasız Mektep" adı altında bir okulu daha faaliyete geçirmişlerdi. Okulda Türkçe Fransızca ve Ermenice eğitim verilmekteydi. İlkokul düzeyinde eğitim veren kuruluşa eğitim ücretsizdi. 1911-1912 tarihlerinde 105 öğrencinin eğitim gördüğü kurumda 80 öğrenci Gregoryen Ermeni idi. 1914 tarihinde öğrenci sayısı, okulun alabileceği azami öğrenci sayısı olan 162 'ye ulaşmıştı. Yine başka bir Katolik tarikatı Jozef de Lyon Rahibeleri, XIX yüzyılın sonlarında şehirde başladıkları faaliyetleri kapsamında kızlara yönelik bir paralı ve yatılı; bir tane de parasız ve gündüzlü eğitim veren iki okulda eğitim çalışmaları yapmışlardır. Bu okullara Adana'daki devlet memurlarının çocukları da kaydolmuştur. Fransızca, Almanca, İtalyanca, Yunanca ve İngilizce dersleri okutulan okulda 1912 tarihinde 248 öğrenci eğitim görmekteydi. Yine Rahibeler, şehirde bir yetimhane kurmuşlar ve özellikle Adana Olayları sonrasında yetim kalan çocukları buraya yerleştirmişlerdi. 1912 yılında yetimhanede 118 çocuk barınmakta ve eğitim görmekteydi²⁴⁹⁸. 1913 tarihinde Adana sancağında okulların sayısının oldukça artmış olduğu görülmektedir. Vilayet genelinde sayısı 12 olan okullardan sancakta bulunanlar: Cizvit Rahipleri Koleji, Parasız Mektep, Josef de Lyon Rahibeleri Yatılı Mektebi, yine başka bir mektep idi²⁴⁹⁹.

Protestan Amerikan misyonerleri de çalışmalarını Adana'da yoğunlaştırmışlardı. Adana'nın Tepebağ Mahallesiinde 1881 yılında Amerikalı misyonerlerin girişimleri sonucu bir kolej açılmıştır. İlkokul, ortaokul ve lise düzeyinde eğitim faaliyetleri gerçekleştiren okulda gayrimüslimler ve yabancılar eğitim olanaklarından yararlanmışlardır²⁵⁰⁰. Okulda 27 erkek, 83 kız toplam 110 öğrenci eğitimini sürdürmekteydi²⁵⁰¹. Adana'da Tepedağ Mahallesiinde bulunan Tüccaran Sokakta, ABD'li misyoner Montgomery'in 1883-1884 (1301) tarihinde

²⁴⁹⁸Çabuk, s.75.

²⁴⁹⁹Çabuk, s.74.

²⁵⁰⁰Yurtsever,v.d., s.30.

²⁵⁰¹Karsandık, s.165.

açtığı Amerikan Kız Rüştüyesi, yatılı okul olarak eğitime başlamıştı. Okulda 1903 tarihinde yatılı 100 öğrenci eğitimini sürdürmekteydi. Burada eğitim gören öğrencilerin dini ve mezhebi dağılımına bakıldığında gayrimüslümlerden (Protestan, Rum ve Ermeniler) müteşekkildi. Bu eğitim kurumunda öğrenci dokuz yıllık bir eğitim süreci sonucunda mezun olmaktadır. Osmanlı Devleti, yaklaşık olarak on yıl sonra okula ruhsat vermişti (3 Mart 1893). Amerikalı misyonerlerin kadın kolu olarak faaliyet gösteren WBM (Women's Board of Missions-Kadın Misyoner Örgütü) 1884 yılında bir ilkokul, bir ortaokul ve bir de çocuk yuvası kurarak eğitim faaliyetlerine girişmişti. Binanın üst katında bir de yatakhane faaliyete geçirilmiş, bu oda 1914 yılında ise öğretmenlere tahsis edilmiştir. 1914 senesinde anaokulunda 25, ilkokulda 65, ortaokulda 45 öğrenci eğitim görmektedir. Yine Adana Tepebağı Mahallesi'nde Amerikan Board idaresinde Protestanlara ait Amerikan Sıbyan Mektebi (1307) faaliyete geçmiştir. Adana'da Durmuş Fakih ve Bab-ı Tarsus Mahallelerinde kısmen Amerikan Bord idaresinde birer tane Ermeni Protestan Millet Mektebi mevcuttu. Bu okullardan Bab-ı Tarsus Mahallesi'ndeki 1880 tarihinde, Durmuş Fakih Mahallesi'ndeki 1881 tarihinde eğitime başlamıştı. Adana valisi tarafından Maarif Nezaretine yolanan 1895 tarihli bir telgrafta; Protestanların ruhsatsız olarak yaptıkları bir okula izinsiz olarak bazı eklemeler yapılması çabasına, bakanlık emri gereği izin verilmediği belirtilmiştir²⁵⁰². Daha sonra 1888 ve 1901 yıllarında iki yeni rüştiye daha eğitim faaliyetlerine başlamıştır²⁵⁰³.

1899-1900 tarihli Board Misyoner örgütü raporu Protestanlar açısından yaşanan bir takım olumsuzlukları ortaya koymaktadır. Raporla Adana Protestan kilisesinin üye sayısı 293 olarak verilmektedir. Teşkilatın yeni bir kilise için yer tahsisi işine giriştiği, Adana Portestanlarının sayısının 1.100 kişi olduğu belirtilerek üyelere toplanan 298 liranın yeterli gelmediği, eğitim faaliyetlerinde sürekli açık verildiği belirtilmiştir. Kilise papazı ile halk arasında anlaşmazlıkların ortaya çıktığı, okulların eğitiminin istenilen kalitede olmadığı ve lise kısmının faaliyetlerine son verildiği ifade edilmiştir. Yine 1900 yılında Adana'da 5 Amerikalı misyoner ve onlara yardım eden 22 kişi bulunmaktaydı²⁵⁰⁴.

²⁵⁰²Çabuk, s.76-77.

²⁵⁰³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.120.

²⁵⁰⁴Çabuk, s.77.

1901 yılında Adana merkezde Tımarat Mahallesinde Amerikalı misyonerlere ait bir tane yatılı kız okulu mevcuttu. 1907 yılında ise Adana merkez Tepedağı Mahallesinde Amerikalı misyonerlere ait gece ve gündüz eğitimi veren bir tane kız okulu bulunmaktaydı. Okulda eğitim gören öğrenci sayısı oldukça yüksektir. Burada eğitim gören 200 tane öğrencinin tamamı Rum ve Ermeni'dir ve Müslüman öğrenciye rastlanmaz²⁵⁰⁵.

Adana'da bulunan Amerikalı misyonerler, ihtilal fikirlerini yayan Ermenilerin haberleşmelerinde önemli görevler ifa etmişlerdi. 1908 tarihli bir belgede ifade edildiğine göre; ülkeye sokulması yasak olan yayınların ve eşyaların misyonerler marifetiyle şehre getirildiği tespit edilmişti²⁵⁰⁶.

YMCA (Hristiyan Gençler Birliği), İstanbul'daki faaliyetlerine başladıktan sonra ikinci olarak misyonerlik çalışmalarını 1909 senesi başlarında Adana'da yoğunlaştırmıştı. İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Erzurumda görevli misyoner William Nesbitt Chambers, Adana'ya yollanmıştı. Onun gelişi Adana'da Amerikalı misyonerlerin çalışmalarında artışa neden olmuştu. Chambers, şehirde bir Protestan kilisesi inşa ettirmiş, kız ortaokulunu ise " Adana Kızlar Semineri" adı altında lise olarak yeniden düzenlemişti. 1910 tarihinde Adana'da YMCA'nın dönüştürmüş olduğu lisede 198 öğrenci eğitim görmekteydi. Öğrenci sayısının artmasına paralele olarak Amerikalı misyonerler hariç, 7 Ermeni ve 1 Rum bayan öğretmenlik faaliyetleri yürütmekteydi Daha sonra YMCA'nın Türkiye sorumlusu olacak misyoner Lawson Chambers, ilk misyonerlik deneyimlerini amcasının yanında vekil öğretmen olarak Adana'da yaşamıştı. O, 1909 Adana olayları sırasında Ermenilere yardım için her türlü tehlikeyi göze almaktan çekinmemişti. Yine Protestanların çabaları sonucu Adana'da bir hastane faaliyete geçirilmişti²⁵⁰⁷.

Adana, Maraş ve Antep bölgesinde yabancı misyonerler, okul, Yetimhane, hastane gibi kuruluşlarda, mezhep değiştirmiş Ermenileri çalıştırmaktaydılar. Ermenilerde milli duyguları körükleyenler, büyük oranda Amerikan misyoner okullarından mezun olanlar ya da ABD'ye gidip bu ülkenin vatandaşlığına geçen insanlardı. Osmanlı Devleti bu durumun farkına vararak müdahale etmenin yollarını

²⁵⁰⁵Ulutaş, s.299.

²⁵⁰⁶Çabuk, s.95.

²⁵⁰⁷Çabuk, s.77.

aramıştır. 1885'ten itibaren zararlı faaliyetlerde bulunanların bazılarını kapatmaya, bazı misyonerleri tutuklamaya ve Ermenilerin Avrupa'ya göçüne engel olmaya çalışmıştı. Misyonerler bu tedbirlere Ermenileri daha fazla kışkırtarak cevap vermişlerdi. Bununla da yetinmeyerek ABD ve Avrupa'da onların daha fazla destek almasını sağlamak için propagandaya hız vermişlerdi²⁵⁰⁸.

Amerikalı misyonerler, hedef kitle olarak belirledikleri Adana Ermenileri üzerinde faaliyete girişmişlerdi. Amerikalı misyoner Rosa Lambert, 1898-1909 tarihleri arasında misyonerlik çalışmaları kapsamında Haçın'de modern tarzda eğitim veren okulda görev yapmıştı. Haçın'de Ermenilerin modern tarzda eğitilmesinde rol alan okul, onların milli bilinçlerini geliştirmiş; 1909 yılında çıkan Adana Olaylarında, bu okuldan yetişen öğrencilerin etkin bir şekilde rol aldıkları görülmüştür. Rosa Lambert, olaylar sonrasında ülkesine döndükten sonra Müslümanları suçlayıcı, birçoğu hayal ürünü olan bilgiler ihtiva eden bir kitap yayınlamıştır. Lambert'in ağır ifadelerle Türkleri suçlama nedenlerinden biri, klasik misyoner yöntemlerinden olan, olayları dramatize ederek kendi ülkesindeki kamuoyu ve devlet adamlarını Osmanlı Hristiyanları ile ilgilenmeye yönlendirmektir. Böylece, Osmanlı Devleti baskı altına alınacak, Hristiyanların hamisi rolü pekişecek, misyonerlik faaliyetlerinde devletlerinin desteğini daha fazla hissedeceklerdi²⁵⁰⁹.

1891 yılı itibariyle Adana kazasında üç Ermeni okulu, ayrıca bir Ermeni kız okulu bulunmaktaydı²⁵¹⁰. Aras Balcı'nın 1901 yılına ait İstanbul Ermeni patrikliğine dayandırdığı bilgiler göre Adana şehrinde Ermenilere ait erkekler için Akaryan ve Aramyan, kızlar için ise Aşkanyan mektepleri bulunmaktaydı²⁵¹¹.

1894-1895 yılında Adana vilayetinde gayrimüslimlere ait iptidai sayısı ise 46 idi. Bu iptidailerde 1.497 erkek, 1.047 kız öğrenci olmak üzere 2.544 öğrenci eğitim görmekteydi. Öğretmen sayısı ise 40 erkek, 26 bayan olmak üzere toplam 66 idi. Okulların 8 tanesi Rum cemaatine, 17 tanesi Ermenilere, 6 tanesi Ermeni Katoliklere, 13 iptidai ve rüştiye Ermeni Protestanlara, 2 iptidai ise Süryanilere aitti.

²⁵⁰⁸Günay, s.155.

²⁵⁰⁹Yurtsever, s.63.

²⁵¹⁰Çam, s.XXVI.

²⁵¹¹<http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

1894-1895 yılı ders döneminde Adana vilayetinde gayrimüslimlere ait dört rüştiyede 180 erkek, 50 kız olmak üzere 230 öğrenci eğitim öğretimini devam ettirmekteydi. Bu okullarda 5 erkek, 1 bayan toplam 6 öğretmen mevcuttu. Bahsi geçen rüştiyelerden biri Rumların üçü ise Ermeni cemaatinin mensubiyetindeydi. 1894-1895 yılı ders döneminde Adana vilayetinde gayrimüslimlere ait iki idadide 388 erkek, 60 kız olmak üzere 448 öğrenci eğitim öğretimini devam ettirmekteydi. Bu okullarda 12 erkek, 1 bayan toplam 13 öğretmen mevcuttu. Bahsi geçen iki okul da Ermeni cemaatine aitti²⁵¹².

Anadolu'daki Rumların dini yaşantısı üzerinde denetim oluşturan iki farklı patrikhane mevcuttu. İstanbul Ekümenik patrikliği, Batı ve Orta Anadolu ile Karadeniz bölgesini kontrolü altında tutarken, Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Adana vilayetini denetimine almıştı²⁵¹³. Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi, 19. yüzyıl sonlarında Adana'daki Rumların dini yaşantısı üzerinde çok etkiliydi ve bölge Rumları bu patrikhaneye bağlıydı²⁵¹⁴. Adana Ermenileri gibi Rumları da milli bilinç oluşturma çalışmalarına hız vermiş, bu kapsamda Yunanistan'daki bazı kuruluşlarla irtibat içerisine girmişlerdi. 1891 yılında Yunanistan'ın Atina şehrinde büyük Yunanistan idealleri peşinde koşan “Şarki Küçük Asya Kültür Derneği” kurulmuştu. Adı geçen derneğin hedefi yetenekli Rum gençlerine eğitim olanakları sağlayarak Atina'ya götürmek, orada verilen ideoloji çerçevesinde Anadolu'ya tekrar öğretmen olarak göndermekti. Adana'da yaşayan Rumlar üzerinde Yunan dilinin yaygınlaştırılması kapsamında “Syllogos” kurulması girişimine Osmanlı Devleti engel olmuş ve kültür derneğinin açılma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin, Anadolu'da Yunancanın yaygınlaştırılmasına olumlu bakmadığı görülmektedir²⁵¹⁵.

1891 senesinde Adana kazasında 2 adet Rum okulu hizmet vermekteydi²⁵¹⁶. Adana'nın ekonomik yaşamında önemli şahsiyetlerden Mavromati, Adana'da Rum Kız Lise'ni kurmuş ve burada Megali İdea fikirlerini Rum çocuklarına aşılamiştir.

²⁵¹²Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, c.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y., s.100.

²⁵¹³Akşin Somel, s.391.

²⁵¹⁴Akşin Somel, s.14.

²⁵¹⁵ Akşin Somel,s.392.

²⁵¹⁶Çam, s.XXVI.

Kendisini denetlemeye gelen müfettişe, Büyük Yunanistan haritalarını ve Kıbrıslı ve Yunan öğretmen çalıştırmasını; “Bizim Rus tebaası ve Yunan tebaası olmaklığımız istibdat devrinin yolsuzluklarının neticesidir. Meşrutiyet idaresi memleketimizde tam manasıyla yerleşince biz de ecnebilikten kurtularak hakiki Türklüğümüze döneceğiz” sözleriyle açıklamıştı²⁵¹⁷.

Tablo 6.16: 1894-1895 Ders Yılında Adana Vilayetinde Bulunan Yabancılara Ait Okulların Adedi, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Okul	Adedi	Öğrenci			Öğretmen		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
İdadi	5	174	262	436	11	22	33
Rüştiye	2	-	-	-	-	-	-
İptidai	5	65	50	115	3	2	5
Toplam	12	239	312	551	14	24	38

Kaynak: Alkan, s.116.

1894-1895 eğitim öğretim yılında Adana vilayetinde bulunan yabancılara ait idadilerden dört tanesi Amerikalılara, bir tanesi Fransızlara aitti. Yine Fransız ve İngilizlere ait birer rüştiye; ayrıca iki Fransız, üç Amerikan iptidaisi vilayette eğitim vermekteydi. Aynı yıl eğitim faaliyetlerini sürdüren yabancılara ait okul sayısı toplamda on iki idi²⁵¹⁸.

6.3. Haberleşme

6.3.1. Telgraf ve Posta İdaresi

Adana'nın dünya ticaretine entegre olmaya başlaması, haberleşme olanaklarının artmasını da beraberinde getirmiştir. 1865 yılında Adana telgraf hattının Tarsus'u da içine alacak şekilde geliştirilmesi istenmekteydi. Derviş ve Ahmet Cevdet paşalar, bu konuda girişimde bulunmuşlardı. Telgraf hattı, Fırka-i İslahiye'nin merkezle haberleşmesinde önemli bir unsur olarak görülmüştür. Yine, Adana-Halep arasında bir telgraf hattının inşası stratejik bakımda önem arz etmekteydi. Bu nedenle 60 saat süren mesafenin bir ay zarfında faaliyete geçirilmesi hedeflenmiştir. Yapılan çalışmalarda başarılar elde edilmiş, 17 Kasım 1867'de

²⁵¹⁷ Varlık, v.d., s.63.

²⁵¹⁸ Alkan, s.107.

Adana-Tarsus telgraf hattı kullanılmaya başlanmıştır. Devlet, bununla yetinmeyerek 1868 yılında hattı, Mersin iskelesine ulaştırmak için faaliyetlere girişmişti. Telgraf hattının yapımında çalışacak memurların maaşı 2.066 kuruş olarak belirlenmiş, Avrupa'dan telgraf hattının yapımı için getirilecek malzemenin belirli bir yekun tuttuğu ifade edilmişti. Bütün bu masraflar için hazineden 8.267 frank istenmişti²⁵¹⁹.

Meşrutiyet Dönemi'nde diğer taraftan Osmanlı posta teşkilatının geliştirilmesi çalışmalarına da başlanmıştır. 1877 yılında Lord Salisbury, Osmanlı Devleti'ne çağın gereklerine uygun bir posta teşkilatı oluşturulması tavsiyesinde bulunmuş, bunun için de İngiliz Posta İdaresi'nde çalışan bir memuru Osmanlı Devleti'ne yollamıştı. Bu çabaların önemli bir sonuca ulaştığı söylenemez. Çünkü birçok kimse yine yabancı misyonların muhafazasında olan “haricez postaneleri” tercih etmekle yetinmiştir²⁵²⁰.

Adana'da 1880 yılında Telgraf ve Posta Müdürü Nahid Efendi idi²⁵²¹. Telgraf hatları yapımı büyük oranda hız kazanırken telgrafhane yapımı da gündeme gelmişti. 1883 yılında Adana'da 30.000 kuruş masrafla inşası kararlaştırılan telgrafhane taştan ve sağlam harçla yapılmaya başlanmıştır. Yapı genişliği on, uzunluğu ise 20 arşın olmak üzere iki yüz on arşından ibaret idi. Çalışmalar sonucu binanın alt katı büyük oranda yapılmıştı. Tasarrufa büyük önem verilmiş olmasına rağmen “metin ve halis harç” ile yapılması dolayısıyla, yapının maliyetinin daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştı. Her arşının iki yüz yirmi beşer kuruşa mal olduğu ve bu hesaba göre 47.250 kuruş masraf gerektiği belirtilmişti. İnşaatın yarım kalmaması, şimdiki faaliyet gösterilen yerin havasız olması ve yaz mevsiminin ortaya çıkardığı tehlike gibi nedenlerle on yedi bin küsür kuruşun “1881 senesi tâmirat tertibinden tesviyesi” istenmekteydi. Telgraf ve Posta Nezareti, gerekli iznin verilmesi isteğini Dahiliye Nezaretine bildirmişti²⁵²².

Valilerin tegrat hatları konusunda yeterli çalışmaları yapmadıkları zaman zaman şikayet konusu olmuştur. Adana yöneticilerinin “mesûliyet-i ma'meviye-i 'azîmeden korkmaz” insanlar olduklarından şikayetle, telgraf hatlarının teftiş

²⁵¹⁹Ulutaş, s.264-265.

²⁵²⁰Lewis, s.183.

²⁵²¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1297, s.249.

²⁵²²İ. ŞD., 64/3737, 27 Nisan [1]299 [9 Mayıs 1883]

edilerek muayeneden geçirilmiş olmasına rağmen kış aylarında yaşanan fırtınalar dolayısıyla koptuğu ve kullanılamaz hale geldiği, devletin ve halkın işlerinin günlerce aksadığı, aksaklıkların giderilerek devletin gelirlerinin arttırmak için çalışmak lazım iken bu işlere gereken önemin verilmediği şikayet konuları arasında yer almaktaydı. Yine, sorunların çözümü bir tarafa şimendüfer ile Tarsus ve Mersin'e gitmek bedava olduğundan teftiş adı altında gezintiye çıkıldığı, yöneticilerin Anamur, Pozantı, Kozan ve Cebel-i Bereket gibi vilayetin uç noktalarına gittiklerine şahit olunmadığı serzenişi yer bulmaktadır²⁵²³.

Telgraf ve Posta İdaresinde 1892 tarihinde: Bir tane başmüdür (hem Halep hem de Adana vilayetinin müdürü), bir müfettiş, bir tane müdür, bir tane posta memuru, bir tane muhaberat-ı ecnebiye memuru, dört tane muhaberat-ı Türkiye memuru, bir tane Adana seyyar memuru, iki çavuş nefer, iki kavas nefer, olmak üzere çalışanları en az 14 kişiden ibarettir. Çalışanların isimleri ise; Başmüdür Bedri Bey, Müfettiş Odi Efendi, Müdür Ali Bey, posta memuru Şemseddin Efendi, muhaberat-ı ecnebiye memuru Karenik Efendi, muhaberat-ı Türkiye memurları Hıfzı Efendi, Rüştü Efendi, Tevfik Efendi ve Ahmet Efendi, Adana seyyar memuru İbrahim Efendi ve şakirt Hüseyin Efendi idi²⁵²⁴. 1901 yılında kurumda çalışanlar ise; Baş müdür, müfettiş, başkatip, muhasebe katibi ve tahrirat katibinden oluşmaktadır. Ayrıca "Telgraf Muhaberat-ı Türkiye" kısmında merkez müdürü, iki muhabere memuru, altı muvakkat muhabere memuru; "Telgraf Muhaberat-ı Ecnebiye" kısmında ise bir muhaberat-ı ecnebiye şefi, bir muhaberat-ı ecnebiye memuru bulunmaktadır. Aynı yıl Telgraf ve Posta İdaresi başmüdürü Hacı Ömer Hilmi Efendi, Müfettiş Hacı Reşid Efendi, Muhasebe katibi Salim Sabri Efendi, Tahrirat katibi Hüseyin Efendi idi. Telgraf muhaberat-ı Türkiye kısmı memurları ise merkez müdürü Rüştü Efendi, muvakkat muhabere memurları; Şahab, Hamdi, Necati, Rıza, Mustafa Nuri ve Hüsnü efendiler idi. Telgraf Muhaberat-ı Ecnebiye kısmında ise Şef Nuri Efendi ve memur Fevzi Efendi çalışmaktaydı. Posta kısmında çalışanlar ise; posta müdürü Abdülkadir Efendi posta katibi Osman Nuri Efendi ve İbrahim Fethi Efendi; Adana seyyar memurları Hüsnü Efendi ve Mehmet Emin Efendi idi.

²⁵²³ Y_PRK_AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

²⁵²⁴ AVS 1309, s.52.

Çalışanlar arasında çavuş Ali Ağa; yine muvassılın İsa Efendi, İzzet Efendi, Aleksan Efendi, İsmail Ağa ve Süleyman Ağa da bulunmaktaydı²⁵²⁵.

Bu kurumda da devleti uğraştıran bazı sorunlar ortaya çıkmıştı. Sorunlardan biri de misyonerlerin devlet dairelerine sızma girişimleri idi. 1880'lerin sonunda bir Ermeni Cizviti'nin telgrafaneye çırak olarak yerleştirilmiş, Hacı Hasan Paşa'nın valiliği döneminde ihbar sonucu yapılan tahkikatta şahsın bu tarikata mensup olduğu tespit edilerek telgrafhaneden kovulmuştu. Yine dikkatle üzerinde durulan konulardan biri ise Fransızca muharebe memurunun bir Ermeni olmasıdır. Telgrafhaneye iş bilir uyanık Müslüman memurların da atanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştu. Şüpheli bir mektubun Ermeni bir memur tarafından tercüme edilmemesi riskine karşı Müsüman bir memurun tercüme etmesinin devlet güvenliği açısından faydaları belirtilmişti²⁵²⁶. 1909 yılında ise, telgrafhanenin düzensizliği eleştiri konusu olmuştu. Mersin'den Adana'ya yollanan bir telgraf, bazı zamanlarda şahsın kendisinin Adana'ya gelmesinden sonra, gönderilen şahsa ulaşmaktaydı. Bazı durumlarda ise telgrafların kaybolduğu iddiaları da gündeme gelmişti. Aynı yıl, itizamsızlıklar görülen kurumun telgraf müfettişliğine Beyrut Posta müdürü Hasan Efendi atanmıştı²⁵²⁷.

1909 baharında Adana'nın, Karaisalı, Hassa, İslahiye, Kars, Bahçe, Erzin gibi merkezlerle telgraf bağlantısı mevcut idi. Kış mevsiminde direklerin yağın kar ve rüzgar dolayısıyla yıkılması telgraf hatlarında aksamalara neden olmuştu. Ali Çavuş kış aylarında büyük fedakarlıklarla, kullanılmayan hatları tekrar faaliyete geçirmeyi başarmıştı²⁵²⁸. Yine Adana, Tarsus, Gülek, Ulukışla telgraf hatları devletin kendi içerisinde ve Avrupa ile olan haberleşmesinde büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Ancak, telgraf hattında kullanılan direklerin dayanıklı olmamasından kaynaklı sıkıntılar, kış aylarında hattın kullanımında problemlere neden olmaktaydı. Fırtınalar, telgraf direklerine zarar vermekte, haberleşme sağlanamamaktaydı. 1909 yılında ticari zararlara neden olan meselenin çözümü için başmüdüriyet tarafından Adana-Pozantı arasına bir telsiz telgraf hattı döşenmesi düşünülmüştü. Aksaklıkların

²⁵²⁵AVS 1319, s.96.

²⁵²⁶Y_PRK_AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

²⁵²⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kânûn-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

²⁵²⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

giderilmesi için 1910 yılında İstanbul'dan izin istenmiş; izin talebinde, 3.000 lira ile telgraf direklerinden kaynaklanan sorunların giderilebileceği ifade edilmiştir²⁵²⁹.

1908 tarihinde Adana merkez ve mülhakatında çalışan telgraf ve posta müvezzileri, maaşlarının düşüklüğünden şikayet etmekteydiler. Daha önceki müracaatlarının dikkate alınmaması dolayısıyla seslerini gazeteler aracılığıyla duyurmaya çalışmışlardı. Çalışma şartlarının ağırlığından bahsederek, 150 kuruş maaşla geçinmenin zorluğu üzerinde durmuşlardı²⁵³⁰.

Adana- Mersin demiryolunun Mersin-Tarsus kısmının faaliyete geçmesiyle postalar için artık trenler önem kazanmıştı. Postalar, tatarları ve çavuşlar aracılığıyla trenle sevk edilmekteydi. Haberleşme ağındaki bu değişiklik, taşıma masraflarının azalmasına neden olmuştu. Yapılan bu tasarruf sayesinde 30 kuruş maaşla 2 seyyar posta memuru alınması imkanı doğmuştu²⁵³¹. İstanbul'dan Konya'ya oradan da Adana'ya posta katarı gelmekteydi. Demiryolunun varlığı dolayısıyla Ereğli'ye hergün posta katarı gelirken, aynı güzergahtan Adana'ya haftada bir defa posta katarı ulaşmaktaydı. Ereğli Adana arası iki günlük bir mesafe olduğundan katar sayısının haftada ikiye çıkarılması ve İstanbul'daki gelişmeleri daha yakından takip etme arzusu Adana gazetelerinde dillendirilmekteydi. Deniz postalarının aynı hizmeti gördüğü kabul edilmekle birlikte bunların düzenli gelmemelerinin sıkıntılara neden olduğu ifade edilmekteydi. İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri, durumu İstanbul'daki Posta Müdür-i Umumisi Fahri Bey ile görüşmüştü. Görüşme sırasında Ereğli,-Halep hattındaki postanın arabalarla taşınması için yolun hızla tamiri emrinin verildiğini öğrenmişti. Yolların tamirin uzun zaman alacağı düşüncesini Fahri Bey'e açarak tamir gerçekleşene kadar haftada iki katar yollanması konusunu meclis müzakere cedveline yazdırmayı başarmıştı²⁵³².

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde şehir postalarının daha aktif olarak çalıştırılması gündeme gelmişti. Şehir içerisinde postane çalışanları sayılarının azlığı ve ücretlerinin yetersizliğinden yakınmaktaydılar. Posta çalışanları olan müvezzilerin aldıkları ücretin bir hamalın aldığı ücretten daha az olduğu, şehir merkezinde sadece

²⁵²⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

²⁵³⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 9 Eylül 1324 [22 Eylül 1909]

²⁵³¹ Ulutaş, s.265.

²⁵³² *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

iki müvezzinin bulunmasının işlerin istenilen hızda yapılmasını engellediği, üstelik bunlara daire içerisinde başka işler de yaptırıldığı, bu nedenle mektupların istenilen zamanda yerlerine ulaştırılmadığı belirtilmekteydi. Müvezzilerin sayısı mevcut olanlar kadar arttırılır ve içlerinden birine velospid²⁵³³ verilirse postaların istenilen vakitte yetiştirilebileceği ve sorunların üstesinden gelineceği ifade edilmişti²⁵³⁴.

Posta ücretlerinin pahalılığı da tartışma konusu olmuştur. Adana Ziraat Ticaret ve Sanayi Odası'nın hazırladığı bir rapora göre; Sahiller arasında posta ücretleri yirmi para iken, şimendüferle veya diğer türlü de olsa dahilde kırk para idi. Uzak mesafeler için 20 para alınmakta iken iki buçuk saatlik Mersin-Adana arası posta ücreti olarak 40 para alınmasının mantıksızlığı üzerinde durulmuştu. Ücretlerin indirilmesinin vergi gelirlerini azaltmayacağı, aksine çoğaltacağı, odanın raporunda dile getirdiği hususlar olmuştu. Posta Nezareti ise sahiller arasında posta ücretlerinin 20 para olmasının nedeninin haksızlık yapan ecnebi postalarıyla rekabetten kaynaklandığını bildirmişti. Adana Sanayi Odası talebinde direnmemişti. Ancak İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, bu uygulamanın tüccara ağır yük getirdiği düşüncesiyle eleştiriler başlamıştı²⁵³⁵.

Haberleşme olanaklarının çeşitlenmesi istekleri telgraf ve posta ile sınırlı kalmamıştı. Adana'nın, dış dünya ve ülkenin diğer bölgeleriyle ilişkileri geliştikçe haberleşme olanakları artmaya ve çeşitlenmeye başlamıştı. 1910 yılında Adana-Tarsus-Mersin'in birbirleriyle haberleşme olanaklarını arttırmaya yönelik telefon hattı kurulması söz konusu olmuştur. İletişim imkanlarının çeşitlenmesi, haberleşme vasıtalarına olan ilgiyi arttırmıştır. Adana'da 100, Mersin'de 70, Tarsus'ta 50 kişi abone olmak için başvuru yapmıştı. Taşradan gelen bu talep, İstanbul'da dahi telefon hatları ile ilgili bir karar yokken Adana için bunun söz konusu olmadığı gerekçesiyle kabul edilmemiş ancak, İstanbul ile ilgili bir karar alındıktan sonra değerlendirilme yapılacağı ifade edilmiştir²⁵³⁶.

²⁵³³ Üç tekerlekli bisiklet. www.nedirnedemek.com/velocipede-ned, 17.02.2017.

²⁵³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

²⁵³⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 9 Eylül 1324 [22 Eylül 1908]

²⁵³⁶ Ulutaş, s.266.

1917-1918 yıllarında Adana merkez telgraf müdürü Ahmet Samih Efendi, posta müdürü ise İsmail Hakkı Efendi idi²⁵³⁷.

6.3.2. İkinci Meşrutiyet ve Basın

Adana'da Tanzimat Dönemi'nde yerel basının faaliyete geçtiği görülmektedir. Seyhan gazetesi şehirde yayınlanan ilk gazetedir. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana basınında Türkçe yayınlar dışında Ermeni harfli Türkçe eserler ve Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar neşredilmekteydi²⁵³⁸. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birçok gazete yayın hayatına girmişti. Ancak ilginç bir şekilde, duvar gazetesi diye anlandırılabilir ve sokaklara asılan yazılar yaygınlaşmıştı. Bu yazılarda, şahıslar hakkında iyi ya da kötü yorumlar yapılmaktaydı. Üstelik bunların bir kısmı kim tarafından yazıldığı belli olmayan yazılardı. Adana gazetelerinde, yazanı belli olanlara itiraz etmemekle birlikte; söyleyecek sözü olanların imzalarıyla gazetelerde yazabileceği, imzasız yazıların yakışık almadığı belirtilmekteydi. Duvar yazılarının istibdat devrinin ürünü olduğu, artık hürriyet ortamının varlığı nedeniyle bu tür yazılara gerek olmadığı, bahsi geçen yazıların hürriyet değil, başkalarının hürriyetine tecavüz anlamına geldiği ifade edilmişti²⁵³⁹. İtidal gazetesinin 4. sayısında İsmail Safa; zabitanın gerekli önlemleri almada yetersiz kaldığını, duvarlarda yazıların saatlerce kaldığını, bu tür faaliyette bulunanların uyarılmaları gerektiğini dile getirmişti. İmzasız yazılar yanında, başkalarının imzaları taklit edilerek yazılan kağıtlarda duvarlara asılmıştı²⁵⁴⁰.

Yeni matbuat nizamnamesinin yayınlanacağı söylentisinin yayılması Adana'da tepkilere neden olmuştu. 1909 yılında düzenlenen bir mitingte, yayınlanması düşünülen yeni nizamname basın hürriyetini kısıtlayacağı gerekçesiyle protesto edilmişti. Şehrin, Millet Bahçesi denilen yerinde Şubat ayının ilk Pazar günü büyük kalabalığın katıldığı miting tertip edilmişti. Çalyan Karabet, burada toplanma amaçlarını izah ettikten sonra nizamname protesto edilmişti. Sonrasında

²⁵³⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.393.

²⁵³⁸ Adem Ölmez, *İstanbul'da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010, s.49-50.

²⁵³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁵⁴⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.4, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908]

İhsan Fikri, Hürriyet İmamı Tevfik Efendi, Sisli Selman Efendi, İsmail Safa ve son olarak da Ermeni murahhası Muşeg Efendi konuşma yapmıştı. Ardından Meclis-i Mebusan riyasetine, bazı devlet makamları ve gazetelere telgraf çekilmişti. İtidal gazetesi, mitinge 10.000 kadar kişinin katıldığını ve herhangi bir taşkınlığa rastlanmadığını yazmaktadır²⁵⁴¹.

6.3.2.1. Matbaa-i Vilayet

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, vilayetlerde matbaa kurulmasını da hedeflemekteydi. Bu kapsamda 1868-1869 tarihinde Seyhan Matbaası adıyla bir matbaa teşkil edilmiş ve ilk Adana Vilayet Salnamesi 1870 tarihinde, sonuncusu da 1903 tarihinde olmak üzere, 12 tane salname basılmıştı²⁵⁴². 1876 yılında Adana Vilayet Matbaasında çalışanlar; memur Hacı Abdi Efendi, Litoğrafya Destgahı çalışanları: basmacı Hacı Abdi Efendi, yumağı Turan Efendi, Ermenice mürettipleri şagirdan Keferok Efendi ve Kirkor Efendi; Hurufat Destgahı çalışanları: muharrir Admi Efendi, mürettib-i evvel Badoli Efendi, Mürettib-i Sani Hasan Efendi, mürettib-i salis ve hurufat basmacısı Ali Kemal Efendi, yumağı Muhammet Efendi ve Osman Efendi idi²⁵⁴³. 1876 yılında Adana Salnamesi 10 kuruşa satılmaktaydı²⁵⁴⁴ 1892 yılında bir müdür, mektubi kalemi mümeyyizi, bir fotoğrafya memuru ve onun muavini, iki müretteb, bir müretteb şakirdi, bir muharrer ve bir muharrer muavini, bir mevzi(?) ve bir çarh amelesi olmak üzere 10 çalışan bulunmaktadır²⁵⁴⁵. 1901 yılında

²⁵⁴¹Telgrafnamenin sureti şöyledir: Biz Adana ahalisi Müslüman Hristiyan on bini müteceviz olduğumuz halde Şubat'ın birinci Pazar günü Millet Bahçesi'nde bi'l-ictima memleket mamına işbu beyanatımızı muhterem vekillerimizin ve heyet-i hükümetin nazar-ı dikkatine vaz'a karar verdik. Serbestî-i matbuatın tahdidi şâyia-i müdhîşesi sâika gibi beyinlerimizi tarumar etti.

Matbuat milletın tercüman-ı hissiyatı, rehber-i terakkisidir. İlan-ı meşrutiyetten milletın istifade-i fiiliyesi serbestî-i matbuatdan başka bir şey olmadığı halde bununda takyidi arzusunu millet nazar-ı iştibah ile telakki eder.

Devr-i istibdadın vekâyi-i müellimesi matbuatın tahdidiyle başlamıştır. Takyîd-i matbuat-ı mukaddime-i iade-i istibdad bilmekle haklı olan milletmatbuatın taht-ı tehdide aldırılmasına karşı bütün kuvvetiyle müdafaa da mazur olcağını arz ile hukukunun muhafazasını muhterem mebusanın himmetinden intizar eyler. Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

²⁵⁴² Varlık, v.d., s.55.

²⁵⁴³ AVS 1293, s.50.

²⁵⁴⁴ AVS 1293, s.142.

²⁵⁴⁵ AVS 1309, s.52.

ise çalışanlar; Nazır, Mektub-i Vilayet; Müdür Zakir Efendi, Başmuharrir Sami Bey, İlmi Efendi ve Sadi Efendi olmak üzere iki muharrir; abone katibi Mustafa Efendi; letoğrafya memuru İzzet Efendi ve onun yardımcısı Şevket Efendi; Başmürettib Ali Rıza Efendi ve Mürettib Ahmet Turan Efendi; destgahçılar (atölyeci) Refet ve Emin Efendi; bir müvezzi (gazete dağıtıcısı, taksim eden, dağıtan) Tahsin Efendi, çerehçi Ahmet ve Nuri Efendiler idi. Bu tarihte Matbaa-i Vilayet çalışanlarının tamamı Müslümanlardan meydana gelmektedir²⁵⁴⁶.

6.3.2.2. Seyhan Gazetesi

Naşit Paşa'nın Adana valiliği sırasında 5 Mart 1873'te, Adana'nın ilk gazetesi olarak yayın hayatına başlamıştır; yine ilk Adana Vilayet Salnamesinin basımı da onun döneminde gerçekleştirilmiştir²⁵⁴⁷. Çadırcı, gazetenin ilk basım tarihini 1872 olarak belirtmiş ve salnemenin çıkış tarihini de 1870-1871 olarak açıklamıştır²⁵⁴⁸. Seyhan gazetesi, Türkçe, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe basılmaktaydı. Adana'da yerel basının faaliyete geçmesi de birçok Osmanlı vilayetinde olduğu gibi devletin imkânlarıyla gerçekleştirilmekteydi²⁵⁴⁹. Gazetenin yayın hayatına başlamasından kısa bir süre sonra Ermenice baskıdan vazgeçilmiş, sadece Türkçe yayın yapmaya başlamıştır²⁵⁵⁰. 1876 yılında senelik abone ücreti 50 kuruş olan gazete, haftalık olarak cumartesi günleri çıkmaktaydı²⁵⁵¹.

Adana'da Seyhan gazetesinin muharrirleri, zaman zaman yerel yöneticilerin mağduru olmaktaydılar. Adana mebuslarından Ali Münif Yeğena'nın babası olan ve şairlik yönü de bulunan Yeğenazade Hakkı Bey, vilayet gazetesinde müdürlük ve muharrirlik görevlerini ifa etmiştir. Hasan Tahsin Bey'in Adana valiliği yaptığı 1887 yılında Adana'da meydana gelen kıtlıkta, Seyhan gazetesinde halkın iane toplama çalışmalarına katılmasını teşvik etmek amacıyla yazılar yayınlanması

²⁵⁴⁶ AVS 1319, s.95.

²⁵⁴⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.56.

²⁵⁴⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1997, s. 292-293.

²⁵⁴⁹ Varlık, v.d., s.55.

²⁵⁵⁰ Gülseren Akalın, " Kurtuluş Savaşı'nda Adana Basını", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.123.

²⁵⁵¹ AVS 1293, s.142.

kararlaştırılmıştı. Muharrir Hakkı Bey, yazdığı makalede sultana dua kısmını unuttunca, vali tarafından muharrirlik görevinden el çektirilmiştir²⁵⁵². İkinci Meşrutiyet'e kadar haftalık olarak çıkan Seyhan gazetesi, 1908'den sonra günlük olarak yayın hayatına devam etmiş ve 1909'da yayın hayatından çekilmiştir. Bu gazete Adana vilayetinin resmi yayın organıydı²⁵⁵³.

6.3.2.3. İtidal Gazetesi

Gazetenin sahibi İhsan Fikri, 1901 yılında Hamidiye Sanayi Mektebi idare heyeti içerisinde fahri muallim olarak görev almıştır²⁵⁵⁴. Abdülhamit Dönemi'nde on üç senelik bir sürgün ve hapis hayatı vardır. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte Adana'ya gelmiş, bir matbaa teşkiliyle gazetecilik hayatına başlamıştır. Ona göre gazetecilik, devlet memuriyetinden daha cazip gelen bir meslekti. Hürriyetçi bir dille ülke menfaatleri doğrultusunda bir yayın politikası takip etmiştir²⁵⁵⁵. Ancak kendi gazetesini basacak matbaa oluşturma işi uzun zaman alacağından, gazetenin basım işini Matbaa-i Vilayette gerçekleştirmeye karar vermişti. Müşkülatlar dolayısıyla ilk sayıların düzensiz çıkacağı gazetenin ikinci sayısında belirtilmişti²⁵⁵⁶.

Haftalık siyasi gazete olarak 5 Eylül 1908 tarihinde yayın hayatına başlamış; İttihat ve Terakki'nin düşüncelerinin yayılması için çaba sarf etmiştir. İmtiyaz sahibi İhsan Fikri ve müdürü Muhtar Fikri idi. Bahsi geçen iki şahıs aynı zamanda yazarlık da yapmaktaydılar. Diğer yazarlar ise: Seyhan Gazetesi başyazarı Sadi, Ermeni Öğretmen Artin Arslanyan, Burhan Nuri, Tarsus Dava vekili Abdülhamid, Adana Vilayet Maiyet memuru İsmail Safa, Hafız Tevfik, Çörekçizade Kadri, Tarsuslu İsmail Hakkı, Arifzade Esad, Abdülmennan Zeki, Süleyman Sırrı, Sahafzade Erhem, M. Nahid, Kâfzade Yusuf İzzet, Vedad, Faik ve Eczacı Abbas Hilmi idi. Bazı askerler ve Adana İdadisi öğrencileri de gazetede yazı neşretmekteydi. Yine kendi alanları ile ilgili yazı yazan şahıslar da vardı. Bunlardan; Haçin'den Müftizade Ömer Lütfü, Hamidiye'den Alaybeyizade Mahmud Bedii ve Şam'dan M. İzzet taşradan yazılar yollamakta; Adana Merkez Belediye Tabibi Asım, Adana Vilayet Ziraat

²⁵⁵²Toros, s.6-8.

²⁵⁵³ İsmail Tevfik, *Adana Vilayeti Matbuatı*, Hariciye Vekaleti Matbaası, 1932, s. 26.

²⁵⁵⁴ *AVS 1319*, s.98.

²⁵⁵⁵ BEO, 3626/271945, 2 Ağustos [1] 325 [15 Ağustos 1909]

²⁵⁵⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

müfettişi Emin Zihni, Adana Mektubi Kaleminden Mustafa Nail, Adana Muhasebe-i Vilaye-i mümeyyizi Nazmi, Adana Daire-i Adliyesinden Asâf, Adana Orman Müfettişi vekili Rahmizade Celal, ve Adana Sanayi Mektebi katiplerinden Hayri ise kendi alanları ile ilgili yazılar yazmaktaydı²⁵⁵⁷.

Nüshası 20 kuruşa satılan gazete, Pazartesi ve Perşembe günleri çıkarılmaktaydı. Abonelik şu şekilde idi. Merkez için; senelik yarım, altı aylık çeyrek lira; çevre bölgeler için senelik altmış beş kuruştı. Her türlü konuda yazılar neşreceğini belirten İtidal, gerçekten iddiasıyla uyumlu bir yayın politikası takip etmişti²⁵⁵⁸. Ancak istenilen düzen kurulamamış ve gazete 5. sayıya geldiğinde hala 15 günde bir yayınlanmaya devam etmiştir²⁵⁵⁹.

1909 yılında Adana Olayları öncesi Çalıyan Karabet'e göre İtidal Gazetesi, halkın dini ve asabiyet duygularını galeyana getirmekteydi. Onun ağır bir ifadeyle: "dişine kan değmiş ve maksadı hasıl olmuş olan..." diye suçladığı İtidal gazetesi, olayların 14 Nisan'da başlamasından neredeyse bir hafta sonra (20 Nisan 1909) Ermenilerin yaptıkları ile ilgili yazılar neşretmeye başlamıştı. İhsan Fikri kendi gazetesinde Ermenilerin isyan ettiklerini, dinamit ve bombalar bulduklarını yazdığından Karabet, onu "vatan celladı" olarak adlandırmış ve iftira atmakla suçlamıştı. Bu suçlamalardan Vali Cevad Bey de nasibini almış, gazeteye herhangi bir uyarı yapmamakla itham edilmişti²⁵⁶⁰. İhsan Fikri, Karabet tarafından olayların kışkırtıcılarından biri olarak nitelendirilse de olaylar öncesi durumun kargaşa çıkmasına müsait olduğu şüphe götürmez²⁵⁶¹. Üstelik olaylar öncesi İtidal gazetesinin bütün sayıları incelendiğinde kışkırtıcı en küçük bir yayınına rastlanmaz. Gazete olaylarla ilgili ilk yazısını olayların başlamasından (Birinci Adana Olayları 17 Nisan'da yatışmıştı.) neredeyse bir hafta sonra yayınlamıştır. Dolayısıyla suçlamanın geçersizliği açıktır. Olaylardan sonra yazılanlardan yola çıkarak olayların müsebbibi olarak suçlanmak Müslüman kesimin Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşadığı birçok talihsizlikten sadece biridir. Azınlıkların hücumları sonucu yaşanan

²⁵⁵⁷ Ahmet Uçar, Kemal Erkan, Selman Soydemir, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)*, c. 1, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s.31-32.

²⁵⁵⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁵⁵⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrinievvel 1324 [21 Ekim 1908]

²⁵⁶⁰ Karabet, s.26-31-32.

²⁵⁶¹ Yurtsever, s.269.

bu tür mağduriyetler Osmanlı Devleti'nde adeta sıradanlaşmıştı. Diğer bir ifadeyle Müslümanların bir nevi kaderi olmuştu.

İtidal gazetesi, olaylar dolayısıyla suçlamaların hedefinde idi. İhsan Fikri'nin, olayların “müşevviklerinden” olduğu, halkı galeyana getirecek tarzda yazılar yazdığı iddiaları mevcuttu. Dahiliye Nezareti Adana valisinden, bu tarzda yazılmış makaleler mevcutsa, bu yazıları içeren birer nüsha gazetenin, hemen postayla gönderilmesini emretmiştir²⁵⁶². Karabet'e göre İhsan Fikri, gazetesiyle Bağdadizade Abdülkadir ise nüfuz ve himayesiyle Adana Olaylarında önemli rol oynamışlardır. Olaylar sonunda İhsan Fikri tutuklanmış, ama gazetesi kapatılmamıştı²⁵⁶³. Bu durum Ermenileri oldukça rahatsız etmiş görünmektedir. Çünkü Le Liberal gazetesinde çıkan bir haber Tanin gazetesi tarafından nakledilmiş, gazetede Ermeni Patrikanesi'nin Adana Olayları dolayısıyla görevlendirdiği komisyonun raporuna yer verilmiştir. Raporunda İtidal gazetesinin hala Müslümanları Ermeniler aleyhine kışkırtan yazılara devam ettiğinden bahsedilmişti. Adana Valisi Mustafa Zihni, bu isnatlara cevaben yayın organının olaylar öncesi Ermenilerle ilgili oldukça olumlu yazılar yazan bir gazete olduğunu, vakıa sonrasında ise olayların sebebi olarak Ermenilerin izlediği tutumu gösteren bir yayın politikası güttüğünü yazmıştır. Adana İğtişâşından sonra Ermenilerin saldırılarından ve haksızlıkların bahseden birkaç nüshası çıkmış, “idare-i örfiye'nin” ilanı ve Divan-ı Harb-i Örfi'nin kuruluşunu takip eden süreçte olaylarla ilgili, ne ahali lehine ne de aleyhine herhangi bir yazısı çıkmamıştı. İhsan Fikri'nin gazetesi, adı gibi “itidalli” bir yayın politikası izlemeye başlamıştı. İhsan Bey, halkı heyecanlandırarak yazılar yazmaması konusunda uyarılmıştı. İhsan Fikri, 52 numaralı nüshasında “Hükümetden Rica” başlıklı bir yazıda bunu gazetesine taşımıştı. Mustafa Zihni Paşa, yapılan uyarıdan sonra gazetenin aynı suçlayıcı dili kullanması halinde daha şiddetli bir muameleye tabi tutulacağını Dahiliye Nezaretine yazmıştı²⁵⁶⁴. Gazetenin, 1909 senesinde yaşanan Adana Olayları hakkındaki yayınları nedeniyle kapatıldığı yönünde görüşler de vardır²⁵⁶⁵. Olaylar sırasındaki tutuklamalar meclis gündemine de gelmiş; 1908-1912 yılları arasında sadrazamlar hakkında bir çok istizah tavrilerinden bir tanesinde İtidal Gazetesi sahibinin ve

²⁵⁶² DH. MKT, 2812/14, 2 Mayıs [1] 325 [15 Mayıs 1909]

²⁵⁶³ Karabet, s.43.

²⁵⁶⁴ DH. MKT, 2888/14, 13 Haziran [1] 325 [26 Haziran 1909]

²⁵⁶⁵ Akalın, s.124.

Adana'nın ileri gelenlerinden bir kişinin niçin tevkif edildiğinin açıklanması talep edilmiştir²⁵⁶⁶.

Ayrıca Adana'daki İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri, 1909 Adana Olayları dolayısıyla yargılanmış²⁵⁶⁷, hiçbir mahkeme kararı olmaksızın hükümet kararıyla tutuklanmıştı²⁵⁶⁸. Yargılamalar, İtidal yazarlarının sürgünüyle sonuçlanmıştı. 1909 Olayları sonrasında yapılan yargılamalarda İhsan Fikri, Beyrut'a; İsmail Safa ise Şam'a sürülmüştü²⁵⁶⁹. İtidal gazetesi Adana Olaylarına geniş yer ayırmıştı²⁵⁷⁰. Gazete, 1932 yılında da yayın hayatına devam etmektedir. Bu dönemde gazetenin İmtiyaz sahibi Muhtar Fikri Bey'dir²⁵⁷¹.

6.3.2.4. Rehber-i İtidal Gazetesi

25 Mart 1325 tarihinde Cebel-i Bereket'te tahrirat müdürü olan²⁵⁷² Ali İلمي Efendi, Cebel-i Bereket sancağından Adana'ya gidince "Rehber-i İtidal" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştı²⁵⁷³. İtidal gazetesi, bu gazetenin yayınlanmasını kendileriyle mücadeleyle yönelik bir hareket olarak görmüştü²⁵⁷⁴. Rehber-i İtidal, İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı muhalif duygular besleyen haftalık siyasi bir gazete olarak yayın hayatına başlamış; 1909 yılında başlayan bu muhalefet serüveni aynı yıl sona ermiştir²⁵⁷⁵. Rehber-i İtidal'ın yayın hayatı süresince Ali İلمي'nin, Ermeni gazeteleriyle aynı yönde yayınlar yaparak memleketin huzur ve güvenini bozacak, halkı karamsarlığa düşürecek yayınları göze çarpmaktadır²⁵⁷⁶. Ali İلمي Fransa'nın

²⁵⁶⁶Güneş, s.515.

²⁵⁶⁷Mehmed Asaf, s.17.

²⁵⁶⁸ BEO, 3626/271945, 2 Ağustos [1] 325 [15 Ağustos 1909]

²⁵⁶⁹Arıkoğlu, s.55.

²⁵⁷⁰Mehmed Asaf, s.44.

²⁵⁷¹ İsmail Tevfik, s.39.

²⁵⁷²Mehmed Asaf, s.39.

²⁵⁷³Mısır kökenli Ali İلمي Efendi, Meşrutiyet ve ateşli bir hürriyet taraftarı görünür. Muşeg Efendi'ye casusluk yapar, Derviş Vahdeti ile görüşürdü. Mehmed Asaf, s.6-7.

²⁵⁷⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 4 Kanun-ı Evvel 1324 [17 Aralık 1908]

²⁵⁷⁵ İsmail Tevfik, s.24.

²⁵⁷⁶ İsmail Tevfik, , s.20.

Adana'yı işgali sırasında önemli mevkiler karşılığında Fransızlar için hizmet etmeyi yeğleyen bir bakış açısına sahipti²⁵⁷⁷.

6.3.2.5. Teceddüt Gazetesi

1908 yılında yayın hayatına başladığı dönemden itibaren İttihat ve Terakki'nin yayın organı olarak haftalık çıkmıştır. Siyasi konulara üzerine yoğunlaşan gazete 1910 yılında yayın hayatından çekilmiş, ikinci kez ise 1923'te tekrar çıkarılmış ancak sahibi tarafından idare edilemediğinden 1924 yılında tekrar kapanmıştır. Gazetenin sahibi Kethudazade İbrahim Bey²⁵⁷⁸, Adana yayın hayatında karikatürlü mizah gazetesi olarak çıkan Çingirak gazetesinin de imtiyaz sahibi idi²⁵⁷⁹. Damar Arıkoğlu da Teceddüt gazetesinde ara sıra yazılar yayınlamaktaydı²⁵⁸⁰.

6.3.2.6. Yaşasın Ordu Gazetesi

Adana'da, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yayın hayatına başlayan ilk özel gazete²⁵⁸¹, 1 Eylül 1908'den itibaren çıkmaya başlayan Yaşasın Ordu gazetesi olup, haftalık yayın yapmakta ve siyasi konulara değinmekteydi. Lütfi Bey'in şapirografisinde basılan bu gazete, aynı yıl kapanmıştı. Gazetenin sahibi bir asker olan Lütfi Bey'di²⁵⁸². Ancak Seyhan gazetesi, şehirdeki ilk özel gazete olarak İtidal gazetesinin ismini vermiş, İtidal gazetesinde bu durum latife konusu olmuştu²⁵⁸³.

6.3.2.7. Anadolu Gazetesi

Haftalık siyasi gazete olarak 1909 yılında yayın hayatına başlayan Anadolu gazetesinin 1914 yılında yayın hayatına son verdiği anlaşılmaktadır²⁵⁸⁴. Gazetenin imtiyaz sahibi Süleyman Vahit Bey'di²⁵⁸⁵.

²⁵⁷⁷Yurtsever, s.259.

²⁵⁷⁸Akalın, s.124.

²⁵⁷⁹İsmail Tevfik, s.27.

²⁵⁸⁰Arıkoğlu, s.60.

²⁵⁸¹Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁵⁸²İsmail Tevfik, s.29.

²⁵⁸³Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁵⁸⁴İsmail Tevfik, s.17.

²⁵⁸⁵Akalın, s.124.

6.3.2.8. Çingirak Gazetesi

1909 yılında karikatürlü mizah gazetesi olarak çıkmaya başlamış olan Çingirak, ertesi yıl yayın hayatını noktalamıştır (1910). İmtiyaz sahibi Kethüdazade İbrahim Bey, aynı zamanda Teceddüt gazetesinin de sahibiydi²⁵⁸⁶.

6.3.2.9. Çukurova Gazetesi

1909 yılında yayın hayatına girmiş olan Çukurova gazetesi, haftalık siyasi gazete olarak kısa bir dönem varlığını sürdürmüştür. Dört sayı çıktıktan sonra²⁵⁸⁷ aynı yıl kapanmıştır. İmtiyaz sahibi Ramazanzade Kemal Bey'dir²⁵⁸⁸. Gazete müdürü olarak görev yapan Deli Ağazade Ahmet Efendi, 1 Nisan 1909 tarihinde İtidal gazetesine gönderdiği bir yazıda Çukurova gazetesi ile ilişkisini kestiğini belirtmişti. İtidal gazetesine göre; Müdürün görevini bırakma nedeni gazetenin bazı şahısların kirli emellerine alet olacağını fark etmesiydi²⁵⁸⁹. İtidal-Çukurova kavgası sonunda mahkemeye taşınmıştı. İhsan Fikri hakkında Çukurova gazetesinde çıkan “tecavüzât-ı bî-edebâne” adlı bir yazı üzerine, İhsan Fikri hem gazetenin imtiyaz sahibi hem de muharriri hakkında dava açmıştı²⁵⁹⁰.

6.3.2.10. Duman Gazetesi

İttihat ve Terakki taraftarı olan Duman gazetesi, bu partinin düşüncelerinin Adana'da yayılması için çaba sarf etmiştir. Bir yazarın deyişiyle İttihat ve Terakki'nin “naşiri efkârı” idi. İtidal gazetesi yazarı İsmail Safa Bey, Duman gazetesinin de imtiyaz sahibiydi. 1909 yılında çıkmaya başlayan bu gazete dört sayı yayınlanabilmiş²⁵⁹¹, ertesi yıl kapanmıştır²⁵⁹².

²⁵⁸⁶ İsmail Tevfik, s.19-20.

²⁵⁸⁷ Akalın, s.124.

²⁵⁸⁸ İsmail Tevfik, s.20.

²⁵⁸⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁵⁹⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

²⁵⁹¹ Akalın, s.125.

²⁵⁹² İsmail Tevfik, s.20.

6.3.2.11. Şimşek Gazetesi

1909'da yayın hayatına başladıktan kısa bir süre sonra, yani 1910 yılında, yayın hayatını noktlayan gazete, İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni temsil etmekteydi²⁵⁹³. Gazetenin sahibi Harputizade Enver Bey idi²⁵⁹⁴.

6.3.2.12. Hayat Gazetesi

Hayat Gazetesi, 1914 yılından itibaren her Cumartesi haftalık olarak çıkmış, 1918 yılında kapanmıştır. Adana'nın ilk özel matbaası olan²⁵⁹⁵ Hayat Matbaası'nda basılan bu gazete haftalık siyasi gazete olarak yayın hayatını devam ettirmiştir. Gazetenin imtiyaz sahibi Adana'da ilk özel basım evi kuran Mücavirzade Mustafa Emin Bey, yazı işleri müdürü ise Duman ve İtidal Gazetelerinin de yazar olarak Adana basın hayatında önemli yer tutan İsmail Safa Bey'dir. Ayrıca gazetenin mesul müdürü Abdurrahman Bey, Gündüz Nadir Bey (Sayha gazetesi mesul müdürü); muhabirleri ise İbrahim Halil Bey, Orhan Bey, Ercüment Orhan (takma ismi Hasan Basri)dır²⁵⁹⁶. İşgal yıllarında kapatılan gazete, 15 Mart 1922'de yeniden yayın hayatına başlamıştır²⁵⁹⁷. 1918 yılının Aralık ayında Ferda adlı başka bir haftalık siyasi gazete daha çıkartmıştır. Bu gazete de kısa ömürlü olmuş 1921 yılında kapanmıştır²⁵⁹⁸.

6.4. Ulaşım

6.4. 1. Karayolu Ulaşımı

Adana'nın "içine kapalı bir havza" görüntüsü aslında yanıltıcıdır²⁵⁹⁹. Eski dönemlerde Adana'nın da sınırları içerisinde yer aldığı Ovalık Kilikya bölgesi, ticari açıdan önemli bir konumdaydı. Suriye ve Batı Asya istikametinden gelip Batı

²⁵⁹³ İsmail Tevfik, s.26.

²⁵⁹⁴ Akalın, s.124.

²⁵⁹⁵ Akalın, s.124

²⁵⁹⁶ İsmail Tevfik, s.20.

²⁵⁹⁷ Akalın, s.125.

²⁵⁹⁸ İsmail Tevfik, s.19-20.

²⁵⁹⁹ Ahmet Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.27.

Anadolu kıyılarına kadar uzanan Antik dönem ticaret yolları, Amanos ve Toros dağlarını aşarak “Kilikya kapıları ve Suriye kapıları” olarak da adlandırılan geçitlere varmaktaydı. Ovalık Kilikya’nın sahip olduğu fiziki özellikler ve ticaret yollarının buradan geçmesi, bölge şehirlerinin stratejik yönden önemini arttırmaktaydı²⁶⁰⁰. Dolayısıyla bölge, çeşitli toplulukların uğrak yeri olmuş ve çok çabuk el değiştirebilmiştir²⁶⁰¹.

Bizans Dönemi’nde Akdeniz ve Adana çevresini Anadolu’nun iç kesimlerine bağlayan birçok karayolu mevcuttu. Bunlar: Adana-Pozantı-Kayseri; Adana-Misis-Toprakkale-Nikopolis; Adana-Saimbeyli-Kaiseria güzergahlarında dahil olduğu on tane yol idi²⁶⁰². Adana’yı Maraş’a bağlayan yol güzergahı, Adana-Misis-Şahmaran-Sis-Kınık-Çanakçı-Asnin-Saruanlı-Maraş istikametini takip etmekteydi. Yine Adana’dan Antep’e, oradan da Birecik’e uzanan başka bir karayolundan da bahsedilebilir²⁶⁰³. Ortaçağda Bizanslıların askeri amaçlı kullandıkları, Birinci Haçlı Seferi sırasında Haçlı orduları tarafından da izlenen bir yol bulunmaktaydı. Bu yol İznik’ten başlayarak Eskişehir’de sona ermekteydi. Buradan da bir kolu güney istikametine doğru uzanarak Akşehir ve Konya’dan geçerek, Antikçağda “Kilikya’nın Kapıları” anlamında Pylai Tês Kilikias ya da Pyles Ciliciennes olarak adlandırılan Gülek Boğazı’ndan Torosları aşarak, Kilikya bölgesine kadar uzanmaktaydı²⁶⁰⁴. Ortaçağda Suriye’ye kadar uzanan bu yol, Fırat ve Arabistan’dan gelen güzergahlarla da bağlantılıydı²⁶⁰⁵. Baharat, boya, Hint kumaşları gibi değerli maddeler, Şam, Adana, Konya güzergahından “Anadolu’yu çapraz kesen bu eski ticaret yolu üzerinden kervanlarla gelmekteydi²⁶⁰⁶.” Yine, XIII. yüzyıl başlarında

²⁶⁰⁰ Ulutaş, s.60.

²⁶⁰¹ Ünal, 2000, s.27.

²⁶⁰² Ünal, s.36.

²⁶⁰³ Karsandık, s.140-141.

²⁶⁰⁴ Arthur Weigal, “İskender Çukurovada”, *Çukurova*, çev. Hüsnü Mengenli, Adana, Seyhan Matbaası, Eylül 1946, c.I, S.2, s. 2; Holt, *Haçlılar*, s.4.

²⁶⁰⁵ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, II. Baskı, çev. Enver Ziya Karal, Ankara, TTK Yayınları, 2000, s.409.

²⁶⁰⁶ Somel Akşin, s.91.

Antakya'dan Gavurdağı (Amanoslar) yoluyla İskenderun körfezine doğru inen oradan da Misis ve Adana'ya ulaşan büyük bir yol bulunmaktaydı²⁶⁰⁷.

Osmanlılar Dönemi'nde Anadolu ve Rumeli'den hacca giden Müslümanlar Şam'a ulaşana kadar, Anadolu'nun "sağ kol" olarak adlandırılan Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Konya-Adana-Halep yolunu takip etmekteydiler. Bu yol Halep'ten sonra çeşitli kollara ayrılmaktaydı. Bir kolu Diyarbakır'a, diğer bir kolu Bağdat'a ve bir kolu da Haremeyn ve Mısır istikametine gitmekteydi. Adana sancağı üzerinden geçen başka bir ana yol ise Orta Anadolu-Sivas-Kayseri-Adana-Maraş istikametinde devam etmekte ve Halep'te diğer yolla birleşmekteydi. Her iki güzergah aracılığıyla hem ticari ilişkiler yürütülmekte hem de hac ibadeti için yılın belirli dönemlerinde Hicaz istikametine yol alınmaktaydı²⁶⁰⁸. Hac yolu üzerinde güvenliği ağırlamak üzere beylerbeyi, sancakbeyi, mutasarrıf vb. üst düzey görevliler vazifelendirilmekteydi²⁶⁰⁹.

7-16 Kasım 1801 tarihli bir hükümde Surre-i hümayunun güvenliğinin sağlanması ile ilgili bir belgede; Adana valisinden kendi eyaleti dahilinde hacıların güvenliğini sağlaması istenmektedir²⁶¹⁰. Surre-i Hümayun'un takip ettiği güzergâhtaki menziller Konya'yı geçtikten sonra şu şekilde idi; Yanıkhan, Gülek Boğazı, Kozalıkhanı, Kütüklü ve Adana. Adana'da bir günlük ikamet süresi vardır. Eğer ikamet Hakim Efendi'nin konağında gerçekleşirse ona "evsat bir bohça" verilmekteydi. Surre-i hümayun, daha sonra Misis, Kurtkulağı, Payas, Balan, Antakya istikametine yol alarak Adana sınırlarındaki yolculuğu nihayete ermekteydi²⁶¹¹. Surre alayı, Adana hudutlarına girdiği andan vilayetin hudutlarını terk ettiği ana kadar Adana mütesellimi, yollarda ve menzillerde koruma görevini

²⁶⁰⁷Heyd, s.413.

²⁶⁰⁸ Mustafa Alkan, Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına dayalı Bir Araştırma-, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2004, s.251.

²⁶⁰⁹ Selman Soydemir, "Osmanlı Devrinde Hac Yolları", *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.55.

²⁶¹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010, s.446.

²⁶¹¹ *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, s.119-120.

üstlenmekteydi. Halep vilayeti sınırına gelindiği zaman hacılar, bu vilayetten gelen görevlilere teslim edilmekteydi²⁶¹².

Tanzimat Dönemi'nde (25 Mayıs 1856), sürre-i hümayunun eşyaları develerle nakl olunmakta, bu yolculukta gecikmeler meydana gelmekte idi. Devlet, sürre emini ve Adana valisini, develer üzerindeki akçelerin sarsılarak zarar görmesinin engellenmesi konusunda uyarılmıştı. Mekke'ye yetişme konusunda meydana gelebilecek gecikmeden veya hasar ortaya çıkmasından yol güzergahı üzerindeki görevlilerin sorumlu olacağı, dolayısıyla her türlü gayretin gösterilmesini, sürre için gerekli hayvanatın sağlanmasıyla süratle Şam-ı Şerif'e ulaştırılmasını talep etmişti²⁶¹³. Tanzimat'a kadar emniyet içerisinde olmayan hac yolunda, Adana'dan Belen'e kadar hacılara 500-1.000 arasında atlı eşlik etmekte idi. Alınan tedbirlere rağmen bazı aşiretler sahile ve Çukurova'ya inerek haydutluğa başlamışlar, Payas Caddesinde güvenlik kalmamıştı²⁶¹⁴.

Tanzimat Dönemi'nde hacılar, Adana'ya bir saat mesafede konaklamakta, Büyük Meclisin azaları ve memleketin ileri gelenleri onları karşılamaya buraya gelmekte ve surre alayı ile birlikte şehre dönülmekteydi. Hükümet Konağı'nda ağırlanan hacı adayları, bir gün dinlendikten sonra, Adana'ya bir saat mesafedeki Kuruköprü denilen mahalle kadar merasim ile uğurlanmaktaydılar. Bundan sonra surre alayını korumakla görevli kişi, yanında yüz kadar atlıyla hacılara eşlik etmekte ve hacıları Bilan Kasabasına güvenle ulaştırmaktaydı. Halep valisinin gönderdiği memurun gelmesiyle görev devredilmekteydi²⁶¹⁵.

Tanzimat Dönemi'nde de asayişsizliğin devam etmesi Tanzimat idarecilerinden Fuat Paşa'yı farklı yollar aramaya sevk etmişti. Bu güzergah terk edilerek hacılar, deniz yoluyla önce Beyrut'a, oradan da Şam'a gönderilmeye başlanmıştı²⁶¹⁶. Böylece yeni bir güzergah oluşturulmuş ve zaten aşiretlerin zararlı

²⁶¹² *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, s.438-439.

²⁶¹³ *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, s.449.

²⁶¹⁴ Asayişin bozulduğu bu ortamda, 1856 yılında Adana civarında surre emini soyulmuş, Ali Rıza Ağa zararı tespit edildikten sonra görevden azledilmiş ve yerine Meclis-i Vâla azası Mustafa Efendi tayin edilmişti. Ahmet Cevdet Paşa, s.132; *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, s.451-452.

²⁶¹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları*, s.465-466.

²⁶¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, s.132.

faaliyetleri dolayısıyla gerilemeye başlayan, Adana ulaşımı açısından hayati olan yol eski önemini kaybetmiştir. Fırka-i İslahiye'nin çabaları sonucu Suriye'ye giden yol, bölgedeki asi ayanların sürülmesiyle güvenli hale getirilmişti. Bundan sonra yolun kontrolü Adana valilerinin yönetimi altına verilmişti²⁶¹⁷. Yukarıda da bahsedildiği gibi XIX. asrın ortalarında güvenli olmayan Adana'nın kara yolları, aynı zamanda yüksek dağları nedeniyle Anadolu coğrafyasıyla iletişimi de sınırlamaktaydı²⁶¹⁸.

Karayolları üzerinde yolcuların dinlenmelerini sağlayan zaviye, imaret, ve hanlar mevcuttu. Tarsus istikametinden gelen yolcuların ilk olarak Adana'da mola verdikleri görülmektedir. Hac yolu üzerine bulunan şehirde hacıların konaklamaları için Adana valilerinden Suhte Mahmut Paşa, Bab-ı Tarsus Mahallesinde kendi adıyla anılan Mahmut Paşa Hanı'nı inşa ettirmişti. Piri Bey İmareti ve diğer özel hanlar da aynı işlevi görmüşlerdi²⁶¹⁹. Hac yolunun önemini kaybetmesi ile birlikte 1882 yılına gelindiğinde bu güzergahı takip ederek hacca giden insan sayısı 4.000 gibi bir sayıya inmiştir²⁶²⁰. Canlılığın kaybolması ile birlikte yol güzergahları üzerinde bulunan yerleşim alanları ve hanlar büyük bir yıkım yaşamıştır. Bu değişiklikten nasibini alan Misis; zamanla harap olmuş ve bir köyden ibaret hale gelmiştir. Misis'te bulunan iki büyük han, Surre-i Hümayun denizden Beyrut'a gönderilmeye başlayınca terk edilmiştir. Buradan Payas'a giderken Kurtkulağı'nda bulunan han da aynı vaziyette idi²⁶²¹. Yine bu güzergahta yer alan ve ulaşımın kolaylaşmasına büyük katkıları olan Misis'te, Ceyhan Nehri üzerinde on iki gözlü taştan yapılmış büyük bir köprü mevcuttu²⁶²².

Adana, Anadolu'yu Halep'e bağlayan yollar üzerinde bulunmaktaydı. Bu ana güzergahlar dışında Adana sancağında pek çok yere ulaşımı sağlayan daha az önemde olan karayolları da mevcuttu. Sancak içindeki bu yolların bakım tamir ve genişletilmesi konusunda para aktaran bir vakıf bulunmaktaydı: Ramazanoğlu

²⁶¹⁷ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, , çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe yay., 2005, c. 5 s.198.

²⁶¹⁸Varlık, v.d., s.40.

²⁶¹⁹Alkan, s.252.

²⁶²⁰Selman Soydemir, "Osmanlı Devrinde Hac Yolları", *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.58.

²⁶²¹Ahmet Cevdet Paşa, s.123-124.

²⁶²²AVS 1319, s.65.

vakıfları²⁶²³. Fırka-i İslahiye'nin iskanından önce aşiretlerin yatağı olması dolayısıyla, 18 saat süren Sis ile Adana arasındaki yolda emniyet yoktu. Yolun yarısı Adana sancağı sınırları içerisinde olmasına rağmen, bu güzergahta Adana'dan bir buçuk saat ileride dahi emniyetten bahsetmek imkansızdı²⁶²⁴. Adana; Tarsus'a karayoluyla 9, Mersin'e 15 saat uzaklıkta idi. Demiryolunun yapılması süreyi kısaltan önemli bir gelişme olmuştur²⁶²⁵.

Osmanlı Hükümeti yol inşaatına başlamadan önce bazı hazırlıklara girişmekteydi. Yolların başlangıç ve bitiş mesafesini belirler, mühendisler ölçüm işlemleri yaparak, keşiflerle güzergahı belirlemekteydi. Bu işlemler yapıldığı esnada haritalar ve krokiler çizilmekte, ayrıca mühendisler, güzergâhı en az masraf ve işgücü ile bitirmekle görevlendirilmekteydiler. Yolların inşaatında çalışanlar: Başmühendis, mühendis-i evvel, mühendis-i sani, kondüktör, tercüman, komiser, kâtip, mutemet, sandık emini, katib-i muvakkat gibi kişilerden meydana gelmekteydi²⁶²⁶. Şehirlerde ve kasabalarda karayollarının inşaat işlerini kaldırımcılar yapmaktaydı. Bu kişiler toprağın üstüne taş döşeyerek yolların yapım, tamir ve genişletme işleriyle ilgilenmekteydiler. Kaldırımcılar şartlar gerektirdiğinde taşradaki yolların inşaat ve tamir işlerinde de görev almaktaydı²⁶²⁷.

Adana'da Seyhan Nehri üzerinde M.Ö. 2. asırdan beri varlığını devam ettiren Taşköprü, Ceyhan Irmağı üzerinden geçişi sağlayan ve aynı yüzyıla tarihlendirilen Misis Köprüsü; Sarıçam'da Hüseyin Paşa Köprüsü; Nazlıçe denilen yerdeki köprü, şehrin çevreyle bağlantılarını kolaylaştıran yapılarıdır. Bu köprüler Adana ulaşımında önemli bir rahatlama sağlamakta idi. Belirli dönemlerde hasar gören bu yapılar, yerel yöneticiler tarafından onarılmaktaydı²⁶²⁸.

²⁶²³Alkan, s.251.

²⁶²⁴ Ahmet Cevdet Paşa, s.115; Langois, s.62.

²⁶²⁵Ulutaş, s.235.

²⁶²⁶Cabir Duysak, “ 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları”, *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.41-42.

²⁶²⁷Duysak, s.38.

²⁶²⁸Alkan, s.252.

Adana karayollarının ıslahında Osmanlı Devleti'nin dini, ticari, stratejik, ekonomik ve haberleşmeden doğan zorunlulukları önemli rol oynamıştır.²⁶²⁹. Osmanlı Devleti'nde karayollarının bazı yerlerde tekerlekli araç kullanımına uygun olduğu görülmektedir. XIX. asırda devlet, karayollarını geliştirmek için çaba harcamıştır. Ana stratejisi yerleşim yerleri ile limanlar arasında yolculuk ve taşımayı kolaylaştırmak olan çalışmalarda, şose yol yapımı ağırlık kazanmıştı. Adana'da şose yol yapımına 1867'de başlanmış ve 1868 yılında tamamlanmıştı²⁶³⁰. Vilayet Umumi Meclisi, Adana'nın ulaşım sorunlarına da el atmıştı. Adana-Mersin arasında yapılacak yolda hizmet verecek bir araba şirketi kurulması konusunu gündemine almış; şose yolun Adana'nın ticari hayatını canlandıracağı, nakliye ve yolculuk sorunlarını hafifleteceği düşünülmüştü²⁶³¹. Bölge, aynı zamanda asker sevki açısından önemli bir mevkide yer almaktaydı. Durumun farkında olan Osmanlı Devleti, Çukurova'nın dünya ticaretine entegrasyonunu sağlamak için yeni yolların yapımına önem vermeye başlamış, eskileri de tamir etmeye çaba göstermişti. 1870'lerde yapılan incelemelerde, Adana'yı Mersin'e bağlayan yolda, özellikle Tarsus-Mersin arasında ulaşımı aksatan bozukluklar tespit edilmiştir²⁶³². İngiliz konsolosunun bahsettiğine göre 1868 tarihinde başlanan Mersin-Adana karayolu; 60 kilometre uzunluktaki arazinin engebeli olmaması, burada kullanılacak malzemenin bolluğu gibi kolaylaştırıcı nedenler dolayısıyla düşük maliyetli idi. Konsolos, yapılan karayolunun 4-5 yıl içerisinde bitirilme ihtimalinden söz etmiştir. Konsolos Skene, Çukurova'ya emperyal gözlerle bakışını; yolun yapımıyla tarımda kullanılmayan arazilerin tarımsal üretimin bir parçası haline geleceği, elde edilen zirai ürünlerin Hindistan ve Avrupa pazarları için önemli bir hammadde kaynağı olacağı ifadeleriyle belirtmiştir. 1872 tarihli raporunda; yolun faaliyete geçirilmesiyle ticari maliyetlerin büyük oranda düşeceğini, pamuk balyalarının taşınmasında develerin yerini arabaların almasıyla taşıma masraflarının altı kat azalacağını yazmış; diğer taraftan köylünün eski alışkanlıklarını bırakmayarak at, katır ve öküzlerle çekilecek tekerlekli

²⁶²⁹Adana İli Ekonomik Etüdü, s.49.

²⁶³⁰Karsandık, s.139-141.

²⁶³¹Karsandık, s. 77.

²⁶³²Ulutaş, s.262-263.

araçları kullanmamasından çekinildiğini ifade etmiştir²⁶³³. Yine güzergahın yapımı ile birlikte on altı tane köprü inşa edilerek faaliyete geçirilecekti²⁶³⁴

Binek arabası ilk olarak Mektupçu İsmail tarafından Adana'ya getirilmiş; 1860'lara doğru Adana'da görülen araba herkeste şaşkınlık yaratmıştır²⁶³⁵. Meşrutiyet Dönemi'nde iki tekerlekli camız arabaları da nakliyatta kullanılan vasıtalandı. Ancak bu araçlar, şoselerde çeşitli müşkilatlara neden olmaktadır. Şoselerin tamir edilmesi ve düzeltilmesi, bu işlem bittikten sonra dört tekerlekli arabalara ağırlık verilmesi Adana basınında yer bulmaktaydı. Çünkü iki tekerlekli arabaların istenilen şekilde dengeli yüklenmesi çok zordu. Üstelik taşıma sırasında çuval ve hararların ileri geri gitmesi dolayısıyla camızların boynuna bindiğinden çiftçilerin yaşadığı bu tür kazalar, onların çok fazla zarar görmelerine neden olmaktadır²⁶³⁶. Mevcut iki tekerlekli arabaların yerine dört tekerlekli arabaların yaygınlaştırılması yollarda oluşan tahribatı ve hayvan telefını önleyecekti. Nakliyat işlerinde demiryolu yapımından önce Adana sancağı ile Mersin Limanı arasında mal taşıma işlemleri kara yolundan develerle gerçekleştirilmekteydi²⁶³⁷. Cumhuriyet öncesi dönemde karayolları ulaşımındaki önemini korumuştur. Ulaşımı yönlendirenler; bezirganlar, kervancılar, çerçiler gibi ticaretle uğraşan guruplar olmuştur²⁶³⁸.

Yaklaşık altı yıl sonra, 1874'te Adana-Mersin karayolunun hemen hemen yarısı yapılmış; 34 kilometrelik kısmının ve 48 adet köprünün yapımı tamamlanmış, böylece belirli bir aşama kaydedilmişti. Bütün çabalara rağmen anlaşılan işler pek de istenildiği gibi gitmemişti. Adanalılar, Eylül ayı itibariyle yolu tamamlamaları konusunda ikaz edilmişlerdir. Sadece Tarsus ahalsinin yapmak zorunda olduğu 34 kilometrelik yolun neredeyse üçte birine denk gelen 12 kilometrelik kısmının yapımı tamamlanabilmişti. Karaisalı ahalsi ise bitirmesi gereken Adana-Tarsus arasındaki 7,5 kilometrelik mesafenin ancak 1,5 kilometrelik kısmını bitirebilmişti. Bütün aksaklıklara rağmen yol, 6 sene gibi bir zaman zarfında tamamlanmıştı. 71

²⁶³³Varlık, v.d., s.40.

²⁶³⁴Ulutaş, s.262-263.

²⁶³⁵Ener, s.198.

Uçar v.d., ²⁶³⁶ *İtidal*, S.68, 2 Temmuz 1325 [15 Temmuz 1909]

²⁶³⁷Ulutaş, s.254.

²⁶³⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.49.

kilometrelik yol ve 116 kargir köprü Adana-Mersin arasında ulaşımı kolaylaştıracağı ümidiyle faaliyete geçirilmiş oldu.²⁶³⁹. Yolun yapımına katkıda bulunan yerel yöneticiler ödüllendirilmişlerdi. Yapılan yolda bazı sorunlar da başgöstermişti. Faaliyete geçen şose yolların çok çabuk bir şekilde bozulması, yol güzergahında bekçiler görevlendirilmesini zorunlu kılmış ve yollar tekrar onarılmıştır²⁶⁴⁰. 1881 yılında Adana'yı Konya'ya bağlayan güzergah üzerinde çalışmalar devam etmekteydi²⁶⁴¹. Yine Gülek Boğazı, şose yapımı için başka bir çalışma Ziya Paşa tarafından başlatılmış ancak, Karataş şosesinin inşası yarım kalmıştır²⁶⁴².

1882 yılında karayollarının inşasına dair bir nizamnameye göre karayolu inşası süren bölgelerde her şahsın senenin belirli günlerinde çalışması veya bir aracı vasıtasıyla görevi yerine getirme zorunluluğu vardı. Memurların çıkar elde etmesinin önüne geçmek isteyen devlet, memurlara para ödeyerek görevden muaf olmayı kesinlikle yasaklamıştı. Yasağa rağmen para almaya veya menfaat teminine çalışan memurlar şiddetle cezalandırılacaklardı²⁶⁴³. Mersin-Adana karayolunun yapımında köylüler için zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilmişti. Bu güzergahta Adana, Tarsus, Karısalı ve Mersin ahali çalıştırılmıştır. 1889 tarihinde yürürlüğe giren bir kanunla, yol inşaatında çalışma mükellefiyeti 20-60 yaş arasında sınırlandırılmıştır²⁶⁴⁴. Osmanlı Devleti, bir yandan yol ağlarını geliştirme çabası içerisine girerken, diğer taraftan yol yapım çalışmalarını aksatacak hallerin önüne geçmeye çalışmıştır.

Osmanlı hükümetleri, Çukurova'nın dış dünyayla ticaretini geliştirmek için bölgede karayolları yapımı üzerine eğilmeye başlamıştı. 1880 yılında Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Osmanlı Devleti'nde ulaşım ağının halini ele aldığı bir raporda: Maraş-Kozan-Adana-Karataş istikametinde 87.000 lira harcanarak 200 kilometre uzunluğunda karayolu yapımını gündeme getirmişti²⁶⁴⁵. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana, ulaşım ağı bakımından önemli gelişmeler kat etmişti. Şehrin, Taşucu, Mersin

²⁶³⁹Karsandık, s. 142-143.

²⁶⁴⁰Ulutaş, s.262-263.

²⁶⁴¹ *AVS 1299*, s.5,

²⁶⁴²Yüksel, s.89.

²⁶⁴³Duysak, s.41.

²⁶⁴⁴Duysak, s.44.

²⁶⁴⁵Varlık, v.d., s.40.

ve İskenderun limanlarıyla olan bağlantısı ve 67 km uzunluğundaki Adana-Mersin demiryolu hattı²⁶⁴⁶ dış dünya ve Osmanlı Devleti'nin diğer kentleriyle olan ilişki ağını güçlendirmekteydi. Devlet, demiryolu yapımına hız verince, karayollarının çağın şartlarına uygun ve kullanışlı hale getirilmesi zorunluluğunu görerek faaliyetlere girişmişti. Çünkü malların tren istasyonlarına ve limanlara karayolları üzerinden taşınması gerekmektedir. Bu faaliyet gerçekleştirilirken taşınan malların zarar görmesini engellemek ve ivedilikle taşımak öncelikli amaçtı. 1881 yılında Adana'da 97.197 km şose yol ve 61 adet köprü mevcuttu²⁶⁴⁷. Bu köprüler, zaman zaman su baskınları dolayısıyla yıkılmakta, karayolu ulaşımını aksatmaktaydı. 1887 yılında yoğun yağışlar dolayısıyla Tarsus-Adana arasındaki köprülerden önemli bir kısmı yıkılmıştı²⁶⁴⁸.

Adana sancağında insanlar, köy ve çiftliklerde çalışmak için hayvanlarıyla gitmekteydiler. Adana'da ilk kağın 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra ulaşımında kullanılmaya başlanmış; 1880'de ise iki tekerlekli bir ulaşım aracı, Tarsus'tan getirilmiştir²⁶⁴⁹. 1895 yılında Adana'ya gelen Şerafettin Mağmumi, şehirde taşıma araçlarının oldukça iyi durumda olduğundan bahisle, “london ve faytonlarının” bir hayli fazlalığına dikkat çekerek, yük taşımada kullanılan yaylı ve iki tekerlekli arabaların varlığından söz etmiştir²⁶⁵⁰.

Adana-Mersin demiryolu hattı, işletmeye açıldıktan sonra da karayolları etkin bir şekilde kullanılmaya devam edilmiştir. Kervanlarla yapılan yolculuklar, Adana bölgesindeki geçitleri aşarak Mersin'e kadar uzanmaktaydı. Mersin trafiğinin yoğunluğunu arttıran gelişmelerden biri demiryolu hattının yapımı ile başlayan canlılık; bir diğeri askeri taşıma işlerinde yararlanılmasıydı. Çünkü konumu gereği asker taşıma işlerinde önemli bir mevki işgal etmekteydi²⁶⁵¹.

²⁶⁴⁶ Bayraktar, s. 411.

²⁶⁴⁷ Duysak, s.39-40.

²⁶⁴⁸ Ali Satın, “Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi “,*Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.322.

²⁶⁴⁹ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.99.

²⁶⁵⁰ Mağmumi, s.185.

²⁶⁵¹ Ulutaş, s.264.

Adana’da ulaşımı felç eden problemlerden biri ise aşırı yağışlarla ortaya çıkan sel baskınları olmuştur. 1893’te ırmakların taşması, Adana’yı Mersin’e bağlayan yolları tahrip etmişti. Su taşkınlarını önlemek için yapılan setler patlamış ve taşkınların önü alınamamıştı. Aynı yıl Seyhan Nehrinin taşkınlarından zarar gören hasarlı kısımların tamirine 16.155 kuruş masraf gerekmişti. Sel baskınları ile tamire muhtaç yolların yapımına harcanacak para 644.000 kuruş tutmaktaydı. Çalışmalara başlamak için İstanbul’dan gerekli izin alınmıştı²⁶⁵². Adana-Mersin arasında yapılan yol İkinci Meşrutiyet’in başlarında da yağmurlar dolayısıyla zarar gördüğünden iyi bir durumda değildi²⁶⁵³.

II. Abdülhamit, ulaşımına büyük önem vermiştir. Bu önemin neticesi olarak Adana’da 1903 yılında 12 kilometre yeni yapılmış ve tamamlanmış yol; 12 kilometre yenilenecek düzenlenmiş toprak yol; 8 kilometre tamir edilen yol; yeniden yapılan beş köprü ve menfez, 7 tane tamir edilen köprü ve menfez bulunmaktadır. Yukarıda belirtilen yol çalışmaları için yapılan harcamalar ise günlük mükellef amele yevmiyesi 45.990 kuruş ve nakit 357.226 kuruş tutmaktadır²⁶⁵⁴. Yol yapımında önemli gelişmeler olmuşken, yolların emniyeti konusunda XX. yüzyılın başlarında hala büyük sıkıntılar mevcuttu. Arıkoğlu’nun ifadesiyle: “...Geceleri yolculuk yapmak şöyle dursun, ikinci ezanından sonra, Mersin-Adana şosesinde bile -benim-diyen babayiğit geçmeye cesaret edemezdi; edenler muhakkak bir felaketle karşılaşır²⁶⁵⁵...”

1908 yılında Adana-Misis arasında yol inşası devam etmekte ise de zaman zaman çalışanlarla yolun yapımını denetleyenler arasında gerginlikler de ortaya çıkmıştı. Bu yolun 11 kilometrelik onarım kısmında kondüktör ve mühendisler dokuz defa gidip geldikleri çalışmaları için düzenledikleri senedlerde, harcırahlarını altı saat olarak göstermişlerdi. Ziraat Bankası Adana şubesinde memur olarak çalışan ve Nafia Komisyonu tabii üyesi olan Sabri Bey, yolun sonuna kadarki mesafenin her kilometresinin bir saat olarak hesaplanması ile en fazla iki buçuk saat olması gerektiğini, bu nedenle harcırahların dört saat üzerinden hesaplanmasının doğru olacağını belirterek karara şerh koymuştu. Duruma öfkelenen başmühendis, hükümet

²⁶⁵²Ulutaş, s.264.

²⁶⁵³ Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

²⁶⁵⁴Duysak, s.45.

²⁶⁵⁵Arıkoğlu, s.40.

salonunda Sabri Bey'e ağır hakaretler etmiş, Sabri Bey ise hakaretler karşısında mahkemeye müracaat etmiş²⁶⁵⁶; mahkeme de Başmühendis Abdülhalim Efendi'yi bir hafta hapse mahkum etmişti²⁶⁵⁷. Adana ile Misis arasında 5-6 kilometrelik yolun tamiri uzun zamandan beri bitirilememişti. Adana basını bu konuda söylenen sözleri oyalama taktiği olarak görmüş ve arabaların hala çamur içerisinde yol aldıklarını yazmıştı²⁶⁵⁸. 1911'de bir Fransız firmasının Misis'i Sis'e bağlayacak karayolu yapımı için etüt çalışması yaptığı, Adana ile ilgili rapor hazırlayan iki Fransız'ın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Fransızlar tarafından yapılacak yolun iki bölüm olması planlanmıştır. Planlanan birinci yol, Mendili köyünden başlayarak Mendire'ye kadar ulaşan ve 12 km uzunluğa sahip yol; ikinci yol ise Hamamköy'den başlayıp Ceyhan Irmağına kadar uzanacak 16 km uzunluğunda başka bir yoldu. Bu yolların Fransız şirkete getireceği toplam yük 500.000 frank, yani 20.000 Osmanlı lirası olarak hesaplanmıştı²⁶⁵⁹.

Yukarıda bahsedildiği gibi İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Misis yolu bitirilememiş, Adana-Mersin arasında yapılan karayolu bozulmuştu. Konya yolu, bütün çabalara rağmen istenilen seviyenin çok gerisindeydi. İki sene önce önce ihaleye verilen Adana-Karataş arasındaki yol 1909 yılına gelindiğinde iki saatlik bir mesafeye bile ulaşmamıştı. Nehir taşkınları olduğu durumlarda bu yol üzerinde can ve mal kaybı olmakta ve şehirle Karataş arasında bağlantı kesilmekteydi. Adana ekonomik hayatının canlanması için vilayetin batı sınırlarından Anamur-Silfke-Mersin-Adana-Hamidiye-Osmaniye-Bulanık'a uzanan bir anayol inşası gerçekleştirilmeli, bu yol oradan da Halep'e uzanmalıydı. Gülek İstasyonundan Konya'ya bağlanacak yol için gereken ise mevcut yolun tamiri ve bazı yerlere korkuluklar yapılmasıydı²⁶⁶⁰. Yine 1908 tarihinde Adana-Haçın arasında bir arabanın rahatça gidebileceği düzenli bir yol bulunmamaktaydı²⁶⁶¹. Kozan sancağının merkezi olan Haçın'e yol yapmak; oradan bağlantıyı Sivas vilayetine ve Ankara'nın Kayseri sancağına birleştirmek gerekli idi. Yapılacak anayoldan bir kol Hamidiye'den

²⁶⁵⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

²⁶⁵⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.13, 7 Kânûn-ı Sani 1324 [20 Ocak 1909]

²⁶⁵⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

²⁶⁵⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

²⁶⁶⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.18-23, 27 Kânûn-ı Sani [9 Şubat 1909] -19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]

²⁶⁶¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

İskenderun'a uzanmalıydı. Bunların yapımı ile Adana'nın ekonomisi önemli bir aşama kat edecekti. Tamir ve yapımı süren yolların bitirilmemesinin sorumlusu, hizmetten daha çok "kendi keselerini doldurmayı düşünen" müteşebbislerdi²⁶⁶².

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin sonlarında Adana karayolu ağı şu şekilde idi: Adana-Yenice-Tarsus-Mersin şosesi; Adana-Pozantı Şosesi; Adana-Ceyhan ve Osmaniye şoseleri. Bahsi geçen şoseler Adana karayolu ulaşımının sağlandığı güzergâhlardır. Sancak merkezini kazalara bağlayan eskiden kalma yollar da mevcuttu. Ancak bu yollar, birçok nedenden bozuk, yazın toz, kışın çamur olması nedeniyle nerdeyse kullanılamaz halde idi. Yüreğir Ovasında yer alan bazı köyler, kışın yolların bataklığa dönüşmesi dolayısıyla sancak merkeziyle hiçbir şekilde bağlantı kuramamaktaydı. Adana-Kozan arasında bağlantıyı sağlayan şose yolun durumu da içler acısı bir vaziyette idi. Köprüler, neredeyse kullanılamayacak halde, yollar tamire muhtaç ve hava şartlarının en uygun olduğu zamanlarda dahi arabayla yolculuğun neredeyse mümkün olmadığı görülmüştür. Beygir ve tahta arabalar dışında diğer hayvanlar ve arabalarla taşınacak eşyanın büyük zarara uğraması kaçınılmazdı. Kasabalarla köyleri birbirine bağlayan yollar kışın kaybolmakta, yazın ise bir insanın elinde haritayla ancak bulabileceği bir görüntü arz etmekte idi. Adana'nın karayollarında taşıma vasıtaları olarak deve, at, eşek, katır, öküz, manda, inek ve bu hayvanların çektiği kağı kullanılmaktaydı. Şoselerde ve yazın şose vazifesi görecektür düz yerlerde kamyon, binek otomobilleri ve fayton çalışmaktaydı²⁶⁶³. Yine, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana-Konya istikametindeki yoldan İstanbul'a gidiş beş gün sürmekteydi²⁶⁶⁴.

Adana vilayetinin sınırlarının düz sahaları ihtiva etmesi, karayolu ve demiryolu ulaşım ağının oluşmasını kolaylaştırmaktadır. Adana basını, ulaşımın gelişmesi için neler yapılması gerektiğini tartışmaktaydı. İhsan Fikri, bu konudaki düşüncelerini kendi gazetesinde dile getirmişti. İhsan Fikri'ye göre; Bağdat demiryolu bölgenin iktisadi kalkınmasında önemli bir rol üstlenecekti. Ancak, Adana ile kazaları ve kasabaları arasında demiryolu döşenmesi mümkün olmadığından, yapılması gereken şehirle kasabalar arasında bağlantıyı sağlayan muntazam karayolları yapmaktı. Modern tarım aletlerinin köylere ve kasabalara ulaştırılması

²⁶⁶² Uçar v.d., *İtidal*, S.18-23, 27 Kânûn-ı Sani[9 Şubat 1909] -19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]

²⁶⁶³ Varlık, v.d., 40.

²⁶⁶⁴ Toros, s.55.

için karayolu ağının taşımayı kolaylaştıracak şekilde yapılması şarttı. Yine, sanayinin gelişmesinde yolların payı çok büyük olup; yolların bulunmaması Adana üretimini mahalli düzeyde bırakır, üretilen mahsül fazla olduğunda dışarıya ihraç edilemez ve elde kalarak çürümeye mahkum olurdu. Sanayi, ticaret ve ziraatta gelişmek isteniyorsa öncelikle yolların yapılması kaçınılmazdı. Adana vilayetinin yollarının yapım ve tamiri için gerekli kaynak vilayet gelirlerinin yüzde onunun bu işe ayrılması ile sağlanabilir; 20-30 bin liraya denk gelen bu gelire yolların birçok kısmının tamiri ve yapımı tamamlanabilirdi. Güzergahların yapımı ile köyler, çiftlikler en yakın yollara bağlanır ise karayolu ağının tamamlanması içten bile değildi²⁶⁶⁵.

1909 yılı Nafia bütçesinden Adana vilayeti sınırları içerisindeki yolların yapımı için 28.000 lira ayrılmış, bir an önce gerekli tertibatın alınması ve “turuk u ma’abir nizamnamesi (yollar, köprüler, geçitler)” gereğince yollara kulübelere yapılarak bekçi istihdam edilmesi Nafia Nezaretinden, vilayete bildirilmişti. Bu hesaba göre vilayet gelirlerinin % 5’i umur-ı nafiaya ayrılmıştı²⁶⁶⁶. 1909 yılında yapımı hedeflenen yollar vilayetteki en büyük caddelerdi. Yine ekonomik açıdan oldukça önemli olan Karataş yolunun inşasının tamamlanması Meclis-i Umuminin hedefleri arasındaydı²⁶⁶⁷.

1909 yılında basında çıkan bir habere göre; Mersin- Tarsus arasında işletilmek üzere Mersinli Tüccar Şıhmaz Ağazade Salih Efendi ve Arabacı Mehmet Ağa tarafından Avrupadan otomobil sipariş edilmiş, arabanın Mayıs ayı sonlarında getirilerek taşıma işlerine başlayacağı basına yansımıştı. Ancak işletmeciler yolların bozuk olmasından muzdarip idiler. Çünkü Adana-Mersin yolunun Tarsus kısmında bir sorun olmasa da Mersin tarafları oldukça kötü idi. Tarsus’ta ise Debbas fabrikası civarındaki köprüden kasabaya kadar olan bölüm bozuktu. Adana basını, müteşebbislerin şevkinin kırılmaması için köprü ve diğer bozuk kısımların onarımının Mayıs öncesinde bitirilmesi arzusunun dile getirmiştir. Gazetede çıkan habere göre; karayolunda otomobil işletilmesinin demiryolu ile rekabet oluşturması kaçınılmazdı ve Adana’ya önemli kazançlar sağlayacaktı²⁶⁶⁸.

²⁶⁶⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Ocak 1909]

²⁶⁶⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

²⁶⁶⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [6 Mart 1909]

²⁶⁶⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri gerekçelerle Adana'da şose yol yapımı çabaları devam etmiştir. Cemal Paşa, Filistin'e gerçekleştirilecek bir İngiliz saldırısını başarıyla savuşturabilmek için şose yollar yapımını önemsemişti. Süratle asker sevki ve malzeme taşınmasını arzulayan Paşa, Pozantı-Tarsus ve Osmaniye-İslahiye-Katma güzergahında yolların onarımı ile ilgilemeleri için Adana valisi İsmail Hakkı ve Halep valisi Celal Bey'i vazifelendirmişti. Yolların yapımında görevlendirilen vilayet başmühendislerinin yanına subay ve işçi vermiş, bahsi geçen işler için ordu bütçesinden ödenekler tahsis ederek çalışmalara azımsanmayacak kadar önemli yardımlarda bulunmuştur. Bir buçuk senede 1.003 kilometre yeni yol inşası ve onarımı gerçekleştiren Cemal Paşa, Pozantı-Tarsus arasındaki 78 kilometrelik yolun tamirini gerçekleştirmiş, Osmaniye-İntili-İslahiye-Raca-Katma arasındaki 120 kilometrelik mesafeyi ise kısmen tamir kısmen de yeniden inşa etmiştir. Paşa, İslahiye-Adana-Pozantı güzergahını da içine alan yollar üzerinde menzil noktaları teşkil etmiştir. Menziller: Ambarlar, hastane, asker ve hayvanların barınmasına uygun mekanlar, su tesisatları ihtiva etmekteydi²⁶⁶⁹.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde yolların yetersiz olması taşıma maliyetlerine de yansımaktaydı. Hamidiye'den on-on iki saatte Adana'ya getirilecek bir külek buğday beş kuruşa mal olmaktadır. Hamidiye'den Adana'ya getirilen buğdayın 1/5'inin nakliyyeye verilmesi maliyetin büyüklüğünü göstermekteydi. Üstelik ürünlerin Mersin'den Liverpool'a daha ucuz bir maliyetle götürülmesi zirai ürünlerin taşınmasındaki maliyet sıkıntılarının çözülmesinin önemini ortaya çıkarmaktaydı. Adana vilayeti içerisinde mesafelerin biraz daha uzamasının taşıma maliyetlerinin artmasındaki etkisi kaçınılmazdı²⁶⁷⁰.

Meşrutiyet Devri'nde Adana'yı çevre kaza ve sancaklara bağlayan yolların emniyeti önemli bir sorundu. Karayolları üzerinde herhangi bir karakol mevcut olmadığından yollarda hırsızlar, katiller yol kesmekte, birçok kanunsuzluk görülmekteydi. Yolların genelinin düzenlenmesi ve belirli noktalara karakollar inşa edilerek piyade ve süvari neferlerin verilmesi arzusu Adana basınında yüksek sesle dile getirilmişti. Yine yolların sürekli denetim altında tutulmasının, güzergahlarda yaşanan asayiş sorunlarını bitireceği ümit edilmişti. Özellikle yaz mevsiminde yollar

²⁶⁶⁹Artuç, s.274-275.

²⁶⁷⁰Uçar v.d., *İttidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Ocak 1909]

kalabalıklaşmakta, amele her hafta başka çiftliğe çalışmaya gitmesi dolayısıyla çoğu zaman soygun ve saldırıların birinci sıradaki mağduru olmaktadır²⁶⁷¹.

6.4.2. Demiryolu Ulaşımı

Osmanlı tarımının gelişmesinin önündeki engeller arasında ulaşım olanaklarının zorluğu ve pahalılığı sayılabilir. Çünkü ulaşımda yaşanan zorluklar, maliyeti oldukça arttırmakta; ürününü pazara ulaştırmada sıkıntılarla karşılaşan ve zarar eden üretici, ihtiyaç fazlası üretimden kaçınmaktaydı. Özellikle karada at ve deve sırtında yapılan taşımacılık demiryolu taşımacılığından yedi kat daha fazlaya mal olmaktadır²⁶⁷². XIX. asırda ulaşım olanakları gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Demiryolları ile Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine gitmek isteyenler zamandan tasarruf etme imkanına kavuşmaya, yollar daha güvenli olmaya başlamış, taşıma olanakları artmış; demiryolları ile devletin birçok bölgesi arasında bağlar kuruldukça taşıma ve yolculuk maliyetleri bir hayli düşmeye başlamıştı²⁶⁷³. 1854 yılından itibaren başlayan borçlanma, Osmanlı Devleti'ni Avrupa sermayesi lehine bazı fedakârlıklar yapmak zorunda bırakmıştı. Avrupa sermayesi, özellikle Anadolu ve Rumeli'de demiryolu yapımı imtiyazı için yoğun bir yarış içerisine girmiş, öyle ki demiryolu yatırımları Osmanlı Devleti içerisindeki yabancı yatırımların %52-66 arasında bir oranı temsil etmeye başlamıştı. Elde edilecek işletme karının yüksekliği, emtia akışını hızlı bir şekilde gerçekleştirme olanağı sunması, sermaye ve teknoloji ihracı, demiryolu yapım ve işletme faaliyetlerinde bulunmayı çok cazip hale getirmiştir²⁶⁷⁴.

İngilizler, emperyal çıkar hesaplarıyla Çukurova'da ulaşım imkanlarını geliştirmeye yönelik olarak 1870 senesinde Mersin-Adana-İskenderun-Kilis-Antep-Urfa ve Diyarbakır arasında bir demir yolu yapmayı planlamışlardır. Projenin içerisinde Ankara-Koçhisar-Aksaray-Kozan-Adana arasında bir demiryolu hattı

²⁶⁷¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.29, 17 Mart 1325 [30 Mart 1909]

²⁶⁷² Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.77-78.

²⁶⁷³ Karsandık, s. 142-143.

²⁶⁷⁴ Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, 1. baskı, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976, s.14.

oluşturulması da yer almaktaydı²⁶⁷⁵. Anadolu'nun iç kesimlerinin zenginliklerinin Mersin Limanı üzerinden taşınması düşüncesi, İngilizleri bu projeye yönlendirmiş olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin demiryolu yapım çalışmalarında belirli dönemlerde farklı devletlerin etkin olduğunu söylemek yanlış olmaz. İngilizlerin, Osmanlı ekonomisi ve demiryolu siyaseti üzerinde 1890'lı yıllara kadar devam eden bir yönlendirmesinden söz etmek gerekmektedir²⁶⁷⁶. Osmanlı maliyesinin iflas ettiği dönemde Fransa, Osmanlı Devleti'ne en çok borcu veren ülke konumunda olduğundan, verdiği borçlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin ekonomik kaynaklarını kontrol etme imkanına kavuşmuştu. Böylece Fransız kapitalizmi, diğer sömürgeci devletlere oranla daha üstün konuma gelmiş oldu. Fransızların, Duyun-ı Umumiye'nin en etkin gücü olması, 1890'larda Fransız sermayedarlarına daha fazla ödün verilmesine neden olmuştur. Kuruluş, gelirlerin tahsili ile yetinmeyerek borçlarını garanti altına alabilmek için yeri geldiğinde devletin birçok kaynağına el koymuş; müdahalelerini her geçen gün arttırarak, yabancı sermayenin ülke topraklarında yeni imtiyazlar elde etmesinin yolunu açmıştı. Burada dikkatlerden kaçmayan ayrıntı, Osmanlı Devleti'nde ayrıcalık elde eden birçok şirketin Fransızlar veya Fransa yanlısı kişiler tarafından yönetiliyor olmasıydı. Ayrıca bu şirketlerin yöneticileri, Duyun-ı Umumiye'nin çalışanları olarak da hizmet etmekteydiler. Duyun-ı Umumiye, kazanç elde edeceği her alana girmeye başlamıştı. Demiryolları yapım ve işletmesi konusunda Suriye ve Karadeniz bölgesinde yapılacak hattın imtiyazı ve İzmir-Kasaba hattının İngilizlerden alınarak Fransızlar verilmesi kuruluşun başarıları olarak kabul edilebilir²⁶⁷⁷.

Abdülhamit tahta çıktığında çok düşük düzeyde olan demiryolu ağı, onunla birlikte büyük bir gelişme göstermişti. 1885 yılından başlayarak imtiyazlarının ekserisi yabancı kuruluşların elinde olan demiryolu yapım işleri, o kadar büyük bir ivme kazanmıştı ki “bir kaç yüz milden birkaç bin mile” ulaşmıştı²⁶⁷⁸. Yabancı

²⁶⁷⁵Varlık, s.41.

²⁶⁷⁶ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, Milliyet yayınları, 1972, s.13-40.

²⁶⁷⁷Varlık, s.21-23.

²⁶⁷⁸Lewis, s.182.

sermaye, Osmanlı Devleti'nin demiryolu yapımında sağladığı imtiyazları yeterli bulmayarak km garantisi istemiş ve 19 Kasım 1887 tarihinde “ kilometre garantisi” isteğini Bakanlar Kuruluna kabul ettirmişti²⁶⁷⁹.

1880 yılında Osmanlı Devleti'nin Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Arap topraklarıyla Anadolu arasında önemli bir yol ağı oluşturmak için demiryolu yapılması konusunda bir rapor hazırlamıştı²⁶⁸⁰. Raporda İzmit'ten, Bağdat'a kadar uzanacak ve Adana vilayetinden geçecek bir demiryolu inşasının önemi üzerinde de durulmuştu²⁶⁸¹. Arap topraklarının Anadolu'ya demiryolu ile bağlanması hacıların güvenli ve eziyet çekmeden hacca gitmelerine imkan sağlayacağı gibi, bu toprakları Anadolu'ya entegre edebilir, ayrıca çıkabilecek bir isyanın bastırılması için kolayca asker sevkinde kullanılabilirdi.

6.4.2.1. Adana-Mersin Demiryolu

Demiryolu yapımı, içe kapalı ve canlı olmayan zirai Osmanlı ekonomisini canlandırma ve ticari ilişkilerini arttırma gibi yararlar sağlamaktaydı²⁶⁸². Çukurova'daki zirai üretimde kat edilen ilerlemeler neticesinde, dünya pazarlarına açılmada en önemli unsurlardan biri olan yol ağının geliştirilmesi ve alternatif yolların kullanılması acil bir ihtiyaç olarak görülmüş olmalıdır ki bölgede etkinliklerini arttıran yatırımcılar, ulaşım sorununa eğilmişlerdi. Adana sancağı ile Mersin Limanı arasında mal taşıma işlemleri kara yolundan develerle gerçekleştirilmekteydi. Yapılacak bir demiryolu ile maliyetler düşürülecek, taşıma işlemleri sırasında zamandan tasarruf sağlanmış olacak; yol ağının genişlemesiyle de ticari hayat daha da canlanacaktı. Demiryolu hattının yapımıyla, 15 saatlik mesafenin kısaltılması sağlanacak, bölgenin başka ülkelerle ve devletin başka bölgeleriyle ticari ilişkileri geliştirilecek ve zirai üretimde artışlar gerçekleşecekti. Demiryolu ağının oluşturulmasıyla yolculuk ve taşıma işleri önemli ölçüde kolaylaşmış olmaktadır. Üstelik yağışlar, yolların düzensizliği ticaretteki sürekliliği kesintiye uğratmaktaydı.

²⁶⁷⁹Varlık, s.19.

²⁶⁸⁰ Ufuk Gülsoy, "Hicaz Demiryolu" *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.238.

²⁶⁸¹Varlık, v.d., s.41.

²⁶⁸²Varlık, s.15.

Çukurova bölgesinde demiryolu yapımı arzusu genellikle, pamuğa dayalı sanayi dalında faaliyet gösteren şirketlerde görülmekteydi²⁶⁸³.

1886 yılında yapılan Adana-Mersin demiryolu hattı için ilk teklifler, 1864 yılında Adana'da ticari faaliyetlerde bulunanlar ve Batılılar tarafından verilmişti. Demiryolunun faaliyete geçmesiyle vilayetteki tüccarlar bereketli zirai alanlardaki ürünleri yol ağının modernleşmesi ve çeşitlenmesi ile düşük maliyetle dış pazarlara taşıyacaklar, hayvanlarla taşımada yaşanan ve ticari faaliyetleri aksatan sorunları aşmış olacaklar ve kar marjlarını arttıracaklardı. Üstelik Adana'dan Mersin'e kadar uzanan meşakkatli karayolu ile 15 saat süren yolculuk süresi kısalmış olacaktı. Tüccarları demiryolu yapımına yönelten en önemli sebeplerin başında taşıma işlemlerinde karşılaşılan bu güçlükler gelmektedir. Tüccarlar, Adana-Mersin demiryolu için bir mühendis görevlendirilmesini ve yapım için gerekli harcamanın tespitini istemişlerdi. Harcamaların kaynağını ise büyük oranda devlet hazinesi karşılayacak, kalan kısmı ise gönüllü yerli ve Avrupalı sermayedarlar temin edecekti. Para desteğinde bulunanlar, kurulacak demiryolu şirketinin hisselerinden aldıkları paylarla ortak konumuna geleceklerdi. 1864 yılında Adana-Mersin Demiryolu inşaatını üstlenmek üzere iki Fransız imtiyaz istemişti. Mösyö Rini ve Mösyö Artos, demiryolu hattının inşasıyla birlikte bataklıkların ıslah edilerek ziraata açılması, Seyhan ve Tarsus ırmaklarının vapur işletmesine uygun hale getirilmesi isteklerini de beraber bildirmişlerdi. Onların, vapur işletilmesine uygun hale getirmek istedikleri Seyhan Nehrinin imtiyaz süresini, on yıl olarak belirlemek istedikleri görülmektedir. Bu talepler üzerine Miralay Vağman Bey, demiryolu yapımı için incelemelerde bulunmak üzere bölgeye gönderilmiştir. Yaptığı araştırmalar sonunda, çalışmaların 50.000 lira gibi bir maliyet getireceği sonucuna varmış, nehirlerle ilgili ıslah çalışmalarının da gerekliliğini ifade ederek, nehirlerin kullanıma uygun hale getirilmesi teklifinin kabul edilmesi ancak, imtiyaz hakkının reddedilmesi düşüncesini bildirmiş ve vapur işletilmesi imtiyazı isteği reddedilmiştir. İngilizler de demiryolu yapım imtiyazı isteyen devletler arasında yer almaktaydı²⁶⁸⁴.

²⁶⁸³Ulutaş, s.254-255.

²⁶⁸⁴Ulutaş, s.254-255.

1873'te Osmanlı Devleti, Şirket-i Nâfia-i Osmanlı'nın kurucusu Serkiz Bey'e, Bandırma-Balıkesir-Kayseri-Mersin-Tarsus-Adana hattının yapım imtiyazının vermiştir. 1883 yılında ise Mersin-Adana-demiryolu hattı imtiyazının Nahid Bey ve Kostaki Teodoridi eliyle yürütülmesi kabul edilmişti. Daha sonra 28 maddeden oluşan 1883 yılına ait anlaşma metni daha uygun görülmüştür. Ayrıca teknik konuları içeren farklı bir şartname bulunmaktaydı. Üç kısımdan müteşekkil şartnamede: İlk aşama hattın istikameti ve yapımı, ikinci aşama hattın güvenliğinin sağlanması ve işletimi, üçüncü aşama imtiyazın feshi söz konusu olduğunda demiryolunun işletmesinin Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını içermekteydi. 50 yıllık işletme hakkı bulunan Adana-Mersin demiryolu hattının yapımında devletten maddi güvence istenmemekte; 2,5 yıl içerisinde hattın tamamlanması gerekmekteydi. Yapım işlerini hükümetin görevlendirdiği bir heyet kontrol edecek, demiryolu inşaatında kullanılan her türlü malzeme, gümrük vergisi dışında tutulacaktı. İmtiyaz sahiplerine sağlanan kolaylıklar arasında hattın yapım güzergahındaki sahipsiz sahalar dolayısıyla herhangi bir ücret ödenmemesi, yapımında gerekli maden, kereste ihtiyacının Adana vilayetinden temini hususları da vardı. Ayrıca imtiyaz sahiplerinden bir şirket oluşturmaları (Osmanlı Anonim Şirketi) istenmiştir²⁶⁸⁵.

Mersin-Adana arasında demir yolu inşası için Mehmed Nahid Bey ve Kostaki Teodoridi Efendi adında iki şahıs, Nafia Nezaretine tekliflerini iletmişlerdi. Mayıs ayının 20'sinde teklifi değerlendiren Nezaret, öneriyi kabul ederek mukavelename ve şartname kopyalarını Başvekalet'e sunmuştur. Mersin-Adana demiryolu hattı önerisi Başvekaletten, Nafia Komisyonu riyasetine yollanmış; 24 Mayıs'ta teklif Başvekaletçe, Nafia Komisyonu riyasetine gönderilmişti. Yaklaşık üç buçuk ay sonra bu demiryolu hattı için komisyon yeni bir imtiyaz sözleşmesi hazırlamıştı. Adana'dan Mersin'e kadar uzanacak hattın yapımı için Nafia Komisyonu tarafından oluşturulan bu sözleşme, hazırlandıktan iki gün sonra 11 Eylül'de başvekalet'e yollanmış; 22 Ekim'de, Meclis-i Vükela onayıyla Mabeyn'i Hümayun'a gönderilmişti. 27 Aralık'ta Nafia Nezareti, imtiyaz önerisini yeniden başvekalet'e sunmuş; yazışmalar sonucunda 1 Ocak 1883 tarihinde Mehmed Nahid Bey ve Kostaki Teodoridi Efendi, Mersin-Adana demiryolu hattını işletme imtiyazını

²⁶⁸⁵Ulutaş, s.256.

Babiali'den koparmayı başarmışlardır²⁶⁸⁶. Böylece, Mersin-Adana demiryolunun yapımı için 1883'te imtiyaz verilmişti. 67 km uzunluğundaki yolun yapımı 1884-1886 tarihleri arasında gerçekleştirilmişti. Sermaye'nin kaynağı İngiltere ve bilahare Almanya idi²⁶⁸⁷. 31 Ocak 1885'te Adana-Mersin demiryolu imtiyazı, Baron Avain de Vandevre tarafından satın alınmıştır. Vandevre, imtiyazı aldığı tarihte Londra merkezli The Tarsus-Taurus & Adana Railway Company'yi şirketini, 165.000 İngiliz lirası sermaye ile hayata geçirmişti. Şirketin piyasaya sürdüğü hisse senetlerinin her birinin değeri 20 İngiliz lirası idi. Piyasaya sürülen 8.250 hisse senedinin 2.500 adeti Fransa'da, 3.500 adeti İngiltere'de, 1.980 adeti İstanbul, 270 adeti Adana ve Mersin'de alıcı bulmuştu. Şirket sonraları bir tanesi 100 İngiliz lirası değerinde 1.850 tane tahvili, % 6 faizle satmış ve çalışmalar için gerekli sermayeyi bulmuştur²⁶⁸⁸.

Adana- Mersin demiryolunun yapımını kolaylaştıran birçok etken mevcuttu. Arazinin engebeli olmaması, demiryolu yapımında ihtiyaç duyulan kireç, taş ve kerestenin bölgede oldukça fazla miktarda bulunması yapım sürecini kolaylaştıran nedenlerdi. Her mevsim zirai üretim yapılması, taşıma imkanlarının ve dolayısıyla zirai ticaretin artmasına sebep olacaktı. Pamuk ve susam ziraatının en yoğun yapıldığı yerlerden olan Adana'da bu ürünlerin dış ülke ve bölgelere ihracatı Mersin Limanı vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi²⁶⁸⁹. Mehmed Nahid Bey ve Kostaki Teodoridi Efendi, Osmanlı Devleti'nden bu imtiyazı almakla Batılı ülkelerin, daha öncelikli olarak İngiltere'nin Çukurova'daki tarım ürünlerine daha kolay ulaşması olanaklarınına kavuşmasını sağlamakta ve İngiliz sermayedarlarının nüfuzunu bölgeye taşımaktaydılar²⁶⁹⁰.

Vali Raif Paşa, demiryolu hattının yapımı ile yakından ilgilenmiştir. Daha inşaat sürerken yanına üst düzey memurları da alarak Mersin'den kalkan trenle Adana yönüne bir kilometre yol kat ederek gitmiş ve geri dönmüştü. Adana vilayetinde gerçekleştirilen bu ilk tren seyahati nihayetlendiğinde orada bulunan devlet memurları ve ahali coşkuyla "Padişahım çok yaşa!" diye bağırıp devrin

²⁶⁸⁶Satan, s.319.

²⁶⁸⁷ Donald Quataert, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, c. 6, s.1633.

²⁶⁸⁸Varlık, v.d., s.42.

²⁶⁹⁰Satan, s.320.

sultanına dua etmişlerdi. Çukurova'yı dünya pazarlarına açacak olan demiryolunun inşaatında aksaklıklara neden olan kazalar da yaşanmaktaydı. 15 Ağustos 1885'te Mersin-Adana Demiryolu hattında yangın çıkmıştı. Demiryolu hattının zamanında tamamlanamayacağı anlaşıldığından, 28 Nisan 1886 tarihinde, süre üç ay daha uzatılmıştı. 4 Mayıs 1886'da Mersin-Adana demiryolunun Adana-Tarsus arası Tarsus'ta: Devlet görevlileri, Adana uleması, Hristiyanların ruhani reisleri ve eşrafın katıldığı resmi törenle hizmete girmişti²⁶⁹¹. Mersin-Tarsus hattı açıldıktan yaklaşık bir buçuk ay sonra (20 Haziran 1886), bu arada eksiklikler tamamlanarak, trenler hat üzerinde düzenli bir şekilde çalışmaya başlamıştır. Tren seferleri sırasında birçok kaza meydana gelmekteydi. 13 Temmuz 1886 yılında Tarsus Köprüsü civarında makinistin hayatına mal olan ve trenin dört vagonunun zarar görmesine sebep olan bir kaza meydana gelmişti²⁶⁹².

2 Ağustos 1886'da işletmeye açılan Adana-Mersin demiryolunun²⁶⁹³, Adana-Tarsus hattında 4 Ağustos tarihinde yolcu taşınmaya başlanmıştı. Eylül ayı içerisinde Mersin Limanına ulaşan ilk gemide bulunan redif askerlerinin Tarsus kazası ve Adana sancağına taşınanlarından herhangi bir ücret talep edilmemişti²⁶⁹⁴. İngiliz sermayesi ile yapılan Mersin- Adana demiryolu hattı²⁶⁹⁵ 66,8 kilometrelik bir mesafe idi²⁶⁹⁶.

Mersin-Adana demiryolunun, hiçbir noksan bırakılmadan, 1887 yılında Nafia Meclisi tarafından kesin kabulünün gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Ancak sözleşmede geçen yükümlülüklerden bir kısmı şirket tarafından gerçekleştirilmeyince kesin kabul 13 Haziran 1893 tarihine sarkmıştı. Kesin kabul gerçekleştirilince anonim şirketin Osmanlı Bankası'nda bulunan 6.000 lira tutarındaki kefalet akçesinin iadesine kara verilmiştir²⁶⁹⁷. Demiryolu şirketi, faaliyete geçtikten sonraki ilk üç-dört sene sürekli zarara uğramış; özellikle demiryolunun yapıldığı ve faaliyete geçtiği ilk yıllarda Adana'nın mücadele ettiği kuraklık sorunu, zirai üretimde büyük

²⁶⁹¹Ulutaş, s.257.

²⁶⁹²Satan, s.321.

²⁶⁹³Varlık, v.d., s.42.

²⁶⁹⁴Satan, s.321.

²⁶⁹⁵İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 1995, s.135.

²⁶⁹⁶Satan, s.321.

²⁶⁹⁷Satan, s.325.

bir verim düşüklüğünü beraberinde getirmiş; ulaşım imkanların artmasının tersi istikametinde, kuraklık nedeniyle taşınacak zirai ürün bulunamamıştı. Kuraklığa bir de kolera salgını eklenince şirketin zararı daha da artmıştır. Kötü gidişi durdurmak için 1890 senesinde toplanan hissedarlar genel kurulu, yeni idari merkezin İstanbul olmasını kararlaştırmıştı. Şirket, zararı dolayısıyla Osmanlı hükümetiyle görüşmelere başlamış ve ödediği vergilerde önemli bir indirim elde etmişti. 1890 senesi ortalarına değin 6.000 İngiliz lirası borç alacaklılara ödenmiş ve 1891 senesinde şirket durumunu düzelttiğinden hissedarlarına kardan pay dağıtmaya başlayacak noktaya gelmişti. 1892 senesinde ikinci kez tahvil satmış; bu defa ilk beş sene % 3, daha sonraki yıllarda % 6 faizle satış gerçekleştirilmişti. Şirketin yaptığı tahvil satışı 44.850 İngiliz lirasını bulmuştu²⁶⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin demiryolu yapım politikalarında imtiyaz sahibi şirketler, Avrupa devletleriyle olan ilişkilerin derecesine göre değişiklik göstermekteydi. 1860'lardan 1890'lara uzanan süreçte demiryolu hattı inşasında en etkili sermaye İngilizlerin iken, 1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nin ekonomi ve siyasetinde Duyun-ı Umumiye'deki ağırlığının artmasına paralel olarak Fransız sermayesinin imtiyazlar elde ettiği görülmüştür. 1900'lü yıllarda Fransız ve İngiliz emperyal baskısını çok ağır bir şekilde hissetmeye başlayan Osmanlı Devleti, Almanya ile ilişkilerin geliştirmeye çabalamış ve bu ülkeyi demiryolu imtiyazlarından en fazla yararlanan ülke konumuna getirmiştir. Çeşitli dönemlerde farklı devletlere imtiyaz verilmesi, Osmanlı politik ve ekonomik sisteminin belirli dönemlerde belirli ülkeler bağımlı hale gelmesinin yansıması olarak görülmelidir²⁶⁹⁹. İlişkilerdeki değişikliklere bağlı olarak 1896 tarihinde Adana-Mersin demiryolunu işleten şirket el değiştirmiş, yönetime Fransızlar hakim olmuştur. 6 Eylül 1899'da yapılan genel kurul toplantısında tahvillerin dördünün sermayeye eklenmesi, imtiyazlı hisselerin ihracı ve kardan pay dağıtımının değiştirilmesi kararı çıkmıştı²⁷⁰⁰.

Adana-Mersin demiryolu hattı ve karayolunun yapılmasına rağmen -ucuz olması dolayısıyla- deve kervanlarıyla ticaret yapma gibi eski alışkanlıkların devam ettiği, bunun sonucu olarak teknolojinin çok hızlı bir şekilde günlük yaşamın bir

²⁶⁹⁸Varlık, v.d., s.43.

²⁶⁹⁹Varlık, s.26.

²⁷⁰⁰Varlık, v.d., s.43.

parçası olamadığı görülmektedir²⁷⁰¹. Demiryolu'nun faaliyete geçtiği dönemde İstanbul'a gidecek bir kişinin genellikle tercih ettiği yol, Adana'dan kara ya da demir yolu ile Mersin'e ulaşmak, oradan da İstanbul'a deniz yoluyla gitmekti²⁷⁰². Adana-Mersin arası demiryolu ile üç saat sürmekteydi. Trenin yol üzerinde durduğu mevkiler; Gödis, Hacı Talip Çiftliği, Tarsus, Gülek, Yenice, Zeytunlu, Kahyaoğlu Çiftliği, Şakir Paşa Bahçesi ve nihayetinde Adana idi Mersin'den hareket ettikten 10 km 800 m sonra Gödis İstasyonu, 19 km 250 m sonra Hacı Talip Çiftliği, 26 km 300 m sonra Tarsus, 31 km 405 m sonra Gülek Boğazı, 43 km 150 m sonra Yenice, 51 km 500 m sonra Zeytunlu, 60 km 250 m sonra Kahyaoğlu Çiftliği, 64 km 500 m sonra Şakir Paşa Bahçesi ve 66 km 600 m sonra Adana İstasyonuna ulaşan tren, böylece yolculuğunu tamamlamaktaydı²⁷⁰³. Buralarda birkaç dakika bekleyen tren, sonrasında hareket etmekteydi. Geliri, masraflarını ancak karşılayabilen demiryolu, devlet "teminat akçesi" vermediğinden iç kesimlere kadar uzanamış ve kumpanya gelişme gösterememişti. Lokomotifleri " kuvvetli ve süratli" olan trenlerin vagonları altı tekerlekli ve iç döşemesi çok kötü idi²⁷⁰⁴. Mersin-Adana hattını işleten şirket bazı zamanlarda şartnamenin hilafına uygulamalara girişmiştir. Bu durum tüccarın zarar görmesi sonucu doğurmuş, bunun üzerine Meclis-i Umummî-i Vilayet, herkesin eşyalarını istediği araçla taşınmasını sağlamak için girişimde bulunmuştu²⁷⁰⁵. 1897 yılı başlarında Mersin- Adana yolunun Osmaniye kasabasına kadar uzatılması ve Kars (Kadirli) kasabasına bir şube inşası için demiryolu şirketi tarafından istenen imtiyaz talebi Meclis-i Vükela'da görüşülmüş, iyice tahkik edildikten sonra Şura-yı Devlet'e gönderilmesi kararlaştırılmıştı²⁷⁰⁶. 1892 yıllarında Mersin-Adana demiryolu hattının genel idaresinin başında Komiser Mihran Efendi Mamigonyan bulunmaktaydı²⁷⁰⁷. 1901 yılında Adana-Mersin Demiryolu hattında çalışanları; komiser Mehmet Emin

²⁷⁰¹Varlık, s.60.

²⁷⁰²Toros, s.8.

²⁷⁰³ AVS 1308; AVS 1309, s.6.

²⁷⁰⁴Mağmumi, s.183-185.

²⁷⁰⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁷⁰⁶MV., 91, 22 Şaban [1]314 ([26 Ocak 1897]

²⁷⁰⁷AVS 1309, s.70-73.

Efendi, Direktör Mösyö Vitribo, Mersin İstasyonunda Mösyö Dandili, Tarsus İstasyonunda Naşid Efendi, Adana İstasyonunda Mösyö Flanka idi²⁷⁰⁸.

1886 yılında işletmeye açılan Adana-Mersin demiryolu hattını 1906 senesinde Almanlar devralmış ve hat 1908 senesinde Bağdat demiryoluna bağlı bir şube olarak faaliyetlerini devam ettirmiştir. Almanya'nın hattı almasında, Osmanlı Devleti'ne yapmaya başladığı deniz seferlerin getireceği yeni kazançtan pay alma umudunun rolü büyüktür. Üstelik bu demiryolu, Bağdat demiryolunun Akdeniz'e açılan bir kapısı olacaktı. Böylece Almanlar, Türkiye'de kendi nüfuzları altında bir limana sahip olmuşlardı²⁷⁰⁹.

Şirket bazı dönemlerde çalışanlarının maaşlarını vermeme gibi güçlükler çıkartmaktaydı. 1908 tarihinde sadece eski direktör Mösyö Vitrebo'ya 800 lira vermiş, onun dışındaki çalışanlara ücret verilmediği şikayeti gazetelere yansımıştı. Haklarının verilmesi için memurların greve gideceğine dair haberler işitilmişti²⁷¹⁰.

Adana-Mersin demiryolu hattı, çok fazla el değiştirmişti. Milli Mücadele Dönemi'nde Adana'nın işgali ile Fransızların eline geçen hat, Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte İngiliz ve İsviçrelilerden müteşekkil hissedarlar tarafından yönetilmişti. 10 Aralık 1928 tarihinde hattın mal varlığı 8,2 milyon İsviçre Frangı karşılığında ve 29 yıllık taksitlerle Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmiştir. Türkiye demiryolları içerisinde en fazla el değiştirme rekoru Adana-Mersin demiryoluna aittir²⁷¹¹.

6.4.2.2. Bağdat Demiryolu

Prusya ile ticaret hacminin küçük olması dolayısıyla doğrudan kurulamayan ticari ilişkiler, XVIII. yüzyılın ortalarında yapılan dostluk ve ticaret anlaşmasıyla başlamıştır. Bismark iktidarının sonlarına doğru başlayan Alman sömürgeciliğinin, II. Wilhelm'le daha enerjik bir safhaya dönüştüğü görülmektedir. Weltpolitik (Almanya'nın dünyaya açılma politikası), Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelmesine neden olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, Batı Avrupa'nın süratle gelişen sanayi merkezlerine olan yakınlığı, zengin ve bakir hammadde kaynakları ve

²⁷⁰⁸ AVS 1319, s.109.

²⁷⁰⁹ Earle, s.124.

²⁷¹⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1909]

²⁷¹¹ Varlık, v.d., s.46.

sanayi ürünlerin pazarlanmasında -kalabalık bir nüfus barındırdığından- önemli bir cazibe merkezi idi²⁷¹².

II. Wilhem'in 1889'da Osmanlı topraklarını ziyareti, Alman ekonomik nüfuzunun hızla yayılması sonucunu doğurmuştu. Böylece ortaya Alman-İngiliz rekabeti çıkmış ancak, Almanlar, İngilizleri Mısır konusunda Rusya ve Fransa'yla birlikte hareket etme tehdidiyle rekabetten çekilmeye zorlamışlardı. Artık, Osmanlı demiryolu yapımında rakipsiz bir Almanya vardı. Demiryolu yapımı Osmanlı Devleti'nin de ekonomik ve askeri nedenlerle hararetle istediği işlerdendi. Fransızlar da Suriye ve Çukurova üzerinde çeşitli emperyal emeller beslediklerinden Bağdat demiryolu yapımına karşı tutum almışlardır. Anlaşılan, Bağdat Demiryolunun yapımı teknik ve ulaşım yönünden değil, siyasi olarak çekişmelerin konusu olmuştur²⁷¹³.

1898'e gelindiğinde Avrupa devletlerinin, demiryolu yapım imtiyazları üzerinden Osmanlı Devleti'nin topraklarında güç mücadeleleri hız kazanmıştı. İngiltere; İzmir-Aydın ve Adana-Mersin demiryolu hatlarının yapımını gerçekleştirmiş, toplamda 440 kilometrelik yol inşa etmişti. Fransızlar, aynı tarih itibariyle 1.226 kilometre; Almanlar ise 1.020 kilometre demiryolu döşemişlerdi²⁷¹⁴. Güç mücadelesinde Almanların hızlı yükselişi ve İngilizlerin, Bağdat demiryollarının yapım imtiyazının Alman Deutsche Bank'a verilmesinden dolayı Osmanlı Devleti'ne yönelik baskıyı arttırması, demiryolları üzerinden nüfuz mücadelesinin ana eksenini oluşturmuştu.

Osmanlı Devleti'nin işlenmemiş madenlerinin ve ulaşım imkanlarının kıtlığı nedeniyle dış pazara ulaştırılamayan tarım ürünlerinin limanlar aracılığıyla ticari hayata kazandırmak için oluşturulan demiryollarından bir tanesi de İstanbul- Adana- Musul ve Bağdat'ı birbirine bağlayacak olan demir yolu hattıydı²⁷¹⁵. Anadolu-Bağdat demiryolu, II. Abdülhamit'in oldukça önem verdiği bir proje idi. Almanya'dan getirilen demiryolu mühendisi W. von Pressel'in, Boğaziçi'nden başlayarak Basra Körfezi'ne uzanan projesi uygulanmaya konmuş; halkın ve Duyun-ı Umumiye'nin

²⁷¹² Rifat Önsoy, *Türk Alman İktisadî Münasebetleri*, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1982, s.5-15.

²⁷¹³ Uçarol, s.390-394.

²⁷¹⁴ Satan, s.327.

²⁷¹⁵ Özdemir, s.52.

desteği sađlanmıřtı²⁷¹⁶. Abdülhamit'in hattın yapımını bu kadar arzu etmesinin temelinde; i düzeni koruma, zorunlu askerlik uygulamasını, vergi tahsilini gerçekleştirme, yabancı saldırılarına karşı koyabilme gücü elde etme ve Avrupa devletlerinin "tutkularını kamçılama" gayeleri vardı²⁷¹⁷.

Almanların, Osmanlı Devleti sınırları dahilinde demiryolu yapma arzuları, 1872 yılında görülmeye bařlanmıřtır²⁷¹⁸. Sundukları bir projede İstanbul'dan Basra'ya uzanacak 2.700 km mesafelik bir hattı on senede nihayete erdireceklerini vaat etmişlerdi. Bahsedilen proje, o dönemde hayata geirilememiřti²⁷¹⁹. Projenin sahibi Von Pressel, Osmanlı Devletinin uzak köşelerini birbirine ve başkente demiryolları ile bağlamaya çok istekliydi. Çünkü, tarım, ticaret ve madencilik inanılmaz bir şekilde gelişme gösterecekti. Artık, köylülerinin ürünlerini satacakları pazarlara ulaşma kabiliyetleri artacak; Mersin, İzmir ve İskenderun'daki limanların i bölgelerle bağlantısı sağlanacak; el değmemiş maden kaynaklarına ulaşılacaktı. Üstelik, güvenlik sorunu çıkan bölgelere hızla asker sevk edilerek asayiş de sağlanmış olacaktı²⁷²⁰. Almanlar, o dönemde ulaşamadıkları hedeflerine 1900'l yılların başlarında ulaşmaya başlamışlardır. Almanya, nceleri Ankara-Kayseri-Sivas-Diyarbakır zerinden Bağdat'a ulaşma niyetinde idi. Kendi pazar hinterlandı içeresinde gördüğü Doğu Anadolu ve Kuzey İran'ı Almanlara kaptırmaya niyetli olmayan Rusya, Osmanlı Devleti'ni tehdit etmeye başlayınca Osmanlılar geri adım atmak zorunda kalmış; Rus engeli, Almanlara geri adım attırmış ve neticede güzergahlar değişmiştir. Yeni güzergahta, Eskişehir-Konya-Adana hattı üzerinden Bağdat'a ulaşmak hedeflenmiş; Almanlar, ilk etapta Eskişehir-Konya demiryolu hattı imtiyazını almayı bařarmıřlardır²⁷²¹. Yine, Rus-İngiliz-Fransız rekabetinden yararlanarak 1899 yılında Bağdat demiryolu yapım imtiyazını elde etmişlerdi. Hattın yapımı 1902 yılında Almanlara ait "Anadolu Demiryolu Kumpanyası'na" havale

²⁷¹⁶ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorlu'nun Ekonomisi*, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s.182.

²⁷¹⁷ Earle, s.13-34.

²⁷¹⁸ Earle, s.13-31.

²⁷¹⁹ Murat zyksel, "Hicaz Demiryolu" *Genel Türk Tarihi*, c.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.706.

²⁷²⁰ Earle, s.13-32.

²⁷²¹ şanda, s.74.

edilmiş²⁷²², 5 Mart 1903'te Anadolu Demiryolu Kumpanyası'yla Osmanlı devleti arasında Bağdat Demiryolu Antlaşması imzalanmıştı²⁷²³. İmtiyaz, Deutsche Bank ile Osmanlı Bankası'nın ortaklaşa oluşturdukları bir şirkete verilmiş; bir süre sonra şirket hisselerindeki büyük pay Almanların eline geçmişti²⁷²⁴. 1902 yılında demiryolu yapımı konusunda yapılan anlaşma ile Almanlar önemli kazançlar elde etmişlerdi²⁷²⁵. Böyle bir projenin kabul görmesinde II. Abdülhamit'in de Wilhelm von Pressel ile aynı rüyayı görmesinin payı büyüktür²⁷²⁶.

21 Ocak 1902 yılında Bağdat demiryolunun "yapım ve işletme nihai anlaşma ve imtiyaz sözleşmesine göre:

1. Alman şirketinin demiryolu yapım ve işletmesinde yararlanacağı devlet ait toprakların bedelsiz verilmesi.

2. Kum ve taş ocaklarını herhangi bir bedel ödmeden kullanma hakkı.

3. Demiryolu yapımında ihtiyaç duyulan kereste, tahta ve odun gibi maddelerin devlete ait ormanlardan tedarik edilmesi.

4. Yapılacak demiryolu hattının her iki tarafındaki yirmişer kilometrelik saha dahilinde yer alan madenlerin işletme hakkının demiryolu şirketine ait olması.

5. Alman şirketinin, demiryolu yapımı sırasında hat boyunca arkeolojik çalışmalar yapma ve bulduğu tarihi eserleri kendi adına alma hakkına sahip bulunması.

6. İmtiyaz müddetince şirketin, demiryolu hattı güzergahında elde ettiği kazançtan herhangi bir vergi vermemesi.

7. Şirkete, bina yapması gereken toprakları kira ödemeksizin işgal edebilme hakkının verilmesi konularında anlaşmaya varılmıştı²⁷²⁷.

Konya'dan başlayarak Ereğli üzerinden geçerek Torosları aşacak olan hat, Çukurova gibi dünyanın en verimli sahalarından birine uzanacaktı. Bölgenin ticari hayatında merkez konumunda bulunan Adana şehrinde, Adana-Mersin demiryolu ile birleşecek buradan da dünyaya açılma imkanı doğacaktı. Bundan sonraki kısımlar ise

²⁷²² Earle, s.13-82.

²⁷²³ Uçarol, s.391.

²⁷²⁴ Eldem, s.182.

²⁷²⁵ Özyüksel, s.706.

²⁷²⁶ Earle, s.13-41.

²⁷²⁷ Satan, s.329; Earle, s.13-93-96.

büyük masraflar ve büyük mühendislik sorunları ile karşı karşıya kalınmasına neden olacaktı. Çünkü Amanos Dağlarında herhangi bir geçitten bahsetmek imkansızdı ve tüneller açmak gerekmekteydi. En önemli engel aşıldıktan sonra Halep'e kolayca ulaşılabilirdi²⁷²⁸.

Almanların imtiyaz elde ettiği hattın yapımına 1903 yılında başlanmıştı. Anadolu-Bağdat demiryolunun takip edeceği istikamet; Konya-Karaman-Ereğli-Adana-Hamidiye-Kilis-TelHabeş-Nusaybin-Musul-Tekrik-Samarra-Bağdat-Kerbela-Necef üzerinden Basra idi. Bağdat demiryolu 2.497 kilometrelik uzunluğa sahipti ve imtiyazı alan şirket İskenderun, Bağdat, Basra'da liman inşa etme imtiyazını da elinde bulunduruyordu. Şirket, ayrıca Sirkeci-Haydarpaşa arasında vapur işletebilecekti²⁷²⁹. Hızlı bir şekilde inşasına başlanan Bağdat demiryolunun yapımında; 1904 yılının yaz mevsimi itibariyle Konya'ya 200 kilometre uzaklıktaki Bulgurlu'ya kadar gelinmiş²⁷³⁰ ancak, daha sonra hattın yapımını geciktiren gelişmeler yaşanmıştı. Osmanlı Devleti, 50-60 milyon franklık tahvil çıkaracak ekonomik güce sahip değildi. Üstelik bundan sonraki süreçte zorlu Toros Dağları mühendislik açısından oldukça büyük güçlükler çıkaracaktı. Yine, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan siyasi sorunlar hattın yapımında ciddi bir gerilemeye neden olacaktı²⁷³¹. XIX. yüzyılın başlarında demiryolu şirketi, harcamaları hesapladıktan sonra brüt gelirinin %55'i civarında net gelire sahipti²⁷³².

1908 yılında yazılan İttihat ve Terakki'nin seçim beyannamesinde, demiryollarını geliştirme vaatleri göze çarpmaktadır. İkinci Meşrutiyet'in getirdiği düşünce serbestliği, 1860'lı yıllardan başlayarak 1908'e uzanan demiryolu yapım sürecinin sert bir şekilde eleştirilmesine neden olmuştur²⁷³³. Ancak eleştirilere en sert tepki Osmanlı genelkurmayından gelmiş, askerler hattın sınırdan geçirilmesine şiddetle itiraz etmişler, dağlardan geçirilmesi konusunda ısrarcı olmuşlardı. Daha hattın yapımına başlandığından beri Bağdat demiryolunun hem ekonomik, bir o kadar da askeri amaçlar hizmet etmesi amaçlanmıştı. 1903 yılında verilen imtiyazda

²⁷²⁸Earle, s.13-86.

²⁷²⁹Satan, s.329.

²⁷³⁰Earle, s.13-105.

²⁷³¹Earle, s.13-105.

²⁷³²Varlık, v.d., s.46.

²⁷³³Varlık, s.25.

isyanların bastırılması, askeri manevralar ve seferberliğe ilişkin hükümler bulunmaktaydı. Üstelik askerler, hattın yapılışı sırasında askeri gerekliliklerin de göz önüne alınması konusunda ayak dirmişlerdi. Gerçekten de demiryolunun Adana ile Halep arasındaki kısmının sahil şeridinden geçirilmesi daha kolay ve az masraflı iken, büyük masraflarla dağlardan geçirilmişti. Askerlerin çekincesi çıkabilecek bir savaş sırasında demiryollarının kıyıda bombalanması sonucu Türk ordusunun ikmal yollarının çökmesi idi. Diğer taraftan bu bölgede yapılan tüneller, hattın en çok masraf gerektiren kısımları olmuştu. Oysa stratejik bakımdan bu tüneller gerekli değildi²⁷³⁴.

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl Bağdat demiryollarını Almanlar devralmış; ardından hattı genişletme çalışmalarına başlamışlardır. Pozantı-Yenice arasına ve Adana-Ceyhan-Bahçe bölümüne yeni raylar döşemişlerdi²⁷³⁵. İkinci Meşrutiyet'in ilanının getirdiği kargaşa ortamı Bağdat demiryolu çalışmalarında aksamalara neden olmuştur. 1909 yılının Aralık ayında ise Alman müteşebbisi yeniden işe koyulmuş ve bir Alman-Fransız sendikası, ikinci ve üçüncü dönem tahvilleri piyasaya sürerek Toros ve Amanos Dağlarını geçmek için gerekli parayı temin etmişti. Bulgurlu ile Bağdat ve Basra arasındaki hatların döşenmesi bakımından 1904-1909 yılları arasındaki dönemin demiryolu çalışmaları açısından çok başarılı geçtiğini söylemek güçtür²⁷³⁶. Adana basınında hattın yapımı için verilen imtiyazın ağır şartları sorgulanmıştı²⁷³⁷. 1909 yılında demiryolunun bir kolunun İskenderun'a uzatılması yönünde yapılan meclis müzakereleri sonrasında ortaya çıkan bazı haberler, Adana basınında rahatsızlığa neden olmuştu. Adanalıların hayalinde şehir, Bağdat Demiryolu Şirketi'nin merkezi olacak, şehre tamirat fabrikaları kurularak, demiryolu buradan yönetilecekti. İskenderun'a uzanacak hat dolayısıyla demiryolunun Adana'ya gelmeden Hamidiye'ye oradan'da İskenderun üzerinden Halep'e uzanacağı, Adana'nın trenyolunun uzağında kalacağı ve gelişimi için hayati önemde olan imkandan yararlanamayacağı söylentisi Adanalıların üzülmelerine neden olmuştu. Basında, hattın mutlaka şehirden geçirilmesinin Adana

²⁷³⁴Earle, s.13-36.

²⁷³⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.120.

²⁷³⁶Earle, s.13-108.

²⁷³⁷ Uçar v.d., *İttidal*, S.7, 4 Kanun-ı Evvel 1324 [17 Aralık 1908]

ekonomisi için elzem olduğu yazılmıştı²⁷³⁸. Ali Münif Bey tarafından gönderilen ve *İtidal* gazetesinin 32. nüshasında yayınlanan bir telgrafta: Bağdat demiryolu hattının Adana-Mersin yoluyla birleştirileceği belirtilmişti. Ali Münif Bey'in verdiği bilgi Nafia Nezareti kaynaklı idi²⁷³⁹.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen çalkantılar, hattın yapımını durduramamış olsa da yavaşlamasının temel nedeni olmuştur. 1910 senesinde hattın yapımına tekrar başlanmış; 1910-1911 seneleri, Bağdat demiryolu hattının sadece Adana bölümünde çalışmaların yapıldığı tarihler olmuştur. İki istikamette ilerleyen çalışmalar; bir taraftan batı yönünde Toros Dağlarına döşenen hattın Bulgurlu'ya kadar uzatılmasıyla buradaki hatla birleştirilmiş; Doğu istikametinde ise aynı hızla çalışmalar gerçekleştirilememiştir. Amanoslar'da tünel açma işi çalışanları ümitsizliğe sevk edecek kadar zor ilerlemekteydi²⁷⁴⁰.

Bütün gayretlere rağmen 1912'de Adana-Konya-İstanbul demiryolu hattında yapılan yolculuk ortalama 41,5 saatte nihayete ermekteydi²⁷⁴¹. Bağdat demiryolunun Adana vilayeti içerisinde yapımı devam ederken aynı yıl çalışmaların sürdüğü bazı noktalarda asayiş problemleri baş göstermiş, bunun üzerine bölgeye ek güvenlik gücü istenmiştir. Mamure, Akköprü, Belededik, Kuşçular, Haçgiri (Hacıkirı) ve Durak güvenlik sorunlarının en fazla yaşandığı yerler olmuştur. Buralarda, devletin telgraf hatları kullanılamaz hale getirilmekte, yapımı devam eden demiryoluna büyük kayalar yuvarlanmaktaydı. Yaptıklarıyla yetinmeyen saldırganlar, paralara da el koymakta idi. Sorunların giderilmesi için Adana'dan güvenlik gücü istenmiş, bu kapsamda güvenlik gücüne ihtiyaç duyulan yerlerden; Mamure'ye 5, Akköprü'ye 7, Belededik'e 5, Kuşçular'a 7, Haçgiri'ye 5 ve Durak'a 5 zabıt veya jandarmanın başlarında birer zabitle gönderilmesi talep edilmişti. Daha önceden Akköprü ve Durak'ta emniyeti sağlamak için az sayıda görevli varken, diğer yerlerde aynı durum söz konusu değildi ve buralarda asker veya zabıt yoktu²⁷⁴². 1912 yılının Nisan ayında Adana'yı ziyaret eden Cavit Bey, Bağdat demiryolu hattının yapımını incelemek için Misis İstasyonuna kadar gitmişti. İncelemeleri sırasında büyük bir

²⁷³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

²⁷³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

²⁷⁴⁰ Yurtsever, s.71.

²⁷⁴¹ Cavit Bey, s.332-333.

²⁷⁴² Ulutaş, s.259-260.

köprünün varlığından ve istasyonların çok güzel bir şekilde yapıldığından bahsetmiştir. Mersin-Adana demiryolu hattındaki istasyonları kast ederek, “adi barakalarla” kıyaslanamayacak kadar ileri olduğunu belirtmiştir²⁷⁴³. Yine Demiryolu yapılırken Belediyek’te çalışanlar için bir yer inşa edilmiş, çalışanları ve yöneticileri belirli bir süre burada ikamet etmişlerdi. Binalar, hastane, depo, cami, kilise, lokanta yapılan Belediyek çok sayıda insanın yaşadığı canlı bir yaşam alanına dönüşmüştü²⁷⁴⁴.

Çalışmalar, Pozantı’dan sonra daha da zorlaşmıştı. Coğrafi şartların zorluğu, tüneller açılarak, köprüler yapılarak aşılmaya çalışılmıştı. O günün şartlarında Osmanlılar için teknolojik olarak önemli bir başarı diyebileceğimiz gelişmeler görülmüş; derin uçurumlar üzerine inşa edilen köprülerden biri olan Alman Köprüsü’nün ana ayaklarının yerden yüksekliği yüz metreyi bulmuştu²⁷⁴⁵. 1911-1912 yıllarında Halep’in doğusunda yapılan çalışmalar sonucu hat, Fırat’a kadar ulaşmış; 1 Kasım 1913’te ise İskenderun şube hattı nihayetlendirilmiş ve çalışmaya başlamıştı. 1914 tarihinde hattın en zorlu kısmı olan Amanoslarda tünel açma işine girişilmişti. Tünellerin tamamlanması 1918 Eylül’ünü bulmuş, Halep’e giden ilk tren bölgenin İngilizlerin eline geçmesinden birkaç gün önce ulaşmıştı²⁷⁴⁶. Böylece Adana’yı İç Anadolu’ya bağlayan demiryolundaki en büyük sorun ortadan kalkmış oluyordu²⁷⁴⁷. Maalesef tünellerin sağladığı kolaylıktan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında yararlanamamıştı²⁷⁴⁸.

Demiryolu yapımı sırasında zaman zaman Almanların Osmanlı Devleti ile demiryolları üzerine yeni antlaşmalar yapma istekleri göze çarpmaktadır. 8 Eylül 1913’te Hakkı Paşa, görüşmelerdeki Alman isteklerini belirten bir yazıyı Babıali’ye göndermiştir. Belgede belirtildiğine göre; Almanlar, Mersin-Adana demiryolu hattının satın alma hakkının Osmanlı hükümeti tarafından Bağdat şirketine devredilmesi talebinde bulunmuşlardı. Bu işlem gerçekleşirse Mersin Limanı, Bağdat hattının Akdeniz’e açılan iki limanından biri olacaktı. Mersin-Tarsus-Adana hattının,

²⁷⁴³ Cavit Bey, s.317.

²⁷⁴⁴ Yurtsever, s.71.

²⁷⁴⁵ Yurtsever, s.74.

²⁷⁴⁶ Earle, s.13-128.

²⁷⁴⁷ Satan, s.338.

²⁷⁴⁸ Yurtsever, s.71.

birgün Osmanlı Devleti tarafından başka devletlere veya şirketlere satılması halinde Bağdat hattının, denize çıkacak çok önemli bir limandan mahrum kalması düşünülmesi dahi imkânsız bir durumdu. Hakkı Paşa Almanların talebine hak vermekte ve şirketin bu isteğinin devletin menfaatlerine en uygun şekilde müzakere edilerek yerine getirilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu görüşmeler sonuçsuz kalacaktır.²⁷⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yılı olan 1914'e gelindiğinde Bağdat Demiryolu hattının 887 kilometrelik mesafesi tamamlanmış; Toros dağlarında 38 kilometre, Amanos dağlarında 100 kilometre, ayrıca Samarra-Musul-Tel-Abiad hattında ise 690 kilometre olmak üzere toplam 828 kilometre tamamlanamamıştı²⁷⁵⁰. Savaş devam ederken de demiryolu yapımı durmamış, çalışmalar birçok yerde olduğu gibi Konya-Bağdat istikametinde devam etmiştir²⁷⁵¹. Bağdat demiryolunun Adana-Halep bağlantısı ise üç koldan müteşekkildi. İlk olarak Adana, İncirlik, Kürkçüler, Misis, Ceyhan, Veysiye, Toprakkale, Osmaniye, Mamure, Akköprü, Belemelik, Kuşçular, Haçkiri, ve Durak'tan geçen hat; ikinci olarak Adana, Şakir Paşa, Kahyaoğlu, Zeytun, Yenice, Gülek Boğazı, Tarsus, Hacı Talip, Karacailyas ve Mersin'e kadar uzanan hat; diğer hat ise Padyaş, Bahçe, İnitelli, Güllü, ve Tahtaköprü ve Adumanlı güzergahı idi²⁷⁵².

Mersin, Almanlar tarafından gelişme imkanları yeterli olmayan bir liman olarak görülmüştü. Kuzey bölgesinde İç Anadolu'dan, güneyde ise Suriye'den dağlarla ayrılmıştı. Hedefteki asıl liman İskenderun'daki idi. 21 Mart 1911 tarihinde Osmanlı Hükümeti ile Bağdat Demiryolu Kumpanyası arasında anlaşmaya varılmıştı. Buna göre; Şirket, Osmaniye'den İskenderun'a bir şube hattı yapacak ancak Osmanlı Devleti, demiryolunun yapımına mali destek vermeyeceği gibi, kilometre garantisi de vermeyecekti. Başka bir anlaşmayla da Haydarpaşa Liman Kumpanyası'na İskenderun liman imtiyazı 99 yıllığına verilmişti²⁷⁵³. Yapılan çalışmalar sonucunda

²⁷⁴⁹Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, C. II, Kısım III, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.448-449.

²⁷⁵⁰Satan, s.336.

²⁷⁵¹Eldem, s.182.

²⁷⁵²Ulutaş, s.260.

²⁷⁵³Earle, s.126.

Birinci Dünya Savaşı sırasında tek yönlü ek bir hat daha faaliyete sokularak İskenderun-Adana arasında demiryolu bağlantısı kurulmuştur²⁷⁵⁴.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'daki ulaşım vasıtaları tamamıyla yetersizdi. Tek seri nakil güzergahı Konya-Bağdat Demiryolu hattı idi. Bu hatta ise karşılaşılan en büyük sorunlardan bir lokomotif ve vagon yetersizliği idi. Elde gerekli araba ve vagon bulunmaması neredeyse bütün nakil işlemlerinin deve, eşek ve kağnılarla yapılmasını zorunlu hale getirmişti. Osmanlı Devleti'nin sorunun çözümü için Alman ordusunda görevli üst düzey komutanlardan ısrarla istekte bulunması üzerine bir kısım nakil malzemesi ve vagon elde edilmişti. Almanlar, yaptıkları bu işin karşılığında, Osmanlı Devleti'nin reddedemeyeceğini bildiklerinden, vagonlardan bir kısmının kendi ihtiyaçlarının giderilmesi için kullanılması şartını koşmuşlardı. Yine Almanlar ve Avusturyalılar, İhtiyacı olan maddeleri alabilmek için bir satın alma şirketi kurmuşlardı. Almanya'nın verdiği nakil vasıtalarına rağmen ordunun acil ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin taşınması ile ilgili sorunların ağırlığı devam etmekte, tüccarların vagon ihtiyacı karşılanamamaktaydı. Oysa satın alma şirketi, kullanımına sunulan vagonlarla kendi ihtiyacı olan metayı herhangi bir aksaklıkla karşılaşmadan ilgili yerlere taşımaktaydı. Şirket neredeyse her istediği malı istediği fiyata satın alabilmekte, iç piyasada etkili bir güç haline gelmekteydi. Hükümet bu durum karşısında milli bir banka ve zirai müesseselere sahip olamamanın verdiği çaresizlikle, şirketin bu tür alımlarının önüne geçemiş ve suistimaller engellenememişti. Almanların verdiği vagonların Osmanlı ordusu açısından çok bir kıymet taşımadığı söylenebilir. Çünkü cephane ve gıda maddeleri taşıyan vagon sayıları haftada iki ya da üç tane idi. Dolayısıyla Adana pamuklarının, Ankara'daki yünlerin sevkiyatında büyük sıkıntılar başgöstermiştir. Sıkıntılara vagon satın alarak büyük karlar elde eden bir zümre de eklenmişti²⁷⁵⁵.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Bağdat Demiryolunu tamamlanamaması nedeniyle büyük güçlüklerle karşılaşılıyordu. Anadolu'dan yollanan asker ve malzemeler Toros ve Amanos Dağlarında hayvanlar, kamyonlar veya arabalarla taşınmakta; bitirilememiş tünellerin güneyinde ise tekrar trenlere yüklenmekteydiler. Aksaklıkların ve eksikliğin giderilmesi için Almanlar ve Türkler 1915 yılında üstün gayret göstermişlerdi. Almanya'dan Türkiye'ye çok sayıda lokomotif ve

²⁷⁵⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.120.

²⁷⁵⁵ Çavdar, s.391.

vagon gönderilmişti. Alman uzmanlarla, Türk askeri makamları hattan azami faydalar sağlamanın imkanlarını araştırmışlardı. 1916 tarihinde Bahçe Tüneli açılmış, Halep'e ulaşmak için ise 1918 yılını beklemek gerekmişti. Bu tünel Bağdat Demiryolunun inşasının tamalanmasında uğraşılması gereken en büyük sorundu²⁷⁵⁶.

Hattın yapımı ile Suriye'nin kuzeyinden geçen tarihi ticaret yolu yeniden canlanmıştı. Sonuçta hattın yapımı çabaları, Düvel-i Muazzama arasında yeni emperyalist kavgalara neden olmuş; Yakınoğu'nun ekonomik ve siyasi kalkınması için ümit olarak bakılan proje, uluslararası rekabet sahası haline gelmiş, Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda önemli kilometre taşlarından biri olmuştu. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu, topraklarının muazzam denilecek kadar zengin ve bakir oluşu, padişahın hükümetinin dengesizliği Bağdat Demiryolu hattının XX. yüzyılın en büyük meselelerinden birine dönüşmesini sağlamıştır²⁷⁵⁷.

6.4.3. Nehir Ulaşımı

Ceyhan ve Seyhan nehirleri, XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında ortak bir ağza sahiptiler ve bu nedenle nehirlerin ağzı daha geniş olduğundan gemilerin ulaşımına ve yanaşmasına daha elverişli durumda bulunmaktaydı²⁷⁵⁸. Ramazanoğulları'nın hakimiyet kurduğu dönemlerde Suriye ve Kıbrıs'tan yola çıkan küçük ticaret gemileri, Adana Taşköprü'ye kadar gelmekte, yüklerini boşaltıp aldıkları malzemelerle buradan tekrar ayrılmaktaydılar²⁷⁵⁹.

Ceyhan Nehri, eski dönemlerde Píramos Pyramus (Píramos) adıyla bilinirdi²⁷⁶⁰. Seyhan Nehri ise Antik dönemlerde Soros olarak adlandırılmıştır. Bu nehir diğerlerine göre büyüktü ve Adana'nın merkezinden geçerek denize dökülürdü. Nehir, Kayseri havalisindeki Eğlence, Uçurki, Çafit ve Körkün çaylarının Zamantı Nehrine karışmasıyla oluşmaktaydı²⁷⁶¹. Suyu hafif ve güzel olan nehir, kıvrılarak aktığı için Adana'ya on saatte, Akdeniz'e ancak doksan kilometre sonra

²⁷⁵⁶Earle, s.13-316.

²⁷⁵⁷Earle, s.13-14.

²⁷⁵⁸Heyd, s.409.

²⁷⁵⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.59.

²⁷⁶⁰ Eroğlu, s.103.

²⁷⁶¹Ulutaş, s.61.

ulaşmaktadır. Nehrin kilometrede 35 cm perdelendiği hesaplanmışsa da mecrası “dolgun ve dolaşık” olduğundan dağlardan gelen yağmur ve kar suları, nehri kabarttığı zaman taşkınlara neden olmakta, bu durum ise çok yerde yolların ve tarım alanlarının zarar görmesi sonucunu doğurmaktadır²⁷⁶².

Ceyhan ve Seyhan ırmaklarının bazı noktalarında köprülerin olmaması, nehirler üzerinden kayıklarla geçilmesini zorunlu kılmış, Dünderli gibi pek çok yerde kayık taşımacılığı gerçekleştirilmiştir²⁷⁶³. Çukurova'nın nehirleri (Seyhan, Ceyhan, Berdan); “bitki çeşitliliği yanında üretim zenginliğini ve nüfus kitlelerini “ bölgeye çekmiştir. Ormanların bolluğu ve ulaşım imkanları sayesinde Toros ve Amanos dağlarında bulunan ormanlardan kereste ihtiyacı rahatlıkla karşılanabilmiştir²⁷⁶⁴. 1859'da Çukurova'da bulunan Dr. Kotschy: “Taşköprü'de içlerindeki yüksek yelkenli Latin tarzı yelkenlilerin de bulunduğu 8 tane gemi vardır. Bu gemiler dönüşte kereste, susam, buğday, yün ve pamuk ve biraz da diğer ürünlerden götürüyorlar” demek suretiyle çok yakın tarihlerde dahi Adana'da nehir ulaşımının varlığını devam ettirdiğini, Avrupa ile olan ticari ilişkilerde nehirlerden yararlandığını ortaya koymaktadır²⁷⁶⁵. 1860'larda Seyhan Irmağından ulaşımda yararlanılmaktaydı. XIX. yüzyılda İngiliz denizcilerin Seyhan ve Ceyhan nehirleri üzerinden iç kesimlere giderek demirledikleri bilinmektedir²⁷⁶⁶.

Fırka-i İslahiye, iskan faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışırken, diğer taraftan bölgenin ulaşım olanaklarını kolaylaştırmanın yollarını da araştırmaktaydı. Bu çabalar kapsamında, 1865 yılında Fırka-i İslâhiye'nin komutanları İstanbul'a dönerken Ahmet Muhtar Bey; Ayas, Yumurtalık ve Karataş iskelelerinin durumunun incelenmesi için görevlendirilmişti. Ahmet Muhtar Bey, Karataş hakkında şu bilgileri vermektedir; Karataş burnu, İskenderun körfezinin kuzeyini çevreleyen karanın ucudur. Karataş etrafı surlarla çevrilmiş büyük bir şehir harabesi durumunda olup

²⁷⁶²AVS, 1309, s.75-76.

²⁷⁶³Alkan, s.252.

²⁷⁶⁴Çam, s.XXI.

²⁷⁶⁵Yavuz, v.d., s.221.

²⁷⁶⁶ Ahmet Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.25.

gerek sur gerekse hanelerin temelleri bulunmaktadır²⁷⁶⁷. Aşiretlerin iskanında, asayiş ve askeri amaçlarının yanında, ulaşım olanaklarını kullanarak tarıma elverişli alanların kullanıma açılması arzusu da rol oynamıştır. Ayrıca, devletin diğer bölgeleriyle Adana arasında -asayiş yüzünden gerilemiş olan- ticari ilişkilerini canlandırılması ve deniz yolunun ticaretteki ağırlığının arttırılmasının hedeflendiği söylenebilir.

1870'li yıllarda hafif yük taşıyabilen gemiler Seyhan Nehrinden Adana'ya kadar, Ceyhan Nehri üzerinden ise Misis'e kadar taşıma faaliyetlerini gerçekleştirebilmekteydiler²⁷⁶⁸. XX. yüzyılın başlarında Seyhan Nehrinin taşıma araçları küçük yelkenli denilen ulaşım araçları idi²⁷⁶⁹. İkinci Meşrutiyet'in sonlarında Adana'da Seyhan Nehrinin ticari amaçla kullanıldığı görülmektedir. Kereste nakli bu ırmak üzerinden sallarla gerçekleştirilmektedir²⁷⁷⁰. Çiftçi ve tacirlerin mahsulatlarını limanlara taşırken oldukça sıkıntı çektikleri şikayet konusu olmuştu. Karataş, Ayas, Payas ve Silifke sınırları içerisinde yer alan denizle ilişkili kısımlarda limanlar inşasının çiftçi ve tüccarın nakliyat sorunlarının çözümünde büyük katkı sağlayacağı dile getirilmişti²⁷⁷¹. Nehir ulaşımı pek gelişmemiş olan Adana'da sahil güvenliği önemli bir problemdi. Adana basınında deniz üzerinden güvenliği sağlamanın önemi vurgulanmış, sahilde sürekli devriye gezecek iki vapur ve birkaç kayık bulundurulmasının elzem olduğu belirtilmişti²⁷⁷².

6.5. Sağlık

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'nın havası kış mevsiminde ılıman; Sıcaklık 4-12 santigrat derece idi. Yazları ise sıcaklık nem ile birleşince şehirde yaşamak oldukça zorlaşmaktaydı. Sıcaklıklar 30-42 derece arasında değişmekteydi. Gece ile gündüz sıcaklıkları arasındaki fark ise 10 derece idi. Karadan esen “şarkî” rüzgar sıcak ve rahatsız edici olmakla birlikte denizden gelen “garbî” rüzgar serinlik vermekteydi. Adana'nın yaz iklimi insan sağlığı açısından oldukça elverişsiz olduğundan şehir halkı, civarda bulunan bağlara veyahut büyük zorluklara katlanarak

²⁷⁶⁷ Ahmet Cevdet Paşa, s.191.

²⁷⁶⁸ Heyd, s.409.

²⁷⁶⁹ Yavuz, v.d., s.301.

²⁷⁷⁰ Sarısır, s.146.

²⁷⁷¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.66, 30 Haziran 1325 [13 Temmuz 1909]

²⁷⁷² Uçar v.d., *İtidal*, S.29, 17 Mart 1325 [30 Mart 1909]

sekiz on saat uzaklıkta yer alan Toros dağlarındaki yaylalara yol almaktaydılar²⁷⁷³. 20 Mayıs 1909 tarihli *İtidal* gazetesinde; sıcaklığın kuzeydoğudan esen rüzgarlar dolayısıyla gölgede 38 dereceyi bulduğu, birkaç gün süren sıcakların oldukça bunaltıcı etkisinin hayatı zorlaştırdığı belirtilmiştir²⁷⁷⁴. Yaylalara gitme imkanı bulamayanlar, geceleri evlerinin damında veya “taht” olarak anılan çardaklarda geçirirlerdi. Geceleyin, gündüz var olan sıcaklık değerleri on derece düştüğünden, alışık olmayanların sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Meşrutiyet Dönemi’nde, uyumak için şehir dışından gelenlerin cibinlik içerisinde uyuması bölgeyi gezen Doktor Şerafettin Mağmumi tarafından tavsiye edilmekteydi. Çünkü sinek ve diğer haşereler, gündüz vakti bile şehirde yaşayanları rahatsız etmekteydi. Sinek ve diğer zararlıların ısırması sonucu yüzlerde “çiçek çıkarmış” görüntüsü meydana gelirdi²⁷⁷⁵.

Adana’da sağlık sorunlarına neden olan bir başka problem ise şehir suyunun temizliği ile ilgili idi. Şehir halkı su ihtiyacını Seyhan Irmağından sağlamaktaydı. Nehrin suyunun tadı oldukça güzel ve hafif olmakla birlikte çamurlu olması dolayısıyla süzülmesi gerekmekteydi. Şehrin su ihtiyacını karşılayan sakalar, eşeklerine yükledikleri testilerle mahallelerde gezmekte ve testisini bir meteliğe satmaktaydılar. Sakalar, temizliğe dikkat etmezler, elbiselerini katlayarak, eşeklerini nehrin içine girdirmek suretiyle su doldurma işlemini gerçekleştirirlerdi. Dikkatsizlikleri o derece fazlaydı ki bazen lağım ağızlarından su doldurmakta, salgın hastalıklara davetiye çıkarmaktaydılar. Şehirde incelemelerde bulunan ve kentin su sorununun çözümü ile ilgili görüşlerini dile getiren Şerafettin Mağmumi, Seyhan Nehrinin suyunun Adana’ya ulaşmadan önce süzülmesi ve sonrasında demir borularla mahallelere dağıtılması gerektiğini ifade etmiştir. Yine, lağımın günün ihtiyaçlarına cevap veremez durumda olduğunu, tuvalet çukurlarının belirli bir sistem dahilinde yapılmadığını, evlerden pis suların çarşı ve pazarlara aktığını, dolayısıyla bir lağım sisteminin var olmadığını, kaldırımı bulunmayan yerlerde pis sulardan gölcükler oluştuğunu yazmıştır. Yine, çöplerin yığınlar halinde şehrin içerisinde

²⁷⁷³Mağmumi, s.188.

²⁷⁷⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.41, 8 Mayıs 1325 [21 Mayıs 1909]

²⁷⁷⁵Mağmumi, s.188.

bulduğunu, yol kenarlarına ve çukurlar döküldüğünü, kirlilikten kaynaklı olarak şehrin havasının bozulduğunu belirtmiştir²⁷⁷⁶.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana şehrinde en çok tesadüf edilen hastalıklar: sıtmanın çeşitleri ve en şiddetli olanları, tifo, kanlı basur, romatizma, tozlu balgam, cilt hastalıkları, karaciğer ve dalak şişmesi gibi hastalıklardı. Kuşpalazı, pek görülmez ise de, frengi hastalığı oldukça yaygındı ve çeşitli göz hastalıklarına tesadüf edilmekteydi²⁷⁷⁷.

6.5.1. Sağlık Kuruluşları

Osmanlı Devleti, devlet aygıtını modernleştirirken kurumsal olarak da modern yapılar tesis etmeye başlamıştır. Adana'da bu kapsamda mahalli idare eliyle ıslahane ve hastane yapımına girilmiş, adı geçen kuruluşların harcamaları için 1867-1869 yılları arasında Ramazanoğlu vakıf gelirlerinden 270.000 kuruş verilmiştir²⁷⁷⁸. Birinci Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl, hastanenin çalışanları memur, doktor, eczacı ve dört hizmetliden ibaretti. Bunlar; memur Hacı Abdi Efendi, Tabib Doktor Peraşkopulos, Eczacı Hoca Angeli idi.²⁷⁷⁹ Adana Belediye Meclis üyeliği görevinde bulunan Adana memleket tabibi ile ilgili ilk bilgiler ise 1867 tarihlidir²⁷⁸⁰.

7 Aralık 1889 tarihli bir belgede: Adana'ya, yaz mevsiminde çevre illerden gelen amelelerin şehrin hava ve suyundan kaynaklı hastalıklarının tedavisi için Ramazanoğulları vakfına bağlı imaretin hastaneye dönüştürülmesinin kararlaştırıldığı yazılmıştı. Masraflarının bir müddet vakıf gelirlerinden, "ecza-i varidat" ve şahıslardan hazineye kalan malların 1/3'ünden karşılanması kararı alınmıştı. Hastanenin masrafları 1883/1884 (1301) tarihinden itibaren "daire-i belediye" gelirlerinden karşılanmaya başlanmış ise de 1889'da belediye gelirlerinin mühim bir kısmı "hazine-i celile" hesabına alınmış olduğundan belediyenin kendi ihtiyaçlarına dahi cevap veremeyecek kadar azalan geliri, hastanenin işletilmesini de oldukça zora sokmuştu. Üstelik hastane kabul edilen imaret, yapısı itibarıyla binanın alt kısmı olup kapalı ve sıhhi şartlara haiz değildi. Hastaların hastaneden yararlanması pek mümkün

²⁷⁷⁶ Mağmumi, s.188.

²⁷⁷⁷ Mağmumi, s.188.

²⁷⁷⁸ Alkan, s.240.

²⁷⁷⁹ AVS 1293, s.49.

²⁷⁸⁰ Karsandık, s.134.

olamamakta; olumsuzluklar tabipler tarafından da defalarca dillendirilmekte ve tastik edilmekteydi. Hastanenin sıhhi şartlara uygun olmayan durumunun düzeltilmesi için gerekli akçenin temini ve vilayet gelirlerinden artan kısmın yalnızca hastane işlerine sarf edilmesi ve hastane için uygun bir arazinin satın alınması için Gülek yolu vergilerinin geçmiş seneler gelirlerinden olup Mal Sandığına girmiş olan 256.650 kuruşun hastane için kullanılmak üzere terk edilmesi, Adana Vilayeti Meclis İdaresince istenmişti. Ancak 1889 Eylül başlangıcından 1890 Eylül'üne kadar bir sene müddetle belirli bir miktar karşılığında ihale olunan gelirin mültezime verilmesi nedeniyle, ihalenin feshedilmesi zarara neden olacaktı. Mukavelenin sona erdiği Eylül 1890 tarihinden itibaren Gülek Boğazı yolu gelirinin Gureba Hastanesi masraflarına karşılık olarak ayrılması Şura-yı Devlet'te kabul görmüş ise de Mal Sandığı'na daha önceden ödenen meblağın daire-i belediyeye iadesi uygun görülmemiştir. Şura-yı Devlet, devletin “rençber ve amelelerin” gelirine muhtaç olduğundan bahisle, bunların sağlığının korunması için hastane yapılmasının hazine menfaatleri açısından uygun olduğuna karar vermiş ve gerekirse masrafların hazineden ödensini Maliye Nezaretine yazmıştı²⁷⁸¹.

1892 tarihinde Gureba Hastanesi'nin müdürü Müftüzade Kuddusi Efendi, eczacısı Garebet Efendi ve tımarcı Mustafa Ağa idi. Hastanede çalışan 6 hademe, belediye dairesinin bir odacısı, bir nefer tulumbacı başı, çavuş ve on tane tulumbacı, dokuz nefer tenzifat arabacısı ve sekiz tane süpüründürücü, bir mahalle bekçi başı ve dört çavuş, dört onbaşı ve 43 nefer bekçisi vardı²⁷⁸². Aynı yıl belediye tabibi Derviş Efendi idi²⁷⁸³.

1895 senesi Nisan sonu ve Mayıs ayı başında bölgeyi gezen Şerafettin Mağmumi, belediyenin faaliyete geçirmiş olduğu bir hastaneden bahsetmektedir. Hastane ile ilgili izlenimleri çok olumsuzdur: “Adana belediye hastanesi ne vakit gözümün önüne gelse dehşetten tüylerim ürperir.” sözü ona aittir. Hastanenin fiziki yapısından bahsederken kuruluşun medreseyi andıran kemerli bir yapıda hizmet verdiğini, iç donanımının çok yetersiz olduğunu belirtmektedir:

²⁷⁸¹ İ.MMS, 108/ 4649, 25 Teşrin-i Sani [1] 305 [7 Aralık 1889]

²⁷⁸² AVS 1309, s.54.

²⁷⁸³ AVS 1309, s.52.

...Taşların üzerine ot minder serilmiş düzinelerle gurebâ elbise ve kıyafet-i zâtiyesiyle üzerinde inleyip duruyor. Yaralılar, bereliler kendi kirli ve müteaffin mendil ve yemenileriyle, entari parçalarıyla yaralarını sarmışlar. Sabahları belediye hekimlerinden biri şöyle bir dolaşıp eczahaneden hazırlatılarak getirilmiş hindyağı, İngiliz tuzu, sülfat birkaç mahdut ilacı dağıttırıyor. Koğuşlara taaffünden girmek kabil değil. Hele ırgat pazarı olunca hastalar avluya, bahçeye kapının önüne kebelere sarılıp yatıyorlar²⁷⁸⁴...

Mağmumi'nin anlattıklarına göre Adana'daki Ramazanoğulları Darüşşifası artık, kentin sağlık sorunları karşısında -özellikle salgın hastalıkların yaygın olması nedeniyle- yetersiz kalmaktaydı Adana, bataklıkların yaygın olması nedeniyle çok fazla sağlık sorunlarıyla karşılaşırken bu sorunları giderecek düzenli bir sağlık kuruluşundan yoksundu. Bu eksikliğin giderilmesine yönelik adımın atılmasını kolaylaştıran nedenlerin başında kolera salgını gelmekteydi. Koleranın yaygınlaşması üzerine Gureba Hastanesi'nin yapımına ödenek ayrılmıştı²⁷⁸⁵.

Gureba Hastanesi eksikliğini gidermek için Adana Valisi Faik Paşa döneminde belediye aracılığıyla hastane yapımına başlanmıştı (12 Şubat 1894). Sorumluluğunu Kuşçu Hakkı Bey'in üstlendiği hastanenin 4 pavyonu, iki yıllık bir çalışma sonucunda hizmete girmiş ve Guraba Hastanesi adıyla halkın hizmetine sunulmuştu²⁷⁸⁶. Gureba Hastanesi'nin 1906 yılında yaptırılan kuzey kısmındaki kadınlara mahsus bölüm ve güneydeki tuğla binanın yapımı Salih Efendi'nin gayretleriyle gerçekleşmiştir. Salih Efendi, 32 yataklı pavyonun tüm gereksinimlerini de üzerine almıştır²⁷⁸⁷.

Guraba Hastanesi'nin 1898'e kadar idareciliğini üstlenen Hakkı Bey'den sonra bu görevi, Sıhhiye müfettişi Dr. Eşref Bey, Salih Bey, Tekelizade Osman Bey, Ağazade Hüseyin Hüsnü Efendi ve Bızdıkyan Artin Efendi'den oluşan bir kurul devam ettirmişti. 1911 yılından itibaren hastanenin yönetimi Özel İdareye devredilmişti. İsmi sonradan Memleket Hastanesi olarak değiştirilen 150 yatak kapasiteli kurumun, 1920'lerde 9 pavyon ve 1 eczaneye sahip olduğu kayıtlardan

²⁷⁸⁴Mağmumi, s.186.

²⁷⁸⁵Mağmumi, s.186.

²⁷⁸⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.41.

²⁷⁸⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.128.

anlaşılmaktadır. 1921 yılında bir röntgene de sahip olan hastanede fakirlere herhangi bir ücret ödemededen tedavi olma imkanı tanınmış, ortalama günde 40-50 civarındaki yoksul hasta ayakta tedavi edilmiş, durumu iyi olanlardan ücret tahsil edilmiştir²⁷⁸⁸.

1901 tarihinde belediye hastanesi çalışanları; sıhhiye müfettişi Eşref Bey, memleket tabibi Abdurrahman Efendi, eczacı platon Efendi, aşı memuru Mustafa Zihni Efendi ve kabele (gözcü) Şefika Hanım, hastanenin müdürü Kuddusi Efendi, katib Mehmet Efendi, imam Abdah Efendi ve cerrah Hacı Sadi Ağa idi²⁷⁸⁹.

1897 yılında vilayet genelinde 3 adet hastane mevcuttu. Bahsi geçen hastanelerde 23 kişi çalışmaktaydı ve sayı oldukça yetersizdi. Çalışanlardan; iki tanesi tabip ve cerrah, altı tanesi memur, on beş tanesi ise hademe vesaire işlere bakanlardan müteşekkildi. Hastanelerde 94 adet yatak mevcut olup, 85 tanesi hastaların, 9 tanesi çalışanların hizmetine tahsis edilmişti. 1897 yılı başında iki hastanede toplam 46 hasta mevcut iken; aynı yıl kabul edilen hasta sayısı 1.165 kişidir. Sene başında hastanelerde bulunanların 38'i erkek, 5 tanesi kadın ve 3 tanesi çocuktur. Aynı yıl hastanelere kabul edilenlerin 998 tanesi erkek, 157 tanesi kadın, 10 tanesi de çocuklardan oluşmaktaydı. Hastanelere kabul edilenlerden sağlığına kavuşanların oranı oldukça yüksekti. 824 erkek, 140 kadın ve 4 çocuk olmak üzere 968 kişi sağlığına kavuşurken; 163 erkek, 10 kadın, olmak üzere 173 kişi hayatını kaybetmişti. Yine başka sebeplerle hastaneden ayrılan 9 kişinin tamamı erkekti. Hastanelerden çıkanların sayısı 1.150 iken; bunların içerisinde 996 erkek, 150 kadın ve 4 çocuk bulunmaktaydı²⁷⁹⁰.

Adana sancağında sadece Osmanlı Devleti değil, misyonerler de sağlık kuruluşları açmışlardır. Adana'da Amerikalı misyonerlerin bir klinik teşkil ettikleri ve hastalara burada hizmet sundukları görülmektedir. 1906-1907 yılı Adana Medical Misyonu 2. Yıl raporunda; Dr. Marden'in şehirden ayrılmasını müteakip kliniğin çalışmalarının Dr. Salebian vasıtasıyla yürütüldüğü, çalışmalarda kilise ile koordinasyona önem verildiği ifade edilmiştir. İncil kadınlarının kilise ile bağlantılı olarak hizmet verdiği klinikte, bazı hemşireler de hastalara İncil okuyarak İncil kadınları gibi çalışmışlardı. Burada bir Rum öğretmenin de Pazar günü öğle

²⁷⁸⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.41.

²⁷⁸⁹ *AVS 1319*, s.57.

²⁷⁹⁰ *Güran*, , s.52-56.

servislerinde İncil dersi verdiği; kiliniğe Ekim ayı içerisinde tedavi için başvuran hasta sayısının 1.432 kişi olduğu, bunların 383'ünün muayene için ilk kez başvurdukları kaydı mevcuttu. Dokuz aylık süreçte kliniğe gelen hasta sayısı 23.952 gibi oldukça yüksek bir sayıya ulaşmıştı. bu süreçte gelen hastalardan 4.327'si yeni hastalardan müteşekkildi. Misyoner doktorlar klinik hizmeti yanında ev ziyaretlerinde de bulunmaktaydılar. Adana'da bu kapsamda 881 kişiye ziyaret gerçekleştirmişlerdi. Klinikte gayrimüslim unsurlar tedavi edilmekte iken, Müslümanların da kuruluşa ilgisi artmaya başlamıştı. Öyle ki artık hastaların 1/3'i Müslümanlardan oluşmaktaydı²⁷⁹¹.

1909 yılında Meclis-i Umumî-i Vilayet, vilayetin sağlık problemlerinin çözümü için liva merkezlerine yeni hastaneler teşkili ve doktoru olmayan kazaların doktor eksikliğinin giderilmesi kararı almıştı.²⁷⁹² 1909'da meydana gelen Adana Olayları sırasında yaralananların tedavisi için Belediye Hastanesi yetersiz kalmış, Sanayi Mektebi geçici olarak hastaneye dönüştürülmüş, belediyenin yardımlarıyla birkaç tane özel hastane açılmıştı. Sıhhiye Müfettişi Eşref ve Belediye Tabibi Asım Efendiler ve diğer görevliler "sürekli olarak hastaneler arasında mekik dokuyarak yaralıların tedavisine koşuşturmışlardı. Yine Salib-i Ahmer Cemiyeti (Kızıl Haç Cemiyeti) çalışanı bir doktor, bir cerrah ve tımarcı, İngiliz konsolosunun emrinde çalışmaktaydı. Ayrıca olaylar sebebiyle hasta ve yaralı olanların tedavisi için "heyet-i tıbbiye-i askeriye" gelmişti²⁷⁹³. 1909 tarihinde Seyhan Nehri kenarında bir askeri hastane bulunmaktaydı²⁷⁹⁴.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana sancağında çalışan tabipler hakkında da kısaca bilgi vermek gerekmektedir. 1908 yılında Adana Merkez Belediye tabipliği görevinde Asım adlı bir doktor görev yapmaktaydı²⁷⁹⁵. 1909 yılında Sıhhiye Müfettişi Eşref Bey ve Belediye tabibi Papazyan Karabet Efendi idi²⁷⁹⁶. Şehirde hastalara hizmet veren oldukça başarılı başka bir doktor ise İsteban

²⁷⁹¹Çabuk, s.77.

²⁷⁹² Uçar v.d., *İtidal*, S.37, 4 Mayıs 1325 [17 Mayıs 1909]

²⁷⁹³ Uçar v.d., *İtidal*, S.38, 8 Mayıs 1325 [21 Mayıs 1909]

²⁷⁹⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.74, 14 Temmuz 1325 [27 Temmuz 1909]

²⁷⁹⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.2, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908]

²⁷⁹⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kânûn-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

Çürükyan Efendi idi²⁷⁹⁷. Dr Marden, Dr. Salebian²⁷⁹⁸, Cezveciyan Efendi şehirde bu mesleği icra eden diğer şahıslardı²⁷⁹⁹. İkinci Meşrutiyet'in ilk yılında Adana sancağına bağlı 20.000 nüfuslu Karaisalı Kazasında ise tabip bulunmamaktaydı²⁸⁰⁰. Adana Olayları sonrasında yaralıların tedavisi amacıyla Hilal-ı Ahmer Cemiyeti kadın ve erkeklerden müteşekkil 18 kişilik bir heyet göndermişti. Heyetteki Doktorlar: Rifat Sermet Bey, Doktor Bezzazyan Efendi, reise: Madan Mari Ağačan Beyefendi, Müdür: Fuad Efendi, katib-i umumi: İsmail Hakkı Beyefendi, veznedar: Osman Bey ve 12 hasta bakıcı hizmet etmek için Adana'ya gelmişti. 8-10 bakıcı kadına daha ihtiyaç duyulduğu ve teminine çalışılacağı ifade edilmişti²⁸⁰¹.

1909 yılında Adana'da difteri hastalığının ortaya çıktığı iddiası dillendirilmiş, bunun üzerine Heyet-i Tıbbiye Komisyonu oluşturulmuş ve Adana merkez ve civarda incelemeler yapılmış, ihbarın gerçek dışı olduğu görülmüştür. İncelemede, gönderilen serumların Ermeni Kilisesi'nde hiç kullanılmadan bekletildiği, Gureba Hastanesi'nde ise serum şırıngasının bulunduğu Dahiliye Nezareti tarafından ifade edilmişti²⁸⁰². Ayrıca Adana'nın Hamidiye kazası'nda da bir Gureba Hastanesi mevcuttu²⁸⁰³.

Adana'da görev yapan Cizvit misyonu 17 Nisan 1909 tarihinde 13 yataklı bir hastane kurarak hizmet vermeye başlamıştı. 1914 yılına kadar bu hastanede 1.509 kişi yatakta, 15.535 kişi ayakta muayene edilmişti. Ayrıca basit muayene olan kişi sayısı 3.711; göz muayenesinden geçirilen kişi sayısı ise 1.450 olup toplamda 21.905 hasta muayene edilmişti. Hastaneye tedavi amaçlı gelip ölen insan sayısı 62 idi²⁸⁰⁴.

1914 yılı Eylül ayında misyonerler şehirde bir hastane kurmuşlardı Donanım bakımından yetersiz olan hastane için, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zorluklar nedeniyle malzeme getirmek de pek mümkün görünmemekteydi. Üstelik İngiltere savaşın tarafı olduğundan buradan da yardım almak imkansızlaşmıştı. Hastanede 4

²⁷⁹⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

²⁷⁹⁸ Çabuk, s.77.

²⁷⁹⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁸⁰⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1909]

²⁸⁰¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.45, 27 Mayıs 1325 [9 Haziran 1909]

²⁸⁰² DH. MKT, 2906/47, 8 Ağustos [1] 325 [21 Ağustos 1909]

²⁸⁰³ Ulutaş, s.287.

²⁸⁰⁴ Çabuk, s.105.

hemşire ve Miss Davies çalışma yürütmekteydi. Hastanede görevli doktor, misyoner Cyril Hass idi. Savaşın getirdiği ortamda para sıkıntısı da kuruluşun karşılaştığı başka bir sorun idi. İstanbul'ki Kızıl Haç çalışanları ilaç ihtiyacını karşılamak için Adana'ya ilaç yollamışlardı. Ancak, bu ilaçların tükenmesi yeniden ilaç temini konusunda sıkıntılara neden olmuştu. Dr. Hass'ın şehirde kısa sürede tanınması ve başarılı bir doktor olarak ün yapması şehir zenginlerini Beyrut ve İstanbul'da tedavi olmak yerine Adana Amerikan Hastanesi'ne yönlendirmişti. Sadece şehrin zengin ve memurları değil, burada bulunan Almanlar da hastaneyi tercih etmeye başlamışlardı. Böylece hastane ihtiyacı olan para kaynağına kavuşmuş, zengin hasta sayısının artmasıyla gelir gider dengesi sağlanmıştı²⁸⁰⁵.

Dr. Hass'ın maaşı Evanston Kilisesi'nce verilmekteydi. Beyrut'ta tıp okuyan bir öğrenci tifo hastalığına yakanmış ve Adana Amerikan Hastanesi'ne gelmişti. Burada sağlığına kavuştuktan sonra Beyrut'a gitmeyerek çok az bir maaşla yardımcı doktor olarak hizmete başlamıştı. Yine Tarsus Koleji ikinci sınıfta okuyan bir öğrenci hastanede çalışmak için gelmiş, hastanenin genel işleri ile ilgili tecrübe edindikten sonra eczacılık göreviyle hizmet vermeye başlamıştı. Şehrin insan sağlığına uygun olmayan havası ve sıcaklıktan kaynaklı olumsuzluklar dolayısıyla hastane yazın hizmete vermemekteydi. Ancak ihtiyaç fazla olduğu zamanlarda hastane doktoru ve yardımcıları kısa süreli nöbetlerle hastanenin yazın da çalıştırılmasını planlamaktaydılar. Amerikalı misyonerler, savaş sırasında herhangi bir güvenlik sıkıntısı ve baskı yaşamıyorlardı. Çünkü Dr. Hass, Adana valisinin aile doktoru idi ve her türlü himaye kendisine ve kuruluşuna sağlanmaktaydı. 1934 tarihinde bu hastanenin çalışmalarına yeni sağlık yasası kapsamında son verilmiş, doktoları Antep'teki Amerikan Hastane'sine göndilmişti²⁸⁰⁶.

Şehirde dış tabipliği faaliyetleri de görülmektedir. Ermeniler, dişçilik mesleğinde etkili idiler²⁸⁰⁷. Dış tabiplerinden bazıları ise eczanelerde hasta kabul etmekteydi²⁸⁰⁸.

²⁸⁰⁵Çabuk, s.78.

²⁸⁰⁶Çabuk, s.78.

²⁸⁰⁷Bahsi geçen meslekle uğraşan Ermenilerden biri Hınçak Cemiyeti'nin üyelerinden olan Aharun Efendi idi. Karabet, s.23.

6.5.2. Eczaneler

Adana'da ilk eczaneler, Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler tarafından açılmıştır. İlk eczane, Cebra Batış tarafından kurulmuştu. Batış Efendi, Yeni Eczane²⁸⁰⁹ olarak adlandırılan eczanesinde sürekli bir doktor bulundurarak halka hizmet etmiştir. Adeta hastane gibi işleyen kuruluş, dış doktoru Aristi Efendi'nin de hasta kabul ettiği yerd²⁸¹⁰. 1885 tarihinde Adana'daki eczane adedi beş²⁸¹¹ iken 1895 tarihinde bu sayı altıya çıkmıştı²⁸¹². Şehirde ikinci önemli eczane ise Kiryako Efendi tarafından açılan Seyhan Eczanesi idi. Kiryako Efendi, XIX. yüzyılın sonunda açılan bu eczanede tıp ve eczacılık eğitimi almış bir şahıs olarak faaliyette bulunmuştu. Yine bu iki eczanenin açılışından sonra faaliyete geçen üçüncü eczane, bir Türk olan Mustafa Rıfat (Gülek) marifetiyle hizmet vermekteydi²⁸¹³. Mustafa Rıfat, 1902 yılında oluşturduğu eczanesi ile ilgili reklamlar yayınlamaktaydı. Adana'nın en büyük eczanesine sahip olduğunu, iyi ve ucuz ilaç sattığını, Avrupa'da ilaç üreticileriyle sürekli ilişkiler içerisinde olduğunu, kendi ürettiği "Kan Kuvvet Şurubunun" her tarafta tanındığını, bu şurubun tıpçılar tarafından takdirle karşılandığını reklamlarında vurgulamıştır. Anadolu şehirlerinde görülen sağlıkla ilgili olanaksızlıklar, Adana sancağında da görülmekteydi. Buna rağmen Kimyager Mustafa Rıfat, Adanalı gençlere eczacılık eğitimi vermiştir. Daha sonra Rıfat Bey'in eczanesi Kimyager Ahmet Rıza ile müşterek işletilmiştir. Adana'nın bu şahıslar dışında başka eczacıları da mevcuttu. Bunlardan biri olan Basri (Ersoy) Fransızlar bölgeyi işgal ettiği zaman (1920) sürgüne yollanmıştı. Orozdi Back denilen mağazanın karşısında Akkaş Nihat adlı başka bir şahsın Merkez Eczanesi bulunmaktaydı²⁸¹⁴. 1909 yılında Kale Kapısı'nda bir eczane mevcuttu²⁸¹⁵. İtidal gazetesinin 4 Mart 1909 tarihli nüshasında Adana'da Ermeni mektebi karşısındaki

²⁸⁰⁸ Dış doktoru Aristi Efendi'nin de hasta kabul ettiği yer Yeni Eczane idi. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.125.

²⁸⁰⁹Varlık, v.d., s.93.

²⁸¹⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.125.

²⁸¹¹Varlık, s.92.

²⁸¹²Mağmumi, s.185.

²⁸¹³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.125.

²⁸¹⁴Varlık, s.93.

²⁸¹⁵Karabet, s.26

köşe başında Ali Nasibi'nin İstikamet Eczane'sinin hizmete gireceği, tesirli ilaçları bulunduğu, ilaçları ucuz fiyattan vereceği ve eczanenin her vakit açık olacağına dair ilan çıkmıştı²⁸¹⁶. 1909 tarihinde meydana gelen Adana Olayları sonrasında şehre gelen bir askeri tıp heyeti tarafından istasyon yakınında eczane açılacağı, muhtaçlara bedava ilaç dağıtılacağı İtidal gazetesinde yer almıştı²⁸¹⁷. Adana'da eczacı olarak hizmet veren başka bir şahıs ise Abbas Hilmi idi²⁸¹⁸. 1914 yılında açılan Adana Amerikan Hastanesi'nde çalışan Amerikan Tarsus Koleji 2. Sınıf öğrencisi Theodorus, tecrübe edindikten sonra eczacı olarak hastanede hizmet vermeye başlamıştı²⁸¹⁹.

6.5.3. Salgın Hastalıklar

Adana, tarihte birçok defa salgın hastalık tehditleriyle karşı karşıya kalmıştı. Bu salgınlardan biri olan veba, 1150'lerin başında Sultan Mesut'un ordusu Çukurova'ya geldiğinde ortaya çıkmış, veba salgını onun seferinin başarısızlığının en önemli nedenlerinden biri olmuştu²⁸²⁰. Yine 1465 yılında Konya ve Çukurova'yı derinden etkileyen bir veba salgını ortaya çıkmıştı. Bu salgın Ortaçağ sonlarında dünyayı kasıp kavuran salgınlardan sadece biriydi. Çünkü salgın hastalıklar çıktığı ülkelerde durdurulamadığından hem diğer ülkeleri hem de farklı kıtaları içine alacak şekilde hızla yayılmaktaydı. Özellikle ticaret, seyyahlar, göç ve savaşlar salgının kıtalararası bir boyut kazanmasında çok önemli roller üstlenmekteydi²⁸²¹.

Adana'da 1826 senesinde meydana gelen veba salgını sırasında oldukça çok sayıda insan ölmüştür²⁸²². 1828-1831 ve 1834 yıllarında vebanın Anadolu, Şam ve Basra'da görülmesi, 1838'den itibaren İstanbul, Edirne, Konya, Antalya ve Adana gibi şehirlerde karantinahanelerin kurulmasına neden olmuştur. Altyapı yetersizliği, yüksek düzeyde harcama gerekliliği karantinahanelerden gerekli düzeyde istifade

²⁸¹⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.23, 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]

²⁸¹⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.38, 8 Mayıs 1325 [21 Mayıs 1909]

²⁸¹⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

²⁸¹⁹ Çabuk, s.78.

²⁸²⁰ Sevim, s.145.

²⁸²¹ Canan Kuş, "Göç Ortaçağ'da Meydana Gelen Veba Salgınlarının Demografik ve İktisadi Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ, 2014, c.10, S. 1, s.47.

²⁸²² Karsandık, s. 245.

edilmesini engellemiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bazı ilerlemelerin kaydedildiği de bir gerçektir²⁸²³.

1827 yılında Çukurova’da şiddetli şekilde kendini hissettiren kolera salgını baş göstermiştir²⁸²⁴. H. 1261 senesinde Anadolu ahalisinden iki bin beş yüz Müslüman hacı, Hicazdan dönerken Adana’ya yaklaştıklarında karantina altına alınmaları lazım gelmiş, ancak Manisa sancağına bağlı Demirci kazası müftüsü, bu uygulamanın dine uygun olmadığı şaiyasını yayarak hacıları ayaklandırmış, alınan tedbirler yeterli olmayınca onlar da memleketlerine gitmişlerdi. Adana mutasarrıfı Mirmiran Süleyman Paşa ayaklanmayı bastırmadaki başarısızlığı nedeniyle azledilmiş, yerine Mirmiran Arif Paşa tayin olunmuştu. Demirci Müftüsü’nün ise İzmir’e sürülerek karantina müddetinin iki katı tutulması, karantina müddeti sona erdikten sonra yargılanmak üzere İstanbul’a getirilmesi kararlaştırılmıştı. Karantina belgesi almadan memleketlerine gidenler ise 15 gün müddetle uygun yerlerde karantinaya alınacaklardı²⁸²⁵.

Kolera, XIX. yüzyılın ortalarında yeniden baş göstermişti. 1848 tarihinde kolera salgını karşısında alınacak tedbirler üzerinde durulmuş halk bu konuda uyarılmış; özellikle yiyecek maddelerin korunmasına dikkat edilmesi istenmişti. Karantina uygulamaları konusunda devletin çalışmaları kapsamında Adana’da bir karantina hekimine rastlanırken, 1863 tarihinde burada görevli hekim bulunmadığı anlaşılmaktadır. Adana kenti, doktor eksikliğini Mersin’de bulunan karantina doktoru vasıtasıyla gidermeye çalışmaktaydı. 1865 tarihinde Osmanlı Devleti’nin Hicaz bölgesinde başlayan kolera, muhtemelen hacdan gelen kişilerin bulaştırmasıyla Adana’da başgöstermişti²⁸²⁶. Hastalığın İskenderun ve Mersin limanları vasıtasıyla yayıldığı yolunda görüşler de mevcuttur²⁸²⁷. Doktor eksikliği, diğer salgınlarda olduğu gibi, bu salgında da kentin en önemli sağlık sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet, açığı kapatmak için tabipler görevlendirilerek, hastalığın geniş kitlelere yayılmasını önlemişti. Osmanlı basınında (Ceride-i

²⁸²³ Çadırcı, s.308-309; Mehmet Yavuz Erler, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.764.

²⁸²⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.127.

²⁸²⁵ Ahmet Lütfi Efendi, c. 6-7-8, s.1193 .

²⁸²⁶ Karsandık, s.125.

²⁸²⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.127.

Havadis) ölü sayısının yüksek olduğuna dair haber çıkmış, ancak asılsız olduğu gerekçesiyle düzeltilmiştir²⁸²⁸. Salgında ölen kişi sayısı ile ilgili iddialar, günde 350-400 kişinin öldüğü yönündedir²⁸²⁹.

Salgınlar özellikle yaz aylarında bölgeye gelen ameleleri etkilemekteydi. Amelelerin, Adana'nın havası ve suyundan kaynaklanan salgınlarla Meşrutiyet Dönemi'nde de karşılaştıkları belgelerde belirtilmiştir²⁸³⁰. 1890 tarihinde birçok Osmanlı şehri gibi Adana'da kolera salgınının önemli oranda etkilenmişti. Nefs-i Adana, Mersin ve civar mahaller salgının görüldüğü yerlerdi. 31 Mart 1891 tarihli bir belgede belirtildiğine göre; Halep ve Adana'da 1890 yılında meydana gelen "kolera illet-i müdhîşesi" ile yapılan mücadele başarılı olmuş, salgın denizden ve karadan uygulanan "karantina ve kordonla lağv edilmiş" idi. Şura-yı Devlet, alınan tedbirleri sürdürmekte yarar görmüş, hastalığın 1891 yılı baharında yeniden ortaya çıkma tehlikesine karşı ihtiyatlı olunmasını istemiştir. Koleranın oldukça şiddetli olması dolayısıyla öncelikle gerekli tedbirlerin alınması, salgının hafif seyrettiği veya hiç olmadığı yerlerle şiddetli seyrettiği yerler arasında hastalığın yayılmasını önlemeye yönelik karantina uygulamalarının yapılması, mahalli hükümet tarafından hastalığın yayılmasında pisliklerin rolünün hesaba katılması suretiyle gerekli temizlik işlerinin yapılması, koleranın görüldüğü evlerin su veya "ecza-yı kimyeviye" gibi maddelerle yıkanması, hela ve lağımların dezenfekte edilmesi koleraya tutulanların giydikleri elbise, yatak ve tüm eşyalarının imha edilmesi gerekli görülmüştür. Kolera illetinden ölenlerin gömüldüğü kabristan devlet memurlarının gözetimi altında tutulacak, mezarlar daha sonra tekrar kireç ile doldurulacak, koleradan ölenlerin defin işlemleri şehir dışında yol ve cadde vb. halkın sıkça kullandığı alanlardan uzak yerlerde yapılacaktır. Suların kullanımı dikkat edilemesi gereken en önemli işlerden biri olarak kabul edilmekteydi. İçmede kullanılan suların kirletilmemesine azami dikkatin gösterilmesi, hela ve kabristan gibi hastalığı bulaştırma tehlikesi olan yerlerden alınmadığına kanaat getirilmesi gerekmektedir. Kolera veya hastalık şüphesi görülen durumları derhal bildirecekti. Yukarıda bahsi geçen tedbirlerin alınması için mahalli hükümet tarafından, doktorlar ve hastalık hakkında bilgisi olan şahıslardan teşkil edilen bir komisyon kurulacaktı. Komisyon: Yolları, çarşı ve pazarları, lağım,

²⁸²⁸ Karsandık, s.125.

²⁸²⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.127.

²⁸³⁰ İ.MMS, 108/ 4649, 25 Teşrin-i Sani [1] 305 [7 Aralık 1889]

silahhane, kışla, hapishane, meskenler vs. denetleyecekti. Kasaplar teftiş edilecek ve ahalinin gıda maddelerini temiz kullanıp kullanmadığına dikkat edilecekti²⁸³¹.

Kolera salgına karşı zamanında müdahalenin en önemli koşulu, ilk vakayı hızlı bir şekilde tespit etmekten geçmekte idi. Mahalli hükümet, hızla hastalığın kolera olup olmadığını tespit etmek ve gerekli tedbirleri almak için tabiblerden oluşan bir heyet oluşturacaktı. Heyet, hastalığın kolera olduğu teşhisini koyar ise şahsın başkalarıyla görüştürülmesine ve hanesine giriş çıkışlara izin verilmeyecekti. Hastanın sağlıklı olan insanlardan uzaklaştırılması ve bir hususi alana taşınması gerekmektedir. Bu kapsamda evlerde bulunanların çadırlara nakli veya diğer uygun yerlerde bulundurulmaları ve tedavi edilmeleri münasip görülmüştü. Gerektiğinde buralarda bir sağlık memurunun bulundurulması istenmişti. Hastaların bulunduğu çadır veya barakaların üç günde bir yerlerinden kaldırılarak başka yerlere nakli önemli işlerden sayılmıştı. Hastalığın bulunduğu mahalleri tebhîr etmek (buğulama, tütsüleme) için tebhîr memurları tayin etmek ve bunların işlerini layığıyla yapıp yapmadıklarını denetlemek üzere müfettiş görevlendirilecekti. Eldeki mevcut imkanlarla ecza-yı kimyeviye vs. bulundurulması ve kullanılması tabibler ve mahalli hükümetin yetkisine bırakılmış ise de zaman zaman malumat verilmesi istenmişti. Hastalıkla mücadele yöntemlerinden biri de tebhîr yöntemi idi. Koleranın bulaştığı şahısla ilgili tebhîr işlemleri ve kullandığı elbiselerin ve pisliğin temizlenmesi sonrasında sülfat ve ... kullanılması; el ve yüzün yıkanması için on iki buçuk gram sülfat... bin gram sudan ve eşya depolarının tebhîri için elli gram sülfat ... ve bin gram sudan oluşan bir terhib bulundurulmalıdır. Devlet tebhîr memurlarına ve kolera hastası bulunan ailelere yirmi gramlık sülfat... paketleri vermelidir. Koleralı hastalarının tedavisi ile uğraşan memurların elbiseleri yarım saat kadar kaynatılacaktır. Hastaların yatakları, ya imha edilecek ya da kapalı alanda “kükürdün ahrafından hasil olan asid sulkoru ile tebhîr” edilecekti. Tebhîr olunan yerler havalandırıldıktan birkaç gün sonraya kadar kullanılmamalıdır. Koleranın görüldüğü yerlerden çıkışlarda muayenelerin gerçekleştirilmesi, gerekli görüldüğünde ticari eşyaların tebhîri istenmekteydi. Kolera ile mücadelede görevli memurların masrafları

²⁸³¹ İ.MMS, 120/ 5171, 2 Nisan [1] 307 [14 Nisan 1891]

hükümete ait olup, “tehaffuzhanelerin” masrafları, hastalar için gerekli tıbbi malzemelerin sağlanması yine hükümetin görevi olarak kabul edilmişti²⁸³².

Koleranın görüldüğü Halep, Suriye, Adana, Diyarbakir, Bitlis, Mamuratülaziz, Medine ve Mekke gibi şehirlerde soğuklar ve alınan tedbirler nedeniyle sona eren salgının, baharda yeniden ortaya çıkma ihtimali dolayısıyla bahsi geçen yerlerde gerekli kimyevi madde, lazım olan ilaçlar ve her türlü fenni tedbirlerin alınması vilayet idarecilerinden istenmiştir²⁸³³. Adana’da 1890-1894 yılları arasında da kolera salgını muhacirleri daha çok etkilemiş Mersin’de karantina altına alınmışlar, çok büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Kolera hastalığına Adana’nın iklim şartlarının Çerkeslere uygun olmaması da eklenince, birçoğunun hayatını kaybettiği görülmüştür. Osmanlı Devleti, kolera ile mücadele kapsamında Adana’daki iki tabibin yetersiz geldiğini görerek, dört tabip daha göndermiştir. Adana vilayetine gönderilen dört tabipten biri olan İbrahim Mekki Bey, Adana sancağına yollanmıştır²⁸³⁴.

XIX yüzyılın sonlarında Şerafettin Mağmumi, kolerayla mücadele etmek üzere müfettiş olarak Adana, Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerine gönderilmiştir. Yine kendisiyle birlikte dört doktor ve iki tebhîr memuru görevlendirilmiş; heyetin ihtiyacı olan sekiz sandık tıbbi ecza ve makinelerin sağlanması belirli bir zaman almıştı. Hüseyin Ali ve Kohen Efendi sağlık ekibinin tabip üyeleri arasında yer almaktaydılar²⁸³⁵.

1895’te daha önceki salgınlara oranla daha az şiddetli, ama sonuçları itibariyle de günde ortalama 100 kişinin ölümüne neden olan bir kolera salgını daha ortaya çıkmıştı²⁸³⁶. Havalar ısındıkça kolera vakaları artış göstermişti. Sancakta bulunan bataklıkların insan sağlığı açısından büyük tehdit oluşturmasının, hastalığın yayılmasında etkisinden bahsetmek mümkündür. Osmanlı Devleti, hastalığın yayılmasına karşı tedbir olarak giriş çıkışları denetim altına almış, karantina

²⁸³² İ.MMS, 120/ 5171, 2 Nisan [1] 307 [14 Nisan 1891]

²⁸³³ İ.MMS, 120/ 5171-2,12 Şubat[1] 306 [24 Şubat 1891]

²⁸³⁴ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya: 2007, s. 427.

²⁸³⁵ Mağmumi, s.173-177.

²⁸³⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.127.

uygulanmasına geçilmiş, sağlık hizmetleri ve elemanları yetersiz olduğundan İstanbul ve çevre vilayetlerden yardım amacıyla sağlık elemanları yollanmış, vilayet dışına çıkmak isteyenlerin on gün kontrol altında tutulduktan sonra gönderilmesi kararı verilmiştir. Devlet, kendi sağlık elemanlarını bölgeye gönderirken diğer taraftan Avrupa'dan da sağlık memurları ve tabipler getirtmiştir. 1895 yılındaki salgın dolayısıyla bölgeye gönderilen sağlık memurları ve tabiplerin masrafları ciddi bir yekun tutmakta; bu durum hazineyi zora sokmaktaydı²⁸³⁷.

Adana'da 1895 yılında meydana gelen kolera salgınının geniş sahalara yayılmasında, bölgenin Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan yollar üzerinde bulunması etkili olmuştur. Hastalık aynı zaman diliminde Anadolu'nun pek çok vilayetinde görülmüştür. Deniz ticareti yoluyla salgınının yayılması önlenmeye çalışılmış, bu kapsamda Mersin Limanına gelen ve çıkış yapan gemilerin on gün karantina altında tutulması kararlaştırılmıştı. Hastalığın çevre şehirlerde de görülmesi karantina uygulamasını yaygınlaştırılmasına neden olmuştur. Adana ile olan ilişkileri dolayısıyla Lazkiye, Trablusşam ve Beyrut hastalığın yayılmasından endişe edilen alanlardı. Bölgede sıhhi bir ortam oluşturulması için çaba harcanırken, diğer taraftan yeterince malzeme olmaması çeşitli şikayetlere neden olmuştur. Sorunu çözmek için hazineye ödenecek hayvan rüsumatından 150.000 liranın belediyeye borç olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Salgın sırasında bir takım usulsüzlükler de ortaya çıkmıştır. Ayrıca sağlık tedbirleri konusunda bilinçsiz olan hastalardan bir kısmı, karantina altına alınmaktan çekindiklerinden farklı yerlere dağılmışlar ve salgın, karantinadan korkup kaçan kişiler vasıtasıyla etrafa yayılmıştı. Karantinaya en çok direnen, kadınlar olmuştur. Halktaki tepkilerin diğer bir nedeni ise karantina uygulamasının şeriata aykırı olduğu düşüncesi idi²⁸³⁸.

Koleranın görüldüğü hastalarda kusma ve ishal vakalarına rastlanmaktaydı. Şerafettin Mağmumi bölgeye geldiğinde; kolera hastalarının bulunduğu evleri kontrol altına aldırması, mahalle muhtarları, esnaf kahyaları ve hancıları çağırarak ölüm ve hastalık durumlarında derhal kendisine haber verilmesini istemişti. Ayrıca

²⁸³⁷Ulutaş, s.287-288.

²⁸³⁸ İzmir, Aydın, Trabzon, Kastamonu, Sivas, Ankara, Antep, Hüdavendigâr, İzmit, Konya, Diyarbakır, Antalya, Erzurum, Erzincan kolera salgınından etkilenen diğer vilayetlerdi. Ulutaş, s.288-289.

muayene edilmeksizin defin işlemlerini engellemeye çalışmıştı. Halkın telaşa kapılmasını önlemek için bu yollara başvurmuştu. Tarsus'ta üç hafta içerisinde süratle yayılan kolera, Adana'da da şiddetli bir şekilde yayılmaya başlamıştı. 5 Haziranda Şerafettin Mağmumi, çalışma arkadaşlarıyla birlikte Adana merkeze gelmişti. Mağmumi, koleranın diğer bölgelerde rastladıklarına göre oldukça şiddetli bir şekilde cerayan ettiğinden bahsetmekte, hatta bu kadar şiddetli kolera vakası ile daha önce hiç karşılaşmadığını ifade etmektedir. Anılarında, bu durumu “...muayeneyi bitirip reçeteyi yazıyor ve ilaç yetişmeden vefat haberi geliyordu. Giderken düştü, Otururken öldü! ...iki üç saat içinde tutulup vefat edenler pek çok oldu²⁸³⁹.”

Şerafettin Mağmumi'nin Tarsus kolerası olarak adlandırdığı salgın, en şiddetli kolera türlerinden daha yüksek oranlarda ölümlere neden olmaktaydı. Asya kolerasında ölüm oranı % 80 iken burada oran % 83'e çıkmıştı. O, ölüm oranlarındaki yüksekliğin sebebini halkın cehaletine de bağlamıştır. Kan aldirmaya olan düşkünlük, doktorlara güvenmeme, hastaları tabiplerden kaçırma, verilen ilaçları kullanmama ve hekimlerin hastaları verdikleri ilaçlarla öldürdüklerine dair dedikodu bahsettiği cehaletlerdendir. Yine onun ifadesiyle hasat mevsimi ölüm oranlarını arttıran başka bir neden idi: “...mevsim-i hasat olmakla civar köy ve çiftliklerde binlerce amele mevcut olup bunlar açıkta ve subaşlarında uçkurları elinde devriliyorlar, her gün civar yollarda tarlalarda böylece vefat etmiş beş on gariban cenazesi buluyorduk.” Ölümlerin artmasında başka bir neden ise Nusayrilerin, ölü gömme adetlerini başkaları öğrenmesin diye ölüleri kaçırıp gece gizlice gömmeye çalışmalarıydı²⁸⁴⁰.

Adana'da Vali Faik Bey'in kolerayla mücadele esnasında hekimlere yeterince yardımcı olmadığı, hatta çalışmaları aksattığı Şerafettin Mağmumi tarafından dile getirilmiştir. Karantina müfettişinin dahi aynı ciddiyetsizlikle iş gördüğü onun anılarında yer almıştır. Koleralı hastaların tedavisinde kullanılmak üzere barakadan bir hastane yapımı konusunda hükümetten onay çıkmıştı. Hastanenin şehirden uzak bir mevkide ve yüksek bir sahada inşası gerektiği halde vali, şehrin karşısında ırmağın kenarında, su seviyesinde hastane inşasına girişmişti. Şerafettin Mağmumi,

²⁸³⁹Mağmumi, s.189-190.

²⁸⁴⁰Mağmumi, s.190.

yazılı ve sözlü itirazlarına rağmen valinin böyle bir harekette bulunmasının nehrin kirlenmesine ve buradan hastalığın yayılması sonucu binlerce kişinin hastalanmasına neden olduğunu yazmaktadır²⁸⁴¹. Tedbir olarak Adana’da, hastalıklarla mücadele kapsamında 1898’de belediye tarafından Gureba Hastanesi açılmıştır²⁸⁴².

1895 yılında Adana’yı gezen Şerafettin Mağmumi, şehrin arazisi yapısının bataklıklara dönüşmeye uygun olduğundan bahisle, Seyhan Irmağı boyunca durgun suların oldukça fazla olduğunu ifade etmiştir. Bu bataklıklardan özellikle şehrin batı tarafında Adana’ya iki saat uzaklıkta bulunan “Akya” (Ağba) olarak bilinen bataklık, geniş sahaları kaplamakta ve şehrin sağlık sorunlarının artmasına neden olmaktaydı. Abidin Paşa, bataklığın kurutulması için girişimde bulunmuş, bir kısmını ıslah etmeyi başarmışsa da büyük bir saha hala ıslah edilememiştir²⁸⁴³.

XIX. asır sonlarında su ihtiyacını Seyhan Irmağı üzerindeki su dolapları ve aynı ırmağın beslediği yer altı sularının kuyularla yeryüzüne çıkarılarak kullanılması ve çeşmeler yoluyla karşılayan Adana; tarım, sanayileşme, ticaret gibi nedenlerle önemli oranda gelişme kaydetmeye başlayınca su sıkıntısı başgöstermişti. Bunun da ötesinde, bir kanalizasyon şebekesinin kurulamaması dolayısıyla kirlenen Seyhan Irmağının etrafa yaydığı hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalınmıştır. 1895 yılında kolera salgını dolayısıyla Adana’ya yollanan Dr. Mağmumî, şehrin su ihtiyacının Seyhan Irmağından sağlandığını, lezzetli ve yumuşak suyu olan ırmağın suyunun içmeden önce süzülmesi gerektiğini; atık ve lağım sularının nehre karıştığını belirtmektedir. Ayrıca “meteliğe su satan sakaların” paçalarını sıvayarak nehre girip dikkatsizce doldurdukları suları sattıklarından bahsetmiştir. Çözüm yolu olarak da suyun ırmağın üst kısmından süzülerek alınmasını, demir borularla mahallelere aktarılmasını, böylece ırmak kirlenmeden su temin edildiğinden hastalıkların önüne geçmenin mümkün olabileceğini belirtmiştir. Mağmumî’nin gözüyle bakıldığında Adana’nın durumu pek iç açıcı değildir. Çözülemeyen kanalizasyon sorunu, kaldırımsız yollar, pislikten geçilemeyecek halde olan sokaklar şehirde kötü bir görüntü oluşturmaktaydı²⁸⁴⁴.

²⁸⁴¹Mağmumi, s.199.

²⁸⁴² *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.125.

²⁸⁴³Mağmumi, s.185-188.

²⁸⁴⁴Alkan, s.256.

Meşrutiyet Dönemi'nin şahitlerinden olan Arıkoğlu da Mağmumi'nin anlattıklarını doğrulayan ifadeler kullanmaktadır:

Şehir halkı içme suyunu Seyhan Irmağından temin ederdi. Bacakları çıplak, ayağı yalın, çocukluk devresini henüz bitirmiş bir genç, merkebin sırtına yerleştirdiği altı toprak testi ile mahalle ve sokakları dolaşır (altı cere²⁸⁴⁵ ırmak suyu, bir metelik²⁸⁴⁶) diye bağırdı. İhtiyacı olanlar sakayı çağırıp testileri evindeki küpüne boşaltırdı. Bazan bu su çamur gibi bulanık da olurdu. Bunun ehemmiyeti yoktu. Yine de içmeğe devam edilirdi. Bu yüzden şehirde Tifo, Bağırdak hastalığı hiç eksik olmazdı. En çok tahribatı da çocuklarda görülürdü. Bağırsak hastalığına tutulan çocukların birçoğu ölüme mahkum. Sıtma hastalığı da Çukurovanın başına bela kesilmiş, adeta kökleşmişti. Hastalık yaz aylarında salgın halinde kendini gösterirdi²⁸⁴⁷.

Seyhan Nehrinin temizliği hususundaki problemler, 1909 yılında da devam etmekteydi. Adana merkezde kışla seddinin ön tarafındaki kısım, halkın gezinti yapması için oldukça uygundu. Cuma ve Pazar günleri cirit oyunlarının oynaması dolayısıyla halktan binlerce kişi buraya toplanmaktaydı. Ancak insanların burayı hela olarak kullanmaları etrafın berbat kokmasına neden olmakta, temiz hava almak için gelenleri rahatsız etmekteydi. Irmağın kenarında olan bu saha daha ciddi problemleri de beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen bölge aynı zamanda şehre dağıtılan suların alındığı nokta olmasından ötürü, buraların temizliğine önem verilmeli, ortaya çıkabilecek salgınlara karşı gerekli önlemler alınmalı idi. Adana basını gerekli önlemleri alma konusunda belediyeyi uyarıyordu²⁸⁴⁸.

Mağmumi'nin bölgeye gelmesinden on beş yıl kadar sonra İtidal gazetesi, 1909'da sağlığı tehdit eden başka bir soruna değinmişti. Lağımçıların merkeplere yükledikleri tulumlardaki pisliklerin yarısını sokaklara döktükleri ve geçtikleri sokaklarda bıraktıkları pis kokulardan halkın oldukça muzdarip olduğu gazete tarafından gündeme getirilmişti. Gazete, bir köye bile yakışmayacak bu durumun

²⁸⁴⁵ Testi. Arıkoğlu. s.39.

²⁸⁴⁶ Gümüş mecidiyenin dörtte biri değerinde olan beş kuruş. <http://www.nedirnedemek.com/metelik>, 11. Temmuz 2016.

²⁸⁴⁷ Arıkoğlu. s.39.

²⁸⁴⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

Adana’da yaşanmasının kabul edilebilir bir yanının olmadığını yazmıştır. Memleketlerini düşündüklerini, kimsenin mesleğini elinden alma gibi bir niyetlerinin olmadığını; lağımçıların, lağımları kapalı bir şekilde taşımalarını ve şehirden uzak olan belirli sahalara dökmelerini talep ettiklerini ifade etmişti. Hatta lağımları uygun şartlarda temizlemeye talip olanların bulunduğu; belediyenin sorunu çözmesi gerektiği gazetenin üzerinde durduğu konular olmuştu²⁸⁴⁹.

Adana’da 1911 yılında da kolera vakaları görülmekteydi. Kolera hastalığının 1912 baharında ve yazında tekrarlamaması için gerekli tedbirlerin alınması ve sebeplerinin araştırılması için ödenek istenmekteydi. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi tarafından 50.000 kuruşun Adana vilayetine verilmesi lüzumu ifade edilmişti. Adana vilayetinde ortaya çıkan hastalığın bir an önce kontrol altına alınması, diğer vilayetlere yayılmasının engellenmesi için 100.000 kuruş, Maliye Nezareti tarafından Adana, Konya ve Ankara vilayetlerine bölüştürülmüştü²⁸⁵⁰.

Adana’da etkili olan salgın hastalıklardan biri de sıtma idi. Adana iklimi eski tarihlerden beri yaz aylarında insan sağlığını olumsuz etkileyen bir yapıya sahipti. İskender bölgeyi ele geçirdiği dönemde nemli iklim Çukurova’da yaşamı zorlaştırmakta, özellikle yaz aylarında “Kilikya Sıtması” nüfusu büyük oranda perişan etmekte idi²⁸⁵¹. Adana, XIX. yüzyılın başlarında da sazlıklar ve bataklıklarla kaplı; sıtma ve koleranın yaygın olduğu Osmanlı şehirlerinden biriydi. Kış mevsimi ve ilkbahar aylarında su baskınları hayatı felç etmekteydi²⁸⁵². Suların çekilmesiyle Adana şehrinin etrafı bataklıklarla kaplanmakta ve çeşitli salgın hastalıklar ortaya çıkmaktaydı. Langois, Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında kalan bu bataklıkların kurutulmasının bölge iklimini daha yaşanabilir bir hale getirebileceğini, sıtma hastalığının da ortadan kalkacağını ifade etmiştir²⁸⁵³. 1850’lerden itibaren sivrisineklerin salgın hastalık taşıdıklarının ve bataklıklarda ürediklerinin tespit edilmesi, bataklıkların ıslahı konusunu gündeme getirmiş ve bu konuda çalışmalara başlanmıştı²⁸⁵⁴.

²⁸⁴⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.26, 8 Mart 1325 [21 Mart 1909]

²⁸⁵⁰MV.,163/29, 18 Mart [1]328 [1 Nisan 1909]

²⁸⁵¹Weigal, s.11; Langois, s.5.

²⁸⁵²Keser, s.90.

²⁸⁵³Langois, s.6.

²⁸⁵⁴Ulutaş, s.168.

Dr Saffer, 1900-1901 yıllarında Adana'nın, Doğu'nun sıtma hastalığı en yaygın olan bölgesi olduğundan bahisle şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bugün anlaşılmıştır ki sivrisineklerin Anofel cinsi sıtmayı taşıyor. Bizim doktorlarımızın son zamanlarda vardıkları neticeyi buranın yerli halkı çok eski zamanlardan beri bilmekte ve gereken koruma tedbirlerini almaya çalışmaktadırlar. Mesela, bahçeciler rutubetli sebzeliklerde dolaşan sineklerden kurtulmak için sııklar üzerinde yüksek çardaklar kuruyorlar ve burada sınıksız örtünerek yatıyorlar...²⁸⁵⁵

Dr. Saffer, sıtma salgını ile ilgili alınması gereken tedbirleri ise şu şekilde sıralar: "...bu salgın hastalığı önlemek için nehir yataklarını düzeltmek ve bataklıkları kurutmak herhalde çok faydalı olacaktır. Bu yönden epeyce projeler yapılmış tâ Mısırlıların bu memleketi işgal ettiği zaman İbrahim Paşa tarafından 1838 yılında bir plan hazırlamıştı. Fakat bunlar hükümetin ve halkın alakasızlığı yüzünden tatbik edilmemiştir²⁸⁵⁶." Ayrıca bazı batıl inançlardan da bahseden Schaffer; insanların sıtma hastalığından kurtulmak için evliya olduğuna inanılan kişilerin mezarları başındaki ağaçlara bez parçaları bağladığını yazmıştır²⁸⁵⁷. Bataklıkların Adana Ovasının etkilemesi konusunda Meşrutiyet Dönemi şartlarını görmüş olan Damar Arıkoğlu: "Eski zamanlarda ırmakların yarattığı bataklık, ovayı çeşitli haşaratın menbaı haline getirmişti" demektedir. Charles Texie nin anlatımıyla Çukurova, "gündüzleri kervan geçmez, insanlar, hayvanlar, haşaratın hücumundan çok zahmet çeker" bir bölgedir. Texie, bahsettiği olumsuzluklar dolayısıyla Çukurova'yı gezerken gece yol almak zorunda kalmıştır²⁸⁵⁸.

1911 yılındaki Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin taşkınlarına şahit olan Arıkoğlu; taşkınların ortaya çıktığı bataklıklar yüzünden Meşrutiyet Dönemi'nde sıtma hastalığının yaygın olarak devam ettiğini, Cemal Paşa tarafından yaptırılan setlerin faydalarına karşın yine de sorunun çözülemediğini ifade etmiştir²⁸⁵⁹.

²⁸⁵⁵Ener, s.241.

²⁸⁵⁶Ener, 1964, s.241.

²⁸⁵⁷Ener, 1964, s.247.

²⁸⁵⁸Arıkoğlu, s.10.

²⁸⁵⁹Arıkoğlu, s.10.

Adana’da önceki dönemlerden Meşrutiyet Dönemi’ne kalan miraslardan biri olan ve bataklıkların etkisiyle ortaya çıkan sıtma hastalığı, Adana’da Meşrutiyet Devri’nde yaygın olarak görülmekteydi. 1911-1912 yılında Çukurova’nın ıslahıyla ilgili rapor hazırlayan Fransız raportörler sıtma hastalığını yok etmek için yapılacakları şöyle sıralamıştır; bataklıklar kurutulup, göller ilaçlanmalıdır. Ücretsiz kinin dağıtılmalı, doktorlar tarafından sürekli kontroller yapılmalıdır. Bu yapılacak işlerin maliyeti tahmini 72.150 frank yani 2.886 Osmanlı lirasıdır. Hastalıkla mücadelede başarı artıkça sonraki yıllarda masrafın düşmesi kaçınılmazdır²⁸⁶⁰.

Adana’yı etkileyen başka bir salgın da mevsimlik işçiler vasıtasıyla hızla yayılan frengi hastalığı idi. Frengi hastalığı, Osmanlı Devleti’nde ilk olarak 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarını takip eden süreçte görülmüş; Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı müteakiben hızlı bir artış göstererek salgına dönüşmüştür. Fırıncılık mesleğini icra etmek üzere Rusya’ya giden birçok meslek erbabı geri döndüklerinde frengi mikrobunun Karadeniz bölgesinde yayılmasına neden olmuştur. Salgın daha sonra Anadolu’nun çeşitli bölgelerine sirayet etmiştir²⁸⁶¹.

Adana, dışarıdan sürekli göç alması ve mevsimlik işçi göçü dolayısıyla frenginin en yaygın olduğu şehirlerden biri olmuştur. 1904 yılında Tarsus, Karaisalı kazaları ve Karsandı nahiyesinde frengi hastalığı ortaya çıkmıştı. Bu hastalık, yılın belirli dönemlerinde başka bölgelerden gelen mevsimlik tarım işçileri tarafından bölgeye yayılmıştır. Adana’da seyyar frengi tabibi olarak görev yapan Asım Efendi’nin yazdığına göre hastalık, 206 kişi üzerinde çok etkili olmuştur²⁸⁶². 1908 yılının sonlarında yine aynı hastalığın ortaya çıkardığı tehdit üzerinde durulmuştu. Frengi hastalığının yayılmasında umumhanelerin rolü üzerinde Adana basımında bir yazı çıkmıştı. Basında yer alan habere göre; askeri deponun biraz ilerisinde Karalar Mahallesiinde bulunmakta olan umumhaneler, mahalle halkının birbirini şikayet etmesi üzerine polis idaresince kaldırılmıştı. Buradakiler için münasip bir yer

²⁸⁶⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.41.

²⁸⁶¹ Mehmet Temel, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele”. *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.14, s.171.

²⁸⁶² Ulutaş, s.290.

gösterilmediğinden bir kısmı çeşitli mahallelere dağılmışken, bir kısmı ise Mersin'e gitmişti. Yabancıları pek fazla olan yerlerde umumhanelerin bulunmasının doğal olduğundan bahisle, varlıklarının tehlikelerine dikkat çekilmişti. Yeni açılacak umumhanelerin eskisi gibi pislik içerisinde olmaması, frengi gibi ulaştırıcı hastalıkların şehre zarar vermesinin önüne geçilmesi için belediye, polis idaresi ve heyet-i sıhhiyenin sürekli denetimi altında şehir civarında ciddi bir düzen içerisinde faaliyet göstermelerinin önemi üzerinde durulmuştur²⁸⁶³. 1909 baharında Adana'da yayılmakta olan frengi hastalığı ile mücadele için doktoru olmayan kazalara derhal tabip gönderilmesi ve gerekli önlemlerin alınması; kaza doktorlarının maaşının 800 kuruşa ve livalarda görev yapan doktorların maaşının ise 1.002 kuruşa çıkarılması kararı alınmıştı. Yapılacak masrafa karşılık “nüfus-ı zükûr” ve dışardan gelecek ameleden senelik birer kuruş “sıhhiye resmi” alınması, bahsi geçen vergiyi toplama işinin tahsildarlar tarafından gerçekleştirilmesi uygun görülmüş ve Sıhhiye Nezaretine yazılmıştı²⁸⁶⁴.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında (18 Ekim 1915) frengi ile mücadele kapsamında “Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti” (Zührevi Hastalıkların Yayılmasının Engellenmesi) ile ilgili bir nizamname çıkarmıştır. Taşrada zührevi hastalıkların yayılmasına engel olmak için mülki idare bünyesinde bir teşkilat kurulması kararı alınmıştır. Hastaları muayeneden kaçırana, bunların başkasıyla ilişkisine aracılık edenlere cezai hükümler uygulanması emredilmişti. Bu tür faaliyetlerde bulunan binaların suçun derecesine göre geçici veya kalıcı olarak kapatılması öngörülmekteydi. Çeşitli tedbirlerin yanı sıra halkın bilinçlendirilmesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir²⁸⁶⁵.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana merkezde kuduz vakalarına da rastlanmaktaydı. İtidal gazetesinin 25 Mayıs 1909 tarihli nüshasında; Beş altı kişinin kuduz köpekler tarafından ısırıldığı ve başıboş kuduz köpeklerin itlaf edildiği belirtilmiş, ısırılan çocuklar tedavi amacıyla İstanbul'da bulunan “daülkelb tedavihanesine” yollanmışlardı²⁸⁶⁶. Birinci Dünya Savaşı sırasında da Adana'da

²⁸⁶³ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

²⁸⁶⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁸⁶⁵ Temel, s.171-172.

²⁸⁶⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.43, 25 Mayıs 1325 [7 Haziran 1909]

salgın hastalıklar devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin zorunlu göçü dolayısıyla oluşturulan Bahçe ve Osmaniye kamplarında tifo hastalığının yaygın olduğu misyoner hemşire Paula Schafer tarafından ifade edilmişti²⁸⁶⁷. Çukurova'da yaygın olup sonradan kontrol altına alınan başka bir bulaşıcı hastalık Trahom, Mısırlı İbrahim Paşa'nın ordusu tarafından Adana ve çevresine yayılmıştır²⁸⁶⁸. Birinci Dünya Savaşı sırasında Adana'da Tifüs, kolera ve açlık, yine sabun ve şeker yetersizliğine bağlı olarak uyuz hastalığı yaygınlaşmış, sabun bulunamaması bitlenme oranını artırmıştı²⁸⁶⁹. Özellikle savaşın sonlarına doğru kıtlık kendisini çok fazla hissettirmiş, insanlar arpa ekmeği dahi bulayacak hale gelmiş, susam küsbesi ve ot yiyerek hayatta kalmaya çalışmıştır²⁸⁷⁰. Hatta çiftçilikle uğraşan kesim dahi açlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştı²⁸⁷¹. 1918 yılında Çukurova'da, İspanyol Nezlesi denilen salgın çok etkili olmuştur²⁸⁷².

6.5.4. Doğal Afetler

Adana şehrinde metre kareye düşen yağış miktarı ülke ortalamasının üzerindedir. Yağış oranının fazlalığı su baskınlarının da nedenidir. Yağış fazlalığından kaynaklı sel felaketleri bazen o kadar büyük boyutlara ulaşmaktaydı ki zaman zaman Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının birleşerek tek bir ırmak olarak Akdeniz'e aktığına dair bir çok rapor mevcuttur²⁸⁷³. XIX. yüzyılın son çeyreğinde sel taşkınlarını önlemeye yönelik olarak çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1870'lerde Adana Umumi Meclisi, taşkınlardan kaynaklı sorunları karara bağlamak için çözüm yolları aramıştır. Bu sorunlardan bir tanesi şehrin etrafında faaliyette bulunan kiremitçilerin çalışma sahalarıydı. Kiremitçilerin çalışma sahaları, sel sularının şehre yönelmesi açısından önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Onların uğraş sahasının çevresine açılacak hendekler vasıtasıyla şehre yönelmekte olan sel sularının etrafa yönlendirilmesi görüşülmüştü. Görüşmelerin nihayetinde kiremitçilerin kazdığı

²⁸⁶⁷Çabuk, s.108.

²⁸⁶⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.127.

²⁸⁶⁹ *Adana İl Yıllığı 1967*, s.51.

²⁸⁷⁰Ayhan, s.51.

²⁸⁷¹Ener, s.251.

²⁸⁷² *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.127.

²⁸⁷³Çam, s.XXI.

sahadaki suların sağlık açısından doğurduğu sonuçlar göz önüne alınarak daha farklı bölgelere sevki kararlaştırılmıştı²⁸⁷⁴.

1873-1874 yıllarında (Ocak ayı) iki büyük su baskını Adana'da yaşamı oldukça zorlaştırmıştı. Üç ay kadar devam eden yağışlar ve karların erimesi arazilerin su altında kalmasına neden olmuştu²⁸⁷⁵. Adana; sonbahar, kış ve ilkbahar mevsimlerinde, ne kadar önlem alınmaya çalışılsa da su baskınlarından kurtulamamıştır. Defalarca meydana gelen baskınlar Adana'da şehrin mahallelerini, sokaklarını, yollarını, köprülerini, tarım arazilerini tahrip etmiş, halkı çaresiz bırakmıştır. Yine 14 Kasım 1887'de yağın sağanak yağmur hayatı felç etmiş, Tarsus'tan Adana'ya kadar ki güzergâhtaki köprülerin büyük çoğunluğu sellere dayanamayarak kullanılmaz hale gelmişti²⁸⁷⁶. 18 Ocak 1889 tarihli bir belgede: şehrin kuzeyinde sel baskınlarına karşı oluşturulan seddin 31 metrelik kısmının harap olduğu belirtilmektedir. Seddin tamiri için gerekli olan 70.000 kuruşun Adana vilayetine verilmesi Şura-yı Devlet tarafından ilgili bakanlıklara yazılmıştı²⁸⁷⁷. 1895 yılında bölgeyi gezen Şerafettin Mağmumi, Seyhan Nehrinin yatağının derin olmaması nedeniyle sel baskınlarından korunmak için setler inşa edilmiş olduğundan bahsetmektedir²⁸⁷⁸. 1890'lardan itibaren sel baskınlarına karşı alınan tedbirler bir işe yaramamış, 10 günden daha fazla süre yağın yağmurlar, ırmakların taşmasına neden olmuş, sel felaketinden korunmak için yapılmış olan setler yıkılmış, Adana ve bir çok kasabası sel baskınları sonucu büyük oranda maddi zarara uğramıştı. Zararın boyutları o kadar büyüktü ki, Mersin- Adana demiryolu, Gülek Boğazı'ndaki karayolu, köprüler, Karataş'taki iskele, Akçadeniz tuzlası gibi yerler tahrip olmuştu. Sel baskınında Adana'nın ekonomik hayatının can damarı olan tarım sahalarının da zarar görmesi kaçınılmaz olmuş, bu durum zirai üretimde büyük bir kayba neden olmuştur²⁸⁷⁹. 1895 yılı Aralık ayında ve 1896 yılı başında meydana gelen iki ayrı sel felaketinde Seyhan Nehri civarındaki mahalleler sele teslim olmuş, insanlar sallarla

²⁸⁷⁴Karsandık, s. 77.

²⁸⁷⁵Çam, s.XXI.

²⁸⁷⁶ Ali Satan, "Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi", *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.322.

²⁸⁷⁷ MV., 46/65, 16 Cemaziyelevvel [1]306 [18 Ocak 1889]

²⁸⁷⁸Mağmumi, s.187.

²⁸⁷⁹Ulutaş, s.191.

kurtarılmıştı. Bu iki felaket, insanların açıkta kalmasına neden olmuş, hanlara ve başka münasip yerlere yerleştirilmişlerdi. Ancak “nevalelerinin kıs-ı âzamisı su içinde kalmış ve kendilerü esasen fakr-i hâl erbabından bulunmaları cihetle” İane Komisyonundan kafi miktar akçe verilmesi istirham edilmişti²⁸⁸⁰.

Özellikle mart ve nisan aylarında Toros Dağlarından gelen kar suları Seyhan Irmağının debisinin yükselmesine neden olmakta, Adana yöneticileri için zorlu bir süreç başlamaktaydı. Seyhan Irmağının taşması sonucu oluşan baskınlar, şehre büyük zarar vermekte, baskın öncesi tellallarla halk haberdar edilmekte, bahçe duvarları elden geçirilmekte ve çevreye hendekler kazılmaktaydı. Seyhan suları taşkına dönüşürse kentin kuzey kıyı şeridinden akmaktaydı. Taşkınların olduğu dönemlerde Tepebağ’ın kuzey kıyı kesiminde kazılar yapılarak derin bir hendek açılmış, ayrıca Tarsus istikametinde yol alan kervanların sel sularından etkilenmemesi için bir köprü inşa edilmişti. Yaz mevsiminin gelmesiyle sular azalmakta, Seyhan kendi mecrasında akmaya başlamakta, böylece köprünün altından akan su da kurumuş olmaktadır. Buradaki köprünün Kuruköprü olarak anılması bundandır²⁸⁸¹. Daha önceden de İbrahim Paşa, Adana’nın su taşkınlarından korunması için Kuruköprü’nün olduğu yerde bir kanal yaptırmıştı²⁸⁸². Adana sancağında sel baskınlarına karşı setler inşası sürekli gündemde olan bir konu olmuştur. Çok sık aralıklarla meydana gelen su baskınları, şehirde yaşamı felce uğratmaktaydı. Sokaklar, evler, dükkanlar su içerisinde kalmakta, sokaklarda insanlar sallarla taşınmaktaydı²⁸⁸³.

1909 yılının Şubat ayı başlarında bir hafta süren yağışlar Seyhan Nehrinin taşmasına neden olmuş, Karataş ile Yüreğir arasında gidiş gelişlerin devam etmesi için Nafia Komisyonu tarafından Avrupa’dan dört tane balon sipariş edilmişti²⁸⁸⁴. Halk, bu baskınları “saylap” olarak isimlendirirdi. Adana’ya vali olarak atanan Cemal Paşa, taşkınların şehre verdiği zararı önlemek için 1910 yılında Seyhan Irmağının Adana’nın kuzeyindeki sahil şeridine sed yaptırmak suretiyle şehri taşkınlardan korumaya çalışmıştı. Ancak, bütün çabalara rağmen baskınların önünün

²⁸⁸⁰ BEO, 729/54656, 29 Kanun-ı Evvel [1] 311 [10 Ocak1896]

²⁸⁸¹ Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, s.40.

²⁸⁸² Karsandık, s. 32.

²⁸⁸³ Karsandık, s. 244.

²⁸⁸⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.18, 27 Kânûn-ı Sani 1324 [9 Şubat 1909]

alınmadığı görülmüştü²⁸⁸⁵. 1911 yılında da şehre çok büyük oranda zarar veren bir sel baskını meydana gelmişti. Seyhan ve Ceyhan Nehirlerinin taşkınlarına şahit olan Arıkoğlu; taşkınların köyleri adeta sular içerisindeki adalara dönüştürdüğünü, zararın büyüklüğünü “Allahtan başka kimse bilmez” sözleriyle belirtmektedir. İttihatçılardan Cemal Paşa'nın Adana valiliği döneminde setler inşa ederek baskınların zararlarını bir ölçüde azalttığını anlatmıştır. Baskınlar sonucu ortaya çıkan bataklıkların, sıtma hastalığına neredeyse herkesin yakalanmasına neden olduğunu yazmıştır²⁸⁸⁶. 1912 yılı Şubat ayında on beş günden fazla devam eden yağmurlar merkez ve vilayetin diğer yerlerinde “aceze ve fukaraya ait iki yüz kadar mesken-i münhedim (yıkılmış, harap olmuş) olduğu gibi bir kısım ahali de tazarrur ve muavenet-i hükümete muhtaç buldukları” Adana vilayetinden bildirilmiş ve 100.000 kuruş yardım talep edilmişti. Konu Meclis-i Vükelada görüşülmüş, hazine tarafından gerekli yardımın yapılması kararı çıkmıştı²⁸⁸⁷. Sel baskınları Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 1930 yılında çok büyük zararlara neden olan bir sel felaketi yaşanmıştı. Daha sonra Seyhan Irmağı üzerine yapılan baraj sayesinde sorun aşılmıştır²⁸⁸⁸.

Şehir sel felaketleri dışında zaman zaman yangınlara da sahne olmaktadır. 1867 yılında Adana'da meydana gelen büyük bir yangın, şehrin birçok mahallesinin zarar görmesine neden olmuş, dönemin mutasarrıfı olan Halil Paşa bundan sonra sokakları genişletme çalışmalarına girişmiştir²⁸⁸⁹. 1885 yılında Adana-Mersin demiryolu yapılırken kazaen yangın meydana gelmiş²⁸⁹⁰; yine 1886 yılında Hamidiye kazasının Sarıkız karyesinde yangın çıkmış, yangın dolayısıyla 35 haneden müteşekkil olan köye her hane için 5 kile buğday verilmesi yönünde karar çıkmıştır²⁸⁹¹. 28 Aralık 1894 tarihli bir yazıda: Adana'da 60 kadar hanenin çıkan yangın sonucu kullanılamaz hale geldiği belirtilmektedir. Şehirde ortaya çıkan herhangi bir yangının süratli şekilde yayılması ve yüzlerce hanenin yanmasında, Adana evlerinin bahçelerle birbirinden ayrılmış olmasının önemli bir payı

²⁸⁸⁵Yurtsever, s.55.

²⁸⁸⁶Arıkoğlu, s.10.

²⁸⁸⁷MV., 162/40, 19 Şubat [1] 327 [3 Mart 1912]

²⁸⁸⁸Yurtsever, s.55.

²⁸⁸⁹Ener, s.233.

²⁸⁹⁰Satan, s.319.

²⁸⁹¹Bayraktar, s. 423.

bulunmaktaydı. Şura-yı Devlet'in, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; ortaya çıkan yangınların vali, mutasarrıf ve memurların görevlerini hakkıyla yapmamalarından kaynaklandığı ifade edilmişti. Gece-gündüz şehirde gezmeleri gereken ve asayişin korunması hususunda görevli olan mahalle bekçileri, köy bekçi ve korucularının bulunması gereken yerlerde hiç bulunmadıkları; polislerin ıslah edilmesinin zorunluluğu ortadayken Adana'da böyle bir adımın henüz atılmamış olduğu; üstelik jandarmanın büyük çoğunluğunun işe uygun adamlardan seçilmemiş ve her türlü insandan teşkil olduğu belirtilmişti. Bundan sonra şehirde ve nahiyelerinde, tamamı Müslümanlardan müteşekkil mahallerde bütün asayiş görevlileri halkın güvenini kazanmış Müslümanlardan; Hristiyan mahallelerinde ise yarısı Müslüman, diğer yarısı Hristiyanlardan; Müslüman-Hristiyan karışık mahallerde ise yine tamamı Müslümanlardan oluşturulacaktı. Gece-gündüz görev yapacak gece bekçileri ve köy korucuları, gözü pek cesur ve sabırlı şahıslardan seçilecekti. Jandarma da görev yapacakların ise kesinlikle tembellik ve gevşeklik göstermemeleri için gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi. Şehirde herhangi bir evde yangın çıkması halinde, diğerlerine sirayet etmesinin önlemek için İstanbul'daki gibi iş bilir adamların ateşe müdahale etmesi, aklı başında adamların onayıyla yangın mahalli çevresindeki bazı binaların yıktırılması, ancak bu iş yapılırken suistimallere meydan verilmemesi; yıkılan binaların bedellerinin mahalli fiyatına göre ödenmesi; mükemmel bir itfaiye teşkilatının hayata geçirilmesi, itfaiyenin kurulmasına kadar geçen süre zarfında lazım olan itfaiye araç gereçlerinin temini, itfaiye için tabur oluşturma gibi işlemlere acilen ihtiyaç duyulduğu dile getirilmişti. Kasıtlı olarak yangın çıkaranların kanunda cezalarının zaten ağır olduğu, kamunun menfaati için kasıtlı olarak bu tür fiilleri işleyenlerin ağır cezaya çarptırılmaları; vali, mutasarrıf ve memurlardan böyle durumlarda atalet gösterenin maddi ve manevi sorumluluk altında olacağı ve haklarında kanuni işlem yapılacağı yazılmıştı²⁸⁹². Yine başka bir belgede; 1894 yılında Adana vilayetinde yangınların artmasının Ermenilerin kasıtlı işlerinden olduğunun neredeyse kesin olduğu dile getirilmiştir²⁸⁹³.

²⁸⁹² BEO, 519/38917, 29 Cemâziye'l-âhire [1] 312 [28 Aralık 1894]

²⁸⁹³ BEO, 535/40082, 17 Cemâziye'l-âhire [1] 312 [16 Aralık 1894]

1909 yılı başlarında şehir merkezinde bulunan Tarsus Kapısı'nda bir berber dükkanında çıkan yangın çevrede bulunanların hemen müdahale etmesi sonucu büyümeden söndürülmüştü²⁸⁹⁴. 1909 tarihinde Adana Olayları sırasında Adana'da büyük bir yangın başgöstermiş, doğal afet olmanın ötesinde kasıtlı olarak çıkarılan yangınlar şehrin tahrip olmasına neden olmuştu. Yangınlar sırasında Ermeniler; kiliselerde, kulüplerde vb. yerlerde toplanmışlar; Ermeni Mahallesinde ve yakınında oturan Müslümanlar da evlerini terk ederek Müslüman mahallelerine çekilmişlerdi. Zabıta, yaptığı tahkikat sonucunda yangınların Ermeniler tarafından çıkarıldığını ifade etmiş; yine dikkat çeken bir nokta ise yangınların Müslüman mahallerinin civarlarından başlatılması olmuştur. İtidal gazetesine göre yukarıda ifade edilenler, yangınların sebepleri konusunda belirleyici verilerdir. Yine bu tür suçlara karışanların "idare-i örfi" ilan edilmesine rağmen hemen cezalandırılmamasının yangın çıkaranları cesaretlendirdiği şikayet konusu olmuştu. Yangınlar sırasında halkın, askerinin, polislerin ve Salcılar Mahallesi ahalisinin büyük gayretleri görülmüştü. Amerikan Mektebi'nin bitişiğinde başka bir yangın daha vuku bulmuştu. Aşağı Kilisenin yanında başlayan yangına tertibat alınmıştı. 16 Nisan 1909'da olayların yatışmasını gerekli tedbirler alınmış iken Müslüman eşraf arasında itibarlı bir konuma sahip Suphi Paşa'nın konağında meydana gelen yangın, Ermeni Mahallesi istikametinden çıkarılmıştı. Yangın sırasında konağın bir kısmı tahrip olmuş ve yangın büyümeden Müslüman halkın gayretleri ile söndürülmüş ancak yangın, konağın aşağısında bulunan birkaç haneyi de mahvetmişti. İtidal gazetesi; yangınların sorumluluğunu Müslümanlara yıkan Ermenilerin, Müslümanlarca itibar gören bu şahsın konağını da Müslümanların yaktığını iddia etmeye cüret edip etmeyeceklerini sormuş; olayın açık bir Ermeni tertibi olduğunu yazmıştı. Yine çarşıdaki dükkanların büyük çoğunluğunun Müslümanlara ait olduğunu ifade ederek Müslümanların kendi mallarını yaktığını iddia etmenin kabul edilebilir bir yanı olmadığını belirtmişti. Müslüman amele takımının bir takım yangınlar çıkardığına dair rivayetlere değinen gazete, ancak yanan yerlerin Müslümanların emlak ve dükkanları olduğundan bahisle buraların Ermenilere yakın bölgelerde bulunması dolayısıyla Müslümanların kurşunlara hedef olacağını, yangın çıkan bölgelere girmelerinin mümkün olmadığını yazmıştır. Gazete, yangınlar sonucu şehrin

²⁸⁹⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 24 Kânûn-ı Sani 1324 [6 Şubat 1909]

durumunu “şehir bir memleket halinden çıkmış, adeta bir salhaneyi, bir yangın yerini, bir harabeyi andırıyordu” ifadeleriyle özetlemiştir. 17 Nisan 1909’da Adana merkezde önemli bir olay olmamakla birlikte şehrin çevresinde yangınlar devam etmişti. Hristiyan Köyü’nde çıkan yangın o kadar büyümüştü ki uzaktan bakıldığında köyün harebeye dönmüş olduğu net bir şekilde anlaşılmaktaydı. Yüreğir’de aralıklarla yangınlar başgöstermiş, Adana Çiftliği büyük zarar görmüştü. 2 Mayıs 1909 tarihinde Fransız İnas Mektebi’nin kuzeybatı kısmında yangın çıkmış, orta katta meydana gelen yangın gaz deposu olarak kullanılan yerde başlamış, binadakiler binayı korumakla görevli karakol tarafından uyarılmış, okul idaresi lambanın devrilmesinden kaynaklı olduğunu ifade etmiş ise de alevler birden bire yükselmişti. Yangının içerden çıkarıldığı ve içeride iki Ermeni’nin geceli gündüzlü burada ikamet ettiği zabıta tarafından belirtilmiş; bir kısmı yanan okuldaki yangın, halkın çabaları sonucu daha fazla büyümeden söndürülmüştü. Haberin verilmiş tarzı, olayın Müslümanların üzerine yıkılmasından korktuğunu göstermektedir. 3 Mayıs 1909’da çıkan başka bir yangında iki hane daha yanmıştı²⁸⁹⁵. Vali, vilayet genelinde yıkılmış olan “emâkin ve mesâkinin” yeniden inşası için bir “şirket-i inşaiye” oluşturma çabası içerisine girmişti²⁸⁹⁶.

Meşrutiyet Dönemi’ne kadar Adana tarihte iki büyük deprem yaşamıştır; Birincisi 526 yılında²⁸⁹⁷, ikincisi ise 1259 tarihinde gerçekleşmiştir. Doğal afetlerin tahribatı şiddetli olmuş²⁸⁹⁸; Misis, Anavarza, Adana, Karataş ve Tarsus neredeyse tamamen yıkılmıştır. Meşrutiyet Dönemi’nde 1880’lerin sonlarında meydana gelen depremde ise Adana’da ahali günlerce evlerine girmeye cesaret edemeyerek dışarıda beklemiş, devlet daireleri ise faaliyetlerini sokaklarda devam ettirmek zorunda kalmıştır²⁸⁹⁹.

²⁸⁹⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

²⁸⁹⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.57, 17 Haziran 1325 [30 Haziran 1909]

²⁸⁹⁷ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.83;

²⁸⁹⁸Yurtsever, s.18.

²⁸⁹⁹Çam, s.XXII.

YEDİNCİ BÖLÜM

7. EKONOMİK YAPI

7.1. Adana Tarımı

Kilikya bölgesi; Dağlık Kilikya ve ovalardan oluşan Kilikya olarak iki coğrafi bölgeye ayrılabilir. Ovalık Kilikya, tarım alanları bakımından oldukça geniş ve verimli arazileri barındırmaktadır. Başlıca üretimi yapılan tarım ürünleri; buğday, susam ve pirinçtir. Dağlık Kilikya’da durum daha farklıdır. Bölgenin dağlık alanlara sahip olması, deniz ticareti dışında ticaret yapma imkanının çok sınırlı olması, sahil şeridindeki kentlerin gelişimine imkan sağlarken, iç kesimlerdeki kentlerin sınırlı bir şekilde büyümesine neden olmuştur²⁹⁰⁰.

Antik Çağda keten üretiminin yaygın olduğu Çukurova, Yunanlılar tarafından “Kilikya Pedias“ (Zirai Kilikya) olarak adlandırılmıştır²⁹⁰¹. Romalılar Dönemi, Çukurova için oldukça parlak bir devirdir. Tarımsal üretimde ilerlemeler olmuş, şehirler kurulmuş; Çukurova, Romalıların tahıl ambarı konumuna gelmiştir. Bölgede keten sanayinin gelişmesi ile de Çukurova’nın giyim gereksinimi karşılanmıştır. Roma imparatoru Büyük Kostantin ile başlayan Çukurova tarımındaki yükseliş, Bizans Dönemi’nde de devam etmiştir. Justiniaus zamanında kemerli su yolu inşa edilerek sulama olanakları arttırılmıştır. Adana zirai hayatındaki yükseliş, sonraki zamanlarda vergilerin yükseltilmesi dolayısıyla yerini gerilemeye bırakmıştır²⁹⁰².

VIII. asır başlarında Adana’nın birçok yerinde, özellikle köylerinde nüfus yok denecek kadar azalmıştı. Müslümanlar, bölgeyi ele geçirdiklerinde nüfusu büyük oranda azalmış olan Adana’ya Müslüman nüfus iskan etmişler ayrıca, şehirde sulama olanaklarını arttırmaya, tarım ve bahçeciliği geliştirmeye çalışmışlar, yaptıkları çalışmalarda başarı sağlamışlardır²⁹⁰³. Yine, Adana ve çevresinde pamuk ziraatının büyük oranda hayata geçirilmesi ilk kez Müslümanlar zamanında olmuştur²⁹⁰⁴. XIII. asır başlarında ise tarımsal faaliyetler, Çukurova’da yaşayan halkın ekonomik

²⁹⁰⁰ Ulutaş, s.60-61.

²⁹⁰¹ Yavuz, v.d., s.303.

²⁹⁰² *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.96.

²⁹⁰³ Karsandık, s. 14; İsmail Aktolga-Belgin Tekeoğlu, *110. Kuruluş Yılında Adana Ticaret Odası*, Adana, Eren Ofset, 2004, s.26.

²⁹⁰⁴ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

yaşantısında ilk sırayı almıştır. Bölgede yetiştirilen zirai ürünler; Buğday, arpa, pamuk ve çavdar, meyveler ise; Üzüm, armut, erik, kayısı, limon, portakal, kestane, badem, ceviz ve keçiboynuzu idi²⁹⁰⁵. Ortaçağda Çukurova’da buğday, şarap ve kuru üzüm üretilerek ihraç edilirdi²⁹⁰⁶.

Adana şehrinde köy ve kasabalarda meydana gelen gelişmeler, ziraata da yansımıştı. Adana’nın mimarları olan Ramazanoğulları, şehirdeki tarımsal faaliyetlere metodik çalışmalarla katkı sunmuş, ziraatın yeniden canlanmasını sağlamışlardır. 1450’lerde şehrin etrafı bağ ve bahçelerle çevrili idi. Çeltik, susam, hububat ve pamuk tarımında canlanma görülmüştür. Adana tarımındaki gelişmeler Memluk müdahalesi ile biraz gerilemiştir. Yavuz Dönemi’nde yeniden gelişme gösteren zirai faaliyetler, Kanuni Dönemi’nde en üst seviyeye çıkmıştır²⁹⁰⁷. Canlanmanın mimarı olan Ramazanoğlu Piri Bey, Adana ziraat ve sanayini geliştirmiş, şehrin imarı için pek çok şey yapmıştır. Onun döneminde aşiretler konar göçer bir hayat sürerken; bir taraftan da hububat, pamuk, susam ziraatını yapan topluluklar olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir²⁹⁰⁸.

XV. ve XVI. yüzyıllar Akdeniz’de ticari ilişkilerde önemli gelişmelere sahne olurken Adana ve çevresinde yaz mevsiminde Toroslarda hayvancılıkla, kış mevsiminde Çukurova’da tarımla uğraşan bir Türkmen gurubunun varlığından söz edilebilir. XVII. ve XVIII. asırlarda devlet asayişini sağlamak ve tarımsal üretimi canlandırmak için bazı girişimlerde bulunmuştu. Bu girişimler kapsamında birçok saha zirai faaliyetlere uygun hale getirilmeye çalışılmış; zirai üretimi artırma ve güvenlik problemlerini çözme amaçlı iskan faaliyetlerine girişilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda iş bölümlerindeki çeşitlenme meydana gelmiş, bu durum şehrin gelişmesine önemli katkılar sunmuş, çevreye oranla Adana daha ön plana çıkmaya başlamıştır. Zirai üretimin artmasını tetikleyen gelişmeler, makineleşme

²⁹⁰⁵ Mehmet Ersan, “13. Yüzyıl Başlarında Çukurova”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.273.

²⁹⁰⁶Heyd, s.411.

²⁹⁰⁷ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

²⁹⁰⁸Karsandık, s. 17.

yoluyla ufak çaplı da olsa sanayileşmeye ve sanayileşme ile birlikte ticari gelişmelere neden olmuştur²⁹⁰⁹.

1790'da Adana ve civarında yaşanan büyük kıtlık, tarımla uğraşanların kendi yiyeceklerini sağlayamaz hale düşmelerine neden olmuştu. Bu durum karşısında perişan olan çiftçiler, bütün vergilerden muaf tutulmaları talebini dilekçeyle üst makamlara bildirmişlerdi. 1826 tarihinde ise 1790'daki durumun tam tersi olarak pamuk ve tahıl bolluğu yaşanmış, bunun sonucu olarak aynı yıl Adana ve Tarsus'tan elde edilen tahılla İstanbul'un bütün tahıl ihtiyacı giderilmiştir. Ancak bolluğun yaşandığı yıl salgın hastalık peyda olmuş, çiftçilerden bir kısmı bu nedenle ölmüş; sonuç olarak mirasçısı bulunmayan mallar devlet hazinesine aktarılmıştır. 1828-1831 yıllarında ise 1790'dakine benzer kıtlıklar yaşanmış; 1831'de yaşanan kuraklığın sonucunda çıkan kıtlıkta çeşmeler kurumaya ve kuyuların suları da çekilmeye yüz tutmuştur²⁹¹⁰.

Adana Ovası ziraatındaki çöküş, İbrahim Paşa'nın bölgeyi ele geçirmesine kadar devam etmişti. Paşa, bölgeye hakim olunca tarımın gelişmesi için büyük çaba harcamış²⁹¹¹, Mısırlıların Çukurova'yı işgali tarımda önemli gelişmelere neden olmuştu. Onun, Adana'ya Mısır'dan getirdiği fellahlar (çiftçi) tarımdan anlayan insanlardı. Bu dönemde Mısır'dan hatta Afrika'dan zenci getirildiğini öne sürenler de vardır²⁹¹². İbrahim Paşa, bir yandan tarım ürünlerinde verimi arttırmak için tohum ıslahına çalışırken, diğer yandan sulu tarımın arttırılabilmesi için su kanalları inşa ettirme çabası içerisine girmişti²⁹¹³. Su kanallarının yapılmasının temel amacı sulu tarımın yapılmasını sağlamak olduğu gibi beklenen diğer yarar ise, özellikle kış aylarında Seyhan Nehrinin taşkınlarından kaynaklanan sel felaketlerinin önüne geçmektir²⁹¹⁴. Çalışmalar meyvesini vermiş, kanalların açılmasıyla kaliteli çeltik ve pamuk ekimi yapılmaya başlanmıştır. Kıbrıs'tan arpa ve buğday tohumları getirilerek

²⁹⁰⁹ Alkan, s.263.

²⁹¹⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.38.

²⁹¹¹ Ener, s.218.

²⁹¹² Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983, s.160.

²⁹¹³ Kudret Emiroğlu, "Adana Sanayi ve Sanayicileri", *Adana'ya Kar Yağmış*, derleyen Behçet Çelik, I. Baskı, İstanbul, İletişim yayınları, 2006, s.270.

²⁹¹⁴ Ulutaş, s.164.

verim artırılmıştır²⁹¹⁵. Yine, Yüreğir nahiyesinin tarıma kazandırılması için 1.000 saban yapma talebinde bulunmuş, sabanların bir kısmının yapımını Menemencioğullarına yüklemiştir. Menemencioğulları ise Hacı Nabi Bey'in Akka'ya sürülmesinin önüne geçmek için bu duruma itiraz edememişlerdi²⁹¹⁶.

Mısır'da babasının yaptığı gibi İbrahim Paşa'da çeşitli bayındırlık projelerini hayata geçirmiş ve yenilerini tasarlamıştır. Bataklıkların kurutulması, yol yapımı, madenlerin işletilmesi, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin tekne dolaşımına uygunluğunun incelenmesi ile ilgili araştırma yapılmasını emretmiş²⁹¹⁷; zirai üretimin artırılması konusunda ise önceliği çiftçilik olanaklarının yükseltilmesine vermişti²⁹¹⁸. İbrahim Paşa'dan sonra asayişsizlik ve hastalıklar baş göstermiş, dolayısıyla şehir ve kasabalara yakın yerler dışında tarımdan bahsetmek oldukça zorlaşmıştır²⁹¹⁹. Tarım arazilerine aşiretlerin hayvan bırakmaları aşiretler arasında kavgalara da neden olmuştur²⁹²⁰.

7.1.1. Modern Tarıma Doğru

Osmanlı Devleti'nde kapitalistleşme eğilimleri, XIX. asırda özellikle Avrupalıların yer altı ve yer üstü zenginliklerine ilgi duyduğu Ege ve Akdeniz bölgelerinde görülmüştü. Adı geçen bölgeler; tarımın ticarileşmesi, demiryolu hatları inşa edilerek demiryolu ulaşımının faaliyete geçirilmesi ve ıslah çalışmaları sonucunda ekilen tarım sahalarının artmasıyla kapitalizmin gözde merkezleri olmuşlardır²⁹²¹. Kapitalistleşme sürecine geçilirken Çukurova'da boş arazileri satın almak isteyen bir kesim ortaya çıkmıştı.1850'lerin başlarında Adana'nın da dahil olduğu bir çok taşra kentinde mal müdürlerinin, zirai faaliyetlerin dışında kalan boş

²⁹¹⁵Yurtsever, 160.

²⁹¹⁶ Menemencioğlu Ahmet Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara, Akçağ Yayınları, 1997, s.XXXIX.

²⁹¹⁷Sinoué, *Mehmet Ali*, s.310.

²⁹¹⁸Ulutaş, s.164.

²⁹¹⁹Ener, s.219.

²⁹²⁰ Menemencioğullarının, Karsandı aşiretinin ekinlerine zarar vermesi yüzünden Menemencioğulları ile Karsandı aşireti arasında kavga çıkmıştı. Bu tür kavgalarda karşı tarafın malları ve sürüleri yağmalanmaktaydı. Menemencioğlu Ahmet Bey, s.30-31.

²⁹²¹ Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010, s.27.

arazileri müstemen veya tüccarlara düşük fiyattan satmaları hükümeti gerekli tedbirleri almaya zorlamıştır. Devlet, düşük fiyattan satışların nedenlerini araştırmak ve duruma engel olmak üzere Adana valisi Mustafa Paşa'yı görevlendirmişti²⁹²².

XIX. asır ortalarında Adana ziraatının başka bir sorunu da istenilen verimin bir türlü alınamamasıydı. Bunun nedenlerinden biri, bilinçsiz ekim yapılması idi. Ziraatla uğraşanlar, ettikleri ürünün tohumlarını toprağa sık atmakta böylece ekimi yapılan üründen istenilen verim alınamamaktaydı. Bir başka sorun ise ekim yapılırken zamanlamanın iyi ayarlanamaması, bunun sonucunda da tohumların böcekler ve kuşlar tarafından yenmesi idi. Bu tür aksaklıklara rağmen XIX. yüzyılda sulu tarımın geliştirilmesine yönelik olarak Seyhan Irmağı üzerinde su dolapları yapılmıştı. Dolaplar, şehrin su ihtiyacını karşılarken diğer taraftan arklar vasıtasıyla şehirde bağ ve bahçelerin sulanmasında da kullanılmıştır²⁹²³.

XIX. yüzyıl ortalarında oldukça geniş ve verimli topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, bu toprakların oldukça küçük bir bölümünü işleyebilmekteydi. XX. yüzyıl başlarında durumun çok büyük oranda değişiklik göstermediği istatistiklere yansımıştır. Tarım yapılan sahalardan oran bakımından Anadolu'da, Rumeli'dekinden daha geridir. Verilere bakıldığında yine de Adana tarımındaki gelişmenin diğer Anadolu kentlerine oranla daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Adana, Osmanlı Devleti'nin beş altı vilayetiyle birlikte tarım yapılan sahalardan % 10'un üzerinde olan yerlerdendir²⁹²⁴. Dünyada endüstrileşme hız kazanırken Adana, dış pazarlara açılma baskısı karşısında çehre değiştirmek zorunda kalmıştır. Çukurova bölgesinde iskan olayının gerçekleştirilmesinin nedenlerinden biri de Avrupa'nın, yükselmekte olan pamuk ihtiyacının bir kısmını bu bölgeden sağlama isteği idi²⁹²⁵. XIX. yüzyılın ortalarında Adana'nın kuzey doğusunda bulunan topraklar bakirdi ve sazlıklar, adeta çölü andıran ovada zaman zaman bu görüntüyü bozmaktaydı²⁹²⁶. Şehrin Doğu Akdeniz sahillerine yakınlığı, bakir tarım alanlarına sahip oluşu, Fırka-i İslahiye'nin bölgedeki asayişini sağlayıp konargöçerleri tarımsal

²⁹²²Ulutaş, s.149.

²⁹²³Karsandık, s. 243-247.

²⁹²⁴ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.73.

²⁹²⁵Lewis, s.446.

²⁹²⁶Langois, s.62.

yapıya kazandırarak iş gücü olanaklarını arttırması, Avrupa’da tarım ürünlerine duyulan ihtiyacın artması Adana’yı yabancı sermaye için cazip bir hedef haline getirmiştir. Özellikle XIX. yüzyıldaki iskan faaliyetleri ile belirli bir huzur ortamı bulan Adana’da, tarım ve ticaretteki gelişmelere bağlı olarak dış dünyaya bağımlı bir ekonomi ortaya çıkmıştı. Şehrin, demiryolu ile bir liman kenti olan Mersin’e bağlanması dolayısıyla, dış pazarlara entegre olma ve şehirleşme imkanları daha da hız kazanmıştı.

Amerikan iç savaşının tetiklediği tekstil hammaddesi olan pamuğa duyulan ihtiyacın artması, İngiltere ve diğer Avrupa devletlerini Osmanlı Devleti’nin verimli ama kullanılmayan arazilerinin tarıma açılması için uğraş vermeye yöneltmişti. Daha fazla pay kapma yarışına giren yabancılar ve Osmanlı gayrimüslimleri, bataklık alanları ıslah etmiş ve zirai üretime hazır hale getirmişlerdi. Devlet ise kendisi bu olanaklara sahip olmadığından işlenmeyen topraklarının tarıma kazandırılmasına yönelik çalışmalara destek vermiş ve talepleri olumlu karşılamıştı. Yine, onları tarımsal faaliyete teşvik için bir dönem vergiden muaf tutmuş, toprakları ücretsiz olarak onlara vermişti. 1860’lı yıllarda başlayan bataklıkların tarıma açılması çalışmalarının baş aktörleri Fransa ve İngiltere idi²⁹²⁷.

Fırka-i İslâhiye’nin iskan faaliyetini gerçekleştirmesinden bir yıl sonra bölgeyi gezen Cevdet Paşa; Adana’nın ziraat alanlarının ıslah edilmeyen kısımlarından gelen kokuların, insanları rahatsız edici düzeyde olduğunu, eğer buraların ıslahı gerçekleşirse Çukurova’nın havasının değişebileceğini ifade etmiştir²⁹²⁸. Yeni oluşturulan Maraş valiliğine atanan ve görevine giderken Çukurova’nın mamur halini gören Cevdet Paşa, mutlu olduğunu belirtmiştir²⁹²⁹. İskanın hemen bir yıl sonrasında Fırka-i İslahiye’nin çalışmalarının semereleri alınmaya başlanmıştı. 1860’lı yılların başlarında Çukurova’da ceylan sürülerinden başka insana huzur veren veya bu insan eserdir denilebilecek bir şey rastlanmazken; iskandan birkaç yıl sonra yeni köyler, etrafta görülen pamuk tarlaları,

²⁹²⁷Ulutaş, s.174.

²⁹²⁸ Ahmet Cevdet Paşa, s.205.

²⁹²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, s.240.

saman ve ot yığınlarının bolluğu²⁹³⁰ konar-göçerlerin yerleşik hayatın imkanlarından yararlanmaya başladıklarının bir göstergesidir.

Osmanlı tarımında küçük aile işletmelerinin en büyük problemlerinden bir tanesi sermaye yetersizliği idi. XIX. yüzyıl boyunca diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Adana'da da böyle bir durumun varlığından söz etmek gerekmektedir²⁹³¹. Sorunun çözümüne katkı sağlamak için devlet, tarımın gelişmesini teşvik edici adımlar atmıştı. Çiftçilere üzüm çubukları, tekstil sanayisinin hammaddesi olan pamuğun ekiminin yaygınlaştırılması için tohum dağıtımı yapılmıştı²⁹³². Halbuki bir direnç söz konusuydu ve devletin bütün çabasına rağmen eski alışkanlıklarından vazgeçmek istemeyen konargöçerlerin birçoğunun çadırlar kurup, dağlara çıkmak için fırsat kolladıkları ancak, devletin sıkı kontrolü sayesinde bunu başaramadıkları görülmektedir. Bazıları ettikleri pamuğun toplanma vakti geldiği halde, satıp para kazanmaya alışmamış olmaları hasebiyle, ürünü bırakıp yaylaya çıkmakta; bunu engellemek isteyen yöneticiler de hasadın gerçekleştirilmesi için özel memurlar görevlendirmekteydi²⁹³³.

Adana ve çevresindeki asayiş problemlerini en aza indiren ve bölgenin huzura kavuşmasının mimarı olan Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetleri, tarıma yönelişi de birlikte getirmişti. Zirai faaliyetlere yönelik, aşiretlerin daha önceden sürüleriyle Çukurova'da başı boş dolaştıkları dönemin sonunun gelmesi anlamına gelmekteydi²⁹³⁴. Daha önce de belirtildiği gibi Tarım alanlarının işlenmesi için gerekli iş gücü, iskan edilen aşiret mensupları ile sağlanmaya çalışılmıştı. Tarım sahalarının işlenmesinde önemli katkılar sunma becerisine sahip olan Kırım-Kafkas muhacirleri de bölgenin yeni işgücü olarak üretime katılmıştı.

Adana'da Meşrutiyet Dönemi'nde üretilen ürünler arasında ilk sırayı pamuk almıştır. Diğer tarım ürünleri Buğday, arpa, yulaf, susam, soğan, pirinçti. 1860'lardan sonra kurulmaya başlayan büyük çiftliklerde nohut, fasulye ve mercimek üretimi yaygındı. Tarım sahalarının genişliği dolayısıyla, Kırım Savaşı'nı

²⁹³⁰ Ahmet Cevdet Paşa, s.207.

²⁹³¹ Güran, s.76.

²⁹³² Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, s.57.

²⁹³³ Ahmet Cevdet Paşa, s.207-208.

²⁹³⁴ Bayraktar, s. 411.

takip eden yıllarda Çukurova'ya yerleştirilecek insanlara ihtiyaç vardı ve konargöçer aşiretler bu işe en az istekli gurubu oluşturmaktaydı. İskan çalışmalarıyla bölgede, yarı isyan halinde olan aşiretlerin gücü kırılmıştı. Savaş sonrasında Rusya'dan göç etmek zorunda kalan üç bin Nogay ailesi, Misis'in üstünde Ceyhan Nehrinin her iki yakasına yerleştirilmiş; pamuk üretimine başlanan yeni tarlalarda çalıştırılmak üzere Mısır'dan Fellahlar getirilip buralara iskan edilmişti. Osmanlı Devleti, Girit, Selanik, Balkanlar ve Kuzey Afrika'yı da kaybedince, yaşadıkları yerden göçe zorlanan Müslümanların bir kısmı da Adana ve civarına gelmişti. Böylece, "Çok kez şiddetli olan bir toplumsal huzursuzluk dönemi, yoğun ve zengin bir tarım alanı haline gelen hemen bütün bölgenin, özel mülk sahiplerinin eline geçmesiyle sonuçlanmış oldu"²⁹³⁵.

7.1.2. Meşrutiyet Dönemi Adana Tarımı (1876-1918)

19. yüzyılda modern tarım uygulamalarının gelişme gösteren ve diğer bölgelerle doğrudan doğruya üretim bağlantılarının içine girmeye başlayan Çukurova, bir "iktisadi kontrol merkezi" olmuştu. Çukurova bölgesinin Adana şehri, Halep'e göre daha fazla güçlenerek ve etkinliğin artırarak ortaya çıkınca, ayrı bir idari merkez olarak teşkilatlandırılmıştı. Değişmeye başlayan "üretim yapısı ve bölgesel organizasyon" ile yerleşim merkezleri arasındaki ilişki, idari yapıda imparatorluğun sonuna kadar sürekli değişikliklere neden olacaktır²⁹³⁶.

Yabancılar ve gayrimüslimler, devletin teşvikiyle elde ettikleri toprakları-ki bunlar bataklıktı- önce ıslah işine girişmekte, sonra ıslah edilen topraklarda ziraata yönelmekte, işgücü eksikliğinden doğacak mahzurları ortadan kaldırmak için ve yine ürettiği zirai ürünleri mamul hale getirilebilmek için Batı'dan makineler ithal etmekte, aletler Adana'ya ulaştığında tarıma dayalı fabrikalar kurulmaya başlanmaktaydı. Yabancı ülke vatandaşları ve Osmanlı gayrimüslimleri, böylece Türklerin en önemli geçim kaynağı olan ziraatte de güç mücadelesine girmeye başlamış oluyordu²⁹³⁷. Halbuki Meşrutiyet öncesi dönemde çiftçilikle uğraşan kesimler genelde Türkler idi. Ermeniler ise büyük çiftliklerde zirai faaliyetlerini

²⁹³⁵Lewis, s.445.

²⁹³⁶İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Ankara, Cedid Neşriyat, 2008, s.428.

²⁹³⁷Ulutaş, , s.172.

sürdüren kesimdi²⁹³⁸. Türkler, tarımsal üretimdeki bu mücadeleyi büyük oranda, yabancılar ve onların desteğini alan gayrimüslimler karşısında, kaybetmeye başlamışlardı²⁹³⁹. Çünkü teknolojik üstünlük ve modern tarım teknikleri bakımından, kastedilen guruplar ileri seviyede olup Batılı devletlerden himaye görmekteydiler. Ortaya çıkan durum, toplumsal gerginliklerin temelini oluşturan başlıca unsurlardan biri olmuştu.

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, daha önceleri zanaat dalları ve ticarete etkili olan Ermenilerin tarıma yönelmeleri, Avrupa ve misyonerlerle olan ilişkilerinin de önemli rol oynamasıyla, Adana'da zirai alanda Müslümanları geçmelerini sağlamıştı. Ayrıca Ermeniler, bu toprakları modern tarım metotlarıyla tanıştırmışlardır. 1860'lı yıllarda Ermeni Katoliği olan Mikail Nalbandyan, bir tarım okulu açmıştı. Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Amerikalı misyonerler bölgede tarımın gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdi. Misyonerler, yerli Hristiyanlara modern tarım tekniklerini öğretmiş, böylece tarım üretiminde Hristiyan köylülerin Müslümanlara nazaran daha başarılı olmasının yolunu açmışlardı²⁹⁴⁰. Adana Ermenilerine, Fransa'daki Ermenilerin de desteği söz konusuydu. 1869 yılında Fransız-Ermeni Şirketler Topluluğu, 800.000 dönümlük, sulama imkanlarına sahip ve tarım için gayet elverişli Mercimek Çiftliği'ni yetmiş beş yıllığına kiralama çabası içerisine girmişti²⁹⁴¹. Tarımsal faaliyetlerde Fransız-Ermeni işbirliği görülmekteydi. Daha sonraları bu ilişkiler ağı daha ileri boyutlara ulaşarak siyasi çıkar ilişkilerini de içine alacak şekilde genişleyecektir. Ayrıca, Adana ve çevresini yabancı ve yerli sermayedarlar açısından cazip kılan sebepler bulunmaktaydı. Bu cazip sebepler; arazinin engebeli olmaması, zirai üretimde önemli kazançlar sağlama potansiyelini barındırması, Mersin-Adana demiryolunun, ulaşım olanaklarını kolaylaştırması ve dolayısıyla taşımanın maliyetinin düşmesi sayılabilir.

Müslüman köylü teknolojik olanaklara ulaşmada yetersiz ve tarımda kullanmak için gerekli olan sermayeye sahip olmadığından, bölge tarımındaki güç mücadelesi süratle Türkler aleyhine dönmüştür. Adana ve çevresindeki güçler dengesindeki değişiklikler, bölgede gayrimüslimler -bunlar büyük oranda

²⁹³⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.99.

²⁹³⁹ Ulutaş, , s.172.

²⁹⁴⁰ Sahara, s.93.

²⁹⁴¹ Yurtsever, s.261.

Ermenilerdi- ve başka ülke vatandaşlarının Adana’da ziraat, ticaret ve sanayide hakimiyetiyle son bulmaya başlamıştı. Tarım sahalarının yabancılar tarafından ele geçirilmesinin bir örneği; 1880’de Fransız tebaasından Mösyö Dolanes’in, Adana-Tarsus-Mersin arasındaki bataklıkların kurutulması projesini alarak uygulamaya koymasıydı²⁹⁴².

1880 yılında Fransızlar, bataklık alanların ıslahı konusunda büyük bir proje sunmuşlardı. Fransız kökenli, Osmanlı tabiiyetindeki bir gayrimüslim mühendis olan Mösyö Dolanes, Adana-Mersin yol güzergahında yer alan bataklık alanları ıslah etme, Yumurtalık Limanının ulaşımında daha etkin hale getirilmesi, Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin taşkına ve bataklık alanlara neden olan sularının yapılacak setlerle engellenmesi gibi çalışmalar için imtiyaz istemiştir. Şahsın 2.000 lira tutan “muvakkat kefalet akçesi” Banker Döfo ve yapımdaki harcamalarda gereken ekonomik yardım Helpik(n)? Bankası marifetiyle karşılanacaktı. Devletin zirai üretimi arttırma politikalarına uygun olarak istek onaylanmıştır. Böylece bölgenin kazanç sağlayacak en önemli sahaları, 50 yıllık bir imtiyazla Mösyö Dolanes’e verilmiş oldu²⁹⁴³. Yine de 1909 yılında Adana Ovasının “iskâ-yı arazi meselesi (sulama)” gündemdeki sıcaklığını korumaktaydı. Bir seneden beri sulama projesi yapmakla meşgul olan “heyet-i fenniyye daha bazı memurin ilavesiyle işin tesrî etdirilmesi (çabuklaştırılması)” Adana vilayeti yöneticilerince Nafia Nezaretine arz olunmuştu²⁹⁴⁴.

Yukarıda verilen örnekte olduğu gibi, reform hareketlerini takip eden süreçte Adana sancağında 1867 yılından itibaren yabancı ülke mensupları yeni bir kazanç kapısı bulmuşlardı. Verimi yüksek ve bakir arazileri yakınları adına satın alarak yüksek fiyatlarla elden çıkarmaktaydılar²⁹⁴⁵. Meşrutiyet öncesinde Ermeniler, genellikle sermayesini kredi vererek faizle işletmeye meyilliydiler²⁹⁴⁶. Ermenilerle aynı yöntemi izleyen başkaları da vardı. Yabancı tüccarlar, sancaktaki çiftçilere yüksek faizle borçlar vermekte, onların ürettikleri mallara tarlalarında el koyarak borcu faiziyle birlikte tahsil etmekteydiler. Osmanlı hükümeti, tüccarların bu

²⁹⁴²Ulutaş, s.173.

²⁹⁴³Ulutaş, s.177-178.

²⁹⁴⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁹⁴⁵Ulutaş, s.156.

²⁹⁴⁶ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.99.

faaliyetlerine karşı çiftçinin ödeme şartlarını kolaylaştırma çabası içerisine girmiş, ikraz sandıklarının kurulması yönünde adımlar atmıştı²⁹⁴⁷. Menafi-i Umumiye Sandıklarının uzun vadeli krediler sunması, çiftçileri biraz da olsa tefecilerin elinden kurtarmış oldu²⁹⁴⁸.

Fırka-i İslahiye, 1865 reformunu gerçekleştirdikten sonra, 1870'ten 1880 yılına kadar Çukurova'ya "Tapu Komisyonları" gelerek incelemeler yapmış ve toprak tasarrufunu şekillendirmişti. Yeni şekillendirmede Ermeniler, genellikle şehirlerde ve kale civarında mülk sahibi olmuşlardı. Kırsal alanlarda boş meralar devlet malı olarak kabul görmüştü. Bu tapu düzenlemelerinin yapıldığı dönemde nüfusun yaşam alanlarına bakıldığında, Ermenilerin genellikle şehirlerde yaşadıkları, ticaretle uğraştıkları; Müslümanların ise kırsalda ziraat ve hayvancılıkla meşgul oldukları görülmektedir. Ancak Fırka-i islahiye'nin iskanını takip eden süreçte, Ermenilerin ticari hayatta ulaştıkları refah seviyesini daha da yükseltmek için zirai alanlara da yönelmeleri, toprak satın almaya başlamaları, bununla beraber farklı bölgelerden Ermenilerin Çukurova'ya gelerek yerleşmeye başlamaları nüfusun çoğunluğunu ele geçirme çabaları olarak algılanmıştır. Dolayısıyla bu göç dalgası ve toprak alımı ileride doğacak huzursuzlukların alt yapısının oluşmasında önemli bir rol oynayacaktı²⁹⁴⁹.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da tapularla ilgili sıkıntılar mevcuttu. II. Abdülhamit Devri'nde (1876-1909) bazı şahısların mallarına memurlarca el konulduğu, bir kişiye ait araziye memurlardan kaynaklı suistimaller sonucu -başka bir şahsa verilen tasarruf senediyle- el konulduğu ve bazı güçlü şahısların fakir halkın arazilerini bu şekilde gasp ettiği görülmektedir. Hamidiye kazasının bu konuda en problemlilerden biri olduğu Adana basınında dile getirilmişti. Hamidiye kazasında aynı yerin tapusunun üç dört kişiye verilmiş olduğu, arazi bolluğu nedeniyle birkaç yüz dönüm yeri olanların birkaç bin dönüm araziye zapdetmesi nedeniyle bu tür sorunların başgösterdiği ifade edilmişti. "Hamidiye'de on bin dönüm yeri olan bir kimsenin tapusuna baksanız mutlaka ya üç yüz veya beş yüz dönüm olduğunu görürsünüz" ifadesi vaziyeti çok iyi ortaya koymaktadır.

²⁹⁴⁷Ulutaş, s.156.

²⁹⁴⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.99.

²⁹⁴⁹ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983., s.261.

Hamidiye mahkemelerinde görülen davalar arasında arazi anlaşmazlıkları önemli bir yer tutmaktadır. Çözüm yolu önerisi; birkaç mühendisten mürekkep bir komisyon teşkili ve tarlaların haritalarının çıkarılarak tapularına iliştilmesi²⁹⁵⁰.

Adana ekonomisinin ve tarımının gelişmesine yönelik çabalar Birinci Meşrutiyet'in ilanından sonra artmıştı. Meşrutiyet Dönemi valilerinden Abidin Paşa (1881-1883); halka tapulu araziler tahsis etmiş, bununla yetinmeyerek bataklıkların ıslahı, Adana'nın dış ticarete açılması için demiryolları, ana yollar ve liman hizmetlerinin imtiyazının genişletilmesi çalışmalarında da bulunmuştu. Bütün bu gayretleri yerleşik hayata geçme konusunda tereddütü olan birçok aşiret mensubunun direncini kırmıştı. 1868-1890 yıllarını kapsayan dönemde Rusya ve Balkanlardan gelen göçmenlerin iskanı, konar göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi Adana vilayet nüfusunun %71, köy nüfusunun ise %56 oranında artmasına neden olmuştu. İskan ve göçler sonucu Çukurova bölgesinde yerleşik nüfusta önemli bir değişim dinamiğinin ortaya çıktığı söylenebilir²⁹⁵¹. Yerleşik hayat tarzının getirdiği yeni olanaklar, özellikle Çukurova'ya demiryolu ağının ulaşması, pamuk tarımındaki gelişmelerin getirdiği kazançlar, aşiret beylerini şehir ve kasabalara yerleşmeye itmekte, beyler de aşiret üyelerini kendi tarlalarındaki iş gücü ihtiyacını karşılamak için köylere iskana yöneltmekteydiler. Toprağa yerleşmenin nimetlerinden yararlanma konusunda Abidin Paşa'nın (1881-1883) çalışmaları çok önemlidir²⁹⁵². Ancak bütün çabalara rağmen Adana sancağında İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde de bataklıkların yarattığı sorunlar devam etmekteydi. Hamidiye'de dere üzerine yapılan değirmen bendleri yağışların fazla olduğu dönemlerde taşmakta, suların çekilmesi sonucu ise büyük bataklıklar ortaya çıkmaktaydı. Bu sorunların giderilmesi, derelerin yatağından akıtılmasının sağlanması ve Hamidiye kazasının ağaçlandırılması bölgenin havasını daha yaşanabilir hale getirebilirdi. Vali ve kaymakamın bu konunun üzerine eğilmesi arzusu Adana gazetelerinde yer bulmuştu²⁹⁵³.

²⁹⁵⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.25, 2 Mart 1324 [15 Mart 1909]

²⁹⁵¹ Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", *Genel Türk Tarihi*, c.7, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 574.

²⁹⁵² Saydam, s. 574.

²⁹⁵³ Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

Devlet yöneticilerinin, modern tarım tekniklerini uygulama konusunda ön ayak oldukları görülmektedir. Abidin Paşa, bu kapsamda 53.000 dönüm civarında tarım arazisini çiftlik haline getirerek makineli tarımı ilk uygulayan kişi olmuştur²⁹⁵⁴. XIX. yüzyıl sonlarında Adana'yı ziyarete eden Şerafettin Mağmumi yapılan çalışmaların yeterli olmadığından hareketle Çukurova için: “Mısr-ı sani” ve Seyhan Irmağına ise “Nil-i Suğra” denildiğini yazmıştır. Tarımın gelişmesine yönelik olarak kanallar açılmamasından şikayet eden Mağmumi, Seyhan, Ceyhan ve Berdan nehirlerinden neredeyse hiç istifade edilmemesinden yakınmaktadır. Onun ifadesine göre bölgede en önemli ziraat ürünleri hububat, susam ve pamuktur. İyi kalitede şeker kamışı yetiştirilmekte ise de şeker fabrikasının yokluğu, istenilen oranda üretimi engellemektedir²⁹⁵⁵.

Tarım sahaları için bazen felakete dönüşen Seyhan Nehri, Kayseri havalisindeki Eğlence, Uçurki, Çafit ve Körkün çaylarının Zamantı Nehrine karışmasıyla oluşmaktadır. Suyu hafif ve güzeldir. Kıvrılarak aktığı için Adana'ya on saatte, Akdeniz'e ancak doksan kilometre sonra ulaşmaktadır. Nehrin kilometrede 35 cm perdelendiği hesaplanmışsa da mecrası “dolgun ve dolaşık” olduğundan dağlardan gelen yağmur ve kar suları, nehri kabarttığı zaman taşkınlara neden olmakta, bu durum ise çok yerde yolların ve tarım alanlarının zarar görmesine neden olmaktadır²⁹⁵⁶.

Adana'nın en büyük bataklık sahaları Ağba denilen ve Adana'ya yaklaşık iki saat uzaklıktaki sahalardı. 1881 tarihinde çevre köyler ahalisi, Adana civarında bulunan Ağba nam mahalde bulunan sazlığın su altında bulunduğu bahsederek sazlık içerisinde belgeli ya da belgesiz hiçbir yerde ziraat yapılmadığını beyan etmişlerdi. Yapılacak bir çalışma sonucunda hiçbir hak iddia etmeyeceklerine dair senet imzalayarak meclise sunmuşlardı²⁹⁵⁷. Vali, Meclis-i İdare-i Vilayet, vilayet mühendisi, “erbâb-ı vukuf ve ma'lûmât-ı bi'l-istishâb” bölgede incelemelerde bulunmuştu. Çok eski dönemlerden beri sular altında kaldığından kullanılamaz duruma gelmiş olan arazi ıslah edilerek ziraat yapılabilecek hale getirilebilir ise ahali ve hazinenin bundan yararlanma imkanı ortaya çıkacaktı. Üstelik Adana'nın

²⁹⁵⁴Yurtsever, s.261.

²⁹⁵⁵Mağmumi, s.185.

²⁹⁵⁶AVS 1309, s.75-76.

²⁹⁵⁷Y_PRK_UM, 6/77-3, 2 Mayıs [1]297 [14 Mayıs 1881]

havasının bozulmasında büyük payı olan bu sahalardan kurtulma imkanı ortaya çıkacaktı. Bir bölümü Bezirinoğlu Çiftliği, bir tarafı Camuşçu, Sarı Hohlar ve Kayışlı karyesi, Kadıoğlu ve ...damı, Dört Ağaç, Hacı Habib, Boğalı ve Yenidam karyeleri ile çevrili arazide Kelinoğlu Çiftliği dışında tapulu arazi olmadığı görülmüştü. Meclis-i İdare-i Vilayet durumu görüşmüş, bütün bu faydalar dikkate alınarak bataklıklar içerisinde ahalinin işlediği yerler müstesna olmak üzere, Ağba nam mahallin altmış bir gün sonunda kati surette bedel ile müzayedeye çıkarılması, iki ay zarfında talip çıkmaz ise elde edilecek yararlar göz önünde bulundurularak acilen ıslah işine girişilmesi için bedava ihale edilmesi kararlaştırılmıştı. Ağba nam mahaldeki bu arazinin ıslahına talip olanların Defter-i Hakani Kalemine müracaat etmeleri istenmişti²⁹⁵⁸. Adana'daki Küçük ve Büyük Ağba denilen bataklık sahalardan için 8.000 kuruş bedel verilmiş, daha fazla bedel vermek isteyenlerin Defter-i Hakani memurluğuna başvurmaları istenmiştir. Fiyat daha sonra 10.000, ardından verilen teklifler sonucu 15.500 kuruşa kadar yükselmişti. Bölgede bulunan 50-60 bin dönümlük arazi 15.500 kuruşa ihaleyle İstanbul'daki alıcısına satılmıştı²⁹⁵⁹.

XIX. yüzyıl sonlarında Seyhan Nehrinin taşkınlarının verdiği zararları engellemek için iki kanal açılmış ve Adana için tehlike arz eden kenarına ayrıca, ziraata açılan alanların bulunduğu yerlerde setler yapılmıştır²⁹⁶⁰. Bütün çabalar rağmen hala 1909 yılında Adana, Tarsus ve diğer yerlerde toplamda 800 bin dönüm civarında, bataklık ve taşkınlar sırasında sularla kaplanan alanlar mevcuttu. Bahar mevsiminde bahsi geçen sahalardan sularla dolmakta, güneşin sıcaklığı bataklıklara tesir ettiğinden sazlar ve otlar arasındaki durgun sular yaşanması zor bir iklime sebebiyet vermekte, üstelik bu durum Adana'nın nemli havasıyla birleşince şehrin daha da yaşanmaz hale gelmesine neden olmaktaydı. Dere ve çayların taşkınlarının mümkün olduğunca önüne geçilmesi, taşkınlar dolayısıyla çevrede oluşan durgun sulara meydan verilmemesi vilayet ziraat müfettişinin önerileri arasında yer almaktaydı. Adana'ya bir saat mesafede bulunan Ağba nam mahalde 60 bin dönümden fazla arazide bulunan bataklıklar, şehrin havasının bozulmasında önemli bir etken olduğundan kanallar ve setler inşasıyla bataklıkların kurutulması gerekmektedir. Hamidiye'de değirmen işletmek için açılan arkların şişmesi de Hamidiye kazasının

²⁹⁵⁸ Y_PRK_UM, 6/77/3, 7 Mayıs [1]297 [19 Mayıs 1881]

²⁹⁵⁹ Y_PRK_UM, 6/77/3-5, 9 Temmuz [1]297 [21 Temmuz 1881]

²⁹⁶⁰ AVS 1309, s.76.

havasını bozmakta, muhacirlerin ölüm sebeplerinden en önemlilerinden birini teşkil etmekteydi²⁹⁶¹.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana Ovasının üst kısımlarında tarım yapılan sahalar daha az iken, alüvyal alanlarda oldukça fazla alanda ekim yapılmaktaydı²⁹⁶². Adana sancağına bağlı Muhacirin, Karataş, Sırkıntı, Yüreğir, Canib-i Şehr, Karsandı, Kara Hacılı nahiyeleri Çukurova'da en fazla tarım yapılan yerlerdi. Yalnız, Karsandı ve Kara Hacılı nahiyelerinin ziraatı kendi mahalli ihtiyaçlarına yönelik yapılmaktaydı²⁹⁶³. Canib-i Şehr ve Yüreğir'de eskiden beri tarım yapılan alanlar mevcut ise de Adana'ya on saat uzaklıktaki Kırım Savaşı sonrası gelen göçmenlerin oluşturduğu Muhacirin nahiyesi gayret ve ilerleme yönünden diğer nahiyelerden daha üstün olarak gelişme göstermektedir²⁹⁶⁴. R. E. Davis, Amerikan İç Savaşı ve Fırka-i İslahiye'nin iskanından sonra bölgeye gelmiş, bataklık bir ova beklerken arazilerde ekim yapıldığını görünce oldukça şaşırmıştır²⁹⁶⁵.

1880'lerin ikinci yarısı, Adana için kuraklık ve kıtlıklarla mücadele edilen bir dönem olmuştur. 1886 yılında Adana'da "Çekirge hücumu ve tuğyan (taşma, taşkınlık) vukuu neticesi olarak" kuraklık yaşanmış, bunun sonucu kıtlık ortaya çıkmıştır. Amerikan hükümeti Adana'daki halkın zor durumda kalmasını önlemek için halka dağıtılmak üzere para yardımında bulunmuştur²⁹⁶⁶. 1887 yılında kentte meydana gelen kuraklık, zirai ürün rekoltesinde önemli bir düşüşe neden olmuştu. Rekolteadaki düşüş, tohumluk sıkıntısını da beraberinde getirmiş; 1887 yılında elde edilen zirai ürün miktarı, 1886 altı yılında elde edilen mahsulün yüzde birine denk gelmişti²⁹⁶⁷. 1887 yılındaki bu kuraklık dolayısıyla vilayet dahilinde ihtiyaç oranına göre yardımlar kaza ve sancaklara taksim olunmuş, 200 bin okka buğday memurlar marifetiyle ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı. Açlıktan ölümlerin vuku bulunduğu iddialarının esassız olduğu, halkın yapılan yardımlar dolayısıyla padişaha şükran

²⁹⁶¹ Uçar v.d., *İttidal*, S.65, 29 Haziran 1325 [12 Temmuz 1909]

²⁹⁶² Ener, s.247.

²⁹⁶³ *AVS 1309*, s.77.

²⁹⁶⁴ *AVS 1309*, s.77.

²⁹⁶⁵ Yavuz, v.d., s.303.

²⁹⁶⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.38.

²⁹⁶⁷ Ulutaş, s.189.

duyduğu belgelere yansımıştır²⁹⁶⁸. Yine, 1889 yılında Adana’da ortaya çıkan kuraklık dolayısıyla zirai hasat rekoltesindeki düşüş, aşar vergilerinin az miktarda toplanması sonucunu doğurmuştur²⁹⁶⁹.

Osmanlı Devleti’nin ihtiyacı olan tahılı karşılamada Çukurova önemli rol oynamaktaydı. Ayrıca ovanın büyük bir kısmında yapılan tarımsal üretim, bazı Avrupa ülkelerinin de taleplerine cevap verebilmekteydi²⁹⁷⁰. 1889 senesinden 1911 yılına kadar tarımda önemli bir mesafe kat edilmiş, üretim ortalama % 63 artış göstermişti. Ancak asıl artış demiryolu ulaşımının bulunduğu veya demiryolu bulunan bölgelere ulaşım imkanlarının kolay olduğu yerlerde görülmüştür. Bu oran ortalama % 114 gibi bir artışa tekabül etmiştir²⁹⁷¹. 1895 yılında bölgeye kolerayla mücadele etmek için gönderilen Doktor Şerafettin Mağmumi, tarım sahalarının ziraata açılması çalışmasının önemli ilerlemeler kaydetmiş olduğunu yazmış, Özellikle 67 kilometre uzunluğundaki Adana-Mersin demiryolunun iki tarafında da en küçük bir alanın boş bırakılmadığını belirtmiştir²⁹⁷². Bu görüntü, demiryolu yapımının Adana ziraatının gelişmesi noktasında katkısını kanıtlar niteliktedir.

Abidin Paşa (1881-1885), Adana valiliği sırasında çeşitli girişimlerde bulunmuştu. öncelikle iplik fabrikası olmak üzere çeşitli fabrikalar yapmak, Seyhan sularını ıslah etmek, 1.000.000 dönümden fazla araziye suyla buluşturmak için çalışmıştı. Ancak günün şartlarında birkaç yüz bin lira gerektiren bu faaliyetler için sermayedar bulmakta güçlük çekmiş, girişim başarılı olmamıştı²⁹⁷³. Adana Valisi Abidin Paşa’nın Adana’ya olan ilgisi, valilik sonrası dönemde de devam etmiştir. 30 Nisan 1899 tarihinde merkeze gönderdiği bir yazıdan onun ıslah çalışmaları için imtiyaz koparma gayreti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce arazilerin ıslahı için yaptığı girişimlerin sermayedar yokluğu nedeniyle başarıya ulaşamadığını dile getirerek ancak, arazi ıslahının ve sulu tarımın arttırılmasının önemini anlayan sermayedarların ortaya çıkmasıyla imtiyaz talebinde bulunduğunu yazmıştır. Hükümet için oldukça uygun bir teklif sunduğunu ifade eden Paşa; ıslah ve sulama

²⁹⁶⁸ Y_PRK_KOM, 6/37-1, 18 Şubat [1] 303 [1 Mart 1888]

²⁹⁶⁹ Ulutaş, s.193.

²⁹⁷⁰ Ulutaş, s.159.

²⁹⁷¹ Satan, s.323.

²⁹⁷² Mağmumi, s.183.

²⁹⁷³ Y_PRK_UM, 45/96/1, 17 Nisan [1] 315 [30 Nisan 1899]

çalışmalarında devletten herhangi bir akçe talep etmemek, ıslah ve sulama faaliyetlerinde bulunulacak sahada arazi sahibinin dönüm başına vereceği akçe için sınırlama konulmaması ve arazisini sulamak isteyenlerle sulama şirketi arasında iki tarafın rızasıyla bir anlaşma yapılarak dönüm başına bir ücret tahsisi, atıl durumda olup ıslahına girişilecek arazinin başladığı noktadan itibaren Seyhan Nehrinin her iki yanında yirmişer kilometre genişliğinde ve Akdeniz'e kadar uzanan kısmında devlete ait araziden yararlanma hakkının kendisine verilmesi talebini dile getirmişti. Islah ve sulama çalışmalarında ortaya çıkacak masrafın %70'ini kendisinin, %30'unu "hâzine-i hassa-yı şâhânenin" karşılamasını talep etmiş, Arazi Kanunnamesi'nde; kullanılmayan arazinin imar etmek isteyen şahıslara ücretsiz ve tapusuz verilmesine dair maddesinin varlığından söz etmiştir. İmar ettiği arazinin % 30'unu hazineye devredeceğini ve %30 oranındaki bu sahanın sulanması çalışmaları için ise devletten herhangi bir ücret talep etmeyeceğini; Seyhanın yirmişer kilometre her iki tarafındaki genişlik ve Akdenize kadar uzunluğu mesafesindeki araziler için herkesin ödediği gibi aşar vergisi vereceğini dile getirmiştir. Arazinin sulama çalışmalarının bitiminden itibaren bir Osmanlı Anonim Şirketi teşkil ederek imtiyazın 99 yıllığına kendisinin kurduğu bu şirkete verilmesini istemiştir²⁹⁷⁴.

Abidin Paşa, imtiyazın kendisine verilmesi halinde devletin ve halkın kazançlarından da bahsederek imtiyazı almasının yararlarını da sıralamıştır. Eğer talepleri karşılanırsa; araziler ihya edilecek, bölgeden alınan aşarın ziyadesiyle artması mümkün olacak, mahsulün ihracıyla gümrük vergisinde artış sağlanacak, buradaki arazilerin değerleri milyonlarca kuruş artacaktır. Seyhan Nehrinin taşkınlarından zarar gören arazilerden ameliyat sonrasında -taşkınların önüne geçileceğinden- alınan ürün oranının artacağını, bu nedenle halkın padişaha dua edeceğini ifade etmişti. Islah ve sulama çalışmalarının hiçbir tarafa zarara vermeyeceğini dile getiren Paşa, Nafia Nezaretinin incelemeleri sonucunda bunun açıkça ortaya çıkacağını, yapılacak ameliyattan hem hâzine-i hassa hem hazine-i şâhâne-i celileleri hem de kendisinin faydalanmış olacağını belirtmiştir. Seyhan Nehri üzerinde yapacağı ıslah çalışmalarına onay çıkması halinde; Seyhan'a beş altı saat mesafede bulunan Ceyhan Nehri etrafındaki arazilerin ıslahı için yedi yıl içerisinde sermaye bulmaya çalışacağını ve sermayedar bulmayı başarması halinde

²⁹⁷⁴ Y_PRK_UM, 45/96/1, 17 Nisan [1] 315 [30 Nisan 1899]

kendisine buranın da ıslahı ile ilgili imtiyaz verilirse her iki nehirden de büyük kazançlar elde edileceğini ifade etmiştir²⁹⁷⁵.

Abidin Paşa'nın valiliği döneminde elde ettiği araziler, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte tartışma konusu olmaya başlamıştı. İtidal gazetesi, Paşa'nın valiliği döneminde vilayetin çeşitli yerlerinde 300 bin dönüm civarında arazi elde ettiğini ileri sürmüştür. Gazetenin haberine göre; Meşrutiyet öncesinde bunların devlet içerisinde etkin olmaları arazilerin ellerinden alınmasını engellemişti. Üstelik Abidin Paşa'nın arazilerinin bir kısmı Cebel-i Bereket sancağında atıl durumda idi. Bu arazilerin kanuna uygun olarak miri arazi statüsüne dönüştürülmesi mutasarrıflıktan vilayete yazılmıştı. Yapılan araştırmalar sonucunda oğlu Rasih Bey'in tasarrufu altında Adana merkeze bağlı Ağba nam mahalde 150 bin dönüm arazi bulunduğu ortaya çıkarılmıştı. Bahsi geçen arazi civar köylerin merası iken vali araziyi müzayedeye çıkartmış, göstermelik olarak bir şahsa 13.000 kuruşa satılmasını sağlamıştı. Dönümü beş paraya dahi gelmeyen arazi daha sonra kendi eşinin tasarrufuna geçmiş, sonrasında da kendisi araziye satın almıştı. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ise oğlu Rasih Bey ve diğer varislerinin tasarrufu altında idi. Yine Osmaniye ve Silifke'de, Adana merkeze bağlı Camili, Karaoğlanlı, Anablı, Kayırlı karyelerinde binlerce dönüm arazinin Abidin Paşa tasarrufunda olduğu gazetenin iddiaları arasında yer almıştı. Arazilerden Ağba nam mahalde bir kısmının işlendiği, bunun dışındakilerinin ise işlenmeyerek terk edilmiş olduğu ve arazisinde kamış ve otu kendi yararlanma arzusu dolayısıyla halka kullandırmadığı; meralarda hayvanları otlatanlardan belirli bir miktar para aldığı öne sürülmüştü. Meşrutiyet ile kanun egemenliği hakim olduğuna göre Paşa'nın malları terk edilmiş statüsüne sokularak elinden alınabilirdi. Gazetede çıkan yazı üzerine konunun vilayet idaresince görüşüleceği ifade edilmişti²⁹⁷⁶.

Adana Ovasının suya kavuşturulması ve bataklıkların kurutulması için birçok defa mühendisler gönderilmişti. 1908 yılı sonlarında İstanbul gazetelerinde bahsi geçen iş için bu defa Mösyö Gode adlı bir mühendisin görevlendirildiğine dair haberler çıkmıştı²⁹⁷⁷.

²⁹⁷⁵ Y_PRK_UM, 45/96/1, 17 Nisan [1] 315 [30 Nisan 1899]

²⁹⁷⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

²⁹⁷⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

Birinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında tarım ortakçılık şeklinde yapılmaktaydı. Zirai faaliyetlerde bulunan çiftliklerde muntazam binalar pek bulunmazdı. Çiftçi başı denilen şahıslar, "ahır sekisi" denilen hafifçe yüksek bir yerde hayvanların içerisinde yatarlardı²⁹⁷⁸. Adana'da pamuk ekimine mart ayında başlanır, ekim süreci mayıs ayına kadar devam ederdi²⁹⁷⁹. Bölgeye 1895 yılı Nisan ayında gelen Şerafettin Mağmumi, pamukların filizlenmeye başlamış olduğunu belirtmektedir. Arpa Nisan ayında biçilmekte arkasından buğday hasadına geçilmekteydi²⁹⁸⁰. Çukurova'nın mahsul hasadı Ağustos ortalarından Ekim ayı ortalarına kadar sürerdi²⁹⁸¹. Bütün bu tarım faaliyetleri genellikle basit düzeyde tarım aletleri kullanılmak suretiyle ekilip biçilmekteydi²⁹⁸².

Tablo 7.1: 1897 Yılında Adana Vilayeti Tarımına Ait Veriler

ürün	d/ v.	t. a.	t. v.	ürün	d/ v.	t. a.	t. v.
Buğday	3.95 (kile)	687.013	2.713.499 (kile)	Burçak	1.50	947	1417
Kaplıca	5.49 (kile)	19.150	106.215 (kile)	Pamuk	0.86 (kıyye)	8.700	7.500 (kıyye)
Çavdar	3.68 (kile)	54.310	199.747 (kile)	Keten Ve Tohumu	1.00	1.500	1.500
Yulaf	0.22 (kile)	823.996	177.509 (kile)	Fasulye	5.79	3.735	21.625
Arpa	4.67	480.900	2.245.798	Mercimek	-	-	-
Mısır	5.11	3.075	15.711	Börtülce	-	-	-
Darı	1.89	139.372	262.981	Bezelye	-	-	-
Prinç	20.02 (kıyye)	7.000	140.165	Soğan ve sarımsak	41.67	500	20.833
Susam	2.13	137.008	291.876	Nohut	19.49	272	5.300
Kuşyemi	1.50	1.000	1.500	Diğer hububat çeşitleri	2.82	8.350	23.550

Kaynak: Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, c.V, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., s.149-159. d/v, dönüm başına elde edilen verim; t.a., toplam ekili arazinin dönümü; t.v., toplam verim; o.f., ortalama fiyatı.

²⁹⁷⁸ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.99; Ener, s.231.

²⁹⁷⁹ M. Alp, "Çukurova İşletmeciliğinde Zaman Dâvası III", *Çukurova*, Adana, Seyhan Matbaası Ocak1947, C.I, S.5, s. 11.

²⁹⁸⁰ Mağmumi, s.183.

²⁹⁸¹ Alp, s. 11.

²⁹⁸² Ener, s.247.

Adana sancağında “felhan” denilen yarım nadas uygulaması mevcuttu. 4-6 veya 8-12 çift öküzün arkasına bağlanan pulluklarla tarla 25 santim derinlikte sürülmekteydi. Sürüm zamanı haziran 15’te başlar, eylül 15’e kadar üç ay devam ederdi. Tarlaların ikinci sürümü temmuz-ağustos aylarında yapılır; Böylece zararlı otların pamuğun verimini düşürmesi engellenmeye çalışılırdı. Üçüncü sürüm, eylül-ekim aylarında gerçekleştirilmeye çalışılırdı²⁹⁸³. Numune tarlalarının düzenli bir şekilde zirai üretim yapmalarını sağlamak ve yenilerini kurmak amacıyla bir müdür, bir müdür yardımcısı görev yapmaktadır²⁹⁸⁴.

Adana’da büyükbaş hayvanlardan, tarımda modernleşme çabalarına rağmen ciddi oranda yararlanıldığı görülmektedir. Ziraatta makineleşmenin hız kazandığı dönemde (XX. yüzyılın başları), eski tarım usullerinin de uygulanmakta olduğu görülmektedir. Tarım arazilerinin mandalar tarafından bir saban çeşidi olan “ucu kıvrık bir demirle” sürülmekte olduğu, Arpa ve buğdayın biçme işlemlerinin ise orakla gerçekleştirildiği, daha sonra “düven” denilen bir aletle ürünün sapından ayrıldığı; sadece erkekler değil, kadınların ve çocukların da tarımda emek harcadıkları Schaffer tarafından aktarılmaktadır²⁹⁸⁵. Onun ifadeleriyle Adana’da tarım genel olarak “iptidaidir.” Gübre kullanımının bilinmediği şehirde toprak iki sene ekildikten sonra nadasa bırakılmaktadır²⁹⁸⁶.

Adana mali müfettişleri, 1903 yılında vilayetteki araziler üzerine hazırladıkları raporlarda dağlık alanlarda dahi tarımsal üretim uygun arazilerin varlığından bahsetmişlerdir²⁹⁸⁷. Zirai alanlardaki yetersizliklerin yaşandığı dönemde, Adana’da ziraatın gelişmesine katkı sağlamak için Bağdadizade Abdurrahman Efendi, babası Abdülkadir Efendi’in reisliği altında, İttihat ve Terakki Ziraat Kulübü’nü kurmuştu. Kulübün üyeleri; Adana eşrafından Boşnak Salih, Batumi Osman, Debbağzade Hacı Ali, Bayraktar Bekir ve Eski Belediye Reisi İbrahim Rasih

²⁹⁸³ M. Alp, “Çukurova İşletmeciliğinde Zaman Dâvası II”, *Çukurova*, Adana, Seyhan Matbaası, Aralık 1946, c.I, S.5, s. 12.

²⁹⁸⁴ *AVS 1319*, s.94.

²⁹⁸⁵ Yavuz, v.d., s.301.

²⁹⁸⁶ Ener, s.247.

²⁹⁸⁷ Bayraktar, s. 410.

Efendi gibi kimselerdi²⁹⁸⁸. Adana ziraatının gelişmesiyle farklı meslek guruplarından çiftçiliğe yönelimler olmuştur²⁹⁸⁹.

Aynı dönemde, Adana tarımına yatırım yapmak için çalışmalar içerisinde bulunan Avrupalılar, sancakta toprağın kalitesini ölçmek için aldıkları numuneleri ülkelerine göndererek tahliller yaptırmışlardır. 1908 senesinde Paris tarım Enstitüsü Labaratuvarında tahliller yapılmış, toprağın killi, gayet özlü, yeteri kadar kalkerli, potas, azot ve fosfor bakımından zengin olduğu tespit edilmişti²⁹⁹⁰. 1909 yılında Adana'da bir rasathane kurulması düşüncesi Vilayet Ziraat Müfettişi Emin Bey tarafından dile getirilmiştir. Rasathaneler; çiftçinin ektiği tohumdan ne kadar mahsul alacağını yüzde yüz tahmin etmekte, yağmurun az ya da çok yağdığını, rüzgarların sürat ve şiddetini, kuraklık ve soğukluğu, sıcaklığın azami ve askarisini ve rutubet miktarını tespit eden aletler kullanmaktaydılar. Mahsulün ne kadar elde edilebileceği bu yolla tespit edileceğinden çiftçinin sermayesi oranında işe girişmesi sağlanmış olurdu. Yapılması düşünülen ziraat mektebi hayata geçirilirken içerisinde bir rasathane tesisi için karar alınması istenmekteydi. Yine bir kimyahane teşkili ile hiç olmazsa üç yılda bir de olsa toprağın tahlil edilerek ekilecek bitki türüne karar verilmesinin, verimin artmasındaki rolü üzerinde durulmuştu. Daha modern verimli tarım faaliyetleri için bir kimyahaneye ihtiyaç vardı²⁹⁹¹.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da yetiştirilen ürünler: nohut, mercimek, fasulye, şeker kamışı, tütün, soğan, sarımsak, salatalık, karpuz, kavun, acur, kabak, pırasa, enginar, Kıbrıs baklası, şalgam, pancar, ala bamya, patlıcan, domates, turp, havuç, marul, kereviz, elma, armut, şeftali, ayva, nar, erik, incir, limon, portakal, turunç, ağaç kavunu ve yeni dünya idi²⁹⁹². Yine 1909 yılında yabancı ağaçların aşılınması konusu da gündeme gelmişti. Ormanlardaki yabancı çitlembik ağaçlarının ve çam fıstıklarının aşılınması, yabancı zeytinliklerin düzenlenmesi, isteyenlere bu faaliyetlerini devam ettirmeleri için tapu temin edilmesi ve buralardan elde edilecek

²⁹⁸⁸Karabet, s.21.

²⁹⁸⁹Bu duruma örnek olarak 1905 senesinde Adana Belediyesinde çarşı ağası olarak görev yapan Fettah Efendi'nin, çiftçilik mesleğine yönelmesi verilebilir. Arıkoğlu, s.82.

²⁹⁹⁰ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.100.

²⁹⁹¹Uçar v.d., *İtidal*, S.58, 18 Haziran 1325 [1 Temmuz 1909]

²⁹⁹²*AVS 1299*, s.12.

ürünlerin belirli bir süre öşürden muaf tutulması uygun görülerek Orman Nezaretine yazılmıştı²⁹⁹³.

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde geniş ve verimli sahaların çok az bir kısmında tarımsal çalışmalar görülmekteydi. XX. yüzyıl başlarında da bütün gelişmelere rağmen tarımda istenilen aşamaya gelindiği söylenemez. Osmanlı Devleti'nin tarımsal üretiminde yaşanan ekili alanların boş kalması sorunu Adana'da görülmektedir²⁹⁹⁴. 1907 senesinde Adana'nın yüzölçümünün % 11,7'si ekili alanlardan oluşmaktaydı. 1909 yılında Adana'da²⁹⁹⁵ 2.081.836 dönüm tahıl ekili arazi bulunmaktadır. Tahıl ürünlerinin arazilere göre dağılımı yapıldığında şöyle bir sonuç ortaya çıkar; buğday 1.125.412 dönüm, arpa 492.561 dönüm, yulaf 352.079 dönüm, çavdar 15.985 dönüm, darı 44.543 dönüm, mısır 33.486 dönüm, burçak 4.590 dönüm, pirinç 13.180 dönümdür²⁹⁹⁶.

1909 tarım istatistiklerine göre Adana vilayeti ve İçel'de toplam arazi 4.000.000 hektar iken, bu arazinin ekili kısmı ise 467.117 hektardır²⁹⁹⁷. 1909 yılında Adana nüfusu 243.406 kişidir. Verilen nüfus içerisinde 27.213 hane tarımla meşgul olmaktadır. Ziraatla uğraşan nüfusun tarım faaliyetine girdiği ekili arazi miktarı 1.706.475 dönümden ibarettir. Bunların işlediği arazi miktarına gelince; 27.213 hanenin 4.779 hanesi 10 dönümden küçük arazilerde; 16.325 hane de 50 dönümden büyük arazilerde ziraat yapmaktadır. Ortalama olarak işletme büyüklüğü 62.7 dönümdür²⁹⁹⁸. İçel hesaplanan verilerin dışındadır. Aynı yıl Adana'da elde edilen tahıl miktarı bakımından, ekili alanının fazlalığından da anlaşılacağı gibi, buğday ilk sırada gelmektedir. Buğdaydan 174.881 ton verim elde edilmiştir. Diğer tahıl ürünlerinin ziraatından elde edilen verim; 70.673 ton arpa, 47.940 ton yulaf, 1.702

²⁹⁹³Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

²⁹⁹⁴ Tefik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s.73.

²⁹⁹⁵ Adana, Ceyhan (Örfiye), Karaisalı, Yarpuz, Bahçe, Hassa, Kadirli (Kars), Feke, Saimbeyli'yi (Haçin) kapsamaktadır.

²⁹⁹⁶ Tefik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.III, s.30.

²⁹⁹⁷Güran, s.27.

²⁹⁹⁸ 1909 tarım İstatistikleri, Adana, Ceyhan (Örfiye), Karaisalı, Yarpuz, İslahiye, Bahçe, Hassa, Osmaniye, Kozan (Sis), Kadirli (Kars), Feke, Saimbeyli'yi (Haçin) kapsamaktadır. Güran, s.28.

ton çavdar, 7.676 ton darı, 3.906 ton mısır, 461 ton burçak, 1.352 ton pirinçten ibarettir. 1909 yılında üretilen tarım ürünlerinin üretim değerine bakıldığında toplam değer 209.763 bin kuruştur. Toplam değer içerisinde elde edilen ürün değerinin ürünlere göre dağılımı buğday 136.254 bin kuruş, arpa 40.431 bin kuruş, yulaf 22.346 bin kuruş, çavdar 1.066 bin kuruş, darı 5.485 bin kuruş, mısır 2.473 bin kuruş, burçak 199 bin kuruş ve pirinç 1.510 bin kuruştur²⁹⁹⁹.

Tablo 7.2: 1909 Tarım İstatistiklerine Göre Adana'da Tahıl Ürünlerinden Elde Edilen Verim

	Türkiye Ortalaması	Adana Vilayeti
Ürün	Hektar/Kg	Hektar/Kg
Buğday	1.280	1.280
Arpa	1.423	1.561
Yulaf	1.242	1.481
Çavdar	1.189	1.158
Darı	581	1.875
Mısır	1.136	1.269
Burçak	1.203	1092
Pirinç	1.576	1.116

Kaynak: Güran, s.38.

Hektar başına elde edilen verim: buğday, arpa, yulaf, darı, mısırdaki Türkiye ortalamasının üzerinde; çavdar, burçak ve pirinçte Türkiye ortalamasının altındadır.

²⁹⁹⁹Güran, s.32-34.

Tablo 7.3: 1909 Tarım İstatistiklerine Göre Adana'da Baklagiller ve Köklü Bitkilerin Ekim Alanları

	Türkiye	Adana Vilayeti
Ürün	Dönüm	Dönüm
Toplam	707.592	37.058
Nohut	435.353	5.620
Fasulye	485.698	8.508
Bakla	383.702	500
Mercimek	250.735	9.385
Patates	152.404	13.045

Kaynak: Güran, s.40.

Tablo 7.4: 1909 Yılı Verilerine Göre Adana Vilayeti Baklagil, Köklü Bitki Üretim Miktarı ve Değeri

	ton	üretim değeri (bin kuruş)
Toplam		6.003
Nohut	692	606
Fasulye	680	705
Bakla	128	200
Mercimek	871	755
Patates	6312	3.737

Kaynak: Güran, s.42-44.

Tablo 7.5: 1909 Yılı Tarım İstatistiklerine Göre Baklagil, Köklü Bitkilerden Hektar Başına Elde Edilen Verim

	Türkiye Ortalaması	Adana Vilayeti
Ürün	Hektar/kg	Hektar/kg
Nohut	1.022	1.341
Fasulye	580	870
Bakla	1.742	2.792
Mercimek	905	1.010
Patates	3.003	5.264

Kaynak: Güran, s.48.

Yukarıda verilen ürünlerden Adana’da hektar başına elde edilen verim Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Tablo 7.6: 1909 Tarım İstatistiklerine Göre Sınai Ürünlerin Ekim Alanları, Bitki Miktarı, Üretim Değeri ve Verim

Ürün	Dönüm	Ton	Değeri (Bin Kuruş)	Hektar/Kg
Toplam	980.488		61.484	
Pamuk	778.660	24.037 (lif) 17.846 (tohum)	38.890 (lif) 11.437 (tohum)	336 (lif) 249 (tohum)
Keten	800	132 (lif)	205 (lif)	1.789 (lif)
Susam	198.380	5.824	9.968	319
Tütün	2.648	257	984	1.054

Kaynak: Güran, s.50-52-54-58.

Bir hektarlık alanda yapılan üretim; tütün ve keten lifi üretiminde Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir. Yine, pamuk tohumu üretimi ortalamasının üzerindedir, pamuk lifi ve susam verim bakımından Türkiye ortalamasının altındadır. 1909 senesinde sanayiye yönelik ürün miktarı, zirai ürünler içerisinde % 23,8 gibi bir orana ulaşmıştı³⁰⁰⁰.

³⁰⁰⁰Varlık, v.d., s.52.

Adana’da 1908-1909 senesi ürün verimi yetersiz olduğundan kıtlık başgöstermiştir³⁰⁰¹. Devlet, 1909 yılında muhtaç durumdaki çiftçilere tohumluk ve yemeklik ihtiyacı için 100.000 lira ayırmıştı. Adana Olaylarının çıkması üzerine çiftçilerin ihtiyacı olan bu paranın 10.000 lirasının ihtiyaç sahiplerine verilmesi kararlaştırılmıştı³⁰⁰². Müslümanların çoğunluğunun tarımla uğraşıyor olması ve bunların bir kısmının ölmüş, diğer bir kısmının da hapis yatıyor olması, hasat mevsiminde insanların işlerinin başında olamaması sonucunu doğurmuş, bir sonraki sene gerçekleştirilecek ekimler için tohum tedariki konusunda büyük bir risk ortaya çıkarmıştı. Eğer gerekli tedbirler alınmazsa birçok insan için açlık tehdidinden söz etmek mümkün olabilirdi³⁰⁰³.

Adana’ya yönelik olarak Ermeniler ve Fransızların ekonomik, siyasi emellerinin varlığından bahsedilebilir. Aynı dönemde Doğu Anadolu’da bulunan Ermeniler de Çukurova’dan toprak satın almaya başlamışlar, hatta bölgeye yerleşmeleri için diğer Ermenileri de teşvik etmişlerdir. Göçler ve toprak satın alma 1910 yılına kadar devam sürmüş, bu yıllarda işçi sıkıntısının baş göstermesi tarımsal ürünlere duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Ortaya çıkan ihtiyaca binaen birçok insan; Sis, Pazar, Osmaniye ve Adana’ya gelip yerleşmiştir³⁰⁰⁴.

Bölgeye yabancıların ilgisi de sözkonusu idi. Fransızların emperyal hedefleri arasında yer alan Adana ve çevresi, Fransızların gözünde Suriye’nin doğal bir uzantısı idi ve Osmanlı Devleti’nden Suriye ile birlikte koparılmalıydı. Ama asıl amaç tarımsal üretim açısından verimi yüksek, toprakları bereketli olan bölgeyi kendi sınırlarına katmaktı. Tekstilin, sanayide çok önem kazandığı bir dönemde Fransız ekonomik çıkarlarına hizmet etmesi beklenen Adana: Pamuk, buğday, arpa, çavdar, pirinç, tütün, ipek ve orman ürünleri açısından verimli bir sahaydı. Fransız yazarlar, zeytinliklerin varlığına dikkat çekerken aynı zamanda bölgenin madenleri ile ilgili bilgilerde aktarmışlardır. Parçalanacak bir Osmanlı Devleti’nde bölgenin kendi paylarına düşmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Çukurova’dan elde edilen verimle ilgili bilgiler aktarılmakta; hakimiyet gerçekleşirse, elde edilecek gelirler

³⁰⁰¹Kemal Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.16.

³⁰⁰² BEO, 3542/265632, 23 Nisan [1] 325 [6 Mayıs 1909]

³⁰⁰³ BEO, 3647/273481, 22 Eylül [1] 325 [5 Ekim 1909]

³⁰⁰⁴Sahara, s.94.

doğrultusunda, Fransa'nın önemli bir oranda vergi geliri kaynağına sahip olacağı, hammadde konusunda dışa bağımlılığın ortadan kalkacağı fikrini sürekli işlemektedirler³⁰⁰⁵.

Fransızların bölgeye ilgisinin bir neticesi olarak raporlar hazırlanmıştı. Fransızların hazırladığı rapora göre, Adana sancağında yaklaşık 1.500 kişi işçi olarak yaşamını sürdürmekteydi. 1910'lu yılların başında dahi göçebe nüfus çok fazlaydı. Vilayet genelinde nüfusu 100.000'i bulan göçerler ilkbaharda bölgeye gelir, Ağustos'ta yaşadıkları yerlere geri dönerlerdi. Raporda; geniş alanların tarıma açılması durumunda göçerlerin yerleşik hayata geçirilerek tarım sahalarında çalıştırılmaları ve onlara toprak verilmesi üzerinde durulmuştur. Tarım yapılacak topraklarda her göçebe ailesine 12 dönüm toprak verilecek, verilen bu toprakların yarısı kullanılıp diğer yarısı nadasa bırakılacaktı. Tarımda kullanılacak tohumu Fransız şirket verecek, üretimi gerçekleştiren aile ise ürünü kendi imkanlarıyla yetiştirecekti. Tarım ürününün harmanı şirketin biçerdöveriyle yapılacak, tarlayı işleyen çiftçi ise biçerdöverin kullanılması karşılığında şirkete tahıl üzerinden %3 oranında pay verecekti. Ayrıca şirket, hasat işlemleri tamamlandıktan sonra, ekim zamanında sağladığı tohumu çiftçiden tekrar alacaktır. Mevcut şartlarda İbrahim Paşa'nın Mısır'dan getirip Adana'da istihdam ettiği Fellahların konargöçerlere göre sıcağa daha dayanıklı oldukları, dolayısıyla ilk tercih edilmesi gerekenlerin Mısırlılar olması gerektiği raporda yer almıştır. Aynı rapor; hasat sonunda elde edilen ürünün %15'inin öşür olarak ayrılmasını, kalan kısmının %50 çiftçi ve %50 şirkete kalacak şekilde bölüştürülmesini tavsiye etmektedir. Yine bu ortaklıkta yer alan her çiftçi ailesi, Fransız şirkete yıllık 42 frank, yani 1,7 Osmanlı lirası ödeme yapmak durumundadır³⁰⁰⁶. İlginç bir şekilde Fransızların 1910'lu yıllarda tarım alanındaki faaliyetler için çok ayrıntılı bir çalışma yaptıkları görülmektedir. Şirkete alınacak bir bekçinin yıllık giderinin dahi en ince ayrıntısına kadar hesaplanması çalışmanın titiz bir şekilde hazırlandığının göstergesidir³⁰⁰⁷.

³⁰⁰⁵ Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s.11.

³⁰⁰⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³⁰⁰⁷ Bir bekçinin şirkete yıllık maliyeti, aldığı ücret, at yemi, nal, cephane vb. dahil toplam 1.256 frank (50,24 Osmanlı lirası) tutmaktadır. Bekçiye verilen ücret yıllık 960 frank (38.40 Osmanlı lirası) olarak hesaplanmaktadır, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

Adana'nın sulu tarıma ve yeni tarım sahalarına kavuşması için çabalar da devam etmekteydi. 1911 tarihinde Adana ve Tarsus ovalarının sulanması talebiyle Niğde eşrafından Mehmed Rağıp Bey tarafından verilen dilekçeye olumlu cevap verilmiş; Mösyö Godar isimli bir Fransız'ın gezileri sonucu edindiği izlenimleri de dikkate alınarak Tarsus ve Adana ovalarının sulanmasına yönelik çalışmalara başlanmış, müzayede yöntemi ile imtiyaz verilmesi istenmişti. Bu kapsamda verimi arttırmak için tohum kalitesinin artırılması, Adana ve Tarsus ovalarında yer alan bataklıkların ıslahı ve zirai alanlara dönüştürülmesi, tarımın daha modern şartlarda yapılabilmesi için zirai faaliyetlerde makineleşmenin sağlanması kararlaştırılmıştır³⁰⁰⁸.

Bütün bunlar yaşanırken yabancıların toprak alma çabaları hız kesmeden devam etmişti. Yabancılar toprak satışı ile ilgili gelişmeler Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamıştır. Cavit Bey, 11-16 Nisan 1912 tarihinde Adana'yı ziyaret etmiş; Adana eşrafının, Çukurova Çiftliğinin Fransızlara verilmesinden dolayı serzenişlerine şahit olmuştu. Halbuki eşraf, çiftliğin kendilerine verilmesi için müracaat etmemişti. Cavit Bey, bunun nedenini sorunca, arazinin verileceğini bilmediklerini beyan etmişlerdi. O, esnafın çiftlik için gerekli 350.000 lirayı öyle kolay bulamayacağını onlara izah etmiş ancak, Adana eşrafı bunu anlamak istememişti ve Fransızlara verilmesi nedeniyle böyle bir konuşma yapmışlardı³⁰⁰⁹. Fransızlar, çiftliğin kendilerine verilmesi dolayısıyla halkın galeyana geldiği yolunda haberler dolayısıyla telaşlanmışlardı. Durumu Cavit Bey'e sormuşlar, o ise çiftliğin başına Mısır'dan bir İslam atamalarının mutlak bir gereklilik olduğunu tavsiye ettiğini ifade etmiştir³⁰¹⁰.

Bölgeye ilgisi olan sadece Fransızlar değildi. Almanlar, Konya Ovasını sulu tarım yaparak ihtiyaçları olan hammaddeyi sağlayacak, önemli bir saha olarak görmüşlerdir. Bu kapsamda hedefleri arasına Adana Ovasını da dahil etmişler, Deutsch Bank vasıtasıyla projeler geliştirmişlerdi. Verilen imtiyaz 1913 yılında yeniden gözden geçirilerek bazı değişiklikler yapılmıştı. Deutsche Bank, projede Holzmann Şirketi aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Projeye; tekstil sanayisinin

³⁰⁰⁸Ulutaş, s.167.

³⁰⁰⁹ Cavit Bey, s.317.

³⁰¹⁰ Cavit Bey, s.332-333

hammaddesi olan pamuk ekimini hızla yükseltmek için vilayette 500.000 hektarlık bir saha, pamuk ziraatına açılacaktı. Almanlar, demiryolu yapımını gerçekleştirirken, demiryolu hattı çevresindeki gelir kaynaklarını yönetme çabası içerisinde de girmişlerdi³⁰¹¹.

Çukurova'nın ıslahı konusunda başarısızlıklar da söz konusuydu. Nafia Nezareti hakkında; Vardar, Meriç ve Adana'da gerçekleştirilmesi gereken sulama ve bataklıkların kurutulması gibi faaliyetlerinin neden yerine getirilemediğine dair Meclis-i Mebusan'da istizah takrirleri verilmiştir³⁰¹².

1913 yılı verilerine göre ziraat yapma olanağına sahip sahaların neredeyse 2/3'ü köylü nüfus içerisinde % 5 oranında olan, geniş topraklara sahip, büyük toprak sahiplerinin idaresi altında bulunmaktaydı³⁰¹³. Ancak örgütlenme eksikliği çiftçiler açısından önemli bir sorundu. Adana, Mısır Valisi'nin hakimiyeti altına girdikten sonra İbrahim Paşa ve 1867'de Halil Paşa, çalışma koşullarını daha iyi hale getirmek için çaba göstermişlerse de çiftçilerin örgütlenmesi ancak Milli Mücadeleyi takip eden yıllarda başarılabilmiştir³⁰¹⁴.

1913 tarım sayımına göre³⁰¹⁵ sanayi bitkileri tarımı Adana'da çok gelişmiş verim bir hayli yükselmiştir. Adana yöresinde ekili tahıl sahalarının Osmanlı Devleti içerisindeki payı % 2 bile değilken, pamuk ekili alanların 1/4'ü, susam ekili alanların 1/6'sı Adana'dadır³⁰¹⁶.

³⁰¹¹Ulutaş, s.258.

³⁰¹²Güneş, s.520.

³⁰¹³Öztürk, s.27.

³⁰¹⁴*Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.40.

³⁰¹⁵ 1913 yılı istatistiklerinin kapsadığı kazalar; Adana, Karaisalı, Yumurtalık, Ceyhan İslahiye, Bahçe, Hassa , Dört Yol, Kozan, Siambeyli (Haçin), Feke ve Kars'tır.

³⁰¹⁶*Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.87.

Tablo 7.7: 1913 Yılında Adana'da Tahıl Üretim Değerleri

Ürün	Dönüm	Ton	Üretim Değeri/Bin Kuruş	Kg/Hektar
Buğday	682.118	135.530	110.037	2.162
Kaplıca	100	12	5	1.339
Arpa	452.305	54.277	30.553	1.306
Yulaf	161.618	20.568	11.009	1.385
Mısır	21.531	3.120	1.837	1.577
Pirinç	900	143	234	1.729
Darı	22.204	3.419	1.823	1.675
Kuşyemi	50	2	90	369
Çavdar	1.000	33	16	361
Toplam	1.341.826	217.104	155.604	

Kaynak: Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.III, s.87-89-91-95.

Tablo 7.8: 1913 Yılında Adana'da Baklagillerin Üretim Değeri

Ürün	Dönüm	Ton	Üretim Değeri/Bin Kuruş	Kg/Hektar
Bakla	810	138	215	1.854
Bezelye	155	4	7	315
Nohut	6.624	653	636	1.072
Fasulye	8.223	1.072	107	18
Mercimek	8.013	1.085	1332	1.473
Burçak	4.414	408	212	1.006
Toplam	28.239	3.360	3.509	

Kaynak: Güran, s.97-99-101-105.

Tablo 7.9: 1913 Yılında Adana’da Köklü Bitkilerin Üretim Değeri

Ürün	Dönüm	Ton	Üretim Değeri/Bin Kuruş	Kg/Hektar
Patates	2.612	606	236	2.523
Pancar	120	22	4	2.036
Havuç	35	9	3	2.792
Soğan	9.669	1.579	615	1.777
Sarımsak	1.047	84	98	875
Toplam	13.483	2.300	957	

Kaynak: Güran, s.107-109-111-115.

Tablo 7.10: 1913 Yılında Adana’da Sınai Bitkilerin Üretim Değeri

Ürün	Dönüm	Ton	Üretim Değeri/Bin Kuruş	Kg/Hektar
Pamuk	829.690	27.072	147.706	355
Keten lif	250	10	11	419
Tütün	2.729	152	327	607
Susam	282.540	9.718	19.883	374
Toplam	1.115.209	36.952	167.927	

Kaynak: Güran, s.117-119-121-125.

1914 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin kentlerinin yaşadığı sıkıntılardan Adana’da nasibini almıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasının ardından Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilan etmesi ve savaşa girmesi dolayısıyla tarım faaliyetlerinde erkeklerin iş gücünden yararlanma imkanının neredeyse imkansız hale gelmesi Adana tarımına büyük darbe vurmuş, üretimde büyük bir düşüş yaşanmıştır³⁰¹⁷. Çünkü askere çağrılanların % 80’lik bir kısmı bir yönüyle ziraatla ilişkili insanlardı. Savaş sırasında ortaya çıkan buhranın yaşanmasında -ürünlerin hasat dönemini kapsayan zaman diliminde- tarımla uğraşan kesimin dikkatsizce zirai alanlardan uzaklaştırılmalarının rolü büyüktür. Durumun farkına varılarak gerekli önlemler alındığında, zirai çöküntünün telafisi imkanı ortadan kalkmış bulunmaktaydı³⁰¹⁸. Gelişi güzel askere alımlar yapılması sonucunda işletmeler; çocuklar ve kadınlar

³⁰¹⁷Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.41.

³⁰¹⁸Eldem, s.33.

eliyle çalıştırmış, dolayısıyla da istenilen verimi almak mümkün olmamıştır. Bütün zorluklara rağmen İngiliz Ticaret Müşavirliğinin raporlarında Adana; zirai alanda önceki üretim seviyesini Birinci Dünya Savaşı sırasında da az çok koruyabilen az sayıdaki Anadolu kentinden biriydi. Yine, 1916 yılında “ Ziraî Mükellefiyet Muvakkat Kanunu” çıkarılmıştı. Kanun; çiftçilik mesleğiyle uğraşan ancak, askerlik hizmeti mükellefiyeti bulunmayan kadın ve erkeklerin tarım alanlarında çalışması zorunluluğunu getirmişti³⁰¹⁹.

Seferberlik ilanı ile 20-40 yaş arasındaki kişilerin silah altına çağırılması, şehir ekonomisini felç etmiş, zirai işlerde büyük aksamalar görülmüştü. Ürünlere talep yok denecek kadar azalmış; ekili arazi miktarı, arazide iş görecek insan yetersizliğine ve talep azlığına bağlı olarak büyük düşüş göstermişti. Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmında durum çok da farklı değildi. Devlet moratoryum ilan etmek zorunda kalmış; moratoryum ilanı kötü olan ekonomik durumu daha da ağırlaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Adana'nın seferberlik sonrası durumu şu idi; şehirde çavuşlar, caddelerde ve kahvehanelerde gezerek askerlikten muaf ya da mezun olmayı tespit ederek merkez kumandanlığına teslim etmekteydi. Uygulama dolayısıyla zirai üretimin çok zarar görmesi üzerine çiftçilerle ilgili düzenlemeye gidilmişti. Buna göre çiftçiler, belirli bir miktarda askerlik bedeli ödeyecekler ve kısmen terhis olacaklardı. Terhis olmak için istenilen askerlik bedeli 50 altın lira idi. Şehrin tanınmış çiftçilerinden bazıları mallarını ucuza satarak bu parayı ödemişti³⁰²⁰.

Adana tarımını kalkındırmaya yönelik girişimler, Birinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmiştir. Almanlar; Osmanlı tarımın kalkındırma çabası içerisine girmişler; çiftçiye tohumluk, tarım aletleri dağıtım yapılarak, çeşitli yollarla tarımı geliştirmeye yönelik kurslar vermiş, zirai üretim merkezlerine ziraat mühendisi ve memurlar yollamışlardır. Ancak Almanya'dan gelmesi gereken tarım aletlerinin önemli bir bölümü ne yazık ki savaş sonrasında Adana'nın da yer aldığı tarım sahalarına ulaşabilmiştir³⁰²¹.

³⁰¹⁹Eldem, s.35-37.

³⁰²⁰Bunlardan bir olan Karadayı İsmail Efendi, susamın okkasını 30 paraya satarak-çok düşük bir fiyattı- askerlik bedeli olan 50 lirayı temin edebilmişti. Arıkoğlu, s.62-63.

³⁰²¹Eldem, s.33.

7.1.3. Tarım Ürünleri

7.1.3.1. Beyaz Altın: Pamuk

XIX. yüzyıl, Endüstri Devrimi'nin getirdiği sanayileşmeye bağlı olarak Avrupa'da hammadde ihtiyacının arttığı dönem olmuştur. Birçok Avrupa devletinin yüzyılın ilk yarısında pamuk tarımının yapılmasına bağlı olarak gelişme gösteren ekonomisi ve ticareti ürünün değerini daha da arttırmıştı³⁰²². XIX. yüzyılın ilk yarısında dokuma sanayinde hız kazanan teknolojik gelişmeler, el tezgahları ile üretim yapan küçük işletmelerinin sonunu hazırlamıştı. Artık, tekstil sanayinde yün, keten gibi pamuk da önemli bir öge olarak belirmeye başlamıştı. Pamuk ziraatı yapılan araziler, tekstil sanayindeki gelişmelere ve üretim hacminin genişlemesine göre artış göstermişti. Dünya dokuma ve pamuk üretimi Batı'dan gelen taleplere ve Avrupa'nın ürettiği miktara göre şekil almıştı. Avrupa, sömürgeleştirme çalışmalarına hız verirken, hammadde kaynaklarına ulaşabileceği ve ürettiği mamul maddeleri satabileceği pazarlar elde etmeye çalışmış, bu maksatla diğer devletlerle ekonomik ve siyasi ilişkiler içerisine girmiştir³⁰²³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa sanayisinin hammadde kaynağı olma yolunda ilerleyen Çukurova'da, eski çağlarda pamuk üretimi söz konusu değildi. Adana'da pamuk ziraatı 1.100 yıl öncesine kadar tarihlendirilebilir³⁰²⁴. Müslüman Araplar, pamuğu bölgeye getirmişlerdir³⁰²⁵. XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında bölgeyi gezen Marco Polo, yoğun bir pamuk üretiminden bahsetmektedir³⁰²⁶. Bahsi geçen dönemde Kilikya, çok sayıda ürün çeşitliliğini barındırmıştır. Tacirlerin gösterdiği rağbet sonucunda Ortaçağ Kilikya'sında pamuk altın çağını yaşamış; sanayi için çok iyi cinsten hammadde sunmuştu³⁰²⁷.

³⁰²²Ulutaş, s.162.

³⁰²³Varlık, v.d., s.26.

³⁰²⁴ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.97.

³⁰²⁵ Ahmet Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşındığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.35.

³⁰²⁶ Karsandık, s. 247.

³⁰²⁷Heyd, s.410.

XV. yüzyıldan sonra ekonomik değer ifade etmeye başlayan pamuğun ihraç ürünü olarak geç bir devirde önem kazanmasının nedeni Avrupa’da dokuma sanayindeki gelişmelerin ancak bu tarihlerde ortaya çıkmış olmasıdır³⁰²⁸. XVI. yüzyılda Adana’da pamuk, “koza” olarak isimlendirilmekte³⁰²⁹; aynı yüzyıldan itibaren kullanılan pamuğa “yerli” adı verilmekteydi. Mart-Nisan aylarında ekimi yapılan pamuğun³⁰³⁰ kozaları tamamen açılmadığından, pamuk kozaları ile birlikte toplama işlemine tabi tutulmakta ve arkasından şiflenmekteydi³⁰³¹.

Çukurova bölgesinin dokumacılıktaki ihtiyacına XIX. yüzyılın ilk yarısında genellikle bölgenin çevresinde bulunan Halep, Maraş, Şam gibi şehirler cevap veriyorlardı. Bölge, dahili ve harici pazarların baskısından uzak olduğundan sanayisinde önemli bir gelişme ortaya çıkmamıştı³⁰³². Pamuğun temizlenip eğrilmesiyle ipliğe dönüşmesi süreci, çağın teknolojik gelişmelerinin çok gerisindeydi. Bundan sonraki safhada üretilen iplikler, evlere yollanmakta ve el tezgahlarında dokuma işlemi gerçekleştirilmekteydi. Üretim dış ve bölgesel pazarlara hitap etmemekte, önemli bir kısmı şahsi tüketim için kullanılmakta, çok az bir bölümü ise mahalli pazarlarda satışa çıkarılmaktaydı³⁰³³.

On dokuzuncu yüzyılda Çukurova, Türkmen aşiretlerin belirsiz hak iddialarında bulunduğu, bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu, nüfus oranının çok düşük düzeyde seyrettiği bataklık bir bölge idi. İbrahim Paşa yönetimine girdiğinde Mısır idaresi pamuk üretimini özendirici çalışmalar yapmışsa da istenilen sonuçlar elde edilememiş, bu verimli alanlar büyük oranda işlenmeden boş bırakılmıştı³⁰³⁴. Avrupa’daki milliyetçilik dalgasının Osmanlı topraklarına yayılması, merkezileştirme çalışmaları, ulaşım olanaklarını arttırma çabaları Osmanlı Devleti sınırları dahilinde görülmeye başlayınca Adana da durumdan etkilenmişti. Tekstil sanayinin en önemli hammaddesi olan pamuğun üretimi için bereketli toprakları barındırması, ulaşım olanaklarının gelişmesi Batı teknolojisi ve sermayesinin

³⁰²⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

³⁰²⁹ Mağmumi, s.222.

³⁰³⁰ *AVS 1299*, s.11.

³⁰³¹ Bozdoğan, s.26.

³⁰³² Ulutaş s.162.

³⁰³³ Varlık, v.d., s.26.

³⁰³⁴ Lewis, s.445.

Adana'ya yönelmesinde etkili olmuştu. Tarım ve sanayi alanında teknolojinin kullanımı, Adana'nın ekonomik hayatında önemli değişiklikleri de beraberinde getirecekti³⁰³⁵.

Adana'nın pamuk üretiminde ön saflarda yer aldığı zaman dilimi, 1820 senesinden sonraya rastlamaktadır³⁰³⁶. XIX. asrın ilk çeyreğini biraz daha aşan zaman diliminde ilkel şartlarda üretilen pamuk, Adana vilayetinin İbrahim Paşa yönetimine girmesinden sonra önemli mesafeler kat etmiştir. O, Tarsus'ta sulu tarımın yaygınlaştırılmasına yönelik projeler geliştirmiş; Suriye, Kıbrıs ve Mısır'dan pamuk ziraatından anlayan ameleler getirtmiş ve Çukurova pamuk ziraatının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. İbrahim Paşa'nın başarılı çalışmaları meyvesini vermiş, döneminde 19.000 balya pamuk üretimi gerçekleştirilmiştir³⁰³⁷. XIX. asrın ikinci yarısının başlarında pamuk üretimi 50.000 balyaya (11.000 ton) çıkmıştır³⁰³⁸.

Tanzimat ile başlayan reformlarla devlet, feodalite kaynaklı engelleri birer birer bertaraf ederek otoritesini sağlamaya gayret göstermiştir. Böylece yabancı sermayenin ülkede yatırımlara girişmesinin yolunu açmıştır. Yabancılar için tekstil hammaddesi bakımından bereketli topraklar olan Çukurova'da iş gücünün de ucuz olması, Avrupalı yatırımcıların bölgeye yönelmesine neden olmuş; Batılı sermayenin Çukurova'ya girmesiyle sosyo-ekonomik alanda önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır³⁰³⁹.

Aslında Çukurova'da İbrahim Paşa ile başlayan tarım reformlarının Osmanlı Devleti'nde de bu yönde bir bilinç oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir. 1840 tarihinde Ceride-i Havadis, Amerika'da pamuk üretiminin çok kısa sürede hızla arttığından söz ederek, Amerikalıların tarım alanında üretimi arttırmak için çok fazla çaba sarf ettiklerinden bahsetmiştir. Ayrıca gazete, pamuğun dış pazarlara yönelik üretilmesi gerektiği konusu üzerinde durmuş; Avrupa pazarlarında hemen alıcı bulunduğu yolunda örnekler vermiştir. Batı pazarları ile olan ticaretin ziraatla uğraşan

³⁰³⁵ Varlık, v.d., s.20.

³⁰³⁶ Şanda, , s.19.

³⁰³⁷ Karsandık, s. 253.

³⁰³⁸ Varlık, v.d., s.27.

³⁰³⁹ Varlık, s.73; Varlık, v.d., s.27.

kesimin refah seviyesini yükselteceği ve daha iyi yaşam koşullarının oluşmasına katkı sunacağı inancı, gazete tarafından dile getirilmiştir³⁰⁴⁰.

1860'larda Adana, ekonomik yaşamını etkileyen iki gelişme ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birincisi Fırka-i İslahiye'nin Çukurova'ya gönderilmesi idi. Fırka-i İslahiye'nin Çukurova bölgesine gönderilmesinin amaçları arasında bölgede bulunan derebeyi ve aşiret liderlerini kontrol altına alma, eşkıyalık faaliyetlerini bitirme ve tarımsal yerleşmeye zemin hazırlamak da vardı³⁰⁴¹. Ayrıca, Adana ve çevresinin dünya pazarlarına açılmasını sağlayacak önemli bir dış gelişme, bu dönemde meydana gelmişti. Köleliğin sona erdirilmesi çabası içerisinde olan Amerika'nın kuzeyindeki sanayicilerle, köleliğin yaygın bir yaşam şekli olduğu güney bölgesindeki ziraatçılar arasında başgösteren Amerikan iç savaşı (1861-1865)³⁰⁴², tekstil ürünlerinin önemli bir hammadde kaynağı olan pamuğun Amerika'dan Avrupa'ya ulaşmasını engellemiş, bu durum Avrupa'yı yeni çözüm yolları aramaya sevk etmişti. Batılılar, ortaya çıkan gelişmeler üzerine faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin de içerisinde yer aldığı farklı üretim merkezlerine yöneltmişlerdi³⁰⁴³. Çünkü özellikle İngiltere, tekstil sanayisinin hammaddesi olan pamuk ihtiyacını Amerika'dan karşılamaktaydı. Amerika'daki iç savaş, İngiliz sanayicisini hammadde elde ettikleri bölgeleri çeşitlendirmeye yönlendirmiş ve iklimi uygun olan ülkelerde pamuk ziraatını teşvik eden çalışmalar içerisine girmelerine neden olmuştu³⁰⁴⁴. Bu arayışlar neticesinde Çukurova, Avrupa tekstil sanayisinin yeni gözdelelerinden biri durumuna gelmiş oldu. 1861 tarihinde Adana'dan dışarıya pamuk ihracı başlamıştı. Pamuk, Avrupa tekstil sanayine yönelik üretimi gerçekleştirilen başlıca ürüne dönüşmüştü³⁰⁴⁵.

Osmanlı Devleti, pamuk üretimi yapılabilecek iklim ve tarım arazisine sahipti. 1850'lere kadar modern tarım yöntemlerinin kullanımından pek de bahsedilemeyeceği ve üretimin çok yetersiz olduğu bilinmektedir. Ancak 1860'larda

³⁰⁴⁰ Varlık, v.d., s.27; Süleyman Sergici, *Adana Borsasının Kitabı 1952-1953*, Adana, Adana Ticaret Borsası Yayınları, t.y., s.5.

³⁰⁴¹ Lewis, s.445.

³⁰⁴² Varlık, v.d.,s.27.

³⁰⁴³ Ulutaş, s.163.

³⁰⁴⁴ Varlık, v.d.,s.27.

³⁰⁴⁵ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983, s.170-173.

kaliteli pamuk üretimine yönelik çalışmalara girişilmiş, bu kapsamda pamuk cinsleri daha verimli hale getirilmeye çalışılmıştır. İngilizler, pamuk türlerinin ıslahı ve üretimi konusunda Osmanlı hükümetini teşvik edici faaliyetlere girişmişlerdi³⁰⁴⁶. Osmanlı hükümeti, İngiliz teşvikinden etkilenerek pamuk tarımı ile uğraşanlara gümüş, altın madalya verilmesi ve bedava makine dağıtılması yönünde 29 Ocak 1862 tarihli irade çıkarmıştı³⁰⁴⁷. Tarımda modernleşmenin başladığı yıllarda ekimlerin teşvik edildiği yerler arasında Adana, Tarsus, Antakya, İzmir ve Girit bulunmaktaydı. 1863 yılı başlarında pamuk ekim döneminin yaklaşması dolayısıyla Mısır'dan getirilen pamuk tohumlarının ekim merkezlerine çok hızlı bir şekilde ulaştırılması, Ticaret Nezaretinden talep edilmiş; bu taleplerin yerine getirilmesi kapsamında Adana'ya 20 bin, Tarsus'a 20 bin ve Antakya'ya 20 bin olmak üzere 60 bin kıyye tohum yollanmıştı³⁰⁴⁸. Devletin bütün çabalarına rağmen ziraatla uğraşan kesimden bazılarının bedava tohum almayı, hükümete olan güvensizlikleri dolayısıyla reddettiği Namık Kemal tarafından belirtilmektedir³⁰⁴⁹. Adana'da 1864 senesinde Mısır'dan 165 okka pamuk tohumu ithalinden dolayı, üretimde önemli ölçüde artış gerçekleştirilmiştir³⁰⁵⁰. Avrupalı şirketler, pamuk üretimini arttırmak için tohum desteği de vermişlerdir. 1864 senesinde Osmanlı Pamuk Şirketi, Adana, İzmir ve Selanik'te pamuk ziraatına yönelik olarak çiftçilere 6.000 ton pamuk tohumu satışı gerçekleştirmişti³⁰⁵¹.

İngilizler, yazılı basını kullanarak pamuk üretimi konusunda toplumsal bilinç oluşturmaya da çalışmışlardır. Bir İngiliz'in başında bulunduğu Ceride-i Havadis'te yer alan 13 Ocak 1861 tarihli habere göre İngilizler; çeşitli ülkelere uzmanlar göndererek pamuk üretimi ile ilgili çalışmalar yapmışlardı. Bahsi geçen uzmanlardan biri de Osmanlı Devleti'nde teşvik edici çalışmalara girişmişti. Tohumun bedava verilmesi, modern pamuk üretim usullerinin öğretilmesi bu çalışmaların başında gelmekteydi. Pamuk tarımında ihtiyaç duyulan tarım aletleri uygun fiyattan verilecekti. Bu sıralarda Türkiye'nin bazı bölgelerinde Amerikan pamuğu üretimi

³⁰⁴⁶ Varlık, v.d.,s.28.

³⁰⁴⁷ Sergici, s.5.

³⁰⁴⁸ Ulutaş, s.168.

³⁰⁴⁹ Sergici, s.8.

³⁰⁵⁰ Şanda, s.16.

³⁰⁵¹ Şanda, s.67.

yapılarak pamuklar incelenmek üzere İngiltere'ye yollanmış, istenilen kalitede olmadığı görülmüştü. Üçüncü kalite olan pamuğun geliştirilebileceği yönünde bir beklenti mevcuttu. Gazete, zahmetli olan pamuk üretiminin zorluğuna karşın iyi bir gelir getirdiğini de yazmıştır³⁰⁵².

Ceride-i Havadis, pamuk ziraatının arttırılması için yapılacak çalışmaları şöyle sıralamaktadır: Pamuğun, ülke içi ve ülke dışına yapılan ihracatına vergi muafiyeti getirilmesi, pamuk ziraatından alınan öşürden vazgeçilmesi, pamuk ekimine tahsis edilecek arazilerin on yıl süreyle vergiden muaf tutulması, Kafkasya ve Kırım'dan gelen muhacirlere dağıtılan sahalarda dörtte bir oranında pamuk tarımı yapılmasının zorunlu hale getirilmesi, ulaşım kaynaklı masrafları azaltmak için sahile yakın kısımlarda devlete ait olan arazilerin pamuk tarımıyla uğraşacak kişilere devri, Üretim mahalli ile iskeleler arasında yollar inşa edilmesinin yanında var olanların da daha kullanışlı hale getirilerek bu yolların koruma altına alınması ve Pamuk üretimini arttıracak her türlü teşvikin verilmesi konusunda tereddüt edilmemesidir. Gazete; Osmanlı Devleti'nin talepleri gerçekleştirmesi halinde, Avrupa pazarlarının hammadde kaynağı konumuna yükseleceğini ve bütün Avrupa'nın pamuk ihtiyacına büyük oranda cevap verebileceğini yazmıştır. Cerdide-i Havadis'in yazdıklarında; pamuk ziraatındaki gelişmelerin ipek ve diğer zirai ürünlerin de üretiminin gelişmesine katkı sunacağı görüşü hakimdi. Osmanlı Devleti fırsatı değerlendirmeli, bir an önce tedbirleri uygulamaya koymalı idi. Aksi takdirde Amerikan iç savaşının bitişi beklenirse pamuk ziraatının Amerika'nın üretimiyle yarışması mümkün değildi. Üstelik Osmanlı'nın pamuk üretim merkezi olma potansiyeli mevcutken, bunu Meksika, Hindistan veya Brezilya'ya kaptırma tehlikesi de mevcuttu.³⁰⁵³

Osmanlı Devleti, bu uyarılardan etkilenmiş görünmektedir. 1862 senesinde yayınlanan bir irade ile pamuk ziraatı ile ilgili şu tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştı³⁰⁵⁴: Boz ve kıraç arazileri pamuk ziraatına uygun hale getirenlere arazinin ücretsiz verilmesi ve bu şahısların beş sene müddetince öşürden muaf tutulması, pamuk ticaretinden alınan gümrük vergisinin on sene müddetince yükseltilmemesi, pamuk ticaretini kolaylaştırmaya yönelik olarak pamuk üretim

³⁰⁵² Varlık, v.d., s.28.

³⁰⁵³ Varlık, v.d., s.7.

³⁰⁵⁴ Varlık, v.d.,s.30.

merkezleri ile iskeleler arasındaki yolların onarımı, pamuk tohumunun ayrılması ve temizlenmesi çalışmalarında yararlanılacak makinelerin ithalatının gümrük vergisinden muaf tutulması, devlet tarafından makine ve aletler getirilerek pamuk ziraatı yapanlara bedelsiz dağıtılması, Amerikan pamuğunun ithal edilerek üreticiye karşılıksız olarak verilmesi, bilinçli üretim metotlarını öğretmek için üreticilere aydınlatıcı kitapçıklar verilmesi, pamuk üretilen kent ve kasabalarda her yıl sergi düzenlenmesi ve kalite düzeyi en yüksek pamuğu üretenlerin ödüllendirilmesi, ürünün ziraatının yaygınlaşması için varsa başka tedbirlere de başvurulmasıdır.

Bu dönemde Adana’da pamuk ekimi “serpme” şeklinde yapılmakta, tohum önceden su içerisinde ıslatılmaktaydı. Bu yöntemle dekar başına 6-7 kilogram ekilmekteydi³⁰⁵⁵. Her yıl ekim ayında hasadı gerçekleştirilen pamuğun³⁰⁵⁶ 1860’lı yıllarda toplama yöntemlerinde yanlışlık yapılmakta ve verim düşmekteydi. Normal şartlarda üç aşamada, onar günlük arayla toplanması gerekirken çiftçi pamuk hasadını bir defada yapmaktaydı. Pamuk kozalarının tamamının olgunlaşması beklenmekte, bu durumda erken olgunlaşanlar yere dökülmekte, böylece üründen elde edilecek hasıla düşmekte idi. Ayrıca uygulanan yöntem, Adana pamuğunun fiyatının diğer üretim merkezlerine göre daha düşük olması sonucunu doğurmaktaydı. Devlet, hasat yapılırken bu yanlış düzeltme çabası içerisine girmiştir³⁰⁵⁷. Meşrutiyet Dönemi’nde bu yanlış uygulamalardan birçoğunun bırakıldığı görülmektedir. Yine üretimi teşvik için 28 Şubat 1863 tarihinde “Sergi-i Umumi Osmani” adlı genel bir sergi açılmış, sergiye Adana’dan pamuk numuneleri yollanarak tanıtımı yapılmıştır³⁰⁵⁸.

Meşrutiyet Dönemi’nde (1876-1918) Adana sancağında, “yerli tohum” ve “iane” olarak adlandırılan Amerikan pamuğu ekilmekte idi. Yerli pamuklar beş sınıfa ayrılmıştı: Dağ malı, kapu malı, piyasa parlağı, piyasa temizi, piyasa malı. İane ise üç kısma ayrılmıştı; birinci ağız, ikinci ağız ve üçüncü ağız. Birinci ağız ilk toplanan pamuk için kullanılmaktadır. Birinci ağızın toplanmasından birkaç gün sonra tekrar toplama işlemine geçilirdi. Bu işlem sırasında yapılan toplama işine ise ikinci ağız

³⁰⁵⁵Bozdoğan, s.27.

³⁰⁵⁶Yavuz, v.d., s.301.

³⁰⁵⁷Karsandık, , s. 253.

³⁰⁵⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1997s.359.

denilirdi³⁰⁵⁹. XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Adana'da tartım işlemlerinde kullanılmak üzere dirhem, terazi, kantar ve kile yollanarak, bunların kullanımı öğretilmeye çalışılmıştır³⁰⁶⁰.

Yukarıda değinildiği gibi XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca düşük düzeyde olan Çukurova'daki pamuk üretimi 1860'lı yıllar boyunca iki önemli gelişmeye bağlı olarak hızla artış göstermiştir. Bu olaylar Fırka-İslahiye'nin iskan faaliyetleri ve Amerikan iç savaşı idi. Artık, Adana ve çevresi devletin en önemli pamuk üretim ve ticaret merkezlerinden biri olma yolunda ilerlemekteydi³⁰⁶¹. Amerikan pamuğu karşısında güç kaybeden pamuk üretimi, yeni gelişmelere sahne olmuş ve teşvikler verilerek üretim seviyesi arttırılmaya çalışılmıştır³⁰⁶². Devlet, pamuk üretimindeki gerilemeyi sonlandırmak için aynı yıl teşvik uygulamalarına girişmişti. Yeni teşvikler; beş yıl süreyle pamuk üreticilerinden vergi almama, pamuk tarımı ile uğraşanlara bedava arazi ve uygun koşullarda kredi vermeyi kapsıyordu³⁰⁶³. 1866 tarihinde pamuk üretimini manevi olarak da destekleme konusunda devlette bir kararlılık göze çarpmaktadır. Belirli miktarda pamuk üreten ve yaygınlaşmasına katkıda bulunanlara, Amerikan pamuğu ithal edene, pamuk işlemek için fabrika kurana ve makineler ithal edene madalyalar verilmesi yönünde nizamname yayınlanmıştır³⁰⁶⁴.

Yapılan maddi ve manevi teşvikler, İngilizlerin istediği oranda bir üretim artışını getirmemiştir. İstanbul'da yayın hayatını sürdüren Levant Times gazetesinde, Türkiye'de hızla gerilemeye başlayan pamuk üretiminden duyulan kaygı dile getirilmişti. İklim ve coğrafi şartların uygunluğuna rağmen artış beklenirken düşüş yaşanmasına hayret edildiği ifade edilmekte; 1871 yılına gelindiğinde düşüşün devam ettiği anlatılmaktadır. Sorumlu olarak yerel yöneticiler gösterilmekte, onların köylülere yeni tohum dağıtma ve tarım yapılan arazilerin pamuk ekimine uygun hale getirilmesi ve ekim yöntemlerinin öğretilmesi, aşırı yağışlar dolayısıyla bataklığa dönüşen alanlarını suyunun başka yerlere aktarılması gibi hususları

³⁰⁵⁹ 1927-1928 *Zahire Borsası*, s.10,

³⁰⁶⁰ Karsandık, s. 256.

³⁰⁶¹ Ulutaş, s.163.

³⁰⁶² Ulutaş, s.163.

³⁰⁶³ Keser, s. 97.

³⁰⁶⁴ Varlık, v.d., s.31.

önemsememesinin rolünün büyüklüğünden bahsedilmektedir³⁰⁶⁵. Yine, köylülerin pamuk ekimindeki bilgisizliği de şikayet edilen başka bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı çiftçiler, ekim için en uygun ay olan nisanda ekimi gerçekleştirmek yerine haziran ayında ekim yapmakta, pamuk ekimini de tahıl ürünleri gibi gerçekleştirmekte ve pamuğu ne kadar derine ekerlerse o kadar iyi verim alacaklarına inanmakta, mahsul kötü olunca da olayı kaza ve kader olarak yorumlamaktadırlar³⁰⁶⁶.

1867 senesinde pamuk fiyatları zamlanmış, pamuk ziraatıyla uğraşan çiftçilerin kazançları artmıştı. Önceleri dış gümrük vergisi alınmazken, Adana'ya gelen tohumlardan iç gümrük vergisi alınmaya devam edilmiştir. Daha sonra iç gümrük vergisi de kaldırılmış, pamuk üretimi geliştirilmeye çalışılmıştır³⁰⁶⁷.

Pamuk üretimi, tarımla uğraşmayan veya farklı bölgelerden Osmanlı Devleti'ne gelen nüfusu da kendine çekmiştir. Osmanlı Devleti, göçbeleri yerleşik hayata geçirmekle tarımdan elde edilen yeni vergi kaynaklarına kavuşmuş, ayrıca Çukurova'da tarıma açılan yeni alanlarda onların tarımsal faaliyetlere yönelmesini sağlamıştır. Yine Rusya'dan gelen Nogay ve Çerkeslerin bu bölgeye yerleştirilmesi de tarım alanlarının genişlemesine olanak vermiştir.³⁰⁶⁸ Pamuk tarımının gelişmesi, civar köylerdeki Ermeniler için Çukurova'yı daha cazip hale getirmiş, ovaya Ermeni göçleri de artmıştı³⁰⁶⁹.

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde kuraklık nedeniyle pamuk üretiminde düşük verim elde edildiği dönemler de olmuştu. 1885 yılında yaşanan kuraklığı takip eden süreçte Amerikan pamuğu tohumu, Osmanlı hükümeti tarafından Mısır'dan getirilerek Adana'da ücretsiz dağıtılmıştı. Devlet, çiftçiye dağıttığı tohum karşılığında para talep etmediğinden, halk tarafından tohumlara "iane" adı verilmişti³⁰⁷⁰. İnanenin ekimi 1937 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren yasaklanmıştı³⁰⁷¹. XX. yüzyıl başlarında bölgeyi gezen Schaffer: pamuk hasadının

³⁰⁶⁵Sergici, s.8.

³⁰⁶⁶ Varlık, v.d., s.31.

³⁰⁶⁷Karsandık, s. 256.

³⁰⁶⁸İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı,İstanbul:Hil Yayınları, 1995, s.195.

³⁰⁶⁹Sahara, s.93.

³⁰⁷⁰Adana İli Ekonomik Etüdü, s.99.

³⁰⁷¹ Sergici, s.41.

ekim ayında gerçekleştirildiğini, Adana sancağında pamuk kalitesinin iyi düzeyde olmadığını, ancak iyi cins pamuk yetiştirilerek bu sorunun aşılabileceğini belirtmiştir³⁰⁷².

Almanya'nın Çukurova pamuğuna yönelmesinin öncesinde, Adana kuraklıklara mücadele etmek durumunda kalmıştı. Bazı yıllar üretimde önemli oranda düşüşlerin ortaya çıktığı görülmüştür. 28 Ekim 1896 tarihli bir belgede; Adana'da 1896 yılı pamuk hasadından elde edilen verimin çok düşük olması nedeniyle, çiftçilerin daha fazla zarar görmesinin engellenmesi için pamuk tohumunun dışarıya satılmasının yasaklanması Adana valiliğinden Dahiliye Nezaretine yazılmıştı³⁰⁷³. Kuraklıklar sonucunda verim düşerken, fiyatlar yükselmişti. 1886-1891 yılları arasında da pamuk fiyatları kuraklığa bağlı olarak artmıştı. Bu artış, 1886-1887 yılında ortaya çıkan kuraklığın üretimde düşüşe neden oluşuyla açıklanabilir³⁰⁷⁴. Bu dönemde üretimde düşüşe neden olan siyasi gelişmeler de mevcuttur. Amerikalı misyonerlerin teşvikiyle 1895 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafında yoğunlaşan Ermeni isyanları ve diğer siyasi gelişmeler nedeniyle pamuk hasadının olumsuz etkilendiğine dair raporları mevcuttur. Üstelik şehirde işsizlik ve pahalılık görülmekte, fakirlik giderek artmaktaydı³⁰⁷⁵.

XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan ve dünyayı etkileyen pamuk buhranı Amerikan İç Savaşı'nın bitmesiyle gerileyen pamuk ziraatının yeniden ivme kazanmasını sağlamıştır. Diğer taraftan Çukurova'da pamuk üretiminin yeniden artmasında Almanya'nın, pamuk ihtiyacını Çukurova bölgesinden karşılama talebinin küçümsenemeyecek bir rolü olduğu söylenebilir. Yine, 1890'larda Hint menşeli yerli tohumlarla birlikte, ücretsiz olarak pamuk ziraatı yapanlara verilen ve çiftçiler tarafından "iane" olarak isimlendirilen tohumların da üretime katkısı olmuştur. Pamuk üretiminde İngiliz desteğini kaybeden Çukurova, yeni bir Avrupa devletinin desteğiyle tarımsal üretimde canlanma yaşamaya başlamıştı. Almanya, Osmanlı hükümetini pamuk ziraatını teşvik etmesi için cesaretlendirmiştir. 1900-1904 seneleri arasında kaliteli tohumlar dağıtılmış, Almanya'da bunu fırsat bilerek

³⁰⁷²Ener, s.247.

³⁰⁷³ BEO, 858/64319/1, 21 Cemaziye'i-Evvel [1]314 [28 Ekim 1896]

³⁰⁷⁴ Ulutaş, s.187.

³⁰⁷⁵ Çabuk, s.87.

pamuk üretimine direkt olarak müdahaleye yönelmişti. 1905 senesinde Dresten kentinde 8.200 Osmanlı lirası sermayeli Deutsche Levantinische Baumwollengesellschaft Şirketi, Çukurova ve Batı Anadolu'da Alman çıkarlarını gerçekleştirmeye yönelik çalışmalara girişmiştir. Pamuk ziraatında üretim artışının sağlanması, kaliteli pamuk elde edilmesi, üreticilere maddi destek ve teknik eğitim verilmesi, pazarlama olanaklarının artırılması şirketin hedefleri arasında yer almaktaydı³⁰⁷⁶. Çukurova'da 1885'ten 1890'lara kadar, kuraklığın etkisine bağlı olarak yükseldiği tahmin edilen pamuk fiyatları, belkide talep artışına bağlı olarak 1901-1906 yıllarında yeniden iki katına ulaşmıştı³⁰⁷⁷.

Deutsche Levantinische Baumwollengesellschaft Şirketi, Güney Amerika ve Afrika'da oluşturulan plantasyonlar³⁰⁷⁸ gibi çok geniş sahaları ihtiva eden çiftlikler oluşturmaya yönelik projeler hazırlamaya başlamış ancak şirket, bu tür bir yapılmaya izin vermeyen Osmanlı yasaları karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştı. Deutsche Levantinische Baumwollengesellschaft, yeni bir yol deneyerek Adana'da geniş arazileri bulunan toprak sahiplerini pazara yönelik üretim yapan çiftlikler kurmaya teşvik etmiş ve onları maddi olanaklarla da desteklemişti. Osmaniye 'de 1.000 hektarlık sahada kendi adına pamuk ziraatı yapılmasını sağlamıştı. Çiftliklere karşılıksız ya da cüzi fiyatlarla tohum verilerek pamuk üretiminin daha verimli hale getirilmesi için, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Türkistan coğrafyasından 300 ton pamuk tohumu getirtilmişti. Zirai üretime bir düzen getirmek için çiftçilere kredi verilmesine yönelik çalışmalar başlatılmış, uygun faiz oranlarıyla dağıtılan kredinin geri ödemesi hasat sonuna bırakılmıştır³⁰⁷⁹.

1913 yılında Bağdat Demiryolu Şirketi, Almanların emperyal çıkarları doğrultusunda Adana Ovasının sulanması ile ilgili bir proje yaparak, projenin Osmanlı Devleti tarafından kabulünü sağlamıştır. Şirket, elde ettiği imtiyazla Adana Ovasında 500.000 hektarlık sahayı ıslah edecek, pamuk üretimi için uygun koşulları oluşturacaktı. Projenin hayata geçirilmesi savaş dolayısıyla mümkün olmamıştır.

³⁰⁷⁶ Varlık, v.d., s.32.

³⁰⁷⁷ Ulutaş, s.187.

³⁰⁷⁸ Tropik ya da astropik bölgelerde, nitelsiz ya da yarı nitelikli işçilerle tarım yapılan büyük çiftlik. <https://tr.wikipedia.org>. 12 Temmuz 2016.

³⁰⁷⁹ Varlık, v.d., s.32.

Oysa Anadolu Demiryolu Şirketi, Philip Holzmann Şirketi'yle Konya Ovasını Sulama Şirketi'ni kurarak projesini hemen o yıl gerçekleştirmeyi başarmıştı³⁰⁸⁰.

Deutsche Levantinische Baumwollgesellschaft Şirketi'nin, Afrika'dan getirdiği sulama uzmanları, ziraat mühendisleri ve teknik elemanlar Alman- umur-ı İktisadiye Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Kuruluş, Adana tarımı ile ilgili her türlü gelişmeyi Almanya'da bulunan dokuma fabrikalarına aktarmakta ve Adana'nın pamuk üretiminde bir laboratuvar görevi görmesini sağlamaktaydı³⁰⁸¹.

Adana, sadece Almanların değil hatta daha eski tarihlerden itibaren Fransızların da gözdesi olmuştu. Fransa, pamuk üretimini büyük oranda Adana ve çevresinden sağlamaktaydı ve gözünü bölgeye dikmişti³⁰⁸². Fransa adına Adana'da araştırmalar yapan iki raportör; 1911 yılında ortalama 100.000 balya pamuk üretildiğini ifade etmişlerdi. Bu rapordan da anlaşıldığı üzere Fransızların, emperyal hedeflerine ulaşma arzusuyla çok titiz bir çalışma içerisinde oldukları söylenebilir. Tsapolos ve Walther, bölgede kurulacak Fransız şirketlerinin güvenliğini sağlama görevini “cesur, sadık, namuslu insanlar” olarak tanımladıkları Çerkeslere vermek gerektiğini ifade etmişlerdir. Tsapolos ve Walther, kurulacak şirkette çiftliklerde çalışacak işçilerden bir de itfaiye teşkilatı oluşturmayı tasarlamışlardı. Bunun için çalışanlara itfaiye ile ilgili belirli bir süre eğitim verilmesi gerektiğini dile getirmişlerdi³⁰⁸³.

Abdülhamit'in saltanatının sonlarına doğru Adana'da bataklıklarının kurutulması, pamuk üretiminde bir canlanmayı da beraberinde getirmişti³⁰⁸⁴. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde büyük düşüşler yaşayan pamuk üretimi, yeni devletin kurulmasından sonraki süreçte eski seviyesine tekrar yükselebilmştir³⁰⁸⁵.

³⁰⁸⁰Satan, s.334.

³⁰⁸¹ Varlık, v.d., s.32.

³⁰⁸²Yurtsever, s.288.

³⁰⁸³*Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³⁰⁸⁴Mango, s.39.

³⁰⁸⁵Varlık, v.d., s.33.

Tablo 7.11: Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Üretilen Pamuğun Miktarı

Yıl	Üretim (ton)	Yıl	Üretim (ton)
1880	8.000	1908	12.800
1884	9.156	1909	15.200
1888	3.052	1910	13.160
1897	6.322	1911	16.000
1900	7.848	1912	23.000
1902	6.322	1913	24.000
1903	8.000	1914	27.000
1904	8.400	1915	3.000
1905	9.000	1916	2000
1906	10.000	1917	2.000
1907	11.200	1918	14.000

Kaynak: Varlık, v.d., s.33.; 1 balya= 200kg olarak hesaplanmış ve kaynaklarda balya olarak verilen miktarlar bu yöntemle tona dönüştürülmüştür.

Adana sancağında üretilen Amerikan pamuğunun kalitesi, yerli pamuğa oranla daha düşüktü. Yerli pamuğun kalitesi Türkistan pamuğunun kalitesine yakındı. Pamuk ziraatının ilkel koşullarda yapılması, bir hektardan 100-300 kg gibi düşük seviyede tohumuz pamuk üretilmesine neden olmaktadır. Adana'da pamuk üretimindeki verimin düşüklüğünün sebebi tarımda teknolojinin yeterince kullanılmaması olarak açıklanmıştır³⁰⁸⁶.

1905-1909 yılları arasında Adana Ovasının pamuktan aldığı verim, Türkistan'dan alınan verimin % 10'una tekabül etmekteydi. Türkistan'da üretilen pamuk miktarı, dünya üretiminin % 15'ine denk gelmekteydi³⁰⁸⁷. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana merkeze yakın yerlerde bir dönümden 100-125, Ceyhan'da dört dönümden 480-500 okka pamuk elde edildiği seneler, üretici açısından verimli seneler olarak kabul edilmiştir³⁰⁸⁸.

³⁰⁸⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³⁰⁸⁷ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.100.

³⁰⁸⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.100.

1870'li yıllarda Adana'ya Amerikan pamuğunun girmesiyle fiyatlar gerilemiştir. Fiyatlar 1885'lerden itibaren kuraklığa bağlı olarak artmış,1890'ların sonuna doğru dünyada meydana gelen pamuk buhranına bağlı olarak yükselişini sürdürmüştür³⁰⁸⁹. 1911 yılında Adana sancağında pamuk fiyatlarına bakıldığında 1 kilogram pamuk, 1,35 frank yani, 0,054 Türk lirasıdır. Hektar başına bürüt verim 135-405 frank, diğer bir deyişle 5,4-16,2 Türk lirası arasındaki fiyat aralığında oynamıştır³⁰⁹⁰. Adana pamuğu, demir yolu ulaşımının devreye girmesinden önce kara yoluyla, sonrasında ise çoğunlukla demiryoluyla Mersin Limanına, oradan da dünya pazarlarına gönderilmekteydi³⁰⁹¹. Mersin, Adana ziraatının dünya pazarlarına açılan kapısı görevini ifa etmiştir.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da nüfusun çok hızlı artışında en büyük pay pamuk üretiminindir. Meşrutiyet Devri'nin tanıklarından Damar Arıkoğlu, Adana'nın en değerli hazinesi olan pamuğun sürekli gelişme gösterdiğini ifade etmektedir³⁰⁹². Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlik dolayısıyla nüfusun azalması, doğudan gelen amelelerin yine aynı nedenlerle pamuk tarımında çalışmak üzere gelmemeleri pamuk üretimini oldukça geriletmişti. Öyle ki savaş öncesi dönemin üretim seviyesine ulaşmak için 1930'a kadar beklemek gerekecekti³⁰⁹³.

7.1.4.2. Susam

Adana'da Susam üretimi Osmanlı hakimiyeti öncesinde de gerçekleştirilmekteydi. Ramazanoğulları, birçok tarım ürünün ekimini teşvik ettikleri gibi Susam ekimin de desteklemişlerdi³⁰⁹⁴. Adana'da susam, "küncü" olarak isimlendirilmekte³⁰⁹⁵ ve ekimi mart-nisan aylarında gerçekleştirilmekteydi³⁰⁹⁶. 1850'lerde Adana'da susam ekiminde dikkat edilecek hususlarla ilgili uyarılar yapılmıştı. Bu uyarılara göre; verimin arttırılmasına yönelik olarak otların düzenli bir

³⁰⁸⁹ Varlık, v.d., s.33.

³⁰⁹⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³⁰⁹¹ Ulutaş, s.184.

³⁰⁹² Arıkoğlu, s.2.

³⁰⁹³ M. Dünder, "Adana Pamukçuluğu", *Çukurova'da Memleket*, S. 10-23, Adana, 15 Kanunısani 1930, s.6.

³⁰⁹⁴ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

³⁰⁹⁵ Mağmumi, s.222.

³⁰⁹⁶ *AVS 1299*, s.11.

şekilde temizlenmesi istenmekte; ayrıca otların temizlenmesi yüksek bir maliyet getirdiğinden herkesin gücü oranında susam ekmesi tavsiye edilmekteydi. Yine, susam ekilen tarlaların sulanması için kanallar yapılmıştı³⁰⁹⁷.

Dr. Schaffer, XX. asrın başında susam bitkisinin Adana'da en çok ekimi yapılan ürünlerden biri olduğunu ifade etmiştir³⁰⁹⁸. Adana'da ziraatı yapılan susam ve susamdan üretilen tahine rağbet dış ve iç piyasada oldukça fazla idi. Vilayette susam ziraatı, oldukça önem arz etmekteydi. İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği sene, Adana ve Tarsus kazalarından elde edilen öşür hasılatı, kilesi 90 kuruştan hesap edilmiş, bu kapsamda Rumeli Şimendüfer Kumpanyası'na 49.140 kuruş değerinde 50.375 kile susam yollanmıştır. Bununla beraber, devletin zaman zaman susamın Adana dışına ihracını yasakladığı dönemler de olmuştur. 1910'lu yıllarda böyle bir durum söz konusudur. Genellikle yasağın sebepleri; kuraklıktan, doğal afetlerden ya da o yılki tarım ürünlerinden istenilen düzeyde verim alınamamasından kaynaklanmıştır.

7.1.4.3. Zeytin

Çukurova'da önemli bir yer tutan zeytin yetiştiriciliğinin gelişmesinde, fahiş fiyatlar vererek zeytin alan Venedikli tüccarların büyük katkısı vardır. Günümüzde Toroslardaki yabanileşmiş zeytinlikler o dönemin zeytin üretim alanlarıdır³⁰⁹⁹. 1850'lerde zeytin ağaçlarının fazlalığına rağmen halkın bunları işlemede isteksizlik görülmektedir. Üstelik çok sayıda zeytin ağacı mevcutken, zeytinyağı ve sabun şehre başka yerlerden getirilmektedir. Bahsi geçen dönemde bir layiha hazırlanmış, layihada; zeytinciliğin yabani zeytinleri aşılama, toprağı sürmek, senede bir iki defa toplamak dışında bir çaba gerektirmediği ifade edilmiştir. Sabun fabrikası kurulması için zeytinciliğin geliştirilmesi istenmekte, zeytin yetiştiriciliğini teşvik için ilk kez zeytin dikeceklerin 25 sene, yabani zeytinleri olup aşı yaptıracakların 20 sene aşar vergisinden muaf tutulmaları, zeytin fidelerinin üreticilere ücretsiz dağıtımı tavsiye edilmiştir³¹⁰⁰. İstenilen netice alınmamış olmalıdır ki 1909 yılında zeytin ağaçlarının imarı işi ile meşgul olanlara tapu

³⁰⁹⁷Karsandık, s. 257.

³⁰⁹⁸Yavuz, v.d., s.301.

³⁰⁹⁹ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

³¹⁰⁰Karsandık, s. 258.

verilmesi, belirli bir süre öşür vergisi alınmaması Adana vilayeti yöneticilerince uygun görülerek Orman Nezaretine yazılmıştı³¹⁰¹. Vilayet Ziraat müfettişi Emin Bey'in belirttiğine göre; zeytinliklerin imarına teşebbüs edilirse Adana vergi gelirlerinin büyük kısmı zeytinliklerden sağlanabilirdi³¹⁰².

7.1.4.4. Şeker Kamışı

Adana'da şeker kamışı üretimi Ortaçağlara kadar tarihlendirilebilir³¹⁰³. Piri Mehmet Paşa, şeker kamışı üretiminde değirmenlerden yararlanmış, şeker kamışlarını değirmen taşlarında ezerek şeker üretmiştir³¹⁰⁴. Evliya Çelebi de Adana'da şeker kamışı üretiminin yapıldığından bahsetmektedir. Gezgin William Francis, şeker kamışı üretimine İbrahim Paşa Dönemi'nde başladığı görüşünü dile getirmiştir. Ancak veriler İbrahim Paşa'dan önce de şeker kamışı üretimi yapıldığı yönündedir³¹⁰⁵. Ulutaş da eserinde İbrahim Paşa'dan önce şeker kamışı tarımının yapıldığını ifade etmiştir³¹⁰⁶.

1870'li yıllarda şeker kamışı üretimi için Mısır'dan şeker kamışı tohumları getirilerek üretimde artış sağlanmıştır. Şeker kamışı üretiminde usta sıkıntısı baş gösterince, Mısır'dan şeker kamışı uzmanları getirilmişti³¹⁰⁷. 1895 yılında bölgeyi gezen Şerafettin Mağmumi, kaliteli şeker kamışının üretilmekte olduğundan bahsetmekte ancak, şeker fabrikasının bulunmamasının üretimin artmasını engelleyici bir unsur olduğunu ifade etmektedir³¹⁰⁸. XX. yüzyılın başlarında Adana sancağına gelen batılı bir seyyah; şeker kamışının bataklık alanlarda da üretiminin yapılabildiği, ancak üretiminin şeker üretimine dönük olarak değil de çiğneme amaçlı yapıldığı, Osmanlı devletinin yaşadığı bunalımlar ve kanunların şeker kamışı üretiminin artmasını önünde engel olduğu düşüncesini dile getirmiştir. Yine de şeker imalinde kullanılacak ürünlerin üretim düzeyi artırılarak, Avrupa'dan ithal edilen şekere bağımlı duruma düşmüş olan Çukurova'nın mevcut durumundan

³¹⁰¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

³¹⁰² Uçar v.d., *İtidal*, S.63, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909]

³¹⁰³ Ener, s.248.

³¹⁰⁴ Varlık, v.d., s.17.

³¹⁰⁵ Karsandık, , s. 259.

³¹⁰⁶ Ulutaş, s.164.

³¹⁰⁷ Karsandık, s. 259.

³¹⁰⁸ Mağmumi, s.185.

kurtarılarak, şeker üretimine yönelik sanayi üretimine geçebileceği düşüncesindedir³¹⁰⁹.

1915-1916 yıllarında Adana'da şeker kamışından sanayide yararlanmak üzere etütler yapılmış ve sermaye toplanmıştır. Sermayedarların bu konuda cesaretinin kırılmasına neden olan gelişmeler süregelmekteydi. Şekerin dışarıdan tahditsiz girmesi ve çok düşük fiyatlarla satılarak piyasaya sürülmesi projenin uygulanma imkanını ortadan kaldırmıştı³¹¹⁰.

7.1.4.5. Hububat

Adana ekonomik hayatında pamuğun öne çıkmasından sonra da önemini kaybetmeyen ürünlerin başında arpa ve buğday gelmektedir. Bazı dönemlerde arpa ve buğdaydan daha fazla ürün elde edebilmek için girişimlerde bulunulmuştur. İbrahim Paşa, Adana'da arpadan elde edilen verimi arttırmak için bölgede üretilen arpa çeşidini (kalın arpa) değiştirmiş, yerine Mısır'dan "evrak" getirtmiştir³¹¹¹. Meşrutiyet öncesinde Adana'da en çok ziraatı yapılan buğday çeşidi yerli; arpa ise "vahit ve durak" olmak üzere iki türdü³¹¹².

Adana'da ekimi en fazla yapılan tarım ürünleri olan buğday ve arpanın ekim işlemleri ekim ayında³¹¹³; hasadı mayıs ve haziran aylarında gerçekleştirilmekteydi³¹¹⁴. İlk mahsul ise nisan ayının ortalarından itibaren çıkmaya başlardı. İlk mahsulün şehre girişi piyasaya büyük bir canlılık getirirdi. Mahsulün ilk sevki esnasında tren donatılır ve şimendüfer kumpanyası nakliye ücreti talep etmezdi³¹¹⁵. XX. asrın başında bölgeye gelen Dr. Schaffer, Adana tarımı üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun gözlemlerine göre; Adana'da zirai faaliyetler çağın şartlarına uygun gerçekleştirilmemektedir. Buğday ve arpa tarımının yapıldığı sahalarda, gübre verilmemesine rağmen bire altmış gibi yüksek bir verime sahiptir. İki yılda bir dinlendirilmekte olan topraklarda mahsul mayıs ve haziran aylarında

³¹⁰⁹Ener, s.248.

³¹¹⁰Eldem, s.43.

³¹¹¹Ulutaş, s.164.

³¹¹²*Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.99.

³¹¹³*AVS 1299*, s.11.

³¹¹⁴Ener, s.247.

³¹¹⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.41, 8 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909]

toplanmaktadır³¹¹⁶. Bölgeyi gezen seyyah, “Rasyonel bir ziraat sistemi bu ovayı yalnız doğunun değil batının da bir hububat ambarı haline getirebilir ve genişleyen çiftçilik ile piyasalara tesir edebilir” diyerek Adana ziraatının gelişmesinin yolları hakkında değerlendirmeler yapmıştır³¹¹⁷.

Tohumluk konusunda Amerikan buğdayı diğerlerine göre ağırlığı fazla olduğundan üretimde tercih edilmekteydi. Rağbetin fazla olması dolayısıyla Amerikan buğdayı, Akdeniz’deki Mersin Limanına ulaştırılmakta, oradan da Adana-Mersin demiryolu ile Adana’ya gönderilmekteydi. Nakil işleri, aynı demir yolunun idaresi tarafından gerçekleştirilmiştir³¹¹⁸. Hububatlar, genellikle şehirde ve kasabalarda evler arasında bulunan büyük depolarda saklanırdı. Karataş’ta 1900 yılında böyle bir deponun varlığı, bölgeyi gezen bir seyyah tarafından anlatılmaktadır³¹¹⁹. Arıkoğlu da hatıralarında: “Esasen Çukurova’nın buğdayı pek makbul bir buğday değildir. Konya buğdayını karıştırmak suretiyle temiz bir ekmek çıkarılabiliyor, tek başına Adana buğdayından bozuk ekmek çıkar ki, yenilecek evsafa değildir” demektedir³¹²⁰. 25 Nisan 1917’de Osmanlı Devleti’nde zahire ihtiyacının karşılanmasına dair bölgeler oluşturulmuş, her bölgenin kendi sınırları dışına zahire satışı yasaklanmıştı. Bu kapsamda dört bölgeye ayrılan vilayetler gurubu içerisinde Adana, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Cebel-i Lübnan ve İçel ile birlikte dördüncü bölge içerisinde yer almaktaydı³¹²¹.

7.1.4.6. Pirinç

Osmanlı Devleti’nin Adana’da hakimiyet kurduğu dönemden beri üretimini arttırmaya çalıştığı pirinç, üretim şartların uygun olduğu arazilerde zorunlu olarak ekilmekteydi. Pirinç tarlaları Seyhan, Çakıt ve Görgün nehirleri vasıtasıyla sulanmakta idi. Sulama olanakların geliştirmek için nehirlerin çeşitli yerlerine bentler yapılmıştı³¹²². 1538-1554 yıllarını kapsayan Piri Paşa Vakfiyesi kayıtlarından; Ramazanoğulları’nın, çeltik ekimine önem verdiği, şehre yakın tarlaların su kanalları

³¹¹⁶Yavuz, v.d., s.301.

³¹¹⁷Ener, s.248.

³¹¹⁸Ulutaş, s.191.

³¹¹⁹Yavuz, v.d., s.303.

³¹²⁰Arıkoğlu, s.2.

³¹²¹Eldem, s.45.

³¹²²Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.59.

açmak suretiyle sulandığı, sulama kanallarında meydana gelebilecek tahribatları önlemeye yönelik olarak memurların sürekli kontroller yaptıkları ortaya çıkmaktadır³¹²³. Mısır Valisi, bölgeyi ele geçirdiğinde üretimin arttırmayı hedeflediği ürünlerden biri de pirinçti³¹²⁴. XX. yüzyılın başında Adana'yı gezen bir Avrupalı tarafından belirtildiğine göre; Adana'da ekimi oldukça önemli olan pirincin sulama şekli kasaba ve şehirlerin havasını olumsuz etkilediğinden ve hastalıklara neden olduğundan buralara yakın yerlerde ekimi yasaklanmıştı³¹²⁵. Pirinç ziraatı talimatı tadil olduğundan 1909 yılında pirinç ziraatına uygun olan yerlerde ekimin teşvik edilmesi Ziraat Nezaretinden, Adana vilayetine yazılmıştı³¹²⁶.

7.1.4.7. Mısır

Adana'da zaman zaman kuraklıklar yaşanmış, bu durum tarım üretimini olumsuz etkilemişti. 1885 yılında tarımdaki kuraklığın mısır ziraatında verimi düşürmesi, yeni arayışları beraberinde getirmiş, kaliteli mısır tohumu ekimi düşüncesi ortaya çıkmıştır³¹²⁷. Dr. Schaffer, XX. asrın başında mısırın bölgede en çok ekilen ürünlerden biri olduğunu gözlemlemiştir³¹²⁸. Onun ifadelerine göre mısır ekimine uygun arazilere sahip olan sancakta, bu bitkinin boyu iki metre civarındaydı³¹²⁹.

7.1.4.8. Tütün

19. yüzyılda Adana'da "yenice" olarak adlandırılan tütünün ekimi yapılmakta, ancak uygulamadaki yanlışlıklar verimi düşürmekteydi. Sorunun çözümü için bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatnameye göre; tohum ekilecek tarlanın düzenlenme şekli, tohumun ekimden önce göreceği işlemler yer almaktaydı³¹³⁰.

³¹²³ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

³¹²⁴ Ulutaş, s.164.

³¹²⁵ Yavuz, v.d., s.301; Ener, s.247.

³¹²⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

³¹²⁷ Ulutaş, s.164.

³¹²⁸ Yavuz, v.d., s.301.

³¹²⁹ Ener, s.247.

³¹³⁰ *AVS 1299*, s.12; Karsandık, s. 259.

7.1.4.9. Meyve ve Sebze Üretimi

Bağcılık ve bahçecilik tarla tarımına nazaran daha fazla emek gerektirdiğinden nüfusun fazla olduğu kasaba ve şehirlerin etrafında oldukça fazla yer tutmaktadır. Genellikle buralarda üretilen ürünlerin pazara yönelik üretildikleri görülmektedir³¹³¹.

Ramazanoğulları, sebzeciliği teşvik etmiş, gelişmesi için çalışmalar yapmışlardır³¹³². 1859 yılında Adana'yı gezen Dr Koçi; buradaki sebze ve meyve bahçelerini dolaştığını, Tarsus'taki bahçelere göre buradaki bahçelerin daha küçük ve sulama olanaklarının daha yetersiz olduğunu, dikili ağaçların toprağa uyumlu olmadığını, fıstık ağaçlarının ise sulama gerektirmediğinden daha iyi gelişme gösterdiklerini yazmıştır³¹³³.

Üzüm yetiştiriciliği Adana'da çok yaygındı. A. H. M. Jones; eski çağlarda rağbet gören, eski bir şarabın imalinde kullanılan üzüm çeşidinin Kilikya'da en önemli geçim kaynaklarından biri olduğunu söylemektedir³¹³⁴. Meşrutiyet Dönemi'nin en çok üretimi yapılan meyvesi olan üzüm bağlarının sayısı yaklaşık bin beş yüzü bulmaktaydı. Bu ürünün bolluğu, şarap üretiminin de önemli miktarlara ulaşmasını sağlamıştı³¹³⁵. 1892'de Adana kazasında 1.397 üzüm bağı mevcuttu³¹³⁶. Yine üzüm, susam vb. şeyleri sıkmak için 28 ma'sara³¹³⁷ bulunmaktadır³¹³⁸. Adana'da merkezi çevreleyen ve sayısı 4-5 bine varan bağlar, sadece üzüm üretim merkezleri olarak görülmemiştir. Şehirde yaz aylarında nemli havanın etkisiyle yaşam zorlaşmaktaydı. İnsanlar biraz nefes alabilmek için bağlara evler inşa etmeye başlamışlardı. Bağlar yaz mevsimini geçirmek için tercih edilen yerlerdi. Halbuki daha 1890'larda bağlarda yazları ikamet edilen yerler adi kulübeler ve tahtlardı.

³¹³¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.88.

³¹³² *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.97.

³¹³³ Ener, s.221.

³¹³⁴ Yavuz, s.303.

³¹³⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.59.

³¹³⁶ *AVS, 1309*, s.82.

³¹³⁷ O dönemde Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı olan İslahiye'de, bugün dahi köylerde masere tabiri kullanılmaktadır.

³¹³⁸ *AVS 1309*, s.81.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla bağlarda yapılan evlerin sayısı ciddi bir artış göstermeye başlamıştı³¹³⁹.

Adana kazasında yaşayan Ermeniler; tüccar, esnaf ve sanatkar olmaları ve yaz mevsiminde uzak mesafedeki sayfiyelere gidememeleri dolayısıyla, Adana çevresinde bağlar meydana getirerek buralara evler inşa etmişlerdir. Yeşil Ovadan, Kara Enbiya, Kurttepe, Yılanlı, Dilberler Sekisi, Demirköprü ve Seyhan Nehrine uzanan bir sahada bulunan bu bağların bakım işlerini gayet iyi yaptıklarından elde ettikleri verim oldukça yüksekti. Bağlarda, kışın yemek için reçel ve pekmez yapılırdı³¹⁴⁰. Ayrıca üreticiler tarafından taze olarak tüketilmekte ve satışı yapılmaktaydı. Hem ovada hem dağlık kesimde üzüm bağlarının sayıları hızla artış göstermekteydi³¹⁴¹. 1913 yılında 145.740 dönümlük arazide bağcılık faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi³¹⁴².

1900-1901 yıllarında Adana'yı gezen Dr. Saffer: "Ovanın nebatları tamamıyla subtropik iklim bitkileridir. Burada hurma ağaçlarından tutunuz da Mersin ve Ağrı çiçeklerine (zakkum) kadar daima yeşil alan mebatları vardır. Bol sulanan yerlerde nar, portakal, limon ve yenedünyalar gayet iyi yetişmekte ve bahçeler büyük alanlar kaplamaktadır" demektedir³¹⁴³. Ancak don olayının yaşandığı dönemlerde portakal ve limon ağaçları çok fazla zarar görmekteydi. Genelde aşırı don olayları görülmeyen şehirde 1865/1896 ve 1899/1900 tarihlerinde -7'yi bulan soğuklar; portakal, tatlı limon ve ekşi limon ağaçlarının büyük kısmının kurumasına neden olmuştur³¹⁴⁴. 1892'de Adana kazasında 145 bahçe vardı³¹⁴⁵ ve bunların XX. yüzyıl başlarında üretim düzeyi oldukça geri durumdaydı. Çiftçi, toprağın çok verimli olmasının verdiği güvenle, ürünlerle ilgili gerekli bakımı yapma konusunda pek istekli değildi³¹⁴⁶.

³¹³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

³¹⁴⁰ Arıkoğlu, s.43.

³¹⁴¹ *AVS 1299*, s.13.

³¹⁴² Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913,1914*, c. III, Ankara, Devlet İstatistik enstitüsü, t.y., s.134.

³¹⁴³ Ener, s.241.

³¹⁴⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]

³¹⁴⁵ *AVS 1309*, s.81.

³¹⁴⁶ Ener, s.248.

Nehir kenarlarında ve kazaların etrafında oldukça fazla sayıda bahçe bulunmaktaydı³¹⁴⁷. Adana’da domates, patlıcan ve patates üretimi 1860’lı yıllarda başlamıştı³¹⁴⁸. Frenk patlıcanı olarak adlandırılan domates, aynı yıllarda Adana’ya getirildiğinde taassup sahibi kişiler, domates yemeyi mekruh olarak görmüşler, bazıları daha ileri giderek yemek yapılan kapları kalaylatmışlardır³¹⁴⁹. Adana’da üzüm, erik, zerdali bol miktarda bulunduğundan ucuz bir fiyattan satılmaktaydı. Bu ürünler, en fazla on paraya kadar yükselmiştir. Bamyanın 100’ü, patlıcanın 4’ü ve domatesin okkası her zaman on para idi. Güneşte pekmez yapılır ve alıcılar tarafından daima rağbet edilirdi³¹⁵⁰.

Tablo 7.12: 1909 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana’da Meyve Üretim Miktarı ve Üretim Değeri

Meyve	Ton	Bin Kuruş	Meyve	Ton	Bin Kuruş
Üzüm	15.084	5.129	Portakal	4.627	3.450
Ceviz	240	189	Kayısı	77	23
Erik	112	61	Badem	15	46
Elma	51	15	Limon	201	146
Armut	2	2	Diğer	3.920	9.024
İncir	343	227	Toplam		18.312

Kaynak: Güran, s.60-64.

³¹⁴⁷ AVS 1299, s.12.

³¹⁴⁸ Yurtsever, s.170-173.

³¹⁴⁹ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.99; Ener, s.231.

³¹⁵⁰ Arıkoğlu, s.43.

Tablo 7.13: 1913 İstatistiklerine Göre Adana'da Meyve Üretim Miktarı ve Üretim Değeri

Meyve	Ton	Bin Kuruş	Meyve	Ton	Bin Kuruş
Üzüm	15.414	6.007	Portakal	7.263	2.831
Ceviz	25	24	Kayısı	84	66
Erik	287	40	Badem	55	172
Elma	79	9	Limon	155	36
Armut	4	3	nar	201	79
İncir	273	81	dut	1	-

Kaynak: Güran, s.127-129-134.

7.1.4. Çiftlikler

Tımar sistemindeki bozulmalar, tarımsal üretimde çiftliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1867 yılından itibaren yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinebilme hakkını elde etmeleri, onların çeşitli bölgelerde devletin en verimli topraklarına sahip olmalarının yolunu açmıştır. Yine Adana vilayeti genelinde azınlıklar çiftlikler kurmuştur. 1914'te 74.022 dönüm arazi üzerinde, 45.859 kuruş değerinde 56 Rum çiftliği vardı³¹⁵¹. Çukurova'da geniş ekim alanlarının tarıma açılmış olmasının büyük çiftlik sahiplerinin eline önemli bir koz verdiği, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük çiftlikler yoluyla ziraatın daha hızlı gelişme olanaklarına kavuştuğu yolunda görüşler mevcuttur³¹⁵².

Çiftliklerde masrafların ziyadeleştiği dönem bahar mevsiminden itibaren başlardı. Çiftliğin genişliğine göre baharla birlikte daimi olarak otuz ile yüz kişi arasında işçi çalıştıran çiftlikler mevcuttu. Nisan ayında başlayan hasat mevsiminde, bir taraftan kozaların döktürülmesi, diğer taraftan hasat işleri yüklü bir masraf gerektirmektedir. Çiftçiler masraflarını ya tüccardan faizle para alarak, ya da açığa mal satarak alacakları paralarla karşılardı. 1909 yılındaki Adana Olayları çiftçiler için yıkım olmuştu. Ziraat Bankası krediyi kesmiş, çiftçilerin kredi kaynağı kurumuş ve sıkışıp kalmışlardı. Ameleleri göndermese pamuk, otların içerisinde boğulacak ve arpa hasadı gerçekleştirilmeyecek ve verim neredeyse imkansız hale gelecek; amele

³¹⁵¹Ulutaş, s.155.

³¹⁵²Ulutaş, s.182.

çalıştırılsa paraları nasıl ödenecekti. Adana basını bir an önce sorunun çözümünü istemekte ve mahsulün tarlalarda yok olmasının önüne geçilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Gerekli tedbirler alınmazsa gelecek yıl kıtlık tehlikesinin başgösterme ihtimali yüksekti. Eğer gerekli para ya hazineden ya da Ziraat Bankası'ndan karşılanmaz ise hükümetin aşar vergisini tahsil imkanı da olmayacaktı. Bu durum vilayetin yokluktan perişan olması anlamına gelecekti³¹⁵³.

Kısa zaman içerisinde devlet, çiftçilerin yaralarını sarmak için adımlar atmaya başlamıştı. Ziraat Bankası çiftçilerin kullanımı için Adana'daki şubesine 15.000 lira göndermişti. Toprağı az olan çiftçilere 500 kuruşa kadar kredi verilecekti. Büyük çiftlik sahipleri için ise meblağ çok daha fazla idi. Teminat gösteren büyük çiftlik sahipleri 10.000 kuruşluk krediyi on yıl vade ile temin edebileceklerdi. Teminat göstermeyenler ise servet sahibi şahıslardan oluşan bir komisyonun kefaletiyle altı ay için 50 lira borç alabileceklerdi. Bu uygulama Ziraat Bankası'nın nizamnamesine aykırı idi. Ancak olaylar dolayısıyla bire defaya mahsus böyle bir uygulamaya gidilmişti. Ancak *İtidal* gazetesi yapılan yardımları yeterli görmemiş, çiftçilerin harcamaları ile ilgili bilgiler vermiştir. Buna göre; orta halli çiftçiler bahar mevsiminde 100-200 lira civarında, büyük çiftçiler ise birkaç aylık zaman diliminde 700-800 lira, hatta faaliyetleri daha fazla olanlar 2.000 lira civarında masraf yapmaktaydılar. Adana ziraat müfettişliğine göre ise devletin yapması gereken, 15.000 lirayı 50.000 liraya çıkarmak ve çiftçileri dört guruba ayırarak ödeme yapmaktı. Birinci guruba yüzer, ikinci guruba yetmiş beşer, üçüncü guruba ellişer, dördüncülere yirmi beşer liralık kredi silsileler şeklinde dağıtılmalı ve ödeme kolaylığı sağlanmalıydı. Adana ziraat müfettişliği bu yeni talebi tekrar yazmıştı³¹⁵⁴.

Bahri Paşa zamanında Ermenilerin, Misis ve Ceyhan'da verimli ovaları ele geçirmesini önlemek için ovada bulunan 18.000 dönümlük arazi devlet çiftliğine dönüştürülmüştü. Halk arasında bu çiftliğe “Sultan Hamit Çiftliği” de denilmektedir. Çiftlikte hayvanların ıslahına yönelik çalışmalar da yapılmaktaydı. Burada atçılık ve sığır besiciliği önem kazanmaya başlamıştı³¹⁵⁵.

³¹⁵³ Uçar v.d., *İtidal*, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

³¹⁵⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.39, 29 Nisan 1325 [12 Mayıs 1909]

³¹⁵⁵ Ayhan, s.121.

Adana’da bulunan Mercimek harası, verim düzeyi oldukça yüksek olan bir araziye sahipti. Padişah hassı olan bu arazi, 1869 yılında çiftlik haline getirilmiştir³¹⁵⁶. Çukurova Askeri Çiftliği’nin 1909 senesinden itibaren maliyeye verilmesi kararlaştırılmıştı. Çiftliğin, Anavarza ve Adalı mevkilerinde 1,5 milyon dönüm arazisi bulunmaktaydı³¹⁵⁷. Çiftlik devredildikten sonra buraya bir müdür atandığı haberi Adana gazetelerine yansımıştı. Harbiye Nezareti tarafından idare edilen çiftliğin asıl amacı süvari alaylarına hayvan yetiştirmek iken seneler geçtikçe çiftlik zirai faaliyetlere yoğunlaşmaya başlamıştı. Çiftlik oldukça geniş sahalar ihtiva etmekte, üstelik aşar vergisi gibi vergilerden de muaf bulunduğundan gelirleri olağanüstü artmaktaydı. Çiftlikle komşu köyler arasında arazi anlaşmazlıkları başgöstermişti. Çekişmeler, askerden alınan arazinin maliyeye verilmesi ile herkesinin memnun olduğu bir ortamın ortaya çıkmasıyla neticelenmişti. Adana’da çiftliğin uygun şartlarla halka satılması beklentisi oluşmuştu. İtidal gazetesi, çiftliğin devlet tarafından işletilmesine karşıydı çünkü devletin böyle şeylerle uğraşmasını doğru bulmamakta idi. Gazetede; köylülerle anlaşmazlıkların sonlandırılması için hudutların doğru bir şekilde tespiti ve işgalci köylüler varsa araziden çıkarılmaları gerektiği ifade edilmişti. Kavgaların önüne geçmek için adil bir komisyon teşkilinin önemi vurgulanmış, çiftliğin zirai faaliyetlerde gelişmiş, aynı zamanda iyi bir hara haline getirilmiş olmasının elzem olduğu görüşü dillendirilmişti. Harbiye Nezaretinin çiftlikten vazgeçme nedeni Adana basını tarafından; “burada üretilen hayvanların maliyetinin dışardan satın alınanlara göre iki kat daha yüksek olması” olarak açıklanmıştı. Hara için bu kadar emek vermişken bundan vazgeçilmesi Adana basını tarafından doğru bulunmamış ve Adalı’daki iki üç yüz bin dönümün haraya ayrılmasının yeterli olacağı belirtilmişti. Çiftliğin; Hamidiye ve Anavarza taraflarındaki Mercimek mevkiindeki binalarının ziraat mektebi olarak kullanılması ve her türlü tatbikatın gerçekleştirilmesine olanak sağlamak için beş-on bin dönüm arzinin mektebe ayrılması, diğer kısımlarının ise isteyenlere satılması talebi dile getirilmişti³¹⁵⁸.

³¹⁵⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.37.

³¹⁵⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

³¹⁵⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.25, 2 Mart 1324 [15 Mart 1909]

Pek bir faydası olmayan hayvanların gönderilmesi, aygırları her kaza merkezinde veyahut memur baytarlara ya da münasip yerlere bırakarak hayvan cinslerinin ıslahına yönelik çalışmalar yapılması üzerinde durulmuştur. Çiftliğin durumu, 1911 yılında Fransızlar tarafından hazırlanan bir raporda şöyle tarif edilmektedir: Mercimek Çiftliği, halkı Türk ve Çerkeslerden oluşan Mercimek köyündedir. Köy temizlik bakımından gayet iyi durumdadır. Mercimek köyünde yedi tane iki katlı bina mevcut olup, burada çiftlikte çalışan kişiler ikamet etmektedir. Bu binaların kullanım amaçları çeşitlilik göstermekte; okul, atölye, vb. Ayrıca Mercimek Harası müdürlüğü, otuz kadar büyükbaş hayvanı barındırma kapasitesine sahip bir ahırın bitişiğinde bulunmaktadır. Müdürlük binasının arkasında U biçiminde eskiden ahır ve depo olarak hizmet veren bir avlu mevcuttu. Ahırda 28 aygır, 44 kısrak, 32 tay, 2 boğa, 43 inek, 48 sığır ve manda bulunmaktadır. Yine çiftlikte bazı kümes hayvanları ve çok az sayıda eşek bulunmaktaydı. Ayrıca Mercimek harası, modern tarım aletlerinin kullanıldığı bir çiftlikti. Bu çiftlikte: 2 buhar makinesi, 1 lokomobil, 1 santrifüj pompası, 1 adet beş bıçaklı pulluk, 1 adet yedi bıçaklı pulluk, 1 herse, 2 merdane, 1 semoir, ilkel tarım aletleri olarak değerlendirilebilecek birkaç kara saban ve çiftlikte bulunması gereken diğer araç-gereçler mevcuttu³¹⁵⁹. Fransızlar, Çukurova’da tarım üretiminde etkinliklerini arttırmak için Mercimek harasını 75 yıllığına kiralamışlardı. Birinci Dünya Savaşı’na kadar harayı işleten Fransız şirketin sözleşmesi, savaşın başladığı 1914 yılında iptal edilmiştir. 1927 yılına kadar kendi haline bırakılan çiftlik, aynı yıl Ziraat Vekaletinin idaresi altına girmiştir³¹⁶⁰.

Adana sancağında bulunan çiftliklerden bir tanesi de Bızdıkyan Efendi’ye aitti. Şehre bir iki saat uzaklıktaki çiftlik büyük bir alanı kaplamakta; ortasında iki katlı bir köşk yer alan çiftlikte verimli ağaçlar bulunmaktaydı. Bızdıkyan Çiftliğinde oldukça fazla sayıda yeni dünya, turunç, dut, elma, akasya ve salkım gibi ağaçlar yer almakta, bu ağaçlar çiftliğe adeta orman görüntüsü katmaktaydı. 1895 yılında çiftliğin sahibi durumunda bulunan Bedros Ağa, Şerafettin Mağmumi ile yaptığı görüşmede araziden bire otuz verim elde edildiğini, toprağın derin sürülmesi ve sulama imkanlarının geliştirilmesi halinde verimi bire altmış, bire yetmiş civarına

³¹⁵⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.37.

³¹⁶⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.37.

yükseltebileceğini dile getirmiştir. Çiftlikte ipek böcekhanesi, hayvan ahırları, modern teknolojiyi içeren harman makineleri ve güvercinlikler mevcuttu³¹⁶¹.

Adana sancağında bulunan diğer bazı çiftlikler ise; Karaisalı taraflarında Ömer Bey Çiftliği, Debbağzade Ali Efendi Çiftliği³¹⁶², İhsan Fikri'nin Karataş taraflarında bulunan çiftliği³¹⁶³, Kadri Bey Çiftliği³¹⁶⁴, Mısırlı Şevki Paşa Çiftliği³¹⁶⁵, Mücteba Efendi Çiftliğiydi³¹⁶⁶.

7.1.5. Tarımda Makineleşme

Eski dönemlerde karasabanın Adana'ya geliş tarihi ile ilgili bir kesin bir bilgiye sahip değiliz. Hububat hasadında kullanılan “döven” Asurlular zamanından kalma tarım aleti olarak değerlendirilmekte, Hititler zamanından beri zirai hayatın içerisinde olduğu bilinmektedir. Adana'da ekim işlerinde kullanılan en önemli alet olan karasabanın ağırlığı ortalama 5 kg idi. Farklı işlerde kullanılmak üzere üç çeşidi vardı. Sivri burun kış aylarında boz yerleri sürerken; söğüt yaprağı, haziran ayından sonra üçüncü dördüncü sürmede; kırlangıçkuyruğu, eylül ortasına kadar yapılan üç sürmede kullanılmaktaydı. Yukarıda bahsedilen yöntemlerle bir tarla sadece bir senede bazen on defa sürülmüş olurdu. Ekilen hububat genellikle buğdaydı ve nadasa bırakılan buğday tarlası, sonraki kış bir ya da iki defa sürüldükten sonra pamuk ekimi gerçekleştirilmekteydi. “Hububat münüvebesiyle” 6-7 yıl için yeterli görülmekteydi³¹⁶⁷. 1850'lerde Adana'da enli ve yassı saban kullanılmaktaydı. Kullanılan sabanların olumsuz yönü, toprağın iyi işlenmemesi çiftte kullanılan hayvanı çok yormasıydı. Saban otları iyi temizleyemediğinden çiftçiler otları temizlemek için ayrıca işçi çalıştırmak durumunda kalmakta, dolayısıyla çiftçinin maliyeti artmakta idi. Sorunun çözülmesi için orta kısmı yüksek, ensiz saban

³¹⁶¹Mağmumi, s.187.

³¹⁶²Uçar v.d., *İtidal*, S.21, 9 Şubat 1324 [22 Şubat 1909]

³¹⁶³Uçar v.d., *İtidal*, S.23, 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]

³¹⁶⁴Uçar v.d., *İtidal*, S.39, 29 Nisan 1325 [12 Mayıs 1909]

³¹⁶⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.64, 27 Haziran 1325 [10 Temmuz 1909]

³¹⁶⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kanun-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

³¹⁶⁷*Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.99; Ener, s.236.

kullanılmasıyla çiftçi için olumsuz bir durum ortadan kaldırılacaktı³¹⁶⁸. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında yeni tarım makinaları tasarlayan Adanalı çiftçiler de vardı³¹⁶⁹.

Adana ve çevresinde pamuk ziraatının gelişmesiyle makineleşmenin bölgede görülmeye başladığı bilinmektedir. Modern tarım aletlerinin sayısının ve kalitesinin artması karasaban kullanımını ortadan kaldıramamış ama buharlı pulluklar, biçerdöverler de artık, Adana'da zirai üretimde kullanılmaya başlanmıştır. 1860'larda başlayan makineleşme çalışmaları, devletin gümrük muafiyetleri ile özendirilmişti. 1865'lerden itibaren tarımda modern zirai aletlerin ithalinde bir durgunluk dönemi yaşanmıştı. Çünkü Amerikan iç savaşı sona ermiş ve İngiliz tüccarlar tekrar Amerikan pazarlarına yönelmiş, buna dayalı olarak da pamuğa olan talep azalmıştı. Yine de bölgeye olan ilgi devam etmiş, 1864 yılında Fransızlar pamuk işleme fabrikaları kurmuşlardı³¹⁷⁰

Meşrutiyet Dönemi'nde makineleşmeyi tetikleyen en önemli hususlardan biri, zirai üretimde emek arzında yaşanan yetersizliktir. Çukurova'da çok geniş sahaların mevcudiyetine karşılık, bu sahaları işleyecek insan sayısının azlığı makineleşmeyi zorunlu hale getirmiştir. Ancak tarım aletlerinin tamiri ve yedek parça ihtiyacının giderilmesi konusunda ciddi sıkıntılar mevcuttu³¹⁷¹. Adana ve çevresinin verimli arazilerinde makine kullanımının yaygınlaştırılması, emeğe dayalı üretimdeki yetersizlikleri gidermeye yönelikti. Bölgenin arazi yapısı, ulaşım olanaklarının diğer yerlere göre kolay olması dolayısıyla tarım aletlerinin taşınmasının daha rahat olması, sermayedarların iştahını kabartan hususlardı. Bütün bu çabaların gerçekleştirilmeye çalışıldığı dönemde buhar gücüne dayalı makineler yetersizdi ve geniş arazilere sahip büyük çiftliklerde kullanılmaktaydı³¹⁷². Teknolojinin günlük yaşama hızlı bir şekilde uyarlanmasının önündeki diğer engeller ise iş yaşamının örgütlenememesi, taşıma usullerinde, Adana-Mersin demiryolu ve karayolunun

³¹⁶⁸Karsandık, s. 243.

³¹⁶⁹ Salih Efendi adında biri üç demirli bir tarım aleti bulmuş, Tarakçı isimli bir ustaya yaptırmıştır. *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.100.

³¹⁷⁰Yurtsever, s.170-173.

³¹⁷¹ Varlık, v.d., s.60.

³¹⁷²Ulutaş, s.171.

yapılmasına rağmen, eski taşıma yöntemlerinde ısrar edilmesi, sermaye-emek arasındaki dengesizlikler olarak ifade edilebilir³¹⁷³.

Adana'da modern orak makinesi ilk olarak 1879'da kullanılmaya başlanmıştı. Yine 1880 tarihinde Amerika'dan biçerdöver satın alınarak getirilmişti. Çifte kazanlar (Buharlı nadas makineleri) 1881'de Vali Abidin Paşa'nın gayretleriyle Menafi Sandığı tarafından satın alınarak³¹⁷⁴ şehir eşrafından Abdülkadir Bağdadi Efendi'ye kiralanmıştı³¹⁷⁵. Abidin Paşa, Messrs. T. & F. Howard'tan iki tane lokomotif satın almış ancak, kullananların bilgisizliği dolayısıyla araçlardan yararlanılamamış ve girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı³¹⁷⁶. Küçük hayvan pullukları, İplikçi adında bir tüccar vasıtasıyla Adana tarımına kazandırılmış, Harman makineleri (batoz) ilk kez Tuzcuoğlu isimli bir çiftçi tarafından Kilise köyünde kullanılmıştı. Harman makineleri Marshall marka idi. Dört ya da altı öküzle kullanılan nadas pullukları ve Bergüzar denilen Mc Cormick hafif orak makinesi daha sonraki dönemlerde getirilmiştir³¹⁷⁷. Yine bu yıllarda bir İngiliz şirketten tarım aletleri ithali gerçekleştirilmişti. Alınan makinelerin hayvanlar tarafın çekilmesinde büyük güçlüklerle karşılaşıldığından istenilen yarar elde edilememiştir. 1881 yılında İngiltere'nin Adana konsolusu Henderson; Adana valisi Abidin Paşa'nın tarımı geliştirmek için fevkalade gayret gösterdiğini, belediyenin gelirlerini Avrupa'dan tarım makineleri almaya harcadığını, tarımda genellikle Arnavutların çalıştırıldığını ancak, onlarında yerli çalışma yöntemlerine uyum sağlamada isteksiz davranmalarını nedeniyle istenilen başarının elde edilmesinin mümkün olmadığını yazmaktadır. Vali'nin çabalarına bazı çiftçiler de eşlik etmişler ve Avrupa'dan tarım aletleri ithaline girişmişlerdi. Aletlerin çok çabuk bozulması istenilen sonuçların alınmasını engellemişti³¹⁷⁸.

Adana'da 1886 tarihinde, daha önce ithal edilen biçerdöverlere göre daha hafif olan Johnson Harvester Co. markalı Amerikan malı 50 tane biçerdöver satın alınmıştı. Böylece tarımda gelişmeye paralel olarak makineleşmede de artış

³¹⁷³ Varlık, v.d., s.60.

³¹⁷⁴ Aktolga, s.46.

³¹⁷⁵ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.100.

³¹⁷⁶ Varlık, v.d., s.35.

³¹⁷⁷ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.100.

³¹⁷⁸ Varlık, v.d., s.33.

yaşanmıştı. Çünkü son ithal edilen biçerdöverlerle Adana’da bulunan bu araçların sayısı 600’ü bulmuştu³¹⁷⁹. Tarımdaki bu makineleşme sürecinin -tarımsal aletlerin bakım, onarımı yapılamayıp yedek parçaları bulunamadığından- hızını kaybettiği görülmektedir. Tarım makineleriyle ilgili bu tür sorunlar giderilemediğinden makineler kullanım fonksiyonlarını kaybetmişlerdir³¹⁸⁰. Adana’nın İngiltere konsolosu, hayvan gücünden yararlanmanın maliyetinin düşüklüğü nedeniyle makineleşmenin Adana’da yaygınlaşmasının zorluğundan bahsetmektedir. Onun izlenimlerine göre ziraatla uğraşan çiftçiler, daha kaliteli makineleri görme arzusu içerisindeyler. Makineleşme süreci 1887 ve 1888 yıllarında da devam etmişti. 1887’de ABD’den iki, 1888 tarihinde ise 5 tane buharlı harman makinesi satın alınmıştı³¹⁸¹.

1890 senesinde tarım makineleri ihraç etmek isteyen Amerikan menşeyli Mc Cormick Şirketi, Adana’da satış merkezi açmıştı. Diğer şirketlerde bölgeye akın etmeye başlamışlar; Fiat traktörleri Adana ve Mersin’de; Fordson Şirketi de Tarsus’ta satış mağazaları açmıştı. Yabancı şirketlerin bölgeye olan ilgisi sonucunda 1892 yılında Adana ve Tarsus’taki buharlı harman makinelerinin sayısı 25’e yükselmişti. Makineleşmenin boyutları o kadar arttı ki 1896 senesinde Adana’da ziraatla uğraşan kesim tarafından 100 tane harman makinesi alınmıştı³¹⁸². 1895 yılında Adana’ya gelen Şerafettin Mağmumi, çiftliklerde oldukça fazla sayıda modern tarım aletlerinin kullanılmaya başlandığını belirterek “buharlı saban ve döğen makinelerinin yaygın kullanımından bahsetmiştir. Ancak tarımda makineleşmenin işçi ihtiyacını ortadan kaldırmadığını da anlatmaktadır³¹⁸³. Şehri, tarım makinelerini satarak büyük kazançlar elde edilecek bir pazar olarak gören Avrupa devletleri, 1900’lü yılların başında gazetelerde ilanlar yayınlamaktaydılar³¹⁸⁴. Almanların yanı sıra, Hanomag, Setok, Fortson ve Fiat markalarına ait tarım aletleri, Adana ziraatında kullanılan markalardan bazılarıydı³¹⁸⁵. XX. yüzyılın başlarında

³¹⁷⁹ Varlık, v.d., s.35.

³¹⁸⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39.

³¹⁸¹ Varlık, v.d., s.35.

³¹⁸² Varlık, v.d., s.35.

³¹⁸³ Mağmumi, s.185.

³¹⁸⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.42.

³¹⁸⁵ Aktolga, s.52.

Adana'da 7 pamuk ayıklama makinesi, buharla çalışan 5 çırçır makinesi, 55 adet buğday ayıklama makinesi bulunmaktaydı³¹⁸⁶. 1903 senesinde İngiltere'den 15 biçer döver ve harman makinesi getirilmişti. 1904 senesi itibariyle tarımda makineleşme konusunda önemli yol kat edilmişti. Çukurova'da 1.000 veya daha fazla hasat makinesi, 100 buharlı biçer döver, 25 buharlı pulluk ve 85 basit buharlı pulluk zirai hayatta kullanılmaktaydı. Karasabanın etkisinin azalarak modern tarım aletlerinin rağbet görmeye başlaması, Batılı şirketler arasında, büyük karlar getiren Adana tarım aletleri pazarında rekabete neden olmuştur. ABD, İngiliz ve Alman şirketlerinin zirai aletler almak isteyenlere kredi vermeye başlamaları bu rekabetin açık göstergesidir. Bir Alman şirketi olan Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft, 1906 senesinde pazara hakim olma çabalarının sonucu olarak çiftçilere 2.000.000 franklık kredi sunmuştur. Adana'da modern tarım aletlerin konusunda yaşanan rekabet sonucunda Amerikan şirketi, biçerdöver makineleri; İngiliz kuruluşu, buharlı pulluk ve biçerdöver makineleri; Alman şirketi ise hafif orak makineleri alanında hakimiyet kurmuştur. Büyük yekun tutan Modern tarım aletlerinin önemli bir bölümü Rum asıllı Tırpani kardeşler tarafından satın alınmaktaydı³¹⁸⁷.

Modern tarım aletleri gümrük vergisinden muaftı. 4 Mart 1901 tarihli tahrirat-ı umumiye mucebince resm-i gümrükten muaf olan âlât ve edevât-ı ziraiyenin esamesini mübeyyin defterde: Her nevi saban ve pulluk, demet yapar ve demet bağlar orak makinesi; çayır biçmeye mahsus makine; hayvan koşulur ot(?) ve başak biçmeye mahsus tekerlekli makine; hayvan tırnağı; hayvan koşulur çayır otu demetlerini çevirerek havalandırmaya ve kurutmaya mahsus katona tabir olur makine; çayır otlarını balya yapmaya mahsus cendere makinesi; hayvan koşulur sürmeye mahsus makine; hayvan koşulur her nevi sürgü; hayvan koşulur çapa makinesi; buhar makinesiyle ve mantropa su kuvvetiyle müteharrik harman makinesi; harman makinesini tahrike mahsus hayvanla işler menez(?); buhar makinesi ile müteharrik pulluk; yaprağı bastırmaya ve tezekleri kırmaya mahsus hayvan koşulur her nevi düz ve dişli silindir vesaire tarım aletleri gümrükten muaf olduğu belirtilmişti³¹⁸⁸.

³¹⁸⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.59.

³¹⁸⁷ Varlık, v.d., s.35-35.

³¹⁸⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.55, 15 Haziran 1325 [28 Haziran 1909]

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında Adana'da pulluk, saban, tırmık, mısır mibzeri, mibzer, çayır makinesi, orak makinesi, beygirle çekilen tarak, mısır daneleme makinesi, kırma makinesi, kalbur makinesi, biley makinesi, tulumba pulvarizatör, arı kovanı, lavalekrozomu gibi tarım aletleri kullanılmaktaydı³¹⁸⁹.

1909'da Adana vilayetinde sekiz-on bin kadar orak makinesi, 63 adet harman makinesi (lokomotif ve patoz), çift sürmede kullanılan on adet loklomotof royster, birçok pulluk ve sabanlar, mübezzir, trıyor ve çırçır makineleri mevcuttu. Ancak bu tarım aletlerinin büyük çoğunluğu zengin çiftçilerin elinde olduğundan ve bunlar tarafından pahalı kirandığından daha küçük çiftçiler bu imkanlardan pek yararlanamakta idi³¹⁹⁰. 1909 yılında bedeli hasat sonunda tahsil edilmek üzere Ziraat Nezareti tarafından vilayet ziraat müfettişliği emrine 50 adet orak makinesi gönderilmiş, isteyenlere 16,5'ar lira bedelle satılacağı Adana basısında yer bulmuştu. Almak isteyenlerin Ziraat müfettişi Emin Zihni Efendi'ye başvurmaları istenmekteydi³¹⁹¹. Bahsi geçen makinelerden 22 adedi ilk vapurla getirilerek kurdurulmuş ve yedek parçalarıyla birlikte çiftçilere verilmişti³¹⁹². Yine harman makinelerinin işleminde müşkilatla karşılaşmamak için Adana'da bulunmayan maden kömürünün temin edilerek makinecilere verilmesi için şimendüfer kumpanyasına başvurulmuş, 400 ton kömür verileceği sözü alınmıştı³¹⁹³. 1909 yılı hasat mevsiminde orak makinelerinin yokluğu ve harman makinelerinin yetersizliği çiftçiye düşündürmekte ve hasadı geciktirmekte idi³¹⁹⁴.

Belçika başkonsolosunun 1910 yılındaki tespitlerine göre; Adana'da bulunan tarım aletleri; 100 adet buharla çalışan harman makinesi, 1.800 orak makinesi, 50 adet buharla çalışan pulluk, 200 adet toprağı derin işleyen pulluk, 91 adet harman makinesi, 1 adet İngiliz traktörü ve iki adet hububat mibzeri idi. Bu tarım makineleri içinde buharlı pullukların ithal edildiği ülkelere göre oranı %98 İngiliz, %1 Alman, %1 Amerikan ürünüydü ve orak makinelerinin büyük çoğunluğu Mc Cormick, Plano

³¹⁸⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.40.

³¹⁹⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.55, 15 Haziran 1325 [28 Haziran 1909]

³¹⁹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.39, 29 Nisan 1325 [12 Mayıs 1909]

³¹⁹² Uçar v.d., *İtidal*, S.42, 10 Mayıs 1325 [23 Mayıs 1909]

³¹⁹³ Uçar v.d., *İtidal*, S.40, 3 Mayıs 1325 [16 Mayıs 1909]

³¹⁹⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.41, 8 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909]

ve Deering gibi markaların ürünleriydi³¹⁹⁵. Makineleşme sonucunda tarım alanları daha fazla ürün vermeye başlamıştır. Pamuk rekoltesinde 9 senelik zaman zarfında önemli gelişmeler görülmüş ancak Birinci Dünya Savaşı, yükselmekte olan pamuk üretimini geriletirerek durma noktasına getirmiştir³¹⁹⁶. 1903-1913 yılları arasında tarımda makineleşmeye dayalı olarak tarım makineleri ithalatında önemli oranda artışlar kaydedilmiştir³¹⁹⁷. Başkonsolusunun belirttiğine göre; küçük tarım aletleri parası hasattan hemen sonra verilmek şartıyla kredi ile satın alınabilmekteydi. Büyük harman makineleri ise üç dönemde ödeme şartıyla çiftçiye sunulmuştu. Birinci ödeme makinenin teslim edilmesi sırasında, ikinci ödeme ürünün hasadından sonra, üçüncü ödeme ise bir sonraki yıl elde edilen ürünün hasadından sonra yapılmaktaydı³¹⁹⁸.

Tarımda makineleşme gerçekleşirken Çukurova'da geleneksel tarım aletlerinin kullanımı da devam etmekteydi. Çift takımı, orak, saban, nacak ve kazma kullanılan geleneksel zirai aletler arasında yer almaktaydı. Makineleşme konusunda yapılan birçok yeniliğe rağmen tarımda, büyükbaş hayvanlar önemli unsur olma özelliğini korumuş; öküz, camus, inek, merkep ve beygir zirai faaliyetlerde kullanılmaya devam edilmiştir. Üretimde kullanım oranlarına göre büyükbaş hayvanların fiyatları değişmekteydi. İçlerinde en yaygın olarak kullanılan öküzlerin fiyatları diğerlerine nazaran daha yüksekti³¹⁹⁹. Yine Adana'da harman işleri oldukça güç ve masraflı idi. bu durumun temel sebepleri adi yerli döğenlerin kullanılması ve yağın çığın geç kalkması idi. Çığ nedeniyle diğer vilayetlerde bir günde yapılan harman işleri, Adana'da üç günde ancak yapılmaktaydı. Saplar nemlenmekte ve harman işleri zorlaşmaktaydı. 300-400 lira değerinde harman makinelerinin kullanılması ile sorun aşılabılırdi. Yine zirai alet depoları teşkil edilerek sorunların üstesinden gelmek mümkündü³²⁰⁰.

³¹⁹⁵Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.39.

³¹⁹⁶Ener, s.251.

³¹⁹⁷ 1.000 orak makinesi, 100 batöz, 25 çift ve tek islim (buhar) makinesi alımı gerçekleştirilmiştir. Ener, s.251.

³¹⁹⁸Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.39.

³¹⁹⁹Ulutaş, s.161.

³²⁰⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.56, 16 Haziran 1325 [29 Haziran 1909]

7.2. Ormancılık

Kilikya, fiziki olarak iki bölüme ayrılabilir; Dağlık Kilikya ve ovalardan oluşan Kilikya. Dağlık Kilikya bölgesinde sedir ağaçları üretimde önemli bir yer tutmuştur³²⁰¹. Eski dönemlerde Dağlık Kilikya'yı ticari açıdan değerli kılan şey, kereste imalatının yapıyor olmasıydı³²⁰². Ortaçağda da Toros Dağlarındaki güre ormanlardan çok fazla kereste üretilmektedir³²⁰³. Keresteler ticari amaçla kullanılmakta; İskenderiye, Dimyat ve diğer Mısır şehirlerine yollanmaktaydı. Çukurova'nın ticari hayatında önemli bir yeri olan kereste, gemi inşasında vazgeçilmez öğelerden biriydi. Bu malzemenin ticareti, Venedik ve Cenevizliler eliyle yürütülmekteydi. Bölgeyi gezen seyyah Oldenburg; Adana ve çevresindeki ormanların Almanya'dakine benzediğini belirtmektedir³²⁰⁴.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında Adana'ya gelen Avusturyalı doktor ve botanikçi Koçi, aşiret beylerinin de desteğiyle birçok yeri gezme imkanı bulmuştu. Söyledikleri, Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdıkları diğer kaynaklarla paralellik göstermektedir. Onun anlattıklarına göre; Çukurova'da büyük bir saha bataklık, sazlık, çalılık ve ormanlardan meydana gelmekteydi. 18 saat meşe ormanlarında dolaştığını belirterek ormanlık alanların genişliğini anlatmıştır. Seyyah, bölgede bulunan yabani hayvan çeşitliliğine de değinmiş; Ceylan, arslan ve kaplan gibi yabani hayvan çeşitliliğinden bahsetmiştir³²⁰⁵. Meşrutiyet Dönemi'nde sürüler halinde gelerek tarlara zarar veren domuzlar, Adana ovasında oldukça fazla sayıda bulunan, göçebe ve köylülerin küçükbaş hayvanları için tehdit olan çakallar, tilki, pars, keklik, turaç ve bıldırcın gibi hayvanlar Adana yaban hayatının canlılarıydı³²⁰⁶.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana sancağının kuzeyinde küçük ama gittikçe yükselen dağlarla, ormanlar vardı. Nehirleri oluşturan pek çok çaylar ve çeşmeler, doğusunda ufak tefek ağaçların bulunduğu hatta bir kısımda ağaç dahi bulunmayan tepeler; güneyinde Akdeniz; batısında ise dağlar ve tepeler

³²⁰¹Ulutaş, s.60.

³²⁰²Yavuz, v.d., s.303.

³²⁰³Heyd, s.411.

³²⁰⁴Ersan, s.273.

³²⁰⁵ Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, s.59.

³²⁰⁶Ener, s.242.

görülmektedir³²⁰⁷. Adana sancağına bağlı Karsandı Nahiyesi ormanlarında çam, katran, meşe, kesme, yabancı, zeytin, çınar, sakız, harnup, hardlab, hardal, ardiç, ladin ve palamut ağaçlarından kereste ve ziraat aleti imal edilerek Seyhan Nehri vasıtasıyla Adana merkeze nakledilirdi³²⁰⁸.

1897 yılında Adana vilayeti genelinde 337.500 hektar orman bulunmaktaydı. Bu ormanlardan yakacak için 28.330 çeki (250 kg) kesilmiş; kömür için ise 301.000 kıyye kesilmişti³²⁰⁹. Aynı yıl kesilen 1.330 çeki yakacak odun, 3.755 kuruş kıymetindedir. Yine ormanlardan kesilen kereste mikabı 192.182'dir. Bu tarihte 1.871.871 kuruş gelir elde edilmiş, 206.750 kuruş masraf yapılmıştır³²¹⁰.

XX. yüzyılın başlarında ormanların, zirai arazi açmak vb. nedenlerle ve memurların göz yumması dolayısıyla talan edildiği görülmektedir. Eğer gerekli tedbirler alınmazsa diğer vilayetlerin, Arabistan'ın çektiği orman ve kereste sıkıntısını Adana'nın da çekeceği gazetelerde yer almıştı³²¹¹. Sel baskınları vuku bulduğunda salıcılardan da yararlanılmaktaydı. Kış ve bahar yağmurları, kerestelerin sallarla taşınmasını oldukça güçleştirmekte, nehrin kabarması dolayısıyla salıcılar zor durumda kalmaktaydılar. Taşkınlar sırasında bazı sallar nehir içerisinde yer alan kayalara çarpmakta ve sürücüleri ölümle karşı karşıya gelmekte idi. Su taşkınları dolayısıyla bunlara yardım etmek de nerdeyse imkansız gibiydi³²¹².

1918 yılında bölge üzerinde araştırmalar yaparak bir rapor hazırlayan Niyazi Bey; Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'ya bağlı Belemelik'teki Güllü Minare Ormanında ak ve karaçam ağaçlarının bulunduğunu, Ormanın Pozantı'ya iki saat mesafede olduğunu, yine Adana sancağına bağlı Karaisalı taraflarında Burgaz, Altınmeşe, Kalederesi ve Koçakboğazı ormanlarının yer aldığını yazmıştır. Bu ormanlardan daha önemlisinin Adana merkez kazası yakınlarındaki Karsandı

³²⁰⁷ AVS 1309, s.74.

³²⁰⁸ AVS 1293, s.56.

³²⁰⁹ Tefik Güran, *Osmanlı Devleti'ni İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.V, s.177.

³²¹⁰ Güran, s.177-178-179-181.

³²¹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.19, 31 Kânûn-ı Sani 1324 [13 Şubat 1909]

³²¹² Bu dönemde Kereste ticareti ile uğraşan kişilerden bir tanesi de Kıbrıslı Süleyman Ağa idi. Yağmurların Seyhan Nehrinde taşkına neden olması sırasında halkın kurtarılmasında çok yararı görülmüştü. Uçar v.d., *İtidal*, S.21, 9 Şubat 1324 [22 Şubat 1909]

nahiyesi hudutları içerisinde yer alan Pos Dağı Ormanları olduğunu ifade etmiştir. Niyazi Bey, bahsi geçen ormanda, budaksız ve 40 metreden daha uzun ve kaliteli ağaçların varlığından söz etmiştir. Adana sancağı ormanlarının büyük bir kısmı önemini kaybetmiş olduğundan istifade edilen ormanlar; Evcili, Sorkun, kısmen Canderesi, Elmalı, Sünedere, Şemik, Haçin Dağı, Belemelik, Burgaz, Koçak Boğazı ormanlarıydı. O, Adana ormanlarında çok kıymetli sedir ağaçlarının varlığından bahsetmektedir. Ancak Bağdat demiryolunun yapımı ve odunun trenlerde yakıt olarak kullanılması, Adana ormanları için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Niyazi Bey, çözüm yolu olarak kesim işlemlerinin bir fen memuru gözetiminde yapılmasının daha uygun olacağı görüşünü dile getirmişti³²¹³.

Odonları kereste haline getirmek için yapılan işlem şu şekilde idi; baltacı denilen iki kişi ağaçları domrum yapmakta, iki kadın da bıçkıcılık işleriyle uğraşmaktaydı. Bölgede ormancılık faaliyetleri ile meşgul olan Tahtacılar, ağaçların şehir merkezlerine indirilmesinde de büyük güçlüklerle karşılaşmaktaydılar. Keresteleri saatlerce uzak mesafeden ve çok kötü yollardan getirmek zorundaydılar. Keresteciler, Adana'da mamullerini ova halkına satmakta; karşılığında ise buğday, arpa, yağ, şeker, çay ve kahve gibi yiyecek; bez, ayakkabı ve kumaş gibi eşyalar almaktaydılar. Ayrıca pazarlara indiklerinde kiracılık işleri de yapmaktaydılar. Katırlarıyla taşıdıkları bir günlük yol için dokuz-on lira para alırlardı. Haftada bir veya iki defa kendilerine yakın pazarlara iner, şehirlilerle irtibat halinde olurlardı³²¹⁴.

Birinci Dünya Savaşı, kerestecilik faaliyetinde bulunanlar için yıkım olmuştu. Savaş koşulları gereği taşıma amacıyla ellerinden katırları alınmış, Beyrut ve İskenderiye'ye yapılan ihracat kesilmiş, ağaç kesim işiyle uğraşan gençlerin çoğu askere gitmişti. Kereste sarfiyatı ve işgücünün azalması, üstelik hayvan fiyatlarının yükselmesi, ormancılık dışında bir işle uğraşamayan kerestecilerin yaşamını çok zorlaştırmıştır. Bu dönemde 9 kilo buğday -köylerde bile- 15 lira gibi yüksek bir fiyata fırlamış, saman fiyatları da yükselmiş, Tahtacılar mübadele yoluyla hayatlarını temin edemez duruma gelmişlerdi. Savaş sırasında birçoğu askerlikten muaf olmak için Bağdat demiryolunun Toros Dağlarındaki kısmında çalışmış, böylece eski

³²¹³Sarısr, s.102-104.

³²¹⁴Sarısr, s.16-143-144-150.

zanaatlarını sürdürmüşlerdir³²¹⁵. Ormancılık faaliyetlerinin sorumluluğu 1917-1918 yıllarında Adana Orman müdürü Ahmet Emin Efendi'deydi³²¹⁶.

7.3. Hayvancılık

Adana, “göçebe-hayvancı” yaşam açısından uygun bir alandır. Şehrin yanı başında yükselen Toros Dağlarının oldukça önemli çayırılık sahaları, yine dağların deniz seviyesine yakın eteklerinde geniş düzlükler, mevsimlik göç için oldukça uygun alanlar bulundurma özelliğine sahiptir. Dağlar, bazı alanlarda denizden 10 km sonra, bazı yerlerde ise 100 km sonra yükselmekte, yüksek sahalarda 3.000 metreye kadar çıkmaktadır. Bu coğrafi özellikler; mevsimlik konar göçerliğe uygun şartları hazırlamakta, küçükbaş hayvancılığa eğilimi arttırmaktadır³²¹⁷.

Türklerin hakimiyetinden önce bölge insan yerleşimine -ormanlıklar, bataklıklar ve vahşi hayvanların bolluğu gibi nedenlerle- pek uygun değildi. Yırtıcı hayvanlarla mücadele etmek için Emevi Halifesi II. Velid (743-744) ve III. Yezid zamanlarında Hindistan'dan manda sürüleri getirilerek Hintli çobanlar eliyle bunların beslendiği bilinmektedir³²¹⁸. Evliya Çelebi, Adana camuslarından elde edilen kaymağın çevrede bilindiğini ve ilgi gördüğünü yazmıştır³²¹⁹.

Bölgede hayvancılık ve hayvan ürünlerinden yararlanılmasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Romalılar, Kilikya'yı keçi kılından yapılan “Cilicium” denilen elbiseler satılan bir bölge olarak görmüşlerdir³²²⁰. Ortaçağda Kilikya'nın yünü ve keçi kılı öncelikle rağbet edilen ürünlerdendi. Özellikle keçi kılı, bu dönemde gözde olan sofların yapımında kullanılmaktaydı. Kilikya'da yetiştirilen at

³²¹⁵ Sarısır, s.153.

³²¹⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.393.

³²¹⁷ Aydın, s.113.

³²¹⁸ Ahmet Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.35.

³²¹⁹ Yücel Dağlı, “Evliya Çelebi'de Adana”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.276.

³²²⁰ Ünal, s.35.

ve katırlar yabancı ülkelerde fazla değer verilen hayvanlardı³²²¹. Ayrıca XIII. asır başlarında balıkçılık oldukça yaygındı³²²².

Göçebe Türkmenlerin bölgeye gelerek yerleşmesinde Memluk-Ermeni ilişkilerinin rolü vardır. Memluklulara vergi ödeyerek varlığını sürdüren Ermeni Krallığı, vergilerini ödemekte sıkıntıya düşünce Tarsus, Adana ve Misis ovalarında hayvan otlatma hakkını Türkmenlere vermek zorunda kalmıştı. Yaylak olarak Maraş, Sivas ve Kayseri'yi kullanan; kış mevsiminde Amik Ovasında, Halep ve Çukurova'da yaşamlarını devam ettiren Dukadiri Türkmenleri, XVI. yüzyıldan itibaren farklı sahalara yayılmaya başlamışlar, bir kısım Türkmenler ise eski yaylak ve kışlaklarını kullanmaya devam etmişlerdir. Bunlar; Afşarlar, Cerid, Tecirli ve Akkoyunlu gibi aşiretlerdi. Bölgedeki aşiretler bunlarla sınırlı değildi ve daha birçok aşiret, yaşamını bu topraklarda devam ettirmekteydi³²²³.

Yüzyıllarca göçebe yaşamın devam ettiği Adana'da 1850'lerde de hayvancılığın ve konargöçer yaşamın hız kaybetmediği görülmektedir. Bölgenin en güçlü aşireti olan Afşarlar; 3.000 hane, 40.000 koyun, 3.000 keçi, 40.000 inek ve 9.000 deve ile göç etmişlerdi³²²⁴. Türkmen beygirleri, iki farklı cinste deve, koyun, keçi, evcil ve yabani sığır vb. hayvanlar, XIX. yüzyıl ortalarında Adana'da ekonomisinde önemli bir yer tutmaktaydı³²²⁵.

7.3.1. Arıcılık

Adana'da yaygın olan başka bir hayvancılık şekli arıcılıktı. Ramazanoğulları, hakimiyetleri sırasında arıcılığı teşvik etmekte idiler. Bu teşvikler sonucu arıcılık XVI. yüzyılın ortalarında önemli gelişme göstermişti. Yaz mevsiminde hem daha fazla verim elde etmek için büyükbaş hayvanlara yüklenen arılar Sarıçam'a veya diğer yüksek sahalara götürülmüştür. Arıcılık o kadar gelişmişti ki bazen alınan oşür

³²²¹Heyd, s.411.

³²²¹Heyd, s.409.

³²²² Mehmet Ersan, "13. Yüzyıl Başlarında Çukurova", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.273.

³²²³Aydın, s.117-118.

³²²⁴Aydın, s.129.

³²²⁵Langois, s.8.

20.000 kovanı bulabilmekteydi³²²⁶. Evliya Çelebi, Adana balının meşhur olduğundan bahsetmiştir³²²⁷. Şehirde 1860'larda da arıcılık yaygın bir şekilde devam etmiştir. Mısır'dan getirilen şeker çok pahalı olduğundan taticılar, tatlı yapımında her zaman bal kullanmışlardır³²²⁸. Meşrutiyet Dönemi'nde Avrupa'dan arı kovanı ithal edilmesi, şehirde arıcılık faaliyetlerinin devam ettiğini göstermektedir³²²⁹. 1909 istatistiklerine göre Adana vilayetinde 22.656 adet arı kovanı bulunmakta, 88 ton bal üretimi gerçekleştirilmekte olup, üretilen balın toplama değeri 259 bin kuruştu³²³⁰. 1913 yılında ise, 34.800 adet kovandan, 83 ton üretim yapılmaktaydı. Balın toplam üretim değeri 195.000 kuruş olup ayrıca; balmumu üretimi de gerçekleştirilmekteydi. Balmumu üretimi 1913 yılında 8 ton, üretim değeri ise 101.000 kuruş tutmaktaydı³²³¹.

7.3.2. İpek Böcekçiliği

Adana'da ipekböceği üretimi oldukça eskilere tarihlendirilebilir. Bizans Dönemi'nde Çin'den yapılan ipek böceği ithalatı sayesinde, Adana'da ipek böcekçiliği sanayi hızlı bir gelişme göstermiştir. Şehirde bu kapsamda bir imalathane meydana getirilmiştir³²³². Piri Paşa, Seyhan Irmağın kenarlarında ağaçlandırma çalışmaları yaptırmış, ipekçiliğin gelişmesi için iki tane büyük üretim imalathanesi oluşturmuştur³²³³. 1868 yılında idareciler tarafından Yüreğir'e dut ağaçları diktirilerek ipekçiliğin gelişmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır³²³⁴. 1878 yılında vali, Karataş Ovasında ipekböcekçiliğini geliştirmek için dut dikimi yaptırmış ancak, bu hareketi şikayetlere neden olmuştu³²³⁵.

³²²⁶ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.99.

³²²⁷ Dağlı, s.276.

³²²⁸ Ener, s.231.

³²²⁹ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.40.

³²³⁰ Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.III, s.69.

³²³¹ Güran, s.138.

³²³² Adana İli Ekonomik Etüdü s.96.

³²³³ Varlık, v.d., s.17.

³²³⁴ Adana İl Yıllığı 1967, s.4.

³²³⁵ Ayhan, s.101.

Adana'da 1888 senesinde ipekböcekçiliği çalışmaları artmış, ipekböcekçiliği üretimini geliştirme çabaları kapsamında Suriye'den ipek böcekleri ithal edilmiştir. Buna bağlı olarak Adana'da küçük bir iplik eğirme atölyesi faaliyete geçirilmiştir. 15 eleği mevcut olan atölye 1888'e gelindiğinde ortama 300 kilogram ipek iplik üretmeyi başarmıştı³²³⁶. XX. yüzyılın başında bölgeye gelen Schaffer: Dut ağacının yetiştirilmesine uygun koşullar olmasına rağmen ipekböcekçiliğinin gelişmemesini, bu konuda halkın gerekli özeni göstermemesine bağlamıştır³²³⁷. Adana'da ipek böceği yetiştiriciliği yapmak üzere yabancıların arazi satın almak istedikleri görülmektedir. Almanya'da da ipek böceği yetiştiriciliği yapan bir Alman, bu iş için 2.538 dönüm arazi almak istemiş ancak, yerel hükümet sorun çıkarmıştı. Bunun üzerine Alman sefaretî devreye girmiş ve sorun çözülmüştü³²³⁸.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ipekböcekçiliği sanatını öğrenmek üzere Bursa'ya öğrenciler gönderilmişti. Ancak bunlar bazen kabul edilmemişti. Sorunun ortadan kalkması için, Adana'da açılması düşünülen ziraat mektebinin bir bölümü olarak ipek böcekçiliği eğitimi verilmesi arzusu Adana basınında yer bulmuştu³²³⁹.

1909 yılı istatistiklerine göre Adana vilayeti'nde; açılan tohum kutusu 13.395 adet, koza üretimi 209 ton ve 2.025.000 kuruş değerindeydi. Ayrıca yaş kozanın tonu 9.683 kuruştü³²⁴⁰. 1913 yılına ise açılan yerli tohum 22; yabancı tohum ise 108 olmak üzere toplam 130 idi. Üretilen koza miktarı 72 ton; değeri 1.397.000 kuruştü³²⁴¹.

7.3.3. Büyükbaş, Küçükbaş Hayvancılık ve Kümes Hayvancılığı

Adana'da ekonomik hayatta önemli bir yer tutan büyükbaş hayvanlardan tarımda yararlanıldığı gibi taşıma işinde de yararlanılmaktaydı. Kentteki develer, puhur ile hecinin birleşmesi ile oluşmuş cinslerdir. Adana sancağında develer taşıma aracı görevi görürlerdi. Çöl hayvanları olan develer, Adana'da geçmesi zor dağların aşılmasında da kullanılmaktaydı. Adana atları küçük olmalarına rağmen, dayanıklı hayvanlar olup uzun mesafeler gidilebilirlerdi. Çok az süre dinlendirilen bu

³²³⁶ Varlık, v.d., s.72.

³²³⁷ Yavuz, v.d., s.301.

³²³⁸ BEO, 3022/226601, 10 Mart [1]323 [23 Mart 1907]

³²³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.56, 16 Haziran 1325 [29 Haziran 1909]

³²⁴⁰ Güran, s.68.

³²⁴¹ Güran, s.135.

hayvanlar bir günde 10-15 saat yürüyebilmektedirler. Üstelik bunlara az miktarda arpa verilmekte, 120 kilogram civarında yük taşıyabilmektedirler. Ayrıca eşek ve katırın da yük hayvanı olarak çalıştırıldığı görülmektedir. Katır, beygirden daha dayanıklı ve daha değerlidir. Adana'da katır sayısı, beygir sayısından daha azdır³²⁴².

XX. yüzyılın başlarında Adana Ovasında sığır üretimi, çayır ve meracılığı geliştirici çalışmalar yapılmak suretiyle büyük ilerlemeler kat edebilecek durumdaydı³²⁴³. Adana'da büyükbaş hayvanlardan et ve süt ürünleri elde edildiği ve bu ürünlerin ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Aynı zamanda bu hayvanlardan, tarımsal üretim ihtiyacını karşılamak üzere yararlanıldığı göze çarpmaktadır. Manda ve öküz gibi hayvanlardan taşımacılıkta, tarlaların sürülmesi ve tahılın sapından ayrılması aşamasında yararlanılmaktaydı³²⁴⁴.

Köylerde genellikle küçükbaş hayvancılıkta yapağılı koyun ve keçi yetiştiriciliği yaygındı. Aşiretler, keçi ve koyunlardan elde ettikleri süttten; yoğurt ve peynir yaparak besin maddesi olarak kullanmaktaydılar. Bu hayvansal ürünler onların en önemli gıda maddeleri idi. Ticari değeri olmamakla birlikte köpek, Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da yaygın olarak beslenen bir hayvandı. Aşiretlerin köpekleri dahi birbirinden farklı cinsteydi³²⁴⁵.

1897 yılında vilayetin sahip olduğu yüzölçümü 71.600 kilometrekaredir. Vilayette bulunan toplam hayvan sayısı ise 1.492.228 olup; kilometrekareye düşen hayvan sayısı 20,84'tür³²⁴⁶.

³²⁴²Ener, s.249.

³²⁴³Ener, s.249.

³²⁴⁴ Yavuz, v.d., s.301.

³²⁴⁵ Ener, s.249-250.

³²⁴⁶ Tefik Güran, *Osmanlı Devleti'ni İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.V, s.160.

Tablo 7.14: 1897 Yılında Adana Vilayetinde Bulunan Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayısı

Hayvan	Adet	Kilometre Kareye Düşen Hayvan Sayısı	Hayvan	Adet	Kilometre Kareye Düşen Hayvan Sayısı
Çift Mandası	7.820	0,11	Karasığır Boğası	26.326	0,37
Manda İneği	9.595	0,13	Dana	41.331	0,66
Manda Boğası	2.096	0,03	Koyun	270.759	3,78
Malak	3.788	0,05	Keçi	875.370	12,23
Çift Öküzü	80.391	1,12	Tiftik Keçisi	880	0,01
Karasığır İneği	105.592	1,47	Canavar (domuz)	190	000

Kaynak: Güran, s.160-161-163.

Tablo 7.15: 1897 İstatistiklerinde Cinsine Göre Hayvan Sayıları

Hayvan	Adet	Kilometre Kareye Düşen Hayvan
Yük ve binek beygiri	20.720	0,29
Katır (ester)	2.202	0,03
Eşek (merkep)	282.810	0,39
Deve	10.907	0,15

Kaynak: Güran, s.162.

XX. yüzyılın başlarında Adana, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile ilgili sorunlarla boğuşmaktaydı. Şehirde hayvan sayısı dışarıya ihraç dolayısıyla hızla azalırken, Halep'ten de hayvan ithali durma noktasına gelmişti. Öyle ki 1902'de 10.000 olan koyun sayısı bir yıl sonra, sonbahar ortalarında 2.500'e düşmüş ve küçükbaş hayvan sayısında % 75 oranında azalma görülmüştü. Halbuki 1904 Şubat'ında sadece Adana kazasının ihtiyaç duyduğu koyun miktarı 10.000 idi³²⁴⁷. Vilayet baytar müfettişi, büyük ve küçükbaş hayvan cinslerinin ıslah ve korunması için çözüm yolları aramaktaydı³²⁴⁸. Konunun Meclis-i İdare gündemine gelmesini sağlamış, mecliste alınan karar neticesinde hayvancılığın korunmasına yönelik talepler Dahiliye Nezaretine iletilmişti³²⁴⁹. Dahiliye Nezaretine başvuru yapılarak

³²⁴⁷ BEO, 2222/166647, 21 Teşrin-i Evvel, [1] 319 [3 Kasım 1903]

³²⁴⁸ DH. MKT, 836/23, 12 Mayıs, [1] 320 [25 Mayıs 1904]

³²⁴⁹ DH. MKT, 866/64-1, 23 Mayıs, [1] 320 [5 Haziran 1904]

ısrarla talep edilmesine rağmen bu konuda adım atılmadığı görülmektedir. Çünkü, 1904 yılında da küçükbaş hayvancılığın sorunları devam etmekteydi. Adana vilayet baytar müfettişi, şehirde küçükbaş hayvancılığın korunması için dışarıya küçükbaş hayvan ihracının yasaklanması, bu gerçekleştirilemez ise en azından erkek küçükbaş hayvan ihracı, yine sonuç alınamazsa ihracatı azaltmaya yönelik “rüsüm-ı hayvâniyenin” makul bir oranda arttırılmasını vilayete bildirmiş; durumun Dahiliye Nezaretine yazılmasını talep etmişti³²⁵⁰.

XX. yüzyılın başında sığır vebası ve vilayet dışına ihraç gibi nedenlerle Adana’da büyükbaş hayvancılık oldukça güç bir duruma düşmüştü. Adana vilayet baytar müfettişinin 25 Mayıs 1904 tarihinde vilayete gönderdiği bir yazıdan büyükbaş hayvancılığın şehirde XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başındaki durumu hakkında fikir edinebilmek mümkündür. Dört-beş seneden beri “vebâ-yı bekarî illetinden külliyyetli telefât vuku bulduğu” bahsi geçen belgede yer almaktadır. Belgede; “vebâ-yı bekarî” (sığır vebası) hastalığı dolayısıyla Adana’da büyük oranda zarar olduğu, sığır türlerinin kalan kısmının korunması için çaba harcamak gerektiği halde iki seneden beri bunların civar vilayetlere, Mersin ve İskenderun üzerinden Mısır’a ve diğer birçok yere ihraç edildiği belirtilmekteydi. Adana dışına ihraç edilen sığırların % 95’inin “samanlık dışı hayvanât” olduğu, bu nedenle kente yıllık külliyyetli para girişi olsa da “vebâ-yı bekarî” illeti ve dışı sığır ihracının, son yıllarda sığır türlerinde gözle görülür derecede azalmaya neden olduğu ifade edilmekteydi. Eğer sığır ihracına devam edilirse Adana’da büyükbaş hayvancılığın çöküşünün kaçınılmaz olduğu, büyükbaş hayvancılığın gerilemesinin vilayet gelirlerinde önemli bir yeri olan büyükbaş hayvancılığa dayalı gelirleri düşüreceğinin şüpheye yer bırakmadığı dile getirilmekteydi. Alınması gereken tedbirler üzerinde fikir beyan eden Adana vilayet baytar müfettişi; büyükbaş hayvan ihracının sadece erkek hayvanların ihracı şeklinde gerçekleştirilmesinin vilayetin ticari gelirlerinin devamı anlamına geleceğini, “samanlığa elverişli olmayan erkek hayvanât ihrâcâtının ecnâs-ı mevcûde-i hayvaniyenin ıslâh-ı cinsine de fâidesi görüleceğinden” durumun valilik tarafından Dahiliye Nezaretine yazılması istenmekteydi. Sığır ihracının sadece erkek hayvanların ihracına münhasır olması, üstelik böyle bir uygulamanın hayvan cinsinin ıslahı açısından yararlı sonuçlar doğuracağı, eğer bu talep kabul

³²⁵⁰ DH. MKT, 836/23, 12 Mayıs, [1] 320 [25 Mayıs Kasım 1904]

edilmezse “telefât-ı noksânı” dolduruluncaya kadar geçici olarak kabulü, eğer bahsi geçen istek de kabul görmezse ihraç edilen sığır üzerinden alınan “rûsum-ı hayvâniyenin” münasip derecede yükseltilmesi önerilen çözüm yolları arasında bulunmaktaydı. Baytar müfettişi, şehrin ekonomisinde önemli bir yer tutan küçük ve büyükbaş hayvancılığı yok olma noktasına getirecek uygulamaları engelleme çabası içerisine girmekte, aynı zamanda hayvan türlerinin ıslahına yönelik tedbirler alınması için çalışmaktaydı³²⁵¹. Müfettişin uğraşları sonucunda konu Meclis’i İdare’de görüşülmüş ve yaşanan sorunların Dahiliye Nezaretine yazılması kararı alınmıştır³²⁵². 1908 yılı sonlarında vilayet baytar müfettişliğinde memur olarak çalışmakta olan ve müfettişlik vekaletinde bulunarak Adana’da önemli hizmetler veren Baytar Ali Rıza vilayet baytar müfettişliği görevine getirilmişti³²⁵³.

1909 yılında hayvanların ıslahı konusu yine gündemdeydi ve Numune Tarlası’nda birçok başarının elde edildiğinden bahisle sığır cinsinin iki türlü ıslahı istenmekteydi. Birinci yöntem çiftçinin zirai işlerinde kullanacağı çift öküzleri yetiştirmek, diğer bir yöntem ise sağmal inekler yetiştirerek süt ve yağ üretiminin artırılması ve bu alanlarda ilerleme sağlanmasına yönelik çalışmalar yapılmasıdır. Çift hayvanı yetiştirmek için Plevne, Rumeli ve Erzurum boğalarının getirilmesi; sağmal inek ıslahı için ise Kırım, Odessa ve beledi tabir edilen Şam ırkıdan ihtiyaç oranında boğa temini istenmekteydi³²⁵⁴.

1909 yılı başlarında gazetelere hırsızlık olayları yansımaktaydı. Adana’da yerel hükümet asayişsizlik hırsızlık, fuhuş vb. birçok sorunun altında ezilmekteydi. Hükümet otoritesinin ayağa düşmesine bağlı olarak Adana’nın merkezine yakın mahallerde hayvan hırsızlığı artmıştı³²⁵⁵. Şehirde devlet otoritesinin zaafa

³²⁵¹ DH. MKT, 836/23, 12 Mayıs, [1] 320 [25 Mayıs 1904]

³²⁵² DH. MKT, 866/64-1, 23 Mayıs, [1] 320 [5 Haziran 1904]

³²⁵³ Uçar v.d., *İtidal*, S.9, 13 Kânûnı Evvel 1324 [26 Aralık 1908]

³²⁵⁴ *İtidal*, S.63, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909]

³²⁵⁵ Bayram Hacılı Karyesinden bir çift öküz, Hüseyin Hacılı Karyesinden bir adet kısırak, Çarhpare karyesinden öküzler ve beygir, Kara Hacı’lardan iki öküz, Mücteba Efendi’nin çiftlik yolu üzerinde iki adet beygir, İncirlik karyesinden iki adet inek; koza taşıyan bir şahsın elinden zorla alınan beygir hırsızlık olaylarının şehrin hemen çevresinde dahi yaygın olduğunu göstermektedir. Uçar v.d., *İtidal*, S.14, 11 Kânûn-ı Sani 1324 [24 Ocak 1909]

uğramasına bağlı olarak çalınan hayvanlarını hırsızlardan para karşılığı tekrar alanlar da vardı³²⁵⁶.

Tablo 7.16: 1909 İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Bulunan Küçükbaş, Büyükbaş ve Cinsine Göre Hayvan Sayıları

Büyükbaş	Adet	Küçükbaş	Adet
Sığır	143.359	Koyun	262.381
Koşu Öküzü	56.228	Kıl Keçisi	460.274
Manda	10.195	Tiftik Keçisi	1.661
Koşu Mandası	6.199	Toplam	724.316
Toplam	215.981		

Kaynak: Güran, s.72-73.

Tablo 7.17: 1909 İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Hayvan Ürünlerinin Üretim Miktarı ve Değeri

Ürün	Ton	Bin/Kuruş	Ürün	Bin/Adet	Bin/ Kuruş
Süt	22.440	17.491	Koyun derisi	126	1.068
Yün	263	1.491	Sığır derisi	40	1.753
Keçi Kılı	183	682	Yumurta		50.316
Tiftik	1	7	Toplam		72.808

Kaynak: Güran, s.71-76-78.

Yumurta üretimi 50.316 kuruş değerinde olup, 1.000 yumurtanın fiyatı 79 kuruş idi.

Tabloda verilen süt üretimi rakamları içerisinde bir dağılım yapıldığında: 6.840 ton koyun sütünün üretim değeri 4.638 kuruş, 8.719 ton keçi sütünün üretim değeri 5.505 kuruş, 11.597 ton inek sütünün üretim değeri 9.672 kuruş, 2.002 ton manda sütünün üretim değeri ise 1.560 kuruştur³²⁵⁷.

³²⁵⁶Aladinli karyesinde ise beş adet öküzü çalınan Musa Ağa, hükümetin hırsızları yakalayamaması üzerine hırsızlara 13 lira vererek öküzlerini geri almak zorunda kalmıştır. Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

³²⁵⁷Güran, s.144-146.

Tablo 7.18: 1913 İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Bulunan Küçükbaş, Büyükbaş ve Cinsine Göre Hayvan Sayıları

Büyükbaş	Adet	Küçükbaş	Adet
Sığır	177.074	Koyun	382.173
Koşu Öküzü	71.011	Kıl keçisi	599.382
Manda	10.613	Tiftik keçisi	110
Koşu Mandası	4.427	-	-
Toplam	263.125	Toplam	981.665

Kaynak: Güran, s.72-73.

Tablo 7.19: 1913 Yılı Osmanlı İstatistiklerinde Cinsine Göre Hayvan Sayıları

At	45.157
Katır	1.624
Eşek	28.564
Deve	6.840
Domuz	50
Toplam	75.345

Kaynak: Güran, s.142.

Tablo 7. 20: 1913 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana Vilayetinde Hayvan Ürünlerinin Üretim Miktarı ve Değeri

Ürün	Ton	Bin/Kuruş	Ürün	Bin/Adet	Bin/ Kuruş
Süt	22.440	17.491	Koyun derisi	126	1.068
Yün	263	1.491	Sığır derisi	40	1.753
Keçi kılı	183	682	Yumurta		50.316
Tiftik	1	7	Toplam		72.808

Kaynak: Güran, s.71-76-78.

Adana'da kümes hayvancılığı da yapılmakta olup, vilayette bulunan kümes hayvanı adedi 908.398'dir³²⁵⁸.

³²⁵⁸Güran, s.71.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918), büyük çiftlik işletmelerinde de hayvan besiciliği yapıldığı görülmektedir. Bu çiftliklerden Mercimek harasında otuz kadar büyük baş hayvanı barındırma kapasitesine sahip bir ahır bulunmaktaydı Mercimek Harası müdürlüğü binasının arkasında U biçiminde eskiden ahır ve depo olarak hizmet veren bir avlu mevcuttu. Ahırda 28 aygır, 44 kısırak, 32 tay, 2 boğa, 43 inek, 48 sığır ve manda bulunmaktadır. Yine çiftlikte bazı kümes hayvanları ve çok az sayıda eşek vardı³²⁵⁹.

Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri ziraatta olduğu gibi hayvancılıkta da görülmüştür. Hayvanların piyasada değeri o kadar düşmüştü ki bir veya iki lira ödemek suretiyle en iyi inekler satın alınabilmekteydi. Parayı elde bulunduranlar ise, gelecekle ilgili korkularından dolayı para harcamaktan çekinmekteydiler³²⁶⁰.

7.3.4. Hayvan Hastalıkları

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da insanların günlük hayatında önemli bir yeri olan hayvanlar: deve, at, eşek, katır ve köpektir³²⁶¹. Çukurova, hayvan hastalıkları ile sürekli mücadele etmekteydi. 1872 senesinde bölgeyi kasıp kavuran sığır vebası, büyükbaş hayvan sayısında %50 civarında kayba neden olmuştur³²⁶². Yine, 1887 yılında meydana gelen kıtlığın, çiftçilerin elindeki damızlık ve çift hayvanlarını satmalarına neden olmasından çekinen hükümet, Adana valiliğinden, çiftçilerin hayvanları için yem temin etmesini istemiştir. Adana'nın ova kısmı, kuraklık baş gösterdiği zamanlarda dağlık alanlara nazaran daha fazla zarar görmekteydi. Ovalık alanlarda zirai faaliyetler, yüzde doksanlara varan oranda sanayiye kullanılmak üzere gerçekleştirilmekteydi. Dağlık alanlardaki üretim ise hayvancılığa yönelik olarak gerçekleştirilmekteydi. Zirai üretimde gerilemeye neden olan kıtlık, ölümlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur³²⁶³. 1892 yılında Adana'da belediye baytarı İbrahim Efendi idi³²⁶⁴. 1903 yılında hayvan hastalıkları ile mücadele etmek üzere vilayet

³²⁵⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.37.

³²⁶⁰ Arıkoğlu, s.63.

³²⁶¹ Yavuz, s.301.

³²⁶² Varlık, v.d., s.60.

³²⁶³ Ulutaş, s.190.

³²⁶⁴ *AVS 1309*, s.52.

baytar müfettişi görev yapmaktadır³²⁶⁵. Aynı yıl Halep'te kolera salgını görülmekte iken Adana'da böyle bir durum söz konusu değildir³²⁶⁶.

Adana'da küçükbaş hayvanlarla ilgili salgın görülmemekle birlikte, küçükbaş hayvan yetersizliği dolayısıyla sıkıntı çekilmekteydi. Şehrin ihtiyaç duyduğu koyunun büyük bir kısmı Konya, Halep ve bu vilayetlere bağlı yerlerden gelmekteydi. 1903 yılında bahsi geçen vilayetlerde kolera hastalığının ortaya çıkması, Adana'ya koyun sevkinin tamamen durmasına neden olmuştu. Adana valisi Bahri Paşa; çevre vilayetlerden hayvan gelmez iken şehirden dışarıya koyun sevk edilmekte olduğundan bahisle, bunun kentin ihtiyacını daha da arttırdığını Dahiliye Nezaretine yazmıştı. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Bahri Paşa'dan, koyunların hastalanma ve gönderilme nedeni, ihtiyaç duyulan ve kentte bulunan koyun miktarı, etin kıyyesinin kaç kuruşa satıldığı vb. konularda bilgi talep etmişti³²⁶⁷. Valinin belirttiğine göre: koyun sayısı hızla azalmış, 1902 senesi sonbaharında 10.000 civarında olan koyun adedi % 75 azalarak 1903 Kasımı'nda 2.500'e gerilemişti. Üstelik, Halep'te kolera ile mücadele başarılı olsa dahi kış mevsiminde hayvan sevki imkansızdı. Konya'dan Adana'ya sevk edilen koyunun adedi Halep'ten getirilen hayvan oranına göre oldukça düşük düzeyde kalmaktaydı. Adana kazası ise Şubat başına kadar (14 Şubat 1904) tahmini olarak 10.000 koyuna ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle Bahri Paşa, Adana'ya çevre vilayetlerden koyun sevkinin mümkün olmaması hasebiyle, şehirden koyun ihracının bir süreliğine de olsa yasaklanmasını istemişti³²⁶⁸. Ancak, hükümet koyun ihracının yasaklanması talebini geri çevirmişti³²⁶⁹.

1909 yılında Misis'te hayvan hastalığı zuhur etmişti. Yüreğir'de de hayvan hastalıklarının ortaya çıkması, baytar olmadığından birçok kaza ve köye yeteri kadar hizmet götürülememesi şikayet konusu olmuştu. Baytar eksikliğinin giderilememesi halinde, Adana Olayları dolayısıyla büyük zarar görmüş Adana çiftçilerinin “beli

³²⁶⁵ AVS 1319, s.94.

³²⁶⁶ BEO, 2222/166647, 21 Teşrin-i Evvel [1] 319 [3 Kasım 1903]

³²⁶⁷ BEO, 2222/166647, 30 Teşrin-i Evvel [1] 319 [12 Kasım 1903]

³²⁶⁸ BEO, 2222/166647, 21 Teşrin-i Evvel, [1] 319 [3 Kasım 1903]

³²⁶⁹ BEO, 2222/166647, 30 Teşrin-i Sani [1] 319 [17 Kasım 1903]

doğrulamaz bir hale” gelmesinden korkulmaktaydı³²⁷⁰. Hastalığın görüldüğü Kadri Bey Çiftiliği, karasığır sahiplerinin müracaatları üzerine Denizkuyusu karyesi ve Afgan bucağında fenni aşı yapılmış, hastalık ihbarı gelen yerlere görevliler gönderilmiştir³²⁷¹. 1909 yılı baharında “hayvanat-ı bakariye için zabita-i sıhhiye-i hayvaniye nizamnamesi” talimatının uygulanması, kordonlar oluşturularak livalarda bulunan baytarlar vasıtasıyla köyler ve nahiyelerin sürekli gezilmesi, baytarların faaliyetlerini gittikleri mahallerden aldıkları belgelerle ispat etmeleri usulünün kabul edilmesi Ziraat Nezaretine yazılmıştı³²⁷². İstenilen uygulamaların hayata geçirilmesi için yeterli sayıda baytar bulunması gerekiyordu. 1909 yılında gönderilen iki baytara rağmen³²⁷³ Adana sancağında hayvan hastalıkları ile mücadele için 1910’lu yılların başında önemli sayıda veteriner ihtiyacı vardı³²⁷⁴. Hastalığın yayılmasının önlenmesi için başvuru başka bir yol ise köylerde ihtiyar heyetleri; kaza, liva, sancak ve vilayet merkezlerinde ise belediyeden yazılı kağıt almaksızın hayvan sevkini yapılmasının kesinlikle yasaklanması Ziraat Nezareti tarafından Adana valiliğine yazılmıştı³²⁷⁵. 1909 yılında Adana’nın Hamidiye kazasında meydana gelen “veba-yı bakari” için baytar Müfettişi Ali Efendi kazaya gitmişti. Onun gidişinden iki gün sonra Adana köylerinde de hastalık başgöstermiş, başka baytar olmadığından istenilen müdahale yapılamıştır³²⁷⁶.

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı’nı takip eden süreçte Adana’da yaygınlaşan sığır vebası ve hırsızlık olaylarında görülen artış, hayvancılıkla uğraşanları zor durumda bırakmıştı. 30 yıl sonra dahi salgının önünün alınamadığı, dolayısıyla çiftçinin aç ve sefil olarak hayatını sürdürdüğü, 1910 yılında bölgeyi gezen Tanin gazetesi yazarının ifadelerinden anlaşılmaktadır³²⁷⁷. Sığır vebasının yaygın olduğu

³²⁷⁰Baytar Necati Efendi Misis’e yollanmıştı. Baytar müfettişi Ali Efendi ise hayvanlara serum vermek üzere Belediye reisi Kadri Bey’in çiftliğine gitmişti. Uçar v.d., *İtidal*, S.64, 27 Haziran 1325 [10 Temmuz 1909]

³²⁷¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.65, 29 Haziran 1325 [12 Temmuz 1909]

³²⁷² Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

³²⁷³Uçar v.d., *İtidal*, S.69, 6 Temmuz 1325 [19 Temmuz 1909]

³²⁷⁴Uçar v.d., *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³²⁷⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

³²⁷⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

³²⁷⁷ Ahmet Şerif, s.112.

Meşrutiyet Dönemi'nin sonunda (1917-1918) Adana Baytar müdürü Pana'i Efendi idi³²⁷⁸.

7.4. Adana Sanayi

Kapitalist üretim tarzı, bazı ülkelerde XVIII. asır sonu ile XIX. asrın ilk yarısında gerçekleşirken (İngiltere, Belçika, Fransa ve Hollanda), birçok ülkede ise 1860'lardan itibaren (ABD, Almanya ve Japonya) ortaya çıkmıştır. Erken dönemde kapitalistleşen bu ülkeler aynı zamanda sömürgecilik faaliyetlerine girişen ülkeler olmuşlardır. Osmanlı Devletinde ise gelişmeler daha farklı bir seyir izlemiştir. "Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşme süreci, kapitalist üretimin doğrudan doğruya fabrikalarda başlamasını zorunlu kılmıştır." Bu nedenle fabrikaların çalışması için gerekli üretim araçları olan makineler, ara mallar ve yedek parçalar sanayileşmiş ülkelerden temin edilmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti'nde büyük ölçekli makineye dayalı üretime geçebilecek sayıda sermaye birikiminden bahsetmek mümkün değildir. Yukarıda bahsedilen nedenle kapitalist üretime geçişten bahsetmek çok zor ise de sermaye birikimi sürmüştür³²⁷⁹.

Adana sanayi XVI. yüzyılda önemli gelişmelere sahne olmuştu. Piri Mehmet Paşa, Adana ziraat ve sanayisinin gelişmesi için çokça çaba sarf etmiştir. Seyhan Irmağının sularından çeltik ekiminde yararlanılmıştır. Paşa, ırmağın kenarlarında ağaçlandırma çalışmaları yaptırmış, ipekçiliğin gelişmesi için iki tane büyük üretim imalathanesi oluşturmuştur³²⁸⁰. Şekerkamışı üretiminde değirmenlerden yararlanmış, şeker kamışlarını değirmen taşlarında ezerek şeker üretmiştir. 1530'larda Adana sanayini geliştirmek için bir mumhane ve bir boyahane kurmuştur³²⁸¹. Mumhane ve Boyahanenin 1530'da 16.000 akçe olan geliri, iki kattan fazla yükselerek 1572'de 35.000 akçeye ulaşmıştı³²⁸².

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin genel görünümüne uygun olarak Adana sanayisi oldukça geri idi. Şehrin ekonomisinde pamuk önemli bir yer tutmakta; bölgeye katma değer sağlayan işletmeler dokuma faaliyetlerinde bulunan

³²⁷⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.393.

³²⁷⁹ Öztürk, s.41-42.

³²⁸⁰ Aktolga, v.d., s.41.

³²⁸¹ Varlık, v.d., s.17; Aktolga, v.d., s.42.

³²⁸² Aktolga, v.d., s.42.

az sayıda el tezgahı ve bakır imalat hanelerinden ibaretti. Yine serveti büyük oranda Ermeniler elinde bulundurmaktaydı³²⁸³. 1850’li yıllardan itibaren Osmanlı sanayinde belirli bir oranda gelişmeden bahsetmek oldukça zordur. İhracata yönelik el zanaatları, ayrıca birkaç fabrika faaliyete geçse de makineleşme konusunda pek bir ilerleme kaydedilememiştir³²⁸⁴.

Adana’da İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin başlarında Bosnalı iki biraderin işlettiği fabrikalar, Tripani kardeşlerin işlettiği fabrikalar (üç kardeş), kardeş-enişte ve birkaç sermayedarın kurduğu Boduroğlu Fabrikası, Kozma biraderlerin iplik fabrikası birkaç kardeşin ortak sermayesi olarak Adana sanayinde önemli yer tutmaktaydı. Bahsi geçen fabrikaların kazançları oldukça iyi idi. Adana’daki bu fabrikalar örnek gösterilerek şirketler kurulmasının büyük kazançlar getireceğine dair umut beslenmekteydi. Halkın zirai makinelere ihtiyacı vardı ve bu ihtiyacı Avrupa’dan getirilen aletlerle sağlamaktaydı. Halbuki Adana’da 5-10 bin liralık bir şirket teşkil edilir ve bir demirhane açılırsa birçok aletin şehirde üretimi mümkün olabilirdi³²⁸⁵.

7.4.1. Pamuk Sanayi

Osmanlı Devleti’nin dünya pazarlarına açılmasıyla İngiliz ve Fransız mallarıyla yerli sanayi rekabete girişmiş; makine üretimine dayalı İngiliz ve Fransız malları karşısında tutunamayan el tezgâhları birer birer kapanmaya başlamıştır. Halbuki kapitalizmle ilişki öncesi el tezgahları mahalli gereksinimlere cevap verebilecek durumdaydı. Modern tarzda üretim yapan Avrupa firmaları, el tezgahlarından daha ucuza mal satmaya başlayınca, birinciler lehine durum değişmeye başlamıştır³²⁸⁶.

1860’lı yıllardan itibaren sanayileşmeyi teşvik edecek birçok adımın devlet tarafından atıldığı görülmektedir. 1866 senesinde Islah-ı Sanayi Encümeni’nin teşkili, 1873 tarihinde fabrika kurmak isteyenlere bazı gümrük vergilerinden muafiyet getirilmesi, 1888 yılında bu tür muafiyetlerin arttırılması, 1897 senesinde II. Abdülhamit tarafından, önceden verilen teşviklere on yıl daha süre tanınması,

³²⁸³Keser, s.90.

³²⁸⁴Öztürk, s.36.

³²⁸⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

³²⁸⁶Şanda, s.48.

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Muvakkatı'nı yürürlüğe koyması gibi çabalar ülkenin sanayini geliştirmeye ve milli bir burjuvazi ortaya çıkarmaya yönelik adımlardır. Gerçek şudur ki bütün bu çabalara rağmen XX. yüzyılın başlarında Osmanlı sanayinin gözle görülür bir ilerleme kaydetmediği aşikardır³²⁸⁷. Çünkü Osmanlı Devleti sınırları dahilinde İstanbul'dan sonra İzmir, Bursa, Adana ve Beyrut'ta sanayi müesseseleri bulunmakta olup, bu şehirler dışında sanayi tesislerinden bahsetmek ise neredeyse imkansız gibiydi³²⁸⁸.

Adana sanayinin durumu, Osmanlı Devleti'nin kaderinden pek farklı olmamıştır. Avrupa'da meydana gelen sanayileşmenin etkileri sonucu 1850-1880 yılları arasında kapsayan dönemde Çukurova'daki basma ve dokuma imal eden zanaat işletmelerinin neredeyse yarısı kapısına kilit vurmuştur. İthal malların yıkıcı rekabeti, Osmanlı Devleti'nin bütününde etkisini sürdürürken Çukurova'da bu yıkımdan nasibini almıştır³²⁸⁹. Çukurova'da bu rekabeti kazanca dönüştürenler de mevcuttu. Özellikle azınlıklar, konsolos koruması ve tabiiyet değişikliği gibi yollarla kapitülasyonların nimetlerinden azami derecede faydalanma ve Avrupalılarla ticari ilişkiler geliştirme konusunda başarılı olmuşlardı. Adana'da sanayinin öncülerinden olan Mavromati ailesine mensup Andrea, Rus tabiiyetinde idi ve Mersin'de Rus konsolosluğu olarak görevini ifa etmekteydi. Bahsi geçen faaliyetlerin yanında Mersin'de Rus gemilerinin acentesi olarak çalışmıştır. Andrea'nın kardeşi olan Andonaki ise Yunanistan vatandaşı olması ve İspanyol konsolosluğu görevinde bulunması dolayısıyla, kardeşler birçok kazançlar elde etmekteydiler³²⁹⁰.

Tırpani Kardeşler, 1855 yılında Adana'da ilk çırçır ve prese işletmesini faaliyete geçirmişler, daha sonra fabrikanın bir bölümüne 2.988 iğlik bir iplik ünitesi, az sayıda dokuma tezgahı eklemişlerdir³²⁹¹. XIX. yüzyılın ortalarında Adana vilayetinde 50 pamuk, 10 keçe imalathanesi ve 40 ma'sara, şirket şeklinde çalıştırılmaktaydı. 1860'lı yıllara kadar Adana'da pamuk temizleme ve presleme çalışmaları çağın gerektirdiği şartların çok gerisindeydi. Su değirmenleri veya büyükbaş hayvanlarla çalıştırılan ilkel çırçır makineleri çok düşük düzeyde işlem

³²⁸⁷ Öztürk, s.28.

³²⁸⁸ Eldem, s.6.

³²⁸⁹ Saydam, s. 558.

³²⁹⁰ Varlık, v.d., s.59.

³²⁹¹ Adana İli Ekonomik Etüdü, s.185.

yapmaktaydılar. Bu makinelerin temizlediği pamuk miktarı günlük 5-6 kilogram civarındaydı. Balyalama işlemleri standartlara pek uygun olmamaktaydı³²⁹². Pamuk temizleme işlemi makineleşme dönemi öncesinde sepetlerde birkaç saatlik sallamayla içindeki topraklardan arındırılmakta, ailenin ortaklaşa uzun süreli çalışması sonunda kozasından ayrılmakta, çırkık denem aletlerle temizlenerek satılmak üzere pazara yollanmaktaydı³²⁹³.

Fırka-i İslahiye'nin iskan faaliyetleri ve Amerikan İç Savaşı, Adana pamuk ziraatında önemli gelişmelere neden olmuştu. Çukurova'da Fırka-i İslahiye'nin iskanı ve Avrupalı sermayedarların bölgeye yönelmesi ile üretimde kalitenin artırılması yönünde çabalar dahilinde bataklıkların ıslah edilerek tarıma açılması ve ziraatta makine kullanımının artırılması önem kazanmıştır. Ziraî üretimin artmasını takip eden süreçte, tarım ürünlerinin işlendiği fabrikaların kurulması yönünde gayretler görülmüş ve bazı başarılar elde edilmiştir. Avrupalı şirketler iskan faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı dönemde fabrikalar kurmaya başlamışlardı. 1864 yılında tekstil sanayinin hammaddesi olan pamuğu işlemek üzere önce Fransızlar, bir yıl sonra da İngilizler modern anlamda ilk kez pamuk işleme tesisleri kurmuşlardı³²⁹⁴.

Fırka-i İslahiye'nin iskanı ve sonrasında Meşrutiyet Dönemi'ni içine alan zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin fabrikalarına pamuk veren çok az bölge vardı ve Çukurova bunların içerisinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. 1865 yılında devlet fabrikalarına Çukurova'dan 85.284 kuruş değerinde pamuk yollanmıştı. Adana'da bulunan yabancı ülke konsolosları, bölgenin bakir alanlarının bolluğu ve verimliliği hakkında ülkelerine sürekli bilgiler aktararak kendi devletlerinin Çukurova üzerinde hedefler oluşturmaları ve ekonomik girişimlerde bulunmalarına yönelik çalışmalara girişmişlerdi. Yapılan çalışmaların etkisiyle tarımda kullanılacak sahaların da bolluğunu dikkate alan Avrupa devletlerinin sermayedarları, bataklık alanların ıslahı ve ıslah edilen yerler üzerinde elde ettikleri uzun süreli imtiyazlar sayesinde Adana sanayi ve tarımında önemli bir konum elde etmişlerdir. Çünkü ıslah edilen büyük miktardaki arazilerde ürettikleri pamukları, yine kendilerinin kurdukları fabrikalarda

³²⁹² Varlık, v.d., s.66.

³²⁹³ Karsandık, s.268.

³²⁹⁴ Alkan, s.263.

işlemişlerdir. Sanayileşmeye duyulan ihtiyaç onlara her kapıyı açmış ve vergi muafiyeti sağlamıştır³²⁹⁵.

Pamuk ziraatındaki canlanmaya bağlı olarak pamuk işleme faaliyetleri için fabrikalar tesis etme çalışmaları başlamıştır. Bu alanda ilk fabrika Adana merkezde kurulmuş ve Fransız Mühendis Dauet tarafından işletilmiştir. Dauet, 11 sene sonra fabrikasını Ceyhan'a nakletmiştir³²⁹⁶. Fabrikanın taşınmasında Ceyhan'da pamuk üretiminin fazla olması, bölgedeki aşiretler ve Kırım-Kafkas göçlerinden kaynaklı işgücü fazlalığı etkili olmuştur³²⁹⁷. Adana ve çevresinin sanayileşmesi konusundaki girişimlerden biri 1864'te Cemko (Cameskot) adında bir tacirin pamuk temizleme çalışmaları için Adana, Mersin ve Tarsus'ta makineler kurma isteğidir. Talep, uygun görülerek olumlu cevap verilmiştir. Aynı şahıs 1865'te pamuk tohumlarını ayırmaya yönelik, yine yukarıda bahsedilen üç bölgede çırçır fabrikaları kurmak için dilekçeler yazmış ve talepleri merkezce onaylanmıştır. Devlet, tarım ve sanayinin gelişmesi konusunda her türlü kolaylığı sağlamaya çalışmış ve dışarıdan getirilecek sanayi makinelerini gümrükten muaf tutmuştu³²⁹⁸. Önceleri Batı Anadolu'da Fabrikalar kuran daha sonra çeşitli nedenlerle iflas eden James Gout (Cameskot) çalıştırdığı fabrikaları için: 90 çırçır makinesi, 20 beygir kuvvetinde iki tane buhar makinesi, iki tane su cenderesi ve iki su türbini getirmişti³²⁹⁹.

Çukurova'nın sanayileşme sürecinde başat rolü pamuk oynamaktadır. Pamuk ziraatına bağlı olan iplik, çırçır, yine yağ ve un fabrikalarıyla dokuma ve gıda ürünleri üretiminde diğer alanlara göre daha gelişmiştir. Fırka-i İslahiye'nin reform hareketlerini gerçekleştirmesinden iki yıl sonra (1868) pamuk fabrikası sayısı iki iken 1871 yılında sayı 3,5 katına ulaşmıştır³³⁰⁰. 1870'lerde Adana'da kullanılan çırçır makineleri İngiliz veya Amerikan mallarıydı. 1871 yılında bir çırçır makinesi 50.000 batman, (tahmini 250 ton) pamuğu temizleyebilmekteydi. 1874 senesinde Amerika'dan ithal edilen çırçır makinelerinde 160 gibi önemli bir sayı yakalanmıştı.

³²⁹⁵Ulutaş, s.208.

³²⁹⁶Varlık, v.d., s.66.

³²⁹⁷Aktolga, v.d., s.43.

³²⁹⁸Ulutaş, s.215.

³²⁹⁹Varlık, v.d., s.66.

³³⁰⁰Ulutaş, s.212.

Yün ve pamuk sanayinde kullanılmak üzere 18; susam ve pamuk yağı yapımında kullanılacak 21 prese makinesi faaliyetteydi³³⁰¹.

Girit'ten gelerek Adana'ya yerleşen³³⁰² Tırpani kardeşler, Tanzimat Dönemi'nde kurdukları modern ve buharla çalışan çırçır fabrikasından sonra 1885 senesinde Adana'da bir çırçır fabrikası daha inşa etmişler ve 11 Ocak 1901 yılında faaliyete geçirmişlerdi. 5.850 işlik ilk iplik fabrikasında 1914'e gelindiği zaman 310 işçi çalıştırmaktaydılar . İplik fabrikasının ürettiği malın değeri 7.5 milyon kuruşa ulaşmış ve 160 ton iplik ve 530 bin metre kumaş üretimiyle Tırpani kardeşler, Adana sanayinde önemli bir yer edinmişlerdi³³⁰³. Havace Tırpani'nin ürettiği bezlerde "Tırpani Bezi" olarak anılmaktaydı³³⁰⁴. Tırpani, kurduğu fabrika ile İkinci Meşrutiyet Dönemi Adana fabrikatörlerinden biri konumuna yükselmiştir³³⁰⁵. Sanayici Tırpani ailesi Yunanlıların yenilmesini müteakip 1922 yılında Türkiye'den ayrılmıştır³³⁰⁶.

Çukurova'da, 1887'de ilk iplik fabrikasının Tarsus'ta açılışını takip eden 2 Kasım 1889'da Adana'da Nazar Nişan Efendi, ilk dokuma fabrikasını kurma hakkını elde etmişti. Bu süreci hızlandıran gelişme ise Adana-Mersin demiryolu hattının hizmete girmesi idi. Böylece Nişan Efendi, 20 sene boyunca Adana'da çuha, fason, kazmir ve bütün basma türleri, hümayun, Amerikan bezi, yün, pamuk ipliği, tire ve her türlü fesi kurduğu fabrikada üretme hakkına sahip olmuştu³³⁰⁷. Bu imtiyaz sözleşmesinden iki yıl sonra Adana'da askeri elbise üretiminde bulunan bir fabrika ve birden fazla boya atölyesi, yedi çırçır üretim merkezi mevcuttu. Çırçır üretim merkezlerinin her birinde beş adet makine yer almaktaydı³³⁰⁸. 1895 yılında Adana sancağındaki iplik fabrikalarında 200 bin kilogram iplik üretilmişti³³⁰⁹.

³³⁰¹ Varlık, v.d., s.68.

³³⁰² Varlık, v.d., s.72.

³³⁰³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39; Aktolga, v.d., s.44.

³³⁰⁴ Aktolga, v.d., s.43.

³³⁰⁵ BEO, 3536/265166, 5 Nisan [1] 325 [18 Nisan 1909]

³³⁰⁶ Çomu, s.32.

³³⁰⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39; Aktolga, v.d., s.43.

³³⁰⁸ Aktolga, v.d., s.44; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39.

³³⁰⁹ Ulutaş, s.219.

İngiliz konsolosu Major Massy'in, belirttiğine göre 1895-1896'da Adana şehrinin üretim durumu pek iç açıcı değildir. Büyük oranda başka yerlerden gelen halı ve kilimden başka önemli denilebilecek bir üretimden söz edilemez. Pamuk atölyelerinde Rum hakimiyeti göze çarpmakta, Batı'dan gelen desteklerle Ermeniler pamuk dokuma sanayinde önemli gelişmeler kaydetmekte ve Avrupa piyasasında boy göstermeye başlamaktaydılar. Anadolu'nun birçok vilayetinde yaşanan Ermeni olayları dolayısıyla Ermenilere Avrupa'dan yardımlar gelmekte idi. Bu tür siyasi sıkıntıların yaşandığı Osmanlı Devleti'nde iç ticaret çökme noktasına gelmiştir. Konsolosun raporunda: 1895 senesi kolera hastalığının görüldüğü, siyasi olayların arttığı, tarım ve ticarete önemli düşüşlerin yaşandığı, mevsimlik olarak Adana'ya gelen tarım işçilerinin o yıl bölgeye gelmediği, kısacası ekonominin perişan bir vaziyette olduğu dönem olarak anlatılmıştır. Türk-Yunan Savaşı'nın da etkisiyle 1895-1897 tarihlerinde halk açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır³³¹⁰.

Osmanlı Devleti'nin sanayi kuruluşlarının önemli bir kısmı İstanbul ve İzmir çevresinde yoğunlaşmıştı. Daha sonra 1899 yılında iplik fabrikası ve 1901'de dokuma fabrikası kurulmuştur³³¹¹. 1900'lü yılların başlarında Adana ve Tarsus'ta bulunan dört iplik fabrikasıyla bazı kentlerdeki un ver deri fabrikaları dışında Anadolu'nun başka yörelerinde sanayi kuruluşlarından söz etmek pek mümkün görünmemektedir³³¹². Aynı dönemde Adana sancağı ve Tarsus başta olmak üzere vilayet genelinde 450 çırçır makinesi, 18.000 iğ, 200 dokuma tezgahı ve 50 buhar ve gaz motoru sanayide kullanılmaktaydı. Ayrıca pek çok deri atölyesi ve boyahane Adana ekonomik hayatında varlığını devam ettirmekteydi. 1906 senesinde ikinci bir pamuk ipliği fabrikası Döşeme Mahallesinde Cosma Simyanoğlu ve ortakları tarafından kurulmuştur. 150 beygir kuvvetinde iki motora sahip fabrikada başlangıçta 1.800 olan iğ adedi 1910 senesinde 5.800'e çıkmış, 1911 senesinde 51 tezgahın getirilmesiyle, fabrikaya dokuma tezgahı da ilave edilmiştir³³¹³. Simyanoğlu ve ortaklarının Adana merkezde Döşeme Mahallesinde kurduğu fabrika 5.4 milyon kuruş değere sahipti. 150 kişinin istihdam edildiği bu fabrikanın 150 ton iplik, 470

³³¹⁰ Varlık, v.d., s.59.

³³¹¹ Atalay, v.d., s.357.

³³¹² Zafer Toprak, "Sanayi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, C.5, s.1353.

³³¹³ Varlık, v.d., s.74-81.

bin metre kumaş ürettiği bilinmektedir³³¹⁴. 1914 senesinde enerji gereksinimini 150 beygir kuvvetinde iki motorla karşılamakta olan kuruluş, 1922 senesinde sahiplerinin Türkiye’den ayrılmaları ile Fransızlara ait Rober Şirketine geçmiş, daha sonra çeşitli kişiler tarafından yönetilmiş, 1927 yılında Türkler tarafından satın alınmış ve Milli Mensucat Fabrikası olarak faaliyetlerini sonraki dönemlerde de devam ettirmiştir³³¹⁵.

Adana sanayinin temeli olan pamuğa dayalı fabrikalaşma süreci devam etmekteydi. Adana’da 1907 senesinde Ermeni Vahan’ın bir çırçır fabrikası bulunmaktaydı³³¹⁶. 1908’de 10.000 iğge sahip olan bir fabrikada 10-12 numara iplik üretimi gerçekleştirilmekteydi. Fabrika maliyeti düşürecek çalışmalar yapmakta ve kendi ihtiyacı olan elektriği kendisi üretmekteydi. Kuruluşun dokuma bölümünde 180 tezgah yer almaktaydı. Günlük üretim miktarı 36 metre uzunluğa sahip, 500-600 top civarında kumaştır. Pamuk sanayinde kullanılan 300 çırçır makinesi ve 14 çırçır atölyesinin yine bu dönemde hizmet verdiğini belirtmek gerekir. Adana’da 15 kadar el tezgahında yerli ve İtalyan ipliği ile peşkir ve kumaş üretimi gerçekleştirilmekteydi³³¹⁷.

Zaman zaman sanayi gelişimini olumsuz etkileyen gelişmeler de ortaya çıkmaktaydı. İttihatçılar, 1908 senesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i topraklarına katması üzerine, bu ülkenin müttefiki Almanlara karşı tepkilerinin dozlarını artırınca, halkın da Almanlara bakışı olumsuz olmaya başlamıştı. Bu dönemde Anadolu demiryolunda çalışan işçiler greve gitmişlerdi. İstanbul’da Alman silah şirketi Krup’un yolsuzluklar yaptığını iddia eden protestolar gerçekleştirilmiş; gerginlik Adana’ya da yansımış, şehir merkezinde Almanlar tarafından işletilen iplik fabrikası Ermenilerin saldırısına uğramıştı³³¹⁸.

Adana sancağında Fransız ve İngilizlerin yerini almaya başlayan Almanlar, 1911’de teknolojik olarak en ileri seviyedeki çırçır fabrikasına sahiptiler. Deutsche Lewantinische Baum Wolle Gesellschaft adlı şirket aynı zamanda bir iplik fabrikası

³³¹⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39; Aktolga, v.d.,s.44.

³³¹⁵ Varlık, v.d., s.81.

³³¹⁶ Arıkoğlu, s.82.

³³¹⁷ Varlık, v.d., s.76.

³³¹⁸ İnan, s.30.

da işletmekteydi.³³¹⁹. Ahali arasında “Alman Fabrikası”, 1920 yılında Ermenilerin katliamına uğrayan 25 Türk’ün cesedinin burada bulunması dolayısıyla “Kanlı Fabrika” olarak nitelendirilmiştir³³²⁰.

Tarsus ve Adana’daki iplik fabrikaları, savaşın etkilerine rağmen 1915 senesinde de üretimlerini sürdürmekteydiler. 1914 tarihinde 42.000 iğden 19.000’i; 1915 yılında ise 33.000 iği çalıştırılmakta; her gün 10 ton civarında pamuk işlenmekteydi. Birinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle fabrikalarda kınnap, ip ve kayış üretimi de yapılmıştır. Savaşın sonlarında yeni bir fabrika daha üretime geçmişti (1918). 1918 yılında faaliyete geçen Suphi Paşa Fabrikası, pamuk ve un üretmekte idi. İtilaf Devletleri’nden Fransa, Adana’yı işgali sırasında fabrikaya el koymuş, bu sanayi kuruluşu işgal sonrası dönemde yeniden üretime başlamıştır³³²¹.

Adana sanayinin en önemli unsuru olan pamuğun, işlenme sürecine değinmek gerekmektedir. Pamuk, Osmanlı belgelerinde “penbe” veya “koza” olarak geçmektedir. Pamuğun kozasından ayrılması, çırçır makinesi kullanılarak gerçekleştirilmekteydi. Tanzimat döneminde çırçır makinesinden geçen pamuk, kozadakinden daha pahalıydı ve ilkel koşullarda kozadan ayrıldığından pahalıya mal olmaktaydı. Bu ürünü işleme imkanlarının artması sonucu 1890’larda fiyat farkı azalmaya başlamıştı³³²². Adana’da koza pamuğu “şif” olarak isimlendirilir, çekirdeğinden ayrılmış pamuğa ise “kütlü” adı verilirdi. Şifleme ameliyatı iki şekilde gerçekleştirilirdi. Birinci yöntem modernleşmenin getirdiği imkanlardan yararlanarak fabrikalarda bu iş için getirilmiş makinelerin kullanımıydı. İkinci yöntem ise evlerde pamuğun ıslatılması suretiyle el emeğiyle “kütlünün” kabuğundan ayrılması işlemi idi. Teknolojik imkanlardan yoksun olarak yapılan ikinci işlem, pamuğun kirlenmesine ve özelliğini kaybetmesine neden olmakta idi. Çekirdeği pamuktan ayıran makineler “çırçır” olarak isimlendirilirdi³³²³.

³³¹⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³³²⁰ Varlık, v.d., s.91.

³³²¹ Varlık, v.d., s.76.

³³²² Ulutaş, s.188.

³³²³ *Adana Ticaret ve Zahire Borsası, 1927-1928 Senesine ait İstatistik Mecmuası*, Adana, Türksözü Matbaası, t.y., s.10.

Adana'ya geldiğinde bir pamuk fabrikasını gezen Şerafettin Mağmumi'nin anlattıklarına göre iplik üretimi fabrikalarda şu şekilde gerçekleştirilmekteydi:

...Rehberlik eden İngiliz makinisti bizi ibtidâ tarak makinelerinin yanına götürdü. Burası ameliyâtın mebdei (başlangıcı). Pamuk çekirdeklerinden ayrılıp kabarmakta. Bunların yanında silindir destgâhları var. Ayıklanan pamuk üstüvâneler (silindir) arasından tazyik ile geçerek levha şekli alıyor ve bir mihvere sarılıyor. Müteakiben bu sargılar taksim destgâhlarına verilerek orada ip kalınlığında fitiller husûle gelip sepete yığılıyor. İşte ipliğin şekli- i iptidaisi budur. Bundan sonra bükme destgâhında bükülerek bir metre fitil seksen metre uzayarak o nispette inceliyor. İkinci bükme destgâhında 120 metreye resîde (erişmek) oluyor. Elhâsıl böylece 100 metrede bükülme tamam olarak makaralara sarılıyor³³²⁴ ...

Pamuk tüccarları, köylüden aldıkları kozaları ambarlarında saklardı. Çevirme denilen kalbur makinesinde çevirerek toz ve toprağından ayırırlar, şiflemek üzere evlere yollarlar, sonra da ürettikleri kütlüleri çırçır fabrikalarına çektirerek pamuk olarak piyasaya sunarlardı. Pamukların balya haline getirilmesi işlemini yapan makinelere “pirese” denilmekteydi³³²⁵.

7.4.2. Diğer Sanayi Unsurları

Kapitalizmin hızla Osmanlı sınırlarına girerek pazarları istila etmesi, esnafta bir direniş meydana getirmişti. 1863-1864 yıllarında birleşerek direnmenin yollarını aramışlar ve Osmanlı hükümetine yardım etmesi için dilekçe yollamışlardı. Avrupa'nın Osmanlı pazarlarına hakim olmaya başlaması karşısında demirciler, dökmeçiler, mumcular, dokumacılar ve debbağlar büyük bir yıkım yaşamışlardı. Bahsi geçen esnaf teşkilatlarının gayretleri sonucu 1864 senesinde Islah-ı Sanayi Komisyonu teşkil edilmiş; komisyon, el tezgahlarıyla Batı'nın ekonomik istilasına karşı dayanılamayacağını fark ederek tezgahların fabrikalaşması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca gümrük vergilerinin yükseltilmesi, esnaf topluluklarının şirketleşmesi, sanat okulları kurma, yapılacak fuarlarla ahalide yerli malı bilinci

³³²⁴Mağmumi, s.194.

³³²⁵ *Adana Ticaret ve Zahir Borsası, 1927-1928 Senesine ait İstatistik Mecmuası*, s.11.

oluşturma uygulamalarını hayata geçirmek istemiş, ama bunlar kağıt üzerinde kalmaktan öteye geçememiştir³³²⁶.

İngiliz konsolosu Skene; 1873 tarihinde Adana'da deri üretiminin önceki yıla göre üçte bir azaldığını, bin civarındaki el tezgâhının hızla azalma eğilimi gösterdiğini, dokumacılığın önemini kaybetmesine binaen boyahanelerin eski şanını kaybettiğini yazmıştır. Bu dönemde konargöçerlere ait hayvan derileri genellikle hammadde olarak Avrupalılara satılmıştır³³²⁷. XX. yüzyılın başında bölgeye gelen Dr. Schaffer, Adana'daki konargöçerler için halı ve kilim dokumacılığının iktisadi olarak hayati önemde olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde dokumacılık, kentte fazla gelişme göstermezken, dericilik önemli bir mesafe kat etmişti. Dericilik faaliyetlerindeki gelişmenin nedenlerinden biri bölgede yoğun şekilde hayvancılık faaliyetlerinin devam ediyor olmasıydı³³²⁸. 1881 yılında Adana merkezde 1 debbağhane, 5 boyahane bulunmaktaydı³³²⁹.

Dr Schaffer 1900-1901 yıllarındaki gezisinde Adana sanayine dair şunları söylemektedir:

Sanayi tamamen çocukluk devresindedir. Ancak su kuvvetiyle işleyen değirmenlere sık sık tesadüf edilir. Adana'da birkaç tane küçük çırçır fabrikası vardır. Memleketin diğer endüstri istihallerini el sanatları teşkil eder. Kadınlar iplik eğirirler ve halı dokurlar. Bu işte eski örnekler göre çalışılır ve güzel tabii renkler kullanılır. Bazı Türkmenler bizde Karamani denen kilimler imal etmektedirler. Kilim bu fakir yörüklerin en kıymetli ev eşyasıdır. Gelinlik kızların çeyizleri arasında birkaç parça kilim bulunur. Buğday koymak için kullanılan keçi kılından yapılmış çuvallar kulübelerin ince duvarlarını süslerler. Aşiretlerin ecdadı tarafından ilk dokunduğu zamana ait işaretleri taşıyan küçük namaz seccadeleri her tarafta vardır. Orak ve nal basit şekilde imal edilir. Demir işlerinde sertleştirme usulü bilinmediği için bunlar yumuşak ve mukavemetsizdirler. Buna mukabil dericilik sanatı ileridir. Buranın eğer takımlarının, terzilik ve nakış işleri ile çömlekçiliğin

³³²⁶Şanda, s.15.

³³²⁷ Varlık, v.d., s.59.

³³²⁸ Yavuz, v.d., s.301.

³³²⁹ AVS 1299, s.40.

bütün Anadolu'da iyi bir şöhreti vardır. Bu gibi sanatlar şehirlerde umumiyetle Türklerin elindedir³³³⁰.

Diğer taraftan, mahalli ihtiyaçlara cevap verebilecek durumda olan sabun üretiminde de sıkıntılar vardı. Üreticilerden alınan ağır vergiler sabun fabrikalarından verim alınmasını engellemekteydi. Schaffer'e göre; eğer sabunhaneler batmamışsa, bunun nedeni soda ve zeytinyağının fiyatının düşük olmasıydı. Daha sonra sabundan alınan % 8 oranındaki ağır vergi kaldırılmış, böylece ürünün üretiminde tekrar bir canlanma yaşanmıştı³³³¹.

1881 yılında Adana merkezde 28 ma'sara bulunmakta³³³²; kentte susamdan yağ üretimi buralarda yapılmaktaydı. Adana'da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemlerine değin pamuk çekirdeğinden yağ elde etme yöntemleri bilinmiyordu. Çiğit; tohumluk ve hayvan yemi olarak değerlendirilmekte, özelliğinin kaybeden bölümü ise gübre olarak kullanılmaktaydı³³³³. Adana'da 1869 yılında kurulan yağ fabrikası, pamuk tohumundan yağ üretimi üzerinde durmaktaydı. Osmanlı Devleti, ülkesinde daha önce denenmemiş bu faaliyete destek vermiş, fabrikanın kurulması aşmasında gerekli olan aletlere bir defalık gümrük muafiyeti getirilmişti³³³⁴.

Birinci Meşrutiyet'in hemen öncesinde yok olmaya yüz tutmuş el tezgahlarında 2.000 sterlin, boyahanede 460 sterlin, tabakhanede ortalama 1.000 sterlin, sabun fabrikalarında 12.700 sterlin, un değirmenlerinde 2.220 sterlin, çırçır fabrikalarında 25.000 sterlin ve preselerde 13.000 sterlin değerinde bir üretim miktarından söz etmek mümkündür³³³⁵.

Adana'da başka sanayi kolları da vardı. Bunlardan kiremitçiler, toprak elde etmek için şehrin etrafında çalışmalar yapmaktaydılar. Bu çalışmaların 1870'li yıllarda Adana halkının sağlığını tehdit eder hale gelmesi, aşırı yağışlar sırasında sel taşkınlarını şehre yönlendirme potansiyeli, kiremitçilerin çalışma sahasının daha farklı alanlar kaydırılması kararının çıkmasına yol açmıştı³³³⁶.

³³³⁰Ener, s.250-251.

³³³¹Varlık, v.d., s.59-68.

³³³²AVS 1299, s.40.

³³³³Varlık, v.d., s.107.

³³³⁴Karsandık, s.268.

³³³⁵Varlık, v.d., s.68.

³³³⁶Karsandık, , s. 77.

1872 yılında Adana kentinde yedi fabrika ve elli beş değirmen yer almaktadır³³³⁷. Tarım sahası olan şehirde değirmenler de zamanla gelişme göstermişlerdir. 1870'lerin başında Adana'daki buharlı su değirmeni sadece sahibinin tahıllarını öğütmekteydi. Zamanla buharlı un değirmenleri mahalli gereksinimlere cevap verebilecek düzeye gelmiştir³³³⁸. Meşrutiyet Dönemi'nde de Adana'da eski usulle çalışan birçok değirmen mevcuttu. 1892'de Adana kazasında bu sayı 55'ti³³³⁹. Adana sancağında modern aletlerin kullanıldığı fabrika olarak nitelendirebileceğimiz ilk değirmen, Bosnalı Salih Efendi'nin 1902 senesinde, Seyhan Nehri kıyısında ve Taşköprü'nün doğusunda faaliyete geçirdiği değirmendir³³⁴⁰.

XIX. yüzyıl sonlarında (1898), Adana, Tarsus ve Mersin'de buz fabrikalarının kurulması konusu değerlendirilmekteydi. Bölgenin ikliminin yazları aşırı sıcak oluşu, talebi tetikleyen en önemli nedendi. Çukurova'da bu ihtiyaç, önceleri arabalarla şehre getirilen karlarla karşılanmaya çalışılmaktaydı³³⁴¹. Salih Efendi'nin fabrikası buz talebini de karşılayan birçok alanda üretim gerçekleştiren bir kuruluştur. Un imali, çırçır işleri ve buz üretimi fabrikanın çalışma sahaları içerisinde yer almaktaydı. Çırçır ve buz üretimi ile uğraşan başka bir fabrika daha hayata geçirilmişti. Bu fabrika Hacı Yusufzâde Mehmet Efendi Evladı Fabrikası idi³³⁴². Daha sonradan zirai ürünleri işleyen fabrika sayısı artmış İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde teknik bakımdan ileri seviyedeki değirmen sayısı 10'a yükselmişti³³⁴³. Adana şehrinde Reji idaresince yönetilen bir tütün fabrikası da bulunmaktaydı³³⁴⁴. Fabrikanın üretimi senelik 150-200 ton civarında idi. Ayrıca demiryollarına ait küçük bir tamirhanenin varlığından da bahsedilmektedir³³⁴⁵. Adana'da 1888 senesinde ipekböcekçiliği çalışmaları kapsamında Suriye'den getirilen ipek böceklerinin üretime geçmesi Adana'da küçük bir iplik eğirme atölyesinin de faaliyete geçmesini

³³³⁷ Çam, s.XXVI.

³³³⁸ Varlık, v.d., s.68.

³³³⁹ *AVS 1309*, s.81.

³³⁴⁰ Aktolga, v.d., s.46.

³³⁴¹ Ulutaş, s.221.

³³⁴² Varlık, v.d., s.76.

³³⁴³ Aktolga, v.d., s.44.

³³⁴⁴ Aktolga, v.d., s.44.

³³⁴⁵ Varlık, v.d., s.76-78.

sağlamıştır. 15 eleği mevcut olan atölye, 1888'e gelindiğinde ortama 300 kilogram ipek iplik üretme kapasitesine ulaşmıştı³³⁴⁶.

Adana'nın Avrupa kapitalizmi ile olan ilişkileri gelişmeye başladıktan sonra çeşitli fabrikaların kurulumu gündeme geldi. 1870'te şeker fabrikası kurma çalışmaları görülmüştü³³⁴⁷. İkinci Meşrutiyet'in başlarında konu yeniden gündeme gelmişti. İtidal gazetesinin 28 Ocak 1909 tarihli 14. sayısında Adana'da bir şeker fabrikası kurulması girişiminden bahsedilmektedir. "Şeker Fabrikası" başlıklı habere göre; Abdullah ve ortakları imzasıyla Nafia Nezaretine verilen dilekçe mütalaa olunmak üzere vilayete gönderilmişti. Vilayet dahilindeki akarsulardan ve pancar otundan istifade ile kuracakları fabrika için doksan dokuz senelik imtiyaz talep eden girişimciler, pancar ve şeker kamışı tarımı ile şeker fabrikasında yapılan üretim için hiçbir vergi vermemeyi talep etmişlerdi. Fabrika için gerekli aletler, fabrikanın üzerinde kurulduğu arazi ve müstemilatı için herhangi bir vergi vermemeyi istiyorlardı. İmtiyazın bir anonim şirket teşkil edilerek işletilmesi ile ilgili görüş istenmişti. Bu konuda Ticaret Odası ve Meclis-i İdarenin mütalaası talep edilmişti. Ticaret Odası, en fazla on beş senelik bir imtiyazın verilmesinde sakınca olmadığı görüşünde idi³³⁴⁸.

1881'de Adana merkezde 7 fabrika³³⁴⁹, 1892'de Adana kazasında 1 debbağhane, 7 fabrika, 5 tane de boya basımhanesi yer almaktaydı³³⁵⁰. 1895 tarihinde ise Adana kazasının kenar kısmında 25 debbağhane mevcuttu³³⁵¹. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin büyük sanayi kuruluşları arasında değerlendirebileceğimiz fabrikalardan üçü Adana'da bulunmaktaydı³³⁵². Yukarıda bahsi geçen işletmelerden başka iplik eğirme, seccade, kilim v keçi kılından çuval dokuma, orak ve nal imali, eğer takımı, çömlek yapımı, terzilik ve nakış işleri vb. dışında sanayi alanında pek bir faaliyetten bahsetmek mümkün görünmemektedir³³⁵³.

³³⁴⁶ Varlık, v.d., s.72.

³³⁴⁷ Karsandık, s.270.

³³⁴⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.15, 15 Kânûn-ı Sani 1324 [28 Ocak 1909]

³³⁴⁹ *AVS 1299*, s.40.

³³⁵⁰ *AVS 1309*, s.81-82.

³³⁵¹ Mağmumi, s.185.

³³⁵² Eldem, s.167.

³³⁵³ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.185.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'da meydana gelen asayişsizliklerden sanayi kuruluşları da nasibini almıştı. Fabrikalarda birçok hırsızlık olayı vuku bulmaktaydı³³⁵⁴.³³⁵⁵ Hırsızlık olayları yanında fabrikalarda kazalar da meydana gelmekteydi. Çalışanların ve kayışlara yaklaşanların kolları ve paçaları geniş elbiseler giymemeleri gerekmekteydi. Buna riayet edilmemesi iş kazalarına neden olmaktadır³³⁵⁶.

7.4.3. Madencilik

Adana vilayeti, demir, bakır, kurşun, gümüş, altın madenlerini bünyesinde barındırmaktadır³³⁵⁷. Hititlerin gözündeki Adana ve çevresini önemli kılan, tahminen bölgedeki demir yatakları idi³³⁵⁸. Adana, İbrahim Paşa egemenliğine girdikten sonra, yeraltı zenginliklerin tespitine yönelik çalışmalar yapmak üzere Avrupa'dan mühendisler getirilmiştir. 1836 yılında İbrahim Paşa'nın davetiyle maden araştırmaları yapmak üzere bölgeye gelen Avusturya'dan L. D. Loberde Russegger³³⁵⁹ ile Fransa'dan General Şesney başkanlığındaki bilim adamları yer altı zenginlikleri ile ilgili araştırmalar yapmışlardır³³⁶⁰. İbrahim Paşa, Adana'da gerçekleştirdiği reformlar çerçevesinde madenleri daha verimli hale getirmişti. Öyle

³³⁵⁴ Almanların fabrikasında meydana gelen bir hırsızlık olayı tespit edilmişti. Almanlara ait fabrikada bekçi olarak çalışan Hacı Emin'in odası aranmış, 400 parça balya çuvalı, elektrik makinesi telleri ve biraz da pamuk ele geçirilmişti. Tahkikat sonucunda, malları geceleri duvardan atarak dışardan anlaştığı kişiler aracılığıyla fabrikadan aşırıldığı tespit edilmiş ve şüpheli polise teslim edilmişti. Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]; Başka bir olayda kozacılıkla uğraşan Abdurrahim Efendi'nin malları şifleyicilerden Süleyman ve Ali tarafından çalınmış ve suçlular aşırıldıkları kütlüleri fabrikada çekerken yakalanmışlar, suçlarını itiraf etmişlerdi. Uçar v.d., *İtidal*, S.23, 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]

³³⁵⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.23, 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909]

³³⁵⁶ Fabrikatör Hacı Mehmet Ağa makine dairesinde gezerken eteğinden kayışa takılmış ve kolu iki yerden kırılmıştı. Aynı gün Kokanaki fabrikasında benzer bir kaza meydana gelmiş, şahıs olayı ucuz atlatmıştı. Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

³³⁵⁷ Ahmet Ünal, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.29.

³³⁵⁸ Ünal, s.35.

³³⁵⁹ Yavuz, v.d., s.298.

³³⁶⁰ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983, s. 160.

ki, çalıştırılan madenlerde günde 30 kese gibi önemli bir meblağ elde edilmeye başlanmıştı³³⁶¹.

Meşrutiyet Dönemi'nde Karsandı nahiyesinde zengin demir yatakları vardı. Nahiye ahali demir cevheri ihraç eder; araba, çift demiri, nal ve mih imal ederek sancak dahilinde satarlardı³³⁶². 1897 tarihinde Adana vilayetinin maden ve taş ocaklarından elde edilen gelir 8.335 kuruştur³³⁶³. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde hürriyet ortamının verdiği hızlı bir şekilde kalkınma ideali çerçevesinde Kozan, Bahçecik ve Adana sancağına bağlı Karsandı nahiyelerinde büyük maden yataklarının olduğundan bahisle madenlerin derece ve kalitesinin incelenmesi için Adana'ya işinin ehli bir maden mühendisi gönderilmesi Adana vilayetinden, Nafia Nezaretine yazılmıştı³³⁶⁴. Meşrutiyet Dönemi'nde özellikle Almanya'dan gelen jeoloji ve maden araştırmacıları, Anadolu'nun birçok bölgesinde incelemelerde bulunmuşlardır. Araştırmalarının sonuçları ile ilgili yazdıkları eserlerle ülkesindeki yatırımcıların dikkatini Osmanlı coğrafyasına çekmeye çalışmışlardır. Ayrıca, Almanya ve Avusturya'dan birçok halk kültürü araştırmacısı da Anadolu'ya gelmiştir³³⁶⁵. Meşrutiyet Döneminde (1876-1918), bazı Rumların madencilik faaliyetlerinde buldukları görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Adana'da tehcire tabi tutulan bazı Rumların elinde 500 ton krom mevcuttu. Bu krom, Dahiliye Nezareti tarafından piyasa fiyatına alınmış, ödenen ücret Aşiretler ve Muhacirin Ödeneğine eklenmiştir³³⁶⁶.

7.4.4. Sanayi Bitkileri

Tarım üretiminde tahıllardan sonra en önemli üretim bitkileri olan sınıai bitkilerin genellikle pazara dönük olarak üretildiği görülmektedir. Sınıai bitkileri içerisinde önemli yer tutan pamuk ve tütün her zaman alıcısı olan ve geniş pazar ağına sahip bitkilerdir. Dolayısıyla sınıai bitki üretim merkezleri, genellikle pazar ekonomisi ile sıkı bağlar kurmak durumunda kalmışlardır. Sonuçta ortaya çıkan

³³⁶¹Karsandık, s.31.

³³⁶²AVS 1293, s.55.

³³⁶³ Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'ni İlk İstatistik Yıllığı 1897*, c.V, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., s.171.

³³⁶⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

³³⁶⁵Şanda, s.113.

³³⁶⁶ Özdemir, s.122.

uzmanlaşma, üretimde önemli gelişmeleri tetiklemişti. Osmanlı Devleti'nde Adana, devletin genel tarım üretiminin dışında bazı şehirlerle beraber sınai bitkilere daha ağırlık veren bir şehir görüntüsü sergilemiştir. Adana vilayeti topraklarının 1/3'ünde sınai bitki üretimi yapılmakta; bu ürünler içerisinde ise ilk sırayı pamuk almaktaydı. Üstelik Osmanlı Devleti'nde, üretilen sınai ürünlerin genel üretim içerisindeki payı 1/5'e ulaşan şehirler sadece Adana ve Selanik idi³³⁶⁷.

XIX. yüzyıl Avrupa açısından sanayileşmenin çok hızlı bir şekilde yol kat ettiği dönem olmuştur. Adana, Batı'daki bu gelişmelerden bir şekilde etkilenmiştir. Zirai alanda makine kullanımının yaygınlaştırılması, tarım sahalarının kullanıma açılması, ürün çeşitliliğinin artması, zirai ürünlerin dış pazarlara ihracının ve işlenmesinin önem kazanması zirai üretimde olumlu gelişmeleri süratlendirmiştir³³⁶⁸. 1909'da Adana'daki tarım işletmelerinin %46.4'ü, 50 dönümden daha fazla toprağa sahipti³³⁶⁹. 1909 yılında Adana vilayetinde sınai bitkilerin ekili topraklar içerisindeki oranı %32,5; üretim içerisindeki payı ise %23,8 idi³³⁷⁰. 1913 yılına gelindiğinde sanayi bitkileri üretimi açısından ekilen alanların 1/3'ü pamuk, 1/5'i ise susamdı. Bu iki ürün, işlenen tarım alanların yüzde ellisinden daha fazla bir orana denk gelmekteydi³³⁷¹. Artık, Adana sanayi üretiminin temelini sanayi ürünleri teşkil etmekteydi.

1909 yılında Adana vilayetinde sanayiye yönelik bitki üretimi: Pamuk 24.037 ton, tohum 17.846 ton; keten 132 ton, tohum belirtilmemiş; susam 5.824 ton; tütün 257 tondu. Aynı yıl sanayi bitki ürünleri değerleri toplamı, 61.484 bin kuruştur. Bitki ürünleri değerleri sıralamasında lif 38.890 bin kuruş, tohum 11.437 bin kuruş değerle pamuk ilk sırayı almaktadır. Keten 205.000 bin kuruş, tohum belirtilmemiş; susam 9.968 bin kuruş ve tütün 984 bin kuruş tutmaktadır³³⁷².

³³⁶⁷ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.85-86.

³³⁶⁸ Alkan, s.263.

³³⁶⁹ Emiroğlu, s.270.

³³⁷⁰ Güran, s.86-87.

³³⁷¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.88.

³³⁷² Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913,1914*, Ankara, Devlet İstatistik enstitüsü, t.y., c. III, s.52-54-58.

7.4.5. İşçiler

İşçi, kendisine ait bir üretim aracından yoksun olan, hayatını idame ettirmek için emek gücünü, iş gücünü iş gücü piyasasında serbestçe satan şahıstır. Osmanlı Devleti'nde yukarıdaki duruma uygun bir işçi sınıfı, Avrupa sermayesinin Osmanlı coğrafyasına yoğun bir şekilde girişiyle, asıl olarak da demiryolu yapımının yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Genellikle mevsimlik işçi olarak çalışan işçilere tesadüf edilirken, sürekli çalışan işçilerin varlığından bahsetmek de mümkündür. Yolların yapımı ve işletmelerin kullanımı bu işçi gurubuna duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Çalışan işçilerin çoğunluğu köylülerden müteşekkil olup, köydeki toprağından istediğı geliri elde edemeyen ahali gelirini arttırmak için yeni yollar bulmaya yönelmiştir. İnşaat işine yönelen köylülerin talep yoğunluğundan demiryolu şirketleri ciddi anlamda yararlanmıştı. İşsizliğin fazla oluşundan yararlanarak işçileri ucuz fiyatlarla çalıştırmışlardır³³⁷³.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Adana, salgın hastalıklar, yaşam koşullarının insan hayatına pek uygun olmaması gibi nedenlerle işgücü açığı ile karşı karşıyaydı.1826 senesinde veba salgınıyla karşılaşan şehir, tarımda kullanılacak insan gücünü büyük oranda yitirmişti. Zaten zirai alanda iş gücü yetersizliğı çeken şehir, hasat işlerinde büyük sıkıntılar yaşamış ve ürünler tarlalarda kalmıştı³³⁷⁴. İbrahim Paşa, Adana'yı ele geçirince 1834 yılında işçilerin çalışma şartlarını belirli bir düzene koymuştu. Çiftlikte çalışan işçiler, çarşamba günü başladıkları mesailerini, pazartesi akşam sonlandırmaktaydılar. Hayata geçirilen bu çalışma sistemi, işçilerin başka bir sorunla karşı karşıya kalmalarına neden olmakta idi. Ameleler, salı günü kurulan pazara yetişmekte büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Salı pazarına yetişemeyen işçilerinin sorunlarına çözüm getirmek isteyen İbrahim Paşa, çiftliklerde çalışma mesaisini pazartesi günü yarım günle sınırlandırmıştı³³⁷⁵. Çünkü, işçilerin çiftliklerden çıkarak Adana'nın salı pazarına varması geceleyin yol yürümeyi gerektirdiğinden soygun olayları vuku bulmaktaydı. Uygulanan yeni sistemle sorunun önüne geçilmiştir. Ayrıca işçiler haftalık ücretlerini tam olarak alacaklardı. Çalışma saatleri gün doğarken başlamakta, gün batarken nihayete ermekte idi. Yine işçiler için yarım saat

³³⁷³Varlık, s.72.

³³⁷⁴Karsandık, s. 245.

³³⁷⁵Karsandık, s. 32.

kahvaltı, bir saat kuşluk (sabah) yemeği, bir saat istirahat ve öğle yemeği tatili, ikindiden sonra tekrar on beş dakikalık dinlenme süresi verilmesi sağlanmış, ameleleri hırsızlık olaylarından korumak için yevmiyelerin şehirde dağıtılmasını zorunlu hale getirmiştir³³⁷⁶.

İbrahim Paşa, ayrıca işgücü açığını gidermeye yönelik çözümler üretmiştir. Bu kapsamda Suriye taraflarından sıcak iklim koşullarında çalışma yeteneğinin sahip, Arap çiftçiler getirmiştir³³⁷⁷. İşçilerle ilgili düzenlemeler yapılırken diğer taraftan bazı sıkıntılar baş göstermişti. Duvarcılar ve ameleler Gülek Boğazı gibi tahkim edilmesi gereken yerlere götürülmüş, hak ettikleri ücretin dörtte biri ile günlerce ailelerinden uzakta çalıştırılmışlardı. Yapılan bu haksızlıklar halkta İbrahim Paşa yönetimine karşı tepkileri de beraberinde getirmişti³³⁷⁸. İbrahim Paşa'dan sonra da işgücü açığı giderilememişti. Toprakları fazla, işgücü yetersiz olan Adana, işgücü ihtiyacını farklı bölgelerden gelen işçilerle kapatmaya çalışmıştır. Çünkü yöre halkı zirai sahalara sahip, ancak rençberlik işlerine yatkın değildir. Bu nedenle Arpa, buğday, susam ve pamuk işlerinde çalıştırılacak amele ihtiyacı önemli bir sorun teşkil etmiştir. 1859 tarihli bir belgede bu durum açıkça görülmektedir³³⁷⁹. İbrahim Paşa'dan sonraki dönemlerde iş gücü eksikliği, Doğu Anadolu'dan işçi getirilerek kapatılmak istenmiştir. Diyarbakır ve Harput taraflarından gelen işçiler, ziraat işleriyle meşgul olmuşlardır. Zamanla Doğu Anadolu'dan gelen işçi sayısında yaşanan düşüşler dolayısıyla devlet yönünü konargöçer aşiretler dönmüştür. Ortaya çıkan işgücü açığı Alaiye ve İçel bölgesi aşiretleriyle giderilmeye çalışılmıştır³³⁸⁰. Adana sancağına gelen rençberlerin, halkın zirai alanlarına verdikleri zararlar ve hayvanları gasp ettiğine dair iddialar ayrıca, buraya geliş nedenlerinin vergi ödemeye yanaşmamalarından kaynaklandığının ortaya çıkması devletin vergiyi tahsil etme konusunda kararlar almasına neden olmuştur³³⁸¹.

³³⁷⁶ Arıkoğlu, s.16.

³³⁷⁷ Karsandık, s. 245.

³³⁷⁸ Samur, s.56.

³³⁷⁹ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.75.

³³⁸⁰ Karsandık, s. 245.

³³⁸¹ Ulutaş, s.204.

Şehirde işgücü açığı dolayısıyla sıkıntılı geçen yıllar da vardır. Adana'ya yerleştirilen muhacirlerin ve bölgedeki aşiretlerin zirai iş gücünü karşılayacağı hesap edilerek 1860 yılında mevsimlik işçi talebinde bulunulmamıştır. Ancak, göçmenler iş gücüne katılmakta isteksizlik gösterince işçi yetersizliği ürünlerin toplanmasında aksaklıklara neden olmuştu. Bu aksaklıkları gidermek için 1861 yılında Doğu Anadolu'dan amele talep edilmiştir. Bu taleplerle sorun çözülemeyince İçel ve Alaiye çevresindeki aşiretlerle işçi eksikliği kapatılmaya çalışılmıştır. Bahsedilen bölgelerden ameleler gelmiş, bu defa da gelen işçilerin bir kısmı geri dönmekte isteksizlik göstermiş, amelelerin isteksizliği devletin vergi kaybetmesine neden olmuştur. Çukurova'ya 1859 yılında gelen işçiler, 1864 yılında hala geldikleri yerlere gönderilememişlerdi.³³⁸² 1865'lerde de Adana'da pamuk ziraatının geniş sahalara yayılmasıyla işçi açığı ortaya çıkmış; Maraş, Ayıntap, Niğde, Kayseri, Sivas, Konya, Antakya ve Lazkiye gibi yerlerden mevsimlik işçi şehre gelmişti. Adana'ya ekonomik amaçlarla gelenler sadece işçiler olmamış, iş adamları da bölgeye gelerek toprak satın almaya ve satın aldıkları arazilerde pamuk ziraatı yapmaya başlamışlardı³³⁸³.

Pamuk ziraatındaki gelişmeler, Adana'ya çeşitli yerlerden işçilerin doluşmasına neden olmuştu. İşçilerin Adana'ya yoğun olarak geldiği dönem, şubat-mayıs dönemi olmuştur. Bu dönemde pamuk çapalama işleri, yine arpa ve buğday ziraatında ortaya çıkan işgücü ihtiyacı oldukça yüksek sayıda işçiyi bölgeye çekmiştir³³⁸⁴. Ancak, pamuk üretimindeki değişime rağmen feodal usuller, hala Adana ziraatında hüküm sürmeye devam etmekteydi. Pamuk amelelerine “tutma” denilmekte, kışın çalışan ameleler, çalışmalarının karşılığında her mevsim için altı batman pamuk tohumu elde etmekteydiler. Onların çalışma şartları, Mısır'daki fellahlar ve Amerika'da yaşayan zencilerin şartlarıyla benzerlik göstermiştir. Pamuk işçilerini getiren aracı kişi “elcibaşı” olarak isimlendirilmekte idi. Çalışmaya giden işçilerin arasında elinde kırbacı, başında tuttuğu şemsiye ve göbeğine kadar sarkan saat kordonuyla elcibaşı her zaman fark edilirdi³³⁸⁵. Elcibaşılar, toprak sahiplerine çeşitli yörelerden işçi temin eder, bundan dolayı da üründen belirli bir oranda

³³⁸²Ulutaş, s.182-183.

³³⁸³Şanda, s.68.

³³⁸⁴Dinçer, s.275.

³³⁸⁵Şanda, s.19.

komisyon alır; işçinin yevmiyesinden de iş olanağı sağlamanın verdiği hakla kesinti yapardı. Aracı konumunda olan elciler, hem işveren hem de işçiden aldıkları komisyon sayesinde hızla zenginleşmişlerdir. İşçilerin yaşam koşullarından istifade eden tefeciler de vardı. Bunlar amelelere verdikleri parayı, onların haftalıklarından kestirmek suretiyle tekrar almaktaydılar³³⁸⁶.

Adana vilayetindeki aşiretlerin birçoğu, hayvancılıkla iştilal ederken bir bölümü ise çiftlik sahiplerinin tarımsal faaliyetlerine katkı sunmaktaydılar. Rençber olarak Adana sancağında bulunan bu kişilerin, yerleşik hayata geçmemiş olmaları dolayısıyla pek hoş karşılanmadıkları görülmektedir. Aşiret üyeleri, İçel ve Alaiye'den rençberlik etmek için geldikleri Adana sancağında yerli halkın zirai alanlarına zarar vermekte, hayvanlarını bir yolunu bularak ele geçirmektedirler³³⁸⁷. 1890'larda konargöçerler, tarım sahalarında bir buçuk-üç buçuk mecrediye gibi rakamlara çalışmakta idiler. Tezgahlarda çalışanlar ise genellikle çocuklar ve kadınlardı. Dolayısıyla beceri, Adana'da en önemli sorunlardan biri idi³³⁸⁸. Yine de XIX. yüzyıl boyunca işçi ücretlerinden yakınan ve devletin duruma müdahale etmesini isteyen bir çiftçi kesiminin varlığından bahsetmek gerekmektedir³³⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nde tarım topraklarının bolluğuna karşın, emek için aynı şey söylenemez. Devletin birçok bölgesinde tarım sahalarını işleyecek amele sorunu başgöstermekteydi. Üstelik hasat mevsiminde ihtiyaç oldukça fazlalaşmakta, üretimin olumsuz etkilenmesi sonucunu doğurmaktaydı. Ortaya çıkan işgücü açığı tarım sahaları daha az veyahut hasat dönemi daha geç olan bölgelerden amele getirilmesi suretiyle çözülmekteydi. Adana'ya özellikle Diyarbakır ve Harput ve diğer Doğu illerinden ciddi anlamda işçi göçü gerçekleşmekteydi. İşgücü açığını çözmek isteyen devlet, amele yokluğundan kaynaklı yakınmalarla da karşılaşmakta; çiftçiler, işçi ücretlerindeki yükseklikten yakınarak devletten duruma el koymasını istemektedirler³³⁹⁰.

³³⁸⁶Şanda, s.69.

³³⁸⁷Ulutaş, s.204.

³³⁸⁸Varlık, v.d., s.60.

³³⁸⁹Güran, s.76.

³³⁹⁰Güran, s.75.

Pamuk tarımının artmasına bağlı olarak Adana'ya gelen mevsimlik işçi sayısında da ciddi artışlar gözlenmiştir. Adana 1880'lerden itibaren çevreden pamuk çapalamak ve toplamak için gelen mevsimlik işçi göçlerinin hızla aratmasına sahne olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında işçilerin sayısı 30-40 bin civarındaydı. Maraş, Kayseri, Sivas, Niğde, Konya ve Antakya'dan Adana'ya mevsimlik göç olurdu³³⁹¹. 1890'ların sonunda Adana tarımında mevsimlik işçi olarak çalışmak üzere 50-70 bin arasında işçi göçü meydana gelmişti. Davis'e göre; Trablus, Antakya, Antep, Maraş, Harput ve Diyarbakır taraflarından gelen mevsimlik işçilerin 30-40 bini Kürtlerden, 20 bini Araplardan müteşekkildi³³⁹². 1895 senesinde Adana'ya gelen Şerafettin Mağmumi, 100 bin gibi büyük bir rakamdan bahsetmiş, sadece Adana sokaklarında amele pazarının olduğu gün 40-50 bin amelenin dolaştığını belirtmiştir³³⁹³. İtidal gazetesi, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana kazası dahilinde çalışan amele sayısını 15-20 bin olarak vermişti³³⁹⁴.

Şerafettin Mağmumi Adana'ya çalışmak amacıyla gelen amelelerle ilgili değerlendirmelerde de bulunmuştur. Adana tarımında iş bulmak için gelen bu amelelerin çalışma şartlarının ağırlığı, onun ifadelerinde net olarak görülmektedir. Uzun mesafeler kat ederek çalışmaya gelen işçilerin çalışma ve yaşam şartları ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

...her yıl mevsim-i ziraatte buraya Kayseri, Niğde, Harput, Diyarbakır ve Sivas ahâlisinden yüzbin kadar gurebâ amele toplanmaktadır. Bunların yevmiyeleri ilk önce otuz kırk paradan başlayarak hararet artıp iş güçleştikçe üç dört kuruşa yükselir. Amele, çiflikâta bir hafta çalışıp pazartesi günü üç beş saatlik yol yürüyerek Adana'ya gelir ve geceyi açıkta geçirerek salı günü kurulan "ırgat pazarında" isbât-ı vücut ederler. Yevm-i mezkûrda hilâf olmasın Adana'ya kır elli bin amele toplandığından sokaklar meydanlar insan deryâsı kesilir. Adet'a geçilemez. İşte bu pazarda gündelik piyasası kaçta çıkarsa ona göre ashâb-ı çiflikât yeniden amele tutup götürülür. Çiftlik sahibi amelelerine günde iki öğün yemek vermeye mecburdur. Fakat çoğu bu

³³⁹¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.84.

³³⁹² Özlem Karsandık, s. 246.

³³⁹³ Mağmumi, s.185-186.

³³⁹⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

hususta pek gaddarane hareketle simsiyah ve küflenmiş somunlar, müteaffin yağla pişmiş taş gibi sert pilav yediriyor. Bunu haber alınca cânib-i vilayetten memurlar îzâmıyla numûneler getirttim ve muzırrı sıhhat olan bu hale meydan verilmemek için mahalli ayân ve hanedândan mürekkep bir komisyon teşkiline muvaffak oldum. Adana’da bu amele meselesi cidden şâyan-ı ıslâhtır. Çoğu memâlik-i bâriden kalkıp haftalarca yol yürüyerek Çukurova gibi bir hâr ve râtib bir iklim geliyor. Otuz kırk para mukabilinde o yakıcı güneşin altında çalışıp geceleri açıkta geçiriyor ve böyle mazarr-ı sıhhat etmeden çoğu telef olup gidiyor³³⁹⁵.

İkinci Meşrutiyet’in başlarında, zirai faaliyetlerde bulunan 50-60 bin amele Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Erzurum, Halep ve Konya gibi yerlerden gelmekteydi. Amelelerin, “hafriyat, zer’iyat, hasat, nakliyat, pamuk, susam vesaire” mahsulatın çapa işlerinde çalıştırıldıkları görülmektedir. Amele yetersizliğinde fiyatlar yükselmekte ve çiftçi zarar etmektedir. Adana dışından gelen amelelerin “lisan ve iş bilmezliği” şikayet konusu olmaktaydı. Pamuk kozası ve susam arasındaki farkı ayırt edemeyen amelelerin verilen yemeği beğenmediğinden şikayet edilmekteydi³³⁹⁶. Çiftlik sahibi olan İhsan Fikri’nin yemeği beğenmemekle itham ettiği amelelere yenmesi neredeyse imkansız olan yemekler verildiği, tarafsız bir gözlemci olan Şerafettin Mağmumi tarafından dile getirilmişti. Dolayısıyla işçiler itirazlarında pek haksız değildiler.

İşçilerin gelişini takip eden zaman diliminde amele pazarı olan salı günleri şehrin sokakları, pazarları ve çarşıları “mahşer-i insan” görüntüsü arz etmektedir. Özellikle yaz aylarına denk gelen salı günlerinde şehrin nüfusu 15-20 bin kişi kadar artmaktaydı. İşçiler, bir hafta işledikleri toprakları sürekli olarak işlememekte ve mutlaka hafta başında şehre inerek salı günü pazarda, amele ücretlerini ve haftalığın miktarını öğrenmek istemekteydiler. Amele pazarında pazarlıklar kesin değildi. Kesin ücret uygulaması ne işçilerin ne de çiftçinin işine gelmekteydi. Çiftçilerden biri üzerinden pazarlık yapılmakta idi. Diğer çiftçiler, bahsi geçen çiftçi ne verirse kendisinin de aynı ücreti ödemeyi kabul edeceğini ifade etmekte, amele de buna itiraz etmemekteydi. Amele pazarı oldukça çekişmeli pazarlıklara sahne olmakta;

³³⁹⁵Mağmumi, s.185-186.

³³⁹⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]

pazarlıksız anlaşma, taraflardan birinin kandırılması sonucunu doğurmaktaydı. Kandırıldığını düşündüklerinde hem işçi tarafı hem de çiftçiler kendileri için sığınma evi olarak gördükleri Amele Komisyonuna koşmakta ve sorunlarının çözümünü istemekteydiler. İşçilerin gelişinden itibaren bu tür olayların yüzlercesine rastlandığından mahkemeye gitmeden sorunun sulh yoluyla çözümü için sırf bu işe özel amele komisyonu kurulmaktaydı. Böylece haftalarca mahkemede sürünecek meseleler, birkaç saat içerisinde çözülmekte ve taraflar genellikle verilen kararlardan memnun olarak işlerinin başına dönmekteydiler. Ameleler her sene, işgücüne duyulan ihtiyacın arttığı dönemlerde, salı günleri aralarında ittifak yaparak büyük yeminler eder ve kendileri açısından uygun bir ücrette anlaşmadan çiftliklere gitmezlerdi. Sorun bazen fazla uzar, böyle durumlar ortaya çıktığında araya Amele Komisyonu ve şehirdeki yerel yöneticiler girer, elci denilen işçibaşları tehdit ederek oluşan ittifakları dağıtırlardı³³⁹⁷.

İkinci Meşrutiyet'in başlarında amele komisyon sadece çiftçilerden müteşekkildi. *İtidal* gazetesinde; Amele Komisyonunun sadece çiftçilerden oluşmasının mahsurlarından bahisle, komisyona birkaç amele başının da eklenmesiyle işlerliğinin daha da artacağı görüşü ileri sürülmekteydi³³⁹⁸. Belki de *İtidal*'in yazdıklarının etkisiyle daha sonraki dönemde komisyon; işçiden üç, çiftçiden üç ve hükümet mensuplarından iki kişinin (Jandarma zabiti ve komiseri) görev yaptığı bir yapıya dönüşmüştür. Komisyon, işin önemine ve amelelik yapılan mekanın uzaklığına veya yakınlığına göre ücret belirleme hakkına sahipti. Alacak verecek sorunu ortaya çıkarsa bu komisyonca karara bağlanmaktaydı. Kararın değiştirilmesi mümkün değildi³³⁹⁹. Adana'da kurulan Ziraat Kulübü, amele haftalığının düzenlenmesini müzakere etmiş, haftalığın “on iki gün yani Çarşamba sabahından ikinci pazartesi sabahına kadar itibarı münasip görülerek zürrâ ve ameleye kabul ettirilmek üzere teşebbüsât-ı lâzımede” bulunmuştu. Beş buçuk günlük bir sürenin bir hafta olarak değerlendirilmesi hem ameleler ve çiftçi için bazı sorunlara neden olmaktaydı. Amelelerle ilgili ortaya çıkan sorunların giderilmesi için girişilen bu çaba Adana basınında olumlu karşılanmıştı³⁴⁰⁰. Adana'da amelelerle

³³⁹⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak Mart 1909]

³³⁹⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak Mart 1909]

³³⁹⁹ Arıkoğlu, s.16.

³⁴⁰⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

ilgili uygulamalar İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar devam etmiştir³⁴⁰¹. İbrahim Paşa'nın yaptığı düzenlemeden gayet memnun olan pamuk işçileri, akşam işleri bittiğinde İbrahim Paşa'ya sonraki dönemlerde de dua etmişlerdir³⁴⁰².

1909 yılında da işçilerin yaşam şartlarındaki zorluk devam etmekteydi. Gündüz Adana'nın oldukça yakıcı sıcağında çalışırken, geceleri yaşanan barınma problemleri hastalıklara davetiye çıkarmakta; ameleler çiftliklerde perişan halde yatmakta, sefil bir hayat sürmekteydiler. Amelenin nisan ayı ortalarından itibaren gelmeye başlaması dolayısıyla bunların daha iyi seviyede barınma ihtiyaçlarının karşılanması konusu Adana basınında dile getirilmekteydi. Amelenin yatması için hastanede bir baraka yaptırılarak onları hasta halde sokaklarda ve kırlarda çaresiz bırakmamak gerekmekteydi. Acil çözüm olarak işçinin ücretinden çiftlik sahiplerinin 4 metelik kesmesi ve toplanan parayla mayıs, haziran, temmuz ve ağustos aylarında Adana köylerini gezerek hastaları tedavi edecek dört seyyar doktor görevlendirilmesi arzusu ifade edilmişti. Yine, hükümet tarafından çiftliklerde hastalanan amelenin ilaçlarının çiftçiler tarafından temini zorunluluğunun getirilmesi istenmekteydi³⁴⁰³.

Çiftçiler; çapa ve hasat zamanında mümkün olduğunca yüksek sayıda amelenin Adana'ya gelmesi için çok fazla çaba sarf etmekteydiler. İşgücü yetersizliği onlar için yüksek fiyattan işçi çalıştırmak anlamına gelmekte; bu durum amele yokluğu dolayısıyla ya yüksek ücretler ödemekle ya da ürününü toplayamamakla eş anlamlıydı. İşveren açısından risk ortaya çıkarken, işçiler için ise bölgeye aşırı sayıda amele yığılması işsizlik tehlikesi anlamına gelmekteydi. Katedilmiş uzun mesafe onlar için zaten masraf demekken, Adana'da da ailesinin geçimi için para harcamak sürdürülebilir bir durum değildi. Çünkü çalışmak demek, aynı zamanda yemek ve barınma ihtiyaçlarının çiftlik sahipleri tarafından ödenmesi demektir. İşgücü fazlalığı, bu nedenlerle işçiler arasında çekişmeleri tetiklemekteydi. İşgücü arzının fazla olduğu dönemlerde işçiler kendi aralarında, hatta işçi-işveren arasında gerginlikler yaşanmaktaydı. Bunlardan birene şahit olan Charles Woods, Adana Olayları sırasında Hristiyanlara ait arpa, buğday ve susam tarlalarında Müslüman unsurların

³⁴⁰¹ Arıkoğlu, s.16.

³⁴⁰² “Akşama hürmet, amin, sabaha niyet, kolumuza kuvvet, kesemize bereket, ağamıza devlet, İbrahim Paşa'ya rahmet, bir dahi rahmet, bir dahi rahmet, kör şeytana lanet, peygambere salavat, Amin.” Arıkoğlu, s.15.

³⁴⁰³ Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

zorla hasat yaptıklarını ve bir kısmını Hristiyan toprak sahiplerine verdiklerini anlatmıştır. İşsizlik sonucu ortaya çıkan çaresizlik, amelelerin zorla kendilerini işçi olarak kabul ettirmeleri sonucunu doğurmuştur³⁴⁰⁴. Adana Olayları sonrasında tarım sahalarında gerçekleştirilecek otların temizliği ve ve hasat işlemleri tehlikeye girmişti. Amelelerin ilk kafilesinin gelişini müteakip yaşanan olaylar bir kısmının ölümüne, bir kısmının da geri dönmesine neden olmuştu. Hatta gelmesi gereken ameleler de Adana'ya gelmekten vazgeçmişlerdi. Ortaya çıkan tehlikeye karşı amelerin olayların sonlandığına dair ikna edilmesi ve bölgeye çekilmesi arzusu Adana gazetelerinde dile getirilmişti³⁴⁰⁵.

Kontrolsüz işçi akınının şehirde olumsuzluklara neden olduğu durumlar da ortaya çıkmaktaydı. Mevsimlik işçilerin göçünden kaynaklanan bazı salgın hastalıklar, bu olumsuzluklardan sadece biriydi. 1906 yılında mevsimlik tarım işçileriyle Adana'da yayılan frengi hastalığı, uzun süre devam etmiştir³⁴⁰⁶. 1909 baharıyla birlikte amelerin sorunlarından biri daha Adana basınında yer almaya başlamıştı. “Amele Pazarında Kumarhaneler, Falcılar ve Yankesiciler “ başlıklı bir yazı aslında amelelerin başka bir sorununu çok güzel özetlemekteydi. Şehre çeşitli vilayetlerden gelen ameleler çiftliklerde çok büyük zahmetlerle kazandıkları paralarını yine şehirde bırakarak evlerine dönüyorlardı. İçlerinde perişan duruma düşenler az değildi. Gündüz, Çukurova'nın sıcağı altında çalışan ve akşam kazandığını kumara yatıran, hafta başında beş parasız kalan ve amelebaşından para dilenen çok fazla sayıda amele mevcuttu. İtidal gazetesi, çiftlik sahiplerinden zor şartlar altında kazanılan bu paraların heba edilmesinin önüne geçemesini, insanlık namına amelelerin kumar oynamalarını yasaklamalarını istemekteydi. Bu talepten anlaşıldığına göre çiftliklerin olduğu yerlerde de ameleler kumar oynamaktaydı. Hafta başında amele pazarına gelen amelenin bir kısmı gece ve ertesi gün amele pazarı civarındaki kahvehanelerde kumar oynamakta, ellerindeki üç beş kuruşu da kaptırmaktaydılar. Bir kısmı ise pazar yerinde bulunan falcılara fal baktırırken yankesicilerin kurbanı oluyorlardı. Birinci kısımda çiftçilerden beklenen çaba, şehir merkezinde yaşananlar için polis teşkilatından beklenmekteydi. Gazete polis

³⁴⁰⁴Dinçer, s.277.

³⁴⁰⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

³⁴⁰⁶Ulutaş, s.183.

teşkilatının dikkatini çekme amacı gütmüş, gariban amelenin bu tür tehlikelerden korunmasının hem insanlık için hem de ailelerin huzuru için yapılması gerektiği inancını dile getirmişti³⁴⁰⁷.

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde işgücü arzının bolluğu veya kıtlığına göre işçi ücretleri değişiklik göstermiştir. İşgücü arzının yetersizliği dolayısıyla tarım işçisinin haftalık ücretinin bir liraya yükseldiği yıllar görülmüştü³⁴⁰⁸. 1911-1912 senesine gelindiğinde şehirde sürekli olarak çalışan işçi sayısı 1.500 kadardı.³⁴⁰⁹ Adana sancağında pamuk toplama işiyle meşgul olan çalışanların ücretleri aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde ödenmiştir. Çalışanların topladığı her 1.282 kg Amerikan Pamuğu için 15 para kazanç sağladıkları görülmüştür. Yerli pamuğun toplanmasında ise işçinin topladığı pamuğun % 10'u çalışana, çalışmasının karşılığı olarak verilmiştir. Dolayısıyla Amerikan pamuğu toplayan çalışanların işverene maliyeti, yerli pamuğu toplayan işçiye göre daha düşüktü³⁴¹⁰.

Çukurova'nın bereketli topraklarına tarımda çalışmak üzere etrafta bulunan vilayetlerden önemli ölçüde nüfus akın eder ve mevsim sonunda işleri bitince memleketlerine tekrar dönüş yaparlardı. Büyük çoğunluk geri dönse de çok cüzi bir kısmı Adana'da kalmaya devam ederdi³⁴¹¹. Meşrutiyet Dönemi'nde işçi akını mart sonu itibariyle başlar, ot kazma, orak çekme ve çeşitli zirai hizmetlerde faaliyette bulduktan sonra ağustos sonu gibi memleketlerine giderlerdi³⁴¹². Yine hububat hasadı, kadın ve erkeklerin birlikte çalışmasıyla gerçekleştirilmekteydi. Kadınlar dövenlerle harmanları çevirirken, erkekler havaya savurarak hububat ile samanın ayrışmasını sağlardı³⁴¹³.

Adana'da Bağdat demiryolu çalışanları da bulunmaktaydı. Ancak, önceleri demiryolu çalışanlarının durumu pek iyi değildi. Çalışma sistemi; çalıştıkları her saat için ücret ödenmesi, dinlenme saatlerinin yevmiyeye dahil edilmemesi şeklindeydi. Anadolu demiryollarında çalışan Türk işçiler için Alman demiryolu şube müdürü

³⁴⁰⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

³⁴⁰⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

³⁴⁰⁹Varlık, v.d., s.76.

³⁴¹⁰*Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

³⁴¹¹Arıkoğlu, s.15.

³⁴¹²Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

³⁴¹³Mağmumi, s.200.

von K lmann: ‘‘Türk işçisi bir lokma ekmek , iki  ur k zeytin ile geçinebilir’’ demektedir³⁴¹⁴. IŐçilerin  rg tlenme eksikliği, Şirketlerin işini daha da kolaylaŐtırmıŐtır. 1900’l  yılların başları, demiryolu Şirketlerinin işçileri acımasızca sömürdükleri ve çok düşük fiyatlarla çalıŐtırdıkları dönem olarak bilinmektedir³⁴¹⁵.

1907 senesinde sanayi sektöründe çalışan vasıfsız bir işçi 6 günlük çalışmasının semeresi olarak 1-2-4 kuruş alıyor, yemek parası  demiyordu. Fabrikaların genellikle çalışanları kadın ve çocuklardan müteşekkildi. 1908 senesinde Adana’da faaliyette bulunan bir fabrikada vasıfsız amele 5 kuruş, usta konumunda olanlar ise 15 kuruş günlük yevmiye almaktaydılar.³⁴¹⁶ 1908 senesinde Doktor Arhankelos Gavrili, demiryolu çalıŐanlarını örgütleyerek sendikal çalışmaların içerisine dâhil etmek istemiş, bu yüzden Bağdat demiryollarındaki doktorluk görevinden uzaklaştırılmıştır. Gavrili, işçilere yapılan haksızlıkların çok fazla olmasından dolayı çalışanların demiryolu idaresine karşı kin dolu olduğunu yazmıŐtır³⁴¹⁷. Aynı yıl Rumeli’de grev olduğuna dair haberler Adana’ya ulaşmıştı. Demiryollarında ilk grevler, Selanik hattında başlamış; işçi ve memurlar, idareden yevmiye ve maaşlarının yükseltilmesini talep etmiŐlerdi³⁴¹⁸. Grevin etkisiyle Anadolu-Bağdat demiryolu işçileri de greve yönelmişler ancak, tehdit edilerek grevi sonlandırmaları sağlanmıştı. Böylece Anadolu-Bağdat demiryolları çalışanlarının başlattığı grev; vaatler, dilekçeler ve ricalarla etkinliğini kaybetmiŐtir³⁴¹⁹.

İttihatçılar, 1908 senesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i topraklarına katması üzerine, bu ülkenin müttefiki Almanlara karşı tepkilerinin dozlarını artırıncaya, halkın da Almanlara bakışı olumsuz olmaya başlamıştı. Anadolu demiryolunda çalışan işçiler greve gitmiŐler, İstanbul’da Alman silah Şirketi Krup’un yolsuzluklar yaptığını iddia eden protestolar ger ekleŐtirilmıŐti. Gerginlik Adana’ya da yansımış; Adana merkezde Almanlar tarafından işletilen iplik fabrikası Ermenilerin saldırısına uĐramıŐtır³⁴²⁰. Bağdat demiryollarındaki grevin

³⁴¹⁴Őanda, s.20.

³⁴¹⁵Varlık, s.73.

³⁴¹⁶Varlık, v.d., s.76.

³⁴¹⁷Őanda, s.25.

³⁴¹⁸Őanda, s.27.

³⁴¹⁹Őanda, s.35.

³⁴²⁰İnan, s.30; Şanda, s.35.

etkisiyle şehrin sanayi kollarında çalışan işçiler de greve gitmiş, 1908 yılında iki dokuma fabrikasını basarak ele geçirmişlerdi³⁴²¹.

Bahsi geçen gelişmelerden haberdar olan Adana çiftçisi oldukça tedirgin olmuştur. Çünkü Adana'da arazilerin genişliği, nüfusun azlığı, tarım üretiminin yüksek düzeyde olması ve pamuk tarımı dolayısıyla önemli ölçüde işçiye ihtiyaç duyulmaktaydı. İhtiyaca binaen mart ayı sonu itibariyle çevreden 40-50 bin işçi tarlalarda çalışmakta; ot kazarak, orak çekmekte, çeşitli zirai işlerde çalıştıktan sonra ağustos sonunda memleketlerine gitmekte idiler. Otların vaktinde kazılmamasının çiftçiye perişan edebilme ve haftalık bir grevin dahi şehrin ziraatını tahrip etme ihtimali ortaya çıkmıştı. İstibdad devrinde dahi grev çıkarma konusunda tereddüt göstermeyen işçilerin daha büyük grev yapmamaları için bir sebep bulunmamaktaydı. İtidal gazetesinin 17 Aralık Ocak 1908 tarih ve 7 sayılı nüshasında ortaya çıkması muhtemel bir grev için gerekli tedbirlerin alınması istenmişti. İşçilerle çiftçiler arasında uzlaştırıcı konumunda olan Amele Komisyonunun işçileri tatmine yönelik bir talimatname hazırlaması gerekliliği, meselenin ihmal edilmesi halinde kentin telafisi güç sorunlarla karşı karşıya kalacağı yazılmaktaydı. Pamuk üretiminde meydana gelebilecek böyle bir olumsuz gelişme, sanayisi ve ticareti neredeyse tamamen bu ürüne bağlı olan, şehrin ekonomisi için yıkım olacaktı. Çıkabilecek sorunlar için işçilerin gelmesine dört ay kadar bir zaman varken mahalli hükümet ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası'nın önlemler alması görüşü ortaya atılmıştı³⁴²². İşçi hareketleri, İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele aldığı 1913 yılından itibaren gerilemeye başlamıştır³⁴²³.

Adana'da İkinci Meşrutiyet'in başlarında asayişsizlikten işçiler de etkilenmişlerdir. Simyonoğulları fabrikasına çalışmaya giden çocuklar, yolda önlerine çıkan hırsızlar tarafından zorla üzerindeki elbiselerine kadar soyulmaktaydılar. Bunun üzerine fabrika direktörüne müracaat ederek güneş doğmadan fabrikaya gelmeyeceklerini belirtmişlerdi Direktör, durumu valiliğe bildirmiş, sorunun çözülmemesi halinde fabrikayı kapatmak zorunda kalacağını ifade

³⁴²¹ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.131.

³⁴²² Uçar v.d., *İtidal*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

³⁴²³ Öztürk, s.47.

etmiştir. *İtidal* gazetesinin haberine göre 4 günde 17 işçi soygun dolayısıyla mağdur olmuştur³⁴²⁴.

Bölgeye mevsimlik işçi olarak gelen ameleler, Adana Olaylarına da karışmışlardı. Müslümanların öldürüldüğünü görerek çarşı-pazara hücum etmişler ve çarşığı mahvetmişlerdi³⁴²⁵. Şehre yakın köylerde olan ameleler ise, olaylar başlayınca işlerini bırakarak şehre yönelmişlerdi. Asker, köprüden geçmek isteyenleri engellemiş, hatta birkaç tanesini vurmaya zorunda kalmıştı. Şehre girmiş olsalar çatışmalar daha şiddetli cereyan edecekti. Yukarıda bahsedildiği gibi Müslümanlara saldıran donanımlı Ermenilere karşı odun ve bıçak gibi aletlerle karşılık veren ameleler, olaylar sırasında en çok kayıp veren guruplardan biri olmuşlardır. Bu durum iki taraf arasındaki silahlanma yarışının boyutlarını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir³⁴²⁶.

Adana Olayları sonrasında işsizliğin çözümü için Bağdat demiryolu hattının yapımına tekrar başlanması, Adana valisi Cemal Paşa tarafından elzem görülmekteydi. Aynı şekilde dışarıdan gelen amelelerin kontrol altında tutulmasına çalışılmaktaydı. Bunlara kefil olunması teklifi ise büyük yükler getireceğinden Adana valisi tarafından uygun görülmemişti³⁴²⁷. Birinci Dünya Savaşı öncesinde vilayet genelinde pamuğa dayalı bir sanayi oluşturulmuş; pamuk sanayinin çırçır, iplik ve dokuma bölümlerinde 5.000 civarında işçi çalıştırılmıştır³⁴²⁸. Ticaret ve Nafia Nezaretinin yaptırdığı istatistiklere göre 1913 yılında, çocukların çalışma koşulları çok sağlıksızdı. Üstelik gündelik olarak iki kuruş verilmekteydi. Çocukların çok düşük fiyatlarla çalıştırılması, Batılıların çalıştırdığı Reji tütün işletmelerinde başlamıştır denilebilir³⁴²⁹.

Köylülerin çalışma şekli ise farklılık arz etmekteydi. Köylüler, tarlalarda uzun saatler (11-12 saat) çalışmakta, farklı bir iş yapmaya zaman bulamamaktaydı. Pamuk üretiminde ortaya çıkan ihtiyaç dolayısıyla kadınların da tarlada

³⁴²⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

³⁴²⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

³⁴²⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

³⁴²⁷ BEO, 3661/274536, 17 Teşrin-i Evvel [1] 325 [6 Kasım 1909]

³⁴²⁸ Eldem, .172.

³⁴²⁹ Şanda, s.40.

çalıştırılması, köyde yaşayanların ekonomik hayatında önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Daha önce farklı alanlarda çalışan erkekler gibi, kadınlar da diğer işlerde çalışma imkanından mahrum kalmışlar; giyecek eşya dokuyan kadınların artık buna fırsat bulamaması gibi. Diğer ihtiyaçlarına yönelik çalışma imkânı bulamayan köylü, birçok gereksinimini çarşı ve pazarlara yönelerek sağlamaya çalışmıştır. İşçiler gündeliklerini; ayakkabı, elbise vs. birçok ürünü almak için harcamak durumunda kalmışlar, böylece yabancı malların köylere kadar yayılmasının önü açılmıştır. Köylüler günlük olarak beş on kuruşa çalışmakta, bilhassa ameleler kazandıklarının bir kısmını şeker ve petrol gibi ürünleri almaya sarf etmekteydiler³⁴³⁰.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Anadolu'da meydana gelen işgücü kıtlığı Adana'da da hissedilmişti. Yaşı küçük olan gençlerin dahi savaşa katılmasıyla tarım faaliyetleri çocuk, yaşlı ve kadınlar eliyle devam ettirilir hale gelmişti³⁴³¹. Savaş sırasında işçilere duyulan ihtiyaç nedeniyle işçi ücretleri eskiye oranla 7-10 kat kadar artmış bulunmaktaydı. Ücretler ne kadar yükselmiş olsa da, fiyat artışlarının seviyesine ulaşamadığından işçilerin az veya çok, alım gücünde kayıplar ortaya çıkmıştı³⁴³².

7.5. Ticaret

Kilikya, eski zamanlarda Kıbrıs, Mısır, Doğu Akdeniz ve Ege limanları ile güçlü bir bağlantı içerisindeydi³⁴³³. Adana, Bizans Dönemi'nde ticari açıdan belirli bir canlılığa kavuşmuştu³⁴³⁴. Avrupa ile Kilikya arasındaki ilişkiler bölgede bir Ermeni krallığı kurulmasından daha önceki dönemlere rastlar. Ceneviz ve Venedikli tüccarlar burada çeşitli ticari ilişkiler içerisinde bulunmuşlardı³⁴³⁵. XI. yüzyılın son çeyreğinde Venedik ile Anadolu şehirleri arasındaki ticari ilişkiler ağı içerisinde Adana'yı da zikretmek gerekmektedir. Birinci Haçlı Seferi'nin oluşturduğu siyasi ortamdan istifade ile Toroslardan Çukurova'ya inen Ermeniler, burada bir krallık

³⁴³⁰Şanda, s.69-70.

³⁴³¹Eroğlu, v.d., s.28.

³⁴³²Eldem, s.54-55.

³⁴³³Ünal, s.25.

³⁴³⁴Karsandık, s. 14.

³⁴³⁵Heyd, s.412-413.

meydana getirmişlerdi. Ermeniler, bölgede Bizans ve Müslüman Arapların hakimiyetinin gerçekleştiği dönemde gerileyen ticareti, deniz yolu üzerinden canlandırmaya başlamışlar; canlanmanın neticesi olarak XIII yüzyılda bölgede egemenlik süren Ermeni Krallığı ile Venedik arasında bir dizi antlaşma yapılmıştı. Yapılan bir dizi antlaşma sonunda İtalyanlar bölgede ticari merkezler kurarak yerleşmeye başlamışlardı³⁴³⁶. Belki de bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Ortaçağda Çukurova’da buğday, şarap, kuru üzüm üretilerek ihraç edilmiş ve rağbet görmüştür. Yine, Kilikya’da yetiştirilen at ve katırlar yabancı ülkelerde ticari açıdan fazla değer verilen hayvanlardı³⁴³⁷.

Adana, kapitalizmin etkisine birçok bölgeden saha önce girmiştir. Osmanlı Devleti’nde XIV ve XV. asırda Silifke, Adana, Suriye, Avrupa’ya pamuk ihraç etmekteydi³⁴³⁸. 1810’lu yıllarda Avrupa’da başgösteren zahire darlığı sırasında Avrupa’dan gelen gemilere tahıl ihracı için izin çıkmıştı. Zahire ticaretinden Menemencioğulları gibi feodal aileler büyük kazançlar elde ederek servetlerini artırmışlardı. 1829 yılına gelindiğinde aşiretler ve ayanlar arasındaki çekişmeler, kıtlık halkı fakirleştirmişti³⁴³⁹. 1838 yılında yapılan İngiliz-Türk Ticaret Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti’nin yarı sömürge durumuna düşürüldüğü görülmektedir. Yabancı tüccarların Osmanlı tüccarlarıyla eşit hale getirilmesi, onlara ülke içerisinde ticaret yapma hakkının verilmesi, her yönden daha ileri seviyede olan yabancı tüccarların, Osmanlı Devleti’nde ticari etkinliklerini hızla arttırmalarını sağlamıştı. Osmanlı tüccarlarını zor durumda bırakan anlaşmanın benzerleri, 1838-1842 seneleri arasında diğer Avrupa devletleri ile de imzalanmıştı. 1839 yılında yayınlanan Tanzimat Fermanı ve 1856 tarihli Islahat Fermanı, 1880’li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’ni sömürgeleştirme hedefine yönelik olarak faaliyet göstermeye başlayan Avrupa sermayesinin, Osmanlı sınırları içerisinde hızla yayılmasını hem kolaylaştırmış hem de güvence altına almıştır.³⁴⁴⁰

³⁴³⁶Ulutaş, s.71.

³⁴³⁷W. Heyd, s.411.

³⁴³⁷Heyd, s.409.

³⁴³⁸Şanda, s.19.

³⁴³⁹Menemencioğlu Ahmet Bey, s.XXI-XXXIV.

³⁴⁴⁰Varlık, s.11-12.

Avrupalıların, Osmanlı maliyesini düzeltme çalışmaları, borç para vermeleri, ticaret kanunlarının değiştirilmesi konusundaki çabaları, Osmanlı Devleti'ni ürettikleri sanayi malları için açık pazar haline getirmeye yönelik girişimlerdi. Osmanlı Devleti, Tanzimat'la gerçekleştirmeye çalıştığı reformlarla feodal beylerin gücünü kırmıştı. Bu durum devletin daha geniş sahalarda otorite kurmasının yolunu açmış, can ve mal emniyeti sağlanarak Batılıların Osmanlı Devleti'nde yatırım yapmalarının önü açılmıştı. Dış pazarlarla ticari münasebetlerde meydana gelen artış, sahil kentlerinin önemli oranda nüfusunu yükseltmiş, bu kentleri birer ticaret merkezi haline getirmişti³⁴⁴¹.

Kapitalist üretim tarzının özelliklerinin başında meta üretimi gelir. Bu sistemin gerçekleştirdiği üretim pazara yöneliktir. Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesi, Batı kapitalizmi ile ilişki içerisinde oldukça, üretim faaliyetini doğrudan gerçekleştiren köylü ile yabancı sermaye gurupları arasında aracı konumunda olan yeni bir ticaret burjuvazisi gelişmişti. Kapitalist süreci tetikleyen unsurlar sadece bunlarla sınırlı değildi. Özel mülkiyete pek de olanak tanımayan Osmanlı toprak sisteminin çöküşü, özellikle pazara dönük üretim çabası görülen yerlerde, geniş topraklara sahip bir sınıfın ortaya çıkmasını da beraberinde getirmişti³⁴⁴². 1867 yılında Osmanlı Devleti, yabancıların da yerli halk gibi toprak satın alma haklarını kabul etmiştir. Böylece Avrupalılar, sermayelerinin Anadolu içlerine yayılmasının önündeki bir engelden daha kurtulmuş oluyorlardı³⁴⁴³.

XIX. yüzyılda mamul mal üreten devletlerle, hammadde ve zirai ürünler üreten devletlerin kendi sahalarında uzmanlaştıkları bir iş bölümü ortaya çıkmış ve bunlar arasındaki ticari ilişkilerden bir dünya pazarı meydana gelmiştir³⁴⁴⁴. Osmanlı Devleti'nin yol ve liman gibi birçok ulaşım olanağından yoksunluğu; yine Avrupa devletlerinin hammadde ihtiyacını yapacağı yollar vasıtasıyla, Osmanlı Devleti'nin iç kesimlerinden karşılayabilme olanağına kavuşacak olması; kendi iç pazarlarında doyuma ulaşmış olan üretim fazlasını Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesine ulaştırılması; üstelik buralarda hayata geçirilecek yatırımların her açıdan maliyetinin

³⁴⁴¹Şanda, s.14.

³⁴⁴²Öztürk, s.27.

³⁴⁴³Şanda, s.62.

³⁴⁴⁴Öztürk, s.38.

düşük olması dolayısıyla büyük karlar elde etme düşüncesi Avrupa sermayesini Osmanlı topraklarına çekmişti³⁴⁴⁵.

Bu hedefleri başarabilmek için Osmanlı Devleti içerisindeki yerli unsurlarla çalışma zorunluluğu ortaya çıkmaktaydı. Müttelik arayışında Batılılar, kendilerine dini bakımdan yakın olan Hristiyan unsurları seçmişlerdi. İngiliz ve Fransızlar, elçi ve konsolosları aracılığıyla Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturup, gayrimüslimleri Osmanlı piyasasına girişte aracı olarak kullanmak istemişler, çabalarının karşılığını da almışlardı. Böylece Osmanlı ithalatının kapasitesi artmış, Batı'yla ticari ilişkilerde gayrimüslim unsurlar öne çıkmıştır³⁴⁴⁶. Ayrıca zaten bu unsurlar ticari faaliyetlere daha önce girişmiş olduklarından belirli oranda bir servete de sahiptiler. Adana'da da durum pek farklı değildi. XIX. yüzyılın başlarında Adana'da serveti elinde bulunduranlar genellikle Ermenilerdi³⁴⁴⁷.

Adana, İbrahim Paşa idaresi öncesinde Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesiyle hububat ticareti yapmaktaydı. 1826 senesinde Şam şehrinin hububat gereksiniminin bir bölümü, Adana'dan karşılanmakta; Tarblusşam'a da buğday ve arpa yollanmaktaydı. Hatta kıtlık yaşandığı dönemlerde Anadolu'nun içlerine de buğday ve arpa gönderildiği olmuştur. Kırım Savaşı sırasında devletin ihtiyacı olan zahirenin 2.000 kilesinin Adana'dan karşılandığı görülmektedir³⁴⁴⁸. 1859'da Çukurova'da bulunan Dr. Kotschy: "Taşköprü'de içlerindeki yüksek yelkenli Latin tarzı yelkenlilerin de bulunduğu 8 tane gemi vardır. Bu gemiler dönüştürülürse, susam, buğday, yün ve pamuk ve biraz da diğer ürünlerden götürüyorlar. Adana'nın Çarşısı tüccar sayısı bakımından, Tarsus'tan büyüktü ve burada özellikle silah satışı da yapılmıyordu³⁴⁴⁹" diyerek yakın zamanlara kadar Seyhan Nehri vasıtasıyla Avrupa ile ticari faaliyetlerin yapıldığını belirtmektedir.

³⁴⁴⁵Varlık, s.14.

³⁴⁴⁶Şanda, s.53.

³⁴⁴⁷Keser, s.90.

³⁴⁴⁸Karsandık, s. 276.

³⁴⁴⁹Yavuz, v.d., s.300.

Ayrıca, Tanzimat Dönemi'nde Kayserili tüccarlar da Adana'dan aldıkları pamuğu, Samsun'a götürerek satmaktaydılar³⁴⁵⁰. İngiliz mallarının Osmanlı pazarlarında görülmesiyle, Adana'da üretilen pamuğun, Kayserili tüccarlar vasıtasıyla, Kayseri üzerinden Batı Karadeniz bölgesine taşınması ile canlı bir konumda olan pamuk ticareti önemini kaybetti³⁴⁵¹. Bahsedilen ticari ilişkilere rağmen, XIX. asrın ortalarında Adana'da ticaret, pek bir canlılık arz etmediğinden bölgede üretilen ürünler genellikle mahalli olarak tüketilmiştir³⁴⁵².

Çukurova, iskan faaliyetlerinden sonra Avrupalıların bir çok nedenle ilgi odağı haline gelmişti. Misyonerlik ve ticaret bu nedenlerin başında gelmekteydi³⁴⁵³. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelen kapitalistleşme sürecindeki ticari ilişkilerde, özellikle dış ticarete, yabancılarla ortaklık kuran veya onlar tarafından desteklenen gayrimüslimler etkin olmuştur. İç ticarete ise genel olarak esnaf diyebileceğimiz Müslümanlar, gayrimüslim tüccarlarla rekabet etmekten bir hayli uzak, hatta gayrimüslimlere bağımlı olmuşlardır. Gayrimüslim burjuvazi ile Müslüman burjuvazi arasında kapanması mümkün görünmeyen, birincinin lehine büyük açık oluşmuştu. Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ticari ilişkilerinde gayrimüslimleri ön plana çıkarmış, Osmanlı Devleti'nin kapitalist sistemle olan ilişkilerinde azınlıklar aracı rolüne soyunmuştur³⁴⁵⁴. Ortaya çıkan bu ortam dolayısıyla çatışma emareleri görülmeye başlanmıştı.

Yunanistan'ın kurulmasının ardından Osmanlı Devleti'nde en itibarlı gayrimüslim grup olan Rumların nüfuz kaybetmesi, sarraflık ve bankacılık yaparak iyi bir mevki elde etmiş bulunan Ermenilerin yararına olmuştu. Rumlara göre daha itimat edilir, Yahudilerden daha eğitilmiş olma üstünlüğü, bu iki azınlığın elinde bulunan mevkileri birer birer ele geçirmelerini sağlamıştı. Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl ticari ve sınai gelişmesinde çok önemli etkileri olmuştu³⁴⁵⁵.

³⁴⁵⁰Karsandık, s. 219.

³⁴⁵¹Karsandık, s. 274.

³⁴⁵²Varlık, v.d., s.40.

³⁴⁵³Çam, s.XXVI.

³⁴⁵⁴Öztürk, s.27.

³⁴⁵⁵Lewis, s.449.

İngilizlerin, Amerikan iç savaşının getirdiği sorunlar nedeniyle pamuk ithalinde yeni arayışlara yönelmesi, bunun sonucu olarak da Çukurova’da pamuk üretiminin geliştirilmesine yönelik hamleler yapması, kapitalist üretim tarzının bölgeye girmesini sağlamıştı. İngilizler, ihtiyaçları olan pamuk ziraatının iç bölgelerde de gerçekleştirilmesini sağlamak ve maliyet oranlarını düşürerek taşıma olanaklarını arttırmak için bölgede bir ulaşım ağı oluşturmaya gayret etmişlerdi³⁴⁵⁶.

1862-1863 yıllarında İngilizlerin pamuk ithal etmek için Adana ve İzmir’de şirketler kurduğu yönünde gazetelerde haberler yer almaktaydı. İngilizlerin bu amaçla kurduğu şirketlerden en kayda değerlerinden biri Manchester’da faaliyete geçen Osmanlı Pamuk Şirketi’dir. Kuruluşun hedefleri arasında, Osmanlı Devleti’nde pamuk ziraatını ve ticaretini arttırmak da vardır. İngiliz ticari kuruluşları Adana ve İzmir gibi Anadolu şehirlerindeki aracılara vasıtasıyla pamuk ticareti yapmaktaydılar. Kapitalistleşme ile birlikte kredi ilişkilerinde gelişmeler görülmüştür. Adana ve İzmir’de çiftçilerden pamuk satın alan tüccarlar, Osmanlı Bankası’nın da desteğiyle ziraatla uğraşanlara kredi dağıtmışlardır. Kredi verilmesi, pamuk ziraatını önemli oranda teşvik etmiştir³⁴⁵⁷.

Pamuk üretiminin gelişmesine bağlı olarak dış pazarlarla ekonomik ilişkiler de gelişme göstermişti. 1869 tarihinde İngiltere’ye 17.800.000 paundluk pamuk satılmıştı³⁴⁵⁸. Adana’da ticari ve tarımsal canlanma, 1870 yılında “Çukurova” adlı bir panayır düzenlenmesi sonucunu doğurmuştur. Teşrinievvel’in 15’inden başlayarak 10 gün, Kumluk denilen sahada panayır kurulacaktı. Hem halkın ihtiyaçlarının karşılanması hem de halkın mallarını panayırda satması, ayrıca sanayicilerin ve tüccarların çıkarları açısından önemli olması panayıırı cazip hale getirmiştir. Fuarın açılması için karar verilirse, bu durum panayııra mal taşıyacak yerlere duyurulmaktaydı. Şehirde gerçekleştirilecek Çukurova panayırında emtia, eşya, erzak, at, bargir, merkep ve deve gibi hayvanların satılması serbestti³⁴⁵⁹.

³⁴⁵⁶Varlık, v.d., s.41.

³⁴⁵⁷Şanda, s.67-68.

³⁴⁵⁸Keser, s.97.

³⁴⁵⁹Karsandık, s. 25.

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalist sistemiyle bütünleşme süreci hammadde ve tarım ürünleri ihracı, buna karşılık mamul madde ithali şeklinde olmuştur³⁴⁶⁰. Devletin otoritesinin zayıf olduğu dönemlerde Adana'da üretim, neredeyse tamamen mahalli ihtiyaçlara yönelikti. Ancak şehir, kapılarını dünya ticaretine araladıktan sonra batıdan gelen isteklere, İngiliz ve Fransız fabrikalarının taleplerine göre üretimini şekillendirmişti. Bundan sonra sermayeye dayalı üretim tarzı kentte ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Sermayeye dayalı ekonominin ortaya çıkmasına bağlı olarak Adana sancağı ve Mersin'de bir tacir sınıfı; yine, servetini arttıran bir tarım üreticisi sınıf ortaya çıkmıştır³⁴⁶¹.

Ticaretin canlanması için vazgeçilmez unsurlardan olan ulaşım konusuna da el atılmaya başlanmıştır. 1870'lerin ortalarında Adana-Mersin arasında ticareti canlandırmaya ve taşıma maliyetlerini düşürmeye yönelik 71 kilometrelik bir yol yapımı gerçekleştirilmiştir³⁴⁶². Ayrıca, Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da ticari ürünlerinin taşınması bazı durumlarda rekabet kaynaklı çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Tarım ürünlerinin Amerikan konsolos memurunun da içerisinde yer aldığı yabancıların mavnalarıyla vapurlara taşınması, Müslüman mavnacıları rahatsız etmiş görünmektedir. Bu rahatsızlığın neticesinde şikayetler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin teknolojik yetersizliği, Adana'da taşımacılık alanında kendi ülkesinin vatandaşlarının rekabette geri kalmasına neden olmuştur. Görüldüğü gibi, taşımacılık alanında yerli taşımacılarla, teknolojik imkanları yerli taşımacılara nazaran daha iyi olan yabancı ülke vatandaşları arasındaki üstünlük kurma çabaları hız kazanmaya başlamıştı³⁴⁶³.

Tarımda yaşanan taşıma maliyetinin yüksekliğine nazaran maliyetler, hayvancılık için daha düşüktür. Bunun nedeni, hayvan ürünlerinin taşıma giderlerinden tarım kadar etkilenmemesidir. Hayvan ürünleri hem daha değerli hem de bozulma oranı daha düşüktür. Hatta hayvan ürünleri, üreticinin kendi taşıma

³⁴⁶⁰Öztürk, s.28.

³⁴⁶¹Şanda, s.69.

³⁴⁶²Varlık, v.d., s.40.

³⁴⁶³Ulutaş, s.191.

vasıtalarıyla pazarlara sevk edilebilirdi. Bütün bu avantajlar hayvancılığın taşıma maliyetlerini düşürmektedir³⁴⁶⁴.

7.5.1. Birinci Meşrutiyet'ten Mondros Mütarekesi'ne Kadar Ticaret

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana sancağında arpa, buğday, pamuk, susam üretimi yapılır; sancak içerisinde tüketildiği gibi İstanbul ve Avrupa'ya ihracı da gerçekleştirilirdi. Yine nohut mercimek, börülce, şeker kamışı tütün sebze vs. üretilir ve sancak sınırları içerisinde ve sancak sınırları dışında tüketilirdi. Meyve çeşitlerinden şeftali, kayısı, ayva, nar, erik, incir, üzüm, ekşi-tatlı limon, turunç, portakal, ağaç kavunu ve yenidünya gibi birçok meyvenin tüketimi de aynı şekilde yapılmakta idi³⁴⁶⁵. 1880'lerde Adana'da portakal üretim yapılmakta ise de portakal, Yafa ve Tramluşşam'dan getirilir ve yerlisine tercih edilirdi³⁴⁶⁶. Meşrutiyetin ilk yıllarında Adana ticari hayatında olumsuzluklar yaşanmaktaydı. 1878 senesinde Orta Anadolu merkezli kıtlıklar ve salgın hastalıklar dolayısıyla, Adana'nın dışarıya tahıl ihracı yasaklanmıştı. Ekonomisinde ihracatın önemli bir gelir kalemi olduğu Adana şehri, bunun bedelini ağır ödemişti. Konya valisi, hükümetin gereksinimi olduğu gerekçesiyle tahılları alınca, tüccarlar ve halk zarara uğramıştı. Devlet memurları, durumu fırsata çevirerek ahalinin ve köylünün üzerinden önemli miktarda kar elde etmişlerdi. Yaşananların başka bir yıkıcı sonucu ise Mersin ve Adana ticari hayatında önemli yeri olan yabancı tüccarların, mağazalarının kapısına kilit vurmaları olmuştu³⁴⁶⁷.

³⁴⁶⁴ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.90.

³⁴⁶⁵ *AVS 1293*, s.55.

³⁴⁶⁶ *AVS 1299*, s.12.

³⁴⁶⁷ Varlık, v.d., s.59.

Tablo 7.21: Adana Vilayeti Gümrüklerinin 1296 (1880-1881) Senesi İthalat ve İhracat Oranları

İthalat		İhracat		Sarfıyat		Gümrük İdaresi
Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	
568.887	32	25.341	2	562.961	8	Mersin Müdüriyeti
20	20	12.687	22	10.354		Karataş Müdüriyeti
4.604	5	17.030		67.044	21	Silifke Müdüriyeti
6.412		4.982	31	21.259	15	Kalendire Müdüriyeti
6.608	26	3.490	11	141.128	30	Anamur Müdüriyeti
586.523	3	288.531	26	802.747	34	Yekun
Yekun:1.677.802 kuruş 23 para						

Kaynak: *AVS 1299*, s.125.

Ticarette yapılan başka bir ürün ise tütündü. Bunun için bir şirket kurulmuştu. 1884 yılında anonim şirket olarak kurulan Reji Şirketi, iç tüketime yönelik tütünlerin üretiminden satış işlemlerine kadar her türlü aşamasında etkiliydi. Sigara üretim ve satışı yine şirketin tekelindeydi. Tütünün fiyatının tespiti “muhammen” denilen kişilerce belirlenirdi. Bu görevin, şahıslar tarafından yerine getirildiği 1884-1925 yıllarını kapsayan dönemi, çoğunlukla gayrimüslim unsurların elindeydi. Fiyat tespitini yapan muhammen, tütünün kalitesinin belirlemede, emeği de hesaba katılmaktaydı³⁴⁶⁸.

Adana şehrinin uluslararası ticaretinde aracılar önemli rol oynamış olsa da Çukurova’da zenginleşen bir kesimin varlığından söz edilebilir. Bölgede bulunan yerli firmalar, Manchester’de temsilcilikler açmakta, gayri resmi olsa da İngilizlerin konsolosluk korumasından yararlanmaktaydılar. Tarım sahasında “bütün öteki ürünlerin pamuğa kurban edildiği” Meşrutiyet Dönemi’nde Adana ticaretinin en çok kazananları, İstanbul’daki aracılarla bunların Adana vilayetindeki temsilcileri idi³⁴⁶⁹. 1900-1901 yıllarda bölgeyi gezen Dr. Schaffer; bütün bu gelişmelere rağmen Adana sancağının ticari ve endüstriyel gelişim açısından Mersin ve Tarsus’tan geri durumda olduğunu yazmıştır³⁴⁷⁰. Memleketin ticareti oldukça mühimdir. İhracat ve ithalat

³⁴⁶⁸Ulutaş, s.221.

³⁴⁶⁹Varlık, v.d., s.60.

³⁴⁷⁰Yavuz, v.d., s.300.

yalnız Mersin limanından yapılmaktadır. (Mersin-Adana demiryolu 1886'da Fransız ve İngiliz sermayesiyle inşa edilmiştir.) 1890 senesinde buradan vuku bulan ithalat 15 milyon ve ihracat da 9 milyon frank tutmuştur. Başlıca ihraç maddeleri hububat ve pamuk olup ithalatın başında da her çeşit endüstri mamulleri gelmektedir. Mersin'de birçok konsolosluklar ile vapur acenteleri ve ihracat firmaları vardır³⁴⁷¹. Bahsi geçen dönemde Tırpani kardeşler, Adana tarımında yaygınlaşmaya başlayan modern tarım aletlerinin ithalatını gerçekleştirmişlerdi. Modern tarım aletlerinin yaygınlaşmaya başlamasında başka bir etken ise İngiltere'nin müdahalesiyle tarım aletlerinin gümrük vergisinden muaf tutulmasının sağlanmasıydı³⁴⁷².

İttihatçılar, gücü ellerine geçirdiklerinde Müslüman burjuvazi ile gayrimüslim burjuvazi arasındaki kapanması pek de mümkün görünmeyen farkı kapatmaya yönelik "milli iktisat" siyasetini ortaya koymuşlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nin Avrupa kapitalizmi ile olan ticari ilişkilerinde aracının (gayrimüslimler yerine Müslümanlar) değişmesi sağlanmıştır. Kapitalizme eklenme süreci değişmemekle birlikte artık aktörler değişmeye başlamıştır³⁴⁷³. 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanını, kapitalistleşme yönündeki çalışmaları hızlandırmış, ekonomik gelişmelerin etkisiyle şirketleşme oranı artmıştı. 1908-1919 senelerini kapsayan dönemde, neredeyse yarısı anonim şirket olan, 208 şirket ortaya çıkmıştı. Çok sayıda şirketin kurulmasında, şüphesiz İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" düşüncesinin rolü büyüktür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verme ve milli burjuvazi oluşturma çabaları artmıştı. İttihatçıların desteğiyle Anadolu ve diğer yerlerde azımsanmayacak ölçüde şirket faaliyete geçmişti. Bu şirketlerin bir kısmını ise hükümet bizzat kendisi kurmuştu³⁴⁷⁴. İttihatçıların bu tür çalışmalarının başladığı dönem belki de onların talihsizliği olarak başarılması zor bir döneme denk gelmekteydi. Çünkü bu dönem; zengin, iddialı ve sadakat hislerinden mahrum yeni Hristiyan orta sınıfının yükselişine; Müslüman-Türk esnaf ve ticaretle uğraşan tüccarların inkıraz dönemine rastlamaktaydı. Bu iki gurubun durumundaki zıtlık, milli ve dini gerginliklerin

³⁴⁷¹Ener, s.251.

³⁴⁷²Aktolga, v.d., s.46.

³⁴⁷³Öztürk, s.27.

³⁴⁷⁴Öztürk, s.31.

artması sonucunu doğurmuş, hem yabancılara hem de Hristiyan azınlıklara yönelik düşmanlık hissinin kabarmasını tetiklemişti³⁴⁷⁵.

Kapitalistleşme sürecinde sermaye birikimini başlatanlar Osmanlı gayrimüslimleri olmakla birlikte, Müslümanlar süreci devralarak devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla sermaye biriktirme süreci bir yandan Müslümanlar vasıtasıyla sürdürülürken, diğer taraftan gayrimüslimlerin bu alandan çekilmesiyle meydana gelen el değiştirme sonucu kesintiye uğramıştır³⁴⁷⁶. Çünkü 1908-1914 yıllarını kapsayan dönemde milli ekonomi politikasından istenilen sonuçlar elde edilememiş ve hedeflere ulaşılamamıştır³⁴⁷⁷. Bu durumun Adana açısından göstergelerinden biri kiremit yapacak bir fabrikanın mevcut olmaması dolayısıyla kiremitin Marsilya'dan getirilmesi idi. Basit bir tuğla yapacak fabrikanın bile olmaması Adana basınında hayretle karşılanmaktaydı. Şirketleşme faaliyetleri ile yapılacak tuğla fabrikalarından büyük kazançlar elde edilebilirdi³⁴⁷⁸.

1860'larda başlayan ticari canlanma yaşam tarzına da yansımakta, var olan zanaatların sonu gelirken, Avrupa malları ve lüks tüketim mallarına olan ilgi günden güne artmaktaydı. Avrupa, mallarına olan rağbet, zirai ürün rekoltesinin düşüklüğü veya yüksekliğine bakmaksızın devam etmekteydi. 1873 senesinde zirai ürünlerden elde edilen kazançtaki yükseliş, tarım üretimini hakimiyetinde bulunduran büyük toprak sahiplerinin kaliteli mal alma tutkuları ithalat kaleminde artışa neden olmuştu. İç ticarete dış ticaretin etkileri arttıkça, zenginleşen kesimde kendi geleneklerinden koparak Batılı yaşam tarzına doğru kayma görülmeye başlanmaktaydı³⁴⁷⁹.

1874-1877 senelerinde Mersin iskelesine ulaşan mallar Adana'ya yollanırken, Sivas ve Şam gibi yerlerden Adana'ya getirilenler ise Mersin Limanına, oradan da İstanbul veya Avrupa'ya yollanmaktaydı³⁴⁸⁰. Adana-Mersin demiryolunun yapımından sonra 1887 senesinde bu hat üzerinde 32.786 ton mal taşınmıştır. Adana'dan Mersin'e taşınan mal, kuraklığın etkisiyle olsa gerek, 9.591 ton gibi

³⁴⁷⁵Lewis, s.445.

³⁴⁷⁶Öztürk, s.27.

³⁴⁷⁷Şanda, s.239.

³⁴⁷⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.59, 20 Haziran 1325 [3 Temmuz 1909]

³⁴⁷⁹Varlık, v.d., s.60.

³⁴⁸⁰Karsandık, s. 277.

düşük bir düzeydedir. Mersin'den Adana sancağına taşınan mal ise 17.673 tondur. Yine, 158 ton devlete ait mal ücretsiz olarak sevk edilmiş, 5.364 ton buğday, arpa, un ve darı taşıma tarifesinin yarısı tutarında bir ücretle taşınmıştır³⁴⁸¹.

Bütün olumsuzluklara rağmen Adana'da üretimde artıştan nasibini alan yerlerden biriydi. Adana sancağında, Çukurova'nın diğer bölgeleri gibi demiryolu taşımacılığının başlamasını takip eden süreçten Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zaman diliminde, taşıma olanaklarının artmasına bağlı olarak tarım ürünleri, hızlı bir şekilde ticari amaca yönelik üretilmeye başlanmıştır. Adana ve çevresinde büyük işletmelerin ortaya çıkmasıyla birlikte şehir, Osmanlı coğrafyasında tarıma dayalı ticaretin ilerleme kat ettiği yerlerden biri olmuştur³⁴⁸².

XIX. yüzyılın son çeyreğinde İngiliz tabiiyetinde olmayan yerli firmalar, Manchester şehrinde şubeler açmışlar ve İngilizlerin himayesi altında faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine de 1900'lere kadar Fransızların ticari üstünlüklerini kimseye kaptırmadıkları görülmüştür. 1890 senesinin Mersin Limanından yapılan ihracatına bakıldığı zaman 13.7 milyon Fransız frangından fazla bir meblağ göze çarpmaktadır. Dış satımda % 55 gibi bir oranla Fransa ilk sırada yer almaktaydı. Aynı sene yapılan ithalat ise 6.6 milyon franktı ve İngiltere'den gerçekleştirilen dış alımın oranı % 37'idi³⁴⁸³. Yine, XIX. yüzyıl sonunda Adana'dan deniz yoluyla Mersin üzerinden dünya pazarlarına 3.500.000 kuruşluk iplik ihracı gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin iç kesimlerine de aşağı yukarı bu miktara yakın pamuk satılmaktaydı. Adana'da kurulan pamuk fabrikaları, 1902 senesinde 1.000 balyalık bir işlem gerçekleştirmiş olsalar da taleplere cevap vermekte yetersiz kalmışlardı³⁴⁸⁴.

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın iktisadi nüfuzu ağırlığını hissettirmişti. 1900'lere gelindiğinde Alman ekonomik nüfuzunun, üretim bölgelerinde rakiplerine göre daha ileride olduğu söylenebilir. Çünkü mamul ürünlerini, üretim yoğun bölgelerde iyi bir kazanç elde edecek şekilde satmıştır. Adana'nın 1900'lerdeki görüntüsü, Alman sermayesinin hakimiyeti altında bir pamuk üretim merkezi vasfını taşıyan şehir

³⁴⁸¹ Varlık, v.d., s.48.

³⁴⁸²Ulutaş, s.165.

³⁴⁸³ Varlık, v.d., s.48.

³⁴⁸⁴Karsandık, s. 275.

görüntüsüdür. Deutsche Bank, Adana pamuk üretimini geliştirerek Almanya'daki sanayi kuruluşlarına ucuz mal yollamak gayesiyle bir pamuk şirketi kurmuştu. Şirket, 1906 senesinde çiftçilere 2.000.000 frangın üstünde kredi vererek tarım makinesi ihracı gerçekleştirmişti³⁴⁸⁵.

Almanların bölgeye ilgisi sadece makine ihracıyla kalmamış, Adana'ya ziraat memurları, sulama ve suya kandırma mühendisleri yollamışlardır. Adana'nın Alman sanayinin hammadde kaynağı olması hedefinden hareketle şehirde “Alman Umur-ı İktisadiye Cemiyeti” kurulmuştur. Cemiyetin bir ara başkanlığını yapan Kömig, ülkesindeki sanayi fabrikalarına raporlar yazmış ve Adana tarımının geliştirilmesi için neler yapılması gerektiği konusunda bilgiler vermiş, Alman sanayi şirketlerinin bölgeye daha fazla eğilmesi arzusunu dile getirmiştir. Almanların çabaları şunu açıkça göstermektedir ki Adana, Almanlar için iyi bir pazar haline gelmişti ve bu nedenle onlar, vilayette pamuk tarımının gelişmesi konusunda Osmanlılardan daha hevesli bir görüntü vermişlerdir³⁴⁸⁶.

Adana'nın çevresindeki şehir ve kazalarla da ticari ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Adana ile Antakya arasında da ticari ilişkiler mevcuttu. Antakya, zeytin ağaçlarının bol miktarda bulunduğu bir yer olması dolayısıyla, sabun yapımında önemli bir yer tutmaktaydı. Burada üretilen sabunlar Antakyalı tüccarlar aracılığıyla Adana'ya ihraç edilmekteydi³⁴⁸⁷. Ayrıca Maraş'tan Adana'ya sahtiyan, alaca ve diğer çarşafklar ile hamam takımları; pekmez ve çeşitli şıralar yollanmaktaydı³⁴⁸⁸. Konya, Halep gibi şehirlerden koyun ithal etmekteydi. 1903 yılında Halep'te ortaya çıkan kolera hastalığı dolayısıyla, Adana'ya koyun ithalatı tamamen durmuş ve küçükbaş hayvan tedariki konusunda ciddi sıkıntılar baş göstermişti. Adana Valisi Bahri Paşa, hayvan ithal edilmediği gibi, şehirdeki küçükbaş hayvanların dışarıya ihraç edildiğinden bahsederek, en azından dışarıya küçükbaş hayvan ihracının durdurulmasını Dahiliye Nezaretinden talep etmişti.³⁴⁸⁹

³⁴⁸⁵Şanda, s.90.

³⁴⁸⁶Şanda, s.91.

³⁴⁸⁷Eroğlu, v.d., s.113.

³⁴⁸⁸Eroğlu, v.d., s.142.

³⁴⁸⁹BEO, 2222/166647, 30 Teşrin-i Evvel [1] 319 [12 Kasım 1903]

Adana vilayetinin kendi içerisinde de ticari ilişkiler mevcuttu. Bazı dönemlerde Mersin’de üretilen hububat ve sair, kasabanın ihtiyaçları karşılandıktan sonra Adana kazası ve Tarsus kazasına nakil ve ihraç edilmekteydi. Mersin ile Adana sancağı arasında buğday, arpa, yulaf, darı, susam, pamuk vb. ürünlerin ticareti yapılmaktaydı³⁴⁹⁰. Adana sancağında ise çevre köylerden kaza merkezlerine getirilen ürünler buralarda satılmaktaydı. Bu durum köylerle kazalar arasındaki ilişkileri canlı tutmaktaydı. Örneğin: Muhacirin(Ceyhan)’da muntazam bir cami vardı ve buraya çevre köylerden Cuma namazı kılmak için gelenlerin mallarını satmak için kurdukları bir pazar bulunmaktaydı³⁴⁹¹. Yine Türkmenler dağlardan getirdikleri kömürleri Adana merkezde satarlardı. Ancak zaptiyeler, askerler ve tulumbacılar köprübaşında kömürcülere sorun çıkarmakta idiler. Kömürcülerden zaptiyelere direnen olursa şiddete maruz kalmaktaydı. Adana basını: “hamisiz zavallıların” sorunlarına çözüm bulunmasını istemiş ve hükümet erbabının 10 kuruşa satılan kömürleri 5 kuruşa almak için bu uygulamaya giriştiklerini ifade etmiş ve tepki göstermiştir. Kömür ihtiyacının karşılanması için şehirde kömür depoları bulunmamasının ve zamanında ihtiyacı karşılamak için depolara kömür yerleştirilmemesinin sorunun kaynağını teşkil ettiği görüşü dillendirilmiştir. Böyle bir yola başvurulmasının kömür develerinin şehrin sokaklarında gezmesinin de önüne geçilmesinde önemli bir rolü olacağı belirtilmiştir³⁴⁹².

Adana sancağında Seyhan Irmağı yoluyla kereste ticareti yapılmaktaydı. Mersin kazasının kuzeyinde yer alan ormanlardan “kat (kesilen) ve imal” edilen keresteler Çakıt ve Görgün çayları üzerinden Seyhan Nehrine oradan da Adana merkeze sevk edilmekteydi³⁴⁹³. Ormanlardan kesilen ağaçlar, sallara yüklenerek Adana’ya ulaştırılmakta ve Tepebağ Mahallesi’ne belirli bir mesafe kala kıyıya çekilmekte, burada salları boşaltılmakta ve şehirde faaliyet gösteren kereste fabrikalarına yollanmaktaydı³⁴⁹⁴. Bu işlem şu şekilde olmaktaydı; kereste işi ile uğraşanlar, ormanlardan kestikleri ağaçları kereste haline getirmekte, bir iki ay kadar belirli noktalarda bekleterek, ağaçların kurummasını sağlamakta; sonbaharda ise

³⁴⁹⁰ AVS 1319, s.68.

³⁴⁹¹ AVS 1309, s.78.

³⁴⁹² Uçar v.d., *İtidal*, S.120, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

³⁴⁹³ AVS 1319, s.73.

³⁴⁹⁴ Cezmi Yurtsever, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011, s.54.

katırlarla ve atlarla keresteleri kaza ve şehir merkezlerine indirmektedirler. Karşılığında, buralardan kendi ihtiyaçları olan çay, şeker, kumaş, buğday ve arpa vs. olarak dönmektedirler. Keresteleri alan kaza ve şehir halkı bunları 2-2,5 günde sallar üzerinde Adana merkeze ulaştırmaktaydılar. Sonrasında keresteler birçok bölgeye ihraç edilmekteydi³⁴⁹⁵.

XIX. yüzyıl Adana'sının ticari koşulları çağın gerektirdiği şartların çok gerisindeydi. Pamuk alım-satımı belirli bir düzende gerçekleştirilememekteydi. Pamuklarını satmak için gelen satıcılar çırçırlarını sepetlerle pazara taşır, burada yapılan dualar eşliğinde pazarda alış veriş başlardı. Üstelik Adana bu dönemde bir borsa binasına dahi sahip değildi³⁴⁹⁶. Şehirde zaman zaman ihracatı olumsuz etkileyecek başka sorunlar da ortaya çıkmaktaydı. 1896 yılında pamuk üretiminde çok düşük verim elde edilmiş, bu nedenle pamuk tohumunun ihracatının yasaklanması arzusu Adana'dan Dahiliye Nezareti'ne yazılmıştı. Talebin ortaya çıkmasında, bu durumun çiftçileri zarara uğuratacağı endişesi önemli rol oynamıştı³⁴⁹⁷.

Tablo 7.22: Birinci Meşrutiyet'in İlk Yirmi Yılında Adana'nın Ham Pamuk İhracatı

Yıl	Ton
1878	4.320
1880	2.900
1886	4.250
1890	3.000
1896	4.005

Kaynak: Çomu, s.32.

Adana'nın ihracatı, XX. asrın başında bir milyon sterlin civarındadır. İhracat oranında %48 ile pamuk başı çekmekte; %3 oranında pamuk ipliği ile birlikte pamuğa dayalı ihraç ürünü oranı %51 gibi bir orana denk gelmektedir. Geriye kalan %49'lük oran ise: Halı, yün, yün ipliği, susam yağı ve diğer zirai ürünlerden

³⁴⁹⁵ Serdar Sarısır, s.143-150.

³⁴⁹⁶ Çomu, s.32.

³⁴⁹⁷ BEO, 858/64319-1, 21 Cemaizye'l- Evvel [1] 314 [28 Ekim1896]

meydana gelmektedir³⁴⁹⁸. Pamuk ihracatının sürekli artış gösterdiği Osmanlı Devleti'nde 1907 yılında elde edilen gelir, 608.428 Osmanlı lirası tutmuştur. Adana bölgesinin bu gelir içerisindeki payı % 29'la 178.835 liraya denk gelmiştir³⁴⁹⁹.

Tablo 7.23: Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Çukurova'dan Yapılan Pamuk İhracatının Değeri

Yıllar	Çukurova	İmparatorluk	%
1880	134.412 Lira	289.550 Lira	46.4
1886	187.323 Lira	528.510 Lira	35.0
1889	88.797 Lira	500.816 Lira	17.7
1895	323.130 Lira	562.752 Lira	57.4
1899	172.560 Lira	507.498 Lira	34.0
1905	166.395 Lira	512.567 Lira	32.4
1907	178.835 Lira	608.428 Lira	29.3

Kaynak: *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.38.

İkinci Meşrutiyet Döneminde, Adana ticaretinde ön planda olan İngiltere ve Fransa'nın Almanlara göre daha geri seviyeye düştükleri görülmüştür. Almanlar, Adana pamuk ithalatında 1906 yılında %20'lik bir paya sahip iken 1913 senesinde %75'lik bir oranla vilayette en önemli ithalatçı durumuna gelmişlerdir³⁵⁰⁰.

Adana İğtişâsında, şehrin ticareti büyük yara almış, ticaretle uğraşan birçok kişi iflas ederek malvarlığını kaybetmiştir. Devlet sorunun çözümüne yönelik olarak tüccarların durumunu kolaylaştırıcı layihalar yayınlamış, ölenlerin malları ve arazileri ile ilgili bir kanun tasarısı hazırlanmış, mağdurların ödeme imkanlarını yokluğu hesap edilerek borçları ertelenmiştir. Yardımın boyutları çeşitlilik içermekteydi: Yiyecek, giyecek, para, toprak, tabu senedi vb³⁵⁰¹. Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen 1911 yılında Adana-Mersin demiryolu üzerinden 148.000 ton mal taşınmıştır. Adana sancağında zirai alanda yaşanan değişim, ihracatta da değişikliği beraberinde getirmişti. Zirai üretimin çoğunluğunu elinde tutan kesim, servet birikiminin de etkisiyle Avrupalı bir hayat tarzına eğilim göstermeye,

³⁴⁹⁸ Varlık, v.d., s.48.

³⁴⁹⁹ Çomu, s.32.

³⁵⁰⁰ Aktolga, v.d., s.52.

³⁵⁰¹ Ulutaş, s.321.

nihayetinde de kaliteli mal alma arzusuyla ithalatın artmasında öncü rolü oynamaya başlamıştır. Meşrutiyet Dönemi'nde böyle bir durum söz konusu iken, hemen öncesinde de bu tür eğilimlerin görüldüğü aşikardır. Çünkü, Avrupa menşeyli firmalar, Doğu Akdeniz'de çeşitli yerlerde çok katlı binalar yaparak “süpermarket” türü mağazalarda ithal tüketim malları satmaya başlamışlardı. Fransız sermayeli Orozdi Back, Adana merkezde faaliyet gösteren mağazasında giyim eşyaları, kalite değeri yüksek kumaş, ayakkabı, mobilya gibi çeşitli eşyaları halkın beğenisine sunmuştur³⁵⁰². Mağaza, 1924 yılında meydana gelen yangında yok olmuştur³⁵⁰³. Yine Batılı Devletler, pamuk ticaretindeki gelişmelere bağlı olarak Adana merkez, Mersin ve Tarsus'ta bulunan şubelerinde ticari faaliyetler gerçekleştirmişlerdir³⁵⁰⁴.

Tablo 7.24: 1910'lu Yıllarda Adana'nın Pamuk İhracatı

Yıl	Balya	Ortalama Fiyat	Yıl	Balya	Ortalama Fiyat
1912-1913	115.000	12	1916-1917	10.000	180
1913-1914	120.000	13	1917-1918	10.000	355
1914-1915	135.000	15	1918-1919	15.000	220
1915-1916	15.000	45			

Kaynak: Sergici, s.42.105-106. Adana'da Tırpani ve Simyonoğlu pamuk fabrikaları dışında başka bir fabrikanın bulunduğu düşüncesinden hareketle ve üretimin % 20 fazlası hesap edilerek bu verilere ulaşılmıştır. Sergici, s.42.105-106.

Alman konsoloslugu verilerine göre 1913 senesinde Mersin Limanından yapılan dış satımda %54 gibi bir oranla buğday ve un ilk sırayı almaktadır. Pamuk, pamuk ipliği ve tohumu % 17, susam % 14 oranındadır. Dış alımda %39 yağ; % 13 petrol ve madeni yağ; %13'ü şeker, kahve, tuz, içki, tütün vb.; % 9 konserve-gıda şeklinde bir oranlama mevcuttur³⁵⁰⁵.

³⁵⁰² Varlık, v.d., s.48-49.

³⁵⁰³ Aktolga, v.d., s.71.

³⁵⁰⁴ Varlık, v.d., s.49.

³⁵⁰⁵ Varlık, v.d., s.48.

Adana ticaretine darbe vuran önemli gelişmelerden bir tanesi de Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Dünya Savaşı sırasında ticari emtia taşınması, vagonların askeri amaçlarla kullanılması dolayısıyla, neredeyse imkansız hale gelmişti. İç ve dış ticaret devlet kontrolüne geçmiş, bütün çalışmalara rağmen iltimas ve suistimallere engel olunamamış, “vagon ticareti” adı altında yeni bir gelir kaynağı ortaya çıkmıştı³⁵⁰⁶.

Meşrutiyet Dönemi’nde (1876-1918) Adana, çevre vilayetlerle ve daha birçok yerle oldukça sıkı bir hayvan ticareti ağına sahipti. Halep ve Konya’dan küçükbaş hayvan alımı yapılmaktaydı. XX. yüzyılın başlarında Halep’te ortaya çıkan kolera hastalığı, buradan Adana’ya yapılan koyun ithalini durma noktasına getirmişti. Çünkü sadece Konya’dan gelen koyun miktarı şehrin ihtiyacını karşılamakta oldukça yetersizdi. Halbuki diğer taraftan Adana’dan küçükbaş hayvan ihracı sözkonusuydu. Şehrin ihtiyacı varken dışarıya küçükbaş hayvan satılması önemli sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Bahri Paşa’nın verdiği bilgilere göre 1902’de 10.000 olan koyun sayısı 1903’te % 75 azalmıştı. İhtiyaç duyulan hayvan sayısı ile elde bulunan hayvan sayısı büyük zıtlık göstermekteydi. 1904 Şubat ayında sadece Adana kazasının ihtiyacı olan koyun miktarı 10.000 idi. Bahri Paşa, Halep’te salgın sona erse dahi kış boyunca buradan koyun ithalinin imkansızlığından bahisle dışarıya koyun satışının yasaklanmasını talep etmiş ancak, talep kabul görmemişti³⁵⁰⁷. Bu dönemde dışarıya koyun satışının yasaklanması kararı çıkmazsa yeni yollara baş vurulması gündeme gelmiş; hayvan ticaretinin sadece erkek küçükbaş hayvan ihracıyla sınırlandırılması, bu da kabul edilmezse “rüsüm-ı hayvâniyenin” makul bir oranda arttırılması istenmişti³⁵⁰⁸.

Birinci Meşrutiyet Dönemi’nde Adana’dan çevre vilayetlere büyükbaş hayvan ihracı da yapılmaktaydı. İhracat ağı bununla sınırlı olmayıp, İskenderun ve Mersin üzerinden Osmanlı Devleti’nin birçok bölgesine büyükbaş hayvan satışı gerçekleştirilmekte, hatta ticaret ağı Mısır’a kadar uzanmaktaydı. XX. yüzyılın başlarında Adana’da görülmeye başlanan “Vebâ-yı bakarî” hastalığı dolayısıyla sığır

³⁵⁰⁶Eldem, s.57.

³⁵⁰⁷ BEO, 2222/166647, 30 Teşrin-i Evvel [1] 319 [12 Kasım 1903]; BEO, 2222/166647, 21 Teşrin-i Evvel, [1] 319 [3 Kasım 1903]

³⁵⁰⁸ DH. MKT, 836/23, 12 Mayıs, [1] 320 [25 Mayıs 1904]

oranda meydana gelen telefât yüksek olmuş; hastalık ve vilayet dışına yüksek sayıda dişi sığır satışı büyükbaş hayvancılığı bitme noktasına getirmişti. Vilayet genelinde satılan sığırların % 95'i dişi idi. Üstelik Adana ticari hayatına iyi bir meblağ kazandıran hayvan ticaretinin bitmesi şehir için önemli bir gelir kaybı olacaktı. Vilayet Baytar müfettişi, küçükbaş hayvanlar için uygulanmasını istediği sitemi büyükbaş hayvanlar için de uygulama girişimlerinde bulunmuş; dışarıya büyükbaş hayvan satışının yasaklanması, bu gerçekleştirilemezse en azından erkek sığırların satışı, bahsi geçen öneri de kabul edilmezse şehirden dışarıya yapılan hayvan satışında alınan resmin belirli bir oranda yükseltilmesi girişiminde bulunulmuştu³⁵⁰⁹.

7.5.1.1. Adana'da Avusturya-Macaristan Mallarını Boykot Girişimleri

İttihat ve Terakki'nin itibarı yükselirken arzu edilmeyen gelişmeler ortaya çıkmıştı. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Yunanlılar Girit'i ülke topraklarına katmış, Adana'da bu durum yapılan gösterilerle protesto edilmiştir. Cemiyet mensupları kollarında uzun bir süre "Ya Girit ya ölüm." yazılı kurdellalarla Adana sokaklarında boy göstermişlerdi. Ardından, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı yeni gösterilere neden olmuştur. Bu defa öncekilerden farklı olarak boykot kararı alınmıştı. Adana halkı, Avusturya fabrikalarında üretilerek Türkiye'de satılan bu fesleri parçalayarak işgali protesto etmişti. Adana'nın merkezinde insanlar fes yerine, farklı serpuşlar takmaya başlamışlardı ve boykot komik bir hal almıştı. Çünkü sokaklarda insanlar külah, takke, bere, kalpak vb. çok ilginç şeyler takmış dolaşıyorlardı. Halkın tamamı düşülen komik durumun farkına varıyor ve birbirine bakarak gülüyordu. İşgallere tepki verenler sadece Müslümanlar değildi, Ermeniler de boykota katılmıştı³⁵¹⁰.

10 Ekim 1908 tarihinde Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesi üzerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bir protesto mitingi gerçekleştirilmesi kararı alınmış, Cumartesi günü alaturka saatle sekizde "Hürriyet Bahçesinde" on binden fazla insan toplanmış, Müslüm ve gayrimüslim din adamları ve şehrin ileri gelenleri burada hazır bulunmuştu. Mitingde Çalyan Karabet bir konuşma yapmış, toplantının reisliği Adana müftüsüne verilmiş; Ermeni Murahhasa vekili Der Arsen Efendi de mitingde bir konuşma gerçekleştirmişti. Vatanın bir karış

³⁵⁰⁹ DH. MKT, 866/64-1, 23 Mayıs, [1] 320 [5 Haziran 1904]

³⁵¹⁰ Arıkoğlu, s.44.

toprağının dahi verilmesinin kabul edilemeyeceği ve bu konuda milletin aynı düşünce etrafında kenetlendiğini söylemişti. Rum cemaati adına Metropolit Vekili Papa Abraham konuşmuş; vatanda birlikte yaşamak ve gerektiğinde birlikte ölme emelinde olduklarını ifade ettikten sonra coşkulu bir şekilde alkışlanmıştı. Diğer konuşmacılar ise Ermeni Katolik Murahhası Terziyan ve İlyas Türkmenan Efendi idi. Onlar da aynı duyguları dile getirmişlerdi. Mitingin sonunda milletlerin ruhani reislerinin de imzaladığı protesto yazısı Adana halkı adına, Avusturya-Macaristan ve diğer devletlerin hariciye nezaretlerine yollanmıştı³⁵¹¹.

İlhak olayı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Adana'da milli duyguların üst seviyeye ulaşmasını sağlamıştı. İsmail Safa, İtidal gazetesinde boykota dair şunları yazmıştı: "...Vatandaşlarım, kardaşlarım! Açtığımız şu harb-i iktisâdîde sebat edelim, yalın ayak, başı açık gezelim, yine Avusturya'nın o murdar, pis mallarına arz-ı iftikâr etmeyelim. Mezcûbiyet göstermeyelim, kendi emtiamızı-velev kaba, çirkin olsun- kullanalım..." Yazılanların ve protestoların halkta karşılık bulduğu görülmüş, Adana halkı -askerler de dahil- Avusturya malı fesleri başlarından çıkararak parçalamışlardı³⁵¹². Tüccarların elindeki mallarla ilgili çözüm geliştirilmiş; akıllıca bir davranışla, şimdiye kadar para verilerek alınanların kendi malımız olduğu, bundan sonra bu durumda olan tüccarların Avusturya ile ticaret yapmamaları gerektiği, eğer tüccarlar ticarete devam ederlerse onlarla da alış veriş yapılmaması gerektiği çağrısı Adana basınında yer bulmuştu³⁵¹³.

İtidal gazetesinde "Başımıza Ne Giyelim" başlıklı bir yazıda; fesin altmış yetmiş sene önce Yunanlılardan alınan bir giysi olduğu, İslam'ın bir emri olmadığı belirtilmiştir. 2.000.000 sermayeli Avusturya fes sendikasının iki sene alım yapılmasa da etkilenmeyeceği görüşü gündemdedi. Avusturyalıları zarara uğratmanın yollarından biri hükümetin resmi bir serpuş kabul etmesinden geçmekteydi³⁵¹⁴. Yine, Mersin'e gelen Avusturya-Macaristan vapurları da boykottan nasibini almakta idi. Mersin Limanında bulunan sandalcı ve maunacılar kendi aralarında Avusturya mallarını iskeleye çıkarmama ve hiçbir şey nakletmeme kara

³⁵¹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrinievvel 1324 [21 Ekim 1908]

³⁵¹² Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrinievvel 1324 [21 Ekim 1908]

³⁵¹³ Uçar v.d., *İtidal*, S.6, 6 Teşrin-i Sani 1324 [19 Kasım 1908]

³⁵¹⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.5, 8 Teşrinievvel 1324 [21 Ekim 1908]

almışlardı. İçlerinden birkaç tanesi taşıma işine yönelmiş ancak hakaret gördüklerinden bundan vazgeçmişler, Avusturya vapuru saatlerce orada beklemek zorunda kalmıştı³⁵¹⁵.

7.6.1.2. Esnaf Teşkilatı

Adana merkezde esnaf genel itibarıyla çarşıda yoğunlaşmış olsa da mahalle aralarında da dükkanlar ve mağazalar bulunmaktaydı. Bu dükkan ve mağazalar genelde bir veya iki katlı kargir yapıları³⁵¹⁶. 1872 tarihinde Adana kazasında 1978 dükkan ve 90 mağaza faaliyet gösterirken³⁵¹⁷, 1892’de bu sayı 1.988 adet dükkan ve 90 tane mağaza şeklindedir³⁵¹⁸. 1901 yılı itibarıyla Adana merkezde 1875 adet dükkan bulunmakta; bu dükkanların % 33’ü vakıf olarak faaliyet göstermektedir³⁵¹⁹. Adana’da Meşrutiyet Dönemi’nde kuyumculuk³⁵²⁰ aktarlık³⁵²¹, terzilik, gazzazlık, tiftikçilik, halıcılık, kunduracılık ve dökmecilik gibi meslekler bulunmaktaydı. Güzel bir şekilde renkli deri çıkarıldığından çizme ve yemeni de yapılmaktaydı. Gümüştan kahve takımı, at takımı imal edilir; kilim, çuha harar ve bir nevi basma, kalın bezval ve abdest havlusu, hamam takımı, palan, semer vs. üretimi yapılırdı. Topraktan testi, küp ve tuğla yapımı da esnafın uğraşları arasında yer alırdı. Üretilen ürünler sancak içerisinde tüketilirdi³⁵²². 1892 yılında Adana kazasındaki değirmen sayısı 55, fırın sayısı ise 33’tür³⁵²³.

Esnaf arasında farklı bir mesleği yapıyor görünerek kalp akçe basarak kalpazanlık yapan ve silah kaçakçılığı işiyle uğraşanlar da vardı. Bu şahısların Halep vilayeti ile ticari ilişkileri olup burada tutuklanmışlar ve suçlarını itiraf etmişlerdi.

³⁵¹⁵Uçar v.d., *İtidal*, S.3, 9 Eylül 1324 [22 Eylül 1908]

³⁵¹⁶Karsandık, s. 46.

³⁵¹⁷Çam, s.XXVI.

³⁵¹⁸*AVS 1309*, s.81.

³⁵¹⁹Alkan, s.162.

³⁵²⁰BEO, 2652/198856-1, 15 Ağustos [1]321 [28 Ağustos 1905]

³⁵²¹Arıkoğlu. s.44.

³⁵²²*AVS 1293*, s.55; *AVS 1299*; s.12.

³⁵²³*AVS 1309*, s.82.

³⁵²⁴. Ayrıca, şehirde hem Ermenilere hem de Müslümanlara ait silah dükkanları bulunmakta; Müslümanlara ait iki dükkanda Adana olayları öncesinde silah satışlarında bir canlanma gözlenmekteydi³⁵²⁵. Esnaf teşkilatı içerisinde berberlik yapan Ermeniler ve Rumlar³⁵²⁶ da mevcuttu. Adana olaylarının hemen başlarında Ermeni bir berberin öldürüldüğü şayiası ortalıkta dolaşmaya başlamıştı.³⁵²⁷. Müslüman esnaftan aktarlık mesleği ile meşgul olanlar da vardı ve kazalardaki aktarlarla aralarında ticari ilişkiler mevcuttu. Bunlar arasındaki alacak verecek davaları mahkemelerde hesaplaşmalarına neden olmaktadır³⁵²⁸. Adana merkezde mühürcülük mesleğiyle uğraşan³⁵²⁹ yoğurt ve gazoz satan³⁵³⁰ esnaf da bulunmaktaydı.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana sancağının zengin sınıfı genellikle Ermenilerden meydana gelmiştir. Merkez ve kasabalarda esnaf ve sanatkarların ekserisi Ermenilerden oluşmaktaydı. Çiftçilik yapan Türklere kredi vermişler, sarraflığı da tekellerinde bulundurmışlardır. Köylüler, yıl içerisinde bütün ihtiyaçlarını bunlar vasıtasıyla karşılamış, senede bir defa hesaplar görülmüştür. Ermeniler, genellikle şehrin esnaf ve zanaatkarları olduklarından Toros dağlarında, Türklerin gittiği sayfiyelere gitmemişlerdi. Çünkü sayfiyelere gidip gelmek bir hafta kadar sürdüğünden bu durum Ermenilerin çalışma hayatına uygun değildi. Çoğunluğu esnaf ve zanaatkar olan Ermeniler, her gün işlerinin başında olmaları

³⁵²⁴Dağıstanlı Numan bin Mehmet bunlardan biriydi. Hükümet Konağı yanındaki dükkanında kalp akçe basımı ve silah kaçakçılığı yapmaktaydı. BEO, 2652/198856-1, 15 Ağustos [1]321 [28 Ağustos 1905]

³⁵²⁵ Karabet, s.26.

³⁵²⁶ Terzi Antuvan Yorgiyadis, Pamul Pazarı civarında terzihanesini yeniden açtığına dair gazeteye ilan vermişti. Uçar v.d., *İtidal*, S.44, 13 Mayıs 1325 [26 Mayıs 1909]

³⁵²⁷ Karabet, s.29.

³⁵²⁸ Adana'da mukim attar Hacı Mustafa tarafından evvelce Yumurtalık'ta sakin ve attarlık ile meşgul, şimdi ikametgahının meçhul idüğü haber verilen Afgani Muhyiddin aleyhine emre muharrer bir kıta senet mücebince alacağı olan 4.500 guruşun temin-i istifası için gaib-i merkumun dükkanında terk etmiş olduğu attariye envali üzerine va'z ettirdiği haczin tastiki hakkında Adana mahkemesinde ikame olunan davanın icra-yı muhakemesi için ... Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

³⁵²⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.40, 3 Mayıs 1325 [16 Mayıs 1909]

³⁵³⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [21 Haziran 1909]

gerektiğinden daha yakınlardaki yerleri tercih etmişlerdir. Ermenilerin yazın kaldıkları yerler, Adana çevresindeki kendi bağlarında yaptıkları evler olup; Yeşil Oavadan başlayarak, Kara Enbiya, Kurttepe, Yılanlı, Dilberler Sekisi, Demirköprü ve Seyhan Nehrine kadar uzanan sahadaki bağlarında gecelerler, güneş doğarken işi olanlar yaya ya da hayvanlarıyla yollara düşerlerdi. Akşamüstü de tekrar bağ evlerinin yolunu tutarlardı. Eylül ayının sonuna kadar bu hareketlilik devam ederdi³⁵³¹.

Esnafın, belediye ile yaşadığı bazı sorunlar halkın mağduriyetine yol açmaktaydı. 5 Şubat 1909 Cuma günü Adana basınında çıkan bir yazıda; çarşamba günü fırınların kapalı olduğundan ekmeğin çıkarmadıklarından şikayet edilmişti. İkinci Meşrutiyet'in başlarında ekmeğin kıyyesi 3 akçe 80 paraya satılmaktaydı. Ekmeğin satışındaki 80 paradan 2 parasının hastanenin masraflarını karşılamak için alındığı, ancak ekmeğin bunu yanaşmaması üzerine fiyattan düşürüldüğü görülmüştü. 12 belediye üyesi toplanarak 6 para daha indirimine gitmişti. Ekmeğin 72 paraya satılması kararı çıkınca fırıncılar zarar edeceklerini dile getirip bir muaddil tutulmasını ya da üç dört para daha zam yapılmasını istemişlerdi. Belediye kararında direnmiş, fazla satanlardan ceza alınmasına karar vermişti. Fırıncılar, ekmeği fazla fiyata satmaya devam edince ceza kesilmiş, cezalar da tahsil edilemeyince 15 fırıncı hapsedilmişti. Duruma tepki gösteren fırıncılar, Çarşamba günü fırınlarını açmayarak olaya tepki göstermişlerdi. Basın, 72 paraya ekmeğin satışından kar elde edilmekte ise belediyenin kendisinin birkaç fırın açarak ihtiyacı gidermesi gerektiğini ifade etmiştir³⁵³². Esnafla ilgili sorunlardan biri de hijyenle ilgili idi. Adana Olaylarından yaklaşık üç ay sonra, esnafın denetlenmesi ve sağlık koşulları iyi olmayanlara sanatlarını icra etme izinin verilmemesi kararı alınmıştı³⁵³³.

Birinci Dünya Savaşı'nın Adana'yı da çok derinden etkilediği görülmektedir. Özellikle Ermeni zorunlu göçünün yaşandığı dönem Adana ekonomik ve sosyal hayatında büyük sarsıntılar görülmektedir. Adana Ermenilerinin Suriye'ye sevk ve iskani, Adana'da büyük bir boşluğun doğmasına neden olmuştur³⁵³⁴. Çarşı,

³⁵³¹ Arıkoğlu, s.42-43.

³⁵³² Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

³⁵³³ Uçar v.d., *İtidal*, S.72, 10 Temmuz 1325 [23 Temmuz 1909]

³⁵³⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.41-42.

mağazalar ve sanatlar genellikle bunların elinde olduğundan, onların gidişleriyle hemen hemen her dükkanın kapısına kilit vurulmuş, Adana ekonomisi felç olmuştu. Kalay ve lehim gibi basit işleri bile yapacak kimse bulunamamıştır. Halk, Ermenilerin sevkiyle birlikte büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştı. Adanalılar, çözüm olarak İttihat ve Terakki'nin bünyesinde çırak mektebi açma kararı almışlardır. Ermeni Kilisesi'nin avlu kısmında uygun bir yerde, bu sanat okulu faaliyetlerine başlamıştır. Eğitimin başına Danyal Hoca, ayrıca diğer zanaatlara yönelik olarak askerlik yapan zanaatkârların, komutanlarından izin alınarak getirilmesi sağlanmıştır. Çok kısa zamanda Müslüman çocukları lehimcilik, kalaycılık ve tenekecilik gibi meslekleri öğrenmişler; öğrenimini tamamlayanların yerine okula yeni öğrenciler alınmıştır. Zamanla zanaat sahibi sayısında önemli artış görülmüş, Adana'da bazı zanaatlarda görülen eksiklikler giderilmiştir³⁵³⁵.

7.6.1.3. Adana Ticaret Odası ve Borsası

Dünya'da sanayi ve ticaret odalarının kuruluşu, XVI. yüzyılın sonlarına doğrudur. Ayrıca bu odaların dış ticaretin canlı olduğu kıyı kentlerinde ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Ticaret odası olarak ifade edilen ilk organizasyon Fransa'da 1600 yılında ortaya çıkan Marsilya Ticaret Odası'dır. İngiltere'de ise ilk ticaret odası 1768 senesinde Jersey'de oluşturulmuştur. Bundan sonra ticaret odalarının Avrupa ve Amerika'da yaygınlaşmaya başladığından söz etmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise XIX. yüzyılda üretim alanında meydana gelen teknik değişimler sonucu lonca teşkilatı önemini kaybetmeye başlamıştı³⁵³⁶. Bu dönemde başlayan ticari birikim bir burjuva sınıfını ortaya çıkarmış; XIX. asır sonu ve XX. asır başlarında ise yeni burjuva sınıfı, ticaret ve sanayi odaları şeklinde örgütlenme çalışmalarına başlamıştı. Ticaret odaları ilk olarak yabancılar eliyle kurulmaya başlanmış; Türklere ait olan ilk ticaret odası, Dersaadet Ticaret Odası adıyla 1880'de kurulmuştu. Ancak odanın çalışmalarına başlaması için iki yıl geçmesi gerekecekti. 1880'de kurulan ancak çalışmalarına başlayamayan başka bir oda da Dersaadet Sanayi Odasıydı. 1889 senesinde sanayi, ticaret ve ziraat odalarının tek bir kuruluş olarak çalışmalarına devam ettiği görülmektedir. Odaların, tek çatı altında toplandığı sene, sayılarının 100 civarında olduğu bilinmektedir. Daha sonra

³⁵³⁵ Arıkoğlu, s.69.

³⁵³⁶ Aktolga, v.d., s.26-27.

adı geçen kuruluşların sayısında önemli ölçüde artış görülmeye başlanmıştır. 1897’de 115 olan oda sayısı, İkinci Meşrutiyet’in ilan edildiği yıl 160’a çıkmıştı. Bu odaların, ticari hayatın geliştiği İstanbul, İzmir, Bursa ve Selanik gibi yerler dışında da kurulmuş olmalarına rağmen, aktif varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir. Genel olarak kağıt üzerinde kalmaktan öteye gidememişlerdir. 1910 tarihinde odaların yapısı içerisinde yer alan ziraat odası, diğerlerinden ayrılarak kendi başına bir oda şeklinde varlığını sürdürmeye devam etmişti. Ticaret odaları ve sanayi odaları, ticaret burjuvazisinin sermaye sınıfı içerisinde güçlü olmasının sonucu olarak çalışmalarını birlikte yürütmüşlerdi³⁵³⁷.

1860’lardan itibaren Avrupa’nın pamuk talebiyle birlikte dış baskıları iyiden iyiye hissetmeye başlayan Adana’da, bu baskıların sonucu olarak Adana Ticaret Odası ortaya çıkmıştı³⁵³⁸. 1309 tarihli Adana Vilayet Salnamesinde “Merkez-i Vilayet ve Ziraat ve Zanaat Odası heyeti” ifadesi geçtiğinden odanın kuruluşunun 1892 veya daha öncesindeki bir tarih olması gerekmektedir. Oda, ziraat, ticaret ve sanayi kesimlerini bünyesinde toplamıştı. Merkez Vilayet Ticaret ve Ziraat Odası heyetinde birinci ve ikinci reis, azalar, katib-i evvel, katib-i sani de dahil olmak üzere on tanedir. Bu üyelere dördü gayrimüslim idi. 1892’de birinci Reis Musa Balızade Kazım Efendi, ikinci reis Fettah Efendi, azalar; katib-i evvellik görevini de yürüten Ganizade Hacı Sait Efendi, katib-i sani Aşıkyan Dikran Efendi, Hamali Ahmet Efendi, Cebra Serkes Efendi, Naum Türkmenan Efendi, Sisli Oğlu Mıgırdıç Ağa, Kasapbaşı Mehmet Ağa, Darendeli Şakir Efendi ve Hamali Mehmet Efendi idi³⁵³⁹. 1901’de birinci reis Gergerizade Ali Sadi Efendi, ikinci reis Tekelizade Hacı Osman Efendi, azalar; Bağdadizade Abdülkadir Efendi, Halil İbrahim Efendi, Hilmi Efendi, Boşnak Mehmet Efendi, Hacı Budakzade Hüseyin Efendi, Fettah Tanbe Efendi, Kostaki Efendi, Buberoglu Yıvanaki Efendi, İlyas Türkmenan Efendi ve Bezdikyan Artin Efendi, Adana Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası’nın reis ve üyeleri idiler³⁵⁴⁰.

³⁵³⁷ Öztürk, s.30.

³⁵³⁸ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.49; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39.

³⁵³⁹ *AVS 1309*, s.51.

³⁵⁴⁰ *AVS 1319*, s.94-95.

1909 Adana Ermeni Olaylarına kadar pek bir ağırlığı olmayan oda, olaylar dolayısıyla felce uğrayan ekonomik ve sosyal hayatla birlikte faaliyetlerini dondurmak zorunda kalmıştı³⁵⁴¹. Pamuk Pazarı yönünde bulunan Ticaret Odası dairesinin korunması için asker yollanması olayların heyecanı dolayısıyla unutulmuş, iğtişaş sırasında kasası kırılan odanın defter ve evrakları yakılmıştı³⁵⁴². Adana Ticaret Odası, Ziraat Odasını da bünyesine katarak 1911'e kadar Ticaret ve Ziraat Odası adı altında varlığını devam ettirmişti³⁵⁴³. Ancak 31 Mayıs 1912 tarihli Ticaret ve Sanayi Odaları Nizamnamesi, ziraat odalarını diğer odalardan ayırmıştı. Ticaret Odası, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı 1918 yılına kadar sanayici ve tüccarların faaliyet gösterdiği bir kuruma dönüştü³⁵⁴⁴.

Adana Ticaret Odası, ilk seçimini 1913 yılının sonbaharında gerçekleştirmişti³⁵⁴⁵. Seçimi kazanan Giragos Keşişyan adlı bir Ermeni başkanlığı elde etmişti. İkinci başkan Dıblanzade Mehmet Fuat ve başkan yardımcısı İbrahim Sadık Bey ise Müslümandı. Adana Ticaret Odası'nın ayrıca 8 üye ve bir başkâtibinin bulunduğu görülmektedir³⁵⁴⁶. Üyeler; Bosnalı Salih Efendi, Lütfi Bey (Kalağoğlu), Ali Efendi (Haydarzade), Mehmet Efendi (Hamalızade), Anastas Efendi (Karayusufoğlu), Grigoriyadis, Yovanaki (Biberoğlu) ve Deli Mehmet Ağazade Hüseyin Efendi idi³⁵⁴⁷. Başkatiplik görevini ise Gülzade Kadir Efendi yapmaktaydı³⁵⁴⁸. Üyelerin çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı.

³⁵⁴¹ *Adana İli Ekonomik Etüdü* s.49; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39.

³⁵⁴² Uçar v.d., *İtidal*, S.38, 25 Nisan 1325 [8 Mayıs 1909]

³⁵⁴³ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.49;

Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.39.

³⁵⁴⁴ Aktolga, v.d., s.28.

³⁵⁴⁵ Kiragos Keşişyan, birinci reis, Dıblanzade Mehmet Fuat, ikinci reis, İbrahim Sadık Bey, Reis muavinidir. Yönetim kurulu başkanı Bosnalı Salih Efendi; Kalağoğlu Lütfi Bey, Haydarzade Ali Efendi, Hamalızade Mehmet Efendi, Deli Mehmet Ağazade Hüseyin Efendi, Anastas Efendi, Grigoriyadis ve Biberoğlu (Yovanaki) ise azalardır. Başkatiplik Gülzade Kadir Efendi'dir. Varlık, v.d., s.193.

³⁵⁴⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39-40,

³⁵⁴⁷ Sergici, , s.14.

³⁵⁴⁸ Aktolga, v.d., s.71.

Aynı dönemde pamuk ticareti ile ilgili çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda iki pamuk muayene memuru çalışmalarına başlamıştır³⁵⁴⁹. Oda, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle önemsizleşmiştir. Çalışma koşulları ile ilgili sınırlamalar getirilmiş, şartların uygun olmaması nedeniyle yapılması gereken oda seçimleri yapılmamıştır. Aynı dönemde Ticaret Nezareti, ticaret odalarıyla ilgili nizamnameyi lağvetmiş, bundan sonra oda, Ticaret ve Sanayi Odası olarak varlığını devam ettirmiştir³⁵⁵⁰. Mondros Ateşkes Antlaşmasını müteakip Fransızlar; Adana Sanayi ve Ticaret Odasından Türkleri ayıklamak için çabalamışlar, bunda da başarılı olmuşlar ve Türklerden boşalan görevlere Ermenileri getirmişlerdi. Bundan sonra odanın yazışmaları Fransızca olarak yapılmıştır³⁵⁵¹. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonraki işgal yıllarında da Keşişyan'ın Ticaret Odası başkanlığı devam etmiştir³⁵⁵². 1921 yılında yapılan Ankara Antlaşması'ndan sonra Fransızlarla yaptıkları işbirliği nedeniyle bölgede kalamayacaklarını anlayan Emeniler bölgeyi terk etmiş, giderken de Adana Ticaret ve Sanayi Odasına ait bütün belgeleri imha etmişlerdir³⁵⁵³.

Adana Ticaret Odasının kurulmasından sonra Adana Ticaret Borsası kurulması yönünde girişimler olmuştur. XIX. asrın ortalarında dış dünya ile olan ticaretin gelişmemiş olması nedeniyle Adana sancağında üretilen ürünler genellikle mahalli pazarlarda satılmakta olup, şehirde borsa binasından söz etmek mümkün değildi. Pamukların evlerde temizliği yapıldıktan sonra meydanda dualarla satış işlemi gerçekleştirilmekteydi³⁵⁵⁴. Satış işlemi yapan halkın, dünya pamuk piyasası ile bağlantısı mevcut olmadığından, mallarını dünya piyasa fiyatlarının çok altında vermekte; dünya pamuk piyasası hakkında bilgi sahibi olan yabancılar da Adana'dan ucuz fiyatlarla aldıkları pamuk sayesinde servetlerini arttırmaktaydılar. Adana-Mersin demiryolunun açılmasıyla Adana pamuğunun dış pazarlara daha güvenli bir şekilde aktarımının sağlanması sonucu, pamuk üretimi ve ticareti artmaya başlamıştı. Bu artış dolayısıyla Adana'da ticaretle uğraşan tüccarlarda Adana'da bir borsa teşkili konusunda ortak bir düşünce hasıl olmaya başlamıştır. 1913 senesinde borsanın

³⁵⁴⁹Başkatip Güzade Kadir Efendi'dir. Varlık, v.d., s.194.

³⁵⁵⁰ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.63.

³⁵⁵¹Varlık, v.d., s.194.

³⁵⁵² *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.39-40;

³⁵⁵³ *Adana İli Ekonomik Etüdü*, s.64.

³⁵⁵⁴Ener, s.194; varlık, v.d., s.199.

kuruluşu konusunda bir hareketlenme görülmüştü³⁵⁵⁵. Halbuki İkinci Meşrutiyet öncesi borsanın kurulması için bir irade çıkmış, 1909 yılı başlarında Adana basını da bu konuyu gündemine almıştı. Ziraat ve sanayi borsasına şiddetle ihtiyacı olduğu vurgulanmış, borsaların ticaret ve mahsul fiyatlarını düzenleyici özelliklerine atıfta bulunulmuştu. Mevcut durumda elinde bulunan malı bir an önce satmak isteyen bir satıcı ile o malı alarak dışarıya bir an önce sevk etmek isteyen bir alıcının birbirlerinden habersiz olmasının yarattığı müşkilat ortaya konulmuştur. Borsanın faaliyete geçmesi halinde alıcı ve satıcıların aynı saatte karşılaşarak malları ile ilgili işlemleri yapma imkanları ortaya çıkacaktı. *İtidal* gazetesi büyük tüccar ve sanayicilerin dikkatini bu noktaya çekmişti³⁵⁵⁶.

1886 yılında çıkarılan “Umum Borsalar Nizamnamesi”ne göre vilayetlerdeki borsalar ancak ticaret odaları bünyesinde oluşturulabilmekteydi. Bu nizamnameye bağlı olarak Adana Ticaret Odası, 1913 yılında Adana Ticaret Borsası’nın kuruluşu için onay istemiş ve 4 Haziran 1913’te onay alınmıştı. 4 Eylül’de açılışı gerçekleştirilen borsa, 6 Eylül’de ilk toplantısını gerçekleştirmiş³⁵⁵⁷, 17 Eylül 1913’te ise ticari çalışmalara dahil olmuştur³⁵⁵⁸. Açılışa 261 kişi davet edilmiş ve görkemli bir açılış töreni gerçekleştirilmiştir. 6 Eylül’de yapılan ilk toplantıda seçim yapılmış; borsayı yönetecek ilk komisyon, valiliğin atadığı Bağdadizade Abdurrahman, Şeyh Garipzade Fuat, Karayusufoğlu Anastas, Bogos Dilferiyan, Agop Ohanyan, Merkünyan Gatenyo; yine Adana Ticaret Odasının kendi üyeleri arasından atadığı Bosnalı Salih ve Yuvanaki Biberoglu adlı şahıslar tarafından oluşturulmuştu³⁵⁵⁹. Yapılan seçimde Karayusufoğlu Anastas başkanlığa, Bosnalı Salih başkan vekilliğine, Deutsche Orientbank Müdürü Gatenyo sandık emniyeti ve Ohannes Konduracıyan borsa katipliği görevlerine getirilmişlerdir. Suphi Paşazade Abidin Ramazanoğlu ise borsa komiseri olmuştur³⁵⁶⁰. Kuruluşun yöneticileri, genellikle Adana ticari hayatına hakim olan gayrimüslimlerdir. Yöneticilerin 2/3’ü

³⁵⁵⁵Sergici, s.12-13.

³⁵⁵⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

³⁵⁵⁷ Sergici, s.5.

³⁵⁵⁸ *Adana ili Ekonomik Etüdü*, s.64.

³⁵⁵⁹ Sergici, s.13-14; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.40.

³⁵⁶⁰ Sergici, s.14.

gayrimüslimlerden müteşekkildi. Adana Ticaret ve Sanayi Borsası, Fransızların bölgeyi ele geçirdikleri döneme kadar varlığını devam ettirmişti³⁵⁶¹.

Adana Borsasında işlem görecektür ürünlerin çeşitliliği söz konusuydu. Ticaret Borsasında işlem görecektür olan ürünler; pamuk, pamuk kozası, pamuk çiğidi, susam, buğday, arpa ve yulaftı. Osmanlı Bankası'nın yönlendirmeli sonucu Liverpool Borsası'ndan Hornby Hamberyket Cie adlı bir şirket aracılığıyla Liverpool piyasasından telgraflarla günlük fiyat alınması yönünde adım atılmıştı. Bundan sonraki süreçte oda, Liverpool'daki pamuk alım-satımlarını günlük olarak telgraf haberleşmeleriyle takip etmiş, bu piyasadaki gelişmelere göre Adana'da pamuğun fiyatını belirlemiştir. Şirketle yapılan anlaşmadan sonra Liverpool Borsası ile ilgili ilk telgraf, 27 Ekim 1913 tarihinde gelmiştir. Telgraf haberleşmelerinde bazı sıkıntılar ortaya çıkmış, tüccarlara gelen telgraflardan daha geç bir sürede borsaya gönderilen Liverpool telgraflarının bazı olumsuzluklara neden olacağından çekinen borsa komiseri gerekli uyarıları yapmıştır. Bunun üzerine Borsa Encümeni, Osmanlı Bankası aracılığı ile Liverpool borsasından, telgrafların acele gönderilmesini istemiştir³⁵⁶². Adana Ticaret Borsasında yapılan işlemler, düzenlenen bordrolarla kayıt altına alınmakta, Borsa idaresi tarafından “ tap ve izar” edilerek simsarlara verilmekteydi. Simsarlar, yaptıkları işlemleri bordrolara karbonlu kağıtlarla dört nüsha halinde kaydetmekteydiler. Düzenlenen bordrolar, alıcı ve simsarlar tarafından imzalandıktan sonra Tescil Şubesine onaylatılmakta ve bir nüshası simsar tarafından saklanmaktaydı³⁵⁶³.

Ticaret Odasına tüccarlar yıllık belirli oranda para ödemek durumundaydılar. Adana'da Ticaret Odasına bağlı tüccarlar, yıllık 2 ile 10 lira arasında değişen miktarlarda para ödemekte; kayıtlarda alınan ücretler, kefalet ve onay sırasında tahsil edilen harçlar, ürünlerin kontrolü yapılırken elde edilen paralar diğer gelir kalemlerini oluşturmaktaydı³⁵⁶⁴.

Adana Ticaret Borsasının kurulması, fahiş paralar kazanmaya alışmış olan bir kısım tüccarda huzursuzluğa neden olmuş; bunlar, bazı simsarlarında desteğini elde

³⁵⁶¹Eldem, s.52.

³⁵⁶²Sergici, s.14-15.

³⁵⁶³ *Adana Ticaret ve Zahir Borsası, 1927-1928 Senesine ait İstatistik Mecmuası, s.7.*

³⁵⁶⁴ *Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.40.*

etmişler ve kendilerinden talep edildiğini iddia ettikleri aidatları vermemek için kuruluşa başkaldırmışlar, borsanın kapanmasını yüksek sesle dillendirerek önemli ölçüde de taraftar bulmuşlardı. 15 Aralık 1914'te borsadan ayrılarak Pamuk Pazarı Kahvesi denilen mekanda alım satım işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu başkaldırının neticeleri hemen görülmeye başlamış, borsa salonu boşalmış, işlemlerin yönü Pamuk Pazarı Kahvesi'ne dönmüştür. Borsaya açıkça meydan okuyan bu tutumun mahsurları borsa komiserliği tarafından encümene aktarılmış, Borsa Encümeni 19 Aralık 1914'te durumu valiliğe bildirmiş ve gerekli işlemlerin başlatılmasını istemişti. Valilik derhal gerekli tedbirleri almış, tüccarları tekrara borsaya yönlendirmiştir. Adana Ticaret Borsasının kapatılmasını sağlamakta başarısız olan bu kişiler, 4 Nisan 1914'te yeni bir girişim başlatmışlar, bu tarihte verdikleri bir dilekçe ile borsa salonunun yetersiz ve sağlıksız olduğunu ifade ederek faaliyetlerin tekrar Pamuk Pazarı Kahvesi'nde gerçekleştirilmesini talep etmişlerdi. Valilik gerekli incelemeleri yaptırmış, dilekçe sahiplerinin niyetini anlayarak isteği geri çevirmiştir³⁵⁶⁵.

1302 tarihli Umum Borsa Nizamnamesine göre borsa komiserleri valilik tarafından atanırdı. Borsa komiseri Abidin Ramazanoğlu istifa etmiş ve valilik tarafından bu makama onun yerine Bagos Dilferyan getirilmiştir. Borsa encümeninde Dilferyan'ın boşalttığı azalık koltuğuna Bosnalı Salih ve istifa eden Marküryan'dan boşalan üyeliğe Kostî Tırpanî getirilmiştir. Daha sonra borsa katipliği görevini ifa eden Ohannes Kunduracıyan da istifa etmiş, 14 Haziran 1915'te onun yerine bu göreve Mehmet Baltalı atanmıştır. İstifalar bununla sınırlı kalmamış, 28 Haziran 1915 tarihinde borsa komiseri Dilferyan'da görevi bırakmış ve yerine Vilayet mektupçusu Memduh Bey komiser olmuştur. Her ne kadar 6 Eylül 1915'te Adana Ticaret Borsası seçimlerine başlanmışsa da savaş durumu dolayısıyla seçim için gerekli üçte iki çoğunluk sağlanamadığından savaşın nihayete ermesine kadar eski yönetimin görevini sürdürmesi kararlaştırılmıştır. 11 Ocak 1916'da borsa komiserliği görevinde yine bir değişiklik meydana gelmiş, bu göreve Vilayet tercümanı Cemal Bey getirilmiştir³⁵⁶⁶.

³⁵⁶⁵ Süleyman Sergici, *Adana Borsası*, Adana, Bugün Basımevi, 1945, s.15-16.

³⁵⁶⁶Sergici, s.16.

1915-1916 yıllarında alınan borsa resmi: 100 kuruştan 10 para olup satıcı tarafından ödenir; Simsariye ücreti: Pamuktan 100 kuruşta 20 paradır ve alıcı tarafından verilir; koza, susam ve çiğitten 100 kuruşa 10 para olup yarısı alıcıdan, diğer yarısı satıcıdan tahsil edilir; zahire ve hububatta ise 100 kuruşta 20 para ödeme zorunluluğu olup alıcı ve satıcı tarafından yarı yarıya ödenirdi. Ayrıca Borsa Encümeni; alıcı ve satıcı arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için verdiği her karar dolayısıyla, balya başına yirmi para hakemlik ücretini yüksek bularak on paraya düşürmeye karar vermiştir³⁵⁶⁷. Çırçır ve prese fabrikalarında balyalar istif edecek ve istif edilen yere taşıyacak hamallardan sorumlu hamalbaşını borsa tayin etmekteydi. Bir seneliğine bu göreve getirilen hamalbaşı, Adana Ticaret Borsasının isteklerini yerine getirmeye çalışırdı. Böylece pamuk balyalarının yüklenmesi, indirilmesi vs. işlerde dikkatli bir şekilde çalışılmasından hamalbaşı sorumlu tutulmaktaydı³⁵⁶⁸.

Tablo 7.25: Adana Ticaret Borsasının Altın Olarak Yıllık Geliri

Yıl	Lira	Kuruş	Yıl	Lira	Kuruş
1329-1330	66	58	1333-1334	258	37
1330-1331	156	88	1334-1335	276	60
1331-1332	275	89	1335-1336	108	43
1332-1333	308	86			

Kaynak: Adana Ticaret ve Zahire Borsası, *1927-1928 Senesine ait İstatistik Mecmuası*, s. 69.

Borsada etkili olanlar genellikle Rum ve Ermeniler olduğundan devlet dairelerinin kapalı olduğu Cuma günleri de kuruluş, faaliyetlerini devam ettirmekte idi. Valiliğin uyarıları üzerine borsa, 23 Ocak 1916 tarihinden itibaren devlet dairelerinin kapalı olduğu cuma günü tatil yapmaya ve pazar günleri de çalışmaya başlamıştı³⁵⁶⁹.

Adana Ticaret Borsası reisi Anastas Karayusufoğlu, Rum olması hasabiyle, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa dahil olmasını takip eden süreçte görevinden istifa etmişti. Bu istifayı müteakip 12 Temmuz 1916'da seçimlere

³⁵⁶⁷Sergici, s.16-17.

³⁵⁶⁸Sergici, s.56.

³⁵⁶⁹Sergici, s.16-17.

gidilmiş, Borsa encümenliği azalığına Bosnalı Salih, Mehmet Fuat Dıblanzade, İbrahim Sadık, Hüseyin Denizkuyulu, Mehmet Hamalzade, Grigordiyadis, Anastas Karayusufoğlu getirilmişlerdir. 16 Temmuz 1916'da borsanın reisliğine Bosnalı Salih seçilmişti. Savaşın Osmanlı Devleti açısından yıkıcı sonuçlarının görülmeye başlaması, devletin zora düşmesi, Rum ve Ermenilerde devlete karşı görülen kıpırdanmalar Borsa Komiseri Cemal Bey'i istifaya götürmüş (23 Aralık 1918), yerine Bogos Dilferyan bu göreve getirilmişti³⁵⁷⁰. Borsa komiseri, iki seneden beri yapılmayan seçimlerin gerçekleştirilmesini talep etmiş ancak, Ağustos ayında borsa üyelerinin yaylada bulunmalarını gerekçe göstererek seçimlerin Kanunusani'de yapılmasını istemiş, valilik de bu doğrultuda onay vermişti³⁵⁷¹.

Tablo 7.26: Adana Ticaret Borsası'nın 1913-1919 Yılları Arasında Yönetim Kurulu Listesi

Yıl	Reis-i Evvel	Reis-i Sani	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza	Borsa Komiseri	Borsa Katib-i Umumi-si
1328-1329	Karıyusuf oğlu Anastas Efendi	Bosnalı Salih efendi	Şeyh Garipzade Fuat Efendi	GatenYe Efendi	Ohanyan Agop Efendi	Kosti Turpani						Bogos Dilferyan	Kunduracıyan Ohannes
1329-1330	" "	" "	" "	" "	" "	" "	Ağazade Hüseyin Efendi	Bağdadizade Apdurahman Efendi	Grıkoryadis Efendi			Suphi paşazade Abidin Bey	Baltalı mehmet Efendi
1330-1331	" "	" "	" "	" "	" "	Bağdadizade Apdurahman Efendi	" "					Bogos dilferyan	
1331-1332	BosnalıSalih Efendi	Karıyusuf oğlu Anastas Efendi	" "	Bağcıoğlu Yuvan Efendi	" "	" "	" "	" "	" "			Mektupçu memduh Bey	
1332-1333	" "	" "	Hüseyin Vehpi Efendi	Hamalzade Mehmet Efendi	İbrahim Sadık Efendi	Grıkoryadis	Dıblanzade Fuat Efendi					Tercuman Cemal Bey	
1333-1334	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "					" "	
1334-1335	Grıkoryadis Efendi	Grakos Keşişyan Efendi	Kolağzade Lütfi Efendi	Sinyosoğlu Miltiyadis	" "	Dimbırlı Manudis						Bogos dilferyan	Obdiyan Misak (Borsa Müdürü)

Kaynak: *Adana Ticaret ve Zahire Borsası, 1927-1928 Senesine ait İstatistik Mecmuası*, s.69.

³⁵⁷⁰Sergici, s.17.

³⁵⁷¹Sergici, s.17.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nı takip eden süreçte Adana Ticaret ve Sanayi Odasının başına gelenler, borsanın başına da gelmiş, Ermenilerin egemen olduğu borsa, Fransızcanın yazı dili olarak kullanıldığı bir kuruluş olarak varlığını devam ettirmiştir³⁵⁷². 23 Şubat 1919'da yapılan seçimlerde Borsaya neredeyse tamamen azınlıklar hakim olmuşlardır. Bu seçimde başkanlık görevine Girigoryadis, sandık eminliğine Lütfi Kalağoğlu, üyeliklere; Bosnalı Salih, Hüseyin Hüsnü Denizkuyulu, İbrahim Sadık, Anastas Karayusufoğlu, Ohannes Venedikyan seçilmişlerdir. Borsa Komiseri Bogos Dilferyan'ın ölümü üzerine yerine 2 Nisan 1919 tarihinde Misak Mimariyan göreve atanmıştı. 2 Nisan'da yapılan toplantıda borsanın mali açılış dönemi Ağustos ayından Kanunisanı (Ocak) ayına alınmıştır. Ayrıca, üyelik bedellerinin de Ocak ayı içerisinde toplanması kararı çıkmıştır. Borsa yönetimine seçilen Türkler baskı yöntemleriyle istifaya zorlanmış, Bosnalı Salih ve Lütfi Kalağoğlu istifa etmek zorunda kalmış ve yerlerine üyeliklere Miltiyadis Sinoğlu ve Manok Şahbazyan getirilmişlerdi. Hüseyin Hüsnü ve İbrahim Sadık dışında Türk üye kalmamıştı 1919 yılında borsa faaliyetleri Tarsus Kapısı yakınlarındaki Borsahane denilen bir kahvede gerçekleştirilmekteydi. Serkis Gogasyan adlı bir Ermeni tarafından işletilen kahvehanenin bir odası 100 liraya Borsaya kiralanmakta ve borsa dairesi görevi görmekteydi³⁵⁷³.

7.6. Bankalar

Enflasyonu kontrol altında tutmak, devletin mali saygınlığını üst seviyeye çıkarmak için bir finans kaynağı oluşturma çalışmaları gündeme gelmiş; bu kapsamda 1847 senesinde Bank-ı Dersaadet isimli bir banka teşkil edilmiş; Osmanlı Devleti, yeni banka sayesinde hazinenin düzenli şekilde desteklenmesini amaçlamıştı. Ancak, hükümetin bankaya olan borçlarını zamanında ödeyememesi, 1848 ihtilallerini para piyasalarına verdiği zarar, banka idarecilerinin devlet tahvillerinden aşırı kazanç elde etmek için yaptıkları spekülasyonlar bankayı zora sokmuştu. Gelişmeler karşısında dayanamayan banka iflas ederken, devlet giriştiği bankacılık faaliyetinden büyük ölçüde zarar görmüştür³⁵⁷⁴.

³⁵⁷² Varlık, v.d., s.199.

³⁵⁷³ Sergici, s.18-23.

³⁵⁷⁴ Şanda, s.144.

1860'lardan itibaren Avrupa'dan pamuğa taleben artması sonucu Adana tarımı hızlı bir gelişme göstermeye başlamıştı. Bu durum çiftçinin kredi ile desteklenmesi sonucunu doğurmuştu. Geniş topraklara sahip çiftçilerin pamuk ekimini destekler görünen sandıklar, 1889-1903 yılları arasındaki dönemde verdikleri her 100 Liralık kredinin ortalama 7 Lirasını Çukurova'ya ve özellikle Adana'ya vermiştir³⁵⁷⁵.

XIX. asır sonları ile XX. yüzyıl başlarında Osmanlı bankacılık sisteminde etkin güçler Osmanlı Bankası'nın başı çektiği yabancı bankalardı. Kredi yaratma konusunda olanaklar çok yetersizdi. 1908 senesinde İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ortaya çıkan "milli iktisat" anlayışı, yerel bankacılığın gelişmesine katkıda bulunmuştu. Ekonomik hayatta Müslümanlarla azınlıklar arasında ekonomi temelli çatışmalar şiddetlenmişti. İktisadi yaşama hakim olma mücadelesi bankacılık alanında da görülmeye başlanmıştı. İttihatçıların bütün gayretlerine rağmen Cumhuriyet'in başlarına kadar bankacılık alanında sistem değişikliğinden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir³⁵⁷⁶. 1876-1918 yıllarını kapsayan dönemde Adana sancağı ve çevresi ticari açıdan; hammadde satan ve mamul madde ithal eden bir pazar olarak nitelendirilebilir. Hammadde üretiminde ihtiyaç duyulan kredi ise bankalar aracılığıyla sağlanmaya çalışılmıştır.

7.6.1. Ziraat Bankası

Ziraat Bankası'nın kuruluşu, 1863 senesinde çiftçiye zirai kredi verme gayesiyle hayata geçirilen "Memleket Sandıklarının" temelleri üzerinde gerçekleşmiştir³⁵⁷⁷. 1876 tarihinde Adana'nın Memleket Sandığı Komisyonunda ikisi gayrimüslim, üçü Müslim olmak üzere beş kişi görev yapmaktaydı³⁵⁷⁸. Memleket Sandıklarının adı 1880'de Menafi Sandıkları olarak değiştirilmişti. Menafi Sandıklarına sermaye aktarımı olarak aşar gelirin % 10 hükümet tarafından

³⁵⁷⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.38.

³⁵⁷⁶ Öztürk, s.28.

³⁵⁷⁷ Öztürk, s.29.

³⁵⁷⁸ *AVS 1293*, s.43.

verilmiş, bu surette sandık desteklenmişti. İstenilen neticenin alınamaması sonucu 1888 yılında Ziraat Bankası kurulmuştu³⁵⁷⁹.

Adana'da Ziraat Bankasının şubesinin açılışı 1889 yılına denk gelmektedir. 217.992 kuruş sermaye ile faaliyete geçen bu banka³⁵⁸⁰, Mondros Mütarekesi'nden iki yıl sonra 19.653.876 kuruşluk bir sermaye birikimine ulaşmıştır. Ziraat Bankası, Menafi Sandığından elde ettiği kaynakla çiftçiye %10 faizli tarım kredisi sağlama ve dışarıdan tarım makineleri temin ederek tarımda makineleşmeyi arttırma amacı gütmüştür. Banka, 1900'lü yılların başında yaklaşık olarak 1.000.000 liralık havale işlemi yapmış olmasına rağmen, tarım makinelerinin Adana'ya gelişini ancak 1910 yılında sağlayabilmiştir³⁵⁸¹.

Ziraat Bankası, çiftçilere şu şekilde kredi kullandırmaktaydı; çiftçiler, Ziraat Bankası'ndan ya emlağının bir kısmını rehin vererek 150 lira istikraz sağlamakta ya da kefil bularak kredi temini yoluna başvurmaktaydı. Ancak alınan krediler yetersiz gelince çiftçi tefecilerin eline düşmekteydi. Çiftçilerin mağdur olmaması için kredi miktarının 400 liraya çıkarılması, Osmanlı Bankası'nın uyguladığı usullerle hareket edilmesi, yani zirai mahsulatı karşılık göstererek çiftçilerin iki-üç ay vadeli kredi almalarının temini Adana Vilayet Ziraat müfettişi Emin tarafından dile getirilmişti³⁵⁸². Adana sancağında Ziraat Bankası'ndan aldıkları kredileri ödeyemeyerek icralık olan birçok kişi mevcuttu. Bunların bağları, evleri, tarla ve bahçelerinin ihaleyle satılacağına dair zaman zaman *İtidal* gazetesinde ilanlar çıkmaktaydı³⁵⁸³.

Adana'da 1892 yılında Ziraat Bankası'nın şubesi bulunmakta ve buranın idaresinde bir şube reisi, bir memur ve altı aza yer almaktadır. Kurulmuşta çalışan Müslümanlar; Reis Musa Balızade Kazım Efendi, memur Hacı Ahmet Tevfik Efendi,

³⁵⁷⁹ Ancak 1293 (1876-1877) tarihli AdanaVilayet Salnamesi'nde "Menafi Sandığı Komisyonu" ifadesi geçmektedir. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere isim değişikliği daha önceki bir tarihte olmalıdır. *AVS 1293,s.43; Şanda, s.209.*

³⁵⁸⁰ Aktolga, v.d., s.45.

³⁵⁸¹ *Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.38.*

³⁵⁸² Uçar v.d., *İtidal, S.55, 15 Haziran 1325 [28 Haziran 1909]*

³⁵⁸³ ...Kayışlı Karyesinden Hasan bin Ahmed'in karye-i mezkuredevaki otuz beş dönüm tarlası... Emirler Mahallesinde Alaybeyizâde Hacı Hüsnü Bey'in Planlı mezrasında on beş dönüm bağı... Uçar v.d., *İtidal, S.12, 9 Kânûn-ı Sani 1324 [22 Ocak 1909]*

azalar ise; Yeğenzade Hacı Mehmet Bey, Halil Efendizade İbrahim Efendi, Cemalizade Ahmet Efendi ve şube katibi Osman Nuri Efendi'dir. Gayrimüslim azalar: Ziraat Müfettişi İshak Levi Efendi ve diğer iki gayrimüslim üye Avidyan Artin Ağa, Urfalıyan Agop Ağa'dır³⁵⁸⁴. 1901 yılında ise şube memuru ve onun muavini, birinci ve ikinci katip, şube veznedarı, şube mukayyidi çalışanlar arasındadır. Bunlardan ikinci katip gayrimüslim, diğer çalışanlar Müslüman'dır. Ziraat Bankası'nın Adana şubesinin Mecl-i İdare Heyetinin aza sayısı dört olarak görülmektedir. Şube memuru bu heyette aynı zamanda aza olarak faaliyette bulunmaktadır. İdaredeki gayrimüslim sayısı bire düşmüştür. Şube memuru Ahmet Hilmi, şube memuru muavini Fevzi Efendi, katib-i evveli Bekir Sıtkı Efendi, katib-i sani Abraham Efendi, şube veznedarı Bekir Efendi ve şube mukayyidi Ali Rıza Efendi idi. Şube meclis-i idaresi ise şu şahıslardan müteşekkildi: Reis Gergerli Zade Ali Sadi Efendi, azalar; şube memuru Ahmet Hilmi Efendi, Tekelizade Hacı Osman Bey, Halil İbrahim Efendi, Bezdikyan Artin Ağa'dır³⁵⁸⁵. 1909 yılında bankanın mukayyidi Emin Efendi ve tahakkuk katibi ise Mahmut Efendi idi. Emin Efendi, görevini 15 seneden beri devam ettirmekte idi. Mahmut Efendi ise Mekteb-i İdadi mezunlarındandı. Adana Olayları sonrasında yol ve köprü vergileri ile ilgili kalem, muhasebe-i vilayete devredildiğinden Ziraat Bankası'nda bu kaleme bakan her iki şahsın görevine son verilmişti³⁵⁸⁶.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Ziraat Bankası'nın faaliyet gösterdiği Adana şubesi küçük bir yer olup, bütün çalışanları hükümet dairesindeki iki odada hizmet vermekteydiler. Bankanın daha iyi olanakları olan bir binaya taşınması konusu Adana basınında yer almış ve yüz bin liranın üzerinde sermayesi bulunan banka mekanının çalışma şartları eleştirilmişti³⁵⁸⁷. Ziraat Bankası çalışanlarının bazılarının Adana şubesine atandıktan sonra gelmek istemedikleri durumlar da olmuştu³⁵⁸⁸. Adana'da zaman zaman banka çalışanların yollarda para taşırken soyguna maruz kaldıkları görülmüştür. Ziraat Bankası veznedarı, Anamur'dan tahsil ettiği 19.000

³⁵⁸⁴ AVS 1309, s.51.

³⁵⁸⁵ AVS 1319, s.94.

³⁵⁸⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.50, 8 Haziran 1325 [8 Haziran 1909]

³⁵⁸⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

³⁵⁸⁸ Tarsus'tan Hüseyin Efendi, Adana merkezdeki görevine gelmemek için girişimde bulunmuş ancak, başarılı olamamıştı. Uçar v.d., *İtidal*, S.11, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

kuruş civarındaki parayı Adana merkeze getirirken yolda bir kısım şahıslar tarafından soyulmuştu. Veznedarın Adana şubesine çektiği telgraf üzerine suçluların yakalanarak, paraların geri alınması için gerekli girişimler yapılmıştı³⁵⁸⁹.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Ziraat Bankası'nın verdiği kredilerin tarımla uğraşan kesimin ihtiyaçlarına cevap veremediği yönünde yakınmalar görülmekteydi. Bankanın arazilerin kıymeti hakkında kabul ettiği esasların uygun olmadığı, genel kararların tekrar gözden geçirilerek arazinin o zamanki kıymeti üzerinden değerlendirme yapılması, çiftçiye verilen kredinin azami 500 liraya çıkarılması Nafia Nezaretine yazılmıştı³⁵⁹⁰. 1909 tarihli Adana Olayları sonrasında Ziraat Bankası'nın zarar gören çiftçiye yardım yapması kararı alınmıştı. Karara göre; ziraatle meşgul olan kişilerin ihtiyaçlarına göre 5-50 lira arasında bir meblağın kefalet silsilesi yoluyla borç olarak verilmesine onay çıkmış, başvuru sahiplerinin servet ve ihtiyaçlarını tespit ederek kredi miktarını belirlemek üzere bir ikrazat komisyonu teşkil olunması emri verilmişti³⁵⁹¹. 1917-1918 yıllarında Adana Ziraat Bankası şubesi müdürü Ahmet Hami Efendi idi³⁵⁹².

7.6.2. Diğer Bankalar

Osmanlı Bankası, Osmanlı ekonomik hayatında yer alan en önemli bankalardan biridir. 1856 yılında İngiliz sermayesiyle kurulmuş, ancak 1863 senesinde İngiliz-Fransız ortaklığına dönüşmüştür. Osmanlı Bankası'nın en önemli özelliklerinden biri, devletin “yarı resmi merkez bankası” işlevini görüyor olmasıydı³⁵⁹³.

Meşrutiyet Devri'nde Adana sancağındaki Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası'nın hizmet sunduğu ortamdan daha iyi bir binada çalışmalarını sürdürmekteydi³⁵⁹⁴. 1892'de kuruluşun şehirdeki temsilcileri, Adana muhabiri Mösyö Kristman, muhasebeci Mösyö De Bosino, Sandık Emimi Mösyö Cevani,

³⁵⁸⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.24, 24 Şubat 1324 [9 Mart 1909]

³⁵⁹⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

³⁵⁹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.42, 10 Mayıs 1325 [23 Mayıs 1909]

³⁵⁹² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918)*, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334, s.393.

³⁵⁹³ Öztürk, s.29.

³⁵⁹⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.8, 9 Kânûn-ı Evvel 1324 [22 Aralık 1908]

Terakki Katibi Odisis Efendi, Mülazım Mösyö İstayanos Piritis idiler³⁵⁹⁵. 1901 tarihinde bankanın çalışanları; Direktör Mösyö Frankodi, ikinci direktör Mösyö Forti, muhasebeci Mösyö Prisdıs ve Varnaça, sandık emini Rüstem Trablus Efendi idi³⁵⁹⁶.

Adana'da La Banque Française de Syrie ve Banqued' Athenes'in şubeleri de mevcuttu³⁵⁹⁷. Genel itibariyle bu bankalar aracılığıyla bölgenin dışarıyla olan ticari ilişkileri gerçekleştirilmiş ayrıca, aynı bankalar Adana ve civarında yabancıların çıkarlarını temsil etmişlerdi. 1881'de Duyun-u Umumiye'nin kurulmasını takip eden süreçte, kuruluşla birlikte çalışmalar yaparak Sis, Payas ve Haçın'de (Saimbeyli) şubeleriyle faaliyet göstermişlerdir³⁵⁹⁸. 1906 yılında Adana'da Deutsche Orientbank da bir şube açmıştı³⁵⁹⁹.

7.7. Paranın Durumu, Fiyatlar ve Kredi İlişkileri

7.7.1. Adana'da Paranın Değeri

Meşrutiyet Dönemi'nde paraların geçerliliği ile ilgili bazı sıkıntılar baş göstermişti. İkinci Meşrutiyet'in başlarında "silik para" meselesi dedikodular ve sert tartışmalar yaşanmasına neden olmuştu. Bahsi geçen paraların piyasada alıcısının bulunmaması sorunun temelinde yatan neden olmuştur. Daha önceki yıllarda da birkaç defa benzer sıkıntılarla karşılaşmış, hükümet sikke alameti görünen paraların alınmasını emretmişti. Bu emirden sonra karışıklığa neden olan başka bir emir yayınlanmış, paralar yine alınmamaya başlanmıştı. Maliye Nezaretinin son emri ise "silik paraların" alınması yönünde idi. Adana'da emre birkaç gün uyulmakla birlikte, kısa sürede eski şekle dönmüştü. "Silik para" probleminin ortaya çıkmasında resmi dairelerin büyük rolü olmuştu. Devlet dairelerinin bazıları, bu paraları kabul etmemekte ancak, para ödemesi yaptıkları zaman halka kendileri "silik para" vermekteydiler. Adana basını haklı olarak bahsi geçen paralar kabul edilmediği halde, devletin kasasına nasıl girdiğini sormaktaydı. Bu paralar üzerinden % 10'un üzerinde kazanç sağlandığı, sarrafların bundan

³⁵⁹⁵ AVS 1309, s.68-69.

³⁵⁹⁶ AVS 1319, s.103.

³⁵⁹⁷ Aktolga, v.d., s.46.

³⁵⁹⁸ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.38.

³⁵⁹⁹ Eldem, s.212.

önemli kazançlar elde ettikleri, halkın ise yaşanan sorunlar dolayısıyla mağdur olduğu iddialar arasında yer almaktaydı. Ya paraların tekrar işleme konulması ya da bunların tamamen ortadan kaldırılması önerisi Adana gazetelerinde yer bulmuştu³⁶⁰⁰.

Silik paralarla ilgili sorunlar daha sonra da devam etmiştir. 1909 yılı başlarında bakkallardan biri silik parayı kabul etmemiş, bu yüzden şikayet edilmiş ve belediye tarafından 25 kuruş cezaya çarptırılmıştı. Parayı ödemek istemeyen şahıs, hapse girmemek için çarşıdan temin ettiği 25 silik kuruşla belediyeye gitmiş, belediye bu paraları kabul etmemişti. Uygulamadaki haksızlık basında eleştiri konusu olmuştu³⁶⁰¹.

Adana'da altın ve gümüş paralar arasındaki farkın ne kadar olacağı ile ilgili sorunlar başgösterince nasıl bir yol izleneceği İstanbul'a sorulmuştu. 1909 yılında altın ve gümüş paralar arasındaki farkın giderilmesi için yapılacak tedkikat sonucunda alınacak kararın icrasına karar verilene kadar Osmanlı altınının 102 kuruş otuz paraya ve ecnebi altınlarının da aynı hesap üzerinden mal sandıklarınca kabulü 15 Mart 1909 tarihinde Adana vilayetine cevabi yazı olarak gönderilmişti³⁶⁰². Adana'da 1914 yılında bir altın lira, 124 gümüş kuruş değerinde idi³⁶⁰³. Savaş yıllarında Kaimelerin altın karşısındaki kur değeri: İstanbul'da 1916 yılı başlarında 120 kuruştan, 1917 yılı ortalarında 400 kuruşa, savaş sonlarında da 500 kuruşa gerilemişti. Taşradaki piyasa değerleri ise daha düşüktü. Adana'da Ağustos 1917'de 600 kuruştur³⁶⁰⁴.

³⁶⁰⁰Uçar v.d., *İtidal*, S.10, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 [30 Aralık 1908]

³⁶⁰¹Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 24 Kânûn-ı Sanî 1324 [6 Ocak 1909]

³⁶⁰²Uçar v.d., *İtidal*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

³⁶⁰³Eldem, s.119.

³⁶⁰⁴Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, TVY II. Baskı, 2000, s.242.

7.7.2. Meşrutiyet Dönemi Tarım Ürünlerinin Fiyatları

Meşrutiyet Dönemi boyunca Çukurova’da buğdayın fiyatı her zaman arpanın fiyatından daha yüksek olmuştur³⁶⁰⁵.

Tablo 7.27: 1897 Yılında Adana’da Tarım Ürünlerinin Ortalama Fiyatları

Ürün	o.f./Kuruş	Ürün	o.f./Kuruş	Ürün	o.f./Kuruş
Buğday	32	Prinç	2	Fasulye	26
Kaplıca	27	Susam	35	Mercimek	-
Çavdar	22	Nohut	28	Börülce	-
Yulaf	8	Kuşyemi	-	Bezelye	-
Arpa	15	Burçak	30	Soğan ve sarımsak	12
Mısır	7 kuruş 20 pare	Pamuk	5	Diğer hububat çeşitleri	19
Dan	20	Keten ve tohumu	40		

Kaynak: Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti’ni İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.V, s.149-159. ; 1 kilesi o.f., ortalama fiyatı.

Tablo 7.28: 1909 İstatistiklerine Göre Adana’da Meyve Fiyatları

Meyve	Ton/Kuruş	Meyve	Ton/Kuruş
Ceviz	788	Kayısı	299
Erik	545	Badem	3067
Elma	294	portakal	746
Armut	1.000	Üzüm	340
İncir	662	Limon	726

Kaynak: Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.III, s.62-67.

Tonu, 340 kuruştan satılan üzümün 1909 yılındaki üretim i 99.553 dönümlük bir sahada gerçekleştirilmekteydi³⁶⁰⁶.

³⁶⁰⁵Ulutaş, s.188.

³⁶⁰⁶Güran, s.67.

Tablo 7.29: 1913 İstatistiklerine Göre Adana’da Meyve Fiyatları

Meyve	Ton/Kuruş	Meyve	Ton/Kuruş
Ceviz		Kayısı	779
Erik	140	Badem	109
Elma		Portakal	390
Armut	779	Limon	296
İncir		Üzüm	390
Nar	390		

Kaynak: Güran, s.131.

Adana’da tarımın gelişmesine paralel olarak, tarım sahalarının fiyatları da yükselmekteydi. Özellikle Ceyhan’da arazinin verim düzeyinin mükemmelliğine bağlı olarak senede iki ürün elde edilmekteydi. Topraklarının verimliliği toprakların cazibesini arttırmakta 1910 yılında arazinin dönümü yüzde yüz artmaktaydı. Daha önceki dönemlerde arazinin dönümü yarım liradan alıcı bulurken, bir liraya, bazen bu fiyatın üzerine çıkmaktaydı. Adana’da arazi fiyatları günden güne yükselme yönünde bir seyir takip etmekteydi.³⁶⁰⁷

Adana’da sancağında mayıs ayı itibariyle ilk mahsul pazarda satılmaya başlanırdı. 1909 yılı Mayıs ortalarında yeni mahsul piyasaya sürüldüğünde fiyatlar: yerli buğday kıyyesi 57 paraya, arpa ise kıyyesi 33 paraya alıcı bulmaktaydı. Hatta bedeli 15 gün sonra ödenmek şartıyla buğdayın satışının 56,5 paraya gerçekleştirildiği de görülmüştü. Piyasanın Mayıs ortalarındaki durumuna bakıldığı zaman Havran buğdayın 60 paraya satılabileceği beklentisi ortaya çıkmıştı³⁶⁰⁸. Haziran ayı sonlarında yerli buğdayın kıyyesi mecdi hesabıyla 54 para, Havran buğdayının kıyyesi 56 para, arpanın kıyyesi ise 34 para idi. Şifan(yulaf) 31 paradan ve pamuğun batmanı (dört kıyyesi) 30 kuruştan alıcı bulmaktaydı³⁶⁰⁹. Temmuz ayının ilk yarısında fiyatlarda yükselme eğilimi devam etmekteydi. Döven malı yerli buğday kıyyesi 1 kuruş 14 para, makine malı yerli buğday kıyyesi 1 kuruş 16 para, makine malı Havran buğdayı kıyyesi 1 kuruş 19 para, döğen malı Havran buğdayı kıyyesi 1 kuruş 17 para, arpa kıyyesi 35 para, şifan 31,5 para idi. Pamuğun batmanı

³⁶⁰⁷ Ahmet Şerif, s.130

³⁶⁰⁸Uçar v.d., *İtidal*, S.45, 14 Mayıs 1325 [27 Mayıs 1909]

³⁶⁰⁹Uçar v.d., *İtidal*, S.56, 16 Haziran 1325 [29 Haziran 1909]

ise 32 kuruştan alıcı bulmaktaydı³⁶¹⁰. Alıcılar, ürünleri büyük oranda İzmir ve Beyrut'a götürmek için almaktaydı. Piyasaya çıkan mahsulün bir kısmı ise yerli fabrikalar tarafından satın alınmakta idi³⁶¹¹. Fiyatların yükselme eğiliminin artmasında Adana Olayları dolayısıyla ürün rekoltesindeki düşüş etkili olmuş olabilir.

Tablo 7.30: 1909 ve 1913 Yıllarında Adana'da Tahıl Fiyatları

	Türkiye ortalaması	Adana	Türkiye Ortalaması	Adana
Ürün	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş
Buğday	869	779	653	812
Arpa	679	572	506	563
Yulaf	544	466	520	540
Çavdar	724	626	493	483
Darı	600	715	479	533
Mısır	647	633	534	589
Kaplıca	622	-	492	369
Pirinç	1.155	1117	970	1637
Kuşyemi	-	-	1.341	177

Kaynak: Güran, s.80-93.; Tablodaki birinci ve ikinci sütündeki veriler,1909; üçüncü ve dördüncü sütündeki veriler ise 1913 yılına aittir.

1909 yılında Adana'da buğday, arpa, yulaf, çavdar, mısır, burçak ve pirinç fiyatları, Türkiye satış fiyat ortalamasının altında; sadece darı fiyatı Türkiye ortalamasının üstündedir. 1913 yılında ise Adana'da buğday, arpa, yulaf, darı, mısır, ve pirinç fiyatları, Türkiye satış fiyat ortalamasının üstünde; çavdar, kaplıca ve kuşyemi fiyatı Türkiye ortalamasının altındadır. 1913 yılında buğday, yulaf ve pirinç fiyatları 1909 yılına nazaran artarken; arpa, çavdar, darı ve mısır fiyatları düşmüştür.

³⁶¹⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.67, 1 Temmuz 1325 [14 Temmuz 1909]

³⁶¹¹ Uçar v.d., *İtidal*, S.63, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909]

Tablo 7.31: 1909/ 1913 Yıllarında Adana’da Baklagil ve Köklü Bitki Fiyatları

	Türkiye ortalaması	Adana	Türkiye ortalaması	Adana
Ürün	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş
Bakla	575	1.559	758	1.559
Bezelye	-	-	914	1.559
Nohut	850	875	899	974
Fasulye	849	1.036	1.037	1.033
Mercimek	726	866	788	1.228
Burçak ³⁶¹²	577	435	467	520
Patates	419	592	502	390
Pancar	-	-	144	195
Havuç	-	-	247	292
Soğan	-	-	416	390
Sarımsak	-	-	1.142	1.169

Kaynak: Güran, s.46-103-113.; 1909 istatistiğinde tahıl ürünleri arasında gösterilen burçak, 1913 istatistiklerinde baklagiller arasında gösterilmiştir. Tablodaki birinci ve ikinci sütundaki veriler,1909; üçüncü ve dördüncü sütundaki veriler ise 1913 yılına aittir.

1909 yılında baklagiller ve köklü bitki fiyatlarına bakıldığında bu ürünlerin Türkiye ortalamasının üzerinde bir fiyatla satıldığı görülmektedir. Özellikle baklanın tonunun neredeyse ortalamasının üç katı bir değerle satışı söz konusu olmuştur. Bu durumun tek istisnası burçaktır. 1913 yılında ise baklagil fiyatları Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bu durumun tek istisnası fiyatında çok küçük bir düşüş görülen fasulyedir. Bakla fiyatları ise Türkiye ortalamasının iki katından fazladır. Köklü bitkilerin fiyatlarına bakıldığında patates, soğan, sarımsak Türkiye

ortalamasının altında; pancar ve havuç fiyatları Türkiye ortalamasının üzerindedir. 1913 yılında baklagil fiyatları 1909 yılıyla kıyaslandığında baklanın fiyatında bir değişiklik olmazken, nohut, mercimek ve burçak fiyatları yükselmiş; patates fiyatlarında düşüş gözlenirken fasulye fiyatlarında bu oran çok cüzi kalmıştır.

Amerikan iç savaşının canlandırdığı pamuk fiyatları 1890 yıllarında gerilemişti. 1890 yılında 6.09 olan okka fiyatı, beş yıl içinde 4.07 kuruşa düşmüştü³⁶¹³. 1900'lü yıllarda Almanların piyasaya girmesiyle fiyatlar yeniden yükselmiş, buna bağlı olarak Çukurova'da pamuk ekimi yeniden canlanmaya başlamıştı³⁶¹⁴.

Tablo 7.32: 1909 ve 1913 Yıllarında Adana'da Sınai Bitki Fiyatları

	Türkiye ortalaması	Adana	Türkiye Ortalaması	Adana
Ürün	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş	Ton/Kuruş
Pamuk	1.838 (lif) 962 (tohum)	1.618 (lif) 641 (tohum)	4.601	5.456
Keten (Lif)	1.618 (lif)	1.559 (lif)	2.043 (lif)	1.169 (lif)
Tütün	6.194	3.834	7.322	2.143
Susam	1.635	1.712	1.971	2.046

Kaynak: Güran, s.56-125.; 1909 istatistiğinde tahıl ürünleri arasında gösterilen burçak, 1913 istatistiklerinde baklagiller arasında gösterilmiştir. Tablodaki birinci ve ikinci sütundaki veriler,1909; üçüncü ve dördüncü sütundaki veriler ise 1913 yılına aittir.

1909 yılında Adana'da üretilen sınai ürünlerin fiyatları, susam hariç, Türkiye ortalamasının altındadır. 1909 Mayıs ayında piyasada yeteri kadar bulunmayan pamuğun batmanı 29 kuruştan satılmaktaydı³⁶¹⁵. Verilen bu istatistikler, Adana, Ceyhan, Karaisalı, Yarpuz, İslahiye, Bahçe, Hassa, Osmaniye, Kozan, Sis, Kadirli,

³⁶¹³Aktolga, s.51.

³⁶¹⁴Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.35.

³⁶¹⁵İtidal, S.45, 14 Mayıs 1325 [27 Mayıs 1909]

Feke ve Haçin'i (Saimbeyli) kapsamaktadır³⁶¹⁶. 1913 yılında ise pamuk ve susam fiyatları Türkiye ortalamasının üzerindeyken; keten fiyatları Türkiye ortalamasının yarı fiyatından biraz fazladır. Tütün ise Türkiye ortalama fiyatından 3,5 kat kadar daha ucuzdur. 1913 yılında 1909 yılına göre pamuk ve susam fiyatlarında artış gözlenirken; tütün ve keten fiyatlarında düşüş söz konusudur.

Tablo 7.33: İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da Pamuk Fiyatları

Yıl	Kg/Krş.	Yıl	Kg/Krş.
1913	5,3	1916	–
1914	5,7	1917	–
1915	6,2	1918	51,5

Kaynak: Eldem, s.53.

7.7.3. Hayvan ve Hayvan Ürünlerinin Fiyatları

Tablo 7.34: 1909 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana'da Hayvan Ürünlerinin Fiyatları

Ürün	Ton/Kuruş	Ürün	Adet/Kuruş
Süt	779	Koyun derisi	9
Yün	5.660	Sığır derisi	41
Keçi kılı	3.720	Yumurta	1000/79
Tiftik	5.846		

Kaynak: Güran, s. 80.

İpek kozasının tonu 19.486 kuruştan satılmaktaydı³⁶¹⁷. 1909 istatistiklerine balın tonu 2.938 kuruş olarak belirtilmekteydi³⁶¹⁸.

³⁶¹⁶ Tefik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913,1914*, Ankara, Devlet İstatistik enstitüsü, t.y., c. III, s.46.

³⁶¹⁷Güran, s.135.

³⁶¹⁸Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y., c.III, s.69.

Tablo 7.35: 1913 Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana’da Canlı Hayvan Fiyatları

Hayvan	Adet/Kuruş	Hayvan	Adet/Kuruş	Hayvan	Adet/Kuruş
Koşu Mandası	1.300	Deve	1.557	Tiftik	100
Öküz	578	Beygir	1.025	Koç	100
Manda Boğası	959	Katır	1.138	Koyun	76
Dişi Manda	900	Eşek	215	Kuzu	30
Malak	200	Kısrak	779	Burma Kuzu	90
Boğa	540	Tay	352	Teke	80
İnek	327	Ayır	1.408	Burma Keçi	66
Dana	90	Domuz	60	Dişi Keçi	61

Kaynak: Güran, s.150-152.

Tablo 7.36: 1913 Yılı Osmanlı İstatistiklerine Göre Adana’da Hayvan Ürünlerinin Fiyatları

Ürün	Ton/Kuruş	Ürün	Ton/Kuruş
Koyun Sütü	678	Yapağı	4.677
Keçi Sütü	631	Keçi Kılı	3.897
İnek Sütü	834	Tiftik	5.456
Manda Sütü	779	Deve Kılı	3.897

Kaynak: Güran, s.80.

1913 yılında balın tonu 3.118 kuruştan satılmakta iken, balmumunun tonu 12.471 kuruş değerindeydi. Bal ve balmumu fiyatları Türkiye ortalamasının altındaydı. Türkiye’deki bir ton balın satış ortalaması 3.665 kuruş iken; balmumu fiyatlarının tonun ortalaması 13.035 kuruştur³⁶¹⁹. Gıda Maddelerinin bazılarının fiyatlarına bakıldığında ise; 1875-1895 yılları arasındaki dönemde peynirin kıyeye başına en

³⁶¹⁹Güran, s.138.

düşük fiyatı 12,25 kuruş ve en yüksek fiyatı ise 18,25 kuruştur. Aynı tarihlerde tereyağının kıyyesi en az 13,25 kuruş ve en yüksek ise 19.25 kuruştur³⁶²⁰.

7.7.4. Tarım Aletlerinin Fiyatları

XIX. yüzyılda Fransa'nın emperyal hayallerini süsleyen bölge, 1900'lü yılların başından itibaren yeni bir devletin gözdesi olmaya başlamıştır. Gelişen sanayilerine hammadde bulma amacıyla olan Almanlar, tekstil sanayinin en önemli hammaddesi olan pamuğun üretimini arttırmak için Adana pamuğu üzerinden Osmanlı Devleti ile anlaşmanın yollarını aramışlardır. Çalışmalarında başarılı olan Almanlar, XX. yüzyılın başından itibaren tarımı destekleme amaçlı ve 4 yıl süreli, çiftçilerin ihtiyaç duyduğu tohumluk pamuk ve araç gereç vermişlerdi. Adana'da faaliyet göstermekte olan ve bu hedefler doğrultusunda kurulan Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft (DLBG) Firması, bir yandan Bağdat demiryolu tasarısına bağlı çalışırken, diğer taraftan Plantasyon benzeri çiftlikler kurma girişiminde bulunmuştu. Ancak karşısına Osmanlı yasaları ve geleneksel tarım metotları dolayısıyla köylülerin bu sisteme uyum sağlamalarının imkansızlığı çıkmış; istedikleri sistemi gerçekleştiremeyince, büyük toprak sahiplerini destekleyerek büyük çiftlikler oluşturulması için öncü rolü oynamış, bedava tohum yardımında bulunmuş, kredi vermek yerine tarımda kullanılacak araç gereçleri temin etmişlerdir. Yine, şehirdeki işgücü problemine el atarak çözümler getirmişler, politik ve toplumsal öneriler uygulamaya koymuşlardı.³⁶²¹

Almanlar, Adana'da tarım sektörünü geliştirmek için yardımlara hız vermişlerdir. Bu kapsamda DLBC firması sadece Adana'da 1906'da 2 milyon frank (40 bin Osmanlı lirası) tutarında tarımsal araç gereç satmıştır. Yine ticaret önemli ölçüde artış göstermiş, 5 yıl içerisinde 2 kat artış gerçekleşmişti. Adana'da emekten tasarruf sağlayarak, üretim giderlerini azaltan tarımsal araç ve gereçlerin kullanılması, başka bölgelere oranla büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Almanların desteklediği büyük çiftlikler kurmaya yönelik sistem başarılı olmuş, 1920'lere gelindiğinde büyük çiftliklerin sayısı 100'ü aşmıştı. Böylece Almanların sattığı araç-

³⁶²⁰Karpat, s.456.

³⁶²¹ Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.35.

gereçlerin yanı sıra, Hanomag, Setok, Fordson ve Fiat markalı tarımsal araç gereçler de kullanımda yaygınlık kazanmıştı³⁶²².

Meşrutiyet Adana'sında 1908 yılında Beyrut Limanı'nda teslim edilmek koşuluyla ithal edilen tarım aletlerinden Pulluklar, 225 ile 472 kuruş; saban 85 ile 225 kuruş arasında fiyatlarla alıcı bulmaktaydı. Diğer tarım aletlerinden tırmık 374 kuruş, mısır mibzeri 238 kuruş, mibzer 1.950 kuruş, çayır makinesi 1.166 kuruş, orak makinesi 1.750 kuruş, beygirle çekilen tarak 680 kuruş, mısır daneleme makinesi 461 kuruş, kırma makinesi 663 kuruş, kalbur makinesi 1.539 kuruş, biley makinesi 135 kuruş, tulumba pulvarizatör 171 kuruş, arı kovanı 174 kuruş, R. Gariel lavalekrozomu 1.947 kuruşa alıcı bulmaktaydı³⁶²³. 1909 yılında Adana'da orak makinelerinin tanesi 15-20 lira arasında değişmekteydi. Her çifti (Lokomotif ve patoz) 800-1.200 lira arasında değişen harman makinesi mevcuttu ve çift sürmek için kullanılan, yirmi beygir kuvvetinde olan lokomotif royerin çifti 3.000-4.000 lira idi³⁶²⁴.

7.7.5. Taşınmaz Malların Fiyatları

Adana Sancağı'nda tarla, bağ ve bahçe fiyatları arazinin şehre yakınlığına, arazinin verimliliğine ve fidanların yetişmiş olmasına göre değişiklik göstermekteydi. İcra Dairesinin *İtidal* gazetesine verdiği bir ilandan İkinci Meşrutiyet'in başlarında taşınmaz malların fiyatları hakkında bazı veriler elde edilebilmektedir. Bu verilere göre: Sancakta tarla fiyatları 2-22.2 kuruş arasında değişiklik göstermekteydi. Kayışlı ve Koyuncu karyelerinde dönümü 2 kuruş olan tarlalar düşük fiyatı yansıtıken; Kara Ömerli karyesinde dönümü 8,4 kuruş ile 9,7 kuruş arasında değişmekte idi. Şehre yakın olan tarlarda fiyat oldukça yüksekti. Örneğin Vera-yı Cısr Mahallesi mevkiinde dönümü 22,2 kuruştan, Hamidiye'de ise dönümü 5 kuruştan satılmaktaydı³⁶²⁵. Bahçelerin dönümü tarlaların fiyatlarına göre daha yüksekti ve 20-33,3 kuruş aralığında idi. Atık Debbağhane Mahallesinde bahçenin dönümü 26,9 kuruş; Kara Ömerli karyesinde ise dönümü 20 kuruştur. Bağlarda ise şehre yakınlık, verim ve bağdaki fidanların yetişmiş olmasına göre fiyat

³⁶²² *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.35.

³⁶²³ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.40.

³⁶²⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.55, 15 Haziran 1325 [28 Haziran 1909]

³⁶²⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.71, 8 Temmuz 1325 [21 Temmuz 1909]

farklılıkları görülmekteydi. Bağların fiyatları Palanlı mezrasında dönümü 33,3 kuruş; Yılanlı mezrasında 28-30 kuruş; Kara Enbiyalı mezrasında 70 kuruştur³⁶²⁶.

İcra Dairesinin verdiği ilandan yola çıkarak ev fiyatları hakkında da fikir edinilebilir. Atik Debbaghane Mahallesinde iki katlı on dört odalı bir hanenin fiyatı 9.700 kuruştur. Kantaran Mahallesinde iki katlı ve her katında iki odası, ayrıca mutfığı bulunan bir evin fiyatı 13.330 kuruştur. Kantaran Mahallesinde ev fiyatlarının Atik Debbaghane Mahallesine oranla daha yüksek olduğu söylenebilir³⁶²⁷.

Adana-Mersin demiryolunun yapımının da etkisiyle bölgeye yabancı ilgisi artmıştı. Fiyatlar çok hızlı bir artış göstermişti. Alman mühendis İstofler, Hamidiye’de sahibinden 8.000-10.000 dönüm kadar toprak satın almak istemiş, Adanalı bir Rum’u da aracı yapmıştı. Cebra adlı bu Rum tüccar, araziyi oğlu adına satın almıştı³⁶²⁸.

7.8. Vergiler

1863-1864 yılında Adana’da koyun başına 100 para ağnam vergisi alınmaktaydı. 1875-1876 tarihlerinde ise ağnam vergisi 1.403.203 kuruş düzeyinde idi³⁶²⁹. Tarsus tarafından şehre getirilen her eşyadan vergi alınmaktaydı. Bundan dolayı buralara sonraları Bacın Ağzı denilmiştir³⁶³⁰. Adana sancağının 1875-1876 tarihlerinde ödemesi gereken vergi 2.535.958 kuruş idi³⁶³¹.

³⁶²⁶Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 2 Kânûn-ı Sani 1324 [15 Ocak 1909]

³⁶²⁷Uçar v.d., *İtidal*, S.12, 2 Kânûn-ı Sani 1324 [15 Ocak 1909]

³⁶²⁸BEO, 3015/226113, 28 Şubat [1]322 [13 Mart 1907]

³⁶²⁹Karsandık, s. 217.

³⁶³⁰Ener, s.198.

³⁶³¹Karsandık, s. 224.

Tablo 7.37: H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1879 Yılında Adana Sancağının Önemli Vergi Kalemleri

Nev-i Varidat	Yekun (Kuruş)
...vergisi	234.977 153.635
Bedel-i Askeriye	5.357.649 1.120.910
Aşar	174.000 5.100
Ağnam Rüşumu,	15.100
Rüşumat-ı Mütenevvia	270.700
Emlak Vergisi	299.550
Maden	9.766.371

Kaynak: Kaplan, s. 87.

Tablo 7.38: H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre Adana Sancağının Gelir-Gider Cedveli

Gelir					
Mal Vergisi	Askerlik Bedeli	Aşar	Hayvan Vergisi	Çeşitli Gelirler	Yekun
2.868.229	109.104	9.157.467	1.513.375	662.350	14.310.525 kuruş
Gider					
Memurların (mülkiye, şeriye, maliye, zaptiye) Maaşları; onarım, mefruşat, tamir bedeli ile çeşitli masraflar			3.740.285 kuruş		

Kaynak: Kaplan, s. 87.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana sancağında gümrük idaresi bulunmaktaydı. Ancak, Adana ve Tarsus ırmaklarının denize ulaştıkları noktalarda rüşumat idaresi yoktu. Bunu fırsat bilenler, vergiden kaçırmak istedikleri mallarını ırmaklarda küçük kayıklarla zaman zaman da büyük gemilerle taşımaktaydılar. Devlet, tedbir alarak, ırmakların denize kavuştuğu Baharlı ve Kulaklar köylerinde rüşumat idaresi

oluşturulmasının gündemine almıştı. Her iki köyün rüsumat idaresinin yönetimi Baharlı karyesindeki sorumlularca gerçekleştirilecekti³⁶³².

Tablo 7.39: H. 1317 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1900 Yılında Adana Sancağının Önemli Vergi Kalemleri

Nev-i Varidat	Yekun (Kuruş)
Emlak ve Aşar Vergisi	944.473
Temettü	358.857
Bedel-i Askeriye	217.751
Ağnam Vergisi	1.305.066
Canavar Vergisi	582
Çeşitli Aşar	6.277.651
Emanet-i Aşar	122.972
Emlak-ı Miriye	21.512
Rüsumat	108.069
Maden	0
Emlak ve Tapu Harçları	326.059
Mahkeme Harçları	194.135
Hasılat-ı Müteferrika	150.702
Eğitim Vergisi	31.764
Toplam	10.058.611

Kaynak: Kaplan, s. 84.

Taşköprü'den Adana'ya giden yüklü hayvan ve aralabalardan Mekteb-i Sanayi namına az da olsa bir vergi tahsil edilmekteydi. Mültemize verilen ihaleye göre binek hayvanları ve hafif yükler vergiden muaftı. Ancak mültezim şartnameye uymayarak gelenden gidenden vergi almaya kalkmakta, özellikle kadın ve fakirlere baskı yapmaktaydı. Yaşananlar, Adana basınına yansımış okulun masrafları için başka bir kaynak bulunması gerektiği dile getirilmişti. Gazete, lağv edilecek gelire

³⁶³²Ulutaş,, s.235-237.

karşılık olarak yeni vergi kaynağı bulunması gerektiğini aksi halde yapılan işin yarar yerine zarar getireceğini ifade etmişti³⁶³³.

1909 yılında Adana’da emlak ve arazi intikal harçlarının hükümetin verdiği süre içerisinde ödenmesinde sorunlar yaşandığı, sürenin birkaç aydır aşılması olamasından dolayı bu tür uygulamalarda ceza kesildiği görülmektedir. Ancak halkın büyük oranda eğitimsiz ve okuma yazma bilmemesi hükümetin uygulamasından yararlanamamalarına neden olmuştu. Durumu fark eden hükümet yetkilileri, süreyi Rumi 1325 yılı sonuna kadar uzatmışlardı. Adana basınında halkın bilinçlendirilmesi konusunda imam, muhtar ve okuma yazma bilenlerin yardımcı olmaları ve ahalinin bu nedenle zarar görmesinin önüne geçilmesi istenmekteydi³⁶³⁴.

1907 senesi hububat, pamuk ve susam mahsulatından tahakkuk eden aşar vergisi 5.717.330 kuruş, 1908 yılı için ise 6.998.585 kuruş gerçekleşmiştir. 1907 yılında pamuğun batmanı 27-32 kuruştan fazla olmadığı halde, 1908 ‘de 23,5-25.5 kuruştan fazla fiyata alıcı bulamamıştı. Hububat fiyatı da yüksek değildi³⁶³⁵. 1909 yılında aşar vergisi toplama işi için oldukça fazla rağbet vardı³⁶³⁶.

İkinci Meşrutiyet’in getirdiği bahar havası devlet düzenini de sarsmaya başlamıştı. “İlan-ı hürriyeti müteakip” birçok yerde belediye rüsumunu ödememek için direnç başlamıştı. Böyle bir hareketin belediyenin işlerini güçleştirdiği göz önüne alınarak lazım gelen düzenleme Meclis-i Mebusan tarafından yapıldı kadar eski sistemde vergilerin tahsiline devam edilmesi Dahiliye Nezaretinden, Adana valisine yazılmıştı³⁶³⁷. Aynı şekilde kasaplar da bağırsak rüsumunu ödemeye yanaşmamaktaydılar. Sanayi Mektebi’nin masrafları için bağırsak rüsumu tahsil edilmekteydi. Buna göre; kasaplar boğazladıkları koyunun herbirini dörder, keçi bağırsaklarını üçer metelikten mültezime satmak zorundaydılar. Bu uygulama önceki yıllarda okula 400 lira kadar vergi gelmesini sağlamıştı. Bağırsak rüsumu, 1908 yılında üç yıllığına peşin para ile 1.100 liraya Selim Batras Efendi’ye verilmişti. Ancak Meşrutiyet’in ilanı ile ahali bazı vergileri vermemekte direnince bundan

³⁶³³ Uçar v.d., *İtidal*, S.17, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909]

³⁶³⁴ Uçar v.d., *İtidal*, S.16, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

³⁶³⁵ Uçar v.d., *İtidal*, S.20, 4 Şubat 1324 [17 Şubat 1909]

³⁶³⁶ Uçar v.d., *İtidal*, S.46, 16 Mayıs 1325 [29 Mayıs 1909]

³⁶³⁷ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

kasaplarda etkilenerik verginin kanunlara aykırı olduğundan bahisle mallarını istedikleri kişilere, istedikleri fiyattan satabileceklerini belirterek bağırsakları mültezime vermemeye başlamışlardı. Mültezim, mağduriyetinin giderilmesi için hükümete başvurmuş ancak, meseleye bir çözüm bulamamıştı. Mültezim, peşin bedelle aldığı bağırsakları, Avrupa'ya peşin bedelle sattığından mal talebi karşısında zor duruma düşme korkusu yaşamaktaydı³⁶³⁸.

Zebhiye rüsumu, 370 bin kuruşun üzerinde bir fiyata mültezime ihale olmuştu. Ancak Adana Olayları, halkın bir kısmının çeşitli mahallere göç etmesine, bir kısım evlerin yanmasına, halkın “fakr u zaruret” içine düşmesine sebep olmuştur. Aşçı, kebabçı ve kasap dükkanları yanmış, ihaledeki tahmini verginin toplanamayacağı ortaya çıkmıştı. Mültezim, ortaya çıkacak zararın karşılanmasını veya zararın hesaplanarak “müzayededen tenzilini”, ya da ihalenin feshi suretiyle adaletin sağlanması isteğini dile getirmiş, ancak belediye ve muhasebe konuya önem vermediğinden konu mahkemeye taşınmıştı³⁶³⁹.

Adana'da emlak ve arazi kıymetlerinin günün şartlarına uygun olmaması dolayısıyla 1910 yılı Mart ayından itibaren vilayetin her tarafında tahrir yapılarak arazi sınırlarının belirlenmesi ve ölçümler sonucu ortaya çıkacak fazla arazinin tapusunun, işleyen kişiye parasız olarak verilmesi; tahrirden önce ölen şahısların intikal işlemlerinin yapılması, şimdiye kadar ödenmemiş olan emlak ve arazi vergilerinin affedilmesi Maliye Nezaretine yazılmıştı³⁶⁴⁰.

³⁶³⁸ Uçar v.d., *İtidal*, S.32, 28 Mart 1325 [10 Nisan 1909]

³⁶³⁹ Uçar v.d., *İtidal*, S.63, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909]

³⁶⁴⁰ Uçar v.d., *İtidal*, S.30, 21 Mart 1325 [3 Nisan 1909]

SONUÇ

Genellikle şehirler; fiziki, idari, sosyal ve ekonomik yapılarıyla hakimiyeti altında buldukları ülkenin özellikleriyle büyük oranda benzerlik gösterirler. Bu nedenle bir şehri incelerken onu, bulunduğu ülke veya bölgeden bağımsız değerlendirmek imkansız gibidir. Osmanlı Devleti'nin kurumlarının, ekonomik ve sosyal yapısının önemli ölçüde değişikliğe uğradığı Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918), Adana için de farklı şeyler söylemek mümkün değildir. Çalışmada; Osmanlı Devleti'nin yaşadığı fiziki, idari, sosyal ve ekonomik değişikliklerden hareketle Adana'nın fiziki, idari, demografik, sosyal ve ekonomik değişimi bir bütün olarak ele alınmıştır. Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden olan kentin incelenmesinde, nüfus hareketlilikleri ile ilgili kısımda ve ekonomi konularında daha erken dönemler üzerinde daha fazla değerlendirme yapmak durumunda kalınmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Adana'ya gelmeye başlayan muhacir göçü ve Fırka-i İslahiye'nin iskan çalışmaları sonucunda başlayan ekonomik canlanma bu konularda tarihlendirmeyi öne çekmeyi gerekli kılmıştır. Bu çalışma da genellikle Adana sancağı değerlendirilirken ağırlıklı olarak şehir merkezi üzerinde durulmuş, zaman zaman sancak hakkında bilgi verilmeden önce konunun daha iyi anlaşılması açısından vilayet hakkında da değerlendirmeler yapılmıştır. Böyle bir değerlendirmeye gidilmesinin nedeni Adana'nın sancak merkezi olduğu kadar, vilayetin de merkezi olmasıdır. Bu durum bazen vilayet üzerinden bilgiler verilerek değerlendirmeler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu çalışma bir noktada, vilayetin genel durumunu da ortaya koymaktadır.

Meşrutiyet Dönemi yapıları olan İdadi, Saat Kulesi, Hükümet Konağı Kuruköprü ve Bahri Paşa Çeşmesi gibi eserler fiziki yapının değişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Konak denilen ve Seyhan Nehri kıyısında olan evler, merkezde bulunan camiler, mescitler, medreseler, kiliseler, hamamlar, çarşı, bedesten ve pazarlar, su dolapları, imaretler, kahvehaneler, meyhaneler, Bu dönemde şehrin fiziki öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Adana'nın idari yapısında zaman zaman değişiklikler görülmektedir. Bazen başka bir eyaletin sınırları dahilinde bir sancak bazen ise idari yapı içerisinde bir eyalet olarak varlığını sürdürmüştür. Meşrutiyet Dönemi'nde sınırları bir çok defa değişen Adana sancağının idari sınırları içerisinde yeni sancaklar ortaya çıkmıştır.,

Yine sancağa bağı bazı nahiyeler kaza statüsüne yükseltilmiştir. Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) vilayette vali olarak görevlendirilen şahıslar arasında daha sonra Osmanlı devlet hayatında önemli yerlere gelenler de vardır. Hüseyin Hilmi Paşa ve Cemal Paşa bu durumdaki valilere örnek olarak gösterilebilir. Adana'ya gelen valilerden birçoğu şehrin ekonomik ve sosyal yönden imarına çalışmışlardır. Ziya Paşa; kurduğu tiyatro, yabancı dil kursları ve modern eğitim konusundaki çalışmaları ile şehre hizmet ederken, Abidin Paşa; tarım sahalarının ıslahı, tarımda makineleşme, okullar yapımı ve şehrin fiziki yapısını değiştirecek girişimlerde bulunmuştur. Şehrin birçok alanda gelişmesinde Bahri Paşa'nın gayretleri, diğer valileri gölgede bırakacak kadar önemlidir. Hükümet Konağının yapımı, Bahri Paşa Çeşmesi ve Kuruköprü'nün inşası onun dönemindedir. Cevad Bey gibi Adana Olaylarını yaşama talihsizliğini yaşayan ve bu nedenle itibarsızlaşan valiler de vardır. Cemal Paşa ise Adana Olayları sonrasında şehrin yeniden imarı, eğitim kurumlarının geliştirilmesi, şehrin sel baskınlarından korunması gibi faaliyetlerle Adana'ya hizmet etmiştir. İsmail Hakkı Bey, 1915 yılındaki zorunlu Ermeni göçünün Adana bölgesindeki sevk faaliyetlerini organize etmiştir. Adana valileri içerisinde uzun süreli Adana valiliği yapanlar olduğu gibi, kısa süreli valilik görevi olanlar da mevcuttur.

Şehrin yönetiminde vilayet idare örgütlerinin rolü büyüktür. Vali, Erkan-ı Vilayet, Adana Vilayet Umumi Meclisi ve Vilayet İdare Meclisinin şehrin sorunların çözümler üretmek için çalıştıkları görülmektedir. Yönetim kademesi içerisindeki kalemler, Nüfus Nezareti, Defter-i Hakani İdaresi, Orman İdaresi, Defterdarlık, Muhasebe-i Vilayet, Vergi Dairesi, Vilayet-i Duyun-u Umumiye İdaresi, Memlaha İdaresi, Vilayet-i Memurin-i Fenniyesi, Belediye Dairesi, Polis İdaresi ve askeri birlikleriyle Adana şehir yönetimi bir bütünlük arz etmektedir. Adli teşkilat ise hukuki meselelerin çözüldüğü yapı olarak faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bu kapsamda hizmet eden hukuki kurumlar: Encümen-i Adliye, İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi, Heyet-i İthamiye, İstinaf Ceza Mahkemesi, İstinaf Müdde-i Umumi Dairesi, Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi, Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi, Ticaret Mahkemesi, Şer'iy Mahkemesi ve İstintak Dairesi idi. Yine bu alanda hukuk kalemleri de hizmet vermekteydi.

Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana, çeşitli etnik ve dini unsurları barındırmıştır. Bu nusurlar arasında 1909 Adana Olaylarına kadar bir uyum sözkonusu olmuştur. Sancakta yaşayan etnik ve dini guruplar ise; Müslümanlar, Rumlar, Gregoryen Ermeniler, Rum Katolikler, Ermeni Katolik ve Ermeni Protestanlar, Maruni, Suriyeli, Keldani, Suriyeli Yakubi ve Musevilerden ibaretti. Ayrıca yabancı memurlar, levantenler, araştırma yapmak veya bir nedenle bölgeye gelen ve belirli bir süre bölgede kalan yabancılar da mevcuttu.

Adana sancağının nüfusu XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinden başlayarak çeşitlenmeye başlamıştı. 1853-1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı sonrasında Nogay Türkleri, Çerkesler vs. Kırım-Kafkas toplulukları Rus baskısı karşısında Anadolu'ya göçe mecbur olmuş, bunlardan bir kısmı Adana'ya iskan edilmişti. Fırka-i İslahiye'nin aşiretleri yerleşik hayata geçirmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1897 Türk-Yunan Savaşı sonrasında da meydana gelen Girit, Rumeli ve Kafkas göçleri şehrin nüfus yapısını oldukça değiştirmiştir. Balkan Savaşlarında da göçler devam etmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan zorunlu göç, şehirdeki Ermeni nüfusunun önemli oranda azalmasına neden olmuştu. Ancak, savaşın donuna doğru ve 1918 yılındaki Mondros Mütarekesi'nden sonraki süreçte Ermeni nüfusu, Ermenistan idealleri nedeniyle yeniden artış göstermişti.

Adana Ermenilerin milliyetçi duygulara yönelmesi birçok etmenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bunlar; Fırka-i İslahiye'nin bölgeye gelmesinden sonra Ermeni din adamlarının milli bilinç oluşturma çabaları, Ermeni milliyetçiliğinin önünde önemli bir engel olan Kozanoğulları'nın bölgedeki etkinliğinin kırılması, Ermenilerin Müslümanların hakimiyeti altında bulunan zirai sahalara yönelmeleri, Misyonerlerden aldıkları destek ve eğitimle modern çiftlikler kurarak zenginleşmeleri, çeşitli yerlerden getirdikleri Ermenileri Adana'da iskan ederek nüfus çoğunlunu ele geçirme çabaları, Birinci Meşrutiyet'in ilk yıllarından başlayarak Zeytun'da ortaya çıkan ve 1890'lı yıllar boyunca Anadolu'nun birçok yerinde meydana gelen isyanların -özellikle 1895 yılındaki Zeytun İsyanının- etkisi, Kıbrıs'tan getirilen silahların Seyhan, Ceyhan ve Berdan nehirleri üzerinden kaçak yollarla vilayete sokulması ve İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ortaya çıkan silahlanma serbestliğine dayalı olarak Ermenilerin silahlanması, Ermeni din adamlarının kendi halkını Müslüman ahaliye karşı kışkırtması ve silahlanmaya teşvik

etmesi (Murahhas Muşeg), Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in getirdiği sarhoşlukla Ermeni milli kahramanları üzerinden geliştirdiği söylemler ve eylemlerle taşkınlıklara girişmeleri (tiyatro oyunları, Ziya Paşa'nın kabrini ziyaret sırasında yaptıkları taşkınlıklar), komitelerin bölgede bir isyana zemin hazırlama girişimleri, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmanın zorluklarının farkına varan Ermeni milliyetçilerinin denize olan yakınlığı ve demiryolu ile denize bağlantısının bulunmasından dolayı Avrupa müdahalesine açık olan Adana'ya yönelmeleridir. Bütün bu çalışmalar ve yaşananlar Türk-Ermeni ilişkilerinde gerginliklere neden olmuştur.

Bundan sonraki süreç; Ermeni taşkınlıkları, halkı oldukça fazla etkileyen dedikodular, bütün bunlara dayalı olarak Türk kesiminde başlarına gelebilecekler konusunda ortaya çıkan korkular 1909 yılının 14 Nisan'ında Adana Olaylarının çıkmasına neden olmuştur. Olaylar kısa sürede vilayetin birçok yerine sıçramış, kanlı bir boğazlaşma başgöstermişti. Öldürmeler, yangınlar şehri harabeye çevirmişti. Olaylar sonrasında Divan-ı Harb-i Örfi oluşturulmuştu. Yine milletvekillerinden oluşan bir Heyet-i Tahkikiye Komisyonu teşkil edilmişti. Olaylar sonucunda şehir harabeye dönmüş, binlerce insan ölmüştür. İğtişaş yatıştıktan sonra yargılama ve yardımlar Adana şehrinin gündemini oluşturmuştur. Birinci Dünya savaşı'nın başlamasıyla Adana Ermenilerinde görülen hareketlenmeler Osmanlı Devleti'ni yeni çözüm yolları aramaya sevk etmiştir. 1915 yılında Adana Ermenileri birçok Anadolu kentinde olduğu gibi zorunlu göçe tabi tutulmuşlardı.

Adana sancağının sosyal yapısı içerisinde eğitim, önemli bir yere sahiptir Tanzimat ile başlayan eğitimde modernleşme çalışmaları, 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile belirli bir boyuta ulaşmıştı. II. Abdülhamit'in eğitimi modernleştirme çabaları; Adana'da modern rüştiye, idadi, sanayi mektebi, darülmualimin gibi kuruluşların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sıbyan mektepleri, modern eğitim veren iptidailere dönüştürülmeye çalışılmıştır. Medreselere devlet pek dokunmamış, bu kurumlar eğitim açısından oldukça geri bir vaziyette varlığını devam ettirmişti.

Adana'da gayrimüslim nüfus üzerinde nüfuz kurmak isteyen misyoner teşkilatları; okullar, kilise ve hastaneler açarak çalışmalar yapmışlardır. Müslüman kesimden ise Nusayrileri hedef kitle olarak belirlemişlerdi. İnsani yaklaşımlarla veya

halkın vicdani kanaatlarına baskı yaparak Fransız Cizvit misyonerleri, Katolik ve Protestan misyonerler, Hristiyanlığı yayma çalışmaları yapmaktaydılar.

Osmanlı Devleti'nde telgraf hattının haberleşmedeki önemi ortaya çıkınca devlet geneline yaygınlaştırılması çalışmaları hız kazanmıştı İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'nın birçok kazasıyla telgraf iletişimi mevcuttu. Adana basın hayatındaki ilk gazete ise Seyhan gazetesi idi. İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar Adana'nın tek gazetesi olarak varlığını devam ettirmişti. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla Adana'da İtidal, Rehber-i İtidal, Yaşasın Ordu, Anadolu gibi birçok gazete yayın hayatına girmiş, büyük bir bölümü 1910 yılında yayın hayatına son vermiştir.

Adana'nın Meşrutiyet Dönemi (1876-1918) ulaşım ağına bakıldığında karayollarının yeterli olmadığı görülmektedir. 1865 yılından itibaren bölgede güvenliğin sağlanması ve üretimin artmasına paralel olarak karayollarının geliştirilmesi için Adana-Mersin arasına bir şose yol yapılmış, Adana'dan ticari ürünlerin daha hızlı ve az zararla Mersin Limanına taşınması amaçlanmıştır. Adana vilayeti, Anadolu'yu Halep'e bağlayan yol güzergahında bulunmasının yanında, kendi kazaları ve sancakları ile iletişimi sağlayan yollara sahipti. Ancak bunlara yol demek oldukça zordu. 1886 yılında açılan Adana-Mersin demiryolu Adana ticari hayatına canlılık getirmiş, şehrin dünyaya ve imparatorluğun diğer bölgelerine açılmasında önemli bir işlev görmüştü. Yine Adana üzerinden geçecek olan başka bir hat ise Bağdat Demiryolu idi. Nehirler üzerinden taşımacılık yaygın değildi.

Meşrutiyet Dönemi'nde Adana sancağı (1876-1918), sağlık problemlerinin oldukça yaygın olduğu yerlerin başında gelmekteydi. Bu dönemde Adana'da sağlık denilince; bataklıklar, kolera, sıtma, sel taşkınları, frengi vb. birçok problem akla gelmektedir. Yine şehirde bulunan hastanelerin yetersiz olduğu görülmektedir.

Adana tarım sahaları bakımından oldukça elverişlidir. Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana'da üretilen zirai ürünler arasında ilk sırayı pamuk almıştır. Diğer ürünler Buğday, arpa, yulaf, susam, soğan ve pirinçti. Büyük çiftliklerde nohut, fasulye ve mercimek üretimi yapılmaktaydı. Zeytin üretimi konusunda ıslah çalışmaları gündemdeydi. Şeker kamışı üretiminin artmamasının temel sebebi olarak bölgede bir şeker fabrikasının bulunmaması gösterilmekteydi. Pamuk üretiminin öne çıkmasına rağmen buğday ve arpa üretimde önemini kaybetmemişti. Adana sancağında Meşrutiyet Dönemi'nde çiftlikler teşkili de oldukça

yaygınlaşmıştı. Genellikle bu çiftliklerde modern usullerle tarım yapılmasına yönelik çabalar olsa da geleneksel tarım usulleri de varlığını sürdürmüştür. Adana, geniş ovaları ve yüksek dağlarıyla hayvancılığa oldukça elverişliydi. Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) Adana sancağı, hayvancılıktan kaynaklı sorunlarla boğuşmaktaydı.

Adana sanayinde 1860'lardan itibaren başlayan gelişmeler Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1918) devam etmiş, bu kapsamda birçok fabrika teşkil edilmişti. Yine şehirde dükkan ve mağazalar hizmet vermekteydi. Yabancı ülke tüccarlarıyla şehirdeki üreticiler arasında ticari ilişkiler mevcuttu. Bu ilişkilerde pamuk ihracı ön planda iken, ithal ürün olarak tarım aletleri gelmekteydi. Ticari ilişkilerdeki canlanmalar bir Ticaret ve Sanayi Odasının teşkilini zorunlu kılmıştır. Yine çiftçiye kredi vermek ve üretimi teşvik etmek için banka şubeleri hizmet vermekteydi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A. MKT.MHM 191/13.

BOA, A. MKT.MHM, 524/29.

BOA, BEO, 458/34349.

BOA, BEO, 519/38917/1.

BOA, BEO, 524/39300/4.

BOA, BEO, 535/40082/1.

BOA, BEO, 729/54656.

BOA, BEO, 858/64319/1.

BOA, BEO, 1204/90286/1.

BOA, BEO, 2222/166647.

BOA, BEO, 2417/181241-2-1.

BOA, BEO, 2417/181241-3-1.

BOA, BEO, 2479/185879-1.

BOA, BEO, 2710/203221-3.

BOA, BEO, 2710/203221-1.

BOA, BEO, 2710/203221-5.

BOA, BEO, 2710/203221-6.

BOA, BEO, 2710/203221-7.

BOA, BEO, 3050/228679-4.

BOA, BEO, 3534/264992.

BOA, BEO, 3535/265099.

BOA, BEO, 3536/265127.

BOA, BEO, 3536/265144.

BOA, BEO, 3535/265119.
BOA, BEO, 3535/265077.
BOA, BEO, 3535/265120.
BOA, BEO, 3535/265082_14.
BOA, BEO, 3535/265123.
BOA, BEO, 3536/265150.
BOA, BEO, 3536/265166.
BOA, BEO, 3537/265233.
BOA, BEO, 3537/265237.
BOA, BEO, 3537/265242.
BOA, BEO, 3538/265305.
BOA, BEO, 3537/265251.
BOA, BEO, 3538/265303.
BOA, BEO, 3541/265559.
BOA, BEO, 3539/265364.
BOA, BEO, 3539/265356.
BOA, BEO, 3539/265355.
BOA, BEO, 3539/265357.
BOA, BEO, 3541/265520.
BOA, BEO, 3540/265434.
BOA, BEO, 3543/265707-2.
BOA, BEO, 3540/265467.
BOA, BEO, 3542/265639.
BOA, BEO, 3542/265639.
BOA, BEO, 3540/265486.
BOA, BEO, 3542/265632.

BOA, BEO, 3543/265713_1.
BOA, BEO, 3543/265707_1.
BOA, BEO, 3543/265703.
BOA, BEO, 3546/265904.
BOA, BEO, 3545/265862.
BOA, BEO, 3542/265636.
BOA, BEO, 3553/266464.
BOA, BEO, 3562/267083.
BOA, BEO, 3562/267148.
BOA, BEO, 3564/267266.
BOA, BEO, 3571/267785.
BOA, BEO, 3591/269254.
BOA, BEO, 3621/271522.
BOA, BEO, 3594/269490.
BOA, BEO, 3621/271523.
BOA, BEO, 3621/271525.
BOA, BEO, 3596/269676.
BOA, BEO, 3607/270490.
BOA, BEO, 3627/272021.
BOA, BEO, 3626/271945.
BOA, BEO, 3650/273706.
BOA, BEO, 3651/273788.
BOA, BEO, 3661/274503.
BOA, BEO, 3661/274536.
BOA, BEO, 3667/274990.
BOA, BEO, 3677/275712.

BOA, BEO, 3535/265082_2-4-12.

BOA, BEO, 3693/276930.

BOA, DH.MKT, 701/53/4.

BOA, DH.MKT,701/53/6.

BOA, DH.MKT,701/53/8.

BOA, DH.MKT, 701/53/11.

BOA, DH.MKT, 1778/38.

BOA, DH.MKT,1814/86.

BOA, DH.MKT,1825/61.

BOA, DH.MKT, 2059/105.

BOA, DH.MKT,2761/101.

BOA, DH.MKT, 2826/95.

BOA, DH.MKT, 2826/140.

BOA, DH.MKT, 2829/124.

BOA, DH.MKT, 2797/69.

BOA, DH.MKT, 2798/99.

BOA, DH.MKT, 2798/100.

BOA, DH.MKT, 2798/95.

BOA, DH.MKT, 2799/55.

BOA, DH.MKT, 2800/51.

BOA, DH.MKT, 2801/99.

BOA, DH.MKT, 2802/51.

BOA, DH.MKT,, 2803/11.

BOA, DH.MKT, 2803/45.

BOA, DH.MKT, 2804/36.

BOA, DH.MKT, 2805/4.

BOA, DH.MKT, 2807/47.
BOA, DH.MKT, 2807/40.
BOA, DH.MKT, 2818/21.
BOA, DH.MKT, 2808/48.
BOA, DH.MKT, 2808/57.
BOA, DH.MKT, 2809/80.
BOA, DH.MKT, 2810/72.
BOA, DH.MKT, 2807/86.
BOA, DH.MKT, 2810/40.
BOA, DH.MKT, 2810/74.
BOA, DH.MKT, 2810/95.
BOA, DH.MKT, 2812/14.
BOA, DH.MKT, 2812/41.
BOA, DH.MKT, 2814/69.
BOA, DH.MKT, 3549/266160.
BOA, DH.MKT, 2816/19.
BOA, DH.MKT, 2819/55.
BOA, DH.MKT, 2816/55.
BOA, DH.MKT, 2817/41.
BOA, DH.MKT, 2817/86.
BOA, DH.MKT, 2817/85.
BOA, DH.MKT, 3557/266702.
BOA, DH.MKT, 2825/2.
BOA, DH.MKT, 2824/16.
BOA, DH.MKT, 2826/3.
BOA, DH.MKT, 2828/70.

BOA, DH.MKT, 2831/89.
BOA, DH.MKT, 2849/28.
BOA, DH.MKT, 2852/32.
BOA, DH.MKT, 2852/43.
BOA, DH.MKT, 2853/65.
BOA, DH.MKT, 2862/24.
BOA, DH.MKT, 2854/6.
BOA, DH.MKT, 2856/26.
BOA, DH.MKT, 2859/39.
BOA, DH.MKT, 2862/31.
BOA, DH.MKT, 2861/28.
BOA, DH.MKT, 2863/68.
BOA, DH.MKT, 2865/72.
BOA, DH.MKT, 2862/85.
BOA, DH.MKT, 2893/68.
BOA, DH.MKT, 2869/34.
BOA, DH.MKT, 2869/35.
BOA, DH.MKT, 2872/7.
BOA, DH.MKT, 2872/68.
BOA, DH.MKT, 2881/51.
BOA, DH.MKT, 2885/15.
BOA, DH.MKT, 2888/14.
BOA, DH.MKT, 2892/12.
BOA, DH.MKT, 2899/23.
BOA, DH.MKT, 2902/98.
BOA, DH.MKT, 2906/47.

BOA, DH.MKT, 2914/1.
BOA, DH.MKT, 2914/9.
BOA, DH.MKT, 836/23-2.
BOA, DH.MKT, 836/23-1.
BOA, DH.MKT, 866/64-1.
BOA DH. MUI, 5-1/10.
BOA DH. MUI23-1/18.
BOA DH. MUI, 43-1/23.
BOA DH. MUI, 23-2/21.
BOA DH. MUI, 74-1/63.
BOA DH. ŞRF, 50/141.
BOA DH. ŞRF, 54/150.
BOA DH. ŞRF, 54/254.
BOA DH. ŞRF, 55-A/179.
BOA DH. ŞRF, 55/27.
BOA DH. ŞRF, 57/135.
BOA DH. ŞRF, 58/141.
BOA DH. ŞRF, 60/45.
BOA DH. ŞRF, 60/69.
BOA DH. ŞRF, 63/142.
BOA DH. ŞRF, 94/56.
BOA, DH. EUM 2. Şb, 6/58.
BOA, DH. EUM, 2. Şb, 7/21.
BOA, DH. EUM, 2.Şb, 7/25.
BOA, DH. EUM, 2. Şb, 68/69.
BOA, DH. EUM, 2. Şb, 68/77.

BOA, DH. EUM, 2.Şb, 68/82.
BOA, DH. EUM, 2. Şb, 68/102.
BOA, DUİT, 126/23.
BOA, DUİT, 126/26.
BOA, DUİT, 34 /12.
BOA, İ. DH, 453/29979.
BOA, İ. DH, 1440/1323.
BOA, İ.MMS, 108/ 4649.
BOA, İ.ŞD, 63/3674.
BOA, İ.ŞD, 64/3737
BOA, İ. MMS, 59/2786.
BOA, HR. SYS. MÜ, 36/ 1.
BOA, HR. SYS. MÜ, 36/ 2.
BOA, HR. SYS, 2750/76.
BOA, MV, 46/65.
BOA, MV, 84.
BOA, MV, 91.
BOA, MV, 135/13.
BOA, MV, 144/5.
BOA, MV, 136/64.
BOA, MV, 162/40.
BOA, MV, 163/29.
BOA, MV, 179 /85.
BOA, Y. A. HUS, 242/6.
BOA, Y. A. HUS, 277/136.
BOA Y. A. RES, 29/27-1,3.

BOA Y. A. RES, 28/35-1,4,6.
BOA, Y. EE, 34/53.
BOA, Y. MTV, 42/14.
BOA, Y. MTV, 281/52.
BOA, Y_PRK_AZN, 4/16-2-3,
BOA, Y.PRK.AZ, 25/39.
BOA, Y_PRK_KOM, 6/37-1.
BOA, Y_PRK_KOM, 10/52-1.
BOA, Y_PRK_UM, 6/77-3.
BOA, Y_PRK_UM, 45/96/1.
BOA, Y_PRK_UM, 47/60-1.
BOA, Y_PRK_UM, 51/38-1.

Salnameler

Salname-i Adana 1293/1876.
Salname-i Adana 1294/1877.
Salname-i Adana 1296/1879.
Salname-i Adana 1297/1880, Salname-i Vilayet-i Adana 1299/1881,
Salname-i Vilayet-i Adana 1308/1891.
Salname-i Adana 1309, S.10, Yer No:1960 SA 122, Milli Kütüphane.
Salname-i Vilayet-i Adana 1312/1894.
Salname-i Adana 1318/1900.
Salname-i Adana 1319, 21969/AI 6016, Türk Tarih kurumu Kütüphanesi.
Salname-i Vilayet-i Adana 1320/1902.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1297.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani 133-1334(1917-1918), Dersaadet, Hilal Matbaası, 1334.

Gazeteler

Alp, M., “Çukurova İşletmeciliğinde Zaman Davası I”, *Çukurova*, C. I, S.IV , Adana: Seyhan Matbaası, Kasım 1946, s.14-14.

Alp, M., “Çukurova İşletmeciliğinde Zaman Davası II”, *Çukurova*, C. I, S.V , Adana: Seyhan Matbaası, Aralık 1946, s.12-13.

Alp, M., “Çukurova İşletmeciliğinde Zaman Davası III”, *Çukurova*, C. I, S.VI, Adana: Seyhan Matbaası, Ocak 1947, s.11-11.

Berker, Şevki, “Osmanlı Devrinde Çukurova ve Civarı I”, *Çukurova*, C. I, S. II, Adana: Seyhan Matbaası, Eylül 1946, s.2-3.

Berker, Şevki, “Osmanlı Devrinde Çukurova ve Civarı II”, *Çukurova*, C. I, S. VII, Adana: Seyhan Matbaası, Şubat 1947, s.2-2.

Dündar, M., “Adana Pamukçuluğu”, *Çukurova’da Memleket*, S. 10-23, Adana: 15 Kanunısanı 1930, s.6-7.

Tekin, Sevük, “ Mazide Adana”, *Çukurova’da Memleket*, S. 4-17, Adana, 15 Ağustos 1929, s.5-9.

Tekin, Sevük, “ Mazide Adana Mısırlı İstilasası I”, *Çukurova’da Memleket*, S. 5-18, Adana, 15 Teşrinievvel 1929, s.5-8.

Tekin, Sevük, “ Mazide Adana Mısırlı İstilasası II”, *Çukurova’da Memleket*, S. 6-19, Adana: 15 Teşrinisan-i sani 1929, s.6-10.

Tekin, Sevük, “ Mazide Adana Mısırlı İstilasası III”, *Çukurova’da Memleket*, S. 8-21, Adana: 1 Kanunievvel 1929, s.11-13.

Weigal, Arthur, “İskender Çukurovada I”, çev. Hüsnü Mengeli, *Çukurova*, C. I, S. II, Adana: Seyhan Matbaası, Eylül 1946, s.11-12.

İtidal Gazetesi Sayıları:

1, 2, 3, 4, 5, 6,7,8, 9,10, 11, 12,13, 14, 15, 16, 17, 18,19,20, 21,23, 24, 25, 26,27,28, 29, 30, 32,33, 35, 36,37,38, 39,40, 41, 42,43,45, 46, 51, 52, 55, 56,58, 59, 60,63,64, 65,66, 67,68,71, 74, 75.

Eserler

Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yayınları, 1996.

Acun, Hakkı, “Anadolu Saat Kuleleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.XV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.382-387.

Adana İklimi, Ankara, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1969.

Adana İli Ekonomik Etüdü, Adana, Adana Ticaret Odası Yayınları, 1984.

Adana İli Çevre Durum Raporu, Adana, Adana Valiliği Çevre İl Müdürlüğü Yayınları, 1998.

Adana Ticaret ve Zahir Borsası, 1927-1928 Senesine ait İstatistik Mecmuası, Adana, Türksözü Matbaası, t.y..

“Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981, s.7-181.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, 3.baskı, Haz. Cavid Baysun, C.III, Ankara: TTK 1991.

Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak’anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C.1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak’anüv’is Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C.2-3, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak’anüvis Lûtfî Efendi Tarihi*, C.4-5, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmet Lûtfî Efendi, *Vakanüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C.6-7-8, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak’anüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, C. XII, Ankara: TTK, 1989.

Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak’anüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, C. XV, Ankara: TTK, 1993.

Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, 2. baskı, çev. Cengiz Aydın, İstanbul, Bilgi, Kültür, Sanat Yay., 2005.

Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, C.1, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

Akalın, Gülseven, "Kurtuluş Savaşı'nda Adana Basını", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, hazırlayan Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.123-127.

Akın, Mehmet Hakkı, "Siyasetin Mekanı Kent", *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.460-466.

Aksa, Cemal, "Abidin Paşa", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2. baskı, C.I, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, 2008.

Aktan, Selma, *Adana İli Çevre İncelemeleri*, İstanbul, Garanti Matbaası, 1979.

Aktaş, Seyran, "XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Güz 2015, s.7-27.

Aktolga, İsmail-Belgin Tekeoğlu, *110. Kuruluş Yılında Adana Ticaret Odası*, Adana, Eren Ofset, 2004.

Aktüre, Sevgi, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, C.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y..

Alkan, Mustafa, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi- Tüsoktar Veri Tabanına dayalı Bir Araştırma*, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Alkan, Mustafa, "Adana'nın İdari Yapısı (1516-1923)", *EKEV Akademi Dergisi*, S.24, yaz 2005, s.253-266.

Alp, Sedat, “Hititler Türk müdür, değil midir?”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.432-434.

Altın, Hamza, “Osmanlı Döneminde Adana Erkek Öğretmen Okulu”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016, s.541-552.

Altundağ, Şinasi, “İbrahim Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/2, Eskişehir, MEB Yayınları, 2001, s.900-906.

Altundağ, Şinasi, “ Mehmet Ali Paşa”, *İslam Asiklopedisi*, C. 7, İstanbul, Maarif Basımevi, 1957, s.566-579.

Alver, Köksal, “ Kent ve Kültür Üzerine Notlar”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.428-433.

Alver, Köksal, ” Mahalleye Giriş”, ”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.137-148.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, Tan Gazetesi Matbaası, 1961.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, II. Baskı, C.II, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, II. Baskı, C.III, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 2009.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.VII, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 2007.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.VIII, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 2008.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa*, Ankara, TTK Yayınları, 2008.

Asaf, Mehmed, *1909 Adana Ermeni olayları ve Anılarım*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK , 2002.

Atalay, İbrahim, Kenan Mortan, *Resimli Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1998.

Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *TDVİA*, C. 18, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s.550-551.

Ayhan, Yusuf, *Çukurova Albümü I*, Adana: Kemal Matbaası, 1973.

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Ankara, TTK Yayınları, 2009.

Bayhan, Ahmet Ali, “Güneydoğu Anadolu’da Memluk Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.133-143.

Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara, 2000.

Bayraktar, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep’in İktisadi Vaziyeti*, Elazığ, 2004.

Bayraktar, Hilmi, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.22-Güz, Konya 2007, s.405-437.

Bayraktar, Hilmi, “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859–1861)”, *Bilig*, S.45, 2008, s. 45–72.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, C.II, Kısım III, Ankara, TTK Yayınları, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, C.III, Kısım I, Ankara, TTK Yayınları, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, C.III, Kısım II, Ankara, TTK Yayınları, 1991.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*, (Tarih İstatistikleri Dizisi), C.2, Ankara Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, t.y..

Bice, Hayati, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Bildirici, Yusuf Ziya, “Ermeni Soykırımını Aldatmacası ve 1919-1920 Katliamları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.503-513.

Bilgili, Ali Sinan, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Bostan, M. Hanefi, “Anadolu’da Çepni İskanı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.299-312.

Bozdoğan, Mehmet, *Adana İlinin Coğrafyası*, Adana, Güney Basımevi, t.y..

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üye Pazarıcı, 4. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Canatan, Kadir, “Bir Tanımlama Çerçevesi: İslam Kültüründe Şehir Kavramı”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.65-72.

Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara, TTK, 2014.

Cemal Paşa, *Hatırat*, Haz. Metin Martı, 5. Baskı, İstanbul, Arma Yayınları, 1996.

“Cemal Paşa”, *TDVİA*, C.7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.305-307.

Cuinet, Vital, *La Turquie D’asie Geographie Administrative*, Paris, 1891.

Çabuk, Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonrelilik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1997.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.210-230.

Çağ, Galip, “Balkan Göçlerinde Bir İskan Merkezi Olarak Çukurova”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, s.75-88.

Çağlak, Uğur, “Kentte Eğlence ve Muhabbet Mekanları”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.467-474.

Çakar, Enver, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yayınları, 2006.

Çalyan Karebet, *Adana Vakası ve Mesulleri*. Dersaadet, 1325.

Çam, Nusret, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana 01*, Ankara, TTK Yayınları, 2010.

Çavdar, Tefvik, *Talat Paşa*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Çavdar Uslu, Feride, *Adana Ermenileri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2007.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden oluşumu ve Nüfusun İskanı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.936-941.

Çelik, Kemal, “Adana ve Çevresinde Ermeni ve Fransız Cinayetleri”, *Ankara’da Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi’nde Sunulan Bildiri*, 29-30 Mayıs 2004.

Çelik, Kemal, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

Çiçek, Kemal, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.7-57.

Dağlı, Yücel, “Evliya Çelebi’de Adana”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.274-287.

Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vakası*, 3. baskı, İstanbul, İstanbul Kitapevi, 1986.

Darkot, Besim, “Adana”, *İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, MEB Yayınları, 1950, s.127-129.

Demirci, Mustafa, “İslamın Ümran Şehri: Bağdat”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.249-256.

Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştîye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.44-60.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Haz. Ebru Altan, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 2007.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Haz. Sami Güneş, 13. Baskı, Ankara, Aydın Kitapevi Yayınları, 1996.

Dinçaslan, A.İlhan, *Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)*, Kahramanmaraş, Ukde Yayınları, 2008.

Dinçer, Sinan, “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, *Ermeni ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.265-281.

Duymaz, A. Şevki, “Adana İdadisi”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M.Fatih Sansar, C. III, s. 513-530.

Duysak, Cabir, “ 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları”, *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.37-66.

Ecer, Naci, *Adana Erkek Öğretmen Okulu 1937-1938*, Adana Türksözü Basımevi, 1938.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, TTK Yayınları, 1994.

Emgili, Fahriye, “Boşnakların göç Sığınağı Olarak Adana”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, s.123-148.

Emre, Akif, “Yerel ve Evrensel Çözümleme Olarak Osmanlı Şehri”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yay., 2009, s.205-209.

Ener, Kasım, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, 6. Baskı, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1964.

Erler, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.762-770.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001.

Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2007.

Ersan, Mehmet, “13. Yüzyıl Başlarında Çukurova”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.269-273.

Ersan, Mehmet, “Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.635-644.

Eryılmaz, Bilal, *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul, Birleşik Yayınları, 1997.

Ethemoğlu, Mehmet, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, 1987.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 2011.

Fırat, Muhammet, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, s.1-25

Gelişli, Yücel, “ Osmanlı İlköğretim Kurumlarında Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.35-43.

Gerçek, Selim Nüzhet, “ Bursa ve Adana Tiyatroları”, *Perde ve Sahne*, S.10, 1943, s.3-4.

Gökhan, İlyas, “XIV. Yüzyılda Kilikya Ermeni Prenslığı ve Memlûklularla İlişkileri (1300-1374)”, *ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, Ankara; ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2007, s.29-40.

Göney, Süha, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977.

Gust, Wolfgang, *Alman Belgeleri Ermeni Soykırımı 1915-1916*, çev. Zekiye Hasancebi, A. Takcan, İstanbul, Belge Yayınları, 2012.

Güllü, Ramazan Erhan, “Midhat Paşa Yetiştirilmesi: Köse Mehmet Râif Paşa (1836-1911)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2010, Sayı: 17, İstanbul 2011, s. 71-113.

Gülsoy, Ufuk, “Hicaz Demiryolu”, *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.237-260.

Gülsoy, Ufuk, “Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Bağdat Demiryolları” *Osmanlı'da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.287-308.

Günay, Necla, “Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları”, *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Kahramanmaraş, Ukte Yayınları, 2012, s.27-46.

Günay, Necla, “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Anadolu'nun Güney Bölgelerinde Ermeni Çete Faaliyetleri”, *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar) Makaleler*, Ankara, Öncü Basımevi, 2012, s.71-94.

Günay, Necla, “Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri” *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar) Makaleler*, Ankara, Öncü Basımevi, 2012, s.47-70.

Günay, Necla, “Misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Duygusunun Oluşmasındaki Rolü” *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar) Makaleler*, Ankara, Öncü Basımevi, 2012, s.153-160.

Günay, Necla, “1909 Adana Ermeni Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları” *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar) Makaleler*, Ankara, Öncü Basımevi, 2012, s.205-216.

Günay, Necla, *100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş; Ukte Yayınları, 2009.

Gündüz, Tufan, “Oğuzlar/Türkmenler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.263-276.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.I, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, t.y..

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, c. II, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, t.y..

Güran, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, C.III, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, t.y..

Gürsel, Nedim, “Dadaloğlu ve İskan”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1985.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 3. baskı, Ankara, TTK, 1985.

Halaçoğlu, Yusuf, “Adana”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1998, s. 49-53.

Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.10-17.

Halaçoğlu, Yusuf, “Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”, *TD*, sy. 27 1973, s. 6-12.

Halaçoğlu, Yusuf, *Sürgünden Soykırığa Ermeni İddiaları*, 2. baskı, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılık, 2006.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti, ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, III.baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1997.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1995.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, II. baskı, çev. Enver Ziya Karal, Ankara, TTK Yayınları, 2000.

Holt, D.M., *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakındoğu*, 2. baskı, çev. Özden Arıkan, İstanbul, TVY Yayınları, 2003.

İdem, Tekin, *Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2004.

İdem, Tekin, *Adana (Seyhan) Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1920-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015, s. 11.

İğdi, Özlem Gülenç, “Abidin Paşa’nın Ankara Valiliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* S.53,2, 2013, s.225-248.

İkinci Meşrutiyet’in İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey’in Fezlekesi, Haz. Faik Reşit Unat, Ankara, TTK Yayınları, 2014.

İlter, Erdal, *Zeytin İsyanları (1780-1915)*, 2. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1995.

Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, 3. baskı, çev. Halil Berktaş, Editör: Halil İnalcık- Donald Quataert, C. 1, İstanbul, Eren Yayınları, 2009.

İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

İpek, Nedim, Nedim İpek, “Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1991, s.97-134.

İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

İsmail Tevfik, *Adana Vilayeti Matbuatı*, Hariciye Vekaleti Matbaası, 1932.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 5, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2005.

Kafalı, Mustafa, “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.177-193.

Kalaba, Hüseyin, *Bütün Cephesiyle Adana*, Adana, Kalaba Yayınları, 1959.

Kanat, Cüneyt, “Memlûklüleri ve Çukurova”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.92-107.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, 5. baskı, çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Kaplan, Halil İbrahim, *Salnamelere Göre Adana (1880-1900)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.

Kara, Hamdi, “Cumhuriyet’e Kadar Çukurova Nüfusu”, *Coğrafya Araştırmaları*, C. II, S.I, Ankara, TTK Yayınları, 1989, s.115-121.

Karaboran, Hilmi, “İslahiye ve Hassa Kuruluşundan Önce Yöredeki Yerleşme Durumu”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi 23-28 Eylül 1985*, C.1, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1986, s.303-329.

Karadeniz, Hasan Basri, “Osmanlı Devleti’nin Beylikleri İlhak Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IX, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.486-488.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, Ankara TTK Yayınları, 1983.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Ankara, 1983.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, Ankara, TTK yayınları, 1996.

Karpat, Kemal H., *Kimlik ve İdeoloji*, 4. baskı, İstanbul, Timaş Yayınları., 2011.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Karpat, Kemal H., “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım”, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Haz. Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s.199-221.

Karpat, Kemal H., Robert W. Zens, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı 1876-1909”, *Genel Türk Tarihi*, C.7, çev. Nasuh Uslu, Ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.291-316.

Karsandık, Özlem, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 5.

Keser, İnan *Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Kırımlı, Hakan, “Adana Hâvalisine Kırım Tatar ve Noğay Muhacir İskanları”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, s.67-74.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren, Zuhuri Danışman, Ankara, 1985.

Koçsoy, Şevket, “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.73-188.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, Ötüken, Yayınları, 1980.

Kodaman, Bayram, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir değerlendirme)*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001.

Kodaman, Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi(1908-1914)”, *Genel Türk Tarihi*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.333-380.

Komisyon, *Adana İl Yıllığı 1967*, Adana İpek Matbaası, 1968.

Koprman, Kazım Yaşar, “Osmanlı Memluk Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IX, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.470-485.

Köksal, Ahmet, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

Köksal, Ahmet, “Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. XIV/1, (Yaz 2014), s.197-236.

Kramers, J. H., “Mehmed Ali Hanedâni ve İstiklal”, *İA*, C.8, Eskişehir, MEB Yayınları, 2001, s.250-269.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Ricalı (1839-1922)*, İstanbul, İsis Yayınları, 1999.

Kunt, Metin, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti (1600-1908)*, 4. Baskı, İstanbul, Cem yayınevi, 1995.

Kurt, Mehmet, “Cicero’nun Kilikya Eyaleti Valiliği ve Parth krallığı”, *Afyon Kocatepe üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XII, S.2, Aralık 2010, s.51-64.

Kurt, Mehmet, “Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler”, *Afyon Kocatepe üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XII, S.2, Aralık 2010, s.115-139.

Kurt, Yılmaz, “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Belleten*, C. LIV, S.209 (Nisan 1990), Ankara TTK Yayınevi, s. 179-211.

Langois, V., *Eski Kilikya*, çev. Rahmi Balaban, Mersin, Yenimersin Basımevi, 1947.

Lee, Ki Young, *Ermeni Sorunu’nun Doğuşu*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Kuş, Canan, “Göç Ortaçağ’da Meydana Gelen Veba Salgınlarının Demografik ve İktisadi Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C.10, S. 1, Elazığ: 2014, s.45-57.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev .Metin Kıratlı, 8. Baskı, Ankara, TTK yayınları, 2000.

Mango, Andrew, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, çev. Füsün Doruker, 10. Basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 2013.

McCarty, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (18210-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara, TTK Yayınları, 2012.

Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, 3. Baskı, Haz., İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, TTK Yayınları, 2002.

Memiş, Ekrem, “Ortadoğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.435-450.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1993.

Merçil, Erdoğan, “Türkiye Seçukluları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.503-528.

Metin, Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Sevgen, Nazmi, *Adana Belediyesi, 1950-1954*, Adana, t.y..

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, 3. baskı, çev. Halil Berktaş, Editör Halil İnalçık, Donald Quataert, İstanbul, Eren Yayınları, 2009.

Quataert, Donald, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları,” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1985, s.1630-1635.

Oğuz, Ahmet, “I. Meşrutiyet Meclisinde Adana Mebusları ve Adana”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed.Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C. III, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016 s.149-158.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, derleyen Salih Özbaran, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, 2007.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 1995.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.231-244.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Ankara, Cedid Neşriyat, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1845-1890), C.I, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı Yayınları, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), C. IV, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895), C.I, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), C.I, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Osmanlı Belgelerinde Sürre Alayları, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010.

Öney, Gönül, *Beylikler Dönemi Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara, TTK Yayınları, 1989.

Adem Ölmez, “1909 Adana Ermeni Olayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Mart-Nisan 2008, S. 173, İstanbul, 2008.

Ölmez, Adem, *İstanbul'da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni olayları ve Yahudiler*, İstanbul, Kurtuba Kitap, 2010.

Öngör, Sami, *Coğrafya Sözlüğü*, İstanbul, MEB Yayınları, 1961.

Özay, Ramazan, “Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.266-276.

Özdemir, Mustafa, *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Tarihi Enstitüsü, İzmir: 2007.

Özmen, Yüksel, M. Erkan Özerol, “Adana'nın Simgeleri”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.156-167.

Öztürk, Mustafa, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova Bölgesinde Zirai Üretim*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.

Öztürk, Özgür, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010.

Özüdoğru, Şerife, “Ramazanoğulları Beyliği Mimari Eserlerinde Süslemeler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.143-155.

Özyüksel, Murat, “Hicaz Demiryolu”, *Genel Türk Tarihi*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.699-717.

Pakalın. Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, 3. Fasikül, İstanbul, MEB Yayınları, 1971.

Pamuk, Şevket,” Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820-1914)”, *Türkler*, C.14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 241-252.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, II. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, C.3, Ankara: TTK, 1987.

Sahara, Tetsuya, “A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909”, *1909 Adana Olayları/ Makaleler*, editör Kemal Çiçek, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011. s.87-126.

Samur, Selahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri 1995.

Sargon, Nedim, “Adana”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1998, s. 348-349.

Sansar, Fatih, *Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu’nun İskanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2003.

Sarafian, Ara, *Talat Paşa’nın Ermeni Soykırımı Raporu*, Londra, Gomidas Enstitüsü, 2011.

Satan, Ali, “Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi “, *Osmanlı’da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.309-340.

Saydam, Abdullah, *Kırım-Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, TTK Yayınları, 1997.

Saydam, Abdullah, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, C.7, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 529-594.

Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, “Kozanda’da Bir Sultan Hamit Mirası: Adana’nın Giritli Muhacirleri ve Şevkiye Köyü”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Adana, Akademisyen Kitapevi, 2016, s.89-122.

Sergici, Süleyman, *Adana Borsası*, Adana, Bugün Basımevi, 1945.

Sergici, Süleyman, *Adana Borsasının Kitabı 1952-1953*, Adana, Ticaret Borsası Yayınları, t.y..

Sert, Selahattin, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Haçın Ölüm Kampı Kilikya 1918-1922*, İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2005.

Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, TTK Yayınları, 1993.

Sevim, Ali, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Sinoué, Gilbert, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*, 2. baskı, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitap, 2004.

Solak-zade Tarihi, Haz. Vahid Çabuk, C.I-II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Somel Akşin, Selçuk, “Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları”, *Osmanlı Uygarlığı*, Haz. Halil İnalçık, Günsel Renda, 2. Baskı, C.I, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004, s.386-401.

Soydemir, Selman, “Osmanlı Devrinde Hac Yolları”, *Osmanlı’da Ulaşım*, Ed. Vahdettin Ergin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.53-66.

Sungur, Mutullah, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi” *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.750-761.

Şahin, Gürsoy, “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M.Fatih Sansar, C.III, Adana, Akademisyen Yayınevi, 2016, s.279-297.

Şahin, İlhan, “Anadolu’da Oğuzlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.246-257.

Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y..

Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.15, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.173-180.

Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, C.7, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 595-607.

Tabakoğlu, Ahmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.207-240.

Talat Paşa, *Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916*, 2. baskı, İstanbul, Örgün Yayınları, 2006.

Talayhan, Mehmet Ali, *Osmanlı Devlet Salnamelerine Göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2001.

Tansel, Salahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, MEB Yayınları, 1969.

Taş, Kenan Ziya, “ XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana”, *OTAM*, S.9, Ankara, 1998, s.367-387.

Tatar, Özcan, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.

Temel, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele”. *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.169-172.

Toprak, Zafer, “Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1985.

Topsakal, İlyas, Leysen Şahin, Kürşat Yıldırım, *Rusya’daki Türkler*, İstanbul, Eskişehir Valiliği Yayınları, 2015.

Toros, Taha, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İstanbul, İsis Yayınları, 1996.

Tuluk, Ömer İskender, “Osmanlı Kent Kimliğinin Mistik Öğeleri: Dini Yapılar ve Mezarlıklar”, *Hece Şehirlerin Dili*, Özel Sayı 18, S.150/151/152, Ankara, Hece Yayınları, 2009, s.73-87.

Turan, Kemal, “Başlangıçtan Günümüze Türk-Alman Eğitim İlişkileri”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.197-203.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1996.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3.baskı, İstanbul Boğaziçi Yayınları, 1993.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, 4. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

Ubicini, H. A., *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998.

Uçarol, Rifat, Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan 1839’a Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, C. 11, Çağ yayınları, İstanbul, 1993.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, İstanbul, Filiz Kitapevi, 1995.

Uçman, Abdullah, “Ziya Paşa”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2. baskı, C.II, İstanbul, Yapı kredi Bankası Yayınları, 2008, s.701-703.

Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara, MEB, 1977.

Ulutaş, Songül, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015.

Uzun, Efgan, “Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'ya Saldırısının Niğde ve Nevşehir Yöresindeki Tesirleri”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol. 4, No 2, 2012, s.149-166.

Uzun, Mustafa, “Ali Seydi Bey”, *TDVİA*, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, C.II, s.443.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, C.V, Ankara, TTK Yayınları, t.y..

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Böl. II, 3. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1988.

Ahmet Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşdığı İsimler ile Fizik ve Tarihi Coğrafyası”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.18-41.

Ünal, Ahmet, “ Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Döneminin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S 3 (Arkeoloji Özel sayısı), 2006, s.67-102.

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştüleri (1897-1907)*, Ankara, TTK Yayınları, 2015.

Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, MEB Yayınları, 2005.

Varlık, Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, 1. baskı, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976,

Varlık, M. Bülent, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana, Adana Sanayi odası Yayınları, 2008.

Yakut, Kemal, “1909 Adana İsyanı ve Bölgenin Kalkındırılmasına Yönelik Osmanlı Hükümeti'nin Aldığı Önlemler”, *ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*,

Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2007, s.435-454.

Yavuz, Sema-Özlem Özmen, “Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.288-305.

Yayın Kurulu, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, 2008, C.I, s.583.

Yörük, Saim, ”Adana Şehrinin Tarihi Gelişimi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.21, S.3, Adana, Çukurova Üniversitesi Yayınları, 2012, s.287-308.

Yurt Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981.

Yurtsever, Cezmi, *Adana Tarihi*, Adana, Ekrem Matbaası, 2011.

Yurtsever, Cezmi, “Çukurova’da Fransız İşgali”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.128-135.

Yurtsever, Cezmi, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983.

Yurtsever, Cezmi, Sadık Can, Nazan Arabacı, Neslihan İnci, *Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, Adana, Adana Valiliği Yayınları, 1998.

Yüksel, Murat, *Çukurova’da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, II. Baskı, İstanbul, Adana Türk Ocağı Şubesi Yayınları, 1990.

Zinkeisen, Johann Willhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011.

Web

Adana İdâdîsi, <http://belgelerlegercektarih.com/tag/osmanlidan-borc-kaldi/>, 09.07.2017.

<https://tr.wikipedia.org>. 12 Temmuz 2016.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Yağış>, 26 Temmuz 2016.

<http://www.nedirnedemek.com/metelik>, 23 Temmuz 2016.

<http://www.nedirnedemek.com/zatülcenp>, 03.09.2016.

<http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-8-adananin-gizli-ermenileri-1339890/> 07.11.2016.

https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/index.php/Mehmed_Tevfik_Pa%C5%9Fa,_Ta%C5%9Fc%C4%B1zade, 10.07.2017.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Adana#Mahalleler>, 7.11.2016.

Taha Toros, “Abidin Dino”, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

Taha Toros, “üç günde yapılan, bir günde yıkılan tiyatro” <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/12330/001581857010.pdf?sequence=1>, 12.07.2017.

Cezmi Yurtsever, “Adana Valisi Abidin Paşa’nın Servet Merakı” http://www.adana01haber.com/author_article_print.php?id=347, 22.06.2017.

https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/index.php/Mehmed_Tevfik_Pa%C5%9Fa,_Ta%C5%9Fc%C4%B1zade, 10.07.2017.

<http://www.tiyatrodunyasi.com/2007/01/mesrutiyetten-gunumuze-adanada-tiyatro-sanatinin-seruveni-doc-dr-nurhan-tekerek-56390>, 07.10.2017.

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/12330/001581857010.pdf?sequence=1>, 11.07.2017.

<http://www.karar.com/adana/ziya-pasa-vefatinin-137-yildonumunde-duzenlenen-torenle-anildi-484519#>, 10.07.2017

<http://www.biyografya.com/biyografi/18475>, 11.07.2017.

Taha Toros, “Köse Raif Paşa(1836-1911)”, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/22838>, 11.07.2017.

<http://www.5ocaknews.com/haberler/yasam/dumanlar-arasinda-bir-canavar.html>, 10.07.2017.

<http://www.biyografya.com/biyografi/18475>, 10.07.2017.

<http://www.hurriyet.com.tr/cayi-izzet-efendi-ile-zihni-beyden-ogrendik-38285610>, 10.07.2017.

<http://www.rizevizyon.com/haber/osmanlida-yazilan-ilk-cay-kitabi-cay-risalesi-/2281/>, 10.07.2017.

<http://www.5ocaknews.com/haberler/kose-yazilari/kudretli-bir-valinin-asiri-acikli-veda-toreni.html>, 09.07.2017.

https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/index.php/Mustafa_Nedim_Bey, 09.07.2017.

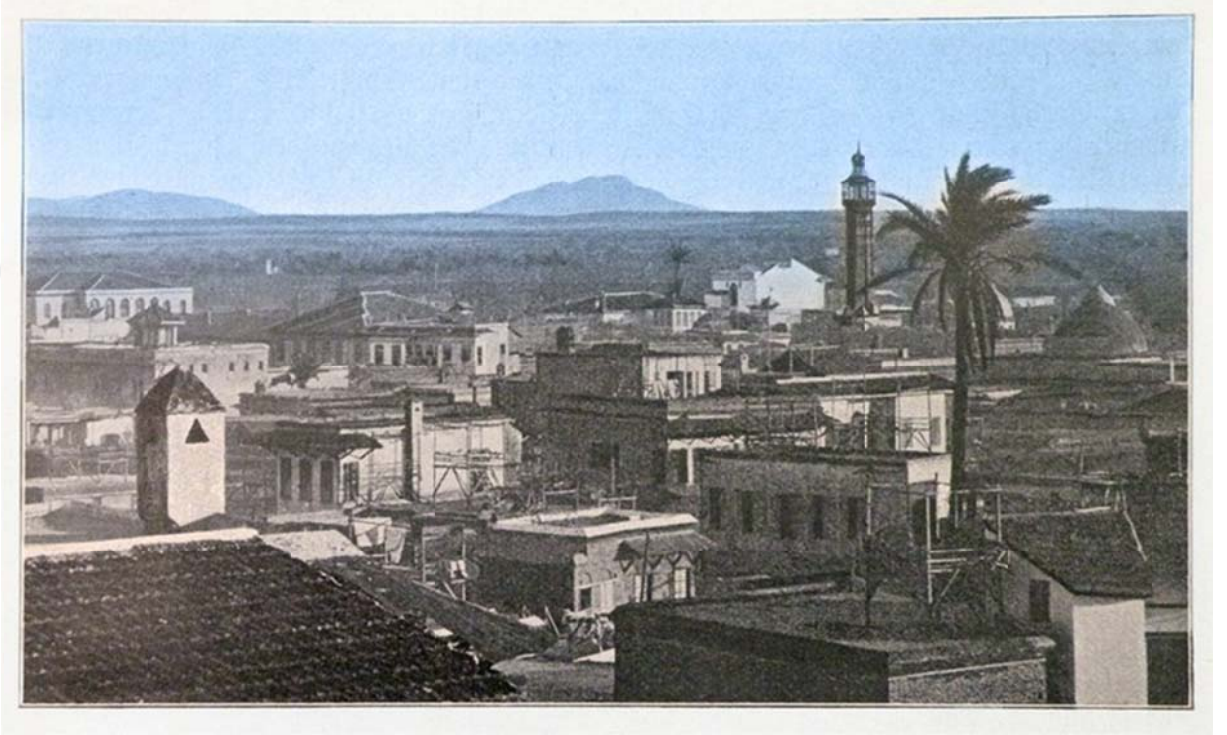
<http://mystil.blogcu.com/mustafa-kemal-pasa-nin-milli-mucadele-den-sonra-kirsehir/1616319>, 10.07.2017.

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11235/106-yildonumunde-adana-katliaminin-ardindaki-gercekler>, 12,11,2016.

EKLER

Resim 1: XX. Yüzyılın Başlarında Adana

(Kaynak: Ferdinand Brockes, Quer durch Klein-Asien, Gütersloh, 1900)

<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-adana.html>

Resim 2: Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'da İçme Suyu Taşınması İşi

(Kaynak: W.J. Childs, Across Asia Minor on Foot, Edinburgh / Londra, 1917)

<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-adana.html>

Resim 3: ukurova'da Pamuk Nakleden Arabalar

(Kaynak: W.J. Childs, Across Asia Minor on Foot, Edinburgh / Londra, 1917)

<http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-adana.html>

Resim 4: Taşköprü

<https://www.google.com.tr/search?q=Adana+Osmanlı+Döneminde+resimler>

Resim 5: Abidin Paşa Caddesi

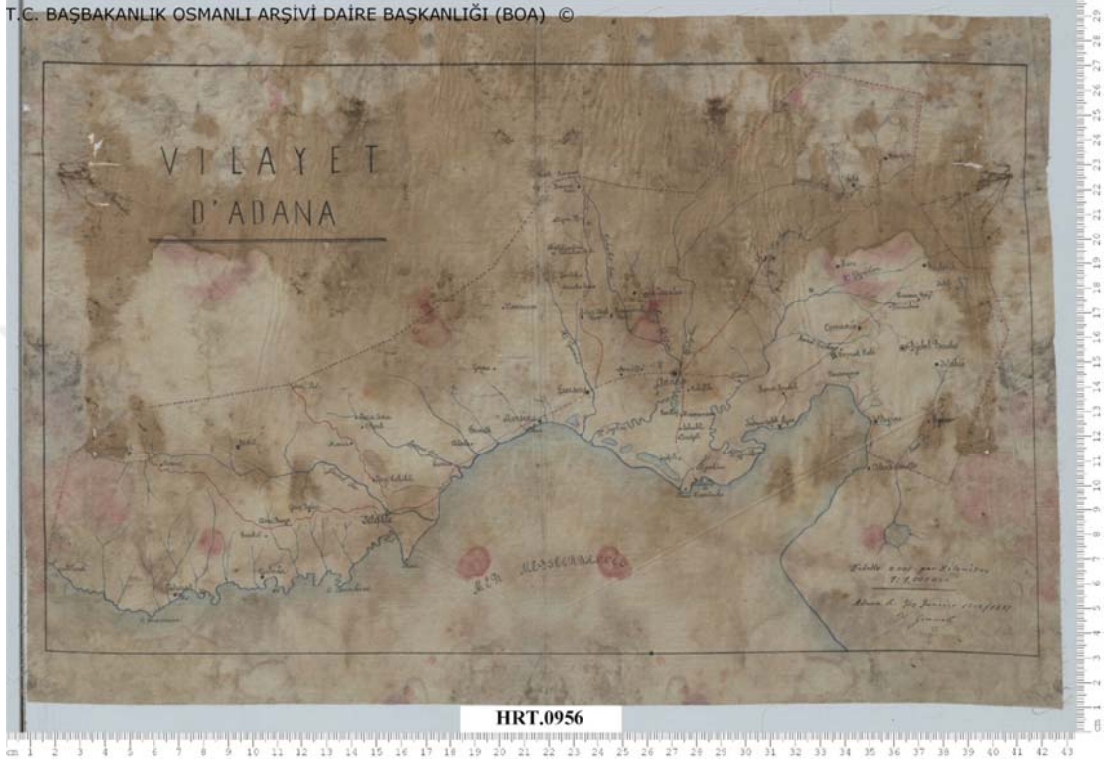
<https://www.google.com.tr/search?q=Adana+Osmanlı+Döneminde+resimler>

Resim 6: Hükümet Konağı

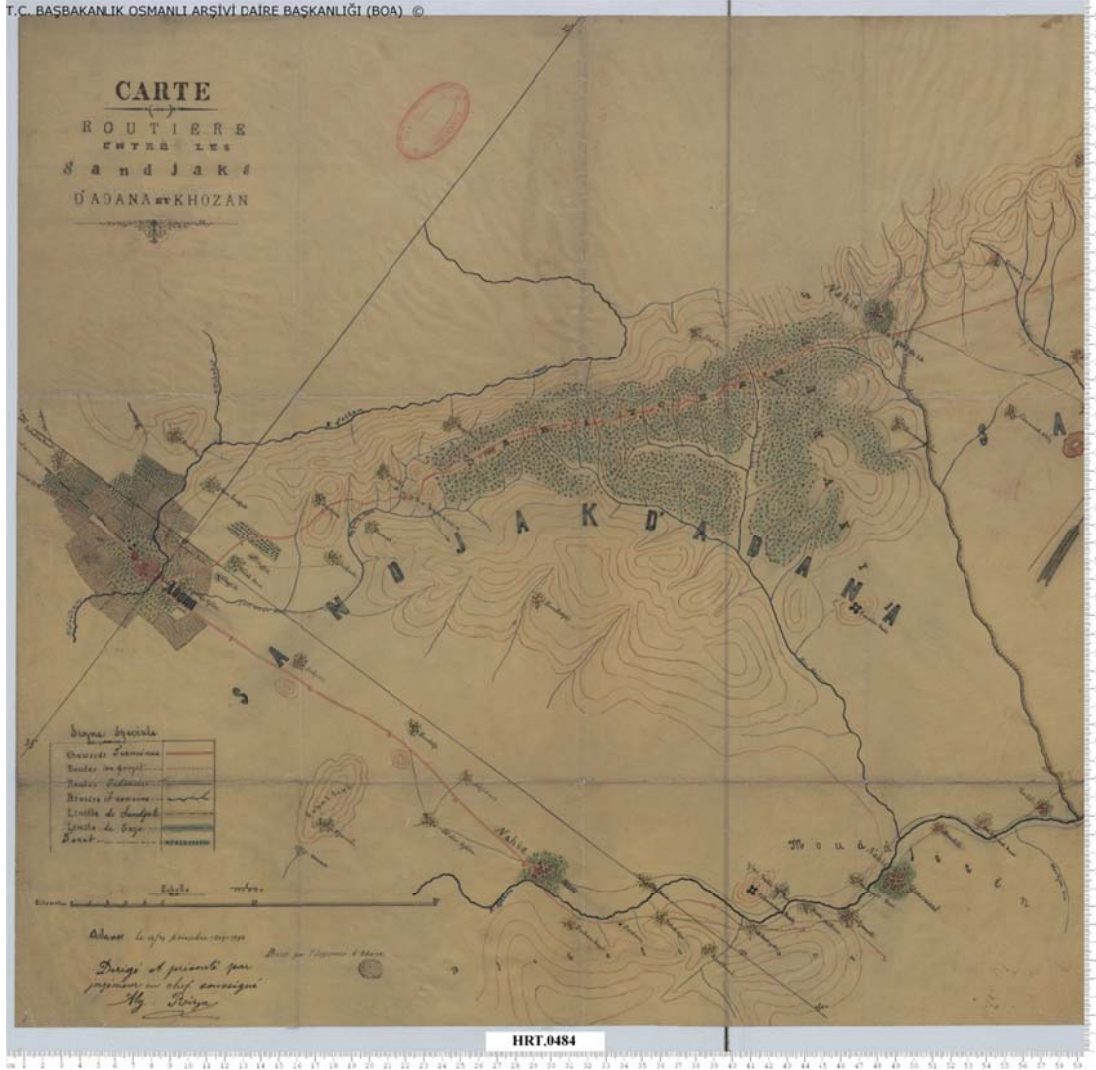

<https://www.google.com.tr/search?q=Adana+Osmanlı+Döneminde+resimler>

Harita 1: Meşrutiyet Dönemi'nde Adana Vilayeti Haritası

Harita 2: Meşrutiyet Dönemi'nde Adana Sancağı Haritası

Belge 1: Adana'da Küçükbaş Hayvan Sıkıntısının Baş Gösterdiğine Dair Belge ve Transkripsiyonu

TC BASKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

دائرة الزراعة والاربايعه
الاه ولائحه من مرسوم وزير الزراعة حورثه

مكتوبه
عقله
ع. ميرزا قليچ بيگ
آيدونه فرزند ادرده قولاشه لغی طیاره زنده طه لای شکره قدیمی بر مقام کلیشه
شهرکده موجوده افشاک حاجه سوجه ایسی افشاک اولاده افشاک طایر بطبع تزییه افشاکه
سینه ده بر کوه ادره بیگ قدیم افشاک موجوده زوزایه سونه افشاکه ایسی بیگ سینه قدیم
افشاک موجوده اولاده علیبه قولای بیگ ایضا افشاکه صدق ده قیسی افشاکه حینه افشاکه
افشاکه موجوده اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده
محمده دار بقیه قوز اید هولاسنده ذاتاً بود لایحه بیگ افشاکه اولاده افشاکه اولاده
در حاله شب افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه
بنای علیله افشاکه اولاده افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه افشاکه
محمده دار بقیه افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده
نظره لایحه افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده افشاکه اولاده
زاده ۲ میرزا قليچ بيگ

افشاکه اولاده
بکری

OSMANLI ARŞİVİ		
BEO		
2022	166647	3

BEO.002222.166647.003

Adana vilâyetinden mevrûd telgrafnâme sûretidir

16 Teşrîn-i Evvel sene 319 bu vilâyetin muhtâc olduğu ağnâmın kısm-ı küllîsi Konya, Halep vilâyetiyle havâlisinden gelmekte iken bu sene zarfında oralarda kolera hastalığı zuhûrundan dolayı şimdiye kadar hiçbir ağnâm gelmemiştir. Şu halde mevcut ağnâmın hârice sevk edilmesi ağnâma olan ihtiyacı bi't-tabî'i tezyîd etmiştir. Sene-i sâbıkta bu mevsimde on bin kadar ağnâm mevcut bulunur iken bu sene ancak iki bin beş yüz kadar ağnâm mevcut olup Halep'ten kolera'nın indifâ'ından sonra da kış olmak hasebiyle ağnâm vürûdu mümkün olamayacaktır. Konya ile havâlisinden zâten bu vilâyete pek cüz'i miktar ağnâm gelmekte ve halbuki şubat iptidâsına kadar Adana kasabası için tahminen on bin koyuna ihtiyaç görülmektedir. Binâen aleyh lehü'l-hamd vilâyetimize ağnâm hastalığı olmayıp fakat ahvâl-i mevrûdeden nâşî ihtiyacın def'i mümkün olamayacağından eldeki ağnâmın bir müddet-i muvakkate için men'i-i ihrâcâtı ihtiyacı memleket nokta-i nazarından lâzimededen bulunmuş olmakla iktizâsının inbâsına müsâade buyrulması belediye meclis ifadesiyle mevrûddur. Ferman. Fî 21 Teşrîn-i Evvel sene 319

Adana valisi Bahri

۵۰

انطاکیہ شام شرقیہ العی
روم ارتودوکس کلیسیا
بیعتنامه
۷۷۴

عبدی رمزا اهدی تظاہر جمعیس جانبیامینہ

معروضہ راعیہ کہ
اطنہ مزہ بولید لکنہ انتخاب اولناہ الکسندروس اقدیہ محلی روم جماعتک تطعیا قبول ایجا مکده اولدیغی ائنه ولایت علیسنه اشعارینده اھلکلمتہ نظر
مومی الیہک برینہ دیکیزله تعینی خروی بولندیغی بیاغلا بسید ایجا بیزله ایزا واپسی شرفیاز اولدو ۱۱ سول اولدو ۱۱۰۰ تاریخین خیرین ساید نھیما نرند
امر وایزایا بولیدر -

نرسامی نھیما نرند معلوم اولدیغی اوزره رازره روحانیہ راعیاندہ بولناہہ باجمله مزہ بولیدر کلیسایز قانونه مویشیجی انتخاب ونعیبہ اولمقدہ اولوب
موتکالیہ رضی بو صورتہ انتخاب ایلمسه وصفت ماموین بافرمانلا تصدیقہ بولیدر - ائنه روم جماعتک مومی الیہ قبول ایتمیشیایله ائنه اولدو
نیرا ائند کندیس باکلایبای عیبتہ کی برسبب قانونیه مستد اولبانه رفون مجرور ایسما مکده اولدیغی نرند حرف نظر سورایله هنوز محلی ماموریتہ
تذیت وایستد مہتر ایتمسه اولدیغی نرند احوال وحرکاتک هنوز جاھلیدر زانا جماعت رفونرله بو مکتب انرک پوناہ چسندہ اولدیغی
استفادہ اولدو ایزنا سبب نفوذ ایتمک ایستیدہ ریعت روم بطریقکنت شوبغانسندہ ایرو کلکدہ در مکتوب بطریقکنت بودوھاساز
خصوصتہ رازره روحانیہ عاجزانہ وقبولانہ مداخلتندہ بئندہ منصف ۱۵ ۱۶ قانودہ ۱۱۰۰ تاریخین تلفاز ونقیر رایانہ اولدو ایزنا سبب
ومعافہ مکتوب مزہ بولیدر اھالیسنتک قسم اعظمی مطرانہ مومی الیہ الکسندروس اقدیغی نرند جمیبت انتخابندہ نظورہ نونہ العادہ منزہ اولوب برصوبہ
سنہ رینو اولدو مقدر اولدو احوال روحانیہ اولدیغی نرند مومی الیہک اورازہ کلکمنس بکلکدہ درر ونقیر هر بر مزہ بولیدر انتخابندہ
عمم اھالیک موافق اھصال اولمقدہ لایم کلویسہ اولدو اھالیہ جمع بر مزہ بولیدر تعیبہ و انتخاب مکده اولدو مومین طیبین وھر بطراز سبب ائناہ
انتخاب حانده عدوقیلتک نظمایدہ معاضدت اولطرانہ طرفندہ ایضا ایلمش مقصدہ وینا بریہ صفت ماموین بافرمانلا تصدیقہ بولیدر
بر مزہ بولیدر عم قبول ایچورہ ولایت مشا لریمانزہ در محلی روم جماعتی انتخابندہ مائت ایلمش ماموریتہ کیمسہ و اجماعہ کولکلمسہ اولدو
موملیہ الکسندروس اقدیہ کلکجک اولوب ایز مغایر مومی بجان وقون مخلوکلر دیہ اشعارینده بئرس موملیہ حقیرہ ک ارادہ سنیتہ
حضرہ خلوقیناھم نظر جوی نامن ومدحظہ خصوصانندہ الکسندروس اقدیہ صلوات وفرط حسدہ واستقامتہ معروضایا بعبودیتندہ
اولوب کندیس کلکدہ اھلکلمتہ علم دینیہ خیریتانیرہ تحصیل ائسہ وقوانینہ و نظامانہ دولت علیہہ جمعیہ واقف اولدو سائتہ
سہ عادہ نازندہ نزارہ آئنا اولوب شکریتہ قدر کت سلکندہ درک ملکن و سبب احوال سائزہ در زرقہ ما نصوری کولیسہ شایانہ
حوت وایغلا بر مزہ بولیدر اولدیغی نرند دیکیزله تعینی قبول اولدیغی نرند عزیلہ حیل اولدیغی فرمانہ علامہ مومین مویشیجی مکتوب
جماعت روحانیہ سنلہ کندیغی نرند حوت واطاعت ایسنا نرند استکمال خندہ ولایت مشا لریمانہ اوامر لازم اولدو اھالیہ بولس
نیز خصوصہ بہتر اولدو اولبایہ امر و فرمانہ مفرسہ اولدوکلر ۱۱۰۰ ائسوز ۱۱۰۰

الداعی

OSMANLI ARŞIVI		
BEO		
2617	181261	5

Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesi cânib-i sâmişine

Ma'rûz-ı dâileridir ki

Adana metropolitliğine intihâb olunan Aleksandros Efendi'yi mahallî Rum cemâ'atinin kat'iyen kabul etmemekte olduğu Adana vilâyet-i aliyyesinin iş'ârından anlaşılmasına nazaran mûmâ ileyhın yerine diğerinin tayini zarûri bulunduğu beyân-ı âlisiyle icâbının icrâ ve inbâsı şeref-vârid olan 11 Rebû'ü'l-evvel sene 322 tarihli tahrîrât-ı sâmiye-i fehîmânelerinde emr ü izbâr kılınmıştır.

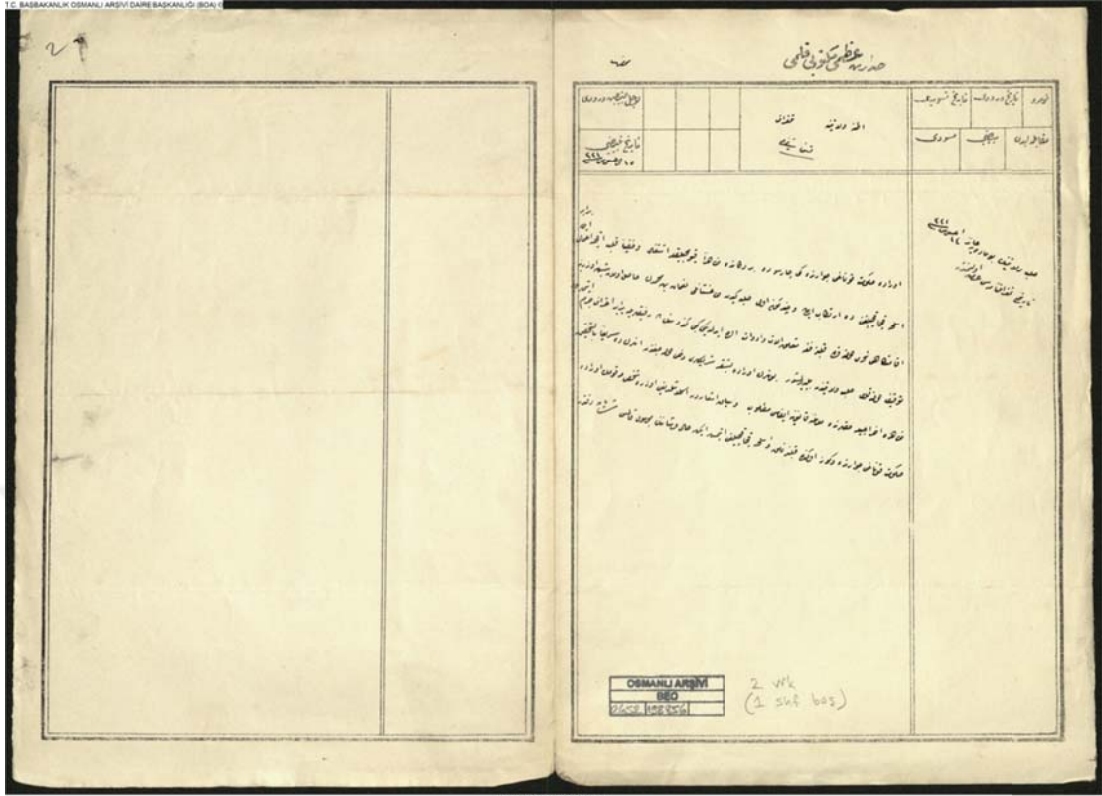
Nezd-i sâmi-i fehîmânelerinde ma'lûm olduğu üzere dâire-i rûhânîye-i dâiyânemde bulunan bi'l-cümle metropolitler kilisemiz kânunu mûcibince intihâb ve ta'yin olunmakta olup mûmâ ileyh dahi bu sûretle intihâb edilmiş ve sıfat-ı me'mûriyeti bâ-fermân-ı âlî tasdîk buyrulmuştur. Adana Rum cemaatinin mûmâ ileyhi kabul etmemesi şâyân-ı itibâr olamaz zira onlar kendisini yalnız ebnâ-yı Arap'tandır gibi bir sebep-i kânuniye müstenid olmayan bir kavî-i mücerredle ... olduklarından sarf-ı nazar mûmâ ileyh henüz mahal-i me'mûriyetine azîmet ve işine de mübâşeret etmemiş olduğundan usûl ve harekâtının henüz câhilidirler. Zâten cemaat-i merkûmenin bu hareketi onların yunan cinsinden olmalarından istifade ve oralarda tesis-i nüfûz etmek isteyen Dersaadet Rum patrikliğinin teşvîkâtından ileri gelmektedir. Mezkûr patrikliğın bu ve daha sair husûsâtta dâire-i rûhânîye-i âcizâneme vukû' bulan müdâhalâtından bahisle men'ini 15 ve 26 Kânun-ı Evvel sene 312 tarihli telgraf ve takrîr-i dâiyânemle istihâm eylemiştim. Ve ma'm,âfih mezkûr metropolitin ahâlîsinin kısm-ı a'zâmı ... mûmâ ileyh Aleksandros Efendi'nin cihet-i intihâbından dolayı fevka'lâde memnun olup birçok senelerden beri oralarda mukarrer olan usûl-i rûhânîyenin ıslahı zımında mûmâ ileyhın oralara gelmesini beklemektedirler. Ve fakat her biri metropolitin intihâbında umûm ahâlînin muvâfakati istihsâl olunmak lâzım gelir ise o halde hiçbir metropolitin tavsiye-i intihâbı mümkün olamayacağı tabî'i ve her bir ...hasbe'l-âde intihâbı halinde ... zuhûr eden mu'ârizların ol ... tarafından irzâ edilmesi muktezîdir ve binâberrin sıfat-ı me'mûriyeti bâ-fermân-ı âlî tasdîk buyrulmuş olan bir metropolitin adem-i kabulü için vilâyet-i müşârün ileyhanın da mahallî Rum cemiyeti efkârına mûmâşaat ile mahal-i me'mûriyetine gitmemiş icrâatı görülmemeiş olan mûmâ ileyh Aleksandros Efendi Adana'ya gelecek olur ise mugâyir-i marzî bir hal vukû'u melhûzdur. Diye iş'âratta bulunması mûmâ ileyh hakkındaki irâde-i seniyye cenâb-ı hilâfet-penâhîye nazaran câ-yı teâmül ve melhûz husûsâtıdır. Aleksandros Efendi hüsn-i sülûk ve fart-ı sıdk ve istikâmetle ma'rûf erbâb-ı ubûdiyetten olup kendisi Heybeliada'daki ruhban mektebinde ulûm-ı diniyye-i hıristiyanıyyeyi tahsil etmiş ve kavânîn

ve nizâmât-ı devlet-i Aliyyeye bi-hakkin vâkıf ve Rum lisânına lisân-ı mader-zâdından ziyade âşına olup şimdiye kadar gerek mesleğinde ve gerek mülkî ve siyasi ahvâl-i sâirede ... tasvîrî görülmemiş şâyân-ı hürmet ve itibar bir metropolit olduğundan yerine diğerrinin tayini kâbil olamayacağıının arzıyla hâmil olduğu ferman-ı âlî hükm-i celîli mûcibince himl-i mezkûr cemaat-i rûhânîyesinin kendi hakkında temin-i hürmet ve itaat esbâbının istikmâli zımında vilâyet-i müşârün ileyhaya evâmir-i lâzime itâ buyrulmuş niyâz-ı mahsûsuna mübâşeret olunur. ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 4 Ağustos sene 320 Şam

Ed-Dâi ...

BEO_002417_181241_003

Belge 3: Esnafın Kalb Akça Bastığına, Silah Kaçaklığı Yaptığına Dair Belge ve Transkripsiyonu

Adana vilâyetine telgraf kısmen şifre

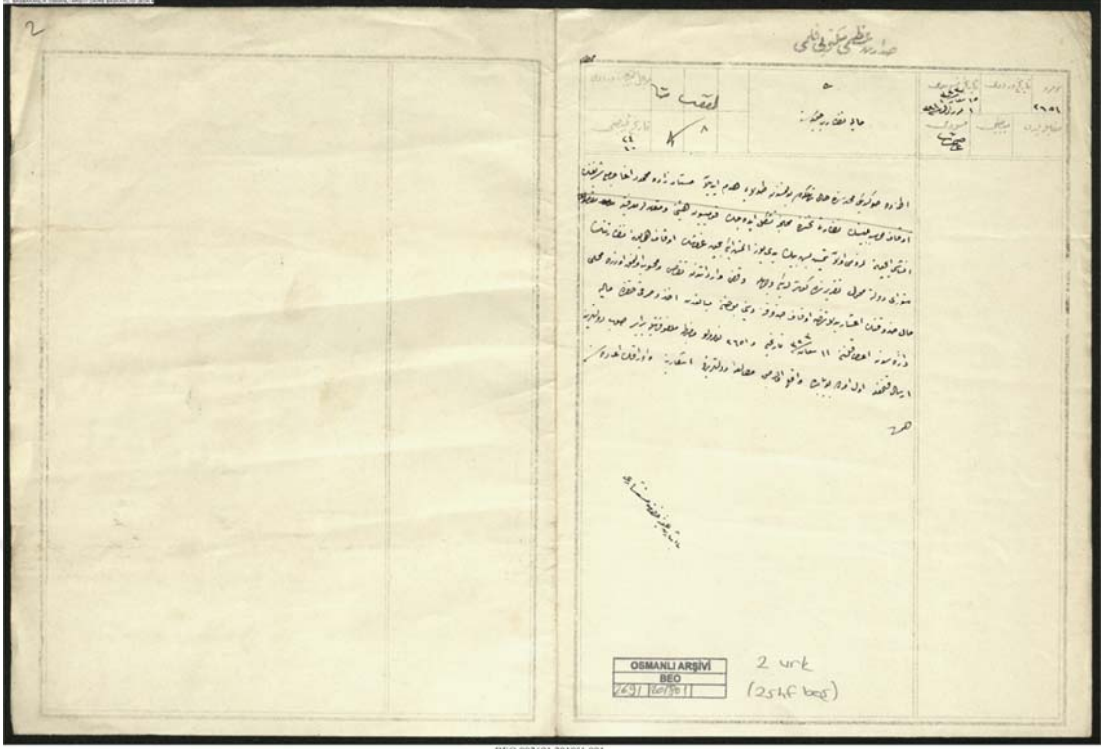
15 Ağustos sene 321

Halep vilâyetinin bu maddeye ait 14 Ağustos sene 321 tarihli telgrafnâmesi arz olunmuştur.

Orada hükümet konağı civarındaki çarşıda bir dükkanda zâhiren kuyumculukla iştiğâl ve hafıyyen kalp akçe imâl ile beraber eslihâ kaçakçılığını da itrikâb eden ve çend gün evvel Halep'e giden Dağıstanlı Numan bin Mehmed'in hâsıl olan şüphe üzerine ikâmetgâhı taharrî olundukda kalpazanlığa müteallik âlât ve edâvât elde edildiği gibi kendisinin de refikleriyle beraber itirâf-ı cürüm etmeleriyle tevkîf olundukları Halep vilâyetinden bildirilmiştir. Bunların orada başka şerîkleri dahi olacağından onların da serî'an bi't-tahkîk zâhire ihrâcıyla haklarında muâmele-i kanuniye icrâsı matlûb ve sibâk-ı iş'ardan anlaşıldığı üzere şahs-ı merkûmun orada hükümet konağı civarında ve göz önünde kalpazanlık ve eslihâ kaçakçılığı etmiş iken hal ve şânının meçhul kalması şâyân-ı dikkattir.

BEO_002652_198856_001_001

Belge 4: Mestanzade Cami'sinin Tamiratına Dair Belge ve Transkripsiyonu

Mâliye Nezâret-i Celîlesine

15 Şaban sene 323- 1 Teşrîn-i evvel sene 321

Adana'da Sugediği Mahallesinde hâl-i tehlikede bulunmasından dolayı hedm edilen Mestanzâde Mahmud Ağa Cami-i Şerifinin inşası için lüzümü olan yetmiş beş bin yedi yüz altmış iki buçuk kuruşun evkâf-ı hümayûn nezâretinin şûrâ-yı devlete muhavvel takrîrinde gösterildiği vechile vakıf vâridâtından takas ve mahsûb olunmak üzere mahallî mal sandığından aşâr bedelâtından evkâf sandığına deyni bulunan mebâliğden ahz u sarfı hakkında maliye dâiresinden itâ kılınan 11 Şaban sene 323 tarihli ve 2651 numaralı mazbata melsûkâtıyla beraber savb-ı devletlerine irsâl kılınmakla evvel emirde bu bâbda vâki' olacak mütâla'a devletlerinden iş'ârına ve evrâkın îadesine himmet.

BEO_002691_201801_001_001

Adana vilâyetinden gelen şifreli telgrafnâme

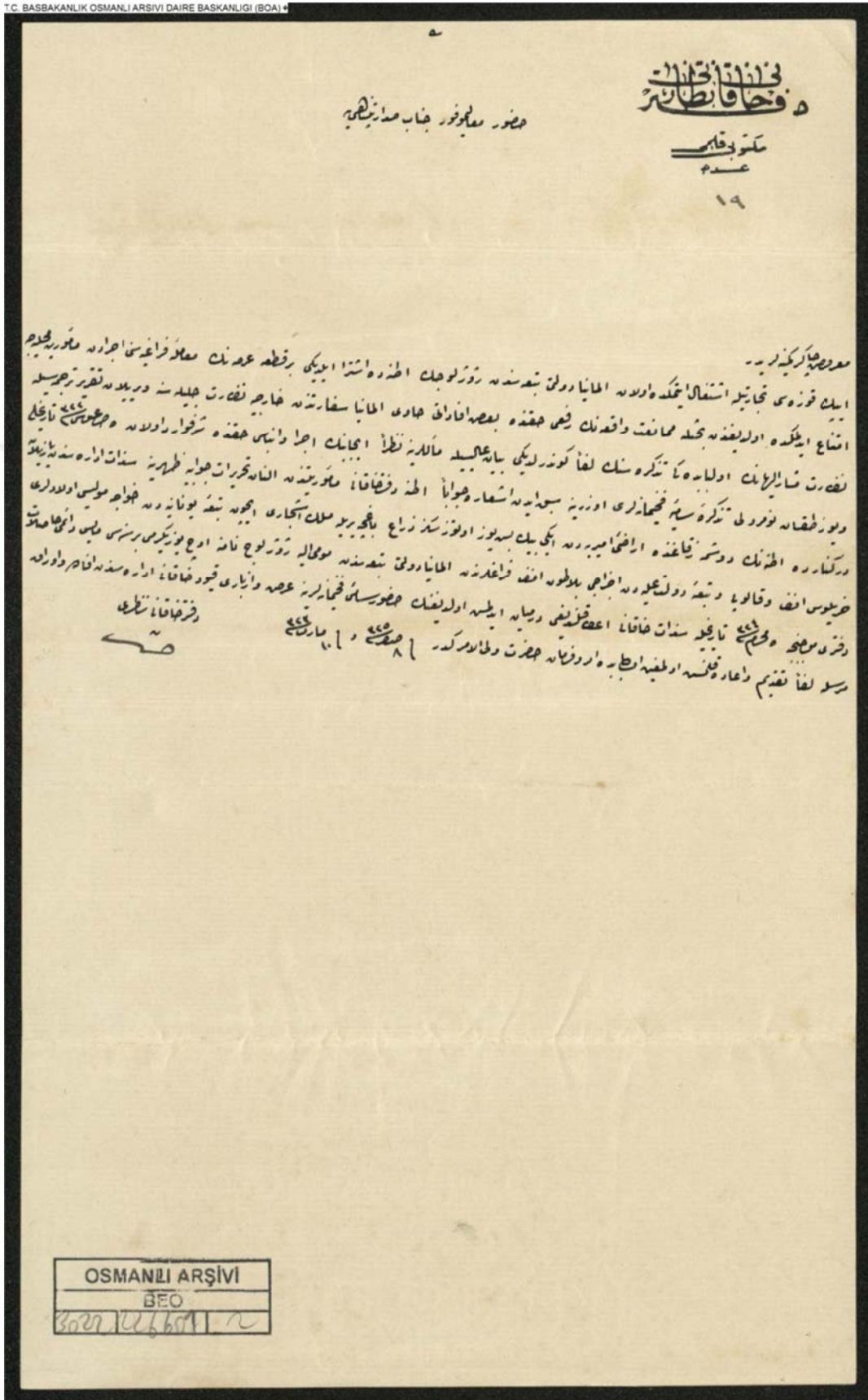
28 Şubat sene 322. bu Cebra Rum milletinden ve teba'a-yı Devlet-i Aliyye'den bir Adanalıdır. Simsarlık, tücarlık eder nâm-ı müste'arla yüz bin dönüm arazi aldığından aslı yoktur. Bu kadar yalnız Mısır fevka'lâde komiseri Muhtar Paşa hazretlerinin damadı Şevki Paşa'nın mühendisi Almanyalı Mösyö İstofler için Hamidiye kazasında ashâbından sekiz-onbin dönüm arazi almak istiyor. Keyfiyet vilâyetçe dahi istihbâr olunması üzerine merkûm celb olunarak sual olundukda fi'l-hakîka mühendis-i mûmâ ileyhin nâmına arazi-i emîriye almakta olduğunu Şevki Paşa'nın geçen sene aldığı çiftlik için gidip geleceği cihetle İstofler'in Adana'da bir miktar arazi edinmek fikrinde bulunduğunu ifâde etmesi ile mu'çmele-i ferâğa men' edilerek icâbı fi 18 Şubat sene 322 tarihli telgrafla Dâhiliye Nezâret-i Celîlesinden istizân kılındı. Nezâret-i müşârün ileyhâdan henüz bir cevap alınamamasına mebnî Cebra'nın pazarlığı edip parasını vermiş olduğu araziyi kendi oğlu namına teferrûğ etmek üzere Hamidiye'ye gittiği anlaşıldı. İşte Cebra'nın aldığı ve alacağı arazi kemiyet ve keyfiyeti bundan ibâretir. Bu bâbdaki hissiyâta gelince arazi meşhur olan ka'ide-i ... vilâyetin sâye-i inzibât-vâye-i cenâb-ı padişahide hâiz-i emniyet-i kâmile olmas hâricten rağbetin husûsunu zaten te'mîn etmiş ve Bağdad şimendifer hattının buralardan geçmek üzere bulunması araziye olan bu rağbeti arttırdıkça arttırmıştır. Vilâyetçe ittihâz edilen tedâbir arzi-i mahalliye ve emîriyenin muhâcire tahsîs-i miktar olduğundan hiçbir nâm ve sebeple hiçbir kimseye satılmamasının ve tasarrufât-ı muhikkede arazinin bey' ve şirâsına bir şey denilememek tabî'i ise de bunların da vilâyetten Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine istizân edilip emir alınmadıkça ecânib namına zinhâr ferâğ edilmemesinin nazar-ı dikkatte bulundurulmasından ibâret olup bu bâbda mülhâkâta icrâ-yı vesâyâ kılınmış ve irsâli emir buyrulan defter mülhâkâta vukû' bulan teblîgâta alınacak cevaplar üzerine bu posta ile takdîm edileceği derkâr bulunmuş olduğu ma'rûzdur. Fermân. Fî 1 Mart sene 323

Adana valisi Bahri

BEO_003015_226113_002_001

Belge 6: Yabancılara Toprak Satışına Dair Belge ve Transkripsiyonu

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAKANLIĞI (BOA)

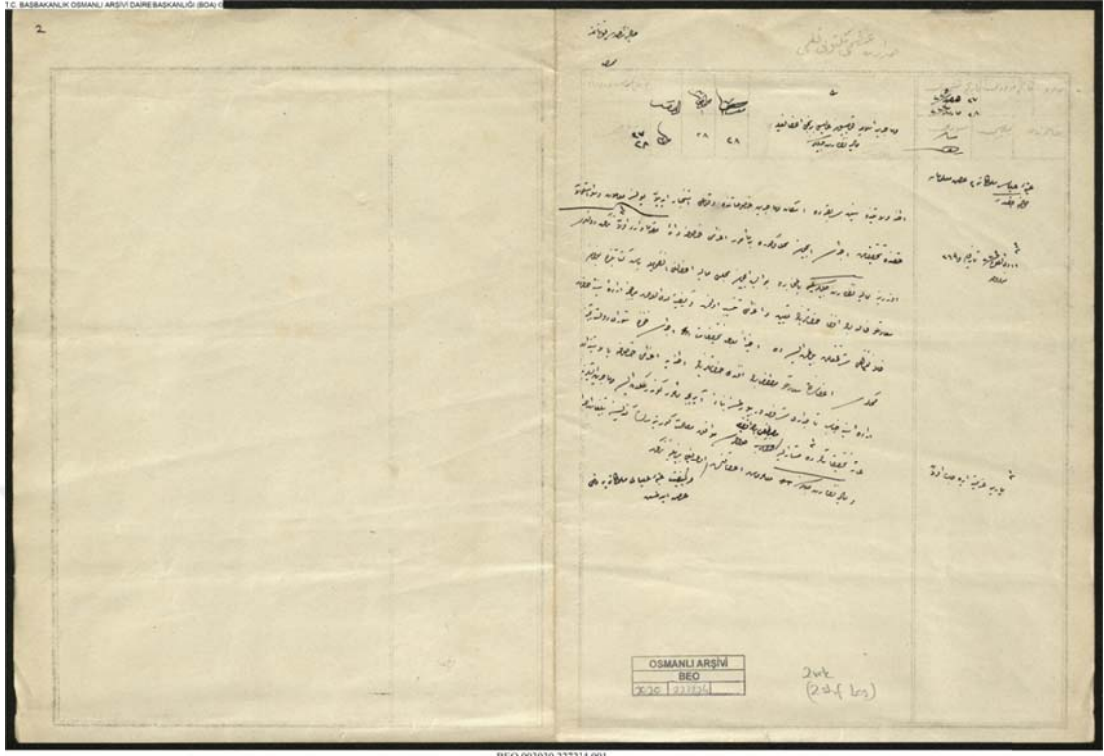
BEO.003022.226601.002

Ma'rûz-ı çâkerî-i kemîneleridir ki

İpek kozası ticaretiyle iştigâl etmekte olan Almanya devleti teba'asından ... Adana'da iştirâ eylediği arsanın mu'âmele-i ferâğiyesini icrâdan me'mûrîn-i mahalliyece imtinâ' eylemekte olduğundan bahisle mümâna'ât-ı vâkı'anın ref'i hakkında bazı ifâdâtı hâvî Almanya sefâretinden Hâriciye nezâret-i celîlesi'ne verilen takrîr tercümesiyle nezâret-i müşârün ileyhânın ol bâbdaki tezkeresinin leffen gönderildiği beyân-ı âlîsiyle meallerine nazaran icâbının icrâ ve inbâsı hakkında şeref-vârid olan 5 Ağustos sene 322 tarihli ve yüz doksan numaralı tezkere-i sâmi-i fehîmâneleri üzerine sebk eden iş'âra cevâben Adana defter-i hâkânî memuriyetinden alınan tahrîrât-ı cevâbiye zuhûruna senedât idâresinden yazılan derkenârda Adana'nın Döşeme sokağında arazi-i emîriyeden iki bin beş yüz otuz sekiz dönüm bahçe yeriyle mülk eşcârı için teba'a-yı Yunaniye'den Hoca Molis evlâdları Hirilos efendi ve ... ve teba'a-yı Devlet-i Aliyye'den İcracı Balatoon Efendi ferâğlarından Almanya devleti teba'asından mümâ ileyh ... namına üç yüz yirmi bir senesi mayısı dâimi hâsılât defteri mûcibince 5 Muharrem sene 324 tarihli senedât-ı hâkânî itâ kılındığı der-miyân edilmiş olduğunun huzûr-ı sâmi-i fehîmânelerine arz ü izbârı kuyûd-ı hâkânî idâresinden ifâde ve evrâk-ı mürsele leffen takdîm ve iâde kılınmış olmakla ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 8 Safer sene 325 ve fî 10 Mart sene 323

Defter-i hâkânî nâzırı ...

Belge 7: Muhacirlerin İskanı İle İlgili Yolsuzluk Şikayetlerinin Araştırılmasına Dair Belge ve Transkripsiyonu

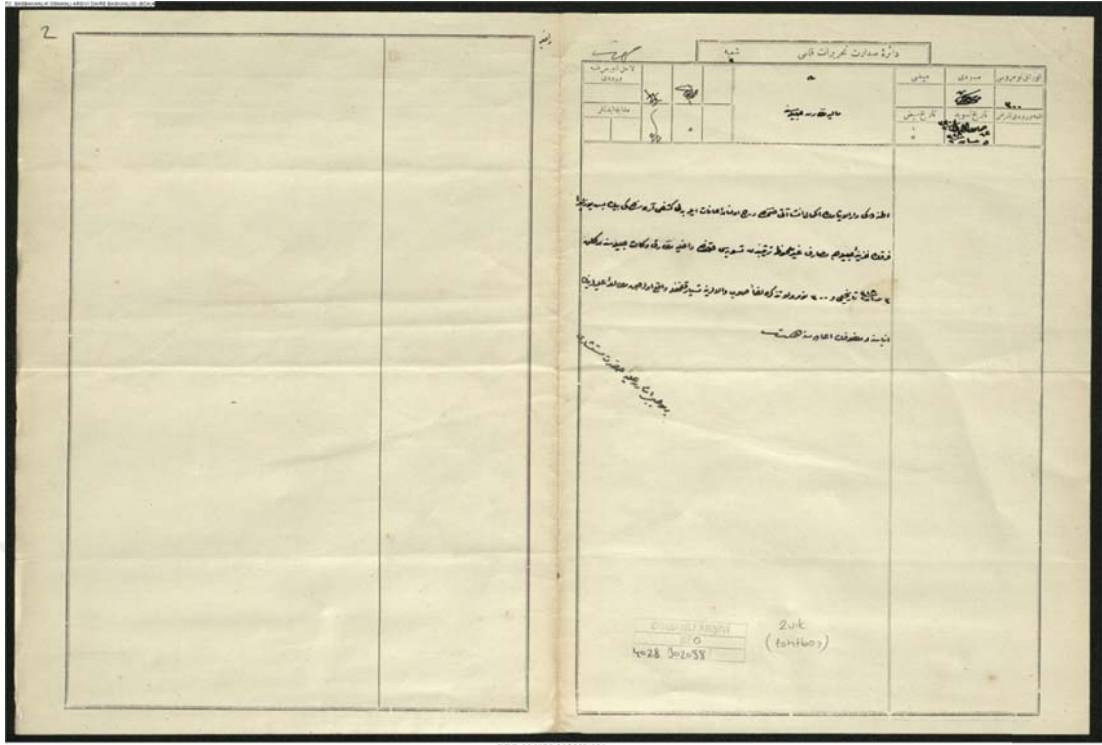

Muhâcirîn-i İslamiye komisyon-ı âlisi birinci azâlığıyla mâliye nezâret-i celîlesine
27 Safer sene 325-28 Mart sene 323

Adana vilâyetinde sinîn-i şerîfede iskân-ı muhâcirîn husûsâtında vukû'u istihbâr edilen yolsuz muamelat ve su-i isti'mâlât hakkında tahkîkât icrâsı için mahal-i mezkûre bir memur i'zâmı husûsuna dâir mukaddemâ vârid olan 11 Zi'l-kâde sene 324 tarihli ve 369 numaralı tezkere-i devletleri üzerine mâliye nezâret-i celîlesiyle bi'l-muhâbere bu iş için meclis-i maliye azâlığı inzimâmıyla başkitâbette bulunan saadetli Halid Beyefendi hazretlerinin ta'yîn ve i'zâmı tensîb olunmuş ve keyfiyet ledel-havâle mûcibince irâde-i seniyye cenâb-ı hilâfet-penâhîye şeref-müteallik buyrulmuş ise de âhiren bazı tahkîkât icrâsı zımında şûrâ-yı devletimiz mahkemesi azâsından saadetli Mustafa Beyefendi hazretlerinin Adana'ya i'zâmı husûsuna bi'l-istizân irâde-i seniyye cenâb-ı tâcidârî şeref-sudûr buyrulmasına binâen ayrıca memur gönderilmediğinden muhâcirîn işlerine ait tahkîkâtın da ... azîmet edecek olan müşârûn ileyh Mustafa Beyefendi husûsna muvâfık-ı maslahat görünerek kendisine teblîgât icrâ ve mâliye nezâret-i celîlesine malumat itâ kılınmış v ekeyfiyet ind-i aliye-i mülûkâneye dahi arz edilmiş olduğu beyân ile tezkere

BEO_003030_227234_001_001

Belge 8: Adana Darü'l-eytamı'nın İnşa Masraflarına Dair Belge ve Transkripsiyonu

Mâliye nezâret-i celîlesine

Gurre-i cemâziye'l-evvel sene 330-5 Nisan sene 328

Adana'daki dârü'l-eytâmın ikmâl-i inşaatı zımında derc olunan iânet ile bedeli keşfi irâesindeki bin beş yüz lira farkın hazîne-i celîlece masârif-i gayr-ı melhûze tertîbinden tesviyesi hakkında Dâhiliye Nezâreti vekâlet-i Celîlesinden gelen 3 Nisan sene 328 tarihli ve 300 numaralı tezkere leffen savb-ı vâlâlarına tesyâr kılınmkal vâki' olacak mütâla'a-yı aliyyelerinin inbâsına ve melfûfunun iâdesine himmet.

BEO_004028_302088_001_001

Kolera için beş bin liranın itâsı hakkında

Ma'rûz-ı çâkerî-i kemîneleridir ki

Adana'da kolera hastalığının zuhûru hasebiyle idfâ'ı esbâbının istikmâli ve Konya vilâyetine de men'-i sirâyeti için tedâbir-i mukteziye ittihâzı ve vilâyât-ı sâirede 'inde'l-icâb lüzûmuna göre sarf olunması zımnında on beş bin liranın nezâret-i âcizî bütçesine tahsîsât-ı fevka'l-âde olarak ilavesine lüzûm görünerek keyfiyet mâliye nezâret-i celîlesine iş'âr kılınmış ve ol bâbda tanzîm ve takdîm olunan madde-i muvakkate-i kanuniye meclis-i vükelâca da rehn-i tasvîb olunmuş ise de Meclis-i Mebûsân'ın küşâdından dolayı tahsîsât-ı münazzama talebini hâvî yeniden bir madde-i kanuniye lâyihası tanzîmiyel meclis-i umûminin ... arz olunacağı tahkîkât-ı vâkı'adan anlaşılmıştır. Halbuki Konya vilâyetinden bugün alınan telgrafnâmede bir kazâda bir günde on bir ... vukû'u sûretiyle hastalığın istidâd eylediğinden bahisle ... ve tahkîkât icrâsı lüzûmu ehemmiyetle iş'âr olunmuş ve hastalık Adana vilâyetinde devam etmekte bulunmuştur. Tahsîsât-ı mezkûre hakkındaki kanunun Meclis-i Mebûsân ve Âyândan tasdiki vakte muhtaç olup ehemmiyet-i maslahat kat'iyyen te'hîre müsait olmadığı ve tedâbir-i ... ve fenniye vaktiyle teşebbüs olunmaması hastalığın her tarafa sirâyetiyle pek büyük zâyi'ât ve mazarratı intâc edeceği cihetle tahsîsât itâsında mahsûb ve îade olunmak üzere mâliye bütçesine dâhil olan masârif-i gayr-ı melhûze tertîbinden beş bin liranın lüzûm-ı ihtiyaca göre sarfı için bugünkü meclis-i mahsûs-ı vükelâda bir karar ittihâzıyla keyfiyetin nezâret-i müşârün ileyhâya ve taraf-ı âcizîye emr ü iş'ârı husûsuna müsaade-i aliye-i cenâb-ı sadâret-penâhîleri kemâl-i ehemmiyetle temennî olunur. ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 7 cemâziye'l-evvel sene 1330 ve fi 11 Nisan sene 328

Dâhiliye nâzırı vekîli namına müsteşâr Ali ...

BEO_004032_302366_002_001

Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı sadâret-penâhîye

Hulasa: Adana şehrinde elektrikli Tramvay tesisi ve tevzî'ât-ı ... icrâsı imtiyâzına ait mukâvelenâme lâyihası yetmiş yedinci maddesinin arz ve iş'âr-ı sâbık vechile lüzûm-ı tashîhine dâir.

Ma'rûz-ı çâkerî-i kemîneleridir ki

Adana şehrinde elektrikli tramvay tesis ve tevzî'ât-ı elektrik icrâsı imtiyâzının uhdelerine tefvîzi hakkında Mösyö Pol ... ile Osman Vehbi bey tarafından vukû' bulan talep ve istid'â ve cereyân eden tedkîkât ve müzâkerât neticesinde tanzîm ve ihzâr kılınan şartname lâyihası ve evrâk-ı müteallikasının leffiyel işbu lâyihada mûnderic şerâite ve imtiyâz kanunu ahkâmına tevfikân imtiyâz-ı mebhûsun mûmâ ileyhimâ uhdelerine ihâlesi zımnında muâmele-i ... ifâsı makam-ı nezâret-i âcizîden 13 Temmuz sene 327 tarihli ve yüz otuz numaralı tezkere ile makam-ı fehâmet-i ... sadâret-penâhîlerine arz ve izbâr ve Pol ... iştirâki ancak imtiyâz itâsından sonra inşaatta Osman Bey'e muâvenet esâsına mübtenî bulunup kendisi ise âhiren vefât eylemiş olacağı ve imtiyâz-ı mezbûrun mûnhasıran Osman Vehbi Bey uhdesine ihâlesinde bir mahzûr-ı kânunî tasavvur edilemediği cihetle ona göre icrâ-yı icâbı husûsu dahi isti'lâm-ı vâki' üzerine makam-ı nezâretten 4 Haziran sene 329 tarihli ve on bir numaralı tezkere ile şûrâ-yı devlet riyâset-i celîlesine iş'âr kılınmış idi. Mûmâ ileyh Osman Bey tarafından bu kere mûn'atî arzuhal imtiyâz-ı mezkûrun bu bâbdaki ferman-ı âlînin sudûrunun tarafına teblîği tarihinden mu'teber olması bi'l-müzâkere takarrür ederek keyfiyet mukâvelenâmeye derc olduğu halde kayd-ı mebhûs şûrâ-yı devletçe imtiyâzın irâde-i seniyyeye iktirânı tarihinden itibâr edilmesi sûretinde tashîh olduğundan ve imtiyâz-ı mezbûrun iki üç hafta mukaddem irâde-i seniyyeye iktirân eylediği istihbâr edilmiş ise de bu güne kadar kendisine teblîğ vukû' bulmayıp halbuki imtiyâzın mer'iyeti tarihinden itibâren bir ay zarfında teminât akçesi olan iki bin liranın beş bin liraya iblâğı meşrût olarak şâyet bugün ... bir teblîğ vâki' olsa bile muayyen müddetin hitâmına birkaç gün kalması hasebiyle bermûcib-i mukâvele ifâ-yı taahhüd gayr-ı kâbil bulunduğundan bahisle mukâvelenâmenin bu husûsa müteferri' yetmiş yedinci maddesinin evvelce takarrür eden şekil ve sûrete ifrâğı esbâbının istikmâli talep ve istirhâm kılınmış ve her ne kadar bir gûnâ iş'âr vukû' bulmamasından nâşî nezâret-i acizîce bu bâbda mütâla'a der-meyânına hâcet görülememiş ise de makâm-ı nezâretin evvelki mütala'ası ahvâl-i hazîrada nâşî esâsen bu misüllü teşebbûsât-ı nâfi'aya ait mebâliğin def'ine tedârikin adem-i imkânı hasebiyle bir gûnâ şikayet ve itirâza mahal kalmamak üzere mebhûs anı yetmiş yedinci maddeye "sâhib-i imtiyâz işbu taahhüdâtın

ifâsını te'mînen hükümet-i Osmaniye'nin kabul eyleyeceği bir bankaya imtiyâz fermanının sudûru tebliğ olunduğu tarihten itibâren bir ay müddet zarfında tevdi' etmiş olduğu iki bin lira-yı Osmani beş bin liraya iblâğ edecektir." Vaz' edilmiş olmasına ve şûrâ-yı müşârün ileyhâca kayd-ı mezkûr şâyet mecelle beyânâtından olduğu vechile tashîh kılınmış ise bu sûret mümâ ileyhin bi-hakkın itirâzını müeddî olması itibâriyle nezd-i sâmi-i fehîmânelerinde dahi rehn-i cevâz ve muvâfık-ı nefsi'l-emr görülemeyeceğine binâen madde-i mebhûsenin evvelce nezâret-i âcizîce takarrür eden şekil ve sûrete ifrâğı emrinde şimdiden muâmele-i mukteziyenin ifâsı husûsuna müsâade-i sâmiye-i sadâret-penâhîlerinin şâyân buyrulması babında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 25 Şaban sene 331 ve fî 17 Temmuz sene 329

Nâfi'â nâzırı Osman ...

BEO_004208_315527_002_001

ÖZGEÇMİŞ

1975 yılında Gaziantep'te doğdu. İlkokulu Gaziantep iline bağlı İslahiye ilçesinin İdilli köyünde okudu. Ortaokulu İslahiye Lisesi'nin ortaokul kısmında, liseyi Hatay'daki Antakya Lisesi'nde tamamladı. 1996 yılında başladığı Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2000 yılında mezun oldu. Yüksek lisansını Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı, Yakınçağ Bilim dalında yaptı. 2000 yılında Kızlar Köyü İlkokulu'nda başladığı öğretmenlik mesleğine, 2007'den itibaren Atatürk Lisesi'nde devam etti. 2010 yılından bu yana öğretmenlik görevine Şanlıurfa Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde devam etmektedir. Yabancı dili Almancadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

E-Mail: osmankarlangic@mynet.com